

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most. :

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये ! किन्तु खलु मयि विज्ञापन-
व्यग्रे शब्द इव श्रूयते ? अङ्ग ! पश्यामि । 31679

[नेपथ्ये]

(क) उत्सरह उत्सरह अय्या ! उत्सरह ।

(क) उत्सरतोत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

उदयन-वासवदत्ता-पद्मावती-चसन्तक्रानां मुख्यपात्राणां सूचनादत्र मुद्रालङ्कारः ।
तल्लक्षणं च-‘सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः’ । इति । आर्यावृत्तमिदम् ।
तल्लक्षणं यथा श्रुतबोधे—‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥’ इति ॥ १ ॥

इदानीं सूत्रधारः प्रधानपात्रनामधेयसूचनसहचरितं मङ्गलं निवध्य प्रकृतनाट-
कीयकथावस्तुसूचनोपक्रमं प्रतिजानान आह—एवमिति । आर्यमिश्रान् कुलशीला-
द्यार्यगुणसम्पन्नान् श्रेष्ठान् सामाजिकानित्यर्थः, एवं बुद्धिस्थेन वक्ष्यमाणेन वा
प्रकारेण, विज्ञापयामि निवेदयामि । नाटकावलोकनकौतूहलेन समुपस्थितानां सामा-
जिकसहृदयानाम् अभिधास्यमानविधया मनोऽनुरञ्जयामीति भावः । तदानीमेव
नेपथ्ये स्ववर्गीयजनोत्थापितं कमपि शब्दविशेषं निश्चय्य तदर्थं जानन्नप्ययमज्ञान-
मभिनयति—अये इति । आश्चर्याभिनयसूचकमव्ययमिदम् । किन्तु खलु किं नामेदं,
किं कारणं वेत्यर्थः, मयि सूत्रधारे, विज्ञापनव्यग्रे निवेदनोन्मुखे सति, सामाजिकान्
प्रति कथावस्तु विज्ञापयितुं मनसि कृतविचारे सतीत्यर्थः, शब्द इव श्रूयते कुतोऽपि
कोऽपि ध्वनिरिवाकर्ण्यते । ‘किमीयः कीदृशोऽयं’मिति विशेषाकारेणाऽनिश्चितं कमपि
शब्दमहं शृणोमीत्यर्थः । अङ्ग भोः, पश्यामि जानामि, दृशोर्ज्ञानार्थत्वादयमर्थः ।
कुतस्तयः कीदृशोऽयं शब्द इति निश्चिनोमीत्यर्थः ।

नेपथ्ये तमेव शब्दाकारमाह—उत्सरहेत्यादि । त्रिरुक्तिस्त्वेराविशेषं द्योत-
यति । उत्सरणमपसरणम् । ‘ननु भोः ! इतः स्यानात्तूर्णमपसरत । मध्येमार्गं न

(डाऊ) जी की भुजायें आपका (दर्शकों का) रक्षण करें ॥ १ ॥

आप सज्जनों से मेरा यह विज्ञापन है । ऐं ! यह शब्द, जब कि मैं आप लोगों से कुछ
कर रहा हूँ, इसी समय कहाँ से चुनाव पड़ रहा है ? अच्छा देखता हूँ ।

(नेपथ्य में)

हटो, हटो लोगो ! हटो !

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

भृत्यैर्मगधराजस्य स्निग्धैः कन्यानुगामिभिः ।

धृष्टमुत्सार्यते सर्वस्तपोवनगतो जनः ॥ २ ॥

स्यात्तव्यमित्येवं लोकानामपसारणम् । नेपथ्यं च नाटकीयपात्राणां तत्तद्वैभूमिका-
ग्रहणसाधनं स्यान् ।

पूर्वोक्तं शब्दविशेषं श्रुत्वाह सूत्रधारः—भवत्विति । भवतु अस्तु, शब्द
इति शेषः । नेपथ्यसमुत्प्लोष्यमपरोक्षोऽप्यस्तु नाम शब्दः, विज्ञातम् क्रिविधः
कस्यायं शब्द इति मया तर्कितमित्यर्थः ।

तदेवाह—भृत्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहपूर्णैः आर्त्तवैश्वस्तैरित्यर्थः, अत एव
कन्यानुगामिभिः, अनुगन्तुं शीलमेपां तेऽनुगामिनः परिवारकाः, 'मुप्यजातौ णिनि-
स्ताच्छील्ये' इति ताच्छील्ये णिनिः, कन्यायाः कुमार्याः पद्मावत्या अनुगामिनस्तैः
पद्मावतीपरिचारकैरित्यर्थः । उत्सारणाकारिणां नृत्यानां पुरोवायित्वस्यौचित्यादत्र
पश्चाद्गमनकारितारूपलक्षणलक्षितेनाऽनुगामिपदेन परिचारकरूपोऽर्थो लक्ष्यते । तेना-
नुगामिशब्दोऽयं लाक्षणिको मन्तव्यः । अत एव 'कन्यामनुगन्तुं शीलमेपां'मिति
नात्र विग्रहः कार्यः । मगधराजस्य मगधदेशाधीश्वरस्य दर्शकस्य, 'मगधानां
राजे'ति राजान्तात्तत्पुरुषादृच्, नृत्यैः सेवकैः भटैरिति यावत्, तपोवनगतः आश्र-
मस्यः, सर्वः सकलो बालवृद्धादिः, जनस्तापसलोकः, धृष्टं निःशङ्कं यथा तथेति
क्रियाविशेषणम्, उत्सार्यते दूरीक्रियते मार्गमध्यादपसार्यत इत्यर्थः । कर्मणि प्रयोगोऽ-
यम् । उत्सारणायां धृष्टत्वं चात्र नृत्यानां प्रभुनिदेशवशवर्तिनामस्वतन्त्राणां युज्यत
एव । पद्मावतीप्रवेशसौकर्योपयोगिनीयं तापसजानोत्सारणा भटैराचर्यमाणा नेपथ्ये
प्रवर्तते, तस्या एव शब्दोऽयं श्रूयमाणोऽस्तीति सूत्रधारस्योक्तेराशयः । अनुष्टुप्
वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा श्रुतबोधे—'श्लोके पद्यं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥' इति ॥ २ ॥

सूत्र०—अच्छा, मालज हुआ ।

कन्या का अनुयायी मगधराज का प्रिय सेवकवर्ग तपोवन में रहनेवाले सभी लोगों
को छिठार से हटा रहा है ॥ २ ॥

[निष्क्रान्तः ।]

स्थापना ।

[प्रविश्य]

भट्टो—(क) उत्सरह उत्सरह अय्या ! उत्सरह ।

[ततः प्रविशति परिव्राजकवेपो यौगन्धरायण आवन्तिकावेपधारिणी वासवदत्ता च ।]

(क) उत्सरतोत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

निष्क्रान्त इति । एवं भाविनं पात्रप्रवेशं संसूच्य कृतकार्यः सूत्रधारो रङ्गा-
जिगीतोऽभूदित्यर्थः ।

स्थापनेति । सूत्रधारकृतः प्रस्तावोऽयं, प्रारप्स्यमानस्य कथावस्तुनः स्थाप-
नात्, प्रस्तावनापरपर्याया स्थावनेत्यभिधीयते नाट्यशास्त्रकारैः । आमुखमप्ये-
तस्या एव नामान्तरम् । तथा च साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजः—‘नदी
विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रै-
र्वाक्यैः स्वकार्योक्त्यैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि
सा ॥’ इति । अन्यत्र च प्रस्तावनास्वरूपमित्यमुपवर्णितम्—‘विधेयैव सङ्कल्पो
मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रबन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥’ इति । पञ्च-
विधासु प्रस्तावनाभिदासु प्रवर्तकाभिधाऽत्र प्रस्तावना । तथा च तल्लक्षणमपि साहित्य-
दर्पणे—‘कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत् । तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेश-
स्तत्प्रवर्तकम् ॥’ इति ।

साम्प्रतं सूत्रधारसूचनानुसारम् उत्सारयतो भट्टद्वयस्य प्रवेशमाह कविः—
प्रविश्येति । उत्सरहेत्यादि नेपथ्यसमुद्भूतस्य तस्यैव शब्दस्याग्रेऽनम् ।

तत इति । परिव्राजकवेपः, परिव्राजकस्यैव वेपो यस्य सः, कापायवस्त्रधारि-
संन्यासिसदृशवेपवानित्यर्थः । आवन्तिकावेपधारिणी, अवन्तिदेशोद्भवया स्त्रिया
सदृशं वेपं गृहीतवतीत्यर्थः । ‘तत्र भवः’ इत्यर्थे ‘काश्यादिभ्यश्चञ्जिटा’वित्यनेन
काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया अवन्तीशब्दाद् जिठप्रत्यये षस्येकादेशो जित्वादादि-
वृद्धौ स्त्रीत्वे टापि ‘आवन्तिके’ति रूपसिद्धिः ।

(सूत्रधार जाता है ।)

प्रस्तावना समाप्त ।

(दो सिपाहियों का प्रवेश)

दोनों सिपाही—हटो, हटो माइयो ! हटो ।

(तव संन्यासी के वेप में यौगन्धरायण तथा अवन्तीदेश के लोगोंके वेपमें वासवदत्ता का प्रवेश)

योगन्धरायणः—[कर्णं दत्त्वा] कथमिहाप्युत्सार्यते ? कुतः—

धीरस्याश्रमसंश्रितस्य वसतस्तुष्टस्य वन्यैः फलै-

मानार्हस्य जनस्य वल्कलवतस्त्रासः समुत्पाद्यते ।

कर्णं दत्त्वेति । श्रोत्रं शब्दानुसारिण्या दिशोऽभिमुखं कृत्वा, तच्छब्दश्रवण-
मभिर्निधेत्यर्थः । कथमिति । हन्त ! शान्तेऽस्मिन्नाश्रमेऽपि तपस्विनामनुचित-
मिदमुत्सारणं क्रियत इत्यर्थः ।

‘कुत’ इति तस्यैव स्वरूपमुपदर्शयति—धीरस्येति । धीरस्य गम्भीरस्य
स्थिरचित्तस्य इन्द्रियार्थसुखोपमोगनिरपेक्षस्येत्यर्थः, आश्रमसंश्रितस्य, आश्रमं तपो-
वनं संश्रितस्तस्य ‘द्वितीयाश्रिते’ति समासः, वसतः निवासं कुर्वतः तपोवनस्यस्ये-
त्यर्थः, वन्यैः वने भवैकतपनैः, वनशब्दात् भवार्ये यत्, फलैः, फलपदं चात्र साह-
चर्यात्, कन्दमूले अप्युपलक्षयति, तथा च फलशब्दस्य कन्दमूलफलैरित्यर्थः, तुष्टस्य
सन्तोषं प्राप्तस्य, मानार्हस्य, मानः सत्कारः तदर्थस्य तद्योग्यस्य आदरणीयस्येति
यावत्, वल्कलवतः, वल्कलमस्यास्तीति वल्कलवान् तस्य, ‘तदस्यास्ती’ति मनुप्,
वल्कलं वृक्षत्वक्, तां वसानस्येत्यर्थः । तपस्विनो हि वने सुलभैर्वल्कलैरेव स्वां
तनूमाच्छादयन्ति । एतादृक्पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य जनस्य तापसलोकस्य, त्रासः
समुत्सारणासमुत्थं कष्टं, समुत्पाद्यते, उद्भाव्यते, भृत्यैरिति शेषः । ‘तपोवनस्थास्त्य-
क्तसंसारस्तापसाः समुत्सारणपरैर्भृत्यैर्व्यर्थमेव क्लेश्यन्त इति भावः । अथवा प्रभु-
निदेशपरतन्त्रैर्भृत्यैः किमपराद्धम्, सर्वोऽयमपराधः प्रभोरेवेति स एव वाच्य
इत्याशयेनोत्तरार्थमाह—उत्सिक्त इति । भोः रे इत्यनादरसूचनम्, उत्सिक्तः अति-
क्रान्तमर्यादः, विनयात् अपेतपुरुषः, अत्र विनयपदं समस्तं युज्यते, विनयात् नम्र-
तायाः अपेता अपगता भ्रष्टाः पुरुषा भृत्यरूपा यस्य स उद्धतभृत्य इत्यर्थः, चलैरस्यैः
परिवर्तिभिः, भाग्यैरैश्वर्यशालित्वरूपैः, विस्मितो विशेषेण स्मितः अतिगर्वितः, ‘विस्म-
योऽद्भुतमाश्चर्यम्’ इति कोपाद्विस्मयशब्दस्याश्चर्यार्थकत्वमिव ‘दर्पोऽल्लेपोऽवष्टम्भ-
श्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः’ इति कोपग्रामाण्यात् स्मयतेदर्पार्थकत्वमपि युज्यते । कोऽयं
को नाम प्रभुः, अयमिति सामान्यतो निर्देशात्तत्प्रभुनाम्नोऽनुपादानमत्राऽनादरमेव

योगन्धरायण—(कान लगाकर) क्यों ? यहाँ भी हटाया जा रहा है । क्योंकि—

धीर, आश्रमनिवासी, वन के फलों से संतुष्ट, वल्कलधारी, सम्मान तथा पूजा के योग्य
जनों में भी त्रास उत्पन्न किया जा रहा है । कौन देता है, जिसके सेवक उद्धत हैं और जो
स्वयं अभिमानी तथा अस्थिर भाग्यों पर घमण्ड करता है और शान्त इस तपोवन को

उत्सिक्तो विनयादपेतपुरुषो भाग्यैश्चलैर्विस्मितः

कोऽयं भो ! निभृतं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया ॥ ३ ॥

वासवदत्ता—(क) अय्य ! को एसो उस्सारेदि ?

यौगन्धरायणः—भवति ! यो धर्मादात्मानमुत्सारयति ।

(क) आर्य ! क एप् उत्सारयति ?

द्योतयति तस्य । आज्ञया 'उत्सारणां कुरुते'त्येवंरूपेण स्वकीयादेशेन, निभृतं शान्तम्, इदं तपोवनं तापसाश्रममिमम्, ग्रामीकरोति अप्रामं ग्रामं करोति, अभूततद्भावे च्विः, अग्रामरूपमपि ग्रामरूपतां नयतीत्यर्थः । समुत्सारणाऽऽज्ञया विरक्तांस्तपसान् भृशं क्षोभयन् स्वभावतः शान्तमिदं तपोवनमशान्तेनोद्धतग्राम्यजनप्रायेण ग्रामेण समानतां प्रापयन् क एप् मदान्दोऽनुचितमाज्ञापयतीति स्पष्टोऽर्थः । अत्र च भाग्यविशेषणीभूतेन 'चलै'रिति पदेन समम् अर्थोचित्याक्षिप्तः अपिशब्दः सङ्गमनीयः । ततश्चायमर्थो ध्वन्यते—भाग्यानि सदा कस्याप्येकरूपाणि नावतिष्ठन्ते, चक्रवत् तानि परिवर्तन्ते क्रमेण । एष तु किम्प्रभुः साम्प्रतमैश्वर्यमदेनात्मानं विस्मृत्य 'अस्थिरमिदमैश्वर्य'मित्यनवधारयन्नस्थिरैरप्यैश्वर्यसूचकैः स्वीयैर्भाग्यैरित्यमवलिप्त इति महीयानस्य बुद्धेर्व्यामोह इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥' इति ॥ ३ ॥

ईदृगनुचितं तपस्विनामुत्सारणं सोढुमशक्नुवती 'उत्सारणकारी कस्तावदेष्टुं पुरुष' इति जिज्ञासया वासवदत्ता ब्रूते—अय्येति ।

भवतीति । पूजनीये ! इत्यर्थः । त्यदादिगणपठितस्य भवतुशब्दस्य स्त्रियां सम्बुद्धिरियम् । भावातोर्भवतुप्रत्यये स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप् प्रत्ययेन तत्सिद्धिः । शत्रन्तस्य भूधातोर्नेदोरूपम्, ततः स्त्रियां 'भवन्ती'ति प्रयोगापत्तेः । 'त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः' इति तु प्रायोवादः । वीजं चात्र तत्सम्बोधनाभावे तादृशप्रयोगप्राप्त्त्याऽनुपलम्भ एव । भाष्ये तु 'हे सः, हे असौ' इति सम्बोध-

अपनी आज्ञा से गाँव बना रहा है ॥ ३ ॥

वासव०—आर्य ! यह कौन हटा रहा है ?

यौग०—आर्य ! जो अपने को धर्म से हटाता है ।

वासवदत्ता—(क) अय्य ! ण हि एव्वं वत्तुकामा, अहं वि णाम
उत्सारइद्व्वा होमि त्ति ।

योगन्वरायणः—भवति ! एवमनिर्ज्ञातानि दैवतान्यवधूयन्ते ।

वासवदत्ता—(ख) अय्य ! तह परिस्समो परिखेदं ण उप्पादेदि,
जेहं अअं परिभवो ।

(क) आर्य ! नह्येवं वक्तुकामा, अहमपि नामोत्सारयितव्या भवामीति ।

(ख) आर्य ! तथा परिश्रमः परिखेदं नोत्पादयति, यथायं परिभवः ।

नान्तं पदं दृश्यते प्रत्युक्तम् । अतो 'भवतुशब्दस्य त्यदादिगणपठितत्वेन ततः सन्त्यु-
द्धिरियमसङ्गते'ति न त्रमितव्यम् । य इति । उचितकारितारूपाद्धर्मादात्मानमव-
पातयन्नेवाऽनुचितोत्सारणकारी पुरुषो विज्ञेय इत्यर्थः । तपस्विनामपसारणं नाम
धर्मविरुद्धं कार्यम्, अतोऽस्यानेऽस्यायसुयोगः पापैकफल एवेति तात्पर्यम् ।

अय्येति । एवं वक्तुकामा नास्ति, 'अहमप्युत्सारयितव्या भवामी'त्यस्मि
वक्तुकामाऽहम् इति सङ्गतिः । वक्तुकामेत्युभयान्वयि । वक्तुं कामोऽभिलाषो
यस्याः सेति तदर्थः । 'तुं कामनमनोरोपो'ति मकारलोपः । नामशब्दः प्रत्ययः ।
'यः किल धर्माच्छ्रुतः स एवोत्सारणकारी'ति वक्तुं नोत्सहे, किन्तु 'कदाचिन्नामपि
नायमुत्सारये'दिति शङ्क्यैव तद्विषयिणी पृच्छाऽस्ति समेति वाक्यार्थः । 'इत्यल्लोक-
मुत्सारयन्तो पयि याऽहं पुरा गमनमुत्तमन्वभूवम्, सैवाहमन्येनोत्सारिता कयमीदृशी
तिरस्क्रियां सहिष्ये' इतीदम् अपिशब्देन सूच्यते ।

भवतीति । अनिर्ज्ञातानि स्वल्पतोऽनवगतानि, दैवतानि देवाः, देव एव
देवता देवतैव दैवतम्, स्वार्थिकतत्प्रत्ययान्तदैवताशब्दान् स्वार्थेऽण् । एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण, अवधूयन्ते तिरस्क्रियन्ते । दैवतशब्देन सहाऽपिशब्दो योजनीय आक्षेप-
रुभ्यः । अपरिचितानां देवानामप्येवमनादरो भवति भवत्याः का क्रूरैत्यर्थः । अना-
दरत्वायं गृहीतवैपान्तराया भवत्याः स्वल्पस्याऽज्ञानादेवेति भावः ।

अय्येति । गमनपरिश्रमादधिकं परिखिद्येऽधुनाऽनुनाऽपमानेनेत्यर्थः ।

वासव०—आर्य ! मै देसा कहना नहीं चाहती, क्या मै भी इतार्ह जानूँगी ?

यौग०—आर्य ! पहिचान न होने से देवता भी तिरस्कृत होते हैं ।

वासव०—आर्य ! भकावट मुझे वैसा खेद लगान्न नहीं करती है जैसा कि अपमान ।

यौगन्धरायणः—भुक्तोऽस्मिन् एव विषयोऽत्रभवत्या, नात्र चिन्ता कार्या । कुतः—

पूर्वं त्वयाप्यभिमतं गतमेवमासी-

च्छलाद्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः ।

भुक्तोऽस्मिन् इति । अत्रभवतीशब्दः पूज्यार्थवाचकः । एष विषयः, मृत्या-
चरितलोकोत्सारणपूर्वं गमनमित्यर्थः । भुक्तोऽस्मिन्, 'पूर्वं भुक्तः पश्चादुज्झित' इति
मयूरव्यंसकादिसमासः । पूज्यया भवत्याऽनुभूतपूर्वोऽयमुत्सारणाज्ञाप्रदानरूपो विषयः
साम्प्रतं कार्यविशेषप्रच्छादितस्वस्वरूपया परित्यक्तः, अतोऽनादरपात्रं जाता भवती ।
अत्र विषये चिन्तयाऽनया नात्माऽवमाननीयो भवत्येति ।

'कुत' इति चिन्ताया अनवसरत्वमेवाह—पूर्वमिति । पूर्वं पूर्वस्मिन् काले
नगरावस्थानसमय इत्यर्थः, त्वयापि भवत्यापि, अनया पद्मावत्येवेत्यपिशब्दार्थः,
एवमेतादृशम्, एतादृशत्वं चात्र परिजनकर्तृकश्लाघापूर्वकत्वं बोध्यम्, अभिमत-
मभीष्टम् इच्छानुरूपमिति यावत्, क्रियाविशेषणमिदम्, गतमासीत् प्रस्थितमासीत् ।
गमेः कर्मणि क्तः, मार्गरूपं कर्म चात्र प्रसिद्धत्वाच्चोक्तम्, कर्तुंरनुकत्वात् 'त्वये'ति
कर्तरि तृतीया । पुनः भूयः, भर्तुः विपक्षापहतराज्यस्योदयनस्य पत्युः, विजयेन
सम्पत्त्यमानेन राज्यप्राप्तिलक्षणेन जयेन, श्लाघ्यं परिजनैः प्रशंसनीयं यथा स्यात्तथा,
गमिष्यसि यास्यसि । पद्मावतीयं सम्प्रति 'इत इतो गच्छतु भवती'ति मार्गस्य-
लोकोत्सारणपुरुःसरं परिजनैः कृतप्रशंसा यथा गच्छत्या गच्छति, तथा पूर्वं नगरे
वसन्ती राज्यसुखमनुभवन्ती परिजनाचरितसमुचितसमुदाचारा त्वमपि स्वेच्छया
गताऽऽसीः । अत्रेऽपि पत्यौ विजयश्रिया समलङ्कृते सतीत्यमेव गमनसुखमनुभवि-
ष्यत्वेव । अतः कार्यगौरवाद्भ्युपगतमाधुनिकमीदृशं वेपान्तरस्वीकृतिरूपं दशावि-
शेषमधिजग्मुषी परिभवमात्मनः सम्भाव्य मा तावदिदानीं विमनायस्वेति भावः ।
उक्तमर्थं, समर्थयते—कालक्रमेणेति । कालक्रमेण समयानुसारं, परिवर्तमाना
विभिन्नरूपतां गच्छन्ती, एकरूपतया सर्वदाऽनवतिष्ठमानेत्यर्थः, जगतो लोकस्य,
मातृपङ्क्तिः अष्टपरम्परा, चक्रारपङ्क्तिरिव चक्रस्य रयाङ्गस्य अराणां पङ्क्तिः श्रेणि-

यौग०—आपको तो इसका पहले ही से अनुभव है । किन्तु आजकल छूटा हुआ है ।
इसमें चिन्ता न करनी चाहिये । क्योंकि—

पहले आप भी इस प्रकार इच्छानुसार जाया करती थीं और फिर भी अपने पति की

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना

चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥ ४ ॥

भट्टो—(क) उत्तरह अग्या ! उत्तरह ।

[ततः प्रविशति काञ्चुकीदः ।]

(क) उत्तरतार्याः ! उत्तरत ।

रिव, गच्छति व्रजति । चक्रस्पनाभिनेन्योरन्तः सद्दृष्टिताः काष्ठखण्डविशेषा अराण्य-
च्यन्ते । यथा चक्रगतान्यराणि क्रमेणोपर्यधो गच्छन्ति दृश्यते, तथा शुभान्य-
शुभानि च जनस्य भागधेयान्यपि समयगत्यनुसारं विपरिवर्तन्त एवेत्यद्य समय-
महिमोद्भवं क्लेशमनुभवन्त्यापि समयगतिं प्रतीक्षमाणया त्वया न मनः खेदनीय-
मिति श्लोकार्थः । अनुनेवार्यनुद्धादितवान् मेघदूते—‘कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं
दुःखनेक्रान्ततो वा, नीचैर्गच्छन्तुपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेणे’त्यनेन महाकविः
श्रीकालिदासः । अत्र पूर्वार्धप्रतिपादितस्य विशेषस्योत्तरार्धप्रतिपादितेन सामान्ये-
नार्थेन समर्पणात् सामान्येन विशेषसमर्पणमर्थोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्त-
तिलकावृत्तम् । तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—‘ठका वसन्ततिलका तमजा जगौ
गः ॥’ इति । कतिचिन्महाशयास्तावदत्र भावार्थं विहितेन जप्रत्ययेन साधितस्य
गतमित्यस्य गमनमित्यर्थम् अनिन्तमिति च क्रियाशब्दं स्वीकृत्य ‘गमनं त्वया-
ऽप्यभिनतनासी’दित्यर्थमाविष्कुर्वन्ति । गमिष्यसीति भविष्यत्कालिक्रियानुरोधेन गत-
मिति भूतकालिकी क्रियामाश्रित्य तत्रैवार्थे स्वारस्यमौचित्यं च पश्यद्भिरत्माभिर्घषा
व्याख्यातं तथा स्पष्टनेवोपरिष्ठादिति ॥ ४ ॥

उत्तरहेति । पूर्ववद् भूयोऽपि तदेवोद्धोषणम् ।

अनुचितं तपस्विजनोत्सारणं वारंवारमाचरन्तौ विवेकाभाववन्तौ भट्टौ वार-
धिष्यतो विवेकशालिनः काञ्चुकीयस्य प्रवेशमाह—तत इति । राहो नृत्यविशेषः
काञ्चुकीयश्च—‘ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः क्रमदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः

विजय होने पर सेइको से प्रशंसित होकर जाएंगी । क्योंकि समय के फेर से बदलने वाली
जगत् की भाग्यदशा पहिले की बरों की भाँति (ऊपर, नीचे) होती रहती है ॥ ४ ॥

दोनों सिपाही—इदो, लोगो ! इदो ।

(काञ्चुकी जाता है ।)

काञ्चुकीयः—सम्भषक ! न खलु न खलुत्सारणा कार्या । पश्य—
परिहरतु भवान् नृपापवादं न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।
नगरपरिभवान् विमोक्तुमेते वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥५॥

काञ्चुकीयास्तु ते मताः ॥' इत्युक्तलक्षणलक्षितः 'कञ्चुकी'ति प्रसिद्धः । एष च राज्ञः
सन्निधावन्तःपुरे वा वर्तमानो वेत्रधरः प्रायो यत्र तत्र नाटकेषु वृद्ध एवोपवर्ण्यते ।
काञ्चुकीयशब्दश्चायं कञ्चुकशब्दात् छण्प्रत्ययेन सिद्धो वेदितव्यः । छस्य 'आयनेयी
नीयियः' इत्यादिना ईयादेशो णित्त्वादादिवृद्धिश्च । छण्प्रत्ययस्तु 'भक्तिः' इत्यर्थे 'वेणु-
कादिभ्यश्छण वाच्य' इति गहादिगणपठितवार्तिकेन वेणुकादेराकृतिगणत्वान्निष्प-
द्यते । कञ्चुको भक्तिः भज्यः सेव्योऽस्येति तदर्थः ।

सम्भषकेति । इदञ्च पूर्वोक्तयोरुत्सारयतोरेकतरस्य भटस्य नामधेयम् । न
खल्विति । खलुपदं निश्चयार्थकम्, द्वौ नवौ निषेधदाढ्युगमयतः । उत्सारणमिदं
सर्वथाऽनुचितम् । अकार्यादस्मात्कार्याद्विरमेति भावः । पश्य विचारयेत्यर्थः ।

किं तद्विचारणीयमित्याकाङ्क्षायामाह—परिहरत्विति । भवान् त्वं, नृपा
पवादं, नृपस्य राज्ञो दर्शकस्य अपवादो निन्दा तम्, सा च निन्दा नगरनिर्विशेष-
मत्रापि तपोवने प्रवर्तितयाऽनुचितोत्सारणाज्ञया परैरारोप्यमाणैव । परिहरतु दूरीक-
रोतु, प्राप्तकाले लोड्, मदुक्तस्यैतस्य चायं कालः प्राप्तः । राज्ञो निन्दाया अवसरो
भवदीयैतत्कार्येण समुपस्थितोऽयमिदानीमित्यर्थः । राज्ञि कलङ्कमुत्पादयितुं न नाम
चेष्टनीयं भवता । अतोऽनुचितं प्रवर्तमानमुत्सारणाकार्यमिदं निरुध्य सोऽयं राजाप-
वादः परिहरणीय इति भावः । एतत्कार्यस्यानौचित्यमेवाह—नेति । आश्रमवासिषु
तपोवनाश्रयेषु मुनिषु, परुषं हृत् क्रूरमिति यावत्, वाक्यमिति शेषः, परुषमिति
भावप्रधानं वा, परुषत्वं कठोरतेत्यर्थः, न प्रयोज्यं न प्रयोक्तुं युक्तम् । यतः, मन-
स्विनः प्रशस्तं मनो येषां ते प्रशस्तमानसाः, 'प्रशंसायां विनिः, विषयवैतृण्यादि-
निबन्धनमेव मनसः प्राशस्त्यं तेषाम् । एते तपोवनस्यास्तपस्विनः, नगरपरिभवान्
नगरे सम्भाषितानपमानान्, विमोक्तुं परिहर्तुं, वनमभिगम्य तपश्चरणोचित-

कञ्चुकी—सम्भषक ! मत इदाओ, मत इदाओ, देखो—

तुम राजा की निन्दा को दूर करो, आश्रमवासियों से इस प्रकार रूखा बर्ताव करना उचित
नहीं । क्योंकि, ये मानो शहर की आपदाओं को त्यागने के हेतु वन में आकर रहते हैं ॥५॥

उभौ—(क) अय्य ! तद् ।

[निष्क्रान्तौ ।]

यौगन्धरायणः—हन्त ! सविज्ञानमस्य दर्शनम् । वत्से ! उपसर्प-
वस्तावदेनम् ।

(क) आर्य ! तथा ।

माश्रमं गत्वा, वसन्ति निवासं कुर्वन्ति । तापनारचैते शान्तचित्ता नगरे सम्भाव्य-
मानेभ्योऽपमानेभ्य आत्मानं मोचयितुमिच्छयैवाऽसम्भाविततद्दोषं तपोवनमधिव-
सन्ति । अत्रापि यद्येतादृशो तिरस्क्रिया लभ्या तर्हि तैः क्व गन्तव्यमिति क्रूराचा
क्रूरतया वा तपस्विनो नोत्सार्य कदर्यनीया इति भावः । तपस्विनामतादरेण सनु-
दाचारविरोधोऽनर्थापत्तिश्चेत्येवंविधानुचितकार्याचरणं न श्रेयस्करमिति गूढोऽर्थः ।
काव्यलिङ्गमलङ्कृतिः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा वृत्तरत्नाकरे—
‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाथ पुष्पिताग्रा ।’ इति ॥ ५ ॥

अय्य तद्देति । युक्तियुक्तं यथा भवद्भिरुक्तं तथाहोहृतमावाभ्यान्, गन्त्यते-
ऽधुनेत्यर्थः ।

निष्क्रान्ताविति । एतेन तयोर्निर्गमनमुक्तम् ।

काञ्चुकीयोपदेशं गृहीत्वा ताभ्यां निर्गतमिति यौगन्धरायणः काञ्चुकीयस्य
वैदुष्यं प्रशंसति—हन्तेति । हन्तशब्दस्य हर्षोऽर्थः, ‘हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्या-
रम्भविपादयो’ रित्यमरः, उत्सारणभयनिवृत्त्यैव हर्षः । सविज्ञानं विज्ञानेन सहितम्,
अस्य काञ्चुकीयस्येत्यर्थः, दर्शनं ज्ञानं बुद्धिर्वा । वत्से ! इति वासवदत्तायाः सम्बो-
धनम्, बालिके ! इति तदर्थः । उपसर्पणं समीपे गमनम् । तावदिति वाक्यालङ्कारः ।
एनमिति काञ्चुकीयनुद्दिशति । ‘उत्सारयन्तौ भटौ स्ववचःप्रभावेण ततोऽनुचिता-
दुत्सारणकार्यानिवारितवान् ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः काञ्चुकीयोऽयनुपसर्पणयोग्य’ इति
वाक्यार्थः । अत्र च राज्ञः प्रधानमन्त्रिणो बृद्धस्य यौगन्धरायणस्याऽऽदरणीयस्य
वासवदत्ता राजमहिषीमप्युद्दिश्य ‘वत्से’ इति सन्बुद्धिः स्यान् एव ।

दोनौ—आर्य ! अच्छा ।

(चले गये ।)

यौग०—अहा ! इतकी बुद्धि विज्ञान से पूर्ण है । देवो ! हम लोग इतके पास चले ।

वासवदत्ता—(क) अग्य ! तह ।

यौगन्धरायणः—[उपसृत्य] भोः ! किङ्कृतेयमुत्सारणा ?

काञ्चुकीयः—भोस्तपस्विन् !

यौगन्धरायणः—[आत्मगतम्] तपस्विन्निति गुणवान् खल्वयं-
मालापः । अपरिचयान्तु न श्लिष्यते मे मनसि ।

(क) आर्य ! तथा ।

यौगन्धरायणसूचितं तदुपसर्पणं स्वीकुर्वती वासवदत्ताऽऽह—अग्येति । तथा,
उपसर्पणं कर्तुमहमधुना सन्नद्धैवास्मीति ।

‘उत्सारणायां किं कारण’मिति यौगन्धरायणस्य काञ्चुकीयं प्रति प्रश्नः—
किङ्कृतेयमिति । किङ्कृता किमिति कृता, किमर्थमिदमुत्सारणं कृतमिति यावत् ।

तत्कारणं सूचयितुमिच्छता काञ्चुकीयेन प्रयुक्तं ‘भोस्तपस्विन्’ इति सम्बोधन-
मात्मनः श्रुत्वा तत्र परित्राजकवेषधारी यौगन्धरायणश्चित्ते किञ्चिद्विचारयति स्म ।
तदेवाह—(आत्मगतम्) तपस्विन्नितीत्यादिना । आत्मगतं स्वगतम्, मनसीति
यावत् । तथा च तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे—‘अश्राव्यं स्वगतं मतम्’ इति ।
अश्रावणीयो मानसस्तस्यायं विचार इत्यर्थः । खलुपदं निश्चये । गुणवान् प्रशस्त-
गुणः, प्रशंसायां मनुष्य, आलाप आभाषणं, सम्बोधनमिति यावत्, श्लिष्यते
सम्बध्यते । सम्बोधनेऽस्मिन्नूनं प्रशस्तो गुणोऽस्ति, मदीयं वेषमिमं दृष्ट्वा प्रयुक्तं चेदं
मत्सम्मानमेव द्योतयति । किन्तु तादृशेन गुणेन परिचयाभावादययार्थसंन्यासिनो
मनसि मे नैतत्सम्बोधनमवकाशं लभते । प्रशंसासूचकस्याप्यस्योपचारस्य लक्ष्यी-
भवितुमयोग्योऽस्मीति मनसि मन्येऽहमित्याशयः । श्लिष्यतेः परस्मैपदित्वात्
‘श्लिष्यते’ इत्यात्मनेपदप्रयोगोऽयं ‘च्युतसंस्कृति’नामानं काव्यदोषमुद्गावयति ।
यद्वा—कर्तुः कर्मवद्भावेन कर्मकर्तारि तत्प्रयोगात् कथमपीदं समर्थनीयमिति कापि
स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया ।

वासव०—आर्य ! अच्छा ।

यौग०—(पास जाकर) अजी ! यह इतना किसलिये है ?

कञ्चुकी—हे तपस्वी !

यौग०—(आपही आप) इसका ‘तपस्वी’ कहकर बातचीत करना आदर प्रकट
करता है, किन्तु अभ्यास न होने से मुझे अच्छा नहीं लगता ।

काञ्चुकीयः—भोः ! श्रूयताम् । एषा खलु गुरुभिरभिहितनामधेयस्या-
स्माकं महाराजदर्शकस्य भगिनो पद्मावती नाम । सैषा नो महाराज-
मातरं महादेवीमाश्रमस्थामभिगम्यानुज्ञाता तत्रभवत्या राजगृहमेव
यास्यति । तदद्यास्मिन्नाश्रमपदे वासोऽभिप्रेतोऽस्याः । तद् भवन्तः—
तीर्थोदकानि समिवः कुसुमानि दर्भान्
स्वैरं वनादुपनयन्तु तपोवनानि ।

‘भोः श्रूयताम्’ इत्यादि तदेव पूर्वावशिष्टं काञ्चुकीयस्य वाक्यम् । ‘भोः’
इति यौगन्धरायणस्य सम्बोधनम् । उत्सारणाकारणं नाम कर्मपदं चार्थानुगतम्,
श्रूयतामिति श्रवणोन्मुखीकरणम् । यदिदमुत्सारणं क्रियते स्म, तत्कारणेऽस्मिन्नया
प्रतिपाद्यमानेऽवधानं दीयतां भवतेत्यर्थः । गुरुभिरभिहितनामधेयस्य, गुरुभिः पूज्यै-
र्महद्भिः अभिहितं कथितं कृतमिति यावत् नामधेयं नाम यस्य तादृशस्य, ‘नामधेयं
च नाम चेत्यमरः, गुरुकृतनामकरणस्येत्यर्थः । इदं च ‘महाराजदर्शकस्येत्यस्य
विशेषणम् । ‘आश्रमस्थां महादेवीमभिगम्य तत्रभवत्याऽनुज्ञाते’त्यन्वयः । आश्रम-
स्थामाश्रमवासिनीम्, वार्द्धके मुनिवृत्तिं स्वीकृत्य महादेव्या आश्रमे निवासः ।
अभिगम्य समीपं गत्वा, अनुज्ञाता लब्धानुज्ञा, आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । ‘पदं
व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्नाऽङ्घ्रिवस्तुषु’ इति कोषात् पदशब्दस्य स्थानमर्थः । अभिप्रेतः
अभीष्टः । ‘तद्भवन्त’ इत्यग्रिमश्लोके योजनीयम् । दर्शकनाम्नोऽस्माकं महाराजस्य
भगिनीयं पद्मावती तपोवनमधिवसन्त्या महाराजस्य मातुर्महादेव्याः समीपं गत्वा
दर्शनं कृत्वा ततोऽनुज्ञां च लब्ध्वा राजभवनं राजगृहनामकं स्थानं वा गमिष्यति,
तेन हेतुना राजभगिनी सेवमद्याश्रमे निवासं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र ‘गुरुभिरभि-
हितनामधेयस्येति महाराजदर्शकविशेषणं ‘पूज्यानां नाम न ग्राह्य’मित्यभियुक्तोक्त-
सदाचारमर्यादाऽनतिक्रमकारितां द्योतयति काञ्चुकीयस्य । ‘गुरुवो नामकरणं कुर्व-
न्ती’त्याचारपरिपाटीमपि प्रकटयत्येतद् ।

तीर्थोदकानीति । तत् तस्मात्कारणात्, राजभगिन्याः पद्मावत्या आश्रम-

काञ्चुकी—अजो ! सुनिचे । ये हमारे महाराज की-जिनका नाम बड़ों ने ‘दर्शक’ रक्खा
है—बहिन पद्मावती हैं ? वे आश्रम में रहनेवाली हमारे महाराज की माता महादेवी से
मिलकर उनकी आज्ञा पाकर फिर राजगृह की ओर लौट जायेंगी । तो आज उनका निवास
इसी आश्रम में जाना गया है । अन् एव आप—

धर्मप्रिया नृपसुता न हि धर्मपीडा-

मिच्छेत् तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्याः ॥ ६ ॥

यौगन्धरायणः—[स्वगतम्] एवम् ! एषा सा मगधराजपुत्री

निवासेन हेतुनेत्यर्थः, भवन्तः वासवदत्तायौगन्धरायणाबुद्धिरय पूज्यत्वेन बहुत्वोक्ति-
र्जनान्तराभिप्रायेण वा, तपोधनानि तपसे तपश्चर्यार्थं धनानि, द्रव्याणि तपःसाधनी-
भूतान् पदार्थानित्यर्थः, स्वैरं स्वच्छन्दं, वनात् अरण्यात्, उपनयन्तु आनयन्तु ।
कानि तानि द्रव्याणीत्याह—तीर्थोदकानि, तीर्थस्य पवित्रस्य नद्यादेर्जलाशयस्य उदकानि
जलानि, समिधः पलाशतरोः काष्ठखण्डानि, कुलुमानि पुष्पाणि, दर्भान् कुशान् ।
तीर्थोदकसमित्कुसुमदर्भाणां चैतेषां यथाक्रमं सकलधर्म्यकार्यहोमदेवार्चनव्रतादि-
क्रियासूपयुक्तत्वमवगन्तव्यम् । हि यस्मात्कारणात्, धर्मप्रिया, धर्मः प्रियो यस्या सा
धर्मानुरागिणी, नृपसुता राजपुत्री पद्मावती, तपस्विषु तापसजनेषु विषये, धर्म-
पीडां, धर्मस्य तपोरूपस्य पीडा बाधा, विघ्न इति यावत् तां, 'पीडा ज्ञाधे'त्यमरः,
न इच्छेत् न वाञ्छेत्, एतत् इदं तपोविघ्नसृष्टारहित्यम्, अस्याः पद्मावत्याः, कुलव्रतं
वंशव्रतम्, अस्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः, कुलपरम्पराचरितो धर्मोऽस्तीत्यर्थः ।
कुलक्रमागतं मुनिजनतपश्चरणाऽभिरक्षणव्रतं पालयन्त्या धर्मेऽनुरागं वहन्त्याः पद्मा-
वत्यास्तापसजनतपोविघ्नोपरोधरूपोऽभिलाषः पूरणीयो भवद्भिस्तीर्थादिपदार्थाहरणे-
नेति तात्पर्यम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम्, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥६॥

काञ्चुकीयसूचितस्वरूपां पद्मावतीमालोच्य यौगन्धरायणोऽपि तत्स्वरूपं मनसा
निर्दिशति—एवमिति । एवम् इत्थम्, इदमेवोत्सारणकारणं काञ्चुकीयः प्रतिपा-
दयति । तदेतत् सम्भाव्यत इत्यर्थः । एषा सेति । स्वामिनो भुर्तुर्दयनस्य, देवी
भार्या, भविष्यति सम्पत्स्यते, इतीत्यं, पुष्पकभद्रादिभिः 'पुष्पकभद्रे'त्यादिनाम-
धारिभिः, आदेशिकैः, आदेश आज्ञा, स्वेच्छानुसारिभाविफलसूचनमिति यावत्,
आदेशः शीलमेवामित्यादेशिकास्तैः, 'शीलम्' इत्यनेन ठक् । 'इदमित्यं जायता'मिति
यदृच्छयाऽनुग्रहबुद्ध्या शुभाशुभलक्षणफलसूचनशीलैर्लैकालिकसकलविषयाऽभिज्ञैः

तपस्या के साधन तीर्थ—जल, समिधा, पुष्प तथा कुश—आदि जङ्गल से अपने इच्छानुसार
ले आवें । धर्मात्मा वे राजा की बेटी, तपस्वियों के धर्म में बाधा डालना नहीं चाहती,
क्योंकि यह उनका वंशपरम्परागत व्रत है ॥ ६ ॥

यौग०—(आप ही आप) ऐसा ? यह तो वही मगधराज की कुमारी पद्मावती है, जो पुष्पक

पद्मावती नाम, या पुष्पकभद्रादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति । ततः—

प्रद्वेषो बहुमानो वा सङ्कल्पादुपजायते ।

भर्तृदाराभिलाषित्वादस्यां मे महती स्वता ॥ ७ ॥

सिद्धपुरुषैरित्यर्थः । यद्वा—‘ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते’ इति सिद्धान्तशिरोमणौ प्रतिपादितत्वाद् आदेशो नाम ज्योतिःशास्त्रफलम् । अत्रार्थे ‘आदेशेन दीव्यति, आदेशः शिल्पमेव’मित्युभयथापि विग्रहः । उभयत्र यथाक्रमं ‘तेन दीव्यति’ ‘शिल्पम्’ इत्याभ्यां टक् । ‘दैवगतिरीदृशी’ति जन्मस्यग्रहानुगत-ज्योतिपसिद्धान्तानुसारिययोचितफलसूचनचतुरैर्ज्योतिपिकैरिति यावत् । या आदि-ष्टा यदीयं भविष्यत् स्वरूपं पूर्वमेव सूचितमित्यर्थः, सेयं मगधराजस्य पुत्री पद्मा-वतीनामधेयाऽस्तीति । शिद्धदैवज्ञसूचनानुसारं राजमहिष्याः पदमनुभविष्यन्ती सेयमेव पद्मावती विद्यत इति सङ्क्षिप्तोऽर्थः । ततः तस्मात्कारणात्, राजमहिषी-त्वेनैव निमित्तेनेत्यर्थः ।

प्रद्वेष इति । सर्वत्र पुरुषस्य, प्रद्वेषो द्वेषातिशयः, बहुमानोऽत्यादरो वा, सङ्कल्पात् मानसात्कर्मणः, ‘सङ्कल्पः कर्म मानसम्’ इत्यमरः, चित्तशक्तिविशेषादि-त्यर्थः, उपजायते उद्भवति । यस्य चित्ते यादृशो भाव उत्पद्यते यद्विषये, स तद्भा-वानुसारेणैव तं प्रद्वेष्टि बहु मन्यते वा । चित्तगतं भावमन्तरेण किमपि कारणान्तरं न सम्भवति प्रद्वेषादरयोरिति भावः । भर्तृदाराभिलाषित्वात्, भर्तुः स्वामिन उदय-नस्य दाराः भार्येति भर्तृदाराः । पुंसि बहुवचने च केवलं दारशब्दः, प्रयुज्यते, तथा चामरः—‘अथ पुम्भूमि दाराः’ इति । भर्तृदारा इत्यभिलाषः स्पृहा अस्यास्तीति भर्तृदाराभिलाषो तस्य भावो भर्तृदाराभिलाषित्वं तस्मात्, ‘स्वामिनो भार्येयं भूया-दि’ति स्पृहाशालित्वादित्यर्थः । मत्वर्यायेनिप्रत्ययान्ताभिलाषित्वाद्वात् ‘तस्य भाव-स्वतला’विति भावार्ये त्वप्रत्ययः । ने मम यौगन्धरायणस्येत्यर्थः, अस्यां पुरो दृश्यमानायां पद्मावत्यां, महती ‘अलङ्घ्यी, स्वता स्वस्य भावः, आत्मीयवाचिस्त्व-शब्दात्तल् भावार्ये, ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वाम्नायि’ इति कौषात् स्वशब्दस्या-

मद्र-प्रवृत्ति सिद्ध या ज्योतिषियों के कथनानुसार महाराज उदयन की रानी होगी । इसीसे-
वैर या आदर नन की भावना से होता है । यह स्वानों की स्त्री हो इस शब्दा से इस
पर मुझे वही आत्मीयता (अपनापन) दो रही है ॥ ७ ॥

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) राजदारिअत्ति सुणिअ भइणिआसि-
रोहो वि मे एत्थ सम्पज्जइ ।

[ततः प्रविशति पद्मावती सपरिवारा चेटी च ।]

चेटी—(ख) एदु एदु भट्टिदारिआ इदं अस्समपदं पविसदु ।

(क) राजदारिकेति श्रुत्वा भगिनिकास्नेहोऽपि मेऽत्र सम्पद्यते ।

(ख) एत्वेतु भर्तृदारिका इदमाश्रमपदं प्रविशतु ।

स्वीयार्थबोधकता । स्वास्मीयताबुद्धिरस्तीत्यर्थः । पूर्वम् 'अनुचितोत्सारणाज्ञाप्रवर्ति-
कैय'मिति सङ्कल्पात् पद्मावत्यां द्वेषो ममासीत्, इदानीं तु 'भूयादियं मे महिषी'ति
सङ्कल्पो मयि महतीं पद्मावतीविपयिणीं स्वास्मीयताबुद्धिं बलादुत्पादयतीति भावः ।
अनुष्टुब् वृत्तं प्रागुक्तलक्षणम् ॥ ७ ॥

राजदारिअत्तीति । काञ्चुकीयप्रदर्शितं पद्मावत्याः परिचयं प्राप्य वासव-
दत्तायास्तद्विषये मानसोद्गारोऽयम् । अत्र पद्मावत्याम्, भगिनिकास्नेहः, भगिन्येव
भगिनिका, स्वार्थे कः, तस्याः स्नेहः, भगिनीतुल्यः स्नेह इति यावत् । सेयं पद्मावती
'राजकन्या'स्तीति काञ्चुकीयमुखाग्रिम्य भगिनीतुल्यं स्नेहमप्यस्यां वहामी-
त्यर्थः । राजकुमार्यो वासवदत्तायाः पद्मावत्यां राजकुमार्यां भगिनोप्रेम सम्भव-
त्येव । अपिशब्देनात्र बहुमानः सूच्यते । स च कुलीनाया वासवदत्तायास्तादृश्यां
पद्मावत्यां युज्यत एव । तथा च 'आदरविशेष इव भगिनीप्रेमपि वर्ततेऽस्यां
पद्मावत्यां ममे'ति वासवदत्तोक्तेराशयः ।

साम्प्रतं पद्मावत्या आश्रमप्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । परिवारेण
सहिता सपरिवारेति पद्मावत्या विशेषणम् । 'परिवारः सखीवर्गः, चेटी दासी' इत्य-
नयोर्भेदमाकलय्य चेट्याः पृथङ् निर्देशः । वस्तुतस्तु—चेट्या अपि परिवारान्तः-
पातात् परिवारशब्दादेव तदुपस्थितेः सिद्धौ पुनः प्रयुक्तं चेटीपदं प्रधानपरिचारिका-
रूपमर्थं बोधयति ।

मार्गप्रदर्शनरूपं स्वामिन्युपचारान्मकं चेट्याः स्वकर्तव्यं निर्दिशति—एदुएद्विति ।

वासव०—(आप ही आप) 'राजा की कन्या' यह सुनकर इस पर बहिन का सा
स्नेह भी मुझे होता है ।

(अपनी सहेलियों और दासी के साथ पद्मावती आती है ।)

दासी—आइये, राजकुमारी जी ! आइये । इस आश्रम में प्रवेश करिये ।

[ततः प्रविशत्युपविष्टा तापसी ।]

तापसी—(क) साअदं राअदारिआए ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (ख) इअं सा राअदारिआ । अभिजणाणु-
रुवं खु से रुवं ।

पद्मावती—(ग) अय्ये ! वन्दामि ।

(क) स्वागतं राजदारिकायाः ।

(ख) इयं सा राजदारिका । अभिजनानुरूपं खल्वस्या रूपम् ।

(ग) आर्ये ! वन्दे ।

‘एतु एतु’ इत्यादरे वीप्सा, अधीष्टे लोट्, अधीष्टश्च आदरपूर्वको व्यापारः । भर्तृदारिका राज्ञः सुता, ‘राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका’ इत्यमरः । आगम्यतां राज्ञः कुमार्या पुरो दृश्यमानेऽस्मिन्नाश्रमे प्रविश्यतामित्यर्थः ।

तत इति । प्रविशतीति प्रकृतोपयोगिनमुपविष्टायास्तापस्याः प्रवेशं सूचयति । राजकुमार्याः पद्मावत्या आगमने तापस्या अभ्युत्थानपूर्वकप्रवेशस्यौचित्ये सुखतः प्रतीयमानेऽपि, वृद्धायास्तपोविभूतिशालिन्यास्तस्यास्तादृशाचारप्रदर्शनं नितरामनौचित्यमेव पुष्पातीत्युपविष्टाया एव तापस्याः प्रवेशोऽत्र सूचितः ।

तपोवनं प्रविष्टाया राजकुमार्याः पद्मावत्याः शुभागमनमभिनन्दन्ती तापस्याह-साअदमिति । स्वागतं शुभागमनम् ।

रूपवती पद्मावतीमवलोक्य हृद्गतं भावं सूचयति ‘वासवदत्तायाः कविः—इअमिति । इयमेवा पुरो दृश्यमानेत्यर्थः, सा काञ्चुकीयसूचिता । अभिजनानुरूपम् अभिजनयोग्यम् कुलोचितमिति यावत्, ‘सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ’ इत्यमरः । यथास्या राजकुमार्याः कुलं प्रशंसनीयं, तथा रूपमपि प्रशंसामर्हतीत्यर्थः ।

अय्ये इति । तापसीमुद्दिश्य सम्बुद्धिरियम् । आर्ये ! पूज्ये ! वन्दनं नमस्कारः । नमस्करोतीत्यं पद्मावती तत्रभवती तापसीमित्यर्थः ।

(बैठों हुई तपस्विनी का प्रवेश ।)

तापसी—राजकुमारी ! तुम्हारा स्वागत है ।

वासव०—(आप ही आप) यह वही राजकुमारी है । इसका रूप भी कुल के अनुकूल ही है ।

पद्मावती—आर्ये ! प्रणाम करती हूँ ।

तापसी—(क) चिरं जीव । पविस जादे ! पविस । तपोवणाणि
नाम अदिहिजणस्स सअगेहं ।

पद्मावती—(ख) भोदु भोदु । अग्गे ! विस्सत्थहि । इमिणा
चहुमाणवअणेण अणुगहिदहि ।

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (ग) ण हि रूपं एव, वाआ वि
खु से मधुरा ।

(क) चिरं जीव । प्रविश जाते ! प्रविश । तपोवनानि नामाऽतिथि-
जनस्य स्वकरोहम् ।

(ख) भवतु भवतु । आर्ये ! विश्वस्तास्मि । अनेन बहुमानवचनेना-
नुगृहीतास्मि ।

(ग) न हि रूपमेव । वागपि खल्वस्या मधुरा ।

चिरमिति । चिरं जीव दीर्घायुर्भवेति कृतप्रणामां पद्मावतीं प्रत्याशीर्ष्वचनं
तापस्याः । अतिथियोग्योपचारं दर्शयति—पविसेति । हर्षयि प्रविशेति द्वि-
प्रयोगः । हर्षश्च तापस्या राजकन्यारूपातिथिविशेषलाभेनैव । जाते ! वत्से इत्यर्थः ।
सम्बोधनं चेदं पद्मावतीविषयकं पुत्रीभावोपयिकं वात्सल्यभावनाविष्करोति वृद्धा-
यास्तापस्याः । तपोवणाणीति । तपोवनानि किलाभ्यागतानां स्वीयगृहसदृशानि
सन्तीत्यर्थः । वत्से ! चिरायुर्भव, स्वगृहनिर्विशेषे तपोवनेऽस्मिन्निःशङ्कं कुरु प्रवेश-
मिति वाक्यार्थः ।

भोदु भोद्विति । स्वागतोपचारादमुष्मात् सङ्कुचन्याः पद्मावत्याः 'पुनरपि
पूज्यायास्तापस्या उपचारप्रदर्शनं मयि सा भूदिति तन्निवारणे त्वराविशेषं सूच-
यति द्विरुक्तिरियम् । आस्तां तावदिदमुपचारप्रदर्शनम्, पर्याप्तोऽयमुपचार इत्यर्थः ।
विश्वस्ता जातविश्वासा, शङ्काविरहितेति यावत् । बहुमानवचनेन बहुलादरसूचक-
वाक्येन । स्वागतपरिप्रशन्नाग्निःशङ्काऽहं भवदीयमेतादृक्सुबहुसत्कारप्रदर्शनानुग्रहं
शिरसा वहामीत्यर्थः ।

पूज्यया तापस्या कृतं तादृशं स्वागताभिनन्दनं विलोक्य वैलक्ष्यं वहन्तीं विनय-
वतीं पद्मावतीं प्रशंसति स्वान्ते वासवदत्ता—णहीति । न केवलं रूपमिदं मनोहरं,

तापसी—चिरं जीव, आओ वेदा ! आओ । तपोवन ता अतिथियो का अपना घर है ।

पद्मावती—अच्छा, अच्छा । आर्ये ! विश्वस्त हैं । इस आदर के मापणसे अनुगृहीत हुई हैं ।

वासव०—(आप ही आप) केवल रूप ही नहीं, इसकी वाणी भी मधुर है ।

तापसी—(क) भद्रे ! इमं दाव भद्रमुखस्स भद्रिणिञ्चं कोच्चि-
राआ ण वरेदि ?

चेटी—(ख) अस्थि राआ पज्जोदो णाम उज्जणीए । सो दार-
अस्स कारणादो दूतसम्पादं करेदि ।

(क) भद्रे ! इमां तावद् भद्रमुखस्य भगिनिकां कश्चिद् राजा न वरयति ?

(ख) अस्ति राजा प्रद्योतो नामोज्जयिन्याः । स दारकस्य कारणाद्
दूतसम्पातं करोति ।

वचनमप्येतदीयं तथेति सर्वधेयं प्रशंसनीयेत्यर्थः । पूर्वप्रदर्शिता विनयोक्तिरेव
पद्मावतीवचसो माधुर्यं व्यनक्ति । मधुरवचनेयं कथं नाम, नाभिनन्दनीयेति भावः ।

इदानीं पद्मावतीविवाहौपयिकं प्रकृतमर्थमवतारयितुमिच्छन् कविस्तापसीमुखेन
चेटीं प्रति प्रश्ननाह—भद्र इति । भद्रे ! कल्याणि ! इमां पुरो दृश्यमानामित्यर्थः ।
तावदिति वाक्यालङ्कारे, भद्रमुखस्य भद्रं सुखं यस्येति विग्रहः, कल्याणसूचक-
वदनस्य प्रियदर्शनस्येति यावत्, महाराजदर्शकस्येत्यर्थः । भद्रमुखशब्दोऽयं तत्प्र-
तिपाद्यमहाराजदर्शकविषयिणीं द्योतयति वत्सलतां तापस्याः । भगिनिकाम् अनु-
कम्पनीयां भगिनीं पद्मावतीमिति यावत्, अनुकम्पायां क्व । न वरयति ? न
ईप्सति ? पत्नीत्वेन किं न प्राप्तुमिच्छतीति काहुः । केनचिद्राज्ञा सह पद्मावत्याः
प्रियदर्शकभगिन्या विवाहसम्बन्धविषयको वार्तालापो न तावदुपक्षिप्तः किमिति
वाक्यार्थः । ईप्सार्थकवरधातोश्चौरादिक्राणिञ्चि वरयतीति रूपम् । पद्मावतीविवाह-
सम्बद्धोऽयमर्थः पद्मावतीं प्रष्टुं न सान्प्रतमिति तत्परिचारिकां चेटीं प्रति प्रश्नोऽयं
युज्यते तापस्याः ।

चेट्या उत्तरमाह—अर्थाति । दारकस्य पुत्रस्य, कारणाद्वेतोः, स्वपुत्रार्थ-
मित्यर्थः । दूतसम्पातं, दूतः सन्देशहरः, 'स्यात्सन्देशहरो दूतः' इत्यमरः, तस्य
सम्पातः प्रेषणमिति यावत् तं, करोति कुरुते । दूतं सम्प्रेषयतीत्यर्थः । उज्जयिन्याः
प्रद्योतनामा राजा स्वपुत्रेण सह पद्मावत्या विवाहसम्बन्धं घटयितुमिच्छतीति भावः ।

प्रद्योतराजपुत्रेण सह पद्मावत्याः सम्पत्स्यमानं विवाहसम्बन्धं स्वात्मसम्बन्धेन

तापसी—कल्याणी ! क्या कोई राजा इस दर्शक महाराज की दहिन को नहीं वरता ?
दासी—उज्जैन का प्रद्योत नामक राजा है, उसने लट्के के वारते दूत भेजा है ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु । एसा अ अत्त-
णीआ दाणि संवुत्ता ।

तापसी—(ख) अर्हा खु इअं आइदी इमस्स बहुमाणस्स । उभआणि
राअउत्ताणि महत्तराणि त्ति सुणीअदि ।

पद्मावती—(ग) अय्य ! किं दिट्ठो मुणिजणो अत्ताणं अणुन्ना-

(क) भवतु भवतु । एषा चात्मीयेदानीं संवृत्ता ।

(ख) अर्हा खल्वियमाकृतिरस्य बहुमानस्य । उभे राजकुले महत्तरे
इति श्रूयते ।

(ग) आर्य ! किं दृष्टो मुनिजन आत्मानमनुग्रहीतुम् ? अभिप्रेतप्रदा-

सानन्दमनुमोदमाना मानसं वासवदत्ताह—भोदु भोद्विति । भवतु भवत्विति
द्विः प्रयोनस्तावद् 'दूतसम्प्रेषणपुरःसरोऽसौ विवाहसम्बन्धः शीघ्रं सङ्घटता'मिति
त्वरभिप्रायकः । एसेति । पद्मावती चैयमधुनाऽमुना भविष्यता विवाहसम्बन्धेना
त्मीयजनान्तःपातिनी सज्जाता । भ्रातुर्विवाहसम्बन्धार्थं प्रयुक्तां दूतसम्प्रेषणरूपां
वार्तां चेटीमुखतः श्रुत्वा 'पद्मावत्या साम्प्रतमात्मीयया सज्जात'मित्येवं प्रद्योतराज-
कुमार्या वासवदत्तायाः सानन्दं मानसोद्गारोऽयम् ।

पूर्वोक्तं चेटीवचो निशम्य श्लाघ्यसम्बन्धघटनाकर्णनादानन्दितायास्तापस्या
वचनम्—अर्हेति । अर्हा पूज्या, योग्येत्यर्थः । 'अर्ह पूजायाम्' इत्यतः पचाद्यचि
स्त्रीत्वाद्याप्, खल्विति निश्चये, आकृतिराकारोऽवयवसंस्थानविशेषः पद्मावतीविषयकः,
अस्य बहुमानस्य विवाहसम्बन्धसङ्घटनरूपस्य पूर्वोक्तस्य सम्मानस्य । स्वरूपसौ-
न्दर्यसमन्वितेयं पद्मावती पूर्वोक्तविवाहसम्बन्धसत्कारयोग्यैवेति भावः । उभे राज-
कुले दर्शकराजकुलं प्रद्योतराजकुलं चेति यावत् । महत्तरे अतिमहती, अतिशये 'तरप्',
महत्त्वं चात्र प्रसिद्धिमत्त्वेन प्रशंसनीयत्वेन च बोध्यम् । श्रूयते आकर्ण्यते, श्रवणपथं
गच्छति । कुलद्वयस्याप्यस्य राजकुलान्तरतो महत्त्वातिशयेन प्रसिद्धिरस्तीति भावः ।

निजोद्वाहसम्बन्धश्रवणेन सज्जातलज्जा पद्मावती तापसीचेष्ट्योः प्रचलितं वैवा-
हिकं वार्तालापमपवार्य निजागमनप्रयोजनं प्रस्तुत्याह काञ्चुकीयम्—अय्येति ।

वासव०—(स्वगत) अच्छा अच्छा । यह तो अब आत्मीय हुई ।

तापसी—इसको यह आकृति इस आदर के योग्य ही है । दोनों राजकुल बड़े हैं ऐसा
सुना जाता है ।

पद्मावती—आर्य ! क्या आपने किसी ऐसे ऋषि मुनिको देखा है जो (कुछ लेकर) मुझे

हीदुं ? अभिप्रेदप्पद्मणेन तवस्सिजणो उवणिमन्तीअहु दाव को किं,
एत्थ इच्छदिति ।

काञ्चुकीयः—यदभिप्रेतं भवत्या । भो भोः आश्रमवासिनस्तपस्विनः !
शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः, इहात्रभवती मगधराजपुत्री अनेन विस्त्रम्भेणो-
त्पादितविस्त्रम्भा धर्मार्थमर्थेनोपनिमन्त्रयते ।

नेन तपस्विजन उपनिमन्त्रयतां तावत् कः किमत्रेच्छतीति ।

आत्मानं मामिति यावत् । अनुग्रहीतुम् अनुग्रहीतां कर्तुं, मयि प्रसादं दर्शयितुमिति
यावत् । अभिप्रेतप्रदानेन अभीष्टार्थस्य वितरणेन हेतुना, हेतौ तृतीया । उपनि-
मन्त्रयतां निमन्त्रयताम्, निमन्त्रणं च नियोगकरणम्, नियोज्यतां प्रवर्त्यता-
मित्यर्थः । तपस्विजनं मयि सानुग्रहं कर्तुं कोऽपि कुत्राप्यत्र तपस्विजनो विलोकितः
किम् ? विलोकितश्चेत्, अहमभीष्टं तस्य पूरयितुमिच्छामीत्यतस्तं तपस्विजनं
स्वस्वार्थोप्तिवार्थक्यने प्रवर्तयतु भवानिति स्पष्टोऽर्थः । मुनिजनाभिलाषपूर्णादनु-
ग्रहीता भवेयमिति स्वस्वार्थक्यने मुनिजनो भवता प्रवर्तनीय इति भावः । तपस्विनो-
यया निजाभिलाषं प्रकटयेयुस्तया चेष्टतां भवानिति सारांशः ।

प्रभावर्तावचोऽनुसारं तत्र कर्तव्ये काञ्चुकीयस्य प्रवृत्तिं तथोद्योगं च दर्शयति
कविः—यदभिप्रेतमित्यादिना । भवत्या श्रामत्या, यदभिप्रेतं यदभिलषितम् ।
यच्छब्दघटितवाक्यस्य तच्छब्दघटितवाक्यान्तरसाकाङ्क्षतया 'तद्विधीयते मये'-
त्यत्र प्रकरणानुरोधाल्लभ्यते । भवत्या इच्छानुरूपं मया सम्पाद्यत इत्यर्थः । तदेवाह-
भो भो इति । शृण्वन्तु शृण्वन्तु इति वीप्सा आदरे त्वरायां च । तपोवनस्थैः
श्रीमद्भिस्तपोधनैर्नया वक्ष्यमाणमिदं श्रोतव्यं श्रोतव्यमिति तेषां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणम् ।
इह अस्मिन्स्थाने आश्रमेऽस्मिन्नित्यर्थः । अनेन तापस्या प्रदर्शितेनेति यावत्,
विस्त्रम्भेण, स्वागतोपचाररूपेण विश्वासेन, 'समौ विस्त्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः, उत्पादित-
विस्त्रम्भा, उत्पादित उद्भाविता विस्त्रम्भः शङ्कराहित्यं यस्याः तयाभूता, कृतपूर्वेण
अनुगृह्णान् करो । जौन क्या चाहते हैं ? वे अपना अभीष्ट प्राप्त करने के लिए हमारे
समोप उपस्थित किये जाय ।

काञ्चुकी—जैसा आपका इच्छा । हे आश्रमनिवासी तपस्वियों ! आप लोग अच्छी
तरह सुन लें कि यहाँ यह मगधराजकुमारी आपके किये हुए स्वागत से निःशङ्क होती हुई
धर्म करने के लिए दान लेने को बुला रही है ।

‘कस्यार्थः कलशेन को मृगयते वासो यथानिश्चितं

दीक्षां पारितवान् किमिच्छति पुनर्देयं गुरोर्यद् भवेत् ।

तापस्याः सत्कारेण या किल निःशङ्काऽभवत्, सेत्यर्थः । अत्रभवती पूजनीया, मगधराजपुत्री महाराजदर्शकस्य कुमारी पद्मावतीति यावत्, धर्मार्थं धर्मायिति क्रियाविशेषणम्, धर्माचरणार्थमित्यर्थः । अर्थेन वितरणीयेन द्रव्येण हेतुना, भवदर्थ-साधनरूपेण प्रयोजनेन वा, ‘अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः, उपनि-मन्त्रयते नियोजयति, अत्र ‘भवत्’ इति कर्मपदमर्यादाक्षेप्यम् । आश्रमप्रवेशसमये तापस्या समाचरितपूर्वेण सत्कारेण लब्धविश्वासा श्रीमती पद्मावती भवन्मनोरथान् पूरयितुं धर्माचरणबुद्ध्या भवत्स्तपोधनान् निजाभिलषितार्थप्रकाशनाय प्रवर्तयति । अतः स्वस्वाभिलाषं प्रकटयितुं प्रसीदन्तु भवन्त इति भावः ।

तथाहि—कस्यार्थ इति । कस्य तपस्विजनस्य, कलशेन कमण्डलुनेति यावत्, अर्थः प्रयोजनं विद्यते, कः कलशाभिलाषीत्यर्थः । फलस्यापि हेतुत्वोक्त्या ‘अध्ययनेन वसती’तिवत् ‘हेतौ’ इत्यनेन ‘कलशेने’ति तृतीया । कः वासो वस्त्रं, मृगयते गवेषयति वाञ्छतीति यावत्, को वा वस्त्रान्वेषक इत्यर्थः । यथानिश्चितं निश्चय एव निश्चितं, भावे कः, निश्चयो निर्धारणसङ्कल्पो वा, निश्चितमनतिक्रमेति यथार्थेऽव्ययीभावः । ‘श्रुत्युक्तं पूर्णमध्येत्ये’ इति निर्धारणानुसारं सङ्कल्पानुसारं वेत्यर्थः । दीक्षां गुरुद्विवासादूर्ध्वक्रमध्ययनव्रतं, पारितवान् समापितवान्, ‘पारं तीरं कर्मसमाप्तौ’ इति धातुपाठात् पारयतेः समापनमर्थः । एतादृशः, क इति शेषः, किं पुनरिच्छति किं तावद्वस्तु कामयते, पुनरिति वाक्यालङ्कारे । यद्वस्तु, गुरोः गुरवे इति यावत्, सम्बन्धसामान्यविवक्षायां पठ्यते, देयं भवेत् दातव्यं स्यात् । दृढसङ्कल्पो गुरोरधीत्य समापिताध्ययनकृत्यः कस्तपस्वी गुरवे निवेदनीयं गुरुदक्षिणारूपं कियद् द्रव्यमभिलषतीत्यर्थः । ‘उत्तरवाक्यवदितो यच्छब्दः पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं नापेक्षत’ इति काव्यसिद्धान्तानुरोधात् ‘किमिच्छति पुनः, देयं गुरोर्यद्भवेत्’ इत्यत्र पूर्ववाक्ये इच्छतेः कर्मणः ‘तत्’ इति शब्दस्यानुपादानं न दोषाय । तपस्विनां याचनार्थं प्रव-

कौन कमण्डलु चाहता है ? किसको वस्त्र की आवश्यकता है ? ऐसा कौन है—जिसने विधिवत् अपनी शिक्षा समाप्त की है—वह क्या चाहता है ? जो उसे गुरुजी को (दक्षिणा के रूप में) देना है । धर्मात्माओं को माननेवाली राजकुमारी अपने ऊपर यहाँ उनका

आत्मानुग्रहमिच्छतीह नृपजा धर्माभिरामप्रिया

यद् यस्यास्ति समीप्सितं वदतु तत् कस्याद्य किं दीयताम् ॥८॥

यौगन्धरायणः—हन्त ! दृष्ट उपायः । [प्रकाशम्] भोः ! अहमर्थी ।

तर्तार्यनुत्तरार्धमाह—आत्मानुग्रहमिति । इह अस्मिन्नाश्रमे, धर्माभिरामप्रिया, धर्मे अभिरामोऽभिरतिः रुचिर्येषां ते धर्माभिरामाः धर्मानुरागिणः, ते प्रियाः प्रीतिपात्रं यस्याः सा धार्मिकेषु जनेषु प्रीतिं दुर्बारेत्यर्थः । धर्माभिरामाणां प्रिया इति वा विग्रहः, एतेन धार्मिकजनस्य प्रीतिपात्रमित्यर्थः । दातृप्रतिग्रहीत्रोः परस्परप्रीतिरावश्यकतयाऽत्रोभयविधः समासो युज्यते । नृपजा, नृपात् जाता राजकुमारी पद्मावती, आत्मानुग्रहमिच्छति भवत्कर्तृकमात्मन्यनुग्रहं वाञ्छति । अतः यस्य जनस्य, यद्वस्तु समीप्सितमस्ति प्राप्नुमिष्टं वर्तते । सन्पूर्वकालसन्तापान्नोतेः कः 'नतिदुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रेण यस्येति पठ्यते । अर्थानुरोधात्प्रकरणवत्ताच्च 'स' इति कर्तृपदनध्याहरणीयम् । स जनः, तद्वदतु स्वैप्सितं कथयतु, अधीष्टे लोड् । अद्य अद्यतने दिवसे न तु विलम्बेनेत्यर्थः, कस्य कस्मै, पूर्ववत् शेषत्वविवक्षायां पठ्यते, किं दीयताम् किं वितीर्यताम् । भवत्सु कः कं पदार्थमनया दीयमानं प्राप्नुमिच्छति ? किमनया च कस्मै देयम् ? भवन्तः स्वाभिलषितं निःशङ्कं प्रकाशयन्तु । भवदर्ध-श्रवणादेवेयमनुगृहीतामात्मानं संत्यजे इति श्लोकार्थः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, पूर्वमुक्तं लक्षणम् ॥ ८ ॥

उपरिष्ठात्प्रपञ्चितायाः प्रदानोद्घोषणायाः श्रवणेन लब्धहर्षस्य यौगन्धरायणस्य स्वगतोक्तिरियम्—हन्तेति । 'प्रकाश'मित्यनन्तरोक्तेर्वाक्यमिदमात्मगतत्वेनैव प्रत्युक्तमवगन्तव्यम् । हन्त हयै, उपायो युक्तिः मार्ग इति यावत्, दृष्टोऽवलोकितः, अर्थान्मयेति । उपस्तिप्तोऽर्सा वासववृत्तान्तिकेपयोन्वोऽवसर इत्यर्थः । उपाय्यतेऽनेनैत्युपायः, उपपूर्वाद् अयथातो 'हलश्चेति धव् । प्रकाशं सर्वजनश्रवणीयमित्यर्थः । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्' इति । भोः इति क्रान्तुकीय-सन्बुद्धिः, अहमर्थी अहमस्मि याचकः इत्यात्मनोऽर्थित्वाविष्करणं यौगन्धरायणस्य ।

अनुग्रह चाहती है । अतः जिसको वो अभीष्ट हो वह कहे, कितने जान क्या दिया जाय ? ॥८॥

यौग०—(मन में) अहा ! इससे अच्छी युक्ति सूझी (प्रकाश) अबी ! मैं अर्थी हूँ ।

पद्मावती—(क) दिट्ठिआ सहलं मे तपोवणाभिगमणं ।

तापसी—(ख) संतुट्ठतवस्सिजणं इदं अस्समपदं । आअन्तुएण इमिणा होदव्वं ।

काञ्चुकीयः—भोः किं क्रियताम् ?

यौगन्धरायणः—इयं मे स्वसा । प्रोषितभर्तृकामिमामिच्छाम्यत्र-

(क) दिट्ठ्या सफलं मे तपोवनाभिगमनम् ।

(ख) सन्तुष्टतपस्विजनमिदमाश्रमपदम् । आगन्तुकेनानेन भवितव्यम् ।

सौभाग्यादुपस्थितमर्थिनं दृष्ट्वा पद्मावत्याह—दिट्ठिपति । दिष्ट्येत्यव्ययम्, भाग्येनेत्यर्थः । सहलमित्यादि । अर्थिनः प्राप्या तपोवनेऽस्मिन्ममागमनमिदं मिदानीं सार्थकमभूदित्यर्थः ।

संतुट्ठेति । तपोवनाश्रमेषु तापसेषु कमर्थ्यनिमनुपलभमानायास्तापस्या वचनमिदम् । इदमाश्रमपदम् एतत्तपोवनं, सन्तुष्टतपस्विजनम्, सन्तुष्टतपस्विजने यत्रेत्येतादृशं, वर्तते । आश्रमस्थाः केऽपि किमपि नार्थयन्ते, अतोऽत्रत्यास्तपस्विनः सन्तुष्टाः सन्तीति भावः । अनेन याचकेन, आगन्तुकेन देशान्तरादागतेन । अर्थित्व-माविष्कुर्वाणः स्थानान्तरादागतोऽयं भवेदित्यर्थः । आगच्छतीत्यागन्तुः । आङ्पूर्वाद् गमेः 'सितनिगमिमसिसच्चयविधान्कुशिम्यस्तुन' इत्युणादिसूत्रेण तुचप्रत्ययः । आगन्तुरेव आगन्तुकः, स्वार्थे कः । 'तयोरेव कृत्यकक्षलर्याः' इति नियमात् 'भवितव्य-मिति भावार्थे तव्यप्रत्ययः । तदनुरोधादेव 'अनेने'ति कर्तुस्तृतीया ।

भोः इति । किं क्रियतां 'किं विधीयताम् किं तावद्भवतोऽभिमतमस्माभिः साध्यता'मिति प्रश्नोऽयमर्थिनं यौगन्धरायणं प्रति काञ्चुकीयस्य ।

स्वार्थमुपक्षिपति यौगन्धरायणः—इयमिति । इयं मत्समीपवर्तिनीति यावत्, 'इदमस्तु सन्निकृष्टे' इति सिद्धान्तादीदृशार्थता, इदंपदबोध्या च आवन्तिकावेपथ-रिणी वासवदत्तैव । मे स्वसा भगिनी मे वर्तते । प्रोषितभर्तृकामिति । प्रोषित-

पद्मा०—अहो भाग्य ! आश्रम में मेरा आना सफल हुआ ?

तापसी—इस आश्रम के तो सभी मनुष्य सन्तुष्ट हैं, यह कोई आगन्तुक होगा ।

काञ्चुकी—अजी ! क्या किया जाय ?

यौग०—यह मेरी वहन है । इसके पति परदेश गये हुए हैं, इसलिये आपकी देख-

भवत्या कश्चित् कालं परिपालयमानाम् । कुतः—

कार्यं नैवार्यैर्नापि भोगैर्न वस्त्रै—

र्नाहं काषायं वृत्तिहेतोः प्रपन्नः ।

भर्तृकामिनाम् अत्रभवत्या कश्चित् कालं परिपालयमानामिच्छामीत्यन्वयः । अत्रभवत्या पद्मावत्या । देशान्तरगतस्य पत्न्युर्विधोगमनुभवन्ती दीनां मनैतां भगिनीं परिपालयतु सान्द्रतं किञ्चित्कालपर्यन्तं पृज्या पद्मावतीत्येष एवार्थो नमेत्यर्थः । पद्मावत्याः समीपे न्यासरूपेण स्थापयितुमेनामहमिच्छामीति भावः । प्रोषितो भर्ता यस्यास्तां प्रोषितभर्तृकाम्, 'नधृतश्च' इति कप्, स्त्रीत्वाष्टाप् । प्रोषितेति प्रपूर्वाद् वत्तघातोः कर्तरि क्ते 'वत्ततिष्ठुघोरिद्' इतीडागने यजादित्वात्सन्धस्तारणे च रूपम् । कश्चित्कालमिति 'आलाध्वने'रित्यनेन अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावता कालेन पुनः प्रत्यागमिष्यामि तावत्कालपर्यन्तमिति तेदर्थः । अत्र च शत्रुकुतराज्यापहारलक्षणे व्यसने पतितस्य स्वामिनोऽर्थं राज्यप्राप्तिलक्षणं साधयितुं चेष्टमानस्य कार्यगौरवमाकलयतो मन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य राज्ञः प्रियां वासवदत्तां प्रोषितभर्तृकामात्मभगिनीं निर्दिशतस्तादृशमसत्यभाषणमपि सङ्गच्छमानं न कल्पते दूषणाय । विपदि नृपाभाषणस्य शास्त्रसम्मतत्वेन भूषणास्पदत्वात्तत्र प्रत्युत सत्यभाषणस्यैव दोषावहत्वादसत्यभाषणस्य सर्वथावित्यादपरिहेयत्वमिति । पूर्वोक्तमर्थं द्रव्यति—कुत इति । यतः कारणादित्यर्थः ।

तदेवाह—कार्यमिति । नमेति औचित्यादध्याहरणीयम्, नम यौगन्धरायणस्येत्यर्थः । अर्थैर्द्रव्यैः हिरण्यप्रभृतिभिः, नैव कार्यं नैव प्रयोजनमस्ति, भोगैः कलशादिभिर्भोग्यपदार्थैरपि न, कार्यमित्यत्रापि योज्यम्, वस्त्रैर्वस्त्रैः परिधानयोग्यैः न, कार्यमिति यावत् । न नाम सन्ति मत्प्रयोजनविषया अर्थभोगद्वत्रापीति नामि-लापस्तेषु नमेति भावः । फलस्यापि हेतुत्वादर्थान्दिषु 'हेतौ' इति तृतीया । अहं वृत्तिहेतोः जीविकार्थम्, काषायं कषायेण रक्तं वस्त्रं, 'तेन रक्तं दागता' इत्यण्, परिव्राजकलिङ्गमिति यावत्, न प्रपन्नः नाङ्गीकृतवान् । जीविकार्थं न मया परिव्राजकरोपनङ्गीकृतेत्यर्थः । प्रपन्न इत्यत्र गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थकर्मक' इत्यादिना कर्तरि

माल मे दुष्ट समय के लिये इसे रखना चाहता हूँ । क्योंकि—

न मुझे द्रव्य से प्रयोजन है, न भोग से और न वस्त्र से । न मैं जीविका के वास्ते नेरला वस्त्र पहना हूँ । किन्तु नगधराज की कन्या विदुषी तथा धर्मात्मा हैं । वे मेरी वहीन के चरित्र

धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा

शक्ता चारित्रं रक्षितुं मे भगिन्याः ॥ ९ ॥

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) हं, इह मं णिक्खिविदु-

(क) हम्, इह निक्षेप्तुकाम आर्ययौगन्धरायणः ! भवतु-

क्तः । पूर्वोक्तार्थनिषेधेन तत्र स्वाभिमतार्थसिद्धियोग्यतां दर्शयति—धीरेति । धीरा-
पण्डिता, 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः । इष्टधर्म-
प्रचारा, धर्मस्य सत्कर्मणः प्रचारः प्रख्यापनम्, 'हलश्चेति'ति घञ्, दृष्टः ज्ञातः धर्म-
प्रचारो यस्याः सेति बहुव्रीहिः । यस्याश्च सत्कर्माचरणप्रवणता 'तीर्थोदकानि समि-
धः' 'कृत्यार्थः कलशेन'त्यादिवचनैर्वहुशो विदितास्माभिरित्यर्थः । इमे च विशेषण-
पद्मावत्यां न्यासरक्षणस्य सर्वथा योग्यत्वातिशयं पुष्णीतः । सेयं पुरी दृश्यमानैषा,
कन्या राज्ञः कुमारी पद्मावती, मे भगिन्याः मम स्वसुः, चारित्रं चरितं शीलमिति
यावत्, रक्षितुं गोपायितुं, शक्ता समर्था वर्तते । यतः कारणादियं 'विदुषी धर्मप्रचार-
वद्वादरा पद्मावती मद्भगिन्याश्चरितं रक्षितुं समर्था, तत एव कारणादहमत्रभव-
त्याः पद्मावत्याः सन्निधौ निक्षेप्तुमेतामिच्छामीति स्पष्टोऽर्थः । योग्यस्थलेऽस्मिन्
स्वीयां भगिनीं न्यासरूपेण स्थापयित्वा निश्चिन्तोभवितुमिच्छन्नहमर्थादिकं किमपि
नाधिगन्तुं वाञ्छामीति श्लोकार्थः । 'वर्ततेऽनेन' इति विग्रहे 'अर्तिलुबूखनसह-
चर इत्रः' इत्यनेन चरतेः इत्रप्रत्यये चरित्रशब्दः सिध्यति, ततः चरित्रमेव चारि-
त्रमिति स्वार्थेऽणि चारित्रशब्दो निष्पद्यते । अथवा 'चरेर्वृत्ते' इत्यौणादिकसूत्रेण
चर धातोर्णित्रन् प्रत्यये णित्त्वादादिबृद्धौ चारित्रशब्दं संसाध्य पूर्वोक्तप्रत्ययद्वय-
कल्पनागौरवं परिहरणीयमिति । पद्मावत्या निक्षेपरक्षणक्षमत्वस्य समर्थनादत्रार्था-
न्तरन्यासोऽलङ्कारः । वैश्वदेवीनामकं छन्दः । तल्लक्षणं च यथा—'पद्माश्चैशिल्लना
वैश्वदेवीममौ यौ' इति ॥ ९ ॥

पद्मावत्याः समीपे स्वात्मनिक्षेपरूपं यौगन्धरायणोपस्थापितं प्रस्तावं श्रुतवत्या
वासवदत्तायाः स्वगतं वितर्कं दर्शयति कविः—हमिति । हमित्यव्ययं प्रश्ने, आर्य-
यौगन्धरायण इह मां निक्षेप्तुकामोऽस्ति ? निक्षेप्तुं कामो यस्येति विग्रहः । 'तुं'
काममनसोरपि' इति मलोपः । किमत्र पद्मावत्याः सन्निधावार्यो यौगन्धरायणो मां
निक्षेप्तुमिच्छति ? भवतु निक्षेपोऽप्ययमस्तु तावन्ममेत्यर्थः । अविचार्य अविमृश्य,

को रक्षा कर सकती हैं, अत एव यह मेरी प्रार्थना है ॥ ९ ॥

वासव०—(आप ही आप) ऐं, आर्य यौगन्धरायण मुझे पद्मावती को सौंपना चाहते

क्रानो अय्ययोगन्धरायणो ? होहु, अविआरिअ कसं ण करित्तदि ।

काञ्चुकीयः—भवति ! नहती खत्वस्य व्यपाश्रयणा । कयं प्रति-
जानीमः ? कुतः—

सुखमर्थो भवेद् दातुं सुखं प्राणाः सुखं तपः ।

अविचार्य क्रमं न करिष्यति ।

क्रमं पादविन्यासं प्रवृत्तिमिति चावद्, न करिष्यति न विधास्यति, अर्पाद्यौगन्धरा-
यणः । मदीयनिज्ञेपहयेऽस्मिन् विषये न कदापि यौगन्धरायणोऽविचार्यं प्रवर्तयते ।
विचारपूर्विकैव नूनं तत्स्येयमीदृशे कर्मणि प्रवृत्तिरिति भावः ।

यौगन्धरायणोपस्थापितस्वार्थस्य सुतरां दुष्करत्वमाकलयद् काञ्चुकीयः पद्मा-
वतीं प्रत्याह—भवतीति । भवति ! नान्ये ! पद्मावति । अस्य यौगन्धरायणस्य,
व्यपाश्रयणा व्यपाश्रयः, आश्रय इत्यर्थः, आश्रयार्थितेति चावद् । व्यपाहपूर्वात्
श्रिधातोर्बाहुलकात् त्रिधां भावे युच् प्रत्ययः, ततश्चाप् । नहती खलु निश्चयेन सुवी ।
कयं केन प्रकारेण, प्रतिजानीमः स्वीकुर्मः । यौगन्धरायणस्तावदत्र स्वमगिनीं
निक्षिप्य तद्रक्षणार्थी भवत्या आश्रयं लघुमिच्छति । परं निक्षेपरक्षणस्य दुःसम्पाद-
नया विशिष्टैतदमिलापपूरणं दुःशकमेव । अतः कथङ्कारमीदृशो दुष्करोऽर्थः 'स्वी-
कर्तव्ये' इति भावः ।

कुतः कस्मादिति तत्स्वार्थस्य दुष्करत्वमेवाह—सुखमिति । अप्यो वने, सुखं
उत्पन्नं क्रमनायासं यथा स्वात्तया दातुं वितरोतुं, भवेत् त्यागः । भवतेरिह सम्भव-
स्पर्यता । लदारेषु धनदानशौण्डत्यं बहुशः सम्भवतीत्यर्थः । दातुं भवेदिति 'शक-
श्चपद्मागलाघटनलभक्रमसहाहोस्त्यर्थेषु तुमुन्' इति सूत्रेण अत्यर्थं भूवातावुपपदे-
दाधातोस्तुमुन् । प्राणा अस्तवः, 'पुंसि भून्त्यस्तवः प्राणाः' इति क्रीडात् प्राणशब्दः
पुंसि बहुत्वमात्रे प्रयुज्यते, सुखमायासरहितं यथा तथा दातुं, भवेत्तुरिति वचन-
विपरिणामेनाऽनुवर्तनीयम् । परोपकाराय स्वाम् प्राणानपि सन्तस्त्यजन्तीत्यर्थः ।
तथा तपः तपश्चरणं तपःफलमिति चावद्, दुष्करकर्मरूपस्य स्वसमानाधिकरणस्य
है । अच्छा, ये दिना सोचे देना कार्य न करेंगे ।

काञ्चुकी—माननीये ! आप्रव को प्रार्थना इस संन्यासी को बड़ी कठिन है, कैसे
नतिदा (स्वीकार) करेंगे । क्योंकि—

अर्थ, प्राण, तपस्या का फल तथा और सब कुछ देना सङ्कट है, किन्तु न्यास (धाती)

सुखमन्यद् भवेत् सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥ १० ॥

पद्मावती—(क) अय्य ! पदमं उग्धोसिअ को किं इच्छदित्ति अजुत्तं दाणि विआरिदुं । जं एसो भणादि, तं अणुचिद्धदु अय्यो ।

(क) आर्य ! प्रथममुद्घोष्य कः किमिच्छतीत्युक्तमिदानीं विचारयितुम् । यदेष भणति, तदनुतिष्ठत्वार्यः ।

तपसो दानानुपपत्त्याऽत्र तपःशब्देन तत्फलं लक्ष्यते, सुखमनायासेन दातुं भवेदिति पूर्वोक्तानुवृत्तिः । उदारचेतसो मुनयस्तपसो दुष्करस्यापि फलं परापन्निवारणाय दातुं प्रवर्तन्ते सुखेनेत्यर्थः । अन्यत्सर्वं सकलमितरद् वस्तुजातं, सुखमक्लेशेन, दातुमिति पूर्वतोऽनुवर्तते, दातुं भवेत् । परार्थं सतां सकलवस्तुप्रदाने प्रवर्तनमक्लेशं भवत्येवेत्यर्थः । यद्वा दातुमिति नात्रानुवर्तनीयम्, सर्वमन्यत् सुखं भवेत् सकलं कार्यान्तरं सुकरं स्यादित्यर्थः । किन्तु सकलापेक्षया, न्यासस्य निक्षेपस्य, रक्षणं पालनं तु, दुःखं दुष्करम्, अस्तीति शेषः । अर्थप्रवृत्तीनां समस्तानां वस्तूनां वितरणं तावन्नोके सुकरं, परं निक्षेपरक्षणं नाम स्वस्मिन्नुत्तरदायित्वेन सर्वथा दुष्करमेवेत्यमुष्मिन् दुष्करे कर्मणि कथमिदानीं प्रवर्तितव्यमस्माभिरिति काश्चुकीयवचसोऽभिप्रायः । यौगन्धरायणाभिलापस्य गरीयस्त्वं दुष्करत्वं च समर्थयितुं श्लोकोऽयमवतीर्ण इति स्फुटमत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः प्रागुक्तलक्षणम् ॥ १० ॥

यौगन्धरायणाभिलापपूरणं दुष्करं सम्भाव्य प्रतिज्ञातपूर्वात्तदर्थत्पराङ्मुखीभवतः काश्चुकीयस्य विचारं परिवर्तयितुमुद्यता पद्मावत्याह—अय्येति । ‘कः किमिच्छती’ति प्रथममुद्घोष्य ‘कस्यार्थः कलशेन’ इत्यादिना ‘कस्य कीदृशोऽभिलापः ? सकिल निःशङ्कं प्रकटनीयः’ इत्येवं पूर्वमुद्घोषणां कृत्वा, इदानीं, तदभिलापश्रवणानन्तरमित्यर्थः, विचारयितुमयुक्तम् तत्पूरणस्य दुष्करत्वमाकलय्य किमपि तत्रार्थं विचिन्तयितुं नोचितम् । अत इति शेषः, एष यद्गूणति यौगन्धरायणो यादृशमभिलापं प्रकाशयति, आर्यः तदनुतिष्ठतु तत्रभवता भवता स किल पूरयितुं स्वीकर्तव्य इति स्पष्टोऽर्थः । ‘अर्थिनः सर्वोऽप्यर्थोऽवश्यं पूर्येतास्माभि’रित्यत्र प्रतिज्ञातचरे

की रक्षा करना कठिन है ॥ १० ॥

पद्मावती—आर्य ! कौन क्या चाहता है—पेसी पहले घोषणा कर, अब सोचना अनुचित है । वे जो कहते हैं, आप उसे करें ।

काञ्चुकीयः—अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम् ।

चेटी—(क) चिरं जीवतु भट्टिदारिका एवं सच्चवादिणी ।

तापसी—(ख) चिरं जीवतु भट्टे ! ।

काञ्चुकीयः—भवति ! तथा । [उपगम्य] भो ! अभ्युपगतमत्र—

(क) चिरं जीवतु भट्टिदारिकैवं सत्यवादिनी ।

(ख) चिरं जीवतु भट्टे !

विषये 'अङ्गीकृतं मुकृतिनः परिपालयन्ती'त्यविचारितं प्रवर्तितव्यम्, अत इदानीं यौगन्धरायणाभिलापस्य पूरणं कर्तव्यमेवेति भावः । राजकुमार्या प्रयुक्तं चात्र मान्या-
र्पकम् 'आर्ये'ति सम्बोधनं काञ्चुकीयस्य वृद्धत्वाद्विशिष्टाधिकारित्वाच्च युक्तमेव ।

अनुरूपमिति । अनुरूपं योग्यम्, समयधर्मकुलोचितमित्यर्थः । युक्तमुक्तं भवत्या, समयधर्माद्युचितं कार्यमिदानीं कर्तव्यमेवास्माभिरिति तत्रार्थे पुनरप्यात्मनो-
ऽनुरूपां प्रवृत्तिं प्रदर्शितवान् काञ्चुकीयः ।

महतोऽप्यर्थस्य पूरणं स्वौदार्येण समर्थयन्ती पद्मावतीमभिनन्दति चेटी—
चिरंजीवद्विति । एवं सत्यवादिनी, ताच्छीत्ये णिति, नान्तत्वान् ङीप्, इत्थं
मत्यभाषणशीलेति यावत्, प्रतिज्ञातपूर्वाद्विषयादविचलन्तीत्यर्थः, भट्टिदारिका राज्ञः
कन्या पद्मावती, चिरं जीवतु दीर्घायुर्भवतान् । आशीश्चैवा प्रधानपरिचारिकायाः
सखीनिर्विशेषायाः महत्चारिण्याश्चेद्याः स्वामिनी राजकुमारीं प्रत्यपि युज्यते प्रीति-
प्रयुक्ता । अथवा नेयमाशीः, सानन्दमुदीरितो मानसः सोऽयमभिलाषश्चेद्या इति ।

अत्रार्थे प्रसादं दधत्यास्तापस्या अपि तदुचितं वचनमाह—चिरमिति ।
भट्टे ! कल्याणहृये ! पद्मावति ! चिरं जीवतु, भवतीति शेषः । सामान्यतोऽर्थिका-
मपूरणं पूर्वं स्वीकृत्य, ततो वासवदत्तानिक्षेपरक्षणलक्षणं विशिष्टं तमर्थं श्रुत्वा तस्य
दुष्करतां काञ्चुकीयोच्चाभवाद्यापि तत्र स्थैर्यं दधाना त्वं दीर्घमायुर्लभस्वेति शुभा-
शीर्वचनगर्भं तापस्या कृतं पद्मावत्या अभिनन्दनम् ।

भवतीति । भवति ! मान्ये पद्मावति ! वृद्धस्यापि काञ्चुकीयस्य राज्ञः
कुमारीमुद्दिश्य सम्बोधनवचनं चेदं पद्मावतीविषयकमादरभावं सूचयति । तथा,

काञ्चुकी—यह आने योग्य कहा ।

दासी—इस प्रकार सत्यमाषिणी राजकुमारी चिरकाल जीवें ।

तापसी—कल्याणी ! चिरजीविनी होओ ।

काञ्चुकी—वृद्ध ठीक, (पास पहुँचकर) श्रोमती राजकुमारी ने आपकी भगिनी का

भवतो भगिन्याः परिपालनमत्रभवत्या ।

यौगन्धरायणः—अनुगृहीतोऽस्मि तत्रभवत्या । वत्से ! उपसर्पात्र-
भवतीप ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) का गई । एसा गच्छामि मन्द-
भाभा ।

(क) का गतिः । एषा गच्छामि मन्दभागा ।

यथा भवत्याज्ञप्तं तथा सादरं स्वीकृतं मया ! भवत्या आदेशमनुसृत्य कार्यमिदं
करिष्यत इति भावः । उपगम्य यौगन्धरायणस्य समीपं गत्वा, वक्ष्यमाणं वचनमिदं
यौगन्धरायणमुद्दिश्येत्यर्थः । तदेवाह—भोः इति । सम्बोधनचिह्नमिदं यौगन्धराय-
णोद्देश्यकम् । अग्न्युपगतम्, अत्रभवतः पूज्यस्य, अत्रभवत्या पूज्यया पद्मावत्या ।
न्यासरूपेणात्मभगिनीमत्र स्थापयितुमिच्छतो भवतोऽभिलाषं पूरयितुमिदानीं संनद्धा
वर्तते पूज्या पद्मावतोत्यर्थः ।

पद्मावत्याः सन्निधौ वासवदत्तानिक्षेपरूपं प्रस्तावमात्मनोपस्थापितं सफल-
मालोक्य ततः कार्यैकदेशस्य सिद्धिमवधार्य सप्रसादं यौगन्धरायणो वचनं प्रयुङ्क्ते-
अनुगृहीतोऽस्मीति । श्रीमत्याः पद्मावत्या महाननुग्रहोऽयं मयि यन्मदीयो-
ऽभिलाषोऽयं तथा फलेग्रहितामापादयिष्यत इत्यर्थः । वासवदत्तामुद्दिशति—वत्से
इत्यादि । वत्से ! बाले ! अत्रभवती माननीयां पद्मावतीमुपसर्प, कियन्तं चित्
कालमत्र निवासं कर्तुं पद्मावत्याः समीपं गच्छेत्यर्थः । राज्ञः प्रियतमेन प्रधाना-
मात्येन प्रयुक्तं 'वत्से' इति सम्बोधनपदं वासवदत्ताया युज्यत एव ।

यौगन्धरायणोक्तं पद्मावतीसन्निधानुपसर्पणमात्मनः प्राप्तकालमालोक्य चेत-
सीत्यं चिन्तयति वासवदत्ता—का गई इति । का गतिः किमत्रान्यत् करणीयम् ,
गत्यन्तरमत्र नास्तीत्यर्थः । मन्दभागा, भाग्यपर्यायो भागशब्दोऽप्यस्ति मन्दो-
ऽल्पो भागः भाग्यं यस्याः सैषा, अल्पभाग्या सेयमहं गच्छामि, पद्मावत्याः समीप-
मिति शेषः । प्रियवियोनं क्यञ्चित्सहमानया कार्यान्तरं कर्तुं गमिष्यतो यौगन्धरा-
यणस्यापि वियोनोऽयमिदानीं तदेकमात्रसहायया तूष्णीं मया सोढव्य एवेति क्यञ्चि-

पालन (देखमाल) करना स्वीकृत किया ।

यौग०—श्रीमती ने वड़ा ही मुझपर अनुग्रह किया । वत्से ! इनके समीप जा । -

वासव०—(आपही आप) क्या करूँ, अब मुझ मन्दभागिनी को जाना पड़ा ।

पद्मावती—(क) भोटु भोटु । अत्तणीआ दाणिं संवुत्ता ।

तापसी—(ख) जा ईदिसी से आइदी, इयं वि राअदारिअत्ति तक्केमि !

चेटी—(ग) सुट्ठु अय्या भणादि । अहं वि अणुहूदसुहत्ति पेक्खामि ।

(क) भवतु भवतु । आत्मीयेदानीं संवृत्ता ।

(ख) या ईदृश्यस्या आकृतिः, इयमपि राजदारिकेति तर्कयामि ।

(ग) सुष्ठु आर्या भणति । अहमप्यनुभूतसुखेति प्रेम्ने ।

दपि गत्यन्तराभावादल्पभाग्यया भवा पद्मावत्युपसर्पणरूपं पाराधीन्यमिदमङ्गी-
कर्तव्यमेवेति भावः ।

उपसर्पन्ती तां विलोक्य पद्मावत्याह—भोद्विति । भवतु भवतु, आदराया
द्विरुक्तिरेषा, यौगन्धरायणभगिन्युपसर्पणं कर्तुं, तस्यैव प्रस्तुतत्वात् । आत्मीया संवृत्ता
स्वकीया संज्ञाता । उपसर्पतु मामियमादरणीया, स्वीयजननिर्विशेषं सम्प्रत्येषा
परिपाल्यते मयेति भावः ।

जा इति । अस्याः पद्मावतीनुपगताया अर्थिभगिन्या एतस्या इत्यर्थः, या
इदृशी आकृतिः योऽयमोदृशी रमणीय आकारः, तेन इयमपि पद्मावती सना-
गतायिभगिन्यपि, राजदारिका राज्ञः कुमारी, स्यादिति शेषः, इति तर्कयामि इत्थं
कल्पयाम्यहम् । आकृतिसौन्दर्येण यया पद्मावत्या राजकन्यात्वं स्फुटं प्रतीयते,
तथा न्यासरूपेण स्थापिता सेवमपि नूनमाकृतिसौन्दर्यशालिनी काचिद्राजकन्यैव
स्यादिति सम्भावयामात्यर्थः ।

सुट्ठु इति । आर्या पूज्या तापसीति यावत्, सुष्ठु भणति समीचीनं वृत्ति-
सङ्गतं वदति । अहमिति । इयमिति प्रस्तावानुरोधादध्याहर्तव्यम् । अर्थिनः स्व-
सेति तदर्थः, अनुभूतसुखा, अनुभूतमनुभवविपर्ययाकृतसुपशुक्तं सुखं राजकन्यकोचित-
मैश्वर्यं यया तादृशी विद्यते, इति इत्यम्, पश्याम्यवगच्छामि । 'राजकन्यासुलभं
वैभवमनुभूतं पूर्वमनये'त्यहमपीदमीयरमणीयाकारविलोकनतोऽवगच्छामांति पूज्याया
भवत्यास्तरुमनुमोदे इति भावः ।

योग्यस्थले वासवदत्तां निक्षिप्य लब्धनिर्वृतिर्यौगन्धरायणश्चित्ते पर्यालोचयति-

पद्मा०—अच्छा, अच्छा । अब यह आत्मीय हुई ।

तापसी—इसकी जैसी आकृति है, इससे यह भी राजकुमारी है ऐसा मालूम होता है ।

दासी—अप ठीक कहती हैं । मैं समझती हूँ कि इसने राजसुख का अनुभव
किया होगा ।

यौगन्धरायणः—[आत्मगतम्] हन्त भोः ! अर्धमवसितं भारस्य ।
यथा मन्त्रिभिः सह समर्थितं, तथा परिणमति । ततः प्रतिष्ठिते स्वामिनि
तत्रभवतीमुपनयतो मे इहात्रभवती मगधराजपुत्री विश्वासस्थानं
भविष्यति । कुतः—

हन्तेति । हर्षसूचकं हन्तेत्यव्ययम् , भोः इति आत्मानमुद्दिश्य सम्बुद्धिः ।
भारस्य स्वशिरोऽधिहृदस्य विपक्षापहतस्वामिराज्यप्रत्याहरणरूपस्येति यावत् , अर्धं
समानांशः समानोऽर्धभागः, अवसितं समाप्तं सम्पन्नम् । 'अर्धं समंऽशके' इति
क्रोधात् समांशार्थवाचिनोऽर्धशब्दस्य क्लीबत्वम् । सम्पादितस्य वासवदत्तानिक्षेप-
रूपस्य कार्यस्यार्थत्वं च पद्मावतीविवाहसम्बन्धसङ्घटनप्रभृतिकरणीयकार्यान्तरा-
पेक्षया बोद्धव्यम् । अवसीयते स्म इति विग्रहे अन्तर्कर्मार्थकात् अवपूर्वात् पोधातोः
क्तप्रत्यये 'द्यतिस्यतिमास्थामिति किति' इति इत्वे च अवसितमिति रूपम् ।
मन्त्रिभिः रुमण्वत्प्रभृतिभिः सह, यथा समर्थितं येन प्रकारेण कार्यं कर्तुमवधारितं,
तथा परिणमति तेन प्रकारेण कार्यं फलति । ततः तदनन्तरं क्रमेणेत्यर्थः, स्वामिनि
उदयने, प्रतिष्ठिते पुनः स्वीयराज्यसिंहासनमधिहृदे सति, तत्रभवतीं पूज्यां वासव-
दत्ताम्, उपनयतः स्वामिनः सन्निधिं नयतः मे मम यौगन्धरायणस्य, इह अस्मिन्
विषये वासवदत्तायाश्चारित्र्यशुद्धिरूपे, अत्रभवती मान्या मगधराजस्य पुत्री कन्द्या
पद्मावती, विश्वासस्थानं विश्वासास्पदं साक्षिभूतेति यावत् , भविष्यति सम्पत्स्यते,
इति शब्दार्थः । अत्र वासवदत्तोपनयनस्य भविष्यत्कालिकत्वेऽपि 'उपनयत' इति
वर्तमानसामीप्यविवक्षया वर्तमानकालिकः प्रयोगः । तेन स्वामिनो राज्यप्राप्ते-
वासवदत्तासमागमस्य च प्राप्तवसरत्वं सूच्यते । 'विपक्षापहतं स्वामिनो राज्यम्
अधिकरिष्यामी'ति कृतप्रतिज्ञस्य, तदुचितेषु कर्तव्येषु वासवदत्तानिक्षेपलक्षणं गुरु-
तरं कार्यं सम्पादितवतो मे शिरसोऽवतीर्णः साम्प्रतं स्वावलम्बितस्य भारस्याय-
मर्धभागः । रुमण्वदादिभिः सार्धं तस्य निर्णयस्याविरोधेनैव नूनमिदानीं कार्यस्य
फलवत्ता दृश्यते । क्रमेण च निजं राज्यसिंहासनमधिहृदेन स्वामिनोदयनेन सह

यौग०—(आप ही आप) अहा ! आधा भार तो उतर गया । मन्त्रियों के साथ जैसा
ठीक किया था वैसा ही हो रहा है । महाराज उदयन के फिर भी राज्य पाने पर उनके
पास इसकी पहुँचाने वाले मुखे यहाँ पर यह मगधराज की पुत्री विश्वासपात्र (साक्षिणी)
होगी । क्योंकि—

पद्मावती नरपतेर्महिषी भवित्री

दृष्टा विपत्तिरथ यैः प्रथमं प्रदिष्टा ।

तत्प्रत्ययात् कृतमिदं, न हि सिद्धवाक्या-

न्युत्क्रम्य गच्छति विधिः सुपरीक्षितानि ॥ ११ ॥

वियोगिनीं वासवदत्तां योजयिष्यन्नहं वासवदत्ताचरितस्य निर्दोषताविषये पद्मावती-
मेव साक्षिणीं कर्तुं प्रभविष्यामीति सकलवाक्यार्थः । एतादृशाखिलकार्यसिद्धिपर्या-
लोचनयैव हर्षोक्तिरियं यौगन्धरायणस्य ।

कृत इति पूर्वोक्तेमेवार्थं समर्थयन्नाह—पद्मावतीति । यैः पुष्पकभद्रप्रभृतिभिः
सिद्धैः, विपत्तिः आगमिष्यन्ती विपत्, सा च विपक्षाचरितस्वामिराज्यापह-
रणरूपैव, पूर्वं तदुपस्थितेः प्राक्, प्रदिष्टा सूचिता, अयानन्तरं, सैव दृष्टा प्रत्यक्ष-
मनुभूता अर्थादस्माभिः । साम्प्रतं च तत्प्रत्ययात् तेषु सिद्धेषु तत्र वा सिद्धवचने
प्रत्ययाद्विश्वासात्, इदमेतद् पद्मावत्याः समीपे न्यासरूपेण वासवदत्तायाः स्वापन-
मिति यावत्, कृतं विहितं मयेति शेषः, अतश्च नूनं, पद्मावती सैयं मगधराज-
कुमारी, नरपतेर्महाराजस्योदयनस्य, महिषी कृताभिषेका पत्नी, 'कृताभिषेका महि-
षी' इत्यमरः, भवित्री कालान्तरं भाविनी, भविष्यदर्थे कृत्, ऋदन्तत्वाण्डीप् ।
'उदयनस्य राज्यं परहस्तगतं भविष्यतीति प्रथममेव सिद्धैः सूचितायाः स्वामिनो
विपत्तेः प्रत्यक्षानुभवादेव, साम्प्रतं पुनस्तैः संसूचिते 'पद्मावती राजमहिषी भवि-
ष्यतीत्यत्रापि भाविन्यर्थे विश्वासमवलम्ब्य पद्मावत्याः सन्निधौ स्थापिता न्यास-
रूपेण मया वासवदत्ता । अतः सिद्धानां प्रथमस्यादेशस्य सत्यतयेव द्वितीयस्यापि
तेषामादेशस्य सत्यत्वसम्भावनयैव मन्ये पद्मावती नूनं स्वामिनो भार्या भविष्य-
तीति भावः । उक्तस्यार्थस्य युक्तत्वं समर्थयते—न हीति । हि तथा हि युक्तेवे-
त्यर्थः । विधिर्देवं भवितव्यता, सुपरीक्षितानि सत्यत्वपरीक्षायां समुत्तीर्णानि अर्था-
ऽविसंवादीन्यवितथानीति यावत्, सिद्धवाक्यानि ज्ञानगोचरीकृतत्रैकालिकाशेष-
विषयाणां सिद्धपुरुषाणां वचनानि, उत्क्रम्योत्लङ्घ्य, न गच्छति, अनुसरत्येव ताव-

जिन व्योतिपियों ने आनेवाली विपत्तिकी पहिले ही कइ था उस विपदा को हम लोग
देख चुके, अब उन्हीं के वचनों पर विश्वास करने से यह भी (वासवदत्ता को पद्मावती के
हाथ सौंपना) हमने किया और इसी से हम जानने हैं कि समय आने पर पद्मावती
महाराज की रानी होगी । क्योंकि होनहार (भवितव्यता) सिद्धों के सुपरीक्षित वचनों का
उल्लङ्घन नहीं करती ॥ ११ ॥

[ततः प्रविशति ब्रह्मचारी ।]

ब्रह्मचारी—[ऊर्ध्वमवलोक्य] स्थितो मध्याह्नः । दृढमस्मि परि-
श्रान्तः । अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमयिष्ये ? [परिक्रम्य] भवतु । दृष्टम् ।
अभितस्तपोवनेन भवितव्यम् । तथाहि—

दवितथानि सिद्धानां वचांसि भवितव्यतेत्यर्थः । भाविनोऽर्था हि सिद्धजनसूचना-
नुसारमेव परिणमन्तीति पूर्वोक्तार्थे विश्वासयोग्यताऽस्तीति भावः । एतेन—राज्ञो
महिष्याऽत्र पद्मावत्या सूच्यमानं वासवदत्ताचारिव्यशुद्धिविषयकं साद्यं स्वामिनः
समधिकविश्वासास्पदं भविष्यतीति यौगन्धरायणस्य तदौपयिकवासवदत्तानिक्षेप-
लक्षणप्रधानकार्यसंसिद्ध्या क्रियतांशीन कृतकृत्यता सचितेत्यलम् । अत्र च काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः, वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीम् उदयनविषयकं प्रेम पद्मावत्याश्रिते समुत्पादयितुं विरहविधुरां दीना
च वासवदत्तां समाश्वासयितुं प्रियया विद्युत्तस्योदयनस्य दशां वर्णयिष्यन् कविस्त-
दौपयिकं ब्रह्मचारिणः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति ।

ऊर्ध्वमवलोक्येति । आकाशे दृष्टि दत्तव्येति । स्थित इति कर्तारि प्रगोः
ऽयम् । अहो मध्यं मध्याह्नः, 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यनेन सर्वैकदेशवाचिमध्य-
शब्दात्परस्याहन्शब्दस्य अह्नादेशः । दृढमित्यव्ययं क्रियाविशेषणम् । अवशब्दः
प्रश्नार्थकः, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येण्वयो अय' इत्यमरः । विश्रमयिष्ये, इति
हेतुमणिजन्तायाः सकर्मकक्रियायाः कर्मपदम् 'आत्मान'मित्यध्याहार्यम् । स्वार्थिको
वा णिच्, अत्र च पक्षे क्रियाया अकर्मकत्वात् कर्मणो नावश्यकता । परिक्रम्य इत-
स्ततः परिक्रम्येति विश्रमोचितस्यलान्वेषणम् । भवतु अस्तु तावत् । स्थानोपलब्धिं
सूचयति—दृष्टमिति । अत्र हि 'स्थान'मिति कर्मपदस्यार्थबलादाक्षेपः ।
अभितः समीपे, 'समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित' इत्यमरः । दिनस्य
मध्यभागो वर्तते, अयुनैव प्रचण्डांशुकिरणसम्पातसन्तापात् परिक्रमणपरिश्रमो मां
भृशं वाधते । कः खलु प्रदेशोऽत्र भविता मे विश्रमयोग्यः । हन्त ! विश्रमोचितं

(तव ब्रह्मचारी आता है ।)

ब्रह्मचारी—(ऊपर देखकर) दो पहर हुआ । मैं बहुत थक गया हूँ । अब किस स्थल
पर विश्राम करूँ ? (घूमकर) अच्छा, स्थान देखा । मानस होता है कि यहाँ चारों ओर
तपोवन होगा, क्योंकि—

विस्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया

वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।

स्थानमुपलब्धमिदम् । अनुमीयते किल सर्वाप एव तपोवनं स्यादिति । तथा हि युक्तमेवेदमित्यर्थः ।

पूर्वाक्तं तपोवनवानुमानं ब्रह्मयज्ञाह—**विस्रब्धमिति** । श्लोकेऽस्मिन् 'अत्रे-
त्युपरिष्ठाद्योजनीयम् । दृश्यमानेऽस्मिन् स्थाने इति तदर्थः । हरिणा मृगाः, देशागत-
प्रत्ययाः देशात् जनपदात् जनपदापेक्षयेत्यर्थः, अथवा देशे प्रदेशेऽस्मिन्नित्यर्थः,
आगतः प्राप्तः प्रत्ययो विश्वासो येषां तथाविधाः, अत एव अचकिताः निर्भयाः सन्तः,
विस्रब्धं निःशङ्कं यथा स्यात्तथा, चरन्ति सञ्चरणं कुर्वन्ति । मृगाणां निःशङ्कसञ्चरणे
लब्धविश्वासत्वं निर्भयत्वं च हेतुः । सर्वे वृक्षाः समस्ताः पादपाः, दयारक्षिताः दयया-
ऽनुकम्पया प्रेम्णा, रक्षिताः पालिताः वर्धिता इति यावत्, अत एव पुष्पफलैः पुष्पाणि
च फलानि च पुष्पफलानि तैः, इतरेतरयोगो द्वन्द्वसमासः, पुष्पैश्च फलैश्चेत्यर्थः, पुष्प-
सहितानि फलानीति मध्यमपदलोपी समासो वा, पुष्पमहितैः फलैरिति तदर्थः, समृ-
द्धविटपाः समृद्धाः परिपूर्णा विटपाः शाखा येषां ते तथाभूताः सन्ति । सुरक्षितानां
वृक्षाणां शाखासु पुष्पफलसमृद्धिः शोभत इति भावः । सर्वे वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धवि-
टपा अत एव दयारक्षिताः सन्तीति वा योजना । अत्र च पक्षे पुष्पफलसमृद्धिशा-
लानां शाखिनां सुरक्षितत्वं गम्यते । वृक्षाणां रक्षणं चात्र यथोचितसेचनादिमूलकं
बोध्यम् । 'पुष्पफलैः समृद्धविटपा' इत्यनेन पुष्पादीनां स्वरूपशोभकफलत्वं सर्वथा
लोककार्यानुपयोगित्वं च ध्वन्यते । कपिलानि पिशङ्गानि पीतवर्णानीति यावत्, 'कडारः
कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ' इत्यमरः, गोकुलवनानि गोकुलानि गौयूथानि धनान्यर्था इवेति
'उपमितं व्याघ्रादिभि' रित्यनेनोपमितसमासः, कपिलत्वविशेषणानुगुण्येन पूर्वपदगोकु-
लार्थप्रधानस्य तस्यैव समासस्य युक्तत्वात् । गोकुलान्येव धनानीत्युत्तरपदार्थप्रधानम-
यूरव्यंसकादिसमासाश्रयणे तु कपिलत्वविशेषणमनुपपन्नं स्यादिति । भूयिष्ठं बहुतम-
मिति क्रियाविशेषणम्, सन्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः । अत्र च धनसादृश्यवर्णनेन गवां
सर्वतः सुरक्षितत्वं गम्यते । सर्वप्रकारैः प्रयत्नैः सम्यक् संरक्षितानां गवामत्र प्रातुर्य

तपोवन ही के कारण यहाँ पर हरिण निर्भय तथा निश्चिन्त हो घूमते हैं, प्रेमपूर्वक यहाँ से पाले पोसे पेड़ों की डालियाँ फल-फूलों से लदी हुई हैं, कपिला (कैली) गाँव भी बहुत सी घूम रही हैं, आसपास की जमीन खेती में नहीं ली गई है और घूबों भी बहुतायत से निकल

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥ १२ ॥

विद्यत इत्यभिप्रायः । एतेन—गोसामान्यस्य रक्षणं प्रशस्तं, कपिलगवां तु सुतरा-
मिति तादृशगुणवत्त्वेन पवित्रतमस्यास्य प्रदेशस्य सर्वतोऽभ्यर्हितत्वं द्योतितम् ।
बहुत्वातिशये द्योत्ये बहुशब्दात् 'अतिशायने तमविष्ठनौ' इति इष्टनप्रत्यये 'इष्टस्य
यिट् चे'त्यनेन बहुशब्दस्य भू इत्यादेशे यिडागमे च भूयिष्ठशब्दः सिध्यति ।
दिशः—क्रकुभः प्रान्तभूभागा इति यावत्, अक्षेत्रवत्यः सन्ति, क्षेत्राणि कृषिसाध-
नानि स्थलानि विद्यन्तेऽत्रेति क्षेत्रवत्यः, तादृशा न भवन्तीत्यक्षेत्रवत्यः । मतुवन्ता-
न्नवसमाप्तः । प्रान्तभूमिषु कृषिप्रयोजनानां क्षेत्राणां नामापि नास्तीत्यर्थः । अतः
एतादृक्कारणसामग्रीसमवधानेन, इदं तपोवनं तापसाश्रमोऽयम्, इति निःसन्दिग्धं
निश्चितम् । स्थलस्यास्य तपोवनत्वे संशयलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । यथात्र हरिणाः
निःशङ्कं चरन्तः, शाखिनः पुष्पफलसमृद्धिशालिनः कपिला गावो भूयस्यः पर्ण-
भूमयश्च क्षेत्रवर्जिताः सन्ति तथा नूनमिदं तपोवनमेवेत्यनुमीयते । पुनरप्यसाधारणं
हेत्वन्तरमाह—हि यस्मात्, बह्वाश्रयः बहूनि होमद्रव्याणि आश्रय आधारी यस्य सः
हवनीयद्रव्याश्रयशाली, अयं पुरोवर्ती, धूमः हवनाधिकरणीभूतादग्नेरुद्भूतः, प्रसर-
तीति शेषः । द्रव्यविशेषाहुतिप्रदानोद्भूतं सौरभं वहतो धूमस्य सर्वतः प्रसरणेन
नण्विनामाहिताग्नीनां नूनमियं निवासभूमिरिति भावः ।

नन्वत्र चरणत्रयसूचितैर्हेतुभिस्तपोवनानुमानकार्यस्य प्रतिपादनोत्तरं वाक्यस्य
त्मासौ पुनः 'अयं धूमो हि बह्वाश्रयः' इति हेत्वन्तरप्रदर्शनेन समाप्तपुरात्तत्वं
दोषः प्रसज्यत इति चेन्न, साधारणैः पूर्वोक्तहेतुभिः साधितं तपोवनानुमानं
तुमसाधारणस्य हेतोः पुनः प्रतिपादनस्यावश्यकत्वात्, अस्य च हेतोः पूर्वा-
॥ वैशिष्ट्यात् । वाक्यार्थपरिसमाप्त्यनन्तरमनावश्यकं यत्र यत्किञ्चिदुच्यते
। समाप्तपुरात्तत्त्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति । अनुमानाकारश्च यथा—इदं,
अनम्, निःशङ्कहरिणसङ्घरणशालित्वादिधर्मवत्त्वात्, यत्र तादृशधर्मवत्त्वं तत्र
वनत्वम्, यन्नैवं तन्नैवमिति । इदं चानुमानं वर्णनवैचित्र्याच्चमत्कारमाविष्क-
त्यत्रानुमानालङ्कारः । चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्यैवालङ्कारत्वादस्य

है । अत एव यद् निःसन्देहं तपोवनं है ॥ १२ ॥

विस्त्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया

वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।

स्थाननुपलब्धमिदम् । अनुमीयते किल समीप एव तपोवनं स्यादिति । तथा हि युक्तमेवेदमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तं तपोवनवानुमानं द्रढयन्नाह—विस्त्रब्धमिति । श्लोकेऽस्मिन् 'अत्रे-
त्युपरिष्ठाद्योजनीयम् । दृश्यमानेऽस्मिन् स्थाने इति तदर्थः । हरिणा नृगाः, देशागत-
प्रत्ययाः देशात् जनपदात् जनपदापेक्षयेत्यर्थः, अथवा देशे प्रदेशेऽस्मिन्नित्यर्थः,
आगतः प्राप्तः प्रत्ययो विश्वासो येषां तथाविधाः, अत एव अचकिताः निर्भयाः सन्तः,
विस्त्रब्धं निःशङ्कं यथा स्यात्तथा, चरन्ति सधरणं कुर्वन्ति । नृगाणां निःशङ्कसधरणे
लब्धविश्वासत्वं निर्भयत्वं च हेतुः । सर्वे वृक्षाः समस्ताः पादपाः, दयारक्षिताः दयया-
ऽनुकम्पया प्रेम्णा, रक्षिताः पालिताः वर्धिता इति यावत्, अत एव पुष्पफलैः पुष्पाणि
च फलानि च पुष्पफलानि तैः, इतरेतरयोगो द्वन्द्वसमासः, पुष्पैश्च फलैश्चेत्यर्थः, पुष्प-
सहितानि फलानीति मध्यमपदलोपी समासो वा, पुष्पमहितैः फलैरिति तदर्थः, सन्-
द्वविटपाः समृद्धाः परिपूर्णा विटपाः शाखा येषां ते तथाभूताः सन्ति । सुरक्षितानां
वृक्षाणां शाखासु पुष्पफलसमृद्धिः शोभत इति भावः । सर्वे वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धवि-
टपा अत एव दयारक्षिताः सन्तीति वा योजना । अत्र च पक्षे पुष्पफलसमृद्धिशा-
लिनां शाखिनां सुरक्षितत्वं गम्यते । वृक्षाणां रक्षणं चात्र यथोचितसेवनादिमूलकं
बोध्यम् । 'पुष्पफलैः समृद्धविटपा' इत्यनेन पुष्पादीनां स्वरूपशोभैकफलत्वं सर्वथा
लोककार्यानुपयोगित्वं च ध्वन्यते । कपिलानि पिशङ्गानि पीतवर्णानीति यावत्, 'कडारः
कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ' इत्यमरः, गोकुलवनानि गोकुलानि गोयूथानि धनान्यर्था इवेति
'उपमितं व्याघ्रादिभि' रित्यनेनोपमितसमासः, कपिलत्वविशेषणानुगुण्येन पूर्वपदगोकु-
लार्थप्रधानस्य तस्यैव समासस्य युक्तत्वात् । गोकुलान्येव धनानीत्युत्तरपदार्थप्रधानम-
यूरव्यंसकादिसमासाश्रयणे तु कपिलत्वविशेषणमनुपपन्नं स्यादिति । भूयिष्ठं बहुलम-
मिति क्रियाविशेषणम्, सन्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः । अत्र च धनसादृशद्वर्णनेन गवां
सर्वतः सुरक्षितत्वं गम्यते । सर्वप्रकारैः प्रयत्नैः सन्यक् संरक्षितानां गवामत्र प्राचुर्यं

तपोवन ही के कारण यहाँ पर हरिण निभंय तथा निश्चिन्त हो घूमते हैं, प्रेमपूर्वक वल्लों
से पाले पोसे पेड़ों की डालियां फल-फूलों से लदी हुई हैं, कपिला (कैली) गायें भी बहुत सी
घूम रही हैं, आसपास की जमीन खेती में नहीं ली गई है और घूलों भी बहुतायत से निकल

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यक्षेत्रवत्यो दिशो

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वाश्रयः ॥ १२ ॥

विद्यत इत्यभिप्रायः । एतेन—गोसामान्यस्य रक्षणं प्रशस्तं, कपिलगवां तु सुतरा-
मिति तादृशगुणवत्त्वेन पवित्रतमस्यास्य प्रदेशस्य सर्वतोऽभ्यर्हितत्वं द्योतितम् ।
बहुत्वातिशये द्योत्ये बहुशब्दात् 'अतिशयने तमविष्टनौ' इति इष्टन्प्रत्यये 'इष्टस्य
यिद् चे'त्यनेन बहुशब्दस्य भू इत्यादेशो यिडागमे च भूयिष्ठशब्दः सिध्यति ।
दिशः ककुभः प्रान्तभूमागा इति यावत्, अक्षेत्रवत्यः सन्ति, क्षेत्राणि कृपिसाध-
नानि स्थलानि विद्यन्तेऽत्रेति क्षेत्रवत्यः, तादृशा न भवन्तीत्यक्षेत्रवत्यः । मनुवन्ता-
ञ्जन्समाप्तः । प्रान्तभूमिषु कृपिप्रयोजनानां क्षेत्राणां नामापि नास्तीत्यर्थः । अत
एतादृक्कारणसामग्रीसमवधानेन, इदं तपोवनं तापसाश्रमोऽयम्, इति निःसन्दिग्धं
निश्चितम् । स्थलस्यास्य तपोवनत्वे संशयलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । यथात्र हरिणाः
निःशङ्कं चरन्तः, शाखिनः पुष्पफलसमृद्धिशालिनः कपिला गावो भूयस्यः पर्ण-
भूमयश्च क्षेत्रवर्जिताः सन्ति तथा नूनमिदं तपोवनमेवेत्यनुमीयते । पुनरप्यसाधारणं
हेत्वन्तरमाह—हि यस्मात्, बह्वाश्रयः बहूनि होमद्रव्याणि आश्रय आधारी यस्य सः
हवनीयद्रव्याश्रयशाली, अयं पुरोवर्ती, धूमः हवनाधिकरणीभूतादग्नेरुद्भूतः, प्रसर-
तीति शेषः । द्रव्यविशेषाहुतिप्रदानोद्भूतं सौरभं बहतो धूसस्य सर्वतः प्रसरणेन
तपस्विनामाहिताग्नीनां नूनमियं निवासभूमिरिति भावः ।

नन्वत्र चरणत्रयसूचितैर्हेतुभिस्तपोवनानुमानकार्यस्य प्रतिपादनोत्तरं वाक्यस्य
परिसमाप्तौ पुनः 'अयं धूमो हि बह्वाश्रयः' इति हेत्वन्तरप्रदर्शनेन समाप्तपुरात्तत्वं
नाम दोषः प्रसज्यत इति चेन्न, साधारणैः पूर्वोक्तेहेतुभिः साधितं तपोवनानुमानं
द्रव्यितुमसाधारणस्य हेतोः पुनः प्रतिपादनस्यावश्यकत्वात्, अस्य च हेतोः पूर्वा-
पेक्षया वैशिष्ट्यात् । वाक्यार्थपरिसमाप्त्यनन्तरमनावश्यकं यत्र यत्किञ्चिदुच्यते
तत्रैव समाप्तपुरात्तत्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति । अनुमानाकारश्च यथा—इदं,
तपोवनम्, निःशङ्कहरिणसञ्चरणशालित्वादिधर्मवत्त्वात्, यत्र तादृशधर्मवत्त्वं तत्र-
तपोवनत्वम्, यन्नैवं तन्नैवमिति । इदं चानुमानं वर्णनवैचित्र्याच्चमत्कारमाविष्क-
रोतीत्यत्रानुमानालङ्कारः । चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्यैवालङ्कारत्वादस्य

रहा है । अत एव यह निःसन्देह तपोवन है ॥ १२ ॥

यावत् प्रविशामि । [प्रविश्य] अये ! आश्रमविरुद्धः खल्वेष-
जनः । [अन्यतो विलोक्य] अथवा तपस्विजनोऽप्यत्र निर्दोषमुप-
सर्पणम् । अये ! स्त्रीजनः ।

काञ्चुकीयः—स्वैरं स्वैरं प्रविशतु भवान् । सर्वजनसाधारणमा-
श्रमपदं नाम ।

च यथातथात्वं तथा सहृदयसाक्षिकमेवेत्यलं बहुना । शार्दूलविक्रीडितमत्र वृत्तम्,
लक्षणं चोक्तचरमेतस्य ॥ १२ ॥

यावत् प्रविशामीति । यावदिति वाक्यालङ्कारे, प्रविशामि तपोवनत्वेन
निश्चितेऽत्र ब्रह्मचारिणो मम प्रवेशयोग्ये स्थले प्रवेशं करोमीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानत्वाद्वा । प्रविश्य प्रवेशोपक्रमं नाटयित्वा । नागरिकवेपं काञ्चुकीयं दृष्ट्वा
पूरः प्रवेष्टुं शङ्कते—अये इति । अव्ययशब्दोऽयं शङ्कायाम् । एष जनः काञ्चुकीय-
लक्षणः, आश्रमाविरुद्धः खलु आश्रमानुकूलो नास्ति नूनम् । आश्रमविरुद्धवेपस्यास्य
उत्त्वान्नेदं तपोवनमिति नात्र मया प्रवेष्टव्यमित्याशयः । पुनः अन्यतो विलोक्य
प्रदेशान्तरे दृशं दत्त्वा । आश्रमोचितवेपौ तापसीपरिव्राजकौ विलोक्य पूर्वोक्तं शङ्कं
निराकुर्वते—अथवेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे तपस्विजनोऽपि तापसीप्रभृतिस्ता-
पसलोक्योऽपि वर्तते, अत उपसर्पणं प्रवेशनं, ममेति शेषः, निर्दोषं दोषरहितम्,
निर्गतो दोषो यस्मात्तन्निर्दोषम् । अत्र किल तपस्विजनस्थाप्युपलब्ध्या न शङ्कनीय-
स्तावत्प्रवेशो ममेति भावः । पुनः पद्मावती, वासवदत्तां चेटीं च तत्र पश्यन् प्रवेश-
शङ्कां नाटयति—अये स्त्रीजन इति । स्त्रीजनस्य पद्मावतीप्रभृतिलक्षणस्य सन्निधा-
नेन तत्र ब्रह्मचारिणः प्रवेशे सङ्कोचो युक्त एव ।

प्रवेशे सशङ्कं ब्रह्मचारिणं दृष्ट्वा काञ्चुकीयः प्राह—स्वैरं स्वैरमिति ।
शोभ्येयं प्रवेशशङ्काप्रशमनत्वरामिग्रायिका । स्वैरं स्वच्छन्दं निःशङ्कमिति यावत् ।
सर्वजनानां साधारणं सर्वजनसाधारणम्, नामेति प्रसिद्धौ । भवता निःशङ्कं प्रवेष्ट-
व्यम् । अवारितप्रवेशे ह्याश्रमे सर्वेषामप्यविचारितं प्रवेशो भवति । नात्र कापि
प्रवेशशङ्का कार्येति भावः ।

तो चले मोतर । (प्रवेश कर) अरे ! यह तो आश्रम का मनुष्य नहीं मालूम होता । (दूसरी
ओर देखकर) या यहाँ तपस्वीलोग भी हैं । पास जाने में कोई दोष नहीं । अरे ! स्त्रियों ।
काञ्चुकी—आप बेषड़क आइये । आश्रम तो सर्वसाधारण हुआ करता है ।

वासवदत्ता—हं ।

पद्मावती—(क) अम्मो ! परपुरुषदंसणं परिहरदि अय्या । भोदु, सुपरिवालणीओ खु मण्णासो ।

काञ्चुकीयः—भोः । पूर्वं प्रविष्टाः स्मः । प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः ।

ब्रह्मचारी—[आचम्य] भवतु भवतु । निवृत्तपरिश्रमोऽस्मि ।

(क) अम्मो ! परपुरुषदर्शनं परिहरत्यार्या । भवन्तु, सुपरिपालनीयः खलु मन्न्यासः ।

काञ्चुकीयवचनानिःशङ्कं प्रविशति ब्रह्मचारिणि, परपुरुषदर्शनाल्लज्जमाना वासवदत्ता तत्प्रवेशेऽसम्मतिं सूचयति—हमिति । असम्मतिः सूचकश्चायमनुकरणशब्दः ।

आवन्तिकाया असम्मतिं बुद्ध्वा पद्मावत्या वितर्कमाह—अम्मो इति । अव्ययमिदं वितर्कार्थकम् । आर्या पूज्या आवन्तिका, परपुरुषस्य दर्शनं, परिहरति निषेधति । भवतु आस्तां तावत्, मन्न्यासः मम न्यासः मत्समीपे स्थापितो न्यास इति यावत्, सुपरिपालनीयः सुष्ठु रक्षणीयः । न्यासस्य समीचीनतया परिपालनावसरोऽयमुपस्थित इत्यर्थः ।

प्रविष्टस्य ब्रह्मचारिण आतिथ्यं कर्तुमिच्छन् काञ्चुकीयो वदति—भोः इति । ब्रह्मचारिणः सम्बोधनविह्वलमिदम् । प्रविष्टाः स्म इति त्वादरे बहुत्वम् । भवतामुपस्थितेः प्राग् वयमत्रोपस्थिताः । अतोऽत्रत्यैरस्माभिः क्रियमाणमतिथियोग्यं सत्कारमनन्तरोपस्थिताः प्रतिगृह्यन्तु तत्रभवन्तो भवन्तोऽभ्यागताः । एतदनन्तरं काञ्चुकीयकृतमाचमनीयजलप्रदानमर्थानुरोधाद् गम्यम् ।

आचम्येति । उपचारप्रदत्तमाचमनं स्वीकृत्येत्यर्थः । प्रणयानुरोधाद् गृहीतोपचारः पुनरप्युपचारप्रदर्शनतः काञ्चुकीयं निवारयितुं त्वरमाण आह—भवतु भवत्विति । पर्याप्तः पर्याप्तोऽयमुपचारः, नेतोऽधिकस्योपचारस्यावश्यकता वर्तते,

वासव०—हं ।

पद्मावती०—हूं, आर्या (वासवदत्ता) परपुरुष का दर्शन नहीं चाहती । अच्छा, अब अपने धरोहर की रक्षा मुझे अच्छी तरह करनी चाहिये ।

काञ्चुकी—अजी ! हम लोग पहिले आये हुए हैं, अतः आप अतिथिसत्कार ग्रहण करें ।

ब्रह्म०—(आचमन कर) अच्छा अच्छा । अब मेरा परिश्रम शान्त हो गया ।

योगन्धरायणः—भोः ! कुत आगम्यते, क गन्तव्यं, काधि-
ष्टानमार्थस्य ?

ब्रह्मचारी—भोः ! श्रूयताम् । राजगृहतोऽस्मि । श्रुतिविशेषणार्थं
वत्सभूमौ लावाणकं नाम ग्रामस्तत्रोपितवानस्मि ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) हा लावाणकं नाम । लावा-

(क) हा लावाणकं नाम । लावाणकसङ्कीर्तनेन पुनर्नवीकृत इव मे
सन्तापः ।

निवृत्तः परिश्रमो यस्य स निवृत्तपरिश्रमः । निवृत्ता मे साम्प्रतं परिश्रान्तिरित्यर्थः ।

आतिथ्यं कृतवति कानुकीये स्वागतं पृच्छति योगन्धरायणः—भोः इति ।
अधिष्ठानं निवासः । भो ब्रह्मचारिन् । आर्यस्तत्रभवान् कुतः प्रदेशादागतः ? कुत्र
जिगमिषति ? अलङ्कुरुते च कं वा देशमात्मनो निवासेन ? कृपया च तदेतत्कथन-
परिश्रमोऽङ्गीकरणीयस्तत्रभवता ।

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तरमाह ब्रह्मचारी—भोः इत्यादि । श्रूयतां निशम्यताम् । राज-
गृहतोऽस्मीति । आगत इति प्रश्नानुरोधादाक्षिप्यते । 'अपादाने बाहोयस्रहोः'
इत्यपादानप्रध्वम्यन्ताद्वाजगृहशब्दात्तसिः । राजभवनात् समागतोऽहमस्म्येत्यर्थः ।
वत्सभूमौ लावाणकं नाम ग्रामोऽस्ति, तत्र श्रुतिविशेषणार्थम् उपितवानस्मीत्यन्वयः ।
वत्सो वत्सराज इति नामैकदेशप्रहणम्, तस्य भूमौ, उदयनराज्ये इति यावत् ।
श्रुतेर्विशेषणार्थेति श्रुतिविशेषणार्थम्, श्रुतेरधीतस्याम्नायस्य विशेषणमर्थानुसन्धान-
पूर्विका विशिष्टा ज्ञानोपतिस्तदर्थम् । उपितवानिति कर्तरि क्तवतुः, 'वसतिक्षुधोरिदृ'
इतीडागमो यजादित्वात्सम्प्रसारणं च । श्रुतेः शब्दज्ञानं सम्पाद्य पुनस्तदर्थज्ञानं
सम्पादयितुमुदयनराज्यान्तर्गते लावाणकनाम्नि ग्रामे कञ्चित्कालं यावत् वासः कृतो
मयासीदिति स्फुटोऽर्थः ।

लावाणकनामधेयं श्रुत्वा वासवदत्ता मनस्याह—हेति । हा कष्टम्, लावाणकं

योग०—अजो ! आप कहाँ से आते हैं, कहाँ जायेंगे और आपका स्थान कहाँ पर है ?

ब्रह्म०—हुनिचे । राजगृह से आया हूँ । वत्सराज के राज्य के अन्तर्गत एक लावाणक
नाम गाँव है, वहाँ मैं वेद के अध्ययन के लिये कुछ काल तक रहा ।

वासव०—(स्वगत) ओह ! लावाणक ! लावाणक नाम लेने से मेरा सन्ताप, फिर

णअसङ्कित्तेणेण पुणो णवीकिदो विअ मे सन्दावो ।

यौगन्धरायणः—अथ परिसमाप्ता विद्या ?

ब्रह्मचारी—न खलु तावत् ।

यौगन्धरायणः—यद्यनवसिता विद्या, किमागमनप्रयोजनम् ?

ब्रह्मचारी—तत्र खल्वतिदारुणं व्यसनं संवृत्तम् ।

नामेति तत्रत्यानुभूतवृत्तान्तस्मृतेर्नाटनम् । लावाणअसङ्कित्तेणेति । अनवोऽपि नव इव कृतः नवीकृतः, अभूततद्भावे च्चिः । प्राचीनः कश्चित्प्रशमितोऽपि प्रिय-
विरहजन्मा मदीयः परितापो लावाणकनामधेयग्रहणेन मन्येऽधुना भूयो नूननोऽयं
कृतः । लावाणके प्रियविरलेपस्योपलब्धेस्तन्नामोच्चारणेन पूर्वावस्थासंस्मरणान्न-
वीकृतत्वं स्थाने सन्तापस्य ।

अथेति । अथशब्दः प्रश्ने । विद्यायाऽत्र विद्याध्ययनमुपलक्षितम् । विद्याध्य-
यनं परिपूर्णतां गतं किमु ? लावाणके विद्याध्ययनार्थं पुरा गतवन्तं साम्प्रतं तत्
आगतवन्तं ब्रह्मचारिणं प्रति प्रश्नोऽयं युज्यते यौगन्धरायणस्य ।

उत्तरयति ब्रह्मचारी—न खल्विति । तावदिति वाक्यालङ्कारे । अद्यापि
विद्याध्ययनं पूर्णतां न प्राप्तमित्यर्थः ।

यदीत्यादि । पुनः प्रश्नोऽयं यौगन्धरायणस्य । अवसिता समाप्ता ततो
नञ्समासे अनवसिता असमाप्तेत्यर्थः । 'पोऽन्तकर्मणि' इत्येतस्मादपूर्वात् कर्तरि
कः । विद्याध्ययनं चेन्न समाप्तं, तर्हीदानीं ततः प्रत्यागमने किं कारणम् ?

तत्रेति । तत्रेत्यादि ब्रह्मचारिण उत्तरम् । तत्र खलु लावाणकप्रामे किल,
अतिदारुणमत्यन्तभीषणं, व्यसनं विपत्तिः, 'दारुणं भीषणं भीमं', 'व्यसनं विपदि
भ्रंशे' इत्यमरौ । संवृत्तं सञ्जातम् । लावाणकप्रामेऽधुनाऽतिभीषणा विपत्तिः समुप-
स्थिता, अत एवासमाप्तविद्याध्ययनोऽपि ततः प्रदेशादत्रागतोऽस्मीति भावः ।

नया सा हुआ ।

यौग०—क्या पढ़ना समाप्त हुआ ?

ब्रह्म०—अभी तक नहीं ।

यौग०—यदि पढ़ना समाप्त नहीं हुआ, तो फिर क्यों चले आये ?

ब्रह्म०—वहाँ तो भयानक आपत्ति आ पड़ी ।

यौगन्धरायणः—कथमिव ?

ब्रह्मचारी—तत्रोदयनो नाम राजा प्रतिवसति ।

यौगन्धरायणः—श्रूयते तत्रभवानुदयनः । किं सः ?

ब्रह्मचारी—तस्यावन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी दृढमभिप्रेता किल ।

यौगन्धरायणः—भवितव्यम् । ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततस्तस्मिन्मृगयानिष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन सादग्धा ।

कथमिवेति । किंप्रकारकं तद्व्यसनमिति प्रभो यौगन्धरायणस्य ।

तत्रेति । तत्र लावाणकग्रामे । प्रतिवसतीति भूतार्थे वर्तमानता । उदयनाख्यो नरपतिर्मृगयानिर्गतः कदाचिल्लावाणके वसतिमकरोत् ।

श्रूयते इति । तत्रभवान् मान्यः श्रीमानिति यावन्, श्रूयते आकर्ण्यते । अस्माभिरपीति कर्ताऽऽक्षिप्यते । वयमप्याकर्णयामः श्रीमतस्तस्योदयनस्य नामधेयमित्यर्थः । स किम् ? तद्विषये किं वृत्तम् ? उदयनसम्बद्धः क्रियाविषयकोऽयं प्रश्नः । उदयनस्य लावाणकवासानन्तरकालिकी क्रिया कथनीयाऽधुनेत्यर्थः ।

तदग्रिमवृत्तान्तं सूचयति ब्रह्मचारी—तस्येति । दृढमभिप्रेता अत्यन्तं प्रिया ऽ किलेति लोकप्रसिद्धौ । तस्योदयनस्य वासवदत्तानाम्नी काचित् प्रद्योतनाम्नोऽवन्ताश्वरस्य कुमारी प्रियतमा भार्याऽस्तीति लोकप्रसिद्धिर्वर्तते ।

भवितव्यमिति । पूर्ववाक्यार्थः कर्ता । भवदुक्तेन भवितव्यम् । सम्भवत्येतत्, युज्यते किल तदीयं प्रेम वासवदत्तायामित्यर्थः । ततस्ततः अनन्तरमनन्तरमिति प्रश्नः । अग्रिमवृत्तान्तश्रवणत्वरया द्विरुक्तिरियम् । तदनन्तरं किं जातमिति तदग्रिमं वृत्तं सत्वरं कथयन्तु भवन्त इति ।

तत इति । तदनन्तरं तस्मिन्नृपतौ कदाचन मृगयार्थं निर्गते सति प्रवृत्तेन

यौग०—कैमा ?

ब्रह्म०—वहाँ उदयन नाम राजा रहते थे !

यौग०—उदयन का नाम सुना है । उनकी क्या खबर है ?

ब्रह्म०—अवन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम की पत्नी उनकी अत्यन्त प्रिया थी ।

यौग०—होगी, फिर क्या ?

ब्रह्म०—तब शिकार के लिये उन राजा के जाने पर गाँव में आग लगने से वह जल गई ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) अलिअं अलिअं खु एदं ।
जीवामि मन्दभाआ ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततस्तामभ्यवपत्तुकामो यौगन्धरायणो नाम सचिव-
स्तस्मिन्नेवाग्नौ पतितः ।

(क) अलीकमलीकं खल्वेतत् । जीवामि मन्दभागा ।

लावणकग्रामस्य दाहेन दग्धाऽभवत्सा वासवदत्ता । अत्र च—ग्रामदाहानन्तरं 'वासव-
दत्तायौगन्धरायणौ दग्धा'विति तत्र कारणविशेषेण प्रवृत्तं मिथ्याप्रवादनुसृत्यैष
कथितो वासवदत्ताया वक्ष्यमाणश्चाग्रे यौगन्धरायणस्य दाहोऽवगन्तव्यः ।

आत्मनो दाहवृत्तान्तं श्रुत्वा रहस्यस्फोटमित्यात्मगतमाह वासवदत्ता—अलि-
अमित्यादि । एतदिदं मदीयदाहवृत्तम्, अलीकमलीकम् असत्यमसत्यम्,
'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः, भृशार्थे द्विरक्तिः, सर्वथा मिथ्येत्यर्थः । जीवा-
मीति । प्रियवियोगेऽप्यनपगतप्राणा हतभाग्याऽहमद्य यावत् प्राणान् विभर्मि, न
खलु दग्धाऽभूवमित्यर्थः ।

ततस्तत इति । वासवदत्तादाहानन्तरं संवृत्तं वृत्तं श्रोतुं त्वराभावगर्भः
प्रश्नोऽयं पुनर्यौगन्धरायणस्य ।

तत इति । तत इत्यादि पुनरग्रिमवृत्तान्तप्रकाशनं ब्रह्मचारिणः । अभ्यवपत्तु-
कामः, अभ्यवपत्तुं व्यसने साहाय्यं दातुं कामोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, 'तुं
काममनसोरपी'ति मकारलोपः । विपत्तौ साहाय्यं दित्सुरित्यर्थः । अभ्यवपत्तिश्च
व्यसने साहाय्यदानम् । तथा च कौटिलीयमर्याशास्त्रम्—'व्यसनसाहाय्यमभ्यवपत्ति-
रिति । तदनन्तरमग्निदाहव्यसनाद्वासवदत्तामुद्धर्तुं यौगन्धरायणनामधेयो राज-
मन्त्री तत्रैव ब्रह्मचात्मानमपातयत् ।

वासव०—(आप ही आप) यह सरासर झूठ है । अभागिनी मैं जीती हूँ ।

यौग०—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्म०—तब वासवदत्ता को उस आपत्ति से बचाने के वास्ते मन्त्री यौगन्धरायण उसी
आग में कूद पड़ा ।

यौगन्धरायणः—सत्यं पतित इति । ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततः प्रतिनिवृत्तो राजा तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वि-
योगजनितसन्तापस्तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामोऽमात्यैर्महता
चत्नेन वारितः ।

सत्यमिति । वासवदत्तामुद्धर्तुमिच्छेयौगन्धरायणस्य चहौ पतनमिदं सत्यं
किन्तु ? सत्यं चेत् । स्वामिभक्तिं दर्शयतस्तस्येदं साहसं प्रशंसनीयमस्तौत्यर्थः । रह-
स्योद्भेदमियाऽज्ञानमभिनयतः स्वात्मानमपह्वानस्य यौगन्धरायणस्यैषाऽर्थान्तरगर्भा
प्रश्नकाकुः । अर्थान्तरं च-प्रियवियुक्तां वासवदत्तां स्वामिना योजयितुं कूटघटनो-
चितं महान्तमायासमनुभवन् दुःसहं क्लेशभारमावहन्नहं सत्यमग्नावेव पतित इति ।
पद्मावतीपरिणयौपयिकदुःसाधाऽनेकविधकार्यसाधनव्यग्रतेयं मे सत्यमग्निप्रवेशतुल्यै-
वेति भावः । अग्निप्रवेशसदृशीं व्याकुलतामनुभवाम्यहमनुग्निभृङ्गक्रे कर्मणीति
स्वात्मानमुद्दिश्योक्तिरियम् । अत्र केचिद्व्याख्याकृतः—पतितशब्दं नीचार्थकं मत्वा
'वासवदत्तोदयनयोर्वियोगे कारणीभूतोऽहं नीचोऽस्मी'ति सन्निवेदं यौगन्धरायणस्यो-
क्तिमिमामात्मगतत्वेन योजयन्ति । 'यौगन्धरायणस्तत्रैवाग्नौ पतित' इति ब्रह्मचा-
रिणो वचनानन्तरं प्रयुक्ते 'सत्यं पतित' इति यौगन्धरायणस्य वचने पतिशब्दस्य
नीचार्थकत्वं कथं नाम सङ्गतमिति सहृदयैरेवाकलनीयम् । ततस्तत इति पुनः शेष-
वृत्तान्तश्रवणत्वरभिनयनम् ।

तत इति । अत्र किल 'तद्वृत्तान्त'मिति पदे 'तयोर्वृत्तान्तस्त'मिति 'स चासौ
वृत्तान्तस्त'मिति वा समासः कल्पनीयः । पृथक्पदत्वे तदिति क्लीबताया दूषणास्प-
दत्वात् । तयोः वासवदत्तायौगन्धरायणयोः, अमात्यैः रुमण्वत्प्रभृतिभिर्मन्त्रिभिः ।
'परित्यक्तुकाम इत्यत्र परित्यक्तुं कामो यस्येति विग्रहः । तदनन्तरं मृगयातः प्रत्या-
गतं, तत्तादृशं वासवदत्तायौगन्धरायणयोर्दाहविषयकं वृत्तमुपलभ्य तदुभयोर्विरहेण
सन्तप्यमानं, दुःसहत्वेन शोकावेगस्य तत्रैव दहने निपत्य प्राणपरित्यागे कृतमर्ति
नरपतिं दहनप्रवेशतो न्यवारयन् कथमन्यतिप्रयासेन रुमण्वत्प्रभृतयो मन्त्रिणः ।

यौग०—सचमुच में वह गिरा । बाद क्या हुआ ?

ब्रह्म०—फिर लौट कर राजा ने जब वह खबर सुनी तब उन दोनों के विरह से
उत्पन्न दुःख के कारण उसी आग में कूद कर प्राण देने की इच्छा करनेवाले राजा को
अन्य मन्त्रियों ने बहुत परिश्रम से निवृत्त किया ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) जाणामि जाणामि अय्यउ-
त्तस्स मइ साणुक्कोसत्तणं ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततस्तस्याः शरीरोपभुक्तानि दग्धशेषाण्याभरणानि
परिष्वल्य राजा मोहमुपगतः ।

(क) जानामि जानाम्यार्यपुत्रस्य मयि सानुक्रोशत्वम् ।

प्रियपते राज्ञः प्रियावियोपादग्निप्रवेशोद्यमं निशम्य हृदये तं प्रशंसति वासव-
दत्ता—जाणामीति । आर्यपुत्रस्य, आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्र आर्यपुत्रस्तस्य पत्युरि-
त्यर्थः । साक्षात् पत्युर्नामधेयं पतिशब्दं च विहाय आर्यपुत्रशब्देन तदर्थसूचनं चात्र
वासवदत्तायाः कुलीनतोचितं लज्जामर्यादाऽनतिक्रमणं दर्शयति । इत्यमेव च नाट-
केषु सर्वत्र पत्यावार्यपुत्रशब्दप्रयोगो दृश्यते । सानुक्रोशत्वम्, अनुक्रोशो दया,
'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः, तेन सहितः सानुक्रोशः तस्य भाव-
स्तत्त्वं दयालुत्वमिति यावत् । जानामि जानामीत्यनया द्विरुक्त्या परिपूर्णं ज्ञानं
लक्ष्यते । तत्रभवान् प्रियतमो मद्विषये दयालुरस्तीत्यहं पूर्णतयाऽवगच्छामि । प्राणा-
धिकप्रियायाश्च वियोगं मे सोढुमशक्नुवतस्तस्य तादृशी चेष्टा सम्भवतीति भावः ।

ततस्तत इति । अग्निप्रवेशान्निवारितस्य राज्ञः कीदृशी वर्तते वार्तेति जिज्ञा-
सात्वरामिप्रायेण प्रश्नो यौगन्धरायणस्यैषः ।

तत इति । शरीरोपभुक्तानि शरीरोपभोगसाधनीभूतानि शरीरशोभार्थमुपयुक्ता-
नीति यावत्, दग्धशेषाणि दग्धेभ्यः शेषाणि दग्धावशिष्टानीति यावत् । मोहो-
वैचित्त्यं मूर्च्छेति यावत्, तम् । तदनु वह्निप्रवेशरूपान्मरणोद्योगान्निवृत्त्य तत्रभवान्
भूपतिः शरीरशोभार्थं धृतानि दग्धावशिष्टानि वासवदत्ताया भूषणान्यालिङ्ग्य तत्सम-
रणवशात्तदानीं मूर्च्छितोऽभूत् । एतेन राज्ञो गाढतमः प्रियानुरागः सूच्यते ।

वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र की मुझ पर रहनेवाली दया को खूब अच्छी तरह मैं
जानती हूँ ।

यौग०—फिर क्या हुआ ?

ब्रह्म०—तब वासवदत्ता के पहने हुए और जलकर बचे-बुचे आभरणों को छाती से
लगाकर राजा मूर्च्छित हो गये ।

सर्वं—हा ?

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) सकामो दाणिं अज्यजोअन्ध-
राअणो होदु ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! रोदिदिं खु इअं अज्या ।

पद्मावती—(ग) साणुकोसाए होदव्वं ।

(क) सकाम इदानीमार्ययौगन्धरायणो भवतु ।

(ख) भर्तृदारिके ! रोदिति खल्वियमार्या ।

(ग) सानुकोशया भवितव्यम् ।

राजनूच्छाकर्णनेन सर्वेषां विपादोदयमाह—हेति ।

स्वगतमित्यादि । यौगन्धरायणोपालम्भगर्भो वासवदत्ताया हृद्गत उद्गारो-
ऽयम् । सकाम इति । कामेनाभिलाषेण सह सन्तुष्ट इति सकामः । सहशब्दः
सन्तुष्ट्यर्थकः, 'कामोऽभिलाषस्तर्पश्च' इत्यमरः । सन्तुष्टाभिलाषः परिपूर्णकाम
इत्यर्थः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यनेन तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात् समासः,
'वोपसर्जनस्य' इत्यनेन सहशब्दस्य स इत्यादेशः । अनुधिन्समये हि भवतु
त्तावत्तत्रभवतो यौगन्धरायणस्येच्छागूर्तिः । एतदर्थमेव तु कूटकराद्यौपयिकं प्रियेण
सह मद्भियोजनमिदं यौगन्धरायणस्यास्य पूर्वं मनसोद्दिष्टमासीत् । अथ किल तादृशे-
च्छानुकूलैर्वार्यपुत्रस्य मूर्च्छेयमुपगतेत्युपालभतेऽत्र मनसा यौगन्धरायणं वासवदत्ता ।
यौगन्धरायणोपालम्भानन्तरं च शोकावेशेन प्रवृत्तं वासवदत्ताया रोदनानुभावं
शब्दानुपात्तमप्यर्थानुगतं प्रकल्प्य पद्मावतीनुद्दिश्य चेटीवचनं प्रयुङ्क्ते ऋषेः—
अट्टिदारिए इति । भर्तृदारिके राजकुमारीत्यर्थः । खल्विति वाक्यशोभायाम्,
आर्या मान्या । आवन्तिका तावदश्रूणि सुखत्यसौ । ज्ञायतामवधार्यतां च राजो-
दयनमूर्च्छाश्रवणोपनतेऽस्मिन् रोदने कारणमस्या इत्यर्थः ।

वासवदत्तारोदने पद्मावत्यो वितर्कमाह—साणुकोसाए इति । अत्र च
भवितव्यमिति कर्मवाच्यप्रयोगानुसारान् पूर्ववाक्यगतम् 'आर्या' इति कर्तृपदं

समी—हाय !

वासव०—(आर हो आप) आर्यं यौगन्धरायण का मनोरथ पूर्ण हो !

दासी—राजकुमारी ! ये आवन्तिका तो रो रही हैं ।

पद्मा०—ये दयालु होंगे ।

यौगन्धरायणः—अथ किमथ किम् ? प्रकृत्या सानुक्रोशा मे भगिनी । ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततः शनैः शनैः प्रतिलब्धसंज्ञः संवृत्तः ।

पद्मावती—(क) दिट्ठिआ धरइ । मोहं गदो त्ति सुणिअ सुण्णं विअ मे हिअअं ।

(क) दिट्ठ्या ध्रियते । मोहं गत इति श्रुत्वा शून्यमिव मे हृदयम् ।

तृतीयायां विपरिणम्य योजनीयम् । रुदती चेयं दयावती सञ्जाता भवेदित्यर्थः । उदाराशया विशेषतः स्त्रियो हि परदुःखप्रसङ्गे दुःखयुक्ता भवन्तीत्युदारचित्तया साम्प्रतं तया रुदितं स्यादिति भावः ।

अथ किमिति । अन्यत् किम् अन्यत् किम् , रोदनेऽत्र कारणमेतदेव सम्भाव्यत इत्यर्थः । पद्मावत्या वितर्कितं द्रढयितुं द्विप्रयोग एषः । प्रकृत्येत्यादि । प्रकृत्येति तृतीया च 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान'मित्यनेन । मदीया भगिनीयं स्वभावतो दयावती वर्तते । स्वाभाविकं दयाभावमावहन्त्या राजमूर्च्छाश्रवणादेतस्या रोदनं युज्यत इत्यर्थः । अत्रत्यः कोऽपि कीदृशीमपि शङ्कां मा कार्षीदितद्विषयकं रहस्यं च मा ज्ञासीदित्यभिप्रायेण यौगन्धरायणस्येदं दैवोपनतं पद्मावत्युक्तमेवार्थं पोषयतो वचनं किल प्रकृतकार्ये दत्तावधानतां सूचयत् सन्मन्त्रितामाविष्करोति । पुनरग्रिमवृत्तान्तकथने त्वरयति यौगन्धरायणो ब्रह्मचारिणम्—ततस्तत इति ।

तत इत्यादि । शनैः शनैः कालक्रमेणेति यावत् ? प्रतिलब्धा प्राप्ता संज्ञा सम्यग् ज्ञानं चेतना येनेति प्रतिलब्धसंज्ञः, संवृत्तः सञ्जातः, अर्थाद्राजा । मूर्च्छां गतेन च राज्ञा कियतः कालादनन्तरं चेतना लब्धेत्यर्थः ।

दिट्ठिआ इति । दिष्ट्येत्यव्ययम् । ध्रियते अवतिष्ठते, दैवेन जीवतीत्यर्थः । मोहं गत इति । शून्यमिव, असदिव चेतनारहितमिवेति वार्थः । इवशब्दोऽयं 'देवदत्त इवाभाती'तिवत् उत्प्रेक्षायां सादृश्ये वा । राजा मूर्च्छितोऽभूदिति वाक्य-

यौग०—और क्या, और क्या । मेरी बहिन स्वभाव से बड़ी दयालु है । फिर क्या ?

ब्रह्म०—बाद धीरे धीरे राजा को होश आया ।

पद्मा०—मुदेव है कि वे जीते जागते हैं । 'मूर्च्छित हुए'-यह सुन मेरा हृदय तो सूना सा हो गया ।

योगन्धरायणः—ततस्ततः ?

ब्रह्मचारी—ततः स राजा महीतलपरिसर्पणपांसुपाटलशरीरः सह-
सोत्थाय हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजपुत्रि । हा प्रिये ! हा प्रियशिष्ये !

श्रवणानन्तरमचेतनया मया हृदयशून्ययेव सञ्जातमित्यर्थः । श्रवस्या चेत्यं पद्मावत्या
मनस्युदयनविषयकप्रेमाङ्कुरोत्पत्तिं व्यनक्ति । भाविघटनानुसारं पद्मावत्या हृदये
दैवादुःखोऽयमुदयनगतप्रेमाङ्कुरो भाविनो राजसम्बन्धरूपस्य कार्यस्य साधको
भविष्यतीत्यनेन तादृशकार्यसिद्धेः सांकर्यं सूच्यते ।

ततस्तत इति । एषा च द्विरुक्तिर्योगन्धरायणस्योत्कण्ठातिशयमाविष्करोति
मूर्च्छापगमादनन्तरं राज्ञोऽवस्थाविशेषं श्रोतुम् ।

तमेव राज्ञोऽवस्थाविशेषमाह—तत इति । महीतलपरिसर्पणपांसुपाटलशरीरः,
महीतले भूतलप्रदेशे यत्परिसर्पणं परिवर्तनं तेन ये पांसवो लग्ना धूल्यस्तैः पाटलं
श्वेतरक्तं धूसरमिति यावत् शरीरं वपुर्गस्य तादृशः । 'स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना'
'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरौ । 'हा वासवदत्ते' इत्यादि प्रतिसम्बोधनं 'हा' पद-
प्रयोगः श्लोकावेगस्य भूयस्त्वं प्रतिपादयितुम् । *प्रियशिष्ये ! प्रिया चासौ
शिष्येति । तत्सम्बुद्धौ । किमपि बहु इति क्रियाविशेषणौ । प्रलपितवान् विलापं
कृतवानिति यावत् । चेतनाप्राप्त्यनन्तरं स किल भूपतिर्भूतले परितः सर्पणेन
धूलिधूसरकलेवरोऽकस्मादुत्थाय कथमप्यलब्धनिर्गृतिरन्तःश्लोकावेगं दुःसहमपारं
रोद्धुमपारयन् 'हा अवन्तीश्वरकुमारि ! मदीयप्रीतिपात्रच्छात्रे । वल्लभे ! वासव-
दत्ते !' इत्येवं तत्तन्नामधेयग्रहणपुरःसरं कमप्यनल्पं विलापमकरोदित्यर्थः ।

योग०—उत्तके वाद ?

ब्रह्म०—वाद वे राजा पृथ्वी पर लोटने लगे और जब उनका शरीर धूलि से भर गया
तब एकाएक उठ कर 'हा ? प्यारी ! हा वासवदत्ते ! हा अवन्तिराजकुमारी ! हा प्रियशिष्ये ।

*कदाचिदवन्तिदेशोपकण्ठप्रदेशं नृगयावशादभ्यागतो वत्सराज उदयनः प्रथोतनाम्ना-
ऽवन्तिदेशाधीश्वरेणात्मनः कुमारीं वासवदत्तां तेन गुणिना सह संयोजयितुमिच्छुना तदर्थं
पूर्वं बहु वनित्वाऽप्यन्ते निरर्थप्रयत्नेन सकपटं स्वभवनमानीतः । तत्र च राजानुरोधाद्रीणा-
शास्त्रमर्मज्ञोऽयं वीणावादनमशिक्षयद्वासवदत्तान् । क्रमेण परिचयोपचयात्परस्परं गाढानुरागे
समुत्पन्ने मन्त्रिणो योगन्धरायणस्य नीत्वा बलेन ततः प्रत्यागच्छत् प्रियया वासवदत्तया सह
निजां वत्सराजधानीन् । इति कथात्राऽनुसन्धेया ।

इति किमपि बहु प्रलपितवान् । किं बहुना—

नैवेदानां तादृशाश्चक्रवाका नैवाप्यन्ये स्त्रीविशेषैर्वियुक्ताः ।

धन्या सा स्त्री यां तथा वेत्ति भर्ता भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाऽप्यदग्धा ॥

किं बहुनेति । भूयसा जल्पितेन किं तावत्फलं स्यात् ? वर्णनीयमपि कियत् ? उदयनस्य वासवदत्तावियोगजन्मदुरवस्थाविशेषविषये निवेदितमेतावदेव पर्याप्तमिदानीमित्यर्थः ।

13/28/22

पूर्वोक्तं राज्ञः शोकावेगमुपसंहरति—नैवेति । तादृशाः, तत्पदेन प्रकान्तस्योदयनस्य परामर्शः, उदयनसदृशा इति यावत्, चक्रवाकास्तदाख्याः पक्षिविशेषाः, नैव न नूनं सन्ति । प्रतिदिनं वियुज्यमाना विरहं सोढुं दृढतमा अपि चक्रवाका उदयनविरहावस्थासमानक्रोडितां न गच्छन्तीत्यर्थः । चक्रवाकाणां विरहावस्थातोऽभ्यधिकैवास्ति वियोगदुरवस्थोदयनस्येति भावः । तादृशा इत्यत्र तदुपपदादज्ञानार्थाद् दृष्ट्वातोः कन् प्रत्ययः । अचेतनानां सुलभमोहानां का नाम तिरश्चां वार्ता ? चेतनेष्वपि तत्साम्यं नास्तीत्याह—नैवाप्यन्ये इति । स्त्रीविशेषैः सीताशकुन्तलदमयन्तीप्रभृतिभिः प्रसिद्धाभिर्योषिद्भिः, वियुक्ता विरहिताः, अन्येऽपि इतरे रामदुष्यन्तनैपथप्रभृतयोऽपि, तादृशा नैव वासवदत्तावियुक्तोदयनेन सदृशा न सन्तीति निश्चयः । सीतादिवियुक्तरामादीनामपि प्रियावियोगजन्मा दुरवस्था तदीयविरहावस्थातो न्यूनैवेति तैरपि साम्यं नात्र सम्भवतीत्यर्थः । सकलविलक्षणैवास्य विरहवेदनाऽस्तीति भावः । प्रियप्रेम्णां पात्रं स्त्रियं प्रशंसन्नाह—धन्येति । भर्ता पतिः, यां स्त्रियं, तथा वेत्ति जानाति तादृशस्नेहदृशा पश्यतीति यावत्, सा स्त्री योषित्, धन्या धनं लब्ध्वा, 'धनगणं लब्ध्वेति यत्प्रत्ययः । स्त्रीषु विशिष्टा अभिनन्दनीयेत्यर्थः, अस्तीति शेषः । अतः, हि निश्चयेन दग्धा भस्मीकृतापि, सा वासवदत्ता, भर्तृस्नेहात् प्रियस्य प्रणयात्, अदग्धा सुरक्षिता जीवन्ती वर्तत इत्यर्थः । पत्युर्निरतिशयप्रीतिपात्रं स्त्री नूनं कृतकृत्येति प्रियप्रेमसर्वस्वभूता विशिष्टस्त्रीषु गणनीया सेयं वासवदत्ता बह्वै पाञ्चभौतिकं शरीरं त्यक्त्वापि प्रियेण प्रदत्तं प्रेमरूपं शरीरा-

इत्यादि बहुत विलाप करने लगे । अधिक क्या कहा जाय ?

इस समय उन राजा के समान न कोई वैसे चक्रवै हैं और न कोई वैसे स्त्री के वियोगी ही हैं । वह स्त्री धन्य है, जिसे पति वैसा मानता है । पति-प्रेम के कारण जल जाने पर भी वह जली नहीं अर्थात् जीती जागती है ॥ १३ ॥

यौगन्धरायणः—अथ भोः ! तं तु पर्यवस्थापयितुं न कश्चिद्
यत्नवानमात्यः ?

ब्रह्मचारी—अस्ति रुमण्वान्नामामात्यो दृढं प्रयत्नवांस्तत्रभवन्तं
पर्यवस्थापयितुम् । स हि—

अनाहारे तुल्यः प्रततरुदितक्षामवदनः

शरीरे संस्कारं नृपतिसमदुःखं परिवहन् ।

न्तरं गृह्णीती साम्प्रतं जीवत्येवेति भावः । अत्र पूर्वार्थे प्रसिद्धानां चक्रवांकादीनानुप-
मानानामुपमेयत्वप्रतिपादनात् प्रतीपं नामालङ्कारः । वृत्तं चेदं शालिनीनामधेयम् ।
तल्लक्षणं यथा—‘शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽव्धिलोके’ स्ति ॥ १३ ॥

विषण्णं राजानं शोचनीयावस्थं विदित्वा ब्रह्मचारिणं पृच्छति यौगन्धरायणः—
अथेति । अथेत्यव्ययं प्रश्ने । तु इति वाक्यालङ्कारे । पर्यवस्थापयितुं परितोऽव-
स्थापयितुम् अर्थात् प्रकृतौ, विकृतावस्थातः प्रकृतावस्थां प्रापयितुमित्यर्थः । यत्न-
वान् , यत्नो विद्यतेऽस्येति मतुप् । किमहो ब्रह्मचारिन् ! राजानं प्रकृतिस्थं विधातुं
केनचिन्मन्त्रिणा प्रयत्नो न कृतः ?

उत्तरं दत्ते ब्रह्मचारी—अस्तीति । दृढं गाढं भूयिष्ठमिति यावत् , ‘गाढवाढ-
दृढानि च’ इत्यमरः । श्रीमन्तं महाराजं प्रकृतौ कर्तुं सचिवः कोऽपि नान्ता
रुमण्वान् गाढं प्रयत्नमातनुते । अस्तीति वर्तमानक्रिययाऽद्यापि तत्प्रयत्नस्यानु-
वृत्तिर्भूपतेः शोकावेगस्य गरीयस्त्वं च सूच्येते । ‘स हि’ इति तु श्लोके योजनीयम् ।

रुमण्वतः प्रयत्नमाह—अनाहारे इति । स हि, हिशब्दस्त्वर्थे हेत्वर्थे वा ।
तच्छब्देन प्रकान्तो रुमण्वान् गृह्यते । सः रुमण्वान् , अनाहारे आहारो भोजनं
तदभावे, तुल्यः सदृशः अर्थान्नुपेण । वासवदत्ताशोकविकलेन राज्ञेव भोजनं
परित्यक्तं रुमण्वतापि राजचिन्तयेत्यर्थः । प्रततरुदितक्षामवदनः, प्रततेन सन्ततेन
अविच्छिन्नेनेति यावत् रुदितेन रोदनेन क्षामं क्षीणं निष्प्रभतां गतं वदनं मुखं

यौग०—क्या कोई मंत्री उनको प्रकृति में लाने का प्रयत्न नहीं करता है ?

। ब्रह्म०—हाँ, रुमण्वान् नामक मंत्री उनको होश में लाने के लिये खूब उद्योग कर रहा
है । वह तो—

राजा के न खाने से नहीं खाता, सर्वशरीर से राजा के सदृश ही उसका मुख भी
नलिन हुआ है और राजा के समान दुःख का अनुभव करता हुआ स्नान आदि भी कष्ट से

दिवा वा रात्रौ वा परिचरति यत्नैर्नरपतिं

नृपः प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरमः ॥ १४ ॥

वासवदत्ता—[स्वगतम्] (क) दिट्ठिआ सुणिक्खित्तो दाणीं

(क) दिट्ठ्या सुनिक्षिप्त इदानीमार्यपुत्रः ।

यस्य सः । राज्ञ इव रुमण्वतोऽपि सुखमविच्छिन्नाश्रुपातेन विच्छायतां गत-
मित्यर्थः । रुदितमिति भावे क्तः, क्षाममिति क्षैधातोः क्ते तस्य 'क्षायो म' इति
मत्वम् । नृपतिसमदुःखं, नृपतिना राज्ञा समं तुल्यं दुःखं कष्टं यस्मिन् कर्मणि
तथया भवति तथेति क्रियाविशेषणम्, शरीरे देहे, संस्कारं मार्जनं स्नानादि-
जनितां स्वच्छतामित्यर्थः, 'संस्कारो मार्जनं मृजा' इत्यमरः, परिवहन् दधानः
सन् । राजा यथा कष्टाधिक्येन कथञ्चिदत्यावश्यकं स्नानादिसंस्कारमाचरति, तथा
रुमण्वानप्यावश्यकतातिशयमवेक्ष्य कथञ्चित्कष्टभूयिष्ठं शरीरसंस्कारमङ्गीकरोतीति
भावः । दिवा वा रात्रौ वा, दिवेत्यव्ययं दिनवाचि, 'दिवाऽह्नीति' इत्यमरः,
वाशब्दश्चार्थे चकारार्थस्तु समुच्चयः, स च परस्परनिरपेक्षयोर्दिनरात्र्योरधिकरण-
योरेकत्र परिचरणक्रियायामन्वेति, अहर्निशमित्यर्थः । यत्नैः प्रयत्नैः, नरपतिं
राजानम्, परिचरति सेवते । दिवानिशं प्रयत्नपूर्वं राज्ञः शुश्रूषणान्नैप दत्तावधानो
विरमतीत्यर्थः । साम्प्रतं प्रागेभ्योऽपि प्रियं तस्य राजानुवर्तनं दर्शयति—नृप
इति । नृपो राजा, दुःसहेन वासवदत्ताशोकेन सद्यस्तत्कालं प्राणान् त्यजति यदि
असून् मुञ्चति चेत् म्रियते चेदिति यावत्, तर्हि तस्य रुमण्वतोऽपि, उपरमः
नृत्युः, जात इति शेषः । शोकासहिष्णुतया राजनि गतप्रागे सति रुमण्वन्तमपि
नूनं गतप्राणं जानीहीत्यर्थः । सर्वात्मनैप राजानमनुसरन् राजेव कष्टमयं जीवनं
विभर्तीति भावः । उदयनसमदुःखमुखावस्थो विद्यते साम्प्रतं रुमण्वानिति सारांशः ।
अत्र च 'सद्यस्त्यजती'त्यनेन सुदुःसहस्य राज्ञः शोकस्य परा काष्ठा सूचिता ।
शिखरिणीनामकं छन्दोऽत्र । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी' इति
च तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

रुमण्वतो भृशं निःसीमया परिचर्यया तादृगदुरवस्थस्य पत्युः समुचितं रक्षणं
सम्भावयन्त्या हर्षोद्गारोऽयं मानसो वासवदत्तायाः—दिट्ठिपति । दिट्ठ्या

करता है । दिन हो या रात्रि, वह राजा की सेवा परिश्रम से कर रहा है । यदि राजा
शीघ्र हो प्राणों का त्याग करें तो उसका भी प्राण गया हुआ समझा जाय ॥ १४ ॥

वासव०—(आप ही आप) सौभाग्य से इस समय स्वामी की देख-भाल अच्छे

अव्यञ्जतो ।

यौगन्धरायणः—[आत्मगतम्] अहो ! महद्भारमुद्धहति रुमण्वान् ।

कृतः—

सविश्रमो ह्ययं भारः प्रसक्तस्तस्य तु श्रमः ।

दैवेन, सौभाग्येनेति यावत् । जुहु सन्त्यक् निक्षिप्तः जुनिक्षिप्तः । तत्र भवतः प्रियतमस्य रक्षाभारोऽयं समयेऽस्मिन् सनुचिते स्निग्धे रुमण्वत्यारोपितोऽस्तीति सौभाग्यमस्माकम् ।

महतीं राजरक्षाधुरां दधतो रुमण्वतः प्रशंसामुखेन सविश्रमं मानसं ब्रूते यौगन्धरायणः—अहो इति । अहो आश्चर्यम्, महद्भारम्, महतो विशिष्टस्य कार्यस्य राजपरिपालनरूपस्येति यावत् भारो धूस्तमिति पृथीतपुरुषोऽत्र शरणी- करणीयः । महान्भारसौ भारश्चेति कर्मधारयस्तु न साधीयान्, तथा सति भारस्य समानाधिकरणत्वेन 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययो' रित्यनेन आत्वप्रसङ्गान्महाभारमिति रूपापत्तेः । उद्धहति गृह्णाति उत्थापयतीत्यर्थः । राज्ञः संरक्षणं नाम गुरुतरं कार्यं सावधानमनुतिष्ठतो रुमण्वतो विस्मयकरः प्रयत्नोऽयं सर्वथा प्रशंसनी- योऽस्तीति भावः ।

कृत इति चेत् तदेवाह—सविश्रम इति । 'हि हेतावधारणे' इति क्रोपात् हिशब्दो निश्चये । अयं वासवदत्तारक्षणरूपो मदीय इति प्रत्यक्षनिर्देशः, भारः धूः, सविश्रमः, विश्रमेण विरामेण सहितो युक्तः विरतोऽभूदिति यावत् । पद्मावत्याः समीपे वासवदत्ताया निक्षेपादिदानीं भारस्यास्य नन्मूर्धानमधिहृत्य वासवदत्ता- परिपालनरूपस्य नूनं विश्रान्तिर्जातेति भारापगमान्निवृत्तोऽहमस्मीति भावः । 'विश्रम' इति विपूर्वात् श्राम्यतेर्घञ्, 'नोदात्तोपदेशस्ये'ति वृद्धिनिषेधः । 'विश्राम' इति त्वपाणिनीयं प्रकारान्तरेण यथाकथञ्चित्समर्थनीयम् । तस्य रुमण्वतस्तु, श्रमो नराधिपारक्षणलक्षणः परिश्रमः, प्रसक्तः प्रकर्षेण विशेषेण सक्तो लग्नः, विशेषरूपेण स्थितोऽस्तीति यावत् । राजसंरक्षणरूपस्य मदीयभारापेक्षया विशिष्टस्य तद्भारस्य तु सन्प्रत्यपि वर्तमानतया रुमण्वतो व्यग्रता तदवस्थैवेत्यर्थः । प्रसक्त इति अकर्मक-

आदमी के हाथों में है ।

यौग०—(त्वगत) अहो ! रुमण्वान् ने दड़े का बोझा संभाला है । क्योंकि—

मेरा यह भार तो कुछ हल्का हुआ है, परन्तु रुमण्वान् का और भी बढ़ गया है । क्योंकि,

तस्मिन् सर्वमधीनं हि यत्राधीनो नराधिपः ॥ १५ ॥

[प्रकाशम्] अथ भोः ! पर्यवस्थापित इदानीं स राजा ?

ब्रह्मचारी—तदिदानीं न जाने । 'इह तया सह हसितम् , इह तया सह कथितम् , इह तया सह पर्युषितम् , इह तया सह कुपितम् , इह तया सह शयितम्' इत्येवं तं विलपन्तं राजानममात्यैर्महता यत्नेन

तया कर्त्रर्थे कः । तद्भारस्य वैशिष्ट्यमेव प्रतिपादयति—तस्मिन्निति । हि हेतौ यस्मात्कारणादित्यर्थः, नराधिपो राजा, यत्राधीनः यस्मिन्नायतः, सर्वं राजसम्बन्धि समस्तं कार्यजातं, तस्मिन्नधीनं तत्रायत्तम् । 'अधीनो निम्न आयत्त' इत्यमरः । भूपालपरिपालनाभिधाऽसाधारणकार्यकारिता यत्रावतिष्ठते, राजकीयसकलकार्यसम्बन्धिनी धूस्तस्यैव मन्त्रिणो मूर्धानमधिरोहतीति महतीं धुरं दधानो रमण्वानभिनन्दनीय इति भावः । अत्र च उत्तरार्धप्रतिपाद्येन सामान्येन द्वितीयचरणप्रतिपाद्यो विशेषः समर्थित इति सामान्येन विशेषसमर्थनं नामाऽर्थान्तरन्यासालङ्करणम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

प्रकाशमिति । सर्वजनं श्रावयन् ब्रूते इत्यर्थः । किं तदित्याह—अथेति । अथ किमित्यर्थः । भोः इति ब्रह्मचारिणं सम्बोधयति । पर्यवस्थापितः प्रकृतौ स्थापितः । समयेऽस्मिन् विकारपरिहारेण पूर्ववत् स्वस्थतां प्रापितो वा मन्त्रिभिर्भूषितः ।

उत्तरमाह—तदिदानीमिति । राज्ञः स्वस्थताविषये किमपि साम्प्रतं निश्चितं नावगच्छामीत्यर्थः । जानातेः परस्मैपदिषु पाठादत्र 'जाने' इत्यात्मनेपदप्रयोगः पाणिनीयव्याकरणविरुद्ध एव । 'जाने, जानीमहे' इत्यादयः प्रयोगाः पुनर्वहुत्र बहुभिः कृता उपलभ्यन्ते । नात्र मूलं जानीमः । यथावत्प्रत्यक्षमनुभूतं तत्रस्थं वृत्तमुपसंहरति—इहेति । शयितमित्यन्तोऽयं राज्ञो विलापः । इहेति सर्वत्र हासाद्यधिकरणीभूतं तत्तत्स्थलं निर्दिश्यते । हसितमित्यादीनि भावे कान्तानि, तदनुसारं चैवात्र क्लीबत्वम् । पर्युषितं, स्थितमिति यावत् । राजानं महता यत्नेन गृहीत्वा तस्माद्

राजा जिसके अधीन होता है, सब उसीके अधीन रहता है ॥ १५ ॥

(प्रकाशरूप से) क्यों जी ! राजा साहब अब प्रकृति में आये ?

ब्रह्म०—अब यह मैं नहीं जानता । 'यहाँ उसके साथ हुआ था, यहाँ उसके साथ बातचीत की थी, यहाँ उसके साथ बैठा था, यहाँ उसके साथ रूठा था, यहाँ उसके साथ सोचा था'—इत्यादि विलपने वाले राजा को दड़े प्रयत्न से मन्त्री लोग लेकर उस गाँव से बाहर

तस्माद् ग्रामाद् गृहीत्वापक्रान्तम् । ततो निष्क्रान्ते राजनि प्रोपितनक्षत्र-
चन्द्रमिव नभोऽरमणीयः संवृत्तः स ग्रामः । ततोऽहमपि निर्गतोऽस्मि ।

तापसी—(क) सो खु गुणवन्तो णाम राजा, जो आगन्तुएण

(क) स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनाप्यनेनैवं प्रशस्यते ।

ग्रामादमात्यैरपक्रान्तमित्यन्वयः । अपक्रान्तमिति भावे कः, निर्गतमित्यर्थः । 'अत्रात्र प्रदेशे तथा सह मया हासादिक्लमभूतम्' इत्यादिवहुप्रकाराणि परिदेविताक्षराण्यु-
द्विरता भूपतिना समं प्रयत्नविशेषेण मन्त्रिणोऽवसरचतुरास्ततो लावाणकग्रामाभिर्जि-
गुरिति वाक्यार्थः । 'महता यत्नेन' इत्यनेन राज्ञो विलापस्यात्यधिकत्वमनिवार्यत्वं
च सूचिते । तत्र तत्र प्रियया सह पूर्वानुभूतं स्मृत्वा राज्ञो विलपनं चात्रावस्थानेन
तत्तत्प्रदेशवीक्षणतो वृद्धिमेवोपगच्छेत् प्रदेशान्तरप्राप्त्या च नूनं राजा विलापाद्विर-
मेदित्यवसरोचितं विचार्य तत्प्रदेशपरित्यागप्रयत्नोऽयं युज्यते मन्त्रिणाम् । तत
इत्यादि । ततः तस्माद् ग्रामादिति यावत् । निष्क्रान्ते राजनि इति पूर्वक्रियानिर्देशः,
लावाणकग्रामाद्राज्ञो निर्गमनानन्तरमित्यर्थः । प्रोपितनक्षत्रचन्द्रमिव, प्रोपितान्यस्तं
गतानि नक्षत्राणि चन्द्रश्च यस्मात्तदिति नभसो विशेषणम्, इवेति नभसान्वेति,
नभ आकाशम्, अरमणीयः सौन्दर्यशून्यः । चन्द्रमसा नक्षत्रैश्च विहीनमाकाशं
यथा न शोभते तथा राज्ञा मन्त्रिभिश्च विरहितस्य लावाणकग्रामस्य शोभा तदानीं
सर्वथा विनष्टाऽभूदिति भावः । ग्रामस्य राज्ञो मन्त्रिणां च यथाक्रमं नभश्चन्द्रो
नक्षत्राणि चोपमानानि बोध्यानि । इत्येवं लावाणकव्यसनवृत्तान्तं सूचयित्वा, 'यद्य-
नवसिता विद्या, किमागमनप्रयोजनम् ?' इति पूर्वं कृतस्य यौगन्धरायणप्रश्नस्योत्तरं
दित्सुराह ब्रह्मचारी—ततोऽहमिति । राजादिनिर्गमनेन ग्रामस्य निःश्रीकृतया
तत्र वस्तुमनिच्छता मयापि तस्माद् ग्रामात् प्रस्थानं कृतम् । प्रस्थितश्चाहमप्यपरि-
श्रान्तो विश्रमाभिलापादत्रोपस्थितोऽस्मि भवत्सन्निधिम् । नूनमिदमेव निमित्तं वर्तते
विद्याध्ययनं पूर्णमकृत्वैव तत्प्रदेशपरित्यागे ममेति भावः ।

सो खु इति । गुणवान् प्रशस्तगुणयुक्तः, प्रशंसायां मनुप् । नामेति वाक्य-
मलङ्करोति । आगन्तुकेन तटस्थेन पान्येनापि, अनेन ब्रह्मचारिणा । स चायमुदयनो
चले गये । राजा के चले जाने पर चन्द्रमा-नक्षत्र-हीन आकाश की भांति वह गांव
सुन्दरता से हीन हो गया । इस कारण मैं भी वहाँ से निकल हूँ ।

तापसी—वे राजा बड़े ही गुणी मालूम होते हैं, जिनकी यह बड़ोही भी प्रशंसा करता है :

वि इमिणा एव पसंसीअदि ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! किं पु अवरा इत्थिआ तस्स हत्थं गमिस्सदि ।

पद्मावती—[आत्मगतम्] (ख) मम हिअएण एव सह मन्तिदम् ।

(क) भट्टिदारिके ! किन्तु खल्वपरा स्त्री तस्य हस्तं गमिष्यति ?

(ख) मम हृदयेनैव सह मन्त्रितम् ।

भूपतिर्निश्चयेन प्रशंसनीयदयादाक्षिण्याद्यनेकगुणसम्पन्नो वर्तते, यमिमं ब्रह्मचारी पथिकोऽयमपरिचितोऽपीत्यं प्रशंसतीति वाच्योऽर्थः । सर्वथाऽसौ दयार्द्रहृदयो वर-
गुणसम्पन्नो राजा नूनं पद्मावतीसम्बन्धयोग्योऽस्तीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

तापस्या अभिप्रायमवबुध्य वराभिलाषिणीं पद्मावतीं प्रति तदाशयजिज्ञासया चेष्ट्या वचनमिदम्—भट्टिदारिए इति । तस्य तादृगुणविशिष्टस्य उदयनस्येति यावत् । राजकुमारि ! पद्मावति ! किं काचिदन्या योषित् भूपतेरुदयनस्य हस्तगता भविष्यतीति शब्दार्थः । यः किल प्राणभ्योऽप्यधिकं प्रियां सम्भावयति, तस्य लोकोत्तरं निरतिशयं योषिति प्रेमभावं विभ्रतो महीपतेरुदयनस्य पाणिग्रहणसौभाग्यं लप्स्यते किं काचिदन्या योषित् ? यदि हि तेन गुणिनोदयनेन सह कस्याश्चिदन्यस्या विवाहसम्बन्धः स्यात्तर्हि साऽनुरूपवरलाभेन धन्या भवेदित्याशयः । त्वया वरणीयोऽयं श्लाघ्यगुणो राजा कथमपीति व्यङ्ग्यार्थः ।

गुणलुब्धा पद्मावती गुणिनं राजानमुदयनं पतिं प्राप्तुमिच्छन्ती चेटीवचसो लक्ष्यमात्मानं बुद्ध्वा हृदयाभिमतार्यप्रस्तावोपजातहर्षा सहजलज्जावशात् स्वकीयं भावमपहुवाना मनस्येव चेटीमभिनन्दति—ममेति । एवमशब्दोऽत्र सहशब्देना-
ऽन्वेति । मन्त्रितं विचारितम्, अर्थाच्चेष्ट्या । मदीयेन हृदयेन सह विचारं कृत्वैव चेष्ट्या वितर्कोऽयं कृत इत्यर्थः । मदीयहृदयसंमतमेवेदं विचारितं चेष्टयेति भावः । चेटीवचनानुसारमुदयनसम्बन्धसौभाग्यमिदं मनो मे लब्धुमिच्छतीत्याशयः । उदयनविषयकमुत्पन्नपूर्वं प्रेमाङ्कुरं पुष्पाति चार्यं हृदगतोऽभिलाषः पद्मावत्याः ।

पद्मावत्या उदयनेऽभिलाषमुत्पादयितुमुपस्थितौ ब्रह्मचारी विचारपूर्वकं तदनु-
रूपमुदयनावस्थाविशेषमुपस्थाप्य चेटीवचसा च तदर्थोपक्षेपणमभिलक्ष्य कृतकार्य-

दासो—राजकुमारी जी ! क्या मला दूसरी स्त्री उनके हाथ जावगी ?

पद्मा०—(मन ही मन) मेरे मन के समान ही सोचा ।

ब्रह्मचारी—आ पृच्छामि भवन्तौ । गच्छामस्तावत् ।

उभौ—गम्यतामर्थसिद्धये ।

ब्रह्मचारी—तथास्तु ।

[निष्क्रान्तः]

यौगन्धरायणः—साधु, अहमपि तत्रभवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तु-
मिच्छामि ।

स्ततो गन्तुमिच्छन्नाह—आ पृच्छामीति । ‘आ पृच्छामि’ इति भिन्ने पदे ।
एकपदत्वे च आपृच्छामीति रूपासिद्धेः, ‘आदि नुप्रच्छयो’ रित्यनेनात्मनेपदत्वस्य
दुर्वारतया ‘आपृच्छे’ इति रूपापत्तेः । आशब्दश्च ‘वाक्यस्मरणयोरपि’ इति
वचनेन स्मरणार्थकः । कार्यान्तरस्मरणं नादयन् ब्रवीतीत्यर्थः । पृच्छामि, गन्तुमिति
शेषः । परिव्राजकं क्राड्ढुकीयं चोद्दिश्य ‘भवन्ता’विति कर्मणि द्विवचनम् । गमने
परिव्राजकक्राड्ढुकीययोर्मवतोरनुज्ञां लब्धुमिच्छामीत्यर्थः । गमनं मे भवन्तावनुमन्येता-
मिति भावः । गच्छामस्तावत् साम्प्रतं गम्यतेऽस्माभिरित्यर्थः । बहुत्वं चेदमात्मनो
गौरवार्यम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे ।

वृद्धयोः परिव्राजकक्राड्ढुकीययोराशीर्वादगभां गमनाज्ञां दर्शयति ऋषिः—
गम्यतामिति । प्रक्रान्तश्चात्र भवतेति तृतीयान्तः कर्ता । विद्याध्ययनपूर्णतारूप-
स्यार्थस्य सिद्धयर्थं यद्येच्छं गच्छतु भवानित्यर्थः ।

तथास्त्विति । तेन प्रकारेण भवतु । श्रीमत्सूचितां गमनाज्ञां स्वीकृत्य
गच्छान्यहमित्यर्थः ।

निष्क्रान्तः इत्यनेन ततः प्रस्थानं सूचितं ब्रह्मचारिणः ।

सम्प्रति कृतकार्यो यौगन्धरायणोऽपि ततो गन्तुमुद्यतः श्रीमत्याः पद्मावत्या
अनुज्ञां गमने लब्धुमिच्छन्नाह—साध्विति । साधु समीचीनम् । नङ्गिन्या
रक्षणं तत्रभवत्या स्वीकृतमिति तदर्थं श्रीमत्यभिन्दनोद्येत्यर्थः । तत्रभवत्या

ब्रह्म०—आप दोनों की आज्ञा चाहता हूँ । अब मैं जाता हूँ ।

दोनों—अपनी अभीष्ट-सिद्धि के लिये जाइये ।

ब्रह्म०—तथास्तु ।

(चला गया)

यौग०—अच्छा, मैं भी श्रीमतीजी की आज्ञा पाकर जाना चाहता हूँ ।

काञ्चुकीयः—तत्रभवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छति किल ।

पद्मावती—(क) अय्यस्स भइणिआ अय्येण विना उक्कण्ठस्सदि ।

यौगन्धरायणः—साधुजनहस्तगतैषा नोत्कण्ठिष्यति । [काञ्चुकीयमवलोक्य] गच्छामस्तावत् ।

(क) आर्यस्य भगिनिकाऽऽर्येण विनोत्कण्ठिष्यते ।

पूज्याया पद्मावत्या । पूज्यायाः श्रीमत्या अनुज्ञां लब्ध्वा साम्प्रतं ममापीतः प्रस्यातुमिच्छा वर्तते । अतः श्रीमत्या मदीयं प्रस्थानमिदानीमनुज्ञायतामित्यर्थः ।

इत्थं गमनानुमतिं लब्धुमिच्छति यौगन्धरायणे, काञ्चुकीयोऽपि तमेवार्थं पद्मावतीं प्रार्थयते—तत्रभवत्येति । किलेति वाक्यशोभायाम् । आर्याया भवत्या अनुमत्या गन्तुमिच्छतेऽस्मै यौगन्धरायणाय गमनानुज्ञां भवती दातुमर्हतीत्यर्थः ।

आगन्तुकस्यास्य गमनेनैतद्भगिनीं विमनायमानां सम्भाव्य तस्मै यौगन्धरायणाय गमनानुज्ञां दातुमनिच्छन्ती पद्मावत्याह—अय्यस्स इति । भगिनिकेत्यनुकम्पायां कन् । उत्कण्ठिष्यते उन्मना भविष्यति, खेदं प्राप्स्यतीति यावत् । अनुकम्पनीया श्रीमद्भगिनीयं श्रीमतो दर्शनेन विना खिन्ना भविष्यतीत्यर्थः । गन्तुमर्हति भवान्, परं भवतीतः प्रस्थिते कदाचिदेकाकिन्यै भवतो भगिन्यै नात्र वासो रोचिष्यत इत्येतदेव चिन्तयामीति भावः ।

साधुजनेत्यादि । साधुश्चासौ जनश्चेति कर्मधारयः तस्य, भवादृश इति यावत्, हस्तगता हस्तं गता आश्रये स्थितेत्यर्थः, द्वितीयातत्पुरुषोऽयम्, एषा मद्भगिनी । मन्ये, सौजन्यं वहन्त्याः स्वात्मजननिर्विशेषं पालयन्त्या भवत्या आश्रये स्थितेयं मे भगिनी न तावदुद्विग्ना भविष्यतीति भावः । अनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदत्वे सिद्धे पुनश्चक्षिडो डित्करणेन अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनादत्र 'उत्कण्ठिष्यती'ति परस्मैपदप्रयोगो यथाकथञ्चित्समर्थनीयः । 'उत्कण्ठिष्यते' इति तु साम्प्रतम् । काञ्चुकीयमिति । तं दृष्ट्वा वदतीत्यर्थः । गच्छामस्तावत्

काञ्चुकी—(पद्मावती से) आपको आज्ञा लेकर ये भी जाना चाहते हैं ।

पद्मा०—आपकी वहिन आपके विना उदास होगी ।

यौग०—अच्छे आदमी के आश्रय में रहने से उदास न होगी । (कंचुकी को देखकर) तो मैं जाता हूँ ।

काञ्चुकीयः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

यौगन्धरायणः—तथास्तु ।

[निष्क्रान्तः ।]

काञ्चुकीयः—समय इदानीमभ्यन्तरं प्रवेष्टुम् ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! वन्दामि ।

तापसी—(ख) जादे ! तव सदिसं भर्तारं लभेहि ।

(क) आर्य ! वन्दे ।

(ख) जाते ! तव सदृशं भर्तारं लभस्व ।

सावयामो वयमिदानीम् । आदरे बहुत्वम्, तावद्वाक्यालङ्कारे ।

गच्छत्विति । भूयः स्वकीयं दर्शनं दातुमितः साम्प्रतं गम्यतां भवतेत्यर्थः । गत्वा च पुनः कृपया दर्शनमस्मभ्यं दातव्यमित्यसावनुरोधोऽस्माकमङ्गीकरणीयस्तत्रभवतेत्याशयः । पद्मावत्या अनुमतिं ज्ञात्वा यौगन्धरायणगमनानुज्ञासूचकमिदं वाक्यं काञ्चुकीयस्य ।

तथास्त्विति । तथैव भवेत् । गच्छामि साम्प्रतमागमिष्यामि च पुनर्यथावसरं भवतो दर्शनं कर्तुमित्यर्थः ।

यौगन्धरायणस्य गमनं दर्शयति—निष्क्रान्त इति ।

ब्रह्मचारियौगन्धरायणयोर्गमनानन्तरं कर्तव्यशेषस्याभावे सायंसन्ध्यायां च शनैः शनैः प्रवर्तमानायां ततः प्रदेशात्प्रस्थानमुचितं मन्यमानः काञ्चुकीय आह—समय इति । अभ्यन्तरं पर्णशालाभ्यन्तरमित्यर्थः । पर्णशालान्तःप्रवेशयोग्यः कालोऽयमुपस्थितः । अतः साम्प्रतं गन्तव्यं मया पर्णशालां प्रतीत्यर्थः ।

अय्ये इति । पूज्ये ! तापसि ! प्रणनामीत्यर्थः । काञ्चुकीयवचनानुसारं गन्तुं प्रवृत्ता पद्मावती गमनानुमतिप्राप्तये प्रस्थानकालोचितममुं प्रणतिभावं तापसीं प्रति दर्शयति ।

जादे इति । जाते ! पुत्रि ! तव सदृशम् आत्मतुल्यमिति यावत् । अत्र च

कञ्चुकी—जाश्ये, फिर दर्शन दीजियेगा ।

यौग०—अच्छी बात है ।

(चला गया ।)

कञ्चुकी—अब भीतर चलने का समय हुआ ।

पद्मा०—आर्ये ! प्रणाम करती हूँ ।

तापसी—बेटी ! तुम्हारे समान योग्य पति तुम्हें मिले ।

वासवदत्ता—(क) अय्ये ! वन्दामि दाव अहं ।

तापसी—(ख) तुवं पि अइरेण भत्तारं समासादेहि ।

वासवदत्ता—(ग) अणुगहीदहि ।

काञ्चुकीयः—तदागम्यताम् । इत इतो भवति ! । सम्प्रति हि

(क) आर्ये ! वन्दे तावदहम् ।

(ख) त्वमप्यचिरेण भर्तारं समासादय ।

(ग) अनुगृहीतास्मि ।

सदृशशब्दयोगे 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इत्यनेन तृतीयाविकल्पात्पक्षे 'तवे'ति षष्ठी । पुत्रि ! पद्मावति ! आत्मानुरूपं गुणिनं पतिं प्राप्नुहीत्यर्थः । वरार्थिनीं पद्मावतीं प्रति सुताभावं वहन्त्या वृद्धायास्तापस्याः समयोचितेयमाशीः ।

पद्मावत्या गमनेन वासवदत्ताया अपि तत्समीपे न्यासीकृतायास्ततः प्रस्थानं स्थान इति सापि गन्तुमुद्यता गमनकालोचितां तापस्याः प्रणतिं समाचरति—अय्ये इति । तावच्छब्दो वाक्यशोभां तनोति । अयि पूजनीये ! गन्तुमुद्यतया प्रणम्यते मया । गमनाज्ञा दीयतां मह्यं भवत्येति भावः ।

प्रणामानुकूलमाशिपं प्रयुङ्क्ते तापसी—तुवं पीति । त्वयापि शीघ्रं प्रोपितस्य पत्युः समागमसुखं भूयोऽनुभूयतामित्यर्थः । परदेशं गतस्ते पतिः सत्वरमेव प्रत्यागच्छत्विति भावः । अत्र किल सर्वत्र प्रणामाशीर्वचनेषु गमनेच्छा तत्प्राप्तिश्च व्यङ्ग्यमर्यादया बोद्धव्ये ।

आशिपं स्वीकरोति वासवदत्ता—अणुगहीदह्मीति । भूयाननुग्रहोऽयमार्याया मयि । आशीर्वचनमिदं शिरसा प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । कन्याभावबुलभां लज्जां वहन्त्याः पद्मावत्यास्तु तापस्याशोःपरिग्रहोक्तिर्नोचितेति सा कविना नोपन्यस्ता ।

मार्गप्रदर्शनरूपं सेवकोचितं कर्तव्यं पूरयति काञ्चुकीयः—तदागम्यतामिति । तत् तस्मात्, सायंसन्ध्यासमयस्य सन्निधानादित्यर्थः । 'इत इतः' इति तु

वासव०—आर्ये ! मैं भी प्रणाम करती हूँ ।

तापसी—तुम्हें भी शीघ्र तुम्हारा पति मिले ।

वासव०—अनुगृहीत हूँ ।

काञ्चुकी—तो आइये । इधर से चलिये । इस समय तो—

खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः

प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।

अध्वनः सूचनम् । भवतीति स्वामिनः कुमारीं पूज्यां पद्मावतीं प्रति सम्बुद्धिवचनम् । गम्यतामित्यर्थम् । आगच्छतु भवती, अनेन मया प्रदर्श्यमानेन मार्गेण गच्छतु चेत्यर्थः । सम्प्रति हीति श्लोकान्वितम् । हि यस्मात्कारणात्, सम्प्रति समयेऽस्मिन्नित्यर्थः ।

किं तावदित्याह—खगा इति । खगाः पक्षिणः, खे गच्छन्तीति खगाः, उपकरणे 'सुदुरोरधिकरणे' इति वार्तिके 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनात् खोपपदात् गम्धातोर्ङप्रत्ययः, ङित्त्वाट्टिलोपः, वासोपेताः, वासं वसतिस्थानं कुलायम् उपेताः प्राप्ता इति द्वितीयातत्पुरुषः, वासेन उपेता युक्ता इति तृतीयातत्पुरुषो वा, भवन्तीति शेषः । पक्षिणो नीडं प्रविशन्तीत्यर्थः । पक्षिणो ह्याहारार्थं दिनं गगने परिभ्रम्य सायं वृक्षान्तर्गतं निजावासं गच्छन्तीति स्वभावोक्तिः । उपेता इति 'गत्यर्था-कर्मक' इत्यादिना गत्यर्थादुपपूर्वादिण्धातोः कर्तरि क्तः । अत एव कर्तुरभिहितत्वात् खगा इति कर्तरि प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । क्रियायाश्च कर्तुरधीनतया उपेता इति बहुत्वम् । तथा च—'कर्तृवाच्यप्रयोगे तु प्रथमा कर्तृकारके । द्वितीयातन्तं भवेत्कर्म कर्त्रधीनं क्रियापदम् ॥' इत्यभियुक्ताः । इत्यमेवान्यत्र कर्तरि प्रयोगे सर्वत्रोक्तम् । मुनिजनस्तापसलोकः, सलिलं जलाशयजलम्, 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः, अवगाढः प्रविष्टो भवति, स्नातीति यावत् । सायं स्नानमाचरितुं मुनयो जलाशयं गत्वा जलावतरणक्रियामनुतिष्ठन्तीति भावः । अत्रापि गत्यर्थतया अवगाढ इति कर्तरि क्तः । प्रदीप्तः प्रकाशपूर्णः प्रज्वलित इति यावत् । दीप्यते-रकर्मकतया पूर्वोक्तसूत्रेण कर्त्रर्थे क्तः । अग्निः संस्कारपूर्वकं गृहीतः श्रौतः स्मार्तो वाऽग्निः, भाति प्रकाशते । अत्र प्रकाशमानस्याग्नेः पुनर्भातिक्रियायोगः प्रकाश-प्रकर्षद्योतनाय । तेन समित्कुशादिभिः पूर्वं प्रदीप्तोऽप्यग्निर्होमद्रव्यप्रक्षेपेणाधिकं प्रकाशत इत्यर्थः । अथवा प्रदीप्तोऽग्निः भाति शोभते । आहुतिप्रदानेन प्रदीप्त-स्याग्नेः शोभा दर्शनीयाऽस्तीति भावः । धूमः होमजन्यः, मुनिवनं, मुनीनां वनं तापसाश्रमं तपोवनमित्यर्थः, प्रविचरति व्याप्नोतीति यावत् । प्रविचरणस्य व्यापन-मर्थं स्वीकृत्य 'मुनिवनम्' इति कर्मणि द्वितीयोपपत्तिः । वस्तुतस्तु प्रविचरणस्य

चिड़ियां घोंसलों में गई, मुनिलोग नहाने लगे, होम की अग्नि प्रदीप्त मालूम हो रही

परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च सङ्क्षिप्तकिरणो

रथं व्यावर्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥ १६ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

प्रथमोऽङ्कः ।

प्रसरणार्थकतया अधिकरणत्वाविवक्षायां कर्मणि प्रयोगोऽयम् । अपि च किञ्च, असौ अस्तं गमिष्यन्, दूरात् दूरप्रदेशात् दूरवर्तिनो गगनतलादित्यर्थः, परिभ्रष्टः पतितः अस्ताचलसमीपं गत इति यावत्, रविः सूर्यः, सङ्क्षिप्तकिरणः, सङ्क्षिप्ता उपसंहृताः सङ्कोचिताः किरणा मरीचयो येन सः मन्दीकृतकरः सन्नित्यर्थः । कर-सङ्कोचनक्रियायाः सूरसूते सम्भवेऽपि रवौ तदुक्तिरत्रोपचारात् । रथं व्यावर्त्य, वेग-वर्ती रथस्य गतिं निरुध्येत्यर्थः । व्यावर्तनस्याश्ववृत्तित्वेऽपि रथे तदभिधानमौप-चारिकम् । व्यावर्तनं चारुणकर्तृकमपि सूर्यकर्तृकमत्र तथैवोपचारमूलकम् । शनैः क्रमेण, अस्तशिखरम् अस्ताचलस्य चूडां, प्रविशति गाहते । चरमाचलनितम्बे लम्बते मरीचिमालिनः सूर्यस्य विम्बमितिर्थः । सायंसन्ध्या शनैः शनैः समुपसर्पतीति श्लोकार्थः । यतश्च लक्षणैरमीभिः सायंसन्ध्या सन्निधौ वर्तते, तत एव मत्प्रदर्शितं पन्थानमवलम्ब्य गम्यतां भवत्या । नेदानीमत्रावस्थातुमुचितमित्यतः पर्णशालाभ्यन्तरं गन्तव्यमिति काञ्चुकीयवचसोऽभिप्रायः । अत्र च श्लोके पक्षिणां नीडप्रवेश-नादिभिर्हेतुभिः सन्ध्यासमयस्यानुमानात्तस्य च सहृदयहृदयार्कपक्त्वेन अनुमाना-लङ्कारः । स चात्र शब्दानुपात्ततया व्यञ्जनावृत्त्या वेदितव्यः । शिखरिणीवृत्तमिदम्, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १६ ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे इत्यनेन सर्वेषां निर्गमनमङ्कसमाप्तिप्रसङ्गेऽत्र सूचितम् ।

प्रथमाङ्कस्य समाप्तिं दर्शयति-प्रथमोऽङ्क इति । अङ्कश्च रसभावादिभिर्यस्य पोषको बहुविधकार्यसामग्रीसम्पन्नो दृश्यकाव्यस्य कश्चन भागविशेषः । तन्निरुक्ति-र्यथा नाट्यशास्त्रे-‘अङ्क इति वृद्धिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधान-युक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥’ इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिण्यां प्रथमोऽङ्कः ।

है । तपोवन में घूमां फैल रहा है और बहुत ऊँचे से गिरे हुए सूर्य भी अपनी किरणों को समेटते हुए रथ लौटा कर धीरे-धीरे अस्ताचल को जा रहे हैं ॥ १६ ॥

(सब चले गये ।)

प्रथम अङ्क समाप्त ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः

[ततः प्रविशति चेटी ।]

चेटी—(क) कुञ्जरिए ! कुञ्जरिए ! कहिं कहिं भट्टिदारिआ पदुमा-
चदी ? किं भणासि, एसा भट्टिदारिआ माधवीलदामण्डवस्स पस्सदो

(क) कुञ्जरिके ! कुञ्जरिके ! कुत्र कुत्र भर्तृदारिका पद्मावती ?
किं भणसि, एषा भर्तृदारिका माधवीलतामण्डपस्य पार्श्वतः कन्दुकेन

अङ्कान्तरस्य प्रारम्भं सूचयति—अथ इत्यादिना । अथ अनन्तरम्, एकाङ्क-
परिसमापनजन्यपरिश्रमापनोदनपुरःसरं भाव्यङ्कक्योपयुक्तपात्रादीनां सन्निधिकरणा-
नन्तरमित्यर्थः, द्वितीयः प्रथमानन्तरं क्रमोपस्थितः अङ्कः, प्रारभ्यत इति शेषः ।
अङ्कस्य लक्षणं प्रथमाङ्कपरिसमाप्तानुक्तम् ।

इदानीं कन्दुकक्रीडापरायाः पद्मावत्याश्चेतसि सञ्जातं प्रथमाङ्कसूचितोदयनविषया-
भिलाषस्य परिपोषं कविः सुन्दरतमसखीसंलापभङ्ग्या प्रकाशयिष्यन्तदनुरूपं, चेद्याः
प्रवेशं दर्शयति—तत इत्यादिना । ततः द्वितीयाङ्कप्रारम्भे, सप्तम्यास्तसिल् । चेटी
दासी, प्रविशति रङ्गमञ्चं समागच्छतीत्यर्थः ।

प्रविष्टा चेयं चेटी स्वसजातीयाया अपरस्याश्चेद्या नामोल्लेखपुरःसरं प्रसङ्गा-
नुकूलं वचनमुपन्यस्यति—कुञ्जरिए इति । चांप्सा चेयं त्वरायामामन्त्रणस्य ।
कहिं कहिमिति । एषापि द्विरुक्तिस्त्वरामिप्रायिका पद्मावतीदर्शनविषयकमुत्क-
ण्ठाविशेषं व्यनक्ति चेद्याः । श्रीमती पद्मावती नाम राजकन्या कस्मिन्प्रदेशेऽधुना
वर्तते, तत्क्रययेति वाक्यतात्पर्यम् । किं भणासीति । प्रश्नोऽयं प्राप्तोत्तरसूचकः ।
अनुक्तमप्युत्तरं प्राप्तमिवेति दर्शयन्ती एसा इत्यारभ्य किलदित्ति इत्यन्तेन
वाक्येन प्रकटयति चेटी । एवं किल पात्रान्तरं विना यत्र तदुक्तिश्रवणमभिनीय
प्रश्नस्योत्तरं स्वयमेव सम्पाद्यते तत्तावत् आकाशभाषितं नाम कथ्यते नाटकेषु ।
तथा हि विश्वनाथः साहित्यदर्पणे—‘किं ब्रवीपीति यन्नाट्ये विना पात्रं
प्रयुज्यते । श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥’ इति । किं तदेतदित्या-
ह—एसेति । माधवीलतामण्डपस्य, माधवीलताया वासन्त्याः, ‘वासन्ती माधवी

(दासी आती है ।)

दासी—अरी कुञ्जरिका ! कहाँ, राजकुमारी पद्मावती कहाँ हैं ? क्या कहती हो कि यह
राजकुमारी माधवी—कुञ्ज की बगल में गेंद खेलती है । अच्छा, राजकुमारी के पास जाऊँ ।

कन्दुएण कीलदित्ति । जाव भट्टिदारिअं उवसप्पामि । [परिक्रम्यावलोक्य] अम्मो ! इअं भट्टिदारिआ उक्करिदकण्णचुलिएण वाआमसज्जादसेदविन्दुविइत्तिदेण परिस्सन्तरमणीअदंसणेण मुहेण कन्दुएण कीलन्दी

क्रीडतीति । यावद् भर्तृदारिकामुपसर्पामि । अम्मो ! इयं भर्तृदारिका उत्कृतकर्णचूलिकेन व्यायामसज्जातस्वेदविन्दुविचित्रितेन परिश्रान्तरम-

लता' इत्यमरः, मण्डपं स्थानं निकुञ्जमिति यावत् तस्य, पार्श्वतः समीप एव, कन्दुकेन गेन्दुकेन क्रीडनीयकविशेषेण, करणे तृतीया, क्रीडति खेलति । सेयं तत्रभवती राजकन्या पद्मावती माधवीलतानिर्मितमण्डपसमीपे कन्दुकक्रीडां कुर्वाणा वर्तत इत्यर्थः । एतेन राजदुहितुः पद्मावत्याः स्थितिस्थानमवस्था च प्रदर्शिते । इत्थं प्राप्तोत्तरा च सा चेटी स्वकीयमनन्तरकरणीयं कार्यं दर्शयति—जाव इति । यावदित्यस्य अत इत्यर्थः । आर्या पद्मावत्यस्मिन्प्रदेशे क्रीडन्ती वर्तते, अतो हेतो-रहमधुना तस्याः समीपं गच्छामीति चेव्यास्तत्कालोचितो विचारः । परितस्तदन्वे-पणपुरःसरं तत्प्राप्तेः सूचनं नाटयति—परिक्रम्येत्यादिना । परिक्रम्य इतस्ततो गत्वाऽन्विष्य श्रवणलोक्य दृष्टिपथं नीत्वा, अर्थात्पद्मावतीम् । अम्मो इति । विस्म-यानन्दार्यप्रकाशनगर्भम् अम्मो इत्यव्ययम् । उत्कृतकर्णचूलिकेन, उत्कृते ऊर्ध्वं कृते कन्दुकक्रीडावसरे लम्बनपतनभयात्कर्णयोरुपरिष्ठात्कृते कर्णचूलिके कर्णाभरणविशेषौ यत्र मुखे तथाभूतेन, व्यायामसज्जातस्वेदविन्दुविचित्रितेन, व्यायामात् कन्दुकादान-प्रदानविधौ धावनादिसमुत्थितादायासात् सज्जाताः समुत्पन्ना ये स्वेदस्य घर्मोदकस्य विन्दवः पृषताः, 'घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्', 'पृषन्ति विन्दुपृषताः' इत्यमरौ, तैः विचित्रितेन उपमावैचित्र्यं प्रापितेन, परिश्रान्तरमणीयदर्शनेन, परिश्रान्तं परिश्रान्तिः, भावे कः, 'तस्मिन् सत्यपि' इत्यपिशब्दार्थोऽत्र समासान्तर्भूतः, रमणीयं सुन्दरं दर्शनमवलोकनं यस्य तादृशेन । परिश्रमे मालिन्यस्य सम्भवेऽपि मुखे रमणीयदर्शन-त्वस्य वर्णनेनात्र स्वाभाविकं सौन्दर्यं व्यज्यते पद्मावत्याः । मुखेन वदनेन, उप-लक्षितेति शेषः, 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । पद्मावत्या विशेषणमिदम् । कन्दुकेन क्रीडन्ती कन्दुकक्रीडाभिर्मनो विनोदयन्तीति यावत्, इत एवागच्छति पुरो दृश्य-

(टहल कर और देखकर) ओहो ! इस समय यह राजकुमारी तो अपने कानों की बालियों को ऊपर उठाकर खेल की मेहनत से पत्तीने की बूंदों से अपने मुख को मानों मोतियों से

इदो एव आच्छदि । जाव उवसप्पिस्सं ।

[निष्क्रान्ता ।]

प्रवेशकः ।

[ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रीडन्ती पद्मावती सपरिवारा वासवदत्तया सह ।]

णीयदर्शनेन मुखेन कन्दुकेन क्रीडन्तीत एवागच्छति । यावदुपसप्स्यामि ।

मानममुमेव प्रदेशमायाति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा तत्रभवती पद्मावती कन्दुक-
क्रीडापराऽत्रैव समागच्छतीत्यर्थः । सैषा हि पूर्व बहु क्रीडित्वाऽऽत्मानमायासितव-
तीति मुखविशेषणैः स्पष्टमेव । अनेन च वाक्येन तादृश्यामवस्थायां विद्यमानाया
राजकन्यायाः पद्मावत्यास्तत्रैव स्थानेऽनुपदमेव भाविनं प्रवेशं सूचयित्वा कवि-
वर्क्यानन्तरेण तत्कालोचितां चेत्यास्तत्समीपगमनेच्छां दर्शयति—जाव इत्यादिना ।
यावदिति वाक्यालङ्कारार्थमुपसर्पणे त्वराप्रदर्शनार्थं वा । उपसप्स्यामि समीपं गमि-
ष्यामीति वर्तमानकालाव्यवहितोत्तरक्षणे करिष्यमाणस्य निजोपसर्पणस्याभिप्रायेणार्थं
भविष्यत्कालिकः प्रयोगः । इयमधुना तत्समीपमहं गच्छाम्येवेति तदर्थः ।

निष्क्रान्ता इति । एतेन ततः स्थानाच्चेत्या अपगमनं दर्शितम् ।

प्रवेशक इति । अत्रया खलु पूर्वोक्तविधया चेटीमुखेन भाविपद्मावतीरूप-
पात्रप्रवेशसूचनादिदमत्र प्रवेशकनाम्ना व्यवहियते । एष च प्रथमाङ्कातिरिक्ताङ्क-
द्वयान्तः प्रयुक्तो नीचपात्रद्वारा पात्रप्रवेशसूचकः पञ्चविधोपक्षेपकान्यतमः । तथा
च तत्स्वरूपनुपवर्णितं विश्वनाथेन—‘प्रवेशकोऽनुदातोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तविद्ध्यः शेषं विष्कम्भके यथा ॥’ इति । विष्कम्भकस्वरूपमपि तत्रैव ।
यथा—‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदा-
वइत्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां या पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स
तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥’ इति ।

पूर्वोक्तचेटीकृतसूचनानुसारमधुना वासवदत्तया समं कन्दुकेन क्रीडन्त्याः पद्मा-
वत्याः प्रवेशमाह—ततः प्रविशतीति । सपरिवारा, परिवारश्चेटीरूपस्तेन
सहिता । इयन्नागतप्रत्यागता पद्मावतीमुपगन्तुमनास्तत्समीपं गतैव चेटी बोद्धव्या ।

सजाती इई थकने पर भी सुन्दर मालूम पड़ती इई गेंद से खेलते-खेलते श्धर हो आ रही
है । तो मैं भी पास पहुँचूँ ।

(तब गेंद से खेलती इई पद्मावती अपने परिवार और वासवदत्ता के साथ आती है ।)

वासवदत्ता—(क) हला ! एसो दे कन्दुओ ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! भोदु दाणिं एत्तअं ।

वासवदत्ता—(ग) हला ! अदिचिरं कन्दुएण कील्लिअ अहिअ-

(क) हला ! एष ते कन्दुकः ।

(ख) आर्ये ! भवत्विदानीमेतावत् ।

(ग) हला ! अतिचिरं कन्दुकेन क्रीडित्वाधिकसञ्जातरागौ पर-

प्रमादेन भूमौ पतितमपश्यन्त्या इव पद्मावत्याः पुरस्तात् कन्दुकं कुर्वती वासवदत्ताह—हला इति । हलेति सम्बोधनसूचकम्, हे सखीत्यर्थः । सखीं प्रत्याह्वाने हलेति पदं प्रयुज्यते । तथा च—‘हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति’ इत्यमरः । इदञ्च वासवदत्ताकर्तृकमाह्वानं तस्याः पद्मावत्यां सखीनिर्विशेषभावं द्योतयति । अयमस्ति तावकीनो गेन्दुकः, गृह्यतां क्रीड्यतां च पुनर्यथारुचीति भावः ।

चिरविरचितक्रीडाविशेषोपजातपरिश्रमा पुनः पद्मावतीयं तत्र स्वीयामरुचिं दर्शयति—अय्ये इति । आर्ये इति आवन्तिका-(वासवदत्ता-)-मुद्दिश्य सम्बुद्धिपदप्रयोगः पद्मावत्यास्तत्र विनयभावसहकृतमादरभावं प्रकाशयति । वाक्येऽत्र पूर्वप्रक्रान्तं क्रीडनमिति कर्तृपदमार्थम् । भवतु अस्तु, पर्याप्तमिति यावत् । सुचिरं क्रीडित्वा परिश्रान्तिं गताहमितोऽधिकं नेच्छामि क्रीडितुमित्यतः कालेऽस्मिन्नियदेव खेलनमास्तामित्यर्थः । यावत्क्रीडितमावाभ्यां तावदेवास्ति पर्याप्तमित्यतः खेलनमधुनाऽऽवयोः समापनीयमिति भावः ।

अत्रार्ये स्वीयानुमतिं दर्शयन्ती सपरिहासं ब्रूते वासवदत्ता—हला इति । अतिचिरम् अत्यधिकम्, कन्दुकेनेति साधकतमे तृतीया क्रीडित्वेति हेत्वर्थे क्त्वाप्रत्ययः, कन्दुकेन क्रीडनाद्धेतोरित्यर्थः । अत्र च हेतौ क्त्वाप्रत्ययस्य कुत्राप्यविहितत्वात्समानकर्तृकस्य क्रियाद्वयस्य चासद्भावात् क्रीडित्वेति पदप्रयोगश्चिन्त्यः । अथवा क्रीडित्वेत्यनन्तरं ‘परिश्रान्ताया’ इत्यस्य पदस्यार्त्तोपात् ‘समानकर्तृकयोः क्रीडनपरिश्रान्तिरूपयोर्धात्वर्थयोः कल्पनया क्त्वाप्रत्ययोऽयमुपपादनीयः । अधिक-

वासव०—वहन ! यह तुम्हारी गेंद है ?

पद्मा०—आर्ये ! वस, इस समय इतना ही ।

वासव०—वहन ! गेंद से बड़ी देर तक खेलने के कारण ललाई के बढने से तुम्हारे

सञ्जादराआ परकेरआ विअ दे हत्था संवुत्ता ।

चेटी—(क) कीलडु कीलडु दाव भट्टिदारिआ । णिज्वत्तीअडु

कीयाविव ते हस्तौ संवृत्तौ ।

(क) क्रीडतु क्रीडतु तावद् भर्तृदारिका । निर्वर्त्यतां तावद् अयं

सञ्जातरागौ, अधिक्रमत्यन्तम्, विशेषणवेदं सञ्जननक्रियायाः, सञ्जात उत्पन्नो रागो रक्किमा ययोस्ताविति हस्तयोर्विशेषणम् । एतेन करयोः कोमलत्वं तेन च पद्मावत्या अद्वितीयं सौकुमार्यं व्यज्यते । सहजं रागं वहन्तौ करौ पद्मावत्याश्चिरतरं कन्दुक-क्रीडयाऽतितरां सरागौ नञ्जातावित्यर्थः । परकीयाविव परकीयसदृशावित्युत्प्रेक्षा-पराधीनाविति यावत्, खेलनपरिश्रान्तिवशात्कन्दुकक्रीडायामन्यदीयसाहायकं विना स्वयमप्रभवन्तावित्यर्थः । संवृत्तौ सञ्जातौ । बहुलं खेलित्वा परिकलान्तायास्तवैत-त्पाणिद्वयं किल खेलनायासेन सहजारण्यतोऽप्यतितरामारण्यं सन्प्राप्तामिति खेलना-द्विरतिरेव साम्प्रतं ते साम्प्रतमिति वाच्योऽर्थः । परिहासमूलको व्यङ्ग्योऽर्थस्तु—अरुणिमातिशयशालिनौ ते कराविदारिणौ 'स्वकीयौ न स्तः अपि तु परकीयौ परस्य हस्तं गतावन्यदीयावेवेति । परेण वरेण कृतं ग्रहणं प्राप्तवतोः करयोः परकीयत्वं स्तुमेव । पद्मावतीविवाहसमयस्यासन्नतामालक्ष्य 'सखि ! मन्येऽहं सञ्जातपाणि-ग्रहणाऽभद्रस्त्वम्, अतएव ते परकृतपाणिपीडनात्पाणी अरुणिमानं गृहीतवन्ताविति परिहासपूर्वकं पद्मावतीं प्रति वचनं वासवदत्तायाः सखीभावं वहन्त्या युज्यत एव । रागपदेन प्रेमापि ध्वन्यते । परकर्तृकत्वकीयग्रहणविषयिणी वाञ्छा हस्तयोरपि ते समुत्पन्नेति मन्ये प्रत्यासन्नविवाहायास्तेऽधुना पाणिग्रहणं जातमेवेत्यतो हेतोरयं खेलनयोग्यः कालो नास्तीति गूढं तात्पर्यं वासवदत्तोक्तेः ।

परिश्रान्तां पद्मावतीं क्रीडितुमनिच्छन्तीम्, ओवन्तिकां च तमेवार्धमनुनोद-मानामवलोक्य चेटी प्रत्यासन्नविवाहसमयां विवाहानन्तरं च परायत्तामनुचितक्रीडनां क्रीडितुमपारयिष्यन्तीं पद्मावतीं पुनः कन्दुकक्रीडायां प्रवर्तयन्त्याह—कीलडु इति । पौनःपुन्ये 'क्रीडतु क्रीडतु' इति द्विःप्रयोगः । न यावत्पाणिपीडनं जातं ताव-द्राजकन्यया पद्मावत्या पुनः पुनः क्रीडनीयमित्यर्थः । तावत्पदे वाक्यालङ्कृतां प्रयुक्ते । 'अयं कालः कन्याभावरमणीयो निर्वर्त्यता'मित्यन्वयः । अत्र च 'भट्टि-

हाथ मानो दूसरे के ही रहे हैं ।

दासी—राजकुमारी और भी खेलें । कुंवारीपन के इस काल को खेल के आनन्द से

दाव अअं कण्णाभावरमणीओ कालो ।

पद्मावती—(क) अय्ये ! किं दाणिं मं ओहसिटुं विअ णिब्भाअसि ?

वासवदत्ता—(ख) णहि णहि । हत्ता ! अधिकअं अज्ज सोहदि ।

कन्याभावरमणीयः कालः ।

(क) आर्ये ! किमिदानीं मामपहसितुमिव निध्यायसि ?

(ख) नहि नहि । हत्ता ! अधिकमद्य शोभते । अभित इव तेऽद्य

दारिद्र्या' इति पूर्ववाक्यगतं कर्तृपदं तृतीयया विपरिणम्य योजनीयम् । कन्याभाव-
रमणीयः, कन्याभावेन चाल्येन चालोचितलीलयेति यावत्, रमणीयः सुन्दरः,
निर्वर्त्यतां क्रियताम् । नूतनं वयो वहन्त्या भवत्या कन्दुकक्रीडनरूपया चालोचि-
तया लीलया समयोऽयं सुन्दरतां नेय इत्यर्थः । नूतने वयसि क्रीडैव शोभत इति
भावः । अस्मिन्नर्थे 'कन्याभावेन रमणीय' इति व्यस्तं पदं युज्यते । 'कन्याभाव-
रमणीयः कालोऽयं निर्वर्त्यता'मिति वा समन्वयः । कालो वयस उपलक्षणम्, निर्व-
र्त्यतां समाप्यताम् । कन्यात्वेन सुन्दरमिदं वयः खेलनेन पूर्णतां नेयमित्यर्थः ।
विवाहसम्बन्धानन्तरं खेलनावसरस्यानुपलप्स्यमानत्वान्नाधुना चालोचितं खेलन-
मवशीषणीयं भवत्येति भावः ।

चिरखेलनपरिक्लान्ताया अपि सौकुमार्यमलौकिकं वहन्त्याः सहजसौन्दर्यशा-
लिण्याः पद्मावत्या लोचनासेचनक्रमाननं साकूतमालोकयन्तीम् आवन्तिकामुद्दिश्य
पद्मावतीवचः प्रयुङ्क्ते कविः—अय्ये इति । मामपहसितुमिव ममोपहासं कर्तुमि-
चेति सम्भावना । निध्यायसि पश्यसि, 'निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः ।
अन्ये ममोपहासार्थमेव ते मन्निरोक्षणमिदमित्यर्थः । पुनः कमपि मदीयमुपहासं
कर्तुं कामेव त्वमिदानीं पश्यसि मां साभिप्रायमिति भावः । अमुना हि पद्मावत्या
वचनेन शब्दानुपातमपि तस्याः साकूतमालोकनं वासवदत्ताकर्तृकं गम्यते, अन्य-
थाऽस्य पद्मावतीवाक्यस्यानवसरत्वापत्तेः ।

पद्मावत्याः शङ्कितं निषेधन्त्यावन्तिका व्रूते—णहि णहीति । द्विःप्रयोगश्चाद-
सफल करो ।

पद्मा०—आर्ये ! इस समय क्या तुम मेरी हँसी करने के लिये ही मुझे देख रही हो ।

वासव०—नहीं नहीं । आज (मुख) अधिक अच्छा लगता है । अब तुन्दारा

अभिदो विअ दे अज्ज वरमुहं पेक्खामि ।

पद्मावती—(क) अवेहि । मा दाणिं सं ओहस ।

वरमुखं पश्यामि ।

(क) अपेहि । मेदानीं मामपहस ।

निषेधं द्रवयितुम् । अत्र हि पूर्ववाक्यार्थो निषिध्यते । न किल त्वदुपहासार्थं मे त्वदर्शनोपक्रमः, नास्ति मे मनसि सर्वथा परिहासकामनया त्वदर्शनाभिलाषोऽयमित्यर्थः । इत्येवं परिहासस्य हेतुतां निषिध्य तद्दर्शने कारणं दर्शयति—हृलेति । उत्तरवाक्यार्थानुसारेण वाक्येऽस्मिन् मुखं कर्तुं । शोभते प्रकाशते । एतद्वाक्यानन्तरं वाक्यानन्तरारम्भे 'अतः' इति योजनीयम् । 'अद्य ते वरमुखम् अभित इव पश्यामी'त्यन्वयः । वरमुखम्, 'वरं च तन्मुख'मिति कर्मधारयः । अत्र च समासात्किञ्चिदर्थे गौणत्वमापतितं, तथाप्यर्थान्तरध्वननाभिप्रायेण समासः कृतोऽत्र कविना । सति च समासाभावेऽर्थान्तरप्रतीत्युच्छेदापत्तेः । अभितः सर्वतः, इवेति वाक्यालङ्कृतौ । सखि ! पद्मावति ! त्वन्मुखमिदानीमतीव सौन्दर्यं दर्शयति, नूनमवर्णनीयैषा त्वन्मुखचन्द्रमसः सुष्मा । अत एव चक्षुःप्रीतये समयेऽस्मिन् सुन्दरं ते मुखं सर्वावच्छेदेनाहमवलोक्ये । अहो ! सर्वतः सौन्दर्यं ते मुखस्येति स्फुटोऽर्थः । 'परिहासं न करोमी'ति स्फुटं प्रतिज्ञायापि वासवदत्ता 'वरस्य मुखं वरमुख'मित्यर्थान्तरगमं श्लिष्टं पदं प्रयुज्य गूढं पुनः सखीभावोचितं परिहासमातनुते । अत्र चार्थे 'अधिकमद्य शोभते' इत्यत्र वाक्ये भवती कर्त्री । अयमर्थः—इदानीं सखि ! भवत्याः शोभाऽतिमहती वर्तते, अमुष्मिन्काले भवत्या वरस्य परिणेतुमुखं सर्वतोऽहं साक्षात्करोमीवेति । मन्ये भवत्याः पतिः समीप एव वर्तते, अत इदानीं समासन्न-प्रियसमागमसौभाग्या भवती मृशं शोभास्पदं जातेति भावः । 'पद्मावत्याः परिणेतुस्तदानीमभावेऽपि तदीयविवाहसम्बन्धसङ्घटनस्याऽतिसन्निकृष्टतयोन्प्रेक्षाविधया 'वरस्य मुखं सर्वतः पश्यामी'वेति सपरिहासं वचनं प्रायुज्यत सख्या वासवदत्तया ।

परिहासगर्भामिमां मुच्मिमाकर्ष्य सविलासं प्रणयरोपाश्रितं च प्रियसखीनिर्विशेषं वचनमाहावन्तिकं पति पद्मावती—अवेहि इति । अपेहि दूरमपसर, 'ओहन' इति विध्यर्थे लोट्, 'मा' इति निषेधार्थकमव्ययम्, 'माहि लुट्' इति नाङ्योगे

वरमुख आसन्नं दी समक्षतां हू ।

पद्मा०—हट जा, अब मेरी हँसी मत करना ।

वासवदत्ता—(क) एसहि तुह्नीआ भविस्सम्महासेणवहू ! !

पद्मावती—(ख) को एलो महासेणो णाम ?

वासवदत्ता—(ग) अत्थि उज्जइणीओ राआ पज्जोदो णाम ।

(क) एषास्मि तूष्णीका भविष्यन्महासेनवधु ! !

(ख) क एष महासेनो नाम ?

(ग) अस्त्युज्जयिनीयो राजा प्रद्योतो नाम । तस्य बल-

लुब्धो विधानाच्चात्र लुब्धः । सपरिहासं वचो वदन्ती ममान्तिकाद् दूरं गच्छ नाहमिदं वचस्ते श्रोतुमिच्छामि । ममोपहासो न विधेयः सखि ! न स मह्यं रोचत इत्यर्थः ।

इदानीं भाविश्वशुरकुलनिर्देशेन पद्मावत्या हृद्गतं दयितं वरं जिज्ञासमानाऽऽ-
वन्तिका सपरिहासचातुर्यं स्ववचनोपसंहारं प्रतिजानीते—एसहि इति । हे भविष्य-
न्महासेनवधु ! महासेन इति राज्ञः प्रद्योतस्य नामान्तरम्, तस्य वधूः स्नुषा,
'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमरः । भविष्यन्ती चासौ महासेनवधूश्च तथा तत्सम्बुद्धौ
हे भविष्यन्महासेनवधु ! महासेनस्य स्नुषाभावं गमिष्यन्ति । हे पद्मावतीत्यर्थः ।
'त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्का'दित्यादिना 'भविष्यन्ती'ति पूर्वपदे पुंवद्भावः । 'ङिति ह्रस्व-
श्चे'ति नदीसंज्ञायाम् 'अम्बार्थनयोर्ह्रस्व' इति ह्रस्वे 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे'रित्यनेन सोर्लुपः ।
एषा कृतोपहासेति यावत्, अस्मीत्यनेन अहंपदक्षेपः । तूष्णीका तूष्णीशीला, 'तूष्णी-
शीलस्तु तूष्णीकः' इत्यमरः । तूष्णीमित्यव्ययम्, ततः 'शीले को मलोपश्चे'ति
कप्रत्यये मकारलोपे च तूष्णीकशब्दः सिध्यति, ततः स्त्रीत्वे टापि तूष्णीकेति ।
अस्मि भवामि । अयि पद्मावति ! यदि मद्बचनं परिहासं मन्यसे, न रोचते च
तत्तुभ्यं, तर्हि त्वदीयं परिहासं कृतवतीयमहं 'राज्ञो महासेनस्य स्नुषा त्वं भविष्यसि,
अर्थात्तुत्रस्ते पतिर्भविष्यति' इत्येव केवलं निगद्याऽद्य मौनमालम्बे । नातः परं
स्वेच्छया कश्चिदभिधास्ये ।

महासेन इति नवीनमश्रुतपूर्वं नाम श्रुत्वा तद्विषये पृच्छत्यावन्तिकां पद्मावती-
को इति । कोऽयं महासेनः ? यमिदानीं त्वमुदाहृतवत्यसि । तत्परिचयं ब्रूहीत्यर्थः ।

महासेनपरिचयप्रदानं प्रस्तौति पद्मावतीप्रश्नानुसारं वासवदत्ता—अत्थीति ।

वासव०—महासेन की बहू होनेवाली ! कस अब मैं चुप हुई ।

पद्मा०—यह महासेन कौन है ?

वासव०—उज्जयिनी का राजा प्रद्योत नामक है । सेना के परिमाण से उसका

तस्स परिमाणणिवुत्तं णामहेअं महासेणोत्ति ।

चेटी—(क) भट्टिदारिआ तेण राज्ञा सह सम्बन्धं शेच्छदि ।

वासवदत्ता—(ख) अहं केण खु दाणिं अभिलसदि ?

परिमाणनिवृत्तं नामधेयं महासेन इति ।

(क) भट्टिदारिका तेन राज्ञा सह सम्बन्धं नेच्छति ।

(ख) अथ केन खल्विदानीमभिलषति ?

उज्जयिनीयः, उज्जयिन्या अयम् उज्जयिनीसम्बन्धीत्यर्थः । सम्बन्धश्च स्वस्वामि-
भावरूपः । 'तस्येदम्' इत्यधिकारे 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छ' इत्य-
नेन छप्रत्ययः, तस्य च 'आयनेयीनीयियः' इत्यादिना ईयादेशः । बलपरिमाण-
निवृत्तम्, बलस्य सेनायाः परिमाणेन महत्त्वरूपेण निवृत्तं कृतम् । नामधेयं नाम,
'नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । विजयते राजा कश्चिदुज्जयिन्याः प्रद्योतनामधेयः,
तस्य च राज्ञः सेनायाः परममहत्त्वपरिमाणेन कारणेन 'महती सेना यस्य' इत्यन्वये
'महांसेन' इति नामधेयं कृतं वर्तत इत्यर्थः ।

इदानीं विनयवत्या राजकुमार्याः पद्मावत्याः स्वसम्बन्धविषये स्वयं वक्तुम-
शुक्लत्वेन तस्या मनोगतमाकृतं जानत्याः परिचारिकायाश्चेष्ट्या मुखेन पूर्वोक्तविवाह-
सम्बन्धेऽरुचिं दर्शयति कविः—भट्टिदारिआ इति । तेन राज्ञा प्रद्योतनाम्ना नृपेण,
सम्बन्धं तत्पुत्रवरणरूपं योगम् । श्रीमत्या राजकुमार्या पद्मावत्या प्रद्योतराजकुल-
सम्बन्धो नेष्यते कर्तुम् । तद्राजकुमारमियं राजकुमारी वरीतुं नेच्छतीति भावः ।

कर्णगोचरीकृतचेटीवचना पृच्छति चेटी पुनरावन्तिका—अहेति । अथ पद्मा-
न्तरे, केन किञ्चामधेयेन राज्ञा, सहेति शेषः, खलु वाक्यालङ्कारे, सम्बन्धरूपं कर्म
पूर्वतोऽनुवर्तते, अभिलषति वाञ्छति । यदि नाम ते राजकुमारी प्रद्योतराजसम्बन्धं
नेच्छति, तर्हि केन पुनः राज्ञा सह सम्बन्धोऽस्य रोचते ?

प्रियसह्यास्ततो गोपनं न युक्तमिति पद्मावत्या हृदयप्रियं प्रियं प्रकाशं नयन्ती

नदात्तेन ऐसा नाम हो गया है ।

दासी०—राजकुमारी उस राजा के साथ सम्बन्ध नहीं चाहती ।

वासव०—तो अब किसके साथ अपना सम्बन्ध चाहती हैं ?

चेटी—(क) अत्थि वच्छराओ उअअणो णाम । तस्स गुणाणि भट्टिदारिआ अभिलसदि ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) अय्यउत्तं भत्तारं अभिलसदि ।
[प्रकाशम्] केण कारणेण ?

चेटी—(ग) साणुक्कोसो त्ति ।

(क) अस्ति वत्सराज उदयनो नाम । तस्य गुणान् भर्तृदारिकाभिलषति ।

(ख) आर्यपुत्रं भर्तारमभिलषति । केन कारणेन ?

(ग) सानुक्रोश इति ।

आवन्तिकायाः प्रश्नस्योत्तरं दत्ते चेटी—अस्थीति । वत्सराजः वत्सानां राजा, 'राजाऽहःसस्त्रिभ्यष्टन्' इति टच्, वत्सनामकदेशस्याधिपतिरित्यर्थः । तस्य उदयनस्येति यावत्, गुणान् सौन्दर्यदयादाक्षिण्यादीन् । 'उदयन' इति सुगृहीत-नामधेयस्य वत्सदेशाधिपतेर्गुणेषु लुब्धाऽस्माकं राजकुमारी तमेव भर्तारं कामयते । सद्गुणरत्नाकरं श्रीमन्तमुदयनं वरीतुमिच्छन्तीं पद्मावतीं चेटीमुखाजिशम्य चिन्तां नाटयति चित्ते वासवदत्ता—अय्यउत्तं इति । आर्यपुत्रं मत्पतिं, भर्तारं पतिं, प्राप्तुमिति शेषः, अभिलषति इच्छति, अर्थात्पद्मावती । किमियं पद्मावती मम प्रियं प्रणयिनमुदयनं स्वपतिं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । अत्रेदं बोद्धव्यम्—'चिन्ता चेयं वासवदत्तायाः केवलं सपत्नीप्राप्तिरूपा, न किल पद्मावत्यां सापत्न्यद्वेषमूलिका । भर्तुर्विजयलाभलक्षणप्रधानकार्यस्य संसिद्धौ—'पद्मावत्येव कारणं भविष्यतीति वासवदत्तायाः कार्यगौरवमाकलयन्त्याश्चेतसि तद्विषये सापत्न्यद्वेषस्य लेशतोऽप्यनुदयात् ।' मानसमेवेदं पूर्वोक्तं गूढं विचिन्त्य स्वात्मस्वरूपगोपनं कुर्वती प्रच्छन्न-रूपा वासवदत्ता तदभिलाषकारणं ज्ञातुमिच्छन्ती प्रकटं पृच्छति चेटीम्—केण इति । केन कारणेन तस्य गुणानभिलषतीति प्रश्नः । को नाम तत्रोदयने विशिष्टो गुणो वर्तते, यः खलु पद्मावत्यास्तत्राभिलाषे कारणं जातः । 'केन गुणेन पुनराकृष्ट-चेता इयं राजानमुदयनं कामयत' इति प्रश्नाभिप्रायः ।

तमेवोदयनस्य पद्मावत्यभिलषणीयं गुणमाह चेटी—साणुक्कोसो इति ।

दासी—उदयन नामक वत्सदेश का राजा है । राजकुमारी उसके गुणों को चाहती है ।

वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र की पति बनाना चाहती है ! (प्रकाश) किस कारण से ?

दासी—इस लिए कि वे दयालु हैं ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) जानामि जानामि । अअं वि जणो एवं उन्मादिदो ।

चैटी—(ख) भट्टिदारिए ! जदि सो राआ विरूपो भवे ?

(क) जानामि जानामि । अयमपि जन एवमुन्मादितः ।

(ख) भट्टिदारिके ! यदि स राजा विरूपो भवेत् ?

अनुक्रोशो दया, 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः, तेन सहितः दयालुरित्यर्थः, श्रयार्थद्वयनः । सदयनो नाम राजा दयालुरस्तीत्येतदेव कारणं तत्र विद्यते प्रधानं पद्मावत्याः प्रेमोत्पत्तौ । पत्यौ हि दयालुत्वं पत्नीप्रेमसम्पादकम्, तस्य च राज्ञो दयालुत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति स एव पद्मावत्योचितं क्राम्यते वर इत्यर्थः ।

स्वानुभवगोचरं दयालुत्वलक्षणं पत्युर्गुणनभिनन्दन्ती मनस्याह वासवदत्ता— जानामि इति । श्रुत्यै द्विरुक्तिरियम् । पूर्ववाक्यार्थः कर्म । स किलार्थपुत्रो दयालुरस्तीति श्रुतमहं जानामीत्यर्थः । तस्य दयालुत्वं मया बहुशोऽनुभूतमिति भावः । अयमपि । अयं जनोऽपि, मत्त्वक्षणः अहमपीति यावत्, एवं तस्य सानुक्रोशत्वेन कारणेन, उन्मादित उन्मत्ततां प्रापितः, उत्पूर्वाणिजन्तान्मदेः क्तः । सत्यमिदमनयोच्यते चेद्या । आत्मनो दयालुत्वगुणेनोन्माद्य मामहमपि तेनार्थपुत्रेण सरभसं प्रणयविवशीकृताऽस्मीति भावः ।

अथ किलोदयनविषयाभिलाषदाढ्यं परीक्षितुं पद्मावतीं प्रति चेद्याः प्रश्नः— भट्टिदारिए इति । विरूपः, विगतं विकृतं वा रूपं यस्य स रूपहीनः कुरूपो वा अदर्शनीय इति यावत् । एतद्वाक्यानन्तरं 'तर्हि किं करिष्यते' इति योजनीयम् । अयि राजकुमारि ! स भवत्याः प्रेमपात्रं राजा रूपहीनः कुरूपो वा चेत्स्यात्तर्हि भवत्या वरिष्यते न वा ? अत्र च दयालुतागुणवत् वरगतं सौन्दर्यमप्यपेक्षणीयं भवति कन्यकाजनस्येति पद्मावत्या वरणीयत्वेन निश्चितस्योदयनस्य स्वरूपविषयेऽपि जिज्ञासितमासीद् गूढं चेद्या । राजकुमार्याः पद्मावत्यास्तत्र किलोदयने हार्दिकाभिलाषद्वतायाः परीक्षणीयत्वाच्चतुरतमायाश्चेद्याः पद्मावतीं प्रत्यनुयोगोऽयं युज्यत एव ।

वासव०—(मन हा मन) हाँ, जानता हूँ । यह भा मनुष्य इस तरह उन्मत्त बनाया गया था ।

दासी—राजकुमारी ! यदि वे राजा कुरूप हों, तो !

वासवदत्ता—(क) णहि णहि । दंसणीओ एव्व ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! कहं तुवं जाणासि ?

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ग) अय्यउत्तपक्खवादेण अदि-

(क) नहि नहि । दर्शनीय एव ।

(ख) आर्ये ! कथं त्वं जानासि ?

(ग) आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः । किमिदानीं करि-

चेत्था कृतं प्रश्नममुं निशम्य सौन्दर्ये रतिपतेः पत्युरुदयनस्य स्वरूपसम्पदा पूर्णं परिचिता तत्सौन्दर्यगुणाकृष्टेव वासवदत्ता तदीयं सौन्दर्यातिशयं निहोतुं नद्विषयवचनावेगं च रोद्धुमपारयन्ती सुस्पष्टमाचष्टे—णहि णहीति । निषेधे दाढ्यं दर्शयितुं 'नहि नही'ति द्विःप्रयोगः । अत्र च 'विरूप' इत्यर्थः कर्ता, राजा तु प्रकृत एव । स खलु राजा विरूपो नास्ति, तत्र तु वैरूप्यशङ्का स्वप्नेऽपि न सम्भवतीत्यर्थः । विरूपता न चेत्साधारणरूपवत्ता स्यादित्याशङ्कयामाह—दंसणीओ इति । एवकारोऽत्रायोगव्यवच्छेदाय । नास्त्यत्र सौन्दर्यस्यायोगः, प्रत्युत सर्वथा तस्य योगः (सत्ता) विद्यत इत्यर्थः । वैरूप्याऽभाववान् स पुनर्दर्शनीयः सुन्दरो नूनमिति भावः ।

आवन्तिकासूचितं तत्सौन्दर्यं श्रवणाभ्यां निपीय तृप्यन्त्यापि प्रियजनगदित-सरसवाक्यजातादतृप्तिमित्येव पद्मावत्या भूयः प्रियविषयकं किमपि प्रियं श्रवणगोचरतां नेतुमुत्कण्ठितयाऽऽवन्तिकासुद्दिश्य विधीयते प्रश्नः—अय्ये इति । आर्ये माननीये इति यावत्, पूर्ववाक्यार्थः कर्म । अयि मान्ये ! श्रीमानुदयनः सर्वथा दर्शनीय एवेति कथमवगम्यते भवत्या ? अत्र किल भवत्या वचने सत्यतासूचकं प्रमाणं वर्तते ? उत किमप्येवमेवेदमुच्यते तत्प्रशंसायामिति पद्मावत्युक्तेराशयः ।

श्रुत्वा च पद्मावत्या वचनमिदम्, आर्यपुत्रस्वरूपपरिचयप्रदानेनात्मस्वरूपा-विष्करणं शङ्कमाना, चिन्तयत्येवं मनसि वासवदत्ता—अय्यउत्तेत्यादि । आर्य-पुत्रस्य पत्युरुदयनस्येति यावत्, पक्षपातः प्रेमा तेन कारणीभूतेन, समुदाचारः कर्तव्यमिति यावत् । अतिक्रान्त उल्लङ्घितः । अहो ! आर्यपुत्रप्रेम्णो महिम्ना मयाद्य

वासव०—नहीं, नहीं । वे तो सुन्दर ही हैं ।

दासी—आर्ये ! तुम कैसे जानती हो ?

वासव०—(स्वगत) आर्यपुत्र के पक्षपात से मैं अपना कर्तव्य भूल गई । अब क्या करूँ ?

कन्दो समुदाआरो । किं दाणिं करिस्सं ? होदु, विट्ठं । [प्रकाशम्]
हत्ता ! एवं उज्जइणीओ जणो मन्तेदि ।

पद्मावती—(क) जुज्जइ । ण खु एसो उज्जइणीदुल्लहो ।

प्यामि ? भवतु, दृष्टम् । हत्ता ! एवमुज्जयिनीयो जनो मन्त्रयते ।

(क) युज्यते । न खल्वेव उज्जयिनीदुर्लभः । सर्वजनमनोऽभिरामं

स्वीयं कर्तव्यं विस्मृतम्, यत्किञ्चित्स्वरूपसौन्दर्यं प्रतिपाद्य तत्परिज्ञानमात्मनो दर्शितम् । आर्यपुत्रपरिज्ञानशङ्कोत्थापनयाऽनया च नूनं प्रकाशतां नीतमप्रकाशनीयमप्यात्मस्वरूपम् । किमधुना विधेयम् ? कथं किन्तु वा प्रदेयं प्रश्नस्यैतत्स्योत्तरं पद्मावत्यै ? महदनुचितं मयैतत्कृतमार्यपुत्रस्वरूपपरिचयप्रदानं नामेति । इत्थं किञ्चिद्विचारानन्तरं प्रश्नस्योत्तरमुपलभ्याह—होदु इति । भवतु अस्तु, अर्थादार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, दृष्टं ज्ञातम् । उत्तरमिति शेषः । आस्तां तावदिदं मया कृतमार्यपुत्रपरिचयप्रदानम्, न तत्र किमपि शङ्कनीयं मया । उत्तरं दास्यमानमिदानीमुपलब्धम् । इत्येवं मानसं विचार्य तदेव प्रकाशसुत्तरं ब्रूते—हत्तेति । उज्जयिनीयो जन उज्जयिनीनिवासी लोकः, एवं पूर्वोक्तम्, मन्त्रयते विचारयति, कथयतीति यावत् । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' इति चौरादिकणिजन्तादात्मनेपदे रूपमिदम् । सखि पद्मावति ! यन्मयोक्तं राज्ञ उदयनस्य दर्शनीयत्वं, तत्किलोज्जयिनीवासिनो जनाः कथयन्ति । श्रुत्वैवेदं मया निगदितम् । सत्यं चेदं त्वया मन्तव्यम्, यतो 'न ह्यमूला प्रसिद्धि'रिति भावः । 'उज्जयिनीवासिनो जना दर्शनसौभाग्यं प्राप्नुवन्त उदयनस्य राज्ञो दर्शनीयत्वं प्रख्यापयन्तोत्यहमपि तत्रत्या तद्दर्शनसौभाग्यं प्राप्तवती तस्य सौन्दर्यं वचसा प्रकाशयामीत्यत्र किं नामाश्चर्यं सख्या' इत्येवं गूढमत्र ध्वनितं चतुरिम्भा वासवदत्तयाऽऽवन्तिकया ।

आवन्तिकयोऽममुमर्थं समर्थयन्ती पद्मावत्याह—जुज्जइ इति । युज्यते सम्भाव्यते, त्वदुक्तं कर्तुं । उज्जयिनीवासिनामुक्तिरियं सङ्गच्छत इत्यर्थः । तत्रापि पुनः कारणमाह—ण खु इति । 'एष उज्जयिनीदुर्लभो न खलु' इत्यन्वयः । एष उदयनलक्षणः, उज्जयिन्या दुर्लभ उज्जयिनीदुर्लभः न खलु अर्थादुल्लभः । उज्ज-

अख्या, उत्तर ध्यान में आ गया । (प्रकाश) ऐसा उज्जयिनी के लोग कहते हैं ।

पद्मा०—हो सक्ता है । यह उज्जैन के लिये असम्भव नहीं । सुन्दरता सब लोगों के

सर्वजणमणोभिरामं खु सोभगं णाम ।

[ततः प्रविशति धात्री ।]

धात्री—(क) जेटु भट्टिदारिआ । भट्टिदारिए ! दिण्णासि ।

खलु सौभाग्यं नाम ।

५. (क) जयतु भर्तृदारिका । भर्तृदारिके ! दत्तासि ।

यिनीपदेनात्र तद्वासिनो जना लक्ष्यन्ते । 'सौभाग्यं नाम सर्वजनमनोऽभिरामं खलु' इति सम्बन्धः । सौभाग्यं सौन्दर्यम्, नामेति प्रसिद्धौ, सर्वेषां जनानां मनसोऽभिरामं सुन्दरमाकर्षकम्, खलु वाक्यालङ्कारे । श्रीमानुदयनो नाम दयालू राजा श्वशुरालयं गतः सर्वैरुज्जयिनीवासिभिर्दर्शनमार्गं नीयत इत्यतस्तद्दर्शनसौभाग्यं प्राप्य तथा तस्य सौन्दर्यं शक्यते वर्णयितुम् । प्रसिद्धं चैतत्, यत्-सौन्दर्यं बलादाकर्षतीव चेतः सर्वेषाम् । अतो राजानमुदयनं दृष्ट्वा तत्सौन्दर्याकृष्टचेतनः सर्व एव तत्रत्यास्तदीयं कामनीयकमलौकिकं सर्वतः प्रशंसन्तीति सम्भवत्येतत् । अत्र च—'आवन्तिकया त्वया कदाचिदवलोकितचरैतदीयरामणीयकगुणावजितस्वान्तया कथ्यते चेदिदं तदपि नातीवाश्चर्यकर'मिति गूढमार्कृतं पद्मावत्याः ।

इत्थं तावदनया मिथः सखीसंलापभङ्गया पद्मावत्याश्चेतस्युदयनविषयाभिलाष-विशेषमनिवार्यं गाढसुत्पाद्य साम्प्रतं तदीयवाग्दानपरिसमाप्तिसूचनाभिप्रायेण धात्रीं प्रवेशयति कविः—तत इति । ततः उदयनप्राप्तिप्रवणपद्मावतीहृदयस्वैर्यपरीक्षानन्तरम्, धात्री उपमाता, मातृवत्पालनं कुर्वती सेविकेत्यर्थः, 'धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु' इति कोपः । इयं चात्र पद्मावत्या एवोपमाता बोद्धव्या ।

प्रविष्टा च धात्रीयं प्रस्तुतां तामेव पद्मावतीविवाहसम्बन्धनिष्पत्तिं सूचयति—जेटु इति । भर्तृदारिका पद्मावती, जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्याशीः । एषा च वृद्धया धान्या प्रयुक्ता युज्यत एव । चिरं जीवतु सौभाग्यवती नः स्वामिनः कन्या पद्मावतीत्यर्थः । तदेव जयस्य कारणं प्रकृतमाह—भट्टिदारिए इति । दत्ताऽसि दानविषयीकृताऽसि, परस्वं जाताऽसीत्यर्थः । दानं चात्र चात्रैव सम्भवति । वाग्दानं हि दातृप्रतिग्रहीत्रोः परस्परैकवाक्यतापूर्वको वाङ्निश्चयः । राजकुमारि ! वाग्दानं मन को हरने वाली होती है ।

(तव धार्डं प्रवेश करती है ।)

धार्ड—राजकुमारी की जय हो । हे राजकुमारी ! तुम दो गई ।

वासवदत्ता—(क) अय्ये ! कस्स ?

धात्री—(ख) वच्छराअस्स उदअणस्स ।

वासवदत्ता—(ग) अह कुसली सो राआ ?

(क) आर्य ! कस्मै ?

(ख) वत्सराजायोदयनाय ।

(ग) अथ कुशली स राजा ?

ते निर्वृत्तम् , सञ्जातपाणिग्रहणेवाधुना त्वं परकीया संवृत्तेति भावः ।

अथैतर्हि तद्विषयकमेव क्वचन मियः संलापप्रकारं धात्रीवासवदत्तयोर्दर्शयति कविः । तत्र च धात्रीमुखाजिशम्य पद्मावत्या दानं, पूर्वतो विदितार्याऽप्यविदतीव वासवदत्ता स्वभर्तुरात्मनि तादृशं दृढमनुरागं विचिन्त्य तदीयभार्यान्तरस्वीकरण-विषये भृशं शङ्कमाना पृच्छति साकूतं धात्रीम्—अय्ये इति । ‘आर्ये’ इत्येपा च सम्बुद्धिः स्यान् एव वासवदत्ताया वृद्धां मातृनिर्विशेषां धात्रीं प्रति । दत्तेति पूर्व-तोऽनुवर्तते, कस्मै किञ्चामधेयाय पुरुषाय । अयि ! मान्ये ! पुरुषाय कस्मै इयं प्रतिपादिता पद्मावती, कस्तावदस्याः परिग्रहीता वरः । पत्युरस्यां नाम निर्देष्टव्यं भवत्या सुस्पष्टमिति प्रश्नार्थः ।

उत्तरमाह धात्री—वच्छराअस्स इति । ‘वत्सराजाये’त्युदयनस्य विशेषण-नुदयनान्तरप्रतीतिव्यवच्छेदाय । वत्सदेशाधिपतय उदयनाय प्रतिपादितेयमिति तमेवोदयनमस्याः पतिं जानीहीत्यर्थः ।

पद्मावतीपतीभूतमुदयनं श्रुत्वा तत्कुशलं पृच्छति वासवदत्ता—अहेति । अथशब्दः प्रश्नार्थः, ‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अयं’ इत्यमरः । कुशली कुशलयुक्ता, ‘अत इनिठनौ’ इतीन् । ‘सः’ इत्यनेन प्रक्रान्तः प्रसिद्धश्च उदयनो गृह्यते । अपि कुशलं वर्तते राज्ञ उदयनस्य ? तत्कुशलवृत्तान्तं जिज्ञासमानायै मह्यं तदिदं सुविशदं भवत्या निवेदनीयमिति भावः । अत्र क्लृप्तं—‘वत्सराजाय पद्मावती दत्तेति विषयस्यावगतौ वासवदत्तायास्तत्कुशलप्रश्नस्य को वाऽवसरः ?’ इत्येवं न शङ्कनीयम् , असह्यतमां नूतनां विरहवेदनामनुभवतो भर्तुरस्वस्थभावस्य

वासव०—आर्ये ! किसे ?

धाई—वत्सराज उदयन को ।

वासव०—वे राजा कुशल से तो हैं ?

धात्री—(क) कुसली सो आओ । तस्स भट्टिदारिआ पडि-
छिदा अ ।

वासवदत्ता—(ख) अचाहिदं ।

धात्री—(ग) कि एत्थ अचाहिदं ?

(क) कुशली स आगतः । तस्य भट्टिदारिका प्रतीष्टा च ।

(ख) अत्याहितम् ।

(ग) किमत्रात्याहितम् ?

भृशं सम्भावनया विरहावस्थायां तदीयं कुशलमसम्भावयन्त्यास्तादृशप्रश्नविधानस्य
लब्धावसरस्य प्रियतमाया वासवदत्तायास्तदानीमित्यन्तं युज्यमानत्वात् ।

वासवदत्ताप्रश्नोत्तरगर्भं तदग्रिमवृत्तान्तं निवेदयति धात्री—कुसलीति ।
आगत उपस्थितः, अर्थाद्राजभवनम् । 'तस्ये'ति च सम्बन्धसामान्ये कर्त्र्यावि-
वक्षायां पृष्ठी, तेनेत्यर्थः । प्रतीष्टा स्वीकृता, अर्थाद्वाचैव । सकुशलावस्थायां विद्यमान
उदयनो राजा समयेऽस्मिन् राजभवनं समायातः । आगत्य च सोऽयं वाचा दत्तां
राजकुमारीं पद्मावतीं वाचा स्वीकृतवानित्यर्थः । कुशलिनाऽत्रागतेन राज्ञोदयनेन
वाग्दत्तायाः पद्मावत्याः परिग्रहं कर्तुकामेन तत्स्वीकृतेर्वचनं दत्तमिति भावः ।

प्रियतमेनोदयनेन कृतं पत्न्यन्तरपरिग्रहं निशम्य चित्ते समुद्रभूतं प्रणयभाव-
सुलभं शोकावेगं निरोद्धुमसमर्था, स्वविषये तदीयनिःस्नेहत्वसम्भावनया महद्
भयमुपस्थितं शङ्कमाना सहसा वचनमुद्गिरति वासवदत्ता—अच्चाहिदं 'इति ।
अत्याहितं महद् भयम्, 'अत्याहितं महाभीति'रिति कोपः । महतो भयस्य स्यान-
मिदं यत्किलोदयनस्य पद्मावतीपरिग्रहोऽयम् । सम्भावये, तदिदं महान्तमनर्थं
जनयिष्यतीति भावः ।

कीदृशं महाभयमिति तत्स्वरूपं पृच्छति धात्री—किं इति । अत्र उदयनकृते
पद्मावतीपरिग्रहे । उदयनेन यदियं पद्मावती परिगृहीता, किं नामात्र विषये महद्-

धाई—वे सज्जुशल आये । उन्होने राजकुमारी को स्वीकार मी कर लिया ।

वासव०—महान् अनर्थ ।

धाई—इसमें क्या अनर्थ हुआ ?

वासवदत्ता—(क) ण हु किञ्चि । तह णाम सन्तप्पिअ उदासीणो होदि त्ति ।

वात्री—(ख) अट्ठे ! आअसप्पहाणाणि सुलहपय्यवत्थाणाणि महापुरुसहिअआणि होन्ति ।

(क) न खलु किञ्चित् । तथा नाम सन्तप्प्योदासीनो भवतीति ।

(ख) 'आर्ये ! आगमप्रधानानि सुलभपर्यवस्थानानि महापुरुषहृदयानि भवन्ति ।

भयं सम्भाव्यते भवत्या तदेतदधुना स्पष्टीकरणीयमिति धात्रीवचनस्याभिप्रायः ।

प्रणयरभसादुक्तस्य वचसः सङ्गतिं दर्शयति चातुर्येण रहस्यगोपनं कर्तुंकामा वासवदत्ता—ण हु इति । खल्विति वाक्चालद्वारे, अन्यदिति शेषः, अत्याहितं कर्तुं । तथा तेन प्रकारेण ब्रह्मचारिसूचितेन पूर्वोक्तेन 'हा ! प्रिये ! वासवदत्ते' इत्यादि-रूपेणेति यावत्, नामेति वाक्यालङ्कृतौ, सन्तप्य सन्तापं कृत्वा विलप्येत्यर्थः, उदासीनो विरक्तः स्नेहशून्यः अयां द्वावदत्तायाम्, भवति अभूत्, भूतायै लट् । अत्रोदयनः कर्ता । अन्यत्तु महद्भयं किमपि नास्ति, एतदेव किल तद्वर्तते यद्वाद्भो-दयनेन वासवदत्तया विद्युक्तेन तदर्थे 'हा प्रिये' इत्यादि पूर्वं बहु विलप्येदानीं पुनस्त-त्सर्वं विसृज्य नूतनां पत्नीं प्रतिगृह्यता वासवदत्तायां नूनं स्नेहरहितेन सञ्जातमिति विचार्य तथोक्तं मयेति भावः ।

वासवदत्तया सम्भावितमत्याहितं निषेधन्ती वचनं प्रगुङ्क्ते वात्री-अट्ठे इति । 'आगमप्रधानानि महापुरुषहृदयानि सुलभपर्यवस्थानानि भवन्ती'त्यन्वयः । आगमः प्रधानं सुख्यो येषु तान्यागमप्रधानानि, आगमपदेनात्राऽऽगमोपदेशो गृह्यते, आगमश्च शास्त्रम् । महापुरुषहृदयानि महात्मनामुदारप्रकृतौनां चेतांसि, सुलभं सुसम्भवं सुकरमिति यावत्, पर्यवस्थानं विकारपरित्यागद्वारा स्वरूपेणावस्थितिर्येषां तानि सुलभपर्यवस्थानानि, भवन्ति जायन्ते । अयि ! नान्ये ! आवन्तिके ! महा-त्मनां चेतःसु शास्त्रोपदेशः स्थानं लभते, अतः समयमहिम्ना विवृतमानसा यत्-

वासव०—और कुछ नहीं । वेसे दुखी होकर (वासवदत्ता में) उदासीन हो गये ।

धाई—बड़े लोगों के हृदय शास्त्रों के (उपदेशों) की ओर झुके होने से सदाज हो-जपनी प्रकृति पर आजाते हैं ।

वासवदत्ता—(क) अग्ये ! सअं एव तेण वरिदा ?

धात्री—(ख) णहि णहि । अण्णप्पओअणेण इह आअदस्स अभिजणविज्जाणवओरुवं पेक्खिअ सअं एव महाराएण दिण्णा ।

(क) आर्ये ! स्वयमेव तेन वरिता ?

(ख) नहि नहि । अन्यप्रयोजनेनेहागतस्याभिजनविज्ञानवयरूपं दृष्ट्वा स्वयमेव महाराजेन दत्ता ।

किञ्चित्कुर्वन्तोऽपि ते शास्त्रोपदिष्टमानसिकविवेकबलेन स्वीयां पूर्वां प्रकृतिं न कदापि त्यजन्तीति वाक्यार्थः । अयमाशयः—महानुभावः श्रीमानुदयनः कार्यविशेषेण पद्मावत्याः प्रतिग्रहं कृतवानपि वासवदत्तायाः स्नेहमहिमानं न नाम जातु विस्मरिष्यति । अङ्गीकृतपरिपालनं हि महात्मनां प्रकृतिरेव । अतो नूतनोऽयमारोपितः पद्मावतीविषयकः स्नेहभावस्तस्य राज्ञो हृदयेऽनुस्यूतचरं वासवदत्ताविषयकं रतिभावं कथमप्यपाकर्तुं न तावत्प्रभविष्यतीति ।

इत्थं धात्र्या वचनेन भर्तुर्निःस्नेहत्वसम्भावनायां शिथिलितायामपि स्वनिषेधे पुनस्तदीयप्रेमदाढर्यं परीक्षितुकामा पृच्छति धात्रीं वासवदत्ता—अग्ये इति । वरिता प्राप्तुमिष्टा, ईप्सार्थकाचौरादिकाद् वरधातोः क्तप्रत्यये स्त्रीत्वाद्वाप् । अयि ! पृज्ये ! श्रीमानुदयनः स्वत एव तां पद्मावतीं प्राप्तुमैच्छत्किमिति प्रश्नार्थः । पद्मावतीगतचेता यदि स मत्प्रियो राजा न तां प्रार्थितवांस्तर्हि पूर्वोक्ता मम तद्विषयिणी शङ्का नूनं तदवस्थैवेति मनोगतमाकूतं प्रश्नेऽस्मिन् वासवदत्तायाः ।

उत्तरयति वासवदत्तायाः प्रश्नं धात्री—णहीति । अत्र च पूर्वोक्तं निषिध्यते, द्वौ नवौ पूर्वोक्तार्थस्य सर्वथाऽभावं द्योतयतः । उदयनः स्वयं पद्मावतीं प्राप्तुं नैवैच्छदित्यर्थः । तर्हि कथं तस्य तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्य 'तस्य तत्प्राप्तीच्छा न स्वतः, किन्तु परत' इत्याह—अण्णप्पओअणेणेति । अन्यप्रयोजनेन कारणान्तरेण, इह राजभवने, अभिजनविज्ञानवयरूपम्, अभिजनश्च विज्ञानं च वयश्च रूपं चेति समाहारद्वन्द्वे क्लीबत्वमेकत्वं च, अभिजनः कुलम्, 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ' इति कोपः, विज्ञानं वीणावादनादिविषयकं विशिष्टं ज्ञानम्,

वासव०—आर्ये ! क्या स्वयं ही उन्होंने वरण किया ?

धाई—नहीं नहीं । दूसरे काम से यहाँ आये हुए उनके कुल, ज्ञान, वय और रूप को देखकर महाराज ने स्वयं ही उन्हें दे दिया ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) एवं ! अण्वरद्धो दाणिं
एत्थ अण्वरद्धो ।

[प्रविश्यापरा]

(क) एवम् ! अनपराद्ध इदानीमत्रार्यपुत्रः ।

वयो नूतनं युवावस्थेति यावत्, रूपं सौन्दर्यम् । महाराजेन दर्शकनामधेयेन राज्ञा ।
केनापि कारणेन सम्प्रति राजभवनं प्राप्तस्य राज्ञ उदयनस्य कुलीनतां कलाकौशलं
यौवनं सुन्दरतां च प्रत्यक्षं निरूप्य महाराजो दर्शकः क्लिप्तस्वभगिनीं पद्मा-
वतीं तेनाप्रार्थितामपि तस्मा उदयनाय वरगुणसम्पन्नाय वराय स्वयं सादरं
प्रतिपादितवानिति भावः ।

धात्र्या प्रतिपादितमेतादृशं स्वभर्तुः पद्मावतीप्राप्तेः प्रकारमवगत्य तां तद्विष-
यिणीं मानसीं शङ्कामपाकुर्वाणा वित्तेऽभिधत्ते ससन्तोषं वासवदत्ता—एवं इति ।
एवम् इत्यम्, एतादृशः पद्मावतीपरिग्रहप्रकार इति यावत् । अत्र पद्मावतीपरि-
ग्रहविषये, अनपराद्धः अकृतापराधो निर्दोष इत्यर्थः, कर्तरि कः । भर्तुः क्लिप्त-
वत्याः प्राप्तेर्विषये वृत्तमेतादृशं वर्त्तते । इत्थं सति समयेऽस्मिन्नप्रार्थनयैव स्वय-
मुपगतां साक्षात्तदमीमिव पद्मावतीं प्रतिगृह्णन्तार्यपुत्रो मत्प्रियोऽयं दोषभाजनं
नास्तीति न मया तत्र नृपा स्वविषयकं निःस्नेहरौद्र्यं शङ्कनीयमिति भावः ।
'कार्यविशेषापेक्षितया हि महत्तमार्थसाधिकां पद्मावतीं पर्यग्रहीदार्यपुत्रो न क्लिप्त-
कामनया । न च सम्भावनीयं मयाऽदो, यदेव तां प्रतिगृह्णन् सहजं मयि स्नेहा-
नुबन्धं लघयिष्यति । सर्वथेदं कार्यं प्रशंसनीयं श्रियतमाभ्युदयाभिलाषिण्या मये'ति
वासवदत्तात्मगतोक्ते रहस्यम् ।

इत्यनेतावता प्रबन्धेन वाच्यार्थमहिम्ना पद्मावत्या उदयनगतं सविशेषं रति-
भारं प्रतिपाद्य व्यङ्ग्यमर्यादयोदयनस्यापि हृद्गतं पद्मावतीविषयकानुरागविशेषं
संसृत्य परस्परं दम्पत्योरनयोश्चेतस्यलौकिकप्रेमबीजारोपणं कविना कृतम् । एतेन
प्रकृतकार्यसिद्धेः सूचनापि संवृत्ता ।

इदानीं क्लिप्तस्मिन्महनीयतमे वासवदत्तयाऽनुमते विवाहे पद्मावत्याः कौतुक-
मङ्गलाचरणस्य लब्धावसरत्वं सूचयितुं तदर्थं च धात्रीं त्वरयितुमपरस्याश्चेष्टयाः
प्रवेशमाह कविः—प्रविश्येति । अपरा चेटीत्यर्थः ।

वासव०—(त्वगत) ऐसा ! तो इस विषय में आर्यपुत्र अब दोषी नहीं ।

(दूसरी दासी आकर)

चेटी—(क) तुवरदु तुवरदु दाव अय्या । अज्ज एव्व किल सोभणं
णक्खत्तं । अज्ज एव्व कोदुअमङ्गलं कादव्वं त्ति अह्माणं भट्ठिणी भणादि ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) जह जह तुवरदि, तह तह
अन्धीकरेदि मे हिअअं ।

(क) त्वरतां त्वरतां तावदार्या । अद्यैव किल शोभनं नक्षत्रम् ।
अद्यैव कौतुकमङ्गलं कर्तव्यमित्यस्माकं भट्टिनी भणति ।

(ख) यथा यथा त्वरते, तथा तथान्धीकरोति मे हृदयम् ।

कृतप्रवेशा चेयं चेटी ब्रूते—तुवरदु इति । 'त्वरतां त्वरता'मिति त्वराऽति-
शयद्योतनार्या द्विरुक्तिः । तावद्वाक्यालङ्कृतौ, आर्या धात्री । सम्प्रतीतः प्रस्यातुं
धात्र्या त्वराविशेषोऽवलम्ब्यतामित्यर्थः । तदेव त्वराकरणस्य कारणमाह—अज्ज
एव्वेति । किलेति निश्चये, कौतुकमङ्गलं विवाहमङ्गलसूत्रबन्धनरूपं शुभकार्यम्,
भट्टिनी अकृताभिषेका दर्शकस्य राज्ञः पत्नी, 'देवी कृताभिषेकायामितरासु तु
भट्टिनी'त्यमरः । भणति कथयति, आज्ञापयतीति यावत् । नूनमद्यतन एव दिवसे
मङ्गलकार्यानुकूलं सुन्दरं नक्षत्रं वर्तते । अस्मिन्नेव दिने पद्मावत्याः करे वैवाहिक-
मङ्गलोचितं मङ्गलसूत्रं बन्धनीयमित्यतस्तदर्थं तत्र कौतुकागारे (मङ्गलगृहे)
शीघ्रं प्रवेशनीया पद्मावतीत्यस्मदीयस्वामिन्या आदेश इत्यर्थः । 'शुभं शीघ्रं
विधातव्यम्, श्रेयांसि च बहुविधानि भवन्तीति नयानुसारेण पद्मावतीविवाह-
मङ्गलकार्यमिदानीं शीघ्रमनुष्ठातव्यम्, अद्यैव दिनशुद्धिरिति मङ्गलकार्यानुकूलं
दिनान्तरं नान्वेषणीयम्, एष एव च मङ्गलसूत्रबन्धनौपयिकः समीचीनोऽवसर
इति लग्नवेला यथा न विचलेत्तथा त्वरयैतत्सम्पादनीयम्, अतः श्रीमत्या पद्मा-
वत्या सह विवाहमङ्गलागारे शीघ्रमुपस्थातव्यं भवत्ये'ति राज्ञ्या आज्ञां सूचयन्त्या-
श्चेत्या वचनस्याभिप्रायः ।

अमुना हि चेटीवचनेन पद्मावतीविवाहसमयस्यासन्नतमत्वं विचार्य पुनरप्य-
विवेकवशादिव सपत्नीभावसमुचितं महामोहं नाटयति चित्ते वासवदत्ता—जह ज-
हेति । अत्र चेटी कर्त्री । अन्धीकरोति, अनन्वमन्वं करोतीत्यर्थे 'कृन्वस्तियोगे

दासो—बस आप शीघ्रता करें । आज हा अच्छा नक्षत्र (दिन) है, आज ही मङ्गल
कार्य (सगुन) करना होगा—येसा हमलोगों की स्वामिनी रानी कहती हैं ।

वासव—(स्वगत) जैसे जैसे यह त्वरा कर रही है, वैसे वैसे मेरे हृदय को अन्या
(किंकर्तव्यमूढ) दना रही है ।

धात्री—(क) एदु एदु भट्टिदारिआ ।

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विचिन्तयन्ती वासवदत्ता ।]

(क) एत्वेतु भट्टिदारिका ।

सम्पद्यकर्तारि चिब'रिति चिबप्रत्ययः, 'अस्य च्वा'वितीत्वम् । हृदयं कर्म । हृदय-
स्यान्धं च अज्ञानरूपम्, तेन च तत्र विवेकदर्शितायाः प्रतिरोधः सुलभ एव ।
यावद्यावदियं त्वरयति धात्री चेटी, तावत्तावन्मदीयं हृदयमिदमज्ञानमयीं विचार-
शून्यतादशां नयतीत्यर्थः । त्वरयन्त्याश्चेत्या वचनान्मूढं मनो मेऽधुना प्रतिपत्ति-
शून्यतां गाहत इति भावः । पूर्वं किल वासवदत्तया धात्रीवचनेन प्रियतमोदयन-
विवाहसम्बन्धान्तरसम्भवं मानसं शङ्काकलहमपनयन्त्या कथमपि हृदयं समाहित-
मासीद्विवेकमहिम्ना । इदानीं तु पुनरसावपरस्याश्चेत्या इदं पदमावतीविवाहमङ्ग-
लाचारणत्वरसम्पादकं वचनं निशम्य महामोहमयीं विवेकाभावकृतां विपण्णावस्थां
प्रत्यपद्यतेत्यहो ! सहजस्नेहस्य महिमा ।

चेटीवचनात्पद्मावतीं तत्र गन्तुं प्रवर्तयन्ती धात्री वचनमाह—एदु एदु इति ।
द्विरुक्तिरियं गमनत्तरायामादरे च । आगम्यतामागम्यतां राजकुमार्या मन्निर्दिष्टे-
नाध्वना गम्यतां कौतुकागारमित्यर्थः ।

इत्थं पद्मावत्याः कौतुकागारगमनं प्रस्तुत्य तदनुसारं द्वितीयाङ्कसमाप्तिसूचकं
रङ्गमखात्सकलानां निर्गमनं दर्शयति कविः—निष्क्रान्ता इति ।

अद्वसमाप्तिं सूचयति—द्वितीयोऽङ्कः इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिण्यां द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयाङ्कोपक्रमं प्रतिजानीते—अथेति । अथ द्वितीयाङ्कसमाप्तेरनन्तरम्,
तृतीयाङ्कः उपक्रम्यत इति शेषः ।

ततः प्रविशतीति । इत्यमधुना सुन्दरतरसखीसंलापभङ्ग्या द्वितीयाङ्के सूचितं

धार्ड—आओ, राजकुमारी ! आओ ।

(सब लोगों का प्रस्थान)

दूसरा अङ्क समाप्त ।

(सोचती हुई वासवदत्ता जाती है ।)

वासवदत्ता—(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्तेऽरचउस्साले परित्त-
जिअ पढुमावदिं इह आअदहि पमदवणं । जाव दाणिं भाअघेअणि-
व्वुत्तं दुःखं विणोदेमि । [परिक्रम्य] अहो ! अच्चाहिदं । अय्यउत्तो

(क) विवाहामोदसङ्कुले अन्तःपुरचतुश्शाले परित्यज्य पद्मावती-
मिहागतास्मि प्रमदवनम् । यावदिदानीं भागधेयनिर्वृत्तं दुःखं विनोद-
यामि । अहो ! अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः । यावद्

प्रियतमोदयनस्य विवाहसम्बन्धं पद्मावत्या समं निश्चितमवगत्य तद्वेतुकं चिन्तानु-
भावं नाटयन्त्याः पद्मावतीकौतुकमालिकागुम्फने नियोक्ष्यमाणाया वासवदत्तायाः
समुचितं प्रवेशमाह कविः ।

वासवदत्ताया मनोगतं वितर्कमाह—विवाहामोदेत्यादि । विवाहस्य पद्मा-
वतीपरिणयस्य आमोद आनन्दो येषां तादृशैर्वान्धवजनैरिति यावत्, सङ्कुले परि-
पूर्णं, अथवा विवाहामोदेन वान्धवजनाभिनीतेन पद्मावतीपरिणयानन्देन सङ्कुले
विवाहमहोत्सवशालिनीत्यर्थः । विवाहोत्सवानन्दसन्दोहमग्नैर्वान्धवजनैः परिपूर्ण-
स्यान्तःपुरचतुःशालस्येयमानन्दपूर्णत्वोक्तिरौपचारिकी वा बोद्धव्या । अत्र च पक्षे
तत्रत्यानन्दोत्सवस्य सर्वतो व्याप्तत्वं भूयस्त्वं च द्योत्येते । विशेषणं चेदमन्तःपुर-
चतुःशालस्य । चतुःशालं हि परस्पराभिमुखीनां शालानां चतुष्टयेन संयुक्तं सदन-
मुच्यते । प्रमदवनञ्च अन्तःपुरविहारोचितमुद्यानम् । अन्तःपुरे पद्मावत्या अव-
स्थानं तु वरागमनप्रतीक्षामूलकम् । तत्र च बहुजनाकीर्णं वासवदत्तायाः प्रच्छन्न-
रूपाया अवस्थातुमनौचित्येन प्रमदवनप्रस्थानं युज्यते । भागधेयनिर्वृत्तम् स्वौघदु-
र्दैवलब्धम्, दुःखम् आर्यपुत्रानवाप्तिरूपम्, विनोदयामि यावत्, अपनेष्यामीत्य-
र्थः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्शे लट् । विजने दुःखस्य लब्धप्रसर-
त्वात्तदुत्कृष्ठाविनोदैरिवात्मानं विनोदयिष्यामीत्यर्थः । तामेव चिन्तां नाटयति—
परिक्रम्येति । कतिचित्पदानि गत्वेत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्ये । अत्याहितं महाभीतिः
महत्कष्टमिदम् । तदेवाह—अय्यउत्तो इति । नामेति स्मरणे । परकीयः अन्यस्माः

वासव०—आह की खुशी से मेरे हुए राजमहल के कोद्वरमें पद्मावती को छोड़कर मैं
यहाँ आराम-शान्त में आई हूँ । तो अब मेरे दुर्भाग्य से उपस्थित दुःख को कुछ शान्त करूँ ।

वि णां परकेरओ संवुत्तो । जा उवविसामि । [उपविश्य] घण्णा खु चक्कवाअवहू, जा अण्णेण्णविरहिदा ण जीवइ । ण खु अहं पाणा-
णि परित्तजामि । अय्यउत्तं पेक्खामि त्ति एदिणा मणोरहेण जीवामि
मन्दमाआ ।

उपविशामि । धन्या खलु चक्रवाकवधूः, याऽन्योन्यविरहिता न जीवति ।
न खल्वहं प्राणान् परित्यजामि । आर्यपुत्रं पश्यामीत्येतेन मनोरथेन
जीवामि मन्दभागा ।

पद्मावत्याः सम्बन्धी पतिरिति यावत्, संवृत्तः सञ्जातः । मय्यनुरागबाहुल्यं
वहतोऽप्यार्यपुत्रस्य पद्मावतीप्रियतमभावो मे महते विस्मयाय कष्टाय चेति भावः ।
पुनरपि चिन्तावैकल्यमेव दर्शयति—उपविश्येति । क्वचित्प्रदेशे स्थितिं कृत्वेत्यर्थः ।
परिक्रमोपवेशौ वासवदत्ताया एकत्रानवस्थानेच्छामूलकं चिन्ताविशेषं सूचयतः ।
प्रियवियोगिनीं जीवन्तीमात्मानं निन्दति—धण्णेति । धन्या अभिनन्दनीया, खलु
निश्चये, अन्योन्यविरहिता परस्परं विद्युक्ता प्रियेण विनाकृतेत्यर्थः, न जीवति
प्राणांस्त्यक्तुं चेष्टत इति यावत् । खलुस्त्वर्थे अहन्तु इत्यर्थः । ‘एकाकिनी चक्रवाकी
जीवितुं नोत्सहमाना नूनं प्रशंसनीया, अहन्तु प्रियविद्युक्तापि जीवन्ती निन्दनीया-
स्मी’ति तिर्यग्जातितोऽपि हीनमात्मानं मन्यते वासवदत्ता । जीवने कारणमाह—
अय्य उत्तं इति । पश्यामीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यदर्थे लट् । एतेनार्यपुत्रदर्श-
नस्य सम्प्रति प्राप्तावसरत्वं सूच्यते । मनोरथेन आशया । पद्मावतीविवाहप्रसङ्गेन
समागत आर्यपुत्रो नूनं नयनगोचरतां गच्छेदित्याशातन्तुरेव प्रियवियोगदशायां
वासवदत्ताया मम जीवनेऽवलम्बनमस्तीति भावः । वियोगे किल प्राणिनां प्रियजन-
समागमप्रत्याशचैव किमपि समाश्वासनं भवति । तथा च मेघदूते—‘आशावन्धः
कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां, सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रणद्धि’ इति ।

पद्मावतीपरिणयौपयिकीं मङ्गलसज्जं वासवदत्तया (आवन्तिकया) निर्मापयितु-

(धूम कर) हाय ? अनर्थ (गजब) हुआ । आर्यपुत्र भी मला पराये हीनपे अच्छा, वंछू ।
(बैठ कर) चकई धन्य है, जो एक दूसरे (चक्रवा) से विद्युद्वत् ही जीती नहीं रहती । मैं
तो प्राणों को नहीं छोड़ती । मैं अभागिन पति को फिर देखूँगी, रस इच्छा से जीती जागता हूँ

[ततः प्रविशति पुष्पाणि गृहीत्वा चेटी ।]

चेटी—(क) कहिं गु खु गदा अग्या आवन्तिआ ? [परिक्रम्या-
वलोक्य] अम्मो ! इअं चिन्तासुण्णहिअआ णीहारपडिहदचन्दलेहा
विअ अमण्डिदभदअं वेसं धारअन्दी पिअङ्गुसिलापट्टए उवविट्ठा ।

(क) क्व नु खलु गता आर्यावन्तिका ? अम्मो ! इयं चिन्ताशून्य-
हृदया नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखेवामण्डितभद्रकं वेपं धारयन्ती प्रियङ्गु-
शिलापट्टके उपविष्टा । यावदुपसर्पामि । आर्ये ! आवन्तिके !

मीहमानायाश्चिरं तन्मार्मणं कुर्वत्या गृहीतपुष्पायाश्चेत्याः प्रवेशमाह—ततः
प्रविशतीति ।

वासवदत्तान्वेषणपरायणायाश्चेत्या मानसिकं वितर्कमाह—कहिं गु इति ।
आवन्तिका श्रवन्त्यां भवेत्यर्थः । 'तत्र भवः' इत्यधिकारे 'काश्यादिभ्यष्टन्विठौ'
इत्यनेन काश्यादेराकृतिगणत्वकल्पनया विठप्रत्ययः, तस्यैकादेशे स्त्रीत्वाद्वाप् । पूज्या
आवन्तिका साम्प्रतं कास्तीति चेद्या वितर्कः । परिक्रम्यावलोक्य, किञ्चिद् गत्वा
प्रमदवनस्यां तां दृष्ट्वाह—अम्मो इति । विस्मयानन्दसूचकमव्ययमिदम् । तां
सचिन्तावस्यां दृष्ट्वा विस्मयस्तत्प्राप्त्या च हर्षः । चिन्ताशून्यहृदया, चिन्तया
प्रियचिन्तनेन हेतुना शून्यं ज्ञानशून्यं किङ्कर्तव्यमूढं हृदयं मनो यस्यास्तादृशी,
नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखा, नीहारेण हिमेन प्रतिहता ताडिता आवृता या चन्द्रलेखा
चन्द्रकला तादृशी, अमण्डितभद्रकम् अलङ्कारहीनमपि सुन्दरम् , भद्रकमिति स्वायें
कः, स्वभावसुन्दरमिति यावत् , वेपं स्वरूपं धारयन्ती विभ्राणा । उभयत्रोपमानोप-
मेययोरिदं विशेषणं योज्यम् । प्रियङ्गुशिलापट्टके, प्रियङ्गोः फलिनीवृक्षस्य तत्सम्ब-
न्धिनि तदधःस्थे तत्समीपस्थे वा शिलापट्टके विशालपाषाणखण्डे, उपविष्टा स्थिता,
वर्तत इति शेषः । सेयमावन्तिका विचारमग्ना तुहिनच्छन्नेन्दुकलेव स्वाभाविकं
सौन्दर्यं वहन्ती फलिनीवृक्षसम्बन्धिनि विशालपाषाणखण्डे स्थिता दृश्यत इति

(दासी फूलों को लेकर आती है ।)

दासी—आर्या अवन्ति—देशवाली मला कहाँ चली गई ? (घूमकर और देखकर)
अहो ! ये तो मारे चिन्ता के अपने आपको भी भूलकर कुहरे के पड़ने से चन्द्रमा की कला
को भाँति फोकी मालूम पड़ती हुई प्रियङ्गुलता के नीचे पत्थर की चौकी पर बिना बनाये ही
सुन्दर मालूम होनेवाले वेश को धारण किये हुए बैठी हैं । अच्छा, पास जाऊँ । (पास

चेटी—(क) अय्ये ! मा दाणिं अण्णं चिन्तिअ । एसो जामादुओ मणिभूमीए ह्वाअदि । सिग्धं दाव गुह्यदु अय्या ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) ण सक्कुणोमि अण्णं चिन्तेदुं । [प्रकाशम्] हला ! किं दिट्ठो जामादुओ ?

(क) आर्ये ! मेदानीमन्यच्चिन्तयित्वा । एष जामाता मणिभूम्यां स्नायति । शीघ्रं तावद् गुम्फत्वार्या ।

(ख) न शक्नोम्यन्यच्चिन्तयितुम् । हला ! किं दृष्टो जामाता ?

अनभिलषणीयमिदं वस्तु मत्करेण सम्पादयितुं समर्था देवास्तदधिकारिणो नरा वा मयि नूनं निर्दयतां दर्शयन्ति, समर्थानां कृते किमशक्यम् ? सर्वं ते कर्तुमर्हन्तीति भावः ।

आवन्तिक्वां किमायन्तश्चिन्तयन्तीमभिलक्ष्य चेटी व्रूते—अय्ये इति । इदानीं समुपस्थितेऽस्मिन् विवाहावसरे अन्यत् मा चिन्तयित्वा विषयान्तरं न विचारणीयम् । मङ्गलकार्यावसरे विचारान्तरमकृत्वा तदेव शीघ्रं निष्पादनीयमिदानीं भवत्येत्यर्थः । ‘मा चिन्तयित्वा’ इत्यत्र मायोगे त्वाप्रत्ययस्तु ‘अलंखल्वोः प्रतिपेक्षयोः प्राचां क्त्वा’ इति सूत्रे अलंखल्वोरुपलक्षणार्थकत्वकल्पनया कथञ्चित्साध्यः । वस्तुतस्तु महाकवयः कुत्रचित्किमपियधेच्छं प्रयुज्जानाः प्रयोगविषये स्वतन्त्रतामात्मनः ख्यापयन्तो निरङ्कुशत्वं स्वकीयं व्यञ्जयन्तितनाम् । एष समीपस्थः, जामाता वरः, मणिभूम्यां मणिमयगृहे मणिमयवेदिकायां वा, स्नायति स्नानं करोति, ‘ण्णं शौचे’ इति भौवादि-कस्येदं रूपम् । तावद्वाक्यालङ्कारे । विचारान्तरानुष्ठानस्य नागं समयः । मङ्गलस्नान-माचरत्यधुना जामाता । स्नानानन्तरमेव हि मङ्गलमालिका धारणीया वरेण । अतः सत्वरमेव सा प्रय्यतां भवत्येति तात्पर्यार्थः ।

आत्मगतमित्यादिना ‘दुर्वैवादवसराभावाच्चेदानीं विचारान्तरं कर्तुं न पारयान्यहं तपस्विनी’त्यात्मनि गूढार्थं विचार्य पुनः स्वभर्तृविषयकं वृत्तं श्रोतुमुत्कण्ठमाना प्रकटार्थं व्रूते वासवदत्ता—हलेति । चेदथा समं विस्रम्भालापं कर्तुकामया प्रियप्रवृत्तिं जिज्ञासमानया वासवदत्तया चेटीयं सखीद्वयं हलेति सम्बोध्यते । किं इति । अपि नाम जामातुर्दर्शनं ते जातम् ?

दासी—आर्ये ! इत समय दूसरा न सोचै, ये दामाद मणिमय चांकी पर नहा रहे हैं । हल्लिये आप जल्दी गूँथ दें ।

वासव०—(स्वगत) दूसरा नहीं सोच सकती हूँ । (प्रकाश) अरी ! क्या दामाद को देखा ?

चेटी—(क) आम, दिट्ठो भट्टिदारिआए सिणेहेण अह्माअं कोदूहलेण अ ।

वासवदत्ता—(ख) कीदिसो जामादुओ ?

चेटी—(ग) अय्ये ! भणामि दाव, ण ईरिसो दिट्ठपुरुवो ।

वासवदत्ता—(घ) हत्ता ! भणाहि भणाहि, किं दंसणीओ ?

(क) आम , दृष्टो भर्तृदारिकायाः स्नेहेनास्माकं कौतूहलेन च ।

(ख) कीदृशो जामाता ?

(ग) आर्ये ! भणामि तावद्, नेदृशो दृष्टपूर्वः ।

(घ) हत्ता ! भण भण, किं दर्शनीयः ?

आमेति । आमेत्यव्ययं स्वीकृतौ । अन्यत्किम् ? राजकुमार्याः पद्मावत्याः स्नेहादस्मदीयकौतूहलाच्च जामातुर्दर्शनसौभाग्यं लब्धं मयेति चेदुक्तिः । तद्दर्शने राजकुमार्यामस्माकं स्नेहोऽस्मदीयतद्दर्शनोत्कटामिलापश्चेत्युभय कारणमित्यर्थः ।

प्रियतमस्वरूपं पूर्णं जानत्यपि चेटीमुखेन तद्वर्णनं श्रोतुमिच्छन्त्युत्कण्ठातिशयेन चेटीं तत्स्वरूपं पृच्छति वासवदत्ता—कीदिसो इति । सुरुपः कुरुपो वा सः ? कथय, तत्स्वरूपं कीदृशम् ?

आवन्तिकाकुतूहलोद्धर्धनायोभयथापि सङ्गच्छमानमस्पृष्टमाचष्टे चेटी—अय्ये इति । अत्र वाक्यार्थः कर्म, तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारे । दृष्टपूर्वः पूर्वं दृष्टः, मयूर-व्यंसकादित्वात्समासः । कथयाम्यहम्, एतज्जामातृसदृशः पुरुषो न कुत्रापि पूर्वं दृष्टोऽभूत् । अपूर्वदर्शनः स नूनं जामाता वर्तत इत्यभिप्रायः ।

औत्सुक्यमात्मनो दर्शयन्ती ततोऽभिधत्ते वासवदत्ता—हलेति । ‘भण भण’ इति श्रवणत्वरया द्विरुक्तिः । दर्शनीयः द्रष्टुं योग्यम्, अर्थात्सुरूपः ? गूढमुक्तं त्वया । सुरुपः स कुरुपो वेत्यत्र न किमपि ते स्फुटीकरोति वचनम् । स्फुटं कथय शीघ्रम्, स किं सुन्दरः ?

दासी—हाँ, राजकुमारीं क स्नेह ओर अपने कौतूहल से देखा ।

वासव०—दामाद कैसे हैं ?

दासी—आर्ये ! कहती हूँ कि ऐसे दामाद कभी पहिले देखे ही नहीं ।

वासव०—अरी ! कहो कहो, क्या सुन्दर हैं ?

चेटी—(क) सक्कं भणितुं सरचावहीणो खामदेवो त्ति ।

वासवदत्ता—(ख) होदु एत्तञ्च ।

चेटी—(ग) किण्णिमित्तं वारेसि ?

वासवदत्ता—(घ) अजुत्तं परपुरुससङ्कित्तणं सोदुम् ।

(क) शक्यं भणितुं शरचापहीनः कामदेव इति ।

(ख) भवत्वेतावत् ।

(ग) किन्निमित्तं वारयसि ?

(घ) अयुक्तं परपुरुषसङ्कीर्त्तनं श्रोतुम् ।

आवन्तिकाप्रश्ने चेद्युत्तरं ददाति—सक्कं इति । जामाता पूर्वतोऽनुवर्तते । स किल जामाता पुष्पमयाभ्यां वाणकार्मुकाभ्यां विरहितः साक्षात्कामदेव इति कथयितुं शक्यते । कामदेवः किल वाणकार्मुकाभ्यां समन्वितः श्रूयते, श्रयन्तु ताभ्यां विहीनोऽपि सौन्दर्यातिरेकात्तवात्वेनोपलक्ष्यत इति भावः । स्वरूपेणावतीर्णः कामो वाणकार्मुकौ धत्ते, एतद्रूपेणावतीर्णस्तु न तथेति तात्पर्यम् । भेदेऽपि न्यूनता-द्रूप्यरूपकालङ्कृतिरत्र ।

चेट्या वचनमिदं निशम्य प्रियतमस्वरूपं भूर्तमिव पश्यन्ती वियोगविकला तदु-द्दीपकमधिकं श्रोतुमनिच्छन्ती प्रियप्रेम्णात्मानं विस्मृत्य वासवदत्ता ब्रूते—होदु इति । भवतु अलमिति यावत्, एतावत् इयत्, वर्णनमिति शेषः । पर्याप्तमियत् तत्स्वरूपवर्णनम्, नेतोऽधिकं किमपि वर्णय ।

इत्थं निषेधन्तीभावन्तिकां पृच्छति चेटी—किण्णिमित्तं इति । किं निमित्तं यस्यां वारणक्रियायामिति किन्निमित्तम् । क्रियाविशेषणमिदम् । जामातृविषयक-वर्णनं कुर्वती मां किमर्थं निषेधसि ? किं तात्पर्यं तन्निवारणस्य ते ?

रमसादुक्तचरमात्मनोऽवस्थाविचारेण समर्थयन्ती चेट्या वचनमुत्तरयति वा-सवदत्ता—अजुत्तं इति । सङ्कीर्त्तनम् वर्णनम् । परपुरुषवर्णनं पतिव्रताभिर्नाकर्ण-

दासी—विना धनुष और वाण के कामदेव हैं—पेक्षा कहा जा सकता है ।

वासव०—इतना ही वस ।

दासी—क्यों मना करती हैं ।

वासव०—पराये पुरुष का वर्णन सुनना ठीक नहीं ।

चेटी—(क) तेण हि गुह्यदु अय्या सिग्वं ।

वासवदत्ता—(ख) इअं गुह्यामि । आणेहि दाव ।

चेटी—(ग) गह्णदु अय्या ।

वासवदत्ता—[वर्जयित्वा विलोक्य] (घ) इमं दाव ओसहं कि णाम ?

(क) तेन हि गुम्फत्वार्या शीघ्रम् ।

(ख) इयं गुम्फामि । आनय तावत् ।

(ग) गुह्यात्वार्या ।

(घ) इदं तावदौषधं किं नाम ?

नीयमित्यतो यावच्छ्रुतं तावदेव पर्याप्तम् , नाधिकमन्यदहं किमपि श्रोतुमीहे । अत एव त्वां निवारयामि । नान्यथा किमपि सम्भावयेति भावः ।

तेण ह्येति । तेन हि नूनं तेन कारणेन, एवं चेत्तर्हीत्यर्थः । मालिकारूपं कर्म पूर्वतोऽनुसृतम् । यद्येवं तर्हि वाढम् , न वदिष्यामि । मङ्गलमालिका परं भवत्या सत्वरं गुम्फनीयेत्येवं किल वदिष्याम्येवेत्यभिप्रायश्चेटीवचनस्य ।

तत्कार्यं कर्तुमुद्यता वासवदत्ताह—इअमिति । ‘इयं गुम्फामी’त्यनेन गुम्फितुमहमुद्यतास्मीति सूचितम् । ‘आनये’त्यानयनक्रियायाः कर्म च पुष्पाद्युपकरणरूपं प्रसङ्गानुरोधाद्भ्रमम् । तावत्पदं वाक्यमलङ्करोति । एषाहं मङ्गलसजं गुम्फितुमुद्यतास्मि । आनीयतां तदर्थं त्वया पुष्पाद्युपकरणमित्यर्थः ।

इत्थं पुष्पाद्यानयने नियुक्ता चेटी पुष्पादिसामग्रीमुपनयन्ती ब्रवीत्यावन्तिकाम्—गह्णदु इति । पुष्पादिसामग्रीयं गृह्यतां भवत्येत्यर्थः । गृह्णातु इत्युक्त्या तत्समर्पणमार्थम् ।

चेष्ट्या दत्तेषु पुष्पेषु पुष्पातिरिक्तं किमपि वस्तु पश्यन्ती पृच्छति चेटीमावन्तिका—वर्जयित्वेत्यादि । अत्रापि पुष्पोपकरणग्रहणं वासवदत्ताकर्तृकमर्याद्

दासी—ऐसा है, तो आप जल्दी गूँथें ।

वासव—अच्छा, गूँथती हूँ । लाभो तो सही ।

दासी—आप लें ।

वासव०—(कुछ हटाकर और देखकर) यह औषधि कौन सी है ?

चेटी—(क) अविहवाकरणं णाम ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) इदं बहुशो गुम्फितव्यं मम
अ पदुमावदीए अ । [प्रकाशम्] इमं दाव ओसहं किं णाम ?

(क) अविधवाकरणं नाम ।

(ख) इदं बहुशो गुम्फितव्यं मह्यं च पद्मावत्यै च । इदं तावदौषधं
किं नाम ?

गम्यम् । वर्जयित्वा पृथक् कृत्वा अर्थात्पुष्पातिरिक्तं वस्तु । विलोक्य तन्निरीक्ष्य ।
इमं दाव इति । तावन्नामपदे वाक्यालङ्कारौ । पुष्पेषु निवेशितः कोऽयमौषधि-
विशेष इति वाक्यार्थः । अत्र केचन 'वर्जयित्वे'त्येतस्य 'पुष्पभाजनात्पुष्पाणि
बहिर्निःसार्य'त्यर्थं कुर्वन्ति । अत्र किल वर्जनं विलोकनं च तस्यैवास्ति वस्तुनः,
यस्य विषयेऽग्रिमः प्रश्नः । एवं सति कैश्चित्प्रदर्शितोऽर्थः स कथं नाम सङ्गतौ
भवेदिति विज्ञैरेव निरूपणीयम् ।

आवन्तिकाप्रश्नेऽस्मिन्नुत्तरमाह चेटी—अविहवाकरणं णामेति । नाम-
शब्दः प्रसिद्धौ । अविधवाकरणम्, न विधवा अविधवेति नव्समासः, ततः
अविधवा क्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । औषधमिदं स्त्रीणां सौभाग्यं सम्पादयतीति
प्रसिद्धिः । अतः सौभाग्यसम्पादनमिदं गुम्फनीयमत्रेत्यर्थः । आत्मनः सौभाग्य-
रक्षायै पत्युः प्रीतेः सम्पादनाय च मङ्गलमालये वनस्पत्यादिकं किमपि गुम्फ-
नीयमिति स्त्रीणामाचारः ।

ईदृशोपयोगिनस्तस्य वस्तुनो गुम्फनं चित्ते प्रशंसन्त्यावन्तिकाह—आत्म-
गतमिति । बहुशः अवश्यमित्यर्थः । मह्यम् आत्मार्थम् । यत इदं वस्तु सौभा-
ग्यसम्पत्त्या आवश्यकम्, ततः स्वार्थं पद्मावत्यै च मयैतद्गुम्फनमवश्यं करणीय-
मत्रेति तात्पर्यम् । सौभाग्यमूलकस्य प्रियतमजीवनस्य तावदात्मनोऽप्यभीष्टतया
तद्गुम्फनावश्यकत्वोक्तिश्चिता वासवदत्तायाः । मानसमिदं विचार्य तद्गुम्फित्वा
तादृशं वस्त्वन्तरं च दृष्ट्वा प्रकटहरेण पुनस्तद्विषये 'किमिदमौषध'मिति पुनः
पृच्छति वासवदत्ता—इमं दाव इति । प्रागुक्तोऽर्थः ।

दासी०—यह सोहाग बढ़ानेवाली है ।

वासव०—(मन में) मेरे और पद्मावती के लिये यह अवश्य गूँथनी चाहिये ।
(प्रकाश) यह दूसरी कौन सी औषधि है ?

चेटी—(क) सवत्तिमद्दणं णाम ।

वासवदत्ता—(ख) इदं ण गुम्फिदव्वं ।

चेटी—(ग) कीस ?

वासवदत्ता—(घ) उवरदा तस्य भय्या, तं णिप्पओअणं त्ति ।

(क) सपत्नीमर्दनं नाम ।

(ख) इदं न गुम्फितव्यम् ।

(ग) कस्मात् ?

(घ) उपरता तस्य भार्या, तन्निष्प्रयोजनमिति ।

उत्तरं चेष्ट्याः—सवत्तिमद्दणं इति । अत्रापि नामशब्दः प्रसिद्धार्थः । सपत्नीमर्दनम्, सपत्नी मर्द्यतेऽनेनेति पूर्ववत्करणे ल्युट् । औपधमिदं सपत्नीं मर्दयति । सपत्नीमदमर्दनेऽस्मिन्नौपधे सन्निवेशिते सति तद्वारयित्र्याः सम्भविष्यन्नपि सपत्नीद्वेषः किमपि कर्तुं न प्रभवतीत्याशयः ।

पञ्चावतीसपत्नीभविष्यन्त्या मर्मतेन वस्तुना मर्दनं भविष्यतीति तद्गुम्फनं सहसा निषेधति वासवदत्ता—इदं णेति । सपत्नीमदमर्दनमिदमौपधं नात्र मया गुम्फितुं युज्यते ।

तदनन्तरं चेष्ट्याः प्रश्नः—कीस इति । कस्मात्कारणादिदम् ? एतस्याऽगुम्फने किं कारणम् ?

सहसोक्तेनैतेन वचसाऽऽत्मनः स्वरूपं प्रकटीकृतमिवाभिलक्ष्य पुनः स्वोक्तिं समर्थयन्त्या वासवदत्ताया उत्तरम्—उवरदेति । उपरता मृता, तस्य उदयनस्य राज्ञः, भार्या वासवदत्ता, तदिति हेत्वर्थमव्ययम्, निर्गतं प्रयोजनं यस्मात् तन्निष्प्रयोजनमिति बहुव्रीहिः । इदमौपधं कर्तुं पूर्वतोऽनुवृत्तम् । उदयनभूपतेः पत्न्या वासवदत्ताया मृत्युः सञ्जात इति सपत्न्या अभावादस्यौपधस्यात्र गुम्फने प्रयोजनं किमपि नास्तीति शब्दार्थः । 'वासवदत्ताग्नौ दग्धे'ति प्रथमाङ्कक्या-

दासी—सौत के मद को चुर करनेवाली ।

वासव०—यह न गूँथी जायगी ।

दासी—ज्यों ?

वासव०—उनकी त्नी मर गई, इतलिये यह व्यर्थ है ।

[प्रविश्यापरा]

चेटी—(क) तुवरदु तुवरदु अच्चा । एसो जामादुओ अविहवाहि
अवमन्तरचउस्सालं पवेसीअदि ।

वासवदत्ता—(ख) अइ ! वदामि, गह एदं ।

(क) त्वरतां त्वरतामार्या । एष जामाता अविधवाभिरभ्यन्तरचतु-
श्शालं प्रवेश्यते ।

(ख) अयि ! वदामि, गृहाणैतत् ।

सम्बद्धां कार्यविशेषसम्भावितान् लोकप्रसिद्धिमनुसृत्योक्तिरियं वासवदत्तायाः । एत-
दौषवस्याऽगुम्फने वासवदत्ताया मानसं तात्पर्यं त्वेतदेव—यदिदमौषधमत्र गुम्फितं
मां मर्दयेत्, तेनाहं हतप्रभा भवेयम् ।

मङ्गलसङ्निपत्तये गतां प्रथमां चेटीं विलम्बं कुर्वती विचार्य तां त्वरयितुं
द्वितीयस्याश्चेदद्याः प्रवेशमाह—प्रविश्यापरेति ।

तदुक्तिमाह—तुवरदु इति । 'त्वरतां त्वरताम्' इति नृशार्थे द्विरुक्तिः ।
आर्याया भवत्या विवाहमङ्गलस्रजो गुम्फनेऽत्यन्तं शीघ्रता कर्तव्या । कथमिति चेदा-
ह—एसो इति । अविधवाभिः सौभाग्यवतीभिः, अभ्यन्तरचतुःशालम्, अभ्यन्त-
रेऽन्तःपुरे चतुःशालम्, अन्तःपुरस्थं विवाहगृहमिति यावत् । सुवासिन्यो जामा-
तरमेनं विवाहगृहं प्रवेशयन्ति । अस्याः स्रजः साम्प्रतमेवावश्यकता वर्तते । अतः
एषा सत्वरमेव पूर्यतामिति भावः ।

त्वरमाणाया द्वितीयचेट्या वचनमिदं निशम्य स्रगुम्फनं पूरितवत्या वासव-
दत्ताया उक्तिरियम्—अइ इति । अयीति कोमलामन्त्रणे, द्वितीयचेट्याः सम्बोधन-
मिदम् । वदामि कथयामि, प्रहीतुमिति शेषः । एतदिति सामान्ये नपुंसकम्, कौतुक-
स्रजमित्यर्थः । कथयाम्यहं प्रहीतुमिमाम्, गृह्यतामियं स्रक् । मत्कार्यं पूर्णम्,
मत्कर्तृको विलम्बो नास्तीत्यर्थः । एतदनन्तरं चेटीहस्ते तस्याः स्रजः समर्पणं
'वासवदत्ताकर्तृकमर्याद् गम्यम् ।

(दूसरी दासी का आना ।)

दासी—जल्दी करें, जल्दी । ये दानाद ब्रह्मगिर्नों द्वारा कोहबर में लाये जा रहे हैं ।
वासव०—भरी ! कइती हूँ कि यह ले ।

चेटी—(क) सोहणं । अग्ये ! गच्छामि दाव अहं ।

[उभे निष्क्रान्ते ।]

वासवदत्ता—(ख) गदा एसा । अहो ! अच्चाहिदं । अग्य-
उत्तो वि णाम परकेरओ संवुत्तो । अविदा ! सय्याए मम दुक्खं विणो-
देमि, जदि णिदं लभामि ।

(क) शोभनम् । आर्ये ! गच्छामि तावदहम् ।

(ख) गतैषा । अहो ! अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः
संवृत्तः । अविदा ! शय्यायां मम दुःखं विनोदयामि, यदि निद्रां लभे ।

तां मङ्गलस्रजं गृहीत्वा तत्सुन्दरतां प्रशंसन्ती ततो जिगमिषन्ती द्वितीय-
चेट्याह—सोहणं इति । गुम्फनं मङ्गलस्रजं बोद्दिश्य सामान्यतः 'शोभन'मिति
नपुंसकपदप्रयोगः । तावदिति वाक्यसौन्दर्ये । सुन्दरमिदम्, भवत्या गुम्फितेयं
स्रज् मनोहारिणी । साम्प्रतं गम्यते मया । इत्युक्त्वा प्रथमया चेट्या सह निर्गता ।

'उभे निष्क्रान्ते' इत्यनेन द्वयोश्चेट्योर्निर्गमनं सूचितम् । वासवदत्तायास्तु
प्रच्छन्नरूपायास्तत्र विवाहोत्सवे जनसंमर्दे गन्तुमनौचित्यात्तन्नोक्तम् ।

द्वयोश्चेट्योर्गमनानन्तरं वासवदत्ता मनसा समं भापते—गदा इति । एषा
चेटी अथवा माला । 'अहो ! अत्याहितम्, आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्त'
इत्यस्यार्यः प्रागुक्तः । 'अविदा' इति विषादसूचकमव्ययम् । मम, स्वीयमित्यर्थः ।
'विनोदयामि लभे' इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लटौ । विनोदनं दूरीकरणम् ।
'विवाहमङ्गलस्रजं गृहीत्वा चेटी गतवती । अधुना पद्मावत्या विवाहो भविष्यति ।
हन्त ! कष्टम्, आर्यपुत्रो मयि प्रीतिमानपि साम्प्रतं पद्मावतीप्रियः सञ्जातः । कथं
नाम कष्टमिदं सहिष्ये ? शय्यामधिशय्य स्वकीयं कष्टमिदमपनेष्यामि, यदि देवा-

दासी—आर्ये ! यह तो बहुत सुन्दर नूँधी गयी । अब मैं जाती हूँ ।

(दोनों दासियां चली गईं ।)

वासव०—यह गई । क्या हो अनर्थ है । आर्यपुत्र (पति) भी पराये हुए । हाय !

KOTA (Raj)

[निष्क्रान्ता ।]

तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विदूषकः ।]

विदूषकः—[सहर्षम्] (क) भो ! दिट्ठिआ तत्तहोदो वच्छ-

(क) भोः ! दिट्ठिआ तत्रभवतो वत्सराजम्याभिप्रेतविवाहमङ्गलरम-

त्रिद्रामधिगमिष्यामि । दुःखापहन्त्री निद्रैव मे शरणम् । परन्तु मन्ये सापि मत्कृते दुर्लभा' इति प्रलपन्ती वासवदत्ता निर्गता ।

पूर्वोक्तं चिन्तयन्त्या वासवदत्ताया निर्गमनमाह—निष्क्रान्ता इति ।

अङ्कसमाप्तिं दर्शयति—तृतीयोऽङ्कः इति ।

इति श्रीम्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिण्यां तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थाङ्कप्रारम्भं प्रतिजानीते—अथ चतुर्थोऽङ्कः इति ।

तृतीयेऽङ्के वत्सराजस्योदयनस्य पद्मावतीविवाहसम्बन्धान्तरनिष्पत्तिं सूचयित्वा चतुर्थेऽस्मिन्नङ्के परस्परं तथो रतिभावपरिपोषं वासवदत्ताविषयकं प्रणयमप्यनुस्यूतमुदयनस्य दर्शयिष्यंस्तदनुवृत्तां संवादमङ्गीं घटयितुं सपरिवारपद्मावत्युदयनप्रवेशं च सूचयितुमङ्कारम्भे विदूषकचेटीप्रयोद्यमाणप्रवेशकमुखेन पूर्वं विदूषकस्य प्रवेशं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

विदूषको हि विचित्रवान् वसन्तादिपदव्यपदेश्यो हास्यरसप्रधानः पात्रविशेषः । अयं च भोजनप्रियो ब्राह्मणो राज्ञः सुहृत्त्वेनैव सर्वत्र नाटकेषूपवर्ण्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—'कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषार्थैः । हास्यकरः कलह-रतिविदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः' । निष्पन्ने च राज्ञो विवाहमङ्गले तत्सुहृदो विदूषक-स्यास्य हर्षो युज्यते । तमेव साम्प्रतमदत्तीयं मानसोद्गारमाह—भो इति ।

यदि नीद आजाती तो सेज (पलंग) पर नेग दुःख दूर हो जाता ।

(जानी है ।)

तीसरा अङ्क समाप्त

(तव विदूषक आता है ।)

: विदूः—(हर्ष से) अजी नहागज उदयन के मनचाहे मङ्गलमय विवाह का शुभ समय

राअस्स अभिप्पेदविवाहमङ्गलरमणिज्जो कालो दिट्ठो । भो ! को
णाम एदं जाणादि—तादिसे वयं अणत्थसलिलावत्ते पक्खित्ता उण

णोयः कालो दृष्टः । भो ! को नामैतज्जानाति—तादृशे वयमनर्थसलिला-

दिष्टया दैवेन, तत्रभवतो मान्यस्य, राजत्वात्पूज्यत्वोक्तिरियम्, वत्स-
राजस्योदयनस्य, इदं च पदमभिप्रेतपदेन सह सम्बध्यते । अभिप्रेतविवाहमङ्गल-
रमणीयः, अभिप्रेतमभीष्टं यद् विवाहमङ्गलं पद्मावतीपरिग्रहमहोत्सवस्तेन रमणीयः
सुन्दरः, कालः अतीतः समयः, दृष्टः साक्षात्कृतः, अस्माभिरिति शेषः । यत्र च
सुहृदो राज्ञ उदयनस्याऽभिमतो विवाहोत्सवः समं पद्मावत्या संवृतः, स किल
सुन्दरः समयोऽस्माकं पुरो विधिवशादिदानीमुपस्थितोऽभूदित्यर्थः । पुरुषप्रयत्ना-
ऽसाध्यस्य मङ्गलकार्यस्यैतस्य संसिद्धौ नियतमर्तकिंताऽघटितघटनापटुतमं दैवमेव
कारणं जातमिति भावः । तदैवास्य दैवघटितत्वं स्फुटीकरोति—भो इति । नामेति
वाक्यालङ्कारे । एतद् वक्ष्यमाणम्, जानातीति भूतार्थे लट् । क एवं चिन्तितवानि-
दम् ? न कोऽपीत्यर्थः । किमिदमित्याह—तादिसे इति । तादृशे महत्तमेऽति-
भयङ्करे, अनर्थसलिलावर्ते, अनर्थो राज्यापहारलक्षणं वत्सराजेनाऽनुभूयमानमनाहार-
देहाऽसंस्कारादिलक्षणं च दुःखं स एव सलिलावर्तः अम्मोभ्रमः तत्र । आवर्तशब्दे-
नैव सलिलभ्रमरूपार्थेऽवगते पुनरत्र प्रयुक्तः सलिलशब्दः स्पष्टार्थः । 'स्यादावर्तो-
ऽम्मसां भ्रमः' इत्यमरः । यत्र च मध्ये गर्तरूपे पतितो जनश्चक्राकारजलीयगतिवि-
शेषाद्वाहितः परिभ्रमन्नन्तर्नीयमानोऽतिकष्टाद् बहिरुपैति, स तावज्जलान्तःस्थानवि-
शेष आवर्तपदेनोच्यते । प्रक्षिप्ता निपातिताः, वयं राज्ञा समन्विताः सर्व एव राज-
कीया इति यावत्, उन्मङ्क्ष्यामः ततो बहिर्भविष्यामः । 'अनवक्लप्यमर्पयोरकि-
वृत्तेऽपि' इत्यनेन असम्भावनार्यायामनवक्लपौ लृट् प्रयोगोऽयम् । अपहृतराज्येन
वासवदत्तावियोगविकलेन राज्ञा तत्सममुखदुःखैरस्माभिश्च साक्षात्परम्परया वा
यन्नाम तादृशं महत्कष्टमनुभूतं दैवबलात्तस्मादुन्मुक्ता वयं भूयः पद्मावतीपरिग्रहैक-
हेतुकवर्णयिष्यमाणप्रासादवासादिसम्भवाऽनिर्वचनीयदुःखविशेषानुभूतिभाजनं भवि-
ष्याम इतीदं केन सम्भावितमासीत् ? नियतमेतदचिन्तितोपनतं सर्वथेत्यर्थः ।

हमलोगों को बड़े ही सौभाग्य से देखने को मिला । कहाँ जी, कौन भला यह जानता था
कि हमलोग वैसे (मयानक राज्यापहरणरूप) अनर्थकारी चक्र में गिरावे हुए भी फिर बाहर

उम्मज्जिस्सामो त्ति । इदाणि प्रासादेषु वसीअदि. अन्देउरदिग्विआसु
हार्इअदि, पाकिदिमउरसुउमाराणि मोदअखज्जआणि खज्जीअन्ति त्ति
अणच्छरसंवासो उत्तरकुरुवासो मए अणुभवीअदि । एक्को खु महन्तो

वर्ते प्रक्षिप्ताः पुनरुन्मङ्गल्याम् इति । इदानीं प्रासादेषूप्यते, अन्तःपुर-
दीर्घिकासु स्नायते, प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि मोदकखाद्यानि खाद्यन्त इत्य-
नप्सरस्संवास उत्तरकुरुवासो मयानुभूयते । एकः खलु महान् दोषः,

देवमेवास्मान् कष्टमयीं तादृशीं दशामनुभाव्य पुनः प्रमदमयीं तामिदानीमारोपया-
मासेति भावार्थः । राज्ञा सममनुभूयमानं तदेव सुखं वर्णयति—इदाणिम् इति ।
प्रासादेषु राजभवनेषु, 'हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमरः,
उच्यते निवासः क्रियते, वसतेः कर्मणि यकि कित्वात्सम्प्रसारणम् । अन्तःपुरदी-
र्घिकाषु, अन्तःपुरं स्त्रीणां निवासस्यानं तस्य दीर्घिकासु वापीषु, 'वापी तु दीर्घिका'
इति कोपः, स्नायते स्नानं क्रियते । एतेनास्य राज्ञः सुहृदः सर्वत्राऽप्रतिहतगतित्व-
मतिविश्वासास्पदत्वं च व्यक्तीकृतम् । प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि, प्रकृत्या स्वभा-
वेन न तु कृत्या मधुराणि मिष्टानि सुकुमाराणि नृदुलानि च, स्वभावतो मिष्टै-
र्नृदुभिश्च पदार्थैर्निर्मितानीति यावत् । नृदुतया च चर्वण आयासो न भवतीति
खाद्यपदार्थानां सौकुमार्यस्य वर्णनम् । मोदकखाद्यानि, मोदका लड्डुकादयस्तद्रू-
पाणि खाद्यानि भोज्यवस्तूनि, खाद्यन्ते भुज्यन्ते । इति अतो हेतोः, अनप्सरःसंवा-
सः, नास्ति अप्सरसां स्ववेश्यानां संवासः सहवासो यत्रेत्येतादृशः, उत्तरकुरुवासः,
उत्तराः कुरवो नाम काचिद् देवभूमिः तत्र वासोऽवस्थानम्, मयेति स्वात्मनो
निर्देशः, अनुभूयतेऽनुभवगोचरीक्रियते । स्वर्गीयाणि सुखान्यत्रोपलभ्यन्ते मया ।
किन्तु स्वर्गेऽप्सरसो वसन्ति, अत्र च तासामभाव इत्येव ततो वैलक्षण्यमिति व्यति-
रेकः । अहं किलास्मिन् समये प्रियसुहृद्वत्सराजीयनूतनविवाहमङ्गलमहिम्ना प्रासाद-
वासान्तःपुरविहारमधुरभोजनोपचितप्रभूतदिव्यसुखसौभाग्यशाली नूनमिमां भूमिं
स्वर्गमेव मन्ये किन्तु खिद्ये यदप्सरसामत्र साहचर्यं नास्तीत्यर्थः । एतादृक्सु-
खविशेषानुभवेऽप्यतिमात्रभोजनवशादात्मनो दुःखं दर्शयति एको इति । दोषो

निकल आवेंगे। इस समय तो राजमहलों में रहते हैं, जनानखाने (अन्तःपुर) की वावडियों
में नहाते हैं, स्वभावतः मीठा और नुलायम लड्डुवा आदि खाने की चीजों को खा रहे हैं,
इससे यही जान पड़ता है कि हम स्वर्गसुख का अनुभव कर रहे हैं। केवल यहाँ अप्सराओं

दोसो, सम आहारो सुदुःखं न परिणमति, सुप्पच्छदणाए सय्याए णिद्वं
ण लभामि । जह्वादसोणिदं अभिदो विअ वत्तदि त्ति पेक्खामि ! भो !
सुहं णामअपरिभूदं अकल्लवत्तं च ।

समाहारः सुदुःखं न परिणमति, सुप्रच्छदनायां शय्यायां निद्रां न लभे ।
यथा वातशोणितमभित इव वर्तते इति पश्यामि । भोः ! सुखं नामग-
परिभूतमकल्यवत्तं च ।

विकारः, समुत्पन्न इति शेषः सुदुःखं सम्यक्, परिणमति परिपाकं गच्छति । सुप्र-
च्छदनायाम्, अपीत्युपरिष्ठाद्योजनीयमत्र, सु सुन्दरं कोमलं प्रच्छदनमास्तरणं
यत्र तस्याम् । प्रकर्षेण छद्यत आस्तोर्यतेऽनेनेति प्रच्छदनम्, 'आध्वाद्वे'ति णिजभाव-
पक्षे 'छदि अपवारणे' इत्यतः करणे ल्युट् । यथा येनेति यावत्, पूर्वोक्तेन हेतु-
नेत्यर्थः, वातशोणितम्, वातरक्तनामा रोगविशेष इति यावत् । यत्र हि वातरक्ते
दूषिते सती अस्वप्नाहाराऽपरिपाकप्रभृतौ विकारानुद्भावयतः, स खलु वातरक्ताद्यो
निगद्यते रोगः । अभितः समन्तत इव, इव गच्छे वाक्यसौन्दर्यं, देहमभिव्याप्ये-
त्यर्थः, वर्तते उपस्थिताऽस्ति । पश्यामे जानामि, दृशिरत्र ज्ञानार्थः । इह ताव-
देतर्हि मधुमनोहराऽऽहारसौभाग्यसमन्वितस्यापि गुरुतर एकोऽयं विकारः समुद्-
भूतो वर्तते, यत्किञ्च—'जीर्णं न जायतेऽन्नं कोमलशयनेऽपि नैति निद्रा मे' ।
अतोऽहं मन्येऽधुना वातरक्तव्याधिना समाक्रान्तोऽस्मीति । ईदृशावस्थाविशेषस्य
पुनर्दुःखात्मकत्वमेव द्रव्यति—भो इति । आमयपरिभूतम्, आमयेन रोगेण
परिभूतमाक्रान्तं संछिद्यमिति यावत्, अकल्यवर्तम्, कल्यवर्तः प्रातराशः 'कलेवा'
इत्यपभ्रंशेन भाषायां प्रसिद्धं प्रातःकालिकं भोजनं, तत्रास्ति यत्रेत्येवम्भूतम्,
एतादृशविशेषणद्वयविशिष्टं सुखं, न, सुखमिति शेषः । सुखमपि व्याधिसम्बन्धेन
समन्वितमाहारपरिपाकाभावात्प्रातराशयोगविरहितं सत् सुखपदेन व्यवहार्यं नैव
भवतीति भावः । युज्यते तावदजीर्णमयप्रस्तता यद्येच्छमत्यधिकं भुजानस्य भोजन-
भट्टस्य विदूषकस्थेपा ।

का हा अमाव है । किन्तु एक बड़ा भारी दोष है कि मुझे खाना अच्छीतरह नहीं पचता
और कोमल गद्दी की सेज पर नींद भी नहीं आती । मानों वातरक्त की बीमारी मुझ में
चारों ओर से आ समाई है । जो रोग से आक्रान्त हो और जिसमें कलेवा (प्रातर्भोजन)
न मिलता हो वह सुख, सुख नहीं माना जाता ।

[ततः प्रविशति चेटी ।]

चेटी—(क) कहिं णु खु गदो अय्यवसन्तओ ? [परिक्रम्यावलोक्य]
अहो ! एसो अय्यवसन्तओ । [उपगम्य] अय्य ! वसन्तअ ! को
कालो, तुमं अण्णोसामि ।

विदूषकः—[दृष्ट्वा] (ख) किंणिमित्तं भद्रे ! मं अण्णोससि ?

(क) कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तकः ? अहो ! एष आर्यवसन्तकः ।
आर्य वसन्तक ! कः कालः, त्वामन्विष्यामि ।

(ख) किन्निमित्तं भद्रे मामन्विष्यसि ?

स्वामिन्या महाराजदर्शकपत्न्या आश्रया नूतनजामातू राज्ञः प्रवृत्तिमधिगन्तु-
मिच्छन्त्यास्तदर्थं च राज्ञो मित्रं विदूषकमन्विष्यन्त्याः साम्प्रतं चेद्याः प्रवेशमनुरूपं
दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

विदूषकदर्शनोत्सुकतामात्मनः प्रकटीकरोति चेटी—कहिं णु खु इति । नु
खलु इति वाक्यपूरणाय । वसन्तक इति विदूषकस्याभिधानम्, आर्येति तद्विशेषणं
च पूजनीयजामातृमित्रस्य तस्यापि पूज्यत्वं द्योतयितुम् । श्रीमता विदूषकेण क्व
गतं स्यात् ? कथं कुत्र वा तस्योपलब्धिर्भवेदिदानीम् ? तदन्वेषणार्थमितस्ततः
परिभ्रम्य कुत्रचन स्थाने च तं दृष्ट्वा हर्षोक्तिं दर्शयति—अहो इति । अयमत्र
मान्यो वसन्तकौ वर्तते । समीपं गत्वा ब्रूते—अय्येति । कः कालः कियत् समयः,
व्यतीत इति शेषः । चिरादहं तत्रभवतोऽन्वेषणे लग्नास्मीत्यर्थः ।

आत्मानमन्विष्यन्ती विलोक्य चेटी तत्कारणं पृच्छति विदूषकः—किंणि-
मित्तम् इति । किं निमित्तमस्यां क्रियायामिति किन्निमित्तम्, क्रियाविशेषणमिदम् ।
'श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं'मिति कोषाद्भद्रशब्दः कल्याणवचनः, स चोपचारा-
त्तद्व्यपि प्रयुज्यते, विशेष्यानुसारेण चात्र स्त्रीत्वम् । 'भद्रमस्या' इत्यर्थे 'अर्शआदि-
भ्योऽच्' इत्यनेनाऽर्शआदेराकृतिगणत्वेनाच्छत्ये वा स्त्रियां भद्राशब्दः सिद्ध्यति ।

(तव दासी आती है ।)

दासी—आर्य वसन्तक (विदूषक) कहाँ गये ? (धूमकर) अच्छा माननीय वसन्तक
ये हैं । (पास पहुँच कर) आर्य वसन्तक ! आपको ढूँढते हुए मुझे कितनी देर हुई ।

विदू०—(देख कर) भद्रे ! मुझे क्यों खोज रही हो ?

चेटी—(क) अह्माणं भट्टिणी भणादि—अवि ह्लादो जामादुओ न्ति ।

विदूषकः—(ख) किंणिमित्तं भोदि ! पुच्छदि ।

चेटी—(ग) किमण्णं । सुमणोवण्णअं आणेमि न्ति ।

(क) अस्माकं भट्टिनी भणति—अपि स्नातो जामातेति ।

(ख) किन्निमित्तं भवति ! पृच्छति ?

(ग) किमन्यत् सुमनोवर्णकमानयामीति ।

तत्सम्बुद्धौ भद्रे इति । कल्याणशीले ! इति तदर्थः । अथवा भद्रे ! सभ्ये !, भद्रशब्दः सभ्यार्थः । अयि ! कथय, किमर्थमेतन्ममान्वेषणं ते ? किं वा मत्कार्यमिति वाक्यार्थः ।

तदन्वेषणकारणमाह चेटी—अह्माणं इति । भट्टिनी अनभिषिक्ता राज्ञः स्वामिनी, महाराजदर्शकस्य पत्नीति यावत्, भणति पृच्छतीत्यर्थः । अपिशब्दः प्रश्नवचनः, अयं च वाक्यारम्भे प्रायः प्रयुज्यतेऽस्मिन्नर्थे । 'स्नात' इति गत्यर्थाकर्म्मके'त्यादिना कर्तरि कः, जामाता वत्सराजः उदयनः । अस्मत्स्वामिन्या मन्मुखेन पृच्छयते, यत्किं जामातु राज्ञः स्नानं जातं न वा ? इदं च त्वत्तो ज्ञातुं शक्यते, अतस्त्वामहमन्विध्यामीत्यर्थः । 'अस्माकं भट्टिनी'त्युक्त्या स्वामिन्यां गौरवभाव आत्मनः प्रकटीकृतश्चेत्या ।

विदित्वापि निजान्वेषणकारणं चेष्ट्याः पुनस्तत्कृतं जामातुस्नानप्रश्नमुद्दिश्य विदूषकः प्रश्नयति ताम्—किंणिमित्तम् इति । भवति ! शोभने ! दीप्त्यर्थकाद् भाघातोर्ध्वतुप्रत्यये कृते स्त्रियां ङोपि सम्बुद्धौ रूपमिदम् । किन्निमित्तं किमर्थम् । अयि ! किं प्रयोजनमुद्दिश्य ते स्वामिन्या कृतोऽयं प्रश्नः ।

उत्तरयति चेटी—किमण्णम् इति । अन्यत्किम्, वक्ष्यमाणमिदमेव निमित्तमित्यर्थः । सुमनसश्च वर्णकं चेत्यनयोः समाहारः सुमनोवर्णकम्, समाहारद्वन्द्वोऽयम्, तेनैव क्लीबत्वमेकत्वं च । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्' इति कोपात् स्त्रियां बहुत्वे च प्रयुज्यमानः सुमनःशब्दः पुष्पमभिधत्ते । अत्र हि सुमनःशब्देन

दामो—हमारी स्वामिनो पूछती हैं कि क्या जामाता नहा चुके ?

विदू०—भरी ! (तुम्हारी मालकिन) क्यों पूछती हैं ?

दासी—दूसरा क्या ? चन्दन, फूल, नाला आदि लाऊँ—इसलिये ।

विदूषकः—(क) ह्लादो वत्तभव। सव्वं आणेदु भोदी वज्जिअ भोअणं ।

चेटी—(ख) किंणिमित्तं वारोसि भोअणं ?

विदूषकः—(ग) अधण्णस्स मम कोइलाणं अक्खिपरिवट्ठो विअ

(क) स्नातस्तत्रभवान् । सर्वमानयतु भवती वर्जयित्वा भोजनम् ।

(ख) किन्निमित्तं वारयसि भोजनम् ?

(ग) अधन्यस्य मम कोकिलानामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः ।

पुष्पलक्ष्, वर्णकशब्देन च चन्दनं गृह्यते 'आनयामी'ति विध्यर्थे लट्, 'आनयेव'मिति तदर्थः । किमत्रेतत्कारणम् ? क्रियमाणेऽस्मिन्नामातुः स्नानविषयके प्रदने कारणमेतदेव खलु, यन्मन्त्रा पुष्पलक्ष् चन्दनं चानेतव्ये । स्नानानन्तरं पुष्पलक्ष् धारणीया चन्दनं च लेपनीयं शरीरे जामात्रा । यदि नाम तदीयं स्नानं सम्पन्नं, तर्हि साम्प्रतमानयाम्यहं पुष्पलक्ष् चन्दनं च तत्कृते । तत्कृष्यतामिदं यायातव्येन त्वया ।

निश्चयेदं चेटीवचो वचनं प्रयुङ्क्ते विदूषकः—ह्लादो इति । तत्रभवान् उदयनो भूपतिः, वर्जयित्वा त्यक्त्वा । सञ्जातः स्नानविधिर्भूपतेरुदयनस्य । अतस्तदर्थं त्वया भोजनं विनेदानीं सर्वमानेतव्यमित्यर्थः । अत्रेदं तात्पर्यम्—समुपस्थिते सति भूपतेः कृते भोजने यत्सुहृदा विदूषकेणापि तद्भोजनं लभ्येत । किन्तु स्वभावतो भोजनप्रियोऽपि सूचितपूर्वाऽजीर्णरोगग्रस्तोऽयं न तावदिदानीं भोजनादसुहृदयति सः । 'आनीते' च भोजनं चेतो बलादाकर्षेदित्यतस्तन्निषेधं चाक्रापीत् । इत्यङ्कारमस्वारस्यं प्रकटय्यापि भोजनानयने विदूषकोऽप्रस्तुतभोज्यपदार्थानयननिषेधमुखेन स्वात्मनो भोजनप्रियतामाविष्कृतवानिति ।

इत्थं किल भोजनानयनं निषेधन्तं विदूषकं प्रति चेटी तन्निराकरणे कारणं जिज्ञासमाना 'किमर्थं तन्निषिध्यत' इत्येवं पुनरात्मनः पृच्छां दर्शयति—किंणिमित्तम् इति । भोजनं भोजनानयनमित्यर्थः ।

स्वकर्तृकेऽस्मिन्भोज्यपदार्थोपस्थापनप्रतिषेधे हासकारणं कारणं प्रकटयति विदूषकः—अधण्णस्सेति । अधन्यस्य भाग्यहीनत्वेत्यर्थः । अक्षिपरिवर्त इव परिवर्तः परिवर्तनं परितो भ्रमणमिति यावन्, अङ्गोः परिवर्तोऽक्षिपरिवर्तः न यथा ।

विदू०—वे नहा चुके । मोहन-सामग्रो छोड तुम सब पदार्थ ला सकी हो ।

दासी—खाने की चीज लाने की क्यों मना कर रहे हैं ?

विदू०—मैं बड़ा अभाग हूँ, क्योंकि-कोइलें को आँख बिल मॉति उलट पड़ती हैं या

कुक्षिपरिवट्टो संवुत्तो ।

चेटी—(क) ईदिसो एव्व होहि ।

विदूषकः—(ख) गच्छदु भोदी । जाव अहं वि तत्तहोदो सआसं गच्छामि ।

[निष्क्रान्तौ ।]

(क) ईदृश एव भव ।

(ख) गच्छतु भवती । यावदहमपि तत्र भवतः सकाशं गच्छामि ।

परिपूर्वाद् वृत्धातोर्भावे घञि परिवर्तशब्दः सिध्यति । कुक्षिपरिवर्तः उदरविकारः, संवृतः सञ्जातः । अयं भावः—‘नेत्रपरिवर्तनं कौकिलानामिव मन्दभाग्यस्य ममोदरविकारो भुक्ताऽपरिपाकरूपः साम्प्रतं वरीवर्तीत्यत एवाहं भोजनमानेतुं निषेधामि त्वाम् । राजा तु मां विहाय नैकाकी भोजनं कुर्यात्कदापि, अहं च भोजनमुपस्थितं कथमपि त्यक्तुं कर्तुं च न शक्नुयाम् । ययेच्छं भोक्तुमददानोऽयमुदरविकारो हन्ताऽतितरां कथयते । अतो हि भोक्तुमसमर्थाऽधुना ध्रुवमहं मन्दभाग्योऽस्मी’ति ।

विदूषकस्योक्तिमिमां निशम्य चेटो सहासं वितनुते प्रेम्णा शुभाऽऽशंसनं तत्र—ईदृसो इति । वाक्येऽस्मिन्नौचित्यात् ‘सदा’ इति पदमध्याहरणीयम् । ईदृशः उदरविकारवान् । उदरविकारेणाक्रान्त एव त्वं सर्वदा वर्तस्व, आस्तां च तावत्ते शाश्वतं साहचर्यममुना विकारेणेत्यर्थः ।

इदमीदृशं चेटया समं संलप्य साम्प्रतं पदमावत्युपसर्पणाय चेटो विस्रष्टुमिच्छन् कार्यान्तरकरणाभिप्रायेण स्वयमपि सुहृदः श्रीमतो नरपतेः समीपं जिगमिपन् विदूषकः प्राह—गच्छदु इति । गच्छतु अर्थात्पदमावत्याः समीपम् । यावदित्यस्य अधुनेत्यर्थः ।

विदूषकप्रस्तावानुसारं तयोरचेटीविदूषकयोस्ततः प्रस्थानं दर्शयति कविः—निष्क्रान्ताविति ।

रोग-पूण लाल लाल हो जाती है, उसी तरह मेरे पेट में भी उलट फेर हो गया है कि खाया हुआ समय पर ठीक पचता नहीं ।

दासी—पेटे हो आप (सदा) बने रहें ।

विदू०—तुम जाओ । अब मैं भी राजासाहब के पास जाता हूँ ।

(दोनों चले गये ।)

प्रवेशकः

[ततः प्रविशति सपरिवारा पद्मावती श्रावन्ति कावेपधारिणी वासवदत्ता च ।]

चेटी—(क) किण्णिमित्तं भट्टिदारिद्र्या पमद्वणं आअदा ?

पद्मावती—(ख) हला ! ताणि दाव सेहालिआगुल्लआणि पेक्खामि कुसुमिदाणि वा ण वेत्ति ।

(क) किण्णिमित्तं भट्टिदारिका प्रमद्वनमागता ?

(ख) हला ! ते तावत् शेफालिकागुल्मकाः पश्यामि कुसुमिता वा न वेति ।

प्रवेशक इति । उक्तपूर्वमेतस्य लक्षणं विष्कम्भकलक्षणप्रदर्शनप्रसङ्गे द्वितीयाह्वारारम्भे, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् । अयं च चेटीविदूषकाभ्यामनुदात्तभाषितेन प्रयोजितः सन् वृत्तं वत्सराजोदयनविवाहसम्बन्धलक्षणं वर्तिष्यमाणं च पुष्पहरणादिरूपं क्रियांशं निदर्शितवानिति ।

कविरिदानीं भाविषटनानुहपप्रसङ्गानुरोधेन सपरिवारां पद्मावतीं सनं वासवदत्तया प्रमद्वनं प्रवेशयति—तत इत्यादिना ।

सुमनोवर्णकग्रहणादिकार्यार्थं गते सत्यन्तःपुरं भर्तारं तत्रानुपस्थाय प्रमद्वनमागतां पद्मावतीं तत्प्रदेशागमनकारणं पृच्छति चेटी—किण्णिमित्तम् इति । अयि ! राजकन्ये । भवत्याः पतिरिदानीमन्तःपुरे वर्तते तदुपसर्पगमुपेक्ष्य भवती किं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रमद्वनमेतदागता ।

चेटीप्रश्नानुसारं प्रमद्वनमागमनप्रयोजनं स्वं दर्शयति पद्मावती—हला इति । हलेति चेद्याः सम्बोधनम् । अत्र यद्यपि 'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नोचां चेटीं सखीं प्रति' इति कोपप्रामाण्येन चेटीं प्रति 'हञ्जे' इति प्रयोजुमुचितं, तथापि चेटीमिमां सखीनिर्विशेषं पश्यन्त्यास्तामुद्दिश्य पद्मावत्या 'हला' इत्याह्वानं नाऽसङ्गतम् । एवमेवाग्रेऽपि सर्वत्राकलनीयम् । ते प्रसिद्धाः प्रयत्नसंबन्धिता अदूरतो दृश्यमाना इति यावत्—तावत्पदं वाक्यालङ्कृतम् । शेफालिकागुल्मकाः, शेफालिकाख्या वृक्षविशेषाः । शेफालिका च 'हरसिंगार, पारिजाता' इत्येवं लोके प्रसिद्धा । गुल्मा एव

(प्रवेशक)

(परिजन—सहित पद्मावती तथा उल्लूक—निवासिनी के वेश में वासवदत्ता आती है ।)

दासी—राजकुमारी नजरबाग में किस लिये आई ?

पद्मा०—अरी ! वे हरसिंगार (परिजाता) के गुच्छे खिंचे या नहीं यह मैं देखती हूँ ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! ताणि कुसुमिदाणि हृणाम, पवालन्तरि-
देहिं विअ मौतिआलम्बएहिं आइदाणि कुसुमेहिं ।

पद्मावती—(ख) हला ! जदि एव्वं, किं दाणि विलम्बेसि ?

(क) भट्टिदारिके ! ते कुसुमिता नाम, प्रवालान्तरितैरिव मौक्तिक-
लम्बकैराचिताः कुसुमैः ।

(ख) हला ! यद्येवं, किमिदानीं विलम्बसे ?

गुल्मकाः, स्वार्थे कः । मूलादारभ्य शाखावधिको वृक्षस्य भागः 'प्रकाण्ड' उच्यते,
तद्रहिता वृक्षा हि 'गुल्म'नाम्ना व्यवहियन्ते । तथा च 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः
स्यान्मूलाच्छाखावधितरोः' 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ' इत्यमरौ । कुसुमिताः, कुसु-
मानि पुष्पाणि सञ्जातानि येषां तादृशाः, 'तदस्य सञ्जात'मित्यादिना इतच् प्रत्ययः ।
'पश्यामी'ति क्रियापदं च वाक्यसमाप्तिसूचकात् 'इति'शब्दादनन्तरं योज्यम्, इति
पूर्वप्रदर्शितो वाक्यार्थः कर्मरूपः । अयि ! सखि ! तेषु शेफालिकावृक्षेषु पुष्पाण्युद्ग-
तानि न वेत्येवावलोक्याम्यहम् । अत एतद्विदृक्ष्यैव साम्प्रतमत्रागतास्मोति भावः ।

प्रमदवनागमनप्रयोजनं निशम्यैव पद्मावत्याः शेफालिकाकुसुमोद्गमसम्बन्धिन
प्रश्ने प्रतिपादयत्युत्तरं चेटी—भट्टिदारिए इति । ते इत्यनेन पूर्वप्रकान्ताः शेफा-
लिकागुल्मका गृह्यन्ते, 'नामे'त्यत्र निश्चयार्थकम् । प्रवालान्तरितैः, प्रवालैर्विद्रुम-
मणिभिरन्तरितानि व्यवहितानि युक्तानीति यावत् तैः, मौक्तिकलम्बकैरिव, मुक्ता एव
मौक्तिकानि तेषां लम्बकानि ललन्तिकाभिधाः कण्ठभूषणविशेषाः तत्सदृशैः, कुसुमै-
रित्यस्योपमानमिदम्, 'लम्बकं तु ललन्तिका' इति कोषः । आचिताः व्याप्ताः परि-
पूर्णा इति यावत्, दृश्यन्ते इति शेषः । शेफालिका ध्रुवं विकसिताः सन्ति । पश्य,
मूलेऽरुणानि तदूर्ध्वं च धवलान्येतानि पुष्पाणि खलु प्रवालमिश्रमुक्तामणिनिर्मित-
कण्ठभूषणसदृक्षाणि लक्ष्यन्ते । इतस्ततो लग्नानि कुसुमानि लम्बमानकण्ठाभरणानीव
प्रतीयन्त इति कुसुमानां ललन्तिकासाम्यं प्रतिपादितमत्र ।

शेफालिकाविकासमाकलय्य पद्मावती चेटीं तत्कुसुमावचयनक्रियायां नियोजतु-
मिच्छन्ती ब्रूते—हला इति । एवं, शेफालिकाः कुसुमिता इति यावत् । विलम्बसे

दासी—राजकुमारी ! वे तो खिल गये, बीच-बीच में नूंगों से मिले हुए मोतियों के
हारों की भाँति फूलों से परिपूर्ण हैं ।

पद्मा०—यदि ऐसा है, तो क्यों देर कर रही हो ?

चेटी—(क) तेण हि इमस्सि-सिलावट्टए मुहुत्तअं उपविसदु
भट्टिदारिआ । जाव अहं वि कुसुमावचअं करेमि ।

पद्मावती—(ख) अय्ये ! किं एत्थ उपविसामो ?

वासवदत्ता—(ग) एवं होदु ।

(क) तेन हि अस्मिन् शिलापट्टके मुहूर्तकमुपविशतु भवती । याव-
दहमपि कुसुमावचयं करोमि ।

(ख) आर्ये ! किमत्रोपविशावः ?

(ग) एवं भवतु ।

विलम्बं करोपि, अर्थात्कुसुमावचये । यदि सखि ! शेफालिका विकसितास्तर्हि
साम्प्रतं तत्कुसुमावचये किमिति त्वया विलम्बः क्रियते ? अतिशीघ्रं तानि कुसु-
मान्यवचोयन्तामित्यर्थः ।

इत्थं पद्मावतीवचनमाकर्ण्य कुसुमावचयं प्रतिजानीते चेटी—तेण हीति । तेन
हि अतो हेतोः, पुष्पावचयस्येदानीं मया करणीयत्वादित्यर्थः । अस्मिन् समीपस्ये
शिलापट्टके बृहत्पापाणफलके, मुहूर्तकं क्षणमिति क्रियाविशेषणम् । यावता कालेन
मया कुसुमावचयं कृत्वागम्यते, तावत्कालपर्यन्तं भवत्या राजकुमार्या विशाले दृप्तफ-
लकेऽस्मिन्नुपविश्य विश्रम्यताम् । अत्र 'मुहूर्तकमुपविशतु' इत्यनेन 'कार्येऽस्मिन्
मन्कर्तृको विलम्बो न स्यात्, सत्वरमेवाहमवचितकुसुमा समागमिष्यामि भवत्याः
समीप'मिति चेष्टा सूचितम् ।

चेटीवचनानुरोधाद् दृप्तफलके समुपवेष्टुमुद्यता पद्मावती स्थानमात्मोपवेशन-
योग्यं निर्दिशन्ती तत्रोपवेशने आवन्तिकाया अनुमतिं प्रार्थयते—अय्ये इति ।
अयि माननीये । स्थानेऽस्मिन्नावाम्यामुपवेष्टव्यं किमु ? अत्रोपवेशनमिदानीमस्मदीयं
भवत्ये रोचते ?

आत्मनोऽनुमतिं तत्रोपवेशने दर्शयत्यावन्तिका—एव्वम् इति । वाढम्, अत्रो-
पविश्यतामावाभ्यामित्यर्थः ।

दासी—तव तो इत्त पत्थरको चट्टान पर राजकुमारी बढो भर बैठे । तबतक मैं भी
फूलों को बंदोरती हूँ ।

पद्मा०—(आवन्तिका ने) आर्ये ! क्या हम दोनों यहाँ बैठें ?

वासव०—हाँ, ऐसा ही हो ।

[उभे उपविशतः ।]

चेटी—[तथा कृत्वा] (क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ अद्ध-
मणसिलावट्टएहिं विअ सेहालिआकुसुमेहिं पूरिअं मे अञ्जलिं ।

पद्मावती—(दृष्ट्वा) (ख) अहो । विइत्तदा कुसुमाणं । पेक्खदु

(क) पश्यतु पश्यतु भट्टिदारिका अर्धमनःशिलापट्टकैरिव शेफालि-
काकुसुमैः पूरितं मेऽञ्जलिम् ।

(ख) अहो ! विचित्रता कुसुमानाम् । पश्यतु पश्यत्वार्षा ।

‘उभे उपविशतः’ इत्यनेन द्वयोर्वासवदत्तापद्मावत्योरुपवेशनं दर्शितम् ।

अवचितपुष्पा चेटी पद्मावतीसुपगम्य ब्रूते—पेक्खदु इति । तथा कृत्वा पुष्पा-
प्यवचित्य तैर्हस्तद्वयमापूर्य । ‘पश्यतु पश्यतु’ इति पौनःपुन्ये द्विःप्रयोगः, तेन च
सौन्दर्यममीषां कुसुमानां लोचनासेचनकं सूचितम् । अर्धमनःशिलापट्टकैरिव, अर्था-
नुकूल्यसामर्थ्याभावादत्रार्धपदं व्यस्तं युज्यते, अर्धे मूलभागे मनःशिलायाः ‘मैनसिल’
इति लोके प्रसिद्धस्य गिरिप्रभववरक्तवर्णधातुविशेषस्य पट्टकैः खण्डैरिव, स्थितैरिति
शेषः । ‘धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः’ ‘मनःशिला मनोगुप्ता’ इत्यमरौ । पूरितं पूर्णम्, रयतेः
क्तः । अञ्जलिं कनिष्ठिकाप्रदेशतः संयोजितौ पुटरूपतां प्रापितौ हस्तौ, ‘तौ युतावञ्जलिः
पुमान्’ इत्यमरः । ‘कुसुमैः परिपूर्णमञ्जलि’मित्यस्य ‘अञ्जलिस्थानि पुष्पाणी’ति तात्प-
र्यम् । अयि ! राजकुमारि ! ममेदं पाणिद्वयमिदानीं शेफालिकाप्रसूनैः परिपूर्णं
वर्तते । अमूनि किल कुसुमानि कथं नाम सुन्दरतां वहन्ति ? मुहुरालोचनीयमेतद-
मीषां सौन्दर्यं भवत्येति भावः । इदमित्यं निगद्य चेष्ट्यास्तत्समर्पणं पद्मावत्यै
व्यङ्ग्यमर्यादया बोद्धव्यम् । इह किल शेफालिकापुष्पाणामारुण्येन मूलप्रदेशे मनः-
शिलाशकलसादृश्यं दर्शितं कविना । तानि च शकलानि लम्बमानान्येवात्र कवेः
शेफालिकाकुसुमोपमानत्वेनाभिमतानीति ।

चेष्ट्या दत्तानि तानि पुष्पाण्यादाय दृष्ट्वा च पद्मावती तत्सौन्दर्यं प्रशंस-
न्त्याह—अहो इति । विचित्रता श्वेतरक्तेत्युभयविधवर्णसौन्दर्यशालिता । प्रायः

(दोनों बैठती हैं ।)

दासी—(फूलों को बटोर कर) देखिये, राजकुमारी ! देखिये, आधे भाग में मैनसिल
के टुकड़ों की तरह हरसिद्धार के फूलों से मेरी अँजुली भर गई ।

पद्मा०—(देखकर) वाह ! क्या ही विचित्र ये फूल हैं । आप देखें तो सही ।

पेक्खदु अय्या ।

वासवदत्ता—(क) अहो ! दस्सणीअदा कुसुमाणं ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! किं भूयो अवइणुस्सं ?

पद्मावती—(ग) हला ! मा मा भूयो अवइणिअ ।

(क) अहो ! दर्शनीयता कुसुमानाम् ।

(ख) भट्टिदारिके ! किं भूयोऽवचेष्ट्यामि ?

(ग) हला ! मा मा भूयोऽवचित्य ।

कुसुमान्येकवर्णानि भवन्ति, एतानि तु वर्णद्वयवन्तीति नूनं विस्मयकरत्वेनेतेषाम् ।
 को नाम तान्येतान्यवलोक्य विस्मयविकृत्स्वरस्त्वान्तो न स्यात् ? इत्येवमुक्त्वा तानि
 पुष्पाण्यावन्तिकां दर्शयन्ती ब्रूते—पेक्खदु इति । अत्राप्रोचं वीप्सा पौनःपुन्ये, अर्था-
 क्षिप्तमत्र पुष्परूपं तत्सौन्दर्यरूपं वा कर्म । अयि ! नान्ये ! वारंवारमवलोकनीयं
 तत्रभवत्या भवत्या 'कुसुमानि कथं तावदेतानि सौन्दर्यं दर्शयन्ती'ति ।

तेषां पुष्पाणाममन्दं सौन्दर्यमभिनन्दन्ती ब्रूते वासवदत्ता—अहो इति । दर्श-
 नीयता सुन्दरता । अयि ! अमूनि किल पुष्पाणि विचित्रं सौन्दर्यं दर्शयन्ति ।

उभाभ्यां पद्मावत्यावन्तिकाभ्यां कृतं प्रसूनप्रशंसनं श्रुत्वा पुनः प्रसूनानयनप्र-
 स्तावमुपस्थापयन्ती पृच्छति चेटी पद्मावतीम्—भट्टिदारिए इति । अवचेष्ट्यामीति
 विध्यर्थे लृट्, अवचिनुयामिति तदर्थः । अयि ! राजकन्ये ! किमिदानीं पुनः प्रसू-
 नान्यवचेष्टयानि मया ?

चेष्ट्याधिकीर्षितं प्रसूनावचयनं निषेधति पद्मावती—हला इति । हलेति
 चेष्ट्याः सम्बोधनम्, 'ना मे'ति द्विरुक्तिनिषेधं द्रव्यति । अयि ! सखि ! न ताव-
 दिदानीं प्रसूनावचयस्ते कार्यः । नास्ति तत्प्रयोजनं किमपि । अत्र मायोगे 'अवचि-
 त्ये'ति क्त्वाप्रत्ययः पाणिनीयशासनविद्बो महाकवीनां निरङ्कुशत्वात्कृतो वेदितव्यः ।

कृते च पद्मावत्या तन्निषेधे तत्र कारणजिज्ञासां दर्शयत्यावन्तिका—

वासव०—ये फूल तो बड़े ही दर्शनीय हैं ।

दामी—राजकुमारी ! क्या फिर और चुनूँ ?

पद्मा०—भरी ! नहीं, और मत चुनना ।

वासवदत्ता—(क) हला ! किणिमित्तं वारेसि ?

पद्मावती—(ख) अय्यउत्तो इह आअच्छिअ इमं कुसुमसमिद्धि पेक्खिअ सम्माणिदा भवेअं ।

वासवदत्ता—(ग) हला ! पिओ दे भत्ता ?

(क) हला ! किनिमित्तं वारयसि ?

(ख) आर्यपुत्र इहागत्येमां कुसुमसमृद्धिं दृष्ट्वा सम्मानिता भवेयम् ।

(ग) हला ! प्रियस्ते भर्ता ?

हला इति । आवन्तिका चेयं वासवदत्ता कार्यगौरवं कलयन्ती सपत्नीमपि तां पद्मावतीं प्रियसखीसमानभावेन सम्भावयतीति पूर्वं भूयः प्रतिपादितम् । अतश्च 'हला' इति सम्बुद्धिः पद्मावतीं प्रति युज्यते तस्याः । सखि ! पद्मावति । वैचित्र्यममीषां कुसुमानां पूर्वं प्रशंसितवत्यसि । साम्प्रतं रुचिराप्यपि तानि पुनराहर्तुं किमिति चेटीं निषेधसि ?

तन्निषेधकारणं प्रकटीकरोति पद्मावती—अय्यउत्तो इति । कुसुमानां समृद्धिराधिक्यं परिपूर्णतेति यावत्, ताम् । सम्मानिता आहता, 'भवेय'मिति सम्भावनायां लिङ् । अत्र 'सम्माणिदा (सम्मानिता)' इति कर्मवाच्यप्रयोगानुरोधाद् 'अय्यउत्तेण (आर्यपुत्रेण)' इति तृतीयान्तः प्रयोक्तुं युज्यते कर्ता । 'अय्यउत्तो (आर्यपुत्रः)' इत्ययं प्रथमान्तकर्तृपदप्रयोगस्तु चिन्त्यः । 'पेक्खिअ (दृष्ट्वा)' इत्यनन्तरं 'पसीदे, तेण च (प्रसीदेत् तेन च)' इति मध्ये सुद्रणप्रमादात् त्रुटितं वा योजनीयम् । इत्थं सति कल्पिते 'प्रसीदे'दित्यनेन सम्बद्धः प्रथमान्तः कर्ता सङ्गच्छेत । सम्भावयेऽहमत्रागतो मत्प्रियः समन्तात् पुष्पितं प्रमदवनं पश्यन् प्रसन्नो ममादरं कुर्यादित्यर्थः । अयमाशयः—'मत्प्रयत्नविशेषसम्पादितप्रसूनसुपमासम्भार-वीक्षणोत्फुल्लमानसो मदीयकार्यसन्तुष्टो मम स्वामी गौरवं दर्शयन् मयि परां प्रीतिं कलयंस्तैर्ममिलङ्कुर्यात् । कुसुमैर्हानता च प्रमदवनस्य तन्मानसं दुःखाकुर्यात्ततश्च मयि प्रीतिरपि तदीया नूनं न्यूनतां दध्यात् । अतो हेतोरहं नेतोऽधिकं पुष्पावचयं रोचयामी'ति । अथवा 'अय्यउत्तो'इति प्रथमान्तपाठे 'सम्माणिदोभवे' इति पाठः कल्पनीयः ।

पतिप्रीतिविषयकं ध्वनिमार्गेण प्रस्तावमुपक्षिप्तं पद्मावत्या अवगत्य तत्प्रीतेरियत्तां तत्र परिच्छेत्तुमिच्छन्ती पृच्छति पद्मावतीं वासवदत्ता—हला इति ।

वासव०—हे सखि ! क्यों मना करती हो ?

पद्मा०—आर्यपुत्र यहाँ आकर फूलों की यह वहार (देख प्रसन्न होंगे, उत्सते) में सम्मानित होऊँगी ।

वासव०—सखि ! तुम्हें पति प्यारे हैं ?

पद्मावती—(क) अय्ये ! ण जाणामि, अय्यउत्तेण विरहिदा उक्कण्ठिदा होमि ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) दुक्खरं खु अहं करेमि । इअं वि णाम एव्वं मन्तेदि ।

(क) आर्ये ! न जानामि, आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भवामि ।

(ख) दुष्करं खल्वहं करोमि । इयमपि नामैवं मन्त्रयते ।

सखि ! पतिमेतं प्रेमदृष्ट्या पश्यसि त्वम् ? अपि नाम ते वर्तते सहजं प्रेम पत्यौ ?

नवोढानुहपलजाभावगोपितामुत्कण्ठाविशेषप्रकाशितां पतिविषयिणीमात्मनः प्रीतिं ध्वनयति पद्मावती—अय्ये इति । ‘राजमन्त्रिणो द्यौगन्धरायणस्व स्वसारमिमां स्वसमीपे न्यासरूपेण स्वापिताभावन्तिकामादरदृष्ट्या पश्यति पद्मावती’ति तानुद्दिश्य पद्मावतीप्रयुक्तम् ‘आर्ये’ इति सम्बोधनपदं युज्यते । ‘न जानामी’त्यत्र पूर्वप्रश्नार्थः कर्म, विरहिता विमुक्ता । ‘अयि ! मान्ये ! आर्यपुत्रो मम प्रीतिपात्रं वर्तते न वे’त्येवं किमपि न ज्ञायते, किन्तु तद्वियुक्त्या पर्युत्सुक्या भूयते मयेत्यर्थः । आर्यपुत्रेण विना विमनायमानाहं तद्वियोगं न सोढुं शक्नोमीति तात्पर्यम् । अत्र ‘न जानामी’ति नवोढाभावसुलभलजाभावाच्छन्नं प्रेम पद्मावत्या प्रियविशेषकालि-कोत्कण्ठाभावप्रदर्शनाद् ध्वनिमर्यादया स्फुटं व्यक्तां नीतम् । एतेन ‘पतिर्मे प्रियो वर्तते’ इत्येवभावन्तिकाप्रश्नोत्तरमशब्दं चतुरया पद्मावत्या स्फुटं प्रतिपादितम् ।

श्रुतैतत्पद्मावतीवचसो वासवदत्ताया मानसं वितर्कं दर्शयति कविः—दुक्खरम् इति । दुष्करं दुःखेन कर्तुं शक्यम्, असम्भाव्यमिति यावत्, ‘ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा-कृच्छ्राय्येषु खल्’ इत्यनेन खल् । अत्रार्यं प्रेमेति कर्म, खलु निश्चये । ‘अहो ! यत्र सहजं निःसामान्यमनन्यगोचरं प्रेमाहं विभर्मि, तत्रैव पद्मावत्यसौ प्रीतिमती वर्तते । स नूनमुभयाकृष्टश्लचित्तो नैकत्र विशिष्टं स्थिरं प्रेम कर्तुं शक्नोति, येन किल द्वयोः प्रियतमेन भूयते । न ज्ञायते मदीयं तद्विषयकं प्रेमेदं तत्प्रीतिमत्तां सम्पाद्य कथङ्कारं साफल्यमधिगच्छेदित्यतो नूनमिदमसम्भाव्यमेवाहं कर्तुं प्रयत्नास्मि, यत्किल तत्प्रीतिमत्त्वसम्भावनया तमार्यपुत्रं प्रेमदृशा पश्यामी’ति गूढमाकृतं वासवदत्ता-याः । तदेव दुष्करत्वं दर्शयते—इअं वि इति । अत्र नामेत्यलङ्कारो वाक्यस्य ।

पद्मा०—आर्ये ! यह मैं नहीं जानती, पर उनके बिना जी नहीं लगता ।

वासव०—(स्वगत) मैं बड़ा ही कठिन करती हूँ । यह भी तो इसी प्रकार कहती है ।

चेटी—(क) अभिजादं खु भट्टिदारिआए मन्तिदं—पिओ मे भत्तेति ।

पद्मावती—(ख) एक्को खु मे सन्देहो ।

वासवदत्ता—(ग) किं किं ?

(क) अभिजातं खलु भट्टिदारिकया मन्त्रितं—प्रियो मे भर्तेति ।

(ख) एकः खलु मे सन्देहः ।

(ग) किं किम् ?

मन्त्रयते गूढं भाषते । अनया पद्मावत्यापि यदा पूर्वोक्तमिदं निगद्यते, तदा निः-
सन्देहमेव मे तत्रानुरागस्तदनुरागसम्पादनविषये चिरात्साफल्यं तदभावं वा कल-
येदित्यर्थः । एतेन—‘साम्प्रतमहं सर्वथा सङ्कटे पतितास्मी’ति वासवदत्तायाश्चि-
त्तानुवर्ती विषादोदयो व्यङ्ग्यः । अस्त्ययं प्रेम्ण एव महिमा, येन किल मध्ये मध्ये
स्थिरभावपरिवर्तनं कृत्वा चित्ते भावान्तरमुत्थाप्यत इत्यलम् ।

पद्मावत्या गूढोक्तेरभिप्रायं प्रकाशयति प्रशंसनपुरःसरं चेटी—अभिजादम्
इति । अभिजातं कुलीनतोचितम् , खलु निश्चये, मन्त्रितं गूढमुक्तम् । राजकुमार्या
श्रीमत्या ‘पत्यौ मम प्रेम वर्तते’ इतीदृशं नूनं कुलीनतासदृशं त्रपावशाद् गूढं ध्वनि-
मार्गेणोक्तम् । इत्यमेव कुलीनया वक्तव्यमित्यर्थः । अथवा मन्त्रितं कथितम् । अत्र
च पक्षे—आत्मनः प्रेम पत्यौ यत्प्रकाशितं वचसा राजकुमार्या, तत्तु कुलीनता-
सदृशमेव कृतम् । युज्यत एव कुलीनायाः प्रेम पत्याविति भावः ।

सम्प्रति पद्मावती वासवदत्ताया आत्मनश्च प्रियविषयां प्रीतिं परिच्छेत्तुकामा-
ऽऽवन्तिकां वक्ति—एक्को इति । खल्विति वाक्यसौन्दर्ये । वक्ष्यमाण एकोऽयं
संशयो वर्तते मे, स चायमपनोद्यस्त्वया ययौचितमुत्तरं दत्वेत्याशयः ।

कीदृशस्ते संशय इति तं तन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छन्ती वासवदत्ताह—किं किम्
इति । द्विरुक्तिरियं तत्सूचने त्वरयति पद्मावतीम् ।

दासी—‘पति मुझे प्रिय हैं’ यह राजकुमारी ने अपनी कुलीनता के अनुकूल ही कहा ।

पद्मा०—मुझे एक सन्देह है ।

वासव०—क्या ? क्या ?

पद्मावती—(क) जह मम अय्यउत्तो, तह एव्व अय्याए वासव-
दत्ताए त्ति ?

वासवदत्ता—(ख) अदो वि अहिमं !

पद्मावती—(ग) कहं तुवं जानासि ?

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (घ) हं. अय्यउत्तपक्खवादेण

(क) यथा ममार्यपुत्रस्तथैवार्याया वासवदत्ताया इति ।

(ख) अतोऽप्यधिकम् ।

(ग) कथं त्वं जानासि ?

(घ) हम् , आर्यपुत्रपक्षपातेनातिक्रान्तः समुदाचारः । एवं तावद्

तदेव संशयविषयकं प्रष्टव्यनुपक्षिपति पद्मावती—जह इति । अत्र प्रसङ्गानु-
रोधात् 'प्रिय' इति योज्यम् । यादृशं यत्परिमाणमार्यपुत्रे मम प्रेम, तादृशं तत्प-
रिमाणमेव तद्वर्तते वा पूज्यायास्तत्र वासवदत्तायाः ? संशयश्चैष एवास्ति मनेत्य-
र्थः । उज्जयिनीवासिनीयं सूचितपूर्वं पत्युर्दर्शनसौभाग्यमिव पत्यौ वासवदत्ताप्रीति-
रित्येतामपि कलयितुमर्हतीति स्थाने प्रश्नोऽयमावन्तिकां प्रति पद्मावत्याः ।

तत्रोत्तरमावन्तिका ब्रूते—अदो वोति । अत्रापि 'प्रिय' इत्यार्यम् । अतोऽपि
त्वदपेक्षयापि, अधिकमिति क्रियाविशेषणम्, अस्तीति सामान्यक्रियाक्षेपः ।
यावत्प्रेम ते पत्यौ वर्तते, ततोऽप्यधिकरूपेण तस्या इत्यर्थः ।

'कथमिदं त्वया ज्ञायते, यत्किं तस्यास्तत्र मत्तोऽधिकं प्रेमे'त्याशयकं पुनः
प्रश्नं करोति पद्मावती—कहम् इति ।

पद्मावतीप्रश्नाकर्णनेनात्मस्वरूपप्रकाशनमिया स्वकीयोक्तौ सानुतापं मानसं
वितर्कमाचरति वासवदत्ता—हम् इति । हमिति शङ्कावितर्कानुतापसूचकमव्ययम् ।
आर्यपुत्रस्य पत्युः पक्षपातेन प्रेम्णा तन्महिम्नेति यावत्, समुदाचार आचारी
नर्यादा, न चाऽत्र स्वरूपगोपनरूपः, अतिक्रान्त उल्लङ्घितः । अहो ! पत्युः

पद्मा०—जैसे मुझे आर्यपुत्र (प्रिय) हैं, वैसे ही आर्या वासवदत्ता की भी हैं ?

वासव०—इससे भी अधिक ।

पद्मा०—तुम कैसे जानती हो ?

वासव०—(स्वगत) हैं ! आर्यपुत्र की तरफ़दारी (पक्षपात) से मैं व्यवहार की शू

अदिक्कन्दो समुदाआरो । एवं दाव भणिस्सं [प्रकाशम्] जइ अप्पो
सिणेहो, सा सजणं ण परित्तजदि ।

पद्मावती—(क) होदव्वं ।

चेटी—(ख) भट्टिदारिए ! साधु भर्तारं भणाहि—अहं पि वीणं
सिक्खिस्सामि त्ति ।

भणिष्यामि । यद्यल्पः स्नेहः, सा स्वजनं न परित्यजति ।

(क) भवितव्यम् ।

(ख) भर्तृदारिके ! साधु भर्तारं भण-अहमपि वीणां शिक्षिष्य इति ।

प्रेमणो महिम्ना सुग्धयाऽत्यन्तमनुचितं कृतमेतन्मया यन्नाम यत्नेन गोपनीयमप्यात्मनो
रूपं तादृशेन वचसा प्रकाशितम् । इत्येवमनुत्पद्य तत्रोत्तरमुपलभ्याह-एवम् इति ।
तावद्वाक्यसौन्दर्यं । वक्ष्यमाणमीदृशं वचोऽत्र प्रयोक्तव्यं मयेत्यर्थः । तदेव प्रकटं ब्रूते-
जइ इति । स्वजनं स्वात्मीयवर्गम् । 'परित्यजती'त्ययं वर्तमानत्वाविवक्षया सम्भाव-
नार्थे लट् । परित्यजेदिति तदर्थः । न्यूनश्चेदभविष्यत्प्रेमा पत्या वासवदत्तायास्तर्हि
सा स्वजनपरित्यागं कदापि नाकरिष्यत्* । न हि स्वल्पे सति प्रेम्णि सम्भवत्येतत् ।
अतो निश्चितमनुमातुं शक्यते तस्याः समधिकं प्रेम पत्याविति भावः ।

स्वजनपरित्यागेन हेतुना प्रेमाधिक्यं कल्पयितुं युज्यत इत्याह पद्मावती—होद-
व्वं इति । अनेनेति कर्तुराक्षेपः । एतत्त्वदुक्तं सम्भवतीत्यर्थः ।

'भर्तुर्वीणा वादनकौशलं शिक्षित्वा यथा वासवदत्ता भर्तृवल्लभा सञ्जाता, तथा
त्वमपि तत्कौशलशिक्षणेन भर्तुः प्रीतिपात्रतामधिगन्तुं चेष्टस्वे'त्याशयेन वचनं प्रयु-
ङ्क्ते पद्मावतीमुद्दिश्य चेटी—भट्टिदारिए ! इति । साधु सम्यक्, सादरमित्यर्थः ।
'अहमपी'त्यपिशब्दो 'वासवदत्ता वे'त्यर्थं बोधयति । वीणां वीणावादनम् ।

नई या मेरा सदाचार सोगा से बाहर हुआ । अच्छा तो इस तरह कहूँगी । (प्रकाश) यदि
वसुका प्रेम थोड़ा होता तो वह कभी आत्मीय लोगों को न छोड़ता ।

पद्मा०—हो सकता है ।

दासी—राजकुमारी ! पति से अच्छे ढंग से कहना कि मैं वीन सीखूँगी ।

* भर्तुरनुसरणं कर्तुकामया वासवदत्तया कृतः स्वजनपरित्यागस्तु प्रतिशानाटिकायां द्रष्टव्यः ।

पद्मावती—(क) उक्तो मए अन्यउक्तो ।

वासवदत्ता—(ख) तदो किं भणितम् ?

पद्मावती—(ग) अभणिअ किञ्चि दिग्धं णिस्ससिअ तुहीओ संवुत्तो ।

वासवदत्ता—(घ) तदो तुयं किं विअ तक्केसि ?

(क) उक्तो मयार्यपुत्रः ।

(ख) ततः किं भणितम् ?

(ग) अभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य तूष्णीकः संवृत्तः ।

(घ) ततस्त्वं किमिव तर्कयसि ?

‘वासवदत्ता यथा वीणावादनं शिक्षिता भवता, तथाऽहमपि तदिदं शिक्षणीयास्मी’ति राजकन्यया श्रीमत्या सादरं प्रार्थनीयस्तत्रभवान् भर्ता ।

स्वकृतां तद्विषये तत्प्रार्थनां सूचयति पद्मावती—उक्तो इति । आर्यपुत्रमहं तदर्थं प्रार्थितवतीत्यर्थः ।

ततः स त्वां तदुत्तरं किमाचष्टेत्याहावन्तिका—तदो इति । अत्र ‘तेने’त्यार्थः कर्ता । प्रश्नोऽयं वासवदत्तायाः स्वविषयकप्रियप्रेमपरीक्षाभिलाषिण्यास्तदुत्तरवचनश्रवणकौतूहलमाविष्कुरुते ।

आवन्तिकाप्रश्नमेनं निशम्य पद्मावती ब्रूते—अभणिअ इति । तूष्णीकस्तूष्णी-शीलः, मौनीति यावत् । आर्यपुत्रेण तु मदीयं तत्प्रार्थनावचनमाकर्ण्य तदुत्तरं किमप्यनुकृत्वा दीर्घं निःश्वसता केवलं मौनमेवाऽवलम्बितम् । एतेन च तात्कालिक-तदवस्थाप्रदर्शने वासवदत्तागतशिष्यजनोचितगुणगणस्मरणमहिम्ना स्नेहमग्ने वत्स-राजचित्ते दत्तपदो विपादभावः सुगूढं ध्वनितः कविना ।

तत्र किल पद्मावत्या मानसं तर्कं जिज्ञासुर्वासवदत्ता पुनराह—तदो इति । ततः तत्र, सप्तम्यां तसिः । इवेति पदप्रयोगो वाक्यसौन्दर्यं दर्शयितुम्, तर्कयसि अनुमानं करोषि । तत्र तावद्भर्तृकृते दीर्घनिःश्वासे मौनधारणे च क्रीडशं तवानुमानम् ? किमत्र कारणं सम्भावयसि त्वम् ?

पद्मा०—मैंने आर्यपुत्र से कहा था ।

वासव०—तब उन्होंने क्या कहा ?

पद्मा०—दिना कुछ कहे ही ऊँचो साँस लेकर चुप हो गये ।

वासव०—उत्तर तुम क्या अनुमान करती हो ?

पद्मावती—(क) तक्केमि अय्याए वासवदत्ताए गुणाणि सुमरिअ दक्खिणदाए मम अग्गदो ण रोदिदि त्ति ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) धण्णा खु खि, जदि एव्वं सच्चं भवे ।

[ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।]

विदूषकः—(ग) ही ! ही ! पचिअपडिअवन्धुजीवकुसुमविरलवाद्-

(क) तर्क्याभ्यां वासवदत्ताया गुणान् स्मृत्वा दक्षिणताया ममाग्रतो न रोदितीति ।

(ख) धन्या खल्वस्मि, यद्येवं सत्यं भवेत् ।

(ग) ही ही ! प्रचितपतितवन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं प्रमद-

तद्विषये स्वकीयं तर्कं दर्शयति पद्मावती—तक्केमि इति । दक्षिणतायाः औदार्यात्, रोदितीति लङ् भूतार्थे । एतदेवात्रानुमिनोम्यहं यदेतं मत्कृतं वीणावादन-शिक्षणप्रस्तावमुपलभ्य तदानीं तत्र विषये पूर्वं दत्तशिक्षणाया वासवदत्तायाः श्लाघनीयगुणानां स्मरणान्नस्य तादृगवस्थया भवितुं युज्यते । उदारतया च मत्पुरो नारोदीत्सः । अन्येन च केनापि तादृश्यां दशायां शोकावेगवशात्सम्भवन्तमश्रुपातं निरोद्धुं न कदापि प्रभूयेतेति भावः ।

पद्मावत्या वितर्कमेनमाकर्ण्य धन्यमन्या वासवदत्ता स्वगतं भाषते—धण्णा इति । एवं पद्मावतीवितर्कितम् । पद्मावत्या अनुमानमिदं वास्तवरूपतः चेत्कलयेत्तर्हि निःसन्देहमधुना धन्यास्मि संवृता । अन्यूनानुस्यूतनिःसामान्यपतिप्रेमसम्भावना-नया नूनं मे जीवनमिदानीं सफलमित्याशयः ।

अयेदानीं पद्मावतीं प्रेयसीमन्विष्यतो वत्सराजस्य राज्ञः सुहृदा विदूषकेण सह प्रमदवनप्रवेशं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

समयोचितं तत्र विदूषको वचनमुद्गिरति—ही ही इति । 'हीही'त्ययमत्रा-

पद्मा०—आर्या वासवदत्ता के गुणों का स्मरण कर उदारता के कारण मेरे आगे नहीं रोए—देता मैं समझती हूँ ।

वासव०—(स्वगत) यदि यह सत्य है, तो मैं धन्य हूँ ।

(तब राजा और विदूषक जाते हैं ।)

विदू०—अहाहा ! दबोरने पर भी धोड़े-धोड़े गिरे हुए दुपहरिया के फूलोंसे यह नजर-

रमणिज्जं पमदवणं । इदो दाव भवं ।

राजा—वयस्य ! वसन्तक ! अयमयमागच्छामि ।

कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थां गते

दृष्ट्वा स्वैरभवन्तिराजतनयां पञ्चषवः पातिताः ।

वनम् । इतस्तावद् भवान् ।

ऽऽनन्दसूचको ध्वनिविशेषः । प्रचितपतितबन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं, प्रविता-
न्यवचितानि पतितानि च यानि बन्धुजीवकुसुमानि 'दुपहरिया' इत्याख्याप्रसिद्धबन्धू-
कपुष्पाणि तेषां विरलेनेतस्ततः पातेन पतनेन हेतुना रमणीयं सुन्दरम्, अस्तीति
शेषः । श्रवचयाविशिष्टानि बन्धूककुसुमान्यत्रेतस्ततः पतितानि वर्तन्ते । तेन प्रम-
दवनस्यैतस्य सौन्दर्यं चित्तमाहादयतीत्यर्थः । मार्गं दर्शयन् राजानमाह—इदो इति ।
इतः दर्शयमानादस्मात्प्रदेशात्, तावद्वाक्यसौन्दर्ये । 'आगच्छतु' इति शेषः ।
अनुना मत्सूचितेन मार्गेण भवताऽऽगन्तव्यमधुनेत्यर्थः ।

तदनु राजाऽभियत्ते—वयस्येति । अत्र 'अयमय'मिति द्विरुक्तिरियमुद्गीपन-
साधनप्रमदवनकमनीयताविलोकनसम्भवोत्कलिकाकुलस्य राज्ञो वासवदत्ताविद्योग-
वैकल्यं पञ्चावतीदर्शनस्पृहयालुतां च द्योतयति । अयि ! मित्र ! वसन्तक ! एषोऽहं
त्वत्सूचितं पन्थानमनुसरामीत्यर्थः ।

तदेवात्मनो मदनज्वरवैकल्यमभिधावृत्त्या बोधयति विदूषकं राजा—कामे-
नेति । तदा प्रद्योतनृपतेः सखिवेन कृतस्य मे निग्रहस्यः समये, सज्जयिनीम्
श्रवन्तिराजनगरीं, गते प्रयाते, श्रवन्तिराजतनयां वासवदत्तां, स्वैरभिच्छानुसारं,
दृष्ट्वा नयनपदवीं नीत्वा, कामप्यनिर्वाच्याम्, अवस्थां मोहमयीं दशां, गते प्राप्ते,
मयि मदन्तरिति यावत्, कामेन मन्मथेन, पञ्च तत्सङ्ख्याकाः, उपबोवाणाः पातिताः
प्रतिरोपिताः निखाता इत्यर्थः । 'पञ्चबाणेन प्राप्तवासवदत्तादर्शने राजनि पञ्चापि

बाग सुन्दर दिखाई दे रहा है । आप इधर से (आइये) ।

राजा—मित्र ! वसन्तक ! यह, यह मैं आया ।

उक्त समय जब मैं उल्लेख में गया और अवन्तिराज-तनया वासवदत्ता की पूरी तरह से

* स्पष्ट चेद्रं प्रतिज्ञायौगन्धरायणे ।

तैरद्यापि सशल्यमेव हृदयं भूयश्च विद्धा वयं

पञ्चेपुर्मदनो यदा कथमयं पष्ठः शरः पातितः ? ॥ १ ॥

विदूषकः—(क) कहिं णु खु गदा तत्तहोदी पदुमावदी, लदा-

(क) कुत्र नु खलु गता तत्रभवती पद्मावती, लतामण्डपं गता भवेत्;

वाणाः प्रयुक्ता' इत्यनेन राज्ञो मनसि तदा वासवदत्ताविषयप्रेमोत्पत्तेः परा काष्ठा सूचिता । अद्यापि ततश्चिररित्ये समयेऽतिगतेऽपि, हृदयं मदीयं मनः, तैः काम-प्रयुक्तैर्घातकैः पञ्चभिर्वाणैः, सशल्यं कीलितमेव वर्तते, भूयश्च पुनरपि पद्मावतीं विषयीकृत्य, वयं विद्धाः अहं ताडितोऽस्मि, 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुत्वम् । पद्मापि ते वाणा अद्यावधि मद्दृष्टये लग्ना एव सन्ति, हा ! हन्त ! ततोऽप्यपरि-तुष्यता निष्करुणेन कामेन पुनरिदानीं मयि वेधनमारब्धमिति भावः । किन्तु, यदा यदि, मदनः कामः, पञ्चेपुः पञ्चेववो वाणा यस्येत्येतादृशः प्रसिद्धः, तर्हि तेन पष्ठः पञ्चातिरिक्तः पष्ठसङ्ख्याकः, अयं व्यययन्निति यावत्, शरो वाणः, कथं कुतः, पातितः प्रक्षिप्तः, अर्थान्मयि । पञ्चवाणेन पद्मापि वाणान्निपात्य निःशेषित-वाणेन सता मयि पातयितुमिदानीं पुनरयं पष्ठो वाणः कुत आनीतः ? शरैरसङ्ख्यै-र्विध्यतस्तस्य पञ्चवाणता विस्मयं जनयतीति भावः । वस्तुतस्तु-पञ्चवाणपदे पञ्च-शब्दो विस्तारवचनः । पञ्च विस्तृता असङ्ख्या इति यावत्, वाणा यस्येति विग्रहः एवं च न कोऽप्यत्र विरोधः । 'परप्रेमास्पदवासवदत्तावियोगवैश्वानरोऽद्यापि ज्वल-त्येव माम् । पुनरियमपरापि पद्मावतीविषयिण्युत्कटोत्कण्ठा सम्प्रत्यतीव व्याकुली-करोति मे मानसम् । अहो दुर्दैवान्महति सङ्कटे सम्पतितोऽस्मी'ति चिन्ताभाव-मन्तर्नाटयति राजा । अत्र वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम्, लक्षणं चास्य दर्शितचरम् ॥

प्रियतमादर्शनोत्कण्ठितं सुहृदं राजानमभिलक्ष्य पद्मावतीविषये विविधान् वितर्कानुपक्षिपति विदूषकः—कहिं णु खु इति । लतामण्डपं समन्ततो लताभि-राच्छन्नं स्थलं कुञ्जमिति यावत् । क तावत्पूज्या पद्मावती प्रस्थिता भवेत् ? कुञ्जं

देखकर जब कि मेरी विचित्र दशा हो रही थी, कामदेव ने अपने पाँचों वाण मेरे ऊपर गिराये । उनसे मेरा हृदय अभी तक निष्कण्टक नहीं हो हुआ कि फिर भी इन वेधे गये । जब कि कामदेव के पाँच ही वाण हैं, तब यह छठा वाण उसने कहाँ से फेंका ॥ १ ॥

विदू०—माननीया पद्मावती कहाँ भला गई, कुञ्ज में गई हों, अथवा वाव की खाल से

मण्डवं गदा भवे, उदाहो असणकुसुमसञ्चितं वग्धचम्मावगुण्ठितं विअ पव्वदतिलकं णाम सिलापट्टकं गदा भवे, आट्ट अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवनं प्रविष्टा भवे, अहव आलिहिदमिअपक्खिसङ्कुलं दारुपव्वदकं

उताहो असनकुसुमसञ्चितं व्याघ्रचर्मावगुण्ठितमिव पर्वततिलकं नाम शिलापट्टकं गता भवेत्, अथवा अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवनं प्रविष्टा भवेत्, अथवा आलिखितमृगपक्षिसङ्कुलं दारुपर्वतकं गता भवेत् । ही !

गता स्यादित्येको वितर्कः । वितर्कान्तरमाह—उदाहो इति । उताहो अथवा, 'आहो उताहो किनुत' इत्यमरः, असनकुसुमसञ्चितम्, असनानां सर्जकवृक्षाणां, 'सर्जकाऽसनवन्धूके'त्यमरः, कुसुमैः पुष्पैः सञ्चितं व्याप्तम्, अत एव व्याघ्रचर्मावगुण्ठितं शार्दूलचर्माच्छादितमिव, तद्वत्प्रतीयमानमिति यावत्, पर्वततिलकं नाम-तन्नामधेयं पर्वतशिखरं, तिलकस्योर्ध्वस्यानीयत्वाद्वा तत्पदेन शिखरं गृह्यते, शिलापट्टकम् उपवेशनयोग्यं चतुष्कोणं शिलाखण्डम् । व्याघ्रचर्माणीव प्रतीयमानानि सर्जकपुष्पाणि यत्र भूयः समन्तात्प्रसृतानि वर्तन्ते, तादृशं शैलशिखरस्थं पर्वततिलकनामकं शिलाशकलमुपवेष्टुं प्रयाता स्यात्किन्तु ? पुनस्तृतीयं वितर्कं दर्शयति—आट्ट इति । अधिककटुकगन्धसप्तच्छदवनम्, अधिकं कटुकोऽतिकटु-गन्ध आमोदो येषां तादृशां सप्तच्छदानां सप्तपर्णवृक्षाणां वनं तत्प्रचुरं स्थलमिति यावत्, प्रविष्टा तदन्तर्गता । पुष्पसुगन्धिसप्तपर्णपादपत्राताऽऽवृतं स्थलविशेषमा-श्रिता वा स्यात् ? चतुर्थमन्यं वितर्कं कलयति—अहव इति । आलिखितमृग-पक्षिसङ्कुलम्, आलिखितैश्चित्ररूपेण विन्यस्तैः चरैः पशुभिः पक्षिभिश्च सङ्कुलं, पूर्णम्, दारुपर्वतकं काष्ठनिर्मितं पर्वतप्रतिहृतिम्, 'इवे प्रतिहृता'विति क्व । चित्रलिखिता यत्र भूयांसः पशुपक्षिणो विलसन्ति, तं कृत्रिमकाष्ठमयपर्वतं प्रस्थिता भवेत्किंवा ? एतादृशो विकल्पानुद्भाव्य सुहृन्मनोविनोदाय विषयान्तरमाश्रयन्

मढ़े हुए की मॉति रंग-विरंगी असन के फूलों से लदे हुए पर्वततिलक नामक पत्थर की चौकी पर गई हों, या लकड़-गन्धवाली छतिवन (सप्तपर्ण) के वन में गई हों, किंवा जहाँ पशु और पक्षियों के चित्र लिखे हैं, उस लकड़ी के पहाड़ पर गई हों । (ऊपर देखर) अहा. हा !

गदा भवे । [ऊर्ध्वमवलोक्य] ही ! ही ! सरअकालणिम्मले अन्तरिक्षे
पसारिवलदेववाहुदंसणीअं सारसपन्ति जाव समाहिदं गच्छन्ति
पेक्खदु दाव भवं ।

राजा—वयस्य ! पश्याम्येनाम् ,

ऋज्वायतां च विरलां च नतोच्चतां च सप्तर्षिवंशकुटिलां च निवर्तनेषु ।

ही ! शरत्कालनिर्मलेऽन्तरिक्षे प्रसारितवलदेववाहुदर्शनीयां सारसपङ्क्तिं
यावत् समाहितं गच्छन्तीं पश्यतु तावद् भवान् ।

दत्तोर्ध्वदृष्टिः सन् वदति—ही ही इति । ही हीति प्रसन्नतासूचकम् । अत्र वाक्ये
यावत्तावत्पदे वाक्यालङ्कृतये प्रयुक्ते । अन्तरिक्षे आकाशे, प्रसारितवलदेववाहु-
दर्शनीयाम् , प्रसारितौ विस्तारितौ वलदेवस्य वलरामस्य बाहू भुजाविव दर्शनीयां
मनोहराम् , 'पसादिअ' इति पाठे प्रसादितौ प्रसादं नैर्मल्यं प्रापितावित्यर्थः, समा-
हितं सावधानं सम्यग्रूपेण सुन्दरं यथा स्यात्तया, गच्छन्तीं चलन्तीं सारसपङ्क्तिं
सारसाख्यपक्षिविशेषश्रेणिम् । शरत्समयनिर्मलाकाशप्रदेशशालिनां पङ्क्तिवन्धेन
सुन्दरं गच्छतां वलदेववाहुसदृक्षाणां सारसपक्षिणां यूयं दृश्यतामिदानीं भवता ।
कथमेतन्मनोहरं दृश्यते । तदिदमक्षणीर्लक्ष्यतामानीय क्षणं मनो विनोदनीयं नेत्रे च
सफलयितव्ये इति भावः ।

ततो राजा ब्रूते—वयस्येति । विदूषकदर्शितां सारसश्रेणिमुद्दिश्य 'एना,
मिति निर्देशः । अन्वादेश इदम एनादेशः । मित्र ! विलोकयेऽहं त्वत्सूचितां
सारसपङ्क्तिमिमां गगनाङ्गणे ।

निगद्येदं तामेव सारसपङ्क्तिं विवर्णयिषुर्विशिनष्टि पद्येन—ऋज्वायता-
मिति । अत्र पूर्वाध्वं चत्वारध्वकाराश्चत्वारि विशेषणानि समुच्चिन्वन्ति । ऋज्वा-
यताम् , ऋजुः सरला आयता दीर्घा च तां घनामिति यावत् , विरलां कचन मध्ये

शरद् ऋतु के कारण निर्मल आकाश में फैलाइ हुई वलरामजी की भुजाओं की तरह सुन्दर
सारस-पक्षियों की इस पंक्ति को आप देखें कि वह कैसी सुन्दरता से जा रही है ।

राजा—मित्र ! इसे देखता हूँ ।

यह कहाँ सीधी है, कहाँ फैली है, कहाँ विरल है और कहाँ ऊँची नीची है । जब कहाँ

निर्मुच्यमानभुजगोदरनिर्मलस्य सीमामिवाम्बरतलस्य विभज्यमानाम् ॥ २ ॥

चेटी—(क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ एवं कौकणदमाला-

(क) पश्यतु पश्यतु भट्टिदारिका एतां कौकणदमालापाण्डररमणीयां

मध्ये स्थितां, नता च उन्नता च तां नतोन्नतां बन्धुरां नीचोच्चप्रदेशेषु विद्यमानां, निवर्तनेषु वामदक्षिणयोस्तिर्यग् विवर्तनेषु, सप्तर्षिवंशकुटिलां सप्तर्षिवंशस्तदाख्य-
तारकामण्डलं तद्वत्कुटिलां वक्त्राकारेण स्थिताम् । पुनस्तामेवोत्प्रेक्षते—निर्मुच्यमा-
नेति । निर्मुच्यमानो मुच्यमानकञ्चुकः कञ्चुकहीन इति यावत्, यो भुजगः सर्पः
तदुदरवन्निर्मलस्य स्वच्छस्य, अम्बरतलस्य गगनाङ्गणस्य विभज्यमानां क्रिय-
माणविभागां घनविरलत्वादिरूपेण पार्यक्यं दर्शयन्तीं, सीमां मर्यादां विभागसूचिकां
रेखामिव, तदाकारतया प्रतिभान्तीम्, 'एनां पूर्वोक्तां गगनस्यां सारसपङ्क्तिमहं पश्या-
मी'ति पूर्वेणान्वयः । सारसपङ्क्तिश्चेयं गगनभागे गतिविशेषकौशलं दर्शयन्ती
क्वचिद् घना क्वचिद्विरला क्वचिनोन्नता क्वचिच्चावनता दृश्यते । यदा च कुत्रचि-
त्पार्वतो विवर्तनं कुर्वती कुटिलां गतिमालम्बते, तदा तु वक्रसन्निवेशेन सप्तर्षि-
तारकामण्डलेन सादृश्यं लभते । शङ्के, गगनस्य मानसूचिका विभागप्रदर्शिका सेयं
सीमेव समुद्रासत इति । क्विनात्र शरत्समागमाभिर्मलं मेघनिर्मुक्तमाततं चाकाशं
निर्मुक्तसर्पोदरेणानुमितम् । वसन्ततिलका नाम वृत्तम्, लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ २ ॥

इतो राजा विदूषकसूचनानुसारं सारसावलिमित्यं वर्णयति । ततश्च पूर्वतः
प्रविष्टा चेव्या सनं सवासवदत्ता पद्मावती प्रमदवनेकदेशे ययासुखं पर्यटन्ती वर्तते ।
तत्र तावच्चेटीतामेव सारसपङ्क्तिं गगनाङ्गणभूपायमाणामुद्गीक्ष्य राजकुमारीं पद्मावतीं
प्रतीत्य तन्निरीक्षणमुद्दिश्य वचोऽभिधत्ते—पेक्खदु इति । अत्र पेक्खदु पेक्खदु
इत्यसौ द्विरुक्तिरादरार्था । कौकणदमालापाण्डररमणीयाम्, कौकणदानां श्वेत-
कमलानां माला पङ्क्तिः खन् वा सेव पाण्डरा श्वेता रमणीया मनोहरा च ताम्,
'विशदश्वेतपाण्डराः' इत्यमरः । इदं च सारसपङ्क्तिर्विशेषणम् । यद्यपि 'रक्तो-
त्पलं कौकणद'मिति कोपानुरोधात्कौकणदशब्दो रक्तकमलार्थस्य वाचको विद्यते,

मुड़ती है तो ठीक सप्तर्षियों के मण्डल की भाँति टेढ़ी-मेढ़ी भी हो जाती है । अब एव
तत्काल ही केचुली छोड़ने वाले साँप के पेट की तरह स्वच्छ आकाश के-पृथग् विभाग के
रूप से स्पष्ट होने वाली-सीमा की भाँति प्रतीत होती है ॥ २ ॥

दासी—राजकुमारी ! देखिये, श्वेतकमल की माला के समान धवल और सुन्दर तथा

पण्डररमणीअं सारसपन्ति जाव समाहिदं गच्छन्ति । अम्मो ! भट्टा ।

पद्मावती—(क) हं ! अय्यउत्तो । अय्ये ! तव कारणादो
अय्यउत्तदंसणं परिहरामि । ता इमं दाव माहवीलदामण्डवं पविसामो ।

सारसपङ्क्तिं यावत् समाहितं गच्छन्तीम् । अहो ! भर्ता ।

(क) हम् ! आर्यपुत्रः । आर्ये ! तव कारणादार्यपुत्रदर्शनं परिहरामि ।
तदिमं तावन्माधवीलतामण्डपं प्रविशामः ।

तथापि प्रसङ्गानुरोधादौचित्याच्च सोऽयं श्वेतकमलरूपमर्थं बोधयत्यत्र । यावत्पदं
वाक्यालङ्कृतौ । 'समाहितं गच्छन्ती'मित्यस्यार्थः प्रागुक्तः । श्वेतकमलमालेव
श्वेततां सुन्दरतां च विभ्राणा सारसश्रेणिरियं गतिविषये सौष्टवं प्रकटयन्ती दर्शन-
पथं नेतव्या सादरमिदानीं श्रीमत्या राजकुमार्येत्यर्थः । इतस्ततोऽक्षिणी निक्षिपन्ती
तदनु सहसा तत्रैव समीपे भर्तृदारिकायाः पद्मावत्याः प्रियतमं नायकमवलोक्य तां
दर्शयन्ती साश्चर्यमाह—अम्मो इति । भर्ता पतिः, अर्थात्पद्मावत्याः । अत्रोपगत
इति शेषः । अयं तावद्भर्तृदारिकायाः प्राणप्रियः प्रियः प्रदेशोऽस्मिन् समागतः ।
किमधुना प्रतिपत्तव्यमस्माभिरिति भावः ।

प्रियदर्शनाल्लज्जमानां ससङ्कोचं वदति पद्मावती—हम् इति । हमिति सङ्कोच-
मन्तर्गतं ध्वनयति । अहो ! श्रीमान् पतिदेवोऽयमत्रैवोपगत इत्यर्थः । ततस्त-
दानीं करणीयं निवेदयत्यावन्तिकाम् । अय्ये इति । तव कारणात् त्वदर्शम् ,
आर्यपुत्रदर्शनम् , आर्यपुत्रकर्तृकमस्मत्कर्मकं दर्शनम् परिहरामि वर्जयामि । अयि !
मान्ये ! त्वं तावत्परपुरुषं द्रष्टुं नेहसे, भर्ता च मे समीप एव सम्प्रति वर्तते ।
दैववशादुपस्थितस्यैतस्य दर्शनं तु परं स्पृहयाम्यहम् । परमस्माकं तत्सानुख्ये
सति सज्जाते ते नियमो भज्येत । अतस्तदर्थं कमप्युपायमाचरामि, येन सोऽय-
मस्मान् विलोकयितुं न पारयेदित्याशयः । तमेव चिन्तितमुपायं दर्शयति—ता
इति । तत् तस्मात्कारणात् , तावच्छब्द एवार्थकः । इमं समीपतो दृश्यमानम् ।
आर्यपुत्रदर्शनं परिहर्तुं वासन्तीलताकुञ्जमेव समीपवर्तीदं प्रविश्यतामस्माभिः ।

सावधानी से जाती हुई इत सारसों को पंक्ति को देखिये । अरे ! स्वामी (आ पहुँचे) ।

पद्मा०—हे, आर्यपुत्र ! आर्ये ! तुम्हारे लिये (आर्यपुत्र हमलोगों को न देख सकें
इतलिये) आर्यपुत्र के दर्शन को त्यागती हूँ । तो इत माधवीलता के मण्डप में जाय ।

वासवदत्ता—(क) एवं होदु ।

[तथा कुर्वन्ति ।]

विदूषकः—(ख) तत्तहोदी पद्मावती इह आजच्छिन्न णिगदा भवे ।

राजा—कथं भवान् जानाति ?

(क) एवं भवतु ।

(ख) तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

कुञ्जेऽस्मिन् प्रविष्टा वयं प्रच्छन्नरूपेण स्थितास्तद्विलोचनपदस्य नैवातिथीमवि-
ष्याम इत्यतस्तदेव कुञ्जं सत्वरं शरणीयकरणीयमिति भावः । एवं क्लिप्त करणे पद्मा-
वत्या नानसं तात्पर्यमेतदप्यासीद् , यदत्र गूढस्थितया नया निर्वाधं विलम्बमापितं
भर्तुः श्रोतुं लभ्येत ।

सम्मतिमत्रार्थे दर्शयत्यात्मन आवन्तिका—एवम् इति । एवं कुञ्जेऽत्र प्रवेश
इति यावत् । सुप्रसूतं त्वया, समयोचितं वासन्तोकुञ्जं गच्छामेत्यर्थः ।

तत्र तासां सर्वाणां प्रवेशमाह—तथा कुर्वन्तीति ।

पद्मावतीप्रभृतीनामित्यं लताकुञ्जप्रवेशं प्रदर्श्य प्रियाविरहकातरस्य राज्ञो वृत्तं
वर्णयिष्यन्विदूषकोक्तिमवतारयति कविः—तत्तहोदी इति । अयि ! मित्र ! प्रदेश-
मिममालक्ष्य समयेऽस्मिन्ननुमानमेवं भवति ये, यदत्र पद्मावत्या श्रीमत्या समागत्य
किञ्चिरं भवत्प्रतीक्षया स्थित्वा ततो निराशया प्रस्थितं स्यादित्यर्थः । राहः कृते
चिरात्पद्मावत्या मार्गणे लग्नो विदूषकः कापि तामपश्यन्तत्र तदागमनचिह्नं द्धि-
दुपलभ्यं तदौपयिकं सतर्कं वचनमिदं प्रायुक्तम् ।

निशब्देन वचो राजा तं पृच्छति—कथमिति । कथं केन लक्षणेनेति यावत् ।
पद्मावत्या इहागमनमनितो निर्गमनं च पुनः केन लक्षणेन ज्ञायते त्वया ? पूर्वोक्तानु-
मानसाधकोऽत्र कस्तावत्तवानुकूलस्तर्कः ?

वासव०—येता ही हो ।

(लतामण्डप में प्रवेश करती है ।)

विदू०—माननीया पद्मावती यहाँ आकर चली गई होंगी ।

राजा—तुम कैसे जानते हो ?

विदूषकः—(क) इमाणि अवइदकुसुमाणि शेफालिआगुच्छआणि पेक्खहु दाव भवं ।

राजा—अहो ! विचित्रता कुसुमस्य वसन्तक ! ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ख) वसन्तअसङ्कित्तणेण अहं पुण जाणामि उज्जइणीए वत्तामि त्ति ।

(क) इमानपचितकुसुमान् शेफालिकागुच्छान् प्रेक्षतां तावद् भवान् ।
(ख) वसन्तकसङ्कीर्तनेनाहं पुनर्जानामि उज्जयिन्यां वर्त इति ।

तदेव स्वकीयानुमानकारणं प्रकाशयते विदूषकेण—इमाणि इति । अत्र शेफालिकागुच्छकानुद्दिश्य तत्रापचितकुसुमत्वं विधेयम् । अपचितकुसुमान्, अपचितानि विध्वंसितानि त्रोटितानीति यावत्, कुसुमानि येभ्यस्तान्, गुच्छः स्तवकः, स्वार्थे कः, 'स्याद् गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः । तावदिति वाक्यालङ्कारे । इदमिदानीं निरूपयतु श्रीमान्, यदमीभ्यः शेफालिकाप्रसूनस्तवकेभ्यः प्रसूनान्यपगतानि सन्ति । श्रीमतीं पद्मावतीं विना प्रमदचनादस्मात्पुष्पाणि केनापि न शक्यन्ते ग्रहीतुम् । अतस्तदागमनमत्राहं तर्कयामीति भावः ।

विदूषकस्य तर्केऽस्मिन् किमप्यनुक्त्वा मनसैव तत्रानुमतिं कलयंस्तत्प्रसूनसौन्दर्यं प्रशंसति राजा—अहो इति । विचित्रता अनेकवर्णता सुन्दरतेति यावत्, अस्तीति शेषः । कुसुमस्येति जातावेकवचनम् । अयि ! सखे ! वसन्तक ! कयमेतानि पुष्पाणि विचित्राणि मनोहारीणि दृश्यन्ते ?

विदूषकमुद्दिश्य राज्ञा प्रयुक्तं 'वसन्तके'ति सम्बुद्धिपदमुज्जयिन्यां स्थितिसमये बहुशः श्रुतमार्गद्वारावदत्तया । अथ किल चिरात्तदेव पदं तं प्रति प्रियेण प्रयुक्तं निशम्य तया पुरातनसमयस्मरणं कुर्वत्या विमोहेन स्वगतं चिन्त्यते—वसन्तक इत्यादि । सङ्कीर्तनं नामग्रहणम्, पुनःपदं वाक्यशोभायाम्, जानामि मन्ये सम्भावय इति यावत् । प्रियतमेन विहितं वसन्तकनामग्रहणमिदं पूर्वकालिकमुज्जयिनी-

विदू०—आप इन हरसिंगार के गुच्छों को देखें, जिनमें से फूल चुन लिये गये हैं ।

राजा—वसन्तक ! क्या ही रङ्ग-विरंगे फूल हैं ।

वासव०—(स्वगत) वसन्तक का नाम लेने से तो मुझे मालूम पड़ता है कि मैं उज्जयिनी में हूँ ।

राजा—वसन्तक ! अस्मिन्नेवासीनौ शिलातले पद्मावतीं प्रतीक्षि-
ष्यावहे ।

विदूषकः—(क) भो ! तह । [उपविश्योत्थाय] ही ! ही ! सरअ-
कालतिक्खो दुस्सहो आदवो । ता इमं दाव माहवीमण्डवं पविसामो ।

(क) भोस्तथा । ही ! ही ! शरत्कालतीक्ष्णो दुस्सह आतपः !
तदिमं तावन्माधवीमण्डपं प्रविशावः ।

वासमस्मिन्काले स्मारयति माम्, तदानीं बहुशस्तथानुभवादिति भावः ।

पुनः राजा विदूषकमाह—वसन्तकेति । अस्मिन् समीपवर्तिनि, शिलातले
दृप्तलकके । आसीनावुपविशन्तौ, 'आस उपवेशने' इत्यतः शानचि 'ईदासः' इत्यनेन
तस्य ईत्त्वम् । 'प्रतीक्षिष्यावहे' इति विध्यर्थे लट्, 'प्रतीक्षावहै' इति तदर्थः । एतदेव
समीपस्य दृप्तलकमुपविश्यावाभ्यां पद्मावती प्रतीक्षणीया । तदागमनमत्र सम्भा-
व्यते पुनः । अतस्तावत्कालपर्यन्तमत्रैवावस्थितिरावयोः साम्प्रतमित्याशयः ।

मित्रवरेण राजा चिकीर्षितं शिलातलोपवेशं प्रति स्वीयामनुमतिं प्रदर्शयन् ब्रूते
विदूषकः—भो इति । तथा साधु । राजन् ! भवत्प्रस्तावोऽयमनुमोद्यते मया,
शिलातलेऽस्मिन्पवेत्रव्यमावाभ्यामित्यर्थः । ततस्तत्र शिलातले क्षणमुपविश्य
शरदातपसन्तापमनुभवन्नुत्थाय पुनराह—ही ही इति । ही हीति दुःखसूचकम् ।
शरत्कालतीक्ष्णः शरत्समयसम्बन्धात्तीव्रः, अत एव दुःसहः दुःखेन सोढुं शक्यः,
'ईपद्दुःसु' इत्यादिना खलु । तदित्यव्ययं हेत्वर्थे, तावदिति वाक्यालङ्कृता ।
'प्रविशाम' इति लटः प्रयुक्तिर्विध्यर्थे । हन्त ! बाधन्ते मृशं तीव्रतराः शारदविभा-
करांशवः सम्प्रति । अत्र किलातपतापात्र स्यातुं शक्यते किञ्चित् । अतः सन्नि-
वृष्टैतद्व्यासन्तीलताकुञ्जाभ्यन्तरमेव गन्तव्यमिति भावः । अत्र वर्षापगमादनन्तर-
मुल्लसतः शारदोष्मणस्तापकारित्वं त्वनुभवसंवेद्यम् । अस्य च ग्रीष्मोष्मण इवातीव
दुःसहत्वं नास्ति, परं तदपेक्षया किञ्चिन्न्यूनदुःसहत्वं तावन्नापरोक्षम् ।

राजा—वसन्तक ! इसी पत्थर का चौकी पर बैठ पद्मावती को हम लोग प्रतीक्षा करें ।

विदू०—जो ! ठीक है (बैठ और फिर उठकर) हो ! हो !! शरद्-ऋतु का कड़ा
धाम असहनीय है । इसलिये इस माधवी-कुञ्ज के मण्डप में चले ।

राजा—वाढम्, गच्छाग्रतः ।

केचिदत्र महानुभावाः—प्रमदवने च्छायावहुले जम्भण उपलम्भविषये सम्भवत्कारणान्तरमूहितुमशक्नुवता विदूषकेण तत्रोष्मणि कृते दुःसहातपजनितत्ववर्णने-
ऽस्मिन्नसङ्गतत्वं भण्डतानुरूपतया कल्पितत्वं स्वव्याख्यायामुल्लिखन्ति । तत्र
तावद्विचारणीयं सहृदयैः—यदि नाम शिलातले दुःसहोष्णतासद्भावमुद्दिश्य राज्ञा
ततः प्रदेशान्तरगमनप्रस्तावोऽकरिष्यत, विदूषकेण पुनस्तत्र वियोगजनितत्वाद्वि-
कारणान्तरं तर्कयितुमपारयता मन्दबुद्धिना सौरातपजनितत्वमकल्पयिष्यत; ततो
जातु विदूषकोक्तौ तस्यामसङ्गतत्वेन भण्डतानुरूपकल्पनारोपेण च पूर्वोक्तेन सङ्गतेना-
ऽभाविष्यत । अत्र तु नैतादृक् प्रसङ्गः । विदूषकेण किल शिलातले सनुपविष्टेन
शारदातपस्य दुःसहत्वं वर्णयित्वा ततोऽन्यत्र गमनप्रस्तावो राज्ञः पुरस्तादुपस्था-
पितोऽत्र । इत्थं सति, न ज्ञायते, विदूषकेण सूचितमनुभवगोचरीकृतमूष्मणि दुःस-
हातपजनितत्वं नाम कारणमसङ्गतं मत्वा महानुभावैस्तत्र तैः कारणान्तरकल्पनायाः
का वाऽऽवश्यकता सम्भाविता ? प्रत्युत सम्भावितं किमपि कारणान्तरमेवासङ्गतं
प्रतिभायात्प्रत्यक्षापलापेन । प्रच्छाद्यशीतलप्रमदवनसमीपवर्तिन्यमुष्मिन् शिलातले
तादृशातपोपलम्भसम्भवो न्यून एवेति ततः स्थानान्तरप्रस्थानविधौ कारणत्वेन
कल्पितामूष्मोपलब्धिमन्तरेण कारणान्तरस्य कल्पना तु करणीया स्यात्, किन्तु
साऽप्यापातरमणीयैव नूनम् । नात्रोपलभ्यते पद्मावती, माधवीमण्डपे पुनस्तदवाप्तिः
सम्भवतीत्यभिप्रायेण विदूषकेण पद्मावतीवियोगविकलं तत्र स्थले विमनायमानं
राजानं सखायमुद्दिश्य ततः स्थानान्तरगमने तदीयवियोगवैकल्यादिकारणप्रदर्शन-
मनुचितं दुःसाहसं च मन्यमानेन बुद्ध्या तदेव दुःसहातपसन्तापरूपं कारणमुपन्यस्तं
पर्यायोक्तविधया । विचित्रवचसो विदूषकस्य दीपवहुलेऽपि वचने क्वचित्कोऽपि
कदाचिद् गुणोऽपि सम्भवति । अत्र चेदं व्यङ्ग्यार्थसुन्दरं वचो विदूषकस्य समयो-
चितकारितां बुद्धिमत्तां च भूयसीमाविष्करोतीत्यलमधुनाऽप्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

वाढमिति । वाढं शोभनं स्वीकृतमिति यावत्, अर्थात्त्वदुक्तम् । अग्रतो
गच्छेति मार्गप्रदर्शनाभिप्रायकम् । अयि ! सखे ! माधवीमण्डपप्रवेशप्रस्तावस्त्वया
समीचीनः कृतः, अनुमतोऽयं मे । मार्गप्रदर्शनार्थं पुनस्त्वमग्रतो गच्छेः, अहन्तु
त्वामनुगन्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः । मण्डपे तत्र पद्मावत्या दर्शनं सम्भवतीति राज्ञा
विदूषकोक्तमनुमोदितम् ।

राजा—अच्छा, आगे चलो ।

विदूषकः—(क) एवं होटु ।

[उभौ परिक्रामतः ।]

पद्मावती—(ख) सर्वं आउलं कर्तुकामो अय्यवसन्तओ । किं दाणिं करेह ?

(क) एवं भवतु ।

(ख) सर्वमाकुलं कर्तुकाम आर्यवसन्तकः । किमिदानीं कुर्मः ।

एवम् इति । 'अग्रतो भूयते मया, त्वया च सखे ! मन्मार्गोऽनुगन्तव्य' इत्येवं विदूषकवचसोऽभिप्रायः ।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन द्वयो राजविदूषकयोर्माधवीलतामण्डपमुद्दिश्य गमनं सूचितम् ।

प्रमद्वनमागतं प्रियतमं प्रेक्ष्य पुरा पद्मावती परपुरुषदर्शनं परिहरन्त्या आवन्तिकायाः कृते स्वरूपगोपनजम् सह तया माधवीमण्डपं प्रविशति स्मेति पूर्वं प्रतिपादितम् । परं यदेव राजदर्शनं परिहर्तुं तदानीं तया शरणीकृतमासीत्कुञ्जम्, तत्रापि तदिदानीं दैववशादुपस्थितं भवतीति तत्र स्वकोयप्रयत्नवैफल्यं दर्शयन्तो चिन्तां नाटयति पद्मावती—**सर्वम्** इति । सर्वम् आवन्तिकारक्षणौपयिकं मत्कृतं सकलं प्रयत्नमिति यावत्, आकुलं कर्तुकामः विघातयितुं विफलतां नेतुमुद्यतः । मत्समीपे न्यासरूपेण स्थापितायाः श्रीमत्या आवन्तिकायाः प्रच्छन्नरूपाया राजदर्शनपरिहारार्थमय्याचनमया यो यः प्रयत्न आचरितः, स किल सकलो हन्त । वैफल्यं नीयते सम्प्रति कुञ्जेऽस्मिन् राजानं प्रवेशयितुमिच्छता श्रीमद्विदूषकेण । किमयुता विषयम् ? सहसोपनतमिदं पुनः राजदर्शनं परिहर्तुं कस्तावदुपायः समाश्रयणीयः ? अहो ! किद्वर्तव्यमूढा बुद्धिर्मे, किमपि समयेऽस्मिन् स्फुरतीति भावः । सर्वथाऽभीष्टमपि प्रियदर्शनं भविष्यदुपेक्ष्य पुनस्तत्परिहारे किमप्युपायान्तरमन्विष्यन्त्याऽत्र पद्मावत्या सर्वतः स्वात्मनो निक्षेपरक्षणक्षमत्वं स्वीकृतपरिपालनकौशलं च सुस्पष्टं प्रकटीकृतम् ।

विदू०—ऐसा ही हो ।

(दोनों परिक्रमा करते हैं ।)

पद्मावती—आर्य वसन्तक समी (वना-वनाया खेऊ) बिगाड़ना चाहते हैं । अब ईम लोग क्या करें ?

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! एदं महुअरपरिणिलीणं ओलम्बलदं ओधूय भट्टारं वारइस्सं ।

पद्मावती—(ख) एवं करोहि ।

[चेटी तथा करोति ।]

(क) भट्टिदारिके ! एतां मधुकरपरिनिलीनामवलम्बलतामवधूय भर्तारं वारयिष्यामि ।

(ख) एवं कुरु ।

तदानीं करणीयं राजदर्शनपरिहारोपायं निरूपयति चेटी—भट्टिदारिए इति । मधुकरपरिनिलीनाम्, मधुकरा भ्रमराः परिनिलीनाः पुष्परसपानार्थं निश्चलतया समन्ततोऽवस्थिता यत्र ताम् । ज्ञान्तस्य पूर्वनिपाते युक्तेऽपि परिनिलीनशब्दस्य परनिपातोऽत्र कथञ्चिदग्न्याहितादिवत् समाधेयः । परिनिलीनमधुकरामिति युक्तं पठितुम् । अथवा—मधुकरैः परिनिलीनां व्याप्तामित्यर्थः करणीयः । अवलम्बलताम्, पद्मावत्या इतरासां वा लतानामाश्रयभूतां वल्लीम् । यस्या अवस्तात्पद्मावत्युपविष्टा, यां वावलम्ब्येतरा लता अवस्थिताः सन्ति, तां लतामित्यर्थः । अवधूय कम्पयित्वा, भर्तारं भवत्याः प्रियं पतिं राजानं, वारयिष्यामि अर्थात्कुञ्जान्तःप्रवेशात् । अयि ! राजकन्ये ! न किल कोऽपि चिन्ताया अवसरः । मधुपाननिश्चलभ्रमरपूर्णा येयमाश्रयभूता लता वर्तते तामहं कम्पयामि । एतेन तावत्—एकत्रावस्थिता भ्रमराः सर्वतः प्रसरिष्यन्ति, त एव भवदीयं पतिं कुञ्जान्तःप्रवेशोद्यमानिवारयिष्यन्तीत्यर्थः । परिचालितायां चैतस्यां लतायां तत्र परितः प्रसृत्य प्रवेशमार्गावरोधं करिष्यद्भ्यो भ्रमरेभ्यस्त्रासादेव नूनं भवत्याः पत्या नात्र प्रवेक्ष्यते । तत्तमेवैनमुपायं करोमीति भावः ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीयां पद्मावती—एवञ्चम् इति । त्वत्सूचितोऽयमुपायः सुन्दरो मयाऽनुमन्यते । एतदेव करणीयं त्वया करणीयमिदानीमित्यर्थः ।

चेटी तथा करोतीति पूर्वोक्तं लताकम्पनं सूचितम् ।

दासी—राजकुमारो ? मीरों से लदी इस शाखा को, जिसका सहारा आपने वा लताओं ने लिया है, हिलाकर मालिक को (आने से) रोकती हूँ ।

पद्मा०—ऐसा ही करो ।

(दासी वैसा ही करती है ।)

विदूषकः—(क) अविहा अविहा, चिट्ठु, चिट्ठु दाव भवं ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—(ख) दासीएपुत्तेहि महुअरेहि पीडिदो हि ।

राजा—मा मा भवानेवम् । मधुकरसन्त्रासः परिहार्यः ।

(क) अविह अविह, तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान् ।

(ख) दास्याः पुत्रैर्मधुकरैः पीडितोऽस्मि ।

पूर्वसूचितानुसारं माधवीलताकुञ्जाभ्यन्तरं प्रवेष्टुमुद्यतस्तत्र प्रवेशद्वारे अमर-
बाधामनुभवन् विदूषको राज्ञो गतिं निवारयन् ब्रूते—अविहा इति । अविहेत्य-
व्ययं विपादसूचकम्, भृशार्थे च तस्यात्र द्विरुक्तिः । 'तिष्ठतु तिष्ठति'ति द्वि-
प्रयोगः सन्त्रमं व्यनक्ति, तावद्वाक्यालङ्कृतौ । अहह ! महत्कष्टं समुपस्थितम् ।
स्वीयां गतिं निरुध्य स्वीयतामत्रैव भवता । न तावदितोऽग्रे समागन्तव्यम् ।

'किमर्थमिति । किमिति नाग्रे समागन्तव्यं नया ? 'मद्गतিনিवृत्तौ किं
तावदन्तर्गतं/ते कारणं'मिति तत्कारणं ज्ञातुमिच्छतो विदूषकं प्रति प्रश्नोऽयं राज्ञो
निवर्तितगतः ।

उत्तरं विदूषकस्य तदुपरि—दासीएपुत्तेहि इति । दास्याः पुत्रैरिति निन्दा-
याम्, नीचैरिति तदर्थः । 'पृथ्वा आक्रोशे' इत्यनेन चात्र पृथीविभर्त्सेन लुक् । अत्र
किल परितो अमन्ति अमराः ! एते च नीचास्त्रासयन्ति मामित्यर्थः । अत्र दास्याः
पुत्रैरित्युक्त्या अमरेषु क्रोधः सूचितो भवति विदूषकस्य । तेन च—'गतिमस्मदीयां
निरुन्धतो बाधमानान्दुष्टानेताजिवायैव शक्नोतेऽन्तर्गन्तुम् । अतस्तावदत्रैव तिष्ठतु
भवान्, तावदहमेताजोचाजिवारयामी'ति विदूषकोक्तेस्तात्पर्यमवगन्तव्यम् ।

अमरोद्भूतां बाधामनुभूय ततो निवारणेन तान् अमरान् बाधितुमिच्छन्तं
विदूषकं तदुद्योगानिर्वर्तयन् राजा ब्रूते—मा मेति । ब्रवीत्विति शेषः, ना मेति

विदू०—शय ! शय ! ठहरिये, करा आप ठहरिये ।

राजा—क्यों ?

विदू०—इन दुष्ट मौरो से सत्ताया जा रहा हूं ।

राजा—नहीं नहीं, तुन देसा न कही । मौरो को डुड नहीं देना चाहिये ।

पश्य,

मधुमदकला मधुकरा मदनार्ताभिः प्रियाभिरुपगूढाः ।

पादन्यासविषण्णा वयमिव कान्तावियुक्ताः स्युः ॥ ३ ॥

द्विरुक्तिर्निषेधं द्रढयति । एवं कोपयुक्तं वचनमिति यावत् । मधुकराणां सन्त्रासो मधुकरसन्त्रासः, अस्मत्कर्तृको मधुकरकर्मकलासविशेषः परिहार्यः दूरीकार्यः, न कार्य इति यावत् । भ्रमरेष्वेवं सरोपं वचो न प्रयोक्तव्यं भवता । इतो निवार्य न चैतेऽस्माभित्वासयितव्या इति भावः । तत्र कारणं दर्शयन्नाह-पश्येति । भ्रमर पीडयाः परिहारे वक्ष्यमाणं कारणं जानीहीत्यर्थः । तथाहि—

मधुमदकला इति । मधुमदकलाः, मधुनः पुष्परसस्य, 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः, मदः पुष्परसपानजन्मा मानसो विकारविशेषः, तेन कला अव्यक्तमधुराः, अव्यक्तमधुरं यथा तथा कूजन्त इति यावत्, तथा मदनार्ताभिः कामाकुलाभिः, प्रियाभिर्भ्रमरोभिः, उपगूढाः आश्लिष्टाः । विशेषणद्वयेन चैतेन भ्रमराणां परमानन्दमग्नानां वियोजने कारणीभविष्यतो निवारणस्यात्यन्ताऽनुचितत्वं दर्शितम् । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा मधुकरा भ्रमराः, पादन्यासविषण्णाः, पादयोर्न्यासेन अस्मत्कृतेन लतामण्डपाभ्यन्तरे चरणयोर्निक्षेपेण करणेन विषण्णा विपादं प्राप्ताः पीडिताः सन्तः, वयमिव अहमिवेति यावत्, कान्तावियुक्ताः प्रियाविरहिताः, स्युर्भवेयुः सम्भावनायां लिङ् । भ्रमरैस्तावत्सम्प्रति प्रियासहचरैर्मकरन्दास्वादमग्नैरमन्दानन्दसन्दोहः समनुभूयते मञ्जु गुञ्जद्भिः । कुञ्जे च करिष्यमाणः प्रवेशोऽस्मदीयोऽयं नूनं ततः सम्भ्रमादितस्ततो भविष्यतो भ्रमरान्प्रियाभिर्वियोजयेत् । इत्थं सति अहमिव ते वियो-गवैकल्यं प्राप्स्यन्ति । न चैतत्कर्तुमुत्सहे पुनर्वियोगमहिमानं पूर्णतया जानन्निति भावः । अत्र च 'वयमिवे'त्यनेन विरहस्य दुःसहत्वं सूचयतो वत्सराजस्य वासव-दत्ताविययो हृद्गतः परतरो विपादभावः सुविशदं व्यक्तां नीतः । एतेन-कार्य-गौरवात् प्रियां नूतनां परिणीतवतोऽपि राज्ञः प्रेम वासवदत्तायां पद्मावत्यपेक्षया विशिष्टं दर्शितम् । पद्येऽस्मिन्नायान्वृत्तम् । तथा च तल्लक्षणम् 'यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या' इति ॥ ३ ॥

भकरन्द-मान से मत्त मौरि काम-पीडित प्रियाओं से आलिङ्गित होते हुए, पैर की आइट से दुर्खा हो हम लोगों की भांति कान्ताओं से वियुक्त हो जायेंगे ॥ ३ ॥

तस्मादिहैवासिध्यावहे ।

विदूषकः—(क) एवम् होतु ।

[उभाभ्युपविशतः ।]

(क) एवं भवतु ।

इत्यमिदं कुञ्जान्तःप्रवेशानौचित्यं प्रदर्श्य तत्रैव शिलातलेऽवस्थिति रोचयति राजा—तस्मादिति । तस्मात् पूर्वोक्तान्मधुकरत्रासपरिहाररूपात्कारणदिति यावत्, इहैव लतामण्डपाद् बहिः शिलातल एव, आसिध्यावहे उपवेद्यावः । मधुकरत्रास-
मिया कुञ्जान्तः प्रवेष्टुं नोचितमित्यतोऽत्रैव शिलातलेऽवस्थिति कृत्वा पद्मावत्या
आगमनं प्रतीक्षणीयमावाभ्यामिति भावः ।

अत्रार्थे सम्मतिमाह स्वीयां विदूषकः—एवमिति । नूतनिनं कुञ्जान्तःप्रवेशा-
मिलापं त्यक्त्वा शिलातल एवावस्थितिर्दिदानीं करणीयेत्यर्थः ।

द्वयोस्तत्रोपवेशं दर्शयति—उभाभ्युपविशत इति । एतदनन्तरं त० गण-
पतिशास्त्रिकृतव्याख्याने स्वप्नवासवदत्तेऽस्मिन् 'राजा—[अवलोक्य]
पादाक्रान्तानि पुष्पाणि शोभन् चेदं शिलातलम् । नूनं काचिदिहासीना
मां दृष्ट्वा सहसा गता' ॥ इत्यधिकः पाठो दृश्यते । तत्र च रामचन्द्रकृते
नाट्यदर्पणेऽनुमानोदाहरणप्रदर्शनप्रसङ्गे 'पादाक्रान्तानी'ति पद्यस्योपलब्धेः पूर्वोक्तः
पाठः सुचिरं प्रचाराभावादिदानीं ग्रंथं प्राप्नोऽनुनीयत इत्युक्तम् । यत्किमप्यास्ताम्,
पाठोऽयं पूर्वमासीत् प्रचारामावेन च चिराद् अष्टः केनापि मध्ये प्रक्षिप्तो वेत्यत्र नेदानीं
निर्णेतुं पार्यते । अत्रैतन्निवेशनमन्तरेणापि पूर्वापरग्रन्थसङ्गतिरविच्छिन्नैवास्तीति न
काप्येतस्यावश्यकता प्रतीयते । संसूचितप्रमाणोपलम्भाभावाच्च मूले तन्निवेशनं
नोचितमिति केवलं सङ्ग्रहाभिलाषाल्लोकलोचनपदवर्मानेतुं च पाठोऽयं व्याख्यायां
प्रदर्श्यते । स्फुटमर्यावगतये च तद्व्याख्यानं यथा—तत्र च शिलातले समन्ततो दत्त-
दृष्टी राजा विदूषकेण सूचितचरं शिलातलगतमूष्माणसमुमवन्तत्र स्वीयमनुमान-

इत्यन्वये हन दोनों यहाँ बैठे ।

विदू० —अच्छा, यही सही ।

(दोनों बैठते हैं)

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! रुद्धा खु ह्य वयं ।

पद्मावती—(ख) दिट्ठिआ उवविट्ठो अय्यउत्तो ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (ग) दिट्ठिआ पक्किदित्थसरीरो अय्यउत्तो ।

(क) भट्टिदारिके ! रुद्धाः खलु स्मो वयम् ।

(ख) दिष्ट्योपविष्ट आर्यपुत्रः ।

(ग) दिष्ट्या प्रकृतिस्थशरीर आर्यपुत्रः ।

माह—अवलोक्येत्यादि । अवलोक्य समन्ततो दृष्टिं दत्त्वाऽनुभवोचितं विचार्य
त्यर्थः । वदतीति शेषः । तदेवाह—पदाक्रान्तानीति । पुष्पाणि भूमौ पतितानि
शेफालिकाप्रसूनानि, पादाक्रान्तानि पददलितानि चरणन्यासेन मृदितानि सन्ति,
इदम् अस्मदाश्रयीभूतं शिलातलं च, सोष्म ऊष्मणा सहितम् उष्णमिति यावत्,
वर्तते । अतो हेतोर्नूनं निःसंशयं, काचिदवला, इहात्र शिलातले, आसीनोपविष्टा-
सीत्पूर्वम् । एवं चेत्सेयमधुना कुतो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह—मामिति । मां
दृष्ट्वा अत्रागच्छतो मे दूराद्दर्शनं कृत्वा, सहसाऽकस्मादितः प्रदेशात्कापि गता पला-
यिता । अत्र च पुष्पाणां पददलितत्वेन समन्ततः प्रान्तेऽस्मिन्सञ्चरणं, शिलातल
ऊष्मोपलब्ध्या च पूर्वमत्रोपविश्याऽचिरादित उत्थानं च कस्याश्चिदवलाया अनु-
मीयते । सम्भाव्यते च मद्दर्शनपरिहाराय तथा कुत्रापि पलायितं स्यादिति भावः ।

तत्र द्वारान्तिक एव तयोर्द्वयोरुपवेशान्निर्गमनप्रतिरोधं स्वीयं साम्भावयन्त्वाह
चेटी पद्मावतीम्—भट्टिदारिए इति । खलु निश्चये, स्मेति वाक्यपूरकम् । अयि !
राजकन्ये ! एतयोः श्रीमद्राजविदूषकयोरत्र शिलातले सम्प्रत्युपवेशेन सर्वा वयं कुजे
ऽस्मिन् प्रतिरुद्धाः सञ्जाताः । तद्दृष्टिपरिहारेण नेतो निर्गन्तुं शक्यतेऽस्माभिरिति ।

अत्रावरुद्धभावेऽप्यात्मन आनुकूल्यं दर्शयति पद्मावती—दिट्ठिआ इति ।
दिष्ट्या दैवेन । आर्यपुत्रः श्रीमान् मे प्रियतमस्तावदत्रैव शिलातले समुपविष्टो
न क्लिप्तः प्रविष्ट इत्येतदस्माकं सौभाग्यम् । संशुते च कुजान्तःप्रवेशे तस्य
दर्शनं नूनमनिवार्यम्, तत्तु नापतितमित्येतन्निनयतं सुदैवेन सञ्जातमिति भावः ।

प्रियदर्शनसौभाग्यं सहसेदं लब्ध्वा सानन्दं मानसं वचनमुद्गिरति वासवदत्ता-
दिट्ठिआ इति । प्रकृतिस्यशरीरः, प्रकृतिस्य स्वस्वं नीरोगं शरीरं वपुर्यस्य सः ।

दासी—राजकुमारी ! हम लोग यहाँ पर रोक़ी गईं ।

पद्मा०—भाग्य से आर्यपुत्र (वहाँ) बैठ गये ।

वासव०—(स्वगत) बड़ा ही सौभाग्य है कि स्वामी शरीर से स्वस्थ हैं ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! सत्सुपादा खु अज्याए दिह्ठी !

वासवदत्ता—(ख) एसा खु महुअराणं अविणआदो कासकुसुम-
रेणुणा पडिदेण सोदआ मे दिह्ठी ।

(क) भट्टिदारिके ! साश्रुपाता खल्वार्याया दृष्टिः ।

(ख) एषा खलु मधुकराणामविनयात् काशकुसुमरेणुना पातितेन
सोदका मे दृष्टिः ।

अस्तीति शेषः । अतिचिराद् दृष्टिगोचरतां गच्छतः श्रीमतः प्रियतमस्य शरीर-
मद्येदं देवात्स्वत्वं दृश्यते । विरहावस्थायामत्स्वस्यता भृशं सुलभापि प्रेयांसमेनं न
सा समाक्रान्तवतीति महत्सौभाग्यं मनेत्यर्थः ।

उपलभ्य भर्तुः शरीरत्वात्स्व्यं वासवदत्ता पूर्वं मोदाश्रूणि पुनः स्वास्थ्येनैव
हेतुना सूचितां भार्यान्तरगतचेतसः प्रेयसः स्वविषये स्नेहस्य न्यूनतां सम्भाव्य
दुःखाश्रूणि तदानीं मुञ्चति स्म । चेटी च तामश्रूणि मुञ्चन्तीमवेक्ष्य तत्कारणजिज्ञा-
सया पद्मावतीं प्रत्याह—भट्टिदारिए इति । साश्रुपाता अश्रुपातेन सहिता वाष्प-
कलुपेति यावत् । खलु वाक्यसौन्दर्ये, आर्याया आवन्तिकायाः । दृष्टिरित्येकत्वं
जातौ । अयि ! राजकुमारि ! श्रीमत्या आवन्तिकाया नयनान्यामिदानीमश्रूणि
पतन्ति । किं कारणमेतस्य ?

आत्मनोऽश्रुपातं चेद्याऽवगतं विभाव्य तत्र पद्मावतीचेद्योरन्यथाशङ्कनं परि-
हर्तुकामा नायकदर्शनाद्दुर्गतं सात्त्विकभावमश्रुदूगमनहेतुभूतं निहुवाना स्वकीयाश्रुपाते
सम्भवत्कारणान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—एसा इति । खल्विति निश्चयार्थकम् ।
अविनयात् शासनाभावात् स्वच्छन्दमत्रेतस्ततो व्रनणादिति यावत्, सोदका अश्रु-
पूर्णा, सजातेति शेषः । अत्र किल प्रदेशे व्रमराः स्वेवं सर्वतो व्रमन्ति, तेन काश-
पुष्पाणां परागः परिपतति, स चेदानीं मङ्गलुषोरन्तर्गतः । नूनमनेनैव हेतुना
तत्रैतान्यश्रूण्युदगतानि सन्ति । एतदेवाश्रुपाते कारणं मनेत्यर्थः ।

दासी—राजकुमारी ! आर्या वासवदत्ता की आँखों से आँसू गिरते हैं ।

वासव०—मौरों की गड़गड़ से कास के फूलों की धूलि पड़ने के कारण नेरी आँखों में
पानी आ गया ।

पद्मावती—(क) जुज्जइ ।

विदूषकः—(ख) भो ! सुणं खु इदं पमदवणं । पुच्छिदव्वं किञ्चि
अत्थि । पुच्छामि भवन्तं ।

राजा—छन्दतः ।

विदूषकः—(ग) का भवदो पिआ ? तदाणि तत्तहोदी वासव-

(क) युज्यते ।

(ख) भोः ! शून्यं खल्विदं प्रमदवनम् । प्रष्टव्यं किञ्चिदस्ति ।
पृच्छामि भवन्तम् ।

(ग) का भवतः प्रिया ? तदानीं तत्र भवती वासवदत्ता, इदानीं

तदेतत्कारणमत्र सम्भवतीति पद्मावत्याह—जुज्जइ इति । भ्रमरपरिभ्रमण-
वशादुत्पततां काशप्रसूनपरागाणां साम्पातान्नेत्रयोरस्रोद्गमोऽयं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

अथास्मिन्समये 'तत्र स्थले तृतीयः कोऽपि नास्ती'ति रहस्यार्थप्रकाशनयोग्य-
मवसरं पश्यन् सुहृदं राजानं प्रति 'प्रीतिपात्रं ते पद्मावती वासवदत्ता वे'त्येवं
प्रश्नमुपक्षेप्तुकामस्तदुचितं वचः प्रस्तौति विदूषकः—भो इति । खल्विति वाक्या-
लङ्कारे । प्रमदवनस्य शून्यत्वकथनादेव तत्र स्थाने रहस्यार्थप्रकाशनं स्यात्
इति सूचितम् । अयि ! राजन् ! प्रमदवनेऽस्मिन्नधुना नौ विहाय कोऽप्यन्यो
नास्ति । पृच्छा च ममास्ति काचित् । अतोऽहं किमपि भवन्तं प्रष्टुमुद्यतोऽस्मी-
त्यर्थः । इह किल भवत्कथितं मद्भिना कोऽपि न जानीयात्, अहं च भवतो
नर्मसचिवः सखा, मत्तो गोपयितुं किमपि नोचितमित्यतो मदीयः प्रश्नोऽयं यथो-
चितमुत्तरणीयो निःशङ्कं भवतेति विदूषकोक्तेराशयः ।

तत्राह राजा—छन्दत इति । छन्दोऽभिप्रायः, 'अभिप्रायश्छन्द आशयः'
इत्यमरः, अभिप्रायानुसारमित्यर्थः । पृच्छेति शेषः । यदभीष्टं ते, तत्प्रष्टुमर्हसि ।
नात्र किमपि शङ्कनीयमिति भावः ।

तमेव प्रश्नमात्मनो राज्ञः सन्निधौ समुपस्थापयति विदूषकः—का इति ।

पद्मा०—ठीक है, हो सकता है ।

विदू०—महाराज ! यह नजर-बाग सूना है । कुछ पूछना है । आपसे पूछता हूँ ।

राजा—इच्छानुसार (निःसंकोच) पूछो ।

विदू०—उस समय की वासवदत्ता या इस समय की पद्मावती, कौन आपको प्यारी है ?

दत्ता, इदाणि पदुमावदी वा ।

राजा—किमिदानीं भवान् महति बहुमानसङ्कटे मां न्यस्यति ?

पद्मावती—(क) हला ! जादिसे सङ्कटे निक्खित्तो अय्यउत्तो ।

पद्मावती वा ।

(क) हला ! यादृशे सङ्कटे निक्षिप्त आर्यपुत्रः ।

प्रिया प्रीतिपात्रम्, अधिकमिति शेषः, प्रियतरेति यावत् । तदानीं तस्मिन्नतीति समये स्थिता, इदानीं समयेऽस्मिन्वर्तमाना । श्रीमन्नान्या वासवदत्ता भवतोऽधिक-
मासीत्येनास्पदं, पद्मावती वा वर्तते ? कुत्राधिको भवतः स्नेहो वासवदत्तायां
पद्मावत्यां वा ? उभयोः प्रीतितारतम्यं कथनीयं भवतेत्यर्थः ।

प्रश्नमेतं निशम्य तदुत्तरणस्य दुष्करत्वमेवाह राजा—किमिदानीमिति ।
किं किमर्थम् । बहुमानसङ्कटे बहुमानकथनरूपे क्लेशे, 'उभयोः का नाम बहुमते'
त्येतदुत्तरप्रदानरूपे दुष्करे कर्मणीति यावत् । न्यस्यति निपातयति । सखे ! वासव-
दत्ता तदा बहुमन्यत मया, पद्मावती वा साम्प्रतं बहु मन्यते ? उभयोः कतर-
स्यामधिकं मम प्रेम ? इत्येतत्कथनं तु मे दुष्करम् । एतत्कथनरूपेऽस्मिन् विप्रमे
कर्मणि किमिति निपातितोऽस्मि समयेऽस्मिन्भवता ? अत्र च 'श्रवणनीयस्तावन्मे
वासवदत्ताविषयकः प्रणयविशेषः । इदानीं तस्या अभावात्तत्प्रकाशनं तु व्यर्थम् ।
तदपेक्षया च न्यूनं प्रेम मे पद्मावत्याम्—इत्येवं पुनः कथिते, विदूषकस्य मौख्या-
त्कदाचित्ततस्तदवगत्य पदमावत्या दुषितया भूयेत । अत एतत्प्रमेतारतम्यकथनं
नैवोचितम्'—इत्येवं तावन्मानसाकूर्तं राज्ञः । 'विदूषकस्य च मानसेऽन्यथा शङ्का
मा भूदिति चातुर्येण यथार्थमनुक्त्वा केवलं तत्प्रश्नोत्तरणस्य दुष्करत्वं प्रश्नस्य च
वैयर्थ्यमित्यं प्रतिपादितं राज्ञेति ।

विदूषकप्रश्नानन्तरं पतिदेवोक्तमित्यं वचनमाकर्ण्य पद्मावती कुञ्जान्तर्गतासखीं
चेदो प्रति ब्रूते—हला इति । अत्र वाक्यसमाप्तौ 'तत्तु स एव जानाति' इत्येव-
मध्याहरणीयम् । 'उभयत्र प्रेयस्योः का नाम ते प्रियतरे'त्येतादृशं पृच्छता विदूष-
केण तदुत्तरप्रदानरूपे यादृशेऽतिदुष्करे कर्मणि नियुक्तोऽधुना प्रियतमः, तत्तु तं

राजा—क्यों तुम इस समय मुझे इस बड़े बहुत आदररूपी संकट में गिराते हो ?

पद्मा०—सखे ! (वस्तन्तक से) आर्यपुत्र जैसे संकट में गिराये गये ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) अहं अ मन्दभागा ।

विदूषकः—(ख) सेरं सेरं भणादु भवं । एका उवरदा, अवरा असणिहिदा ।

(क) अहं च मन्दभागा ।

(ख) स्वैरं स्वैरं भणतु भवान् । एकोपरता, अपरा असन्निहिता ।

विहाय कोऽन्यो जानीयात् ? नूनं तत्स्वसंवेद्यमेव । स्वापत्तिकार्यदुष्करत्वानुभवः स्वेनैव करणीय इत्यर्थः । 'आर्यपुत्रकर्तृकमेकस्यां बहुमानसूचनं त्वपरस्याश्चेतसि बहुलमीर्ष्याभावं जनये'दित्यनया सङ्ख्या प्रीतितारतम्यकथनमिदानीं तस्य नूनं दुष्करमेवेति भावः ।

पद्मावत्या भाषितं श्रुतवती वासवदत्ता स्वात्मनोऽपि तामेव दशां दर्शयन्ती मानसं वितर्कमाह—अहं अ इति । अत्र चकारः पूर्वोक्तं समुच्चिनोति । तच्च 'यादृशे सङ्कटे निक्षिप्ता तत्तु ग्रहमेव जानामी' त्येवंरूपम् । मन्दोऽप्यो भागो भाग्यं यस्याः सा मन्दभागा, पतिवियोगवैकल्यरूपां दुर्दैवदशामनुभवन्तीति यावत् । विदूषकेण ध्रुवं प्रश्नमेनमुपस्थाप्य प्रियतमेन सार्धमहमपि सर्वथा स्वसंवेद्ये सङ्कटे निपातितास्मीति शब्दार्थः । 'विरविरहेऽपि भर्तुर्गुणलभ्यमानं शरीरस्वास्थ्यमिदं स्फुटमित्यं प्रत्याययत्यधुना—यन्मदीयोऽयं विरहो नूतनपरिणीतपद्मावतीसमागमेन विस्मृतातीतमत्प्रणयानुभावं कथमपि प्रियमेनं न नाम व्यययतीति । अतो निःसंशयमार्यपुत्रेण पद्मावत्यामेव प्रणयविशेष आत्मनो निरूपणीयः । स च मया मन्दभाग्यया समयेऽत्र श्रवणीय इत्येवं महत्कष्टमापतितम् । एतच्च नूनमवर्णनीयं स्वसंवेदनीयमेवे'ति वासवदत्तोक्तेर्गूढोऽभिप्रायः ।

प्रश्नोत्तरं दानुमनिच्छन्तं राजानवलोक्य विदूषकः पुनस्तदेव प्रस्तौति—सेरमिति । स्वैरं निःशङ्कम्, द्विरुक्तिश्च निःशङ्कतातिशयशोचिका । उपरता नष्टा, असन्निहिता दूरे स्थिता । भवतः प्रणयिन्योरेका पुरातनी प्रिया वासवदत्ता तु नोपलभ्यतेऽधुना, अन्या च नूतना पद्मावती समोपे न वर्तते । इत्थं सति 'भवदुक्तमेकत्र प्रणयविशेषं निशम्य तयोः कापि कुपिता भवे'दित्येतादृशः शङ्काया नाव-

वासव०—(स्वगत) मैं भी मन्दभागिनी जिस संकट में गिराई गई ।

विदू०—निःसंकोच आप कहिये । एक तो मर गई और दूसरी पास नहीं है ।

राजा—वयस्य ! न खलु न खलु ब्रूयाम् । भवांस्तु मुखरः ।
पद्मावती—(क) एतएण भणिदं अय्यउत्तेण ।

(क) एतावता भणितमार्यपुत्रेण ।

सरः । अतः स्वच्छन्दं 'का नाम प्रियतरे'ति भवता ययार्यं कथनीयमिति भावः ।

विदूषकप्रश्नस्योत्तरं प्रदातुमनिच्छन्नाह राजा—वयस्येति । खल्विति वाक्या-
ऽलङ्कृतौ । 'न खल्वि'ति वीप्सा च निषेधस्य दाढर्यं गमयति । 'ब्रूया' मित्यौचित्ये
लिङ् । 'भवत्प्रश्नोत्तर'मित्यार्यं कर्म । मुखरः वावदूकः, रहस्यार्यं गोपयितुमसमर्थ
इति यावत् । मित्रवर ! प्रीतितारतम्यविषये यत्तावत्पृष्ठं भवता, तदुत्तरं नैव मया
वक्तव्यम् । भवता तु प्रकृत्या वावदूकेन मनुजोऽयमर्थो न गोपयितुं शक्यते ।
अवश्यं यत्र कुत्रापि प्रकाश्येत । अतस्तत्प्रकाशनं नोचितं ममेति भावः ।

श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो हृद्गतं भावमवबुध्य कुञ्जान्तःस्था पद्मावत्याह—एत-
एणेति । एतावता पूर्वोक्तेन वचसा । श्रीमता प्रिमतमेन विदूषकानुयुक्तेऽस्मिन्विषये
तदासीद्वक्तव्यं, तत्तु समनन्तरोक्तेन वचसा निषेधमुक्तेन सूचितम् । तदुत्तरप्रदान-
प्रतिषेधमभिधाय तदुभयोरेकतरा निजप्रीतिविशेषास्पदं तेन ध्वनितेत्यर्थः । अत्रेदम-
वगन्तव्यम्—विदूषकस्य मुखरता हि राज्ञस्तदुत्तरप्रदानविधौ मनसि शङ्कां जनयति ।
'पद्मावती प्रियतरे'त्येवं सति राजकीयगूढार्थाभिप्राये कल्पिते—वासवदत्ताया अभा-
वात्तदीर्घादेरनवसरेण तादृशार्थप्रकाशनान्न कोऽपि शङ्कावकाशः । 'वासवदत्ता प्रिय-
तरे'त्येवं पुनस्तत्कल्पनायाम्—श्रुत्वैत्पद्मावती सपत्नीभावसहजे द्वेषमवलम्बमाना
न चैतत्सोढुं शक्नुयादिति शङ्का तत्र नूनं लब्धावकाशः । अतश्च वावदूकाद्विदूषकात्ता-
दृशार्थप्रकाशनं शङ्कमानस्य राज्ञस्तदुत्तरप्रदानप्रतिषेधभाषितमिदं वासवदत्तायानेव
प्रणयविशेषं गूढमाविष्करोति । अयमर्थो राज्ञा गोपितो न प्रकाशनीय इति
तत्प्रकाशनमकृत्वा केवलं ज्ञानमात्मनदस्तदीयं वचसानेन सूचितं पद्मावत्येति ।

रहस्यार्थप्रकाशनरूपामात्मविषयिणीं शङ्कां विदूषक इदानीं निराकरोति राज्ञः—

राजा—मित्र ! मैं कहूंगा ही नहीं । तुम तो मुखर (बकवाडी मुँहफट) हो ।
पद्मा०—आर्यपुत्र ने तो श्तेने से कह दिया ।

विदूषकः—(क) भो ! सञ्चेण सवामि, कस्स वि ण आचक्खिस्सं । एसा सन्दद्धा मे जीहा ।

राजा—नोत्सहे सखे ? वक्तुम् ।

पद्मावती—(ख) अहो ! इमस्स पुरोभाइदा । एत्तिएण हिअं ण जाणादि ।

(क) भो ! सत्येन शपे, कस्मा अपि नाख्यास्ये । एषा सन्दृष्टा मे जिह्वा ।

(ख) अहो ! अस्य पुरोभागिता ! एतावता हृदय न जानाति ।

भो इति । सत्येन धर्मेण, एषा रहस्यप्रकाशनात्मना सम्मविध्यद्वेषेणोपलक्षितेति यावत्, मे मयेत्यर्थः । अये ! मित्र ! सत्यस्य धर्मस्य शपथं कृत्वा ब्रवीमि, भवदुक्तं कुत्रापि न प्रकाशयिष्ये । प्रकाशिते च तत्राऽधर्मरूपं पातकं मे स्यात् । भवता किमपि तादृशं न शङ्कनीयं मयि, नाहं रहस्यमिदमुद्घाटयिष्ये । शङ्कितं च भवदीयं निराकर्तुं जिह्वामिमां सम्भाविततद्दोषां दशनसन्दंशमध्ये । कृत्वा निरुणध्मि दृढम्, यतश्चाहं किमपि वक्तुं न पारयिष्ये ।

तत्रापि तत्कथनाऽनुत्साहं दर्शयत्यात्मनो राजा—नोत्सहे इति । मित्र ! शपथं कृतवतोऽपि ते तद्विषयाऽप्रकाशनविषये विश्वासाभावात्किमपि तादृशं सूचयितुं नोत्साहो भवति मे । अतो वक्तुं तमर्थमसमर्थोऽस्मीत्यर्थः ।

अद्यापि राज्ञो हृद्गतमज्ञातवतो विदूषकस्य मौख्यं विस्मयमाविष्करोति पद्मावती—अहो इति । अस्य विदूषकस्य, पुरोभागिता दोषैकदर्शिता, 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इति कोपः । एतावता इदमित्यं ध्वनिमार्गेण पुनः नूचनेनापीति यावत् । हृदयं हृद्गतमाशयम्, अर्थाद्राज्ञः । राजनि गूढवचने तादृशाऽतिगूढविषयाऽप्रकाशनरूपदोषारोपणं नाम साहसमिदानीं विदूषकस्येदं मूर्खतातिशयं द्योतयत्परमं मे मनसि विस्मयं जनयति । रहस्यविषयोद्घाटनरूपां भीतिं विदूषकात्सम्भावयता हि राज्ञा मुहुर्वासवदत्तायाः प्रीतिविशेषास्पदत्वं तावद् गूढमाविष्कृतम् । तदेतदधु

विदू०—(राजन् ! सत्य की सौगन्ध, किसी से भी न कहूंगा । यह देखो मेने जोम काट ग्याह ।

राजा—मित्र ! कहने का उत्साह नहीं होता ।

पद्मा०—होय ! इनकी दोषदृष्टि (दृष्ट) । इतने से भी हृदय (की बात) नहीं जानते ।

विदूषकः—(क) किं ण भणादि मम ? अणाचक्खिअ इमादो सिलापट्टादो ण सक्कं एकपदं वि गमिटुं । एसो रुद्धो अत्त भवं ।

राजा—किं वलात्कारेण ?

विदूषकः—(ख) आम, वल्लकारेण ।

राजा—तेन हि पश्यामस्तावत् ।

(क) किं न भणति मम ? अनाख्यायाऽस्माच्छिलापट्टकान्न शक्यमेकपदमपि गन्तुम् । एष रुद्धोऽत्र भवान् ।

(ख) आम्, वलात्कारेण ।

नापि विदूषकस्य बुद्धेः पन्थानं नारोहतीत्यस्य मूर्खतायाः परा काष्ठेयमिति भावः ।

सौहार्दभावमुलभं तत्रार्थे सनिर्वन्धं वचः प्रयुक्ते विदूषकः—किं गेति । मम मदग्रे । 'शिलापट्टका'दित्यत्र त्यज्यलोपे कर्मण्यधिकरणे च' इत्यनेन पञ्चमी, शिलापट्टकं विहाय ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । एषः अकथयन् । अयि ! सखे ! मत्प्रश्नविषयीकृतं प्रीतितारतम्यं न प्रकाशयते किम् ? अप्रकाशिते च तस्मिन्निति पदमेकमप्यन्यत्र गन्तुं न शक्यते भवता । अनिशम्योत्तरं भवदीयमस्माच्छिलातलादुत्थानं भवतो नानुमंस्ये । एषोऽहमधुना रुग्णश्चि भवन्तं तदेतदप्रकाशयन्तम् । पश्यामि, कथं नोच्यत इति ।

विदूषकमित्यं वलात्कर्तुमुद्यतं पृच्छति राजा—किमिति । श्रोतुमिच्छसीति शेषः । वलपर्वकं किमिदं मत्तो ज्ञातुमिच्छसि त्वम् ?

तदेतत्प्रपञ्चैव श्रवणं प्रतिजानीते विदूषकः—आमेति । आमिति पूर्वोक्तस्वीकारः । एवम्, अत्र कः सन्देहः ? मित्र ! वलात्कारेणैव नूनमिदं भवतः श्रोष्यामि ।

तेन हीति । तेन हि एवं सति, पश्याम इत्यादरे बहुत्वम्, तावदिति वाक्यसौन्दर्यं । इत्यमिदं वलात्कारेण श्रोतुमिष्यते चेत्त्वया, मयापि दृश्यते कथमेत-

विदू०—क्या मुझे नहीं कहते ? बिना कहे इस पत्थर की चौकी को छोड़कर एक पैर भी नहीं जा सकने । यह आप यहाँ रोके गये ।

राजा—बया जबरदस्ती मे (जानना चाहने हो) !

विदू०—हाँ जबरदस्ती से ।

राजा—तब तो देखते हैं ।

विदूषकः—(क) पसीददु पसीददु भवं । वयस्सभावेण साविदो
सि. जइ सच्चं ण भणासि ।

राजा—का गतिः । श्रूयताम्—

पद्मावती बहुमता मम यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः ।

(क) प्रसीदतु प्रसीदतु भवान् । वयस्यभावेन शापितोऽसि, यदि
सत्यं न भणसि ।

च्छूयत इति । पश्यामि, बलपूर्वकश्रवणप्रतिज्ञेयं ते सफला भवति मम वा तद्विषया-
ऽकथनप्रतिज्ञेति राज्ञो वचनस्याशयः ।

दृढप्रतिज्ञे राज्ञि बलात्कारमात्मनोऽकिञ्चित्करं मत्वोपायान्तरं प्रस्तुवन्नाह
विदूषकः—पसीददु इति । प्रसीदतु प्रसीदतु इत्येषा द्विरुक्तिः प्रसादातिशये ।
वयस्यभावेन शापितोऽसि मित्रतायाः शपथं ते दापयिष्यामि । ‘प्रसद्यतां प्रसद्यता’-
मिति वदन् मदीयबलात्करणकुपितं भवन्तमहं ऽसादयाम्यधुना । क्षम्यतां मे बला-
त्कारजनितोऽपराधः । किन्तु तत्रार्थे निजाग्रहं नैव त्यज्यामि पुनरपि यथार्थं
मत्पृष्टप्रतिवचनं न दीयते चेद् भवता, तर्हि सत्यमिदमवगन्तव्यम्—यद् विहन्त्येत
मित्रताऽऽवयोरिति । अतो मित्रतासम्बन्धरक्षणाय भवता पुनर्न पृष्टं प्रत्युत्तरणीय-
मेवेति भावः ।

‘उत्तरमश्रुत्वा हठी विदूषको न मंस्यते कथमपी’ति तदुत्तरप्रदानप्रवणतामात्मनो
दर्शयन्नाह राजा—का गतिरिति । मित्रतासम्बन्धरक्षणाय सखे ! तदेतद्वक्तुमेवा-
पतितम् । किं करवाणि, सन्तोषार्थं ते तत्प्रीतितारतम्यं निवेदयितुमुद्यतोऽस्मि ।
सावधानमिदमाकर्णनीयं त्वया ।

पूर्वोक्तं तदिदं वचनं प्रयुज्य राजा, विदूषकस्य तस्मिन् ‘का नाम प्रियतरे’ति
पूर्वप्रदर्शिते प्रश्ने चातुर्यपूर्णमुत्तरं प्रतिपादयति—पद्मावतीति । रूपं सौन्दर्यं
शीलं सच्चरितं माधुर्यं प्रियभाषिता चेत्येतैः कारणीभूतैर्गुणैः, इतरेतरयोगो नाम
द्वन्द्वसमासः, यद्यपि, पद्मावती तन्नाम्नो नवोद्गा नायिका, मम मे, बहुमता बहुमा-
नास्पदं वर्तते । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इत्यनेन ‘ममे’ति पठो । तथापि बहुमाना-

विदू०—मान जाइये, मान जाइये । मित्रता की शपथ, यदि सच नहीं कहते हैं !

राजा—क्या उपाय ? (लाचारी है,) सुनो—

वासवदत्तावद्धं न तु तावन्मे मनो हरति ॥ ४ ॥

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोदु भोदु । द्विष्णं वेदणं
उमस्स परिखेदस्स । अहो ! अब्बादवासं पि एत्थ बहुगुणं सम्पज्जइ ।

(क) भवतु भवतु । दत्तं वेतनमस्य परिखेदस्य । अहो ! अज्ञात-
वासोऽप्यत्र बहुगुणः सम्पद्यते ।

स्पदत्वेऽपि, सा वासवदत्तावद्धं वासवदत्तयाऽतीतया प्रणयिन्या वद्धं स्वगुणैरा-
कृष्टं, मे मनो मदीयं मानसं तु, न तावत् हरति नैव चोरयति, स्वोन्मुखं न करो-
तीति यावत् । पद्मावत्याः सौन्दर्यादिगुणेषु लुब्धोऽहं तत्र सखे ! बहुमानं वहामि,
परं वासवदत्ताप्रीतिपाशविवशं मे मनस्तथा हर्तुं न शक्यते कथमपीत्यर्थः । अत्र
पद्मावत्यां बहुमानं वासवदत्तायां च मनोबन्धमात्मनो निरुपतया सहृदयहृदय-
झमा तथेयं चातुरी दर्शिता राज्ञा, यथेदं कदापि श्रुत्वापि पद्मावती तात्पर्यमेतदीय-
मित्यमवधार्य सन्तोषं वक्ष्यति स्वान्ते—‘यद्य सौभाग्यात्पल्लुर्वहुमानास्पदमहं
वर्ते, नवोटाहमिदानीं प्रौढवासवदत्ताप्रीतिवद्धं प्रियमनो न हर्तुं शक्नोमि, परं
कालान्तरे परिचयातिरेकात्तन्नमेव हर्तुं शक्यामी’ति । आर्या वृत्तम्, तत्त्वक्षण-
मुक्तं प्राक् ॥ ४ ॥

इत्यनिदमात्मनि प्रीतिविशेषं पत्याविष्कृतमवगत्य वासवदत्ता सप्रसादमात्म-
गतं वचो वक्ति भोदु इति । ‘भवतु भवत्विति भृशार्थे द्विर्भावः’, कर्ता चात्र
परिखेदरूप उत्तरवाक्याद् गम्यः । अस्य विरहरूपस्य, परिखेदस्य क्लेशविशेषस्य,
वेतनं दत्तं पुरस्कारो वितीर्णः, अर्थान्निप्रियेण । अत्र पद्मावत्याः समीपे, अज्ञातवासः
अज्ञातः केनाप्यविदितश्चासौ वासः स्थितिश्चेति कर्मधारयः, बहुगुणो यत्रेति बहु-
गुणः । प्रियवियोगविकल्पाया मम क्लेशाधिक्यमभितो वर्ततां नाम, तत्तूपेक्ष-
णीयं मया । निशम्य चात्मनि भर्तुः प्रीतिविशेषं वियोगस्यैतस्य पुरस्कारं प्राप्तवत्य-
स्मि । श्रीमत्याः पद्मावत्याः सन्निधानेऽधुना प्रच्छन्नरूपेण क्लेशकारिणी स्थितिरपि

यद्यपि पद्मावती अपने रूप शील और माधुर्य से मुझे प्यारी है, फिर भी वासवदत्ता में
लगे हुए मेरे मन को नहीं हरती ॥ ४ ॥

वासव०—(स्वगत) वस, वस । इस दुःख का पुरस्कार दे दिया, अर्थात् जो मैंने
इतना दुःख उठाया उसका इनाम पा लिया । हाँ, वहाँ छिपकर पद्मावती के पास रहना भी
अत्यन्त लाभदायक हो रहा है ।

चेटी—(क) भट्टिदारिए ! अदक्खिण्णो खु भट्टा ।

पद्मावती—(ख) हला ! मा मा एव्वं । सदक्खिण्णो एव्व अय्यउत्तो,
जो इदाणि वि अय्याए वासवदत्ताए गुणाणि सुमरदि ।

(क) भर्तृदारिके ! अदाक्षिण्यः खलु भर्ता ।

(ख) हला ! मा मैवम् । सदाक्षिण्य एवार्यपुत्रः, य इदानीमप्या-
र्याया वासवदत्ताया गुणान् स्मरति ।

मे न तावद् दूषणास्पदम्, प्रत्युतैषा प्रियप्रेमातिरेकपरिचयप्रदायिनी गुणविशेष-
शालिनी सञ्चायत इति भावः ।

पूर्वोक्तेन वचसा वासवदत्तायां राज्ञः प्रीतिविशेषं तन्म्यूनतां च पद्मावत्या-
मवगत्य चेटी तदयुक्तं मन्वाना पद्मावतीं प्रत्याह—भट्टिदारिए इति । नास्ति
दाक्षिण्यं यत्र सोऽदाक्षिण्यः । दाक्षिण्यं च सर्वासु नायिकासु समानप्रीतिमत्त्वम् ।
तथा च साहित्यदर्पणे—‘अनेकमहिलासमरागो दक्षिणः कथित’ इति । खलु
निश्चये । भर्ता भवत्याः पतिः । अयि ! राजकुमारि ! वासवदत्तायां प्रणयविशेषं
प्रकटयन्नूनं भवत्याः प्रियः सर्वत्र समानस्नेहशालित्वलक्षणेन दाक्षिण्यलक्षणेन
शून्यो वर्तते । नेदं तस्य दाक्षिण्यम्, यदुभयोरेकत्र प्रीतिविशेषसन्धारणम् । युज्यते
हि समानं प्रेम तस्योभयत्रेत्यर्थः ।

चेदयुक्तं निषेधन्ती भर्तारं च वासवदत्तागतचित्तं प्रशंसन्ती ब्रवीति पद्मा-
वती—हलेति । ‘मा मे’ति द्विरुक्तिर्निषेधं द्रढयति, एवं पूर्वोक्तम्, ‘वादी’रिति
शेषः । सखि ! एकत्र प्रीतिविशेषं बहृत्यार्यपुत्रे ‘दाक्षिण्यं नास्ती’ति नैव त्वया
वक्तव्यम् । तदेव तत्र दाक्षिण्यं दर्शयति—सदक्खिण्णो इति । सदाक्षिण्यो
दाक्षिण्यसहितः, दक्षिण इत्यर्थः । निःसन्देहं सर्वथा दाक्षिण्यभावं बहृत्येव
श्रीमानार्यपुत्रः, यो हि श्रीमत्या वासवदत्ताया श्रमावेऽपि तस्याः श्लाघनीयगुणानां
स्मरन्नद्यापि तत्र प्रीतिभावं विभर्ति भूयांसम् । दाक्षिण्यं नाम कृतस्य निर्वहणम् ।
कृतपूर्वं प्रेमाणं निर्वहन्नेव न वाच्यो भवतीत्याशयः । इदं च सापत्न्यसुलभं द्वेषमना-
बहन्त्या ध्रुवं कुलीनत्वानुरूपमुक्तं पद्मावत्या ।

दासी—राजकुमारी जी ! राजा उदार नहीं है । (क्योंकि सबका समान प्यार नहीं करते।)

पद्मा०—अरी ! नहीं, ऐसा नहीं । आर्यपुत्र समानानुरागी ही हैं, जो कि अब भी
आर्या वासवदत्ता के गुणों की याद करते हैं ।

वासवदत्ता—(क) भद्रे ! अभिजनस्स सदिसं मन्तिदं ।

राजा—उक्तं मया । भवानिदानीं कथयतु । का भवतः प्रिया ? तदा

वासवदत्ता, इदानीं पद्मावती वा ।

पद्मावती—(ख) अय्यउत्तो वि वसन्तओ संवुत्तो ।

(क) भद्रे ! अभिजनस्य नदृशं मन्त्रितम् ।

(ख) आर्यपुत्रोऽपि वसन्तकः संवृत्तः ।

भर्तुः प्रशंसायामुदारभावानुरूपं तथा वदन्ती प्रशंसति पद्मावतीं वासवदत्ता—
भद्रे इति । अभिजनस्य कुलस्य, 'कुलान्यभिजनान्वयौ' इत्यमरः । सदृशं योग्य-
मिति यावत् । 'तुत्यार्थैरनुलोपमाभ्या'मित्यनेन 'वृतीयाविकल्पात्पक्षेऽभिजनस्ये'ति
पठ्यते । मन्त्रितं कथितम् । अयि ! सम्ये ! सुन्दरि ! वासवदत्तागुणानुरक्तं प्रियं
प्रशंसन्ती पुनः सापत्न्यसहजमीर्ष्याभावमनावहन्ती त्वं सत्कुलोचितं तदेतदुक्त-
वन्त्यसि । श्लाघनीयकुलायास्ते वचनमेतदुदारं सर्वथा श्लाघनीयमेव । भर्तुरन्या-
सङ्गेऽपि तत्र कुलीनया खण्डिताभावो नावलम्बनीय एवेति भावः ।

विदूषकप्रश्नानुसारं प्रिययोरेकत्र प्रीतिविशेषमात्मनः संसृज्य गूढं राजा सुखरे
विदूषके तद्गहस्योद्घाटनं सम्भाव्य तमपि तादृशार्थप्रकाशनापराधभाजनं चिकीर्षु-
स्तन्मुखादपि तदर्थप्रचिकाशयिषया स्वयमपि तत्र तादृशं प्रश्नमुपन्यस्यति—उक्तं
मयेति । प्रिया बहुमता । मित्र ! भवद्वचनाऽनुरोधेन 'का मे प्रियतरे'ति तय्यं
कथितवानहम् । समयेऽस्मिन्भवतापि तदेतत्कथनीयम् । उभयोर्मध्ये का नाम भवतो
बहुमता ? वासवदत्तां बहुमानदृष्ट्याऽपश्यद्भवान् पश्यति वा पद्मावतीम् ? सुस्पष्ट-
मेतदधुनाऽभिधीयतां भवतेति भावः ।

सुहृदं विदूषकं प्रति प्रीतितारतम्यविषयकं पत्युः प्रश्नमेनं निशम्य पद्मावती
ब्रूते—अय्यउत्तो वीति । वसन्तकस्तन्नामधेयो विदूषक इवेति यावत् । विदू-

वासव०—भद्रे ! तुमने अपने कुल के अनुरूप कहा ।

राजा—मैंने कहा । अब तुम कहो—उस समय वासवदत्ता या इस समय पद्मावती,
कौन तुम्हें अच्छी मालूम होती है ?

पद्मा०—आर्यपुत्र भी वसन्तक ही गए ।

विदूषकः—(क) किं मे विप्रलपिदेण । उभओ वि तत्तहोदीओ मे बहुमदाओ ।

राजा—वैधेय ! मामेवं बलाच्छ्रुत्वा किमिदानीं नाभिभापसे ?

विदूषकः—(ख) किं मं पि बलत्कारेण ?

(क) किं मे विप्रलपितेन । उभे अपि तत्रभवत्यौ मे बहुमते ।

(ख) किं मामपि बलात्कारेण ?

पक्षो यथा प्रियतमं पूर्वं द्वयोः प्रीतितारतम्यं पृष्ठवान् , साम्प्रतं तदेव प्रियतमो विदूषकं पृच्छतीति प्रियतमेनापि विदूषकेणैव सज्जातमित्यर्थः ।

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दातुमनिच्छन् विदूषक आह—किं मे इति । विप्रलपितेन अनर्थकेन वचसा, भावे कः । 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' इत्यमरः । तत्रभवत्यौ पूज्ये । मर्मैतत्कथनेन मित्र ! कोऽर्थः ? एकत्र नास्ति मे बहुमानः कुत्रापि । उभयोरपि मे समानैव दृष्टिः । मम तु बहुमानास्पदं श्रीमती वासवदत्ता पद्मावती चेत्युभयं वर्तते ।

तदिदं विदूषकस्योक्तिचातुर्यमाकलय्य पुनः प्राह तं राजा—वैधेयेति । वैधेयो मूर्खः, ? 'मूर्खवैधेयवालिशाः' इत्यमरः, 'माम्' इति कर्मपदं तावद् 'अभिभापसे' इति क्रियापदेनान्वेति । एवं प्रीतितारतम्यम्, बलाच्छ्रुत्वा बलात्कारपूर्वकं निशम्य, अर्थान्मत्तः । अयि ! मूर्ख ! बलात्कारपूर्वकं तदानीमुभयोर्बहुमानविषयक-प्रश्नस्योत्तरं मन्मुखाशिष्कास्य त्वया मम प्रश्नेऽस्मिन् तावदुत्तरं दीयतेऽधुना ? अदत्ते सत्युत्तरे, जानीहि, त्वयेव मया बलात्कारः प्रयोक्ष्यते । अतो हि मित्र ! त्वया वक्तव्यमेवेत्यर्थः ।

उपालम्भपूर्णं राज्ञो वचनमाकर्ण्य तत्कर्तृकं बलात्कारं शङ्कमानो विदूषकः पृच्छति राजानम्—किं मं पीति । अर्थानुरोधादत्र 'पृच्छसी'ति क्रियापदमध्याहरणीयम् । आत्मनः प्रश्नस्य मन्मुखादुत्तरमाकर्णयितुं हठप्रयोगः करिष्यते किं भवता ?

विदू०—मेरे निरर्थक कहने से क्या लाभ ? मुझे तो दोनों आयाँई माननीय हैं ।

राजा०—मूर्ख ! मुझसे जवर्दस्ती सुन कर अब तुम मुझसे क्यों नहीं कहते ?

विदू०—क्या मुझसे आप भी जवर्दस्ती (सुनना चाहते हैं) ?

राजा—अथ किम्, बालात्कारेण ।

विदूषकः—(क) तेण हि ण सक्कं सोढुं ।

राजा—प्रसीदतु प्रसीदतु महाब्राह्मणः । स्वैरं स्वैरमभिधीयताम् ।

विदूषकः—(ख) इदाणि सुणादु भवं । तत्तहोदी वासवदत्ता मे

(क) तेन हि न शक्यं श्रोतुम् ।

(ख) इदानीं शृणोतु भवान् । तत्रभवती वासवदत्ता मे बहुमता ।

तदेव करणीयं सूचयति राजा—अथ किमिति । अथ किम् किमन्यत् ? अत्र कः सन्देह इत्यर्थः । पृच्छामीति शेषः । नूनं सखे ! बलात्कारिष्यामि त्वामहमत्र विपये । त्वन्मुखादिदं बलाच्छ्रोष्यामीति भावः ।

बलात्कारस्य स्वविपये नैषफल्यं दर्शयति विदूषकः—तेण हीति । तेन बलात्कारेण, हि निश्चये । मित्र ! बलात्कारश्चेद्विधीयते मयि, तन्नूनं नाभिधास्ये । न शक्यते च भवता तदुत्तरमधिगन्तुं कुर्वता हठप्रयोगम् ।

तत्र तावदात्मनो बलात्करणं निरर्थकमाकलय्य तत्प्रयोगेण च कुपितं विदूषकं प्रति सामोपायं प्रस्तुवन्नाह राजा—प्रसीदत्विति । क्रियापदद्विरुक्तिरेषा प्रसादनस्य शैघ्रयेऽतिशये च । ‘महाब्राह्मण’ इति परिहासवचनम्, तयोक्तित्वेपा विदूषकस्य भोजनप्रियतामूढताद्यभिप्रायेण । विदूषको हि मूढो ‘महाब्राह्मण’ शब्दस्य ‘अधमब्राह्मण’ रूपमर्थविशेषं बोद्धुमपारयन् सामान्यतो ‘विशिष्ट उदारो ब्राह्मण’ इत्येवमर्थमवगच्छन्नात्मसंमानसम्भावनया प्रसीदेदिति राज्ञा तत्कृते तत्पदं युक्तं प्रयुक्तम् । स्वैरं स्वच्छन्दं निःशङ्कं च, द्विःप्रयोगस्तु स्वाच्छन्द्यस्य निःशङ्कताया-श्चातिशयं द्योतयति । पूर्ववाक्यगतं कर्तृपदमुत्तरवाक्ये तृतीयान्तेन विपरिणमय्य योजनीयम् । मित्रेण मदीयबलात्करणभीतिमसम्भाव्य शीघ्रं नृशं प्रसद्य निःशङ्कं स्वेच्छया वक्तव्यमुत्तरं मत्प्रश्नस्येत्यर्थः ।

पूर्वोक्तसामवचनेन प्रसीदन् राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दित्तुराह विदूषकः—इदाणिम्

राजा—और क्या जवर्दस्ती से ।

विदू०—तब तो झुना नहीं जा सकता ।

राजा—रूपा करिये, महाराज ! मान जाइये । इच्छानुसार वेधड़क कहिये ।

विदू०—अब आप छुनै—पूजनीया वासवदत्ता मुझे अधिक सन्मत हैं । माननीया

बहुमदा । तत्तहोदी पदुमावदी तरुणी दस्सणीआ अकोवणा अणहङ्कारा
महुरवाआ सदक्खिण्णा । अखं च अवरो महन्तो गुणो, सिणिद्धेण भोज-
णेण मं पञ्चगच्छइ वासवदत्ता—कहिं पुखु गदो अय्यवसन्तओ त्ति ।
वासवदत्ता—(क) भोदु भोदु, वसन्तअ ! सुमरेहि दाणि एदं ।

तत्रभवती पद्मावती तरुणी दर्शनीया अकोपना अनहङ्कारा मधुरवाक् सदा-
क्षिण्या । अयं चापरो महान् गुणः, स्निग्धेन भोजनेन मां प्रत्युद्गच्छति
वासवदत्ता—कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तक इति ।

(क) भवतु भवतु, वसन्तक ! स्मरेदानीमेताम् ।

इति । मित्रवर ! मन्मुखादुत्तरं श्रोतुमुत्सुकेन भवता श्रूयतां तदिदमिदानीं मया
निगद्यमानम् । बहुमानदृष्ट्या पश्याम्यहं श्रीमतीं वासवदत्ताम् । इत्यमात्मनो वासव-
दत्तायां बहुमानं संसूच्य 'कदाचिदेतदवगत्य पद्मावत्या मह्यं कुप्येते'ति तद्गुणानपि
विवर्णयिषुः, सममेव वासवदत्तागतमात्मनो बहुमानस्य कारणीभूतमनुभूतचरं गुण-
विशेषं दिदर्शयिषुः वक्तुमुपक्रमते भोजनभट्टो विदूषकः—तत्तहोदी । इति ।
अकोपना शान्तस्वभावा, सदाक्षिण्या उदारा । 'अयं चापर' इत्यनेन पद्मावत्यां
प्रदर्शितास्त एते गुणा वासवदत्तायामपि यथासम्भवमुपलभ्यन्त एवेति ध्वनितम् ।
स्निग्धेन सरसेन । प्रत्युद्गच्छतीति भूतार्थे वर्तमानता । अन्वेषणपुरःसरं संमुख-
मागम्य सम्भावयति स्मेति यावत् । अयि ! सखे ! माननीया श्रीमती पद्मावती
यौवनं कामनीयकं शान्तस्वभावतमभिमानशून्यत्वं प्रियभाषितामौदार्यं चेत्यार्यगुणगणं
वहन्ती नूनं प्रशंसनीया । सत्स्वप्येतेषु गुणेषु तत्र वासवदत्तायां गुणविशेषोऽयम-
न्योऽनन्यसामान्यः समुपलब्धो मया—यदसौ 'श्रीमान् विदूषकः कास्ती'ति मामि-
तस्ततोऽन्विष्योपलभ्य सरसं भोजनं मत्पुरस्तादुपस्थापयन्ती मदीयं महीयांसमादरं
करोति स्मेति तस्यां वासवदत्तायां मे बहुमान उचित एवास्तीति भावः ।

विदूषकमुखेन स्वां बहुमतां पद्मावतीं च गुणवतीं निशम्य स्वगतं वासव-
दत्ताह—भोदु भोदु इति । आभीक्ष्ण्ये (पौनःपुन्ये) भवतु भवत्विति द्विर्भावः ।

पद्मावती युवती, सुन्दर, क्रोधहीन, अभिमानरहित, मिष्टभाषिणी तथा समी लोको परत्तमान
अनुराग करने वाली है । यह भी दूसरा बड़ा भारी गुण है कि 'आर्य वसन्तक कहाँ गये'
इस प्रकार खोजती हुई वासवदत्ता स्वादिष्ट भोजन से मेरा आदर करती थी ।

वासव०—अच्छा, अच्छा । वसन्तक ! अब इन्हीं को याद करिये ।

राजा—भवतु भवतु वसन्तक ! सर्वमेतत् कथयिष्ये दे
वासवदत्तायै ।

विदूषकः—(क) अविहा वासवदत्ता ? कर्हि वासवदत्ता ? नि
खु उवरदा वासवदत्ता ।

(क) अविहा, वासवदत्ता ? कुत्र वासवदत्ता ? चिरात् खलूप
वासवदत्ता ।

पूर्वोक्तं वासवदत्तागुणवर्णनं कर्तुं, एतां बहुमतात्वेनाभिमतां वासवदत्ताम् । आ
वसन्तक ! त्वत्कर्तृकमिदं मदीयगुणवर्णनं पुनः पर्याप्तमिदानीम्, न तस्यावश्यक
जानाम्यहं ते मानसं भावम् । समयेऽस्मिन्ममाऽनुपलब्ध्या मम स्मरणमेव के
कुर्वस्तेनैवात्मानं विनोदयेति भावः । अथवा एतां पद्मावतीम् । अनुपलभ्यमान
मयि मदीयस्मरणं दुःखदायकतया व्यर्थमेवास्तीत्यधुना पद्मावत्याः स्मरणं कुय
सैव त्वां सान्प्रतं सम्भावयिष्यतीत्यर्थः । ‘एदं’ इति प्राकृतस्य ‘एतत्’ इति
संस्कृतम् । एतत् प्रत्युद्गमनम् । अयमर्थः—सरसेन भोजनेन मत्कर्तृकंते प्रत्युद्ग
मिदानीं त्वया स्मरणीयमेव । न ज्ञायते पुनरिदं कदा लभ्येतेति ।

‘श्रीमती वासवदत्ता बहुमता मने’त्येवं वदन्तं विदूषकं प्रशंसन्नाह राजा—भ
भवत्विति । एषाऽप्याभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः । वासवदत्तायां बहुमानस्य वर्णनं पर
मिदानीमित्यर्थः । ‘देव्यै वासवदत्तायै’ इति सम्प्रदाने चतुर्थी कथञ्चित्साध्या । व
तस्तु सम्प्रदानत्वाविवक्षया ‘अकथितं चे’त्यनेन कर्मसंज्ञायां द्वितीया विभक्तिः प्रये
नुचिता । साधु मित्र ! साधूक्तं त्वया, वासवदत्तागुणवर्णनं पुनः पर्याप्तम् । सकल
ते वचनजातं देवी वासवदत्तां सूचयिष्यामि । तयाप्यस्मदीयो भावो वेदितव्य
‘अहं बहुमताऽस्मी’ति श्रुत्वा च मोदमाना बहुमानमात्मन्येषा कलयिष्यतीति भा

राजा किल वासवदत्ताप्रेममग्नः पूर्वोक्तं प्रलपितवान् । विदूषकस्तु वास
त्ताया उपरमं तं स्मारयन्नाह—अविहेति । अविहेत्यव्ययं त्रिपादे, वासवदत्ते

राजा—वत्त, जी वसन्तक ! दस ठीक है, देवी वासवदत्ता से यह सब मैं कह दूँगा
विदू०—हाय ! वासवदत्ता । वासवदत्ता कहाँ ? वासवदत्ता को भरे बहुत दिन है

राजा—[सविषादम्] एवम् ? उपरता ।

अनेन परिहासेन व्याक्षिप्तं मे मनस्त्वया ।

ततो वाणी तथैवेयं पूर्वाभ्यासेन निःसृता ॥ ५ ॥

पद्मावती—(क) रमणीओ खु कहाजोओ णिसंसेण विसंवादिओ ।

(क) रमणीयः खलु कथायोगो नृशंसेन विसंवादितः ।

काकुः कथयिष्यत इति शेषः । चिरात् बहोः समयात् खल्विति वाक्यालङ्कारे । हा हन्त ! सखे ! अद्यापि वासवदत्ता ? भवानिदं प्रीतितारतम्यं तां कथयिष्यति ? क्लेशादीनां सा ? सा तु विनष्टा । विनष्टायां च तस्यां भूयान्समयोऽस्तीति ।

ततो राजा विपीदन् ब्रूते—एवमिति । सखे ! सत्यं ते वचः । वासवदत्ता हि परलोकं प्रस्थिता, न साम्प्रतं सोपलब्धव्या ।

अनेनेति । अनेन पूर्वोक्तेन 'वासवदत्ता पद्मावती वा प्रिये'त्येवंरूपेण, परिहासेन सलीलवचसा, त्वया मे मनो मदीयं चेतः, व्याक्षिप्तं मुग्धतां नीतं चञ्चलीकृतमिति यावत् । ततस्तस्मात्कारणात् मनसो मुग्धत्वाद्धेतोरिति यावत्, इयं वाणी 'सर्वमेतत्कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै' इत्येवंरूपा, पूर्वाभ्यासेन प्राकालिक-संस्कारवलात्, तथैव तत्कालसदृश्येव, निःसृता निर्गता, मन्मुखादिति शेषः । प्रियाप्रीतितारतम्यरूपं त्वदुक्तं सलीलं वचनं निशम्य प्रमुदितश्चपलचित्तो वासवदत्तावियुक्तमहमात्मानं विस्मृतवानस्मि । वासवदत्तायाः सत्ताकाले च त्वदीयाऽविनयादिकं तां सूचयितुं बहुशोऽभ्यस्तमासीत्पुरा । मनसो मुग्धतया हि तत्तादृक्पूर्ण-कालिकाभ्यासवशात्तादृगेवेदं वचनं परवशस्य मे वदनाजिःसृतं साम्प्रतम्, बुद्धिपूर्वं तु मया नोक्तमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ ५ ॥

रमणीया इति । खल्विति वाक्यसौन्दर्ये । नृशंसेन क्रूरेण, 'नृशंसो घातुकः क्रूर' इति कोपः, दुष्टेनेति यावत्, विदूषकेत्यर्थः, विसंवादितः नाशितः । प्रियाविषयकप्रियतमप्रणयप्रकाशकतया हृदयज्ञः प्रस्तुतस्तावदयं वार्तालापप्रसङ्गो

राजा—(खेद से) ऐसा ? मर गयी वासवदत्ता ।

इस परिहास से तो तुमने मेरा मन चंचल बना दिया । उससे, पहिले के अभ्यास से वैसी ही यह बात निकल पड़ी ॥ ५ ॥

पद्मा०—उष्ट विदूषक ने सुन्दर कथाप्रसङ्ग को बिगाड़ दिया ।

वासवदत्ता—[आत्मगतम्] (क) भोटु भोटु, विस्सत्यहि । अहो ! पित्रं णाम, ईदिसं वअणं अप्पच्चक्खं सुणीअदि ।

विदूषकः—(ख) धारेदु धारेदु भवं । अणदिक्रमणीओ हि विही ।

(क) भवतु भवतु, विश्वस्तास्मि । अहो ! प्रियं नाम, ईदृशं वचन-मप्रत्यक्षं श्रूयते ।

(क) धारयतु धारयतु भवान् । अनतिक्रमणीयो हि विधिः । ईदृश-

दुर्जनेन विदूषकेण वासवदत्ताया श्रसत्तां स्मारयता सम्प्रत्यहो ! विधटितः । 'चिरात्खलूपरता वासवदत्ते'ति यद्यसौ नासूचयिष्यद्विदूषकस्तर्हि किं किं न प्राल-यिष्यत्प्रीतिमुग्धः सोऽयमार्यपुत्रः । तेन च तदीयं किमपि मया हृद्गतं वेदितुमपार-यिष्यतेति हार्दमाकृतं वचनमेतदुदीरयन्त्याः पद्मावत्याः ।

भोटु भोटुइति । पूर्वप्रदर्शितमेतं वचःप्रपञ्चमाकलयन्त्या वासवदत्तायाः ससन्तोषं मानसोद्गारोऽयम् । भवतु भवत्विति भृशार्थे द्विर्भावः । विश्वस्ता समुत्पन्नविश्वासा, अहो इति प्रशंसायाम्, नामेति निश्चयार्थकम्, अप्रत्यक्षं परोक्षम् । वासवदत्तां विनष्टां सूचयन्विदूषको हृदयङ्गनं तमेतं प्रस्तुतं कथाप्रसङ्गं विधटितवांस्ततश्चार्थपुत्रो मत्प्रीतिविषयकं किमप्यधिकं नोक्तवानित्यतः का नाम हानिः ? तावदेव तत्प्रियतमोक्तं पर्याप्तम् । तदीयाऽनिर्वचनीयनिर्व्याजिप्रेम्णः प्रत्ययं प्राप्तवत्यस्मि, तद्विषये च न वर्तते कापि मे शङ्का । सन्तोषकरमिदं नूनं प्रशंसा-नीयम् यत्किलैतादृशप्रणयसूचकमार्यपुत्रप्रयुक्तं वचनं परोक्षमपि श्रवणान्यां पीयते मया । सर्वथाहं धन्यास्मि । प्रत्यक्षं प्रायः सर्वेऽपि प्रीतिवैभवं प्रकटयन्ति, परोक्षं तु तत्प्रकटनं कथं नाम न प्रशंसनीयं भवेदिति भावः ।

सुहृदं राजानं विषादभावापन्नमाकलयन्विदूषकस्तं समाश्वासयन्नाह—धारेदु इति । धारयतु धारयत्विति दाढर्ये द्विरुक्तिः । स्वार्थिकोऽयं णिच्, धैर्यं कर्म । हि हेतौ, अनतिक्रमणीयः अनुल्लङ्घनीयः । ईदृशं कष्टकरम्, एतद् वियोगवैक्लव्यम्, सोढव्यमिति शेषः । मित्रवर ! शोकावेगं निरुध्य दृढतमं सन्वार्य धैर्यमिदानीं दुःख-

वासव०—[स्वगत] अच्छा अच्छा (प्रियतम का इतना ही कहना पर्याप्त है), मुझे विश्वास हो गया । ऐसा वाक्य आइ से (छिपकर) मुझाई देता है—यह बहुत ही प्यारा निश्चय प्रशंसनीय है ।

विदू०—सन्द्दल जाइये, आप सन्द्दल जाइये । दैव का चल्लं बन नहीं हो सकता । इस समय

ईदिसं दाणि एदं ।

राजा—वयस्य ! न जानाति भवानवस्थाम् ! कुतः,

दुःखं त्यक्तुं वद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति दुःखं नवत्वम् ।
यात्रा त्वेवा यद् विमुच्येह वाष्पं प्राप्ताऽऽनृण्या याति बुद्धिः प्रसादम् ॥

मिदानीमेतत् ।

मापतितमिदं सद्यतां भवता, यतो विधिगतिर्न केनाप्युल्लङ्घयितुं शक्या । भाव्यं भवत्येव । तदानीं भूयोऽनुभूतं तत्तादृशं सुखम्, इदानीं पुनर्वियोगवैकल्यमपि कष्टकरमिदं दैवोपनतं नृणीं सोढव्यमेव । अत्र न स्वातन्त्र्यं किमपि कस्यापीति भावः ।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य विपादभावं नाटयन् राजा ब्रूते—वयस्येति । अवस्थां दुःखदां दशाम्, ममेति शेषः । न ज्ञायते मित्र ! कष्टकरी विरहावस्था मे भवता । अत एतादृशमुपदिश्यते । कुत इति तस्याः कष्टकारणताप्रदर्शनम् ।

तथाहि—दुःखमिति । वद्धं मूलं यस्य स वद्धमूलो दृढः, अनुरागः, प्रियाविषयकं प्रेम, त्यक्तुं दुःखं दुस्त्यजः । स्मृत्वा स्मृत्वा तत्प्रेम्णो मुहुः स्मरणेन, दुःखं मे कष्टं, नवत्वं याति नवमिव सम्पश्यते । कष्टं पुनः प्राक्कालिकमपि स्मृतिबलेन तात्कालिकमिव सञ्जायत इति भावः । इह अस्मिन्प्रसङ्गे, यात्रागतिरुपायस्तु, एषा चक्ष्यमाणा वर्तते, यत् वाष्पं विमुच्य रोदनमित्यर्थः । भावार्थे त्वाप्रत्ययः । (तेन च) प्राप्ताऽनृण्या प्राप्तं लब्धमानृण्यं तत्प्रेम्णो निष्कृतिर्यथा सा, बुद्धिर्मनः, प्रसादं नर्मल्यं, याति गच्छति, प्रसीदतीति यावत् । महीयान्खलु निस्तुलः श्रीमान् वासव-दत्तायाः प्रणयमहिमा । विरहे च तत्स्मरणं मुहुर्दुःखमुदबोधयति । तेन चातितरां मुग्धं व्याकुलं जायते मनः । रोदनेन हि दुःखमारो लघूभवतीति तदानीं रोदनमेव मनसश्चलस्याकुलस्य नूनं स्थिरीकरणोपायः । प्रीतिपात्रप्रेमसम्पादनाद् ध्रुवं मनोऽधमर्णं भवति, अश्रुपात एव तदणनिर्यातनं नाम वियोगावस्थायाम् । इत्थं सति वियोगवशादवसन्नं मनः पर्याकुलं कथमपि प्रसन्नतामधिगच्छति । अतो हि

वह वियाग-दुःख (चुपचाप सहना ही होगा) ।

राजा—मित्र ! तुम मेरी अवस्था को नहीं जानते । क्योंकि—

प्रियजनो में दृढ़ मये हुए प्रेम को छोड़ना कठिन है । बार-बार उसकी स्मृति करने से दुःख नया-सा हो जाता है । इस दशा में औत्तु बहाना ही एकमात्र उपाय है । इससे प्रियजन के प्रेम से उद्धृष्ट होकर मन प्रसन्न होता है ।

विदूषकः—(क) अस्सुपादकिलिण्णं खु तत्तहोदो मुहं । जाव मुहोदअं आणेमि । [निष्क्रान्तः ।]

पद्मावती—(ख) अय्ये ! वप्फाउलपडन्तरिदं अय्यउत्तस्स मुहं ।

(क) अश्रुपातक्लिन्नं खलु तन्नभवतो मुखम् । यावन्मुखोदकमानयामि ।

(ख) आर्ये ! वाष्पाकुलपटान्तरितमार्यपुत्रस्य मुखम् । यावन्निष्क्रामामः ।

विरहावस्योचितं दौःस्थ्यमनुभवता नियतमधिगन्तव्यं मया रुदित्वैव साम्प्रतं स्वास्थ्यमिति भावः । अत्र च स्मृत्येति हेतुर्थे त्वाप्रत्ययश्चिन्त्यः । 'व्याकुली-
भवत' इति पदाक्षेपात्कथञ्चित्समर्थनीयो वा । केचित्तु कृतप्रत्ययान्तां 'दुःख'मिति
क्रियां कल्पयित्वा समानकर्तृकतया त्वाप्रत्ययसुपपादयन्ति । इत्यमेव 'विमुच्ये'-
त्यत्रापि भावार्थे प्रयुक्तस्त्वाप्रत्ययो विचारणीयः । 'स्यातव्य'मिति पदाक्षेपेण वा
स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया । शालिनी वृत्तमिदम्, 'शालिन्नुक्ता म्ता तगौ गोऽब्धि-
लोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥

मुहोदो वियोगदुःखाद्बुदितं दृष्ट्वा विदूषकः प्राह—अस्सुपादेत्यादि । अश्रु-
पातक्लिन्नम्, अश्रुपातेन रोदनजलोद्रेन क्लिन्नमार्द्रम् । क्लिन्नमित्यत्र क्लियतेः क-
प्रत्यये 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इत्यनेन तकारदकारयोर्नत्वम् । खलु
वाक्यालङ्कृतौ, यावदित्यस्य 'अत' इत्यर्थः । मुखोदकं मुखप्रक्षालनजलम्, मध्यम-
पदलोपी समासः । अहह ! रुदितेन हेतुनाऽधुना माननीयस्य राज्ञो वदनं भृशमार्द्रं
मलिनं सञ्जातम् । अतो मुखप्रक्षालनाय मया जलमानेतुं गम्यत इत्यर्थः । प्रस्तावो-
चितं विदूषकस्य सलिलाहरणाय निर्गमनं दर्शयति कविः—निष्क्रान्त इति ।

'सन्निधावेव शिलातले समवस्थितं सविदूषकं राजानमाकलय्य वासवदत्ता-
दयो माधवीकुञ्जं प्रविष्टास्तद्दर्शनपरिहाराय तत्रैवाऽवरुद्धाः सत्यो बहिर्निर्गन्तुं ततो
न प्रभवन्ति स्मे'ति पूर्वं प्रतिपादितम् । अस्मिन्क्षणे तु पतदश्रुपूर्णक्षणः प्रियतमो
न क्लिप्तास्मान् द्रष्टुं शक्नुयादिति कुञ्जान्निर्गमनावसरमुदीक्षमाणा पद्मावत्याव-
न्तिकां प्रति व्रूते—अय्ये इति वाष्पाकुलपटान्तरितम्, वाष्पेणाश्रुणा आकुलं
व्याप्तम्, अतः पटेन वस्त्रेणैवान्तरितं व्यवहितमाच्छादितं चेति कर्मधारयः ।
यावदित्यस्य 'अधुने'त्यर्थः । आर्य ! मान्ये ! प्रियतमस्य सम्प्रत्यश्रुपातमलिनी-

विदू०—आपका मुख आँसुओं के गिरने से मलिन हो गया है, तो मुख धोने के लिये
पानी ले आता हूँ ।

(चला गया ।)

पद्मा०—आर्ये ! आर्यपुत्र का मुख अश्रु-पूर्ण होने से मानों कपड़े से ढँका हुआ है ।

जाव णिक्कमह ।

वासवदत्ता—(क) एव्यं होदु । अहव चिट्ठ तुवं । उक्कण्ठिदं भत्तारं उज्झिअ अजुत्तं णिग्गमणं । अहं एव्व गमिस्सं ।

चेटी—(ख) सुट्ठु अय्या भणादि । उवसप्पदु दाव भट्टिदारिआ ।

(क) एवं भवतु । अथवा तिष्ठ त्वम् । उत्कण्ठितं भर्तारमुज्झित्वाऽ-
युक्तं निर्गमनम् । अहमेव गमिष्यामि ।

(ख) सुट्ठ्वार्या भणति । उपसर्पतु तावद् भर्तृदारिका ।

कृतमेतन्मुखं प्रतीयते वल्लेणैवाच्छन्नम् । अश्रूणि किल वल्लकार्यमावरणं मुखे कुर्वन्ति
प्रेयसः । एतेन स किलास्मान् वीक्षितुमस्मिन्क्षणे क्षमो भविष्यतीति हेतोरितो निर्ग-
च्छामो वयमित्यर्थः । समीचीनोऽयमवसरो निर्गमनस्येति पद्मावत्यावन्तिकायास्तत्रा-
नुमतिमेतेन वचसा प्रार्थयते ।

कुत्रान्निर्गमनेऽनुमतिं प्रार्थयमानां पद्मावतीं प्रत्यब्रवीदावन्तिका—पव्वमिति ।
समीचीनस्ते विचारोऽयम् । इतो निर्गन्तव्यमधुनास्माभिरित्यर्थः । पुनः किञ्चित् सम-
योचितं विचार्य पद्मावतीं ततो निर्गमनाजिवारयितुकामा पक्षान्तरमुपक्षिपति—अह-
वेति । उज्झित्वा त्यक्त्वा, उपेक्ष्येति यावत् । अयि ! पद्मावति ! सर्वासां नो निर्ग-
मनपक्षोऽयं न समीचीनः । त्वयात्रैव स्वीयताम् । त्वद्दर्शनविपरिणीं शृशमुत्कण्ठां
वहन्तं प्रियतमं पतिमुपेक्षापथं नीत्वा नेतो निर्गन्तुमर्हसि त्वम् । एकाकिन्या मयैवेतः
प्रस्थास्यते, न मया सार्धमिदानीं गन्तुमुचितं तवेति भावः । 'अत्रावस्थितायां मयि
मदर्थमेवापि प्रियदर्शनाद्विरहिता भवती'ति तस्मात्प्रदेशादात्मनो निर्गमनप्रस्तावः
समुपस्थापितोऽयं समयोचितो वासवदत्तया (ऽऽवन्तिकया) ।

आवन्तिकयोपस्थापितं तमेतं प्रस्तावमनुमोदमाना चेटी ब्रूते—सुट्ठु इति ।
सुट्ठु उचितम्, आर्या आवन्तिका । उपसर्पतु, भर्तारमिति शेषः । तावद्वाक्या-
लङ्कारे । श्रीमत्याऽऽवन्तिकया वचनमेतदुचितं प्रस्तूयते । एतया गम्यतामितः ।
राजकुमार्या पुनर्भर्तुः समीपं गन्तव्यम् । कालेऽस्मिन्निदमेव कार्यं कार्यमिति भावः ।

इस समय हम लोग निकल चलें ।

वासव—देता ही तही । अथवा तुम चहीं ठहरो । उत्कण्ठित भये हुए स्वामी को
छोड़कर तुम्हारा यहाँ से जाना ठीक नहीं । मैंही जाऊँगी ।

दासी—आर्या ठीक कहती हैं । आप स्वामी के पास जायें ।

पद्मावती—(क) किं णु खु पविसामि ?

वासवदत्ता—(ख) हला ! पविस । [इत्युक्त्वा निष्क्रान्ता ।]

[प्रविश्य]

विदूषकः—[नलिनीपत्रेण जलं गृहीत्वा] (ग) एसा तत्तहोदी पढुमावदी ? ।

पद्मावती—(घ) अय्य ! वसन्तअ ! किं एदं ?

(क) किन्तु खलु प्रविशामि ?

(ख) हला ! प्रविश ।

(ग) एसा तत्रभवती पद्मावती ?

(घ) आर्य ! वसन्तक ! किमेतत् ?

प्रियोपसर्पणं प्रति चेष्ट्या प्रेरिता पद्मावती विषयेऽस्मिन्नावन्तिकाया अभ्युन्नां याचते—किं णु खु इति । नु खलु इति वाक्यालङ्कारे । प्रविशामीति विध्यर्थे लट्, प्रियावस्थानपवित्रीकृतं प्रदेशमिति शेषः । किमधुना भर्तुः समीपं गम्यतां मया ? अभ्युन्नायते च किमिदं भवत्या ?

अत्र विषयेऽभ्युन्नां दर्शयत्यात्मन आवन्तिका—हलेति । सखि ! स्वैरनुपसर्पणीयस्ते प्रियः सान्प्रतम् । इत्येवमुचितं पद्मावतीनिगद्य वासवदत्ता (आवन्तिका) ततो निर्गच्छति स्मेत्याह—इत्युक्त्वेत्यादि ।

राज्ञो मुखस्य प्रक्षालनार्थमुदक्मानेतुं गतस्य विदूषकस्य सान्प्रतं राजसन्निधौ प्रवेशमाह—प्रविश्येति ।

कमलिनीपत्रपुटे जलमादाय राज्ञः समीपमुपेयिवान्विदूषकस्तत्रोपनतां पद्मावतीं पश्यन् सप्रमोदाश्चर्यं वचनमाह—एसेति । अहो ! अत्र पृथ्वा पद्मावती श्रीमतीयं विराजते ? विराट्किल यस्या दर्शनं प्रत्युत्कृष्टता वयं, सेयमनायासमिवास्माकं पुरस्तात्सनुपस्थितेति नूनमानन्ददायी क्षणोऽयं प्रियसखस्य राज्ञः कृते ।

प्रियतमं रुदन्तं विदूषकं च जलमानयन्तमालोच्य तत्कारणं जिज्ञासमाना विदूषकं पृच्छति पद्मावती—अय्येति । एतत्किम् आर्यपुत्रकर्तृकरोदनं भवन्कर्तृकं

. पद्मा०—क्या में जलें ?

वासव०—हाँ, सखी जाओ । (ऐसा कह चली गई ।)

(प्रवेशकर)

विदू०—(कमल के पते में पानी लेकर) अहा ! ये माननीय पद्मावती यहाँ आ गई ?

पद्मा०—आर्य वसन्तक ! यह क्या ?

विदूषकः—(क) एदं इदं । इदं एदं ।

पद्मावती—(ख) भणादु भणादु अय्यो भणादु ।

विदूषकः—(ग) भोदि ! वादणीदेण कासकुसुमरेणुणा अक्खिणिप-
डिदेण सस्सुपादं खु तत्तहोदो मुहं । ता गहदु होदी इदं मुहोदअं ।

(क) एतदिदम् । इदमेतत् ।

(ख) भणतु भणत्वार्थो भणतु ।

(ग) भवति ! वातनीतेन काशकुसुमरेणुनाऽक्षिनिपतितेन साश्रुपातं
खलु तत्रभवतो मुखम् । तद् गृहातु भवतीदं मुखोदकम् ।

जलानयनं चेत्युभयं किङ्कारणकमित्यर्थः । अयि ! मान्य ! वसन्तक ! किमर्थमार्य-
पुत्रेणाय रूयते भवता चपानीयमानीयते ? कथ्यतां तत्कारणं यथार्थं भवतेति भावः ।

रोदनजलानयनयोः कारणे ज्ञातुं पूर्वोक्तं पृच्छन्त्याः पद्मावत्या अभिप्रायं
बुद्ध्वापि, यथार्थं तत्कारणं गोपनीयमनुद्धाट्यन्प्रकटं करगतवस्तुविषयकप्रश्नस्यो-
त्तरं दित्सुर्विदूषकः सहासमस्फुटं किमप्याह—पदमिति । एतत् करस्थम्, इदं
जलम् । मत्करे किमस्तीत्येवं पृच्छयते चेद्भवत्या, जलमिदं वर्तत इत्युत्तरं दीयते
मवा । पदप्रातिलोभ्येन पुनरपि तदर्थकमेव वाक्यान्तरमाह—इदमिति । जल-
मेवेदं नान्यत्किमपि । प्रत्यक्षमेवैतद्भवत्या इति वाक्यद्वयार्थः ।

भणादु इति । प्रियतमस्य रोदनकारणं ज्ञातुं तदुचितं च विदूषकवदनादुत्तरं
सुस्पष्टमधिगन्तुमिच्छन्त्याः पद्मावत्या वचनमिदम् । त्रिरुक्तं 'भण' त्विति पदं तदु-
त्तरश्रवणे सत्त्वराया अत्यन्तौत्सुक्यं सूचयति पद्मावत्याः । यत्किमप्येवं किमुच्यते
श्रीमता ? कथ्यतां यथार्थं कारणमार्यपुत्राश्रुपातस्य भवतो जलानयनस्य च । तत्स-
माकर्णयितुं भृशमुत्कण्ठितास्मीति भावः ।

‘वासवदत्तावियोगवैकल्यव्याघ्राजा रोदितीत्युक्ते सति सपत्नीभावसहजमीर्ष्या-
भावं भजन्तीयं पद्मावती प्रियतमे प्रणयकोपमाविष्कुर्यादिति हेतीर्विदूषकः सत्यं
कारणमपलप्य कारणान्तरं तत्र समयोचितमसत्यं निर्दिशति—भोदि । इति ।

विदू०—वह यह, यह वह !

पद्मा०—कहिये, कहिये, आप कहिये ।

विदू०—आर्ये ! हवा से उड़ाई गई कास के फूल की धूल के आँख में पड़ने से राजा के
मुख पर आँसू वह आये हैं । तो आप मुख धोने के इस पानी को लें ।

पद्मावती—[आत्मगतम्] (क) अहो ! सदाक्खिण्णस्स जणस्स परिजणो वि सदाक्खिण्णो एव्व होदि । [उपेत्य] जेटु अय्यउत्तो । इदं सुहोदअं ।

राजा—अये ! पद्मावती ? [अपवार्य] वसन्तक ! किमिदम् ?

(क) अहो ! सदाक्षिण्यस्य जनस्य परिजनोऽपि सदाक्षिण्य एव भवति । जयत्वार्थपुत्रः । इदं सुखोदकम् ।

वातनीतेन पवनावधूतेन, अध्रुपातो रोदनजलोद्गमस्तेन सहितं साश्रुपातम्, खलु निश्चये । तत् तस्मात्कारणात् । श्रीमति ! वातावधूतं काशकुसुमानां रजो नयनाभ्यन्तरं गतम् । नियतमेतेन हेतुना समयेऽस्मिन्पूजनीयस्य राज्ञो मुखेऽश्रूणि पतन्ति दृश्यन्ते । अतो राजकीयसुखप्रक्षालनार्थं मयानीतमेतत्पानीयं गृह्यतां भवत्या प्रक्षाल्यतां च श्रीमतो राज्ञो मुखमश्रुपातमलिनमित्यर्थः ।

विदूषकस्य वचननुदारमाकर्ण्य तदौदार्यं प्रशंसति स्वान्ते पद्मावती—अहो, इति । अहो इत्यव्ययं प्रशंसावाचि, परिजनः स्वात्मीयवर्गः । उदारो जन उदारमेव जनं लभते । यो यादृशः स तादृशमेवाप्नोति सहचरम् । इदमौदार्यं सर्वथा प्रशंसनीयं विदूषकस्य, यदनेन राज्ञो दुःखेन दुःखिना सता रावानं स्वस्थतां नेतुं कुतोऽप्यन्विष्य जलमानीतम् । समदुःखसुखत्वमेव तावदौदार्यम् । अहो ! क्रीडशीमेव राज्ञो विषये चिन्तामुद्बहति । इत्येवं स्वगतमभिधाय भर्तुः समीपं गत्वा ब्रवीति—जेद्विति । श्रीमान् पतिदेवः सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । स्वामिन् ! सुखप्रक्षालनार्थमेतत्सलिलम्, एतेन सुखं प्रक्षालनीयमित्यर्थः ।

सुखप्रक्षालनजलनुपनयन्तीं पद्मावतीमुपनतां विलोक्य सानन्दं राजा ब्रूते—अये इति । अये इति सम्भ्रमं व्यनक्ति । पद्मावत्यास्तत्र सहस्रोपलब्ध्या सम्भ्रमो युज्यते राज्ञः । समुपस्थितेति शेषः । अहो ! प्रियतमा पद्मावतीयं समागता ? अपवार्य पद्मावत्याः सकाशान्मुखं परावर्त्य विदूषकसम्मुखं कृत्वेत्यर्थः । किमिदं

पद्मा०—(स्वगत) अहा ! उदार लोगों के सेवक भी उदार ही होते हैं । (पास पहुँच कर) आर्यपुत्र की जय हो । यह मुँह धोने का पानी है ।

राजा०—ऐं पद्मावती ? (पद्मावती से मुँह फेर कर विदूषक से वसन्तक ! यह क्या !

विदूषकः—[कर्णे] (क) एवं विअ ।

राजा—साधु वसन्तक ! साधु । [आचम्य] पद्मावति ! आस्यताम् ।

पद्मावती—(ख) जं अय्यउत्तो आणवेदि । [उपविशति ।]

(क) एवमिव ।

(ख) यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

किन्तावदेतत् , आपतितमिति शेषः । अयि ! मित्र ! सहसोपलब्धया हि पद्मावत्या कथं किमेतदानीतम् ? इदानीं रोदनकारणं च किमस्यै मया निवेदनीयम् ?

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं कर्णे कथयति विदूषकः—एवं विअ इति । इवेति वाक्यालङ्कारे । एवमित्युत्तरणप्रकारप्रदर्शनम् । तच्च गूढं पद्मावत्या नाकर्णनीयमिति तस्य कर्णे कथनम् । तत्तावद्विदूषकोक्तमिदमेव—‘इमं प्रदेशमागतया पद्मावत्या मित्र ! भवतोऽवस्थामिमां मत्कर्तृकतत्सलिलानयनं च नयनयोः पदवीमानीय तत्कारणं मत्पुरो जिज्ञासितम् । अस्पष्टं यत्किमप्युक्ता च सा मया, स्पष्टतया पुनस्तदेतद्वक्तुं, मामतितरामन्वरौत्सीन् । ततोऽहं भवतो वास्त्वं रोदनकारणं वक्तुमनुचितं मन्वानः काशपुष्परारेणाक्षिपतितेन राजा रोदिति, तदर्थं च मुखप्रक्षालनौषधिकमिदं पानीयमानीतं मया, भवत्योपनीयतां श्रीमतो राज्ञः समीपमित्येव निवेदितवान् । सम्प्रत्येतां प्रति भवताऽप्येतदेव रोदनकारणमात्मनः प्रकटनीय’ मिति ।

विदूषकनिवेदितं रहस्यार्थमवधार्य तदर्थं तं प्रशंसन्नाह राजा—साध्विति । साधु साध्विति भृशार्थे द्विरुक्तिः । मित्रवर ! सुतरां समीचीनमुत्तरं सूचितं त्वया । मयापि तदेवेदं निवेदयिष्यत इत्यर्थः । कर्णे कथितं विदूषकवचनं निशम्य राजस्तत्प्रशंसनं चेदमौचित्यात्कर्ण एवाऽपवार्यं वा कृतमत्र वेदितव्यम् । पद्मावत्योपहृतं मुखप्रक्षालनजलं गृहीत्वा तेन राज्ञा कृतं मुखप्रक्षालनं दर्शयति कविः—आचम्येति । मुखं प्रक्षाल्येत्यर्थः । पद्मावतीति । पद्मावतीमुपवेशयितुमिच्छतो राज्ञः ‘प्रिये ! समुपविश्यता’ मितिदं पद्मावतीं प्रति वचनम् ।

भर्तुराज्ञायाः सादरस्वीकरणं नाटयति पद्मावती—जमिति । आज्ञां करोति

विदू०—(कान में) यह ऐसा ।

राजा—शाबास वसन्तक ! शाबास । (मुँह धोकर) पद्मावती ! बैठ जाइये ।

पद्मा०—जैसी आपकी आज्ञा । (बैठती है ।)

राजा—पद्मावति !

शरच्छशाङ्कगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ? ।

काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥ ७ ॥

आज्ञापयति, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, आदन्तत्वात्पुगागमः । तत्रभवता श्रीमता यदादिश्यते, तत्पूरयितुमेतया मया सन्नद्धया भूयते । भर्तुराज्ञां शिरोधार्या सादरमूरीकृत्य सम्प्रत्येषाहमुपविशामीति भावः । ततस्तस्यात्रोपवेशं दर्शयति— उपविशतीति ।

इत्यमात्मनः समीपमुपवेश्य पद्मावती 'मदश्रुपातकारणं तत्त्वतो विज्ञाय बालेय-मोर्घ्याकृपायिता कोपना सती विमनायेन, अनुक्ते च मया तत्कारणे नूनमन्यथा किमपि शङ्केते, त्वेवं किल विदूषकवचनानुसारं सम्भाव्य राजा वस्तुस्थितिं गोपयन्-श्रुपाते कारणान्तरमन्यथा निर्देष्टव्यन्वक्तुमुपक्रमते— पद्मावतीति । सम्बुद्धिरियं श्लोकान्वयिनी ।

तदेव राज्ञो वचनं दर्शयति कविः—शरदित्यादि । अत्र पद्ये वासवदत्ता-वियोगहेतुतामश्रुपातस्य तर्कयन्तीं सम्भाव्यकोपां पद्मावतीमुद्दिश्य तच्छ्रुते राज्ञा कृतमिदं 'भामिनी'ति सम्बोधनं युज्यते । भामिनि ! कोपने ! 'कोपना सैव भामिनी'त्यमरः, अयि ! पद्मावति ! शरच्छशाङ्कगौरेण शरदचन्द्रवद्वलेन, वाताविद्धेन वायुना वेत्तितेन चालितेन, 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेत्तित'मित्यमरः, काशपुष्प-लवेन काशाख्यप्रसूनकणेन धूलिरूपेण नयनयोरन्तरं गतनेति शेषः, इदं दृश्यमानं, मम मुखं मदीयमाननं, साश्रुपातं रोदनजलोद्गमेन सहितम्, संज्ञातमासीदिति सामान्यक्रियाक्षेपः । 'अयि प्रिये ! सम्प्रति मदीयाश्रुपातविषयकं मनस्यन्यथा किमपि शङ्कमानया न त्वया मयि कुपितया विमनायमानयापि भाव्यम् । अत्र हि प्रमदवने काशपुष्परेणवो वायुना समन्ततः क्षिप्यन्ते । त एवामी मन्नयनान्तरे निपतिता अश्रूण्युद्भासयन्ति । इदमेव तावत्कारणं मद्गोदने । नेत्रयोर्धूलिपातादश्रू-द्गमो युज्यत एवे'ति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

'रोदनस्य वास्तवकारणापहवान्मृषा भाषितं समयोचितमिदानीं नेदं दूषणाय । महानुभावा अपि कारणविशेषादसत्यं रोचयन्ते । अन्यथाशङ्कनपरिहाराय प्रयुक्तं

राजा—पद्मावती ! शरदञ्जु के चन्द्रमा की भाँति गौरवर्ण, हवा से उड़ो हुई काश-लक्ष्म की धूल के आँख में गिरने से मेरे मुख पर हे प्यारी ! आँसू आ गिरे ॥ ७ ॥

[आत्मगतम्]

इयं वाला नवोद्धाहा सत्यं श्रुत्वा व्यथां व्रजेत् ।

कामं धीरस्वभावेयं स्त्रीस्वभावस्तु कातरः ॥ ८ ॥

विदूषकः—(क) उइदं तत्तहोदो मअधराअस्स अवरहकाले

(क) उचित तत्रभवतो मगधराजस्यापराहकाले भवन्तमग्रतः कृत्वा

नवोढां पुनः पद्मावतीं प्रत्येतद् गुणायै'ति तस्यौचित्यं समर्थयन् स्वगतमाह राजा-
इयमिति । वाला नूतनवयाः मुग्धेति यावत्, नव उद्धाहो यस्याः सा नवोद्धाहा
नवोढा, इयं पद्मावती, सत्यं श्रुत्वा रोदनस्य वास्तवं कारणं निशम्य, व्यथां व्रजेत्
व्यथिता दुःखिता भवेत् । इयमेया, धीरस्वभावा धीरो गम्भीरोऽवचलः स्वभावः
प्रकृतिर्यस्यास्तादृशी, कामं वाढं वर्तते, तु किन्तु, स्त्रीणां योषितां स्वभावः, कात-
रोऽधीरो भवति, 'अधीरः कातर' इत्यमरः । 'मदीयाश्रुपातस्य प्रियतमवासवदत्ता-
वियोगहेतुतायामार्कणितायां नवोढया मुग्धया पद्मावन्या भृशं व्यथितचित्तया
भूयेत् । यद्यपि प्रकृत्या धीरयाऽनया सत्यकारणश्रवणेऽपि सापन्न्यसहजमोर्घ्याभावं
भजन्त्या विकृतचित्तया न भवितुं शक्यते, तथापि स्वभावतः स्त्रियोऽधीरा भव-
न्तीति तादृशी शङ्का युज्यतेऽस्यां कर्तुम् । चञ्चलमनः सर्वेषां विशेषतस्तु वालानाम्,
तेन सा किन्नाम कदाचिन्न चिन्तयेत् । अतो मृपैतत्कारणं प्रदर्शयता युक्तमेवाचरितं
मये'ति भावः । अत्राप्यनुष्टुप् छन्दः ॥ ८ ॥

अयेदानीं प्रिपतेरश्रुपातस्य कारणं विज्ञाय पद्मावत्यां नवोढाभावमुलभया
लज्जया तत्र किञ्चिद्वक्तुमपारयन्त्यां, नृपतौ च सरसोचितवक्तव्यान्तरविचारचु-
म्बितचेतसि क्षणकालं तूष्णींभावं भजमाने, तत्कालसमुचितं मगधराजोपसर्पणरूपं
राज्ञोऽनुष्ठेयमावश्यकं स्मारयन् राजानमुद्दिश्य विदूषको वक्तुमारभते—उइदमिति ।
मगधराजस्य मगधदेशार्थीशितुः, अपराहकाले, पञ्चधा विभक्तस्य दिनस्य
चतुर्थो भागोऽपराहकालस्तत्र । समयश्चायमष्टादशदण्डोत्तरं षड्दण्डपरिमितो वेदि-
तव्यः । अहोऽपरमपराहः, 'पूर्वापरे'त्यादिनैकदेशिसमासः, 'अहोऽह एतेभ्य'
इत्यद्वादेशः । हि निश्चये, नाम प्रसिद्धौ, प्रतीष्टः स्वीकृतः प्रीतिमुत्पादयति सन्तोषं

(स्वगत) नई व्याही हुई यह वाला झुनकर सचमुच ही दुःखी होगी । फिर भी यह
गम्भीरप्रकृति की है । किन्तु स्त्रियों का, स्वभाव अधीर होता है ॥ ८ ॥

विदू०—महाराज मगधस्वामी को आपके आगे कर शाम के समय अपने मित्रों से नेंट

भवन्तं अग्नदो करिष्व सुहिज्जणदंसणं । सक्कारो हि णाम सक्कारेण
पडिच्छिदो पीडिं उप्पावेदि । ता उट्ठदु दाव भवं ।

राजा—वाढम् । प्रथमः कल्पः । [उत्थाय]

गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।

सुदृजनदर्शनम् । सत्कारो हि नाम सत्कारेण प्रतीष्टः प्रीतिमुत्पादयति ।
तदुत्तिष्ठतु तावद् भवान् ।

जनयति, अर्थान् सत्कर्तुः । तावद्वाक्यालङ्कारे । अयं भावः—‘यूज्याः कन्यापत्नीया
हि नूतनं जानातरं दर्शयितुं तेन सदैव परिचितान्सुदृढः समुपगच्छन्तीति प्रायो
दृश्यते । अग्नदश्चायं यत्र तत्र गमनादिभिर्नीयते लोकैः । समयेऽस्मिन् मगध-
राजः श्रोमान् भवन्तं पुरस्कृत्य मार्गे परिचितानां दर्शनार्थं गन्तुमर्हति । निश्चितं
प्रसिद्धं चैनं, यन्-सम्मानः सम्मानपूर्वकं स्वीकृतः सन् सम्मानकर्तुरान्तरं तोष-
विशेषमुद्भावयितुं प्रभवति । स एवेतरया स्वीकृतो विपरीतं भावमुद्भावयति ।
मगधराजकर्तृकं च पुरस्करणं भवतः सत्कार एव । तमेतं तेन करिष्यमाणमादरं
स्वीकर्तुमर्हति भवान् । अतस्तदर्थं तत्रोपस्थानुमित उच्यते इत्यभिधानो भवते’ति ।

विदूषकोक्तेः स्वीकृतिं दर्शयति राजा—वाढमिति । वाढं वरम्, प्रथमः
कल्पः मुख्यो विधिः, प्रधानं कार्यमिति यावत्, मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्प इति
कोषः । मित्र ! सुन्दरस्तवायं प्रस्तावः । मगधराजोपसर्पणं नाम कार्यमिदं नया
कार्यमेवाधुनेत्यर्थः । तदौपयिकं च राजस्ततः प्रदेशादुत्थानं दर्शयति—उत्थायेति ।
उत्तिष्ठन् ब्रवीतीत्यर्थः ।

तदेव राज्ञो वचनमाह कविः—गुणानामिति । अत्र वाशब्दचशब्दौ अनुचय-
वाचिनौ । कर्तारो विज्ञातारश्चेति पदे द्वयोः पष्ठयन्तयोः सन्वध्येते । लोके जगति,
विशालानां महतामुदाराणां, गुणानां परोपकारादिसत्कर्मणां, सत्काराणां परपूजा-
प्रवृत्तीनां च, नित्यशः सन्ततं, कर्तारः प्रयोजका लोकाः, सुलभाः सुव्रमनायासेन
लब्धुं शक्यास्ते भूयांसः सन्ति, गुणानां सत्काराणां च विज्ञातारस्तु सादरं तत्स्वी-
कर्तारः पुनः, दुर्लभाः दुःखेन लब्धुं शक्याः, विरलास्तादृशः सन्तोऽयर्थः । नित्य-
मुपकर्तारः सत्कर्तारश्च लोकाः स्वार्थप्रेरिता बहुतमादृश्यन्ते, किन्तु कृतज्ञाः सत्का-
करना उचितं है । सत्कार-पूर्वकं स्वीकृतं सत्कार ही सन्तोष उत्पन्न करता है । तो अब आप उठें ।

राजा—ठीक—मुख्य बात है । (ठठकर)

बड़े-बड़े उदारता आदि गुणों और सत्कारों के करनेवाले लोग संसार में सर्वदा दुर्लभ

कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥ ९ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः

[ततः प्रविशति पद्मिनिका ।]

रज्ञाश्च लोके स्वल्पतमा एव । अयमाशयः—‘उपकारं सत्कारं च परेषां तत्कर्तृक-
प्रत्युपकारप्रतिसत्कारलिप्सया बहवः प्रयुज्यते, न तत्र कौऽपि विशेषः । परं परकृतो-
पकारसत्कारप्रकाशनपुरःसरं सादरं तत्स्वीकरणं कर्तुं बहवो न जानन्ति । जान-
न्तोऽपि वा तत्रोपेक्षन्ते । तद्गुणशालिनस्तु नियतं विशिष्टाः शिष्टगोष्ठीषु गण्ठेया
भवन्ति । अतो मगधराजपूजास्वीकरणं नाम तदीयसत्कारज्ञानरूपमिदमनायास-
लभ्यमन्यदुर्लभं कार्यं मे कर्तुं साम्प्रतंसाम्प्रतमस्तीति तत्रैव मयोपस्थातव्य’मित्यलम् ।
अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ ९ ॥

‘निष्क्रान्ताः सर्वे’ इत्यनेन सर्वेषां राजादीनां ततो निर्गमनं सूचितम् ।

अङ्कसमाप्तिं दर्शयति—चतुर्थोऽङ्क इति ।

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिण्यां चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमाङ्कः प्रस्तूयते साम्प्रतम्—अथ पञ्चमोऽङ्क इति ।

विदूषकमुखाद्वासवदत्तां प्रियतमामाकलय्य तत्प्रसङ्गाद्वासवदत्तावियोगविकलस्य
राज्ञो रोदनं पद्मावतीसमागमो मगधराजोपगमनं चेति संसूचिताश्चतुर्थेऽङ्के विषयाः ।
अत्र किल पञ्चमेऽङ्के—शिरोवेदनावशात्पद्मावत्या अस्वस्वतामधिगत्य तत्रोपस्थाप्य
तत्प्रतीक्षया तस्या एव शय्यायां शयनसुखं प्राप्तवतस्तान् वासवदत्ताविषयकान् स्वप्नद-
र्शोपधिकान् विलापप्रलापानुपवर्ण्य जाग्रदवस्थायां विदूषकेण समं तद्विषयकमालपतो
राज्ञो महाराजदर्शकादेशात्परिपन्थिनमारुणिं प्रति सेनयाऽभिगमनोत्साहो दर्शयिष्यते ।
तदनुगुणमेव प्रवेशकमुखेन चेटीद्वयस्य करणीयं दर्शयन् पद्मिनिकां नाम चेटीं प्रवेश-
यति कविः—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

हुआ करते हैं, किन्तु उनके शाता (जानकार) तो दुर्लभ हैं ॥ ९ ॥

(सब चले गये ।)

चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥

(पद्मिनिका आती है ।)

पद्मिनिका—(क) महुअरिए ! महुअरिए ! आअच्छ दाव सिग्घं ।

[प्रविश्य]

मधुकरिका—(ख) हला ! इअह्मि । किं करीअदु ?

पद्मिनिका—(ग) हला ! किं ण जाणासि तुवं—भट्टिदारिआ पदुमा-
वदी सीर्पवेदणाए दुक्खावदेत्ति ।

(क) मधुकरिके ! आगच्छ तावच्छीघ्रम् ।

(ख) हला ! इयमस्मि । मधुकरिके ! किं क्रियताम् ?

(ग) हला ! किं न जानासि त्वं—भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया
दुःखिनेति ।

पद्मिनिका चेयं भर्तृदारिकायाः पद्मावत्याः शिरोवेदनां मधुकरिकानामिकायाः
सहचारिण्या मुखेन श्रीमतीं वासवदत्तां, विदूषकमुखेन च स्वयं राजानं निवेदयितु-
मुत्सुका सती मधुकरिकामन्विष्यन्ती तदुचितं वचः प्रस्तौति—महुअरिए इति ।
मधुकरिके इत्यामन्त्रणं त्वरायां द्विरुक्तम् । तावद्वाक्यालङ्कारः । अयि ! मधुकरिके !
सत्वरमागन्धतां त्वया, कार्यविशेषस्ते समुपस्थित इत्यर्थः ।

तदामन्त्रणानुसारं मधुकरिकायाः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति ।

सख्या पद्मिनिकयाऽऽमन्त्रिता कृतप्रवेशा च मधुकरिका ब्रूते—हलेति ।
सखि ! एषाहं समुपागता । किमर्थमाहूतास्मि सख्या ? किं तावत्करणीयं मया ?

ऽस्तुतं निवेदयति पद्मिनिका—हलेति । शीर्षवेदनया हेतुभूतया शिरोव्य-
थया । सखि ! साम्प्रतं श्रीमत्या राजकुमार्याः शिरसि वेदना सञ्जाता । तेन हेतुना-
ऽतितरामस्वस्थतां वहन्ती दुःखिता वर्तते सा । अवस्था च कष्टकरी तस्याः किमिदं
न ज्ञायते त्वया ?

पद्मि०—मधुकरिका ! मधुकरिका ! जल्दी आओ ।

(आकर)

मधु०—अरी ! यह मैं हूँ । क्या किया जाय ?

पद्मि०—अरी ! तू क्या नहीं जानती कि, तिर की पीड़ा ने राजकुमारी को दुःखी
बना दिया है ।

मधुकरिका—(क) हल्लि ।

पद्मिनिका—(ख) हला ! गच्छ सिग्वं, अय्यं अवन्तिअं सदावेहि । केवलं भट्टिदारिआए सीसवेदणं एव्व णिवेदेहि । तदो सअं एव्व आगमिस्सदि ।

मधुकरिका—(ग) हला ! किं सा करिस्सदि ?

(क) हा धिक् ।

(ख) हला ! गच्छ शीघ्रम् , आर्यामावन्तिकां शब्दायस्व । केवलं भट्टिदारिकायाः शीर्षवेदनामेव निवेद्य । ततः स्वयमेवागमिष्यति ।

(ग) हला ! किं सा करिष्यति ?

वृत्तमिदमाकर्ण्य कष्टानुभावं नाटयति मधुकरिका—हल्लीति । कष्टं सखि ! नूनं कष्टकरममुं वृत्तान्तं श्रावितवत्यसि । किमधुना विधेयम् ?

तत्कालोचितं तदीयं कर्तव्यं निर्दिशति पद्मिनिका—हलेति । शब्दायस्व शब्दं कुरु, कथयेत्यर्थः । वृत्तमेतदिति शेषः । सखि ! सत्वरमिती गम्यतां त्वया तत्र भवतीमावन्तिकां प्रति वृत्तान्तश्चाभिधीयतां श्रीमत्याः पद्मावत्या अस्वस्थतासूचकोऽयमित्यर्थः । वृत्तमिदं च केवलं सूचयन्त्यास्ते तदाह्वानं नावश्यकम् , श्रुतवतीदं सा स्वयमेव तत्रोपस्थिता भवेदित्याह—केवलमिति । राजकुमार्याः शिरसः पीडैव केवलं तत्समीपे सूचनीया, श्रुत्वैव तयाऽनाहूतयापि स्वत एव पद्मावतीस्तेहान्नियतं तत्रोपस्थास्यते । समयेऽस्मिन् सखीसमदुःखसुखा च सा पूज्यावन्तिका पद्मावत्याः प्रवृत्तिमेतामधिगत्य दुःखिता क्षणमपि तामदृष्ट्वा न स्थास्यतीति भावः ।

‘कार्यमधुना चिकित्सकस्य, किं तयावन्तिकयोपस्थाय विधास्यत’ इत्याशयेनाह मधुकरिका—हलेति ।

मधु०—हाय ! कष्ट !!

पद्मि०—अरी ! जल्दी जा और उज्जैनवाली आर्या को बुला ला । केवल राजकुमारी का सिरदर्द ही बनाना, यह झुनकर वे स्वयं ही आवेंगी ।

मधु०—अरी ! वे क्या करेंगी ?

पद्मिनिका—(क) सा खु दाणिं मधुराहि कहाहि भट्टिदारिआए सीस-
चिणोदेदि ।

मधुकरिका—(ख) जुज्जइ । कहिं सअणीअं रइदं भट्टिदारिआए ?

पद्मिनिका—(ग) समुद्रगृहके किल सेज्जा स्थिण्णा । गच्छ दाणिं

(क) सा खल्विदानीं मधुराभिः कथाभिर्भर्तृदारिकायाः शीर्षवेदनां
वेदणं विनोदयति ।

(ख) युज्यते । कुत्र शयनीयं रचितं भर्तृदारिकायाः ?

(ग) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा । गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि

तथैव सखीनिर्विशेषया मनसो विनोदनं पद्मावत्याः सम्भावयन्त्याह पद्मिनिका—
सा खु इति । खलु निश्चये । विनोदयतीति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । अपने-
ष्यति लघूकरिष्यतीत्यर्थः । सखि ! नूनं तयावन्तिकया समयेऽस्मिन्सरसानि वच-
नानि प्रयुज्य राजकुमार्याः शिरोवेदना किञ्चिदपनेष्यते । दुःखसमये च सुहृदां
सरसमधुराणि वचनान्येव कश्चित्कष्टभारं लघूकृत्य दुःखिनां मनोऽनुरजयन्तीत्वसौ
सत्वरं त्वया सूचनीयेति भावः ।

पद्मिनिकया चिन्तितमुपायमभिनन्दन्ती 'क्वेदानीं पद्मावत्या अवस्थितिर्वर्तते,
यत्र किल पूज्ययावन्तिकयोपस्यात्वय'मिति पद्मिनिकां पृच्छन्ती ब्रूते मधु-
करिका—जुज्जइ इति । शयनीयं शय्या, शयनस्थानमिति यावत्, रचितं कल्पितम् ।
सखि ! त्वयोक्तमिदं नाश्रूपपद्यते । नूनमयमेवावलम्बनीय उपायः । इदं तावद्रक्त-
व्यमिदानीं त्वया, यत्किलावन्तिकया कुत्र गन्तव्यम् ? क्व च सा राजकुमारी शिरो-
वेदनाक्रान्ता सती शेते ? 'सरोगावस्थायां विशेषतस्तु शिरोवेदनायां शयनमेव शरणी-
कृतं सुखाय कल्पत' इत्यतः स्थाने खलु पद्मावतीशयनस्थानजिज्ञासेयं मधुकरिकायाः ।

वचनमेतदाकर्ण्य मधुकरिकायाः पद्मिनिका तदुचितं वचः प्रस्तुवन्त्याह—समु-
द्रगृहके इति । समुद्रगृहके, तदाख्यया विख्याते भवने, समुद्राम्बन्तरे स्थले
कृत्रिमसमुद्रसमीपवर्तिनि स्थाने वा । किलेत्यस्य श्रूयत इत्यर्थः । 'सखि ! शयनं

पद्मि०—इस समय वे मधुर कथाओं से राजकुमारो के सिर की पीटा हलकी करेंगी ।

मधु०—ठीक है, राजकुमारी को सेज कहाँ रची है ?

पद्मि०—समुद्र-गृह नामक कमरे में सेज बिछाई गई है । अब तू जा । मैं भी मालिक

तुवं । अहं वि भट्टिणो णिवेदणत्थं अय्यवसन्तअं अण्णोसामि ।

मधुकरिका—(क) एव्यं होदु । [निष्क्रान्ता ।]

पद्मिनिका—(ख) कहिं दाणिं अय्यवसन्तअं पेक्खामि ?

[ततः प्रविशति विदूषकः ।]

भर्तुर्निवेदनार्थमार्यवसन्तकमन्विष्यामि ।

(क) एवं भवतु ।

(ख) कुत्रेदानीमार्यवसन्तकं पश्यामि ?

कल्पितं सनुद्गृहे तत्रभवत्याः पद्मावत्या इत्येवं श्रूयते । तत्रोपस्थापयितुमावन्तिकां सम्प्रति गन्तव्यं त्वया तत्समीपम्' इत्येवं पद्मावत्याः समीपे वासवदत्तानुपस्थापयितुं नियुज्य मधुकरिकाम्, आत्मनोऽपि दर्शयति करणीयं पद्मिनिका—अहं वीति । भर्तुर्निवेदनार्थं स्वामिनं वत्सराजं निवेदयितुम् । तत्रभवान् भर्तापि वृत्तमिदं निवेदनीयः, तच्च कार्यं वसन्तकेनैव सुहृदा करणीयमित्यतो वसन्तकमुखेन श्रीमन्तं स्वामिनमिदं वृत्तं सूचयितुं पूज्यं वसन्तकमन्वेष्टुं मयापि गम्यत इति भावः ।

सख्या वचनमनुमोदमाना मधुकरिका ततः प्रस्थातुमिच्छन्ती ब्रूते—एवमिति । आर्यामावन्तिकामुद्दिश्य गच्छाम्यहम्, प्रयाहि तावत्त्वमपि पूज्यं वसन्तकमन्वेष्टुमित्यर्थः ।

ततस्तस्याः प्रस्थानं दर्शयति—निष्क्रान्तेति ।

विदूषकदर्शनविप्रयिणीं चिन्तां नाटयति पद्मिनिका कहिम् इति । समयेऽस्मिन् श्रीमान्विदूषकः क्रोपलप्यते मया, कुत्र वा स्थितं स्यात्तेन, क किलाहं तद्दर्शनं प्राप्नुयाम् ?

पद्मिनिकाचिन्तासमकालमेव तत्र स्थाने विदूषकं प्रवेशयति कविः—ततः अविशतीति ।

मदनसन्तापवशादस्वस्यस्य सुहृदो राज्ञश्चिन्तयेतस्ततः सञ्चरतस्तत्र प्रविष्टस्य

को खबर देने के लिए आर्य वसन्तक को खोज करती हूँ ।

(चली गई ।)

मधु०—ठीक है ।

पद्मि०—अब आर्य वसन्तक को कहाँ हूँ ?

(तब विदूषक प्रवेश करता है ।)

विदूषकः—(क) अज्ज खु देवीयिओअविधुरह्दिअग्रस्स तत्तहोदो वच्छ-
राअस्स पटुमावदीपाणिग्रहणसमीरिअस्स अचन्तसुहावहे मङ्गलोसवे
मदणगिगदाहो अहिअदरं वड्ढइ । [पद्मिनिकां विलोक्य] अयि ! पटु-
मिणिआ ? पटुमिणिए ! किं इह वत्तदि ?

(क) अद्य खलु देवीयियोगविधुरहृदयस्य तत्रभवतो वत्सराजस्य
पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्यात्यन्तसुखावहे मङ्गलोत्सवे मदनान्निदाहो-
ऽधिकतरं वर्धते । अयि ! पद्मिनिका ? पद्मिनिके ! किमिह वर्तते ?

विदूषकस्य चिन्तनीयमाह—अज्ज खु इति । खलु इति वाक्यसौन्दर्ये । देवी-
यियोगविधुरहृदयस्य देव्या वासवदत्ताया वियोगेन विरहेण हेतुना विधुरहृदयस्य
व्याकुलचेतसः, विषयनिरपेक्षस्येति यावत्, पद्मावतीपाणिग्रहणसमीरितस्य, पद्मा-
वत्यास्तनामिकाया राजकुमारीः पाणिग्रहणेन विवाहेन हेतुना समीरितस्य विषया-
भिमुखं प्रवर्तितस्य, मङ्गलोत्सवे मङ्गलमये समये । ‘प्रियतमाया वासवदत्तायाश्चिर-
विरहेण विमनाग्रमानो विषयनैरपेक्ष्यं प्राप्नोऽपि गुणवतीं पद्मावतीं परिणीय ततो-
भवानुदयनो महीपतिर्विषयेषु प्रवृत्तिमाधत्तेऽधुना । स चार्यं नूतनविवाहव्यतिकरमये
सर्वतः शुभे समये मदनानलज्वालाभिरतितरां पर्याकुलत्वमधिगच्छति । तमेन-
मतिविषमां दशामानीतवानद्याहो ! निर्दयो मनसिजः’ । इत्येवं प्रियसुहृदो राज्ञः
स्थितिं चिन्तयन्विदूषकस्तत्र पद्मिनिकां नयनयोगोचरीकृत्य तस्या अतर्कितानम-
नेन विस्मयं प्रकटयति—अयीति । आश्चर्यसूचकम् ‘अयी’त्यव्ययम् । अहो !
पद्मिनिकेयं समुपस्थिता ! इत्थं चित्रीयमाणस्तदागमनकारणं जिज्ञासते—पटुमि-
णिए इति । किम्, कार्यमिति शेषः । अयि ! पद्मिनिके ! किमत्र कार्यं ते,
किमर्थमिह त्वमायातवत्यसि ? केन वा कारणेनात्र भ्रम्यते सन्प्रति त्वया ?

श्रीमन्तं विदूषकं तत्रोपनतसुद्वीक्ष्य तस्यैव मार्गणे परायणा पद्मिनिका तद्-

विदू०—वासवदत्ता के विरह से विकल-हृदय तथा पद्मावती के साथ विवाह करने से
उत्सुक श्रीमान् वत्सराज के मदनानल का ताप आज तुम्हें दायक इस उत्सव में बहुत ही अधिक
बढ़ रहा है । (पद्मिनिका को देखकर) अरे ? यह पद्मिनिका आई ? पद्मिनिका ! यहाँ क्या है ?

पद्मिनिका—(क) अय्य ! वसन्तअ ! किं ण जाणासि तुवं—
भट्टिदारिआ पद्मावदी सीसवेदणाए दुःखाविदेत्ति ।

विदूषकः—(ख) भोदि ! सच्चं ? ण जानामि ।

पद्मिनिका—(ग) तेण हि भट्टिणो णिवेदेहि णं । जाव अहं वि
सीसानुलेपणं तुवारेमि ।

(क) आर्य ! वसन्तक ! किं न जानासि त्वं—भट्टिदारिका पद्मावती
शीर्षवेदनया दुःखितेति ।

(ख) भवति ! सत्यं ? न जानामि ।

(ग) तेन हि भर्त्रे निवेदयैनाम् । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वर-
यामि ।

द्वारेण राज्ञो निवेदनीयं पद्मावतीवृत्तं निवेदयति—अय्येति । अयि ! मान्य ! विदू-
षक ! तत्रभवती पद्मावतीदानीं शिरोवेदनामनुभवतीति वार्ता नोपलब्धा किं भवता ?

तद्विषयकमज्ञानं दर्शयत्यात्मनो विदूषकः—भोदि इति । सत्यमिति काकुः ।
अयि ! सत्यं ते कथितमिदम् ? अथवा—सत्यम् , वदामीति शेषः । सत्यमेतदुच्यते
मयेत्यर्थः । पद्मावत्या अस्वस्थतेयं त्वया सूच्यमाना न ज्ञायते नूनं मयेति ।

तेण हीति । तत्रभवत्याः पद्मावत्या अस्वस्थतायां विदूषकोचितं कर्तव्यं
निर्दिशन्त्याः पद्मिनिकाया वचनमिदम् । हीति वाक्यालङ्कारः । तेन पूर्वोक्तेन
हेतुना, एनां शिरोवेदनाम् । यावत् अधुना, शीर्षानुलेपनं शिरस्यनुलेपनीयं पीडा-
पनोदनमौषधम् , सम्पादयितुमिति शेषः, त्वरयामि त्वरां शीघ्रतां करोमि ।
पद्मावत्याः शिरसि काचित्पीडा समुत्पन्नेति वृत्तमिदं तत्रभवतः स्वामिनो निवेद-
नीयं भवता । मयापि साम्प्रतं तदीयशिरोवेदनाऽपनोदकं किञ्चिदौषधं त्वरया
सम्पादनीयमिति भावः ।

पद्मि—आर्य वसन्तक ! राजकुमारी पद्मावती सिर की पीडा से दुःखी हो रही है—
यह क्या तुम नहीं जानते ?

विदू०—अजी ! सच ? मैं नहीं जानता ।

पद्मि०—तब तो तुम अपने मालिक से यह बात कह देना । मैं भी तब तक सिर की
पीडा को दूर करनेवाले लेप को जल्दी करती हूँ ।

विदूषकः—(क) कहि सअणीअं रइदं पदुमावदीए ?

पद्मिनिका—(ख) समुद्रगिहके किल सेज्जा त्थिण्णा ।

विदूषकः—(ग) गच्छदु भोदी । जाव अहं वि तत्तहोदो णिवेदइस्सं ।

[निष्क्रान्तौ ।]

[प्रवेशकः ।]

(क) कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः ?

(ख) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।

(ग) गच्छतु भवती । यावदहमपि तत्रभवते निवेदयिष्यामि ।

‘शिरोवेदनावशादस्वस्यतां वहन्ती पद्मावती क्वापि शयानैवाऽवर्यं वर्तेत’ इत्यभिप्रायेण विदूषकस्तां पृच्छति—कहिमिति । प्रागुक्तोऽर्थः ।

समुद्रगिहके इति । ‘समुद्रगृहे तस्याः शयनं कल्पितमित्यतस्तत्रैव तत्र-भवात् भर्ता भवतोपस्थापयितव्य’ इत्येव पद्मिनिकावचसोऽर्थः ।

उक्तचरं पद्मिनिकावचनमनुमोदमानो विदूषक आह—गच्छदु इति । यावद्वाक्यालङ्कारे । गम्यतां पद्मिनिके ! भवत्या, तत्रभवत्याः पद्मावत्याः शिरोवेदनाव-पनोदनमौषवं त्वरया सम्पाद्यताम् । मयापि तत्रभवन्तं भूपतिमेतां वार्तां निवेदयितुं तदन्तिकमेव गम्यते ।

द्वयो रङ्गमञ्चान्निष्क्रमणं सूचयति—निष्क्रान्ताविति ।

प्रवेशक इति । लक्षणमेतस्योक्तं प्राक् । विशेषस्तु—सूच्यं वस्तु तावन्नाटके ‘विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशक’नामकैः पञ्चभिरयोपक्षेपकैः प्रतिपाद्यते । अत्र किल प्रवेशकमुद्देन भूतकालिकी पद्मावत्या अस्वस्थता भविष्यत्कालिकं राज-स्तदीयशयनस्थानं प्रत्युपसर्पणं चेति भूतभविष्यदर्थज्ञापनं कृतम् । प्रवेशकस्ताव-दप्रदर्शनीयमर्थं सूचयन्नङ्गद्वयस्याऽन्तरेव प्रयुक्तो दृश्यते । अयं च नीचेन पात्रेण-विष्कम्भकस्तु मध्यमेन मध्यमाभ्यां मध्यमाद्यमैर्वा पात्रैः प्रयुज्यत इत्यनयोः

विदू०—पद्मावती की सेज कहाँ रची है ?

पद्मि०—समुद्र-गृह नाम के घर में सेज बिछी है ।

विदू०—तुम जाओ । मैं भी महाराज से निवेदन कर दूँगा ।

(दोनों गये ।)

(प्रवेशक समाप्त ।)

[ततः प्रविशति राजा ।]

राजा—

श्लाघ्यामवन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां

कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।

लावाणके हुतवहेन हताङ्गयष्टिं

तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥

परस्परं भेदः । तथा चोक्तमिदं दशरूपके—‘अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः ॥ वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ एकानेककृतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः । तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥ प्रवेशोऽद्वयस्यान्तःशेषार्थस्योपसूचकः’ । इति ।

सम्प्रति पद्मावतीप्रवृत्तिसूचनाय समयोचितं प्रवेशं राज्ञो दर्शयति कविः—तत इत्यादिना ।

अचिरेण पद्मावतीं परिणीतवानपि चिरविरहकातरः श्रीमानुदयनो वासवदत्तायाः प्रणयमहिमानं जानंस्तदीयस्मरणानुभावं नाटयन्ब्रूते—श्लाघ्यामिति । कालक्रमेण समयमहिम्ना वासवदत्ताविनाशकालात्कतिपयकालातिक्रमानन्तरं वा, पुनरागतदारभारः, पुनर्भूय आगत उपस्थितो दारभारः पद्मावतीपरिग्रहरूपा धूर्यत्र सोऽहम् , लावाणके तन्नाम्नि प्रामे, हुतवहेनाऽग्निना, हताङ्गयष्टिं हता दग्धा अङ्गयष्टिस्तनुलता यस्यास्तादृशीम् , श्लाघ्यां गुणगौरवात्प्रशंसनीयाम् , अवन्तिनृपतेः अवन्तिदेशाधीश्वरस्य प्रद्योतनाम्नो नृपतेः, सदृशीमनुस्थां, तनूजां कुमारीं, तां भूयोऽनुभूतपूर्वां वासवदत्तामिति यावत् , हिमहतां हिमेन पतितेन तुषारेण, ‘तुषारस्तुहिनं हिमम्’ इत्यमरः, हतां विदलितां नाशितां, पद्मिनीं कमलिनीमिव, चिन्तयामि ध्यायामि स्मरामीत्यर्थः । अत्र ‘लावाणके हुतवहेन हताङ्गयष्टिं’मितिदं प्रयमाङ्गसूचितां कार्यविशेषोद्भावितां प्रसिद्धिमनुसृत्य प्रोक्तम् । ‘प्रियतमाया वासवदत्ताया

(तव राजा का प्रवेश ।)

राजा—समयनादात्म्य से फिर भी जितपर खो-परिग्रह रूपी भार का पड़ा ऐसा मैं सर्वथा प्रशंसायोग्य, अपने अनुकूल, लावाणक नामक गाँव में जो आग से जला अतएव तुषार से मारी हुई कमलिनी को भाँति अवन्तिराज महासेन की कन्या वासवदत्ता की याद करता हूँ ।

[प्रविश्य ।]

विदूषकः—(क) तुवरदु तुवरदु दाव भवं ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—(ख) तत्तहोदी पदुमावदी सीसवेदणाए दुःखाविदा ।

(क) त्वरतां त्वरतां तावद् भवान् ।

(ख) तत्रभवती पद्मावती शीर्षवेदनया दुःखिता ।

विनाशमाकलयन्नशक्यनिवेदनां तद्वियोगवेदनां सोढुमपारयन्पुनः परिग्रहान्तरं कर्तुं-
मनिच्छन्नपि कार्यगौरवमाकलय्य बलात्पद्मावतीमहं परिणीतवान् । स चायं विवा-
हस्तद्वियोगव्याकुलस्य नियतं भारभूत इव मे प्रतीयते । लौकिकः क्लिष्टमत्र मे
प्रणयो वासवदत्ताविषयप्रणयमहिमानं न नाम विस्मारयितुं पारयते । कथञ्चित्प-
द्मावतीं परिणीतवतोऽपि बहौ दग्धां प्रशंसनीयगुणगणामनुरूपां राजकुमारीं वास-
वदत्तामुद्दिश्य मे मनोमार्गमाहटः शोक्रमारो न तावत्प्रभूभवति । वारंवारं सैव मस्म-
रणपदवीं ग्राहते । अहो ! तुहिनपातविहता सरोजिनीव सा मन्मानसं सुतरां दुःखा-
करोतीति भावः । एतेन नूतनं परिणयनं कृतवतोऽपि भूतपूर्वप्रियाविनाशशोका-
कुलस्य राज्ञो वासवदत्ताप्रणयानुवृत्तिरतिभूमिं गता ध्वन्यते । वृत्तमिदं वसन्ततिलकं
नाम । लक्षणमुक्तं प्रागेतस्य ॥ १ ॥

राजानं पद्मावतीवृत्तं निवेदयिष्यतो विदूषकस्य प्रवेशमाह—प्रविश्येति ।
राज्ञः समीपं गत्वेत्यर्थः ।

त्वरयन् राजानं विदूषको ब्रूते—तुवरदु इति । 'त्वरतां त्वरता'मिति द्विरुक्ति-
स्त्वरधिक्यं सूचयति । तावद्वाक्यालङ्कारे । राजन् ! भवताऽन्यन्तं त्वरा कर्तव्या ।

ईदृश्यास्त्वरायाः किं कारणं का च वार्तेति पिपृच्छिषया राजाह—किमर्थमिति ।

राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दितुंविदूषकः 'पद्मावतीं तत्रभवतीं बाधते शिरोवेदने'त्येवं
प्रकृतार्थं निवेदयति—तत्तहोदी इति । पद्मावत्या अस्वस्थतां श्रुत्वा सत्वरं तत्र
भवतोपस्थातव्यमित्येव विदूषकोक्तेर्गूढोऽभिप्रायः ।

(प्रवेश कर)

विदू०—आप बहुत शीघ्रता करें ।

राजा—किस लिये ?

विदू०—माननीया पद्मावती शिरोवेदना से दुःखी हुई हैं ।

राजा—कैवमाह ?

विदूषकः—(क) पटुमिणिआए कहिदं ।

राजा—भोः ! कष्टम्,

रूपश्रिया समुदितां गुणतश्च युक्तां

लब्ध्वा प्रियां मम तु मन्द इवाद्य शोकः ।

(क) पद्मिनिकया कथितम् ।

‘पद्मावती शिरोवेदनामनुभवतीत्येतत्केन पुनः कथित’मित्येवं पृच्छति विदूषकं
राजा—कैवमिति ।

पटुमिणिआए इति । ‘वृत्तमिदं पद्मिनिका कथितवती’त्युत्तरं विदूषकस्य
पूर्वप्रदर्शिते राज्ञः प्रश्ने ।

प्रेयस्याः पद्मावत्या अस्वस्थतायाः श्रवणात्कष्टमनुभवन्नाह राजा—भोः !
कष्टमिति । अहो ! कष्टकरीयं वार्ता ।

किं तत्कष्टमित्याह—रूपश्रियेति । अद्य वर्तमाने समये, रूपश्रिया स्वरूप-
शोभया, समुदितां समेतां, च पुनः, गुणतो गुणैः, सार्वविभक्तिकस्तसिः, युक्तां सहि-
ताम्, अत एव प्रियां प्रीतिपात्रं पद्मावतीमिति यावत्, लब्ध्वा प्राप्य, समाश्वस्त-
स्येति शेषः, मम वासवदत्तावियुक्तस्य मे, शोकस्तद्विनाशजन्मा विषादस्तु, मन्द
इव किञ्चिन्न्यून इव, सज्जात इति सामान्यक्रियाक्षेपः । पूर्वाभिघातसरुजः, पूर्वः
प्राथमिकश्चासावभिघातो वासवदत्ताविनाशरूपवज्रपातः तेन कारणेन सरुजो रुजया
पीडया सह वर्तमानो दुःखीति यावत् । ‘आपं चैव हलन्ताना’मिति भागुरिमतेना-
न्नावन्तो रुजाशब्दः । ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इत्यनेन बहुव्रीहिसमासः, ‘वोपसर्ज-
नस्ये’ति सहस्य सादेशः । ‘रुजा सह वर्तमानः सरुक् तस्य सरुज’ इति हलन्तात्

राजा—किसने ऐसा कहा ?

विदू०—पद्मिनिका ने कहा ।

राजा—हाय ! दुःख—

रूप-सम्पत्ति तथा गुणों से युक्त प्रिया को पाकर मेरा शोक आज मन्द सा हो गया
था, कि प्राथमिक आघात से पीड़ित और दुःख का अनुभवी मैं पद्मावती को भी उसी तरह

पूर्वाभिघातसरजोऽप्यनुभूतदुःखः

पद्मावतीमपि तथैव समर्थयामि ॥ २ ॥

अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते पद्मावती ?

विदूषकः—(क) समुद्रगिहके किल सेजा स्थिण्णा ।

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।

पट्टयन्तमिदं ममेत्यस्य विशेषणं वा । अपि पुनः, अनुभूतदुःखः, अनुभूतं भुक्तं दुःखं कष्टं येन सोऽहं, पद्मावतीं नवोढामिमानपि, तथैव मामिव दुःखानुभवकारिणीं दुःखिताम्, अथवा विनाशं गतां वासवदत्तामिव विनाशं गमिष्यन्तीं, समर्थयामि सम्भावये । 'पद्मावती तावत् सुरुपा गुणवती चेति प्रिया मे वर्तते । तत्प्राप्त्या च वासवदत्तावियोगविकलस्य नम सा तद्दर्शनाभावसम्भवस्य शोकस्य मात्रा क्रियतांशेन न्यूनतामासादितवती । वस्तुतो बहंशेन स शोक्स्तदवस्थ एव, किन्तु तदन्तरे पद्मावतीलाभात्तत्र किञ्चित् समाश्वासनं जातम् । विनष्टवासवदत्तावियोगवज्रपातोऽयमिदानीं मदुपरि प्रथम एव संवृतः । तेन पुनर्दुःखं भूयोऽनुभूतं भवति । इतः पूर्वमहं कदापि वियोगदुःखमेवं नान्वभूवम् । विधेरनुग्रहाद्यथाह-मधुना दुःखी पुनर्दुःखभाग् भवामि तथा पद्मावत्यापि भूयो दुःखभाजा भाव्यम्, अथवा वासवदत्ता यथाभूद्विनष्टा तत्रैवं वेदनाक्रान्ता पद्मावत्यपि विनाशं गमिष्यतीति सम्भाव्यते । विपन्नो जनः सर्वतो विपत्तिमेवाभिशङ्कत' इति भावः । अत्र किल वासवदत्ताया विनाशमार्कल्य नवां प्रेयसीमुद्वहतोऽपि वत्सराजस्य भूतपूर्व-प्रियाविषयकप्रणयविशेषस्याऽनुस्यूततया वासवदत्ताविषयको रतिभावः परमां पुष्टि-मानीतः कविना । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

इममीदृशमात्मनो दुःखोद्धारं प्रकटयन् पद्मावतीसमीपं जिगमिषू राजा विदूषकं प्रत्यनुगृह्यते—अथेति । अथेत्यव्ययं प्रश्नवाचि, 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-कात्स्न्येण्वथो अथ' इत्यमरः । कुत्र खलु स्वीयते साम्प्रतं पद्मावत्या ? कस्तावद-लङ्क्रियते स्थानविशेषस्तथा ? कुत्र वा मया प्रयातव्यम् ?

समुद्रगिहके इति । 'समुद्रगृहके तस्याः शयनं कल्पित'मित्येवमुत्तरितवान्

अर्थात् पादित समझता ह ॥ २ ॥

अच्छा, पद्मावती किस स्थान पर है ?

विदू०—समुद्र-गृह में सेज बिछी है ।

राजा—तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

विदूषकः—(क) एदु एदु भवं ।

[उभौ परिक्रामतः ।]

विदूषकः—(ख) इदं समुद्रगृहकं । पविसदु भवं ।

राजा—पूर्वं प्रविश ।

(क) एत्वेतु भवान् ।

(ख) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशतु भवाम् ।

राज्ञः प्रश्नं विदूषकः ।

तेन हीति । हिशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे । तेन हेतुना, तस्य समुद्रगृहस्य । आदेशय सूचय, आङ्पूर्वादिशते निवृत्तप्रेषणव्यापारान्स्वार्थिकोऽयं णिच् । 'समुद्र-गृहे तदीयं शयनीयं कल्पितमस्ती'त्यतस्तत्प्रदेशं गच्छन् मार्गस्त्वया सखे ! दर्शनीयो मे' ।

मार्गं प्रदर्शयन्नाह विदूषकः—एदु एदु—इति । 'एत्वेतु' इति वीप्सा त्वरा-भिप्रायिका । सा च त्वरा 'गन्तव्यस्थाने त्वरयोपस्थातुमिदानीं स्यान्' इति तात्पर्यं बोधयति ।

'उभौ परिक्रामतः' इत्यनेन तन्मार्गानुसरणं कुर्वतो राजविदूषकयोस्तत्र गम-नोद्यमः सूचितः ।

गन्तव्यस्थानसामीप्यं प्राप्य तद्दर्शयंस्तत्र राजानं प्रवेशयितुमिच्छन् विदूषक आह—इदमिति । अस्तीति शेषः, मित्रैतद्वर्तते समुद्रगृहम् । अत्र किल साम्प्रतं प्राप्ता स्वः । प्रविश्यतामन्तर्भवता ।

'अग्रे सेवकेन गन्तव्यं स्वामिना च पश्चादित्येवं लौकिकं व्यवहारमपेक्ष्य प्रथमं तत्र विदूषकप्रवेशनं चिकीर्षन् राजा ब्रूते—पूर्वमिति ।

राजा—तो उसका रास्ता बताओ ।

विदू०—आश्ये, आप आश्ये ।

(दोनों घूमते हैं ।)

विदू०—यह समुद्र-गृह है । आप प्रवेश करें ।

राजा—पहले तुम प्रवेश करो ।

विदूषकः—(क) भो ! तह । [प्रविश्य] अविहा ! चिट्टु चिट्टु दाव भवं ।

राजा—किमर्थम् ?

विदूषकः—(ख) एसो खु दीपप्रभावसूइदरुवो वसुधातले परिवर्तमानो, अञ्च काओअरो ।

(क) भोः ! तथा । अविहा ! तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान् ।

(ख) एष खलु दीपप्रभावसूचितरूपो वसुधातले परिवर्तमानः,

भोः इति । राजन् ! भवद्वचनानुसारं पूर्वमत्र प्रविश्यते मयेत्यर्थः । प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशोपक्रमं कृत्वा, वक्ष्यमाणं वदतीति शेषः । तदेवाह—अविहेति । 'तिष्ठतु तिष्ठत्विति सम्भ्रमे द्विर्भावः । सम्भ्रमश्चाऽतर्कितवस्तुदर्शनात्सुसम्भेवः । तावद्वाक्यालङ्कारे । अहह ! कष्टम्, सखे ! स्वीयतामत्रैव भवता, नाग्रे समागन्तव्यम् । 'तत्र प्रवेशद्वारेऽवलम्बिनीं स्रजं सर्पबुद्ध्या पश्यन् विदूषकस्तत्र स्वयं तिष्ठन् राजानमेवमग्रे गन्तुं निरुद्धवानि'त्येतदग्रे स्फुटोभविष्यति ।

निरुद्धगतिर्भूपतिरात्मनो गतेर्निरोधस्य कारणं पृच्छति विदूषकम्—किमर्थमिति ।

विदूषकस्तत्कारणं वर्णयति—एसो इति । एष इति जन्तुसामान्यनिर्देशः । खलुपदं वाक्यालङ्कारे । दीपप्रभावसूचितरूपः, दीपप्रभावेण प्रदीपमहिम्ना सूचितं व्यञ्जितं दीपस्य प्रभया प्रकाशेन अवसूचितं वा रूपं स्वरूपमाकारविशेषो यस्य सः, परिवर्तमानश्चेष्टमानः । मित्रात्र प्रवेशद्वारे कोऽपि जन्तुर्वर्तते । दृश्यतां तावत्, दीपोऽस्य रूपं प्रकाशयति, एष तावद् भूतले लम्बमानश्चेष्टितं करोतीत्यर्थः । इत्येवं जन्तुसामान्यं निर्दिश्य तद्विशेषरूपतां प्रतिपादयति—अअमिति । अयं पूर्वोक्तः, काकोदरः सर्पः, 'काकोदरः फणी' इति सर्पपर्यायेषु कोपः । 'ईपत् अकति' इत्यर्थे 'अक कुटिलायां गता'वित्यतः पचादेराकृतिगणत्वादचि 'ईपदर्थे चे'ति कोः कादेशे 'काक'मिति रूपम्, तादृशम् 'अर्यात्कुटिलगतिशालि उदरमस्येति व्युत्पत्तिः

विदू०—जी, अच्छा । (प्रवेश कर) ठहरिये, जरा आप ठहरिये ।

राजा—क्यों ?

विदू०—दीपक के प्रकाश से स्पष्ट दिखाई पड़नेवाला जमीन पर लोट-पोट करता हुआ

राजा—[प्रविश्यावलोक्य सस्मितम्] अहो ! सर्पव्यक्तित्वैवेयस्य ।

ऋज्वायतां हि मुखतोरणलोलमालां

अष्टां क्षितौ त्वमवगच्छसि मूर्ख ! सर्पम् ।

अयं काकोदरः ।

करणाया । यः किल दीपप्रकाशितात्मरूपश्चेष्टते लम्बमानो भूतले, सोऽयं सर्पो-
ऽस्तीत्यर्थः । अत्र दीपप्रभावसूचितरूप इत्यनेन—दीपस्य पूर्णे प्रकाशे सति रुग्णायाः
पद्मावत्या दृशोरुपघातः स्यात्, स च मा भूदित्यौचित्यात्तत्र मन्द एव दीपप्रकाशः
कल्प्यते । अत एव सुस्पष्टं द्रष्टुमशक्नुवतो विदूषकस्य तत्रत्यवस्तुनि सर्पभ्रान्ति-
र्भवति । रूपं तदीयं दीपेन किञ्चित्सूचितम्, वस्तुगत्या तु विदूषकेण तत्रैव निरुप-
यितुं पारितम् । अनिलान्दोलनाद्भवन्तीं चलनवलनात्मिकां तत्र सर्पसाधारणीं चेष्टां
पश्यतस्तस्य सर्पभ्रमस्तत्रत्यवस्तुनि युज्यत इति ।

विदूषकोक्तमाकर्ण्य तत्र स्थले किञ्चित्प्रवेशं कृत्वा विदूषकीयसर्पप्रतिभासविषयं
तद्वस्तु सम्यगुद्बोध्य तन्मूर्खतायां मन्दं हसन् राजा विस्मयमाविष्करोति स्वान्ते-
अहो इति । सर्पव्यक्तिः सर्प इति ज्ञानम्, तच्च भ्रमात्मकम् । आश्चर्यम्, मूर्खो-
ऽयं विदूषकः, यो हि दृश्यमानममुं वस्तुविशेषं सर्परूपेण गृह्णाति ।

वस्तुस्थितिं दर्शयंस्तस्य सन्देहं दूरीकरोति—ऋज्वायतामिति । अत्र हीति
पदं पादपूरणे । अयि ! मूर्ख ! अयथार्थज्ञानिन् ! ऋज्वायताम्, ऋजुः सरला
आयता दीर्घा च तामिति विरेपणोभयपदः कर्मधारयः, क्षितौ अष्टां समीचीनबन्ध-
नसम्बन्धाभावाद् भूमावधः पतितां, मुखतोरणलोलमालाम्, मुखं प्रधानं यत्तोरणं
गृहस्य वहिर्द्वारं, 'तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्' इत्यमरः, तत्र या लोला पवनकम्पनवशा-
च्चञ्चला माला शोभार्थमवलम्बिता पुष्पलक् तां, त्वं सर्पमवगच्छसि 'सर्पोऽय'मिति
मन्यसे । तमेव तदीयं सर्पभ्रममुपपादयति—मन्दानिलेनेति । या माला, निशि
रात्रौ, मन्दानिलेन मन्दं बहता समीरेण, किञ्चित्परिवर्तमाना परितः स्पन्दमाना,
भुजगस्य विचेष्टितानि सर्पसदृशीश्चलनवलनादिकाः क्रियाः, करोति वितनोति ।

यह सॉय है ।

राजा—(जाकर और देखकर मुत्तुगते हुए) अहो ! क्या ही मूर्ख का सर्प-विषयक
ज्ञान है ।

मूर्ख ! तुम सीधी, लंबी, पृथ्वी पर गिरी और सदर फाटक पर लटकने वाली माला को सॉय
समझ रहे हो ! जो कि रातमें मन्द पवन से कम्पित हो कुछ सॉय की सी चेष्टायें करती है ॥ ३ ॥

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना

किञ्चित् करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥ ३ ॥

विदूषकः—[निरूप्य] (क) सुट्ठु भवं भणादि । ण हु अअं काओओरो । [प्रविश्यावलोक्य] तत्तहोदी पडुमावती इह आअच्छिअ णिगगदा भवे ।

राजा—वयस्य ! अनागतया भवितव्यम् ।

(क) सुष्टु भवान् भणति । न खल्वयं काकोदरः । तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

‘अयि ! सखे ! प्रधानभूतेऽस्मिन्समुद्रगृहस्य वहिद्वारेऽवलम्बिनी सरला लम्बमाना च मालेयमिदानीं भूमौ पतिता मन्दगतिना पवनेन किञ्चिच्चावल्यं नीयते, तेनैव सर्पसाधारणीश्चेष्टा वितन्वाना मूर्ख ! त्वयैषा ‘नर्प’ इति सम्भाव्यते । पवनेन कम्पमानायां तत्र ते सर्पभ्रमो जायते, सोऽपि सम्यक्प्रकाशरहिते नैशे किल समयेऽस्मिन्नापाततो युज्यते । वस्तुतो नायं सर्पः किन्तर्हि मालेयमिति वस्तुस्थिति-मपर्यालोचयतस्ते मौर्ख्यं प्रशंसनीय’मिति भावः । वसन्ततिलकं नामेदं छन्दः ॥३॥

राज्ञैवं दर्शितां सर्पभ्रान्तिनिराकरणक्षमां वस्तुस्थितिमवधारयन्विदूषको ब्रूते—
‘सुट्ठु इति । खलु निश्चये । राजन् सम्यगुच्यते भवता, निरूपितं मया । भवदीयं चचस्तथ्यं, मिथ्यैवासीन्मम भ्रमः । वहिद्वारे वर्तमानो दृश्यमानः । कम्पमानो लम्बमानश्च पदार्थोऽयं सर्पो नास्तीत्यधुना निःसन्देहमवगतमित्यर्थः । इत्येवं वदन्तद्गृहान्तः प्रवेशं कृत्वा पद्मावत्यास्तत्रानुपस्थितिं दृष्ट्वा कल्पमान आह—तत्तहोदी इति । स्थानेऽस्मिन्नुपस्थाय पद्मावत्या पुनरितः प्रस्थितं स्यादिति सम्भाव्यते । पद्मिनिक्रया हि सूचितमेव शयनीयं पद्मावत्याः, तद्दर्शनं तु न जायत इत्यतः कल्प्यते तस्याः समागत्येतो निर्गमनम् । अन्यथा, यदि स्यादत्रोपलभ्येत चेति भावः ।

लक्षणैस्तस्या अनागमनं सम्भाव्य राजा विदूषकोक्तं निराकुरुते—वयस्येति ।

विदू०—(अच्छी तरह देखकर) आप ठीक कहते हैं । यह सोंप नहीं है ।

(प्रवेशकर तथा देखकर) माननीया पद्मावती यहाँ आकर निकल गई होंगी ।

राजा—मित्र ! अभी आई न होगी ।

विदूषकः—(क) कहं भवं जाणादि ?

राजा—किमत्र ज्ञेयम् ? पश्य,

शय्या नावनता तथास्तृतसमा न व्याकुलप्रच्छदा
न क्लिष्टं हि शिरोपधानममलं शीर्षाभिघातौघैः ।

(क) कथं भवान् जानाति ?

मित्र ! मन्ये सेयमत्रानागता भवेदिति ।

केन पुनर्लक्षणेन ज्ञायत इदं भवता 'यत्किलोपस्थितिस्तदीया नाभूदद्यापी'ति विदूषको राजानमनुयुङ्क्ते—कहमिति ।

राजोत्तरं दत्ते—किमत्रेति । मयोच्यमानमिति शेषः । अत्र विषये किं नाम वक्तव्यं मया ? किंवा तदवगन्तव्यं त्वया ? तस्या अनागमनसाधनं किमपि कथनं नावश्यकम् । ननु प्रत्यक्षमेवैतत् , तथापि सन्तोषार्थं ते तद्विशर्दाकरोमि । ज्ञायता-मवधार्यताश्च ।

तथाहि—शय्येति । हि यस्मात्कारणात् , शय्या शयनीयं न अवनता शरीर-भारेण हेतुनाऽवनतिं न प्राप्ता, तथा एवम् , आस्तृतसमा, आस्तृता कुयाद्यास्तरणे-नालङ्कृता च सा समा, पूर्ववदेवास्ति मनागपि विपमतां नाधिगतेति यावत् , अथ च व्याकुलप्रच्छदा, व्याकुलो गात्रपरिवर्तनादिना सङ्कुचितो बलीभङ्गं प्राप्तः प्रच्छदो निचोलपट उत्तरपिधानवस्त्रं यस्यां तथाभूता, न वर्तते, 'निचोलः प्रच्छदपट' इत्य-मरः । अमलं शिरःसम्बन्धसुलभेन मलेन विरहितं स्वच्छं, शिर उपधीयत आरो-प्यते यत्रेति शिरोपधानं शिरःस्थानीय उपवर्हः, अधिकरणे ल्युट् । अत्र 'शिरो-चाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोपान्तरप्रामाण्यात् 'विचर्कते शिरान् द्रौणिः' 'पिण्डं दद्याद्गयाशिरै' इति प्रयोगदर्शनाच्च 'शिरोपधान'मिति श्रृणाते-र्घ्यर्थे कप्रत्ययविधानेन साधितमकारान्तं शिरशब्दं स्वीकृत्य तस्योपधानशब्देन सह पठौसमासः । शीर्षाभिघातौघैः शिरोवेदनापनोदकैरनुलेपनीयैरोपधिवि-शेषैः, क्लिष्टं मलिनीकृतं दूषितं, न नास्ति । श्रीमत्याः पन्नावत्या अनागमन-

विदू०—यह आप कैसे जानते हैं ।

राजा—इस में जानना क्या है ? देखो—

तेज (विद्यौना) ज्यों की त्यों विद्यो हुई है, कुछ भी दबी नहीं, न उस पर की चादर :सिक्की है । सिर-दर्द की दवाइयों से सिरहाने की तकिया, जो कि बिल्कुल साफ थी, कुछ

रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं शोभा न काचित् कृता

प्राणी प्राप्य रुजा पुनर्न शयनं शीघ्रं स्वयं मुञ्चति ॥ ४ ॥

साधनानि लक्षणानि शय्यागतानीत्थं प्रतिपाद्य तत्र शय्यागृहान्तर्गतं लक्षणान्तर-
मप्याह—रोग इति । रोगे आमये व्याधौ सति, दृष्टिविलोभनं दृष्टेरावर्जनं, जन-
यितुमाधानुं, काचिच्छोभा भित्तौ चित्रलेखनादिसम्भवा कापि सुन्दरता, न कृता
नापादिता । अनीभिहेतुभिस्तत्र पद्मावत्या अनागमनकार्यं संसृज्य 'अत्रागत्य तया
पुनरितो गतं स्या'दिति विदूषकोक्तमपि निराकुरुते—प्राणीति । रुजा रोगेण कार-
णेन तदुपलक्षितो वा, हेतावुपलक्षणे वा तृतीया, प्राणी शरीरधारी यः कोऽपि जन्तुः,
शयनं प्राप्य शय्यामासाद्य, पुनः शीघ्रं भूयस्तदानामेव, स्वयं स्वतो न मुञ्चति
तद्विहायान्यत्र गन्तुं न वाञ्छतीत्यर्थः । 'ननु मित्र ! पद्मावत्या अत्रागतौ सत्यां
सरोगावस्यामुलभयोः शयनोपवेशनयोश्च सज्जातयोः शय्यायां तद्देहपातात्तत्राक्रमण-
जनिताऽवनतिः शरीरचलनवलनादिना तूलिकास्तरणे वैषम्यं किमपि प्रच्छदपटे
वलीभङ्गश्चेति नूनं सम्भवि, किन्तु तदेतन्न दृश्यते किमपि । किञ्च शिरःस्थानीय-
मुपधानमपि निर्मलमेव । शिरसि वेदनापनोदनस्यौषधस्य लेपेन तत्सम्बन्धात्तत्र
मालिन्यं सुलभमपि न किञ्चिद्व्यावकाशं खलु । अन्यच्च सरोगावस्थायां दृष्टिर्व्या-
कुला कापि धत्ते न स्थिरताम् । तस्याश्चैकत्रावर्जनेन स्थैर्यं सम्पादयितुं शयन-
भागस्य पुरो भित्तावालेऽयस्त्वनादिकं किमपि कामनीयकं तन्यते । किन्तु नैतदप्यत्र
सम्पादितम् । कदाचिदेवं कल्प्येत—'यत्किल पद्मावतीहागत्य त्वरितमेव स्या-
नान्तरं प्रस्रियते'ति, तदपि नैव सम्भवति । यतः कापि शयनं प्राप्त आतुरो जनः
पुनस्तदानीमेव शयनं तद्विहातुं न तावच्चेष्टते । अस्वस्थतावशात्तत्क्षणमेव तत्त्यागे
तदीयप्रवृत्तेरदर्शनात् । अतः पूर्वोक्तैर्लिङ्गैः पद्मावत्या आगमनाभावो-निःसन्देहमनु-
मानुं शक्य' इति भावः । अत्र शय्यावनत्यभावादिहेतुभिः पद्मावत्यागमनाभावरूप-
साध्यस्य साधनादनुमानालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

अनुकूलतर्कयुक्तमिदं वचनमाकर्ण्य राज्ञः पद्मावतीप्रतीक्षायां तत्र क्षणकालिको-

भी मैला नहीं हुई है । यहाँ पर रोग की दशा में आँखों को लुभाने के लिये कोई सजावट
भी नहीं बनाई गई है । और एक बात यह भी है कि आदमी रोग से विद्यौने पर आकर
फिर शीघ्र ही उसे स्वयं नहीं छोड़ता ॥ ४ ॥

विदूषकः—(क) तेण हि इमस्सि सय्याए मुहुत्तञ्च उवविसिअ तत्त-
होदि पडिवालेदु भवं ।

राजा—वाढम् । [उपविश्य] वयस्य ! निद्रा मां बाधते । कथ्यतां
काचित् कथा ।

विदूषकः—(ख) अहं कहइस्सं । हों त्ति करेदु अत्तभवं ।

राजा—वाढम् ।

(क) तेन ह्यस्यां शय्यायां मुहूर्तकमुपविश्य तत्रभवतीप्रतिपालयतुभवान् ।

(ख) अहं कथयिष्यामि । हों इति करोत्वत्रभवान् ।

पवेशनं प्राप्तकालं सूचयन्विदूषक आह—तेण हीति । यद्येवं तर्हि नूनमत्र शयनीये
क्षणकालमवस्थ्यातव्यं भवता श्रीमत्याः पद्मावत्या आगमनं च प्रतीक्षितव्यम् ।
अचिरादागमिष्यति सा, ततस्तस्याः प्रवृत्तिर्लप्स्यत इत्यर्थः ।

वाढमिति । समयोचितमिदानीं सम्यक्सूचितं त्वयेत्यहमत्रोपवेष्टुमुद्यतोऽस्मीति
भावः । उपविश्येति । राज्ञस्तत्रोपवेशनसूचनम् । शयनीयमुपविष्टो निद्रोपगमस्य
लक्षणं पर्यन् राजाह विदूषकम्—वयस्येति । मनोपरि मित्र ! निद्रादेवी कर्तुमि-
च्छत्याक्रमणम्, तयाऽहं पीड्येऽधुना । तन्निवारणार्थं कथय काञ्चित्कथाम्, यत्स-
माकर्णनवशादन्यचित्तो भवन्न तयाऽहं पीडितो भवेयमित्यर्थः । मनोऽनुरजनसम-
र्थायाः सरसकथायाः श्रवणयोगान्निवारणं सुश्रमायास्त्यन्त्या निद्राया' इति तात्का-
लिकनिद्रापनोदनौपयिके कथाकथनरूपे कर्मणि प्रेरितवान् विदूषकं राजा ।

राज्ञः कथनानुसारं कथां कथयितुं प्रतिजानानो विदूषक आह—अहमिति ।
'हो'मित्यनुकरणम् । श्रवणसावधानतासूचकमिदं च लोके व्यवहृतं दृश्यते । मित्र !
भवदीयं मनो विनोदयितुं मया कथयिष्यते कथा । तत्र परं श्रीमता श्रूयते, सावधा-
नोऽस्मि, कथ्यतां विषयोऽग्रिमः' इत्येतत्सूचनार्थकं 'हो'मितिशब्दोच्चारणं मध्ये
मध्ये क्रियताम्, येन पुनरग्रिमविषयवर्णने मनोत्साहेन भूयतामिति भावः ।

विदूषकोक्तमङ्गीकरोति राजा—वाढमिति । स्वीकृतं ते वचः, एवं करि-

विदू०—तो इत तेज पर षड़ी नर बैठकर आप उनकी प्रतीक्षा करें ।

राजा—ठीक ! (बैठकर) मित्र ! नींद मुझे सताती है । कोई कथा कहो ।

विदू०—मैं कहूँगा । आप हुँकारी नरते जाइये ।

राजा—अच्छा ।

विदूषकः—(क) अस्ति णअरी उज्जिणी णाम । तर्हि अहिअरमणी-
आणि उदअहाणाणि वत्तन्ति किल ।

राजा—कथमुज्जयिनी नाम ?

विदूषकः—(ख) जइ अणभिप्रेदा एसा कहा, अण्णं कहइस्सं ।

राजा—वयस्य ! न खलु नाभिप्रेतैषा कथा । किन्तु ।

(क) अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम । तत्राधिकरमणीयान्युदकस्नानानि
वर्तन्ते किल ।

(ख) यद्यनभिप्रेतैषा कथा, अन्यां कथयिष्यामि । -

प्यानि । त्वं पुनः स्वेच्छया कथां प्रस्तुहीत्यर्थः ।

ततः काचित्कथां प्रस्तौति विदूषकः—अत्यीति । उदकस्नानानि जलावगाहन-
स्यानानि, स्नातेरधिकरणे ल्युट्, किल श्रूयते । वर्तते काचिदुज्जयिनीत्याख्यया
वित्ख्याता नगरी, तस्यां च जलाशया अत्यन्तसुन्दराः सन्तीति श्रूयते । अत्र
‘किलोज्जयिनीनामधेयं प्रस्तुत्य तद्विषयकं किमपि क्लमनीयं वर्णनमकृत्वा तत्र सुन्दर-
जलाशयाधारताप्रदर्शनमिदं विदूषकस्य प्राज्ञतातिशयं दर्शयति ।

विदूषकेण प्रस्तुतमुज्जयिनीनामधेयं श्रुत्वा तत्सन्बन्धेन प्रियाविषयकं किमप्य-
तीतं वृत्तं मनसिकृत्य ‘किमुज्जयिनी ? तत्सन्बद्धा कथेयं प्रस्तुता त्वये’त्येवमाशयं
सूचयदस्तुष्टार्थं वचनमाह राजा—कथमिति । नानेति वाक्यालङ्कारे ।

‘उज्जयिनीविषयिणी कथा नास्मै रोचते’ इत्याशयमवबुध्य विदूषकः ग्राह
राजानम्—जइ इति । अनभिप्रेता अप्रिया । मदुच्चेयमुज्जयिनीविषयिणी कथा
न चेद्रोचते भवते, तर्हि तदन्या काचित् प्रस्तोष्यते नया । कथ्यतां राजन् ! किं
तावद्भवतोऽभीष्टम् ?

तत्कथाया अप्रियात्वं निषेधन् राजा तन्नामश्रवणादुद्गतमात्मनो मानसं भावं
विशदयिष्यन्ब्रूते—वयस्येति । न खलु, नाभिप्रेता, नूनं प्रियैवेति यावत्, निषे-
धद्वयं विधिमेव गमयति । मित्र ! प्रस्तुता त्वयेयं कथा मम तावदप्रियेति न मन्त-
व्यम् । नूनं प्रियैव सैत्यर्थः । किन्त्विति । ‘अप्रिया न चेत्तन्नामश्रवणात्किमिति

विदू०—एक उज्जैन नामक नगरी है । वहाँ बहुत सुहावनी स्नान करने की जगहें हैं ।

राजा—क्या उज्जयिनी ? (उज्जयिनी की कथा तुमने छेड़ी ?)

विदू०—यदि यह कथा अच्छी न लगती हो तो मैं दूसरी कहूँगा ।

राजा—मित्र ! मुझे यह कथा अच्छी नहीं लगती तो नहीं । किन्तु—

स्मराम्यवन्त्याधिपतेः सुतायाः प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः ।

भावान्तरमिव व्यक्तीकृतमित्याशङ्कायां तत्कारणमाह—

स्मरामीति । प्रस्थानकाले गमनकाले, यौगन्धरायणनीतिमहिम्ना स्वीय-
जनानुमतिमन्तरेणैव स्नेहान्मदीयमार्गानुसरणं कुर्वाणया वासवदत्तया समं यदा-
हमुज्जयिन्याः कौशाम्बीं गतवांस्तदेत्यर्थः, स्वजनं परित्यज्यमानमात्मीयवर्गं, स्म-
रन्त्याः सोत्कण्ठं चिन्तयन्त्यास्तत्परित्यागदुःखानुभवं कुर्वन्त्याः, प्रवृत्तं स्वत उद्धतं,
नयनान्तलम्बम् अपाङ्गयोः सङ्गतं तत्रावरुद्धमिति यावत्, वाष्पमश्रु जातावेकव-
चनम्, मर्मवोरसि मदीय एव वक्षःस्थले, पातयन्त्या मुञ्चन्त्याः, अवन्त्याधिपतेः
अवन्तिदेशाधीश्वरस्य प्रद्योतस्य सुतार्या वासवदत्तायाः, कर्मणः शेषविवक्षायाम्
'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इत्यनेन पट्टी, स्मरामि, तत्स्मरणं करोमीत्यर्थः । स्वजनं
विहाय मया सह स्नेहादुज्जयिनीतः कौशाम्बीं प्रति प्रयाणसमये यया स्वजनस्मरणं
मुहुः कृतमासीत्, स्वजनस्नेहान्मत्प्रेम्णो वा तदानीमुद्गतान्यश्रूणि च यस्या मदभु-
जाश्लेषेण मदीयोरःस्थले शृशं निपतितानि, सैवाद्य प्रद्योतनृपतेः सुता वासवदत्ता
मित्रवर ! त्वया क्रियमाणमुज्जयिनीवर्णनमाकर्णयतो मम स्मरणसरणिं गाहमाना सती
पूर्वानुभूतानि स्मारयतीत्येव एव भावोदयः समयेऽस्मिन्ननसि मामके सञ्जात इति
भावः । अत्र 'अवन्त्याधिपते'रिति पदप्रयोगश्चिन्त्यः । समासे 'अवन्त्यधिपते'रिति,
व्यासे च 'अवन्त्या अधिपते'रिति स्यात् । वृत्तमुखप्रेक्षितया च तदिदं द्वयमपि तत्रा-
नुसर्तुमपारयन् 'अपि मापं मपं कुर्याच्छन्दोभङ्गं कदापि नै'ति कविना तथा प्रतिकूलं
चेष्टितं स्यात् । कैचित्तु—'गवा स्वामी'तिवत् स्वामित्वहेतुताविवक्षया तृतीयान्ते
'अवन्त्ये'ति पदे कल्पिते ततो दीर्घसुन्धौ, अधिपतिपद आढः प्रश्लेषात् पट्टीसमासे
वा 'अवन्त्याधिपते'रित्युपपादयन्ति । वयन्तु—'अवन्तीषु साधु'रित्यर्थे 'तत्र साधु'-
रित्यनेन यत्प्रत्यये 'अवन्त्य' इति रूपे संसाधिते 'अवन्त्यश्चासावधिपतिश्चे'ति कर्म-
धारयसमासाश्रयणात्तत्प्रयोगोपपत्तिं कथमपि कल्पयामः । अस्य श्लोकस्य प्रथमे
चरणे उपेन्द्रवज्रा द्वितीयादिचरणत्रय इन्द्रवज्रा चेत्यनयोर्योगादुपजातिनामकं वृत्तम् ।

उज्जैनसे मेरे साथ चलते समय आत्मीय लोगों अर्थात् पिता-माता आदियोंको याद करन
वाली, निकल कर भी आँखों के कोने में रूके हुए आँसुओं को प्रेम से मेरी ही छानो पर

वाष्पं प्रवृत्तं नयनान्तलग्नं स्नेहान्ममैवोरसि पातयन्त्याः ॥ ५ ॥

अपि च;

बहुशोऽप्युपदेशेषु यथा मामीक्षमाणया ।

हस्तेन स्रस्तकोणेन कृतमाकाशवादितम् ॥ ६ ॥

तथा च तल्लक्षणम्—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ न, उपेन्द्रवज्रा जतजास्त-
तौ गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयाधुपजातयस्ताः ॥’ इति । चतुर्दश-
भेदासृपजातिषु च प्रथमोऽयं क्रीतिनामको भेदो वृत्तरत्नाकरटीकायां नारायण-
भट्टेनोक्तः ॥ ५ ॥

अन्यदपि वासवदत्तागतमतीतं वक्तुं प्रतिजानीते—अपि चेति ।

तथाहि—बहुशोऽपीति । बहुशोऽपि अवेकविधेष्वपि, ‘बह्वन्पार्थाच्छस्त्र-
कारकादन्यतरस्या’मित्यनेन समन्वये शस्त्रप्रत्ययः, उपदेशेषु मत्कर्तृकवीणावादन-
शिक्षणावसरे दीयमानासु तदुचितासु शिक्षासु, माम् ईक्षमाणया आत्मनो सुखं मद-
भिमुखं कुर्वन्त्या । एतेन विशेषणेनात्र ‘यथाबहुपदेशश्रवणपरायणा वासवदत्ता
तत्र प्रसक्ते विषये दत्तावधाने’ति सूचितम् । ‘किं किमुन्यत’ इति श्रोतुमुत्कण्ठि-
तासां शिक्षकवदनप्रेक्षिता प्राकृतिकी प्रसिद्धैव शिष्याणाम् । यथा वासवदत्तया,
स्रस्तकोणेन स्रस्त उपदेशश्रवणमुग्धचित्ततयाऽर्वादिर्तं पतितः कोणो वीणावादन-
साधनीभूतोऽङ्गुलीगतो वस्तुविशेषो यस्मात्तादृशेन, ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इति
कोपः, हस्तेन करेण, आकाशवादितं लयतालादिशून्यं वादनं, कृतं विहितम् ।
यदा किल वासवदत्ता मत्तो वीणावादनकलां शिक्षते स्म, तदा तदुचितास्तस्यै
बहव उपदेशा मया दीयन्ते स्म । सा तु तान् बहून्पुपदेशान् साकल्येन
सावधानव्याकुलं शृण्वती स्नेहान्मन्सुखापितदृष्टिरासीत्तत्र क्षणे । तेन च तदानीं
स्वीयहस्ताच्छ्रुतः कोणो न विदितस्तथा । कोणाभावेऽपि प्रेममुग्धतया वीणां
रागस्वरव्यक्तिविरहितं सा कथञ्चिद् वादितवती । इदमेव सर्वमुज्जयिनीनाम-

गिरानवाली बल्लभ के राजा की कन्या वासवदत्ता का स्मरण (इत नाम के पुनने से)
मुझे हो रहा है ॥ ५ ॥

और भी—

अन्यास के समय बहुत सी (दी हुई) शिक्षाओं में भी (सावधानी से) नेरी और
देखते हुए जिसने हाथ से कोण (मेजरार) के छूट जाने पर दिना ताल-लय के वीणा
बजाई, (उसीकी याद आ रही है) ॥ ६ ॥

विदूषकः—(क) भोदु, अण्णं कहइस्सं । अत्थि णअरं ब्रह्मदत्तं णाम ।
तहि किल राआ कंपिल्लो णाम ।

राजा—किमिति किमिति ?

विदूषकः—[पुनस्तदेव पठति ।]

(क) भवतु, अन्यां कथयिष्यामि । अस्ति नगरं ब्रह्मदत्तं नाम ।
तत्र किल राजा काम्पिल्यो नाम ।

धेयश्रवणाद् 'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकं भवती'ति मन्मनोरङ्गमध्येऽधुना
सुहृन्वृत्त्यतीति तेन किञ्चिच्चित्तमन्यदिव मे संवृत्तम् । न तावदुज्जयिनीविषयकं वर्णनं
ममाऽप्रियमित्याशयः । राजमुखदर्शनस्पृहया लुता करात् कोणखंसनं च वासवदत्ताया
राजविषयकं प्रेमभावमतिभूमिं गतं गूढं द्योतयतः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

वर्णनीयोज्जयिनीविषयस्याऽप्रियाभावतां श्रुत्वापि राज्ञस्तेन विमनायमान-
मानसत्वमाकलयन् विदूषको विषयान्तरवर्णनप्रस्तावमुपक्षिपति—भोदु इति । इयं
कथेत्यार्यम् । राज्ञास्तां तावदुज्जयिनीविषयिणी कथा । सा च भवन्तमनुभूत-
मतीतं स्मारयन्ती नूनं विमनीकरोति । अधुना च तदन्या कथा वर्णयिष्यते मया ।
इत्येवमुक्त्वा तत्स्वरूपमवतारयति—अत्थीति । किलेति प्रसिद्धिः । ब्रह्मदत्तनामके
नगरे काम्पिल्यनामको राजा प्रसिद्धोऽस्तीत्यर्थः । अत्र 'नगरं काम्पिल्यं, राजा
ब्रह्मदत्त' इति वक्तव्ये तद्विपरीतं वचनं मूर्खतानिदानं हास्यरसव्यञ्जकं विदूषकस्य
हास्यरतित्वमाविष्करोति ।

नामधेयव्यत्यासास्पदं वचनमिदमाकर्ण्य विदूषकमुखादनवधानवशादेतादृत्यं
निर्गतं भ्रमाद्वेति वस्तुतत्त्वपरीक्षाचिकीर्षया 'किमुक्तं त्वये'त्येवं पृच्छति तं राजा—
किमितीति । उक्तमित्यर्थादायातम् । किमितीत्येषा द्विरुक्ती राज्ञो विदूषकमुखा-
त्तदर्थश्रवणं श्रौत्सुक्यं दर्शयति ।

विदूषकेण पुनर्मौख्येण हास्यं जनयितुं विपरीतरूपं तत्तथैव पूर्वोक्तं पठ्यते—
पुनरित्यादि ।

विदू०—अच्छा दूसरी कहता हूँ । ब्रह्मदत्त नामक नगर है । वहाँ का राजा काम्पिल्य है ।

राजा—क्या ? क्या (कहा) ?

विदू०—(फिर वही कहता है ।)

राजा—मृग्व ! राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं कान्पित्यमित्यभिधीयताम् ।

विदूषकः—(क) किं राजा ब्रह्मदत्तो, नगरं कान्पित्यं ?

राजा—एवमेतत् ।

विदूषकः—(ख) तेण हि सुहुत्तअं पडिवालेदुभयं, जाव ओट्ठगअं करिस्सं । राजा ब्रह्मदत्तो, नगरं कान्पित्यं । [इति बहुशस्तदेव पठित्वा] इदाणि सुणाहु भवं । अयि ! सुत्तो अत्तभवं ? अडिस्सीदला

(क) किं राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं कान्पित्यम् ?

(ख) तेन हि सुहूर्तकं प्रतिपालयतु भवान्, यावदोष्ठगतं करिष्यामि । राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं कान्पित्यम् । इदानीं शृणोतु भवान् ।

विदूषकान्तिमपाङ्गुर्वन् 'अयि ! वैधेय ! कान्पित्ये नगरं राजासीद् ब्रह्मदत्त इत्येवं वदे'ति वस्तुतत्त्वं दर्शयन्नाह—मूर्खेति ।

अङ्गेन विदूषकेण राज्ञो वचनं निशम्य तदीयं यायाय्यमिवगन्तुम् 'अपि सत्यमिदं भवदुक्तमित्येवं पुनस्तदनूद्य पृच्छयते—किमिति ।

'इत्यनेवैतद्वर्तते, त्वया त्वेतद्विपरीतमुक्तमित्येवं प्राह राजा विदूषकम्—एवमेतदिति ।

राज्ञो वचनं निशम्य विदूषक आह—तेण हीति । तेन हि तेन कारणेन । ओष्ठगतं मुखगतम्, अन्यस्तमिति यावत् । यथेवं तर्हि क्षणकालपर्यन्तं प्रतीक्षितव्यं भवता, यावन्मया भवदुक्तं कण्ठस्थं विधास्यते । तदेव पठ्यमानमाह—राजेति । 'राजा ब्रह्मदत्त' इत्यादि पुनः पुनरावृत्त्या पठ्यन्त्यस्तं कृत्वा कथयति—इदाणिमिति । ननु मित्र ! कण्ठस्थं कृतमेतन्मया, न कदापीतः परं विस्मरिष्यते । सम्प्रति श्रूयतां भवता । इत्थं निगद्य विदूषको राजानं निद्रागमालोक्य स्वयमपि किञ्चिच्चिकीर्षुरभिवक्ते—अयीति । अर्थात्यव्ययं प्रनार्यकम्, माननीयः श्रीमान् राजा सुप्तः किम् ? एवं चेन्मयापि जागरिर्वृत्तादिना

राजा—मूर्ख ! राजा ब्रह्मदत्त और नगर कान्पित्य-ऐसा कहो ।

विदू०—क्या, राजा ब्रह्मदत्त और नगर कान्पित्य ?

राजा—हाँ ऐसा ही है ।

विदू०—तो आप क्षणभर ठहरें, जब तक मैं यह वाद कर लूं । राजा ब्रह्मदत्त, नगर कान्पित्य । (इसीको कई बार कहकर) अब आप सुनिदो अरे ! आप सो गए । यह बहुत ठण्डा

इअं वेला । अत्तणो पावारअं गहिअ आअमिस्सं । [निष्क्रान्तः ।]

[ततः प्रविशति वासवदत्ता आवन्तिकावेषेण, चेटी च ।]

चेटी—(क) एदु एदु अय्या । दिढं खु भट्टिदारिया सीसवेद-
णाए दुक्खाविदा ।

वासवदत्ता—(ख) हद्धि, कहि सअणीअं रइदं पटुमावदीए ?

अयि ! सुप्तोऽत्रभवान् ? अतिशीतलेयं वेला । आत्मनः प्रावारकं गृहीत्वा-
गमिष्यामि ।

(क) एत्वेत्वार्या । दृढं खलु भर्तृदारिकां शीर्षवेदनया दुःखिता ।

(ख) हा ! धिक्, कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः ?

किं कार्यम् ? तात्कालिकीं तत्र पुनः शैत्यबाधामनुभवन्ब्रूते—अदिसीदलेति ।
प्रावार एव प्रावारकस्तं प्रावरणवस्त्रम् । प्रपूर्वादाच्छादनार्थाद् वृज्जातोर्ध्वं 'उप-
सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुल'मित्यनेनोपसर्गस्य दीर्घे प्रावारशब्दो निष्पन्नः, ततः
स्वार्थे कः । अस्मिन् खलु शीतकाले शीतताऽतितमां व्याकुलीकरोति माम्, अतः
स्वर्कायमुत्तरीयवस्त्रमादाय समागन्तव्यं मया, यदाच्छादितवपुषो मे शैत्यबाधा
पुनर्न स्यात् इत्युक्तवती विदूषकस्य प्रावरणवस्त्रानयनार्थं ततः प्रस्थानं सूचयति—
निष्क्रान्त इति ।

पूर्वं पद्मिनिका नाम चेटी पद्मावत्याः शिरोवेदनां निवेदयितुं मधुकरिकां नाम
स्वीयां वयस्यां वासवदत्तायाः (आवन्तिकायाः) समीपं प्राहिणोत् । सा च मधु-
करिका नाम चेटी वासवदत्तामुपगत्य तदागमनं प्रतीक्षते स्म । साम्प्रतं तदनुकूल-
मेव तयोर्द्वयोरेकत्र सम्मेलनं दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

आवन्तिकामागच्छन्तीमवलोक्य प्रकृतमाह चेटी वचनं ताम्—एदु एदु इति ।
एतु एत्विति वीप्साऽऽगमनविषयिणीं शीघ्रतां द्योतयति । दृढम् श्रत्वधिकम्, खलु
वाक्शालङ्कारे । श्रीमत्या सत्वरमागन्तव्यम् । राजकुमारीं पद्मावतीं भृशं शिरोव्याधा
व्याकुलीकरोत्यधुना ।

हृद्भीति । चेत्युक्तं वृत्तमिदं श्रुतवती वासवदत्ता दुःखमभिनयन्ती पद्मावत्याः

समय है । अपना ओढ़ना लेकर आता हूँ । (चला गया ।)

(आवन्तिका के वेश में वासवदत्ता का आना, साथ ही दासी का भी ।)

दासी—आर्वा ! आश्ये आश्ये, राजकुमारीजी मस्तक-पीड़ा से बहुत ही दुखी हैं ।

वासव०—हाय ! कष्ट ! पद्मावती का विस्तर कहाँ लगा है ?

सव्याख्ये स्वप्नवासवदत्ते—

चेटी—(क) समुद्रगिहके किल सेज्जा स्थिण्णा ।

वासवदत्ता—(ख) तेण हि अग्गदो चाहि ।

[ठमे परिक्रामतः ।]

चेटी—(ग) इदं समुद्रगिहकं । पविसदु अय्या । जात्र अहं त्रि

(क) समुद्रगृहके किल शय्या स्तीर्णा ।

(ख) तेन ह्यग्रतो चाहि ।

(ग) इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशत्वार्या । यात्रदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

शयनीयस्यानमित्यं पृच्छति चेटीम् । महत्कष्टमिदम्, अस्वस्थतेयं पद्मावत्याः कष्टाय मे कल्पते । इदं तु ब्रूहि—तस्याः शयनीयं कुत्र कल्पितम् ?

समुद्रगिहके इति । 'समुद्रगृहे शयनं तदीयमास्तीर्ण'मित्युत्तरं दत्तं चेटीयाऽऽवन्तिकायाः पूर्वोक्ते प्रश्ने ।

आवन्तिका तत्राह—तेण हीति । अस्वस्था वर्तते पद्मावती, समुद्रगृहे तस्याः शयनीयमारचितम् । इत्थं सति साम्प्रतं तत्र नयोपस्थातव्यम् तदर्थं च समुद्रगृहस्य पन्थानं दर्शयितुं त्वया मदग्रे भूयताम् । अहं च त्वामनुयानीति भावः ।

'उभे परिक्रामत' इत्यनेन द्वयोर्वासवदत्ताचेटीयोः समुद्रगृहं प्रति प्रस्थानं सूचितम् ।

गन्तव्यदेशान्तिकं गत्वा चेटी ब्रूते—इदमिति । यावत् इदानीम् । एतद्वर्तते समुद्रगृहम्, प्रवेशोऽत्र विधीयतां श्रीमत्या । नया च पद्मावत्याः शिरोवेदनापनोदनाय लेपनीयनीपथं त्वरया सम्पादयितुं गम्यत इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—शीर्षानुलेपनमिदमात्मना सम्पादयितुं पद्मिनिक्रया पूर्वं सूचितमासीत् । तस्यैव कार्यस्य सत्वरं पूर्तये पद्मिनिक्रमं सखी त्वरयितुं, कार्ये च तदौपयिकेऽवशिष्टे स्वयं साहाय्यं कलयितुमिच्छन्ती तदनुकूलमिदं गमनमात्मनः प्रास्तावीन्मधुकरिकाख्या चेटीति ।

दासी—विद्धीना तो समुद्रगृह में विछाया गया है ।

वासव०—तो आगे आगे चलो ।

(दोनों धूमती हैं ।)

दासी—यह समुद्रगृह है । आप प्रवेश करें । तब तक मैं भी मस्तकपीड़ाहारक लेप के

सीसाणुलेवणं तुवारेमि । [निष्क्रान्ता ।]

वासवदत्ता—(क) अहो ! अकरुणा खु इस्सरा मे । विरहपय्युस्सु-
अस्स अय्यउत्तस्य विस्समत्थाणभूदा इअं वि णाम पटुमावदी अस्सत्था
जादा । जाव पविसामि । [प्रविश्यावलोक्य] अहो ! परिजणस्स
पमादो । अस्सत्थं पटुमावदि केवलं दीवसहाअं करिअ परित्तजदि ।

(क) अहो ! अकरुणाः खल्वीश्वरो मे । विरहपर्युत्सुकस्यार्य
पुत्रस्य विश्रमस्थानभूतेयमपि नाम पद्मावत्यस्वस्था जाता । यावत्
प्रविशामि । अहो ! परिजनस्य प्रमादः । अस्वस्थां पद्मावतीं केवलं

ततस्तस्याः प्रस्थानमाह—निष्क्रान्तेति ।

अन्तः प्रविशन्त्येव वासवदत्ता तत्र पद्मावत्याः शय्यायामेव शयितं प्रियतमं
नायकं पद्मावतीबुद्ध्या पश्यन्ती तदीयमस्वास्थ्यं विचिन्त्य दूयमाना ब्रूते—अहो
इति । अहो इति विपादसूचकमव्ययम्, खल्विति निश्चये, मे मद्विषये । विश्रम-
स्थानभूता मनोविनोदास्पदम्, नामेति वाक्यालङ्कारे । यावत् अस्तु, प्रविशा-
मीति विध्यर्थे लट् । ‘हन्त ! सर्वथा देवैर्निर्दयत्वमवलम्बितं मयि, यदसौ पद्मावती
मद्वियोगवशाद् गाढमुत्कण्ठाभावं विभ्रतः प्रियस्य सन्तापजात प्रशमय्य मनो
विनोदयति स्म, सापि साम्प्रतं शिरोवेदनया दुःखिता सती सुतरामस्वास्थ्यं भजते ।
मन्ये दुःसहां विरहवेदनामनुभवन्त्याः, विरहवेगपर्याकुलस्य पत्युर्मनोविनोदनौ-
पयिकं कमप्युपायमिदानीमपश्यन्त्या मम दैवदुर्विपाकादप्रसन्नानामीश्वराणामका-
रुण्यस्यैव परिणामोऽयम् । अस्तु, किं कार्यम् ? प्रविश्यतामन्तर्मया’ इत्येवं वद-
न्त्या वासवदत्तायास्तद्गृहान्तः प्रवेशं परितो वीक्षणं चाभिधाय चिन्तापुरःसरं
वचनोद्गारमाह—प्रविश्यावलोक्येत्यादि । प्रमादोऽनवधानता । दीपसहायां,
दीप एव सहायः सहचरो यस्यास्ताम् अनन्यसहायानेकाकिनीमित्यर्थः । परित्यज-
तीति भूतार्थे लट् । यावत् अधुना । असावधानतेयं भृशं विस्मयकरी पद्मावत्याः

लिये शीघ्रता करती हूँ ।

(चली गई ।)

वासव०—देव लोग मेरे विषय में अतीव निर्दय हो रहे हैं । मेरे विरह से दुःखी होनेवाले
आर्यपुत्र के लिये विश्राम-रूप यह पद्मावती भी मला अस्वस्थ हुई । भीतर जाती हूँ (प्रवेश कर और
देखकर) हाय ! सेवकों की भारी गलती है । जिन्होंने बीमार पद्मावती को केवल दीपक के सहारे

इअं पटुमावदी ओसुत्ता । जाव उवविसामि ! अह्व अञ्जासणपरि-
ग्गहेण अप्पो विअ सिणेहो पडिभादि । ता इमस्सि सव्याए उव-
विसामि । [उपविश्य] किं णु हु एदाए सह उवविसन्तीए अज्ज
पह्मादिदं विअ मे हिअअं । दिदिठ्ठा अविच्छिण्णसुहणिस्सासा ।
णिव्वुत्तरोआए होदव्वं । अह्व एअदेससंविभाअदाए सअणीअस्स

दीपसहायां कृत्वा परित्यजति । इयं पद्मवत्यवसुप्ता । यावदुपविशामि ।
अथवान्यासनपरिग्रहेणाऽल्प इव स्नेहः प्रतिभाति । तदस्यां शय्यायामुप-
विशामि । किं न खल्वेतया सहोपविशन्त्या अद्य प्रह्लादितमिव मे हृदयम् ।
दिष्टयाऽविच्छिन्नसुखनिःश्वासा । निवृत्तोरोगया भावितव्यम् । अथवैक-

परिचारिकावर्गस्य, योऽधुना वेदनावशादस्वस्थतामनुभवन्ती पद्मावतीमत्रै-
काकिनीं परित्यक्तवान् । रोगिणः सन्निधौ केनापि नूनमवस्थातव्यम्, अत्र तु कोऽपि
नेहेतीत्यनुचितकारितेयं परिजनस्य । शेते किलैषा पद्मावती, इदानीमत्रोपवि-
श्यते मया । इत्थं तद्दूरेऽन्यत्रोपवेशनं विचार्य पुनः किञ्चिच्चिन्तयन्ती ब्रूते—
अह्वेति । अन्यासनपरिग्रहेण स्थानान्तरोपवेशनेन । अस्यामवस्थायामेतस्या
दूरेऽवस्थातुं नोचितं मे । स्थानान्तरेऽवस्थित्या स्नेहस्याल्पतेव दृश्यते । रोगिणो
दूरेऽवस्थातुर्मनसि जुगुप्साभाव इवोदितः सम्भाव्यते लोकैः । अतोऽत्रैव शयनी-
येऽस्याः समीपमेवोपविश्यते मया । तथा करणं दर्शयति—उपविश्येति । पद्मा-
वतीशयनीयमुपविष्टायाश्च तस्या मनोगतान्वितकर्कानाह—किं णु हु इति । किं
नु खलु, किमितीत्यर्थः । प्रह्लाद आनन्दः सञ्जातोऽस्य तत् प्रह्लादितम्, तदस्य
सञ्जातमितीतच् प्रत्ययः । न जानामि; केन कारणेनात्र पद्मावत्या सहोपवेशना-
न्मनः प्रसीदतीव मे । मन्दं मन्दं चरन्ति रोगिणां निःश्वासपवनाः । अस्यास्तु
निःश्वासपरम्परा दैवादनवरुद्धाऽयनसञ्चारा दृश्यते । सम्भावयाम्यतः स्वस्या
लब्धारोग्या भवेदियमिति । अह्वेति । पूर्वोक्तं विचार्य वासवदत्ता स्नेहाऽनुरूपं

छोड़ दिया है । यह पद्मावती सोई है । तो मैं बैठती हूँ । या दूसरा आसन स्वीकार करनेसे
प्रेम न्यून-सा प्रतीत होता है । इसलिये इससेज पर ही बैठ जाऊँ । (बैठकर) क्यों भला इसको
साथ बैठते हुए मेरा हृदय आज आनन्दित-सा हो रहा है ? सौभाग्य की बात है कि सौंस
सुख से ले रही है । रोग निकल गया होना चाहिए । अथवा, एक ओर सोने से मालूम होता

सूएदि मे आलिङ्गेहि त्ति । जाव सइस्सं [शयनं नाटयति ।]

राजा—[स्वप्नायते ।] हा वासवदत्ते !

देशसंविभागतया शयनीयस्य सूचयति मामालिङ्गेति । यावच्छ्रिये ।

सहशयनं नाम तत्कालोचितं कर्तव्यं मन्यमाना पक्षान्तरमुपक्षिपतीदम् । शयनीयस्य शय्यायाः, एकदेशसंविभागतया, एकदेशे एकत्र प्रदेशे नतु सर्वत्र संविभागः पार्थक्येनावस्थितिः यस्य तत् तद्भावस्तत्ता तया हेतुभूतया, शयनस्यैकदेशे स्थित्येति यावत् । 'याव'दित्यस्य 'अत' इत्यर्थः । इयमत्र पद्मावती' शयनस्यैकदेशे शयाना वर्तते । शयनैकदेशस्य च स्वाधिष्ठिततया स्वाऽनधिष्ठितं प्रदेशं प्रियजनशयनोचितं ध्वनयन्ती 'सविध इह शयित्वा साऽहमाश्लेषणीया' इति व्यक्तमाकृतमात्मनो निवेदयति माम् । अतः कारणादेतदिच्छापूरणमात्मनः कर्तव्यं मया सहैतया शयिष्यते मया । शयनं नाटयतीत्यनेन शयनाभिनयप्रदर्शनपूर्वकं तत्र शयनीये वासवदत्ताया अवस्थानं दर्शितम् ।

दृढसङ्कल्पवलात्सुलभस्मरणां हृदगतां प्रियतमां वासवदत्तां विचिन्तयन् सुप्तो राजा 'हा ! हन्त ! वासवदत्ते !' इति स्वप्नविषयं तन्नामप्रहणं कुर्वन्नात्मनो विरहविह्वलतां दर्शयति—स्वप्नायते इत्यादिना । स्वप्नायते इत्यत्र स्वप्नशब्दः स्वप्नचेष्टाव्ययार्थं बोधयति । स्वप्नलक्षणं च—'वाह्येषु करणेषूपसंहतेषु जागरितवासनानुसारेण मनसस्तदर्थभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितम्' इत्युक्तम् । यथाहुः—'इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽपुरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनम् ॥' स च सप्तविधः, यथा—'दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्राणितः कल्पितस्तथा । भावितो दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधः स्मृतः' ॥ इति । स्वप्नं करोतीत्यर्थे 'तत्करोती'त्यनेन णिच् । स्वप्नसुलभां चेष्टां करोति, स्वप्नं पश्यतीत्यर्थः । अथवा स्वप्नशब्दः स्वप्नविषयपरः, अत्र 'स्वप्नमाचष्टे' इत्यर्थे 'तदाचिष्टे' इति णिच्, स्वप्नोचितं विषयं प्रलपतीत्यर्थः । इत आरभ्य 'हस्तौ प्रसारयती'ति यावद्विरहिणो वत्सराजस्य विलापप्रलापाः स्वप्नोचिताः कचिद्वासवदत्ताप्रकल्पमानतदुत्तरदानसहकृता वर्णयिष्यन्ते ।

हे कि मेरा आलिंगन करो ऐसा जुझा रही है । तो मोती हू । (सोने का भाव दिखाती है)

राजा—(स्वप्न में) हाय ! वासवदत्ता !

वासवदत्ता—[सहस्रोत्थाय] (क) हं ! अग्यउत्तो, ण हु पदुमावदी ?
किं णु खु दिट्ठि ? महन्तो खु अग्यजोअन्धराअणस्स पडिण्णाहारो
मम दंसणेण णिप्फलो संवुत्तो ।

राजा—हा ! अवन्तिराजपुत्रि !

वासवदत्ता—(ख) दिट्ठिआ सिविणाअदि खु अग्यउत्तो । ण

(क) हम् ! आर्यपुत्रः, न खलु पद्मावती ? किन्तु खलु दृष्टास्मि ?
महान् खल्वार्ययौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञाभारो मम दर्शनेन निष्फलः संवृत्तः ।

(ख) दिष्टया स्वप्नायते खल्वार्यपुत्रः । नात्र कश्चिज्जनः । याव-

स्वकीयनामग्रहणं प्रियतमेनकृतमालोच्य वासवदत्ताऽऽकस्मात्सम्भ्रममुत्थिता
सविस्मयशङ्कावितर्कं वचनमाह—हमिति । हु, नु खलु, इति वाक्यालङ्कारे ।
अहो ! किमिदम्, आर्यपुत्रोऽत्र शयितः न खलु पद्मावती ? प्रयत्नप्रच्छादितस्व-
स्वरूपा किमहमिदानीं प्रयुद्धसार्यपुत्रस्य दृग्गोचरतां गता ? एवं चेच्छ्रीमतो यौगन्ध-
रायणस्य मत्स्वरूपप्रच्छादनमूला स्वामिराज्यप्रत्याहरणरूपा कृतपूर्वा महती प्रतिज्ञा
मत्स्वरूपप्रदर्शनादद्य नैष्फल्यं गता । शङ्के, क्यङ्कारमियं सिद्धिं प्राप्स्यतीति ।
महान्खल्वयं विचारावसरः समुपस्थित इति भावः । 'अत्रार्यपुत्रः स्वप्नदर्शनोचितं
प्रलपतीत्यनवगत्य वासवदत्तया तत्प्रबोधनं स्वस्वरूपप्रत्यायकतयाऽनर्थमूलं सम्भा-
वितम् । पद्मावत्या सह स्वामिमो विवाहस्य सङ्घटनेन यौगन्धरायणप्रतिज्ञा यद्यपि
भूयसांशेय सिद्धा, तथापि शत्रोः सकाशाद्राज्यप्रत्याहरणरूपो मुख्यस्तदीयोशः
साध्य एव । तत्र च प्रच्छादनीयस्वस्वरूपप्रकटनं नाम कार्यसिद्धेः शङ्कां जनयतीति
स्थाने वितर्कितमिदं वासवदत्ताया' इत्येवमवगन्तव्यम् ।

पुनरपि राजा स्वप्नदृष्टं वासवदत्तां नामान्तरेण सम्बोधयति—हेति । अयि !
प्रयौतनृपतेः पुत्रि ! त्वदीयाऽदर्शनादहं विषीदामि, क्वासि त्वं ? देहि मे दर्शन-
मिति राज्ञो हृद्गतमत्र ।

दिट्ठिपति । पुनः प्रयुक्तेन सम्बोधनान्तरेण लज्जणेन चके नचिच्चक्षुषोर्लक्ष्यतां

वासव०—(एकाएक उठकर) हैं आर्यपुत्र, पद्मावती नहीं ? क्या मैं देखी गई ? आर्य-
यौगन्धरायण का बड़ा प्रतिज्ञा का भार मेरे दर्शन से व्यर्थ हुआ ।

राजा—हा ! अवन्तिराजनन्दिनी ?

वासव०—सौभाग्य है कि आर्यपुत्र स्वप्न में बोल रहे हैं । यहाँ कोई मनुष्य नहीं है ।

एत्य कोचि जणो । जाव मुहुत्तअं चिट्ठिअ दिट्ठिं हिअअं च तोसेमि ।

राजा—हा ! प्रिये ! हा ! प्रियशिष्ये ! देहि मे प्रतिवचनम् ।

वासवदत्ता—(क) आलवामि भट्टा ! आलवामि ।

राजा—किं कुपितासि ?

न्मुहूर्तकं स्थित्वा दृष्टिं हृदयं च तोषयामि ।

(क) आलपामि भर्तः ! आलपामि ।

गतेन प्रियतमं स्वप्नावस्थाऽवस्थितमवधारयन्त्या वासवदत्ताया वचनमिदम् । खलु वाक्यालङ्कृतौ, यावत् अतः । सौभाग्यमेतन्मे, यदयं प्रियतमः स्वप्नचेष्टितान्यातनुते । एतदीयप्रबोधशङ्कया 'मत्स्वरूपं प्रकाशितमभू'दित्येवं यन्मे शङ्कितमासीत्तदिदानीं दैवान्निवृत्तम् । अत्र किल स्थले शयितमार्यपुत्रं विहाय न विद्यते कश्चिदन्यो मनुष्यः, अतः 'कोऽपि मां पश्ये'दिति शङ्काया अवसरो नास्ति । चिरात्प्रियविलोकनोत्कलिकाकुले लोचनयुगलं मनश्च मे । तस्मादहं प्रियदर्शनादेतयोस्तृप्तिं सम्पादये क्षणकालमिहावस्थानमुखमनुभवन्तीत्यर्थः ।

राजा पुनः प्रलपति—हा ! प्रिये इति । 'अयि ! प्रीतिपात्रच्छात्रे । प्रियतमे ! मौनमवलम्बमाना किमिति प्रतिवचो न दत्से ? कासी'ति सप्रेम त्वामाह्वयन्तम् 'इयमत्रास्मी'ति प्रत्युत्तरवितरणेन सम्भावय माम् ।

पुनः पुनरेवं तत्तन्नामग्रहणरूपां प्रत्युत्तरश्रवणाभिलापसूचिकां भर्तुः प्रणयवाचमालोचयन्ती प्रणयानुरोधात्तदुचितां वाचं रोद्धुमपारयन्ती वासवदत्ता ससम्भ्रमं ब्रूते—आलवामीति । सम्भ्रमे क्रियापदद्विसक्तिः । प्राणप्रिय ! किमर्थं व्याकुलेन भूयते भवता । इदमिदानीमालप्यते, प्रत्युत्तरं दीयते माया ।

'अपि नाम कोऽपि कोपस्ते मयि ?' इत्येवं पुनराह राजा—किमिति । वासवदत्ताया किल स्वप्नं वचनं निशम्य राज्ञः स्नेहात्तदुचितमुत्तरं कल्प्यते । राज्ञा तु स्वप्नगतेन वासवदत्तोत्तरं न श्रोतुं शक्यत इति वारंवारं तदुत्तरश्रवणोत्कण्ठया तत्तत्तादृशं प्रलप्यत इत्येवमत्राकलनीयम् ।

घड़ी भर बैठकर अपनी दृष्टि और हृदय को आनन्दित करूँ ।

राजा—हा ! प्रिये ! प्रियशिष्ये ! मुझे उत्तर दो ।

वासव०—उत्तर देती हूँ स्वामी ! उत्तर देती हूँ ।

राजा—क्या तुम कुपित हुई हो ?

वासवदत्ता—(क) ण हि ण हि, दुःखिदस्मि ।

राजा—यद्यकुपिता, किमर्थं नालङ्कृतासि ?

वासवदत्ता—(ख) इदो वरं किं ?

राजा—किं विरचिकां स्मरसि ?

(क) नहि नहि, दुःखितास्मि ।

(ख) इतः परं किम् ?

राज्ञो वचनं निश्चयाह वासवदत्ता—ण हीति । नैवास्मि कुपिता किल, न चास्ति कोऽपि कोऽपस्यावकाशः साम्प्रतं प्रियतमे । किन्तु हतभाग्याहं विरहिणी दुःखमयी दशामनुभवामीत्यर्थः ।

व्यतिरेकमुखेन तां कुपितां निश्चित्य चित्ते भूयोऽभिधत्ते राजा—यद्यकुपितेति । यदीति सम्भावनायाम् । अथ सम्भाव्यते—त्वं कुपिता नासीति, तर्हि पुनः केन हेतुना न धत्सेऽलङ्कारान् शरीरे ? कोपं विनाऽलङ्कारसम्बन्धाभावो न सम्भवी । कारणान्तरस्याऽनवसरेण च 'कोपादेव त्वया लङ्कारणानि परित्यक्तानि'ति स्पष्टमुन्नीयते । तस्मात्त्वं कुपितैवासीति-मन्ये । यद्वा—प्रणयविशेषशालिन्यां कोपाऽनुदयं सम्भाव्य तत्र पुनः कोपे कारणान्तरं जिज्ञासमानस्य राज्ञो वचनमिदम् । अत्र पक्षे—'क्रोधाभावे सति न तर्कये किमितीदमलङ्कारवैकल्यं ते' इत्यर्थः करणीयः । विरहिणीं वासवदत्तां ध्यायतो राज्ञः स्वप्ने तादृशविरहावस्योचितालङ्कारवियोगवत्येव सा प्रादुरासीत् । यथाकल्पितं हि दृश्यते स्वप्ने ।

तत्राह वासवदत्ता—इदो इति । इतः 'दुःखितास्मी'त्येतदपेक्षया, परमन्यत्, कारणमिति शेषः । विरहयोगादहं दुःखितास्मीत्यत एवालङ्कारधारणं न मे रोचते । नान्यत्किमपि तत्परित्यागे कारणं दुःखं विना । दुःखितानामलङ्कारा हि भारभूता भवन्तीति भावः ।

सपत्नीस्मरणात्स्त्रीणां कोपानुभावः प्रादुर्भवतीति तत्स्मरणं तस्याः कोपकारणं सम्भावयन्नाह राजा—किमिति । सपत्न्या विरचिकायाः स्मरणमिदानीं ते

वासव०—नहीं, नहीं । मैं दुखी हूँ ।

राजा—यदि कुपित नहीं हो तो शरीर पर अलङ्कार क्यों नहीं धारण किये ?

वासव०—(मैं दुखी हूँ) इससे दूसरा कारण क्या होगा ?

राजा—क्या विरचिका की याद कर रही हो ?

वासवदत्ता—[सरोपम्] (ख) आ अपेहि, इहापि विरचिआ ?

राजा—तेन हि विरचिकार्थं भवतीं प्रसादयामि । [हस्तौ प्रसारयति ।]

(ख) आ अपेहि, इहापि विरचिका ?

सञ्जातं किमु ? अत एव रुष्टासि त्वम् ? विरचिकानाम्नी च भोगिनी काचिदासी-
दुदयनस्य राज्ञो दाराः । तत्सम्बद्धा च कथा कथामुखलम्बकेऽस्ति प्रतिपादिता
कथासरित्सागरे ।

सपत्नीनामस्मरणात्क्रोपकलुपिता सती सरोपं ब्रवीति वचनं वासवदत्ता—आ
इति । आ इत्यव्ययं क्रोपे स्मरणे च, तथा चोक्तम्—‘वाक्यस्मरणयोरद्वित्’ इति ।
‘आ अपेहि’ इत्यत्र ‘निपात एकाजनाङ्’ इति प्रगृह्यसंज्ञा ‘प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्’
इति प्रकृतिभावश्च । तेन सवर्णदीर्घो निपिद्धः । इहापि, मत्सामीप्येऽपि वियोग-
दुःखेऽपि पद्मावतीगृहेऽपि वा, विरचिका तन्नाम्नी सपत्नी, स्मर्यते स्मार्यते चेति
शेषः । हन्त भोः ! विरचिकायास्तस्या नामधेयं गृह्णन्निदानीं दूरमपसर त्वम् ।
मन्पुरोऽपि सपत्नीस्मरणं कुर्वतो मत्समीपे न स्यानुमुचितं ते । वियोगदुःखेऽपि
मे, तस्याः स्मरणं स्वयं कुर्वता मां च कारयता पुनरिदं दुःखमुत्पाद्यते त्वया ।
सम्प्रत्यत्र पद्मावत्याः सद्ने तस्याः प्रसङ्गो न किलोपक्षेपणीयः । न रोचते हि मह्यं
ते वचनमेतदिति भावः ।

विरचिकासम्बन्धस्मरणमूलकमेव क्रोपं सम्भावयंस्तत्कृते तां प्रसादयितुमु-
द्यतो राजा ब्रूते—तेन हीति । विरचिकार्थं विरचिकानामग्रहणजन्मापराधक्षमाप-
नार्थमिति यावत् । यदि नाम विरचिकास्मृतिस्त्वां क्रोपयति, तर्हि ‘त्वं प्रसन्ना
भवे’त्यनुनयाम्यहम् । तन्नामग्रहणरूपो मन्तुरेप मे क्षन्तव्यस्त्वया । इति वदंस्त-
त्प्रसादनोपायमभिनयति—हस्तौ प्रसारयतीत्यनेन । अञ्जलिबन्धं प्रापित-
योर्हस्तयोः प्रसारणं प्रसादनोपायभूतं लोकाचारानुगतम् । अन्यासङ्गरूपापराध-
क्षमाप्रार्थनादिभिर्व्यावसरं प्रयुज्यमानैरुपायैः प्रियायाः कुपितायाः प्रसादनमपि
प्रणयमहिर्मेकमूलकम् । प्रणयप्रकर्षेण प्रियाप्रसादनस्य बहुशोऽभ्यस्ततया दृढतर-
संस्कारबलेन स्वप्नदर्शनेऽप्ययं तत्प्रसादनप्रयत्नो राज्ञः साम्प्रतमेव साम्प्रतम् ।

वासव०—(क्रोधं ते) आः, हटो, यहाँ भी विरचिका ?

राजा—तो विरचिका के लिये तुम्हें मनाता हूँ । (दोनों हाथ फैलाता है ।)

वासवदत्ता—(क) चिरं ठिदहि । को वि मं पेक्खे । ता गमिस्स ।
अहव सय्यापलम्बिञ्चं अय्यउत्तस्स हत्थं सअणीए आरोविअं गमिस्सं ।
[तथा कृत्वा निष्क्रान्ता ।]

(क) चिरं स्थितास्मि । कोऽपि मां पश्येत् । तद् गमिष्यामि ।
अथवा शय्याप्रलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीय आरोप्य गमिष्यामि ।

एतावदवधि राज्ञो विरहिणः स्वप्नावस्थोचितालापा उपवर्णिताः । इतः परं जागर्ति प्राप्तवतो वासवदत्तां स्वसमीपतो गच्छन्तीं पश्यतस्तस्य शोकानुभावो वर्णयिष्यते । अत्र तावत्—‘जाप्रदवस्थायां मनसि दृढं भावितं वस्तुजातं भावनावैभवेन स्वप्नावस्थायामप्यनुगतं दृश्यते । असाधारणस्तावत्प्रणयो वत्सराजस्य वासवदत्तायां बहुशः प्रकाशितचरः । जागरावस्थायां तामेव सन्ततं वासवदत्तां ध्यायतस्तस्योदयनस्यातिवेलध्यानयोगवलात् स्वप्नेऽपि तद्विषयानुचिन्तनं सहजमेव । अत एव स्वप्नदर्शनविषयतां नूनं गतासीद्राज्ञो वासवदत्ता । स्वप्नगतवासवदत्तादर्शनरूपं तमेन विषयमधिकृत्य कृतं ‘स्वप्नवासवदत्तम्’ इति नामकरणं च नाटकस्यैतस्यानुगतार्थतां कलयती’ति रहस्यमाकलयीयम् !

तमेतं पूर्वोक्तं प्रियकृतमात्मप्रसादनोद्यमं दृष्ट्वा, कोपं च स्वप्नगतार्थसम्भूतं व्यर्थं विचिन्त्य वासवदत्ता नादत्त चित्तेऽवकाशं कोपाय । इदानीं हस्तप्रसारणाद्राज्ञो निद्राभङ्गं तत्रान्वजनोपगमनं चाभिशाङ्क्य स्वस्वरूपगोपनार्थं ततः प्रस्थातुकामायाः प्रियं भर्तारं चिरतिथात्समयतः सनुपलब्धवत्यास्तस्या वचनमाह कविः—चिरमिति । आर्यपुत्रं पश्यन्त्यास्तदीयप्रणयसूचकस्वप्नदर्शनकालिकालापश्रवणमुग्धस्वान्ततया स्वीयामवस्थामपश्यन्त्या अत्र स्थिताया मे भूयान्समयोऽतीतः । देवादेतावत्कालपर्यन्तं न केनापि दृष्टाऽहम् । ‘दृष्टिगोचरतां कस्यापि नोपैष्यामी’ति प्रतिक्षणं शङ्का मां बाधते । अतो यावन्न कस्यापि संसृजं गतम्, तावदितः प्रस्थातव्यं मयेत्यर्थः । इत्यभिधाय किञ्चिद्विचार्य स्नेहोचितं कर्तव्यान्तरं निर्दिशन्ती पुनः पक्षान्तरं दर्शयति वासवदत्ता—अहवेति । शय्यायाः प्रलम्बितं शय्याप्रलम्बितम् शयनावस्थेत्येव लम्बमानम् । प्रच्छन्नरूपाया समार्यपुत्रप्रबोधशङ्का तु दूरापेता । स चाधुनापि शयित एव । किन्तु सुचिरादत्रागताया जनान्तरोपगमनसम्भावनाया च

वासव०—देर तक ठहर गई । कोइ मुझे देख लेगा, वतः जाती हूँ । अथवा, पलंग पर से लटके हुए आर्यपुत्र के हाथ को फिर पलंग पर रख कर जाऊँगी । (हाथ उठाकर चली गई)

राजा—[सहस्रोत्थाय] वासवदत्ते ! तिष्ठ तिष्ठ । हा ! धिक् ।

निष्क्रामन् सम्भ्रमेणाहं द्वारपक्षेण ताडितः ।

ततो व्यक्तं न जानामि भूतार्थोऽयं मनोरथः ॥ ७ ॥

मे प्रत्यानमितः स्वानेऽस्मिन्समये । अथ गच्छन्त्यापि मया, मत्प्रसादनाय प्रसारितयोरेकतः शयनावःप्रदेशे लम्बमानं प्रियस्य करं पुनः शयनस्थलेऽवस्थाप्य गन्तव्यमिति । तथा कृत्वेत्यादिना लम्बमानस्य प्रियकरस्य शयनेऽवस्थापनं ततः प्रदेशान्निर्गमनं च वासवदत्तायाः सूचिते ।

प्रेयसीकरसरोजसंस्पर्शात्तदानीमकस्मात्प्रबुद्धो राजा समीपतो गच्छन्तीं वासवदत्तामिव पश्यन् शयनादुत्थाय तां जिघृक्षुर्जिज्ञासमानश्चाह—वासवदत्ते इति । 'तिष्ठ तिष्ठे'ति द्विरुक्ती राज्ञो वासवदत्ताग्रहणविपरिणीं त्वरामाविष्करोति । अयि ! वासवदत्ते ! स्वीयतां किञ्चित्त्वया स्वीयताम् । विहाय मामेकाकिनमत्रोपेक्षितप्रणया-नुबन्धया कुत्र गम्यते ? इत्येवं वदंस्तदग्रहणसंरम्भेण गच्छन् द्वारपार्श्वदेशाभिहतः सन्नप्रे गन्तुमशक्नुवंस्तत्प्राप्तौ निराशो भूत्वा शोचति राजा—हा धिगिति । हन्त ! कष्टम्, गतैव सा । किमिदानीं विधेयम् ?

तात्कालिकीं निजामवस्थां वर्णयति—निष्क्रामन्निति । सम्भ्रमेण तद्विषय-परीक्षणत्वरया, निष्क्रामन् ततः प्रदेशान्निर्गच्छन्नहं, द्वारपक्षेण द्वारस्य पार्श्व-भागेन, ताडित आहतोऽस्मि, ततस्तस्मात्कारणात्, व्यक्तं न जानामि सैव स्यान्न वेति स्पष्टं न वेति, तन्मुखानवलोकनान्निश्चितमत्र ज्ञानं मे किमपि नाभूत् । अयं, मनोरथः तद्विषयपरिज्ञानरूपोऽभिलाषः, भूतार्थः भूतः सञ्जातोऽयं निवृत्तिर्यस्य तादृशोऽभूत्, 'अयंऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इति क्रोधः । वस्तुतत्त्वपरी-क्षणाभिलाषो विनष्ट इत्यर्थः । वासवदत्तानुरूपाकृतिमितो निर्यान्तीं कान्तामेकां विलोकयता तद्विषयपरिज्ञानाय तामनुगन्तुमिच्छता मयापि निर्गन्तुमुपक्रान्तम्, किन्तु त्वरावशाद्गच्छता ततो बहिर्गमनद्वारपार्श्वप्रदेशात्सङ्कटं प्राप्य तदाघात-वेदनावशान्निरुद्धगतिना च गन्तुमप्रे न पारितं किमपि । अन्तरेऽस्मिन्नियं तु

राजा—(एकाएक उठकर) वासवदत्ते ! ठहर, ठहर । हाय ! हाय !!

नै (वासवदत्ता का स्वरूप जानने की) जल्दी मैं निकलता हुआ द्वार के बगल से टकरा गया । इससे यह मैं स्पष्टरूप से नहीं जानता कि यह बड़ी है या नहीं ? मेरा (इस विषय के जानने का) मनोरथ व्यर्थ हो गया ॥ ७ ॥

[प्रविश्य]

विदूषकः—(क) अइ ! पडिवुद्धो अत्तभवं ।

राजा—वयस्य ! प्रियमावेदये, धरते खलु वासवदत्ता ।

(क) अयि ! प्रतिबुद्धोऽत्रभवान् ।

दूरं निर्गता हन्त ! दृग्गोचरत्वं नोपगच्छति । अमुना च गतेः प्रतिरोधेन हेतुना निश्चितं न ज्ञायते मया, केवलं तदाकारसादृश्येन कल्प्यते 'सैव स्या'दिति । तद्वार्ता-परीक्षाचिकीर्षा च सेयं मे विनष्टा । दैवादिविच्छादूर्तिर्न जातेति स्पष्टार्थः । दुर्दैवेऽपि केनापि नुर्दैवांशेन स्वप्नदृष्टाया वासवदत्ताया जागरावस्थायां दर्शनावसर आनीतोऽपि सोऽयं भूयो बलवत्तरेण विरहवेदनामनुभावयता दुर्दैवदुर्विपाकेन मे समयेऽस्मिन्नकस्मादाच्छिन्नः । दुर्दैवं हि सुखं प्रतिरुणद्दीत्यहो ! मन्दभागिता ममेति भावः । अथवा—ततः पूर्वोक्तेन द्वारपार्श्वभिघातेन गतेः प्रतिरोधात्, अयम् इदानीमनुभूतो वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, भूतार्थो यथार्थः सत्यः किम् ? मनोरथः केवलं मानसिकी कल्पना वा किम् ? उभयत्र प्रश्नकाङ्क्षिरियम्, इति वाक्यार्थः कर्मरूपः, व्यक्तं स्पष्टरूपेण, न जानामि । गतेरुपरोधाद्वासवदत्तादर्शनमिदं वास्तवं सङ्कल्पमयं वेति किमप्यहं निर्धारयितुं न प्रभवामीत्यर्थः । यद्वा—अयं मनोरथो, वासवदत्तादर्शनाभिलाषो भूतार्थः सत्यरूपोऽस्तीति न जानाम्यहम् । मनोरथस्य सत्यताकथनमिदं मनोरथविषयस्य सत्यतां गमयति । वासवदत्तादर्शनमिदं सत्यमस्तीति स्फुटं न ज्ञायते मयेति भावः । अनुष्टुप्वृत्तमिदम् ॥७॥

राजनि शयाने सति शैत्यवेदनापनोदनार्थिनः प्रावरणवस्त्रानयनार्थं पुरा सूचितं गमनमासीद्विदूषकस्य । इदानीं 'राजा प्रबुद्धः स्या'दिति सम्भावयतस्तस्य पुनः राज्ञः सन्निधानुपस्थितिं सूचयति—प्रविश्येति ।

तत्रोपगतो राजानं जाग्रतमालोक्य सप्रसादं विदूषको मानसं ब्रूते—अइ इति । अयंति प्रसन्नतासूचकमव्ययम् । अहो ! परमं प्रियमिदम्, श्रीमान् नान्यो महीपतिरिदानीं शयनादुत्थितो वर्तते ।

(प्रवेश कर)

विदू०—अरे आप जान गये ।

राजा—मित्र ! खुशो की बात सुनाता हूँ, वासवदत्ता जीती है ।

विदूषकः—(क) अविहा ! वासवदत्ता ? कहिं वासवदत्ता ! चिरा खु
उवरदा वासवदत्ता ।

राजा—वयस्य ! मा मैवम्,

शय्यायामवसुप्तं मां बोधयित्वा सखे ! गता ।

(क) अविहा ! वासवदत्ता ? कुत्र वासवदत्ता ? चिरात् खलूपरता
वासवदत्ता ।

सञ्जातचरवासवदत्तादर्शनविषयकं प्रियं वृत्तं सुहृदमुपयातं विदूषकं निवेदयितु-
कामस्तदुचितं वचः प्रस्तौति राजा—वयस्येति । प्रियं प्रीतिकरम्, वृत्तमिति
शेषः । धरते धत्ते, अत्र प्राणान् जीवितं वेति कर्मपदमर्थबलादाक्षेप्यम्, जीवतीत्यर्थः,
खलु निश्चये । मित्रवर ! प्रसन्नतासूचकं वृत्तान्तमेतर्हि सूचयामि त्वाम् । जीवति
वासवदत्ता । निश्चितमेतदवगच्छेत्यर्थः ।

निशम्य राज्ञो वचनं विदूषकस्तदुक्तं निषेधन्नाह—अविहेति । कष्टमद्यापि
वासवदत्ताया दर्शनं सम्भाव्यते ? क किलोपलब्धव्या, समयेऽस्मिन्कुतोऽद्य सा ?
परलोकं प्रस्थितायास्तस्या भूयान्समयोऽतिक्रान्तः, दुर्लभं तद्दर्शनम् । मन्ये, विरह-
कार्तेण यत्किमप्यसम्भावितं प्रलप्यते भवतेत्यर्थः । 'वासवदत्ता दग्धे'ति चिरप्र-
सिद्धया तत्प्राप्तिरद्याऽसम्भवा, राजा तु विरहाकुलस्तत्सङ्कल्पेन यत्किञ्चिदेतत्प्रलप-
न्तीत्यभिप्रायाद्विदूषको राजोक्तं न्यपेधीत् ।

विदूषकोक्तिं खण्डयन् राजा ब्रूते—वयस्येति । मा मा, नैवेत्यर्थः, एवं पूर्वोक्त-
प्रकारकम्, वादीरिति शेषः । 'वासवदत्ता नास्तीदानीं दुर्लभं च तद्दर्शनं'मित्येवं
मित्र ! त्वया न वक्तव्यम् ।

तद्दर्शनविषयकं वृत्तं निर्दिशति—शय्यायामिति । सखे ! हे मित्र !
शय्यायां पर्यङ्के, अवसुप्तं शयितं मां, बोधयित्वा जागरयित्वा, सा वासवदत्तेति

विदू०—हाय ! वासवदत्ता, वासवदत्ता कहाँ ? वासवदत्ता को नरे बहुत दिन हुए ।

राजा—मित्र ! नहीं, ऐसा नहीं ।

मित्र ! पलंग पर सोते हुए सुप्तको वह जगाकर गई । पड़ले 'वासवदत्ता जल गई' यह

दग्धेति द्रुवता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमण्वता ॥ ८ ॥

प्रकरणबलादनुसन्धेयम्, गता दशोरगोचरतां प्रयाता । सा च दग्धा भस्मीभूता-
इतीत्यं द्रुवता सूचयता रुमण्वता तदाख्येन मन्मन्त्रिणा, पूर्वं पुरा, वञ्चितः प्रता-
रितः, अस्मीति भूतार्थे लट्, अभूवमित्यर्थः । पद्मावतीनस्वस्थानवगत्य तदव-
स्थाबलोकनाय गतोऽहं यदा तदीयं गृहं, तदा तत्र तामनुपलभ्य तस्या एव शयने-
क्षणं तत्प्रतीक्षयाऽवस्थितो निद्रितः स्मरणगोचरायमाणवासवदत्ताविषयकस्वप्नद-
र्शनमुखानुभवेषु मग्नोऽभूवम् । मन्ये च तत्रान्तरे भस्मस्मरणमहिम्ना नु विदितवा-
र्तया नु पद्मावतीं द्रष्टुमिच्छन्त्या वासवदत्तायापि तत्रोपस्थितम् । पद्मावतीशयनम-
विशयानं मां पद्मावतीमेव पूर्वं मत्वा यथार्थं च ततो विदित्वा निद्रितं मां प्रबोध्य
तया स्वयं ततो निर्गतम् । तत्क्षणमेव शयनादुत्थाय वासवदत्तायाः प्रियतमाया
दुर्लभतमं दैवप्रदत्तं दर्शनं प्राप्य प्रसन्नेन तदानीं मया सप्रेम तामनुसर्तुमुद्यतम् ।
किन्तु त्वरितं ततो गच्छन्ती सा स्वरूपदर्शनशङ्कया हन्त ! देवान्मन्यनपदवीं नोप-
याता मे । पुरास्मानु लावाणकग्राममधिष्ठितु कदाचित्सम्प्रवृत्तेन सहसा ग्राम-
दाहेन सा दग्धेति विश्वासपात्रेण मन्त्रिणा मे रुमण्वता सूचितमासीद्, अथ
यावत्तथैव च तत्सम्भावितमस्माभिः । परमद्य वासवदत्तायाः सनुपलब्ध्या न ताव-
त्तिरोहितमिदं यद्रुमण्वान्नाम तदानीं तदलोकवाताग्रख्यापनेन मां प्रतारितवान् ।
असत्यमेव तद्वचनं समयेऽत्र मे प्रतिभातीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

एतत्पद्यानन्तरम्—‘पद्मावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविभूषितम् । जीवत्याव-
न्तिकेत्येवं पूर्वं विज्ञातमेव मे’ इत्येकं पद्यमादर्शपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानं चिरञ्छप्रचार-
मपि प्रसङ्गोचितं मत्वा योजितं—श्रीगणपतिशास्त्रिमहोदयैः । ‘इदञ्च दश-
रूपकलक्षणप्रदर्शनावसरे भावप्रकाशस्याष्टमेऽधिकारे वीजसमुद्भेदोदाहरणत्वेन
स्वप्नवासवदत्तादुद्घृत्य पठितं वासवदत्तागमनसाक्षात्कारेण सम्प्रत्यवधारितो वास-
वदत्ता जीवतीत्ययमर्थः पूर्वं साक्षात्कृतायाः पद्मावत्या मुखे वासवदत्ताकरकौशलै-
कनिष्पाद्यस्य तिलकवैचित्र्यस्य दर्शनेन स्वयं मे विदित एवासीदित्याशयं
प्रकाशयत्पद्यं राजकीयवचनत्वेन स्थानेऽस्मिन्नर्थोचित्यान्निवेशनीयमिति तैः स्वकी-
यदीकायां प्रतिपादितम् । पूर्वमधुना च प्रदर्शितयोः ‘पादाक्रान्तानि पुष्पाणि’
‘पद्मावत्या मुखं वीक्ष्ये’ति पद्ययोःपलब्धेष्वादर्शपुस्तकेष्वनुपलभ्येन भासकृतात्

कह कर रुमण्वाम् मे मुझे धोखा दिया ॥ ८ ॥

विदूषकः—(क) अविहा । असम्भावणीअं एदं ण । आ उदअह्माण-
सङ्कित्तणेण तत्तहोदिं चिन्तअन्तेण सा सिविणे दिट्ठा भवे ।

(क) अविहा ! असम्भावनीयमेतन्न । आ ! उदकस्नानसङ्कीर्तनेन
तत्रभवतीं चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

स्वप्नवासवदत्तादन्यदेव स्यादिदं 'स्वप्नवासवदत्त'मित्याशङ्कामुपस्थाप्य तैः
शास्त्रिवरैः 'उपलब्धेष्वदर्शपुस्तकेषु पद्ययोरनयोः सद्भावस्यानुमातुं शक्यतया
भासरचितग्रन्थाद् भिन्नस्वकल्पनमेतस्य ग्रन्थस्य नोचितं प्रतीयत' इत्येवं
समाहितम् । अस्तु तावत्, नाटकमिदं तदेवान्यद्वेति विषये किमपि नेदानीं
वक्तव्यमस्माभिः प्रकाशयिष्यते च विषयेऽस्मिन् ग्रन्थावसाने स्वकीयं वक्तव्यं भूमिका-
याम् । इदं तावदत्रावगन्तव्यम्—वासवदत्ताकरकौशलैकनिष्पाद्यं पद्मावत्यास्तिलक-
मवलोक्य 'जीवत्यावन्तिके'त्यनुमाने कर्तुं सुशकेऽपि 'आवन्तिकेयं वासवदत्तैवे'ति
यौगन्धरायणं विहाय न कोऽपि जानाति, वासवदत्तामिदानीं स्वप्नगतां पश्यन्
शयनादुत्थितो राजा तत्रैनामुपलभ्य जीवन्तीं विदितवान्, किन्तु 'आवन्तिका'रूपेण
ज्ञानं तस्य नासीद्वासवदत्तायाः । इत्यतो 'जीवत्यावन्तिके'ति पदस्योल्लेखात्तत्प्रयोग-
स्य च राज्ञो वचनेऽन्यन्तमनुचितत्वाच्छ्लोकोऽयममूल एव केनापि प्रक्षिप्त इति
प्रतिभाति । अन्यच्च—पद्यस्यास्य चतुर्थे चरणे पाठान्तराणि स्वयं शास्त्रिमहाभागैः
कल्पितान्युपन्यस्तानि । प्राचीनपाठपरिवर्तनपुरःसरं स्वकल्पनानुरूपपाठान्तरकल्पनं
पुनर्दुःसाहसमात्रतां प्रदर्शयदनौचित्यमेव पुष्पातीत्यम् ।

वासवदत्ताविषयकं राज्ञः शोकानुभावमवलोक्य स्नेहवशात्तत्र शोकमात्मनोऽपि
प्रकटयन् विदूषको ब्रूते—अविहा इति । अविहेत्यव्ययं शोकसूचकम्, शोकश्च
वासवदत्तागमनश्रवणादेव । एतत् वासवदत्तादर्शनम् । 'मित्र ! वासवदत्ता मया
दृष्टा, सा मां बोधयित्वा गता' इति यद्भवतोक्तं तत्तावदसम्भावनीयं नास्ति,
सम्भवत्येतत् । कथमिति चेत्पूर्वोदन्तस्मरणेन वासवदत्तादर्शनस्य सम्भाव्यता-
मेवाह—आ इति । आ इति च तद्दर्शनकारणस्मरणाभिनयनम् । सखे ! स्मृतं मया

विदू०—हाय ? यह असंभव नहीं । हाँ (ठाक है), उज्जयिनी के नहाने के स्थानों का
वर्णन मैंने किया था, उससे माननीया वासवदत्ता की याद करते हुए आपने उसे स्वप्न में
देखा होगा ।

राजा—एवम्, मया स्वप्नो दृष्टः ?

यदि तावदयं स्वप्नो धन्यमप्रतिबोधनम् ।

अथायं विभ्रमो वा स्याद्, विभ्रमो ह्यस्तु मे चिरम् ॥ ९ ॥

वासवदत्तादर्शनीपलब्धेः कारणम्, किन्तु तद्दर्शनं स्वप्नावस्थायां सुसम्भवं न किल जाग्रदवस्थायाम् । 'उज्जयिन्यामुदकस्तनानि परमं रमणीयानि सन्ती'त्येवं मया यद्वर्णितं पुरा कथाव्यानप्रसङ्गे, तदेतदाकर्ण्य भवता श्रीमतीं वासवदत्तां हृदन्तर्ध्यायिता सुप्तेन स्वप्नावस्थायां तद्दर्शनं लब्धं स्यात् । स्वप्ने च दृष्टं वस्तु-जातं जागर्ता सत्यां नोपलब्धं भवतीति भवद्बोधने तद्गमनं सम्भवत्येवेति भावः । अथवा—एतत् वासवदत्तागमनं रमण्वद्भवनं च । असम्भावनीयम् अकल्पनीयम्, नेति काकुः । असम्भावनीयमेवेत्यर्थः । 'दर्शनगोचरतां प्रयाता वासवदत्ता भवन्तं बोधयित्वा गता । अन्यथोक्तता च पूर्वं रमण्वता भवान् बध्धित' इत्येतन्नैव सम्भावनीयम् । एतादृक्कल्पनापि न कर्तुं शक्या । विश्वासपात्रस्य रमण्वतो मिथ्याभाषणेन भवत्कर्मकं प्रतारणं, तेन वासवदत्तादर्शनं चेति वार्ता न विश्वसनीयेति भावः ।

विदूषकोक्तौ सवितर्कमाह राजा—एवमिति । इत्यमिदम् ? किमहं स्वप्नं दृष्टवान् ? स्वप्नवलेन च मे तद्दर्शनम् ? राज्ञः काकूत्तिरियम् ।

पुनस्तत्रापि तर्कयति राजा—यदीति । यदि चेत् भवद्भचनाभ्युपगमे इति यावत्, तावद्वाक्यालङ्कारे, अयं वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, स्वप्नः स्वप्नरूपो वर्तते, तर्हि अप्रतिबोधनं ततो जागराऽभावः, धन्यं समीचीनं मन्य इति शेषः । स्वप्ने हि वासवदत्तादर्शनादिविषयाणां सुपलब्धेस्तदानीं तदानन्दसन्दोहननुभवतो जाग्रदवस्थायाः स्वप्नावस्थैव मे बहुमतेति भावः । अथवा पक्षान्तरे 'नायं स्वप्नः किन्तर्हि जागर्तिरेवे'ति कल्पनायाम्, अयं वासवदत्तादर्शनरूपो विषयः, विभ्रमो वा, वेति पादपूरणे, मनोभ्रान्तिः, स्याद्भवेदिति सम्भावना । विभ्रमो हि, हिशब्दो-ऽप्यर्थे, सा मानसी भ्रान्तिरपि, मे मनः, चिरं बहुकालं यावत्, अस्तु जायताम् ।

राजा—ऐसा, मैंने स्वप्न देखा ?

यदि यह स्वप्न है तो न जागना ही अच्छा होता । कथवा यह मेरा भ्रम हो, किन्तु वह भी बहुत देर के लिये बना रहे ॥ ९ ॥

विदूषकः—(क) भो ! वयस्स ! तदस्सि णअरे अवन्तिसुन्दरी णाम जक्खिणी वडिवसदि । सा तुए दिट्ठा भवे ।

राजा—न न,

स्वप्नस्यान्ते विबुद्धेन नेत्रविप्रोषिताञ्जनम् ।

चारित्रमपि रक्षन्त्या दृष्टं दीर्घालकं मुखम् ॥ १० ॥

(क) भो ! वयस्य । एतस्मिन् नगरेऽवन्तिसुन्दरी नाम यक्षी प्रति-
वसति । सा त्वया दृष्टा भवेत् ।

वासवदत्तादर्शनमिदं स्वप्नसम्भवं न चेद् , भ्रान्तिमूलकं सम्भवति । प्रबुद्धावस्था-
यामपि सङ्कल्पबलान्मनस उन्मादवशाद्यत्र कुत्रापि कस्यचिच्चिन्तितार्थभ्रमो भवितु-
मर्हति । किन्तु सेयं तद्विषया भ्रान्तिरपि मे भूयांसं समयं यावदनुवर्तताम् । तावदेव
क्षणं मनोऽनुरञ्जनस्य सम्भवादिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ९ ॥

सृष्टिगतस्यानुभूतचरस्य वस्तुनो भ्रान्तिस्तत्समानवस्त्वन्तरदर्शनात्सम्भवतीति
वस्त्वन्तरदर्शनं राज्ञः संभाव्यमानं विदूषको निर्दिशति—भो इति । मित्र ! नान्ना-
ऽवन्तिसुन्दरी कापि यक्षी पुरमेतदलङ्करोति निजावासेन । अवन्तीनगरे सकललो-
कातिशायि सौन्दर्यं वहन्तीयं यथार्थनामधेयाऽवन्तिसुन्दरी वासवदत्तामनुकरोत्या-
त्मनो रूपवेषाभ्याम् । तस्या एव दर्शनमिदानीं भवता लब्धं स्यादित्यहं सम्भावये ।

तन्निषेधन्नाह राजा—न नेति । द्वौ नयौ प्रकृतार्थं द्रढयतः । न हि भोः !
अवन्तिसुन्दरी न दृष्टा मया, लोचनगोचरतां गता मे वासवदत्तैव साऽऽसीत् ।
अत्र निश्चयो मे ।

तथाहि—स्वप्नस्यान्ते इति । स्वप्नस्यान्ते स्वप्नावस्थायां निवृत्तायां, विबु-
द्धेन जाग्रदवस्थायां स्थितेन, मयेति शेषः, चारित्रमपि, चरित्रमेव चारित्रमिति
स्वार्थिकोऽण् प्रत्ययः, अपिशब्देन जीवितमाक्षिप्यते, जीवितेन सह पतिव्रतानुरूपं

विदू०—हे मित्र ! इस राजकुल में एक अवन्ति-सुन्दरी नाम की यक्षिणी (चुड़ैल)
रहती है । वह आप से देखी गई होगी ।

राजा—नहीं, नहीं ।

नींद के टूटने पर जागते हुए मैंने (प्रोषितमूर्तका स्त्री के योग्य) चरित्र की रक्षा करने वाली
उस वासवदत्ता के बिना काजलकी आँखवाले तथा लम्बे दूढ़े हुए बाल वाले मुख को देखा ॥१०॥

अपि च—त्रयस्य ! पश्य पश्य,

योऽयं सन्त्रस्तया देव्या तया बाहुर्निपीडितः ।

स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्षं न मुञ्चति ॥ ११ ॥

शीलमपीत्यर्थः, रक्षन्त्याः पालयन्त्याः, वासवदत्ताया इति विशेष्यं प्रकरणानुरोधा-
द्रम्यम्, नेत्रविप्रोपिताञ्जनम्, नेत्राभ्यां विप्रोपितं प्रवासं गतं दूरीभूतमिति यावत्
अञ्जनं कज्जलं यत्र तादृशम्, दीर्घालकम्, दीर्घां लम्बमाना अलकारचूर्णकुन्तला
यत्र तथाभूतं च- मुखं वदनं, दृष्टं साक्षात्कृतम् । निद्रावसाने यदाहं प्रबुद्धोऽभवं
तदा वासवदत्तामुखं दृष्टवान् । नेत्रे तस्या अञ्जनशून्ये अलकाश्च केशानां यथाव-
दसंयतत्वेन परितः प्रसर्पन्तो लम्बमाना आसन् । सा किल मद्वियोगेऽस्मिन्
केवलं कष्टमयं जीवितम्, अपि तु तेन समं सतीजनोचितमाचारमप्यथ यावत्समी-
चीनं रक्षतीत्येतन्मया प्रत्यक्षमनुभूतम् । अतो हि विशिष्य तन्मुखदर्शनेन प्रत्यभि-
ज्ञाबलात्सेयं वासवदत्तैवेति दृढं निश्चिनोमीत्यर्थः । प्रोपितभर्तृकाभिर्नेत्रयोरञ्जनस-
म्बन्धो वेणीबन्धश्च सर्वथा परिहरणीय इत्यत्र प्रकल्पितेन 'नेत्रविप्रोपिताञ्जनं दीर्घा-
लक'मित्यनेन मुखस्य विशेषणद्वयेन विरहव्यथावैकल्येऽपि वासवदत्तायाः सतीजना-
चारपरिपालनव्रतमभ्युपगम्यतमेवास्तीति गम्यते । तच्च 'चारित्र्यमपि रक्षन्त्या'
इति विशेषणवचनेन कविना भृशं व्यक्ततां नीतम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

उक्तार्थसाधनाय स्वशरीरसमुद्भूतं चिह्नं च किञ्चिद्दिर्दर्शयिषू राजा तदुचितां
वाचमवतारयति—अपि चेति । 'पश्य पश्ये'ति द्विरुक्तिर्वक्ष्यमाणस्य सम्यग्-
निरूपणीयतां सूचयति । वक्ष्यमाणोऽर्थः कर्म । मित्र ! वासवदत्तासाक्षात्कारैक-
लक्षणं मया वक्ष्यमाणमिदमन्यदपि लक्षणं समीचीनतयाऽवधारयेत्यर्थः ।

तथाहि—योऽयमिति । सन्त्रस्तया मत्प्रबोधसम्भावनाभीतया, तया देव्या
वासवदत्तया, अयं पुरो दृश्यमानो, यो बाहुर्मम भुजो, निपीडितः स्वकरेण गृहीतः,
स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपि, उत्पन्नसंस्पर्शः, उत्पन्नः सञ्जातः संस्पर्शो दयिताकरसम्पर्को
यत्र तादृशः, स बाहुरिति शेषः, रोमहर्षं रोमाञ्चं, न मुञ्चति अद्यापि न त्यजति ।

और भी मित्र ! देखो, देखोः—

(कहीं ये जाग न जाँप इत विचारसे) डरती हुई उस देवी ने वह जो मेरा हाथ पकड़ा,
वह निद्रावस्था में भी स्पर्श हो जाने से अपने में उत्पन्न रोमाञ्च को अभी तक नहीं छोड़ता
है, अर्थात् अभी तक वह हाथ रोमांचित ही है ॥ ११ ॥

विदूषकः—(क) सा दाणिं भवं अणत्थं चिन्तिअ । एदु एदु भवं ।
चउस्सालं पविसामो ।

[प्रविश्य]

(क) मेदानीं भवाननर्थचिन्तयित्वा । एत्वेतु भवान् । चतुःशालं प्रविशामः ।

अयं भावः—अत्रागत्य चिरकालसुहृणीयोपलब्धमदीयदर्शनसम्भवानन्दसन्दोहसं-
म्भवशान्मद्भुजपरिरम्भणं कर्तुकामा प्रिया मे वासवदत्ता प्रणयेन मदीयं भुजं
गृहीतवती । स्वप्नगतेनापि तत्पाणिपङ्कजस्पर्शेन भुजो मे रोमाञ्चितोऽभूदयम् । अय-
मसौ सात्त्विकभावः प्रियतमापाणिपङ्केरुहस्पर्शमन्तरेण न सम्भवतीति वासवदत्ता-
दर्शनोपलब्धिपक्षोऽयं दृढं सिद्ध एव । कमपि नात्रावकाशं लभतेऽवन्तिबुन्दरी-
सम्बन्ध इति । छन्दोऽनुष्टुप् ॥ ११ ॥

प्रियतमास्मरणसुग्धमानसमवधार्य सुहृदं राजानं तदनुचिन्तनविषयान्निवर्तयि-
तुकामो विदूषकस्तदुचितं वचनमाह—मेति । अनर्थम् असम्भवनीयमयम् । ‘एदु
एदु’ इति वीप्सा चतुःशालगमनत्वरसूचिका । चतुःशालं च—चतसृभिः शालाभिः
परस्पराभिमुखीनाभिर्भूषितं गृहम् । ‘प्रविशाम’ इति तु ‘अस्मदो द्वयोश्चे’ति बहु-
त्वम्, विध्यर्थे च वर्तमानप्रयोगोऽयम् । वासवदत्तोपलब्धेत्येतदसम्भावनीयं न
नाम चिन्तनीयं भवता । अलमतीतमर्थान्तरमफलं दुःखकरं चिन्तयित्वा । सत्वर-
मागम्यताम्, चतुःशालमुद्दिश्य सान्प्रतं प्रस्थानमावाभ्यां क्रियतामित्यर्थः । अत्रा-
वस्थितौ सत्यामनुभूतविषयस्मरणाद्विरतिश्चेतसो नियतं राज्ञो दुष्करेति स्थाने खलु
ततः स्थानाप्रस्थानप्रस्तावोऽयं विदूषकस्य । अत्र भाष्योणे ‘चिन्तयित्वे’ति त्वाप्रत्य-
यश्चिन्त्यः । केचिदलङ्कूलोपलक्षणार्थकत्वकल्पनया भाषोऽपि योगे कथञ्चित्साध-
यन्तीनाम् ।

इत्थनयं वासवदत्ताविषयको वत्सराजकल्पितः स्वप्नो विषयः सरसं निरूपितः ।
अधुना च सपत्नापहृतराज्यप्रत्याहरणलक्षणप्रधानकार्यसंपादनौपयिकं महाराज-
दर्शकसूचनानुरूपं सपत्नारुणिकर्मकाक्रमणं नाम करणीयं कार्यं लब्धावसरनावेद्यितुं
नृपतेरुदयनस्य समीपे दर्शकभूषतिप्रेरितस्य काञ्चुकीयस्य प्रवेशमुचितं दर्शयति
कविः—प्रविश्येति ।

विदू०—अव व्दयं यद्द न सोचिये । भाश्ये आप भाश्ये । चौसाल में चलें ।

(प्रवेश कर)

काञ्चुकीयः—जयत्वार्यपुत्रः । अस्माकं महाराजो दर्शको भव-
न्तमाह—एष खलु भवतोऽमात्यो रुमण्वान् महता बलसमुदायेनोपयातः
खल्वारुणिमभिघातयितुम् । तथा हस्त्यश्वरथपदातीनि मामक्रानि विज-
याङ्गानि सन्नद्धानि । तदुत्तिष्ठतु भवान् । अपि च—

जयत्विति । वचनं चेदं राजाननुपजग्मुषो राजविजयाभिलाषिणः काञ्चुकीयस्य
समुदाचारानुरूपम् । आर्यपुत्रः श्रीमान् , जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । विजयतां
तत्रभवान् वत्सराज इत्यर्थः । 'आर्यस्य पुत्र' इति पठ्यतत्पुरुषाश्रयणेन संसाधित-
मन्त्रार्यपुत्रपदम् 'आर्यस्य पुत्रोऽप्यार्य एव भवती'ति तात्पर्यं कलयतः काञ्चुकीयस्य
वचनेऽस्मिन् राज्ञः श्रेष्ठतां द्योतयितुं प्रयुक्तम् । 'आर्यश्चासौ पुत्रश्चे'ति कर्मधारयो
वाश्रयणीयः । अयमप्यर्थो राज्ञः शुभाशंसनं कुर्वतो बृद्धस्य काञ्चुकीयस्य वचने
युज्यत एव । इत्यमाचारमुचितं प्रदर्श्य सान्प्रतं प्रस्तुतार्थमुपक्षिपन् ब्रूते काञ्चुकीयः—
अस्माकमिति । अत्र पठ्यन्तोऽस्मत्पदप्रयोगः काञ्चुकीयस्य स्वामिविषयं भक्ति-
भावं गौरवं चात्यधिकं प्रकाशयति । खलुपदद्वयं वाक्यालङ्कारे । बलसमुदायेन
सैन्यसमूहेन, सहेति शेषः, उपयात उपस्थितः, अभिघातयितुं नाशयितुम्, हन्ते-
र्णिजन्तात्तुमुनि 'हन्तोऽचिण्णलो'रिति तकारान्तादेशे 'हो हन्ते'रिति कृत्वे च रूप-
मिदम् । अत्र तावदुच्यनो हन्तेः स्वतन्त्रः कर्ता प्रयोजकश्च रुमण्वान् बोध्यः ।
हस्त्यश्वरथपदातीनि, हस्तिनोऽश्वा रथाः पदातयश्च येषु सन्ति तादृशानि, मामक्रानि
मत्सम्बन्धीनि, मनेत्यर्थेऽस्मच्छब्दात्पाक्षिकेऽण्प्रत्यये 'तवकममकावेकवचने' इत्यने-
नास्नदो ममकादेशः, महाराजदर्शकस्वामिकानीत्यर्थः, विजयाङ्गानि विजयसाधनानि,
सैन्यानीति शेषः, सन्नद्धानि सज्जानि सन्ति । तदिति हेत्वर्थकमव्ययम्, उत्तिष्ठतु
विजययात्रार्थमुद्यतो भवतु । अयमर्थः—अस्मन्महाराजदर्शकमहोदयाः श्रीमन्तं निवे-
दयन्ति, यत्किंल श्रीमन्त्रिणा रुमण्वता परिपन्थिनमारुणि भवता प्रमाथयितुमिच्छता
महान्तं सेनासमूहमात्मना सममादाय सम्प्रत्यत्रोपस्थितम् । हस्त्यश्वरथपदातं च मे
सेनाङ्गचतुष्टयं जयैकसाधनं सर्वतः सज्जोभूतं श्रीमदागमनं प्रतीकते । अतः श्रीमतापि

काञ्चुकी—महाराज की जय हो । हमारे महाराज दर्शक ने आप से कहा है कि—यह
आपका मन्त्री रुमण्वान् बड़ी सेना के साथ आरुणि का आपके द्वारा सनूल नाश करने के
लिए आ पहुँचा है । तथा मेरी विजय-सहायक हाथी, घोड़े, रथ और पैदल आदि सेनाएँ
भी तैयार हैं । तो आप उठिये । और भी—

भिन्नास्ते रिपवो, भवद्गुणरताः पौराः समाश्वासिताः

पार्ष्णी यापि भवत्प्रयाणसमये तस्या विधानं कृतम् ।

यद्यत् साध्यमरिप्रमाथजननं तत्तन्मयानुष्ठितं

तीर्णा चापि वलैर्नदी त्रिपथगा, वत्साश्च हस्ते तव ॥१२॥

सोत्साहं विपक्षमारुणिमभियातुसुवतेन भूयताम् । निश्चिन्तोपवेशनस्य नायं समयः, उत्थानावसर एव श्रीमतः समुपस्थितोऽस्तीति भावः । आक्रमणकार्योचितानि संविधानकान्यपि यथोचितमारचितानीत्यपि सूचयन्नाह—अपि चेत्यादि ।

भिन्नास्ते इति । ते मिथः संहता अपीति यावत्, रिपवः शत्रवः, भिन्नाः भेदं प्रापिताः परस्परं विरोधप्रोद्धावनेन पृथक्कृताः । भवद्गुणरताः भवदीयेषु दया-दाक्षिण्यादिगुणेष्वनुरागं वहन्तः, पौराः पुरे भव्वा नागरिकाः प्रजा इति यावत्, 'तत्र भव' इत्यण् प्रत्ययः, समाश्वासिताः 'विजयलक्ष्म्याऽलङ्कृतः श्रीमान् वत्स-राजोऽचिरादेव लब्धराज्यो भवतः पालयिष्यती'ति समाश्वासनदानेन सम्यक्सम्भा-विताः । अपि तथा, या पार्ष्णी यत्सैन्यपृष्ठं, भवत्प्रयाणसमये भवदीयसमरविजय-यात्रावसरे, रक्षणीयतयोपयुज्यत इति शेषः, तस्या विधानं कृतं तद्रचना साधु संपा-दिता । सैन्यपृष्ठं यथा रक्षितं स्यात्तथा तदुचित उपायः कल्पित इत्यर्थः । पार्ष्णिः स्यादुन्मदः स्त्रियाम्, स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे' इति मेदिनीकोपग्रामाण्यात् पार्ष्णि-शब्दः स्त्रीलिङ्गः, 'कृदिकारादक्तित्' इति ङीप् पार्ष्णीशब्दोऽपि सिध्यति । अरिप्र-माथजननं शत्रुविध्वंसकं, यद्यत्कार्यं, साध्यं साधनीयमासीत्, तत्रात्सर्वं भवा दर्शके-नेति यावत्, अनुष्ठितं संसाधितम् । त्रिपथगा त्रयाणां स्वर्गमृत्युपातालात्मनां पथां मार्गाणां समाहारत्रिपथमिति द्विगुः, तेन गच्छति सेत्युपपदसमासः, नदी गङ्गा नाम पुण्या सरित्, वलैः सैन्यैः, तीर्णा तरणविषयं नीता । एवंविधाखिलसाधनसंपा-दनवशाद्भाविनीं कार्यसिद्धिं प्राप्तकालां सूचयति—वत्साश्चेति । वत्साः वत्स-

आप के शत्रुओं में फूट कर दो गर्द अर्थात् उनमें भेद डाला गया, आपके गुर्गों में लक्ष नागरिकों को पूरा धीरज दिया गया । चढ़ाई करते समय आपकी सेना के पृष्ठभाग के रक्षण को व्यवस्था भी अच्छी की गई है । शत्रुओं का नाश करने के लिए जो जो करना चाहिए वह सब मैंने ठीक कर लिया है । सेना ने गंगा नदी भी पार कर ली । अब वत्सदेश भी (जो शत्रु के अधीन हो गया था) आप अपने हाथ में आ गया समझिये ॥ १२ ॥

राजा—[उत्थाय] वाढम् । अयमिदानीम् ,

उपेत्य नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे तमारुणिं दारुणकर्मदक्षम् ।

विकीर्णवाणोऽग्रतरङ्गभङ्गे महार्णवाभे युधि नाशयामि ॥ १२ ॥

देशाश्च, 'जनपदवाचिनः शब्दा भूमिं प्रयुज्यन्ते' इति सङ्केतानुसारं बहुत्वमिदम् , तव भवतः, हस्ते करगतास्त्वदधीनाः सन्तीति सम्भावनीयम् । शत्रूणां परस्परं भेदः, शात्रवाधीनतां प्राप्तवतां पूर्वानुभूतभवद्गुणगणानुरागशालिनां पौराणां 'सत्वरं कथानुक्तिर्भवविध्यती'ति वचनेन सम्यगाश्वासनं, समरप्रयाणसमयोचितः सैन्यदृष्टरक्षो-पायरचेति सर्वं सम्पादितम् । किं बहुना—शत्रुविध्वंसनोचितं सकलमपि संविधानक्रमारचितम् । सेनापि गङ्गाया उत्तरतीरं गता सती सन्नद्धाऽवतिष्ठते । सति चैवं-विधे व्यतिकरे पुनर्वत्सदेशसाम्राज्यशासनरज्जुरचिरादेव भवत्करगता स्यादित्येतन्निश्चितमवगम्यतामित्यर्थः । यथोचितकल्पितोपकरणैः सम्पादितमिदं सर्वं भवत्करिष्यमाणसपत्नाभिगमनोचितकार्यानुकूल्यं मन्मुखेन श्रीमहाराजदर्शको भवन्तं निवेदयन् समरायोत्थापयितुमाकाङ्क्षतीत्यविलम्बेन भवतापि तत्प्रयाणाद्येद्यमः सम्यगवलम्बनीय इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं नाम वृत्तम् ॥ १२ ॥

समयोचितसमरसन्नाहसूचकं काञ्चुकीयवचनं निशम्य राजा शौर्यभावोद्भेद-भाषितं समरोत्साहमभिनयन्तूते—उत्थायेत्यादि । वाढं साधु । समीचीना व्यव-स्थेयं कृता । भवत्त्वामिनो निदेशमनुच्य 'समुपस्थितेऽस्मिन् महति सङ्ग्रामसं-रम्भे स्वकर्तव्यं सम्पादयितुमहमप्युद्यतोऽस्मीत्यर्थः । 'अयमिदानी'मिति वक्ष्यमाण-श्लोकान्वयि ।

उपेत्येति । इदानीं समयेऽस्मिन् , सिद्धेपु युद्धोचितसाधनेषु, अयमहम् , उपेत्याभिगम्य शत्रुमाक्रम्येति यावत् , नागेन्द्रतुरङ्गतीर्णे, नागेन्द्रैर्गजश्रेष्ठैररवैश्च तीर्णे तरणक्रीडाविषयीकृते, विकीर्णवाणोऽग्रतरङ्गभङ्गे, विक्रीर्णा व्याप्ताः वाणाः शराः उग्राभीषणास्तरङ्गभङ्गा ऊर्मीणां लहय इव यस्मिंस्तादृशे, अतएव महार्णवाभे महार्णवस्य आमेवाभा यस्य तथाभूते महासमुद्रसदृशे, युधि युद्धे, दारुण-कर्मदक्षम् , दारुणेषु कष्टकरेषु कर्मसु दक्षं निपुणं, तं प्रसिद्धं राज्यापहारिणम् ,

राजा—(उठ कर) ठीक अभी यह मैं—

जाकर उस घोरकर्म में चतुर आरुणि को हाथी और घोड़ों से पार किये-गये और चलाये हुए वाणरूपी भयानक-तरंग वाले महोदधि-तुल्य युद्ध में मारता हूँ ॥ १३ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

पञ्चमोऽङ्कः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

आरुणि तन्नामकं शत्रुं, नाशयामि उन्मूलयामि नामशेषं करोमीत्यर्थः । एषोऽहं चतुरङ्गसेनया शत्रुमाक्रमन् गजवाजिसञ्चारसङ्कुले बाणजालाच्छन्ने रणाङ्गणे दुष्टमात्मनः शत्रुं निपात्य समूलं विध्वंसयाम्यधुना । कोऽयं मत्पुरो वराकः स्यातुं समर्थः ? अचिरादेव निष्कण्टकं प्रियतमासहचरोऽनुभूतचरं राज्यमुखं निर्वेक्ष्यामि चिरं यथारुचीति भावः । स्त्रियामित्यधिकारे युध्वातो सम्पदादित्वात्किपि स्त्रीवाची युध्वाशब्दः सिध्यति । कोपोऽपि 'समित्याजिसमिधुधः' इति स्त्रीवाचकशब्दसाहचर्येण शब्दस्यैतस्य स्त्रीरूपमेव लिङ्गं ग्राहयति । अत्र तु महार्णवाभे इति विशेषणा-
नुगुण्येन पुंसि प्रयुक्तः शब्दोऽयं प्राचां महाकवीनां क्वचित्प्रयोगविषये सर्वतन्त्रा-
प्ररतन्त्रतां सूचयन्निरङ्कुशतामाविष्करोति । अत्र किल युद्धं समुद्रेणोपमातुं तदुचितं बाणांस्तरङ्गैर्गजानुरङ्गमांश्च तरणशीलैः प्राणिभिः सादृश्यं प्रापितवान् कविः ।
उपेन्द्रवज्राभिर्घं वृत्तमिदम्, 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति च तल्लक्षणम् ॥१३॥

युद्धोपक्रमं नाम भविष्यत्कार्यं संसूच्य तदनु रूपं प्रसङ्गान्तरमवतारयितुं ततः
सर्वेषां निष्क्रमणं दर्शयितु—निष्क्रान्ता इति ।

पञ्चमोऽङ्कः इति । पञ्चमाङ्कस्य समाप्तिं सूचयत्येतत् ।

इति श्रीस्मवासवदत्तव्याख्यायां प्रबोधिण्यां पञ्चमोऽङ्कः ।

पञ्चमाङ्कसमाप्त्यनन्तरं क्रमप्राप्तः षष्ठाङ्कारम्भस्तावदिदानीमभिधीयते—अथ
षष्ठोऽङ्कः इत्यनेन ।

पद्मावतीशिरोवेदनाजनीताऽस्वस्थताधिगमाज्ञवोदपद्मावतीशयनसदनोपस्थितेन
स्वप्नावसानसमयसनुपागतस्मरणीयप्रियतमवासवदत्ताऽभिलषणीयदर्शनसौभाग्यस-
म्बन्धं विदूषकाऽनङ्गीकृतमनुभवता श्रीमता वत्सराजेन महाराजदर्शकनिदेशवश-
वदेन सोत्साहं परिपन्थिनमारुणि प्रत्यभियानाय सन्नद्धमित्येतत्पञ्चमाङ्कसमाप्तौ
प्रतिपादितम् । चरमे च षष्ठेऽङ्के—'घोषवती' नाम वीणां वासवदत्तीयां केनापि

(सब चले जाते हैं ।)

पाँचवां अंक समाप्त ।

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।]

काञ्चुकीयः—क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वारमग्न्यं कुर्वते ?

वादितां श्रुतवतो वत्सराजस्य तन्प्राप्तिस्तदैव समं प्रियाऽनवाप्तिनूलको मानसः शोकाविर्भावः, तत्रैव तत्समीपे महासेनभूपतिना देव्या च महाराज्या प्रेषितदीर्घतन-
राज्यलामविजयाभिनन्दनाय कुशलवृत्तान्तावगतये च दूतयोरुपस्थितिः, वत्सरा-
जस्य स्वसमीपे पद्मावन्युपस्थानम्, महाराज्ञोप्रेरितदूतीकर्तृकं वत्सराजाय वासव-
दत्ताचित्रपटसमर्पणम्, चित्रदर्शनेन तदाकारसंवादात्पद्मावत्याः स्वान्तिकन्दस्ताया-
नावन्तिकायां वासवदत्तात्वशङ्का, पद्मावत्याः सखिभ्यो पूर्वं न्यासरूपेण स्थापितां
वानवदनां ग्रहीतुं यौगन्धरायणस्य तत्रागमनम्, स्वसमीपोपनीतावन्तिकावलोकनेन
राज्ञोऽपि तत्र महासेनपुत्रीत्वसन्भावना, अपनीतकपटवेषयौगन्धरायणस्वरूपपरि-
चयो, रहस्योद्भेदपुरःसरं यौगन्धरायणेन कृतं वासवदत्तावियोजनरूपत्वापराधसमा-
प्रार्थनं महासेनमहाराजसमीपे सर्वेषां प्रस्थानप्रस्तावश्चेति विषयाः सक्रौशलं प्रदर्शिताः ।

तत्र तावद् भूपतेरुदयनस्य पुनर्वत्सराज्यलामं, धीपवतीवीणोपलब्ध्या वासवद-
त्तास्मरणेन विमनायनानमानसमुदयनं भूपतिसुहृदय, महाराजनमहासेनसन्देशवचनं
च काञ्चुकीयप्रतीहारीभ्यां मध्यमनीचपात्राभ्यां मिश्रविष्कम्भकेण सूचयितुं तदु-
चितनादौ काञ्चुकीयस्य प्रवेशं दर्शयति—ततः प्रविशतीत्यादिना ।

महाराजमहासेननृपतेः सन्देशहरोऽयं काञ्चुकीयः सन्देशवाचं तां निवेदयितु-
मिच्छन् राजद्वारान्तिकमागतो 'वत्सराजस्य भूपतेर्द्वारपालत्वेन क इहोपस्थितोऽस्ति,
येन मे सन्देशस्तं प्रति प्राप्येते'ति तात्पर्योचितं तथाऽनुयुञ्जे—क इहेति । तत्रत्यं
जननुद्दिश्य 'भोः' इति सम्बोधितमत्र । काञ्चनतोरणद्वारम्, काञ्चनं सुवर्णमयं च
तत्तोरणद्वारं बहिर्द्वारं तत् । अत्र 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यनरेण तोरणशब्दादेव
बहिर्द्वाररूपेऽर्थेऽवगते पुनर्द्वारशब्दोपादानात्तोरणशब्दस्य 'बहि'रित्येवार्थः कर-
णीयः, अथवा द्वारपदप्रयोगः स्पर्शार्थप्रतिपत्तये । अशून्यं सनाथम् । 'कः पुन-
रत्र राजमवनस्य द्वारभूमौ स्थितः सन् स्वीयं कार्यं कुर्वन्नवरतं जागर्ती'ति प्रश्ना-
भिप्रायः ।

(तत्र काञ्चुकी का प्रवेशः ।)

काञ्चुकी—दे ! यहाँ कौन है ? सुवर्ण के बने हुए बाहर के द्वार को कौन सनाथ करता है ?

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(क) अय्य ! अहं विजया । किं करीअदु ?

काञ्चुकीयः—भवति ? निवेद्यतां निवेद्यतां वत्सराज्यलाभप्रवृद्धो-
दयायोदयनाय—एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चु-

(क) आर्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ?

प्रश्नसमकालमेव समुचितप्रवेशां प्रतीहारीमुपस्थापयति—प्रविश्येति । प्रतीहा-
रत्वजातिविशिष्टा स्त्री प्रतीहारी, गौरादित्वान्डीप् द्वारपालिकेति यावत् । रङ्गस्थले
समुपस्थाय ब्रूत इत्यर्थः ।

तदेव तद्वचनमाह—अय्येति । अयि ! मान्य ! एषाहमत्रास्मि विजयानाम्नी
समुपस्थिता । किं करणीयमस्ति मया ? मत्कार्यं कार्यमादिश्यतां भवतेत्यर्थः ।

ततः स्वीयभागमनं निवेदनीयं सूचयन्नाह काञ्चुकीयः—भवतीति । निवेद्यता
मिति क्रियापदद्विरुक्तिर्निवेदनस्य सत्वरं करणीयतामभिधत्ते । वत्सराज्यलाभप्रवृद्धो-
दयाय, वत्सराज्यस्य लाभः पुनः प्राप्तिः तेन प्रवृद्धो वृद्धिं गत उदयः समुन्नतिर्यस्य
तथाभूताय । अयि ! श्रीमति ! सपत्नापहृतस्वीयराज्यप्राप्तिरूपप्राज्यमहोत्कर्ष-
लक्ष्मीशालिने श्रीमते राज्ञ उदयनाय सत्वरमिदं निवेदनीयमित्यर्थः । अत्रेदमव-
गन्तव्यम्—पञ्चमाङ्कसमाप्तौ खलु श्रीमतो नरपतेरुदयनस्य सपत्नाभिगमनोचितः
समरसमारम्भोऽसाहो दर्शितः । तदनुसारं च युद्धं विधाय बलेन शत्रुं जित्वा पर-
हस्तगतं निजं राज्यं पुनः स्वहस्तगतमकरोद्वत्सराजः । युद्धं हि रसभङ्गमिया न
तावद्वर्णनीयं भवति नाटकेषु । ‘दूराहानं वधं युद्धंप्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत्’
इत्यादिना दशरूपके निषिद्धं च तत् कयापि विधया सूचनीयम् । अत्र तु युद्धं
विना राज्ञो वत्सराज्यप्राप्तिर्न सम्भवतीति राज्यप्राप्तिरूपेण कार्येण तत्कारणीभूतं
भूतकालिकं युद्धं कल्प्यते । तच्चात्र कविना प्रकृतरसविच्छिन्नेदभीरुणा फलेन परिचा-
यितं न किल केनापि पात्रेण सूचितम्, वत्सराज्यलाभप्रवृद्धोदयायेत्युदयनविशेष-
णेन चैतदभिव्यक्ततां नीतमिति । राज्ञो निवेदनीयं विषयमाह—एष इति । एष

(प्रवेश कर)

प्रतीहारी—आर्य मैं विजया (उपस्थित) हूँ । मुझे क्या करना होगा ?

काञ्चुकी—श्रीमतो जी ! वत्सदेश के राज्य को प्राप्ति से विशेष उदय पाने वाले महाराज
उदयन से शीघ्र जाकर कहिए महासेन के पास से आया हुआ रैभ्य-गोत्र अथवा इस नाम

कीयः प्राप्तः, तत्रभवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासव-
दत्ताधात्री च, प्रतीहारमुपस्थिताविति ।

प्रतीहारी—(क) अय्य ! अदेशकालो पडिहारस्स ।

काञ्चुकीयः—कथमदेशकालो नाम ?

(क) आर्य ! अदेशकालः प्रतीहारस्य ।

इत्यात्मनो निर्देशः, खलु पदं वाक्यालङ्कारं, महात्मेनस्य तदाख्यस्य राज्ञः वासव-
दत्तायाः पितुरिति यावत्, सकाशात् तदाज्ञयेत्यर्थः, प्राप्तः समागतः, रैभ्यः गोत्रः,
रैभ्यः गोत्रोत्पन्न इत्यर्थः, 'सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता । सकारः कुनुपो
ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं वदेत्' इति धर्मशास्त्रानुशासनाद्गोत्रनाम्नः परं 'स' शब्दः प्रयु-
ज्यते । रैभ्येण समानं तदानुपूर्वीकं गोत्रं नाम यस्य तादृशः, तन्नामधेय इति
वाऽर्थः । अङ्गारवत्या प्रद्योतनृपतेः पत्न्या, प्रतीहारं द्वारम्, 'स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः'
इत्यमरः उपस्थितौ, एताविति शेषः । श्रीमन्महात्मेनमहीपतेराज्ञया समागतो रैभ्य-
नामा काञ्चुकीयोऽहम् अङ्गारवत्या श्रीमत्या प्रद्योतनृपतेः पत्न्या प्रेरिता वसुन्ध-
राख्या वासवदत्ताया उपमाता चेत्येतावुभौ वत्सराजस्य विजयावसरे क्रमपि स्वामिनः
सन्देशं कथयितुमुपस्थितौ द्वारि तिष्ठतः । इत्येव तावन्निवेदनीयमित्यर्थः ।

काञ्चुकीयोक्तं राज्ञे निवेदनीयं सन्देशमाकर्ण्य तन्निवेदनस्याऽनवसरं सूचयति
प्रतीहारी—अय्येति । प्रतीहारस्य द्वारपालस्य, तद्गमनयोग्य इति यावत् 'प्रती-
हारो द्वारपालः' इत्यमरः, अदेशकालः, देशसहितः कालो देशकालः न देशकालः
इति अदेशकालः, मध्यमपदलोपी समासो नवसमासश्च । राज्ञो निवेदनार्थमयं द्वार-
पालोपस्थितियोग्यो देशः कालश्च नास्तीत्यर्थः । इदानीं यस्मिन् स्थले राजा तिष्ठति
यथा वाऽवसरः, तत्र द्वारपालगमनयोग्यता नास्तीति भावः ।

अवसरोऽयमस्मत्सूचितसन्देशप्रापणाऽननुकूलः कथमिति जिज्ञासमानो वचन-
माह काञ्चुकीयः—कथमित्यादि ।

का एक कांचुकी और माननीय अङ्गारवती से भेजो गई आर्या वसुन्धरा—नाम की वासवदत्ता
की धाई वे दोनों द्वार पर उपस्थित हैं ।

प्रतीहारी—आर्य ! व्योहीद्वार को (कहने का) यह देश (स्थल) और अवसर नहीं है ।

कांचुकी—देश और अवसर नहीं, यह कैसे ?

प्रतीहारी—(क) सुणादु अग्यो । अज्ज भट्ठिणो सुय्यामुहप्पासाद-
गदेण केण वि वीणा वादिदा । तं च सुणिअ भट्ठिणा भणिअं घोसवदीए
सदो विअ सुणीअदि त्ति ।

(क) शृणोत्वार्थः । अद्य भर्तुः सूर्यामुखप्रासादगतेन केनापि
वीणा वादिता । तां च श्रुत्वा भर्त्रा भणितम्-घोषवत्याः शब्द इव
श्रूयत इति ।

तदुत्तरं सोपपत्तिकं वक्तुमुपक्रमते प्रतीहारी—सुणादु इति । श्रोतव्यं श्रीम-
तेति श्रवणेऽवधानदानप्रार्थनमिदम् । अज्जेति । भर्तुः वत्सराजस्य, सूर्यामुखप्रासा-
दगतेन, सूर्याया नवपरिणीतायाः पद्मावत्याः सुखं सुखभूतः प्रधानरूपो यः प्रासादो
राजभवनं तं गतेन, 'प्रासादो देवभूभुजाम्' इत्यमरः । भागवतदशमस्कन्धीयप्रथ-
माध्याये 'देवक्या सूर्या सार्धम्' इति पद्यव्याख्यावसरे श्रीधरः सूर्याशब्दस्य-
नवोदेति व्याख्यातवानर्थम् । यद्वा पकाग्निकाण्डभाष्ये 'सूर्या यः प्रत्यक्षं
विद्यात्' इत्यादिमन्त्रव्याख्याने 'सूर्या नाम विवाहदेवता' इति प्राह हरदत्तमिश्रः,
तेन च सूर्या विवाहदेवता मुखे अग्रभागे यस्य तादृशं प्रासादं गतेनेत्यर्थः ।
वस्तुतस्तु—'सूर्यामुख' इत्येवमव्युत्पन्नं प्रासादस्य नामेदं प्रतिभाति, न तत्र व्युत्प-
त्त्यन्वेपणमावश्यकम् । केनापि अनिर्दिष्टनाम्ना । तां वीणाम्, श्रवणतात्पर्यानुपपत्त्या
वीणाशब्दो वीणाध्वनिं लक्षयति, भर्त्रा वत्सराजेन, घोषवत्याः तदाख्याया वीणायाः
इव तत्समान इति यावत् । वासवदत्ताप्रियतमाया घोषवत्याख्यवीणायाः स्वरेण
परिचयो राज्ञः सुचिरमासीत्, अथ किल राजा राजभवनाभिर्गतं क्रमपि वीणा-
ध्वनिं श्रुत्वा तत्स्वरश्रवणसमकालमेव 'केनेदं घोषवतीस्वरसदृशं श्राव्यत' इति
सकौतुकं मानसमुक्तवानित्यर्थः । वसुनेमिदतामिमां सुस्वरां घोषवतीमुपलभ्य तद्वा-
दनकौशलेन राजा गजहृदयं वशीचकारेति कथासरित्सागरे प्रसिद्धम् ।

प्रतीहारी—आयं ! सुनिये । आज महाराज के सूर्यामुख-प्रासाद में जाकर किसी ने
वीणा बजाई । उसे सुनकर महाराज ने कहा—कि घोषवती (वासवदत्ता की वीणा) का-ता
शब्द सुनाई पड़ता है ।

काञ्चुकीयः—ततस्ततः ?

प्रतीहारी—(क) तदो तर्हि गच्छिअ पुच्छिदो—कदो इमाए वीणाए आगमो ति । तेण भणिअं—अहोहि णम्मदातीरे कुच्चगुम्मलगा दिट्ठा । जइ प्पओअणं इमाए, उवणीअदु भट्ठिणो ति । तं च उवणीदं

(क) ततस्तत्र गत्वा पृष्ठः—कुतोऽस्या वीणाया आगम इति । तेन भणितम्—अस्माभिर्नर्मदातीरे कूर्चगुल्मलगा दृष्टा । यदि प्रयोजनमनया, उपनीयतां भवति इति । तां चोपनीतामङ्गे कृत्वा मोहं गतो भर्ता । ततो

तदनन्तरं किं संवृतमिति काञ्चुकीयः पृच्छति प्रतीहारीम्—ततस्तत इति । द्विरुक्तिरियं तदुत्तरकालिकवृत्तान्तश्रवणे कौतूहलं व्यनक्ति काञ्चुकीयस्य ।

काञ्चुकीयप्रश्नानुपमुत्तरयति प्रतीहारी—तदो इति । अत्र भट्टिणा (भर्ता) इति कर्ता पूर्वतोऽनुसृतः, वीणावादक इत्यर्थं कर्म । ततः तदनन्तरम्, आगमः प्राप्तिः । ततो घोषवतीस्वरसदृशं स्वरं निशम्य तत्र स्थले वीणावादकस्योपकण्ठं गत्वा 'कस्मात्पुरुषान् कस्मात्स्थानाद्वा वीणामिमां लब्धवान् भवान् ? तत्प्राप्ति-प्रकारः कथ्यतां भवते'ति राजा तं पृष्ठवानित्यर्थः । ततस्तस्योत्तरं प्रकाशयति—तेणेति । अस्माभिरिति स्वसार्थाभिप्रायेण बहुत्वम् । कूर्चगुल्मलगा, कूर्चानां दर्भाणां 'कूर्चोऽस्त्री श्मश्रुपीठयोः, भ्रूमध्ये कथ्यने दर्भे' इति कोपः, गुल्मे स्तम्भे लगना सक्ता । फलस्यापि हेतुत्वेन ग्रहणात्फलार्थे 'अनये'ति हेतौ तृतीया । भर्ते स्वामिने उपनीयतां समर्प्यताम्, अर्थादस्माभिः । ततो वीणोपलब्धिविषयकं राज्ञः प्रश्नमाकर्ण्य 'सहचरैः सह गतोऽहमासं नर्मदायास्तटम्, तत्र च दर्भस्तम्भेषु पतितेयं वीणा दृग्गोचरतामुपगतास्माकं करगताऽभवत् । आवश्यकतास्ति यद्येतस्याः श्रीमतस्तर्हि समर्पणीयेपाऽस्माभिः श्रीमते, श्रीमन्तमेवेयमधुनाऽलङ्कुरुता'दित्येवं वीणावादकेनोत्तरं दत्तम् । ततस्तत्कर्तृकं राज्ञे वीणासमर्पणमर्थ्याद्

काञ्चुकी—उसके बाद फिर क्या ?

प्रतीहारी—तब वहाँ जाकर (बजाने वाले से) पूछा—यह वीणा कहाँ मिली ? उसने कहा—इमने नर्मदा नदी के किनारे कुश की झाड़ी में पड़ी हुई देखी । यदि इसकी आवश्यकता

-अङ्के करिअ मोहं गदो भेट्ठा । तदो मोहप्पच्चागदेण वप्पपय्याउत्तेण सुहेण भट्ठिणा भणिअं-दिट्ठासि घोसवदि । सा हु ण दिस्सदि त्ति । अय्य ! ईदिसो अणवसरो । कहं णिवेदेमि ?

काञ्चुकीयः—भवति । निवेद्यताम् । इदमपि तदाश्रयमेव ।

मोहप्रत्यागतेन वाष्पपर्याकुलेन मुखेन भर्त्रा भणितम्—दृष्ट्वासि घोषवति ! सा खलु न दृश्यत इति । आर्य ! ईदृशोऽनवसरः । कथं निवेद्यामि ?

गम्यम् । तं चेति । उपनीतां समर्पिताम्, अर्थाद्वीणावादकेन । ततः स वीणा-वादकस्तां वीणां राज्ञे समर्पितवान् । राजा च तां गृहीत्वा निजोत्सङ्गसङ्गिनीं विवाय-वासवदत्तायाः स्मरन्मूर्च्छितोऽभवत् । तदो इति । मोहप्रत्यागतेन मोहात्प्रतिनिवृत्तेन चेतनां प्राप्तेनेति यावत्, वाष्पपर्याकुलेन मुखेन, वाष्पेणाऽश्रुणा पर्याकुलं व्याप्तं मलिनं वा तादृशेन वदनेन, उपलक्षितेनेति शेषः । भर्त्रेत्यस्य विशेषणद्वयमिदम् । क्रियतः समयादनन्तरं चेतनामभिगतो राजा रोदितुमारभे । अश्रुपातमलिनाननश्च सन् 'अयि ! घोषवति ! त्वदीयं दर्शनं जातम्, वासवदत्ता तु ना त्वामङ्के कृतवती दैवात् दृष्टिपथं न प्रयाती'त्येवं प्रत्यवोचत् । इत्थं सति राज्ञोऽवस्थाविशेषे, सन्देश-निवेदनयोग्योऽयमवसरः नास्तीत्याह प्रतीहारी—अय्येति । अनवसरः अयोग्यः समयः, निवेदनस्येति शेषः । निवेद्यामीति विध्यर्थे लट् । श्रीमन् ! इत्यमरं सान्प्रतं न तावत्सान्प्रतं समयो निवेदनस्य, राज्ञश्च वासवदत्ताध्यानमग्नतया विचारपदवीं न प्रयायात्किमपि निवेदितम् । सर्वथा व्यर्थं च तदस्मिन्समये, न च तस्मै रोचेत नूनम् । अतः कथमिदानीं प्रापणीयं राज्ञः समीपं मया भवदीयं सन्देशभाषितम् ।

प्रतीहार्या वचनमेतदाकर्ण्य काञ्चुकीयो ब्रूते—भवतीति । निवेद्यतां सून्यः

हे तो महाराज को यह भेंट दे दूँ । (ऐसा कह कर उसने वह वीणा भेंट दे दी) तब उसे गोद में लेकर महाराज नृद्धित हो गये । फिर सचेन होने पर मुख पर आँसू बहाकर बोले-घोषवतो ! तू दिखाई पड़ो, वह तो नहीं दिखाई पड़तो । आर्य ! इस प्रकार योग्य अवसर नहीं है, कैसे खबर पहुँचाऊँ ?

काञ्चुकी—श्रीमन्तो ! निवेदन करिये, क्योंकि यह भी उसीते सन्देश रखना है ।

प्रतीहारी—(क) अय्य ! इअं णिवेदेमि । एसो भट्टा सुय्यामुह-
प्पासादादो ओदरइ । ता इह एव्व णिवेदइस्सं ।

काञ्चुकीयः—भवति । तथा ।

[उभौ निष्क्रान्ताः ।]

(क) आर्य ! इयं निवेदयामि । एष भर्ता सूर्यामुखप्रासादादव-
तरति । तदिहैव निवेदयिष्यामि ।

ताम्, अस्मदागमनमिति शेषः । तदाश्रयम्, सा वासवदत्ता आश्रयो यस्य तत्
तद्विषयकमिति यावत् । अयि ! देवि ! अस्मदागमनमद्येदं वासवदत्तामेव विषयो-
करोति, तदिदं भवत्या राज्ञे निवेदनीयमित्यर्थः । वासवदत्ताविषयकं वृत्तजातं
किमप्युद्दिश्यैव सञ्जातमत्रास्मदीयमागमनम् । राज्ञे च तदस्मद्वाचिकं रोचेत !
हचिकरो विषयस्तावदयं प्रस्तोतव्य एव राज्ञः पुरस्तानिःशङ्कमित्याशयः ।

श्रुत्वैतत्काञ्चुकीयवचनं तदागमनं राज्ञे निवेदयितुं प्रतिजानीते प्रतीहारी—
अय्येति । इयमित्यनेन 'निवेदयितुमहमुद्यतास्मी'ति सूचितम् । इदमधुना भवद्वा-
चिकं निवेद्यते मयेत्यर्थः । इत्थं निवेदनाय राज्ञः समीपं गन्तुमुद्यता प्रतीहारी सूर्या-
मुखप्रासादादवतरन्तं राजानमवलोक्य तत्रैव तद्विवेदनावसरसूचितं मन्यमाना व्रूते—
एसो इति । एषः पुरो दृश्यमानः । घोषवत्या वृत्तान्तमधिगन्तुं पुरा सूर्यामुख-
प्रासादं गतवता राज्ञा ततोऽवतीर्यतेऽधुना । अतोऽत्रैव भवदुक्तं निवेदयिष्यते नया ।

प्रतीहार्युक्तं संसृजते काञ्चुकीयः—भवतीति । अयि ! श्रीमति ! एवमेव कर्त-
व्यम् । समीचीनोऽयमवसरः राज्ञे निवेदयितुमिच्छार्थः ।

उभौ निष्क्रान्तावित्यनेन सूर्यामुखप्रासादसमीपे प्रतीहार्याः काञ्चुकीयस्य च
गमनं सूचितम् ।

प्रतीहारी—आर्य ! यह मैं निवेदन करती हूँ । ये महाराज सूर्यामुख-प्रासाद से उतर
रहे हैं, तो यहीं पर निवेदन करूँगी ।

कंचुकी—श्रीमती ! ऐसा ही सही ।

(दोनों का जाना ।)

मिश्रविष्कम्भकः ।

[ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।]

राजा—

श्रुतिसुखनिनदे ! कथं नु देव्याः

स्तनयुगले जघनस्थले च सुप्ता ।

विहगगणरजोविकीर्णदण्डा

प्रतिभयमध्युषिताऽस्यरण्यवासम् ॥१॥

मिश्रविष्कम्भक इति । उदयनस्य राज्ञः पुनः राज्यप्राप्तिर्महासेनभूपते-
र्वाचिकं राज्ञे निवेदयिष्यमाणं चेति भूतभविष्यद्वृत्तान्तावत्र प्रतीहारीकावृत्तीयाभ्यां
नीचमध्यमपात्राभ्यां प्रतिपादितावित्यतो मिश्रः सङ्कीर्णोऽयं विष्कम्भक इत्यर्थः ।
तथा चोक्तम्—‘स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः’ इति ।

ततः प्रविशतीति । कविरिदानीं श्रीमतो वत्सराजस्य रङ्गमन्त्रे प्रवेशमिमं
विदूषकेण समं प्रदर्शयति, यत्र पुनः प्राक्प्रकल्पितसूचनानुसारसुपस्थास्यते श्रीमन्म-
हाराजमहासेनसन्देशनिवेदनाय प्रतीहार्या ।

प्रविष्टस्य वासवदत्तावियोगदौर्भाग्यदूषितां घोषवतीं वीणासुदृश्य राज्ञः शोको-
द्धारमाह—श्रुतिसुखेत्यादि । हे श्रुतिसुखनिनदे ! श्रुत्योः सुखः श्रवणानन्ददायी
निनदो निक्वणस्तालस्वरसमन्वितः शब्दो यस्यास्तादृशे ! वीणे इति विशेष्यमर्या-
नुरोधाद्गम्यम्, देव्या वानवदत्तायाः, स्तनयुगले कुचयुगे, जघनस्थले ऋटिपुरोभागे
च, सुप्ता सुखशयनं प्राप्ता ससुखमवस्थितेति यावत्, वादनावसरे हि वीणाया उत्सङ्ग-
सङ्गिन्याः स्तनजघनसम्बन्धो भवत्येव, एतादृग्विशेषणविशिष्टा त्वं, विहगगणरजो-
विकीर्णदण्डा, विहगगणेन पक्षियूयेन रजोभिर्धूलिभिश्च विहगगणस्य रजसा मल-
रूपेण वा विकीर्णो व्याप्तो दूषित इति यावत् दण्डो यस्यास्तादृशी सती, प्रतिभयं
भयङ्करं, भयङ्करं प्रतिभयमित्यमरः, अरण्यवासम्, उच्यते यत्रेति वासो निवास-

(मिश्रविष्कम्भक)

(नव राजा और विदूषक आते हैं ।)

राजा—दे कर्न-मधुर शब्द वाली वीणा ! देवी वासवदत्ता के कभी स्तनों पर या कभी
जोंवों पर सोनेवाली नू इस समय चिड़ियों और धूलि-से वा चिड़ियों के मल से दूषित
उपट वाद्य होती हुई मयानक अरण्य-वास कैसे करती है ॥ १ ॥

अपि च, अस्निग्धासि घोषवति । या तपस्विन्या न स्मरसि—

श्रोणीसमुद्बहनपार्श्वनिपीडितानि

खेदस्तनान्तरसुखान्युपगूहितानि ।

स्यान्म 'हलश्चे'ति घञ्, अरण्यमेव वासस्तम् 'वनस्यलमिति यावत्, - 'उपान्व-
प्याट् वसः' इति कर्मत्वम्, कथन्तु केन प्रकारेण कीदृशम्, अध्युपिता असि
आश्रितवत्यसि, अधिपूर्वाद्वसतेः कर्तरि क्तः । अयि ! सुस्वरे ! घोषवति ! या त्वं
पुरा वीणावादनक्रीडावसक्तचित्तया वासवदत्तया सस्नेहं कमनीयकोमलोत्सङ्गदेशे
लालिता सर्ता तत्र सुस्थलेऽवस्थानमुखं सुचिरमन्वभूः, कथमहो ! दुर्दैवादमीषु दिव-
सेषु पक्षिगणजुष्टं धूलिधूसरं पक्षिमलदूषितं वा वीणादण्डं दधानया त्वया भयानक-
वनवासयातना असह्याः ? गुणवद्वासवदत्तासङ्गतिर्सौभाग्यसमन्विताया अपि
तद्वियोगसमयोपनीतवनवासक्लेशभारोपचितदौर्भाग्यव्यतिकरोपलब्धिहरियं ते न
तावत् सर्वयोचितेति भावः । पुष्पिताग्रा नामवृत्तमिदम्, 'अयुजि नयुगरेफ्तो
यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति च तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

अपि चेति । अस्निग्धा स्नेहरिता । इदमपि निश्चितं वीरो । यत्तवाधुना
वासवदत्तायां स्नेहो नास्तीति । इदानीं वासवदत्ताविषयकं तदेव स्नेहराहित्यं तस्या
निशर्वाकरोति—येत्यादि । इदं श्लोकान्वयि ।

श्रोणीति । या त्वं, तपस्विन्या दीनायाः, विपत्काले रक्षकं कश्चिदप्राप्तवन्त्या
इति यावत्, 'मुनिदीनौ तपस्विना'वित्यमरः, अत्र 'वासवदत्ताया' इति विशेष्य-
भयानुगतम्, श्रोणीसमुद्बहनपार्श्वनिपीडितानि, श्रोण्या तत्पुरोभागेन जघनेनेति
यावत्, 'कटिः, श्रोणि'रित्यमरः, 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति दीर्घान्तोऽपि
श्रोणीशब्दः, समुद्बहनानि बाह्यभाण्डस्य धारणानि च, पार्श्वेन कक्षाधःप्रदेशेन
निपीडितानि, भावे क्तः, दण्डस्य घर्षणानि च तानि, इतरेतरयोगो नाम द्वन्द्वस-
मास, खेदस्तनान्तरसुखानि, खेदे वादनश्रमे सति स्तनान्तरे कुचमध्यभागे, अन्तर-
मधकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्यं । छिद्रात्मीयविनावधिरवसरमध्येऽन्तरा-
त्मनि चे'त्यमरः, सुखानि मुखकराणि, अत्र 'खेदे स्तनान्तरे' इति व्यस्तपदप्रयोगो

और भी-दे घोषवती ! तू स्नेह-रहित है,

जोकि तू उस बेचारीकी (अधोलिखित बातों की) याद नहीं करती । तुझे गोद और दगल में

उद्दिश्य मां च विरहे परिदेवितानि ।

वाद्यान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥२॥

विदूषकः—(क) अलं दाणिं भवं अदिमत्तं सन्तपिअ ।

(क) अलमिदानीं भवानतिमात्रं सन्तप्य ।

युज्यते, सामर्थ्याभावात् समासश्चिन्त्यः, उपगूहितान्युपगूहनानि आलिङ्गनानि, च किञ्च, विरहे मद्वियोगे, माम् उद्दिश्याभिलक्ष्य, कृतानीति शेषः, परिदेवितानि विलापाः, 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः, च अन्यच्च, वाद्यान्तरेषु वादनीयप्रकारविशेषेषु, सस्मितानि मन्दहासेन सहितानि, स्मितमत्रालौकिकवादनप्रकारदर्शनादन्तर्गता-नन्दसन्दोहोद्भेदं सूचयति, कथितानि प्रशंसापराणि वचनानि, न स्मरसि स्मृतिमार्गं न प्रापयसि, तदेतत्सर्वं विस्मरसीत्यर्थः । 'वादनावसरे च यत्किल वाद्यभाण्डमङ्केन वासवदत्ता धृतवती, यच्च तस्यास्तदानीं पार्श्वभागेन वीणादण्डस्य सङ्घर्षणं जायते स्म, वादनपरिश्रमान्मध्ये विश्रमार्थं यत्सा वक्षोजमध्यभागेन वीणादण्डमालिङ्ग्य तूष्णीं कियच्चिरमवतस्थे, वियोगविकलवतया च मद्विषयकान् यद् बहून्विलापान् कृतवती, लोकोत्तरेषु मत्प्रदर्शितेषु तत्तद्वादनकलाकौशलविशेषेषु हृद्गताऽसीम-सहजस्नेहोचितहर्षप्रकर्षसूचकं सहासं यच्च किञ्चिद्वचनजातमुक्तवती मत्प्रशंसायाम्, तदेतदखिलं चेष्टितमिदानीं दीनां दशां वहन्त्या दुःसहवियोगदूनायास्तस्या वासवद-त्तायाः किमपि न स्मर्यते त्वया ? यत्किल समुपेक्षितस्नेहानुबन्धया समयेऽस्मिन्सह-जस्नेहापि सेयं परित्यक्ता मत्प्रिया । नूनमयं तत्परित्यागस्तवायं वीणे ! पूर्वानुभू-तैतद्दृष्टान्तविस्मरणं तेन च तस्यां निःस्नेहरौद्र्यं च विशदं प्रत्याययती'ति भावः । अत्र चैतद्वीणादर्शनं राज्ञो वासवदत्तावियोगदुःखमुद्दीपयत् कारणभावमवलम्ब्यते मृशं विलपितेष्वमीषु । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ २ ॥

प्रियावियोगपरितप्तचित्ततया पूर्वोक्तमेतदित्यं विलपन्तं ततो निवारयन् सुहृदमाश्वसयितुकामो वचनमाह विदूषकः—अलमिति । अतिमात्रं मृशम्, अधिकमित्यर्थः, 'अतिवेलमृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भर'मित्यमरः । अयि ! मित्र ! मृशं व्याकुलो मा भूद्भवान् ! कथमपि तस्या उपलब्धेरभावादिदानीं शोको

रखना, धकने पर कुचों के बीचमें छुलसे आलिंगन करना, विरह की दशा में मुझे उपलक्ष कर विलाप करना तथा अनेक प्रकार के बाजों के बजते हुए स्मित-पूर्वक वचनों का कहना इत्यादि ॥

विदू०—वत अब आप अतिसंतोष न करें ।

राजा—वयस्य ! मा मैवम् ;

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।

तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥३॥

वसन्तक ! शिल्पिजनसकाशात्रवयोगां घोषवतीं कृत्वा शीघ्रमानय ।

नैर्यकः । आन्तरः सन्तापोऽयं भवता दूरीकरणीयः शान्तिश्चावलम्बनीयेत्यर्थः ।

सन्तापनिवारणैकसूचकमित्यं विदूषकवचनं श्रुत्वा स्वर्कायसन्तापस्यानिवार्यत्वं सूचयति राजा—वयस्येति । एवं सन्तापप्रशमनसूचकम्, वार्दारिति शेषः ।
न ते वक्तव्यं मित्र ! मत्सन्तापशान्त्यै । सोऽयमनिवार्यो मे नियतं परितापः प्रिय-
नमावियोगजन्मा ।

चिरप्रसुप्त इति । चिरप्रसुप्तः, चिरं शयितः उद्वोषकाभावादग्रयुद्ध इति यावत्, मे मम, कामः वासवदत्ताविषयको मानसोऽभिलाषः, वीणया अनया घोष-
वत्या, प्रतिबोधित उद्वोधितः । घोषवती सेयं वीणा, यस्या वासवदत्तायाः, प्रिया प्रीतिपात्रम्, आसीदिति शेषः, तां मत्प्रेमसर्वस्वं, देवीं वासवदत्तां तु, न पश्यामि न साक्षात्करोमि । वियोगदिवसादारभ्य प्रियतमाविषयिणी गाढोत्कण्ठा मनेयं परि-
पूर्तिनाथनाभावादद्ययावत् क्रमेण परिक्षीणतां गच्छन्ती हृदये निलीनप्रायैव जाता,
उद्वोषकं च नासीत्तस्याः क्रिमपि । अद्य तूपलब्धेयं वीणा मत्प्रियां वासवदत्तां स्मारयन्ती नितान्तं तदीयमुत्कण्ठाविशेषमुद्भावयति मे । एषा च घोषवती यस्त्यै
वृश्मरोचत, दुर्दैवादद्य सा मे प्रिया वासवदत्ता न तावल्लोचनगोचरतां गच्छति ।
हन्त ! तां न विस्मारयति वीणायं तत्तदनुभूतं स्मारयन्ती माम् । अतः कथमयं
निवारणीयो मे महत्तमस्तत्परीताप इति भावः । अमुमुव् इति निदम् ॥ ३ ॥

इत्येवं निगद्य विकलाङ्गवीणासंस्कारसम्पादनविधौ प्रवर्तयितुमिच्छन् विदूषकं
ब्रूते—वसन्तकेति । शिल्पिनो जनाः वीणासंस्करणकलाकुशला मनुष्याः, नव-

राजा—मित्र ! नहीं ऐसा नहीं—

वीणा ने चिर-काल से तुम मेरे काम को जगा दिया । कि- यह घोषवती वीणा
जिसको प्यारी है, उस देवी वासवदत्ता को नहीं देख रहा हूँ ॥ ३ ॥

वसन्तक ! घोषवती को कारीगरों के पास से नरंमत कराकर शीघ्र लाओ ।

विदूषकः—(क) जं भवं आणवेदि । [वीणां गृहीत्वा निष्क्रान्तः ।]

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(ख) जेटु भट्टा । एसो खु महासेणस्स सआसादो रैभ्यसगोत्तो कंचुईओ देवीए अङ्गारवदीए पेसिदा अय्या वसुन्धरा णाम वासवदत्ताधत्ती अ पडिहारं उवट्ठिदा ।

(क) यद् भवानाज्ञापयति ।

(ख) जयतु भर्ता । एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चुकीयो देव्याऽङ्गारवत्या प्रेपितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधारी च प्रतीहारमुपस्थितौ ।

योगां, नवो नूतनो योगस्तन्त्रीदण्डादिसम्बन्धो यस्यां तादृशीम् । मित्रवर ! चिरादनुपयोगान्नष्टभ्रष्टावयवैषा घोषवती सञ्जाता । अत एतां तत्संस्कारविदुषां मार्मिकाणां समीपं नीत्वा यथास्थलं तत्तत्प्राचीननष्टावयवपरिवर्तनपुरःसरं नूतनावयवयोजनेन प्रकल्पितजीर्णोद्धारं पुनः समीचीनतमां सुन्दरावयवां विधाय त्वयेयं सत्वरमानीयतां ममान्तिकमित्यर्थः ।

राजाज्ञापरिपालनं प्रतिजानीते विदूषकः—जं भवमिति । एषोऽहमादेशं भवतोऽनुसृत्य तदुचितं कर्तुमुद्यतोऽस्मीत्यर्थः । इत्युक्तवतो विदूषकस्य वीणां संस्कारयितुं वीणासहचरस्य ततः प्रस्थानमाह—वीणां गृहीत्वेति ।

सूर्यामुखप्रासादादवतरन्तं राजानमुद्दिश्य गमनं प्रतीहार्या निर्दिष्टमासीत्पुरा । इदानीं राज्ञः समीपवर्तिनि प्रदेशे तस्याः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति ।

विजयाशंसनपूर्वकं पूर्वोक्तकाञ्चुकीयसन्देशं राजानं निवेदयन्ती प्रतीहारी ब्रूते—जेटु इति । विजयतां भवान् । श्रीमान् महासेनभूपती रैभ्यसगोत्रं काञ्चुकीयं, श्रीमती प्रद्योतराज (महासेन) पत्नी अङ्गारवती च वसुन्धरानाम्नीं वासवदत्ताया उपमातरं श्रीमतोऽन्तिकं किमपि सन्दिश्य प्रैषयताम् । तौ च द्वारदेशमागतौ स्तः ।

विदू०—आप जो आज्ञा दें ।

(वीणा लेकर जाता है ।)

(आकर)

प्रतीहारी—महाराज की जय हो । महाराज महासेन के पास से यह रैभ्य नामक कंचुकी और देवी अङ्गारवती की भेजी गई वासवदत्ता की धार्मिक पुत्रा देवीदी पर उपस्थित हैं ।

राजा—तेन हि पद्मावती तावदाहूयताम् ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

राजा—किन्तु खलु शीघ्रमिदानीमयं वृत्तान्तो महासेनेन विदितः ?

[ततः प्रविशति पद्मावती प्रतीहारी च ।]

(क) यद् भर्ताज्ञापयात् ।

प्रतीहार्या वचनं श्रुत्वा राजाह—तेन हीति । तावत्पदं वाक्यालङ्कारे । एवं चेत्, पद्मावत्याहूयितव्या पूर्वम् । तत एव दूताविमातुपस्यापयितव्या । वाचिकं चानयोः प्रियानहचरेणैव मया श्रवणीयमित्यर्थः । 'वसुन्धराप्रेषणमिदं तावदज्ञा-
रवत्याः पद्मावतीमुद्दिश्यैव नन्भवतीत्यतस्तस्याः पद्मावत्या अत्रोपस्थानमावश्य-
कम् । समुपस्थितायां च तस्याम्, सा किलाज्ञारवतीनन्देशनहं च महासेनसन्देशं सहैव श्रोष्याव' इत्येवमन्तस्तात्पर्येण राजा पद्मावतीमाजुहवत् । 'वासवदत्तावन्तु-
दर्शनमिदं पद्मावत्या समनेवात्मनो युज्यत' इत्याशयेन केचिदन्ये च—'सपत्नी-
भूतवासवदत्तावन्युविपये क्रीड्यभावोऽस्ति पद्मावत्या इति जिज्ञासया पद्मावत्युपस्थितौ
'राज्ञस्तत्राभिमतै'ति व्याचक्षते ।

पद्मावत्याह्वानरूपां भर्तुराज्ञां सादरं स्वीकुरुते प्रतीहारा—जं भट्टा इति ।
यत्किंलादिष्टमायेण, तत्तावत्साध्यते मयेत्यर्थः । ततस्तस्यास्ततो निर्गमनं सूचयति—
निष्क्रान्तेति ।

प्रतीहार्या गतायां राजा स्वगतं भाषते—किन्तु खल्विति । 'तु खलु' इति
पदे वाक्यालङ्कृतौ, वृत्तान्तः पद्मावतीपरिणयरूपो राज्यप्राप्तिरूपो वा । किमिदं
वृत्तमेतदस्मदीयमस्मिन्समये सत्वरमेवार्यो महासेन उपलब्धवान् ? यदुद्दिश्य दूत-
प्रेषणं कृतं तेन ?

पद्मावत्या सह पुनः प्रतीहारीं प्रवेशयति ऋषिः—ततः प्रविशतीति ।

'अयमर्भो तत्रभवान् भर्ता विराजते, अत्र किलोपसर्पणीयं श्रीमत्या राज-

राजा—नव तो पद्मावती को बुला लाओ ।

प्रतीहारी—स्वामी की जो आज्ञा ।

(चली गई ।)

राजा—क्या महासेन महाराज ने यह वृत्तान्त शीघ्र अभी जान लिया ?

(पद्मावती और प्रतीहारी का प्रवेश ।)

प्रतीहारी—(क) एदु एदु भर्तृदारिका ।

पद्मावती—(ख) जेदु अय्यउत्तो ।

राजा—पद्मावती ! किं श्रुतम्—महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्रः काञ्चुकीयः प्राप्तः, तत्रभवत्या चाङ्गारवत्या प्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधारी च, प्रतीहारमुपस्थिताविति ।

पद्मावती—(ग) अय्यउत्त ! पिअं मे जातिकुलस्स कूशलवुत्तं तं सोढुं !

(क) एत्वेतु भर्तृदारिका ।

(ख) जयत्वार्थपुत्रः ।

(ग) आर्यपुत्र ! प्रियं मे जातिकुलस्य कूशलवृत्तान्तं श्रोतुम् ।

कुमार्यैर्त्यर्थकं वचनमाह पद्मावतीं प्रतीहारी—एदु एदु इति । राजदर्शनोपसर्पण-
त्वरयैव प्रतीहार्या वचनेऽस्मिन् 'एतु एतु' इति वीप्सेयं प्रयुक्ता ।

उपगता च भर्तुर्विजयाभिनन्दनं कुर्वती व्रूते पद्मावती—जेदु इति । सर्वोन्क्षेपेण
वर्ततां तावदार्यः श्रीमानित्यर्थः ।

दूतोपस्थितिवार्तामुद्दिश्य पद्मावतीं पृच्छति राजा—पद्मावतीति । अयि !
पद्मावति ! 'श्रीमन्महासेनाङ्गारवतीप्रहिताभ्यां काञ्चुकीयवसुन्धराभ्यां द्वारदेशो-
ऽलङ्क्रियते सम्प्रती'ति श्रवणपदवीं तव प्रयातं किमु ? किन्तु जानासि वार्तामिमाम् ?

अय्यउत्तेति । पूर्वोक्तं प्रियस्य वचनं निशम्य वासवदत्तावन्युजनेषु स्वीयत्वा-
भिमानं वहन्त्याः पद्मावत्या उत्तरमिदम् । प्रियम् अभीष्टम्, जातिकुलस्य सम्ब-
न्धिवन्धुजनस्य, सगोत्रवान्धवज्जातिवन्धुस्वस्वजनाः समा' इत्यमरः 'मे' इति
पदं मध्यमणिन्यायेन 'प्रियं जातिकुलस्येत्युभयत्रान्वेति । इच्छार्थक एककर्तृके
'प्रिय'मित्युपपदे सति 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'श्रोतु'मिति तुमुन् प्रत्ययः ।

प्रतीहारी—आश्ये, राजकुमारी ! आश्ये ।

पद्मा०—आर्यपुत्र को जय हो ।

राजा—पद्मावती ! क्या तुमने सुना कि—महासेन के पास से रैभ्य नामक काञ्चुकी और मान-
नीय अङ्गारवती की भेजी वासवदत्ता की दाई वसुंधरा ये दोनों आये हैं और द्वार पर खड़े हैं ।

पद्मा०—आर्यपुत्र ! आत्मीयों का कुशल-वृत्तान्त सुनना मुझे अच्छा लगता है ।

राजा—अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम्—वासवदत्तास्वजनौ मे स्वजन इति । पद्मावति ! आस्यताम् । किमिदानीं नास्यते ?

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! किं नए सह ज्यविट्ठो एतं जण पेक्खिस्सदि ?

(क) आर्यपुत्र ! किं मया सहोपविष्ट एतं जनं द्रक्षति ?

श्रीमन् ! प्रियं मे वृत्तमिदम् । वासवदत्ताया वन्धुजनोऽयं नमैव वन्धुजनः । नात्र मे भेदभावः कोऽपि । वन्धुजनस्य कुशलावर्तयं विराटुपलभ्यमाना श्रोतुमिष्यते मयेत्यर्थः ।

पद्मावत्युक्तं प्रशंसन्नाह राजा—अनुरूपमिति । अनुहपंचोर्यम्, अर्थात्कुलशालादिनः, एतन् 'वासवदत्ताया वन्धुजनोऽयं नमैव वन्धुजन' इत्येवंरूपम् । अयि ! प्रिये ! वासवदत्तावन्धुजनं स्वजनं निर्दिशन्ती नूनं कुलशालादिशुद्धानेवं सान्प्रतमुक्तवती भवती । सर्वथा प्रशंसनोपमिदं वचनं सापत्न्यद्वेषं हृदये स्वल्प-मप्यवहन्त्या भवत्या इत्यर्थः । समयोचितं किञ्चिद्विचार्य तत्र तिष्ठन्ती पद्मावती पश्यन् 'ममाज्ञानन्तरेण नैवोपवेक्ष्यती'ति तां स्वसमीपमुपवेशयितुमिच्छन् राजा तदुचितां चाङ्गुलिपुन्यस्यति—पद्मावतीति । श्रीमति ! पद्मावति ! किमेवं स्वीयते ? समयेऽस्मिन् किमिति नोपविरयते ? नात्र किञ्चिद्विचारणीयं निःशङ्कनत्रोपवेष्टव्यं भवत्येत्यर्थः ।

प्रियेण सहोपवेशनं तत्कालानुचितं मन्यमाना प्रियतमं तद्विषये पृच्छति पद्मावती—अय्यउत्तेति । एतं जनं समुपागतं वासवदत्तायाः स्वजनम् । भवानिति शेषः । स्वामिन् ! नूतनपरिणीतया मया सार्धं किमत्रोपविरय भवता वासवदत्तायाः स्वजनोऽयं साक्षात्करिष्यते ? अनुचितमेतन्मन्येऽहम् । एकाकिन एव भवतस्तद्दर्शनं दुर्लभमित्याशयः ।

इत्थं नाम ध्वनिमयादया सहोपवेशनं निषेधन्ती पद्मावती तत्कारणं जिज्ञास-

राजा—यह तुमने उचित कहा कि वासवदत्ता के भाई-बन्धु मेरे भाई-बन्धु हैं । पद्मावति ! बैठो । इस समय क्यों नहीं बैठती ?

पद्मा०—आर्यपुत्र ! क्या आप मेरे साथ बैठ कर उन लोगों से मेट करेंगे ?

राजा—कोऽत्र दोषः ?

पद्मावती—(क) अग्यउत्तस्स अवरो परिग्रहो न्ति उदासीणं विअ होदि ।

राजा—कलत्रदर्शनाहं जनं कलत्रदर्शनात् परिहरतीति बहुदोष-मुत्पादयति । तस्मादास्यताम् ।

(क) आर्यपुत्रस्यापरः परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति ।

मानो राजा ब्रूते—कोऽत्रेति । अत्र अस्मिन्विषये सहोपवेशनरूपे, दोषः अनौचित्यरूपः । भवत्या सहोपविश्य मया करिष्यमाणे तद्दर्शनेऽस्मिन् किं तावदनुचितं मन्यते भवती ?

तदेवाऽनौचित्यं दर्शयति पद्मावती—अग्यउत्तस्सेति । अपरः परिग्रहः द्वितीया पत्नी, 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः, इति पूर्वोक्तो वाक्यार्थः कर्तृरूपः । उदासीनमिव अनभीष्टमिव अर्याद्विलोकनीयस्य वन्धुजनस्य, भवति भवेदिति यावत् । स्वामिन् ! भवता सहोपविष्टाया भवदीयद्वितीयपत्न्या मे दर्शनं कदाचिद्वासवदत्तास्वजनाय न रोचेत, अयुक्तमिवैतत्तद्दृष्टौ भासेत । जामा-तुर्द्वितीयां भार्यां निभालयतो भूतपूर्वभार्यासम्बन्धिनश्चेतसि तद्विषयक ईर्ष्याभावो-दयः सुतरां सुलभः । अत एवोदकदर्शिनी सहोपवेशनमिदं निषेधाम्यहम् । नान्य-त्किमपि शङ्कनीयमत्रार्यपुत्रेणेति भावः ।

तत्कालोचितं सहोपवेशनं समर्थयन् पद्मावत्याः शङ्कितं निराकुरुते राजा—कलत्रेत्यादि । कलत्रं भार्या 'कलत्रं श्रोणिभार्ययो'रिति कोपः, परिहरति निवार-यति, अयमिति शेषः उदयन इति तस्यार्थः । इति पूर्वोक्तो वाक्यार्थः, बहुदोष-मिति जातान्वेकवचनम्, भवत्या सम्भावितादोषाद् भूयसो दोषानित्यर्थः । प्रिये ! भवत्या विचारितं न सम्यक् । अत्रागत्य भवतीमपश्यन्नेप वन्धुजनो 'यस्मै' सम्ब-न्धिजनाय भार्या दर्शनीया, तस्मै तां वत्सराजो न दर्शयति । 'नूनमयं सम्बन्धि-

राजा—इसमें कौन सा दोष है ?

पद्मा०—आर्यपुत्र की यह दूसरी पत्नी है—यह उन्हें अप्रिय—सा लगे ।

राजा—स्त्री-दर्शन के योग्य व्यक्ति की स्त्री-दर्शन से रोकता है—यह बात अनेक दोष उत्पन्न करेगी । इसीलिये बैठ जाओ ।

पद्मावती—(क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । [उपविश्य] अय्यउत्त !
 तादो वा अम्मा वा किं णु खु भणिरुसदि त्ति आविग्गा विअ संवुत्ता ।
 राजा—पद्मावति ! एवमेतत् ।

(क) यदार्थपुत्र आज्ञापयति आर्यपुत्र ! ततो वाऽम्मा वा किन्तु खलु
 भणिष्यतीत्याविग्नेव संवृत्ता ।

जनाद्विसुखः, भार्यावास्य कुरुपा स्यात्' इत्येवमन्यादृशांश्च बहून्दोषानारोपयेदावयोः ।
 द्वितीयपत्नीदर्शनं न रोचेताऽस्मै' इत्येव भवत्या सम्भावितो दोषस्त्वकिञ्चित्करः ।
 प्रथमभार्याया अभावे च मया स्वीकृतां द्वितियां भार्यां भवतीं पश्यन्नयं जनस्तात्का-
 लिकीं स्थितिमवधारयन् गुणग्राही कदाचिद् प्रमोदेताऽपि । अतोऽत्रैव समीपे भव-
 त्योपवेष्टव्यम् । एतदेवोचितमस्मिन्समय इत्यर्थः ।

पत्युराज्ञां शिरोधार्यां मत्वा तथा कर्तुं प्रतिजानीते पद्मावती—जमिति ।
 'स्वामिन् ! यदेदमादिश्यते भवता, तथाहमधुना कर्तुमुद्यतास्मि । प्रदर्शिता सेयं
 मानसी सङ्खैव भवदिच्छाविरुद्धं विधातुं प्रैरयन्माम्, न किल भवेन्निदेशोल्लङ्घनेच्छा ।
 एषाहमुपविशाम्यत्र भवत्सन्निधौ । उपविश्येत्यनेन तदुपवेशनं दर्शितम् । उपविष्टा
 च ना समागतबन्धुजनविषये मोनसमात्मनो वितर्कितमार्यपुत्रं निवेदयन्ती ब्रूते—
 अय्यउत्तेति । तातः पिता महात्सेनः, अम्मा माताऽङ्गारवती, अर्थाद्वासवदत्तायाः,
 वा पदद्वयं चार्थे, 'नु खलु' इति वाक्यालङ्कारे, इति पूर्वोक्तम्, विचार्येति शेषः,
 आविग्ना उद्विग्ना, अस्मीत्यर्थम् । 'श्रीमान्महात्सेनः श्रीमत्यङ्गारवती च वासवद-
 त्तायाः पितरौ किं नाम कञ्चुकिघात्रीभ्यां सन्देशवचनं प्रेषयिष्यत' इत्येतद्विषये
 विचारयन्त्याऽस्मिन् समये व्याकुलयेव भूयते मया । 'तदेतत्तयोर्वाचिकं प्रियमप्रियं
 वाऽस्माकं भवे'दित्येवायं विचार उद्भवतीत्यर्थः । अत्र ताताम्बापदप्रयोगोऽयं वासव-
 दत्ताबन्धुजनेषु स्वात्मीयभावं पद्मावत्याः पूर्वोक्तं द्रढयति । तेन वासवदत्तायां पद्मा-
 वत्याः प्रीत्यतिशयो व्यङ्ग्यः ।

'तातेनाऽम्बया च किं नाम कोदृशं सन्देहयत' इत्येवं व्याकुलां पद्मावतीं
 निराम्य भूपतिरात्मनोऽपि तादृशं शङ्काकुलत्वं प्रतिपादयति—पद्मावतीति । एव-

पद्मा०—आर्यपुत्र की जो आज्ञा । (बैठकर) आर्यपुत्र ! पित्तानी अथवा माता जीने
 क्या कहा होगा—यह सोचकर व्याकुल हो गई हूँ ।

राजा—पद्मावति ! यह ठीक है ।

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे

कन्या मयाप्यपहृता न च रक्षिता सा ।

भाग्यैश्चलैर्महदवाप्तगुणोपघातः

पुत्रः पितुर्जनितरोष इवास्मि भीतः ॥ ४ ॥

मेतत् यद्वदत्या शङ्कितं तत्तथैवेत्यर्थः अयि ! पद्मावति ! सन्देह्यमाणविषयस्ये-
दानीं प्रियत्वाप्रियत्वसम्भावनाया भवत्याश्रितं यद्वद्याकुलं जायते, तन्नूनं युज्यते ।
ममापि तादृश्येव दशा वर्तते ।

तथा हि—किं वक्ष्यतीति । अत्र प्रथमे चरणे तातोऽम्बा वेति कर्तृपदे
पूर्वतोऽनुच्यते । तयोश्च पृथक् पृथक् प्रत्येकं सम्बन्धाद् 'वक्ष्यती'त्येकवचनोपपत्तिः ।
वासवदत्तायास्तातः प्रयोतो माताङ्गारवती च दूतमुखेन किं वक्ष्यति किं सन्देह्यति,
इति अस्मिन् विषये, मे, द्वितीयचरणादपिशब्दोऽत्रानुकर्षणीयः, भवत्या इव ममा-
पीति यावत्, हृदयं मनः, शङ्कितं शङ्कायुक्तं वर्तते । 'तदस्य सञ्जात'मित्यादिना
इतच् प्रत्ययः । तामेव हार्दिकीं शङ्कां प्रवर्तयत्कारणं प्रदर्शयति—कन्येति । मया
वत्सराजेन, कन्या अनूढा वासवदत्तेति यावत्, 'कन्या त्वजातोपयमे'ति दर्पणः,
यद्वा तयोस्ताताम्बयोः कुमारी, अपहृता उज्जयिन्याः पलाय्य कौशाम्बीमानीता,
य अपि च, सा वासवदत्ता, न रक्षिता न परिपालिता । 'पूर्वं वासवदत्ताया अपह-
रणमेवासीदनुचितम् । तत्रापि रक्षणं कृतं चेदपहरणं न तावद् दूषणाय कल्पेत ।
किन्तु तद्रक्षणेऽक्षमतां गतवताऽनुचितेऽप्यनुचितं पुनर्मयाचरितम्, एतदेव मे
हार्दिकीं शङ्कां जनयतीति भावः । पुनः सभयत्वमेवाह—भाग्यैरिति । चलै-
स्थिरैः परिवर्तनशीलैः, भाग्यैः पूर्वजन्मकृतकर्मभिर्हेतुभूतैः, महदवाप्तगुणोपघातः,
महत्सु गुरुजनेषु अवाप्तः प्राप्तः कृत इति यावत् गुणानां सदाचारादीनाम् उपघातो
भङ्गो येन तादृशः, अहमिति शेषः, उत्तरपदस्य समानाधिकरणत्वाभावान्महत आत्वं
न सदाचारभङ्गश्चात्र गुरुजनादेशाऽप्रतीक्षणपुरःसरं वासवदत्ताया अपहरणमेव ।
पितुर्जनयितुः, जनितरोषः, जनित उत्पादितो रोषः अनुचितकारितामूलकः क्रोधो
येन तयाभूतः, पुत्र इव तनयो यथा, भीतो भयान्वितोऽस्मि । 'वासवदत्तामपहृत्य

वे क्या कहेंगे—रस विषय में मेरा भी हृदय संशयग्रस्त हो रहा है । मैंने लड़की तो भगाई,
पर उसकी रक्षा न की । चञ्चल भाग्यों से गुरुजनों के विषय में सदाचारविरुद्ध काम करनेवाला

पद्मावती—(क) ण किं सक्कं रक्खिदुं पत्तकाले ?

(क) न किं शक्यं रक्षितुं प्राप्तकाले ?

तत्रापि तद्वक्षणेऽभ्यमतां गतोऽहं प्रत्युत तां नाशितवानस्मी'त्येतं विषयमुद्दिश्य ताभ्यां किं वक्ष्यते ? शङ्कयाऽनया नितरां पर्याकुलं मे मनः । दैवदोषान्सदाचार- विरुद्धमाचरितं नया । ध्रुवमधुना पितरं कोपयन्पुत्र इवाहं भीतोऽस्मीत्यर्थः । अत्र 'भाग्यैध्वलै'रिति वचनेन—'समयानुरोधपरिवर्तमानतत्तच्छुभाशुभदैवयोगेन सुख- दुःखयोरुपलब्धिर्दृश्यते लोके । श्रीमन्महाराजमहासेनस्पृहणीयसम्बन्धोपलब्धं प्राज्य- राज्यसुखसौभाग्यं प्राप्तवतोऽपि मम केनचिद् दुर्दैवेन सदाचारमर्यादाव्यतिक्रमोप- स्थिता विपत्तिरियमतीषु दुःसहा । 'अहो दैवस्य महिमा !' इत्येव राजश्विन्तानु- भावोऽतिगूढं ध्वनितः ।

अत्रेदमालोचनीयम्—नियतेर्नियोगाद्राजा वासवदत्तामपहृतवान् रक्षितुं च न पारितवान् । तदेतत्तस्य बुद्धिपूर्वकं नासीदिति वस्तुतोऽयं दोषभाजनं नास्ति । अतो राजविषये ताताम्बयोः कोपस्यावकाशस्तस्माच्च राज्ञो भयस्य सम्भावना न काचि- द्विद्यते । किन्तु 'केवलं तमिमं दोषमुद्दिश्य दैवं नाम तदीयं कारणमविगणय्य तातो- ऽम्बा च कुपितौ भविष्यत' इत्येतद्दृष्ट्वा भयं सम्भाव्यतेऽपि । तच्च पुनर्निवारणीयं सदत्र सामान्यरूपेणोपतिष्ठते । तदिदं 'पुत्रः पितुर्जनितरोष इव'ेत्युपमया स्फुटं प्रति- पादितम् । एतेन—सापराधे सुते कुपितोऽपि केनापि कारणेन पिता कालान्तरे यया करुणार्द्रहृदयः सन् प्रशान्तकोपोऽवश्यमेव प्रसीदति, तथा वासवदत्ताऽपहरणतदी- याऽरक्षणलक्षणापराधभाजोऽपि वत्सराजस्यापराधमेनं क्षमित्वा नियतमेव तस्मिन्नु- दारचरितौ गुणग्राहिणौ तत्पितरौ प्रसादपूर्णं दृशं निक्षिपेतामितीदृग् ध्वन्यते । अतः कुपितयोरपि तयोर्महानुभावतया कोपस्यास्य सम्भाव्यमानस्य सत्वरं निर्वार्य- त्वं तेन राज्ञो भयस्यात्यल्परूपताऽब्रगन्तव्येत्यलम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

'वासवदत्ताया रक्षणं कर्तुमक्षमोऽभूव'मित्येवं पत्युरन्तरे विलसन्तीं चिन्तां निवारयन्ती ब्रवीति पद्मावती—ण किमिति । प्राप्तश्चासौ कालश्च तस्मिन् प्राप्त- काले योग्येऽवसरे, अनुकूले समय इति यावत् । यदा किल समयोऽनुकूलो भवति, मै, अपने ऊपर कुपित किये हुए पिता से पुत्र जिस भाँति भयभीत होता है, वैसे ही इस समय भयभीत हो रहा हूँ ॥ ४ ॥

पद्मा०—उचित समय आने पर क्या नहीं वचाया जा सकता ?

प्रतीहारी—(क) एसो कञ्चुईओ धत्ती अ पडिहारं उवडिदा ।

राजा—शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

प्रतीहारी—(ख) जं भट्टा आणवेदि ! [निष्क्रान्ता ।]

(क) एष काञ्चुकीयो धात्री च प्रतीहारमुपस्थितौ ।

(ख) यद् भर्ताऽऽज्ञापयति ।

कस्य वस्तुनस्तदा रक्षणं न कर्तुं शक्यते, अपि तु सर्वं सुरक्षितं जायते । श्रीमता च यदत्र वासवदत्ता रक्षितुं न पारिता, तत्र श्रीमतो न दोषः, प्रतिकूलः समय एवापराधी तत्कारणत्वेनाऽवतिष्ठते । अतो ध्रुवं समयप्रातिकूल्येन दुर्दैवमहिम्ना तद्रक्षणं यथोचितं कर्तुमपारयता श्रीमता किमपि तद्विषये न चिन्तनीयम्, दैवादुपनतं सर्वं तूर्णानि सोढव्यमेवेति भावः ।

सम्प्रति प्रतीहारी पद्मावतीं श्रावयितुं पुनर्निवेदनमुचितं मन्यमाना स्वामिनं दूतागमनवातां निवेदयति—एसो इति । एष उपस्थापयिष्यमाणः । कञ्चुकिनोपमात्रा चागतया द्वारदेशोऽलङ्क्रियते । एतौ च सन्देशहारकौ राजदर्शनमिदानीमर्थयेते । कस्तावन्नियोगो भवत्येतयोः कृते ।

प्रतीहार्युक्ताकर्ण्य राजा तत्र तयोः स्वसमीपप्रवेशनानुमतिं दत्ते—शीघ्रमिति । यथा विलम्बो न भवेत्तथैतावत्र प्रवेशयितव्यावित्यर्थः । अत्र काञ्चुकीयो धात्री चेति कर्मणोः पृथक्-पृथक् प्रवेशनक्रियायां सम्बन्धकरणेन 'प्रवेश्यता'मित्येकवचनान्तप्रयोग उपपादनीयः । शीघ्रमिति पदेन राजस्तदीयसन्देशध्रवणोत्पुक्तत्वं द्योत्यते ।

'तत्रभवतः स्वामिनो निदेशानुसारं साध्यते मये'त्याशयेनाह प्रतीहारी—जं भट्टेति । निष्क्रान्तेति । कञ्चुकिं धात्रीं च तत्रोपस्थापयितुं तयोः समीपं प्रतीहारी प्रस्थितेत्यर्थः ।

प्रती०—कञ्चुकी और धार्द दोनों द्वार पर उपस्थित हैं ।

राजा—जल्दी लिवा लामो ।

प्रती०—जो स्वामी की आज्ञा ।

(चली गई ।)

[ततः प्रविशति काञ्चुकीयो धात्री प्रतीहारी च ।]

काञ्चुकीयः—भोः !

सम्बन्धिराज्यमिदमेत्य महान् प्रहर्षः

स्मृत्वा पुनर्नृपसुतानिधनं विषादः ।

किं नाम दैव ! भवता न कृतं यदि स्याद्

राज्यं परैरपहतं कुशलं च देव्याः ॥ ५ ॥

प्रतीहार्या सहितयोरुभयो राज्ञः सन्निधौ प्रवेशं सूचयति—ततः प्रविशतीति ।

तत्रोपतिष्ठतः काञ्चुकीयस्य मानससुद्वारं दर्शयति—भो इति । नानसं सम्बोधनमिदम् ।

सम्बन्धिराज्यमिति । अत्र महानिति विशेषणं प्रहर्षविषादयोरुभयत्रा-
ऽन्वेति । इदं दृश्यमानं शत्रोः सकाशात्प्रत्यावर्तितं वा, सम्बन्धिराज्यं स्वामिजा-
नातुः शासनविषयीकृतां भूमिम्, एत्यागत्य, नमेति शेषः, महान् भूयान्, प्रहर्षः
प्रमोदो भवति, पुनः किञ्च, नृपसुतानिधनं, नृपसुताया राजकुमार्या वासवदत्तायाः
निधनं मरणं, 'मरणं निधनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, स्मृत्वा चिन्तयित्वा, महान् विषादो-
ऽनल्पः खेदो भवति । हे दैव ! विधे ! परैः शत्रुभिः, अपहतं स्वायत्तीकृतं, राज्यं
वत्सदेशाधिपत्यं, देव्या वासवदत्तायाः, कुशलं क्षेमं पुनरुपलब्धिश्चेत्युभयं, यदि
पक्षान्तरे, स्याद्भवेत् सम्पद्येत, तर्हि भवता त्वया, किं नाम, हितमिति शेषः, नामेत्य-
लङ्कृतिर्वाक्यस्य, न कृतं स्यात् न सम्पादितं भवेत् । श्रीमदस्मत्त्वामिसम्बन्धिनो
वत्सराजोदयनस्य राज्येऽत्र ससुपागमेन सुतरां प्रसीदत्यन्तरात्मा मे, राज-
कन्याश्रीमद्वासवदत्ताविनाशवार्ताव्यतिकरस्मरणेन च भृशं विषीदत्यधुना ।

(तव काञ्चुकी, धार्द तथा प्रतीहारी का प्रवेश ।)

काञ्चुकी—ओह !

सन्ध्या के राज्य में आकर बड़ा हर्ष हो रहा है और राजकन्या की मृत्यु का स्मरण
कर दुःख हो उठता है । हे दैव ! यदि शत्रु-द्वारा छीना गया हुआ राज्य फिर होकर देवी
वासवदत्ता का कुशल भी प्राप्त होता तो तूने क्या मला न किया होता ? अर्थात् ये दोनों
बातें एक साथ होतीं तो सभी कुछ बन जाता ॥ ५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा, उवसप्पदु अय्यो ।

काञ्चुकीयः—[उपेत्य] जयत्वार्यपुत्रः ।

धात्री—(ख) जेदु भट्टा ।

राजा—[सबहुमानम्] आर्य !

(क) एष भर्ता, उपसर्पत्वार्यः ।

(ख) जयतु भर्ता ।

दैवेन पुरा प्रतिकूलतां गच्छता वत्सराज्यं रिपुणाऽपहारितम्, साम्प्रतं तेनैवानु-
कूलतां कलयता पुनरेतदुपस्थापितम् । इदानीं तु यदि नाम राज्यमिव श्रीमतीं
वासवदत्तां वत्सराजाद् वियोज्य भूयस्तेन संयोजयेद् दैवम्, तर्हि नूनं सुवर्णं सौरभ-
योगदानमिव श्रीमतोरुभयोर्महासेनोदयनयोः सर्वतोऽनुष्ठितं भवेद् दैवेन हितम् ।
ऋध्वमपीदं राज्यं देव्याः कुशलवृत्तान्तस्योपलब्धिं विना नीरसायमानं न तावत्ता-
दृशं तोपमुत्पादयितुं प्रभवतीति भावः । अयनप्रहर्षयोः स्मरणविपादयोश्चेह समान-
कर्तृकतया 'एत्य स्मृत्वे'त्युभयत्र क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिं कल्पयन्ति केचित् । वसन्त-
तिलकं नामेदं वृत्तम् ॥ ५ ॥

स्वामिनः समीपमुपगच्छन्ती प्रतीहारी काञ्चुकीयमाह—एसो इति । एष
इत्यङ्गुल्या निर्देशः । विराजत इति शेषः, आर्य इत्यादरसूचकम् । सिंहासनमेतद-
लङ्घयते श्रीमता महाराजवत्सराजेन । अत्रोपगम्यतां तत्रभवता भवता ।

प्रतीहारीसूचनानुसारं समीपमुपस्थाय राज्ञो जयाशंसनं करोति काञ्चुकीयः—
जयत्विति । सुगृहीतनामधेयस्य मान्यस्य सन्तानः तत्रभवान् सर्वोत्कर्षेण वर्त्तता-
मित्यर्थः । इदञ्च सेवकाचारसमुचितं कञ्चुकिनो वचनम् ।

इदानीं वत्सराजमुदयनं साक्षात्कुर्वती धात्री विजयवाचाभिनन्दत्याह—जेदु
इति । वत्सदेशाधिपतेः श्रीमतः सर्वतो विजयः स्यादित्यर्थः ।

विजयाशंसनं कुर्वाणं काञ्चुकीयं तत्रभवतो महासेनभूपतेः कुशलं प्रष्टुमि-
च्छन् सविशेषादरं वचनमाह राजा—आर्येति । सम्बोधनमिदं श्लोकान्वयि ।

प्रती०—ये स्वामी हैं । आप पास जाँय ।

कञ्चुकी—(पास पहुँचकर) श्रीमान् की जय हो ।

धात्री—स्वामी की जय जयकार हो ।

राजा—(बड़े आदर से) आर्य !

पृथिव्यां राजवंश्यानामुदयास्तमयप्रभुः ।

अपि राजा स कुशली मया काङ्क्षितवान्धवः ॥ ६ ॥

काञ्चुकीयः—अथ किम् ? कुशली महासेनः । इहापि सर्वगतं कुशलं पृच्छति ।

राजा—[आसनादुत्थाय] किमाज्ञापयति महासेनः ?

प्रष्टव्यांशं दर्शयति—पृथिव्यामिति । पृथिव्यां भूमौ, राजवंश्यानां राजवंशोद्भवानां राज्ञामिति यावत्, भवार्थे यत् प्रत्ययः, उदयास्तमयप्रभुः, उदय उन्नतिः अस्तमयोऽस्तगमनम् अवनतिश्च तयोः प्रभुः समर्थः, मण्डलेश्वरः सम्राडिति यावत्, अस्तमित्यव्ययेन सह कप्रत्ययान्तस्य 'अयं'शब्दस्य समाप्ते 'अस्तमयं'शब्दः सिध्यति, मया कर्त्रेति स्वात्मनो निर्देशः, काङ्क्षितवान्धवः काङ्क्षितमर्माष्टं वान्धवं बन्धोर्भावः सम्बन्धः, भावार्थेऽण्प्रत्ययः, यस्य तादृशः, अथवा—मया, सहेति शेषः, काङ्क्षितवान्धवः काङ्क्षितं वान्धवं येन सः, स राजा पूजनीयः प्रतापी महासेनो नाम भूपतिः, अपि कुशली, अपीति प्रश्रनार्थकम्, कुशलमस्यास्तीति कुशली, कुशलयुजो वर्तते वा ? तुष्टो रुष्टश्च राज्ञां निग्रहानुग्रहौ कर्तुं समर्थौ यो हि मत्सम्बन्धाय सातिशयं स्पृहयते, अहं वा यदीयं सम्बन्धमभिलषामि नृशम्, अपि नाम तत्रभवतो मान्यस्य मर्ह्यपतेः सर्वतः कुशलं वर्तते ? तदेतन्निवेदनीयं भवतेत्याशयः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ६ ॥

स्वस्वामिनो विषये राज्ञा वत्सराजेन कृतं कुशलप्रश्नमाकर्ण्य काञ्चुकीयस्तन्निवेदयन् ब्रूते—अथेति । किमन्यत्, एवमेव वर्तते । अस्ति तावच्छ्रीमतो महासेनस्य कुशलम् । इत्येवं निवेद्य कुशलं स्वामिनो महासेनस्य, तत्कृतमपि वत्सराजविषयकं कुशलप्रश्नं सूचयति—इहापीति । इहापि वत्सराज्येऽपि सर्वगतं सर्वविषयकं, सर्वेषामिति यावत्, पृच्छतीति भूतार्थे वर्तमानता । स कुशलेन श्रीमदस्मत्स्वामिनेह भवद्राज्येऽपि सर्वेषां कुशलं पृष्टमित्यर्थः ।

किमिति । प्रियाविरहेण स्वकीयं कुशलमपश्यन्नात्मनः कुशलप्रश्नविषये

पृथिवी के राजाओं की उन्नति तथा अवनति करने में समर्थ, मेरे साथ सम्बन्ध चाहने वाले या जिनका सम्बन्ध मुझे अर्माष्ट है, वे राजा कुशल-सम्पन्न तो हैं ? ॥ ६ ॥

कंचुकी—और क्या ? महासेन कुशलपूर्वक हैं । यहाँ भी आप सब लोगों का कुशल पूछते हैं ।

राजा—(आसन से उठकर) महासेन को क्या आज्ञा है ?

काञ्चुकीयः—सदृशमेतद् वैदेहीपुत्रस्य । नन्वासनस्थेनैव भवता श्रोतव्यो महासेनस्य सन्देशः ।

राजा—यदाज्ञापयति महासेनः । [उपविशति ।]

काञ्चुकीयः—दिष्ट्या परैरपहृतं राज्यं पुनः प्रत्यानीतमिति । कुतः—

किमप्यनुत्तरयन्निदानीं राजा श्रीमन्महासेनसन्देशं श्रोतुमिच्छुस्तदुचितमिदं वचनं प्राह काञ्चुकीयम् । ज्ञाधातोर्ण्यन्ताल्लट्, तस्य चात्र माधवमतेऽचाक्षुपज्ञानार्थक-तया मित्वाभावान्न ह्रस्वः । कस्तावदादेशोऽस्ति मत्कृते श्रीमतो महासेनस्य ? आसनोत्थानपुरःसरं राज्ञः सन्देशश्रवणोद्यतत्वमिदं पूज्यवर—श्रीमन्महासेनविषये पर-मादरं सूचयति श्रीवत्सराजस्य । अत एव 'आज्ञापयती'त्युक्तं न तु 'सन्दिशती'ति ।

'आसनादुत्थार्यैव गुरुजनादेशः श्रवणीय' इत्याशयेन राज्ञस्तादृशमाचारं दर्शितवतो विनयभावं प्रशंसन्नाह काञ्चुकीयः—सदृशमिति । एतत् आसन-त्यागरूपादरविशेषाविष्करणम्, वैदेहीपुत्रस्य, विदेहस्य मिथिलाधीश्वरस्यापत्यं स्त्री वैदेही उदयनस्य जननी, 'तस्यापत्य'मित्यण्, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्, तस्याः पुत्रस्य । ननु किन्त्वित्यर्थः । श्रीमन्महासेनसन्देशश्रवणविधौ तदेतदास-नोत्थानरूपसमुदाचारप्रदर्शनं विदेहराजदौहित्रस्य भवतो युज्यत एव । मातृवंश-परम्परागतोऽयं विनयः स्थानेऽलङ्करोति भवन्तम् । युक्तेमेवैतत्सर्वथा । किन्तु समयेऽस्मिन्नासनमासीन एव श्रीमान् महासेनभूपतेः सन्देशभाषितं शृणुयात् । तच्छ्रवणे पुनः स्वासनादुत्थानस्य नावश्यकतेयमिति भावः ।

'आसनादनुत्थार्यैव भवता स्वामिनः सन्देश आकर्णनीय' इत्येवं कञ्चुकि-नाऽनुरुद्धो राजा महासेनभूपतिनैव यथाऽऽदिष्ट इव ब्रूते—यदाज्ञापयतीति । भवदीयमनुरोधमेतमनुल्लङ्घनीयं महासेनस्यैवादेशं मन्ये । अतस्तदनुसारमेव साम्प्रतं वर्तेऽहमित्यर्थः । इत्युक्तवतो राज्ञ उपवेशनं दर्शयति—उपविशतीति ।

अवसरोचितमिदानीं श्रीमन्महासेनसन्देशं निवेदयति काञ्चुकीयः—दिष्ट्ये-ति । 'दिष्ट्या' इत्यव्ययं हर्षार्थं, 'दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः । इति

कञ्चुकी—यह वैदेही-पुत्र के योग्य ही शिष्टाचार है । किन्तु महाराज महासेन के सन्देश को आप आसन पर बैठकर ही सुनें ।

राजा—महासेन की जैसी आज्ञा । (बैठता है ।)

कञ्चुकी—मानन्द की बात है कि शत्रुओं द्वारा छीना गया राज्य फिर लौटा लिया गया । क्योंकि—

कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते ।

प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ॥ ७ ॥

राजा—आर्य ! सर्वमेतन्महासेनस्य प्रभावः । कुतः—

शब्दो वाक्यसमाप्तिसूचकः । सपत्नापहतराज्यः श्रीमान् यत्किल परान् पराभूय पराक्रमेण विजयश्रियाऽलङ्कृतः स्वं राज्यं पुनः प्राप्तवांस्तदेतदिदानीं महतः प्रमोदस्य स्थानम् । तदर्थं च भवानभिनन्दनीय इत्यर्थः । धीरतासहचरितोत्साहसम्पत्तिश्च भवतोऽस्मिन् विजये हेतुभूतास्तीति गूढमत्र व्यङ्ग्यम् । तदेव समर्थयन्नाह—कुत इति । यत इत्यर्थः ।

तथा हि—कातरा इति । ये पुरुषाः कातरा अधीराः, अपि वा अपि च अशक्ताः शक्तिरहिताः सन्ति, तेषु पुरुषेषु, उत्साहोऽध्यवसायः 'उत्साहोऽध्यवसायः स्या'दित्यमरः, न जायते लब्धावकाशो न भवति । हि युक्तमेवैतत्, प्रायेण बहुधा, नरेन्द्रश्रीः राजलक्ष्मीः समृद्धं राज्यसुखमिति यावत्, सोत्साहैरुत्साहसम्पन्नैरेव पुरुषैः, भुज्यते आस्वाद्यत इत्यर्थः । शक्तिमन्तोऽप्यधीरा ये, ये च धीरा अप्यशक्ता वर्तन्ते, उभयविधा अप्यमी उत्साहंशक्त्या विरहिता भवन्ति । उत्साहस्तु वैर्यं शक्तिं चेत्युभयमप्यपेक्षते, बहुत्रेदं दृश्यते, यदुत्साहेन सम्पन्ना एव राजश्रियं मोक्षं पारयन्ते, अलसानामनुद्यमिनां च राज्यसुखं सर्वथा दुर्लभमिति । सोत्साहं च भवन्तं विजयलक्ष्मीः स्वयं वृत्तवतीति लब्धराज्यो भवानभिनन्दनीय इत्येष भवन्तनुद्दिश्य श्रीमन्महासेनस्य सन्देशो वर्तत इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७ ॥

श्रीमतो महासेनस्य सन्देशमेतं निशन्य 'श्रीमन्महासेनप्रभावेणैव सर्वमिदं सम्पन्नम्, अन्यथा दुर्लभविजयावाप्तौ मम का वा शक्तिरित्यर्थकं वचनमाह राजा—आर्येति । 'आर्ये'त्ययं सम्युद्धवन्तपदप्रयोगो वृद्धं काञ्चुकीयं प्रत्यादरभावं सूचयति राज्ञः । सर्वमेतदिति सामान्ये नपुंसकता, विजयश्रियो लाभः परापहतराज्यस्य पुनः प्रत्याहरणं चेति तदर्थः । प्रभावशब्दस्य नियतलिङ्गत्वान्न

जो अधीर और असमर्थ होते हैं, उनमें उत्साह उत्पन्न नहीं होता । प्रायः उत्साही पुरुष ही राज-संपत्ति का उपभोग करते हैं ॥ ७ ॥

राजा—आर्य ! यह सब महासेन का प्रभाव है । क्योंकि—

अहमवजितः पूर्वं तावत् सुतैः सह लालितो

दृढमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ।

निधनमपि च श्रुत्वा तस्यास्तथैव मयि स्वता

ननु यदुचितान्वत्सान् प्राप्तुं नृपोऽत्र हि कारणम् ॥ ८ ॥

पुंस्त्वपरिवर्तनम् । प्रभावजन्यमिति तस्यार्थः । वचनं चेदमभिमानशून्यतां विनया-
लङ्कृततां द्योतयति राज्ञः । कुतः इति विजयस्य तत्प्रभावसाध्यत्वसूचनमिदम् ।

तथा हि—अहमिति । पूर्वं पुरा गजमृगयावसरे, तावत्पदमप्यर्थे, अवजितः
पराजित्य निगृहीतोऽप्यहं, गुणवत्सलत्वात् सुतैः सह स्वपुत्रैः समं, दृढमत्यर्थं
लालितो लालनपूर्वकं पालितोऽभवम्, अर्थान्महासेनेन । तदानीं च तत्र तिष्ठता
मया, कन्या तस्यैव राज्ञो महासेनस्य कुमारी वासवदत्तेति यावत्, अपहृता अप-
हरणपूर्वकं ततः स्वं नगरमानीता, भूयः पुनश्च, न रक्षिता अग्निदाहान्न पालिता ।
च किञ्च, तस्याः स्वकन्यायाः, निधनं श्रुत्वापि विनाशश्रवणादपीत्यर्थः, तथैव पूर्व-
वदेव, मयि मद्विषये, महासेनस्येति शेषः, स्वता आन्मीयता वर्तते, 'स्वोज्ञातावात्मनि
स्वं त्रिष्वान्मीये' इत्यमरः । ननु निःसंशयम्, उचितान्वत्सान् प्राप्तुं मदीयशासन-
योग्यं वत्सराज्यं पुनः शत्रोः सकाशात्स्वायत्तीकर्तुं यत्, 'मया समर्थेन जात'मिति
शेषः, 'शक्रधृषे'त्यादिना 'प्राप्तु'मिति तुमुन् प्रत्ययः, अत्र राज्यप्राप्तिक्षमतास्ये-
ऽस्मिन्विषये, नृपो हि, हिपदमेवार्थे, राजा महासेन एव, कारणं निमित्तभूतोऽस्ती-
त्यर्थः । 'पुरा खलु वत्सदेशाधीश्वरमुदयनं नाम वीरं वैणिकाचार्यं गजविद्याविदं
गुणिनं तदीयगुणलोभेन स्वकन्याया वासवदत्तायाः पतिं कर्तुमिच्छंस्तदुचितावसरा-
न्वेपणपरायणः प्रद्योतनामा नरपतिः कदाचित् स्वरसान्मृगयार्थं कमपि वनोद्देश-
मागतं तं गजमृगयापराधेन च्छलाद्वन्दीकृतमात्मनोऽन्तःपुरमानीय वासवदत्ता-
वीणाशिक्षणे नियुज्य पुत्रवत्पालयाञ्चक्रे । कियच्चिरं च तत्रावस्थाय वत्सराजो यौगन्व-
रायणनामधेयस्य मन्त्रिणश्चातुर्येण वासवदत्तां नाम निजप्रीतिपात्रं राजकन्यां ततो-
ऽपहृत्य कौशाम्बीं निजां राजधानीं पर्यापतत् ।' एतत्कथानुसार्येव राज्ञः स्वीयावस्था-

पहले मैं जीता जाकर अपने लड़कों के साथ जिनसे पाला गया, उनकी कन्या को मैं
बलपूर्वक भगः ले आया और फिर उसकी रक्षा न कर सका । उस कन्या की मृत्यु का
समाचार पाकर भी उनका मेरे ऊपर वही पूर्ववत् प्रेम या ममता बनी हुई है । निश्चय,
मेरे शासन के योग्य वत्सराज्य के फिर पाने में वे राजासाहब ही कारण हैं ॥ ८ ॥

काञ्चुकीयः—एष महासेनस्य सन्देशः । देव्याः सन्देशनिहात्रभवती
कथयिष्यति ।

राजा—हा ! अन्व !

षोडशान्तःपुरज्येष्ठा पुण्या नगरदेवता ।

प्रदर्शनमिदम् । अयमर्थः—पुरा किल गजवृगयापराधभाजं वन्दीकृत्यापि मां गुण-
ग्राही पुत्रवत् पालितवान् सर्वतो महासेनः । अहञ्च तांस्तदुपकारानवगणय्य कृतज्ञो
राजकन्यामपाहरं देवादग्निना दह्यमानां च तां रक्षितुं नापारयम् । निजात्मजावि-
नाशकृतमिदं कालेन विदित्वापि सापराधेऽप्युदारो मयि महासेनोऽद्यापि तादृशीमेव
स्वीयत्वबुद्धिं यददलम्बते, तदिदं कृतदौर्जन्येऽपि मयि तदीयं सांजन्यमभिनन्द-
नीयं नाम । सन्देहलेशस्यापि नात्रावकाशो वर्तते—यदहं परैरपहृतं पुनरात्मनो
राज्यं करगतं कर्तुं समर्थोऽभूवम्, स एष श्रीमन्महासेनस्यैव प्रभुशक्तेर्महीयान्
महिमा । मदीयराज्यप्राप्तौ ध्रुवं तेनैव राज्ञा कारणीभूतेन जातम् । अहन्त्वक्त्रिष्विक्करो
महत्तमेऽस्मिन्कर्मण्यसमर्थ एवासं सर्वयेति । हरिणीच्छन्दः । ‘रसयुगहयैस्तौ त्रौ
स्लौ गौ यदा हरिणी तदा’ इति तल्लक्षणम् ॥ ८ ॥

राज्ञो वचनं श्रुत्वा काञ्चुकीय आह—एष इति । एष पूर्वोक्तः । इह अस्मि-
न्समये । महाराजमहासेनस्य सन्देशवागियं मया निवेदिता । इदानीं महाराज्या
अज्ञारवत्याः सन्देशस्तावन्मान्यया वासवदत्तोपमाया निवेदयिष्यते । सोऽयं च तत्
एवावगन्तव्यो भवेत्यर्थः । ‘अत्रभवती’ति पदप्रयोगोऽयं काञ्चुकीयस्य राजकन्याया
वासवदत्ताया उपमातरं वसुन्धरां प्रत्यादरभावं सूचयति ।

अश्रुसन्देशश्रवणात्पूर्वं मातृकुल्यां तां मातृपदेन सम्बोधयंस्तदीयं कुशलं
जिज्ञासु राजा तदुचितं वचः प्रयोक्ष्यन्नाह—हा ! अम्बेति । मातः ! कष्टम् ।
एष च राज्ञः स्वामिनो वियोगेन दुःखिनीं मातृकुल्यां अश्रुसुद्दिश्य शोकानुभावो
दर्शितः कविना ।

षोडशेत्यादि । षोडशान्तःपुरज्येष्ठा, - षोडशानां षोडशसंख्याकानाम्

काञ्चुकी—यह श्रीमहासेन का संदेश है । देवी (महारानी) का संदेश आया वसुन्धरा कहेंगी ।
राजा—हाय ! माता !

सोलह रानियों में प्रधान (महिषी), पवित्र, नगर की देवता, मेरे प्रवास-दुःख से

मम प्रवासदुःखार्ता माता कुशलिनी ननु ? ॥ ६ ॥

धात्री—(क) अरोआ भट्टिणी भट्टारं सव्वगदं कुसलं पुच्छदि ।

राजा—सर्वगतं कुशलमिति ? अम्ब ! ईदृशं कुशलम् ।

(क) अरोगा भट्टिनी भर्तारं सर्वगतं कुशलं पृच्छति ।

अन्तःपुराणामन्तःपुरस्थानां राजभोग्यस्त्रीणां मध्ये ज्येष्ठा प्रधानभूता महिषीति यावत्, 'स्यगारं भूभुजामन्तःपुर'मिति कोपादन्तःपुरशब्दो राजमहिलागार-वाचकोऽप्यत्र तात्स्थ्याद्राजदारेषूपचरितो बोद्धव्यः, पुण्या पवित्रचरिता, नगरदेवता पूजनीयत्वाच्चगरस्य देवतेव स्थिता, मम मे, प्रवासदुःखार्ता, प्रवासदुःखेन वियोग-रूपेण कष्टेन आर्ता पीडिता, माता मातृकल्पा श्वश्रूरङ्गारवती, कुशलिनी, ननु-शब्दः प्रश्नार्थे, कुशलयुक्ता वर्तते वा ? या किल शुद्धेन चारित्र्येण पूजनीया राज-महिषी नगरदेवतेव मन्यते लोकैः, या च मदीयवियोगदुःखेन दुःखिनी वर्तते, तस्या मातुरङ्गारवत्याः कुशलं विद्यते ? अत्र राज्ञा कृतं मातुरङ्गारवत्या दुःखिनीत्ववर्णनं स्वात्मजासम्बन्धेन पुत्रनिर्विशेषे राजनि वात्सल्यभावोदयेन च स्वाभाविकतयो-चितं वेदितव्यम् । षोडशान्तःपुरज्येष्ठेति मातुर्विशेषणेन महासेनभूपतेर्भोगिन्यः स्त्रियः षोडशाऽऽसन्निति सूचितम् । अनुष्टुप् वृत्तमिदम् ॥ ९ ॥

धात्रीदानो स्वामिन्याः कुशलं, तथा कृतं वत्सरामुद्दिश्य कुशलप्रश्नं च निवेदयति—अरोआ इति । अरोगा आरोग्यवती कुशलिनीति यावत्, भर्तारं स्वामिनं वत्सराम्, 'अकथितं चे'त्यनेन कर्मसंज्ञा । अस्मदीया स्वामिनी स्वयं कुशलिनी श्रीमृतः सपरिवारस्य कुशलं जिज्ञासत इत्यर्थः ।

राजा च स्वात्मनः सपरिवारस्य श्वश्रूकृतममुं कुशलप्रश्नमाकर्ण्य सशोकं व्रूते—सर्वगतमिति । इतिशब्दादनन्तरं 'पृच्छयते' इत्यर्थबलाद् योजनीय-मत्र । किं सपरिवारस्य मे कुशलं मात्रा पृष्ठमित्यर्थः । इत्येवमुक्त्वा स्वकुशल-विषये स्वावस्थां निवेदयति—अम्बेति । मातः ! ईदृशं कुशलं वर्तते, यादृशं मया-नुभूयतेऽयुना वासवदत्तावियोगविकलेन । अकुशलमेव ममेत्यर्थः । अकुशलिन्या प्रियया वियुक्तोऽहं कष्टेन कथञ्चित्प्राणिमि । एतेनैव कुशलं मदीयमुन्नेयम् । केवलं कथ-

दुःखी माताजी कुशल-पूर्वकं तो हैं ? ॥ ९ ॥

धात्री—सकुशल महारानी सपरिवार आपका कुशल-मंगल पूछती हैं ।

राजा—सबका कुशल पूछती हैं ? माँ ! यहाँ तो ऐसा कुशल है ।

घात्री—(क) मा दाणिं भट्टा अदिमत्तं सन्तप्पिटुं ।

काञ्चुकीयः—धारयत्वार्थपुत्रः । उपरताऽप्यनुपरता महासेनपुत्री

(क) मेदानीं भर्तातिमात्रं सन्तप्नुम् ।

मपि शारीरं कुशलं वर्तते, माननं तु तत्रास्येव साम्प्रतं हृतभाग्यस्य ममेति भावः ।

अत्र च 'यादृशं कुशलं' मित्येवं कुशलस्वरूपं किमप्यनभिधाय 'ईदृशं' मित्यनेन ध्वनिमर्यादया स्वीयमकुशलं तावद् व्यक्ततां नीतं राज्ञा । एतेन प्रियाविरहाद्राज्ञोऽवस्थाविशेषस्य कष्टमयत्वमनिर्वचनीयत्वं च द्योत्येते । 'स्वावस्थायां च यथार्थतो निवेदितायानुद्वुद्धकन्यावियोगदुःखा च माता समधिकं दुःखं प्राप्नुयादित्येवं तत्कालोचितं विचारयन् राजा किमपि गूढं सूचितवान् कुशलविषये च विशिष्य किञ्चिन्नोक्तवान् । पूर्वं कञ्चुकिमुखेन श्रीमन्महासेनकृतमात्मनो विषये कुशलप्रश्नमाकर्ण्यपि तत्र किमपि स्वावस्थानिवेदनं कष्टकरमनुचितं च मन्यमानेन तद्विषये राज्ञा मौनमेवावलम्बितम् । इदानीं पुरस्तात्पुनरप्युपगतं तमेव घात्रीमुखेन महाराज्याः प्रश्नमवगत्य 'किमपि तद्विषये सूचनीयमेव' इति तदुचितमुत्तरं तदेतदस्तुदं कल्पितमिति दिक् ।

पूर्वोक्तेन वचसा श्रीमतो राज्ञः शोकाकुलत्वमाकलयन्ती राजानं समाश्वासयति घात्री—मेति । अर्हतीति शेषः । स्वावस्थास्मरणेन नात्यर्थमवलम्बनीयोऽस्मिन्समये श्रीमता सन्तापः । न मनः खेदनीयमेवम् । वियोगदुःखं पुनः स्मृतं सद् दुःखमेवोद्बोधयेत् । सर्वथेदमिदानीमनुचितं निष्कलं चेति भावः ।

काञ्चुकीयोऽपि राज्ञः शोके समुचितं समाश्वासनवचनं प्रस्तौति—धारयत्विति । धारयतु निवृद्धानु, शोकावेगमिति शेषः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, अनुकम्प्यमाना, अनुकम्पा कृपा सा चात्र स्मरणरूपा, स्मर्यमाणेति यावत् । साम्प्रतं तत्रभवता भवतैष शोकावेगोऽन्तर्निग्रहीतव्यः । अदर्शनं गतापि श्रीमती वासवदत्ता सम्प्रतीदमीदृशं श्रीमता स्मरणविषयत्वं नीयमाना ध्रुवं जीवत्येव । अतस्तद्विनाशविषये न किञ्चिच्छोचितव्यं भवतेत्याशयः । 'वासवदत्ताया रक्षणमहं न तावत्कर्तुं

घात्री—अब आप अधिक शोक न करें ।

कञ्चुकी—श्रीमान् शोक के आवेग को रोकें । श्रीमान् से इस प्रकार स्मरण की जानेवाली महासेन की पुत्री वासवदत्ता नर कर भी नहीं नरो । अथवा (मैं वासवदत्ता का रक्षण नहीं

एवमनुकम्प्यमानार्यपुत्रेण । अथवा—

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति ? ।

एवं लोकस्तुल्यधर्मो वनानां काले काले छिद्यते रुह्यते च ॥१०॥

पारितवानित्यत्रापि विषये भवता विपादो न विधेय इत्याशयेनाह—अथवेति । वासवदत्तारक्षणविधावक्षमतापि सेयं दैवकृता न भवतश्चिन्तनीयेति भावः ।

तथा हि—कः कमिति । मृत्युकाले आयुषः क्षयस्यावसरे समुपस्थिते, कः सप्रयत्नोऽपि नरः, कं प्रीतिपात्रमपि जनं, रक्षितुं शक्तः मृत्योः सकाशात्परित्रातुं समर्थो भवति, अर्थात्, आसन्नमृत्युम्रियत एव सर्वोऽपीति भावः । अत्र विषये दृष्टान्तं दर्शयति—रज्जुच्छेद इति । रज्जुच्छेदे, रज्जोर्गुणस्य घट बन्धनसमर्थस्य वस्तुन इति यावत् छेदे भङ्गे सति, के पुरुषा जलमुद्धर्तुमिच्छन्तोऽपि, घटं रज्जु-बलात्कूपमध्ये प्रवेशितं कलशं, धारयन्ति कूपान्तःपतनान्निवारयितुं पारयन्ति, न केऽपीत्यर्थः । भग्नरज्जुर्घटस्तावत्कूपान्तः पतत्येवेति भावः । यथासमयं देवा-दुपनतौ शरीरिणामुत्पत्तिविनाशौ भवत एवेत्याह—एवमिति । एवं पूर्वप्रदर्शित-प्रकारेण प्राणिनामदृष्टमात्रैकपरतन्त्रतयेति यावत्, वनानाम्, अत्र वनपदं तत्र-स्थवृक्षोपलक्षकम्, वनस्थानां वृक्षाणामित्यर्थः, तुल्यधर्मः, तुल्यः समानो धर्मः वक्ष्यमाणो गुणो यस्य तादृशः, लोको मनुष्यः, काले काले तत्र तत्र तदनुकूले समये, छिद्यते छिन्नो भवति नश्यति, रुह्यते रोहत्युत्पद्यते च । अयं भावः—अवलम्ब्य-भूतायां रज्जौ सत्यामेव यथोपरिष्ठाद्धटस्तिष्ठति तदभावे च स कूपान्तर्गुणं पतति, तथैव सति शेषे जीवितकालस्य जनोऽवतिष्ठतेऽन्यथा च परवशो मृत्युमुखं प्रवि-शति । भग्नरज्जुर्घटो गतायुश्च पुमान् प्रयत्नशतैरपि केनापि तदानीं नियतभाविनो विनाशाद्रक्षितुं न शक्येते । दुर्लभस्तत्र सर्वथा पुं प्रयत्नः । वनस्याः पादपा यथा यथासमयमुत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, एवमेव प्राणिनां जन्ममृत्यू नियतकालभाविना-वनिवार्यौ नियतम् । अतश्च 'न मया वासवदत्ता रक्षितुं पारिते'त्येवं चिन्तया

कर सका—यह भी आपको नहीं सोचना चाहिये)—

मृत्यु का समय आजाने पर कौन किसको बचा सकता है ? रस्सी के टूट जाने पर कौन घड़े को धारण करते हैं अर्थात् गिरने से रोक सकते हैं ? इसी तरह मनुष्य भी वृक्षों के समान—जैसे वृक्ष समय समय पर काटे जाते हैं और उत्पन्न होते हैं—समय समय पर मरते उत्पन्न होते हैं ॥ १० ॥

राजा—आर्य ! मा मैवम् ,

महासेनस्य दुहिता शिष्या देवी च मे प्रिया ।

कथं सा न मया शक्या स्मर्तुं देहान्तरेऽपि ॥ ११ ॥

नात्माऽनुतापनीयः, कथमसौ दैवाद्विनश्यन्ती रक्षितुं शक्यासीद्भवता । तथा च श्रीहर्षः—‘न वस्तु दैवस्वरसाद्विनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः’ इति । अत्र ‘तुल्यधर्म’ इति पदे ‘धर्मादनिच् केवलात्’ इत्यनिच् प्रत्ययः समासान्तविधेरनित्यत्वकल्पनया न कृतः कविना । ‘तुल्यधर्मा’ इति युक्तं पठितुम् । ‘छिद्यते स्थ्यते’ चेत्यत्रोभयत्र कर्तुः कर्मवद्भावः, तेन यगात्मनेपदे । शालिनीनामकं छन्दोऽदः, लक्षणमुक्तं प्रागेतदीयम् ॥ १० ॥

आर्येति । दर्शनविषयातीतवासवदत्तास्मरणविषयान्निवारयन्तं काञ्चुकीयं प्रति वासवदत्ताविस्मरणस्य दुःसम्भवत्वं प्रतिपादयतो वचनमिदं राज्ञः । अत्र वाक्ये ‘वोचः’ इति शेषः । श्रीमन् ! नैवेदं वक्तव्यं भवता, यद् ‘वासवदत्ताऽनुचिन्तनं न कर्तव्य’मिति । स्मृतिपथादपनेतुं न शक्या सा मत्प्रिया ।

तथा हि—महासेनस्येति । महासेनस्य तन्नाम्नो भूपतेः, दुहिता कन्या, मे शिष्या मत्तः सङ्गीतविद्यां शिक्षितवती, देवी कृताभिषेका महिषी, प्रिया असाधारणप्रणयास्पदं चेत्येवंगुणविशिष्टा, साऽनुभूता वासवदत्ता, देहान्तरेषु अन्येषु जन्मस्वपि, किं पुनरेतस्मिज्जन्मनीत्यपिशब्दार्थः, मया तद्गुणान् जानता, कथं केन प्रकारेण, स्मर्तुं चिन्तयितुं न शक्या न पार्या । या किल निरतिशयं मयि वात्सल्यं बहत्तः श्रीमतो महीपतेर्महासेनस्य कन्यासीत्, यां च विनेयां नपरिश्रमं सङ्गीतविद्यामहं शिक्षितवान्, यया हि मन्महिषीत्वपदं गुणैर्विभूषितं व्यधीयत, यस्यै च प्रेमसर्वस्वाय मे परवशं चेतः सुतरां स्पृहयते स्म, तादृशाऽवर्णनीयगुणविशेषशालिनीं प्रियतमां तां वासवदत्तामस्मिज्जन्मनि कथमहं विस्मर्तुं शक्नुयाम् ? जन्मान्तरेऽप्यविस्मरणीयं कुतो नाम नाकलनीयं तद्गुणगौरवं गुणज्ञेन मयेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११ ॥

राजा—आर्य ! नहीं, (ऐसा न कहिये)

वह महासेन की पुत्री मेरी प्रिय शिष्या और प्रिय रानी थी । मैं उसका जन्म-जन्मान्तर में भी कैसे स्मरण नहीं कर सकता ? अर्थात् मैं उसे कभी भी भूल जाने की इच्छा रखने पर भी नहीं भूल सकता ॥ ११ ॥

धार्त्री—(क) आह भट्टिणी—उपरदा वासवदत्ता । मम वा, महासेणस्स वा जादिसा गोपालअपालआ, तादिसो एव्व तुमं पुढमं एव्व अभिप्पेदो जामादुअत्ति । एदण्णिमित्तं उज्जइणिं आणीदो । अणग्गि-सक्खिअं वीणाव्यपदेशेण दिण्णा । अत्तणो चवलदाए अणिवुत्तविवाह-मङ्गलो एव्व गदो । अहअ अहोहिं तव अ वासवदत्ताए अ पडिक्किदिं चित्तफलआए आलिहिअ विवाहो णिवुत्तो । एसा चित्तफलआ तव

(क) आह भट्टिनी—उपरता वासवदत्ता । मम वा महासेनस्य वा यादृशौ गोपालकपालकौ, तादृश एव त्वं प्रथममेवाभिप्रेतो जामातेति । एतन्निमित्तमुज्जयिनीमानीतः, । अनग्निसाक्षिकं वीणाव्यपदेशेन दत्ता । आत्मनश्चपलतयाऽनिवृत्तविवाहमङ्गल एव गतः । अथ चावाभ्यां तव च वासवदत्तायाश्च प्रतिकृति चित्रफलकायामालिख्य विवाहो निवृत्तः । एषा

तमेतमुपस्थितं राज्ञः प्रियतमाऽतीतविषयानुचिन्तनप्रसङ्गमाक्षिप्य धार्त्री श्रीमन्म-हाराज्याः सन्देशवाचोऽवशेषमुपक्षिपन्तां ब्रूते—आहेति । भट्टिनी स्वामिनी, आह सन्दिष्टवतीति यावत् । अस्मदीयस्वामिन्या वक्ष्यमाणमिदं सन्दिष्टमस्ती-त्यर्थः । तमेव सन्देशाकारं दर्शयति—उवरदेति । मम वा महासेनस्य वेत्यत्र वापदद्वयं चार्थे, चकारार्थश्च समुच्चयः, गोपालकपालकौ, गोपालकश्च पालकश्चे-त्येतन्नामकौ द्वौ राजकुमारौ, यादृशौ प्रीतिभाजाविति शेषः, प्रथममेव उज्जयिन्यां तवानयनात्पूर्वमेव, एतन्निमित्तं जामातृभावं त्वां प्रापयितुम्, जामातरं कर्तुमिति यावत् । न विद्यतेऽग्निर्वैवाहिकोऽग्निः साक्षी साक्षाद् द्रष्टा यस्मिन्कर्मणीत्यनग्नि-साक्षिकम्, इदञ्च दत्तेति क्रियाया विशेषणम्, वीणाव्यपदेशेन वीणावादनशिक्षण-व्याजेन, वस्तुतस्त्वदीयभार्यात्वेन, 'तुभ्यं से'ति शेषः । चपलतया अधीरतया, न निवृत्तं न सम्पन्नं विवाहमङ्गलं परिणयोत्सवो अस्त्येत्यनिवृत्तविवाहमङ्गलः, 'त्वं तथा सहे'ति शेषः । अथ च तदनन्तरम्, प्रतिकृतिम्, आकारसंवादिनीं काय-

धार्त्री—नहारानी कहती हैं कि वासवदत्ता तो मर गई । मेरे या महाराज के जैसे गो-पालक और पालक दो पुत्र प्रिय हैं, वैसे ही तुम हो और पहले ही से जामाता मान लिए गये हो । इसलिए तुम उज्जयिनी में लाये गये थे । अग्नि को साक्षी किये बिना ही वीणा सिखाने के बहाने वह तुम्हारे स्वाधीन कर दी गई । किन्तु अपनी चञ्चलता के कारण विवाह-मंगल हुए बिना ही तुम चले गये । तब हम दोनों ने तुम्हारा और वासवदत्ता की

सआसं पेसिदा । एवं पेक्खिअ णिव्वुदो होहि ।

राजा—अहो ! अतिस्निग्धमनुरूपं चाभिहितं तत्रभवत्या ।

चित्रफलका तव सकाशं प्रेषिता । एतां दृष्ट्वा निर्वृतो भव ।

च्छायाम्, चित्रफलकायां चित्रफलके काष्ठपटपत्रादिरपचित्राधारविशेषे, स्त्रीत्वमिदं कर्वेर्निरङ्कुशत्वात् । आलिख्य सम्पाद्य, निर्वृतः कृतः । निर्वृतः अपगतप्रियावियोग-व्ययः स्वस्थचितः, सुखीति यावत् । अयमर्थः—दैवशादिदानीं कालेन क्वलि-ताया वासवदत्ताया दर्शनं दुर्लभम् । वत्सयोगोपालकपालक्योर्विषये श्रीमतो महा-राजस्य मम च यथा वात्सल्यं वर्तते तथा त्वय्यपि । युष्मानु न कश्चिदावयोर्भेद-भावः । उज्जयिन्यां त्वदागमनात्पूर्वमेव त्वद्गुणलुब्धाम्यामावाभ्यां मनसां त्वं जामाता कल्पितः । तदेव च मानसोद्दिष्टं पूरयितुं त्वदीयजामातृभावसम्बन्ध-सङ्घटनाभिप्रायेण पुरा त्वमुज्जयिन्यामुपस्थापितः । अकृत्वाऽग्निं साक्षिणं तत्र वीणावादनकलाकौशलशिक्षणच्छलेन तुभ्यं दत्ता स्वकन्या वासवदत्ता । गान्धर्व-विवाहविधिना च स्वीकृत्य तां तत्प्रीतिपाशपरवशेन त्वया चेतसश्चाञ्जल्येन विवाह-मङ्गलविधानमस्मत्सम्पादयिष्यमाणमनपेक्ष्येव तथा सह गूढं स्वां नगरीमागतम् । आवां च तदेतदालोच्य त्वया सह वासवदत्तायाः परिणयं कर्तुमिच्छन्तौ तदिच्छा-पूर्तेरुपायमनुरूपं कमप्यपश्यन्तौ चिरतिथात्कालादभिलषितं विवाहमङ्गलं युवयोरा-लेख्यकल्पितयोः कृत्रिमं सम्पाद्य कथञ्चित्सन्तोषं लब्धवन्तौ । मनस्तु नौ साक्षा-त्सत्यं सम्बन्धं युवयोर्मियः सम्पादयितुमिच्छति । अस्तु तावत्, गतं न शोच्यम् । विधेः सङ्केत एतादृगेव स्यात्कदाचि'दिति मत्वा तूष्णीमास्यते । चित्रफलकं च तदिदं युवयोराकृतिभ्यां संवदन्त्यौ प्रतिच्छाये विभ्रत् साम्प्रतं ग्रहितं त्वत्स-मीपम् । वासवदत्ताविरहानलज्वालाजालाकुलेन त्वया खलु चित्रदर्शनेनैव क्रयश्चि-च्छान्तिं नेयोऽन्तरात्मा । अयमेव तावदिदानीमुपायोऽस्ति मनसस्तेऽनुरञ्जनस्येति ।

श्रीमत्या अङ्गारवत्याः सन्देशभाषितमिदं प्रशंसति सानन्दं राजा—अहो इति । अहो इत्यानन्दसूचकमव्ययम् । अतिस्निग्धं स्नेहातिशयसमन्वितम् । श्रीमती मान्या मे श्वश्रूरसाधारणस्नेहपरिपूर्णं योग्यं च वचनमेतदुक्तवती ।

तत्सवीर चित्र-पट पर उतारकर तुम दोनों का विवाह कर दिया । यह चित्र-पट तुम्हारे पास भेजा है । इसे देखकर शान्त हो जाओ ।

। राजा—अहा ! महारानी ने अत्यन्त प्रेम-युक्त और अपने अनुरूप कहा ।

वाक्यमेतत् प्रियतरं राज्यलाभशतादपि ।

अपराद्धेष्वपि स्नेहो यदस्मासु न विस्मृतः ॥ १२ ॥

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! चित्तगदं गुरुअणं पेक्खिअ अभिवादेहुं
इच्छामि ।

धार्त्री—(ख) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ । [चित्रफलकां दर्शयति ।]

(क) आर्यपुत्र ! चित्रगतं गुरुजनं दृष्ट्वाभिवादयितुमिच्छामि ।

(ख) पश्यतु पश्यतु भर्तृदारिका ।

वात्सल्यातिशयसूचकं तदेतदाकर्णयतोऽतितरां प्रसीदत्यन्तरात्मा मे ।

वाक्यमिति । एतद्वाक्यं धार्त्रीमुखेन श्रीमत्या महाराज्या सूचितं सन्देश-
वचनमिदं, राज्यलाभशतादपि, शतशब्दोऽत्रायं बहुत्वं बोधयति, प्रभूतराज्यप्राप्ते-
रपीति यावत्, प्रियतरमतिप्रियं वर्तते, अर्थान्मम । प्रियतरत्वमेव तस्याह—
अपराद्धेष्वपीति । यत्, अपराद्धेष्वप्यस्मासु, बहुत्वमिदमात्मनो गौरवार्थम्,
कन्यापहरणादिरूपगुरुतरापराधभाजनेऽपि मयि, अम्बयेति शेषः, जनन्याङ्गार-
वत्येति तदर्थः, स्नेहः स्वीयत्वसूचकं वात्सल्यं, न विस्मृतो विस्मृतिं न प्रापितः,
अनुसृत एवेति यावत् । श्रयमाशयः—प्राप्तानि भूयांस्यपि राज्यानि न तथा मां
प्रोणयितुं प्रमवेयुर्यथेदमिदानीं श्वश्रूवाचिकं प्रोणयति । योऽहं तदीयकन्यापहारा-
दिकमक्षम्यापराधजातं कृतवांस्तत्रापि मयि तयोदारचित्तया यत्तावत्तादृशं वात्सल्यं
दर्शयते, तदेतदालोचयन् वचनमुदारमेतदीयमेतस्याः समधिकं रोचये । सर्वथैता-
दृशमुदारार्थं सन्दिशन्ती श्रीमती श्वश्रूरमिनन्दनीयामयेति । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १२ ॥

मान्यां वासवदत्तां चित्रविन्यस्तां द्रष्टुं तत्र स्वीयमुचितमादरं च दर्शयितुं
प्रस्तौति पद्मावती—अय्यउत्तेति । गुरुजनं वासवदत्तामिति यावत्, स्वामिन् !
चित्रस्यमेतं पूजनीयं वासवदत्तालक्षणं जनं नयनगोचरं कुर्वत्याः प्रणामेन तं
सम्भावयितुमीहते ममेदं मन इत्यर्थः ।

पेक्खदु इति । 'प्रणामकरणव्याजेन चित्रमिदं द्रष्टुमिष्यते नियतमेतये'ति

यह (दाई के द्वारा सास का भेजा हुआ संदेश-रूप) वाक्य सैकड़ों राज्य-लाभ से
अधिक प्रिय है । क्योंकि उन्होंने मुझ अपराधी पर से भी अपना प्रेम नहीं मुक्तया ॥ १२ ॥

पद्मा०—आर्यपुत्र ! तसदीर में गुरुजन का दर्शन कर प्रणाम करना चाहती हूँ ।

धार्त्री—देखिये, राजकुमारीजी देखिये (चित्रपट दिखलाती है ।)

पद्मावती—[दृष्ट्वा आत्मगतम्] (क) हं ! अदिसदिसा खु इअं
अय्याए आवन्तिआए । [प्रकाशम्] अय्यउत्त ! सदिसा खु इअं
अय्याए ?

राजा—न सदृशी । सैवेति मन्थे । भोः ! कष्टम् ।

(क) हम् ! अतिसदृशी खल्वियमार्याया आवन्तिकायाः । आर्यपुत्र !
सदृशी खल्वियमार्यायाः ?

तस्यास्तद्दर्शने धाव्याः नममप्रमोक्तिरियम् । अर्यानुरोधादत्र चित्रमिदं गुरुजनं वेति
कर्मपदाक्षेपः । 'पेक्खदु' पदद्विरुक्तिरत्रेयं पद्मावतीं तद्दर्शयितुं धाव्याः सम्भ्रमं,
सम्यग्दर्शनरूपमर्थं वा बोधयति । दिदृक्षितं तावद् दृश्यतां समीचीनतया निर्व-
र्त्यतां च राजकुमार्याऽस्मिन्समये स्वीयमनोगताभिप्रायपरिपूर्तिरित्यर्थः ।

चित्रेऽभिलिखितां वासवदत्तां स्वान्तिकन्यस्ताऽऽवन्तिकाकारेण संवदन्तीं संल-
क्ष्य पद्मावती सशङ्कमानसं ब्रूते—हमिति । 'हम्' इत्यव्ययं शङ्कायाम् । अति-
सदृशी अत्यन्तं समाना, खलुपदं त्वयै, इयं वासवदत्तायाः प्रतिकृतिः । इदमहं किं
पश्यामि ? अत्रैषा तु वासवदत्तायाः प्रतिकृतिर्ब्राह्मणेन तेन पूर्व मत्समीपे स्थापिता-
यास्तत्रभवत्या आवन्तिकायाः सर्वतः संवादं भजत्याकारेण । तेन च पूर्णमत्रोप-
लभ्यते साम्यम् । किमावन्तिका वासवदत्तैव ? एवं चेत्तय्यापहवात्प्रतारिताः सर्वे
वयं परित्राजकवेपधारिणा ब्राह्मणेन तेन । किमस्तीदम् ? भूतार्थं नावधारये किम-
पीति भावः । इत्येवंमानसं शङ्कित्वा 'वासवदत्तायाः स्वरूपेण सदृशी चेदियं प्रति-
कृतिस्तर्हि नूनमेतदीयाकृतिसादृश्यविशेषशालिनी श्रीमत्यावन्तिका वासवदत्तैव ।
यथार्थं च वासवदत्तास्वरूपं प्रियः पतिरेव परिचिनोतीति राजानमुद्दिश्य प्रकाशं
काकूत्तिमुपन्यस्यति—अय्यउत्तेति । खलुपदं वाक्यालङ्कारे, आर्याया वासव-
दत्ताया इति यावत् । नायः । किमिदं चित्रमाकारेण वासवदत्तया समानं वर्तते ?
एतादृशाकारैव भवतः प्रियासीद्वासवदत्ता ?

नेति । 'प्रतिकृतावस्थां वासवदत्तासादृश्यमस्ति न वेत्येतादृशि पद्मावत्याः

पद्मा०—(देखकर त्वगत) हू, यह तो आर्या आवन्तिका से बहुत ही मिलती-जुलती
है । (प्रकट) आर्यपुत्र ? यह तसवीर आर्या के ऐसी है ?

' राजा—सदृश नहीं, मैं समझता हूँ कि यह वही है । हाय ! शोक !—

अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य विपत्तिर्दारुणा कथम् ?

इदं च मुखमाधुर्यं कथं दूषितमग्निना ? ॥ १३ ॥

पद्मावती—(क) अय्यउत्तस्स पडिकिदिं पेक्खिअ जाणामि इअं
अय्याए सदिसी ण वेत्ति ।

(क) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिं दृष्ट्वा जानामीयमार्थायाः सदृशी न वेति ।

प्रश्ने राज्ञ उत्तरमिदम् । अत्र तस्याः सादृश्यं न दृश्यत, सादृश्यस्य भेदघटितत्वात्
सर्वथाऽनुपलब्धेः । एषा तु तदभिन्ना ध्रुवं तद्रूपैव साक्षादित्येवं कल्पना ममेत्यर्थः ।
सम्प्रति प्रियायाः प्रतिकृतेर्दर्शनादुद्बुद्धं विपादभावोदयं दर्शयति राज्ञः—भो इति ।
भो इत्यव्ययं कष्टसूचकम् । अहह ! महत् कष्टम्, कथमिदं सोढव्यम् ?

तदेव कष्टं विशदयति—अस्येति । अस्य पुरो दृश्यमानस्य मयाऽनुभूत-
चरस्येत्यर्थः, स्निग्धस्य सरसस्य लावण्यपूर्णस्य, वर्णस्य रूपस्येति यावत्, दारुणा
भीषणा असदृशीति यावत्, विपत्तिर्विनाशः, कथं किमिति, अभूत् इति शेषः । च
अपि च, इदम् अलौकिकं, मुखमाधुर्यं मुखस्याननस्य माधुर्यं सौन्दर्यमाकर्षकत्वम्,
अग्निना वह्निना, कथं केन प्रकारेण, दूषितं वैरूप्यं नीतं विध्वंसितमित्यर्थः । स्वरूप-
लावण्यं वदनसौन्दर्यं च दर्शनीयमिदमेतदीयं कथङ्कारमसदृशं विनाशमध्यगच्छत् ?
उचितो न चासीत्कमनीयाकृतिर्देहोऽयं दाहविषयीभवितुम् । अनुशुब्धवृत्तमिदम् ॥ १३ ॥

‘अभिन्नाकृतिरियं वासवदत्तायाः प्रतिकृतिरित्येवं पत्युर्वादितापि स्वयं तथा-
यार्थ्यं जिज्ञासमाना पद्मावती ‘आर्यपुत्रस्य प्रतिकृतिस्तदाकारसंवादिनी चेद्वासव-
दत्ताया अपि तादृश्येव सा कल्प्येत, एकस्याः प्रतिकृतेर्यथार्थरूपत्वे तदितरस्या
अपि तथात्वमनुमातुं शक्य’मिति स्वरूपेण पूर्णतया परिचितस्य पतिदेवस्य प्रति-
कृतिं द्रष्टुमिच्छन्ती ब्रूते—अय्यउत्तस्सेति । जानामीति भविष्यत्कालसामीप्ये
लट्, निर्णेष्यामीत्यर्थः । ‘प्रतिकृतावत्र वासवदत्तायाः सादृश्यं विद्यते नवे’ति
विषयं निर्णेतुमार्यपुत्रस्य प्रतिकृतिः पूर्वं मया दर्शनीया । ततस्तद्दर्शनेन तत्रेवा-
त्रापि सादृश्यमसादृश्यं वा किमपि यथोचितं निर्धारणीयमिति भावः ।

इस सुन्दर रूप पर भयानक, विपदा कैसी ? और इस मुख की मधुरता (लावण्य)
को आग ने कैसे बिगाड़ दिया ? ॥ १३ ॥

पद्मा—आर्यपुत्र की तत्सवीर देखकर यह दूसरी तत्सवीर आर्या के समान है या नहीं
यह मैं समझूंगी ।

धात्री—(क) पेक्खदु पेक्खदु भट्टिदारिआ ।

पद्मावती—[दृष्ट्वा] (ख) अय्यउत्तस्स पडिक्किदीए सदिसदाए जाणामि इअं अय्याए सदिसित्ति ।

राजा—देवि ! चित्रदर्शनात् प्रभृति प्रहृष्टोद्विग्नामिव त्वां पश्यामि । किमिदम् ?

(क) पश्यतु पश्यतु भट्टिदारिका ।

(ख) आर्यपुत्रस्य प्रतिकृत्याः सदृशतया जानामीयमार्यायाः सदृशीति ।

अत्रार्थेऽनुमतिं दर्शयन्त्याह धात्री—पेक्खदु इति । क्रियापदद्विरुक्तिरिवं तद्विलोकेनस्थावश्यकर्तव्यतां शोतयति । राजकुमार्याऽवश्यं दर्शनीयं तच्चित्रं परीक्षणीयं च ययार्यं तत्स्वरूपमित्यर्थः । इतोऽनन्तरं वत्सराजप्रतिकृतिदर्शनं पद्मावत्या धात्रीकारितमर्थानुरोधादवगम्यम् ।

विलोकितार्यपुत्रप्रतिकृतिश्च पद्मावती सादृश्यं तत्रोपलभमानाऽभिवक्षते—अय्य-उत्तस्सेति । दृष्ट्वा, अर्यान्पत्युश्चित्रम् । जानाम्यनुमिनोमि । चित्रमिदं तत्रभवतः पञ्चुराकारेण पूर्णं संवदति । अतो वासवदत्ताया अपि तद्ययार्यं तदाकाराविर्भवादि स्यादित्येवमनुमायते । एकत्राकारसंवादोपलब्ध्याऽन्यत्रापि तत्संवादकल्पना भवितुमर्हतीति भावः ।

इदानीं वासवदत्तायाः प्रतिकृतिं तत्स्वरूपेण संवदन्तीं विलोक्य तस्याश्च स्वसमीपन्यस्तावन्तिकासमानाकृतित्वमाकलय्य पद्मावती 'सम्प्रत्यार्यपुत्रप्रियतमा जीवन्त्युपलब्धा वासवदत्तेति हर्षं, वासवदत्ताल्पा च सेयमावन्तिका स्वान्तिके न्यासरूपेण केनापि स्थापिता कथङ्कारमस्माभिर्लभ्येत्युद्देगं च मानसं भूयस्तरां प्राप्नोति स्मेत्येवात्र वस्तुस्थितिः । राजा तु चित्रदर्शनादुद्भूतां हर्षोद्वेगशवलीकृतां पद्मावत्या श्रवस्थां संलक्ष्य तस्याः पुरस्तात्प्रश्नमेवमुपस्थापयति—देवीति । प्रहृष्टा प्रसन्ना चोद्विग्ना व्याकुला चेति तां प्रहृष्टोद्विग्नाम् । प्रिये ! चित्रदर्शन-

धात्री—देखिये, देखिये राजकुमारीजी !

पद्मा०—(दिलकर) आर्यपुत्र की प्रतिकृति के संवाद से 'यह आर्या से मिलती-जुलती है' ऐसा मैं समझती हूँ ।

राजा—देवी ! चित्र देखने के समय से मैं तुम्हें प्रसन्न और साथ ही उद्विग्न-ता देख रहा हूँ । यह क्या ?

पद्मावती—(क) अय्यउत्त ! इमाए पडिकिदीए सदिसी इह एव्व पडिवसदि ।

राजा—किं वासवदत्तायाः ?

पद्मावती—(ख) आम ।

राजा—तेन हि शीघ्रमानीयताम् ।

(क) आर्यपुत्र ! अस्याः प्रतिकृत्याः सदृशीहैव प्रतिवसति ।

(ख) आम् ।

कालादारभ्य प्रसन्ना व्याकुला च दृश्यसे । किञ्चु नामेदम् ? कथमेतौ परस्परविरोधिनी ते भावौ ? किं तावदत्रास्ति रहस्यम् ?

समयेऽस्मिन्समुचितप्रकाशनं रहस्यमेतद्विषयकं प्रकाशतां नयन्ती पद्मावती प्राह—अय्यउत्तेति । इहैव मत्समीप एवेति यावत् । एतस्याश्वित्रेण समाना कारा नाय ! काचित्कान्ता मदन्तिक एव साम्प्रतं निवसन्ती वर्तते । इदमेव नूनं भावद्वयशबलं दशामनैपीन्मामिति भावः । हर्षोद्वेगयोराम्भ्यः स्फुटतरं कारणं किमप्यनिर्दिशन्ती पद्मावत्यत्र तावदित्यमिमां वस्तुस्थितिं दर्शयामास ।

पद्मावत्या वचनमिदं श्रवणगोचरीकृत्य तां राजा सकुलहलमाचष्टे—किमिति । सदृशीति शेषः । किं वासवदत्तया समानमाकारं वहन्ती विद्यते काचिदत्र ?

आमेति । ‘सत्यमेतत्’ तादृशी वर्तते काप्यत्रे’ति पद्मावत्या उत्तरमिदं पूर्वोक्ते राज्ञः प्रश्ने ।

सजातकौतूहलश्च वासवदत्तोपलब्धिसम्भावनया नरपतिः ‘समीचीनः साम्प्रतं शुभोदरकथं विषयोऽयं प्रत्यक्षीकर्तव्य’ इत्येवं तात्पर्येण तदानयनमादिशन् ब्रूते—तेन हीति । एवं चेद्विद्यते, तदसौ सत्वरं पुरस्तान्मे समानेतव्या । वृत्तान्तत्वेन सम्यङ् निरूपयिष्यामीति भावः ।

आर्यपुत्रस्य सन्निधौ तदुपस्थितेर्यथावत्प्रकारं प्रदर्शयन्ती पद्मावती पुनराह—

पद्मा—आर्यपुत्र ! इमं चित्रं जैसी एक स्त्री यहीं रहती है ।

राजा—क्या वासवदत्ता जैसी ?

पद्मा—हाँ ।

राजा—नो शीघ्र लिवा लाओ ।

पद्मावती—(क) अग्यउत्त ! मम कण्णाभावे केणचि बह्मणेण मम भङ्गिणिअत्ति ण्णासो णिक्खित्तो । पोसिदभत्तुआ परपुण्णसदंसणं परिहरदि । ता अग्यं मए सह आअदं पेक्खिअ जाणादु अग्यउत्तो ।

राजा—

यदि विप्रस्य भगिनी व्यक्तमन्या भविष्यति ।

(क) आर्यपुत्र ! मम कन्याभावे केनापि ब्राह्मणेन मम भगिनिर्केति न्यासो निश्चितः । प्रोषितभर्तृका परपुरुषदर्शनं परिहरति । तदार्या मया सहागतं दृष्ट्वा जानात्वार्यपुत्रः ।

अग्यउत्तेति । कन्याभावे अनुद्धावस्यायाम्, अनुकम्पनीया भगिनी भगिनिका, अनुकम्पायां कम्, इति इत्यम्, उक्त्वैति शेषः । तत् तस्मात्कारणात्, जानातु निश्चयं करोतु । स्वामिन् ! न सञ्जातमासीद्यदा मत्पाणिग्रहणं तदा किल ब्राह्मणः कश्चिदागत्य 'ममेयं दयापात्रं भगिनी'ति न्यासहपेण तां मत्सविवे स्यापितवान् । अस्याः पतिः परदेशं गतो वर्तते, इयञ्च 'परपुरुषो न दर्शनीय' इत्येतद् व्रतं धत्ते । अतस्तामहमात्मना सार्यमत्राऽऽनये । मत्साहचर्येण समागतां च नयनयोः पन्यानमानीय निश्चयमेतं कर्तुमर्हतीदानीं भवान्, यत्—'सैव नवे'ति । अत्र 'ता अग्यं' इत्येतद्वाक्यस्यले 'ता अग्या पेक्खदु सदिसी ण वेत्ति' (तदार्या पश्यतु सहशी न वेत्ति) इत्यदः पाठान्तरमुपलभ्यते कुत्रचित्पुस्तके । अस्यार्थः—यतः सा परपुरुषस्य दर्शनं न करोति, ततः कारणात्पूज्या वासवदत्तोपमाता वसुन्धरा 'वासव-दत्तासादृश्यमस्यां वर्तते न वे'ति विषयमेतं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

पद्मावत्या वचनमाकर्ण्य, ब्राह्मणभगिनीत्वात्तस्या आवन्तिकाया वासवदत्ता-सादृश्यं तत्राऽऽसम्भवन्मन्यमानो ब्रवीति राजा—यदीति । यदि चेत्, सेति प्रक-रणानुरोधाद्भूम्यम्, विप्रस्य भगिनी ब्राह्मणस्य कस्यचित्त्वसा वर्तते, तर्हीत्यार्थम्, व्यक्तम् स्पष्टम्, अन्या वासवदत्ताया इतरा काचिद्, भविष्यति स्यादिति

पद्मा०—आर्यपुत्र ! मेरे कुआँरेपन में किसी ब्राह्मण ने, 'मेरी बहन है, ऐसा कहकर न्यास (थाती) रूप से उसे रक्खा है । वह प्रोषित-भर्तृका होने से पर-पुरुष का दर्शन बचानी है, तथापि मैं (युक्ति) से उसे यहाँ लिवा लाती हूँ । तब आप उसे देखकर समझ लें कि यह वही है या नहीं । (इसलिये आर्या वसुन्धरा देखें कि यह उसके ऐसी है या नहीं ?)

राजा—यदि वह ब्राह्मण की बहन है, तो निश्चय दूसरी होगी । संसार में एक दूसरेके

परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुल्यता ॥ १४ ॥

[प्रविश्य]

प्रतीहारी—(क) जेदु भट्टा । एसो उज्जयिणीओ ब्राह्मणो, भट्टि-
णीए हत्थे मम भइणिअत्ति ण्णासो णिक्खित्तो, तं पडिग्गहिदुं पडि-
हारं उवट्ठिदो ।

(क) जयतु भर्ता । एष उज्जयिनीयो ब्राह्मणः, भट्टिन्या हस्ते मम
भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्रः, तं प्रतिग्रहीतुं प्रतीहारमुपस्थितः ।

सम्भाव्यते । रूपसादृश्येन तथात्वं शङ्क्यते चेत्, तत्राह—परस्परगतेति । लोके
जगति, परस्परगता पारस्परिकी, एकस्या व्यक्तेरन्यया सहेति यावत्, रूपतु-
ल्यता स्वरूपसादृश्यं, दृश्यते प्रत्यक्षमनुभूयते । अत्रैषा न्यासरूपेण स्थापिता यतो
ब्राह्मणभगिनोपदमालम्बते, ततो निःसन्देहमसौ काचिद्वासवदत्ताव्यतिरिक्ता भवेत् ।
ब्राह्मणी ना क्षत्रियराजकुमारी वासवदत्ता कथं स्यात् ? परस्परं रूपसादृश्येन
'सैत्रेय'मिति च नैव निर्धारयितुं शक्यम् । रूपेण सादृश्यं हि बहूनां बहुत्र प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यते, किन्तु नैतावतोपलब्धव्यं तत्र तादृश्यम् । न हि केवलं रूपसादृश्यं तादृ-
श्यप्रयोजकं भवतीति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १४ ॥

इदानीं कविः प्रसङ्गोचितं यौगन्धरायणप्रवेशं कारयिष्यंस्तत्र तस्योपस्थितिं
सूचयन्त्याः प्रतीहार्याः प्रवेशं दर्शयति—प्रविश्येति ।

तद्वाचं प्रपद्यति—जेदु इति । 'विजयोऽस्तु स्वामिन' इत्येवं जयाशंसनरूपोऽयं
समुदाचारः प्रतीहार्याः । एसो इति । एष उपस्थापयिष्यमाणः 'उज्जयिनी
निवासोऽस्येत्युज्जयिनीयः । 'सोऽस्य निवास' इत्यधिकारे 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्ध-
संज्ञायां 'वृद्धाच्छ' इति छप्रत्यये तस्य ईयादेशः । 'ब्राह्मण' इत्येतस्य 'प्रतीहार-
मुपस्थित' इत्यनेन सम्बन्धः । भट्टिन्याः पद्मावत्या इति यावत्, इति इत्येवमुक्त्वा,
'य' इति शेषः, आवन्तिकारूपेण प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'इयं मे भगिनी परिपा-
लनीये'त्युक्तिपूर्वं तत्रभवत्याः पद्मावत्याः सन्निधौ न्यासरूपेण येन वा स्थापिता-

रूप की समानता दिखाई पड़ती है ॥ १४ ॥

प्रती०—(आकर) महाराज की जय हो । यह उज्जयिनी का ब्राह्मण राजकुमारी के
पास धरोहर-रूप में रखी हुई अपनी बहन को लेने के लिये द्वार पर आ खड़ा है ।

राजा—पद्मावति ! किन्तु स ब्राह्मणः ?

पद्मावती—(क) होद्वयं ।

राजा—शीघ्रं प्रवेश्यतामभ्यन्तरसमुदाचारेण स ब्राह्मणः ।

प्रतीहारी—(ख) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

(क) भवितव्यम् ।

(ख) यद् भर्ताज्ञापयति ।

सीतपुरा, स चोज्जयिनीनिवासी विप्र आत्मनो न्यासभूतामेनामिदानीं पुनरादातुं द्वारदेशं समागतो वर्तत इति स्पष्टार्थः ।

पद्मावतीति । 'उज्जयिनीनिवासिनस्तस्य ब्राह्मणोत्तरत्वे सति तेन न्यासीकृत्यं पद्मावत्युक्तरूपसाम्याद्वासवदत्ता भवितुमर्हति, अन्यथा च नेदं सम्भवती'ति पूर्वोक्त-
मेतस्य ब्राह्मणत्वं द्रष्टयितुं तेन च सन्देहमात्मनो निराकर्तुं पद्मावतीं प्रति प्रश्नोऽयं-
राज्ञः । अयि ! प्रिये ! स चायं न्यासनिक्षेपा पुरुषो ब्राह्मणजातीयः किमु ?

होद्वयमिति । भवदुक्तेनेति शेषः । भवदुक्तं सम्भवत्येतत् । ब्राह्मण एव
स्यादयमित्यर्थः ।

पद्मावतीवचनात्तदीयं ब्राह्मणत्वमवगच्छन्नतिथिसत्कारप्रदर्शनपुरःसरं तं किल-
तत्रोपस्थापयितुमादिशंस्त्वरयति प्रतीहारी राजा—शीघ्रमिति । अभ्यन्तरसमुदा-
चारेण, अभ्यन्तरे गृहाभ्यन्तरे यः समुदाचारः पाद्यादिप्रदानरूपोऽभ्यागतजनोचितः
सत्कारस्तेन तत्प्रदर्शनेन । गृहाभ्यन्तरमानीय गृहागतजनोचितं सत्कारं प्रदर्श्य
विप्रममुं सत्वरमत्रोपस्थापय त्वम् । विलम्बमत्र मा कार्षीरित्यर्थः ।

राजाज्ञामङ्गीकृत्य तथा कर्तुं प्रतिजानीते प्रतीहारी—जमिति । स्वामिन आदेशं
साधयितुं साधयाम्यहमित्यर्थः । निष्क्रान्तेति । प्रस्थानं ततस्तस्याः सूचयत्येतत् ।

राजा—पद्मावती ! क्या वह ब्राह्मण है ?

पद्मा०—हो सकता है !

राजा—घरके भीतर लाकर उचित सत्कार करके उस ब्राह्मणको शीघ्र यहाँ उपस्थित करो ।

पद्मा०—स्वामी की जो आज्ञा ।

(चली गई ।)

राजा—पद्मावति ! त्वमपि तामानय ।

पद्मावती—(क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति यौगन्धरायणः प्रतीहारी च ।]

यौगन्धरायणः—भोः ! [आत्मगतम्]

प्रच्छाद्य राजमहिषीं नृपतेर्हिताय

कामं मया कृतमिदं हितमित्यवेक्ष्य ।

(क) यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति ।

इदानीं भूपतिन्यासभूतां तां तत्रोपस्थापयितुं प्रेरयति पद्मावतीम्—पद्मावतीति । प्रिये ! त्वयापि गम्यतां तत्र, न्यासभूता समानीयतां सेयम् । अवेक्षणीय-स्तावदयं समुपस्थितो विषयः ।

‘श्रीमदाज्ञानुसारं विधीयते मये’त्याशयेन पद्मावत्याह राजानम्—जमिति । सूचनानुसारं तद्गमनं दर्शयति—निष्क्रान्तेति ।

इदानीं राजादेशानुसारं प्रतीहार्या सह यौगन्धरायणस्य प्रवेशं दर्शयति कविः—तत इति ।

चिराद् दृग्गोचरीकृतं राजानमुपगच्छन् स्वीयानि कार्याणि कृतपूर्वाणि स्मरण-गोचरीकुर्वन् यौगन्धरायणो मानसमात्मनो वितर्कं दर्शयति—भोः इत्यादि । आत्मानमुद्दिश्य भोः इतीदं सम्बोधनपदं वितर्कमूचकं प्रायुङ्क्त यौगन्धरायणः ।

तमेव तद्वितर्कमाह—प्रच्छाद्येति । नृपतेः स्वामिनो राज्ञ उदयनस्य, हितार्थं हिताय, हितमत्र नूतनपद्मावतीविवाहसङ्घटनैकरूपं बोद्धव्यम्, राजमहिषीं महाराज्ञीं वासवदत्तामिति यावत्, प्रच्छाद्य ‘बह्वावियं दग्धं’तिमिथ्याप्रवादप्रचारणपुरःसरं स्वरूपेण सङ्गोप्य, हितं शत्रुहृतराज्यप्रत्याहरणसाधनत्वेन हितकरं, भवेदिति शेषः, इति इत्थम्, आलोच्य मनसिकृत्य, मया यौगन्धरायणेन, इदं पद्मावत्याः समीपे न्यासरूपेण वासवदत्ताया अवस्थापनं स्वामिना सह पद्मावत्याः परिणयनं चेत्येतत्कार्यद्वयं, कामं स्वैरं यथा स्यात्तथा, कृतं सम्पादितम् । नामेति वाक्या-

राजा—पद्मावती ! तुम भाँ उस खा को ल आओ ।

पद्मा०—आर्यपुत्र की जो आज्ञा ।

(चली गई ।)

(बाद यौगन्धरायण और प्रतीहारी का प्रवेश ।)

यौगं०—(स्वगत) ओह !

पद्मावती के साथ विवाह होने से महाराज का हित है—ऐसा सोच कर उस कार्य की

सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ

किं वदयतीति हृदयं परिशङ्कितं मे ॥ १५ ॥

प्रतीहारी—(क) एसो भट्टा । उपसप्पट्टु अच्यो ।

(क) एष भता । उपसपत्वार्यः ।

लङ्कारे, मम कर्मणि मत्कृते कार्ये, सिद्धेऽपि स्वामिनः सन्निधौ शत्रुहतराज्य-
प्रापकत्वेन सिद्धिं गतेऽपि नति, अस्मै पुरो दृश्यमानोऽस्मत्स्वामी, पार्थिवः
श्रीमान् राजोदयनः, किं वदयति समीचीनमसमीचीनं वाऽभिधास्यति, इति इत्येवं,
मे मम, हृदयं मनः, परिशङ्कितं परितः शङ्काकुलं वर्तते । 'प्रणयविशेषशालिन्यां
वासवदत्तायामवस्थितायां न कदापि राज्ञे परिणयान्तरमात्मनो रोचेत, संवृते च
पद्मावत्या समं परिणये श्रीमन्महर्षेण नृपालसाहायकलाभेन शत्रुं पराजित्य राजा
परायत्तमात्मनो राज्यं पुनः स्वायत्तीकर्तुं प्रमत्ते' इत्येवं भाविशुभोदकर्मण्य पर्यालोच्य
मिद्धादेशप्रत्ययादहं श्रीमन्महाराज्ञो वासवदत्तां 'वह्नावियं दग्धे'ति मिथ्याप्रवाद-
विषयीभूतां तद्विग्रहरूपेणामावन्तिका रूपेण पद्मावत्याः समीपे 'मदानमनं याव-
न्त्यासीऽयमभिरक्षणीय' इत्येवं निगद्य सम्यङ् निक्षिप्तवान् । कालेन पद्मावत्यां
परिणीतायां प्राप्तायां च परहस्तगतायां राज्ञा विजयिना राज्यलक्ष्म्यां, यद्यपि मे
न कलं कार्यं सफलतामध्यगच्छत्तथापि यन्मया 'वासवदत्तोपरते'त्यलीकवार्ताप्रख्या-
पनपुरःसरमात्मनो भगिनीत्वेन निर्दिश्य सा परहस्ते न्यासीकृता, तमेतं विषय-
मनुचिन्त्य 'श्रीमान् वत्सराजोऽयं कार्यमिदं मदीयमुचितमनुचितं वा वेत्स्यति तदर्थं
च साध्वसाधु किं वाऽभिधास्यति मा'मित्येवमिदानीं बलवती मे शङ्का वर्तते इति
भावः । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ १५ ॥

स्वामिनं प्रदर्श्य तदुपसर्पणं कारयन्ती यौगन्धरायणमाह प्रतीहारी—एसो
इति । अयमत्र स्वामी विराजते, सन्निधावुपस्थीयतां भवता ।

पूर्व के लिये उनका प्रधान राजा वासवदत्ता को 'वह आगे में जल गर्ह' इस प्रकार झूठ बात
के साथ स्वरूप से छिपा कर, 'यह कार्य राज्य-प्राप्ति का साधन अतः-एव हितकर होगा' इस
विचार से, पद्मावती के पास वासवदत्ता को धरोहर के रूप में रखना तथा महाराज का
पद्मावती के साथ विवाह-सन्बन्ध सिद्ध करना-यह कार्य मैंने अपनी इच्छा से किया । मेरे
सब काम के सिद्ध होने पर भी-ये महाराज उदयन इस विषय में अच्छा या बुरा मुझे
क्या कहेंगे'-इस प्रकार मेरा मन शंका से व्याकुल हो रहा है ॥ १५ ॥

प्रती०—ये महाराज हैं । आप आगे बढ़ें ।

यौगन्धरायणः—[उपस्तृत्य] जयतु भवान् जयतु ।

राजा—श्रुतपूर्व इव स्वरः । भो ब्राह्मण ! किं भवतः स्वसा-
पद्मावत्या हस्ते न्यास इति निक्षिप्ता ?

यौगन्धरायणः—अथ किम् ?

राजा—तेन हि त्वर्यतां त्वर्यतामस्य भगिनिका ।

समीपमुपगतो राज्ञः प्रस्तौति जयाशंसनं यौगन्धरायणः—जयत्विति ।
आदरातिशये पौनःपुन्ये च 'जयतु जय'त्विति द्विरुक्तिः पुनःपुनर्विजयश्रीरलङ्करोऽ-
तत्रभवन्तं भवन्तमित्यर्थः ।

श्रुतपूर्व इति । पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वः, 'पूर्वकालैकै'त्यादिना समासः, स्वरः
शब्दविशेषः, इति एवंपेण । 'श्रूयमाणः शब्दविशेषोऽयं पूर्वं श्रुतः परिचित इव
मे प्रतीयत' इतीदं राज्ञो वचनमात्मगतत्वेन युज्यते । राजा च यौगन्धरायणकृतं
विजयाशंसनं निशम्य, पूर्वं बहुशः श्रुतं तदीयं स्वरं परिचितवान्, किन्तु तत्प्र-
योक्तारं प्रच्छादितात्मरूपं तेन रूपेणाऽपरिचितं पुरुषविशेषं 'सोऽय'मित्येवं न नाम
प्रत्यभिज्ञातवान्, अत एवमुक्तवान् । श्रुतिगोचरीकृतं न्यासरूपं विषयं तन्मुखेन
स्फुटयितुं प्रकाशं पृच्छति यौगन्धरायणं राजा—भोः इति । हे विप्र ! किं भवान्
स्वकीयां भगिनीं पद्मावत्याः सन्निधौ न्यासरूपेण स्थापितवान् ? अपि नाम
सत्योऽयं विषयः ?

राजा पृष्ठस्य विषयस्य सत्यतां दर्शयन् यौगन्धरायणो ब्रूते—अथेति । किं-
मन्यत् ? यथार्थमेवास्तीदम् । अहमेवात्मभगिनीं न्यासरूपेण स्थापितवानत्रेत्यर्थः ।

तेन हीति । पद्मावतीं सत्वरमुपस्थापयितुकामस्य राज्ञो वचनमिदं प्रतीहारी-
प्रति । तेन हि ततः कारणादित्यर्थः । 'त्वर्यता'मिति णिजन्तात्त्वरयतेः कर्मणि
लोट्, द्विरुक्तिस्त्वरविशेषं सूचयति, त्वयेति कर्तृपदं गम्यम् । ब्राह्मणोऽयं न्यास-
मात्मनो ग्रहीतुमागतः । अत एतस्य भगिनीं त्वरय त्वम् । यथा च सेयमतिशीघ्र-
मत्रोपस्थिता भवेत्तथा विधेहीत्यर्थः ।

यौग०—(समीप जाकर) जय हो, आप की जय हो ।

राजा—त्वर तो पहले सुना हुआ-सा प्रतीत होता है । हे ब्राह्मण ! पद्मावती के पास
आपकी बहन न्यास-रूप से रखी हुई है क्या ?

यौग०—और क्या ?

राजा—(प्रतीहारी से) तो इनकी बहन को यहाँ आने की जल्दी करो ।

प्रतीहारी—(क) जं भट्टा आणवेदि । [निष्क्रान्ता ।]

[ततः प्रविशति पद्मावती आवन्तिका प्रतीहारी च ।]

पद्मावती—(ख) एदु एदु अय्या । पिअं दे णिवेदेमि ।

आवन्तिका—(ग) किं किं ?

पद्मावती—(घ) भादा दे आअदो ।

(क) यद् भर्ताज्ञापयति ।

(ख) एत्वेत्वार्था । प्रियं ते निवेदयामि ।

(ग) किं किम् ?

(घ) भ्राता ते आगतः ।

‘यथा श्रीमदादेशमनुष्ठीयते मये’त्याह प्रतीहारो स्वामिनम्—जमिति । राजाज्ञां निर्वर्तयितुं प्रतीहार्याः प्रस्थानं ततः सूचयति—निष्क्रान्तेति ।

नरपतेराज्ञयावन्तिकामानेतुं पूर्वं पद्मावती ततश्च तां त्वरयोपस्थापयितुं गतासीत्प्रतीहारी । साम्प्रतं तिस्रोऽप्येता रत्नमयं प्रविशन्तीर्दर्शयति कविः—ततः प्रविशतीति ।

राजानमुत्सर्पन्ती पद्मावती तद्भ्रातुरुपस्थितेर्वातामावन्तिकां निवेदयितुमुद्यता ब्रूते—एदु एद्विति । एतुपदद्विरुक्तिरियमागमनत्वरं सूचयति । सत्वरमागन्तव्यं श्रीमन्या, भवतीमहं किञ्चिद्विचिकरमभीष्टं श्रावये वृत्तम्, यच्छ्रुत्वा भृशं प्रसन्नया भूयेत भवत्या ।

तदभीष्टवृत्तान्तश्रवणविधावात्मनः कौतूहलं दर्शयत्यावन्तिका—किमिति । द्विरुक्तं किंपदं प्रियवार्ताश्रवणकौतूहलं व्यनक्ति । किम् कीदृशं तत् ? । सविशेषं तत्स्वरूपं निवेदनीयमित्यर्थः ।

तदेव प्रियं निवेदयति पद्मावती—भादेति । समुपस्थितोऽद्य भवदीयो भ्राता, येन किलात्र भवती निक्षिप्ता, चद्दर्शनं च भवत्याः प्रतिवासरमाकाङ्क्षितमासीत् ।

प्रती०—जहाँ प्रभु की आज्ञा । (चला गई) ।

(पद्मावती आवन्तिका और प्रतीहारी आती है ।)

पद्मा०—आओ, आर्या ! आओ । मैं तुम्हें प्रिय बात सुनाती हूँ ।

आव०—क्या ? क्या ?

पद्मा०—आपके भाई आए हैं ।

आवन्तिका—(क) दिट्ठिआ इदाणि पि सुमरदि ।

पद्मावती—[उपसृत्य] (ख) जेटु अय्यउत्तो । एसो ण्णासो ।

राजा—निर्यातय पद्मावति ! साक्षिमन्त्यासो निर्यातयितव्यः । इहात्र-
भवान् रैभ्यः अत्रभवती चाधिकरणं भविष्यतः ।

(क) दिष्ट्येदानीमपि स्मरति ।

(ख) जयत्वार्यपुत्रः । एष न्यासः ।

आत्रागमनवृत्तमाकर्णयन्त्यावन्तिका व्रूते—दिट्ठिआ इति । दिष्ट्येति हर्षे,
भाग्येनेति वा तदर्थः । अत्र मन्त्रित्वेपसमयादय यावत्तु विस्मृतवानासीत्स माम् ।
सौभाग्यं हर्षस्य वाऽवसरोऽयं मम, यत्साम्प्रतमसौ मम स्मरणं कृत्वा समागतवानत्र ।

इदानीं पद्मावती श्रीमती भर्तुः समीपं गत्वा न्यासभूतां तामावन्तिकां तं
दर्शयन्ती वचनमिदं प्रयुक्ते—जेटु इति । विजयः स्तात्तत्रभवतः स्वामिनः ।
एपाहमानीतवती न्यासभूतामिमाम् ।

न्यासभूतां तामुपस्थितां दृष्ट्वा 'ब्राह्मणस्य भगिनीत्वेन नेयं वासवदत्ते'ति
चेतसा निश्चितवांश्चित्रसादृश्यपरीक्षणविषयाद्विमुखीभवन्नरपतिः समागताय तस्मै
तन्न्यासप्रत्यर्पणं कारयितुकामस्तदर्थं पद्मावतीं प्राह—निर्यातयेति । निर्यातनं
न्यासप्रत्यर्पणम्, तथा चामरः—'निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च' इति ।
साक्षी विद्यते यत्रेति साक्षिमत् साक्षिपुरःसरम्, क्रियाविशेषणमिदम्, अत्रभवती,
धात्रीत्यर्थः, अधिकरणं निर्णयस्थानम् । अयि ! पद्मावति ! न्यासोऽयं प्रत्यर्पणीयः
एतस्मै, न्यासप्रत्यर्पणं च सम्भाव्यमानाऽनभ्युपगमप्रसङ्गमिया कञ्चित्साक्षिणं पुरस्कृ-
त्यैव कर्तव्यम् । अत एतस्मिन्विषये श्रीमान् रैभ्यः श्रीमती धात्री चेत्युभौ निर्णय-
स्थानतां नेतव्यौ । एतावेव साक्षिणौ कृत्वा न्यासप्रत्यर्पणमिदं कार्यमित्यर्थः ।

राजवचनादुभयोः साक्षित्वे न्यासं प्रत्यर्पयितुमुद्यता तदुचितं वचनमाह न्यास-

आव०—धन्य भाग्य ! अब मी सुध ले रहे हैं ।

पद्मा०—(पास पहुँच कर) आर्यपुत्र की जय हो । यह धरोहर है ।

राजा—पद्मावती ! धरोहर लौटा दो । साक्षियों के सामने धरोहर लौटाना चाहिये ।
इस विषय में आये रैभ्य और आर्या वसुन्धरा साक्षी अथवा न्याय-सभा के सभ्य होंगे ।

पद्मावती—(क) अय्य ! णीअदां दाणिं अय्या ।

धात्री—[आवन्तिकां निर्वर्ण्य] (ख) अम्मो ! भट्टिदारिआ वासवदत्ता !

राजा—कथं महासेनपुत्री ? देवि ! प्रविशत्वमभ्यन्तरं पद्मावत्या सह ।

यौगन्धरायणः—न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम् । मम भगिनी खल्वेपा ।

(क) आर्य ! नीयतामिदानीमार्या ।

(ख) अम्मो ! भट्टिदारिका वासवदत्ता !

निक्षेप्तारं पद्मावती—अय्येति । अयि ! मान्य ! अत्रभवता न्यासरूपेण मत्सन्निधौ स्थापिता श्रीमत्यावन्तिकेयं मया श्रीमते प्रत्यर्प्यते, साम्प्रतं नेतव्या च स्वात्मना सार्धं श्रीमता ।

न्यासप्रत्यर्पणकाले दृग्गोचरमावन्तिकां कृत्वा स्वरूपच्छाययैतां परिचितां वासवदत्तां कलयन्ती धात्री तदुपलब्धौ विस्मयं प्रकटयन्ती ब्रूते—अम्मो इति । आद्यर्षसूचकम् ‘अम्मो’ इत्यव्ययम् । ‘अहो ! राजकुमारीयं वासवदत्ता । कथद्वार-नेतव्या इदानीमत्रोपलब्धिः ? वासवदत्तायास्तु दहनज्वालायाः क्वलितायाः कुतोऽपि न वर्तते दर्शनयोग्यते’त्यसौ धात्र्या वचसोऽभिप्रायः ।

गृपोऽपि धात्रीवचनं निशम्य स्वयं तामावन्तिकां निपुणं निरूप्य वासवदत्तां प्रेयां प्रत्यभिज्ञाय साश्चर्यं प्राह—कथमिति । कथम्, किमित्यर्थः । ‘किमेवा श्रीमन्महासेनस्य दुहिता वासवदत्ता ? अहो ! विराट्दर्शनं गतापि साम्प्रतं दृश्यते नृप्रिया वासवदत्ता ।’ इत्येवं निगद्य तां गृहान्तर्गन्तुमादिशन् ब्रूते—देवीति । अयि ! प्रिये ! वासवदत्ते पद्मावतीमात्मनः सहचारिणीं विधाय त्वया समये-ऽस्मिन् गृहान्तः प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ।

गृहान्तःप्रवेशाच्चिवारयत्यावन्तिकां यौगन्धरायणः—न खल्विति । खलु-पदद्वयं वाक्यालङ्कारे, द्वौ नवौ निषेधार्थं द्रढयतः । नैव तावत्प्रविश त्वं गृहाभ्यन्तरं राज्ञः, मया समं प्रयाहोत्यर्थः । ममेति । राजानं प्रतीदं वचनम् । खलु निश्चये !

पद्मा—आर्य ! यौगन्धरायण ! अव आर्या को ले जाइये ।

धात्री—(आवन्तिका को गौर से देखकर) अरे, यह तो राजकुमारी वासवदत्ता है !

राजा—क्या महासेन की पुत्री ? देवी ! पद्मावती के साथ भीतर जाओ ।

यौग—नहीं, भीतर न जाना चाहिये । यह तो मेरी बहन है ।

राजा—किं भवानाह ? महासेनपुत्री खल्वेषा ।

यौगन्धरायणः—भो राजन् !

भारतानां कुले जातो विनीतो ज्ञानवान्शुचिः ।

तत्रार्हसि बलाद्धर्तुं राजधर्मस्य देशिकः ॥ १६ ॥

निःसंशयमियं मे स्वसा वर्तते । महासेनपुत्रीत्वशङ्कया किमित्यभ्यन्तरं नीयते भवतैपेति भावः । 'परिचयप्रदानपुरःसरं स्वस्वरूपप्रकाशनानन्तरमेव श्रीमन्महाराजाय तत्रभवती स्वामिनीयं प्रत्यर्पणीये'ति विचारयन् प्रच्छन्नदशानुरूपमेव वचनं प्रयुञ्जानो रहस्यमेतद्विषयं नाद्यापि समुद्घाटितवान् यौगन्धरायणः ।

किमिति । यौगन्धरायणवचनश्रवणानन्तरमिदं राज्ञो वचनम् । ममेयं भगिनीत्येवं किमुच्यते भवता, असत्यमेवास्तीदं सर्वथा वचनं भवतः । नूनमियं महासेनभूपतेः पुत्री प्रिया मे वासवदत्ता । ममैतां प्रेयसीं बलादपहर्तुमुद्यतस्य भवतो महदिदं दुःसाहसमिति भावः ।

तदिदं राज्ञो वचनं निशम्य पुनरुवाच तं सम्बोध्य यौगन्धरायणः—भोः इति । भो राज्ञिति श्लोकान्वयि ।

भारतानामिति । भारतानां भरतकुलजानां राज्ञां पाण्डवानामिति यावत्, कुले वंशे, जातो गृहीतजन्मा, विनीतः शिक्षितो नम्रः, ज्ञानवान् सदसद्विवेकशीलो बुद्धिमान्, शुचिः पवित्राचारो निर्मलान्तःकरणः राजधर्मस्य राजोचितकर्तव्यस्य, देशिकः प्रवर्तक आचार्यश्च, असीति शेषः । तत् पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टत्वाद्देतोः, इमामिति शेषः, ममैतां भगिनीं परकीयामिति यावत्, बलात्, हठात्, हर्तुं गृहीतु-मात्मसात्कर्तुं, नार्हसि न योग्योऽसि त्वम् । भारतकुलजस्य विनयज्ञानशालिनः शुचे राजधर्मोपदेशकस्य च सर्वथेदमसदृशं ते, यदिदं प्रसह्य परकीयापहारचेष्टितं नाम । न चैतच्छोभते नरपतेर्विशेषतो भारतवंशीयत्वादिगुणगणविशिष्टस्य । परकीयवस्तुनोऽपहार एतादृशस्त्वादृशैर्निवारणीयो न किल स्वयमेव प्रवर्तनीय इति भावः । वत्सराजस्य पाण्डववंशीयत्वं च विष्णुपुराणादवगम्यते । 'अर्जुनपुत्रस्या-ऽभिमन्योः पञ्चविंशोऽयं पुरुष इति तत्रास्ति प्रतिपादितम् । वृत्तमनुष्टुप् ॥ १६ ॥

राजा—क्या आप कहते हैं ? यह तो महासेन की पुत्री हैं ।

यौग०—हे राजन् !

आप पाण्डव-वंशी राजाओं के कुल में उत्पन्न हुए हैं, नम्र, ज्ञानी, पवित्रात्मा तथा राजधर्म के प्रवर्तक भी हैं । इसलिये आपको इसे बलपूर्वक छीनना उचित नहीं है ॥ १६ ॥

राजा—भवतु, पश्यामस्तावद् रूपसादृश्यम् । संक्षिप्यतां जवनिका ।

यौगन्धरायणः—जयतु स्वामी ।

‘एवं पुनरुत्तरप्रत्युत्तरैर्न किञ्चित्कार्यं सेत्स्यति । अस्यां च प्रियतमाकृतिसादृश्यं न तावदद्यापि मे पूर्णतया निश्चितम् । अतस्तन्निश्चय एव साम्प्रतं विधेयः, तेनैवेयमात्मनो हस्तगता भवे’दित्येवमन्तश्चिन्तयन् राजा तदाकृतिसादृश्यपरीक्षणाय पक्षान्तरमुपक्षिपति—भवत्विति । ‘पश्याम’ इति बहुवृत्तमात्मनो गौरवाय प्रयुक्तं राज्ञा । तावन्पदं वाक्यालङ्कारे । जवनिका तिरस्करिणी, सा चात्र पुरुषान्तरदर्शन-परिहाराय कृतं मुखवरणमेव, अवगुण्ठनमिति यावत्, संक्षिप्यताम् अपनीयताम् । अस्तु तावत्, ममैषा भवतो वेति नैवं जातु निर्णेष्यते । इदानीमाकृतेः साम्यमस्याः पूर्णं परीक्षणीयं मया । भवता च मुखवरणवस्त्रमेतदीयं किञ्चिदपनेयम्, येन सुस्पष्टमेतन्मुखं द्रष्टुं शक्येत निर्णयित च ततः ‘केयमावयोः कस्ये’ति । तथा सति न कश्चिद्विवादस्यावसरः स्यादिति भावः । द्वित्रा अत्र टीकाकृतः—‘प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च से’ति कोषानुरोधान्नवनिकां तिरस्करिणीं तां त्रियमन्तरयितुं वपुषि प्रसारितां निर्दिशन्ति । अत्रैतद् विचारणीयं भवति—स्वरूपदर्शनपरिहाराय वपुषि पद्मावस्थाः सत्यां जवनिकायां पूर्वं तत्र तत्रोद्गीतस्य स्वरूपसादृश्यस्य शङ्कैव नोदीयात् । तिरस्करणवस्त्रे च शरीरमावृत्य तिष्ठति रूपप्रतिभासोऽपि प्रायो दुःशकः, किमुत सादृश्यसम्भावना । अतो हि जवनिकाशब्दस्यौचित्यादत्राऽवगुण्ठनरूप एवार्थः करणीयः । एषोऽप्यर्थोऽवगुण्ठनस्य मुखतिरस्करणकारित्वेन सुहृदार्थ एव पर्यवस्यति । अवगुण्ठनेन संवीतेऽपि वदने कायच्छायायास्वरूपप्रतिभासे दुर्निवारे तदाकारसादृश्यसम्भावना भवितुमर्हतीति । इतोऽनन्तरमावन्तिकावगुण्ठनापनयनं ध्वनिमर्यादया बोद्धव्यम् ।

देव्या वासवदत्तायाः स्वरूप एवं प्रकारेण प्रकाशतां गते सत्यात्मनोऽपि तदानीं प्रकाशनं तेनैव सममेतद्विषयकरहस्योद्घाटनं च समयोचितं मन्वानः स्वामिनो जयाशंसनं करोति यौगन्धरायणः—जयत्विति । सम्प्रत्यात्मानं प्रकाशयितुकामेन यौगन्धरायणेन राजानमुद्दिश्य स्वामीति पदं प्रयुज्य सेवकभावः स्वीयो व्यक्तीकृतः । एतेन सहैव यौगन्धरायणस्य स्वीयकृत्रिमपरिव्राजकवेषापनयनमपि ध्वनितम् ।

राजा—अच्छा, आकृति की समानता देखें । जरा धुँधट हटाइये ।

यौग०—महाराज की जय हो ।

वासवदत्ता—(क) जेदु अग्यउत्तो ।

राजा—अये ! असौ यौगन्धरायणः, इयं महासेनपुत्री ।

किन्तु सत्यमिदं स्वप्नः सा भूयो दृश्यते मया ।

अनयाऽप्येवमेवाहं दृष्ट्वा वञ्चितस्तदा ॥ १७ ॥

(क) जयत्वायपुत्रः ।

प्रकटितस्वरूपा वासवदत्तापि तत्रभवतो भर्तुर्जयाशंसनं कुर्वती ब्रूते—जेदु इति । सर्वोत्कर्षेण वर्ततामत्रभवान् श्रीमान् पतिदेवः ।

एवं विजयाशंसनेन स्वात्मानं प्रकाशयन्तावेतौ वासवदत्तायौगन्धरायणाविति प्रत्यभिजानन् सविस्मयं सहर्षं च वचनमाह राजा—अये इति । ‘अये’ इत्याश्चर्यान्न्दमूचकमत्राव्ययम् । विस्मयहर्षौ च राज्ञस्तथोर्गृहीतवेपान्तरयोस्तद्वेषापनयन-पुरःसरं यथावत्स्वरूपं प्राप्तवतीरतर्कितप्राप्त्यैव बोद्धव्यौ । अहो ! अयं मे मन्त्री यौगन्धरायणः, एषा च श्रीमन्महासेनराजकुमारी मत्प्रिया वासवदत्ता ! किन्निव-दम् ? स वेषः पूर्वमेतयोः, इदानीं चायम् ! किमत्र तत्त्वम् ?

किन्तु सत्यमिति । वासवदत्ताविषयकं दर्शनमुद्दिश्य राज्ञो वितर्कवचनमे-तत् । इदं वासवदत्तायाः प्रत्यक्षं दर्शनमेतत्, किन्तु सत्यं यथार्थम्, किन्तु स्वप्नः स्वप्नरूपमयथार्थं वा वर्तते । सा पूर्वं समुद्रगृहे दृष्टा प्रियतमा वासवदत्ता, भूयोः पुनरस्मिन्समये, दृश्यते दर्शनविषयीक्रियते । सत्येऽपि दर्शनविषयेऽसत्यत्व-सम्भावना कथमिति तत्प्रयोजकं प्राक्तनानुभवमात्मनो दर्शयति—अनयेति । अपिरत्र भिन्नक्रमो ‘दृष्ट्ये’त्यनेनान्वेतव्यः । अहम् उदयनः, तदा तस्मिन् समुद्र-गृहावस्थानसमये, एवमेवामुनैव प्रकारेण, दृष्ट्वा जाग्रदवस्थायां नयनयोः पुरस्ता-दुपस्थितयापि, अनया वासवदत्तया, वञ्चितः स्वरूपान्तर्धानेन प्रतारितः, अभूव-मिति शेषः । साम्प्रतिकं वासवदत्तादर्शनं तात्त्विकमतात्त्विकं वा ? अपि नाम सफल-मेतन्निष्फलं वा भवेत् ? यथयमिदानीं दृश्यते, नूनं तथैव पश्चादप्यस्या अस्वस्थता-

वासव०—आर्यपुत्र की जय हो ।

राजा०—हैं, यह यौगन्धरायण हैं और यह महासेन की पुत्री वासवदत्ता !

क्या यह सत्य है ? अथवा क्या यह स्वप्न है जो कि इसे फिर देख रहा हूँ । उस समय अर्थात् समुद्र-गृह में तोते सत्य दिखाई पड़ने पर भी इसने इसी प्रकार मुझे ठगा था ॥१७॥

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! देव्यपनयेन कृतापराधः खल्वहम् ।

तत् क्षन्तुमर्हति स्वामी । [इति पादयोः पतति ।]

राजा—[उत्थाप्य] यौगन्धरायणो भवान् ननु ।

प्रवृत्तिमधिगत्य समुद्रगृहान्तर्गतेन शयनं प्राप्तेन पुरा दृष्टासीन्मया । दृष्टिगोचरतां प्रयातापि तदा तत्क्षणमेवाऽदर्शनं गतवतो दुर्दैवान्निराशं वितन्वती मां प्रतारितवती खल्वसौ । अधुनापि तादृशं किमहमेतया न प्रतार्येय ? तदानीं तदिवेदानीमिदमपि दर्शनं क्षणिकं सत् फलविधौ शून्यं तु न स्यात्किन्तु ? दुग्धदग्धाननस्य पुनर्दधिभक्षण इव दर्शनेऽस्मिन् शङ्का मे भवितुमर्हतीति भावः । छन्दोऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥

राज्ञ आज्ञां विनैव राज्ञीं स्थानान्तरं नीतवतः स्वस्य मन्तोरमुष्य क्षमापनं राजानं याचते यौगन्धरायणः—स्वामिन्निति ; देव्यपनयेन, देव्या वासवदत्ताया अपनयः स्वरूपप्रच्छादनपुरःसरमन्यत्र नयनं तेन, खलु निःसंशयम् । तत् देव्यपनयनरूपं दुर्विनयचेष्टितम् । स्वामिन् ! श्रीमतीं वासवदत्तां गृहीतवेषान्तरां प्रच्छन्नरूपां विधाय यदहं श्रीमत्सकाशादन्यत्र नीत्वा न्यस्तवान्, श्रीमदभ्युदयसाधनत्वेन समयोचितं तदपि श्रीमन्तमनावेद्य कृतं निःसन्देहमनौचित्यपक्ष एव निक्षिप्तं भवतीति तमेतं नूनमपराधं कृतवान् । क्षन्तव्य एषोऽपराधः स्वामिना सैवकस्येति भावः । तदेतदभ्यर्थयमानस्य यौगन्धरायणस्य तदुचितं स्वामिचरणयोः प्रणिपातं दर्शयति—इति पादयोरिति ।

स्वामिभक्तस्य यौगन्धरायणकृतपूर्वाप्यसाधारणानि कार्याणि स्मरन् प्रियापनयनमपीदं तत्कृतं शुभोदकमनिक्षिपलपराधप्रक्षेपे, पादयोः पतितं तं स्नेहादुत्थापयन् प्रशंसन्नाह राजा—यौगन्धरायण इति । नन्विति वाक्यालङ्कारे । अत्र यौगन्धरायणमुद्दिश्य वदतो राज्ञः पुनस्तन्नामग्रहणं तद्गतं गुणविशेषं लक्षयति । स एवास्ति भवान् यौगन्धरायणः, यो हि स्वामिनो हितमेव स्वार्थं मन्यते । बुद्धिबलभक्तिसमन्वितेन प्रशंसनीयगुणगणेन यन्नामेदमापाततोऽनुचितमिव प्रतीयमानमाफलोदयं क्लेशकरं परिणामहितं विहितं भवतीति, तत्र विषये स्वापराधसम्भावन-

यौग०—महाराज ! महारानी के छिपाने से मैं अपराधी हूँ । मेरे इस दुर्विनय को आप क्षमा करें । (पैरों पर गिरता है ।)

राजा०—(उठाकर) तुम सचमुच यौगन्धरायण ही हो ।

मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रितैः ।

भवद्यत्नैः खलु वयं मज्जमानाः समुद्धृताः ॥ १८ ॥

योगन्धरायणः—स्वामिभाग्यानामनुगन्तारो वयम् ।

यैतया व्यर्थया किमयमात्मा सङ्कोचमानीयते । न वैप भवत्कर्तृकोऽपराधः प्रत्युत भवतो मत्कर्मकाराधनमेवैतदिति भावः ।

इत्थं तावल्लक्षणाभूलार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिविधया प्रशंसितं तमेव योगन्धरायणमुपकारिणं कृतज्ञताप्रकाशनपुरःसरं पुनः प्रशंसत्यभिधया वृत्त्या—मिथ्योन्मादैरिति । चकाराः समुच्चयार्थाः, ते चोन्मादादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धाय पृथक्पृथक्प्रयुक्ताः । मज्जमानाः मज्जनशीला वयम्, अवरोधवन्धनरूपे दुस्तरे विपत्तिन्धौ समोहऽमिति यावत् । मज्जमानशब्दोऽत्र ताच्छील्ये चानशा साधनीयः । मज्जतेः परस्मैपदित्वेन शानचस्तु न प्रसङ्गः । मिथ्योन्मादैः कल्पितैरसत्यैश्चित्तविभ्रमैः, 'उन्मादश्चित्तविभ्रम' इति कोपः, चित्तविभ्रमश्च चेतसोऽनवस्थितिरेव, युद्धैः प्रवर्तितैः सङ्ग्रामैः, शास्त्रदृष्टैः राजनीतिसिद्धान्तानुकूलैः मन्त्रितैर्गूढविचारैश्च, तथा भवद्यत्नैः भवतो योगन्धरायणस्य तैस्तैरितरैरस्मदुद्धारकारणीभूतैरनुरूपैरुद्योगविशेषैः, खलु निःसंशयम्, समुद्धृताः विपत्सागराद्बहिर्निष्कासिता अभूम् । यदा किल प्रद्योतराजोऽन्तःपुरे मां बन्धनं प्रापितवान्, दुःस्वाकरे तत्र काले विपद्बन्धुः समदुःखमुखः स्वामिभक्तो भवानेव समयोचितं विचारयन्नात्मानमुन्मत्तमिव तत्र प्रदर्शयन् युद्धं च कार्यसिद्धयौपयिकं प्रवर्तयन्नर्थनीत्युचितविचारपूर्वकं प्रशंसनीयं प्रयत्नमाधाय मां तदवरोधवन्धनान्मोचितवान् । एषा च भवतः साधारणेतरोपकृतिः कथं नाम विस्मृतिं नेष्यते कृतज्ञेन मया ? सर्वथोपकर्ता मे भवान् प्रशंसनीय एवेति भावः । उन्मादयुद्धराजनीत्यनुकूलविचारसाधनप्रवृत्तिभिः प्रयत्नैर्योगन्धरायणेन वरेण कृतं वत्सराजस्य प्रद्योतराजावरोधवन्धनान्मोचनं चेदं प्रतिज्ञायौगन्धरायणे द्रष्टव्यम् । अनुष्टुप् छन्दः ॥ १८ ॥

गुणगृह्येण राज्ञा कृतमात्मनः प्रशंसनं समवेक्ष्य तद्गौरवाल्लज्जमान इव सविनयं वचनमाह योगन्धरायणः—स्वामीत्यादि । वयम्, मादृशाः सेवका इति

असत्य उन्माद-वैशाख, युद्ध, शास्त्रोक्त विचार और आपके उपायों से दृढते हुए हम नकारे गये हैं ॥ १८ ॥

योग०—हमलोग त्वांमो के मान्यों का अनुसरण करने वाले हैं ।

पद्मावती—(क) अम्महे ! अय्या खु इयं । अय्ये ! सखीजन-
समुदाहारेण अजाणन्तीए अदिक्कन्दो समुदाआरो । ता सीसेण पसादेमि ।

वासवदत्ता—[पद्मावतीमुत्थाप्य] (ख) उट्ठेहि उट्ठेहि ।

(क) अहो ! आर्या खल्वियम् । आर्ये ! सखीजनसमुदाचारेणाऽजान-
त्याऽतिक्रान्तः समुदाचारः । तच्छीर्षेण प्रसादयामि ।

(ख) उत्तिष्ठोत्तिष्ठाऽविधवे ! उत्तिष्ठ । अर्थिस्वं नाम शरीरमपराध्यति ।

यावत् । श्रीमतः स्वामिनो भाग्यानि यदा यादृंशि विलसन्ति, तदा तादृगेव तेषामनु-
सरणमस्माभिः सैवकैरनुष्ठीयते । वयं तु तद्भागधेयनोदितास्तदौपधिकमेव यथासमय-
माचरामः । तत्र भवतो भाग्यान्येव कल्पन्ते प्राधान्येन फलनिष्पत्तौ । अस्वतन्त्रा
अकिञ्चित्कराश्च वयं न तावत्प्रशंसनार्हा इति भावः ।

अथ यावदावन्तिक्रां पद्मावती सखीनिर्विशेषं पश्यति स्म । साम्प्रतं तामार्यपुत्र-
प्रियां वासवदत्तां महाराज्ञीं विदित्वा भूतपूर्वसखीभावोचिताचारप्रदर्शनरूपस्वीया-
पराधक्षमापनचिकीर्षया तत्प्रसादनौपधिकं वचनं प्रस्तौति—अम्महे इति । खलुपदं
त्वयें । अहो ! विचित्रमिदम् । आवन्तिकेति प्रसिद्धां यामहं सखीं सम्भावितवती,
सैषा तु पूज्या श्रीमती वासवदत्तार्यपुत्रप्रियतमा वर्तते । इत्येवं स्वयमभिधाय तां
प्रत्याह—अय्ये इति । तत् आचारोल्लङ्घनरूपापराधात्कारणात् । अयि ! मान्ये !
स्वरूपेण श्रीमत्या अपरिचयादद्यावधि सखीजनोचित आचारस्तत्र तत्र प्रदर्शितो
मया । पूज्येषु यथाचारं यथा वर्तितव्यम्, न तथाऽवर्तिपि । अतो यथोचितमाचार-
मुल्लङ्घितवती क्षमां प्रार्थयमानैषाऽहं प्रसादनाय श्रीमतीं शिरसा प्रणमामि । आशासे
च नूनं क्षमिष्यतेऽपराधो मामकीनः श्रीमत्योदारचित्तयेति । प्रणामकरणप्रतिज्ञेयं पद्मा-
वत्याः । प्रणामश्चानुक्तोऽपि प्रसङ्गोचितोऽत्र वेदितव्यः ।

इत्येवं प्रणमन्तीं पादपतितां पद्मावतीमुत्थापयन्ती प्राह वासवदत्ता—उट्ठेहि
इति । ‘उट्ठेही’ति त्रिरुक्त्या वासवदत्ताप्रसादनसम्भ्रमस्यातिशयः पद्मावत्या दर्शितः
कविना । ‘पुनः पुनस्तथानुं प्रेरितापि प्रणामकरणात्पद्मावती न विरन्तुमैहते’ति तस्या

पद्मा०—अरे ! ये तो आर्या वासवदत्ता हैं । न जानती हुई मैंने सखी के समान
व्यवहार करने से शिष्टाचार का उल्लंघन किया है ! इसलिये तिर झुकाकर क्षमा चाहती हूँ ।

वासव०—(पद्मावती को उठाकर) उठो, उठो, सौभाग्यवती ! उठो । न्यास का रक्षण

अविहवे ! उट्ठेहि । अत्थिसअं णाम सरीरं अवरद्धइ ।

अयं वासवदत्तायां भक्तेरतिशयो व्यङ्ग्यः । अविधवा सौभाग्यवती, तत्सम्बुद्धौ हे अविधवे ! अयि सौभाग्यवति ! सुहुरेवमुत्पाप्यमानापि मया किं नाम नोत्तिष्ठसि ? उत्तिष्ठ, पर्याप्तमिदमाचारप्रदर्शनम् । विदितस्ते यथावद्भावो ममेत्यर्थः । अत्थिस-
अमिति । अर्थिस्वम्, अर्थिनः त्वत्कृतं न्यासरक्षणं कामयमानस्य त्वत्समीपे न्यासं निक्षेप्तुमिच्छतो वा यौगन्धरायणस्य स्वं धनम्, नामेति प्रसिद्धौ, यौगन्धरायणेन 'मदीयमिद'मिति व्यपदिश्यमानं न तु वास्तविकं तस्येत्यर्थः । शरीरम् अर्थान्मे वासवदत्तायाः, लक्षणया अहमिति यावत्, अपराध्यतीति भूतकालार्थे वर्तमानकालिकः प्रयोगः । न्यासलक्षणेण मां कचिन्निक्षेप्तुकामेन यौगन्धरायणेन 'मदीयेय'मिति कृत्रिमं व्याहरता यदहमत्र ते सन्निधौ निक्षिप्ता, तेनैव मे स्वातन्त्र्यमपगतम् । आचारवि-
रुद्धकारिता च प्रायः पराधीने जने सम्भवति । अतश्च नूनमहमेवापराधिनी । विनय-
वत्यां त्वय्यपराधसम्भावनापि कीदृशी ? त्वं तु मां तदानीं रक्षितवती ममोपकारिणी खल्वसीति भावः । अथवा—अर्थिस्वम्, अर्थिनः शरणार्थिन्या ममेति यावत्, स्वं स्वात्मीयं तथात्वेन सम्भावितम्, शरीरम् अर्थात्पद्मावत्यास्तत्र । अत्र च पक्षे 'अपराध्यतीति काकुः, सर्वथा नापराध्यति स्मेत्यर्थः । मदीयशुश्रूपाविधौ त्वया विनियुक्ते मया च स्वात्मीयत्वेन सम्भावितेऽस्मिस्तत्र शरीरे, लक्षणया तादृश्यां त्वयि, कयन्तावदपराधभाजनत्वं भवितुमर्हति ? उपकारकारिण्यपराधसम्भावनाप्यत्र कर्तुं न शक्येति भावः । वचनमिदं वासवदत्तायाः पद्मावतीं प्रति सापत्न्यद्वेषलेशतोऽप्यस्पृष्टं समानभावोचितं प्रेमभावं प्रकटयति । 'अविहवे' इति सम्बुद्ध्यन्तपदप्रयोगोऽप्येवमेवार्थं दर्शयति ।

अत्र 'सधवापदे प्रयुक्त्ये विधवापदेन सह प्रयुक्तोऽयं तदभावो नोचितः, अभावेन सह भावस्यापि प्रतीतेरमङ्गलव्यञ्जकमिदम् अविधवापदं न तावत्प्रयोगयोग्य'मिति केचिदाक्षिपन्ति व्याख्याकृतः । तदेतदाक्षेपदुःसाहसमिदं तेषां व्यङ्ग्यार्थमर्यादाऽनाकलनमूलकं सहृदयहृदयोद्वेजकं ननु । इदमत्र गूढं तात्पर्यम्—सध-
वापदे प्रयुक्ते 'सौभाग्यवती'त्येवार्थो लभ्यते, अविधवापदप्रयोगः पुनः सौभाग्या-

चाहनेवाले यौगन्धरायण का धन-रूप यह शरीर अर्थात् मैं ही अपराधी हूँ । अथवा शरण चाहती हुई मुझसे अपनाया गया यह (तुम्हारा) शरीर अपराधी ! यह सर्वथा असम्भव है ।

पद्मावती—(क) अणुगहिदह्नि ।

राजा—वयस्य ! यौगन्धरायण ! देव्यपनये का कृता ते बुद्धिः ?

यौगन्धरायणः—कौशाम्बीमात्रं परिपालयामीति ।

(क) अनुगृहीताऽस्मि ।

ऽभावं निषेधसखण्डितसौभाग्यरूपमर्थं बोधयति । तेन 'अखण्डितमास्तां ते सौ-
भाग्य'मिति पद्मावती प्रत्याशोर्वचनं ध्वन्यते वासवदत्तायाः । अतः आपाततो-
ऽनुचितवत्प्रतीयमानोऽप्यमङ्गलरूपोऽर्थः शाश्वतिकमङ्गलसूचकाऽखण्डितसौभाग्यरूप-
व्यङ्ग्यार्थबोधनक्षमो न काश्चिदत्राऽनौचित्योद्भावयेदिति नापरोक्षं प्रेक्षावताम् । इत्यमेव
कालिदासोऽपि मेघदूते 'भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे' इत्यत्र गूढार्थं दर्शितवानित्यलम् ।

पूर्वोक्तेन वचना प्रकाशितं स्नेहभावानुग्रहं वासवदत्तायाः सादरमभिनन्दति
पद्मावती—अणुगहिदह्नीति । इदमित्यभिधानो मां गौरवपदमारोपयन्त्या-
श्रीमत्याः केवलमनुग्रहोऽयं मयि । अहन्तु सर्वथैतद्गौरवाऽनर्हास्मीति पद्मावत्यु-
क्तेराशयः ।

वासवदत्तापद्मावत्योः परस्परालाप एवं प्रचलिते विरतिं गते, नरपतिर्वत्स-
राजो वासवदत्तापनयनविषये यौगन्धरायणस्य मानसमाशयं स्फुटं जिज्ञासमानस्त-
द्विधानकारणं पृच्छति तम्—वयस्येति । वयस्यपदप्रयोगश्चायं राज्ञो यौगन्धरायणे
स्नेहातिशयसङ्गातं सूचयत्यत्र । का किं फलमुद्दिश्येति यावत्, बुद्धिमानसो विचारः ।
मित्र ! मन्त्रिवर ! यन्नाम देवी वासवदत्ता त्वया मत्सकाशादपनीता, तत्र किं ते
मानसं विचारितम् ? भावि तत्फलं मनसा किमुद्दिश्य कृतमिदं त्वया, परिणतौ हितं
किं प्रयोजनमेतस्य तदा सम्भावितमासीत् ? अत्र च—'स्फुटं वस्तुतत्त्वं ज्ञानुमि-
च्छयैव राज्ञः प्रश्नोऽयम्, न तु विश्वासयोग्येऽस्मिन् यौगन्धरायणे तथाऽनुचितका-
र्यकारित्वेनाऽविश्वस्तत्वबुद्धयेति वेदितव्यम् ।

यौगन्धरायणो राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दितुं देव्यपनयनविषयकं हृदयमात्मनो-
ऽभीप्सितं तत्कारणं प्रतिपादयति—कौशाम्बीमात्रमिति । अत्र मात्रशब्दो-

पद्मा० —(आप के इस गौरव से) मैं अनुगृहीत हूँ ।

राजा —सखे ! यौगन्धरायण ! देवी को छिपाने में तुम्हारा क्या अभिप्राय था ?

यौग० —यह कि केवल कौशांबी ही अधिकार में रह गई ।

राजा—अथ पद्मावत्या हस्ते किं न्यासकारणम् ?

ऽवधारणे, कौशाम्बीमेवेत्यर्थः, परिपालयामीति देव्यपनयनकालिकी वर्तमानार्थता । राज्यपरिपालनं च प्रधानमन्त्रिणो राज्ञः प्रियतमस्य यौगन्धरायणस्य प्रधानं कर्तव्यम् । एतदुक्त्या च तस्य तत्र सुतरां स्वीयत्वसूचकः स्नेहः प्रदर्शितः । अयमर्थः—इदानीं केवलं कौशाम्बीनगरी राजशासनानुसारं परिपाल्यते मया । ‘समग्रं वत्सराज्यं राज्ञः शासनविषयीकृतं परिपालयितुमिष्टं परहस्तगतं कथं नामात्मनो हस्तगतं भवे’दिति विचारणायां निर्धारितम्, यत्किल—‘देवी वासवदत्ता फलोदयकालं यावत् प्रच्छन्नरूपा कुत्रापि स्थापनीया । देव्यनुपलब्ध्या रुमण्वदादिमन्त्रिवरप्रार्थनया च पुनरन्या काचिद्राजकुमारी परिरोप्यते श्रीमता । ततः स्वभार्याबन्धुसाहाय्येन श्रीमतो वत्सराज्ये पुनः करगते सज्जाते, साकल्येन वत्सदेशपरिपालकत्वं मदीयमव्याहृतं स्या’दिति । एवमेवार्थं ध्रुवं निर्धार्य देव्या अपनयनं चिकीर्षितमासीत्तदा । ‘प्रणयविशेषपात्रभूतायां सत्यां च देव्यां न कदापि दारान्तरं तत्रभवता स्वीकरिष्यते, समुचितसाहाय्याऽनवाप्त्या च वत्सराज्यप्राप्तिः सर्वथा दुःसम्भवा । वासवदत्ताबन्धुना महासेनभूपतिना कृतं साहाय्यं कार्यसिद्धेः प्रयोजकं भविता, किन्तु कन्यापहरणकारणेन तदीयप्रसाददृष्टेरसम्भावनया तदपि दुर्लभंदूरेतरा’मिति विचार्य ‘देवी दग्धे’ति मिथ्याप्रवादः प्रख्यापितः । एतेन च ‘वासवदत्ताया अनुपलब्ध्या कथं क्षिन्मन्त्रिणामनुरोधात्स्वीकरिष्यति दारान्तरं तत्रभवा’—निति सम्भावितमासीत् । ‘यथा चेदं मदुक्तम्, तथा स्फुटमेव सकलमालोकितं तत्रभवते’ति नाधिकं किमप्यत्र विषये वक्तुमवशिष्यत इति ।

श्रुत्वेदं ‘पद्मावत्याः समीपे किमिति सा न्यासरूपेण स्थापिते’त्येवं पुनः पृच्छामात्मनः प्रकटीकरोति राजा—अथेति । अथ देव्या अपनयनानन्तरम् । देवीं वासवदत्तां मत्तोऽपनीय पद्मावत्याः सन्निधौ स्थापयतः कस्तवाभिप्रायः ? किमत्रापि विषये मानसमुद्दिष्टमासीत्तवेत्यर्थः । एषोऽपि तद्वुद्धिपरीक्षां चिकीर्षतो राज्ञः प्रश्नः । पद्मावत्यामपरिचितायां न्यासरक्षणयोग्यतां सम्भाव्य तत्र ते विश्वासपात्रत्ववुद्धिः कथं जातेति प्रश्नस्याशयः ।

इदमत्र पद्मावत्याः समीपे वासवदत्तान्यासस्य कारणं राज्ञा पृष्ठे यौगन्धरा-

राजा—और पद्मावती के हाथ धरोहर रखने का क्या कारण था ?

यौगन्धरायणः—पुष्पकभद्रादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति ।

राजा—इदमपि रुमण्वता ज्ञातम् ?

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! सर्वैरेव ज्ञातम् ।

यणस्तदेव प्रतिपादयन्नाह—पुष्पकेत्यादि । आदेशिकैः सिद्धपुरुषैर्योतिषिदैर्वा, पद्मावतीति विशेष्यपदं पूर्ववाक्यामोदवगन्तव्यम्, आदिष्टा भाव्यर्षसूचनविषयीकृता । पुष्पकभद्रप्रभृतिभिः सिद्धैर्नृणात्मभिर्देवैर्वा 'श्रीमती नर्हापतेर्नहिर्षीपदनेपाऽलङ्कृतिप्यती'त्येवं किल श्रीमती पद्मावतीनुदिदश्य भविष्यत्फलं पूर्वमेव सूचितमासीद्, अतस्तेषां वचनेष्वनन्यप्रानाविषु विश्वासात्तत्रभवत्याः पद्मावत्याः समोप एव श्रीमती वासवदत्ता न्यासरूपेण स्थापिता । 'यथासनयनेतया च सूचिता वासवदत्ताचारिश्च-शुद्धिः श्रीमतः स्वामिनो नूनं विश्वासात्पदं भविष्यति, एतद्वन्धोः साहाय्येन वत्स-राज्यमपि सपत्नापहतं स्वामिना सुखेन प्राप्तवत्' इत्येवं मनसि कृत्य भविष्यत्कार्यगौरवेण श्रीमत्यां पद्मावत्यां विश्वासपात्रता न्यासरक्षणयोग्यतापि नया सम्भावितार्तादिति भावः । अयमर्थः प्रथमाङ्के (१५-१६, २४ पृष्ठेषु) द्रष्टव्यः ।

'सम्पादितस्त्वयार्योऽयमाफलोदयं गोपितः कृत्वाप्यन्तरङ्गसचिवस्य विज्ञातो वै'ति तत्त्वं द्रुमुत्सु राजा रुमण्वत्येवात्मनः परिपूर्णमन्त्रे तादृगूढार्थसचिवे तन्मन्त्र-विचारसाहचर्यमुचितं मन्यमानस्तनयमनुयुङ्क्ते यौगन्धरायणम्—इदमपीति । इदं वासवदत्ताया अपनयनं पद्मावत्यन्तिके न्यसनं चैत्युभयम् । अथे ! यत्किं त्वं परिणामदर्शी सन् वासवदत्तां नतोऽपनीय पद्मावतीकृतं तद्रक्षणमात्राङ्कस्तत्रैव न्यासरूपेण तस्या अवस्थानं कल्पितवान्, किमेतमप्यर्थं त्वतो विज्ञातवान् रुमण्वान् ? सर्वोऽपि विषयः प्रायोऽन्तरङ्गसचिवेन रुमण्वतालोचितो भवतीत्येषोऽपि तेनालोचितः पूर्वं किमु ? अपिरत्र भिलकमो रुमण्वता वा योज्यः । अत्र च पक्षे किमिदं ते चेष्टितं रुमण्वतोऽप्यर्थसचिवस्य विज्ञातमासीदित्यर्थः ।

अत्रोत्तरं प्रस्तवीति यौगन्धरायणः—स्वामिन्निति । नाय ! रुमण्वानेव

यौग०—पुष्पकभद्रादि सिद्ध या ज्योतिषिषो का कहना था कि पद्मावती का पक्षी रानी होंगी । (यह कारण था)

राजा—यह भी रुमण्वान् को नथवा यह रुमण्वान् को भी ज्ञात था ?

यौग०—नहाराज ! सभी को विदित था ।

राजा—अहो ! शठः खलु रुमण्वान् ।

यौगन्धरायणः—स्वामिन् ! देव्याः कुशलनिवेदनार्थमद्यैव प्रतिनि-
वर्ततामत्रभवान् रैभ्योऽत्रभवती च ।

केवलं किम्, तत्रभवतः श्रेयसि दत्तावधानाः सर्वेऽप्याप्ततमा अर्थमेनं जानन्ति
स्म । न तावदेकाकिना मयेदं मन्त्रितं कृतं च । सकलसम्मत्यैव प्रवृत्तोऽहमस्मिन्
कर्मणीति भावः ।

‘सर्वेऽपि विषयमेनं जानन्तीति’ यौगन्धरायणोक्तमाकर्ण्य राजा तमर्थं जान-
न्तमप्यप्रकाशितवन्तं रुमण्वन्तमुद्दिश्य सप्रणयोपालम्भवचनं प्रस्तौति—अहो
इति । शठो वञ्चकः, वञ्चकत्वारोपश्च राज्ञो रुमण्वति वासवदत्ताकुशलवृत्ताऽप्रका-
शनमूलकः । अन्यैश्च मदीयैर्विषयोऽयं न प्रकाशितो मत्पुरस्तादित्यास्तां तावत्,
परमत्रार्थं चित्रं यदेपोऽवगतैतदर्थोऽपि रुमण्वान् मदीयदुःखैकसाक्षिभूतोऽपि वास-
वदत्तायाः कुशलवृत्तमिदं न नाम किञ्चिदपि सूचितवान् । एतदेवास्य नूनं वञ्च-
कत्वम् । कथमत्र वञ्चयति स्मैष मां विश्वासपात्रं मे सततपरिचर्यापरोऽप्यर्थमेनं मत्तो
गोपयन्निति भावः ।

इदमत्रावगन्तव्यम्—श्रीमतो महीपतेर्हितमुद्दिश्य विहितं प्रधानमहिष्या अपन-
यनादिकमात्मनः सकलं कार्यजातं सफलतां प्राप्तमिति, शुभोदरकदर्शिनो भर्तुर्मदीय-
चेष्टितमेतदरुचिकरं न जातमित्येवं च पर्यालोचयतो यौगन्धरायणस्य ‘सिद्धेऽपि
नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे’ इतीदमपूर्वोक्तं
शङ्कितं साम्प्रतं हृदयादपगतम् । राजा तु विषयमेतमवगच्छन् पद्मावत्यां वासव-
दत्ताया न्यासीकरणान्तरं विश्वासात्कामपि तत्राऽनुरुपां शङ्कां नाऽचकलत् ।

सम्प्रत्युपक्रान्ते च सर्वस्मिन्कर्मण्युपसंहृते, देव्याः कुशलं तन्मातरपितरौ तत्र-
भवन्तावद्भारवतीमहासेनौ निवेदयितुं काञ्चुकीयधान्यौ रैभ्यवसुन्धरानामिकयोस्तत्रोज-
यिन्यामुपस्थितिं प्राप्तकालां मत्वा यौगन्धरायणः स्वामिनं व्रूते—स्वामिन्निति ।
देव्याः वासवदत्तायाः । प्रतिनिवर्तताम् इतः प्रतिष्ठताम्, प्रत्येकामिप्रायेणैकत्वमिदम्

राजा—अहो ! रुमण्वान् वडा ठग है ।

यौग०—महाराज ! देवी वासवदत्ता का कुशल निवेदन करने के लिये आज ही
माननीय रैभ्य और वसुन्धरा लौट जायँ ।

राजा—न, न । सर्व एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या सह ।

योगन्धरायणः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

‘नाथ ! तौ मातरपितरौ देव्याधिराद् वृत्तान्तं कमप्यनधिगच्छन्तौ कुशलं श्रोतुमुत्कण्ठिता’विति तन्निवेदनाय श्रीमता रैभ्येण श्रीमत्या वसुन्धरया च सत्वरं तत्रोपस्थातव्यम् । ततः खलु कुशलप्रश्नसन्देशहारित्वेनात्र समागतयोर्द्वयोरेतयोरितोऽद्यतन एव दिवसे वासवदत्ताकुशलसन्देशहारित्वेन पुनरुज्जयिनीं प्रति प्रस्थानं स्थाने । नात्र विलम्बेन भवितव्यमिति भावः ।

‘धात्रीकाञ्चुकीयमुखेन कुशले निवेदिते मयि चानुपस्थिते तत्र मदीयमिदमौद्वत्यमिव प्रतिभायाद् गुरुजनस्ये’ति सपरिवारं तत्रास्माभिरुपस्थायाऽस्मिन्समये स्वात्मप्रदर्शनपुरःसरं स्वयमेव तन्निवेदनीयमित्येवमाशयं दर्शयन्नाह राजा—न नेति । द्वौ नवौ तयोरेकाकिनोस्तत्र गमनं सर्वथा निषेधतः । मन्त्रिवर ! नैवम्, प्रस्तावस्तवायं न समीचीनः । नवोडया पद्मावत्या समं सकलैरस्माभिस्तत्रोपस्थातव्यमिदानीम् । चक्षुर्विपयतां प्रयातयोर्वासवदत्तापद्मावत्योः परस्परमीर्ष्याभावाऽऽसृष्टं सविशेषं प्रेमभावमवलोक्य मदीयौ श्वशुरौ भृशं तुष्येताम् । अतः प्रतिष्ठेमहि सर्वे वयमुज्जयिनीं प्रतीति भावः ।

तत्रभवतः स्वामिन आदेशं प्रमाणयन् योगन्धरायणो ब्रूते—यदाज्ञापयतीति । श्रीमतः स्वामिनो वचनं प्रमाणमस्माकम् । ययाभिलाषं कर्तुमर्हति स्वामी । वयन्तु किङ्कराः श्रीमदाज्ञाकारिणः स्म इत्यर्थः ।

‘इत्यमत्र द्वितीयप्रेयसीप्राप्तिद्वारेण सपत्नोन्मूलनपुरःसरं पुनः राज्यलाभे प्रधानप्रियतमासमागमे च नायकस्य सज्जाते, उपसंहारं गते सति सकले, नाटकीयसंविधानके, समाप्तौ मङ्गलार्थं भरतवाक्यं प्रदर्श्य नाटकमिदं समापयिष्यते । भरतवाक्यं च शुभाशंसनात्मकप्रशस्तिरूपं निर्वहणसन्धेरङ्गमुच्यते । तथा चोक्तं दशरूपके—
—‘प्रशस्तिः शुभाशंसनम्’ इति । ‘नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयत’ इत्यन्यत्रापि तल्लक्षणमुक्तम् । एषा च प्रशस्तिरनुकर्तुर्भरतस्य (नटस्य) श्रीमतो

राजा—नहीं नहीं । हम सभी लोग देवी पद्मावती के साथ जाएंगे ।

योग०—जो महाराज की आज्ञा ।

[भरतवाक्यम्—]

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ १९ ॥

नाट्याचार्यस्य वा वाक्यत्वेन प्रतिपादिता भवतीति यौगन्धरायणमुखेन तदेव भरत-
वाक्यं प्रदर्श्यते कविना—इमामीति । इमां परिपालनीयां, महीं पृथ्वीं, नः
अस्माकं, राजसिंहो नृपतिवरः, 'राजा सिंह इवे'त्युपमितसमासः, 'स्युत्तरपदे
व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' इत्यमरः, प्रशा-
स्तु प्रकर्षेण पालयतु, प्रकर्षश्चाधिक्यम्, तदत्र गुणकृतं कालकृतं च वेदितव्यम्,
परितः स्वकीयादेशप्रवर्तनपूर्वकं सविशेषं चिरं परिपालयतादित्याशंसनम् । कथं-
भूतां महीमित्याह—सागरपर्यन्तामिति । सागराः समुद्राः पर्यन्ता अन्तिमाः
सीमा यस्यास्ताम् समग्रामिति यावन्, पुनः कीदृशीं हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम्,
हिमवान्, हिमालयो विन्ध्यश्चेति पर्वतावेव कुण्डले कर्णवेष्टनसंज्ञकालङ्कारविशेषौ
यस्यास्तादृशीम्, हिमवद्विन्ध्यभूभृतानुत्तरदक्षिणदिशोः सीमाभूताविति पृथिव्याः
कुण्डलाकारत्वेन कल्पितावत्र, पुनरपि कथंभूताम् एकातपत्राङ्काम्, एकमद्वितीय-
मातपत्रं श्वेतच्छत्ररूपम् अङ्को राज्यलक्ष्मीत्वसूचकं चिह्नं यस्यां तथाभूतामिति,
'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क' इति कोपः । या किल चरमसीमाह्वानं सकलान् समुद्रान् व्याप्य
स्थिता वर्तते, पुण्यभूमेरार्यावर्तस्य दक्षिणोत्तरदिक्सीमाभूतेन विन्ध्येन हिमवता
च यस्याः सुपमाविशेषः समन्ततः स्तीर्यते, यत्र चैकाधिपत्यसूचकं तत्सितच्छत्र-
मेकमुद्घोतते, समस्तां तां पृथ्वीं निष्कण्टकमस्माकं राजाधिराजः श्रीमानुदयन-
श्चिरं परिपालयतादित्यर्थः । 'सर्वभौमो भवन् भूमौ राजाऽस्माकं विराजताम्' इति
तात्पर्यार्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १९ ॥

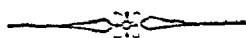
(भरतवाक्यम्—)

हमारे राज-सिंह अर्थात् राजाओं में श्रेष्ठ महाराज उदयन समुद्र तक विस्तृत, हिमाचल
और विन्ध्याचल रूपी दो कर्ण-कुण्डलों से युक्त, एक श्वेतच्छत्र से चिह्नित इस सन्पूर्ण पृथ्वी
का पालन करें ॥ १९ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

षष्ठोऽङ्कः ।

इति स्वप्नवासवदत्तं समाप्तम् ।

‘निष्क्रान्ताः सर्वे’ इत्यनेन रङ्गभूमेः सर्वेषां प्रस्थानं प्रदर्शितम् ।

पष्ठाद्वस्योपसंहारं प्रतिजानीते-षष्ठोऽङ्कः इति ।

इतीत्यादिना प्रकृतग्रन्थस्य समाप्तिं सूचयति ग्रन्थकारः ।

पूज्यश्रीऽगुरुभालचन्द्रऋगामात्रैकभव्याश्रयः

श्रीऽमल्लह्मणसद्गुरुक्तिविलसत्साहित्यविज्ञानभूः ।

श्रीऽमत्सूरिविनायकाऽऽप्तजननः श्रीरुक्मिणीगर्भजः

काशीवृत्तिरनन्तरामबुद्धी चेतालवंशाङ्कुरः ॥ १ ॥

श्रीमद्भासकवीश्वरेण रचिते किलष्टायके नाटके

सुग्धाऽवोधजनप्रवोधजननव्यापारवद्वादराम् ।

ग्रन्थग्रन्थिविभेदनेन सकलच्छात्रोपकारक्षमां

कोपव्याकृतिभावगर्भिततनूं टीकामिमां व्यातनोत् ॥ २ ॥

इति श्रीस्वप्नवासवदत्तव्याख्यायां प्रवोधिण्यां षष्ठोऽङ्कः परिपूर्णः ।

समाप्ता चेयं श्रीमदनन्तरामशास्त्रिवेतालविनिर्मिता

प्रवोधिण्याख्या व्याख्या ।

(सबका प्रस्थान)

छंठा बङ्क समाप्त ।

जगन्नाथशास्त्री होशिङ्ग कृत स्वप्नवासवदत्त नाटक का हिन्दी अनुवाद समाप्त ।

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन-संस्कृत-ग्रन्थमाला

३९

भासनाटकचक्रे

प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दी व्याख्याद्वयोपेतम्

व्याख्याकारः

साहित्यशास्त्राचार्य-

श्री पं० कपिलदेवगिरिः

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१

वि. सं. २०१५]

मूल्यं २)

[ई. १९५८

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन,
चौक, वाराणसी-१

(सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

Chowkhamba Vidya Bhawan

Chowk, Varanasi-1

(INDIA)

1958

मुद्रक—

विद्याविलास प्रेस,
वाराणसी-१

दो शब्द

प्रतिपाद्योगन्धरायण पर जो एक-दो टीकाएँ देखने की मिली वे विद्यार्थियों के लिये उपयुक्त प्रतीत नहीं हुईं । अतः मैंने इस ग्रन्थ की यह छात्रोपयोगी सरल संस्कृत-हिन्दी व्याख्या प्रस्तुत की है ।

इस पुस्तक की व्याख्या कराने का श्रेय प्रकाशक की ही है जिन्होंने इस पुस्तक के प्रकाशित करने का भार वहन किया है । प्रस्तुत पुस्तक की ज्ञान-वृद्धकर पाण्डित्यपूर्ण शैली का रूप नहीं दिया गया है । एतदर्थ लम्बे एवं अटिल शब्दों का पदच्छेद-विधि से हो अर्थ समझाने का प्रयास किया गया है । मैंने अपनी बुद्धि एवं गुरुजनों के मतानुसार जहाँ जैसा उपयुक्त अर्थ सम्झा वहाँ वैसा अनुवाद किया । आशा एवं विश्वास है कि विद्वान् सज्जन उचित परामर्श देकर द्वितीय संस्करण को अपनी रुचि के अनुकूल सुसंस्कृत रूप देने में सहयोग देंगे ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयीय संस्कृत महाविद्यालय के प्राध्यापक श्री पूज्य पं० रामभूषि जी त्रिपाठी के प्रति मैं हार्दिक कृतज्ञता प्रकट करता हूँ जिन्होंने अपने सहयोग से किंचित् उलझे हुए स्थलों को सुलझाया । यदि शाली जी की इतनी अनुकम्पा न होती तो सम्भवतः यह पुस्तक और विलम्ब से प्रकाशित होती ।

—कपिलदेव गिरि

भूमिका

महाकवि भास

ख्याति—महाकवि भास संस्कृत साहित्य के प्रख्यात एवं सम्मानित महाकवियों में से हैं। कालिदास ने अपने 'मालविकाग्निमित्र' नामक नाटक की प्रस्तावना में सूत्रधार(१) के मुख से स्पष्ट ही प्रश्न करवाया है कि प्रसिद्ध यशवाले भास, सौमिल्ल, कविपुत्र आदि महाकवियों के प्रबन्धों का अतिक्रमण कर कालिदास की कृति का इतना अधिक सम्मान क्यों हो रहा है? इस कथन से भलीभांति प्रतीत होता है कि कालिदास के समय में भास के नाटक अत्यन्त लोकप्रिय थे। कालिदास के बाद कवियों ने भी भास के नाटकों का अत्यन्त सम्मान किया है। वागमट्ट ने 'हर्षचरित' में इनके नाटकों की उद्धृष्टता दत्तलते हुए कहा है कि भास ने सूत्रधार से आरंभ किये गये, बहुत भूमिका वाले तथा पताका (रूपक की मुख्य अवान्तर घटना तथा ध्वजा) से शोभायमान देवकुलों की भांति अपने नाटकों से साहित्य-जगत् में अच्छी प्रतिष्ठा पाई। (२) राजशेखर ने 'काव्यमीमांसा' में भास के नाटकों की अग्नि-परीक्षा तथा 'स्वप्नवासवदत्तम्' की सर्वोत्तम नाटक स्वीकार किया है। (३)

वाग्पतिराज ने अपने 'गडउवहो' नामक प्राकृतभाषा के महाकाव्य में 'जलणमित्रे'—ज्वलनमित्रं (अग्नि का मित्र) बताया है(४)। प्रख्यात आलंकारिक जयदेव ने भास को 'प्रसन्नराघव' की प्रस्तावना में कविताकामिनी का हास माना है(५)। उपर्युक्त

(१) 'प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतौ बहुमानः'। (मालविकाग्निमित्रम्)

(२) सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्वहुभूमिकैः।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ (हर्षचरितम्)

(३) भासनाटकचक्रेऽस्मिच्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम्।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥ (काव्यमीमांसा)

(४) भासन्मि जलणमित्रे कन्तीदेवे तदावि रहुआरे।

सौवन्धवे अ वन्धन्मि हारि अन्दे अ आणन्दो ॥ (गडउवहो)

(५) यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरः

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः।

हर्षो हर्षः हृदयवसतिः पञ्चदाणः स दाणः

केपां नैपा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥ (प्रसन्नराघव)

विशेषणों से यह बात स्पष्ट हो जाती है कि अतीत काल में सर्वसाधारण के बीच भास के रूपकों की अधिक ख्याति एवं प्रचार था और उनके बृहद् नाटक-चक्र में स्वप्न-वासवदत्तन् प्रधान था ।

संस्कृत साहित्य के एक विख्यात कवि होने पर भी बहुत दिनों तक विद्वानों के मध्य भास का केवल नाम ही सुना जाता था । इनके समय, ग्रन्थ तथा जीवनवृत्त के विषय में लेशमात्र भी ज्ञात नहीं था । केवल अनेक संस्कृत-काव्यों और नाटकों में उनका नामोल्लेख एवं उद्धरण देखकर ही अनुमान किया जाता था कि अतीतकाल में भास नामक कोई प्रख्यात नाटककार हो गया है । ऐसी स्थिति अनेक काव्यों की है, जिनका केवल नाममात्र ही श्रवणगोचर होता है, जैसे 'कण्ठाभरण', 'जाम्बवतीविजय' आदि ; परन्तु महत्सौभाग्य की बात है कि १९१२ ई० में ट्रावनकोर के पं० श्री टी० गणपति शास्त्री ने स्वप्नवासवदत्तन् आदि तेरह नाटकों का अन्वेषण कर अनन्तशयन-ग्रन्थमाला में प्रकाशित कराया और उन्हें भास की असंदिग्ध कृति बतलाया । उसी समय से भास और उनके रूपकों की चर्चा साहित्य-संसार एवं सहृदय विद्वानों में होने लगी । श्री शास्त्री जी द्वारा अनुसंधान किए गए तेरह नाटकों में केवल 'स्वप्नवासवदत्तन्' भासकृत हो सकता है, क्योंकि राजशेखर के पूर्वोक्त निर्देश के अतिरिक्त आचार्य अभिनव गुप्त ने भी 'अभिनवभारती' में इस नाटक का उल्लेख किया है(१) । किन्तु शेष रूपकों को भास की रचना स्वीकार करने में कोई भी उत्कृष्ट प्रमाण नहीं है ऐसा कुछ विद्वानों का मत है । किन्तु श्री शास्त्री जी ने इन रूपकों की प्रामाणिकता सिद्ध करने के लिये जो अकाट्य युक्तियाँ दी हैं, उनमें शंका का लेशमात्र भी कारण नहीं है । प्रकरणानुसार इसकी चर्चा आगे की जायगी ।

भास का समय

महाकवि कालिदास ने अपने नाटक 'मालविकाग्निमित्र' में भास का बड़े सम्मान से नामोल्लेख किया है जैसा कि ऊपर निर्देश किया जा चुका है । इससे यह सिद्ध एवं सुस्पष्ट हो जाता है कि भास कालिदास से प्राचीन थे । कालिदास के समय के विषय में विद्वानों में मतैक्य नहीं है । कुछ लोग महाकवि का समय ४०० ई० बताते हैं । उनके कथनानुसार भास ४०० ई० से प्राचीन होते हैं । कुछ विद्वान् कालिदास की स्थिति प्रथम शतक निश्चित करते हैं । उनके आधार पर भास ईसा के प्रथम शतक से प्राचीन होते हैं । भास को इतना सर्वमान्य होने में, कि कालिदास जैसे महाकवि भी उनका नाम गौरव एवं प्रतिष्ठा से लें, अवश्यमेव एक निश्चित समय लगा होगा । भास के ११ नाटकों के आविष्कारक एवं आश्रयदाता श्री गणपति शास्त्री ने भास को पाणिनि और चाणक्य से भी प्राचीन

बतलाने का प्रयत्न किया है। सैनिकों को लड़ाई के लिये प्रोत्साहित करने के प्रसङ्ग में चाणक्य ने अपने 'अर्थशास्त्र' नामक ग्रन्थ में 'अर्पाह श्लोकौ भवतः' का उल्लेख कर जिन दो श्लोकों को प्रमाणकोटि में स्थापित किया है उनमें से एक(१) भास के प्राप्त 'प्रतिशायौगन्धरायणम्' में उपलब्ध होता है। ऐसा ज्ञात होता है कि उक्त श्लोक को चाणक्य ने भास के नाटक से लिया है। इतिहासकारों ने चाणक्य का समय ई० पू० ४०० निश्चित किया है। एतदर्थ भास ई० पू० ४०० से अर्वाचीन कदापि नहीं स्वीकार किए जा सकते।

भास के द्वारा रचित 'प्रतिमानाटक' में रावण के वृहस्पति(२)कृत अर्थशास्त्र में दक्षता प्राप्त करने का उल्लेख किया गया है। बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र चाणक्य से भी पहले का है। यदि वे कौटिल्य से बाद के होते तो वृहस्पतिरचित अर्थशास्त्र का जगह चाणक्यरचित अर्थशास्त्र का नामोल्लेख मिलता। बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र यह निर्देश करता है कि भास चाणक्य से भी प्राचीन थे। प्रयोगों का अपाणिनीयता यह बतलाती है कि पाणिनि के सर्वसम्मानित पद पर प्रतिष्ठित होने के पूर्व इन नाटकों का निर्माण हुआ था। कालिदास के प्राकृतों की अपेक्षा भास के प्राकृत अतीव प्राचीन प्रतीत होते हैं। भास के रूपकों से प्रतिभासित होनेवाली सामाजिक दशा मौर्यकालीन सामाजिक दशा के अनुरूप है। उक्त प्रमाणों के आधार पर भास का समय कम से कम ई० पू० पाँचवीं शताब्दी निश्चित होता है किन्तु अधिकांश समीक्षक इस सिद्धान्त से सहमत नहीं हैं। वे भास तथा चाणक्य के पथ को किसी दूसरे ग्रन्थ का सङ्कलन बतलाते हुए उक्त मत को अप्रामाणिक सिद्ध करते हैं।

प्राकृतभाषा की आलोचना के आधार पर डा० लेस्ली, सुखथनकर इत्यादि पाश्चात्य और पौरस्त्य विद्वानों ने भास को कालिदास से तो प्राचीन बतलाया है, पर अश्वघोष से अर्वाचीन। साथ ही वे यह भी कहते हैं कि अश्वघोष की प्राकृत की छाया भास के रूपकों में पाई जाती है। उक्त विद्वानों की निजी धारणा के अनुसार कालिदास का समय पञ्चम शताब्दी था और वे अश्वघोष से बाद के कवि थे। अतएव वे कालिदास और अश्वघोष के मध्यकाल में भास की स्थिति मानकर उनका समय तृतीय शताब्दी स्वीकार करते हैं। भास के नाम के साथ जिन नाटकों का उल्लेख किया गया है उनका लेखक कोई अज्ञात दक्षिणी कवि होना चाहिये, जिसकी स्थिति ईसा के बाद सप्तम शताब्दी में ठहरती है। ऐसी किंवदन्ती है, पर इस मत में भी विद्वज्जन रुचि नहीं लेते। श्री टी०

(१) नवं शरात्रं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत्तस्य मा भूत्रकं च गच्छेत् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्वेत् ॥

(२) भोः कश्यपगोत्रोऽस्मि, साङ्गवेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं योगशास्त्रं, बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, प्राचेतसं श्राद्धकल्पञ्च ।

गणपति शास्त्री जी ने अनेक प्रमाणों से यह प्रमाणित किया है कि भास कवि ई० पू० चौथी शताब्दी में हुए थे और जब शास्त्री जी के द्वारा दिये गये प्रमाणों का खण्डन करने के लिए कोई प्रबल प्रमाण उपलब्ध नहीं है तो ई० पू० चौथी शताब्दी को ही स्विकार करना युक्तियुक्त होगा ।

जीवनी

भास के द्वारा रचित नाटकों के आदि या अन्त में कहीं भी लेखक का नामनिर्देश नहीं है । ऐसी स्थिति में महाकवि भास के जीवन का रहस्योद्घाटन करना सहज कार्य नहीं है । पर उनके ग्रन्थों का पर्यवेक्षण करने से जो निष्कर्ष निकलता है उसी के आधार पर कवि की जीवनसन्धियों घटनाओं पर किञ्चित् प्रकाश डाला जा सकता है । श्री पुसालकर जी की शब्दावली में 'भास धर्मभारु ब्राह्मण थे' । वे दक्षिण के नहीं, बल्कि उत्तर भारत के अधिवासी थे । इसके प्रमाण में 'स्वप्नवासवदत्तम्' और 'वालचरित' का भरतवाक्य प्रस्तुत है—

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

प्रस्तुत भरतवाक्य में कवि परमात्मा से प्रार्थना करता है कि जिस पृथ्वी के दोनों हिस्सों में हिमालय तथा विन्ध्य पर्वत दो कुण्डलों की भांति सुशोभित हैं, हमारे राजा ससागरा उस वसुन्धरा के मध्य एकच्छत्र राज्य करें । प्रकृत श्लोक में हिमालय तथा विन्ध्य पर्वत को भगवती वसुन्धरा के कर्ण-कुण्डलों से उपमा दी है । भास ने दक्षिण कर्ण (कान) विन्ध्य तथा वाम कर्ण हिमगिरि कल्पित किया है । भास की वसुन्धरा का विस्तार पूर्व से पश्चिम पर्यन्त है । उनकी पृथ्वी उत्तर में हिमालय एवं दक्षिण में विन्ध्य पर्यन्त है । यही पृथ्वी भास की पृथ्वी थी । इसी सीमा के अन्दर कहीं कवि का स्थान था । भास वर्णाश्रम-धर्म के पक्षपाती थे । देवता तथा यज्ञ से सन्बन्धित स्तोत्रों में उनको आस्था थी । गौ को भी वे सन्मान की दृष्टि से देखते थे । वे किसी राजा के राजपण्डित थे । भास ने अपने राजा को 'राजसिंह' शब्द से अभिहित किया है । यह शब्द किसी व्यक्ति की संज्ञा है या साधारणतः राजामात्र का बोधक, यह ज्ञात नहीं है । भास राजवरानों एवं राजकीय जीवन से सुपरिचित थे । वे हास्यप्रिय तथा नम्र प्रकृति के थे । वे वातचौत की कला में निपुण, मानव स्वभाव तथा प्राकृतिक सुन्दरता के प्रेमी एवं चतुर पारखी थे । सम्भव है कवि का पारिवारिक जीवन आनन्दपूर्ण एवं सुख-शान्तिदायक रहा हो । वे कर्तव्यपरायण पुत्र के पिता, साध्वी पत्नी के पति तथा संतानप्रिय पिता थे । अविभाजित-कुटुम्बप्रणाली के परिपोषक एवं गुरुजनों की प्रतिष्ठा करनेवाले थे । कवि के जीवन में आशा का प्रतिबिम्ब तथा राष्ट्रीय भावनाओं की अभिव्यक्ति उपलब्ध होती है । वे स्वतन्त्रता तथा न्यायपरायणता के पक्षपाती एवं वैष्णवधर्मावलम्बी थे । इन विशेषणों

के आधार पर यही कहना पड़ता है कि भास संस्कृत साहित्य के एक विशिष्ट अध्येता एवं सर्वतोमुखी प्रतिभासम्पन्न कवि थे ।

ग्रन्थ

महामहोपाध्याय गणपतिशास्त्री जी ने भास के जिन तेरह रूपकों की खोज की है वे निम्नलिखित हैं:—

१ प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, २ स्वप्नवासवदत्तम्, ३ प्रतिमानाटकम्, ४ पंचरात्रम्, ५ अभिषेकनाटकम्, ६ मध्यमव्यायोगः, ७ अविमारकम्, ८ चारुदत्तम्, ९ कर्णभारम्, १० दूतवाक्यम्, ११ दूतघटोत्कचम्, १२ ऊरुभङ्गम् तथा १३ बालचरितम् ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायण—प्रतिज्ञायौगन्धरायण में कौशान्बी के राजा वत्सराज उदयन द्वारा उज्जयिनी के राजा प्रद्योत की पुत्री वासवदत्ता के हरण की कथा है । आखेट के प्रेमी राजा उदयन के कृत्रिम हाथी के छल से महासेन द्वारा पकड़े जाने पर उदयन का मन्त्री यौगन्धरायण राजा को बन्धन से मुक्ति दिलाने और कुमारी वासवदत्ता के साथ उनका पाणिग्रहण कराने की प्रतिज्ञा करता है । मन्त्री की दृढ़ प्रतिज्ञा तथा कुटिल नीति का यह सर्वोत्कृष्ट निदर्शन है । इसी के आधार पर इस रूपक का नाम 'प्रतिज्ञायौगन्धरायण' पड़ा है ।

स्वप्नवासवदत्तम्—भास की सभी कृतियों में यह सर्वोत्तम रचना है । इसे 'प्रतिज्ञानाटिका' का उत्तरार्थ ही समझना संगत एवं उचित होगा । इस रूपक में राजा उदयन का वासवदत्ता के साथ स्वप्नावस्था में योग होता है । इसी आधार पर इस रूपक का नाम 'स्वप्नवासवदत्तम्' रखा गया है । प्रद्योत के राजमहल से वासवदत्ता का हरण कर लाने के बाद राजा उदयन विषयवासना में लिप्त हो जाता है और राजकीय कर्तव्यों में किसी प्रकार की रचि नहीं लेता । ऐसी दशा में विरोधियों का होना स्वभाविक ही है । राजा अरुणि को आक्रमण करने का सुअवसर मिल जाता है । उदयन को अपने शत्रुओं को परास्त करने के लिये मगधनरेश दर्शक की सहायता लेना अत्यावश्यक होता है । यौगन्धरायण वासवदत्ता के अग्नि में जल मरने का मिथ्या समाचार फैलाता है, परन्तु वास्तव में उसे ले जाकर मगध के राजा दर्शक की भगिनी पद्मावती के संरक्षण में रख आता है । कालान्तर में वत्सराज का पद्मावती के साथ शुभ विवाह हो जाता है । एक दिन राजा वासवदत्ता को स्वप्नावस्था में देखता है और उससे मिलने के लिये अत्यन्त उत्सुक हो जाता है । उसके जीवित होने में किञ्चित् विश्वास होने लगता है । बाद में वासवदत्ता राजा के समक्ष लाई जाती है और दोनों का आनन्द-मिलन होता है । इस विधि से इस रूपक का सुखमय पर्यवसान होता है ।

प्रतिमानाटक—इस रूपक का आधार रामायण की कथा है । इसमें रामवनगमन, सीताहरण आदि अयोध्याकाण्ड से आरम्भ होकर रावणवध पर्यन्त की घटनाओं

का वर्णन किया गया है। इस नाटक के आधार पर अतीत भारत में ललितकला-सम्बन्धी नूतन वृत्त का मूल्याङ्कन किया जा सकता है। अतीत काल में भारतीय नरेशों के देवकुल होते थे, जिनमें मानवशरीर बदलने के बाद राजाओं की प्रस्तर की बड़ी मूर्तियाँ रखी जाती थीं। इक्ष्वाकुवंश के नरेशों का भी देवकुल था, जिसमें दिवंगत राजाओं की प्रतिमाएँ रखी जाती थीं। राजा दशरथ की भी मूर्ति देवकुल में रखी गई है। भरत ने अपने मामा के घर से लौटते समय नगर से बाहर देवकुल में रखी हुई अपने पिता दशरथ की प्रतिमा को देख कर उनकी मृत्यु का अनुमान स्वयं ही कर लिया। इसी प्रतिमा के आधार पर इस रूपक का नाम 'प्रतिमानाटक' है।

पंचरात्र—महाभारत की कथा की एक घटना को लेकर इस नाटक की रचना हुई है। दुर्योधन यज्ञ में गुरु द्रोणाचार्य को मनोवांछित दक्षिणा देने के लिये उद्यत होता है। द्रोणाचार्य ने पाण्डवों के निमित्त आधा राज्य देने के लिये कहा—इस शर्त पर कि पाँच रात्रियों के भीतर पांडव मिल जायेंगे तो वह उन्हें राज्य दे देगा। द्रोणाचार्य इस प्रतिज्ञा को स्वीकार करते हैं। बाद में गोहरण के उपलक्ष्य में कौरवों राजा विराट की राजधानी पर आक्रमण करते हैं। राजकुमार उत्तर कौरवों से युद्ध करने के लिये चल देता है। ऐसी स्थिति में अज्ञातावस्था में स्थित अर्जुन की सहायता पाकर उत्तर की विजय होती है। पाण्डव समय के साथ प्रकाश में आते हैं। द्रोणाचार्य दुर्योधन को पूर्वकृत प्रतिज्ञा का स्मरण दिलाते हैं। दुर्योधन उन्हें आधा राज्य दे देता है। महाभारत की कथा से कोई सगति न मिलने से यह घटना अंशतः कविप्रतिभा की उपज प्रतीत होती है।

अभिषेक—इस नाटक में किष्किन्धाकाण्ड, सुन्दरकाण्ड, लंकाकाण्ड तथा राम के राज्याभिषेक पर्यन्त की कथा वर्णित है। इसी राज्याभिषेक के कारण उक्त नाटक का नाम 'अभिषेक' पड़ा है।

मध्यमव्यायोग—इस नाटक में पाण्डुपुत्रों के वनवास के समय घटोत्कच के हाथों से भीम द्वारा एक ब्राह्मणबालक की सुरक्षा की कथा वर्णित है। व्यायोग शब्द नाटकों का एक भेद है। मध्यम शब्द भीम और उस ब्राह्मण बालक के लिये प्रयुक्त हुआ है, जिसे भीम ने घटोत्कच के क्रूर हाथों से बचाया था। अतएव इसका नाम 'मध्यम-व्यायोग' रखा गया है।

अविमारक—इस रूपक में सौवीर राजा के पुत्र विष्णुसेन, जो अविमारक के नाम से प्रख्यात है तथा राजा कुन्तिभोज की लड़की कुरंगी के विवाह और प्रणय का घटना का उल्लेख किया गया है। संभव है किसी अतीत परम्परागत आख्यायिका को प्रकृत नाटक का रूप दिया गया है, जिसका निर्देश कामसूत्र में पाया जाता है। विष्णुसेन ने भेदरूपधारी 'अवि' नामक दैत्य को मारा था। इसीलिये इस नाटक का नाम 'अविमारक' रखा गया है।

दरिद्रचारुदत्त—इस रूपक में ऐश्वर्यहीन पर चरित्रवान् विप्र चारुदत्त और गुण-
आदिणी वाराहना वसन्तसेना की प्रेमलाला वर्णित है।

कर्णभार, दूतवाक्य, दूतघटोत्कच तथा ऊरुभंग—महामारत के महत्त्वपूर्ण तत्त्व
घटनाचक्रों से उक्त नाटक सम्बन्ध रखते हैं।

भास की कृतियों की विषयानुसार पांच भागों में बाँटा जा सकता है—रामायण पर
आधारित नाटक, महाभारत पर आधारित नाटक, भागवत-कथाश्रित रूपक, लोक-
प्रचलित कथा पर आश्रित नाटक और उदयन की कथा से सम्बन्धित नाटक।

प्रामाणिकता—श्री शास्त्रीजी द्वारा अनुसंधान किये गये तेरह नाटकों की प्रामाणिकता
में विद्वानों में मतभेद है। कुछ लोग भासकृत प्रचलित नाटकों को उनकी वास्तविक
कृति न मानकर उनके नाटकों का संक्षिप्त रूप मानते हैं। कुछ लोग उपलब्ध नाटकों के
कुछ भागों को तो भास की रचना और कुछ अंश को किसी अन्य की कृति बतलाते हैं।
साथ ही साथ यह भी कहते हैं कि भास के नाटक अपूर्ण अवस्था में मिले थे; संभव है
किसी अन्य कवि ने उन्हें पूरा किया हो। कुछ विद्वान् 'स्वप्नवासवदत्तम्' को तो भासकृत
मानते हैं, पर शेष नाटकों को, जो भास के नाम पर प्रचलित हैं, उनकी कृति मानने के
लिये कदापि सहमत नहीं हैं। परन्तु इन बातों का उचित उत्तर देने के लिये (१)शास्त्रीजी,
(२)पूज्यपाद श्री बलदेव जी उपाध्याय तथा (३)श्री कान्तानाथ जी तैलंग आदि
विद्वानों ने अनेक प्रमाण एवं युक्तियाँ प्रस्तुत की हैं। उनका कहना है कि नाटकों के
रचनासादृश्य, भाषाविन्यास तथा कुछ विशेषताओं आदि पर दृष्टिपात करने से यह
प्रतीत होता है कि इन तेरह नाटकों का निर्माता एक ही कवि है। इन विद्वानों ने
प्रामाणिकता के पक्ष में जो युक्तियाँ एवं सम्मतियाँ दी हैं उनका सारांश निम्नलिखित है—

(अ) भास के नाम पर प्रख्यात एवं प्रचलित सब नाटक 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति
सूत्रधारः' से आरंभ होते हैं। अनन्तर सूत्रधार रंगमंच पर आता है और मंगलगान
करता है।

(आ) भास के नाटकों में सर्वत्र 'प्रस्तावना' के स्थान पर 'स्थापना' का प्रयोग किया
गया है परन्तु न तो उनमें कवि का नामोल्लेख है और न नाटक का ही। ये विशेषताएँ
भारतीय नाट्यशास्त्र की परम्परा का प्रसिद्धि होने से पूर्वकाल की ओर संकेत करती हैं।

(इ) प्रत्येक ग्रन्थ की समाप्ति में भरतवाक्य के माध्यम से प्रार्थना में 'महीमेकात-
पत्राङ्गां राजसिंहः प्रशस्तु नः' या अन्य किसी तत्सम पद्य का प्रयोग किया गया है।

(१) इनके समाधान के लिये म. म. गणपति जी शास्त्री कृत 'स्वप्नवासवदत्तम्'
आदि नाटकों की भूमिका देखिये।

(२) देखिये—संस्कृत साहित्य का इतिहास (उपाध्याय जी कृत)।

(३) देखिये—स्वप्नवासवदत्तम् की भूमिका (श्रीतैलंगशास्त्रीजी कृत)।

नाटकों का आद्यन्त एक-सा है। बहुत से नाटकों के आरंभ में मुद्रालंकार के माध्यम से प्रमुख-प्रमुख पात्रों का नामनिर्देश किया गया है।

(ई) भाषा, छन्द, पद्य, भाव, कल्पना और घटना आदि प्रायः सब नाटकों में समान हैं। बहुत से अलङ्कार-शास्त्र के रचयिताओं ने भी भास के नाटकों से पद्य उद्धृत करके अपने ग्रन्थों की प्रतिष्ठा बढ़ाई है। वामन, दण्डी, आचार्य अभिनव गुप्त आदि कवियों ने उनके किसी न किसी श्लोक आदि को उद्धरण की कोटि में रक्खा है।

(उ) मासकृत नाटकों में प्रयुक्त अनेक अपाणिनीय प्रयोग भी इनकी रचनाओं की प्रामाणिकता एवं प्राचीनता में सहयोग देते हैं। डा० मैक्स लोन्डेनेव आदि का कथन है कि प्रचलित नाटकों में भरतमुनिप्रणीत नाट्यशास्त्र में वर्णित नाटक के नियमों का उल्लंघन किया गया है, जैसे—'ऊरुमङ्ग' में दुर्योधन की मृत्यु मञ्च के ऊपर दिखलाना, 'प्रतिमा' में राम के द्वारा वाली का वध रङ्गमञ्च के ऊपर दिखलाना आदि बातें शास्त्रीय परम्परा के विरुद्ध हैं। उक्त प्रथा उस युग की ओर संकेत करती है जब कि भरतमुनि का यह नाट्यशास्त्र साहित्यसमाज में पूर्णरूपेण प्रतिष्ठित एवं विकसित नहीं हो सका था। इस आधार पर यह भी कहना उचित होगा कि उक्त नाटकों का निर्माता एक ही कवि रहा होगा और वह भास के अतिरिक्त दूसरा नहीं है।

नाट्यकला

भास के नाटकों में मनुष्य-जीवन के विविध रूपों का पर्यवेक्षण करने का भरपूर अवसर उपलब्ध होता है। अतएव उनके रूपों में विविधता एवं सर्वतोमुखी प्रतिभा की झलक विशेषतः दिखाई पड़ती है। दूतवाक्य, मध्यमव्यायोग, दूतघटोत्कच, कर्णमार और ऊरुमङ्ग 'एकांकी' नाटक की श्रेणी में आते हैं, पर प्रतिज्ञायौगन्धरायण, स्वप्नवासव-दत्तन्, प्रतिमा इत्यादि पूर्ण विकसित नाटक माने जाते हैं। इनके सब नाटक बड़ी सरलता से रङ्गमञ्च पर खेले जाने योग्य बने हैं। अभिनेयता इन रूपों की सबसे बड़ी विशेषता है। इन नाटकों में न तो वर्णन की प्रचुरता पायी जाती, न अनावश्यक कथावस्तु का विस्तार ही, जो अभिनेताओं की अभिनय-कला की गतिविधि के प्रतिरोधक हैं। भिन्न-भिन्न अवस्था में भिन्न-भिन्न भावों और विषयों के सूक्ष्म वर्णन में भास सिद्धहस्त हैं। वाग्वाहुल्य से मानों उनका स्पर्श ही नहीं है। इनका नाटक सुव्यवस्थित, सुसंवदित और सुस्त है। पात्रों के संवाद भी नपे-तुले शब्दों में हैं। पात्र उपयुक्त बातों को चुने हुए शब्दों में कहना अधिक पसन्द करते हैं। वे अनुपयुक्त वक्तावद नहीं करते। भास संवादकला के विशेषज्ञ हैं। वे भला-भाँति जानते हैं कि कौन व्यक्ति किस परिस्थिति में क्या कहेगा या करना चाहेगा। वे मनुष्य के अन्तर्द्वन्द्व को सीधी भाषा में सरलता से व्यक्त कर देते हैं। अतएव भास के नाटक शास्त्र की दृष्टि से सुबोध, अभि-
नेय और सरल हैं।

शैली

भास की शैली अपने ढङ्ग की निराली है। भाषा प्रभावोत्पादक और मुहावरेदार है। इनकी भाषा में जगह-जगह स्वभावोक्ति का पुट भरा मिलता है। इन्हें लम्बे-लम्बे समस्त पदों का प्रयोग पसन्द नहीं है। यद्यपि गद्यकाव्यों और महाकाव्यों में क्लिष्ट भाषा एवं समासयुक्त पदों की प्रचुरता दृष्टिगोचर होती है तथापि नाटक के लिये वह सर्वथा अनुपयुक्त है। नाट्यशास्त्र के लिये भाषा की सरलता, सरसता, स्फुटता, प्रसन्नता, गन्भीरता, मधुरता, मनोरञ्जकता आदि अपेक्षित हैं। भास के विचार और भाव उच्च तथा हृदयङ्गम करने योग्य हैं। इनकी भाषा में सरलता है। कथोपकथन और कवित्व की दृष्टि से भी इनके नाटक संस्कृतसाहित्य के किसी भी सर्वसम्मानित कवि और नाटककार से कम नहीं हैं। कालिदास जैसे प्रख्यात महाकवियों में भी माधुर्य, प्रसाद आदि-गुण उपलब्ध होते हैं, पर भास की रचना में ये गुण पूर्णरूपेण विकसित हुए हैं। इनके पद्य और गद्य दोनों प्रशंसनीय हैं। इनकी शैली और भाषा वत्स युग की ओर निर्देश करती है, जब संस्कृत जनसाधारण की भाषा थी।

भास की वर्णनकला बड़ी प्रौढ और अपने ढङ्ग की अनोखी है। जैसे नाटक का अङ्ग भाषा है वैसे ही उक्तिप्रकार भी। भास का उक्तिप्रकार भी विचित्र है, जैसे त्वोक्त्यर्थक 'आम्' तथा 'वाढम्' का प्रयोग, 'यदि' तथा 'चेत्' का प्रयोग, कुशल-प्रदन के लिये 'सुखमार्यस्य' आदि का प्रयोग। कालिदास, भवभूति आदि कवियों ने इनके ग्रन्थों की छाया में त्वत्त्व-ग्रन्थों का प्रतिष्ठा बढ़ाई है। भास्तरचित्त 'अविनाशक' नाटक में वर्णित मध्याह्न में भगवान् भास्कर के प्रखर ताप से तपे हुए संसार को देखिये—

अत्युष्णा ज्वरितेव भास्करकरैरपतिसारा मही

यच्मतां इव पादपाः प्रमुपितच्छाया दन्वान्याश्रयात् ।

विक्रोशन्यवशादिवोच्छ्रितगुहाभ्यात्ताननाः पर्वताः

लोकोऽयं रविपाकनष्टहृदयः संयाति मूर्च्छामिव ॥

इस मध्यकालीन वर्णन की 'मालविकाग्निमित्र' के पत्रच्छायासु हंसा आदि कालिदास के मध्याह्नवर्णन से समता कीजिए। अन्तर इतना ही है कि कालिदास राजा के उद्यान में खड़े हैं और भास जंगल में।

भास ने अपने 'स्वप्नवास्तवदत्तम्' में तपोभूमि का वर्णन निम्नलिखित प्रकार से किया है—

विस्तब्धं हरिणाश्ररन्त्यचकिता देशागतप्रत्यया

वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्यज्ञेनवत्यो दिशो

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्नाश्रयः ॥

भास के द्वारा रचित तपोवन के वर्णन को पढ़कर 'अभिज्ञानशाकुन्तल' में वर्णित कालिदास के तपोवन के आभोग की स्मृति जागृत हो जाती है। स्वेच्छया इतस्ततः विचरण करनेवाले हरिण दोनों को आकर्षित कर रहे हैं।

भवभूतिरचित 'उत्तररामचरित' के दूसरे अंक का आत्रेयी-संवाद 'स्वप्नवासव-दत्तम्' के प्रथम अंक के विद्याधरसंवाद की प्रतिकृति या छाया कहा जा सकता है। भास बहिर्जगत् और अन्तर्जगत् के चित्रों को चित्रित करने में सिद्धहस्त हैं। उदाहरणार्थ स्वप्न नाटक का प्रथमांक द्रष्टव्य है।

भास का हृदय कोमल तथा विशाल है। उनकी नाटकीय-शैली तथा कवित्व की चर्चा करना मादृश अल्पशुद्धि के लिये दुःसाहस एवं धृष्टता मात्र है। अतः प्रस्तुत पुस्तक (प्रतिशायौगन्धरायण) से किंचित् उदाहरण उद्धृत कर मैं प्रकृत प्रसङ्ग का उपसंहार कर दूँगा।

वासवदत्ता के विवाह के निमित्त सुन्दर एवं सुयोग्य वर ढूँढ़ने के लिये राजा को जो चिन्ता होती है उसका चित्रण भास ने जिस रीति से किया है उससे ज्ञात होता है कि रमणीमानसतल तथा मानवस्वभाव का वर्णन करने में वे कितने प्रवीण थे।

कुलं तावच्छ्लाघ्यं प्रथममभिकाङ्क्षे हि मनसा
ततः सानुक्रोशं मृदुरपि गुणो ह्येष बलवान्।
ततो रूपे कान्तिं न खलु गुणतः स्त्रीजनभयात्
ततो वीर्योदग्रं नहि न परिपाल्या युवतयः ॥ १ ॥
धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ताः दुःखिताः खलु मातरः ॥

भास की वर्णनशक्ति के कतिपय उदाहरण प्रस्तुत हैं। इनके रूपक अनेक मनोरम चित्रों से चित्रित एवं सुसज्जित हैं। अस्तु, इस लघु निबंध में महाकवि की बहुमुखी प्रतिभा एवं गुणों को लिपिवद्ध करना मादृश जन के लिये अशक्य है।

पात्र-चरित्र-चित्रण

भास के पात्र प्राकारमात्र नहीं, अपितु सजीव प्राणी हैं। उनका चरित्र इतना विशद एवं उल्लूक है कि वे साहित्यसंसार में सदैव अमर रहेंगे।

उदयन—उदयन वत्सदेश का राजा है। यह रूपवान् एवं गुणी भी है। वीणावादन और शिकार की कला का अद्वितीय पंडित है। इसकी इस कला की ख्याति चारों ओर फैल गई है। वासवदत्ता को वीणा सिखाने का श्रेय इसी को है। राजा उदयन गंभीर एवं धीरोदात्त नायक है। वह अपनी प्रियतमा के विनाश का अशुभ संवाद सुनकर व्यग्र तो होता है, पर धैर्य नहीं छोड़ता। इसकी समता में हर्ष द्वारा वर्णित (रत्नावली और प्रियदर्शिका का) उदयन सर्वथा तटस्थ, कान्तिहीन और आकर्षणरहित पात्र है। नाटिका के लिये उसे धीरललित सिद्ध कर कवि ने उसके उज्ज्वल व्यक्तित्व की अपकृष्टता ही दिखलाई है।

यौगन्धरायण—यह वत्सनरेश उदयन का प्रधान अमात्य है। इसके व्यक्तित्व की सबसे बड़ी विशेषता स्वामिमक्ति है। यह अपनी बुद्धिमान्नी से उदयन के खोए हुए साम्राज्य को पुनः प्राप्त कर लेता है। यह राजा के सुख-दुःख का साथी है तथा सब प्रकार से राजा के कल्याण एवं अन्त्युदय की कामना करता है। यह हास्यप्रिय मन्त्री है। इन सब गुणों के होने पर भी इसके मानस में अभिमान एवं अनुचित हठवादिता का अभाव है। प्रस्तुत नाटिका में कवि ने इसे एक आदर्श मन्त्री के रूप में चित्रित किया है।

वसन्तक—प्रतिज्ञायौगन्धरायण का विदूषक भी कम महत्त्व का नहीं है। यह 'वसन्तक' के नाम से अभिहित है। भारतीय नाट्यदृष्टि से यह हास्य रस का अभिनेता होता है। यह प्रायः विप्रवंश का होता है। इसका नाम प्रायः ऋतु या पुष्प का पर्यायवाची होता है। यह अवस्था में नायक से छोटा भी होता है। इसके शरीर की बनावट भी दर्शकों के लिये हास्यास्पद होती है। यह अपनी भाषा, कार्य तथा वेश के द्वारा सर्व-साधारण को हँसाता रहता है। इसे दो पक्षों के बीच कलह कराने में अपार हर्ष की अनुभूति होती है। नायिका के साथ नायक के मधुर मिलन की गाँठ जोड़ने में यह अत्यन्त चतुर होता है। यह मानिनी नायिका को भी अपनी वाक्चातुरी के द्वारा नायक के अनुकूल बनाने में दक्ष होता है। इसका चारित्रिक बल इतना प्रौढ़ होता है कि यह स्वयं किसी अवला के प्रेम-पाश में नहीं बँधता। यह दूसरे के मनोरंजन का तो कार्य करता है, पर स्वयं शायद ही कभी हँसता हो। इसकी समझ में दूरदर्शिता पाई जाती है। देखने में भले ही मूर्ख जान पड़े, पर आन्तरिक दृष्टि से यह चतुर एवं बुद्धिमान् होता है। खाने-पीने की बातों से इसे विशेष अभिरुचि होती है। कवियों ने इसे 'भुक्खट' की पदवी दी है। यह धृष्ट एवं भक्ति से स्वामी की सेवा करता है।

रुमण्वान्—यौगन्धरायण के शब्दों में रुमण्वान् बहुत ही चतुर एवं प्रत्युत्पन्नमति है। आपत्ति-काल में भी उसकी बुद्धि स्थिर रहती है और परख की प्रतिभा का लोप नहीं होता। विजय अरण्य में सहसा अपरिचित व्यक्ति के मुख से नील हस्ती की सूचना पर उदयन विद्वस्त हो जाता है, परन्तु रुमण्वान् को यह बात खटकती है और वह महाराज को सचेत भी करता है। उसके चरित्र की दूसरी विशेषता यह है कि वह अपने स्वामी के प्रति पर्याप्त निष्ठासम्पन्न है। वह उल्लङ्घनों की कारा में निवास करनेवाले अपने स्वामी की सहायता करने के लिये एक आदर्शपूर्ण ढंग से यत्नशील है। अपनी उस विदग्धता के लिये, जिससे वह अपने स्वामी और प्रधान मन्त्री यौगन्धरायण की सहायता करता है, कालान्तर में यौगन्धरायण से प्रशंसित होता है।

रुमण्वान् वस्तुतः स्वभाव का बहुत ही सच्चरित्र व्यक्ति है। तृतीय अंक में हम देखते हैं कि सबकी सहायता करने के लिये उसने अपना हाथ खोल रखा है और

विदूषक को सलाह देता है कि वह ऐसा प्रवन्ध करे कि वत्सराज और वासवदत्ता कारागार से निकल सकें। यौगन्धरायण के मन्त्रित्व की सफलता का बीज रमण्वान् की सहायता में निहित है। इस प्रकार हम देखते हैं कि योग्य, विदग्ध एवं उदात्तचरित्र रमण्वान् प्रत्येक अवसर पर अपने स्वामी की सहायता के लिए बद्धपरिकर है।

महासेन—महासेन एक शक्तिशाली प्रभावोत्पादक व्यक्तित्व का राजा है। युद्ध के क्षेत्र में उसकी तुलना कार्तिकेय से की गई है। उसे अपनी विशाल सेना और प्रतिष्ठित सहायकों पर गर्व है, लेकिन ये सब बातें उसे इसलिये पर्याप्त सन्तोषकर नहीं होतीं कि उदयन उससे अपने को तटस्थ और स्वतन्त्र समझते हैं। यद्यपि उसे उदयन से कोई द्वेष नहीं है तथापि वह उदयन से अपनत्व स्थापित करना चाहता है। वह स्वयं उदयन को 'गुणशाली', 'कुञ्जरज्ञानदृष्टः', 'वीरमानी' आदि कहा करता है। स्वभावतः वह बहुत ही दयालु एवं उदात्तचरित्र का पात्र है। वह यह सुनकर बहुत ही प्रसन्न होता है कि वत्सराज उसका कैदी है और बुरे तौर पर आहत है। इसीलिये वह तुरन्त आज्ञा प्रदान करता है कि उदयन की मार्मिक चोटें शीघ्रतातिशीघ्र ठीक की जायँ। वह अपने व्यक्तियों को स्वयं मना करता है कि वे वत्सराज से युद्ध का कोई प्रसङ्ग न छेड़ें। जब वह यह सुनता है कि उदयन निरापद्रु वृंग से मयूरयष्टि के मुख पर खड़ा रहने की आज्ञा है तब वह बहुत अप्रसन्न होता है और आज्ञा देता है कि उसे सुसज्जित भवन में रखा जाय। अधोलिखित श्लोक में उसका दृष्टिकोण बहुत ही सुस्पष्ट है—

पूर्वं तावद्वैरमस्यावलेपादानीतेऽस्मिन् स्यात्तु मध्यस्थता मे ।

युद्धद्विष्टं संशयस्थं विपन्नं श्रुत्वा त्वेनं संशयं चिन्तयामि ॥

(अङ्क २ श्लोक १४)

उसमें रहनेवाली सरलता एक ध्यान देने योग्य वस्तु है। उसका वात्सल्य सराहनीय है, जैसा कि अधोलिखित श्लोक से सुस्पष्ट है—

अदत्तेत्यागता चिन्ता (लज्जा) दत्तेति व्यथितं मनः ।

धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता दुःखिताः खलु मातरः ॥ (अङ्क २ श्लोक ७)

उसकी यह उक्ति अपत्यस्नेह को व्यक्त करती है। वह अपने जनों के स्वभाव को परखने में पैनी प्रतिभा का व्यक्ति है। वासवदत्ता को वीणावादन में लगाता है। अपने दोनों पुत्रों को राजनीतिक क्षेत्र को बोद्धा बनाता है और तीसरे को क्रीडा-क्षेत्र के लिये छोड़ देता है। अपने मंत्रों के लिये कहता है अस्त्येष नीतेः परिश्रमः ।

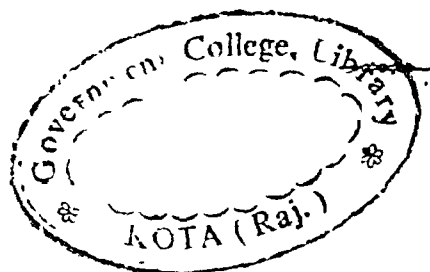
ब्राह्मणों के प्रति उसे पर्याप्त निष्ठा है और वह विश्वास करता है कि ब्राह्मण कभी झूठ नहीं बोलते। कंचुकी द्वारा वत्सराज के पकड़े जाने की सूचना पर वह विद्वत्वासे नहीं करता, परन्तु जब कंचुकी कहता है कि 'वृद्धोऽस्मि ब्राह्मणः खल्वहम्' तब महासेन ने कहा—'आह ! अस्त्येतत्'। सर्वाधिक आकर्षक व्यक्तित्व का पक्ष तब उभरता है जब वह

अपने शत्रु की विशेषताओं को बिना हिचकिचाहट के स्वीकार करता है। उसके व्यक्तित्व की विशेषता यह है कि वह दुष्परिस्थिति में भी एक-सा रहता है, यहां तक कि जब उज्जयिनी से वत्सराज और वासवदत्ता के भागने की सूचना मिलती है तब भी उसे कोई चिन्ता नहीं है। वह इसे गान्धर्वविवाह का रूप देकर आत्महत्या के लिये उद्यत हुई राजमहिषी को स्वस्थ करता है। निष्कर्ष यह है कि महासेन प्रसन्न एवं प्रतिष्ठित व्यक्तित्व का पात्र है।

स्त्री-पात्र

भास की नायिकाएँ भी मनोरंजक हैं और वे अपने क्षेत्र में महत्त्वपूर्ण स्थान रखती हैं। भारतीय दृष्टि से वासवदत्ता परिणीता होने के कारण राजा उदयन की पत्नी है। वासवदत्ता की उदारता का वर्णन पतिपरायणता के आदर्श रूप की झलक है। वह सती-साध्वी महिला के रूप में सामने आती है। वह अपने पतिदेव को सुख-शान्ति के लिये अद्भुत परित्याग का उदाहरण प्रस्तुत करती है। पद्मावती मगधनरेश दशक की वहन है। वह अत्यन्त रूपवती है। उसके लावण्य से वासवदत्ता स्वयं प्रभावित है। वासवदत्ता उसके साथ किसी प्रकार का नारीजनसुलभ सपत्नीद्वेष नहीं रखती, अपितु वह स्वयं पद्मावती के साथ राजा उदयन का पाणिग्रहणसंस्कार कराने में सहयोग प्रदान करती है। अङ्गारवती महासेन की पत्नी है। वह पतिपरायणा एवं गार्हस्थ्य-जीवन को स्वर्ग बनाने वाली नारी है।

उक्त विशेषताओं के आधार पर यह कहा जा सकता है कि भास कथाविन्यास तथा पात्रों के व्यक्तित्व एवं वास्तविक स्वरूपोद्घाटन में अद्वितीय प्रतिभावान् रूपकार है। इसमें विवाद का लेशमात्र भी स्थान नहीं है।

कथावस्तु

वत्सदेशवासी राजा उदयन एक रूपवान् एवं विद्यासम्पन्न शूर-वीर था। प्रद्योत उसका पड़ोसी राजा था। उसके पास बहुत बड़ी सेना थी। इसीलिये वह महासेन के भी नाम से प्रसिद्ध है। उसकी एक लड़की थी जिसका नाम वासवदत्ता था। वह विवाह के योग्य हो गई थी। एतदर्थ वह सुयोग्य वर की खोज में चिन्तित था। इसी बीच प्रद्योत को विदित हुआ कि उदयन ने हाथी का आखेट करने के लिये नागवन को प्रस्थान कर दिया है। अतः प्रद्योत ने उसे मोहित करने के लिये सालवृक्ष के वन में एक कृत्रिम नीले हाथी की (नीलकुवलयतनुः) रचना कर उसके चारों ओर अपने सैनिकों की नियुक्ति कर दी। राजा उदयन नीले वर्ण के हाथी को वास्तविक जान कर उसका आखेट करने के लिये गया, किन्तु वहाँ उसे प्रद्योत के सैनिकों ने बन्दी बना लिया।

कथासार

प्रथम अंक में वत्सराज का विश्वासी तथा बुद्धिमान् मन्त्री यौगन्धरायण, स्वयं प्रद्योत की योजनाओं को जानने के लिये सालक के साथ मंच पर आता है। वह वातचीत के प्रसंग में वह सूचित कर देता है कि वेणुवन के पास ही घने जंगल के बीच (स्थित) नागवन को स्वामी कल प्रातः प्रस्थान कर देंगे। इसलिये उनसे पहले ही मिल लेना चाहिये। वह उसे रक्षामूत्र और पत्र के साथ स्वामी की सुरक्षा के लिये भेजना चाहता है। इसी बीच हंसक, जो राजा (उदयन) के साथ अंगरक्षक के रूप में गया हुआ था, सूचना लाता है कि राजा बिना किसी की प्रतीक्षा किये ही प्रातःकाल नागवन में चले गए। वहाँ उन्हें कुछ ही दूरी पर एक नीला हाथी दिखाई पड़ा। ऐसी स्थिति में रुग्णवान् के वारन्वार अनुनय करने पर भी वे कुछ सैनिकों के साथ अपनी बीणा लेकर चल दिए। प्रद्योत ने कपट से 'साल' या 'मल्लिका' वृक्ष की आड़ में एक कृत्रिम नीले हाथी की रचना करा कर उसके चारों ओर अपने योद्धाओं की नियुक्त कर दिया। वत्सराज उसे वास्तविक हाथी समझ कर उसका आखेट करने गये, किन्तु वहाँ उन्हें प्रद्योत के सैनिकों ने बुद्ध में पराजित कर बन्दी बना लिया। मैं (स्वामी के साथ जाकर) स्वयं को अनुगृहीत करने के लिये उद्यत था, पर प्रद्योत के मन्त्री (शालंकायन) ने कहा कि उसे यह वृत्तान्त कौशान्मी में कहना चाहिये। जब मैं स्वामी की प्रदक्षिणा करके चलने लगा तो वे बहुत कुछ कहना चाहते थे, पर उनकी आँखों में आँसू भर गए और गला भी अवरुद्ध हो गया। अतः उन्होंने

केवल इतना ही कहा कि 'जाओ यौगन्ध'.....' अर्थात् जा कर यौगन्धरायण से मिलो । मैंने भी अपने उत्तरदायित्व को ध्यान में रखते हुए इस समाचार को आप के संमुख प्रस्तुत कर देना उचित समझा ।

यौगन्धरायण इस शोकपूर्ण वृत्तान्त को सुन कर बहुत ही चिन्तित होता है । वह इस समाचार को प्रतीहारी के द्वारा अन्तःपुर में राजमाता के पास पहुँचा देता है । राजमाता वत्सराज के वन्द्य होने का समाचार सुन कर खिन्न होती है और साथ ही यौगन्धरायण के बुद्धि-वैभवं की प्रशंसा करते हुए यह प्रार्थना करती है कि उसे उदयन को बन्धन-मुक्त करना चाहिये । यौगन्धरायण भी राजा को मुक्ति दिलाने के लिये प्रतिज्ञा करता है कि यदि मैं वत्सराज को बन्धन से न छुड़ाऊँ तो मेरा यौगन्धरायण नाम नहीं । सौभाग्यवश उसे द्वैपायन व्यास जी एक अद्वितीय वस्त्र देते हैं, ताकि वह अपना स्वरूप तिरोहित कर शत्रु-पुर में स्वच्छन्द विचरण करना हुआ अपना लक्ष्य सिद्ध करने में सफलीभूत हो सके ।

द्वितीय अङ्क में प्रद्योत सर्वप्रथम अपने प्रमुख कर्मचारी से और बाद में अपनी रानी अद्धारवती से वासवदत्ता के विवाह के विषय में कुछ परामर्श करता है । वह विवाह के निमित्त भिन्न-भिन्न देशों से आए हुए राजाओं के नाम एवं गुणों का परिचय देता है और पूछता है कि इनमें से किसको योग्य एवं विवाह के अनुरूप समझती हो ? इसी बीच कंचुकी वत्सराज के पकड़े जाने का शुभ समाचार लाता है और आनन्दातिरेक के कारण 'गृहीतो वत्सराजः' (वत्सराज पकड़ा गया) न कहकर केवल 'वत्सराज' इतना ही कहता है । तदनन्तर उदयन की 'घोषवती' वीणा भी लाई जाती है और प्रद्योत को समर्पित कर दी जाती है । वह इसे अपनी पुत्री के पास भेज देता है, जिस पर भविष्य में वासवदत्ता वीणा सीखना आरम्भ करेगी । रानी ने अप्रत्यक्ष रूप से अपने पतिदेव को संकेत किया कि वत्सराज जो कैदी है, आपकी सुपुत्री (वासवदत्ता) के लिये सुयोग्य एवं बाञ्छित वर सिद्ध होगा ।

तृतीय अङ्क में यह निर्देश किया जाता है कि किस रीति से वत्सराज के तीनों मन्त्री—यौगन्धरायण उन्मत्तक का वेष धारण कर वसन्तक डिण्डक का वेष बनाकर तथा रुमण्वान् श्रमणक का वेष धारण कर—उल्लयिनी में रहते हुए वत्सराज को मुक्ति दिलाने का प्रयत्न करते हैं । वे बहुधा मिलने के लिए व्यवस्था भी करते हैं । इसी क्षण वत्सराज वासवदत्ता को देख लेता है और कामासक्त हो जाता है । वह वसन्तक को सूचना देता है कि 'वासवदत्ता को छोड़कर मैं कारागार से भागने के लिये तत्पर नहीं हूँ ।' इसलिये रुमण्वान् के द्वारा अनुमोदित वसन्तक यौगन्धरायण को उकसाता है और उसे राजा के मनोरथ को पूर्ण करने के लिये प्रेरित करता है । ऐसी स्थिति में यौगन्धरायण शपथ लेता है कि यदि घोषवती वीणा को, नलागिरि हाथी को, मृगनयनी

एवं विशाल आँखों वाला वासवदत्ता को और राजा वत्सराज को हरण कर कौशाम्बी न ले जाऊं तो मेरा यौगन्धरायण नाम नहीं ।

चतुर्थ अङ्क में वत्सराज नलागिरि को वश में करने के लिए मुक्त कर दिया जाता है, जो (नलागिरि) यौगन्धरायण की चतुराई से उन्मत्त कर दिया गया है । इस सुअवसर का सदुपयोग करते हुए वत्सराज वासवदत्ता के साथ भद्रवती नामक हथिनों पर सवार होकर भाग जाता है । प्रद्योत की सेना यौगन्धरायण और उसके साथियों पर धावा करती है, पर दुर्भाग्यवश यौगन्धरायण का तलवार टूट जाती है और वह शत्रु द्वारा पकड़ लिया जाता है । प्रद्योत का मन्त्री भरतरोहक उससे कारागार में मिलता है और उसके साथ वाद-विवाद करते हुए वत्सराज के इस रीति (अर्थात् चोरी एवं कपट) से भागने की कटु आलोचना एवं भर्त्सना करता है । इसी बीच कन्चुकी महासेन के द्वारा दिये गये सूझार (एक प्रकार का सुवर्णपात्र) उपायन लेकर आता है, जो यौगन्धरायण की राजभक्ति एवं गुणगुणज्ञान की प्रशस्ति में दिया गया था । यौगन्धरायण सर्वप्रथम लेने से अस्वीकार करता है, पर जब उसे यह ज्ञात होता है कि प्रद्योत ने वासवदत्ता और वत्सराज का विवाह एक चित्रफलक पर सन्मित्र किया है तो वह भी सहर्ष उस उपहार को स्वीकार कर लेता है ।

श्री श्री महामहोत्सवे
संवत् २०१५

}

—कपिलदेव गिरि

नाटक क प्रमुख पात्र

पुरुष पात्र—

यौगन्धरायण (उन्मत्तक)—वत्सराज का मुख्य मंत्री ।

रुमण्वान् (श्रमणक)—वत्सराज का द्वितीय मंत्री ।

विदूषक (वसन्तक)—वत्सराज का मित्र ।

हंसक—वत्सराज के निरन्तर समीप में रहनेवाला सेवक ।

सालक—यौगन्धरायण का अनुचर एवं सन्देशवाहक ।

निर्मुण्डक—यौगन्धरायण का भृत्य ।

ब्राह्मण—यौगन्धरायण का मित्र ।

भट—महासेन का भृत्य ।

गात्रसेवक—भद्रवती नामक हथिनी का, जिस पर वासवदत्ता सवारी करती थी,
महावत और (यौगन्धरायण का एक गुप्तचर) ।

प्रद्योत (महासेन)—उज्जयिनी का राजा ।

भरतरोहक—महासेन का प्रधान मंत्री ।

बादरायण—प्रद्योत (महासेन) के राजमहल का एक विशिष्ट कर्मचारी ।

साधारणौ—महासेन के सामान्य अनुचर ।

स्त्री पात्र—

अङ्गारवती—महासेन की रानी ।

विजया—वत्सराज की प्रतिहारी ।

॥ श्रीः ॥

KOTA (Raj.)

प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

‘प्रकाश’संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

अथ प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

तत्रभवान् भासकविलोकानुरञ्जनाय ‘प्रतिज्ञायौगन्धरायण’ इयं रूपकं प्रस्तौति—
नान्द्यन्ते तत इत्यादिना । प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्—प्रतिज्ञाभिः प्रतीतो यौगन्ध-
रायणः अस्मिन् तत् (नाटकम्) प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् । तत्र का नाम नान्दी ?
नन्दिः आनन्दः, तस्या इयं नान्दी—गीतवाद्यवादनादिरूपा क्रिया । अथवा
नन्दयति हर्षयति देवादीनिति नान्दी स्तुतिरूपेत्यर्थः । तस्याः अन्ते समाप्तौ,
नान्दीविधानानन्तरमित्यर्थः । आरम्भे हि विघ्नविघातादिप्रयोजनं मंगलं नितरा-
मावश्यकं नाटकीयरचनानियमप्राप्तं च कर्तव्यं प्रथममुद्दिशन् कविर्नान्दी’ति समा-
रब्धवान् । तत इति । नान्द्यां च नेपथ्य एवावसितायां, ततः तस्मात् स्थलात्
नेपथ्यादिति यावत् । अथवा ततो नाम नान्दीविधानाव्यवहितोत्तरकाल इति ।
तसिलप्रत्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थाश्रयणम् । प्रविशति = रंगमञ्चं समा-
गच्छति । कस्यात्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—सूत्रधार इति । सूत्रधारस्तु

(नङ्गल गान-वाद्य के बाद सूत्रधार आता है ।)

टिप्पणी—नान्दी—अभिनय आरम्भ होने के पहले देवता, ब्राह्मण तथा राजा-
दिकों की आशीर्वादयुक्त स्तुति इससे की जाती है अतः इसे नान्दी कहते हैं ।
इससे लोग आनन्दित होते हैं अतः यह नान्दी है । इसमें मांगलिक वस्तु—शंख,
चन्द्र, चक्रवाक और कुसुमादिकों का वर्णन होना चाहिये एवं इसमें बारह या आठ
पद होने चाहिये ।

सूत्रधारः—

पातु वासवदत्तायो महासेनोऽतिवीर्यवान् ।

वत्सराजस्तु नाम्ना सशक्तियौगन्धरायणः ॥ १ ॥

नाटकवीजं तद् धारयति बहति उपन्यस्यतीत्यर्थः । सूत्रं = नाटकवीजं तद् धार-

सूत्रधारेण स्थापकेन वा वत्त्वादिनिर्देशः कार्य इति नाटकनियमस्याभ्युपग-
न्यत्वेन 'सूत्रयेद्वस्तु वीजं वा सुत्रं पात्रनयापि वा' इति उक्तदिशा प्रधान-
पात्रनामधेयसूचनपुरःसरं मङ्गलं निबध्नन् निर्दिष्टपरिसमाप्तिकामः कविः पद-
विन्यासकौशलेन सूत्रधारद्वारा पात्रोपक्षेपस्य वत्त्वंशनिर्देशं समाचरति—पातु
वासवदत्ताय इति । वासवाय = इन्द्राय दत्तः अयः = शुभावहो विधिः आयो
ज्यरूपो लाभो वा येन स तथा ('अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः) तारकासुर-
संग्रामे सेनापत्यमङ्गीकृत्येन्द्रं रक्षितवान् भगवान् कार्तिकेय इति पौराणिकी कथा
अत्र अनुसन्धेया । अतिवीर्यवान् = अतिशयेन वीरः, नाम्ना तु व्यपदेशेन वत्स-
राजः वत्सो बालश्चासौ राजा च वत्सराजः । गणपतिर्हि अस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठराज
इति वेदे व्यपदिष्टः । अत एव कनिष्ठ औचित्यात् वत्सराज इतीह व्यपदिश्यते ।
सशक्तिः—शक्त्या आयुधविशेषेण सह वर्तते इति सशक्तिः, 'शक्ति' इत्याख्या-
धारी इत्यर्थः । यौगन्धरायणः—युगन्धरस्य मिथुनरूपधारिणः भगवतः शिवस्य
अपत्यम् पुमान् । नडादित्वात् फक् । यौगन्धरायणः—शिवपुत्र इति यावत् ।
अथवा युगन्धरः पर्वतविशेषः सात्वावयवो देशविशेषो वा युगन्धरस्य सन्वन्धी
यौगन्धरम् अयनं निलयो यस्य सः यौगन्धरायणः युगन्धरक्षेत्रप्रतिष्ठित इत्यर्थः ।

आमुख (प्रस्तावना-स्थापना)—जहाँ नटी, विदूषक अथवा पारिपार्श्वक सूत्रधार
के साथ अपने कार्य के विषय में विचित्र वाक्यों से इस प्रकार बातचीत करें
जिससे प्रस्तुत कथा की सूचना हो जाय उसे आमुख कहते हैं और उसी का
नाम प्रस्तावना भी है । परन्तु हमारे भास कवि की विशेषता है कि उन्होंने सर्वत्र
अपने नाटकों में 'प्रस्तावना' के स्थान में 'स्थापना' पद का ही प्रयोग किया है ।

सूत्रधार—इन्द्र को ऐश्वर्य देनेवाले, महाबलशाली और 'शक्ति' नामक अस्त्र
को धारण करने वाले भगवान् शिव के पुत्र वत्सराज स्वामि कार्तिकेय आप
सब की रक्षा करें ॥ १ ॥

(परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अर्य ! इअहि । [आर्य ! इयमस्मि ।]

सूत्रधारः—आर्ये ! गीयतां तावत् किञ्चिद् वस्तु । ततस्तव गीत-
प्रसादिते रङ्गे वयमपि प्रकरणमारभामहे । आर्ये ! किमिदं चिन्त्यते ।
ननु गीयते ?

महासेनः = स्कन्दः, पठाननः, कार्तिकेयः (वः = युष्मान् नाटकावलोकनकुतूहले-
नोपस्थितान् सामाजिकान्), पातु = रक्षतु । कवेः पदरचनाचातुर्यविधया वासव-
दत्ता-महासेन-वत्सराज-यौगन्धरायणानां मुख्यपत्राणां सूचनादत्र 'अर्थतः शब्दतो
वाऽपि मनाक् काव्यार्थसूचनमि'ति लक्षणमनुससार । अत्र प्रख्यातनायकचरित-
वर्णनेन उदात्तालङ्कारः । तल्लक्षणम्—'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः'
इति । प्रकृते भावध्वनिः ।

आर्ये इति नटीं प्रति समुदाचारः । इतः तावत् इह तावत् आगम्यताम् इति
सामर्थ्यगम्यम् । किञ्चित् यत् किमपि त्वाभिरुचितम् । ततः=गानानन्तरम् । गीतप्रसा-
दिते=गीतेन परितोषिते रङ्गे=रङ्गमंचे वयमपि प्रकरणम्=कथासन्दर्भविशेषम् आरभा-
महे । श्रुत्वापि स्ववचनं तूष्णीं स्थितां नटीं चिन्ताकुलामिवाल्क्याह—आर्ये किमि-
त्यादि । ननु गीयते—ननुशब्दः प्रश्नार्थः । किं त्वया गीयते उत न नीयते इति
प्रश्नार्थः ।

(परिक्रमा करके और नेपथ्य को ओर देखकर) आर्ये ! यहाँ आओ ।

टिप्पणी—नेपथ्य—वेश, भूषण, सजावट, नृत्य, अभिनय, नाटक आदि में परदे
के भीतर का वह स्थान जिसमें नट-नटी नाना प्रकार के वेश बनाते हैं । इसे
रङ्गशाला या रङ्गभूमि भी कहते हैं ।

(प्रवेश कर)

नटी—आर्य ! यह मैं हूँ ।

(अभिनय करनेवाले नट की स्त्री या नाचनेवाली को नटी कहते हैं ।)

सूत्रधार—आर्य ! कुछ गाओ तो । तुम्हारे संगीत से जब रङ्गमञ्च (दर्शकगण)
प्रसन्न हो जायगा तो हम भी अपना अभिनय आरंभ करेंगे । आर्ये ! यह क्या
सोच रही हो ? क्यों—गाओगी या नहीं ?

नटी—अज्ज मए सिविणे ङ्गादिकुलस्स अस्सत्थं विअ दिट्ठं । ता इच्छामि अय्येण कुसलविज्जाणणिमित्तं काञ्च पुरुसं पेसिटुं । [अद्य मया स्वप्ने ज्ञातिकुलस्यास्वास्थ्यमिव दृष्टम् । तदिच्छाम्यार्येण कुशलविज्ञाननिमित्तं कञ्चित् पुरुषं प्रेषयितुम् ।]

सूत्रधारः—वाढम् ।

पुरुषं प्रेषयिष्यामि व्यक्तमात्महिते क्षमम्^१ ।

स्वप्ने = स्वप्नावस्थायाम् । ज्ञातिकुलस्य = तातकुलस्य तथा बन्धुवर्गस्य च । अस्वास्थ्यम् = कुशलक्षेमरहितत्वम् । मया दृष्टम् = अहम् दृष्टवती इत्यर्थः । तत् = तस्मात् कारणात् । इच्छामि यत् कुशलविज्ञाननिमित्तम् = कुशलवार्तां ज्ञातु-
मित्यर्थः । कञ्चित् पुरुषं = कमपि श्रुत्यम्, दूतं वा प्रेषयतु ।

आत्महिते—आत्मनः हितम् आत्महितम् तस्मिन्नात्महिते । क्षमम् =

नटी—स्वप्न में मैंने जाति और कुल वालों को (अर्थात् अपने मायके के लोगों को) अस्वस्थ देखा । इसलिए चाहती हूँ कि आर्य कुशल-क्षेम जानने के लिये किसी पुरुष को भेजें ।

सूत्रधार—बहुत अच्छा, अपना कार्य करने में जो समर्थ हो ऐसे किसी बुद्धि-मान् पुरुष को भेजूँगा ।

टिप्पणी—सूत्रधार—‘सूत्रं धारयति’ इस व्युत्पत्ति के अनुसार सूत्र या सूत धारण करनेवाला अर्थ हुआ । नाट्यशाला का व्यवस्थापक या प्रधान नट, जो भारतीय नाट्यशास्त्र के अनुसार, पूर्ववक्त्र अर्थात् नांदीपाठ के उपरान्त खेले जानेवाले नाटक की प्रस्तावना करता है ।

प्रकरण—प्रकरण उस नाटक को कहते हैं जिसकी कथा लौकिक और कविकल्पित होती है, इतिहासप्रसिद्ध नहीं होती । इसमें प्रधान रस शृङ्गार होता है और नायक ब्राह्मण, मन्त्री अथवा वैश्य होता है और यह नायक विघ्नपूर्ण, धर्म, अर्थ और काम में तत्पर धीरप्रशान्त होता है । प्रकरण में कुलकन्या, कहीं पर वैश्या और कहीं पर दो नायिकाएँ होती हैं ।

(नेपथ्ये) सालक ! सज्जस्त्वम् ?

सूत्रधारः—

पुरुषं प्रेषयत्येष यथा यौगन्धरायणः ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः सालकेन सह)

यौगन्धरायणः—सालक ! सज्जस्त्वम् ?

सालकः—अय्य ! अहइं । [आर्य ! अथकिम् ।]

यौगन्धरायणः—महान् खल्वध्वा गन्तव्यः ।

सालकः—महत्तरेण सिणेहेण अय्यं उवचिठ्ठामि । [महत्तरेण स्नेहे-
नार्यमुपतिष्ठे ।]

योग्यम्, समर्थं वा । व्यक्तम् = बुद्धिमन्तम् 'व्यक्तम् स्पष्टे बुधे तु ना' इति
मेदिनी । एवंभूतं पुरुषं प्रेषयिष्यामि ।

हे सालक ! सज्जः = सन्नद्धः किम् मन्त्रियोगानुष्ठानाय ।

एषः सन्निहितः यौगन्धरायणः, पुरुषं 'व्यक्तमात्महिते क्षमम्' इतीहापि सम्ब-
ध्यते । यथा प्रेषयति तथाहं पुरुषं प्रेषयामीति पूर्वार्थेन सम्बन्धः ।

अथ किमिति अङ्गीकारे । अहं सज्जोस्मीत्यर्थः । अध्वा + मार्गः । खलु इति
क्रियाविशेषणमव्ययपदम् । उपतिष्ठे = सेवे । महत्तरेण = अतिमहता स्नेहेन =

(नेपथ्ये) सालक ! तूम तैयार हो ।

सूत्रधार—यौगन्धरायण की भांति मैं इस पुरुष को भेज रहा हूँ ।

(दोनों निकल जाते हैं)

स्थापना

(सालक के साथ यौगन्धरायण का प्रवेश)

योग०—सालक ! तैयार हो ?

सालक—आर्य ! मैं तैयार हूँ ।

योग०—बहुत लम्बा मार्ग तय करना होगा ।

सालक—मैं आर्य की सेवा बड़े प्रेम से करता हूँ ।

यौगन्धरायणः—हन्त यास्यति बलवान्, यस्य सौहार्दम् । कुतः,

स्निग्धेष्वसज्यं कर्म यद् दुष्करं स्याद्

यो वा विज्ञाता सत्कृतानां गुणानाम् ।

क्रीतं सामर्थ्यं यस्य तस्य क्रमेण ।

दैवप्रामाण्याद् भ्रश्यते वर्धते वा ॥ ३ ॥

सौहार्देन समसुखदुःखत्वप्रयोजिकतया चित्तवृत्त्या न तु भूरिभृतिलोभेन वा भवन्तम् सेवे अर्थात् प्रकृतभवत्प्रियकार्याङ्गीकारेण अयमभिप्रायः यद्यपि महान् अध्वा गन्तव्यः तथापि तदपेक्षया महत्तरः त्वद्विषयः स्नेहः तल्लङ्घनभाविनं मे महाश्रमं साहयिष्यति बुद्धिपूर्वमेव मया कार्यमङ्गीकृतमित्यर्थः ।

यत् कर्म दुष्करम् = श्रमसाध्यम् स्यात् तत् = कर्म स्निग्धेषु = स्नेहवत्सु नियोज्येषु आसज्यम् = आसङ्गम् निर्वाह्यतार्पयितुं योग्यम् । स्नेहवान् हि नियोक्तुः कार्यमगणितश्रमः स्वकार्यनिर्विशेषम् अनुतिष्ठति इति अवस्थापेक्ष्यो नियोज्यस्य स्नेहः इति भावः । स्निग्धसमानयोगक्षेमं दुष्करस्य कर्मणः आसज्जनस्थानमन्यदपि प्रसङ्गादाह—यः सत्कृतानां = पूजितानां । गुणानाम् = आसज्यमानकर्मप्रभावाणाम् लोकहितानां फलानां विज्ञाता = विशेषज्ञः भवति (तस्मिन्) वा नियोज्ये दुष्करं कर्म आसज्यम् इति सम्बध्यते । गुणज्ञः हि नियोक्तारि अस्निग्धोऽपि तदर्पितं कर्म स्वीयम् इव अगणितश्रमः अनुतिष्ठति । क्रमेण = न्यायेन । क्रीतम् = नियोक्त्रा आयतीकृतं यस्य तस्य स्निग्धगुणज्ञयोः मध्ये यस्य कस्यापीत्यर्थः । सामर्थ्यम् = कर्मकौशलम् । दैवप्रामाण्यात् = नियोक्तृभाग्यवैभवात् । भ्रश्यते = फलाच्छयवते । वर्धते = फलेन युज्यते वा इत्यर्थः ॥ २ ॥

यौग०—अवश्य जिसको प्रेम है वह बलवान् जायेगा, क्योंकि—

जो दुष्कर (कठिन) कार्य हो वह प्रेमीजन को (करने के लिए) सौंप देना चाहिये । अथवा जो अच्छे गुणों को जानने वाला हो उसको ऐसे कार्य का उत्तरदायित्व देना चाहिये । इन दोनों में से जिस किसी की भी कार्य-कुशलता न्यायपूर्वक अपने (कार्य कराने वाले) के अधीन किया हुआ होने पर दैवयोग से (नियोक्ता के भाग्य अथवा दुर्भाग्य से) सफल अथवा असफल होता है ॥ ३ ॥

अथ वेणुवनाश्रितेषु गहनेषु नागवनं श्वः प्रयाता स्वामी प्रागेव सम्भावयितव्यः ।

सालकः—अय्य ! लेहो खु मं ओवज्झइ, जहिं आअत्तं कय्यसरीरं ।
[आर्य ! लेखः खलु मामपवहति, यस्मिन् आयत्तं कार्यशरीरम् ।]

यौगन्वरायणः—विजये !

(प्रविश्य)

विजया—अय्य इअहि । [आर्य ! इयमस्मि ।]

यौगन्वरायणः—विजये ! त्वर्यतां लेखः प्रतिसरा च ।

वेणुवनाश्रितेषु गहनेषु नर्मदातीरसमीपवर्तिनः वनात् तदुपश्लिष्टेषु वनेषु मध्ये 'नागवनं' तदाख्यं गजबहुलं वनं श्वः प्रयाता स्वामी वत्सराजो यास्यति । प्रागेव सम्भावयितव्यः = नागवनप्रयाणारम्भात् पूर्वमेव द्रष्टव्यः । त्वया तथा वेगमाश्रित्य गन्तव्यम् यथा स्वामी गमनात्पूर्वमेव दृश्यो भवेत् ।

कार्यशरीरम् = कार्यस्य स्वामिने विज्ञाप्यस्य अर्थस्य स्वरूपम् यस्मिन् आयत्तम् अधीनम् प्रतिपादितम् इत्यर्थः स लेखः मामपवहति गन्तुं नानुमन्यते । मन्येतव्यलेखग्रहणप्रतीक्षाकृत एव मम प्रस्थानविलम्बः अतः शीघ्रं मे लेखो दीयताम् येनाहं सद्यः प्रस्थास्ये ।

लेखः = पत्रम् । प्रतिसरा = हस्तधार्य रक्षासूत्रम् । सा विपिनचारिणे वत्सराजाय रक्षार्थं प्रेषयितुमिष्टा । प्रतिसराप्रेषणं च सामुदाचारिकम् । 'प्रतिसरस्तु'

तदुपरान्त वेणुवन-समीपस्थ गहन वन के मध्य (स्थित) 'नागवन' को स्वामी कल चले जायेंगे । अतः तुझे पहले ही मिल लेना चाहिये ।

सालक—आर्य ! यह लेख मुझे विलम्ब कर रहा है, जिसके अधीन मेरा सम्पूर्ण कार्य है (अर्थात् यह पत्र पाऊँ, तो मैं शीघ्र चला जाऊँ) ।

यौग०—विजये !

(प्रवेश कर)

विजया—आर्य ! यह मैं हूँ ।

यौग०—विजये ! लेख (पत्र) और रक्षासूत्र लाओ ।

१. 'वेणुवनाश्रितेषु गहनेषु' इत्यत्र 'वेणुवनात् त्रिषु' इति पाठान्तरम् ।

२. ओवज्झइ ।

विजया—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्ता)

यौगन्धरायणः—अथ दृष्टपूर्वेस्त्वयैष पन्थाः ।

सालकः—णहि, सुदपुरुषो । [नहि, श्रुतपूर्वः ।]

यौगन्धरायणः—एतदपि मेधाविलक्षणम् । भोः ! वनगजप्रच्छादित-
शरीरं नीलहस्तिनमुपन्यस्य प्रद्योतः स्वामिनं छलयितुकाम इति प्रवृत्ति-
रूपगता नः । अपीदानीं स्वामिनो बुद्धयतिक्रमो न स्यात् । अहो तु
खलु वत्सराजभीरुत्वं प्रद्योतस्य । व्यक्तीकृतमसामर्थ्यमक्षौहिण्याः ।

स्यादस्तसृत्रे नृपण्ड्योः... । व्रणशुद्धौ च केचित्तु स्त्रियां प्रतिसरा विदुः ।' इति
केशवः । त्वर्यताम् = शीघ्रं क्रियतामित्यर्थः ।

पन्थाः = मार्गः । श्रुतपूर्वः = श्रवणावगतयावद्विशेष इत्यर्थः ।

एतत् = इदम् अपि मेधाविलक्षणम् = प्रज्ञाशीलस्य चिह्नम् । वनगजप्रच्छा-
दितशरीरं—समन्तात् स्थितैः वनगजैः = वनहस्तिभिः प्रच्छादितम् = तिरोहितम्
शरीरं यस्य तं नीलहस्तिनम् = नीलवर्णगजम् । उपन्यस्य = कल्पयित्वा, रच-
यित्वा । प्रद्योतः = उज्जयिनीपतिः महासेनः । स्वामिनं = राजानम् वत्सराजम् ।
छलयितुकामः = छलयितुमभिलषति इति प्रवृत्तिः = वर्ता । नः = अस्माकम् । उप-
गता = प्राप्ता । प्रद्योतः स्वामिनं छलयितुमिच्छतीति भावः । इदानीम् = इयति-
काले । स्वामिनः = वत्सराजस्य । बुद्धयतिक्रमः = अयथावत्प्रवृत्तिः, अर्थात् प्रद्यो-
तप्रयुक्तच्छलवागुरापतनमिति न भवेत् । अहो तु खलु वत्सराजभीरुत्वं प्रद्यो-
तस्य = इदमतिविस्मयकारकम् यत् प्रद्योतः वत्सराजात् एवं विभेति । तस्य
अक्षौहिण्याः = सेनायाः असामर्थ्यम् निर्वलत्वम् । व्यक्तम् = प्रकाशितम्, प्रकटी-
कृतमित्यर्थः ।

विजया—आर्य ! अच्छा । (निकल जाती है)

यौग०—क्या तुमने यह रास्ता देखा है ?

सालक—नहीं, सुना तो है ।

यौग०—यह भी प्रज्ञाशील जनों का लक्षण है । चारों ओर से वनगजों द्वारा
छिपाकर एक नीले हाथी की झूठी रचना कर प्रद्योत स्वामी को छलना चाहता
है, यह समाचार हमने सुना है । ईश्वर करें कि स्वामी की बुद्धि पथविचलित

कृतः—

व्यक्तं बलं बहु च तस्य न चैककार्यं

सङ्ख्यातवीरपुरुषं च न चानुरक्तम् ।

व्याजं ततः समभिनन्दति युद्धकाले

सर्वं हि सैन्यमनुरागमृते^१ कलत्रम् ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

विजया—लेहो खु अर्अ । पडिसरा सबवहुजणहत्यादो तुवारी-

तस्य = प्रद्योतस्य । बलम् = सैन्यम् बहु च भवति, एककार्यम् न एकं स्वामि-
कार्यानतिरिक्तम् कार्यं यस्य तस्य तत् न च भवति । संख्यातवीरपुरुषं—
संख्याताः = परिमिताः न तु बहवः वीरपुरुषाः यस्मिन् तत् तथाभूतं च
भवति परन्तु अनुरक्तम् स्वामिनि स्निग्धम् न च न भवति (इति हेतोः)
व्यक्तम् = अद्यमर्योऽनुमीयते । ततः युद्धकाले = संग्रामसमये । व्याजम् = नील-
हस्त्युपन्यासलक्षणम् कपटप्रयोगं न तु युद्धं समभिनन्दति = आद्रियते ।
युद्धम् उपेक्ष्य व्याजम् प्रयुजानः बलस्य गुणहीनताम् अनुमापयतीति भावः ।
गुरोष्वपि मध्येऽनुरागस्यैव प्राधान्यम् इति अभिप्रायेणाह—सर्वम्...कलत्रम्—
हि = यतः । सर्वम् = सर्वप्रकारकम् एककार्यं वा वीरपुरुषभूयिष्ठं वा अन्यादृशम्
वा सकलविधमपि सैन्यं अनुरागम् ऋते = स्वामिविषयस्नेहाभावे । कलत्रम् इव =
शत्रुजयासाधकमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

न हो । प्रद्योत वरसराज से इतना भयभीत हो रहा है यह आश्चर्य है । उसकी
अर्चौहिणी (सेना) की असमर्थता तो प्रकट हो ही गई । क्योंकि—

उसकी सेना बहुत है परन्तु उसका एक ही कार्य नहीं है (अर्थात् स्वामी
के कार्य के अतिरिक्त उसकी सेना को दूसरे कार्य भी हैं) और उस (सेना) में
परिमित योधा हैं जो उससे अनुरक्त नहीं हैं । वह युद्ध में झूठी करपना का
(अर्थात् कृत्रिम नील हाथी का) प्रयोग करना चाहता है । प्रेम के बिना सब
सेना कलत्र (स्त्री) के समान है ॥ ४ ॥

(प्रवेश कर)

विजया—यह लेख है और प्रतिसरा (रघुसुत्र) सब वन्धुओं के हाथ से

१. अनुरागकृते ।

अदिति भट्टिमादा आह । [लेखः खल्वयम् । प्रतिसरा सर्ववधूजनहस्तात् त्वर्यत इति भट्टिमाता आह ।]

यौगन्धरायणः—विजये ! विज्ञाप्यतां तत्रभवत्यै—सर्ववधूजनहस्त-
युक्ता वा एका वा प्रतिसरा दीयतामिति ।

विजया—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्ता)

(प्रविश्य)

निर्मुण्डकः—सुहं अय्यस्स । [सुखमार्यस्य]

यौगन्धरायणः—कथं निर्मुण्डकः ?

निर्मुण्डकः—अय्य ! एसो भट्टिपादमूलादो ओवट्ठिओ हंसओ
आअदो । [आर्य ! एष भट्टिपादमूलादौपस्थितिको हंसकः आगतः ।]

सर्ववधूजनहस्तात्—सर्वेषाम् राजभवनसन्निहितानाम् वधूजनानाम् पुरंघ्नी-
जनानाम् हस्तात् इत्यर्थः । त्वर्यते=त्वरितं स्पर्शयित्वा गृह्यते । अयमर्थः—प्रति-
सरायाः सर्ववधूजनहस्ताभिनर्शनमङ्गलविधिः सानुदाचारिकः त्वरितम् अनुष्ठीयते
तस्मिन् निर्वृत्ते तां प्रेषयामि इति राजमाताह ।

विज्ञाप्यताम् = कथ्यताम् । सर्ववधूजनहस्तप्रयुक्ता—सर्ववधूजनानां हस्तैः
प्रयुक्ता इति सर्ववधूजनहस्तप्रयुक्ता । एका = अन्या वा असर्ववधूजनहस्तप्रयुक्ता
वा इत्यर्थः ।

भट्टिपादमूलात् औपस्थितिकः—उपस्थितिम् = समीपस्थितिम् नित्यनर्हतीति
औपस्थितिकः, 'तदर्हति' इति ट् ।

स्पर्श कराकर शीघ्र ही भेजा जायगा । यह स्वामी की माता ने कहा है ।

यौग०—विजये ! राजमाता से कहो कि सब वधुओं के हाथ का स्पर्श किया
हुआ या दूसरा ही रक्षासूत्र दें ।

विजया—आर्य ! अच्छा । (निकल जाती है)

(प्रवेश कर)

निर्मुण्डक—आर्य का मङ्गल हो ।

यौग०—निर्मुण्डक ! तू कैसे ?

निर्मुण्डक—आर्य ! स्वामी के सदा समीप में रहनेवाला हंसक वहीं से
आया है ।

यौगन्धरायणः—कथं हंसक एकः प्राप्त इति । सालक ! विश्रम्यतां मिदानीं मुहूर्तम् । त्वरिततरं वा यास्यति सविश्रमे वा ।

सालकः—अय्य ! तह [आर्य ! तथा] (निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—निर्मुण्डक ! प्रवेश्यतां हंसकः ।

निर्मुण्डकः—अय्य ! तह [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—स्वामिना विरहितपूर्वो हंसक एकः प्राप्त इति सावि-
ग्नमिव मे मनः । कुतः—

यथा नरस्याकुलवान्धवस्य गत्वान्यदेशं गृहमागतस्य ।

तथा हि मे सम्प्रति बुद्धिशङ्का श्रोष्यामि किन्तु प्रियमप्रियं वा ॥५॥

स्वामिनाविरहितपूर्वः—पूर्वं स्वामिना अविरहितः इति स्वामिनाविरहितपूर्वः ।
साविग्नम् = सावेगमित्यर्थः ।

अन्यदेशम् = देशान्तरं गत्वा गृहमागतस्य आकुलवान्धवस्य—आकुलः
कुटुम्बवार्तानिवेदनम् प्रत्युत्सुकाः वान्धवाः यस्य तस्य नरस्य = पुरुषस्य यथा =
येन प्रकारेण बुद्धिशङ्का मनसः शङ्का भवति तथा = तेनैव प्रकारेण मे =
मम सम्प्रति = अधुना, अस्मिन्नेकाकिहंसकप्राप्त्यवसरे बुद्धिशङ्का अर्थात् स्वामि-
विपत्तिविषया जायते इति शेषः । एकाकिहंसकप्राप्तिजनितया बुद्धिशङ्कया ममावेग
इति भावः । प्रियं श्रोष्यामि वा किन्तु=अथवा अप्रियम्=अनिष्टम् श्रोष्यामि ॥ ५ ॥

यौग०—हंसक अबेला कैसे आया ? सालक ! क्षण भर विश्राम करो । विश्राम
करके शीघ्रता से चले जाना या विश्राम करना ।

सालक—आर्य ! अच्छा । (निकल जाता है)

यौग०—निर्मुण्डक ! हंसक को अन्दर बुलाओ ।

निर्मुण्डक—आर्य ! अच्छा । (निकल जाता है)

यौग०—हंसक तो पहले स्वामी से कभी नहीं अलग होता था, एकाकी आया
है इससे मेरा मन व्याकुल हो रहा है । क्योंकि—

दूर देश जाकर घर आने पर जो अवस्था उस पुरुष की होती है, जिसके
परिवार के लोग व्याकुल रहते हैं, वही दशा इस समय मेरी हो रही है (मेरी भी
बुद्धि शंकित हो रही है) कि मुझे प्रिय या अप्रिय (क्या सुनना पड़ेगा) ॥ ५ ॥

(ततः प्रतिशति हंसको निर्मुण्डकश्च ।)

निर्मुण्डकः—एदु एदु अय्यो । [एत्वेत्वार्यः ।]

हंसकः—कहिं कहिं अय्यो । [कुत्र कुत्रार्यः ।]

निर्मुण्डकः—एसो अय्यो चिट्ठइ, उपसप्पदु णं । [एप आर्यस्तिष्ठति, उपसर्पत्वेनम् ।] (निष्क्रान्तः)

हंसकः—(उपसृत्य) सुहं अय्यस्स । [सुखं आर्यस्य]

यौगन्धरायणः—हंसक ! न खलु गतः स्वामी नागवनम् ।

हंसकः—अय्य ! हिज्जो एव्व गदो भट्टा । [आर्य ! ह्य एव गतो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—हन्त निष्फलमनुप्रेषणम् । छलिताः स्मः । अथास्ति प्रत्याशा, अथवा अद्यैव प्राणा मोक्षव्याः ।

हंसकः—धरदि खु दाव भट्टा । [धरते खलु तावद् भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—धरते तावदित्यनूर्जिता विपत्तिरभिहिता । गृहीतेन स्वामिना भवितव्यं ननु ।

ऊर्जिता = महती, अधिका वा । न ऊर्जिता अनूर्जिता अमहती विपत्तिः ।

(हंसक और निर्मुण्डक का प्रवेश)

निर्मुण्डक—आर्य ! आइये ।

हंसक—कहाँ ! आर्य कहाँ हैं ?

निर्मुण्डक—आर्य यहाँ हैं । इनके समीप आओ ।

हंसक—(समीप जाकर) आर्य, कुशल हो ।

यौग०—हंसक ! स्वामी नागवन को तो नहीं गये ।

हंसक—आर्य ! स्वामी तो कल ही चले गए ।

यौग०—अब भोजना निष्फल है । हम सब डूले गए । क्या कुछ आशा है
अथवा आज ही प्राण छोड़ देना होगा ?

हंसक—स्वामी अभी जीवित हैं ।

यौग०—स्वामी जीवित हैं, तब तो बड़ी विपत्ति नहीं है । परन्तु स्वामी
अवश्य पकड़े गए होंगे ।

हंसकः—सुट्टु अच्येण विज्जादं । गहीदो भट्टा । [सुट्टु आर्येण विज्ञा-
तम् । गृहीतो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—कथं गृहीतः स्वामी । हन्त भोः । महान् खलु भारः
प्रद्योतस्य भाग्यैर्निस्तीर्णः । अद्य प्रभृति वत्सराजसचिवानां प्रतिष्ठितम-
सामर्थ्यमयशश्च । इदानीमनुत्पन्नकार्यपण्डितो रुमण्वान् क गतः । इदा-
नीमश्वारोहणीयं क गतम् । कुतः—

स्निग्धं च सौहृदहतं च कुलोद्गतं च
व्यायामयोग्यपुरुषं च गुणार्जितं च ।

विज्ञातम् = अवगतम् ।

स्वामी = राजा वत्सराजः गृहीतः = बद्धः । महान् खलु भारः = वत्स-
राजग्रहणरूपं दुष्करं कर्म निस्तीर्णः = साधितः, परिपूर्णो वा । अद्य प्रभृति =
अस्मादिवसादारभ्य । वत्सराजसचिवानाम् = वत्सराजामात्यानाम् । असामर्थ्यम् =
शक्तिरहितत्वम् अयशः = अपकीर्तिश्च प्रतिष्ठितम् = प्रख्यापितम् । जनाः परस्परं
कथयन्ति यत् वत्सराजमन्त्रिणः शक्तिरहिताः विवेकरहिताश्चेत्यर्थः । अनुत्पन्न-
कार्यपण्डितः—उत्पन्ने कार्ये अनर्थरूपे पण्डितः = सद्यःप्रतिविधिनिपुणः उत्पन्न-
कार्यपण्डितः । स न भवति अनुत्पन्नकार्यपण्डितः अप्रत्युत्पन्नमतिः । क गतः =
कुत्र अगच्छत् । अश्वारोहणीयम् = अश्वम् आरोहतीति अश्वारोहणीयम् सादि-
बलम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनात् कर्तरि अनीयम् ।

स्निग्धं च = स्वामिनि स्नेहयुक्तं च, सौहृदहतम् च = सुहृदेन हतम् सौहृद-
हतम् सौहृदम् स्वामिनः तद्विषयः स्नेहः तेन हतम् वशीकृतम् । कुलोद्गतम्
च—कुले = प्रशस्तकुले उद्गतम् = जातम् इति तथोक्तम् । व्यायामयोग्यपुरुषं
च व्यायामेन शारीरिकायासविशेषेण तस्मिन् वा (व्यायामे) योग्याः शक्ताः

हंसक—आर्य ने अच्छी तरह समझ लिया । स्वामी पकड़ लिये गये होंगे ।

यौग०—स्वामी किस प्रकार पकड़े गए । प्रद्योत के भाग्य से बड़ा कठिन कार्य
(वत्सराज का पकड़ना) पूर्ण हो गया । आज से वत्सराज के अमात्यों की निर्वलता
और अपकीर्ति प्रसिद्ध हो गई । अवसर पर बुद्धिमानी से कार्य न करने वाला
रुमण्वान् कहाँ था ? उस समय घुड़सवार कहाँ गये थे ?

स्नेह करने वाली, अच्छे कुल में उत्पन्न, परिश्रमी पुरुषों से पूर्ण और अपने

क्रीतं परैर्गहनदुर्गतया प्रनष्टं

युद्धे समस्तमतिभारतया विपन्नम् ॥ ६ ॥

हंसकः—जइ समग्गजोह्वलपरिवारो भवे भट्टा, ण एसो दोसो भवे । [यदि समग्रयोधवलपरिवारो भवेद् भर्ता, नैप दोषो भवेत् ।]

यौगन्धरायणः—कथमसमग्रयोधवलपरिवारो नाम स्वामी ।

हंसकः—सुणादु अय्यो । [शृणोत्वार्थः ।]

यौगन्धरायणः—अध्वश्रान्तो भवान् । आस्यताम् ।

हंसकः—अय्य ! तह । (उपविश्य) सुणादु अय्यो । सावसेसपच्चू-

पुरुषाः सादिनः यस्मिन् तत् तथाभूतं च व्यायामयोग्यगुरुपम् ; गुणार्जितम् च—
गुणेन अश्वचर्यानिपुण्यलक्षणेन निमिन्नेन अर्जितम् संगृहीतम्, (सर्वम् =)
अश्वारोहणीयम् अन्यच्च सर्वविधं परैः = शत्रुभिः क्रीतम् = दानाद्युपायेन वशी-
भूतम् (किम्) अथवा गहनस्य अरण्यस्य दुर्गतया = दुर्गमतया हेतुना प्रनष्टम्
इतस्ततो विशीर्णम् किम्, युद्धे = संग्रामे समस्तम् अतिभारतया = प्रतिसैन्यविग्रहा-
क्षमतया हेतुनेत्यर्थः विपन्नम् = विध्वस्तम् किम् ? ॥ ६ ॥

समग्रयोधवलपरिवारः—योधानां बलमिति योधवलं समग्रयोधवलं परिवारो
यस्य सः तथोक्तः ।

योधानां बलम् इति योधवलं समग्रयोधवलं परिवारो यस्य सः समग्रयोधवल-
परिवारः । अध्वश्रान्तः—अध्वना श्रान्तः मार्गगमनेन क्लान्तः इति भावः ।
आस्यताम्=उपविश्यताम् ।

गुणों के कारण संग्रहीत (संपूर्ण सेना) शत्रुओं द्वारा (धनादिक देकर)
वशीभूत कर ली गई क्या? या सब दुर्गम कानन में तितर-बितर हो गई,
अथवा क्या सम्पूर्ण सेना शत्रु के वेग को न सह सकने के कारण ध्वस्त कर
दी गई? ॥ ६ ॥

हंसक—यदि स्वामी सब सेना के साथ होते, तो यह अनर्थ होता ही नहीं ।

यौग०—स्वामी सम्पूर्ण सेना के साथ क्यों नहीं थे ?

हंसक—आर्य ! सुनें ।

यौग०—आप रास्ता चलने से थके हुए हैं । बैठ जायें ।

हंसक—आर्य ! अच्छा, सुनिये । थोड़ी रात शेष रह जाने पर सवारियों के

साए रअणीए वाहणसुहाए वेलाए वालुआतित्थेण णइं णम्मदं तरिअ वेणुवणे कलत्तं आवासिअ छत्तमत्तपरिच्छदेण गजजूहविमद्दजोग्गेण वलेण मग्गमदअणीए वीहीए णाअवणं पआदो भट्ठा । [आर्य ! तथा । शृणोत्वार्यः । सावशेपप्रत्यूपायां रजन्यां वाहनसुखायां वेलायां वालुकातीर्थेन नदीं नर्मदां तीर्त्वा वेणुवने कलत्रमावाप्त्य छत्रमात्रपरिच्छदेन गजयूथविमर्दयोग्येन वलेन मार्गमदन्या वीथ्या नागवनं प्रयातो भर्ता ।]

यौगन्वरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—तदो इसुक्खेवमत्तोत्थिदे सुय्ये एत्तिअमत्ताणि विअ जोअणाणि गच्छिअ कोसमत्तेण विअ मदअंधीरपव्वदं अणासादिअ तडाअपड्ढुक्खित्तं अट्ठणिम्मिदसिलाकम्मं विअ विसमदंसणं दिट्ठं णो णा-

सावशेपप्रत्यूपायाम्—सावशेपः किञ्चित् अवशिष्टः प्रत्यूषः उपःकालो यस्यां तस्यां रजन्याम् = निशायाम् । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनेन 'रजन्याम्' इत्यत्र सप्तमी । वाहनसुखायां—वाहनानाम्=अश्वादीनां सुखायां = सुखदायिन्याम् वेलायाम् = समये वालुकातीर्थेन = सिकताप्रायेण नद्यवतारेण । कलत्रम् = स्त्रीम् आवाप्त्य छत्रमात्रपरिच्छदेन—छत्रमात्रम् = आतपत्रमेव परिच्छदः = उपकरणं यस्य तेन तथोक्तेन । गजयूथविमर्दयोग्येन = गजवृन्दसृगयार्हेण इत्यंभूतेन वलेन = सैन्येन । मार्गमदन्या—मार्गम् सृगसमूहः समूहार्थेऽण् तत् मदयति = हर्षयति आनन्दयति वा इति मार्गमदनी तथा मार्गमदन्या इत्यंभूतया वीथ्या = मार्गेण भर्ता = स्वामी प्रयातो = ययौ ।

चलने योग्य सुखदायक समय में वालुपूर्ण घाट से नर्मदा नदी को पार कर वेणुवन में स्त्री को ठहरा कर हाथी का शिकार करने के योग्य (थोड़ी-सी) सेना जिसके पास केवल छत्र ही था, लेकर स्वामी मृग को आनन्दित करने वाले मार्ग से नागवन को गये ।

यौग०—तव तव ।

हंसक—तव जितनी दूर बाण फेंकने पर जा सकता है उतने ऊँचे सूर्य के चढ़ जाने पर तथा इतने (हाथ से अथवा उँगली से संकेत करके बताता है)

अजूहं । [तत् इषुक्षेपमात्रोत्थिते सूर्ये एतावन्मात्राणीव योजनानि गत्वा क्रोश-
मात्रेणैव मदगन्धीरपर्वतमनासाद्य तटाकपङ्क्तोत्क्षिप्तमर्धनिर्मितशिलाकर्मैव विषम-
दर्शनं दृष्टं नो नागयूथम् ।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—तदो णिज्झाअन्तीसु सेणासु समुप्पण्णसङ्कापिण्डे^१ तस्सिं
जूहे इमस्स अणत्थस्स उप्पादओ कोच्चि पदादी भट्टारं एव्व उवट्ठिदो ।
[ततो निध्यायन्तीषु सेनासु समुत्पन्नशङ्कापिण्डिते तस्मिन् यूयेऽस्यानर्थस्योत्पा-
दकः कश्चित् पदातिः भर्तारमेवोपस्थितः ।]

इषुक्षेपमात्रोत्थिते—प्रक्षिप्तो बाणो यावद्दूरं गच्छति तावदन्तरमिषुक्षेपः,
इषुक्षेपमात्रमन्तरम् उत्थिते = उद्गते सति सूर्ये हस्तेन अद्भुत्या वा निर्देशयति
इत्याह—एतावन्मात्राणि योजनं गत्वा क्रोशमात्रेणैव मन्दगन्धीरपर्वतम् अना-
साध्य अप्राप्य—ततोऽर्वागित्यर्थः । तटाकपङ्क्तोत्क्षिप्तम् = सरोवरपङ्क्तनिर्गतम् अर्ध-
निर्मितशिलाकर्मैव—अर्धनिर्मितम् = असमप्ररचितम् अथवा अर्धे देहैकदेशे लग्न-
तटाकपङ्क्ते निर्मितम् रचितम् शिलाकर्म मनश्शिलालेपो यस्य तत् तथाभूतम् ।
इह देहलग्नस्य पङ्क्तस्य श्वेतत्वे उत्प्रेक्ष्यमाणा मनश्शिला श्वेता शिला शब्दग्राह्या
मनश्शिला हि नाम गिरिप्रभवो धातुविशेष उच्चावचवर्णः । विषमदर्शनम् =
भीषणदर्शनम् नागयूथम् = नागानाम् यूथम् इति नागयूथम् गजसमूहमित्यर्थः ।

निध्यायन्तीषु = निर्वर्णयन्तीषु सेनासु । समुत्पन्नशङ्कापिण्डिते—समुत्पन्नया
सेनाकर्तृकनिध्यानसञ्जातया भयेन पिण्डिते संहत्य स्थिते । अस्य अनर्थस्य =
रवामिविपदः । उत्पादकः = कारणभूतः ।

योजन जाने पर जब मदगन्धीर पर्वत एक कोस रह गया तो हाथियों का भयङ्कर
समूह दिखाई दिया जो कि सरोवर के पक से निकला हुआ था और ऐसा प्रतीत
होता था कि उस पर मैनसिल का आधा काम किया हो ।

यौग०—तव, फिर वया हुआ ?

हंसकः—जब सेना ध्यानपूर्वक देख रही थी उस समय गजसमूह भय से
पिण्डीभूत हो गया । उसी समय इस अनर्थ का करनेवाला कोई पैदल स्वामी
के पास आया ।

यौगन्धरायणः—तिष्ठ । इतः क्रोशमात्रे मल्लिकासालप्रच्छादितशरीरो नखदन्तवर्जमेकनीलो हस्ती मया दृश्यत इत्युक्तवान् ननु ।

हंसकः—कहं परिणामं खु एदं अय्येण । जाग्रति खु समुष्पणो अत्रं दोसो । [कथं परिज्ञातं खल्वेतदार्येण । जाग्रति खलु समुत्पन्नोऽयं दोषः ।]

यौगन्धरायणः—हंसक ! जाग्रतोऽपि बलवत्तरः कृतान्तः । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो सुवर्णसदृशपदारणेण तं णिसंसं पडिपूजिअ भट्टिणा उत्तं—अत्थि एसो चक्कवट्ठी हत्थी नीलकुबलअतरू णाम हत्थि-सिक्खाए पठिदो । ता अप्पमत्ता होह लुह्हे इमस्सि जूहे । गअं तं अहं वीणादुदीओ आणेमि त्ति । [ततः सुवर्णशतप्रदानेन तं नृशंसं प्रतिपूज्य भर्त्रा-क्तम्—अस्त्येव चक्रवर्ती हस्ती नीलकुबलयतनुर्नाम हस्तिशिक्षायां पठितः । तद्

मल्लिकासालप्रच्छादितशरीरः—मल्लिकया = लताविशेषेण सालेन=वृक्षविशेषेण च प्रच्छादितं शरीरं यस्य सः तथोक्तः । नखदन्तवर्जम् = नखदन्तरहितम् ।

एतत् = परिचिकीर्षितम् छलनं । जाग्रति = जागरूके सतर्के + सति ।

कृतान्तः = कालो भवितव्यतेति जाग्रतोऽपि पुरुषकारं कुर्वाणादपि बलवत्तरः अस्ति ।

ततः तं नृशंसम्=क्रूरं सुवर्णशतप्रदानेन—सुवर्णस्य शतमिति सुवर्णशतम् तस्य प्रदानं सुवर्णशतप्रदानम् तेन सुवर्णशतप्रदानेन । प्रतिपूज्य = तोषयित्वा भर्त्रा = पूज्यस्वामिना उक्तम् = कथितम् एतन्भूतः एव चक्रवर्ती हस्ती = श्रेष्ठहस्ती । नीलकुबलयतनुः = नीलहस्ती इत्यर्थः । हस्तिशिक्षायाम् = गजलक्षणशास्त्रे पठितः

यौग०—ठहरो । तुम यही कहोगे कि यहाँ से एक कोश की दूरी पर मल्लिका तथा साल वृक्ष से आच्छादित शरीरवाला दाँत और नाखूनरहित एक नीला हाथी दिखाई दिया ।

हंसक—आपने यह बात कैसे जान ली ? आपके इस प्रकार जागरूक रहने पर भी यह अनर्थ हो गया ।

यौग०—उपाय करने वाले से भी अधिक बलवान् भवितव्यता होती है । फिर क्या हुआ ?

हंसक—तब सौ सुवर्णमुद्रा देकर उस क्रूर की पूजा कर स्वामी ने कहा कि गजलक्षण शास्त्र में इस प्रकार के नीले रंग के श्रेष्ठ हाथी का वर्णन पड़ा है । अतः

अप्रमत्ता भवत यूयमस्मिन् यूये । गजं तमहं वीणाद्वितीयं आनयामीति ।]

यौगन्धरायणः—अयं कथमुपेक्षितस्तदानीं स्वामी रुमण्वता ।

हंसकः—णहि णहि । पसादिअ भट्टा अमच्चेण विण्णाविट्ठो—णहु दे एलावणादीणं वि दिसागक्षाणं गहणं ण सम्भावणीअं । अविट्ठु दुरारक्षदाए आसएणदोसाणि विसअन्तराणि । तहिं णिल्लज्जो णिरमिजणो पच्चन्तवासी जणो । ता पदादिमत्ताहिदिठ्ठं इमं जूहं करिअ सव्व एव्व गच्छामो, ण एकाइणा सामिणा गन्तव्वं त्ति । [नहि नहि । प्रताय भर्तानात्वेन विहापितः—न खलु ते ऐरावणादीनामपि दिग्गजानां ग्रहणं न सम्भावनीयम् । अपि तु दुरारक्षतयासन्नदोषाणि विषयान्तराणि । तत्र निर्लज्जो निरमिजनः प्रत्यन्तवासी जनः । तत् पदादिनात्राधिष्ठितमिदं यूथं कृत्वा सर्व एव गच्छामः, नैकाकिना स्वामिना गन्तव्यमिति ।]

अर्थात् वर्णितः । अतः भवन्तः अस्मिन् यूये = हस्तिसमूहे अप्रमत्ता = अवहिताः भवत । तं गजं भीलहस्तिनमित्यर्थः । अहम् वीणाद्वितीयः—वीणा द्वितीया यस्य सः वीणासहायः इत्यर्थः तथोक्तः । अर्थात् वीणायाः वादनेनैव आनयिष्यामि सैन्य-साहाय्यं नापेक्ष इति भावः ।

न खलु ऐरावणादीनामपि दिशागजानाम् ग्रहणं न सम्भावनीयम् । दुरारक्षतया—दुःखेन आरक्षितुं शक्यानि दुरारक्षाणि तेषां भावस्तत्ता यथा दुरारक्षतया । आसन्नदोषाणि—आसन्नाः दोषाः येषु तानि आसन्नदोषाणि = सन्निहितानर्थानि विषयान्तराणि । प्रत्यन्तवासी—प्रत्यन्तोऽनार्यदेशः तद्वासी जनः । निरमिजनः = दुष्कूलः, दुष्टः । सर्वे = गजयूयविनियुक्तपदात्यतिरिक्तः ।

बाप इस (गज) समूह के लिये सावधान हों । मैं उस हाथी को अपनी वीणा की एकमात्र सहायता से ही लाऊँगा अर्थात् पकड़ लूँगा ।

यौग—उस समय रुमण्वान् ने स्वामी को ऐसा करते देख क्यों इसकी उपेक्षा की (अर्थात् क्यों लकड़े जाने दिया) ?

हंसक—नहीं, नहीं । विनयपूर्वक स्वामी से अमात्य ने कहा—आपको ऐरावत ऐसे दिग्गजों का पकड़ना असम्भव नहीं । किन्तु दूसरे देश में रक्षा कठिनाई से होती है इसीसे वे भयात्सर्द होते हैं । सीमाप्रान्त के रहनेवाले निर्लज्ज और दुष्ट हैं । इसलिये केवल पैदल सेना को इस यूय की देख-रेख में छोड़ हम सब लोग चलेगे । स्वामी को पकड़की नहीं जाना चाहिये ।

यौगन्धरायणः—अपि महाजनसमक्षमेवमुक्तः स्वामी रुमण्यता । एवं मण्यवक्तव्यां स्वामिभक्तिमिच्छामि । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो अत्तजीविदणिदिट्ठेण सवहेण णिवारिअ अमच्चं णील-
वलाहआदो हत्थिणो ओदरिअ सुन्दरपाटलं णाम अस्सं आलुहिअ
अणद्धागए सुय्ये विसदिमत्तेहि पदादिहि सह पआदो भट्टा । [तत
आत्मजीवितनिर्दिष्टेन शपथेन निवार्यामात्यं नीलबलाहकाद् हस्तिनोऽवतीर्य सुन्दर-
पाटलं नामाश्वमारुह्यानर्वागते सूर्ये विंशतिमात्रैः पदातिभिः सह प्रयातो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—विजयाय । हा धिक्, स्नेहात् पूर्ववृत्तान्तो नावे-
क्षितः । ततस्ततः ।

महाजनसमक्षम्—परिजनसमूह इह महाजनपदेन व्यपदिष्टः । समक्षम् =
सम्मुखम् । एवमपि=अनेन प्रकारेणापि, अव्यक्ताम् = निरपवादाम्, निन्दारहिताम्,
इच्छामि = मन्ये ।

आत्मजीवितनिर्दिष्टेन—आत्मजीविते विषये निर्दिष्टेन स्वजीवितं निर्दिश्य
कृतेन इत्यर्थः । शपथेन निवार्य = निषेधयित्वा । अनर्वागते सूर्ये—अनर्धेन=अर्धा-
न्यूनेनैकदेशेन आगते किञ्चित् लदिते इत्यर्थः ।

स्नेहात्=हस्तिग्रहणकौतुकात्, अत्र हेतौ पञ्चमी । पूर्ववृत्तान्तः पूर्वम् अनुभूतः
वृत्तान्तः = शत्रोः प्रद्योतस्य स्वपराभवोद्यमवार्ता इति भावः । नावेक्षितः = न
चिन्तितः ।

यौग०—रुमण्वान् ने यह बात स्वामीसे परिजनों के समक्ष कही होती तो
अच्छा होता । मैं तो इस प्रकार की भी स्वामिभक्ति को उत्तम समझता हूँ ।
तब क्या हुआ ?

हंसक—तब अपने प्राणों की शपथ देकर स्वामी ने मन्त्री को मना कर दिया
और नीलबलाहक नामक हाथी से उतर कर 'सुन्दरपाटल' नामक अश्व पर
सवार होकर सूर्य के थोड़ा उदय होने पर केवल बीस पैदलों के साथ स्वामी
चले गए ।

यौग०—विजय के लिये ? हाय धिक्कार है । हाथी के पकड़ने के कुतूहल से
(स्वामीने) पुरानी बात का स्मरण नहीं किया । तब, तब (फिर क्या
हुआ ?) ।

हंसकः—तदो दिरुणं विअ अद्धाणं गच्छिअ साललुक्खच्छाआए
सवणणट्ठणीलदाए पत्थभासिदेहि असरीरविणिक्खिचेहि विअ दन्त-
जुअलेहि सूइदो घणुसदमत्तेण विअ दिट्ठो सो दिव्ववारणपडिच्छन्दो ।
[ततो द्विगुणमिवाध्वानं गत्वा सालवृक्षच्छायायां सावर्ण्यनष्टनीलतया प्रोद्धासिता-
भ्यामशरीरविनिक्षिप्ताभ्यामिव दन्तयुगलाभ्यां संचितो धनुःशतमात्रेणैव दृष्टः स
दिव्यवारणप्रतिच्छन्दः ।]

यौगन्धरायणः—हंसक ! अस्मत्परिताप इत्युच्यताम् । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो भट्टिणा ओदरिअ अस्सादो आअमिअ देवदाणं पणामं
करिअ गहीदा वीणा । तदो पिट्ठदो एककिदणिअओ विअ महन्तो
कण्ठीरवो समुप्पणो । [ततो भर्त्रावितीर्याश्वादागम्य देवतानां प्रणामं कृत्वा
गृहीता वीणा । ततः पृष्ठत एककृतनिश्चय इव महान् कण्ठीरवः समुत्पन्नः ।]

यौगन्धरायणः—कण्ठीरव इति । ततस्ततः ।

सावर्ण्यनष्टनीलतया—सालवृक्षच्छायाया यत् सावर्ण्यम् = समानवर्णत्वं तेन
नष्टः = विविच्यागृहीतः नीलः = देहगतो नीलगुणो यस्य तस्य भावः तत्ता तया
सालवृक्षच्छायायां सावर्ण्यनष्टनीलतया ।

एककृतनिश्चयः—एकं नीलहस्तिना समानं यथाभवति तथा कृतः निश्चयः =
फलाध्यवसायो यस्य सः तथाभूत इव गजसमानफलाभिसन्धिप्रवर्तित इवेति
यावत् । अग्रतः नीलगजस्य पृष्ठतः च सिंहस्य समकालाविर्भावः तयोः तुल्याभि-
सन्धिप्रवर्तितत्वम् हि गमयति । कण्ठीरवः = सिंहः ।

हंसक—तव दूना मार्ग जा कर (अर्थात् इतनी शीघ्रता से गए कि जो
समय उतनी दूर चलने में लगना चाहिये उसका आधा ही समय लगा)
सालवृक्ष की छाया में दिव्य हाथी का वह रूप सौ धनुष की दूरी पर से दिखाई
पड़ा । उसका नीला रंग सालवृक्ष में छिप गया था और शरीर के बिना ही बाहर
निकले हुए चमकते हुए दाँतों से जाना जा सकता था ।

यौग०—हंसक ! हमलोगों के दुःख का कारण कहो । फिर क्या हुआ ?

हंसक—तव स्वामी ने अश्व से उतर कर देवताओं को प्रणाम किया और
वीणा ली । उसी समय एक बड़ा भारी सिंह दिखाई पड़ा मानो वह भी उसी
हाथी के साथ कार्य के लिये आया हो ।

यौग०—सिंह ? तब क्या हुआ ?

हंसकः—तदो कण्ठीरवपरिज्ज्ञाणणिमित्तं परिवुत्ता अ वञ्चं । महा-
मत्तोत्तराड्हीआहिटिठदो पच्चुगदो सो किदअहत्थी । [ततः कण्ठीरव-
परिज्ञाननिमित्तं परिवृत्ताश्च वयम् । महामात्रोत्तरायुधीयाधिष्ठितः प्रत्युद्गतः स
कृतकहस्ती ।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—तदो णामगोत्तगहणेण समस्सासिह कुलवुत्तजणं सव्वहा
पज्जोदप्पओओ एसो, अणुगच्छह मं, अहं दाणिं परस्स उवण्णासं
विसमारम्भं परक्कमेण समीकरोमि त्ति भणिअ भट्टा पविट्ठो एव्व तं
परवलं । [ततो नामगोत्रग्रहणेन संमाश्वस्य कुलपुत्रजनं सर्वथा प्रद्योतप्रयोग
एव, अनुगच्छत माम् , अहमिदानीं विषमारम्भं परस्योपन्यासं पराक्रमेण समी-
करोमीति भणित्वा भर्ता प्रविष्ट एव तत् परवलम् ।

महामात्रोत्तरायुधीयाधिष्ठितः—महामात्रोत्तरैः=गजाध्यक्षप्रधानैः आयुधीयैः योधैः
अधिष्ठितः गर्भितः सः । कृतकहस्ती = कृत्रिमगजः । प्रत्युद्गतः = प्रतीतिं गतः ।

नामगोत्रग्रहणेन=एकैकनामगोत्रनिर्देशवताभिसम्बोधनेनेत्यर्थः । कुलपुत्रजनम्=
आत्मसहायभूतमभिजातपुरुषवर्गमित्यर्थः । प्रद्योतप्रयोगः = प्रद्योतस्य प्रयोगः इति
प्रद्योतप्रयोगः, प्रद्योतकपट इति भावः । परस्य = शत्रोः । उपन्यासम् = छद्म-
प्रयोगम् । विषमारम्भम्—विषमः आशङ्कनीयानर्थः आरम्भो यस्य तं विषमार-
म्भम् । समीकरोमि = अविषमम् आपादयामि । परवलम्—परस्य=शत्रोः वलम्=
सैन्यम् ।

हंसक—तब सिंह की प्रतीति के लिये हम लोग लौटे । कृत्रिम हाथी की कुर्छि
(पेट) से अस्त्रधारी योधा लोग, जिनका अगुआ उसका महाव्रत या, निकले ।
उसके पेट के अन्दर से योधाओं के निकलने से मालूम हो गया कि वह हाथी
कृत्रिम है ।

यौग०—तब क्या हुआ ?

हंसक—तब स्वामी ने प्रशस्त कुल में उत्पन्न अपने अनुयायियों को (यथा-
क्रम) नाम तथा गोत्र उच्चारण कर आश्वासन दिया और कहा कि यह सब
प्रद्योत का कपट है; तुम सब मेरे पीछे-पीछे आवो । मैं इस समय शत्रु के कपट
को, जिसमें अनर्थ की आशङ्का है, अपने पराक्रम से शान्त कर दूँगा । यह कहकर
स्वामी ने शत्रु की सेना में प्रवेश किया ।

यौगन्धरायणः—प्रविष्ट इति । अथवा ननु स्याने,

व्रीलितो वद्धनां प्राप्य मानी सत्त्वमुपाश्रितः ।

शूरश्चैकायनस्यश्च किमन्यत् प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

ततस्ततः ।

हंस्कः—तदो क्रीलाभमाणो विज अत्तच्छन्दानुवर्तिना सुन्दरपाट-
लेण अस्सेण अत्ताभिप्पाआदो वि अहिअं पहरन्तो आदिवहुकदाए पर-
बलस्स अदिप्पच्चज्जमाणदाआसो विसण्णणट्ठसत्त्वपरिजणो मए एक्का-
इणा, णहि णहि, मदिठणा एव्व रक्खिअमाणो अणुवद्धदिवसजुद्धपरि-
स्सन्तो बहुप्पहारणिपडिअतुरओ तन्माअमाणसुय्यदारुणाए वेलाए मोहं
गदो भट्ठा । [ततः क्रीडन्निवात्मच्छन्दानुवर्तिना सुन्दरपाटलेवाभ्यवेनात्मानमिप्रा-

वद्धनां प्राप्य परैः छलितः व्रीलितः = लज्जितः । मानी = आत्मानिमानी ।
सत्त्वमुपाश्रितः = धैर्यशाली । शूरः = वीरः । एकायनस्यः—एकम् अयनम् =
मार्गम् एकायनम्, तस्मिन् तिष्ठति इति एकायनस्यश्च 'अयनं वर्त्म मार्गाच्चपन्थानः
पदवी सृतिः' इत्यमरः । अर्थात् एकस्मिन्नेव न तु स द्वितीये अयने शत्रुप्रतिकारा-
भ्युपाये तिष्ठतीति तथाभूतः स्वानी अन्यत् = शत्रुसैन्यप्रवेशादिरिक्तं । किम् =
कोटशं कर्म प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

आत्मच्छन्दानुवर्तिना = गतिस्थितिविशेषेषु स्वामिप्रायानुसारिणा । आत्मा-
मिप्रायादपि अधिकं प्रहरन् शत्रुषु विपद्ये प्रहरणकर्म यावत् कर्तव्यमित्यात्मनो

यौगन्धरायणः—युद्ध गये ? (जाना उचित न था) अथवा उचित ही था ।

शत्रु द्वारा छले जाने पर, लज्जित, मानी दलवान् शूर तथा एक ही लज्ज को
पूर्ण करने का इच्छुक (अर्थात् शत्रु को परास्त करने में संलग्न) वह दूसरा क्या
कार्य करता ? भाव यह है कि ऐसी अवस्था में शत्रु की सेना में प्रवेश करने
के अतिरिक्त और कोई रास्ता ही नहीं था ॥ ७ ॥

तब क्या हुआ ?

हंस्कः—तब अपनी रुचि के अनुसार चलने वाले सुन्दरपाटल नामक वधव से
खेलते हुए तथा अपने अभिप्राय से भी अधिक (शत्रुसेनाओं को) मारते हुए,
अत्यन्त परिश्रम करने के कारण और शत्रुसेना की अधिकता से एकाकी युद्ध से,
नहीं, नहीं (अपने भाग्य से), रक्षित निरन्तर दिन भर युद्ध करने से थक कर और

यादप्यधिकं प्रहरन् अतिबहुकतया परबलस्यातिप्रयुज्यमानव्यायामो विषण्णनष्ट-
सर्वपरिजनो भयैकाकिना, नहि नहि, भर्त्रैव रक्ष्यमाणोऽनुबद्धदिवसयुद्धपरिश्रान्तो
बहुप्रहारनिपतिततुरगस्ताम्यत्सूर्यदारुणायां वेलायां मोहं गतो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—कथं मोहमुपगतः स्वामी । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो जहासत्ति सण्णिहिदगहगुप्पाडिदाहि अविण्णा अमाण-
जादीहि कक्कसाहि लदाहि पाकिदो विअ सरीरअन्तणादो पहरिसिदो
भट्टा । [ततो यथाशक्ति सन्निहितगहनोत्पाटिताभिरविज्ञायमानजातिभिः कर्क-
शाभिर्लताभिः प्राकृत इव शरीरयन्त्रणात् प्रधर्षितो भर्ता ।]

मनोरथः ततोऽधिकं क्रियाकाले कुर्वन् इत्यर्थः । परबलस्य = शत्रुसैन्यस्य अति-
बहुकतया = आधिक्येन हेतुना । अतिप्रयुज्यमानव्यायामः—अतिप्रयुज्यमानः =
स्वशक्तिमतिक्रम्य क्रियमाणः व्यायामः = शारीरिकपरिश्रमः येन सः तथोक्तः ।
विषण्णनष्टसर्वपरिजनः—विषण्णाः नष्टाश्च सर्वे परिजनाः यस्य सः विषण्णनष्ट-
सर्वपरिजनः । एकाकिना=असहायेन । भर्त्रैव = भर्तृभागेनैव । रक्ष्यमाणः = पाल्य-
मानः । अनुबद्धदिवसपरिश्रान्तः=अविच्छिन्नयुद्धपरिखिन्नः । बहुप्रहारनिपतिततुरगः=
बहुप्रहारेण निपतितः तुरगः = अश्वो यस्य स बहुप्रहारनिपतिततुरगः । ताम्यत्सूर्य-
दारुणायाम्—ताम्यत्सूर्यायाम् = ग्लायत्सूर्यायाम् च अतएव दारुणायाम् = भया-
वहायाम् वेलायाम् = काले मोहं = मूर्च्छाम् गतः भर्ता = स्वामी ।

सन्निहितगहनोत्पाटिताभिः—सन्निहितात् गहनात् उत्पाटिता (लताः) ताभिः
इति सन्निहितगहनोत्पाटिताभिः लताभिः । कर्कशाभिः=दृढाभिः, अतिकठिनाभिः
इत्यर्थः । अविज्ञायमानजातिभिः—न विज्ञायमाना अविज्ञायमाना, अविज्ञायमाना
जातिः यासां ताः ताभिः । एवंभूताभिः लताभिः इत्यर्थः । प्राकृत इव = सामान्य-

अत्यन्त चोट खाने के कारण अश्व के मर जाने से संध्याकाल की भयावह वेला में
(जब सूर्य रक्तवर्ण हो रहे थे) स्वामी मूर्च्छित हो गये ।

यौग०—स्वामी कैसे मूर्च्छित हुए ? तब क्या हुआ ?

हंसक—तब (शत्रु के भटों ने) समीप के घन से बढ़ी लताओं को जो पहचानी
नहीं जाती थीं, उखाड़ कर और उनसे स्वामी के शरीर को बाँध कर बहुत
पीड़ित किया ।

यौगन्धरायणः—कथं प्रधर्षितः स्वामी ।

पीनांसस्य विकृष्टपर्वमहतो नागेन्द्रहस्ताकृते-

चापास्फालिकरस्य दूरभरणाद् वाणाधिकारोपिणः ।

विप्राभ्यर्चयितुः श्रमेण सुहृदां सत्कर्तुरालिङ्गन-

न्यस्तं तस्य भुजद्वयस्य वलयस्थानान्तरे वन्धनम् ॥ ८ ॥

अथ कस्यां वेलायां प्रत्यागतप्राणः स्वामी ?

जन इव । शरीरयन्त्रणात् = देहवन्धनात् । प्रधर्षितः = अभिभूतः, पीडितः पर-
भट्टैः इति भावः ।

पीनांसस्य = मांसलस्कन्धस्य । विकृष्टपर्वमहतः = व्यायामसंस्कृतग्रन्थेः
अतएव महतः=प्राप्तोच्चयस्य । नागेन्द्रहस्ताकृतेः—नागेन्द्रस्य=गजस्य इव अकृतिः
यस्य सः तस्य नागेन्द्रहस्ताकृतेः=गजवरशुण्डाकारस्येत्यर्थः । चापास्फालिकरस्य
चापास्फालिनौ = धनुर्व्यापारणशीलौ करौ = हस्ता यस्य सः तस्य चापास्फालि-
करस्य । दूरभरणात्=धनुषः अतिकर्षणात् । वाणाधिकारोपिणः—वाणानाम् अधि-
कारोपिणः स्वशक्त्यतिक्रमेण आरोपयितुं चापे संघातुं शीलमस्येति तथाभूतस्ये-
त्यर्थः । विप्राभ्यर्चयितुं—विप्राणाम् = ब्राह्मणानाम् अभ्यर्चयितुः = पूजकस्य ।
श्रमेण = श्रमसाधयेषु कर्मसु । आलिङ्गनैः = परस्परालिङ्गनैः । सुहृदाम् = कृत-
कर्मणाम् । सत्कर्तुः = पूजयितुः । तस्य भुजद्वयस्य वलयस्थानान्तरे = केयूर-
भूषणीये स्थानविशेषे प्रकोष्ठे इत्यर्थः, वन्धनम् न्यस्तम् = निवेशितम् ॥ ८ ॥

प्रत्यागतप्राणः—प्रत्यागताः प्राणाः यस्य स तथोक्तः, चेतनायुक्त इत्यर्थः ।
वेलायाम् = समये ।

यौग०—स्वामी कैसे पीड़ित हुए ?

भोटे कपे वाले तथा व्यायाम करने से उठी हुई नसों वाले, हाथी की सूँड के
समान आकार वाले, तथा धनुष को चलाने में प्रवीण और ब्राह्मणों के पूजक
तथा श्रमसाध्य कार्यों में सिद्धि प्राप्त करने वालों को अलिङ्गन करके सत्कार
करने वाले उस राजा के दोनों भुजाओं में कंकण (केयूर) के स्थान पर वन्धन
ही डाल दिया ॥ ८ ॥

स्वामी को किस समय चेतना आई ?

हंसकः—अय्य ! अवसितावलेवेसु पावेसु । [आर्य ! अवसितावलेपेषु पापेषु ।]

यौगन्धरायणः—दिष्ट्या शरीरं धर्षितं, न तेजः । ततस्ततः ।

हंसकः—तदो पञ्चाददप्पाणं दाणि भट्टारं पेक्खिअ अणेण मम भादा हदो अणेण मम पिदा अणेण मम सुदो मम वअस्सो त्ति अञ्जवहा भट्टिणो परक्कमं वण्णअन्ता सञ्जदो अभिद्दुदा दे पावा । (ततः प्रत्यागतप्राणमिदानीं भर्तारं प्रेक्ष्यानेन मम भ्राता हतोऽनेन मम पितानेन मम सुतो मम वयस्य इति अन्यथा भर्तुः पराक्रमं वर्णयन्तः सर्वतोऽभिद्रुतास्ते पापाः)

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—अण्णं च दाणि अच्चरिअं । अञ्जोञ्जाराणुणएण तहिं एक्को अवसिदो अकय्यं कत्तुं । सो दक्खिणाहिमुहं परिवत्तिअ भट्टारं समरवा-

अवसितावलेपेषु—अवसितः = परिसमाप्तः अवलेपः = अविनयः स्वामिवन्ध-
लक्षणो येषां तेषु सत्सु । 'प्रत्यागतप्राणः' इति पूर्वेण सम्बन्धः योजनीयः ।

दिष्ट्या इति हर्षे अव्ययम् । धर्षितम् = परिभूतम् पीडितम्, तेजः = शौर्यम् ।

प्रत्यागतप्राणम् = बन्धनोत्तरकाले प्रतिलब्धसंज्ञकम् । प्रेक्ष्य = दृष्ट्वा । वयस्य =
मित्रम् । अभिद्रुताः = समन्तात् अभिमुखम् प्रधाव्य आगतेति भावः ।

हंसक—आर्य ! पापियों के इस अविनयपूर्ण व्यवहार के समाप्त हो जाने पर ।

यौग०—भाग्य से स्वामी का शरीर ही पीड़ित किया गया । उनका पराक्रम
नहीं नष्ट हुआ ।

हंसक—तब स्वामी को चेतना आई ऐसा देखकर उन क्रूर पापियों ने यह
कहते हुए कि इसने मेरे भाई को मारा है, इसने मेरे पिता का वध किया है,
इसने मेरे लड़के का संहार किया है, इसने मेरे सुहृद का विनाश किया है, इस
प्रकार स्वामी के पराक्रम को कुछ का कुछ वर्णन करते हुए चारों ओर से दौड़कर
उनके सम्मुख आ गये अर्थात् घेर लिया ।

यौग०—तब क्या हुआ ?

हंसक—दूसरी यह आश्चर्य की बात है । उनमें से एक (पापी) परस्पर एक
दूसरे के कहने से पापमय (निन्दित) कार्य करने को उद्यत हुआ । उसने

आमसंखोहिदाणि णिरुवआरं संखिविअ केसाणि पीडिअ करेण करवालं
पहारवेगं उत्पादइदुकामो आधावन्तो । [अन्यच्चेदानीमाश्चर्यम् । अन्यो-
न्यानुनयेन तत्रैको व्यवसितोऽकार्यं कर्तुम् । त दक्षिणाभिमुखं परिवर्त्य भर्तारं
समरव्यायामसंक्षोभितान् निरुपचारं संक्षिप्य केशान् पीठयित्वा करेण करवालं
प्रहारवेगमुत्पादयितुकाम आधावन्-]

यौगन्धरायणः—हंसक ! वृत्तान्तं तावदार्थारय, यावद्दहमुच्छ्वसामि ।

हंसकः—तदो लुहिलपडलपिच्छिलाए भूमीए सो णिसंसओ सएण
वेएण ओघट्टिदचलणो पडिहदारम्मो हदो पडिदो । [ततो रघिरपटलपिच्छि-
लायां भूमौ स नृशंसः स्वेन वेगेनावघट्टितचरणः प्रतिहतारम्मो हतः पतितः ।]

अन्योन्यानुनयेन = परस्परस्य सान्त्वनेन त्वं कुरु त्वं कुरु इति परस्परं प्रति
तेषामेव प्रार्थनावाक्येन इत्यर्थः । अकार्यम् = गहितम्, निन्दितकर्म कर्तुं व्यवसितः
उद्यतः । दक्षिणाभिमुखम् परिवर्त्य—उत्तानशायितम् अपवर्तनेन दक्षिणाभिमुखम्
कृत्वेति भावः । समरव्यायामसंक्षोभितान्—समरव्ययामात् संक्षोभितान् इति
समरव्यायामसंक्षोभितान् । निरुपचारम्—उपचारो नात्यालङ्कारादि तच्छून्यं
यथा भवति तथेति भावः । केशान् संक्षिप्य = संहृत्य । करेण = हस्तेन करवालम्=
खड्गम् । प्रहारवेगम् = प्रहारस्य वेगम् उत्पादयितुं कामः यत्स्य स उत्पादयितु-
कामः । आधावन्—

आधारय = ईषत् स्थापय, विरम, मदाश्वासानन्तरम् वृत्तान्तशेषं ब्रूहि
इत्यभिप्रायः ।

ततः = तदनन्तरम् स नृशंसः = निर्दयी, दुष्टः । रघिरपटलपिच्छिलायाम्—

स्वामी का मुख दक्षिण की ओर करके और उनके केशों को, जो युद्ध में इधर-उधर
विखर गए थे, एकत्रित कर और हाथ में तलवार लेकर वार करने की इच्छा से
दौड़ता हुआ—

यौग०—हंसक ! षण्मात्र के लिये रुक जाओ जब तक मैं साँस तो ले लूँ ।

हंसक—तब रघिर (खून) के समूह से उस पङ्क्तियौ पृथ्वी पर (दौड़ता
हुआ) वह पापी अपने ही वेग से पैर फिसल जाने के कारण गिर पड़ा और
उसके सब प्रयत्न विफल हो गए । अर्थात् राजा को मारने की उसकी आशा भी
जाती रही ।

यौगन्धरायणः—पतितः पाप एषः । भोः !

परचक्रैरनाक्रान्ता धर्मसङ्करवर्जिता ।

भूमिर्भर्तारमापन्नं रक्षिता परिरक्षति ॥ ६ ॥

हंसकः—तदो भट्टिणा पुढमं कुन्तप्पहारजणिदमोहो सालङ्काअणो णाम पज्जोदस्स अमच्चो 'मा खु मा खु साहसं'त्ति भणिअ तं देसं उवट्ठिदो । [ततो भर्त्रा प्रथमं कुन्तप्रहारजनितमोहः शालङ्कायनो नाम प्रद्योत-स्यामात्यो 'मा खलु मा खलु साहसमि'ति भणित्वा तं देशमुपस्थितः ।]

रुधिरस्य पटलमिति रुधिरपटलम् तेन पिच्छिलायाम् रुधिरपटलपिच्छिलायाम् = पङ्किलायामित्यर्थः । भूसौ = पृथिव्याम् । स्वेन = निजेन वेगेन = (आधावन्) जनितेन आत्मवेगेन । अवघट्टितचरणः—अवघट्टितौ चरणौ यस्य स तथोक्तः = अवघृष्टपादः । प्रतिहतारम्भः—प्रतिहतः आरम्भो यस्य सः प्रतिहतारम्भः = निष्फलप्रयत्नः, विध्नितयत्नः । हतः = प्रतिवद्धः, भग्नाशो वा पतितः इत्यर्थः ।

परचक्रैः = शत्रुसैन्यैः । 'चक्रः लोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथागयो । राष्ट्रे दर्भान्तरे' इति मेदिनी । अनाक्रान्ता = अपीडिता । धर्मसङ्करवर्जिता—धर्माणां = वर्णाश्रमसंबन्धिनां सङ्करेण=व्यामिश्रणेन वर्जिता=रहिता अर्थात् वत्सराजस्य राज्य-काले सर्वे वर्णाः स्वस्वधर्मं पालयन् तिष्ठन्तिस्मेति भावः । रक्षिता भूमिः = पृथिवी आपन्नम् = अपद्रवस्तम् भर्तारम् = स्वामिनम् परिरक्षति = उपकारे सति प्रत्युप-कारौचित्यात् सर्वतोभावेन रक्षति इति भावः ॥ ९ ॥

भर्त्रा = स्वामिना । प्रथमम् = सर्वप्रथमम् । कुन्तप्रहारजनितमोहः—कुन्तस्य प्रहारेण जनितः मोहः यस्य सः कुन्तप्रहारजनितमोहः । साहसम् = क्रूर-कर्म भणित्वा = उक्त्वा । उपस्थितः = प्राप्तः ।

यौग०—दुष्ट गिर पड़ा !

शत्रुसेना से पीड़ा न पाई हुई और धर्मसङ्कर (वर्ण-सङ्कर) से रहित यह (वत्सराज की) वसुन्धरा विपत्ति में पड़े हुए अपने स्वामी की रक्षा कर रही है ॥ ९ ॥

हंसकः—उसी समय प्रद्योत का मंत्री शालङ्कायन, जिसको सर्वप्रथम स्वामी ने कुन्त (वरछे) के प्रहार से मूर्च्छित कर दिया था, यह कहता हुआ कि 'ऐसा मत करो; ऐसा मत करो' उस जगह (जहाँ स्वामी वधे पड़े थे) भा पहुँचा ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

हंसकः—तदो तत्कालदुर्लभं प्रणामं करिअ सरीरअन्तणादो तेण मोइदो भट्टा । [ततस्तत्कालदुर्लभं प्रणामं कृत्वा शरीरयन्त्रणात् तेन मोचितो भर्ता ।]

यौगन्धरायणः—विमुक्तः स्वामी । साधु भोः शालङ्कायन ! साधु । अवस्था खलु नाम शत्रुमपि सुहृत्त्वे कल्पयति । हंसक ! व्यसनात् किञ्चिदुच्छ्वसितमिव मे मनः । अथ किं प्रतिपन्नं तेन साधुना ।

हंसकः—तदो तेण अद्येण अणेअं सोवआरं सन्तिवअणं भणिअ गाढवहुप्पहारदाए असमत्थो वाहणासणत्ति खन्धसअणं आरोविअ उज्ज-
इणि एव्व णीदो भट्टा । [ततस्तेनार्येणानेकं सोपचारं शान्तिवचनं भणित्वा गाढवहुप्रहारतयासमर्थो वाहनासन इति स्कन्धशयनमारोयोज्जयिनीमेव नीतो भर्ता ।]

तत्काले = तयाविधपरिभावसरे दुर्लभम् । शरीरयन्त्रणात् = देहबंधनात् ।
मोचितः = मुक्तवान् ।

अवस्था = दुर्दशा । शत्रुमपि सुहृत्त्वे कल्पयति दुर्दशापरिहारानुकूले मित्र-
साथ्ये कर्मणि प्रेरयति इत्यर्थः, व्यसनात् = दुःखात् । अथ = मोचनान्तरम् किं
प्रतिपन्नं कृतं तेन साधुना = सज्जनेन ।

तेन आर्येण = साधुना शालङ्कायनेन अनेकसोपचारम् = उपचारयुक्तम् वचनं

यौग०—तव क्या हुआ ?

हंसक—तव उसने प्रणाम कर के, जोकि उस समय दुर्लभ था, इस शरीरिक
बन्धन से स्वामी को मुक्त किया ।

यौग०—स्वामी मुक्त कर दिये गये ! धन्य है, शालङ्कायन धन्य है । दुर्दशा
शत्रुओं के मन में भी मैत्रीभाव ला देती है । हंसक ! मेरा मन दुःख से कुछ
मुक्त-सा हो गया है । तव सज्जन ने क्या किया ?

हंसक—तव वह सज्जन नानाविध उपचारयुक्त शान्ति-वचन कह कर उनकी
पालकी (कन्धे से ढोई जानेवाली सवारी) में बैठ कर उज्जयिनी ले गया
क्योंकि स्वामी गहरे आघात के कारण अश्व इत्यादि की सवारी पर बैठने में
असमर्थ थे ।

यौगन्वरायणः—नीतः स्वामी । एष सोऽनर्थः,

एतत् तन्न्यङ्गमस्माकमेव सोऽतिमनोरथः ।

प्रद्योतस्य मनस्वित्वात् स्वामी दुःखेषु वर्तते ॥ १० ॥

अथ,

कथमगणितपूर्वं द्रक्ष्यते तं नरेन्द्रः

कथमपुरुषवाक्यं श्रोष्यते सिद्धवाक्यः ।

कथमविषयवन्ध्यं धारयिष्यत्यमर्षं

प्रणिपतति निरुद्धः सत्कृतो धर्षितो वा ॥ ११ ॥

भगित्वा = उक्त्वा । गाढबहुप्रहारतया—गाढा = दृढाः बहवश्च प्रहाराः अभि-
घाताः यस्य तस्य भावतत्ता तया गाढबहुप्रहारतया । वाहनासने—अश्वाद्युप-
वेशे । स्कंधशयनम् = स्कन्धवाह्यम् शयनीयम् आरोप्य = उपवेश्य उज्जयिनीम् =
प्रद्योतराजधानीम् एव नीतो भार्ता = स्वामी ।

एषः सोऽनर्थः—एषः = ग्रहीकृत्य स्वामिनो नयनम् इत्यर्थः ।

एतत् तत् अस्माकम् व्यङ्गम् = अपमानजनकम्, कलंकं वा एषः = ग्रही-
कृत्य स्वामिनो नयनम् स अनर्थः पूर्वतर्कितोऽनर्थः । प्रद्योतस्य = महासेनस्य अति-
मनोरथः = वाञ्छितार्थः मनस्वित्वात् = धीरचित्तत्वात् स्वामी दुःखेषु ईदृशा-
वसरसहजेषु व्यसनेषु वर्तते दुःखानि अनुभवति ॥ १० ॥

नरेन्द्रः = नृपतिः अगणितपूर्वम् = अवज्ञातपूर्वम् । तं = प्रद्योतम् । कथम्=केन
प्रकारेण । द्रक्ष्यते = अवलोकयिष्यति । सिद्धवाक्यः = मङ्गलवचनः । अपुरुषवा-

यौग०—स्वामी को ले गये ? यह अनर्थ हुआ ।

यही तो (स्वामी को पकड़ कर ले जाना) हमलोगों के लिये अपमान था
जो पहले ही विचार किये हुए थे । और यही प्रद्योत का अभीष्ट भी था । स्वामी
अपनी मनस्विता एवं धीरता के ही कारण यह दुःख भोग रहे हैं ॥ १० ॥

राजा उस (प्रद्योत) को किस प्रकार देखेगा जिसे उसने पहले कभी नहीं
जाना है । मङ्गल वचनों को श्रवण करनेवाला वह कायरवचनों को किस प्रकार
सुनेगा । अभिप्राय पूर्ण न होने के कारण उत्पन्न क्रोध को वह किस प्रकार धारण
करेगा । वन्दी किये हुए पुरुष का सत्कार हो या निरादर हो, वह हमेशा लजित
ही रहता है ॥ ११ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—अय्य ! एसा पडिसरा । [आर्य ! एसा प्रतिसरा ।]

यौगन्धरायणः—

एतानि तान्यापतितानि काले भाग्यक्षयाभिफलमुद्यतानि ।

तुरङ्गमस्येव रणे निवृत्ते नीराजनाकौतुकमङ्गलानि ॥ १२ ॥

अयम् = कापुरुषसाधारणवचनम् कथं श्रोष्यते अर्थात् अपमानकारकं वचनं
 श्रवणपथं कथं आनयिष्यति इति भावः । अविषयवन्ध्यम्—अविषयेण वन्ध्यम् =
 विजयत्वाभावेन निष्फलमनोरथम् अमर्षम् = क्रोधम् 'कथं' धारयिष्यति । निरुद्धः =
 चन्दीकृतो जनः सत्कृतः = पूजितः धर्षितः = तिरस्कृतः वा प्रणिपतति = निरोद्धरि
 प्रहो भवति ॥ ११ ॥

रणे = युद्धे । निवृत्ते = परिसमाप्ते जाते सति । तुरङ्गमस्य = अश्वस्य । नीरा-
 जनाकौतुकमङ्गलानि—नीराजना = आरातिंकाख्यं अरोग्यवलाद्यर्थे युद्धात् प्राक्
 कर्तव्यं शान्तिकर्म तदेव कौतुकम् = उत्सवः तस्य मङ्गलानि इव तदुपयोग्यानि दीप-
 पुष्पादीनि मङ्गलद्रव्याणि इव उद्यतानि = यत्नसाधितानि । एतानि तानि =
 इमानि पूर्वप्रार्थितानि वस्तूनि । भाग्यक्षयात् = दैववैपरीत्यात् । काले = समये
 गते सति निष्फलम्—यथा भवति तथा आपतितानि ॥ १२ ॥

(प्रवेश कर)

प्रतीहारी—आर्य यह प्रतिसरा है ।

यौग०—युद्ध समाप्त हो जाने पर घोड़े की नीराजना विधि के लिये लाई हुई
 मंगल सामग्रियाँ जैसे व्यर्थ हो जाती हैं, वैसे ही भाग्य के क्षय होने पर (राजा के
 चन्दी हो जाने पर) इस समय इन वस्तुओं का मिलना व्यर्थ है क्योंकि समय
 अब बीत गया ॥ १२ ॥

टिप्पणी—पहले यह नियम था कि युद्ध के पहले अश्वों की एक विशेष प्रकार
 से पूजा होती थी जिसे 'वाजिनीराजनाविधि' कहते थे । श्री महाकवि कालीदास
 ने भी रघुवंश में इसका उल्लेख किया है—

तस्मै सम्यग्धुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्चिर्ग्राजेन हस्तेनैव जयं ददौ ॥

प्रतीहारी—अय्य ! इमा पडिसरा । [आर्य ! इयं प्रतिसरा ।]

यौगन्वरायणः—विजये ! स्थाप्यताम् ।

प्रतीहारी—किं त्ति भट्टिमादरं णिवेदेमि । [किमिति भर्तृमातरं निवेदयामि ।]

यौगन्वरायणः—विजये ! एवमेतत् ।

प्रतीहारी—किं एदं । [किमेतत् ।]

यौगन्वरायणः—इदम् ।

प्रतीहारी—भणादु भणादु अय्यो भणादु । [भणतु भणत्वार्थो भणतु ।]

यौगन्वरायणः—अथवा नैतच्छक्यं परिहर्तुम् । निवेदयिष्याम्यत्र-भवत्यै । विजये ! स्थिरीक्रियतामात्मा । (कर्णे) एवमिव ।

प्रतीहारी—ह्रीं ।

यौगन्वरायणः—विजया खल्वसि ।

प्रतीहारी—एसा गच्छामि मन्दभाआ । [एषा गच्छामि मन्दभागा ।]

एतत् = स्वामिवृत्तकथनम् । परिहर्तुं न शक्यम् । तत्रभवत्यै = राजमात्रे ।

खलु असि = सुप्रसिद्धैर्धैर्यं खलु भवसि ।

प्रतीहारी—आर्य ! यह प्रतिसरा है ।

यौग०—विजये ! रख दो ।

प्रतीहारी—स्वामी की माता से क्या निवेदन करूं ?

यौग०—विजये ! इस प्रकार से ।

प्रतीहारी—यह क्या ?

यौग०—यह—

प्रतीहारी—आर्य ! कहिये कहिये ।

यौग०—अथवा इस बात को गुप्त रखना उचित नहीं है । स्वामी की माता को यह बताऊंगा । विजये ! आत्मा को दृढ़ करो (कान में) इस प्रकार ।

प्रतीहारी—हाय !

यौग०—विजया धैर्य धारण करो ।

प्रतीहारी—मैं मन्दभागिनी जाती हूँ ।

यौगन्धरायणः—विजये ! न खलु त्वयात्रभवत्यै गृहीतः स्वामीति
सहसा निवेदयितव्यम् । स्नेहदुर्बलं मातृहृदयं रक्ष्यम् ।

प्रतीहारी—कहं दाणि णिवेदेमि । [कथमिदानीं निवेदयामि ।]

यौगन्धरायणः—शृणु—

पूर्वं तावद् युद्धसम्बद्धदोषाः

प्रस्तोतव्या भावनाः संशयानाम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे चिन्त्यमाने विनाशे

रुढे शोके कार्यतत्त्वं निवेद्यम् ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—घत्तिस्सं । [ग्रहीष्यामि ।] (निष्क्रान्ता ।)

यौगन्धरायणः—हंसक ! त्वमिदानीं स्वामिना किं न गतः ।

हंसकः—अय्य ! ववसिदो खु अहं अत्ताणं अणुगगहिदुं सालङ्काअणेण
णिउत्तो-गच्छ इमं वुत्तन्तं कोसम्बोए णिवेदेहि त्ति । [आर्य ! व्यवसितः खल्व-
हमात्मानमनुग्रहीतुं सालङ्कायनेन नियुक्तः-गच्छेत्तं वृत्तान्तं कौशाम्ब्यां निवेदयेति ।]

पूर्वम् = सर्वप्रथमम् । संशयानाम् भावनाः = उत्पन्नदोषाः । युद्धसंबन्धदोषाः =
युद्धसंभाविता अनर्थाः । प्रस्तोतव्याः = कथनीयाः सन्दिग्धे अर्थे विनाशे चिन्त्यमाने
शोके रुढे सति = विनाशचिन्ताजन्ये दुःखे प्रतिष्ठिते सति । कार्यतत्त्वम्—कार्यस्य =
प्रधानार्थस्य तत्त्वम् = स्वरूपम् भर्त्रा गृहीतः इति निवेद्यम् = कथनीयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

व्यवसितः = लयतः । आत्मानम् अनुग्रहीतुम् = स्वाम्यनुगमेन कृतार्थयितुम् ।

यौग०—विजये ! अकस्मात् जाकर स्वामी की माता से यह न कहना कि वे
पकड़े गये हैं । स्नेह से दुर्बल माता के हृदय की रक्षा करनी चाहिये ।

प्रतीहारी—इस समय किस प्रकार कहूँ ?

यौग०—सुनो ।

पहले तो संशय को उत्पन्न करनेवाले युद्धसम्बन्धी सनर्थों का वर्णन करना ।
जब वह मन में सन्देह करने लगे और विनाश की चिन्ता करने लगे, तो शोक बढ़
जाने पर मुख्य कार्य (स्वामी का पकड़ा जाना) निवेदन करना ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—ऐसा ही कहूँगी ।

यौग०—हंसक ! तुम इस समय स्वामी के साथ क्यों नहीं गये ?

हंसक—आर्य ! मैं स्वामी के साथ जाकर अपने को अनुग्रहीत करने को तत्पर
था परन्तु सालङ्कायन ने मुझे आज्ञा दी कि जाकर यह वृत्तान्त कौशाम्बी में कहो ।

यौगन्धरायणः—किन्तु खल्विदानीं निराशमनुसारं कर्तुंकामः, उताहो स्निग्धपुरुषसन्निकर्षं परिहरति ।

हंसकः—अहं ! [अयकिम्]

यौगन्धरायणः—स स्वकं विस्मयादात्मानमाविष्करोति, उत सर्वारम्भ-सिद्धौ रमणीयं भवति । अथ मामन्तरेण स्वामी न किञ्चिदाह ।

हंसकः—अय्य ! अत्थि, पदविखणीकरान्तो भट्टारं अन्तज्जलाव-गाढाए दिट्ठीए बहुकं सन्दट्ठुकामेण विअ म्हि भट्टिणा उत्तो-गच्छ ।

नियुक्तः = आदिष्टः । स्निग्धपुरुषसन्निकर्षम्—स्निग्धस्य भृत्यस्य स्वामिसमीपस्थितिं परिहरति, परिहराभावे हि तन्मुखेन कमपि यत्नं स्वामी मोचनाय प्रच्छन्न-मारमेति ।

विस्मयात् = दर्पात् । 'चित्रे दर्पे च विस्मयः' इति यादवः । स्वकम् = वक्त्र-तया कुत्सितम् । आत्मानम् = स्वीयम् बुद्धिम् । 'आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्न-मनसोरपि । धृतावपि मनीषायाम्' इति मेदिनी । आविष्करोति = प्रकाशयति । उत = अथवा । सर्वारम्भसिद्धौ—सर्वारम्भस्य सर्वविधस्य स्वस्य आरम्भस्य उद्य-मस्य सिद्धौ स्वामिग्रहणरूपफलप्राप्तौ सत्याम् । रमणीयम् भवति = ईदृशम् रति-स्थानम् क्रीडास्थानम् प्रवर्तते किम् ? स ह्यवाप्तकामः ईदृशस्वामिवार्ताप्रेषणलीलया किं क्रीडति इत्याशयः । मामान्तरेण = मामुद्दिश्येत्यर्थः ।

यौग०—उसने ऐसा क्यों किया—क्या स्वामी की रक्षा की ओर से निराश होकर अथवा प्रेमी सेवक को दूर करने की इच्छा से ।

हंसक—और क्या ।

यौग०—वह अभिमान से अपनी बुद्धि का परिचय दे रहा है अथवा कार्य सिद्ध होने पर (स्वामी को घन्दी बना लेने पर) आनन्द मना रहा है । मेरे विषय में स्वामी ने क्या कहा ?

हंसक—आर्य ! है । जब मैं स्वामी की प्रदक्षिणा (परिक्रमा) करके चलने लगा तो उनकी आँखों में आँसू भर आये । (अतः उनका कण्ठ अवरुद्ध हो गया)

जोअन्ध-[आर्य ! अस्ति, प्रदक्षिणीकुर्वन् भर्तारमन्तर्जलावगाढया दृष्टया बहुकं^१ सन्देष्टुकामेनेवास्मि भर्त्रोक्तः—गच्छ यौगन्ध-] (इत्यर्थोक्ते तिष्ठति ।)

यौगन्धरायणः—स्वैरमभिधीयतां, स्वामिवाक्यमेतत् ।

हंसकः—जोअन्धराअणं पेक्खेहिं त्ति । [यौगन्धरायणं प्रेक्षस्वेति ।]

यौगन्धरायणः—भा तावत् । सर्वसचिवमण्डलमतिक्रम्यैको^१ यौगन्धरायणो द्रष्टव्य इत्याह ।

हंसकः—अहं । [अयकिम् ।]

यौगन्धरायणः—तेन हि अनर्हप्रतिक्रियमनिर्विष्टभर्तृपिण्डमनुपकृत-राजसत्कारं यदि खलु मां द्रष्टव्यं मन्यते स्वामी ।

अन्तर्जलावगाढया = अन्तर्वाष्पपूर्णया दृष्टया । बहुकम् = बहुमर्थम् ।

स्वैरम् = निर्भयं यथा स्यात् तथा । अभिधीयताम् = कथ्यताम् ।

सर्वसचिवमण्डलम्—सर्वेषाम् सचिवानां मण्डलम् इति तथोक्तम्, सर्वमन्त्रि-वर्गमित्यर्थः । अतिक्रम्य = त्यक्त्वा ।

अनर्हप्रतिक्रियम् = योग्यप्रतिक्रियारहितम् । अनागतायामे विपदि योग्यां प्रतिक्रियाम् अकृतवन्तमित्यर्थः । अनिर्विष्टभर्तृपिण्डम्—अनिर्विष्टं = कुत्सितं यथा

और बहुत कुछ कहने की क्षमिलापा रखते हुए भी उन्होंने (किसी प्रकार) इतना ही कहा कि—‘जाओ यौगन्ध...’ इस प्रकार आधी बात कहकर रुक गये ।

यौग०—निर्भय होकर कहो । यह तो तुम स्वामी का सन्देश कह रहे हो; अपने मन से तो कह नहीं रहे हो ।

हंसक—यौगन्धरायण से मिलो ।

यौग०—ऐसी बात मत कहो । क्या सब अमात्यों को छोड़कर उन्होंने मुझसे ही भेंट करने को कहा ।

हंसक—और क्या ।

यौग०—तो स्वामी मुझको जिसने (विपत्ति पड़ने पर) उचित कार्य नहीं किया तथा स्वामी के अन्न को खाकर और उनके सत्कार को प्राप्तकर उसका कुछ नहीं चुकाया, क्या (इतने अवगुणों से युक्त होते हुए भी) देखना उचित समझते हैं ।

हंसकः—बाहं । [वाढम् ।]

यौगन्धरायणः—पुरुषान्तरितं मां द्रक्ष्यति स्वामी,

रिपुनृपनगरे वा वन्धने वा वने वा

समुपगतविनाशः प्रेत्य वा तुल्यनिष्ठम् ।

जितमिति कृतबुद्धिं वञ्चयित्वा नृपं तं

पुनरधिगतराज्यः पार्श्वतः श्लाघनीयम् ॥ १४ ॥

(नेपथ्ये)

हा हा भट्टा ! [हा हा भर्तः !]

भवति तथा उपभुक्तः भर्तृपिण्डः = स्वाम्यन्तं येन स तथाभूतम् । अनुपकृतराज-
सत्कारम्—अनुपकृतः कुत्सितम् यथा भवति तथा उपयुक्तः राजसत्कारः =
स्वामिकर्तृको अर्चना येन तम् ।

पुरुषान्तरितम् = परिगृहीतान्यपुरुषवेपमित्यर्थः ।

रिपुनृपनगरे = स्वावरोधस्थानभूते शत्रुभूपुरे । वन्धने वा = कारागारे ।
वने वा = अरण्ये वा । समुपगतविनाशः—समुपगतः विनाशो यस्य सः समुपगत-
विनाशः । तुल्यनिष्ठम् = समानावस्थम् । प्रेत्य = यमपुरे इत्यर्थः । (द्रक्ष्यति)
जीतमिति कृतबुद्धिं = वत्सराजलजेन मम जयः सिद्धः इति मन्यमानम् तं नृपं =
राजानम् प्रयोतम् वञ्चयित्वा = उपायैश्छलयित्वा । अधिगतराज्यः = प्राप्तराज्यस्तु
स्वामी । श्लाघनीयम् = श्लाघितुं योग्यम् । मां पार्श्वतः = स्वपार्श्वे द्रक्ष्यति ॥ १४ ॥

हंसक—हाँ ।

यौग०—अन्य वेप में रहूँगा तो भी स्वामी मुझको देखेंगे ।

स्वामी मुझको शत्रुओं के राजा की नगरी में, कारागार में तथा वन में अपने
समीप ही पायेंगे । (मरने पर भी स्वामी मुझको) मरा हुआ स्वर्गलोक में प्राप्त
करेंगे । उस राजा (प्रद्योत) को जो (वत्सराज को) छलकर अपनी विजय
समझ रहा है, कपट द्वारा अपने राज्य को प्राप्तकर स्वामी मुझको अपने समीप
पावेंगे (अर्थात् वैभवंकाल में भी मुझको स्वामी अपने पास ही पावेंगे ॥ १४ ॥

(नेपथ्य में)

हा, हा, हा, स्वामी !

यौगन्धरायणः—

एष शोकप्रतीकारो यथाशक्ति निषेद्यते ।

एतत् स्त्रीभिरसामर्थ्यं मन्त्रिणामनुवर्ण्यते ॥ १५ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—अय्य ! भट्टिमादा । [आर्य ! भर्तृमाता ।]

यौगन्धरायणः—किं किम् ।

प्रतीहारी—आह—

यौगन्धरायणः—किमिति ।

प्रतीहारी—एवंविहस्स सुहिज्जणेण परिगहीदस्स वच्छराअस्स अअं वुत्तन्तो ! किं सक्कं कत्तुं अन्तरेण विहाणं । ता सम्माणिअ सुहिज्जणं समत्थिअदु । जो खु दाणि सङ्कटेसु वा ण विसीददि, विसमगदो वा ण पय्यवचिदुदि, वाञ्छदो वा ण णिज्वेदं गच्छदि, पडिघादेसु वा पाणा

एषः शोकप्रतीकारः = शोकप्रतिक्रिया । यथाशक्ति निषेद्यते = प्रकाशयते । स्त्रीभिः एतत् (परिदेवितम्) मन्त्रिणाम् = सन्निवानाम् । असामर्थ्यम् = निर्बलत्वम् । अनुवर्ण्यते = अनुवर्धते । 'हा हा' एवंविधरोदनमेव शोकप्रतीकारः अस्ति अवलज्जनानाम् । नान्यः पन्थेति भावः । इयमेव हि शोकस्य प्रतिक्रिया स्त्रीभिः कर्तुं शक्या यद् वन्धुजनं विपन्नं संरमरन्त्य उच्चैः विलपन्ति ॥ १५ ॥

शोक को दूर करने का यही एक उपाय है (जो इस समय) यथाशक्ति किया जा रहा है । अवलज्जनों का यह विलाप मन्त्रियों की निर्बलता प्रकट करता है ॥ १५ ॥

(प्रवेशकर)

प्रतीहारी—आर्य ! स्वामी की माता ।

यौग०—क्या क्या ?

प्रतीहारी—कहा है ।

यौग०—क्या ?

प्रतीहारी—इस प्रकार के मित्रों से युक्त बत्सराज का यह वृत्तान्त है । शत्रु से बिना बदला लिये हुए क्या किया जा सकता है इसलिये मित्रों को लेकर (उनके साथ) वर्तमान निश्चित किया जाय । हे पुत्र ! तुम जो आपत्ति में दुःखी

ण समुज्झति, सो खु बुद्धिमन्तो पुच्छिज्जइ पढमं एव्व मे वच्छस्स
वअस्सो पच्चा अमच्चो आणेदु मे पुत्तअं पुत्तओ त्ति । [एवंविधस्य सुहृज्ज-
नेन परिगृहीतस्य वत्सराजस्यायं वृत्तान्तः । किं शक्यं कर्तुमन्तरेण विधानम् ।
तत् सम्मान्य सुहृज्जनं समर्थ्यताम् । यः खल्विदानीं सङ्कटेषु वा न विपीदति,
विपमगतो वा न पर्यवतिष्ठते, वञ्चितो वा न निर्वेदं गच्छति, प्रतिघातेषु वा प्राणान्
न समुज्झति, स खलु बुद्धिमान् पृच्छयते प्रथममेव मे वत्सस्य वयस्यः पश्चादमात्य
आनयतु मे पुत्रकं पुत्रक इति ।]

यौगन्धरायणः—अहो तु खल्वत्रभवत्या राजवंशाश्रितं धीरवाक्यमभि-
हितम् । अत्रभवत्या सम्भावनां पूजयामि । विजये ! आपस्तावत् ।

परिगृहीतस्य = युक्तस्य । विधानम् अन्तरेण = वैरनिर्यातनं विना इत्यर्थः ।
सम्मान्य = पूजयित्वा । समर्थ्यताम् = कर्तव्यं सम्प्रधार्यताम् । विपीदति = क्लेश-
मनुभवति । विपमगतो न पर्यवतिष्ठते = दुःखस्थानगतो वा न स्वस्थः तिष्ठति
किन्तु विपयोत्तरणायैव यतते इत्यर्थः । वञ्चितः = छलितः । निर्वेदम् = अनुत्सा-
हम् । प्रतिघातेषु वा प्राणान् न समुज्झति = विघातेषु वा जायमानेषु प्रयत्न-
शक्तिर्न त्यजति । स खलु बुद्धिमान् अर्थात् भवान् पृच्छयते । मे = मम । वत्सस्य
वयस्यः = सखा, पश्चात् अमात्यः = मन्त्री । 'पुत्रक' इति पदम् यौगन्धरायणाय
प्रयुक्तम् । पुत्रकम् = वत्सराजम् ।

अत्रभवत्या = राजमाता । राजवंशाश्रितम् = राजकुलपरिशीलितम् । धीर-
वाक्यम् = सत्वयुक्तम् वाक्यम् । अभिहितम् = उक्तम् । सम्भावनाम् = मयि स्वाम्या-
नयनसामर्थ्याभिमानम् इत्यर्थः ।

नहीं होते, दुःखावस्था में पड़े रहने पर भी स्वस्थ होकर नहीं बैठते (अर्थात्
वत्सराज के मङ्गल की कामना करते ही रहते हो) छले जाने पर खिन्न नहीं होते,
आघातों में भी धैर्य नहीं छोड़ते, वह बुद्धिमान् यदि मुझसे पूछता है तो सर्व-
प्रथम मेरे पुत्र का मित्र तदुपरान्त मन्त्री है, मैं यही चाहती हूँ कि मेरे पुत्र
को ला दो ।

यौग०—राजमाता ने राजवंश के अनुकूल धैर्यपूर्ण बात कही है । मैं श्रीमती
की इस अभिलाषा को पूर्ण करूँगा । विजये ! जल तो लामो ।

प्रतीहारी—अय्य ! तह । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आवो । [आर्य !
तथा । इमा आपः ।]

यौगन्धरायणः—आनय । (आचम्य) विजये ! किमाह तत्रभवती ।

प्रतीहारी—आणोदु मे पुत्तञ्च पुत्तओ त्ति । [आनयतु मे पुत्रकं
पुत्रक इति]

यौगन्धरायणः—हंसक ! किमाह स्वामी ।

हंसकः—जोअन्धरायणं पेक्खेहि त्ति । [यौगन्धरायणं प्रेक्षस्वेति ।]

यौगन्धरायणः—विजये !

यदि शत्रुबलग्रस्तो राहुणा चन्द्रमा इव ।

मोचयामि न राजानं नास्मि यौगन्धरायणः ॥ १६ ॥

प्रतीहारी—अय्य ! तह । (निष्क्रान्ता ।) [आर्य ! तथा ।]

(प्रविश्य)

राहुणा चन्द्रमा इव यदि (स्वामी) शत्रुबलग्रस्तः—शत्रूणां बलेन ग्रस्तः
इति शत्रुबलग्रस्तः । (तर्हि) यदि राजानं न मोचयामि यौगन्धरायणः नास्मि ।
यथा राहुग्रस्तश्चन्द्रो न चिरं प्राप्तमनुभवति किन्तु राहुसकाशान्मोचनं क्षिप्रं
प्राप्नोति तथा शत्रुगृहीतः स्वामी न चिरं निरोधदुःखमनुभविष्यति किन्तु
शत्रुसकाशान्मोचनं क्षिप्रम् प्राप्स्यतीत्यर्थः राहुग्रस्तचन्द्रोपमया द्योत्यते ॥ १६ ॥

प्रतीहारी—आर्य ! अच्छा । (निकलकर, प्रवेशकर) यह जल है ।

यौग०—लाओ । (आचमन कर) विजये ! राजमाता ने क्या कहा ?

प्रतीहारी—हे पुत्र ! मेरे पुत्र को लाओ ।

यौग०—हंसक ! स्वामी ने क्या कहा ?

हंसक—यौगन्धरायण से मुलाकात करो ।

यौग०—विजये !

राहु से ग्रसित चन्द्रमा के समान शत्रुओं से पकड़े गये स्वामी को यष्टि
मुक्ति न दूँ तो मैं यौगन्धरायण नहीं ॥ १६ ॥

प्रतीहारी—आर्य ! अच्छा । (निकल जाती है)

(प्रवेश कर)

निर्मुण्डकः—अय्य ! अच्छरिअं णिवुत्तं । भट्टिणो सन्तिणिमित्तं उवट्टिअभोअणं वम्हणजणं पेक्खिअ केण वि किल उन्मत्तवेसधारिणा बह्मणेण उच्चं हसिअ उत्तं—सेरं सेरं अण्हन्तु भवन्तो, अब्भुदअं खु इमस्स राअउलस्स भविस्सदि त्ति । तदो वअणसमआलं एव्व अदंसणं गदो । [आर्य ! आश्चर्यं निर्वृत्तम् । भर्तुः शान्तिनिमित्तमुपस्थितभोजनं ब्राह्मणजनं प्रेक्ष्य केनापि किलोन्मत्तवेपधारिणा ब्राह्मणेनोच्चं हसित्वोक्तं—स्वैरं स्वैरमश्नन्तु भवन्तः, अभ्युदयः खल्वस्य राजकुलस्य भविष्यतीति ततो वचनसमकालमेवाददर्शनं गतः ।]

यौगन्धरायणः—अपि सत्यम् ।

(ततः प्रविशति ब्राह्मणः)

ब्राह्मणः—इमेऽत्रभवता परिगृहीता आत्मप्रयोजनोत्सृष्टाः परिच्छद्-

निर्वृत्तम् = निष्पन्नम् । शान्तिनिमित्तम् = शान्तिरूपं निमित्तम् दुर्दैवशमनरूपाय फलायेत्यर्थः । उपस्थितभोजनम्—उपस्थितं भोजनं यस्य तं तथोक्तम् = सन्निहितभोज्यम् । ब्राह्मणजनम् = ब्राह्मणसमूहम् । प्रेक्ष्य = दृष्ट्वा । उन्मत्तवेपधारिणा—उन्मत्तस्य वेपं धरतीति उन्मत्तवेपधारी, तेन तथोक्तेन । स्वैरम् = यथेष्टम् । अश्नन्तु=अदन्तु । खलु=निश्चयेन । अस्य राजकुलस्य = अस्य राजकुलस्य अभ्युदयः = वृद्धिः ऐश्वर्यं वा । वचनसमकालमेव = कथनकालम् अप्रशनं गतः = अदृश्यो बभूव ।

इमे = मत्करस्थिताः । अत्रभवता = उन्मत्तवेपधारिणा ब्राह्मणेन । परि-

निर्मुण्डक—आर्य ! आश्चर्यं हो गया । स्वामी की शान्ति के निमित्त भोजन के लिये आये हुए ब्राह्मणसमूह को देखकर किसी ब्राह्मण ने जो उन्मत्तों का सा वेप किये हुये था, जोर से हँसकर कहा 'आप लोग पेट भर खायें । इस राजकुल का ऐश्वर्य बढ़ेगा (अभ्युदय होगा) ।' और यह कहते हुए वह अन्तर्हित हो गया ।

यौग०—क्या यह सत्य है ?

(ब्राह्मण का प्रवेश)

ब्राह्मण—अपना कार्य पूर्ण हो जाने पर त्यागे हुए इन वस्त्रों को इन्होंने

विशेषाः । एभिः प्रच्छादितशरीरो भगवान् द्वैपायनः प्राप्तः ।

यौगन्धरायणः—एवं, द्वैपायनः प्राप्तः ।

ब्राह्मणः—बाढम् ।

यौगन्धरायणः—तेन हि पश्यामस्तावत् ।

ब्राह्मणः—पश्यतु भवान् ।

यौगन्धरायणः—कथमन्यद् रूपमिव मे संवृत्तम् । हन्त भोः ! गतोऽस्मि स्वामिसन्निकर्षमेव । इदानीं ममोपदेशार्थमिवोत्सृष्टाः ।

उन्मत्तसदृशो वेपो धारितस्तेन साधुना ।

मोचयिष्यति राजानं मां च प्रच्छादयिष्यति ॥ १७ ॥

गृहीताः = उपयुक्ताः । आत्मप्रयोजनोत्सृष्टाः = आत्मप्रयोजनेन निर्वृत्तेन परित्यक्ताः । परिच्छदविशेषाः = उपकरणविशेषाः । प्रच्छादितशरीरः—प्रच्छादितम् शरीरं यस्य सः प्रच्छादितशरीरः ।

द्वैपायनः = व्यासः ।

संवृत्तम् = सञ्जातम् । स्वामिसन्निकर्षम् = वत्सराजस्य अन्तिकम् । गतोऽस्मि = प्राप्तोऽस्मि । इदानीम् = अस्मिन्नवसरे ममोपदेशार्थमिव 'इमान् परिच्छदान् धारयन् शत्रुनगरसमीपमकुतोभयं सध्वर इति' उपदेशाय उत्सृष्टाः = त्यक्ताः ।

तेन साधुना = सज्जनेन द्वैपायनेन उन्मत्तसदृशो = उन्मत्तानुरूपः वेपः धारितः =

(उन्मत्तवेपधारी ब्राह्मण ने) धारण कर लिया । इनसे अपना शरीर आच्छादित कर भगवान् द्वैपायन (व्यास) पधारे हैं ।

यौग०—द्वैपायन इस प्रकार से आये हैं ?

ब्राह्मण—हाँ ।

यौग०—तो अब देखते हैं ।

ब्राह्मण—आप देखें ।

यौग०—मेरा रूप क्यों दूसरा हो गया । मैं तो स्वामी के समीप पहुँच सा गया हूँ । इस समय मुझे उपदेश देने के लिये अर्थात् 'इन सामग्रियों को धारण कर शत्रु के नगर में निर्भय होकर विचरण करो' यह शिक्षा देने के लिये ये (परिच्छद) छोड़ गये हैं ।

उस साधु ने उन्मत्तों (पागलों) का सा रूप धारण किया । और वह राजा को (वन्धन से) मुक्त करेगा तथा मुझे छिपावेगा ॥ १७ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—अय्य ! भट्टिमादा आह—इच्छामि पुत्रं पेक्खिदुं त्ति ।
[आर्य ! भर्तृमाताह—इच्छामि मे पुत्रकं प्रेक्षितुमिति ।]

यौगन्धरायणः—अयमयमागच्छामि । आर्य ! शान्तिगृहे मां प्रती-
क्षस्व ।

ब्राह्मणः—वाढम् । (निष्क्रान्तः ।)

यौगन्धरायणः—हंसक ! विश्रम्यतामिदानीम् ।

हंसकः—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्तः)

यौगन्धरायणः—विजये ! गच्छाग्रतः ।

प्रतीहारी—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।]

यौगन्धरायणः—भोः !

कृतः, स राजानं मोचयिष्यति = बन्धनादुन्मुक्तं करिष्यति मां च प्रच्छादयिष्यति ।
च शब्दो हेतौ यास्यात्मां छन्नस्वरूपं करिष्यति ॥ १७ ॥

(प्रवेश कर)

प्रतीहारी—आर्य ! स्वामी की माता ने कहा है कि पुत्र (यौगन्धरायण) को
देखना चाहती हूँ ।

यौग०—मैं अभी आता हूँ । आर्य शान्तिगृह में मेरी प्रतीक्षा कीजिये ।

ब्राह्मण—अच्छा ! (निकल जाता है)

यौग०—हंसक ! तुम अभी आराम करो ।

हंसक—आर्य ! जो आज्ञा । (जाता है)

यौग०—विजये ! आगे चलो ।

प्रतीहारी—आर्य ! अच्छा ।

यौग०—अरे !

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद्
 भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
 सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥ १८ ॥

(निष्क्रान्तः)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

मथ्यमानात् = संघर्षमाणात् काष्ठात् अत्र 'भुवः प्रभवः' इत्यनेन पंचमी ।
 अग्निः = पावकः । जायते = प्रादुर्भवति । खन्यमाना = अवदार्यमाणा । भूमिः =
 पृथिवी । तोयं = जलं, ददाति । सोत्साहानाम् = उत्साहसम्पन्नानाम् नराणाम्
 किञ्चिदपि असाध्यं कर्तुमशक्यं नास्ति । मार्गारब्धाः—मार्गेण = समुचितेन पथा
 आरब्धाः = कृताः । सर्वयत्नाः = उपायाः । फलन्ति = सफलीभवन्ति ॥ १८ ॥

अतिशय रगड़ करने पर काठ से भी आग पैदा हो जाती है । खोदने पर
 पृथ्वी से भी जल मिलता है । उत्साहसम्पन्न मनुष्यों के लिये कुछ भी असाध्य
 नहीं है । समुचित रीति से किये हुए प्रयत्न सफल होते हैं ॥ १८ ॥

(सब निकल जाते हैं)

॥ प्रथम अङ्क समाप्त ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः—आभीरक ! आभीरक ! गच्छ महासेनवचनात् प्रतीहार-
रक्षकं ब्रूहि—एष काशिराज्योपाध्याय आर्यजैवन्तिरद्य दौत्येन प्राप्तः ।
अस्य सामान्यदूतसत्कारं पृष्ठतः कृत्वा सुखमिव निवेश्यताम् । यथा
चातिथिसत्कारं जानीयात् तथा प्रयतितव्यम् इति । भोः ! एवं नामा-
हन्यहनि गोत्रानुकूलेभ्यो राजकुलेभ्यः कन्याप्रदानं प्रति दूतसम्प्रेषणा

अङ्कान्तरस्य प्रारम्भं सूचयति—अथ इत्यादिना । अथ=अनन्तरम्, द्वितीयः=
प्रथमानन्तरं क्रमोपस्थितः अङ्कः, प्रारभ्यत इति शेषः ।

ततः = द्वितीयाङ्कप्रारम्भे, काञ्चुकीयः प्रविशति रङ्गमञ्चं समागच्छतीत्यर्थः ।

महासेनवचनात्—महासेनस्य वचनात् इति महासेनवचनात् (पठ्योत्तरूप-
समांसः) महासेनशासनात् इत्यर्थः । प्रतीहाररक्षकम्—प्रतीहारस्य=द्वारस्य रक्षकम्
इति प्रतीहाररक्षकम् द्वारपालमिति यावत् । काशिराज्योपाध्यायः—काशिराजस्य
उपाध्यायः = पुरोहितः । दौत्येन-दूतस्य भावः दौत्यम् तेन दौत्येन (ब्राह्मणादि-
त्वात् घञ्) दौत्येन प्राप्तः । अस्य = उपाध्यायस्य । सामान्यदूतसत्कारं पृष्ठतः
कृत्वा = सर्वसाधारणदूतसत्कारं दूरीकृत्य विशेषदूतं इव सत्कारं अतिथ्यं विधाय
सुखमिव = सुखं यथा स्यात् तथा इति क्रियाविशेषणम् निवेश्यताम् । यथा च =
येन विधिना अतिथिसत्कारं जानीयात् = अनुभवेत् तथा प्रयतितव्यम् = सैव सरणी
अनुसर्तव्या इति भावः । अहनि अहनि (अहन्शब्दस्य सप्तम्यैकवचने रूपं
भवति) । गोत्रानुकूलेभ्यः राजकुलेभ्यः = भिन्न-भिन्नगोत्रोत्पन्नेभ्यः राजवंशेभ्यः
कन्याप्रदानम्—कन्यायाः प्रदानम् इति कन्याप्रदानम् कन्यापरिषेत्तुम् इत्यर्थः ।

(तत्र कञ्चुकी आता है)

कञ्चुकी—आभीरक, आभीरक ! जाओ, महासेन की ओर से द्वारपाल से कहो
कि आज काशीनरेश के पुरोहित आर्य जैवन्ति दूत होकर आये हैं । सामान्य दूतों
से अधिक इनका सत्कार करके इनको सुखपूर्वक ठहराओ । जिस विधि से यह

चर्तते । न खलु महासेनः कञ्चिदपि प्रत्याचष्टे, न चाप्यनुगृहीते । किन्तु खल्विदम् । अथवा दैवमत्र कन्याप्रदानेऽधिकृतम् । कुतः,

व्यक्तं न तावत् समुपैति तस्य दूतो वधूत्वे विहिता हि यस्य ।

ततो नरेन्द्रेषु गुणान् नरेन्द्रो न वेत्ति जानन्नपि तत्प्रतीक्षः ॥ १ ॥

अये संलीयमानान्तःपुरचरः सनाथीभवत्ययं देशः । अये अयं महासेनः, य एषः,

दूतसम्प्रेषणा-दूतानां सम्प्रेषणा इति दूतसम्प्रेषणा कन्याप्रदानं प्रति दूतसम्प्रेषणा चर्तते । कन्यापाणिग्रहाय दूताः इतस्ततः समागच्छन्ति प्रतिदिनम् इति भावः । न प्रत्याचष्टे = न निराकरोति । न अनुगृहीते = न चापि अंगीकरोति । इदं किन्तु खलु = अर्थात् इदं महदनुचितमस्ति । अत्र=अस्मिन् कन्याप्रदाने = कन्यापाणिग्रहणविषये दैवमधिकृतम् = दैवाधीनम् इति भावः ।

व्यक्तमिति । यस्य हि वधूत्वे = सा वासवदत्ता विहिता यस्य एव वरस्य वधूभावविधिना सङ्कल्पिता तस्य दूतः न तावत् समुपैति = नैवायाति स समागत-दूतमध्ये नास्तीत्यर्थः । व्यक्तम् नूनम्—इदं सुस्पष्टम् वर्तते यत् भगवता यस्मै संकल्पितं स नैव समागतः इति भावः ॥ १ ॥

अये इति । संलीयमानान्तःपुरचरः—संलीयमानाः अन्तःपुरचराः यस्मिन् स

अतिथि-सत्कार को समझ ले (कि मेरा पूर्ण सत्कार हुआ है) वही तुम्हें करना चाहिए । इस प्रकार प्रतिदिन भिन्न-भिन्न राजकुलों से कन्या की शादी के लिये दूत आ जा रहे हैं । न तो महासेन किसी को इन्कार करते हैं और न किसी को अंगीकार ही करते हैं । यह क्या बात है ? अथवा इस कन्या के विवाह में दैव ही सब कुछ है ।

वह (वासवदत्ता) जिसकी स्त्री होने वाली है, उसका दूत अभी तक नहीं आया है । यह बात निश्चित है । इसलिये राजा (प्रद्योत) उसके दूत की प्रतीक्षा कर रहा है और राजाओं के गुणों को जानता हुआ भी उनके गुणों को नहीं समझता ॥ १ ॥

इस देश में जहाँ पर अन्तःपुर के घर छिपकर रह रहे हैं, स्वामी भी होंगे । अरे यह तो महासेन हैं जो (भाव यह कि जहाँ नौकर-चाकर छिपे हैं वहाँ स्वामी का होना असम्भव नहीं ।)

दुर्वाङ्कुरस्तिमितनीलमणिप्ररोहैः

पीताङ्गदैः परिगतैः परिणीवितांसः

अस्माद् घनात् कनकतालवनैकदेशा-

निर्घावितः शरवणादिव कात्तिकेयः ॥ २ ॥

KOTA (Raj.)

तथोक्तः अन्तःपुरचराणां स्वच्छन्दाचारपरिहारेण क्वचित् आत्मानं गोपयित्वा अवस्थानात् नाथसान्निध्यमस्मिन् देशे इति अनुमानं भवति ।

दुर्वाङ्कुरेति । दुर्वाङ्कुरस्तिमितनीलमणिप्ररोहैः—दुर्वाङ्कुरा इव स्तिमिताः = रिनग्धाः, चिकण्णाः, नीलमणिप्ररोहाः=नीलरत्नाङ्कुराः येषु तैः । परिगतैः = परितो निविष्टैः । पीताङ्गदैः = पीतवर्णैः केयूरैः अर्थात् स्वर्णनिर्मितभुजदण्डैः अलङ्कार-विशेषैः । परिणीवितांसः—परिणीवितौ = स्थूलितौ परिवृंहणं प्राप्तौ इत्यर्थः, अंसौ स्कन्धौ यस्य संः तथोक्तः । य एषः (महासेनः) घनात् = सान्द्रात् अस्मात् कनकतालवनैकदेशात्—कनकः = चम्पकः, तालः = तृणराजः (लोके 'ताड' इति प्रसिद्धिः) । तदुभयाधिक्यस्य वनस्य एकदेशात् प्रदेशात् निर्गत्य तथा धावति यथा शरवणात् स्वामिकार्तिकेयः निर्घावितः=निर्गतवान् । अर्थात् भगवतः स्कन्दस्य शरवणात् उत्पत्तिः संयाता अतएव अत्र 'शरवणात्' इति शब्दः कविना प्रयुक्तः । तथैव महाकविकालिदासेनापि मेघदूते 'आराध्वैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा' इत्युक्तम् ॥ २ ॥

दूब के अङ्कुर के समान चिकने नीलमणि जिनमें जड़े हैं ऐसे सुवर्ण के केयूरों (भुजवन्द) से इसके कंधे मोटे पड़ गए हैं । जिस प्रकार कात्तिकेय शरवण (सरपत के वन) से निकले थे उसी प्रकार यह इस घने तथा चम्पक और ताल के वृक्षों में भरे हुए वनप्रदेश से निकलकर दौड़ रहा है ॥ २ ॥

टिप्पणी—स्वामि कात्तिकेय की उत्पत्ति के विषय में निम्नलिखित पौराणिक कथायें उपलब्ध होती हैं—

ये शिव के पुत्र, देवताओं के सेनापति और युद्ध के देवता माने जाते हैं । ब्रह्मवैवर्त पुराण में लिखा है कि शिवजी एक बार पार्वती के साथ क्रीड़ा कर रहे थे । उस समय उनका वीर्य पृथ्वी पर गिर पड़ा । पर पृथ्वी उसे सहन न

(निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति राजा सपरिवारः ।)

निष्क्रान्त इति । एतेन ततः स्थानात् काञ्चुकीयस्य श्रवणमनं दर्शितम् ।
विष्कम्भक इति ।

कर सकी और उसने अग्नि को दे दिया जिससे इनकी उत्पत्ति हुई । एक और पुराण में लिखा है कि शिव और पार्वती के विहार के समय अग्नि-देवता ब्राह्मण का वेप धारण करके भिचा माँगने आए थे । शिव जी ने क्रोध में आकर अपना वीर्य उन्हें दे दिया । अग्नि-देवता वह वीर्य पी गए, पर सहन न कर सके; अतः उन्होंने उसे गंगाजी में वमन कर दिया । गंगा में वह वीर्य छः भागों में पड़ा था; पर पीछे से छः भाग मिलकर एक शरीर हो गया जिसमें छः मुख हुए । वहाँ से उन्हें छः कृत्तिकाएँ उठा लाईं और ये छः मुँहों से उन छः कृत्तिकानों के स्तन-पान करने लगे । इसीलिये ये पड़ानन और कर्त्तिकेय कहलाये । इसी प्रकार और भी कथाएँ हैं जिन में शरवण (सरपत) से उत्पत्ति बताई गई है जिससे ये शरवणभव या शरजन्मा भी कहलाए । ये बहुत सुन्दर कहे गए हैं । और इनका वाहन मोर माना जाता है । इनके अस्त्र का नाम शक्ति है और इनकी कांति तपाए हुए सोने के समान कही गई है । इन्होंने तारक और क्रौंच आदि अनेक राक्षसों का वध किया था ।

विष्कम्भक—साहित्यदर्पण के अनुसार विष्कम्भक दृश्यकव्य का एक सूच्य अंश है जो अंक के आरंभ में होता है । जो कथा पहले हो चुकी हो अथवा अभी होने वाली हो, उसकी इसमें मध्यम पात्रों द्वारा सूचना दी जाती है । यह दो प्रकार का होता है—शुद्ध और संकीर्ण । जब एक या अनेक मध्यम पात्र इसके प्रयोग करते हैं, तब यह शुद्ध कहलाता है । और जब मध्यम तथा नीच पात्रों द्वारा इसका प्रयोग होता है, तब इसे संकीर्ण कहते हैं । शुद्ध विष्कम्भक में मध्यम पात्रों का वार्तालाप संस्कृत भाषा में और संकीर्ण विष्कम्भक में मध्यम तथा नीच पात्रों का वार्तालाप प्राकृत भाषा में होता है । शुद्ध का उदाहरण मालती-माधव में पाँचवे अंक में कुंडलाकृत प्रयोग और संकीर्ण का रामाभिनंद में चपणक और कापालिक कृत प्रयोग है ।

(अपने परिवार के साथ राजा आता है ।)

राजा—

मम हयखुरभिन्नं मार्गरेणुं नरेन्द्रा

मुकुटतटविलग्नं भृत्यभूता वहन्ति ।

न च मम परितोषो यन्न मां वत्सराजः

प्रणमति गुणशाली कुञ्जरज्ञानदृष्टः ॥ ३ ॥

आदरायण !

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महासेनः ।

राजा—निवेशितो जैवन्तिः ।

काञ्चुकीयः—निवेशितोऽनुरूपतश्च सत्कृतः ।

मम हयखुरभिन्नम्—हयस्य = अश्वस्य खुरैः = शफैः भिन्नम् = विदारितम् उत्थापितं वा, मुकुटतटविलग्नम्—मुकुटतटे = किरीटदेशे विलग्नम् = संलग्नम्, मार्गरेणुम् = मार्गधूलिम्, नरेन्द्राः = अन्ये राजानः भृत्यभूताः = सेवकजना इव वहन्ति = धारयन्ति किन्तु एतावतापि राज्योचितसम्मानेन, गौरवेण वा मम परितोषो = तृप्तिः, मानसिकशान्तिर्वा नास्ति । यत् = यतः गुणशाली—गुणेन शाल्यते = शोभते इति तथोक्तः चतुरः । कुञ्जरज्ञानदृष्टः—कुञ्जरज्ञानेन = गजवशीकरणविद्यया दृष्टः = गर्वितः । वत्सराजः = वत्सराजनृपतिः मां न प्रणमति=ममाधिकारं न स्वीकरोति, न वा वशीभवति इत्यर्थः ।

मेरे अश्वों के खुरपुट से उठी हुई मार्ग की धूल जिन (राजाओं के) मुकुटों में लग जाती है, राजा लोग अनुचर की भांति धारण करते हैं । परन्तु मुझे इतने पर भी शांति नहीं है क्योंकि हाथियों की वशीकरण विद्या को जानने के गर्व से मदमत्त चतुर वत्सराज मुझसे दवता नहीं । (अर्थात् उसने मेरी अधीनता को स्वीकार नहीं किया ।) ॥ ३ ॥

(प्रवेश कर)

काञ्चुकी—महासेन की जय हो ।

राजा—जैवन्ति को बैठाया गया ?

काञ्चुकी—बैठाया और यथोचित आदर भी किया ।

राजा—न्याय्यं कृतं राजवंश्यगुणाभिलाषिणा । समंगतानां युक्तः पूजया प्रतिग्रहः । अथ सर्वोऽपि कन्याप्रदानं प्रति पृष्ट्वेत् परच्छन्देन तिष्ठति । (काञ्चुकीयमवलोक्य) वादरायण ! वक्तुकाममिव त्वां लक्षये ।

काञ्चुकीयः—न खलु किञ्चित् । कन्याप्रदानं प्रति समुत्पन्नोऽभिमर्शः ।

राजा—अलमलं परिहृत्य । सर्वसाधारणो ह्येष विधिः । अभिधीयताम् ।

राजवंश्यगुणाभिलाषिणा—राजवंशभवत्य (जैवन्तिप्रेषयितुः काशिनरेश-स्य) गुणाभिलाषिणा राजकीयगुणपक्षपातिना भवता न्याय्यं कृतं = उचितं सम्पादितं । समंगतानाम् = अभ्यागतानां पूजया = अतिथिसेवया प्रतिग्रहः = स्वागतः युक्तः = उचितः । सर्वोऽपि = सविवादिः, कन्याप्रदानं प्रति = स्वकीय-कन्यायाः वासवदत्तायाः पाणिग्रहणं प्रति पृष्ट्वेत् परच्छन्देन = परार्थानेन अन्याभिप्रायप्रतीक्षया वा (मदभिप्रायप्रतीक्षया) तिष्ठति । स्वकीयाभिप्रायं लेशमात्रमपि न प्रकटयन्ति अपितु मन्मनोरथमेव वाञ्छन्ति इति भावः ।

काञ्चुकीयेति—न खलु किञ्चित् = नहि खलु बहु वक्तव्यमस्ति, केवलं हि कन्याप्रदानं प्रति = स्वकीयकन्यायाः पाणिग्रहणसंस्कारविषये अभिमर्शः = विचारः समुत्पन्नः = मनसि समुपस्थितोऽस्ति इति भावः ।

राजेति—परिहृत्य अलम् अलम् = यत् वक्तव्यमस्ति तत् ना परिहर मा गोपय । हि—यतः एष विधिः अयं लौकिको व्यवहारः सर्वसाधारणः = अति-सामान्यः, अर्थात् जगत्तले निवासिनः सर्वे जनाः इत्यं सन्पादयन्ति । अतः त्वमपि स्वकीयं विचारं स्थापयितुं समर्थोऽसि इति भावः ।

राजा—राजवंश के गुणों का सम्मान करनेवाले आपने अच्छा किया । अभ्यागत का सम्मानपूर्वक सत्कार करना ही उचित है । कन्या (वासवदत्ता) के स्वयवर के विषय में जिस किसी से पृष्ठता हूँ वह अपना विचार प्रकट नहीं करता (मेरे मनोरथ को जानना चाहता है) । (काञ्चुकी की ओर देखकर) वादरायण, मैं देखता हूँ कि तुम कुछ कहना चाहते हो ।

काञ्चुकी—कुछ नहीं । कन्या के विवाह के विषय में कुछ विचार उत्पन्न हुआ है ।

राजा—छिपाओ मत । यह कार्य तो सर्वसाधारण का है । कहो ।

काञ्चुकीयः—महासेन ! एषा मे विवक्षा—एवं नामाहन्यहनि गोत्रा-
नुकूलेभ्यो राजकुलेभ्यः कन्याप्रदानं प्रति दूतसम्प्रेषणा वर्तते । न च
महासेनः कञ्चिदपि प्रत्याचष्टे, न चाप्यनुगृहीते । किन्तु खल्विदमिति ।

राजा—वादरायण ! एवमेतत् । अतिलोभाद् वरगुणानामतिस्नेहाच्च
वासवदत्तायां न शक्नोमि निश्चयं गन्तुम् ।

कुलं तावच्छ्लाघ्यं प्रथममभिकाङ्क्षे हि मनसा

ततः सानुक्रोशं मृदुरपि गुणो ह्येष बलवान् ।

ततो रूपे कान्तिं न खलु गुणतः स्त्रीजनभयात्

ततो वीर्योदग्रं न हि न परिपाल्या युवतयः ॥ ४ ॥

काञ्चुकीयेति—एषा मे विवक्षा = अहं तु इदं वक्तुमिच्छामि ।

प्रथमम् = आदौ मनसा = चित्तेन श्लाघ्यम् प्रशंसनीयम् कुलम् = वंशम्
अभिकाङ्क्षे = कामये । ततः = तदनन्तरम् सानुक्रोशम्—अनुक्रोशेन सहितम्
सानुक्रोशम् अनुकम्पया सहितमित्यर्थः हि = यतः एष दयाभावात्मको गुणः
मृदुः अपि प्रकृत्या कोमलवृत्तिरपि, बलवान् = सानुक्रोशेन परान् वशीकरोति,
ततः = तदनन्तरम्, रूपे = आकृतौ कान्तिं = सुन्दरतां (अभिकाङ्क्षे) न खलु
गुणतः (अभिकाङ्क्षे) रूपस्य गुणेषु गणना वर्तते, केवलं एतेनैव कारणेन
सौन्दर्यसम्पन्नं वरं न वाञ्छामि अपि तु स्त्रियः रूपमेव अभिनन्दन्ति अत एव
स्त्रीजनभयादपि रूपगुणसम्पन्नम् वरं इच्छामि । यद्योक्तं केनापि 'कन्या वरयते
रूप'मिति । ततः वीर्येन उदग्रम् परिवादितम् वीर्योदग्रम् परिपाल्या एव सामर्थ्य-

काञ्चुकी—महासेन, मैं यह कहना चाहता हूँ—(शेष अंश की संस्कृत एवं
हिन्दी व्याख्या अंक के प्रारंभ में दी हुई है अतएव वही अवलोकन करें ।)

राजा—वादरायण, जो कह रहे हो उचित है । वर में अधिक गुण होना
चाहिए इसके लोभ से तथा पुत्री वासवदत्ता में अत्यन्त स्नेह होने के कारण मैं
निश्चय नहीं कर पाता ।

सर्वप्रथम मैं मनसे (वर के) परिवार की कुलीनता चाहता हूँ; तत्पश्चात्
चाहता हूँ कि वह दयावान्, मृदु और बलवान् हो । फिर उसमें सुन्दरता भी
चाहता हूँ; यह (सुन्दरता) गुण के लिये ही नहीं चाहता बल्कि स्त्री समाज के
भय से भी चाहता हूँ । और यह भी चाहता हूँ कि वह पराक्रमशाली हो, क्योंकि
नारियों की रक्षा सदा होनी ही चाहिये ॥ ४ ॥

काञ्चुकीयः—महासेनं वर्जयित्वा न हीदानीमेते गुणाः कचिदेकस्या दृश्यन्ते ।

राजा—अतः खलु चिन्त्यते ।

कन्याया वरसम्पत्तिः पितुः (प्रायः) प्रयत्नतः ।

भाग्येषु शेषमायत्तं दृष्टपूर्वं न चान्यथा ॥ ५ ॥

दुहितुः प्रदानकाले दुःखशीला हि मातरः । तस्माद् देवी तावदा-
हूयताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः । (निष्क्रान्तः)

सम्पन्नम् (वरं) हि = यतः युक्तयः = द्वियः (अभिकाङ्क्षे) न परिपाल्याः =
न इति न अपि तु ननु सर्वतोभावेन रक्षणीयाः = बलवद्भिः पुरुषैः इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रायः कन्यायाः = विवाहसंस्कारयोग्यायाः चालायाः वरसम्पत्तिः वराय
यावन्तः गुणाः अपेक्षिताः सन्ति तद्गुणवान् वरलक्षिः पितुः = जनयितुः
प्रयत्नतः इतरतः अन्वेष्टनरूपोपायेन वरप्रयुक्तसम्पत्तिदानेन वा (भवति)
शेषम् = वरसम्पत्त्यतिरिक्तम् लौकिकभोगभोग्यादिकम् भाग्येषु = कर्तव्येषु दैवेषु
वा आयत्तम् = अधीनम्, लोके = संसारे दृष्टपूर्वम् = पूर्वान्वितं, इदम् करणीयं
इदं प्रकरणीयं इति विविच्य कृतम् कार्यं अन्यथा न-निष्फलं न भवति इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दुहितुः = कन्यायाः ।

काञ्चुकी—महासेन के अतिरिक्त ये सब गुण किसी एक पुरुष में इस समय नहीं
दिखाई पड़ते ।

राजा—इसी से तो चिन्तित हूँ ।

प्रायः कन्या के लिये सर्वगुणसम्पन्न वर पिता के प्रयत्न से उपलब्ध होता
है । शेष बातें तो दैवाधीन हैं । क्योंकि अच्छी तरह विचार कर किया हुआ कार्य
निष्फल नहीं होता ॥ ५ ॥

लक्ष्मी के विवाह के समय में माताओं को बड़ा दुःख होता है इसलिये देवी
(रानी) को बुलाओ ।

काञ्चुकी—जैसी महाराज की आज्ञा ॥ (निकल जाता है) ।

राजा—भोः काशिराजदूतसम्प्रेषणेन वत्सराजग्रहणार्थं गतं शाल-
ङ्कायनं प्रति गता मे बुद्धिः । किन्तु खल्वद्यापि वृत्तान्तं न प्रेषयति स
ब्राह्मणः ।

कामं या तस्य सा लीला तत्रैवानुगतं मनः ।

ये त्वस्य सचिवाः सर्वे यत्नमास्थाय ते स्थिताः ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति देवी सपरिवारा ।)

देवी—जेदु महासेणो । [जयतु महासेनः ।]

राजा—आस्यताम् ।

देवी—जं महासेणो आणवेदि । (उपविशति ।) [यन्महासेन आज्ञापयति ।]

राजा इति । काशिराजदूतसम्प्रेषणेन—काशिराजस्य दूतः इति काशिराज-
दूतः तस्य सम्प्रेषणेन ।

या सा प्रसिद्धा तस्य = वत्सराजस्य लीला = गजाखेटरूपा क्रीडा, अस्ति
तत्रैव = तस्यामेव क्रीडायाम् मनः = (वत्सराजस्य) चित्तम् कामम् = यथेष्टम्,
अनुगतम् = संलग्नम् अस्ति । परन्तु अस्य वत्सराजस्य सचिवाः राजमन्त्रिणः
गुप्तचराः वा सन्ति ते यत्नम् = उपायम् आस्थाय-आश्रित्य स्थिताः सन्ति ।
एतेन अयमर्थो आयाति यत् वत्सराजस्य मन्त्रिणः स्वकीयकार्ये प्रवीणाः
स्वामिभक्ताश्च आसन् ॥ ६ ॥

राजा—काशिराज के दूत भेजने से वत्सराज को पकड़ने के लिये गए हुए
शालङ्कायन की ओर मेरा मन चला गया है । क्या बात है कि अभी तक वह
ब्राह्मण कोई समाचार नहीं भेज रहा है ।

राजा वत्सराज का मन तो अपने प्रिय खेड़ (हाथियों के शिकार) में लगा
रहता है । परन्तु उसके मंत्री भी नाना उपायों के द्वारा (उसकी रक्षा
करने के लिये) सदा लगे रहते हैं ।

(तब रानी अपने परिवार के साथ आती है)

देवी—महाराज की जय हो ।

राजा—वैठो ।

देवी—जसी महाराज की आज्ञा हो । (बैठती है) ।

राजा—वासवदत्ता क ।

देवी—उत्तराए वेतालिकाए सभासे वीणं सिखिखटुं नारदीअं गथा आसी । [उत्तराया वैतालिकायाः सकाशे वीणां शिक्षितुं नारदीयां गतासीत् ।]

राजा—कथमुत्पन्नोऽस्या गान्धर्वेऽभिलापः ।

देवी—केण वि किल उग्घादेण कञ्चनमालं वीणाजोगं करअन्ति पेक्खिअ सिक्खिखटुकामा आसी । [केनापि किलोद्धातेन काञ्चनमालं वीणा-योग्यां कुर्वतीं प्रेक्ष्य शिक्षितुकामासीत् ।]

राजा—सदृशं बाल्यस्य ।

देवी—महासेणं वि किं वि विण्णविटुकामा भिह । [महासेनमपि किमपि विज्ञापयितुकामास्मि ।]

उत्तराया वैतालिकायाः = उत्तरानाम्नी एका स्त्री अरित यस्याः मुख्यं व्या-
पारं वीणावादनमेव आसीत् । तस्याः सकाशे = समीपे, नारदीयाम् = नारदीय-
पद्धतिविशिष्टाम् । वीणाम् = वीणावादनकलाम्, शिक्षितुम् = जानातुं गतासीत् ।

राजेति । अस्या = वासवदत्तायाः, गान्धर्वे = संगीतविद्यायाम्, अभिलापः =
रुचिः, कथमुत्पन्नः = संजात इत्यर्थः ।

देवी—केनापि किल उद्धातेन = येन केनापि प्रसंगेन, काञ्चनमालं =
वासवदत्तायाः सखीम्, वीणायोग्याम्—वीणायाः योग्याम् वीणायोग्याम् =
वीणाभ्यासम् कुर्वतीं प्रेक्ष्य = अवलोक्य 'योग्याभ्यासः परिचयः' इति यादवः ।
शिक्षितुकामा—शिक्षितुं कामो = अभिलापो यस्याः सा तथोक्ता आसीत् इत्यर्थः ।

राजेति । बाल्यस्य = शैशवस्य सदृशम् = अनुरूपं अस्ति ।

देवी—विज्ञापयितुकामा—विज्ञापयितुं कामो यस्याः सा विज्ञापयितुकामा

राजा—वासवदत्ता कहाँ है ?

देवी—उत्तरा नामवाली वैतालिका के पास नारदीय वीणा सीखने गई है ।

राजा—इसकी रुचि गानविद्या में कैसे उत्पन्न हुई ?

देवी—किसी प्रसंग से (अपनी सखी) काञ्चनमाला के पास गई थी । उसको
वीणा का अभ्यास करते हुए देखकर इसको भी सीखने की अभिलाषा हो गई ।

राजा—यह तो बचपन के योग्य ही है ।

देवी—महासेन को भी कुछ कहना चाहती हूँ ।

राजा—किमिति ।

देवी—आअय्यं इच्छामि त्ति । [आचार्यमिच्छामीति ।]

राजा—उपस्थितविवाहकालायाः किमिदानीमाचार्येण । पतिरेवैनं शिक्षयिष्यति ।

देवी—हं एसो दाणि मे दारिआए कालो । [हम् एष इदानीं मे दारिकायाः कालः]

राजा—भोः ! नित्यं प्रदीयतामित्यस्मानुपरुध्य किमिदानीं सन्तप्यसे ।

अस्मि, अहमपि किञ्चित् निवेयितुमिच्छामि इति भावः ।

आचार्यम् = (वीणा) शिक्षकमित्यर्थः ।

राजेति—उपस्थितविवाहकालायाः—उपस्थितः = प्राप्तः विवाहस्य = पाणिग्रहणस्य कालः = समयो यस्याः सा तयोक्ता तस्याः उपस्थितविवाहकालायाः । इदानीम् = साम्प्रतम् , आचार्येण किम् = किमप्यावश्यकमाचार्यस्येत्यर्थः, वीणाम् पतिरेव एको गुरुः अस्ति अतः पतिः एव एनं शिक्षयिष्यति ।

हम् इति पदम् अस्वीकृतिसूचकम् । एष इदानीम् मे = मम, दारिकायाः = कन्यायाः; कालः = विवाहकालः वर्तते ।

नित्यम् प्रतिदिनम् प्रदीयताम्—कन्यापाणिग्रहणम् क्रियताम् इति अस्मान् उपरुध्य अनुरयं कृत्वा उक्तवती, इदानीम् = अधुना, किं सन्तप्यसे = कथं शोकाकुलोऽसि ।

राजा—क्या कहना चाहती हैं ?

देवी—एक आचार्य (वीणा-शिक्षक) चाहती हूँ ।

राजा—अब इसके विवाह का समय समीप आ गया है । इसको आचार्य से क्या प्रयोजन (अर्थात् इसे आचार्य की आवश्यकता नहीं है) । इसका पति ही इसको सिखावेगा ।

देवी—हूँ, (वया) यही मेरी कन्या के विवाह का समय है (अर्थात् नहीं है) ।

राजा—तुम तो हमेशा कहती थीं कि इसका विवाह कर दो । अब क्यों (उदास) व्याकुल हो रही हो ।

देवी—अभिप्रेतं मे पदानं । विओओ मं सन्तावेदि । अह कस्स चण दिण्णा । [अभिप्रेतं मे प्रदानम् । वियोगो मां सन्तापयति । अथ कस्मै पुनर्दत्ता ।]

• राजा—न तावन्निश्चयो गम्यते ।

देवी—इदाणि पि ण दाव । [इदानीमपि न तावत् ।]

राजा—

अदत्तेत्यागता लज्जा दत्तेति व्यथितं मनः ।

धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता दुःखिताः खलु मातरः ॥ ७ ॥

सर्वथा श्वशुरपरिचरणसमर्थे वयसि वर्तते वासवदत्ता । एष चापरः काशिराजोपाध्याय आर्यजैवन्तिरद्य दौत्येन प्राप्तो विलोभयति मां चारि-

मे = मम, कन्याप्रदानम् अभिप्रेतम् = इष्टम्, परंतु वियोगः = कन्यायाः पतिगृहगमनरूपवियोगः, मां सन्तापयति = व्यथयति ।

निश्चयः = वरनिर्णयः ।

अदत्ता—न दत्ता अदत्ता, वराय न दत्ता इति हेतोः लज्जा = ग्रीडा, आगता, यदि समये कन्यादानं न करोमि तदा समाजे उपहासो भविष्यति इति भावः । दत्ता = विवाहे कृते सति मनः = हृदयम्, व्यथितम्, कन्यावियोगचिन्तया अतिदुःखितो भवति इत्यर्थः । धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ताः = निवेशिताः, मातरः दुःखिताः खलु ॥ ७ ॥

विलोभयति मां चारित्रेण—काशिराजस्य सद्ब्यवहारेण मां वशीकरोति एष

देवी—लड़की का विवाह करना तो मुझे स्वीकार है, परंतु वियोग मुझको कष्ट दे रहा है । किसके साथ विवाह करने का विचार किया है ?

राजा—निश्चय नहीं हुआ है ।

देवी—अभी तक निश्चय नहीं हुआ ?

राजा—न देने पर (कन्यादान न करने से) तो लज्जा आती है और विवाह कर देने पर मन दुखी होता है । इस प्रकार धर्म और स्नेह के बीच में पड़कर माताओं को बड़ा कष्ट होता है ॥ ७ ॥

वासवदत्ता की अवस्था 'सब प्रकार से सास-ससुर की सेवा करने के योग्य है । और दूसरी बात यह है कि काशिराज का पुरोहित आर्य-जैवंति दूत होकर आया

त्रेण । (आत्मगतम्) न किञ्चिदाह । अशुपूर्वा व्याकुला कथं निश्चयं गमिष्यति । भवतु, निवेद्याम्यस्यै । (प्रकाशम्) श्रूयन्तेऽस्मत्सम्बन्ध-प्रयोजनायागता राजानः ।

देवी—किं दाणि विस्तरेण । जहिं दइअ ण सन्तप्पामो, तहिं दीअटु ।
[किमिदानीं विस्तरेण । यत्र दत्त्वा न सन्तप्स्यामहे, तत्र दीयताम् ।]

राजा—अहो महान् खलु लीलाभिहितो दुःखविस्तर इदानीं पश्चादु-
पालम्भनं श्रोतुम् । तस्माद् देवी तावन्निश्चयं गच्छतु । श्रूयताम्—

जैवतिः । अर्थात् आर्यजैवन्तिना वर्णितं काशिराजस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा मम मनः तत्रैव आकृष्टं भवति इत्यर्थः । अशुपूर्वा व्याकुला—कन्याविवाहप्रस्तावे पूर्वं अशु मुखतीत्यर्थः । कथं निश्चयं गमिष्यति—केन प्रकारेण कन्यादानविषये निर्णयं करिष्यति ।

देवी—इदानीम् = अधुना । विस्तरेण किम् = विस्तारपूर्वकं कथनेन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।

राजा—अहो इति विस्मयेऽयं । महान् खलु = बृहद् दुःखविस्तरः, वरनिर्धारणविषयकः परिश्रमः इत्यर्थः । इदानीम् = साम्प्रतम्, अधुना । लीलया अभिहितः = मदेकवहनीयतया सरलेनोक्तः । पश्चादुपालम्भनम् श्रोतुम्—अधुना मन्त्रिणीतः वरः यदि कालान्तरे कन्यायाम् स्नेहभावं न दर्शयिष्यति तर्हि तयापि उपालम्भम्, कटुवचनं वा मया श्रोतव्यं भविष्यति । अत एव उक्तदुःखविस्ताराङ्गी-

है । वह तो (राजा के) सुन्दर चरित्र से मुझको लुभा रहा है । (आप ही आप) यह तो कुछ नहीं कहतीं, यह तो पहले से ही आँसू बहा रही हैं तो किस प्रकार निश्चय कर सकती हैं । जो हो, इससे निवेदन करता हूँ (प्रकाश रूप से) सुनते हैं कि हमसे संबंध करने के लिये (अर्थात् वासवदत्ता के विवाह के लिये) राजा लोग आ रहे हैं ।

देवी—इस समय बहुत विस्तारपूर्वक कहने से क्या प्रयोजन ? जिसको देकर पश्चात्ताप न करना पड़े उसे दीजिये ।

राजा—अहा ! कितना कठिन था जिसको ऐसा कह कर (तुमने) सरल बना दिया पर बाद में तो उसके लिये उपालम्भ (= उल्लाहना) ही सुनना होगा । अतएव हे देवी ! तुम्हीं इस विषय में विचार करो । सुनोः—

अस्मत्सम्बद्धो मागधः काशिराजो

वाङ्गः सौराष्ट्रो मैथिलः शूरसेनः ।

एते नानार्थैर्लोभयन्ते गुणैर्मां

कस्ते चैतेषां पात्रतां याति राजा ॥ ८ ॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—वत्सराजः ।

राजा—किं वत्सराजः ।

काञ्चुकीयः—प्रसीदतु प्रसीदतु महासेनः । प्रियवचननिवेदनत्वरया क्रमविशेषो नावेक्षितः ।

कारस्य मम अनिष्टहेतुना स्वयं देवी एव तावत् निश्चयं गच्छतु—त्वमेव वरं निर्णेतुम् योग्यासि नाहमिति भावः ।

मागधः = मगधाधिपः, काशिराजः, अङ्गो वा = अङ्गाधिपः अङ्गदेशीयनरेशः इति यावत् । सौराष्ट्रः = सौराष्ट्राधिपो वा, मैथिलः = मिथिलानरेशो वा । शूरसेनः वा = शूरसेनाधिपो वा, अस्मत्सम्बन्धः = प्रत्येकः मया सम्बद्ध अस्ति । एते = राजानः । नानार्थैः = नानाविधैः प्रयोजनैः, गुणैः = राजकीयगुणैः, कुलशालिवयो-रुपविद्यादिभिः मां लोभयन्ते । एतेषां समागतानां वृत्तीनां मध्ये कः तव पात्रतां = योग्यताम्, जामात्रनुरूपतां वा । याति = भजति, अर्थात् त्वम् कम् वरं चिन्तोषीति ॥ ८ ॥

क्रमविशेषः = वत्सराजपदोच्चारणसम्बद्धो विशिष्टः क्रमः ।

मगधराज, काशिनरेश, अङ्गदेश का राजा, सौराष्ट्र का राजा, मिथिला का राजा और शूरसेन ये सब इससे संबंधित हैं । ये सब अनेक गुणों से मेरे मन को लुभा रहे हैं । इनमें से कौन राजा तुम्हारे विचार से (विवाह के) योग्य हो सकता है अर्थात् किसको चाहता हो ? ॥ ८ ॥

(प्रवेश कर)

काञ्चुकी—वत्सराज !

राजा—क्या कहा, वत्सराज ?

काञ्चुकी—महासेन प्रसन्न हों, प्रसन्न हों । प्रियवचन निवेदन करने की शीघ्रता में मैंने क्रमविशेष का विचार नहीं किया ।

दिग्गुणी—जिस समय महासेन अपनी रानी से यह विचार-विमर्श कर ही रहा था कि कौन सा राजा तुम्हारे मन के लायक है उसी समय काञ्चुकी वत्सराज के

राजा—प्रियवचनमिति ।

देवी—(उत्थाय) जैदु महासेणो । [जयतु महासेनः ।]

राजा—(सहर्षम्) प्रियवचनपरिहार्या हि देवी । आस्यताम् ।

देवी—जं महासेणो आणवेदि । [यद् महासेन आज्ञापयति ।]
(उपविशति ।)

राजा—उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, स्वैरमभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः—(उत्थाय) तत्रभवतामात्येन शालङ्कायनेन गृहीतो वत्सराजः ।

राजा—(सहर्षम्) किमाह भवान् ।

काञ्चुकीयः—तत्रभवतामात्येन शालङ्कायनेन गृहीतो वत्सराजः ।

राजा—उदयनः ।

काञ्चुकीयः—अथ किम् ।

स्वैरम् = निर्भयं यथा स्यात् तथा, अभिधीयताम् = उच्यताम् ।

बंदी होने का शुभ संवाद लाया और 'गृहीतो वत्सराजः' न कह कर आनंद के मारे केवल इतना ही कहा 'वत्सराजः' । इस पर राजा ने यही समझा कि मेरे प्रश्न का समाधान कर रहा है अर्थात् यह कह रहा है कि 'वत्सराज' हो वर के अनुरूप हैं ।

राजा—प्रिय वचन ?

देवी—(उठकर) महासेन की जय हो ।

राजा—(हर्ष के साथ) देवी भी प्रिय वचन सुन लें ।

देवी—जैसी आपकी आज्ञा । (बैठती है ।)

राजा—उठो, उठो ! निर्भय होकर कहो ।

काञ्चुकी—(उठकर) आप के मंत्री शालङ्कायन ने वत्सराज को बंदी बना लिया है ।

राजा—क्या कह रहे हो ?

काञ्चुकी—आपके मंत्री शालङ्कायन ने वत्सराज को पकड़ लिया है ।

राजा—उदयन ?

काञ्चुकी—(हाँ) और क्या ।

राजा—शतानीकस्य पुत्रः ।

कान्चुकीयः—दृढम् ।

राजा—सहस्रानीकस्य नत्ता ।

कान्चुकीयः—स एव ।

राजा—कौशान्दीशः ।

कान्चुकीयः—सुव्यक्तम् ।

राजा—गान्धर्ववित्तकः ।

कान्चुकीयः—एवं ब्रुवन्ति ।

राजा—वत्सराजो ननु ।

कान्चुकीयः—अथ किं, वत्सराजः ।

राजा—अथ किमुपरतो यौगन्धरायणः ।

कान्चुकीयः—न खलु, कौशान्द्यां किल ।

राजा—यद्येवं, न गृहीतो वत्सराजः ।

नप्तृशब्दस्य प्रथमैकवचने नत्ता = पौत्रः ।

गान्धर्ववित्तकः = संगीतविद्याविशारदः ।

उपरतः = नृतः । श्रद्धताम् = विश्वस्यताम् ।

राजा—शतानीक का पुत्र ?

कंचुकी—हाँ ।

राजा—सहस्रानीक का पौत्र ?

कंचुकी—वही ।

राजा—कौशान्दी का राजा ?

कंचुकी—अवश्य ।

राजा—संगीत विद्या का जाननेवाला ?

कंचुकी—कहते तो यही हैं । (ऐसा ही कहते हैं ।)

राजा—वत्सराज ?

कंचुकी—हाँ ! वत्सराज ।

राजा—क्या यौगन्धरायण मर गया ?

कंचुकी—नहीं, वह तो कौशान्दी में (रहता) है ।

राजा—यदि ऐसी बात है तो वत्सराज पकड़ा नहीं गया ।

काञ्चुकीयः—श्रद्धतां महासेनः ।

राजा—

न श्रद्धास्युदयनग्रहणं त्वयोक्तं

व्यावर्तनं करतलैरिव मन्दरस्य ।

यस्याहवेषु रिपवः कथयन्ति शौर्यं

यौगन्धरायणमतानि च नः स्वनन्ति ॥ ६ ॥

काञ्चुकीयः—प्रसीदतु महासेनः । वृद्धोऽस्मि ब्राह्मणः खल्वहम् । न महासेनसमीपेऽनृतमभिहितपूर्वम् ।

राजा—आ अस्त्येतत् । अथ कः प्रियदूतः शालङ्कायनेन प्रेषितः ।

काञ्चुकीयः—न पुरुषः । जवातिशययुक्तेन खररथेन वत्सराजमग्रतः कृत्वा स्वयमेवामात्यः प्राप्तः ।

त्वया उक्तम् = कथितम् , उदयनस्य ग्रहणम्—राजा उदयनः ममाधीनं गतः इत्यर्थः । करतलैः = हस्तैः । मन्दरस्य = मन्दराचलस्य । व्यावर्तनम् = चक्रवत् भ्रामणम् , इव न श्रद्धामि = न विश्वसिमि । यस्य आहवेषु=रणेषु । रिपवः= शत्रवः । शौर्यम् = पराक्रमम् , कथयन्ति । यौगन्धरायणमतानि = यौगन्धरायण-मन्त्रफलानि । नः = अस्माकम् (कर्णे) स्वनन्ति = गुंजन्ति ॥ ९ ॥

अनृतम् = असत्यम् । अभिहितपूर्वम् = पूर्वोक्तम् ।

जवातिशययुक्तेन = अतिशीघ्रगामिना, खररथेन = दृढरथेन ।

काञ्चुकी—महासेन विश्वास करें ।

राजा—उदयन के पकड़े जाने वाली तुम्हारी इस बात को मैं उसी प्रकार नहीं स्वीकार कर सकता जिस प्रकार 'मन्दराचल' पर्वत हाथ से घुमाया गया। यह बात अविश्वसनीय है । शत्रु भी युद्धक्षेत्र में जिसके बल एवं पराक्रम की प्रशंसा करते हैं (उसके मंत्री) यौगन्धरायण की कूटनीति (मन्त्रणाएँ) हमारे कर्णकुहरों में आज भी गूँज रही है ॥ ९ ॥

काञ्चुकी—महासेन प्रसन्न हों । सर्वप्रथम तो मैं वृद्ध हूँ, दूसरे ब्राह्मण हूँ । मैंने महासेन के संमुख पहले कभी असत्य नहीं बोला ।

राजा—क्या यही बात है ? शालङ्कायन ने कौन सा प्रिय दूत भेजा है ?

काञ्चुकी—किसी को नहीं, बल्कि स्वयं मंत्री (शालङ्कायन) अतिशीघ्रगामी रथ पर चढ़कर वत्सराज को आगे कर यहां आए हैं ।

राजा—एवं प्राप्तः । हन्त भोः ! अद्य विमुक्तसन्नाहा सुखं विश्राम्य-
त्वक्षौहिणी । अद्यप्रभृति प्रच्छन्नकृतदूतसम्प्रेषणा अशङ्किताः स्थास्यन्ति
राजानः । एष समासः—अद्यास्मि महासेनः ।

देवी—किं अमचचेण आणीदो । [किममात्येनानीतः ।]

राजा—अथ किम् ।

देवी—एदण्णिमित्तं कस्स वि ण दिस्सामो वासवदत्तं । [एतन्निमित्तं
कस्मा अपि न दिस्सामो वासवदत्ताम् ।]

राजा—युद्धावजितशत्रुः खल्वेष मम । बादरायण ! शालङ्कायनः क ।

हन्त भो इति हर्षजनितसंतोषे प्रयुक्तः कविना । अद्य विमुक्तसन्नाहा—
विमुक्तः सन्नाहो यथा सा विमुक्तसन्नाहा परित्यक्तकवचा इत्यर्थः । महाबल-
शालिनः उदयनस्य ग्रहणेनैव अन्येऽपि शत्रवः वशीभूताः इत्येव अनुमिनोमि ।
अतः, अक्षौहिणी = सेना, सुखं = आनन्दपूर्वकम्, विश्राम्यतु इत्यर्थः । अद्यप्रभृति =
अद्यारभ्य, प्रच्छन्नकृतदूतसम्प्रेषणा = प्रच्छन्नम् गुप्तं यथा स्यात्तथा कृता दूत-
सम्प्रेषणा यैः ते प्रच्छन्नकृतदूतसम्प्रेषणाः = वत्सराजस्य भयेन मां प्रति अप्रकट-
कृतदूतप्रेषणाः, राजानः, शंका संजाता येषां ते शङ्किताः 'तारकादिभ्य इतच्'
इति इतच् । न शङ्किता इति अशङ्किताः = भयरहिताः, स्थास्यन्ति = भविष्यन्ति
इत्यर्थः । एष समासः=संतोषवचनसंक्षेपः । अयमेव सारांशो वा, वत्सराजदर्शने—
वत्सराजस्य दर्शने इति वत्सराजदर्शने । न उत्सारयितव्यः ।

राजा—इस प्रकार से आए हैं । अच्छा आज कवच उतार कर सेना विश्राम
करे । आज से मेरे पास गुप्त रूप से दूत भेजने वाले राजा निःशंक हो जायेंगे ।
सारांश यह है कि आज मैं (वास्तव में) महासेन कहलाने के योग्य हो गया हूँ ।

देवी—क्या अमात्य ही उसे लाए हैं ?

राजा—हां, और क्या ।

देवी—इसी कारण तो मैं वासवदत्ता को किसी को देना नहीं चाहती
(अर्थात् उसका विवाह किसी दूसरे से नहीं करना चाहती) ।

राजा—यह मेरा शत्रु है जिसे जीतकर मैंने पकड़ा है । बादरायण, शालङ्कायन
कहां है ?

काञ्चुकीयः—आहितो भद्रद्वारे ।

राजा—गच्छ । भरतरोहकं ब्रूहि—कुमारविधिविशिष्टेन सत्कारेण वत्सराजमग्रतः कृत्वा प्रवेश्यताममात्य इति ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः ।

राजा—एहि तावत् ।

काञ्चुकीयः—अयमस्मि ।

राजा—वत्सराजदर्शने कश्चिन्नोत्सारयितव्यः ।

शत्रुं पश्यन्तु मे पौराः श्रुतपूर्वं स्वकर्मभिः ।

सिंहमन्तर्गतामर्षं यज्ञार्थमिव संयतम् ॥ १० ॥

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः । (निष्क्रान्तः ।)

स्वकर्मभिः=स्ववीरताभिः, पुरुषार्थैः, बलाधिक्यैः वा । श्रुतपूर्वम्=प्राक्प्रसिद्धम् । मे = मम, शत्रुम् = रिपुम् , पौराः=पुरवासिनः जनाः (तथा) पश्यन्तु = अवलोकयन्तु, यथा यज्ञार्थम् यज्ञीयदेवोपहारार्थम् संयतम् = बद्धम्, अन्तर्गतामर्षम्—अन्तर्गतः = अन्तर्निगूढः अमर्षः = क्रोधः यस्य सः तम् तथोक्तम्, सिंहम् = मृगाधिराजम् इव पश्यन्तु । वत्सराजग्रहणम् सिंहग्रहणमिव मन्यन्ते इति भावः ॥ १० ॥

काञ्चुकी—भद्रद्वार पर खड़ा किया गया है ।

राजा—जाओ, भरत रोहतक से जाकर कहो कि राजकुमार के अनुरूप सत्कार से विधिपूर्वक वत्सराज को आगे कर के अमात्य को भीतर लाओ ।

काञ्चुकी—जैसी महासेन की आज्ञा ।

राजा—आओ ।

काञ्चुकी—मैं यहाँ हूँ ।

राजा—वत्सराज के दर्शन से कोई वंचित न किया जाय ।

अपने पराक्रम के कारण प्रसिद्ध मेरे शत्रु को पुरवासी लोग उस तरह (वैसे ही) देखें जैसे कि यज्ञ के लिये बंधे हुए सिंह को देखते हैं; जिसका क्रोध भीतर ही छिपा रहता है ॥ १० ॥

काञ्चुकी—जैसी महासेन की आज्ञा हो । (निकल जाता है ।)

१. आस्थितो द्वारे ।

देवी—बहूणि अम्बुदआणि इमस्मिं राअउत्ते अणुभूदाणि । ण खु
अहं ईदिसं पीदिजोगं महासेणस्स सुमरामि । [बहवोऽम्बुदया अस्मिन्
राजकुलेऽनुभूताः । न खल्वहमीदृशं प्रीतियोग्यं महासेनस्य स्मरामि ।]

राजा—अहमप्येतादृशं प्रीतिविशेषं न श्रुतपूर्वं स्मरामि, यथा गृहीतो
वत्सराज इति ।

देवी—वच्छराओ णं । [वत्सराजो ननु ।]

राजा—अयं किम् ।

देवी—बहूणि सम्बन्धप्पओअणागदाणि राअउत्ताणि सुदाणि । एदि-
णा ण पेसिदपुरुवो पुरुसो । [बहूनि सम्बन्धप्रयोजनागतानि राजकुलानि
श्रुतानि । एतेन न प्रेषितपूर्वः पुरुषः ।]

राजा—देवि ! महासेनशब्दमपि न गणयति, किं सम्बन्धमभिलषति ।

अस्मिन् राजकुले = राजवंशे, बहवः = नानाविधाः, अम्बुदयाः = ऐश्वर्याः,
अतः प्रसन्नताया अवसराः अनुभूताः = दृष्टाः, परन्तु ईदृशम् एवंविधम् प्रीति-
योग्यम् = वत्सराजप्रहणेन संजातहर्षम् संतोषस्थानम् वा महासेनस्य न खलु अहं
स्मरामि इत्यर्थः ।

बहूनि—राजकुलानि । सम्बन्धप्रयोजनाभिगतानि—सम्बन्धस्य प्रयोजनेन
आगतानि इति सम्बन्धप्रयोजनागतानि राजकुलानि = राजपुत्राः इत्यर्थः । प्रेषितपूर्वः
पुरुषः = दूतः पूर्वं न प्रेषितः इति भावः ।

देवी—इस राजकुल में अनेक उत्कर्षपूर्ण घटनाएँ देखी गईं परन्तु महासेन
को इस प्रकार की आनन्ददायिनी कोई अन्य बात मुझे याद नहीं पड़ती ।

राजा—मुझे भी इस प्रकार का संतोषजनक शुभ संवाद पहले कभी नहीं
सुनने में आया था जैसा यह कि 'वत्सराज पकड़ा गया' ।

देवी—वत्सराज !

राजा—हाँ ।

देवी—(वैवाहिक) संबन्ध करने के निमित्त बहुत से राजकुमार आए परन्तु
इसने किसी भी दूत को नहीं भेजा ।

राजा—देवि ! जब यह महासेन शब्द को कुछ नहीं समझता, तो फिर सम्बन्ध
करने की क्या बात है ।

देवी—ण गणैदि । किं बालो अपण्डितो वा । [न गणयति । किं बालः अपण्डितो वा ।]

राजा—बालः, न त्वपण्डितः ।

देवी—किण्णु हु एणं उत्सेअअदि । [किन्तु खल्वेनमुत्सेकयति ।]

राजा—उत्सेकयत्येनं प्रकाशराजर्षिनामधेयो वेदाक्षरसमवायप्रविष्टो भारतो वंशः । दर्पयत्येनं दायाद्यागतो गान्धर्वो वेदः । विभ्रमयत्येनं वयस्सहजं रूपम् । विस्त्रम्भयत्येनं कथमप्युत्पन्नोऽस्य पौरानुरागः ।

उत्सेकयति—उत्सेको = गर्वः तद्वन्तं करोति इत्यर्थः । राजेति । प्रकाशराज-
र्षिनामधेयः—प्रकाशानि प्रसिद्धानि राजर्षीणाम् नामधेयानि यस्मिन् (राजकुले)
सः प्रकाशराजर्षिनामधेयः । वेदाक्षरसमवायप्रविष्टः—क्रमवान् क्रमशः वर्ग-
सञ्चिवेशः 'अक्षरसमवायः' इति कथ्यते, वेदे = वेदरूपे अक्षरसमवाये प्रविष्टः
प्रतिपाद्यतया प्रवेशं गतः । वेदः यस्य नामोच्चारणं करोति इत्यर्थः । एवंभूतो
भरतवंशः एनम् = वत्सराजम् उत्सेकयति, तथा दायाद्यागतः—दायः = कुल-
धनम्, आद्यम् = भोज्यवस्तु—दायाद्यम्, दायाद्यत्वेन = वंशपरम्परया आगतः
लब्धः गान्धर्वो वेदः = सङ्गीतविद्या एनं दर्पयति । वयस्सहजम् = तारुण्यसचिवम्,
रूपम् = सौन्दर्यम् एनं विभ्रमयति । अभिमाने सुन्दरता अपि कारणमस्तीत्यर्थः ।

देवी—नहीं समझता ! यह क्या बाह्यावस्था के कारण या मूर्खतावश ऐसा करता है ? (आप के नाम के महत्त्व को कुछ नहीं समझता, इसका कारण या तो इसकी मूर्खता है या इसकी यह बाह्यावस्था) ।

राजा—यह लड़का तो है पर मूर्ख नहीं है ।

देवी—इसे किस बात का अभिमान है ?

राजा—भरतवंश, जिसमें अनेक प्रसिद्ध राजर्षि हो गए हैं और जिसकी चर्चा वेदों में भी धाई है, इसे अभिमानी बना रहा है । संगीत विद्या जो इसकी खानदानी (वपौती) है, इसके दर्प को बढ़ा रही है । अवस्था के योग्य इसकी सुन्दरता ने इसको अभिमानी बना रक्खा है और पुरवासियों का प्रेम इसे विश्वास दिला रहा है—अर्थात् अपनी प्रजावत्सलता का इसे बहुत बड़ा विश्वास है ।

देवी—अभिलषणीया वरगुणा । कस्स वामदाए दोसो संवुत्तो ।
[अभिलषणीया वरगुणाः । कस्य वामतया दोषः संवृत्तः ।]

राजा—देवि ! किमिदानीमस्याने विस्मितासि ।

पश्य—

अग्निः कक्ष इवोत्सृष्टो दहत् कात्स्न्येन मेदिनीम् ।
अस्य मे शासनं दीप्तं विपयान्तेऽवसीदति ॥ ११ ॥

कथमपि उत्पन्नः अस्य पौरानुरागः—पौराणां पौरेषु वा अनुरागः इति पौरा-
नुरागः प्रजावत्सलता एनं विस्रम्भयति = विश्वासयति ।

वरगुणाः—वरस्य गुणाः अभिलषणीयाः = वाञ्छनीयाः सन्ति । कस्य
गुणस्य वामतया = अनभिलषणीयतया दोषः संवृत्तः दूषितो भवतीत्यर्थः ।

कक्षे = तृणगुल्मे तृणसमूहे वा, उत्सृष्टः = क्षिप्तः, अग्निः इव मेदिनीम् =
वसुन्धराम्, पृथ्वीम्, कात्स्न्येन = कृत्स्नस्य भावः कात्स्न्यम् तेन तथोक्तेन सर्वतो-
भावेन, दहत् निखिले पृथ्वीमण्डले प्रसरत् इत्यर्थः । दीप्तम् = ज्वलितम्, मे = मन,
शासनम् = आज्ञा, अस्य = उदयनस्य, विपयान्ते = जनपदसीमायाम्, अवसीदति—
न प्रसरति सर्वेषु राजसु मम शासनमनुत्सरत्सु अयमेको वत्सराजः (शासनं)
लह्वयति इति मां प्रति अप्रहृत्यमेवास्य दूषणमिति भावः ॥ ११ ॥

देवी—ये गुण तो वर में वाञ्छनीय हैं । किस (गुण) की अवाञ्छनीयता के
कारण ये सब दूषित हो रहे हैं ।

विष्णी—रानी के कहने का आशय यह है कि कुलीनता, सुन्दरता, कुशलता
और प्रजा के प्रति वात्सल्य भाव ये सब तो ऐसे गुण हैं जो वर में होने चाहिए
और ये सब वत्सराज में हैं भी । पर क्या बात है कि आप इनको दोषी ठहराते हैं ?
निश्चय ही आप उसके प्रति ईर्ष्या रखते हैं । यह तो इसी से मालूम हो जाता है ।

राजा—देवि ! तुम इस विषय में क्यों आश्चर्य करती हो ?

देखो—

तृणसमूह में फेंकी हुई लाग के समान सारी पृथ्वी को जलाता हुआ मेरा
शासन इसके देश में नहीं चलता । [प्रद्योत के कहने का भाव यह है कि मैं इतना
प्रतापी राजा हूँ कि सम्पूर्ण भूमण्डल पर मेरा शासन मान्य है पर इसके देश में
मेरा कुछ प्रभाव नहीं है] ॥ ११ ॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महासेनः । यथाज्ञाप्रयुक्तसत्कारं प्रविष्टः शालङ्का-
यनः । स तु विज्ञापयति—इदं भरतकुलोपभुक्तं वत्सराजकुले द्रष्टव्यं घोष-
वती नाम वीणारत्नम् । महासेनः प्रतिग्राहयितव्य इति । (वीणां दर्शयति ।)

राजा—प्रतिगृहीतं जयमङ्गलम् । (वीणां गृहीत्वा) इयं सा घोषवती
नाम । यैषा,

श्रुतिसुखमधुरा स्वभावरक्ता करजमुखोल्लिखिताग्रघृष्टतन्त्री ।
ऋपिवचनगतेव मन्त्रविद्या गजहृदयानि वलाद्वशीकरोति ॥१२॥

भरतकुलोपभुक्तम्—भरतकुलेन उपभुक्तम् इति तथोक्तम्, वत्सराजकुले द्रष्ट-
व्यम् = दृष्टिप्रियम्, वीणारत्नम् = प्रशस्ता वीणा । प्रतिग्राहयितव्यः = दातव्यः ।

जयमङ्गलम् = जयरूपस्य मङ्गलस्य ज्ञापकत्वात् जयमङ्गलम् वीणारत्नमित्यर्थः ।

श्रुतिसुखमधुरा—श्रुतिसुखेन मधुरा निस्स्वनेन स्वकीयशब्देन वा कर्णसुख-
जननी अत एव मधुरा = दर्शनीया । स्वभावरक्ता—स्वभावेन रक्ता इति
स्वभावरक्ता रागाख्यगीतिधर्मवती । करजमुखोल्लिखिताग्रघृष्टतन्त्री—करजाः नखाः,
करजानाम् मुखैः इति करजमुखैः = नखाग्रभागैः यद् उल्लिखितम् = उल्लेखनम्
ऊर्ध्वभागे स्पर्शनम् तेन अग्रघृष्टा अग्रे वादिता नादार्थम् तन्त्री यस्याः सा करज-

(प्रवेश कर)

कञ्चुकी—महासेन की जय हो । आपके आदेशानुसार सत्कार पाकर शालं-
कायन आए हैं । उनका कहना है—भरतवंशवालों से उपभुक्त वत्सराज के
कुल में की प्रिय यह घोषवती नाम की श्रेष्ठ वीणा है । यह महासेन को दे दी
जाय । (वीणा दिखाता है)

राजा—जयमंगल (वीणा रत्न) ले लिया । (वीणा लेकर) यह वही घोष-
वती नाम की वीणा है जोः—

कानों को सुख देने वाली सुन्दर तथा स्वभाव से ही (नानाविध) रागों
को निकालनेवाली और नख के अग्रभाग से जिसके तार घजाये जाते हैं ऐसी
यह वीणा ऋषियों के वचन के अन्तर्गत मन्त्रविद्या की तरह हाथियों के हृदय
(मन) को वश में कर लेती है ॥ १२ ॥

भोः ! समरावजितानां रत्नानामिष्टजनसम्भोगः प्रीतिमुत्पादयति ।

अर्थशास्त्रगुणग्राही ज्येष्ठो गोपालकः सुतः ।

गान्धर्वद्वेषी व्यायामशाली चाप्यनुपालकः ॥ १३ ॥

क नु खल्वियं सुन्यस्ता भवेत् ? देवि ! वासवदत्ता वीणामुपक्रान्ता ननु ?

देवी—आम् ।

राजा—तेन हि इयमस्यै प्रदीयताम् ।

सुखोल्लिखिताग्रष्टतंत्री, वीणायाः विशेषणमस्ति । ऋषिवचनगता मंत्रविद्या इव गजहृदयानि—गजानां हृदयानि—मनांसि बलात्=हठात् वशीकरोति इत्यर्थः ॥ १२ ॥

समरावजितानाम्—समरे = संग्रामे अवजितानाम् = वशीकृतानाम् रत्नानाम् इष्टजनसंभोगः—इष्टेन = श्रेष्ठजनेन, संभोगः = श्रेष्ठजनकर्तृकोऽनुभवः प्रीतिमुत्पादयति आनन्दं जनयतीत्यर्थः ।

कस्मै वीणा दातव्या, एतदेव स्पष्टीकरोति—अर्थशास्त्रेत्यादिना ।

मम ज्येष्ठः=अग्रजः, सुतः=पुत्रः, गोपालकः (गोपालक इति तस्य ज्येष्ठ-पुत्रस्य नाम आसीत्) अर्थशास्त्रगुणग्राही—अर्थशास्त्रम् = राजविद्या, तस्य गुणग्राही = ज्ञाता अस्ति (नहि खलु संगीतविद्यायाः इति ध्वन्यते) । अनुपालकः = गोपालकानुजन्मा (मम सुतः) व्यायामशाली = मल्ल-विद्याप्रेमी, अत एव गान्धर्व-द्वेषी = संगीतविद्यायामरसिकः इति भावः ॥ १३ ॥

सुन्यस्ता = सुष्टु निक्षिप्ता । उपक्रान्ता=अभ्यसितुमारब्धवती । क्व नु खलु=कस्मिन्निष्टजने ।

समर में जीते हुए रत्नों का श्रेष्ठ जन द्वारा उपभोग आनन्द का देने वाला है । मेरा ज्येष्ठ पुत्र गोपाल तो अर्थशास्त्र का जाननेवाला है, उससे छोटा व्यायाम का प्रेमी है और गानविद्या में उसकी स्पृहा नहीं है ॥ १३ ॥

यह वीणा किसको दूँ ? देवि ! क्या वासवदत्ता वीणा का अभ्यास करने लगी है ?

देवी—हाँ ।

राजा—इस लिये उसी को यह वीणा दी जाय ।

देवी—वीणापदाणैः भूओ वि उन्मत्ता विअ चिट्ठदि । [वीणा-
प्रदानेन भूयोऽप्युन्मत्तेव तिष्ठति ।]

राजा—क्रीडतु क्रीडतु । नैतत् सुलभं श्वशुरकुले । बादरायण ! क सा ?

काञ्चुकीयः—अमात्येन सहोपविष्टा ।

राजा—अथ वत्सेष्वधिकृतः ।

काञ्चुकीयः—आहितविनयत्वात् पादयोरङ्गे तस्य बहुप्रहारत्वाच्च
स्कन्धवाहनेन शयनीयेन मध्यमगृहे प्रवेशितः ।

राजा—हा धिग् !! बहुप्रहारः । एष इदानीं निरुपस्कृतस्य तेजसो
दोषः । नृशंसः खल्वस्मिन् काले उपेक्षितवान् । बादरायण ! गच्छ ।
भरतरोहकं ब्रूहि—क्रियतामस्य व्रणप्रतिकर्मेति ।

काञ्चुकीयः—पादयोः = चरणयोः आहितविनयत्वात्—विनीयतेऽनेनापरा-
धीति विनय इह निगडः 'बिडी' इति लोके प्रसिद्धः, स आहितो = निवेशितो यस्य स
आहितविनयः, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मात् ।

राजेति—हा धिगिति बहुप्रहारात्तुशोचनम् । निरुपस्कृतस्य = अनाहित-
संस्कारस्य तेजसः अयं दोषः । अस्मिन्=व्रणप्रतिकर्मार्हे समये एतस्य उपेक्षां कुर्वन्
जनः नृशंसः घातुकः खलु भवति । व्रणप्रतिकर्म = व्रणचिकित्सा ।

देवी—वीणा पाने से तो वह और भी उन्मत्त हो जायगी । तारपर्यं यह है कि
वीणा के बिना ही वह संगीत में इतना रम गई है, यदि उसे वीणा दे दी जाय
तो वह और भी उन्मत्त हो जायगी ।

राजा—खेलने दो, खेलने दो । यह तो सुसुराल में नहीं सुलभ हो सकती ।
बादरायण ! वह कहाँ है ?

काञ्चुकी—मंत्री के साथ बैठी है ।

राजा—वत्सराज कहाँ है ?

काञ्चुकी—पैर में बेड़ी पड़ी रहने से और शरीर में बहुत चोट लगाने के कारण
पालकी में बैठा कर उसे मध्यम गृह में ठहरा दिया है ।

राजा—हाय ! इतनी अधिक चोट ! यह तो उद्धत तेज का दोष है । ऐसे समय
में इसकी उपेक्षा कर के बहुत अनुचित किया । बादरायण ! भरतरोहक से जाकर
कहो कि इसके घावों में मलहम-पट्टी बाँधे ।

कानुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः ।

राजा—अथवा एहि तावत् ।

कानुकीयः—अयमस्मि ।

राजा—अस्य सर्वदर्शनमविमुक्तसत्कारमवगन्तव्यम् । आकारसूचिता
अस्य प्रीतयो विज्ञेयाः । अतिक्रान्तविग्रहाश्रिताः कथा न कथयितव्याः ।
क्षुतादिप्रयोगेष्वर्वाशपोऽभिधेयाः । कालसंवादिना स्तवेनार्च्यः ।

कानुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु
महासेनः । पथ्येव कृतव्रणप्रतिकर्मा वत्सराजः । अकालस्तावदिदानीं

सर्वदर्शनम् = अन्तर्गताभिलापसूचनी सर्वविद्यादृष्टिः, अविमुक्तसत्कारम्—
यथा स्यात्तथा बहुमानपूर्वकम् अवगन्तव्यम् = अवगम्य सफलयितव्यम् । आकार-
सूचिताः = चेष्टाभिव्यक्ताः प्रीतयः = प्रीतिविषयाः, विज्ञेयाः = ज्ञातव्याः । अतिक्रान्त-
विग्रहाश्रिताः—अतिक्रान्तः विग्रहः = युद्धम्, अतिक्रान्तविग्रहः तमाश्रिताः इति
अतिक्रान्तविग्रहाश्रिताः । कालसंवादिना स्तवेन = स्नानजागरणभोजनादिसमये
उचितस्तुत्या, समयानुसारप्रशंसया इति भावः ।

पथ्येव—पथि एव = मार्गे एव । कृतं व्रणप्रतिकर्म यस्य सः कृतव्रणप्रतिकर्मा ।

कानुकी—जैसी महासेन की आज्ञा ।

राजा—अथवा यहाँ आओ ।

कानुकी—मैं यहाँ हूँ ।

राजा—इसका सब प्रकार से सत्कार करना । इसकी आकृति (रूप) से
ही समझ लेना कि यह क्या चाहता है । बीते हुए युद्ध की चर्चा न करना । जब
इसको जमुहाई अथवा छोंक इत्यादि आवे तो आशीर्वादात्मक वचन का प्रयोग
करना । समयानुसार पूजा की सामग्री से इसकी पूजा करना ।

टिप्पणी—लोक में प्रचलित है कि जब किसी को छोंक या जमुहाई आती है
तो अक्षर लोग कहते हैं 'शतं जीव' । उसी बात से महासेन का तात्पर्य है ।
राजाओं की स्तुति भिन्न-भिन्न समय पर भिन्न-भिन्न रीति से बंदीजन करते हैं ।
महासेन के कहने का यही अभिप्राय है कि इसी प्रकार इसकी भी स्तुति की जाय ।

कानुकी—जैसी महासेन की आज्ञा—(जाकर प्रवेश कर) महासेन की जय
हो । वत्सराज की मलहम-पट्टी मार्ग में ही हो गई । अब दूसरी पट्टी बांधने का

द्वितीयस्य प्रतिकर्मण इति । मध्याह्नमारोहति दिवाकरः ।

राजा—अथ कस्मिन् प्रदेशे वीरमानी ?

काञ्चुकीयः—मयूरयष्टिमुखे ।

राजा—हा धिग्, अनाश्रयणीयः खल्वयं देशः । आतपप्रातिकूल्यार्थं मणिभूमिकायां प्रवेशयेत्याज्ञापय ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महासेनः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) यदाज्ञप्तं महासेनेन तत् सर्वमनुष्ठितम् । अमात्यस्तु भरतरोहको महासेनं द्रष्टुमिच्छति ।

राजा—व्यक्तं न रोचते तस्मै वत्सराजसत्क्रिया । अस्यैव नीतेः परिश्रमः । अहमेवैनमनुनयामि ।

मयूरयष्टिमुखे—मयूरस्त्यत्यर्थम् यष्टयो यत्र स्थापिताः स सौवविशेषः, तस्य मुखे अग्निमकक्षायामित्यर्थः ।

अनाश्रयणीयः न आश्रयणीयः इति अनाश्रयणीयः = अधिवस्तुमयोग्यः, आतपप्रातिकूल्यार्थं—आतपसन्निकर्षाद् इत्यर्थसिद्धम्, तद्वारणाय इति भावः ।

मणिभूमिकायाम् = मणिप्रचुरकक्षायाम् ।

व्यक्तम्=नूनम्, अचश्यम् । एषः=वत्सराजग्रहणरूपकार्यविशेषः; अस्य नीतेः

यह समय नहीं है । सूर्य भी चढ़ आया है और दोपहर हो गया है ।

राजा—वह मानी वीर कहाँ है ?

कांचुकी—मयूरयष्टि नामक (महल) के अगले भाग में ।

राजा—यह स्थान रहने योग्य नहीं है, क्योंकि यहां धूप अधिक आती है । धूप से बचने के लिये मणिमय भाग में उसे स्थान दो ।

कांचुकी—महासेन की जैसी आज्ञा (निकल कर फिर प्रवेश कर) जो कुछ महासेन ने आज्ञा दी थी वह सब कर दिया गया । मंत्री भरतरोहक महासेन का दर्शन करना चाहते हैं ।

राजा—अवश्य, वत्सराज का यह सत्कार उसे अच्छा नहीं लग रहा है । उसी की नीति का यह फल है (कि वत्सराज पकड़ा गया) । मैं ही इसको समझाऊँगा ।

देवी—किं सम्बन्धो णिषिदो ? [किं सम्बन्धो निश्चितः ?]

राजा—न तावन्निश्चयो गम्यते ।

देवी—अलं दाणि तुवरिअ । बाला मे दारिआ । [अलमिदानीं त्वरित्वा । बाला मे दारिका ।]

राजा—यदभिरुचितं भवत्यै । प्रविशत्वभ्यन्तरम् ।

देवी—जं महासेणो आणवेदि । (निष्क्रान्ता सपरिवारा ।) [यन्महासेन आज्ञापयति ।]

राजा—(विचिन्त्य)

पूर्वं तावद् वैरमस्यावलेपादानीते-

ऽस्मिन् स्यात् तु मध्यस्थता मे ।

परिश्रमः = भरतरोहकनीतिप्रयोगप्रयासः ।

पूर्वं तावद् = ग्रहणात् पूर्वम् आनयनात् प्राक् इत्यर्थः । अस्य = वत्सराजस्य, अवलेपात् = अभिमानात्, दर्पात् मम वैरम् = शत्रुता, विरोधः आसीत् । अस्मिन् वत्सराजेऽत्र आनीते सति मे मध्यस्थता = उदासीनता, शत्रुमित्रभाव-

देवी—क्या (विवाह) सम्बन्ध ठीक हो गया ?

राजा—अभी तो निश्चय नहीं हुआ ।

देवी—अब शीघ्रता न कीजिये । मेरी लड़की अभी छोटी है ।

राजा—जो तुम्हें अच्छा लगे (वही करो) । अन्दर चलो ।

देवी—जैसी महासेन की आज्ञा (परिचारकों-पारिचारिकाओं के साथ निकल जाती है) ।

राजा—(चिन्ता करके)

पहले तो इसके अभिमान के कारण मेरी इसकी शत्रुता थी । इसके यहाँ (बन्दी बनाकर) ले आने पर मैं तटस्थ हो गया । परन्तु युद्ध में व्यग्र और

युद्धक्लिष्टं संशयस्थं विपन्नं श्रुत्वा
त्वेन संशयं चिन्तयामि ॥ १४ ॥

(निष्क्रान्तौ ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

रहिता । स्यात् = भवेत्; अहम् तदस्यो जातः इत्यर्थः । किन्तु युद्धक्लिष्टम्—
युद्धे क्लिष्टम् संग्रामपीडितं विपन्नम् = ग्रहणरूपां विपत्तिं प्राप्तम् । एनम् संशय-
स्यम् = 'जीवति वा न वा ?' इति संदेहस्य विषयभूतम् श्रुत्वा = निश्चय्य संशयम्
चिन्तयामि = तज्जीवितसन्देहं स्मरन्नाधिमान् भवामीत्यर्थः । चिन्तिरिह मनो-
व्ययाकरे स्मरणे वर्तते । स्निग्धचेष्टितं खलु तदेतच्चिन्तनमित्यभिप्रायः । अथवा
संशयं चिन्तायामीत्यस्यायमर्थः—संशयं संशयहेतुं रुजाम्, चिन्तयामि चिकि-
त्सारम्भणैः प्रत्यवेक्षे इति ॥ १४ ॥

आपद्ग्रस्त तथा संशय में पड़े हुए (कि जीवित है या मर गया) इसको सुन-
कर मैं भी चिन्ता में पड़ गया हूँ ।

(दोनों निकल जाते हैं)

॥ दूसरा अङ्क समाप्त हुआ ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति डिण्डिकवेपो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निरूप्य) भो ! देवउलपीठिआए मम मोदअमल्लअं
णिक्खिविअ दक्खिणामासआणि गणिअ वन्धिअ पडिणिवुत्तो दाणि
मोदअमल्लअं ण पेक्खामि । (विचिन्त्य) आ ! एकमोदअपरितोसिदो
ण दाव ओलगो मं अणुसरदि । उच्चदाए पाआरस्स अगई कुक्कुराणं ।
अक्खदभत्तदाए अलोहणीअं पहिआणं । आदु अपि णं खाआमि ।
भोदु ओगारइस्सं दाव अहं । ही ही बुड्हो विअ सूअरवत्थी सुद्धवादं
एव उगिरामि । अहव लोहिदकच्चाअणीए केरअं मम केरअं ति करिअ
सिवेण पडिहत्थीकिदं भवे । (निरूप्य) जदि वि एसो बम्हआरी बहु-
केहि रूवेहि अविणअं करेदि । भोदु पेक्खिस्सं दाव अहं । भो ! एदं खु
मम मोदअमल्लअं सिवस्स पादमूले चिट्ठइ । जाव णं गल्लामि । देहि
भट्टा ! देहि मे मोदअमल्लअं । भट्टा ! तुवं वि मम चोरो सि । अविहा !
आलिहिदं खु मम मोदअमल्लअं संदावतिमिरेण सुट्ठु ण पेक्खामि ।

डिण्डिकवेपः = डिण्डिको नाम यो विकृतवेपभाषणादिना जनस्य हास्यं जन-
यन् भिक्षामर्जयति स उच्यते । तस्येव वेपो यस्य स डिण्डिकवेपः ।

(डिण्डिक वेप में विदूषक का प्रवेश)

विदूषक—अरे ! शिवालय के चबूतरे पर मैं अपना सुन्दर मोदक (लड्डू)
रखकर दक्षिणा में पाये हुए सुवर्ण-खण्डों को गिनकर और बाँधकर (चला गया
था), पर लौटने पर मैं अपने लड्डूओं को नहीं देखता हूँ । (यह भिन्न भी)
तो जो एक लड्डू खाकर सन्तुष्ट हो गया था, मेरे पीछे-पीछे नहीं आया ।
चहार दिवाली के ऊँचे होने से कुत्ते भी नहीं आ सकते । पथिक भी इसे न
लेंगे, क्योंकि उनके पास खाने की सामग्री पर्याप्त है अथवा मैंने ही इनको न
खा डाला हो । अच्छा, अब मैं उगलता हूँ । अरे मेरे उगलने से केवल शुद्ध वायु
ही निकल रही है जैसे कि फूले हुए सूकर (सूअर) के पेड़ से । अथवा रक्त-
चासुण्डा की वस्तुओं को अपनी समझ कर शंकर ने ही उसे ले लिया हो ।
अथवा इस ब्रह्मचारी (गणेश) ने तो यह अनर्थ (मोदक की चोरी) नहीं
किया ? अच्छा देखता हूँ । अरे ! यह मेरा लड्डू शिव जी के चरण के पास है ।

भोदु पमजिस्सं दाव अहं । ही ही साहु ले चित्तअर ! भाव ! साहु ।
जुत्तलेहदाए वण्णाणं जह जह पमज्जामि, तह तह उज्जलदरं होइ ।
भोदु, उदएण पमजिस्सं । कर्हिं गु हु उदअं ? इदं सोहणं सुद्धतडाअं ।
अहं विअ सिवो वि दाव एदस्सि मोदअमल्लए णिरासो होदु । [भोः !
देवकुलपीठिकायां मम मोदकमल्लकं निक्षिप्य दक्षिणामापकान् गणयित्वा वदुध्वा
प्रतिनिवृत्त इदानीं मोदकमल्लकं न प्रेक्षे । आ ! एकमोदकपरितोपितो न तावदवलग्नो

देवकुलपीठिकायां—देवकुलस्य = शिवालयस्य पीठिकायाम् अलिन्दे । मोदक-
मल्लकम्—मोदकाः = अपूपविशेषाः तद्युक्तं मल्लकं = पात्रम्, 'मल्लः पात्रे
कपोले च मत्स्यभेदे वलीयसि' इति मेदिनी । निक्षिप्य = स्थापयित्वा । दक्षिणा-
मापकान् = ऋत्विजे दीयमाना भूतिः दक्षिणा दक्षिणात्वेन लब्धान् हेमलवान् ।
गणयित्वा वदुध्वा प्रतिनिवृत्तः—प्रतिनिवृत्त्येत्यर्थः, मोदकमल्लकं न प्रेक्षे इति बाह्यः
अर्थः । द्वितीयार्थः—देवस्य = महासेनदेवस्य कुलपीठिकायां = वंशपीठिकायां
मालिकायाम् कीर्तिगौरवाधिष्ठानभूतायाम् वासवदत्तायामित्यर्थः । मम मोदक-
मल्लकम् = प्रियश्रेष्ठम् वत्सराजम् निक्षिप्य तस्मिन् दृष्टानुरागा सा तमवश्यं चिन्त-
यिष्यति इति विसम्भात् अर्पयित्वा इत्यर्थः । अथवा अर्पितम् आत्मानम् विज्ञाय
इत्यर्थः । दक्षिणामापकान् गणयित्वा = वत्सराजदत्तानि प्रतिसन्देशवाक्यानि ज्ञात्वा
बुद्ध्वा मनसि स्थिरीकृत्य प्रतिनिवृत्तः अहम् इदानीं मोदकमल्लकम् = मोदकस्य
सन्तोषस्य वासवदत्ताहरणरूपस्य कार्यस्य मल्लकम् निर्वहणसमर्थम् पात्रम् यौगन्व-
रायणं मन्त्रार्थम् कृतसमयम् न पश्यामि इत्यभिप्रायः । अवलग्नः = अवसक्तः
मोदकखादनसक्तः मोदकानयनवेलायां तदाशया पथि सङ्गतो वा भिक्षुक इत्यर्थः ।

इनको लेता हूँ । ऐ स्वामी ! मेरा मोदक दो; मेरा लड्डू दो । अरे स्वामी !
तुम्हीं ने लड्डू चुराया है । स्वामी ! तुम्हीं तो मेरे चोर हो । चित्र मैं चित्रित
अपने मोदक को मैं तेज धूप के कारण चकाचौंध हुई अपनी आँखों से नहीं देख
रहा हूँ । अब मैं इनको हूँ हूँगा । धन्य रे चित्रकार ! धन्य ! रङ्ग इसमें इस
प्रकार से भरे गए हैं कि जैसे जैसे साफ करता हूँ वैसे-वैसे वह अधिक सफेद
होता जा रहा है । तथापि, जल से साफ करूँगा । जल कहाँ है । यह स्वच्छ
सरोवर है । मेरी तरह महादेव जी को भी इस लड्डू के विषय में निराश
होना पड़े ।

मामनुसरति । उच्चतया प्राकारस्यागतिः कुक्कुराणाम् । अक्षतभक्तयालोभनीयं पथिकानाम् । अथवा अध्येनं खादामि ? भवतु, उद्गरिष्यामि तावदहम् । ही ही वृद्ध इव सूकरवस्तिः शुद्धवातमेवोद्गिरामि । अथवा लोहितकात्यायन्याः सम्बन्धि मम सम्बन्धीति कृत्वा शिवेन प्रतिहस्तीकृतं भवेत् । यद्यप्येव ब्रह्मचारी बहुकै रूपैरविनयं करोति । भवतु, प्रेक्षिष्ये तावदहम् । भोः ! एष खलु मम मोदकमल्लकः शिवस्य पादमूले तिष्ठति । यावद् एनं गृह्णामि । देहि भर्तः ! देहि मे मोदकमल्लकम् ।

हीशब्दो हर्षे । वृद्धः = आध्मातः । सूकरवस्तिः—सूकरस्य वस्तिः इति सूकरवस्तिः = वराहभूनाशय इवेत्यर्थः । शुद्धवातम् = मोदकगंधशून्यम् वायुमेव निस्सारयामि इति वाह्योऽर्थः । द्वितीयाभ्यन्तरार्थः—केवलम् शुद्धवाक्यमेव उद्गिरामि = उक्तवान् ।

लोहितकात्यायन्याः सम्बन्धि तन्मन्दिरलब्धत्वात् तदीयमित्यर्थः, मम सम्बन्धीति कृत्वा स्वपरिचारदैवतस्वामिकम् द्रव्यम् स्वीयमिति मत्वा । लोहितकात्यायन्याः—इति लोहितकात्यायनी = चामुण्डा, देवी । प्रतिहस्तीकृतम् भवेत् = स्वहस्तगतम् कृतम् स्यात् । द्वितीयायः—अथवा लोहितकात्यायन्याः सम्बन्धि = वासवदत्तायाः सम्बन्धि चत्सराजरूपम् वस्तु मत्सम्बन्धीति कृत्वा मद्दश्यमनायासेन कौशाम्बीं नेतुं शक्यमिति मत्वा मोदकं प्रियं कर्तुम् संकेतितपूर्वम् कौशाम्बीप्रयाणविषयम् मंत्रणकर्म प्रतिहस्तीकृतम् भवेत्—अप्रधानीकृतम् भवेत् । यद्यप्येव ब्रह्मचारी—यद्यपि = अथवा एकस्मिन् निर्जने देवालये प्रतिष्ठितः गणेश इति भावः । एष ब्रह्मचारी = ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी बहुकैः रूपैः = अनेकप्रकारैः अविनयम् = दुर्वृत्तम् मोदकापहाररूपम् करोति = कृतवान् । भवतु प्रेक्षिष्ये तावत् अहम् । द्वितीयायः—शिवस्यार्चनां करिष्यामि अथवा यावत् कालं यौगन्धरायणः न आगमिष्यति तावत् प्रेक्षिष्ये इत्यर्थः । मोदकमल्लकः शिवस्य पादमूले तिष्ठति । द्वितीयायः—मोदकमल्लकवासवदत्तासहितवत्सराजहरणरूपम् शिवस्य यौगन्धरायणस्य पादमूले तिष्ठति यौगन्धरायणैकसाध्यत्वात् तदधीनमित्यर्थः । एनम् गृह्णामि स्पष्टार्थः । द्वितीयायः—‘वासवदत्तासहितवत्सराजप्रलायनरूपाभिलाषः पूर्णो भवेत्’ इत्येवं याचनां करोमि ।

आभ्यन्तरार्थः—प्राकारस्य प्राकारतुल्यस्य यौगन्धरायणस्य उच्चतया प्रणीतत्वेन हेतुना कुक्कुराणां नीचबुद्धित्वेन श्वतुल्यानां महासेनसचिवानाम् अगतिः,

भर्तः ! त्वमपि मम चोरोऽसि । अविधा ! आलिखितं खलु मम मोदकमल्लकं सन्तापतिमिरेण सुष्ठु न प्रेक्षे । भवतु, प्रमार्जिष्यामि तावदहम् । ही ही साधु रे चित्रकर ! भाव ! साधु । युक्तेलेखतया वर्णानां यथा यथा प्रमार्जिम, तथा तथो-

गतिरुपायो नास्ति, अर्थात् यौगन्धरायणम् विप्रहीतम् । अतो महासेनसचिवैः स विज्ञाय निगृहीत इति शङ्काया नावकाशः । अक्षतभक्ततया = अहीनान्ततया पाथेयसम्पन्नतया हेतुना । अलोभनीयम् = अभिलषणीयम् न भवति, अध्वगानाम् = पथिकानाम् । आभ्यन्तरार्थः—पथिकानाम् = नित्यसंचारितया पथिकतुल्यानाम् चाराणाम् । अक्षतभक्ततया = भोगोपभोगवस्तुसम्पन्नतयेति भावः । अतएव अलोभनीयम्—स्वामिसकाशात् प्राप्तव्यं किमपि नास्ति एवञ्च पूर्णकामताहङ्कारप्रस्ततया महासेन-चाराणाम् स्वकर्मणि यथावद् व्यापाराभाव इति भावः । अतः यौगन्धरायणः चारैः विज्ञाय गृहीतो भविष्यति इति आशङ्कायाः अनवकाशः । अथवा पथिकानाम् = अस्मद्भृत्यानाम् गूढचारिणाम्, अक्षतभक्ततया = अक्षतया अनपायया भक्ततया स्वाम्यनुरागेण हेतुना अलोभनीयम् शत्रुपक्षसकाशात् स्पृहणीयं किमपि नास्ति । तेनास्मदीयैः मृत्यैः परप्रलोभनदूषितैः यौगन्धरायणो ग्राहित इति न शङ्कनीयम् ।

अथवा अपि एनम्—अथवा एनम् मोदकम् अपि खादामि ? भक्षितवान् किम् इति बाह्योऽर्थः । अथवा अहमेव प्रमादयुक्तं वचनमभिधाय यौगन्धरायणं नाशितवानिति आभ्यन्तरार्थः ।

उद्गरिष्यामि तावत्—उदरात् वहिः करिष्यामि इति बाह्यार्थः । प्रमाद-युक्तवचनं आलोचयिष्यामीति आभ्यन्तरार्थः । अविधा—इति खेदे, दुःखसूचकं अव्ययपदम् । आलिखितम्—आलेख्ये = चित्रेऽर्पितम् न तु सत्यम् । सन्तापति-मिरेण—सन्ताप एव तिमिरम्, तेन सन्तापतिमिरेण = उग्रतापाभिघातजनितेन चक्षुर्जडिम्ना । प्रमार्जयिष्यामि = करेणाभिमृश्य शोधयिष्यामि ।

ही हीति शब्दो हर्षसूचकः । चित्रकर ! = आलेख्यशिल्पिन् । वर्णानाम् = शुक्लनीलादीनां वर्णानाम् । युक्तेलेखतया = पर्याप्तनिवेशितया हेतुना । यथा यथा प्रमार्जिम तथा तथा उज्ज्वलवर्णम् भवति । द्वितीयार्थः—हे चित्रकर ! = अद्भुत-नीतिप्रयोगकुशल ! (यौगन्धरायण) । युक्तेलेखतया = यथाहं प्रणयनतया । वर्णानाम् = प्रकाराणाम् त्वदीयकार्यविधानानाम् इत्यर्थः । प्रमार्जिम = सारतां

उज्ज्वलतरं भवति । भवतु, उदकेन प्रमार्जिष्यामि । कुत्र तु खलूदकम् ? इदं शोभनं शुद्धतटाकम् । अहमिव शिवोऽपि तावद् एतस्मिन् मोदकमल्लके निराशो भवतु ।]

(नेपथ्ये)

मोदआ ! मोदआ ! हहह । [मोदकाः । मोदकाः । हहह ।]

विदूषकः—अविहा ! एसो उन्मत्तओ मम मोदअमल्लअं गह्णिअ हस-
माणो फेणायमाणमलिणवरिसारच्छोदअं विअ इदो एवाहावइ । चिट्ठ
चिट्ठ उन्मत्तअ ! चिट्ठ । इमिणा दण्डअट्टेण सीसं दे भिन्दामि । [अविहा !
एए उन्मत्तको मम मोदकमल्लकं गृहीत्वा हसमानः फेनायमानमलिनवर्षारथ्यो-
दकमिवेत एवाधावति । तिष्ठ तिष्ठोन्मत्तक ! तिष्ठ । अनेन दण्डकाष्टेन शीर्षं
ते भिनत्ति ।]

(ततः प्रविशत्युन्मत्तकः ।)

तथा असारतां च विवेचयामि । उज्ज्वलतरम् = सारतरम्, उदकेन प्रमार्जिष्यामि
स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयार्थः—उदकव्याजेन इदं सूचयति यत् कश्चित् कश्चिन् जले
आत्मानं गोपयित्वा मम गोपनीयवचनं शृणोति नवेति भावः । शोभनतटाकम्-
शुद्धं निर्मलजलम् अयं च जनसान्निध्यदोषरहितम् तटाकं यस्मिन् तत् तथा-
भूतम्—अतएव शोभनम् मङ्गलकरम् ।

अहमिव भवतु—स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयार्थः—शिवोऽपि यौगन्धरायणोऽपि ।
एतस्मिन् मोदकमल्लके = वासवदत्तारहितवत्सराजहरणे । निराशो भवतु=त्यक्ता-
भिलाषो भवतु ।

गृहीत्वा=अपहृत्य । रथ्योदकमिव=प्रतोलीजलवत् इत एव=अत्रैव, आधावति=
द्रुतमागच्छति । द्वितीयार्थः—उन्मत्तकः=उन्मत्तसदृशः यौगन्धरायणः । मोदकमल्ल-

(नेपथ्य में)

मोदक, मोदक, ह ह ह !

विदूषक—यह उन्मत्तक मेरे मोदक को लेकर हँसता हुआ वर्षा के समय गली
के गन्दे फेनयुक्त जल के समान इधर ही आ रहा है । उन्मत्तक ! ठहरो ठहरो ।
इस ढण्डे से तुम्हारा सिर फोड़ूँगा ।

(इसके बाद उन्मत्तक (यौगन्धरायण) का प्रवेश ।)

उन्मत्तकः—मोदआ ! मोदआ ! अहह । [मोदकाः ! मोदकाः ! हहह ।]

विदूषकः—भो उन्मत्तअ ! आणेहि मम मोदअमल्लकम् । [भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लकम् ।]

उन्मत्तकः—किं मोदआ । कहिं मोदआ । कश्श मोदआ । किं इमे मोदआ उज्जन्ति, आट्ट पिणज्जन्ति, उदाहो खज्जन्ति । [किं मोदकाः ? कुत्र मोदकाः ? कस्य मोदकाः ? किमिमे मोदका उज्जन्त्यन्ते, अथवा पिनह्यन्ते उताहो खाद्यन्ते ?]

विदूषकः—ण खज्जन्ति ण खज्जन्ति ण उज्जन्ति अ । [न खाद्यन्ते न खाद्यन्ते नोज्जन्त्यन्ते च ।]

कम् = मम प्रियतरं मन्त्रावसरम् गृहीत्वा=अपहृत्येति भावः ।

वाह्योऽर्थः स्पष्ट एव । आभ्यन्तरार्थः—मोदकाः = मन्त्रा अज्ञाताः किम् । किमूशब्दः अज्ञातार्थः ।

कुत्र मोदकः—किं स्वपक्षोत्थदोषप्रतीकारविषये अथवा परपक्षोत्थदोषप्रतीकारविषये मन्त्राः कर्तव्याः ।

कस्य मोदकाः—मोदकाः = अस्मत्स्वामिनः । 'आत्मनि गुरौ च बहुत्वम्' इति वचनबलेन आदरार्थं बहुवचनम् प्रयुक्तम् । मोदकः कस्य—किंस्वन्वन्धीः किमस्माकं वश्य उत परवश्यः ? परवश्यत्वपक्षे आह—मोदकाः = स्वामिप्रत्यानयनार्थं धार्यमाणाः वेपाः किम् उज्जन्त्यन्ते = फलनैराश्यात् किं त्यज्यन्ते । अथवा किं पिनह्यन्ते = यावत् फलोदयं किं वध्यन्ते । फलप्रत्याशावीजं किञ्चिदस्ति किमित्यभिप्रायः । उताहो किं खाद्यन्ताम् किं हन्यन्ताम् ! अर्थात् स्वामिमोचनवामचेष्टिताः शत्रवः ।

उन्मत्तक—मोदक, मोदक, ह ह ह !

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! मेरा मोदक लाओ ।

उन्मत्तक—कैसे लड्डू; कहाँ के लड्डू ? किसके लड्डू ? क्या ये लड्डू फेंके जायँगे अथवा बाँधे जायँगे या खाये जायँगे ?

विदूषक—न तो खाये जायँगे और न तो त्यागे जायँगे ।

उन्मत्तकः—एसा खु मम रसणा खाइदुकामा लिङ्गानि करोदि ।
[एसा खुलु मम रसना खादितुकामा लिङ्गानि करोति ।]

विदूषकः—भो उन्मत्तक ! आणेहि मम मोदकमल्लकम् । मा परकेरण
सिणेहं करिअ ओवज्जेहि । [भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लकम् ।
मा परकीये स्नेहं कृत्वा अववध्यस्व ।]

उन्मत्तकः—के के मं वज्जन्ति ? मोदका खु मं रक्खन्ति ।
[के के मां वध्दन्ति ? मोदकाः खु मां रक्षन्ति ।]

रोवच्छविसेसमण्डिता पीदिं उवदेदुं उवट्ठिआ ।
लाअग्गिहे दिण्णमुल्लिआ कालवसेण मुहुत्तदुव्वला ॥ १ ॥
[नेपथ्यविशेषमण्डिताः प्रीतिमुपदातुमुपस्थिताः ।
राजगृहे दत्तमूल्या कालवशेन मुहूर्तदुर्वलाः ॥]

उन्मत्तक इति । बाह्योऽर्थः स्पष्ट एव । मम रसना=बुद्धिः, खादितुकामा=शत्रून्
हन्तुकामा लिङ्गानि = जिघांसुचिह्नानि करोति । इति आभ्यन्तरोऽर्थः ।

विदूषक इति । आभ्यन्तरोऽर्थः=मोदकमल्लकम् = मंत्रावसरम् आनय = देहि ।
मृत्तान्ततत्त्वं ते निवेदयामि इति । परकीये = वत्सराजे पराधीने सति यथानिश्चित-
तत्त्वकौशाम्बीप्रयाणाय निवेशं कृत्वा शत्रुवद्धो मा भव ।

उन्मत्तक इति । मोदकाः = स्थानस्थानेषु स्थापिताः, नियुक्ताः छन्नचारिणः;
गुप्तपुरुषाः, वत्सराजभटाः वा रक्षन्ति रक्षिष्यन्ति मद्वन्धनोद्यतेभ्यः शत्रुभ्यः
इति आभ्यन्तरोऽर्थः ।

नेपथ्येति । नेपथ्यविशेषमण्डिताः—नेपथ्यविशेषैः = अलंकारविशेषैः गुल्म-
चणकनालिकेरादिभिरुपस्कारभेदैः मण्डिताः = अलंकृताः पूरितोदराः । राजगृहे

उन्मत्तक—मेरी जीम तो खाने की इच्छा से भूखे का सा लक्षण दिखा रही है ।

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! मेरे मोदक को लाओ । पराये की वस्तु में प्रेम करके
मत फँसो ।

उन्मत्तक—कौन, कौन मुझे बाँध सकता है ? मोदक मेरी रक्षा करेंगे ।

विशेष सामग्रियों से बने हुए, राजगृह में खरीदे हुए और समय पाकर
सूखे हुए ये मोदक मेरी वृत्ति के लिए मुझे मिले हैं ॥ १ ॥

विदूषकः—भो उन्मत्तक ! आणेहि मम मोदकमल्लङ्घनं । इमिणा पञ्चएण उवज्झाअउलं गन्तव्वं । [भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लङ्घनम् । अनेन प्रत्ययेनोपाध्यायकुलं गन्तव्यम् ।]

उन्मत्तकः—मए वि इमिणा पञ्चएण जोअणसदं गन्तव्वं । [मया-प्यनेन प्रत्ययेन योजनशतं गन्तव्यम् ।]

दत्तमूल्या दत्तं मूल्यं येषां ते दत्तमूल्याः । मूल्यं दत्त्वा गृहीताः ननु चोरिताः । कालवशेन = समयाधीनतया । सुहृत्तदुर्वलाः—क्षणेन नीरसाः सुहृत्ताधिककालपरि-वासमसहमाना इत्यर्थः । मोदकाः मम प्रीतिं = वृत्तिम् , उपदातुम् उपस्थिताः = मम करे प्राप्ताः । इति बाह्योऽर्थः ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—नेपथ्यविशेषमण्डिताः = वधिरपङ्गुमूकादिभिन्नवेषालङ्कृताः । राजगृहे दत्तमूल्याः = मया स्वामिना च दत्तभोग्याः वत्सराजगृहे, अत एव प्रीतिम् = संतोषम् आनन्दम् वा उपदातुम् = जनयितुम् उपस्थिताः = समीपे उज्जयि-न्यामेव गूढस्थिताः ।

मोदकाः = स्वामिसेवकाः कालवशेन—कालानुसारेण सुहृत्तदुर्वलाः सुहृत्तं दुर्वलाः कियन्तं कालम् अप्रकाशमानशौर्याः सन्ति, परन्तु समये स्वस्वसामर्थ्यम् अवश्यमेव प्रकटयन्ति मम स्वामिनश्च रक्षां च करिष्यन्ति इत्यर्थः ॥ १ ॥

विदूषक इति । मम मोदकमल्लङ्घनम् आनय अनेन मोदकेन प्रत्ययेन हेतुना अर्थात् पायेयेन उपाध्यायकुलम् आचार्यगृहम् मन्तव्यम् इति बाह्योऽर्थः । आभ्यन्तरोऽर्थः—उन्मत्तक ! यौगन्धरायण ! मम मोदकम् मन्त्रावसरं देहि । अनेन प्रत्ययेन भवता सह मन्त्रयित्वा कर्तव्यपथं निश्चित्य च उपाध्यायकुलम् = स्वामिवासस्थानम् गन्त-व्यम् स्वामिने मन्त्रार्यम् निवेदयितुं तस्मान्मन्त्राय त्वरस्वेत्यभिप्रायः ।

उन्मत्तक इति । बाह्यार्थः स्फुटः । मयापि = स्वामिसहितेन अथवा लक्षणया मत्स्वामिनापि । अनेन प्रत्ययेन मदुल्लिखितपूर्वेण रंघ्रेण उपायेन वा योजनशतम्—योजनशतविप्रकृष्टम् कौशाम्बीनगरं गन्तुं शक्यम् इति भावः ।

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! मेरे मोदक को लाओ । इसी पाथेय की सहायता से आचार्य के घर जाऊंगा ।

उन्मत्तक—मैं भी तो इसी से (इसी को खाकर) ही योजन जाऊंगा ।

विदूषकः—किं एलावणे तुवं ? [किमैरावणस्त्वम् ।]

उन्मत्तकः—आम एलावणे अहं । ण हु दाव देवलाजो मं आशणं आलुहदि । शुदं च मया पादपाशिणहि इन्दे वज्ज्म त्ति । धाराणिअलेहि विज्जुम्मईहि कशाहि तालिअ वाउवमामेण परिव्वभमन्तेण भिन्दीअदि मेहवन्धणं । [आम् ऐरावणोऽहम् । न खलु तावद्देवराजो मामासनमारोहति । श्रुतं च मया पादपाशिकैरिन्द्रो वद्ध इति । धारानिगलैः विद्युन्मयीभिः कशाभिस्तडायित्वा वातोद्भ्रमेण परिभ्रमता भिद्यते मेघवन्धनम् ।]

आभ्यन्तरोऽर्थः—पूर्वमन्त्ररीत्या कार्याणि साधयितुं किं ते दिव्यशक्तिरस्ति ?
वाह्योऽर्थः स्पष्ट एव ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—देवराजः—देवानां राजा देवराजः वत्सराजः राजध्रेष्ठ अस्मत्त्वामी आसनम् किङ्करं मां न आरोहति न नियुङ्क्ते । यदि नियुङ्क्ते मन्त्रितपूर्वम् ततोऽधिकम् वा कर्म कर्तुमहं समर्थः ।

वाह्योऽर्थः—पादपाशिकैः—पादपाशः चरणवन्धनरज्जुः प्रहरणमेयामिति तैः पादपाशिकैः क्षुद्रायुधयोधिभिः इत्यर्थः । द्वितीयार्थः—इन्द्रः = वत्सराजः पादपाशिकैः = क्षुद्रैः शालङ्कायनादिभिः ।

वाह्यः—धारानिगलैः—धारायाः वृष्टिजलप्रपातस्य निगलैः प्रतिवन्धकैः विद्युन्मयीभिः कशाभिः = प्रतोदैः ताडयित्वा मेघान् ताडयित्वा मेघवन्धनम् = मेघैः वन्धनम् अन्तरिक्षावरोधनं भिद्यते ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—धारानिगलैः = शत्रुसेनाप्रतिरोधिकाभिः 'धाराप्रवाहे नद्यादेः सैन्याग्रे द्रवसन्ततौ' इति केशवः । विद्युन्मयीभिः कशाभिः ताडयित्वा विद्युद्भिः इव अतर्कितमाविर्भवन्तीभिः कशाभिः । कशासदृशैः अस्माकं गूढभटैः शत्रून् ताडयित्वा मेघवन्धनम् भिद्यते=मेघवत् जगति प्रयस्य स्वामिनो वन्धनं मेत्स्यते ।

विदूषकः—क्या तुम ऐरावत हो ?

उन्मत्तकः—हाँ, मैं ऐरावत हूँ, परन्तु इन्द्र मेरी सवारी नहीं करते । मैंने सुना है कि इन्द्र को पादपाशिकों (शालङ्कायन आदिक तुच्छ लोगों) से बाँध लिया गया था । वृष्टि को रोकनेवाली विजली के कोड़े से मारकर चारों तरफ बहता हुआ प्रचण्ड वायु मेघवन्धन को भेदन कर रहा है ।

विदूषकः—भो उन्मत्तक ! न तुवं मम दइस्सिसि, विलविस्सं दाव अहं । [भो उन्मत्तक ! न त्वं मम दास्यसि, विलपिष्यामि तावदहम् ।]

उन्मत्तकः—विलव विलव विक्रोस वा विलव । [विलप विलप विक्रोश वा विलप ।]

विदूषकः—अव्वम्मणं भो ! अव्वम्मणं । [अव्वहण्यं भोः ! अव्वहण्यम् ।]

उन्मत्तक—अहं पि विलविस्सं । इन्दे वड्ढे भो ! इन्दे वड्ढे भो ! । [अहमपि विलपिष्यामि । इन्द्रो वदो भोः ! इन्द्रो वदो भोः ! ।]

विदूषकः—अव्वम्मणं भो ! अव्वम्मणं । [अव्वहण्यं भोः ! अव्वहण्यम् ।] .

(नेपथ्ये)

मा भाआहि मा भाआहि बम्हणाउस ! मा भाआहि । [मा विभीहि मा विभीहि ब्राह्मणोपासक ! मा विभीहि ।]

विदूषकः—(सहर्षम्) आअदे चन्दे समाअदाणि सञ्चणक्खत्ताणि । अघं बह्मणभावं । ईहामत्तएण समणएण अभअं दीअदि ।

विदूषक—ऐ उन्मत्तक ! यदि तुम न दोगे तो मैं विलाप करूंगा । (दूसरा, यदि तुम अकेले मुझसे सलाह न करोगे और समझानू की भी प्रतीक्षा करोगे तो मैं उसे पुकारूंगा) ।

उन्मत्तक—हे विक्रोश (विक्रोशक, रोने वाले) रुदन करो । रुदन करो ! चिल्लाओ ।

विदूषक—अधर्म, अधर्म !

उन्मत्तक—मैं भी विलाप करूंगा इन्द्र बांधा गया, इन्द्र बांधा गया ।

विदूषक—अधर्म, अधर्म !

(नेपथ्य में)

ऐ ब्राह्मणभक्त ! मत डरो, मत डरो (अर्थात् मैं तुम्हारी रक्षा के लिए हूँ ।) दूसरा अर्थ—मैं तुमसे सलाह करने आया हूँ ।

विदूषक—(सहर्षम्) चन्द्रमा (यौगन्धरायण) के आ जाने पर सब नव्व (उनके समान और भी सज्जन) आ गये । ब्राह्मणत्व पाप (दुःखदायी) है ।

६ प्र० यौ०

[आगते चन्द्रे समागतानि सर्वनक्षत्राणि । अयं ब्राह्मणभावः । ईहामात्रकेण श्रमण केनाभयं दीयते ।]

(ततः प्रविशति श्रमणकः ।)

श्रमणकः—मा भाआहि मा भाआहि बह्मणाउस ! मा भाआहि । के के इह, किं कय्यं, विलवन्दि । [मा विभीहि मा विभीहि ब्राह्मणोपासक ! मा विभीहि । के के इह, किं कार्यं, विलपन्ति ।]

विदूषकः—अविहा पडिहारक्खअउत्तिं खु समणओ अणुहोदि । भो समणअ ! भअवं ! एसो उन्मत्तओ मम मोदअमल्लअं गहणिअ ण देदि । [अविधा प्रतिहाररक्षकवृत्तिं खलु श्रमणकोऽनुभवति । भोः श्रमणक ! भगवन् ! एष उन्मत्तको मम मोदकमल्लकं गृहीत्वा न ददाति ।]

वाह्योऽर्थः—ब्राह्मणभावः = ब्राह्मणत्वम् अयम् = शोकहेतुः निर्गुणत्वादशोभनीयमित्यर्थः । ईहामात्रकेण = ईहाकर्ममात्रा परिच्छेदो यस्य तेन सत्कर्मप्रधानेन इत्यर्थः । अथवा ईहामात्रकेण—मामकाभयेच्छाप्रकाशनमात्रेणेति भावः । श्रमणकः=भिक्षुकवेपधारी दमण्वान् । चन्द्रे = दयालौ श्रमणके आगते । सर्वनक्षत्राणि = तत्समाना अपरेऽपि सत्पुरुषाः ।

आभ्यन्तरोर्थः—चन्द्रे यौगन्धरायणे आगते तत्सहचरावावामपि समागतौ इति भावः ।

अविधा इति अव्ययपदम् । प्रतिहाररक्षकस्य = द्वारपालस्य वृत्तिम् = जीविकाम् इति प्रतिहाररक्षकवृत्तिम् अनुभवति = अनुसरति । मोदकमल्लकम् = मन्त्रणावसरम् ।

इच्छा प्रकट करते ही श्रमणक मुझे अभय देने को उपस्थित हो गया ।

(श्रमणक का प्रवेश)

श्रमणक—मत डरो, मत डरो । ऐ ब्राह्मणक भक्त, मत डरो । कौन कौन और किसलिये यहां विलाप कर रहे हैं !

विदूषक—श्रमणक तो चौकीदार की वृत्ति अनुभव कर रहा है (चौकीदार का काम कर रहा है) ऐ श्रमणक, भगवान् यह उन्मत्तक मेरे बहुमूल्य मोदक को लेकर अब देता नहीं ।

श्रमणकः—मोदअं पेक्खामि दाव । [मोदकं प्रेक्षे तावत् ।]

उन्मत्तकः—पेक्खदु पेक्खदु शमणअ ! भवं ! [प्रेक्षतां प्रेक्षतां श्रमणक ! भवान् ।]

श्रमणकः—थु थु । [थु थु ।]

विदूषकः—हृद्धि उन्मत्तअस्स हत्थे ईहामत्तएण समणएण थुथूकिदा अधएणस्स मम मोदआ दिट्ठपुरुवा एव्व संबुत्ता । [हा धिक् उन्मत्तकस्य हस्ते ईहामात्रकेण श्रमणकेन थुथूकृता अधन्यस्य मम मोदका दृष्टपूर्वा एवं संबुत्ताः ।]

श्रमणकः—भो उन्मत्तआउस ! णीआदेहि णीआदेहि एदाणि मोद-
आणि कत्थूलि आफेणपण्डराणि बहुपिट्ठसमिद्धकोमलाणि णिट्ठाणिआ
सुरा विअ महुराणि । मा दे खाईदाणि खअं उप्पादन्ति । [मो उन्मत्त-
कोपासक ! निर्यातय निर्यातय एतानि मोदकानि कत्थूलिकाफेनपाण्डराणि

अधन्यस्य = भाग्यहीनस्य । श्रमणकेन शाल्यभिक्षुणा थुथू कृताः—थु थू
करणेन अशुद्धीकृताः । अदृष्टपूर्वाः एव सञ्जाताः—पूर्वं दृष्टाः केवलं जाताः न तु
मम इदानीं खादनयोग्याः । हा धिक् = कष्टम् ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—अधन्यस्य—न विद्यते धन्यो यस्मात् स अधन्यः तस्य
दृष्टपूर्वाः = ज्ञातपूर्वाः । मोदकाः = स्वामिसंदेशाः । श्रमणकेन थु थू कृताः =
अनुमोदिताः ।

बाह्योऽर्थः—उन्मत्तकोपासक = उन्मत्तकस्य भक्त इति भावः । कत्थूलिका-
फेनपाण्डराणि—कस्य जलस्य स्थूलिका परिवृंहणम्, कत्थूलिका इव फेनानि

श्रमणक—मोदक तो देखूं (दूसरा अर्थ यह है कि मैं भी सलाह चाहता हूं) !

उन्मत्तक—आप देखिये, देखिये ।

श्रमणक—थू थू ।

विदूषक—हाय बड़े दुःख की बात है कि मुझ भाग्यहीन के मोदक को जो
उन्मत्त के हाथ में रक्खे हुए थे, श्रमणक ने थू थू करके (अशुद्ध कर दिया)
इससे वे अब केवल देखे हुए के ही समान हो गए (खाने के योग्य नहीं रह गए) ।

श्रमणक—हे उन्मत्तकोपासक, उन्मत्तक के भक्त निकालो, निकालो (फेंक दो)
ये । मोदक पाला और फेन की तरह सफेद हैं और अनेक पिसी हुई (तण्डुलचूर्ण

बहुपिष्टसमृद्धकोमलानि निष्ठान्तिताः सुरा इव मधुराणि । ना ते खादितानि क्षयमुत्पादयन्तु ।]

विदूषकः—अविहा मोदआणि त्ति करिअ कण्डिललड्डुआ मे पडि-
च्छिदा । [अविधा मोदका इति कृत्वा कण्डिललड्डुका मे प्रतीष्टाः ।]

श्रमणकः—उन्मत्तआउस ! णीआदेहि णीआदेहि । जदि ण णीआ-
देसि, एवं सवेमि । [उन्मत्तकोपासक ! निर्यातय निर्यातय । यदि न निर्या-
तयसि, त्वां शपामि ।]

इव च पाण्डराणि धवलानि तानि तथोक्तानि । बहुपिष्टसमृद्धकोमलानि—बहुभिः
पिष्टैः नृदिततण्डुलचूर्णैः समृद्धानि कोमलानि च । सुरा = मदिरा ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—हे यौगन्धरायण ! विदूषकस्य कथनेन मन्त्रणावसरम्
देहि । मोदकानि = उपायाः । पाण्डराः—अनिष्टशङ्काकलङ्कव्यपोहशुद्धाः; अनिष्ट-
शंकारहिताः इत्यर्थः । बहुपिष्टसमृद्धकोमलाः = बहुपिष्टाः बहुभिः सह बहुकृत्यो
विनृष्टाः अतएव समृद्धाः = प्रचुरदोहन क्षमाः । कोमलाः = अक्लेशसाध्याः
मधुराः = रमणीयाः । ते त्वया एकाकिना स्वबुद्धयनुसारेण इति भावः । खादि-
तानि = निर्णीतानि । क्षयम् उत्पादयन्तु = दुर्युः । अतः विदूषकवचनमपि त्वया
श्रोतव्यमिति अभिप्रायः ।

अविधा = कष्टम् । मोदका इति कृत्वा = मोदकानि इति कृत्वा कण्डिल-
लड्डुकाः = कण्डिलः सुराकारः तत्सम्बन्धिनो लड्डुकाः । मे प्रतीष्टाः = मया
प्रतीक्षिताः ।

इत्यादि) वस्तुओं से निमित्त हैं और सिखरन युक्त सुरा के समान मधुर हैं ।
खाने पर ये कहीं तुम्हें क्षयरोग न पैदा कर दें अर्थात् इनके खाने से कहीं तुम्हें
क्षयरोग न हो जाय ।

विदूषक—हाय ! मैंने लड्डू खाने की इच्छा से मदिरा बनाने वाले के लड्डूओं
की प्रतीक्षा की । [आभ्यन्तर—मैं मन्त्री का यह शुभ समाचार कहने गया था
कि कौशाम्बी को शीघ्र चलना चाहिये । पर स्वामी ने मुझसे कहा कि समय
पाकर और वासवदत्ता को लेकर चलूंगा । यह स्वामी का आदेश मैंने अङ्गीकार
कर लिया । यही एक कठिन समस्या उपस्थित हो गई ।]

श्रमणक—हे उन्मत्तकोपासक, दे दो, दे दो; यदि न दोगे तो तुम्हें शाप दूंगा ।
(द्वितीय अर्थ—यदि मन्त्रावसर न दोगे तो तुम्हारी बुराई होगी ।)

उन्मत्तकः—पशीददु पशीददु शमणअ ! भअवं । मा खु मा खु मं शविदं । गहण गहण । [प्रसीदतु प्रसीदतु श्रमणक ! भगवन् ! मा खलु मा खलु मां शतुम् । गृहाण गृहाण ।

श्रमणकः—वम्हणा उस्स ! पेक्ख पेक्ख मम प्पभावं । [हे ब्राह्मणोपासक ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व मम प्रभावम् ।]

विदूषकः—एसो उन्मत्तओ एदेण ईहामत्तएण समणएण उज्झिदं सावं पेक्खिअ मोदअमल्लत्थं भीदभीदं अग्गङ्गुलिआए पसारिदाए ठाविअ चिट्ठई । भो उन्मत्तअ ! आणेहि मम मोदअमल्लत्थं । [एष उन्मत्तक एतेनेहामात्रकेण श्रमणकेन उज्झितं शापं प्रेक्ष्य मोदकमल्लकं भीतभीतमग्राङ्गुल्यां प्रसारितायां स्थापयित्वा तिष्ठति । भो उन्मत्तक ! आनय मम मोदकमल्लकम् ।]

श्रमणकः—एदु एदु भवं । एदेहि मोदएहि मं सोत्थि वाअइस्ससि । [एतु एतु भवान् । एतैर्मोदकैर्मां स्वस्ति वाचयिष्यसि ।]

विदूषकः—ही ही ममकेरएहि सोत्थि वाएसि । मए वि कोडुम्बिअस्स

श्रमणकेति । बाह्योऽर्थः—प्रभावम् = निग्रहानुशक्तिमिति भावः ।

विदूषकेति । बाह्योऽर्थः—ईहामात्रकेण = चेष्टामात्रकेणेत्यर्थः । उज्झितम् = दत्तम् । आभ्यन्तरः—एषः = यौगन्धरायणः स्मण्वद्वाक्यबहुमानान्मह्यं मंत्रावसरं दातुं दानोन्मुखकराङ्गुल्यग्रवातमिव सज्जं कृत्वा तिष्ठति ।

एतु एतु = अत्रागच्छ, अत्रागच्छ । एतैः मोदकैः करणैः । मुष्टमोदकदर्शयित्रे मह्यं तानिमान् मोदकान् उपायनीकृत्य मां 'स्वस्ति तेऽस्तु' इत्याशिपं ब्रुवन्तं प्रयोजयत । मोदकैः—त्वामिसंदेशैः मां स्वस्ति वाचय प्रीणयेत्यर्थः ।

उन्मत्तक—प्रसन्न हो, प्रसन्न हो । भगवान् मुझे शाप न दीजिये । लीजिये, लीजिये । (तात्पर्य यह कि मन्त्रणा आरंभ करो ।)

श्रमणक—हे ब्राह्मणोपासक, मेरे प्रभाव को देखो ।

विदूषक—यह उन्मत्तक तो श्रमणक की शाप देने की इच्छा का ही स्मरण करके भयभीत हो मोदक को फैली हुई अंगुली के अग्रभाग पर रखकर बैठा है । ये उन्मत्तक ! मेरा लड्डू लाओ ।

श्रमणक—आओ आओ । इन मोदकों द्वारा मुझसे 'स्वस्ति' कहलावोगे ।

विदूषक—ह ह, अपने मोदकों से स्वस्ति वचन कहूँगा । मैंने भी गृहस्थ के

हत्थादो पडिग्गहगहीदाणि । ताणि भवदो वि उवाअणं भविस्सदि । सो वि समिद्धो होदु । एसो उन्मत्तओ अग्निगिहं अहिमुहो गच्छइ । द्विदो मज्झहो । पुव्वहे वि दाव अअं देसो सुब्बो भविस्सदि । जाव अहं वि इमाणि दक्खिणामासआणि मग्गगेहे णिक्खिविअ गच्छामि । एकस्स शाडिथाए कय्यं अवरस्स मुल्लेण । [ही ही मदीयैः स्वस्ति वाचयामि । मयापि कौटुम्बिकस्य हस्तात् प्रतिग्रहगृहीतानि । तानि भवतोऽप्युपायनं भविष्यति । सोऽपि समृद्धो भवतु । एष उन्मत्तकोऽग्निगृहमभिमुखो गच्छति । स्थितो मध्याह्नः । पूर्वाह्णेऽपि तावदयं देशः शून्यो भविष्यति । यावदहमपीमान् दक्षिणामापकान् मार्गगेहे निक्षिप्य गच्छामि । एकस्य शाटिकया कार्यमपरस्य मूल्येन ।]

(सर्वे अग्निगृहं प्रविशन्ति ।)

विदूषकेति । ही शब्दः संतोषे । कौटुम्बिकस्य = गृहस्थस्य । प्रतिग्रहगृहीतानि = प्रतिग्रहलब्धानि । स कौटुम्बिकः = गृहस्थः । समृद्धः = कृतार्थः । एषः = उन्मत्तकः । स्थितः = निष्पन्नः । मार्गगेहे = दुरोर्वर्तिनि गेहे ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—मदीयैः = मन्मनोगुप्तैः संदेशैः । स्वस्ति वाचयिष्यामि = प्रीणयिष्यामि । ते संदेशाः स्वामिसकाशात् मया प्रतिग्राह्यद्वयवत् प्रीतिपूर्वं गृहीताः श्रुताश्च मन्मुखान् उपहारपदार्था इव तव प्रमोदावहा भविष्यन्ति । समृद्धो भवतु—अस्मत्त्वामी युवयोरुभयोरनुकूलवृत्त्या निर्विघ्नसंसिद्धमनोरथो भवतु । इमान् दक्षिणामापकान् = स्वामिसंदेशान् । मार्गगेहे = मार्गानाम् उपायानाम् गेहे निकेतनभूते । अर्थात् सर्वप्रकारप्रवीणे यौगन्धरायणे इत्यर्थः । निक्षिप्य = त्यक्त्वा । अहमपि इमम् संदेशं यौगन्धरायणाय निवेद्य गच्छामीति भावः । एकस्य—शाटिकया दक्षिणामापकाः—आत्मप्रयोजनाय रक्षणीयाः इति अप्रस्तुतप्रशंसाभङ्गवाह—एकस्य शाटिकया=वस्त्रेण कार्यम् । शाक्यभिक्षोः=बुद्धोः

हाथ से प्राप्त किया । वे आपके लिए उपहार हो जायेंगे । वह (गृहस्थ) भी कृतार्थ हो । यह उन्मत्तक तो अग्निगृह के सामने जा रहा है । मध्याह्न काल हो गया । मध्याह्न के पहले ही यह स्थान शून्य रहेगा । मैं भी दक्षिण में प्राप्त इन स्वर्ण के टुकड़ों को (इस) मार्ग वाले घर में रखकर जाता हूँ । एक को शाटिका (साड़ी) से प्रयोजन रहता है, दूसरे (बेचने वाले) को मूल्य से ।

(सभी अग्निगृह में प्रवेश करते हैं)

यौगन्धरायणः—वसन्तक ! शून्यमिदमग्निगृहम् ।

विदूषकः—आम भो ! सुखं खु इदं । [आम् भोः ! शून्यं खल्विदम् ।]

यौगन्धरायणः—तेन हि परिध्वजेतां भवन्तौ ।

उभौ—वाढम् । (परिध्वजेते)

यौगन्धरायणः—भवतु भवतु । तुल्यपरिश्रमौ भवन्तौ । आस्तां भवान् ।

भवानप्यास्ताम् ।

उभौ—वाढम् ।

(सर्वे उपविशन्ति)

यौगन्धरायणः—वसन्तक ! अपि दृष्टस्त्वया स्वामी ?

विदूषकः—आम भो ! दिष्टो तत्तभवं । [आम् भोः ! दृष्टतत्रभवान् ।]

यौगन्धरायणः—हन्त भोः अतिक्रान्तयोगक्षेमा रात्रिः । दिवस इदानीं

प्रतिपाल्यते ।

मोदकेन प्रयोजनम् । अतो मोदकं तस्मै दास्यामि न रक्षिष्यामि, अपरस्य मम दक्षिणामापकैः प्रयोजनम् । अतः तान् रक्षितुमिच्छामि इत्यर्थः ।

आभ्यन्तरोऽर्थः—एकस्य = स्वामिनः शाटिकया वासवदत्तया कार्यम् = प्रयोजनम् । अपरस्य यौगन्धरायणस्य स्वामिना प्रयोजनम् ।

यौगन्धरायणेति । अतिक्रान्तयोगक्षेमा—अतिक्रान्तः अतीतः योगक्षेमः

यौग०—वसन्तक ! यह अग्निगृह शून्य है ।

विदूषक—हाँ, यह तो निश्चय ही शून्य है ।

यौग०—तुम दोनों सुझे आलिङ्गन करो ।

दोनों—अच्छा (दोनों आलिङ्गन करते हैं) ।

यौग०—अच्छा, अच्छा आप दोनों ने तुल्य परिश्रम किया है आप बैठें । आप भी बैठें ।

दोनों—अच्छा ।

(सब बैठ जाते हैं)

यौग०—क्या तुमने स्वामी को देखा ?

विदूषक—हाँ, स्वामी से भेंट की ।

यौग०—बड़े खेद की बात है । रात्रि तो कुशलपूर्वक बीत गई । परन्तु दिन की प्रतीक्षा हो रही है ।

अहः समुत्तीर्य निशा प्रतीक्ष्यते शुभे प्रभाते दिवसोऽनुचिन्त्यते ।

अनागतार्थान्यशुभानि पश्यतां गतं गतं कालमवेक्ष्य निर्वृतिः ॥२॥

रुमण्वान्—सम्यग् भवानाह । तुल्येऽपि कालविशेषे निशैव बहुदोषा बन्धनेषु । कुतः,

व्यवहारेष्वसाध्यानां लोके वा प्रतिरज्यताम् ।

प्रभाते दृष्टदोषाणां वैरिणां रजनी भयम् ॥ ३ ॥

विनानर्थम् देहयात्रा यस्यां (रात्रौ) सा, अतिक्रान्तयोगक्षेमा दिवस इदानीं प्रतिपाल्यते = दिवसः सुसम्पन्नयोगक्षेमो भवेन्न चेत्यनुचिन्त्यते ।

अहः = दिनम् समुत्तीर्य = कथमपि विनानिष्टम् अतिवाह्य । निशा = रात्रिः । प्रतीक्ष्यते = प्रतिपाल्यते । शुभे प्रभाते = प्रत्यूषे मंगले दृष्टे सति दिवसोऽनुचिन्त्यते । अनागतार्थानि = भविष्यत्कालसम्बन्धीनि । अशुभानि = अनिष्टानि, अनर्थानि । पश्यताम् = चिन्तयताम् । अस्माकं गतं गतं कालम् अवेक्ष्य शुभेन अतीतं सर्वकालं स्मृत्वा । निर्वृतिः शान्तिः, सुखं वा भवति ॥ २ ॥

कालविशेषे = कालगते भेदे तुल्येऽपि निशादिवसयोः समाने सत्यपि । बन्धनेषु निशा एव = रात्रिः एव बहुदोषा = शङ्कनीयवह्नयर्था ।

व्यवहारेषु = कार्येषु । असाध्यानाम् = गुणतो निर्णेतुमशक्यानाम्, व्यवहारित्वात् ईदृशं हृदयमेवामिति असंप्रधारणीयहृदयानाम् इत्यर्थः । लोके = जने अप्रतिरज्यताम् वा = उदासीनवृत्तिस्वीकारात् स्नेहमकुर्वताम् । प्रभाते दृष्टदोषाणाम् = दिवा कथञ्चित् परविज्ञातचर्याच्छलानाम् । अतएव वैरिणाम् = शत्रूणाम्

दिन बीत जाने पर रात्रि को प्रतीक्षा की जाती है । कुशलपूर्वक प्रभात होने पर फिर दिन की चिन्ता होती है । भविष्य के अनिष्टों की चिन्ता करने वालों को शान्ति दीते हुए (शुभ) समय को स्मरण करके ही मिलता है ॥ २ ॥

रुमण्वान्—आपने उचित कहा । रात्रि और दिन दोनों के एक-सा होने पर भी कैदियों को रात्रि ही अधिक कष्ट देनेवाली होती है । क्यों कि—

दैनिक व्यवहार में जिन लोगों के हृदय का पता नहीं चलता और जो संसार के लोगों से स्नेह नहीं रखते तथा दिन में जिनकी कष्टयुक्त भावनायें प्रकट हो जाती हैं ऐसे शत्रुओं की रात्रि भयदायक होती है ॥ ३ ॥

यौगन्धरायणः—वसन्तक ! स्वामिना सह कथितं ननु ?

विदूषकः—आम भो ! चिरं एव च भि तत्तहोद ओवज्जो । अज्ज चउदसी एहाअमाणो पडिवालिदो अ । [आम् भोः ! चिरमेव चास्मि तत्रभवतावबद्धः । अद्य चतुर्दशीं स्नायमानः प्रतिपालितश्च ।]

यौगन्धरायणः—स्नातः स्वामी ?

विदूषकः—एहादो अत्तभवं । [स्नातोऽत्रभवान् ।]

यौगन्धरायणः—कृतं देवकार्यम् ?

विदूषकः—आम भो ! पणाममत्तेण पूइदा देवदा । [आम् भोः ! प्रणाम-मात्रेण पूजिता देवताः ।]

यौगन्धरायणः—एतामपि बहुमतामवस्थां प्राप्तः स्वामी । कुतः,

स्पष्टीभूतशत्रुभावानां पुंसाम् । रजनी = रात्रिः । भयम् = प्राणभयहेतुः छलव्यवहारिणः जनेष्वस्निग्धवृत्तयश्च पुरुषाः यदि कदाचित् दिवा केनचित् उपलब्धच्छल-दोषाः स्युः तान् स शत्रून् निश्चित्य रात्रावविज्ञातोऽवश्यम् हन्यादिति भावः ॥ ३ ॥

स्वामिना कथितम् = स्वामिसंभाषणम् ते जातं किम् ? अस्मत्संदेशः स्वामिने निवेदितः किम् ?

विदूषकेति । अवबद्धः = कथयानुबद्धः । स्नायमानः प्रतिपालितश्च = मयान्वासनेन प्रतीक्षितश्च ।

यौग०—वसन्तक ! क्या स्वामी की और तुम्हारी बातचीत हुई न ?

विदूषक—हाँ, स्वामी ने बड़ी देर तक रोका । वह चतुर्दशी पूजन के लिये स्नान कर रहे थे, इससे बहुत देर तक उनकी प्रतीक्षा की ।

यौग०—क्या स्वामी ने स्नान किया ?

विदूषक—स्वामी ने स्नान किया ।

यौग०—क्या देवताओं की पूजा की ?

विदूषक—हाँ, केवल प्रणाम करके देवताओं की पूजा की ।

यौग०—क्या, स्वामी ऐसी अच्छी अवस्था को प्राप्त हो गये हैं ? (यह यातव्यद्वय विधि से कही गई है । तात्पर्य यह कि स्वामी ऐसी दुरी अवस्था को प्राप्त हो गये हैं) । क्योंकि—

स्नातस्य यस्य समुपस्थितदैवतस्य
पुण्याहघोषविरमे पटहा नदन्ति ।

तस्यैव कालविभवात् तिथिपूजनेषु
दैवप्रणामचलिता निगलाः स्वनन्ति ॥ ४ ॥

रुमण्वान्—भवत इदानीं प्रयत्न उचितं तिथिसत्कारमानेप्यति
स्वामिनः ।

यौगन्धरायणः—वसन्तक ! गच्छ भूयः स्वामिनं पश्य । विज्ञाप्यतां
च स्वामी—या सा प्रयाणं प्रतीह प्रस्तुता कथा, तस्याः श्वः प्रयोगकाल
इति । कुतः, स्थानावगाहयवसशय्याभागेष्वाश्रयेषूपन्यस्तौपधिव्याजो

स्नातस्य यस्य समुपस्थितदैवतस्य = पूजितदैवतस्य । पुण्याहघोषविरमे =
पूजाङ्गपुण्याहवाचनकर्मवसाने । पटहाः वाद्यविशेषा (नगाड़ा) इति लोके विख्याताः
नदन्ति । कालविभवात् = कालप्रभावात् । तस्यैव = राज्ञः तिथिपूजनेषु = चतुर्दश्या-
दितिथिविशेषनिमित्तेषु देवपूजनेषु । दैवप्रणामचलिताः निगलाः एव स्वनन्ति ॥४॥

उचितम्=पुण्याहवाचनपटहवादनानि मङ्गलघोषानुयानम् तिथिसत्कारम् तिथि-
निमित्तम् देवपूजनम् इदानीम् श्रानेप्यति इत्यर्थः ।

प्रयाणं प्रति = कौशाम्बीप्रयाणं प्रति । स्थानावगाहयवसशय्याभागेषु आश्र-
येषु = स्थानम् यत्र नलागिरिः तिष्ठति । अवगाहः = यत्र नलागिरिः स्नाति ।
यवसभगः = यत्र नलागिरिः तृणादि ग्रसते । शय्या = यत्र शेते । उपन्यस्तौपधि-
व्याजः = उपन्यस्तः औपधिव्याजः यस्य स उपन्यस्तौपधिव्याजः उपस्थितौपधि-

स्नान करके देवताओं की पूजा करने के बाद मङ्गल वचन के उपरान्त जिस
(राजा) के लिए पटह (नगाड़ा) बजते थे उसी के लिये काल के प्रभाव से
विशेष तिथि पर भी देवताओं को प्रणाम करने के लिए हिलती हुई बैधियाँ ही
बज रही हैं ॥ ४ ॥

रुमण्वान्—आपके प्रयत्न से तिथियों पर स्वामी उचित रीति से देवताओं
की पूजा कर सकेंगे ।

यौग०—वसन्तक ! जाओ, स्वामी से पुनः मुलाकात करो और उनसे कहो
कि चलने के विषय में यहाँ जो बात हो रही थी उसको कार्यरूप में परिणत
करने का समय कल है । नलागिरि के रहने, स्नान करने, भोजन करने और

नलागिरिर्मन्त्रौपधिनिग्रमसम्भृतः पुराणकर्मव्यामोहितः । अनुकूलमारुत-
मोक्तव्यः सज्जितो धूपः । रोषप्रतिकूलोऽस्य सज्जितः प्रतिगजमदः ।
शालासन्निवृष्टमल्पसाधनं गृहमादीपयितुमग्नित्रासित्वाद् वारणानाम् ।
गजपतिचित्तोद्भ्रमणार्थं देवकुलेषु स्थापिताः शङ्खदुन्दुभयः । तेन
नादेन सर्वसाधनपरिगतशरीरेणावश्यं श्वः प्रद्योतेन स्वामी शरणमुप-
गन्तव्यः । ततः स्वामिना शत्रोरनुमतेनैव बन्धनान्निष्कम्य सहव्यापन्नां
घोषवतीं हस्तगतां कृत्वा नलागिरिः स्वाधीनः कर्तव्यः । ततो व्यवस्थि-
तासनस्तदानीं स्वामी नलागिरौ,

च्छलः । मन्त्रौपधिनिग्रमसम्भृतः = मन्त्रौपधयोः नियमेन नियतकालप्रयोगेण
संभृतः = पुष्टः कृतविशेष इत्यर्थः, पुराणकर्मव्यामोहितः = पुराणे नित्ये अनूतने
कर्मणि व्यामोहितः । रोषप्रतिकूलः = रोषे सति तद्वृद्धिकरत्वात् रुष्टं प्रत्यहितः
पिपासाप्रतिकूलं लवणमिति वत् प्रयोगः । रोषप्रतिकूलः गणमदः । मदः तु रोषं
वर्द्धयत्येव परन्तु रोषप्रतिकूलः अत्र उपहासार्थे उक्तः । शालासन्निवृष्टम् = देवालय-
समीपम् । सर्वसाधनपरिगतशरीरेण = पूर्वोक्तैः मन्त्रौपधिधूपप्रतिगजमदगजशाला-
सबगृहप्रदीपनज सवैः मोहमदमत्सरत्रासहेतुभूतैः परिगतशरीरेण = परिवेष्टिता-
त्मना । व्यवस्थितासनः = व्यवस्थितम् आसनं येन सः व्यवस्थितासनः ।

सोने के स्थान में औषध रूपी छल रख दिया गया है । और (नलागिरि को भी)
मन्त्र व औषधियों से ढीक कर लिया गया है ।

वह अपने प्रतिदिन के काम में आसक्त रहेगा । धूप भी तैयार कर ली गई है
जो कि अनुकूल हवा होने पर छोड़ दी जायगी । रोष को बढ़ानेवाला प्रतिगज
मद भी तैयार कर लिया गया है । देवालय के समीप का घर भी जलाने के
लिये अल्पसाधन कर लिया गया है (उस मकान की सब सामग्रियां हटा
दी गई हैं), क्योंकि हाथी आग से डरते हैं ।

उस गजराज के चित्त को पागल करने के लिए मन्दिरों में शंख और नगाड़े
रख दिये गये हैं । उस शब्द को सुनकर प्रद्योत उसके लिए (उपरोक्त) सब
सामग्रियां तैयार कर दी गई हैं, अवश्य कल स्वामी की शरण में जायगा । तब
शत्रु की ही आज्ञा से स्वामी बंधन से निकलकर घोषवती को; जो उनके साथ
ही विपत्ति में पड़ गई है, लेकर नलागिरि को अपने अधीन कर लेंगे । तब उस
नलागिरि पर सवार होकर स्वामी—

सेनाभिर्मनसानुवद्धजघनं कृत्वा जवे वारणं

सिंहानामसमाप्त एव विरुते त्यक्त्वा सविन्ध्यं वनम् ।

एकाहे व्यसने वने स्वनगरे गत्वा त्रिवर्णां दशां

येनैव द्विरदच्छलेन नियतस्तेनैव निर्वाह्यते ॥ ५ ॥

इति ।

रुमण्वान्—वसन्तक ! किमिदानीं चिन्त्यते ?

विदूषकः—एवं चिन्तेमि महन्तो खलु भवदो पयत्तो विवज्जिस्सिदि
इति । [एवं चिन्तयामि महान् खलु भवतः प्रयत्नो विपत्त्यत इति ।]

उभौ—न खलु वयं विज्ञातारः ।

विदूषकः—अहं पुठमं पञ्चा भवन्तो । [अहं प्रथमं पश्चाद् भवन्तौ ।]

सेनाभिः = अर्थात् प्रस्थितम् स्वामिनम् अनुधाव्य जिघृक्षुभिः मनसानुवद्ध-
जघनम्—मनसैव अनुवद्धम् जघनम् यस्य तं मनसानुवद्धजघनम् = मनसैव अनु-
वृत्तपृष्ठम् । वारणम् = हस्तिनम् जवे कृत्वा = यथा मनसा संकल्पितमनुसरणं
कृत्वा सद्यः कायेन कर्तुम् यतमाना अपि सेनाः कथमपि पृष्ठं न लभेरन् तथा
वेगातिशययुक्तम् इत्यर्थः । सिंहानां विरुते असमाप्त एव सविन्ध्यम् वनम् = विन्ध्या-
द्रिसहितमरण्यम् । त्यक्त्वा = पारं कृत्वा । एकाहे = एकस्मिन्नेव दिवसे व्यसने
स्वनगरे वने वा इति त्रिवर्णां दशाम् = वन्धनावस्थां, वनगमनावस्थां स्वपुरप्रवे-
शावस्थाञ्च गत्वा = प्राप्य येनैव द्विरदच्छलेन—द्विरदस्थं छलेन इति द्विरद-
च्छलेन नियतः = शत्रुवशीभूतः तेनैव निर्वाह्यते ॥ ५ ॥

अपने हाथों को, जिसका पीछा शत्रुसेना मन के समान वेग से कर रही है,
झीघ्र भगाकर विन्ध्यगिरि समेत वन को पारकर सिंहों की गर्जना समाप्त होने
से पहले ही एक ही दिन में तीन अवस्था को प्राप्त होकर (अर्थात् वन्धनावस्था,
जंगल, तथा अपने पुर में पहुँचना) जिस कपट से वह पकड़ा गया था उसी कपट
से उसकी मुक्ति भी हुई ॥ ५ ॥

रुमण्वान्—वसन्तक ! इस समय क्या सोच रहे हो ?

विदूषक—यही सोच रहा हूँ कि आपका यह महान् प्रयत्न विफल जायगा ।

दोनों—हम लोग तो (कारण) नहीं जानते ।

विदूषक—पहले तो हम जानेंगे फिर आप लोग जानियेगा ।

यौगन्वरायणः—अथ किंकृता कार्यविपत्तिः ?

विदूषकः—वच्छराअस्स अण्णकय्यदाए । [वत्सराजस्यान्यकार्यतया ।]

यौगन्वरायणः—कथमिव ?

विदूषकः—सुणह भवन्तो । [शृणुतां भवन्तौ]

उभौ—अवहितौ स्वः ।

विदूषकः—जा सा कालाष्टमी अदिक्खन्दा, तहिं तत्तहोदी वासवदत्ता
णाम राजदारिआ धत्तीदुदीआ कण्णआदंसणं णिहोसं त्ति करिअ अव-
णीदकञ्चुआए सिविआए ओघट्टिदणालीपस्सुदसलिलविसमं राजमगं
परिहरिअ जं तं वन्धणदुवारस्स अग्गदो भअवदीए^१ जक्खिणीए ट्ठाणं,
तस्सि देवकय्यं कत्तुं गआ आसी । [या सा कालाष्टमी अतिक्रान्ता, तस्यां
तत्रभवती वासवदत्ता नाम राजदारिका धात्रीद्वितीया कन्यकादर्शनं निर्दोषमिति
कृत्वाऽपनीतकञ्चुकायां शिविकायामवधट्टितप्रणालीप्रलुतसलिलविपमं राजमार्गं परि-

अन्यकार्यतया = आत्ममोचनकौशाम्बीप्रयाणातिरिक्तम् कार्यं यस्य तस्य
भावस्तत्ता तया ।

कालाष्टमी = कालीदेव्याः पूजनार्थं अष्टमी तिथिविशेषः इत्यर्थः । अति-
क्रान्ता = व्यतीता । धात्रीद्वितीया = धात्री एव द्वितीया (सहगामिनी) यस्याः
सा धात्रीद्वितीया । अवधट्टितप्रणालीप्रलुतसलिलविपमम्—अवधट्टितायाः अवध-

यौग०—कार्य क्यों असफल होगा ?

विदूषक—वत्सराज के दूसरे कार्य में बासवदत्ता होने के कारण ।

यौग०—कैसे ?

विदूषक—आप लोग सुने ।

दोनों—हम लोग ध्यान दे रहे हैं ।

विदूषक—जो कालाष्टमी बीत गई उसी दिन राजकुमारी वासवदत्ता धात्री
(दाई) को साथ लेकर कन्यादर्शन को निर्दोष समझकर शिविका (पालकी) में,
जिसका परदा हटा दिया गया था, बैठकर राजमार्ग को, जो कि नाली के जल का
प्रवाह रुक जाने के कारण दुर्गम हो गया था, छोड़कर उसके कारागार के द्वार के

हत्य यत्तद् वन्दनद्वारस्याग्रतो भगवत्या यक्षिण्याः स्थानं, तस्मिन् देवकार्यं कर्तुं गतासीत् ।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

विदूषकः—तदो तत्तभवं तं दिशसं अन्धन्तरवन्धनपरिरक्त्वञ्च सिवञ्चं णाम राअदासं अणुमाणिअ वन्धनद्वारे णिक्कन्तो । [ततस्तत्र भवान् तं दिवसमभ्यन्तरवन्धनपरिरक्षकं शिवकं नाम राजदासननुमान्य वन्धनद्वारे निष्क्रान्तः ।]

उभौ—ततस्ततः ?

विदूषकः—तदो पुरुषस्त्वन्वपरिवट्टणद्विदाए सिविआए पक्रामं दिट्ठा सा राअदारिआ । [ततः पुरुषस्त्वन्वपरिवर्तनस्थितायां शिविकायां प्रक्रान्तं दृष्ट्वा सा राजदारिका ।]

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ?

द्वायाः प्रणाल्याः जलमार्गात् प्रवृत्तेः अभिष्यन्दमानैः सलिलैः जलैः विषमम् दुर्गमम् , राजमार्गम् = राजपथम् परिहृत्य = त्यक्त्वा देवकार्यम् = देवार्चनाम् कर्तुं गतासीत् = गतवती ।

अभ्यन्तरवन्धनपरिरक्षकम् = अन्तःकारागृहपालकम् ।

पुरुषस्कंधपरिवर्तनस्थितायाम् = पुरुषाणां शिविकावाहिनां स्कंधपरिवर्तने श्रम-परिहारार्थावितिमये स्थितायाम् प्रक्रामम् = गच्छेत् ।

आगे जो भगवती 'यक्षिणी' का स्थान है उसमें देवता की पूजा करने के लिये गई थी ।

यौग०—तब क्या हुआ ?

विदूषक—तब राजा (वत्सराज) कारागार के अन्दर की रक्षा करनेवाला शिवक नामक राजा के कर्मचारी को, प्रसन्न कर कारागार के द्वार पर लाये ।

दोनों—तब क्या हुआ ?

विदूषक—जब पालकी डोनेवाले (यकावट दूर करने के लिए) एक कन्धे से दूसरे कंधे पर पालकी रख रहे थे उसी समय राजकुमारी को (स्वामी ने) खूब अच्छी तरह देखा ।

यौग०—तब क्या हुआ ?

विदूषकः—किं तदो तदो त्ति । बन्धणं दाणिं पमदवणं सम्भाविअ पउत्तो राअलीलं कर्त्तुं । [किं ततस्तत इति ? बन्धनमिदानीं प्रमदवनं संभाव्य प्रवृत्तो रागलीलं कर्तुम् ।]

यौगन्धरायणः—न खलु तां प्रति समुत्पन्नाभिलाषः स्वामी ?

विदूषकः—भो ! सङ्घआरिणो अणत्थ त्ति ईदिसं एव्व । [भोः ! सङ्घ-
चारिणोऽनर्था इतीदृशमेव ।]

यौगन्धरायणः—सखे ! रुमएव्वन् ! स्थिरीक्रियतामात्मा । अनेनैव वेपेण जरा गन्तव्या ।

विदूषकः—भो ! अहं च एदेण उत्तो—भणेहि जोअन्वराअणस्स जहसमत्थिदा समत्थणा ण रोअदे भे । समारो गमणे पज्जोदस्स अव-
माणविसेसो चिन्तीअदि । मा कामप्पधाण त्ति मं अवमणणेहि । अव-
माणस्स अवजिदिं अणोसामि त्ति । [भोः ! अहं चैतेनोक्तः—भण यौगन्ध-
रायाणाय यथासमर्थिता समर्थना न रोचते मे । समाने गमने प्रद्योतस्यावमान-
विशेषश्चिन्त्यते । मा कामप्रधान इति मामवमन्यस्व । अवमानस्यापचितिमन्वि-
ष्यामिति ।]

प्रमदवनम् सम्भाव्य = क्रीडोद्यानं मत्वा । रागलीलाम् = कामचेष्टाम् ।

समुत्पन्नाभिलाषः = उपजातरागः ।

एतेन = स्वामिना । यथासमर्थिता समर्थना = त्वत्समर्थितप्रकारा कार्यसंप्र-
धारणा । प्रद्योतस्यावमानविशेषः चिन्त्यते—तत्कन्याहरणरूपः चिन्त्यते कार्य-
त्वेन विचार्यते । अवमानस्य = स्वकीयापमानस्य । अपचितिम् = निष्क्रयम् अन्वि-
ष्याम् = गवेषयेयम् ।

विदूषक—बार-बार 'तव क्या, तव क्या' कहते हो । बन्धन को प्रमदवन
समझकर कामातुर हो गया ।

यौग०—क्या उसे देखकर स्वामी को उसके प्रति अनुराग तो नहीं उत्पन्न हुआ ?

विदूषक—विपत्तियां अकेले नहीं आतीं । बात ऐसी ही हुई ।

यौग०—मित्र रुमएव्वन् ! मन को स्थिर करो । इसी रूप में वृद्धावस्था
आवेगी ।

विदूषक—स्वामी ने मुझसे कहा था कि यौगन्धरायण से जाकर कहो कि
तुम्हारी मन्त्रणा मुझे पसन्द नहीं है । कौशाम्बी तो जाना ही है, पर मैं तो प्रद्योत

यौगन्धरायणः—अहो शत्रुजनाप्रहास्यमभिधानम् ! अहो निरपत्रपता खलु बुद्धेः ! अहो सहृज्जनसन्तापकारणम् ! अदेशकाले ललितं कामयते स्वामी । कुतः,

शक्ता दर्पयितुं स्वहस्तरचिता भूमिः कटप्रच्छदा
पर्याप्तो निगलस्वनश्चरणयोः कन्दर्पमालम्बितुम् ।
कः श्रुत्वा न भवेद्धि मन्मथपटुः प्रत्यक्षतो वन्धने
रक्षार्थं परिगण्यमानपुरुषै राजेति शब्दापनम् ॥ ६ ॥

अहो = इति कष्टे । शत्रुजनाय हास्याभिधानमित्यर्थः । निरपत्रपता = निर्लब्धता । सहृज्जनसन्तापकारणम् = सहृज्जनानाम् संतापस्य कारणम् । अदेशकाले अदेशे स्वकीयदेशरहिते इति भावः । अकाले = असमये । ललितं = काम-वासनाम् । कामयते = चेष्टते ।

स्वहस्तरचिता = स्वहस्तेन निर्मिता । कटप्रच्छदा = तृणमयास्तरणा न तु राजाहृदुकूलहंसतूलशयनाद्यस्तरणा इत्यर्थः । भूमिः दर्पयितुं = मदयितुम् । शक्ता = समर्था योग्या । चरणयोः निगलस्वनः—निगलस्य स्वनः = शब्दः । कन्दर्पम् = कामम् आलम्बितुम् पर्याप्तः = शक्ता । वन्धने = कारागृहे । रक्षार्थम् परिगण्यमानपुरुषैः = निगडितजननाम् रक्षणकर्मणि, नियुक्तैः प्रयोतदासैः इत्यर्थः । राजेति शब्दापनम् = ब्रीडावहम् आह्वानम् प्रत्यक्षतः श्रुत्वा कः = हि निगडितः पुरुषः

का जिसमें अपमान हो वही सोच रहा हूँ । मुझे कामी जानकर मेरा अपमान मत करो । मैं तो अपमान की प्रतिक्रिया सोच रहा हूँ ।

यौग०—अहा, शत्रुजनों की हँसी की बात । इस निर्लज्जता को धिक्कार है । मित्रों को दुःख देनेवाली इस बात पर शोक है । स्वामी अकाल में और परदेश में कामविलास की वासना प्रकट कर रहे हैं । क्योंकि—

अपने हाथों से बनाई हुई चटाई ही है विस्तर जिस पृथ्वी पर वह पृथ्वी अवश्य ही मद उत्पन्न करने में समर्थ है । पैर में पड़ी हुई बेड़ियों का ध्वनि कामोद्दीपन कर सकती है । कारागार में अपनी रक्षा के लिए नियुक्त पुरुषों से 'राजा' शब्द से संबोधित होकर मला कौन प्ररूप कामात्तर होगा ? ॥ ६ ॥

विदूषकः—भो ! दंसिदो सिणेहो । णिव्विट्ठं पुरुसआरं । साहु उज्झिअ णं गच्छामो । [भो ! दर्शितः स्नेहः । निर्विष्टः पुरुषकारः । साधु-जिम्भ्वैनं गच्छामः ।]

यौगन्धरायणः—वसन्तको भवान् ननु । वसन्तक ! मा मैवम् ।

परित्यजाम सन्तप्तं दुःखेन मदनेन च ।

सुहृज्जनमुपाश्रित्य यः कालं नावबुध्यते ॥ ७ ॥

विदूषकः—एव्वं एव्व जरं गमिस्सामो । [एवमेव जरां गमिष्यामः ।]

यौगन्धरायणः—तन्ननु श्लाघ्यम् ।

विदूषकः—सिलाघणीओ भवे, जदि लोओ जाणादि । [श्लाघनीयं भवेद्, यदि लोको जानाति ।]

यौगन्धरायणः—न नः कार्यं लोकेन, स्वामिप्रियार्थोऽयमारम्भः ।

मन्मथपटुः = कामातुरः न भवेत् । सर्वोऽपि भवेत् इति उपहासे अत्र काकुः । वस्तुतः न कोऽपि भवेत् । अस्मत्त्वामी तथाविधो यद् भवति तत् अस्मद्भाग्य-दोषात् भवति ॥ ६ ॥

भो इति विपादे । स्नेहः = स्वामिभक्तिः । पुरुषकारः = पुराषार्थः, प्रयत्नः । निर्विष्टः = यावच्छक्ति कृतः । उज्झित्वा = त्यक्त्वा ।

दुःखेन = बंधनव्यसनेन । मदनेन = कन्दर्पेन च सन्तप्तम् = पीडितम् परि-त्यजाम यः सुहृज्जनम् उपाश्रित्य = मित्रजनवाक्यमनुसृत्य कालं न अवबुध्यते = कालानुगुणं कर्म कर्तुं न जानाति संतप्तत्वादेव ॥ ७ ॥

विदूषक—हम लोगो ने अपना प्रेम दिखा दिया । यथाशक्ति प्रयत्न भी कर चुके । अब इसको छोड़कर हम लोगो को चल देना चाहिये ।

यौग०—ऐसा मत कहो । आप वसन्तक हैं ।

दुःख और काम से पीड़ित होने से जो मित्रों की बातों को मानकर समया-नुसार कार्य नहीं कर सकता क्या उसको त्याग दें (अर्थात् कदापि नहीं) ॥ ७ ॥

विदूषक—इसी वेप में वृद्धत्व की प्राप्ति होंगे ।

यौगन्धरायण—यह तो प्रशंसनीय है ।

विदूषक—यदि लोग जान जायें तो यह प्रशंसनीय हो सकता है ।

यौगन्धरायण—हमें संसार से क्या प्रयोजन ? हमारा कार्य तो स्वामी की प्रसन्न करने के लिये है ।

विदूषकः—सो वि दाव ण जाणादि । [सोऽपि तावन्न जानाति ।]

यौगन्धरायणः—काले ज्ञास्यति ।

विदूषकः—कदमो दाणि सो कालो । [कतम इदानीं स कालः ।]

यौगन्धरायणः—यदेयमारम्भसिद्धिः ।

विदूषकः—तदो तादिसो भवं बन्धणादो राआणं अन्तेउरादो राअ दारिअं उभे णिअयादेदु । [ततस्तादृशो भवान् बन्धनाद्राजानमन्तःपुराद्राजदारिकासुभे निर्यातयतु ।]

रुमण्वान्—इह भवता द्रष्टव्यम् ।

यौगन्धरायणः—उभयमिति । बाढम् । इयं द्वितीया प्रतिज्ञा—

सुभद्रामिव गाण्डीवी नागः पद्मलतामिव ।

यदि तां न हरेद् राजा नास्मि यौगन्धरायणः ॥ ८ ॥

आरम्भसिद्धिः = स्वामिकौशाम्बीप्रापणप्रयत्नस्य फलप्राप्तिः ।

तादृशः = स्वप्रयत्नफलदर्शनाभिनिवेशी । निर्यातयतु = हरतु ।

इह = वसन्तकेन (= विदूषकेण) निर्दिष्टेऽर्थे भवता द्रष्टव्यम् = विवेचनीयं न तूदासितव्यमित्यर्थः ।

उभयमिति = कार्यद्वयम् साधनीयमिति । युवां मन्येये इति शेषः ।

सुभद्रां = श्रीकृष्णस्य भगिनीम् । गाण्डीवी—गाण्डीवं नाम धनुः अस्ति यस्य

विदूषक—वे भी नहीं जानते ।

यौगन्धरायण—समय पर जान जायँगे ।

विदूषक—वह समय कब आयेगा ?

यौगन्धरायण—जब हम लोगों का कार्य सिद्ध हो जायेगा ।

विदूषक—तो आप यदि यह चाहते हैं तो कारागार से राजा और अन्तः

पुर से वासवदत्ता—दोनों को हर ले चले ।

रुमण्वान्—इस बात पर आप को विमर्श करना चाहिये ।

यौगन्धरायण—दोनों । (अर्थात् वासवदत्ता और वसराज को लेकर भागना)

अच्छा यह मेरी दूसरी प्रतिज्ञा है ।

जिस प्रकार कमलचल्ली को हाथी सहज ही तोड़ डालता है और सुभद्रा को अर्जुन लेकर भागे थे उसी प्रकार यदि राजा उस (वासवदत्ता) को न हर ले तो मैं यौगन्धरायण नहीं ॥ ८ ॥

अपि च,

यदि तां चैव तं चैव तां चैवायतलोचनाम् ।

नाहरामि नृपं चैव नास्मि यौगन्धरायणः ॥ ६ ॥

(कर्णं दत्त्वा) अये शब्द इव । ज्ञायतां शब्दः ।

विदूषकः—भो ! तह । (निष्क्रम्य प्रविश्य) भो ! पण्डित्तदिवस-
विस्सम्भेण अविरलं सञ्चरन्तो जणो दीसइ । किं दाणिं करम्हं ?
[भोस्तया । भोः । परिवृत्तदिवसविस्सम्भेणाविरलं सञ्चरन् जनो दृश्यते । किमि-
दानीं कुर्मः ?]

रुमण्वान्—तेन हि चतुर्द्वारमग्निगृहं, भिद्यतां नः सङ्घातः ।

स गाण्डीवी = अर्जुनः इव । पद्मालताम् = कमलवल्लीम्, नाग इव = गज इव
यदि ताम् = वासवदत्ताम् न हरेत् (अहम्) यौगन्धरायणः न अस्मि ॥ ८ ॥

यदि तां च = घोषवतीं वीणामित्यर्थः । तं = नलागिरिं हस्तिनम् । ताम्
आयतलोचनाम् = विशालनयनाम् वासवदत्ताम् च नृपम् = वत्सराजम् न आह-
रामि = प्रद्योतसकाशात् आहृत्य कौशाम्बीं न प्रापयामि चेदित्यर्थः । यौगन्धरा-
यणः न अस्मि ॥ ९ ॥

परिवृत्तदिवसविस्सम्भेण—परिवृत्तः प्राच्याः प्रतीच्यभिमुखम् निवृत्तः यो दिवसः
अपराह्नः इत्यर्थः, तस्मिन् विस्सम्भात् आतपोष्मशान्तिनिमित्तात्, अविरलम्
यथा स्यात्तया अविरलम् सञ्चरन् जनः दृश्यते = अवलोक्यते ।

भिद्यताम् = निश्चिद्यताम् । संघातः = समुदायः ।

और भी—

यदि उस (घोषवती वीणा) को, नलागिरि हाथी को, उस विशाल नयन
वाली (वासवदत्ता को) तथा राजा (वत्सराज) को हर कर (कौशाम्बी) न
न ले जाऊँ तो मेरा यौगन्धरायण नाम नहीं ॥ ९ ॥

(कान लगाकर) अरे ! कुछ आवाज हो रही है । इसका पता लगाओ ।

विदूषक—अच्छा । (बाहर जाकर, फिर प्रवेश कर) मध्याह्न (दोपहर) का
समय बीत जाने से (धूप की कमी से) लोग चल फिर रहे हैं । अब क्या करें ?

रुमण्वान्—अग्निगृहसे हम लोगों को पृथक् पृथक् चार रास्तों से चलना चाहिये ।

यौगन्धरायणः—न न । अभिन्नो नः सङ्घातः । भिद्यतामरि-
सङ्घातः । स्वकार्यमनुष्ठीयताम् ।

उभौ—तह । [तथा] (निष्कान्तौ ।)

उन्मत्तकः—ही ही चन्द्रं गिलदि लाहू । मुञ्च मुञ्च चन्द्रं । यदि ण
मुञ्चेशि, मुहं दे पाडिअ मुञ्चावइस्सं । एशे एशे दुट्ठअशे परिभट्ठे
आअच्छदि । एशे एशे चउप्पहवीहिआअं । जाव णं आलुहिअ बलिं
भक्खिस्सं । एशे एशे दालअभट्ठा ! मं तालेह । माखु माखु मं
तालेह । किं भणाशि-अम्हाणं किं पि णच्चेहि त्ति । दक्खह दक्खह
दालअभट्ठा ! एशे दालअभट्ठा ! पुणो वि मं तालेह इट्ठिआहि । मा खु
मा खु तालेह । तेण हि अहं पि तुम्हे तालेमि । [ही ही चन्द्रं गिरति
राहुः । मुख मुञ्च चन्द्रम् । यदि न मुञ्चसि, मुखं ते पाटयित्वा मोचयिष्यामि ।
एष एष दुष्टाश्वः परिभ्रष्ट आगच्छति । एष एष चतुष्पथवीथिकायाम् । यावदेन-
मारुह्य बलिं भक्षयिष्यामि । एते एते दारकभर्तारः । मां ताडयथ । मा खलु मा

अरिसंघातः = शत्रुसमूहः । स्वकार्यम् = अग्निगृहात् निस्सृत्य स्वामिसमीप-
गमनमित्यर्थः ।

राहुः = प्रद्योतः । चन्द्रं = वत्सराजं । गिरति = परिभवति । दुष्टाश्वः = दुष्ट-
धासौ अश्ववेति दुष्टाश्वः (कर्मधारय), परिभ्रष्टः = बन्धनच्युतः । बलिम् = भिक्षाम् ।

द्वितीयाभ्यन्तरोऽर्थः—दुष्टः प्रद्योतः परिभ्रष्टः सन्मार्गभ्रष्टः छलप्रयोक्तृत्वात्

यौगन्धरायण—नहीं नहीं; हमारे समूह का भेदन न किया जाय, वत्तिक शत्रु-
समूह का भेदन किया जाय । हमें अपना कार्य करने चाहिये ।

दोनों—अच्छ । (निकल जाते हैं ।)

उन्मत्तक—ही ही ही, चन्द्रमा को राहु निगल रहा है । चन्द्रमा को छोड़ो,
छोड़ो । यदि न छोड़ोगे तो तुम्हारा मुँह फाड़कर छुड़ा लूँगा । यह दुष्ट बोका

खलु मां ताडयत । किं भणय—अस्माकं किमपि नृत्येति । पश्यत पश्यत
दारकभर्तारः ! एते दारकभर्तारः ! पुनरपि मां ताडयय यष्टिभिः । मा खलु
मा खलु ताडयत । तेन ह्यहमपि युष्मान् ताडयामि ।]

(निष्क्रान्तः ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

चतुष्पथवीथिकायाम् = चतुष्पथवीथिकावत् काञ्चिदस्वत्वमपरिणीतत्वात् अप्राप्तायाम्
अर्थात् तत्कन्यायां वासवदत्तायाम् विषये एनं प्रद्योतम् आरुह्य न्यक्कृत्य वासव-
दत्ताहरणेन परिभूय बलिं उपहारवत् प्रियम् कौशाम्बीप्रयाणम् भक्षयिष्यामि साध-
यिष्यामि । दारकभर्तारः—दारकाश्च ते भर्तारः इति दारकभर्तारः ।

(वन्धन) छुड़ा कर भाग रहा है । लो, यह तो चौराहे की गली में आ गया है ।
इस पर चढ़कर बलि खाऊँगा । ये मालिक लड़के मुझे मार रहे हैं । मुझे मत
मारो, मत मारो । क्या करते हो कुछ नाच करो । बालक स्वामियों ! देखो । ये
मालिक लड़के मुझे छड़ी से मार रहे हैं । मत मारो, मत मारो । मैं भी उस
(छड़ी) से आप लोगों को मारूँगा ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति भटः ।)

भटः—को कालो अहं भट्टिदारिकाए वासवदत्ताए उदए कीलिटु-
कामाए भद्रवतीपरिचारअं गत्तसेवअं ण पेक्खामि । भाव पुप्फदन्तअ !
गत्तसेवअं ण पेक्खसि । किं भणसि-एसो गत्तसेवओ कण्डिलसु-
ण्डिगिणीए गेहं पविसिअ सुरं पिवदि त्ति । गच्छदु भावो । (परिक्रम्य)
इदं कण्डिलसुण्डिगिणीए गेहं । जाव णं सद्दावेमि । भो गत्तसेवअ !
गत्तसेवअ ! ! [कः कालोऽहं भट्टिदारिकाया वासवदत्ताया उदके क्रीडितुका-
माया भद्रवतीपरिचारकं गात्रसेवकं न प्रेक्षे । भाव पुष्पदन्तक ! गात्रसेवकं न
प्रेक्षसे ? किं भणसि-एष गात्रसेवकः कुण्डिलशौण्डिक्या गेहम् । यावदेनं शब्दा-
पयामि । भो गात्रसेवक ! गात्रसेवक ! !]

(नेपथ्ये)

क्रीडितुं कामो यस्याः सा तस्याः क्रीडितुकामायाः । भद्रवतीपरिचारकम्-
भद्रवत्याः परिचारकं इति भद्रवतीपरिचारकम् । कण्डिलशौण्डिक्याः—कण्डिलायाः
मत्तायाः शौण्डिक्याः मद्यविक्रयिण्याः, शुण्डा (मद्यं) पण्यम् अस्य इति शौण्डिकी,
तदस्य पण्यम् इति ठक् । गेहम् = गृहम् सुराम् = मदिराम् । शब्दापयामि =
आह्वयामि । भाव इति पदम् नाटकेषु सम्बोधयितुं प्रयुज्यते ।

जल में क्रीड़ा करने को उत्सुक स्वामी की कन्या (राजकुमारी) की (हथिनी)
भद्रवती के महावत गात्रसेवक को कितनी देर से नहीं देख रहा हूँ । (अर्थात्
बड़ी देर से नहीं देख रहा हूँ) । भाव पुष्पदन्तक ! गात्रसेवक को नहीं देख
रहे हो ? क्या कहा—यह गात्रसेवक मदिरा बेचने वाली के घर में घुस कर
मदिरा पी रहा है । भाग जाओ । यह मदिरा बेचने वाली का घर है । अब इसको
पुकारता हूँ । ऐ गात्रसेवक, ऐ गात्रसेवक !

भद्रवती उस हथिनी का नाम था जिस पर वासवदत्ता सवारी करती थी ।
गात्रसेवक—गुप्तरूपधारी वासराज का चर है जो भद्रवती की देखभाल
करता था (है) ।

(नेपथ्य में)

को दाणिं एसो एत्थ राअमग्गे 'गत्तसेवअ ! गत्तसेवअ !' त्ति मं सद्दावेदि । [क इदानीमेषोऽत्र राजमार्गे गात्रसेवक ! गात्रसेवकेति मां शब्दापयति ।]

भटः—एसो गत्तसेवओ सुरं पिबिअ पिबिअ हसिअ हसिअ मदिअ मदिअ जवापुप्फं विअ रत्तलोअणो इदो एव्व आअच्छदि । एदस्स पुरदो ण चिट्ठिस्सं । [एष गात्रसेवकः सुरां पीत्वा पीत्वा हसित्वा हसित्वा मदित्वा मदित्वा जपापुष्पमिव रक्तलोचन इत एवागच्छति । एतस्य पुरतो न स्थास्यामि ।] (निवृत्य स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो गात्रसेवकः ।)

गात्रसेवकः—को दाणिं एसो एत्थ राअमग्गे गत्तसेवअ ! गत्तसेवअ ! त्ति मं सद्दावेदि । पाणागारादो णिकन्तो दिट्ठं म्हि मम सुसुरेण सुरुट्ठेण । अमुदअमल्लएण धिदमरिअलोणरूशिदे मंशखण्डे मुद्दे पक्खित्ते अ । गुसा रज्जइ पीदा जइ । अत्ता णं दण्डुज्जुआ होइ ।

धण्णा सुराहि मत्ता धण्णा सुराहि अणुलित्ता ।

धण्णा सुराहि ण्हादा धण्णा सुराहि संजविदा ॥ १ ॥

अधण्णा अत्तणो पुत्तदाराणं कट्ठं पिट्ठं सुणन्ता जे मूढा णरा सुसमिद्धा सुरातटाअं ण जोजअंति । ता जाणे जमलोए वा णरअं अत्थि ण त्थि अ ।

[क इदानीमेषोऽत्र राजमार्गे गात्रसेवक ! गात्रसेवक ! इति मां शब्दाप-

रक्तलोचनः—रक्ते लोचने नयने यस्य स रक्तलोचनः ।

कौन है ? जो मुझे इस समय राजमार्ग पर गात्रसेवक गात्रसेवक ! कह कर पुकार रहा है !

भट—यह तो गात्रसेवक है जो सुरापान कर के हँसता हुआ मदोन्मत्त मस्त होकर 'जपापुष्प' के सदृश लाल लाल आँखें कर के झुधर ही आ रहा है । मैं तो इसके सामने न खड़ा रहूँगा । (धूमकर बैठ जाता है) ।

(उक्त वेष में गात्रसेवक का प्रवेश)

गात्रसेवक—इस समय राजमार्ग पर कौन मुझे 'गात्रसेवक, गात्रसेवक' कहकर पुकार रहा है ? मद्यशाला से निकलते समय मेरे क्रोधी ससुर ने मुझे देख लिया

यति । पानागाराभिष्क्रान्तो दृष्टोऽस्मि मम श्वशुरेण सुहृदेन । अमृतमल्लकेन
घृतमरिचलवणरूपितो मांसखण्डो मुले प्रक्षिप्तश्च । स्तुपा रज्यति पीता यदि ।
श्वश्रून्नु दण्डोद्यता भवति ।

धन्याः सुराभिर्मत्ता धन्याः सुराभिरनुलिप्ताः ।

धन्याः सुराभिः स्नाता धन्याः सुराभिः संज्ञापिताः ॥ १ ॥

अधन्या आत्मनः पुत्रदाराणां कष्टं पिष्टं शृण्वन्तो ये मूढा नराः सुसन्तुष्टाः

पानागारात् = मद्यशालायाः । सुहृदेन-सहृदु क्रोधितेनेत्यर्थः । अमृतमल्ल-
केन = अमृतमिव माधुर्यातिशयात् मद्यं तत्पूर्णेन मल्लकेन पात्रविशेषेण सहेत्वर्थः ।
स्तुपा = पुत्रवधूः । पीता = हृतमद्यपाना रज्यति = श्वशुरे रागवती स्यात् ।
गम्यागम्यपुरुषविवेकस्य सुरामदेन निमोल्लादिति भावः । ये खलु सुरां पिबन्ति ते
विवेकरहिता भवन्ति एवं लोकलज्जादिकं त्यक्त्वा शिष्टाचारं उल्लंघयन्ति च ।
अत एव पुत्रवधूरपि सुरां पीत्वा स्वकीयश्वशुरेण सह अनुरागं करोति इत्याशयः ।
दण्डोद्यता-दण्डाय उद्यता दण्डोद्यता । श्वशुरकामां स्तुपां दमयितुमुद्यतदण्डा
भवति श्वश्रूः ।

सुराभिः मत्ताः धन्याः, सुराभिः अनुलिप्ताः धन्याः, सुराभिः स्नाताः धन्याः,
सुराभिः संज्ञापिताः = अतिपानवशान्मारिताः नृत्यं प्राप्ता इत्यर्थः धन्याः हृदयेन
सम्मान्याः सन्ति ॥ १ ॥

अधन्येति । ये मूढाः = अविवेकिनः सुसन्तुष्टाः सन्तः स्फीतघनाश्च सन्तः
नराः पुरुषाः आत्मनः = स्वस्य पुत्रदाराणां = स्त्रीपुत्राणां पिष्टम् अर्थात् नूतनम् ।
अहर्निशानुभूतमित्यर्थः, कष्टम् = दुःखम् शृण्वन्तः सन्तः पुत्राणां दुःखं निवारयितुमे-

है । (अमृत तुल्य) मद्य के पात्र के साथ-साथ मैंने घी, मिरचा और नमक से तले
हुए मांस के टुकड़ों को भी मुख में डाल लिया । मद्य पीकर पुत्रवधू भी ससुर
से प्रेम करने लगती है । उस समय सास पुत्रवधू को दण्ड देने के लिये उद्यत हो
जाती है ।

मदिरा से जो नस्त हो जाते हैं वे धन्य हैं । सुरा से अनुलिप्त पुरुष भी
धन्य हैं । सुरा से स्नान किये हुए भी धन्य हैं और जो मदिरा पीकर मर जाते
हैं वे भी धन्य हैं ॥ १ ॥

जो मूर्ख धनी स्त्री पुत्र के रात दिन के कष्ट को सुनते हुए सुरारूपी सरोवर में

सुरातटाकं न योजयन्ति । ततो जाने यमलोके वा नरकोऽस्ति नास्ति च ।]

भटः—(उपसृत्य) भो गत्तसेवअ ! को कालो तुमं अण्णोसामि । भट्टिदारिआए वासवदत्ताए उदए कीलिटुकामाए भद्रवती ण दिस्सदि । तुमं दाव मत्तो एत्थ आहिण्डसि । [भो गात्रसेवक ! कः कालस्त्वामन्विष्यामि । भर्तृदारिकाया वासवदत्ताया उदके क्रीडितुकामाया भद्रवती न दृश्यते । त्वं तावन्मत्तोऽग्राहिण्डसे ।]

गात्रसेवकः—जुज्जइ । सा अ णं मत्ता, सो पुरुसो वि मत्तो, अहं वि मत्तो, तुमं वि मत्तो, सव्वं मत्तसमं होइ । [युज्यते । सा च ननु मत्ता, स पुरुषोऽपि मत्तोऽहमपि मत्तः, त्वमपि मत्तः, सर्वं मत्तसमं भवति ।]

भटः—सव्वं दाव चिट्ठु । राअउल्ले भद्रपीठिअं णणिक्कमिअ कुदो अअं आहिण्डदि ति । [सर्वं तावत् तिष्ठतु । राजकुले भद्रपीठिकां ननिष्काम्य

वैत्यर्थः । सुरातटाकं—सुरायाः तटाकम् सुरातटकम् । 'सुरातटाकम्' इति पदेन इच्छानुरूपमधुपानार्थे वक्तुः तात्पर्यमस्ति । न योजयन्ति नोत्पादयन्ति ते अधन्याः भाग्यहीनाः सन्ति । नरकः = दुःखम् ।

आहिण्डसे = परिभ्रमसि ।

सा = हस्तिनी (भद्रवती) ।

राजकुले = राजभवनसमीपे इति भावः ।

गोता नहीं लगाते वे अभागे हैं । पुत्र कलत्र के पालन-रोपण को कष्टों को छोड़कर यमलोक में और कोई दुःख है या नहीं इसमें सन्देह है ।

भट—(समीप जाकर) हे गात्रसेवक ! कितनी देर से तुम्हे खोज रहा हूँ । जल में क्रीड़ा करने को इच्छुक राजकुमारी वासवदत्ता की भद्रवती (हस्तिनी) नहीं दिखाई पड़ रही है और तुम नशे में चूर होकर यहाँ घूम रहे हो ।

गात्रसेवक—ठीक है । वह (हस्तिनी) भी मस्त है । वह पुरुष भी मस्त है । मैं भी मदोन्मत्त हूँ । तुम भी मदोन्मत्त हो । सभी नशे में चूर हो रहे हैं ।

भट—यह सब रहने दो । राजमहल के समीप भद्रवती को न ले जाकर तुम

१. भद्रपीठिआ ण णिक्कमदि । कुदो अअं पिवदि ति ।

कुतोऽयमाहिण्डत इति ।]

गात्रसेवकः—इदो आहिण्डामि, एत्थ पिबामि, एदेण पिबामि, मा संरम्भेण । किं करीअदु । [इत आहिण्डे, अत्र पिबामि, एतेन पिबामि, मा संरम्भेण । किं क्रियताम् ?]

भटः—हिज्जउ असम्बन्धप्पलावो । सिग्घं भद्वदि पवेसेहि । [भवत्व-सम्बन्धप्रलापः । शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय ।]

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्वदी । अंधो मए भद्वदीए अङ्कुसं आदत्तं । [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती । अङ्घो मया भद्रवत्या अङ्कुशमा-हितम् ?]

भटः—सभावविणीदाए भद्वदीए अङ्कुसेण किं कय्यं ? गच्छ, सिग्घं भद्वदि पवेसेहि [स्वभावविनीताया भद्रवत्या अङ्कुशेन किं कार्यम् ? गच्छ, शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय ।]

ननिष्काम्य = अप्रवेश्येत्यर्थः । भद्रपीठिका = हस्तिनी, यस्योपरि वासवदत्ता आरोहतिस्म ।

इत आहिण्डे = अत्र भ्रमामि इत्यर्थः । मा संरम्भेण = क्रोधेन अलम् ।

प्रविशतु प्रविशतु = स्वयमेव प्रवेशं करोतु न तु तामहं प्रवेशयामीत्यर्थः । तत्र कारणमाह—अंधो—इति भयघ्वनिः भयसूचकशब्दः, 'अरे' इति व्यवहरति लोकः । आहितम् = आधीकृतम् । निःस्वेन मया मयमूल्यार्थेऽङ्कुशमाधित्वेन शौण्डिकी-हस्तेऽर्पितम् । अतोऽङ्कुशरहिता भद्रवती कयमहं प्रवेशयेयमित्याशयः ।

यहाँ क्यों घूम रहे हो ?

गात्रसेवकः—यहाँ घूमता हूँ । यहाँ पीता हूँ; और इसके साथ सुरा पीता हूँ । क्रोध मत करो । क्या करूँ ?

भट—व्यर्थ की बातें रहने दो । भद्रवती को शीघ्र ले आओ ।

गात्रसेवकः—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो । अरे मैंने तो भद्रवती के अङ्कुश को बंधक रख दिया है ।

भट—भद्रवती स्वभाव से ही नम्र है । उसको अङ्कुश से क्या प्रयोजन ? (अर्थात् उसके लिए अङ्कुश की कोई आवश्यकता नहीं है ।)

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्वदी । अंधो मए भद्वदीए खुरप्पमाला आढत्ता । [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती । अंधो मया भद्रवत्याः क्षुरप्रमालाऽऽहिता ।]

भटः—पुष्पवन्धिआए भद्वदीए खुरप्पमालाए किं कय्यं ? सिग्घं भद्वदिं पवेसेहि । [पुष्पवन्ध्याया भद्रवत्याः क्षुरप्रमालया किं कार्यम् ? शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय ।]

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्वदी । अंधो मए भद्वदी एघण्टा आढत्ता ! [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती । अंधो मया भद्रवत्या घण्टाहिता ।]

भटः—उदए कीलिटुकामाए भद्वदीए घण्टाए किं कय्यं ? सिग्घं भद्वदिं पवेसेहि । [उदके क्रीडितुकामाया भद्रवत्या घण्टया किं कार्यम् ? शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय ।]

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्वदी । अंधो मए भद्वदीए कसिएण आढत्तं । [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती । अंधो मया भद्रवत्याः कशिका आहिता ।]

भटः—कसिएण किं कय्यं ? सिग्घं भद्वदिं पवेसेहि । [कशिकया किं कार्यम् ? शीघ्रं भद्रवतीं प्रवेशय ।]

क्षुरप्रमाला = अर्धचन्द्रमाला, आहिता = आधीकृता इत्यर्थः ।

पुष्पवन्ध्यायाः = पुष्पेण वन्धुं, वशीकर्तुं योग्यायाः ।

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो । अरे मैंने तो भद्रवती की अर्धचन्द्रमाला भी बंधक रख दी है ।

भट—भद्रवती तो फूलों से ही बांधी जा सकती है । उसको अर्धचन्द्रमाला से क्या प्रयोजन ? शीघ्र उसे प्रवेश कराओ ।

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो । मैंने तो भद्रवती के घण्टे को भी बंधक रख दिया है ।

भट—जल क्रीड़ा करने को इच्छुक भद्रवती को घण्टे से क्या काम ? शीघ्र भद्रवती को ले आओ ।

गात्रसेवक—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो । अरे ! मैं तो उसके कशा (कोड़ा, चाबुक) को भी बंधक रख आया हूँ ।

भट—कोड़े की क्या आवश्यकता है ? शीघ्र भद्रवती को ले आओ ।

गात्रसेवकः—पविसदु पविसदु भद्रवदी । अंधो । [प्रविशतु प्रविशतु भद्रवती । अंधो ।]

भटः—किं अंधो ? [किम् अंधो ?]

गात्रसेवकः—अंधो मए । [अहो नया ?]

भटः—किं तुए । [किं त्वया ?]

गात्रसेवकः—अंधो भद्र । [अहो भद्र ।]

भटः—किं भद्रत्ति । [किं भद्रेति ।]

गात्रसेवकः—अंधो भद्रवदी । [अहो भद्रवती ।]

भटः—किं भद्रवदी । [किं भद्रवती ?]

गात्रसेवकः—भद्रवदी पि आढत्ता । [भद्रवत्यप्याहिता ।]

भटः—ण तुवं एत्थ अवरत्तो । कण्डिलसुण्डिकिणी खु अवरत्ता, जा राअवाहणं गण्हिअ सुरं देदि । [न त्वमत्रापराद्धः । कण्डिलशौण्डिकी खल्वपराद्धा, या राजवाहनं गृहीत्वा सुरां ददाति ।]

गात्रसेवकः—अंधो मए उत्तं—मा मूलविद्धि विणासेहि त्ति । [अंधो मयोक्तम्—मा मूलवृद्धिं विनाशयेति ।]

उक्तम् = कथितम्, अर्थात् कण्डिलशौण्डिक्यै इत्यर्थः । मूलवृद्धिं मा विनाशय = स्थितायां मूलधनस्थानीयायां भद्रवत्यां तत्परिचरणमृतिभाजो नम सका-

गात्रसेवकः—भद्रवती प्रवेश करो, प्रवेश करो । अरे !

भटः—अरे क्या ?

गात्रसेवकः—अरे मैंने ।

भटः—तुमने क्या ?

गात्रसेवकः—अरे भद्र ।

भटः—क्या भद्र ?

गात्रसेवकः—अरे भद्रवती ।

भटः—क्या भद्रवती ?

गात्रसेवकः—भद्रवती को भी बंधक रख दिया ।

भटः—इसमें तुम्हारा अपराध नहीं है । मदिरा बेचनेवाली का अपराध है, जो राजा की सवारी को लेकर सुरा देती है ।

गात्रसेवकः—अरे मैंने उससे कहा है कि मूलवृद्धि का नाश मत करो ।

भटः—हं सद्दो विअ । [हं शब्द इव ।]

गात्रसेवकः—अंधो जाणामि जाणामि, कण्डिलसुण्डकिणीए रोहं भिन्दिअ भद्रवदी पलाअदि । [अंधो जानामि जानामि, कण्डिलशौण्डिक्या रोहं भित्त्वा भद्रवती पलायते ।]

भटः—किं भणासि ? (आकाशे) एसो भट्टा वच्छराओ वासवदत्तं गरिहअ णिगादो त्ति । [किं भणसि ? एष भर्ता वत्सराजो वासवदत्तां गृहीत्वा निर्गत इति ।]

गात्रसेवकः—(सहर्षम्) अविन्नमस्तु स्वामिनः ।

भटः—पिव पिव । अज्ज वि तुमं मत्तो आहिण्डेहि । [पिव पिव । अद्यापि त्वं मत्त आहिण्डस्व ।]

शात् किमपि मद्यमूल्यं प्रतिदिनम्, वृद्धिस्थानीयं ते सुलभं भवेत् तदेतद् मूल-
नाशनेन मा नाशय इत्यभिप्रायः ।

पलायते = परिधावति ।

अविघ्नम् = विघ्नरहितम्, मङ्गलमित्यर्थः ।

भट—कुछ शब्द (आवाज) हो रहे हैं ।

गात्रसेवक—अरे जानता हूँ, जानता हूँ, मदिरा बेचनेवाली के घर को तोड़कर भद्रवती भाग रही है ।

टिप्पणी—अब यह बतलावेंगे कि वत्सराज वासवदत्ता को लेकर भाग गया है और उसी के कारण से बड़ा शोर हो रहा है ।

गात्रसेवक जानता था कि वासवदत्ता को लेकर वत्सराज भाग रहा है और इसलिए यह आवाज हो रही है । परन्तु सच्ची बात को छिपाने के वास्ते वह ऐसा कर रहा है ।

भट—क्या कहते हो ?—(ऊपर की ओर देखते हुए) स्वामी वत्सराज वासवदत्ता को लेकर भाग गए ।

गात्रसेवक—(सहर्षम्) स्वामी का मङ्गल हो अर्थात् स्वामी का कार्य निर्विघ्न समाप्त हो । (यहां पर अपने रूप को छिपाने के लिए अब गात्रसेवक संस्कृत भाषा का प्रयोग करता है जो मध्यम श्रेणी के पात्रों के अनुकूल है) ।

भट—पीओ, पीओ । आज भी तुम मस्त होकर घूमो ।

गात्रसेवकः—आः को मत्तः, कस्य वा मद्ः, वयं स्वत्चार्ययौगन्धराय-
णेन स्वेषु स्वेषु स्थानेषु स्थापिताश्चारपुरुषाः । यावदहमपि सुहृज्जनस्य
संज्ञां करोमि । एते ते सुहृदो निरोधमुक्ता इव कृष्णसर्पा इतस्ततो
निर्धावन्ति । भोः भोः सुहृदः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः—

नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत्तस्य मा भून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥२॥

क तु स्वत्चार्ययौगन्धरायणः ? (विलोक्य) अये अयमत्रभवान् आर्य-
यौगन्धरायणः ! च एषः,

चारपुरुषाः = गुप्तचराः इत्यर्थः । स्वेषु-स्वेषु स्थानेषु = भिन्नभिन्नस्थानेषु ।
स्थापिताः = नियुक्ताः, सुहृज्जनस्य = स्वकीयमित्रनटलस्य । संज्ञाम् = संकेतम् ।
निरोधमुक्ताः निरोधात् बंधनात् मुक्ताः इति निरोधमुक्ताः । कृष्णसर्पा इव =
कृष्णाश्च ते सर्पाश्च इति कृष्णसर्पाः, तद्वदित्यर्थः ।

यः भर्तृपिण्डस्य कृते = भुक्तस्य स्वामिनः श्रक्तत्वार्ये, न युध्येत् = युद्धं न
कुर्यात् । तस्य = अनिष्कृतभर्तृपिण्डस्य, कृतघ्नस्य पुरुषस्य वा । सलिलैः = जलैः ।
सुपूर्णम् = परिपूर्णमित्यर्थः । सुसंस्कृतम् = सम्यक् प्रकारेण संस्कृतम्, आभ्युदयिकै-
र्मन्त्रैः अभिनन्त्रितम् । भर्तृपिण्डार्थं योद्धुमात्रलभ्यतया प्रसिद्धम् । तत् नवं =
नूतनम् शरावम् = पात्रविशेषः, 'सक्रोरा' इति लोके प्रचलितम् । मा भूत् = न
स्यात् । सः = कृतघ्नः । नरकं गच्छेत् = यायात् इत्यर्थः ॥ २ ॥

अयं श्लोकः कौटिलीये अर्थशास्त्रेऽपि उपलब्धो भवति । इमं लक्ष्मीकृत्य

गात्रसेवक—कौन कौन मत्त है । किसको नशा हुई है ? हम लोग तो गुप्तचर
हैं जिनको आर्य यौगन्धरायण ने अपने अपने स्थान पर नियुक्त किया है । मैं
भी अपने मित्रवर्ग को संकेत करता हूँ । ये तो वे ही मित्र लोग हैं जो कि बंधन
से मुक्त हुए काले साँप की तरह इधर-उधर दौड़ रहे हैं । ए मित्रो ! तुम लोग
सुनो, सुनो ।

जो साये हुये स्वामी के अन्न के लिए (अर्थात् स्वामी का अन्न खाकर उसका
बदला चुकाने के निमित्त) युद्ध न करे, उसे जल से परिपूर्ण, बच्छी तरह संस्कृत
और दर्भ (कुश) से परिवेष्टित नया शराव (कुहड़) न मिले और वह नरक
का भागी बने ॥ २ ॥

आर्य यौगन्धरायण कहां है ? (देखकर) अरे यौगंधरायण तो यही हैं ।

निशितविमलखड्गः संहतोन्मत्तवेपः

कनकरचितचर्मव्यग्रवामाग्रहस्तः ।

विरचितबहुचीरः पाण्डरावद्वपट्टः

सतडिदिव पयोदः किञ्चिदुद्गीर्णचन्द्रः ॥ ३ ॥

अहो महत् प्रवृत्तं युद्धम् ।

हत्वा गजान् सगजिनः सहयांश्च योधा-

नक्षौहिणीमतिविगाह्य बलान्मुहूर्तम् ।

केचित् वदन्ति यत् भासकविः कौटिल्यात् पूर्वम् अभवत् ।

निशितविमलखड्गः—निशितः विमलः खड्गो यस्य सः निशितविमलखड्गः
संहतोन्मत्तवेपः—संहतः उन्मत्तवेपो येन सः संहतोन्मत्तवेपः व्यक्तोन्मत्तवेप इत्यर्थः ।
कनकरचितचर्मव्यग्रवामाग्रहस्तः—कनकरचिते स्वर्णालङ्कृते चर्मणि शस्त्रनिवारण-
साधने फलकाख्ये व्यग्रो व्यापृतः वामः अग्रहस्तः यस्य सः कनकरचितचर्मव्यग्रवामा-
ग्रहस्तः । विरचितबहुचीरः—विरचितानि शरीरविन्यस्तानि बहूनि नानाविधानि
चीराणि वस्त्राणि येन सः । पाण्डरावद्वपट्टः—पाण्डरः आचदः पट्टः उष्णीषपट्टः
शिरोवेष्टनं वा येन सः तथोक्तः । सतडित् = सविद्युत् । किञ्चिदुद्गीर्णचन्द्रः = ईषदु-
दितचन्द्रः यस्मिन् । एवंभूतः पयोद इव = मेघ इव (भवतीति) शेषः ॥ ३ ॥

सगजिनः = गजी आधोरणः तत्सहितान्, गजान्=हस्तिनः हत्वा, सहयान्=

दिप्पणी—इससे यह प्रतीत होता है कि जो वीर स्वामी के लिए तन मन से
लड़ते थे उनका इसी रीति से स्वागत किया जाता था । जो स्वामी के लिए श्रद्धा
एवं विश्वास के साथ नहीं लड़ता था उसको इस प्रकार का नहीं किया जाता था ।

तेज और चमचमाती हुई तलवार लिए हुए, उन्मत्तों का वेप त्याग कर, स्वर्ण
सुसज्जित ढाल में बायाँ हाथ ढाले हुए, नानाविध वस्त्रों को धारण किए हुए
सफेद पगड़ी बाँधे हुए, विद्युत् युक्त मेघ के समान जिसमें से कुछ-कुछ चन्द्रमा
दिखाई पड़ रहा है (यह यौगन्धरायण है) ॥ ३ ॥

अरे यह तो घमासान युद्ध छिड़ गया !

सवारों सहित हाथियों को, अश्वों के साथ वीरों को मार कर और बलपूर्वक

१. अहो प्रतिमयमिदं युद्धम् । अहो महत्प्रतिमयं प्रवृत्तमिदं युद्धम् ।

नागेन्द्रदन्तमुसलाहतभग्नबाहु-

भ्रष्टायुधोऽपि ननिवृत्तपदोऽभियातः ॥ ४ ॥

हा धिग्, ग्रहणमुपगतः खल्वार्ययौगन्धरायणः ॥ यावदहमप्यार्य-
यौगन्धरायणस्य प्रत्यन्तरीभविष्यामि । (निष्क्रान्तः)

भटः—किं गुं खु एदं पाआरतोरणवज्जं सच्चं कोसन्धी खु इदं । होदु,
इमं वुत्तन्तं अमच्चस्य णिवेदेमि । [किन्तु खल्वेतत् । प्राकारतोरणवज्जं सर्वं
कौशाम्बी खल्विदम् । भवत्विमं वृत्तान्तममात्याय निवेदयामि ।] (निष्क्रान्तः ।)

प्रवेशकः

अश्वसहितान् योधान् = वीरान् हत्वा, बलात् = बलपूर्वकम् मुहूर्तम् 'स्वशक्त्या'
अक्षौहिणीम् = अक्षौहिणीसेनाम् अतिविगाह्य = छिन्न-भिन्नां कृत्वा । नागेन्द्रदन्त-
मुसलाहतभग्नबाहुः = नागेन्द्रस्य गजराजस्य दन्तमुसलेन मुसलसदृशदन्तेन आहतः
अभिहतः अतएव भग्नः बाहुः यस्य सः नागेन्द्रदन्तमुसलाहतभग्नबाहुः । भ्रष्टायु-
धोऽपि—भ्रष्टम् आयुधं यस्य स भ्रष्टायुधः, हस्तच्युतप्रहरणोऽपि इत्यर्थः । ननि-
वृत्तपदः = अनपवृत्तपदः । (परन्तु) अभियातः = शत्रुसन्मुखं गतः ॥ ४ ॥

हा धिग् इति खेदे, ग्रहणमुपगतः = शत्रुवशीभूतः । प्रत्यन्तरीभविष्यामि =
प्रत्यासन्नोभविष्यामि, समीपं गमिष्यामीति भावः ।

प्राकारतोरणवर्जम् = प्राकारं तोरणं च वर्जयित्वा इत्यर्थः ।

मुहूर्तं भर में अपनी शक्ति से अक्षौहिणी सेना को छिन्न-भिन्न कर मुसल के समान
हाथी के दाँत से चोट खाकर हाथ के टूट जाने पर और आयुध (हथियार) के
गिर जाने पर भी इसने पैर पीछे न हटाया, परन्तु शत्रु के सन्मुख (लड़ने को)
गया ॥ ४ ॥

हाय, बड़े खेद की बात है कि आर्य यौगन्धरायण पकड़े गए । मैं भी यौगन्ध-
रायण के समीप जाऊँगा । (निकल गया)

टिप्पणी—नाटक के अभिनय में 'प्रवेशक' वह स्थल है जहाँ कोई पात्र दो
अंकों के बीच की घटना का (जो दिखाई न गई हो) परिचय अपने वार्तालाप
द्वारा देता है ।

भट—यह क्या ? प्राकार और तोरण को छोड़कर सभी कौशाम्बी है । अच्छा,
यह वृत्तान्त अमात्य से कहूँगा । (निकल जाता है ।)

प्रवेशक समाप्त ।

(ततः प्रविशतः साधारणौ ।)

उभौ—उस्सरह उस्सरह अय्या ! उस्सरह । [उत्सरतोत्सरतार्याः । उत्सरत ।]

प्रथमः—अंधो कण्ठस्स दीअमाणस्स ण उच्चं विरमदि । [अंधो कण्ठस्य दीर्यमाणस्य नोच्चं विरमति ।]

द्वितीयः—अंधो भट्टिदारिआए वासवदत्ताए अवणअणविठ्ठभमदाए वरुवन्तस्स मे वअणं कोच्चि ण सुणादि । अंधो ! किं भणह—किण्णिमित्तं उस्सारणा वत्तदि त्ति । गहीदो अय्यजोअन्धराअणो । किं भणह—कहं गहीद त्ति । सुणन्तु अय्या । अय्यजोअन्धराअणेण असिदुदीएण अक्खो-हिणीए अगगवेगो मुहुत्तअं धारिदो । विजयसुन्दरस्स हत्थिणो दन्तन्त-चोदिदो असी विवण्णो । असिदोसेण गहीदो, ण पुरुसदोसेण । [अंधो भट्टिदारिकाया वासवदत्ताया अपनयनविभ्रमतया विरुवतो मे वचनं कश्चिन्न शृणोति । अंधो ! किं भणत—किन्निमित्तमुत्सारणा वर्तत इति । गृहीत आर्ययौगन्ध-रायणः । किं भणत—कयं गृहीत इति । शृण्वन्त्वार्याः—आर्ययौगन्धरायणेनासि-

अंधो इति दुःखे । कण्ठस्य = गलस्य । दीर्यमाणस्य = उच्चारणध्वनेः उच्चत्व-करणाय अत्यायासमनुभवतः कण्ठस्य । अनादरे पठ्ठी । उच्चं = मार्गे मिलितं नगर-जनकलकलोच्चत्वं न विरमति मत्कंठायासजनितमुत्सारणध्वन्युच्चत्वं जनकलकलोच्चतां न्यक्तुं न प्रभवतीति आशयः ।

भट्टिदारिकायाः = राजपुत्र्याः वासवदत्तायाः, अपनयनविभ्रमतया—अपनयनेन अपहरणेन विभ्रमः उन्मादो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया हेतुना । विरुवतः मे =

(दो सामान्य भटों का प्रवेश)

दोनों—हटो हटो लोगो हटो ।

प्रथम—मैं गला फाड़-फाड़कर भी चिल्लाता हूँ, तथापि जनकोलाहल बन्द नहीं हो रहा है ।

दूसरा—अहा, राजकुमारी वासवदत्ता के अपहरण हो जाने से सब पागल हो रहे हैं । इसलिये मेरी बातों को कोई नहीं सुन रहा है । क्या कहते हो ? 'क्यों हटा रहे हों ?' आर्य यौगन्धरायण पकड़ लिये गए हैं । क्या कहते हो ? 'कैसे पकड़े गए ?' आप लोग सुनें, आर्य यौगन्धरायण ने केवल तलवार से एक मुहूर्त

द्वितीयेनाक्षौहिण्या अग्रवेगो मुहूर्तं धारितः । विजयसुन्दरस्य हस्तिनो दन्तान्त-
चोदितोऽसिर्विपन्नः । असिदोषेण गृहीतो, न पुरुषदोषेण ।]

प्रथमः—अंधो अप्पमत्ता होह तुम्हे । पाआरतोरणवज्जं सच्चं
कोसम्बी खु इअं । [अहंधो अप्रमत्ता भवत यूयम् । प्राकारतोरणवज्जं सर्वं
कौशाम्बी खल्वियम् ।]

उभौ—ओदरदु ओदरदु अय्यो ओदरदु । [अवतरत्ववतरत्वायोऽवतरतु ।]

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः वद्धबाहुः फलकशयनेनानीयमानः ।)

यौगन्धरायणः—अयमहमवतरामि ।

रिपुगतमपनीय वत्सराजं ग्रहणमुपेत्य रणे स्वशस्त्रदोषात् ।

उच्चस्वरेण शब्दं कुर्वतः मम । असिद्वितीयेन—असिः एव खड्ग एव द्वितीयः
अपरसहायको यस्य सः असिद्वितीयः (बहुव्रीहिः), अग्रवेगः = अग्रपराक्रमः,
प्रबलाक्रमणं वा । धारितः=सोढः । दन्तान्तचोदितः—दन्तान्ते (यौगन्धरायणेन)
चोदितः = कृताघातः असिर्विपन्नः यातः । असिदोषेण = खड्गत्रोटनरूपदोषेण
गृहीतः = शत्रुवशीभूतः (आर्ययौगन्धरायणः) न पुरुषदोषेण = न तु कापुरुषत्वेन
शक्तिहीनत्वादोषेण वा ।

अयम् अहम् रिपुगतम् = शत्रुहस्तप्राप्तम्, शत्रुवशीभूतम् इत्यर्थः । वत्सराजम्
अपनीय = अपहृत्य, मोचयित्वा । रणे = युद्धक्षेत्रे, स्वशस्त्रदोषात् = स्वकीय-
खड्गरूपशस्त्रत्रोटनात् इत्यर्थः । ग्रहणम् उपेत्य = वन्दीभूय । अपनीतभर्तुदुःखः

तक सेना के वेग को सहन किया । विजय सुन्दर नामक हाथी के दाँत में मारने
से तलवार टूट गई—चह तो तलवार के दोष (टूटने) से शत्रु के फंदे में आप; न
कि अपनी कायरता या शक्तिहीनता के कारण ।

प्रथम—अरे ! आप लोग सावधान हों । यह तो (उज्जयिनी) प्राकार और
तोरण के बिना कौशाम्बी हो रही है ।

दोनों—उतरिये, उतरिये, आप उतरिये ।

(हाथ बँधे हुए फलकशयन द्वारा लाये हुए यौगन्धरायण का प्रवेश)

यौगन्धरायण—यह मैं उतर रहा हूँ ।

शत्रु के वशीभूत वत्सराज को छुड़ाकर, युद्धक्षेत्र में अपने शस्त्र (तलवार)

अयमहमपनीतभर्तृदुःखो जितमिति राजकुले सुखं विशामि ॥ ५ ॥

भोः ! सुखं खलु निष्कलत्राणां कान्तारप्रवेशः, रमणीयतरः खलु प्राप्तमनोरथानां विनिपातः, अपश्चात्तापकरः खलु सञ्चितधर्माणां मृत्युः । मया हि,

वैरं भयं परिभवं च समं विहाय

कृत्वा नयैश्च विनयैश्च शरैश्च कर्म ।

शत्रोः श्रियं च सुहृदामयशश्च हित्वा

प्राप्तो जयश्च नृपतिश्च महांश्च शब्दः ॥ ६ ॥

सन् अपनीतं दूरीकृतं, निवारितं वा भर्तुः स्वामिनः दुःखम् येन सः अपनीतभर्तृदुःखः, जितमिति = जयः सिद्ध इति बुद्ध्यया राजकुले = राजभवने सुखम् = सुखपूर्वकं यथा स्यात् तथा विशामि प्रविशामि ॥ ५ ॥

निष्कलत्राणां स्त्रीरहितानाम् कान्तारप्रवेशः—कान्तारे प्रवेशः इति कान्तारप्रवेशः । तेन वनं गन्तव्यम् । यथा गृहम् तथा वनम् इति भावः । प्राप्तमनोरथानाम्—प्राप्तः सिद्धः मनोरथः यैः ते, तेषां प्राप्तमनोरथानाम् । विनिपातः = दैविकी आपत्तिः । रमणीयतरः खलु, सञ्चितधर्माणाम्—सञ्चितः उपार्जितः धर्मो यैः ते तेषाम् सञ्चितधर्माणाम् ।

वैरम् = विरोधम्, भयं, परिभवम् = उन्मत्तचर्यासुलभम् अवमानम् च समं सहैव विहाय = संत्यज्य नयैः = नीतिभिः विनयैः = नम्रतादिगुणैः शरैः = वाणैः च कर्म कृत्वा = कार्यं सम्पाद्य, शत्रोः = वैरिणः श्रियम् = राजलक्ष्मीम्, सुहृदाम् = मित्राणाम्, अयशः = अपकीर्तिम् च हित्वा दूरीकृत्य जयः प्राप्तः, नृपतिः = वत्सराजः प्राप्तः 'महान्' इति शब्दः च प्राप्तः ॥ ६ ॥

के दोष (दृष्टने) से एकदा हुआ मैं स्वामी के दुःख को निवारण कर और यह समझकर कि मेरी विजय-सिद्धि पूरी हो गई, राजकुल में प्रवेश कर रहा हूँ ॥ ५ ॥

भो, स्त्री-रहित पुरुषों का वन में जाना सुखदायी होता है । जिनका मनोरथ सिद्ध हो गया हो उनको विपत्ति का होना भी रमणीयतर ही है । जिन्होंने धर्म का उपार्जन किया है उनका मरना भी अच्छा है । मैंने तो—

मैंने शत्रुता, भय और अपमान सबको एक साथ छोड़कर और नीति से, विनयादि गुणों से, वाणों से कार्य करके तथा शत्रु की राजश्री को और मित्रों की

उभौ—उस्सरह उस्सरह अय्या ! उस्सरह । [उत्तरतोत्तरतार्याः !
उत्तरत ।]

यौगन्धरायणः—मदर्शनाभिलाषो जनो न कश्चिदुत्सारयितव्यः ।

पश्यन्तु मां नरपतेः पुरुषाः ससत्त्वा
राजानुरागनियमेन विपद्यमानम् ।

ये प्रार्थयन्ति च मनोभिरमात्यशब्दं
तेषां स्थिरीभवतु नश्यतु वाभिलापः ॥ ७ ॥

उभौ—उस्सरह उस्सरह । किं तुम्हेहि ण दिट्ठपुरुषो अय्यजो-
अन्धराअणो ! [उत्तरतोत्तरत । किं युष्माभिर्न दृष्टपूर्वं आर्ययौगन्धरायणः ?]

यौगन्धरायणः—दृष्टः पूर्वं, न त्वेवम् । मम हि,

राजानुरागनियमेन—राज्ञि अनुरागः राजानुरागः तस्य नियमेन इति राजानु-
रागनियमेन = राजभक्तिव्रतेन इत्यर्थः । विपद्यमानम् = आपद्ग्रस्तम् । मां
ससत्त्वाः = सधैर्याः । नरपतेः = प्रद्योतस्य पुरुषाः = राजकर्मचारिणः प्रजावर्गाः
वा पश्यन्तु = अवलोकयन्तु । ये जनाः मनोभिः = हृदयैः । अमात्यशब्दम् प्रार्थ-
यन्ति तेषाम् अभिलापः = मनोवाञ्छितम् स्थिरीभवतु नश्यतु वा ॥ ७ ॥

अपकीर्ति को दूर हटाकर जय प्राप्त किया, राजा (वत्सराज) को पाया और
'महान्' शब्द की उपाधि पाई (अर्थात् यश प्राप्त किया) ॥ ६ ॥

दोनों—आर्य ! आप लोग हटें, आप लोग हटें ।

यौ०—किसी भी पुरुष को-जो मेरा दर्शन करना चाहता है—मत हटाओ ।

राजभक्ति के कारण विपत्ति में पड़े हुए मुझे प्रद्योत के कर्मचारी धीरतापूर्वक
देखें । जो लोग मन से अमात्य शब्द को चाहते हैं (अर्थात् मन्त्री बनना चाहते
हैं) उनकी अभिलाषा या तो पूरी हो जाती है या नष्ट हो जाती है ॥ ७ ॥

दोनों—हटिये, हटिये ! क्या आप लोगों ने इसके पहले आर्य यौगन्धरायण
को नहीं देखा है ?

यौ०—देखा है । परन्तु इस प्रकार नहीं । मेरा तो—

उन्मत्तच्छन्नवेपस्य रथ्यासु परिधावतः ।

अवगीतमिदं रूपं कर्म सम्प्रति दृश्यते ॥ ८ ॥

(प्रविश्य)

भटः—अय्य ! पिअं दे णिवेदेमि । गहीदो किल वच्छराओ ।

[आर्य ! प्रियं ते निवेदयामि । गृहीतः किल वत्सराजः ।]

यौगन्वरायणः—नैतदस्ति ।

चिरमरिनगरे निरोधमुक्तः स किल वनान्युपलभ्य भद्रवत्या ।

ग्रहणमुपगमिष्यति प्रयातो निमिषितमात्रगतेषु योजनेषु ॥ ९ ॥

भद्र ! कथं गृहीत इति श्रुतम् ?

उन्मत्तच्छन्नवेपस्य = उन्मत्तत्वावच्छादितस्वरूपस्य । रथ्यासु = प्रतौलीषु । परिधावतः मम इदं अवगीतम् = निन्दितम्, घृणितमित्यर्थः । रूपम् सम्प्रति (मम) कर्म दृश्यते ॥ ८ ॥

चिरम् अरिनगरे = शत्रुनगरे निरोधमुक्तः = निरोधात् मुक्तः इति निरोधमुक्तः स भद्रवत्या वनानि = विन्ध्यवनानि । उपलभ्य = आसाद्य किल प्रयातः निमिषितमात्रगतेषु योजनेषु = निमेषमात्रातीतेषु योजनेषु ग्रहणम् उपगमिष्यति किल ? अर्थात् न गमिष्यति ॥ ९ ॥

उन्मत्तवेप धारण करने से मेरा (अर्थार्थ) रूप छिपा हुआ था और मैं गली-गली दौड़ता था (अत एव) मेरे निन्दित रूप को इन्होंने देखा (इससे इनकी नृषि नहीं हुई), परन्तु अब ये लोग मेरे सुन्दर कर्मों को देखें । अर्थात् इन्हें यह समझने दो कि मैंने क्या किया ॥ ८ ॥

(प्रवेश कर)

भट—हे आर्य ! प्रियवचन निवेदन करने आया हूँ । वत्सराज पकड़ा गया ।

यौ०—ऐसी बात नहीं है (यह हो नहीं सकता) ।

शत्रु के नगर में अनेक आपत्तियों से बचकर भद्रवती पर चढ़कर वनों के बीच से जाता हुआ अनेक योजन एक क्षणमात्र में जाकर (क्या वह) पकड़ा जा सकता है ? (अर्थात् नहीं) ॥ ९ ॥

भद्र ! क्या आपने सुना है कैसे वह पकड़ा गया ?

भटः—अणुसारिअ णलागिरिणा गहीदो किल । [अनुसार्य नलागिरिणा गृहीतः किल ।]

यौगन्धरायणः—अस्ति वाहनसामर्थ्यम् । असमायुक्तस्तु सः ।

गजस्याधोरणायुक्तो जवो भवति शिक्षया ।

विमुक्तं वत्सराजेन क एनं वाहयिष्यति ॥ १० ॥

भटः—अय्य ! अमच्चो आह-आउहागारे चिट्ठु किल अय्यो । पुरुसगुत्तो अअं देसो त्ति । [आर्य ! अमात्य आह-आयुधागारे तिष्ठतु किलार्यः । पुरुषगुप्तोऽयं देश इति ।]

यौगन्धरायणः—अहो हास्यमभिधानम् ।

अग्निं वद्ध्वा वत्सराजाभिधानं यस्मिन् काले सर्वतो रक्षितव्यम् ।

वाहनस्य नलागिरेः सामर्थ्यम् भद्रवत्यनुधावनशक्तिः । असमायुक्तस्तु = असम्यग् व्यापारितः अशुष्ठु शिक्षितो वा ।

गजस्य = हस्तिनः । जवः = वेगः । आधोरणायुक्तः = आधोरणेन हस्तिपकेन आयुक्तः उत्पादितः । भवति शिक्षया विमुक्तम् = शिक्षारहितम् एनम् वत्सराजेन सह = भद्रवतीं वाह्यता वत्सराजेनेति भावः । कः वाहयिष्यति = नेष्यति न कोऽपि चालयिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

पुरुषैः गुप्तः पुरुषगुप्तः = आगन्तुकेभ्यः वाह्यपुरुषेभ्यः रक्षितः इत्यर्थः ।

वत्सराजाभिधानम् अग्निं वद्ध्वा = अग्निमिव वत्सराजं वशीकृत्य इति भावः ।

भट—नलागिरि को वसके पीछे लगाकर पकड़ा ।

यौग०—क्या उसमें इतनी शक्ति है ? वह तो अच्छी तरह शिक्षा भी नहीं पाये हैं ।

हाथी का वेग महाबल से होता है; शिक्षारहित इस (नलागिरि) हाथी को वत्सराज के साथ कौन भगा सकता है ? (भाव यह है कि जिस हाथी को समुचित रूप से शिक्षा नहीं दी गयी है वह अच्छी तरह नहीं दौड़ सकता ।) ॥ १० ॥

भट—मन्त्री ने कहा है कि आप शस्त्रागार में ठहरें । यह स्थान लोगों से गुप्त है । (अर्थात् लोग यहाँ नहीं आ सकते ।)

यौग०—अहो ! यह अत्यन्त हास्यास्पद बात है ।

अग्नि के समान पराक्रमी वत्सराज को बांधकर (कैदकर) जिस समय

तस्मिन् काले सुप्तमासीदमात्यैर्नीति रत्ने भाजने को निरोधः ॥ ११ ॥

(परिक्रम्य)

भट्टः—इदं आङ्गागरं । पविसदु अच्यो । [इदमायुधागारम् । प्रवि-
शत्वार्यः ।]

- (प्रविश्य)

भट्टः—अमच्चो आह—अवणीअदु वन्धणं त्ति । [अमात्य आह—अपनी-
यतां वन्धनमिति ।]

यौगन्वरायणः—अक्षीणं मां कुरु । व्यक्तं भरतरोहको मां द्रष्टुमि-
च्छति । अहमपि तावद् भरतरोहकं द्रष्टुमिच्छामि ।

मद्वाक्यैः परिखिद्यमानहृदयं रोषात् प्रमत्ताक्षरैः

प्रारब्धेषु नयच्छलेषु तुलितं तुल्याधिकारोज्झितम् ।

यस्मिन् काले । सर्वतो रक्षितव्यम् तस्मिन् काले अमात्यैः = मन्त्रिवर्गैः सुप्तम्
आसीत् । रत्ने (वत्सराजहृदयपरत्ने) नीति = गते सति, भाजने को निरोधः ? किं
सावधानतया ? ॥ ११ ॥

अक्षीणम् = विश्रान्तम् । व्यक्तम् = अवश्यम् ।

रोषात् = स्वामिच्छलननिमित्तात् क्रोधात् । प्रमत्ताक्षरैः = उद्धतैः । मद्वाक्यैः =
मदीयवचनैः । परिखिद्यमानहृदयम् = दोषयमानहृदयम् दुःस्तिनमित्यर्थः । नयच्छ-
लेषु = नीतिच्छद्वेषु प्रारब्धेषु मदुपक्रान्तेषु सत्सु तुलितम् = तुलायुतम्, निर्धारित-
च्छलप्रयोगसामर्थ्यम् इत्यर्थः । तुल्याधिकारोज्झितम् = मदीयप्रयुक्तच्छलारम्भ-

सब प्रकार से रक्षा करनी चाहिये थी उस समय तो अमात्य-वर्ग सो रहा था ।
रत्न के (चोरी) चले जाने पर केवल (खाली) पात्र की रक्षा करने से क्या लाभ ?
(भाव यह कि वत्सराज के चले जाने पर मेरी चौकसी करना व्यर्थ है ।) ॥ ११ ॥

(परिक्रमा कर)

भट्ट—यह शस्त्रागार है । कार्य ! अन्दर चलो ।

भट्ट—अमात्य ने कहा है—बंधन (वेड़ी अथवा अन्य बन्धन) हटा दो ।

यौग०—मुझे विश्राम कराओ । अवश्य भरतरोहक मुझे देखना चाहते हैं ।
(बर्थात् मिलना चाहते हैं) मैं भी भरतरोहक से मुलाकात करना चाहता हूँ ।
मैं (भरतरोहक को) जिसका हृदय क्रोध में कहे हुए मेरे उद्धत वचनों से

सूक्तैः शास्त्रविनिश्चितैर्विरहितं बुद्ध्याधिकं वञ्चितं
द्रष्टुं मल्लमपक्रियाविनिहतं व्रीलादिवाचोमुखम् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति भरतरोहकः ।)

भरतरोहकः—कासौ कासौ यौगन्धरायणः ?

अवसितनिर्जकार्यं वञ्चनैर्दुर्निरीक्षं

कथमिव परिभाषे भर्तुरर्थे विपन्नम् ।

चिरमवनतकार्यं चापि निर्युक्तमन्त्रं

भुजगमिव सरोपं धर्षितं चोच्छ्रितं च ॥ १३ ॥

समानारम्भरहितम् । शास्त्रविनिश्चितैः = बार्हस्पत्याद्यर्षशास्त्रनिर्णीतैः । सूक्तैः = रमणीयैरुपदेशैः विरहितम् = हीनम् । बुद्ध्या अधिकम् वञ्चितम् यावदहं तेन च्छलितः ततोऽधिकम् मया छलितम्, अपक्रियाविनिहतम् = अपकारेण प्रतिकारेण विनिहतम् प्रतिहतारम्भम् । मल्लम् = शूरम् इव व्रीलात् = लज्जया अधोमुखम् = अवनतमुखम्, नत्वभिमुखमित्यर्थः । भरतरोहकम् द्रष्टुम् इच्छामि ॥ १२ ॥

वञ्चनैः = छलनैः । अवसितनिर्जकार्यम् = सम्पादितं स्वकार्यम् येन सः तम् अवसितनिर्जकार्यम् । दुर्निरीक्षम् = व्रीडान्मया दुःखेन द्रष्टुं शक्यम्, भर्तुरर्थे विपन्नम् = स्वामिनः कार्यार्थं विपद्प्रस्तम् । चिरम् अवनतकार्यम् = अवनतं कार्यं यस्य स अवनतकार्यः, तम् अवनतकार्यम् । अवनतं स्वामिव्यसनवशाद-
योगतम्, उच्चैर्गतहीनम् कार्यम् अमात्यकार्यं यस्य सः तेन चापि निर्युक्त-
मन्त्रम् = निर्युक्तः कार्योन्नमनानुकूलतया निश्चित्य प्रयुक्तो मन्त्रो यस्य सः तम् ।

दुखी हो रहा है और जो आरम्भ किए गए नीति के कपट में तौला जाकर घटकर ही निकला, और जो शास्त्र विदित सदुपदेशों से रहित है तथा जो बुद्धि से भी (जितना मैं टगा गया उससे) अधिक टगा गया (देखना चाहता हूँ) । भरतरोहक इस समय उस शूरवीर के समान हैं जो अपने-अपने प्रयत्न के निष्फल हो जाने से लाज के मारे नीचा मुंह किये रहता है ॥ १२ ॥

(भरतरोहक का प्रवेश)

भरतरोहक—यौगन्धरायण कहाँ हैं, कहाँ हैं ?

इसने वञ्चनाओं से अपना कार्य सिद्ध कर लिया, मैं इसे (लज्जा के कारण) कठिनता से देख सकता हूँ । इसका कार्य समय तक (स्वामी के पकड़े जाने

भटः—अय्यजोअन्धराअणो अय्यं पडिवालअन्तो आलहागारे चिट्ठइ ।
[आर्ययौगन्धरायण आर्यं प्रतिपालयन् आयुधागारे तिष्ठति ।]

भरतरोहकः—भवतु भवतु ।

मन्त्रित्वे वञ्चितो ह्येष सव्याजं नीलहस्तिना ।

प्रत्यादेष्टुं स तद्वैरं मामिदानीं प्रतीक्षते ॥ १४ ॥

भटः—अय्य ! एसो अमच्चो । [आर्य ! एषोऽमात्यः ।]

भरतरोहकः—(उपगम्य) भो यौगन्धरायण !

यौगन्धरायणः—भोः !

सरोपम् = क्रोधयुक्तम् । भुजगमिव सर्पमिव । वर्पितम् = ग्रहणपरिभूतम् । उच्छि-
तम् = सिद्धसमीहितत्वात् उच्चैः शिरसं च एनं यौगन्धरायणम् । कथमिव = केन
प्रकारेण । परिभाषे = उपालभे । सर्वप्रकारश्लाघनीयचरितोऽसौ नोपालम्भार्हः
इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

मन्त्रित्वे = मन्त्रिणः कार्ये (विषये वा) एष यौगन्धरायणः सव्याजम् =
सकपटम् । नलिहस्तिना = नीलेन गजेन छद्मरचित-नीलगजेनेति भावः । वञ्चितः =
प्रतारितः । स इदानीम् = अधुना । तद्वैरम् = मत्प्रयुक्तवधनमूलकं विरोधमित्यर्थः ।
प्रत्यादेष्टुम् = दूरयितुं माम् प्रतीक्षते ॥ १४ ॥

के कारण) अमात्य योग्य गति के प्रतिकूल था । वह अपने स्वामी के लिए
विपत्ति में फंसा । पराजित होने पर भी उसका (यौग० का) शिर ऊंचा है ।
क्रोध से भरे हुए सर्प के समान इसको मैं किस प्रकार उपालंभ (ताना) दे
सकता हूँ ? ॥ १३ ॥

भट—आर्य यौगन्धरायण शस्त्रागार में आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं ।

भरतरोहक—अच्छा, अच्छा ।

अपने मन्त्रित्व (मंत्री के कार्य) में यह कपटपूर्वक नीले हाथी से उगा गया,
उसी वैर का बदला लेने के लिए वह इस समय मेरी प्रतीक्षा कर रहा है ॥ १४ ॥

भट—आर्य ! ये अमात्य हैं ।

भरतरोहक—(समीप जाकर) ऐ यौगन्धरायण !

यौग०—ऐ !

भट्टः—अहो सरस्स गम्भीरदा ! अव्यस्स एकस्वरेण पूरितो अयं देसो !! [अहो स्वरस्य गम्भीरता ! आर्यस्यैकाक्षरेण पूरितोऽयं देशः !!]

भरतरोहकः—(उपविश्य) भोः ! यौगन्धरायण इत्यशरीराण्यक्षराणि श्रूयन्ते । दिष्टया भवान् दृश्यते ।

यौगन्धरायणः—दिष्टया भवान् दृश्यत इति । पश्यतु भवान् माम्,

एवं रुधिरदिग्धाङ्गं वैरं नियममास्थितम् ।

गुरोरवजितं हत्वा शान्तं द्रौणिमिव स्थितम् ॥ १५ ॥

वैरम् = वीरत्वायम् वैरः तं वीरसन्बन्धिनम्, नियमम् = समुदाचारम् ।
आस्थितम् = आश्रितम् । रुधिरदिग्धाङ्गम्—रुधरेण दिग्धम् अङ्गम् यस्य सः
रुधिरदिग्धाङ्गः तं रुधिरदिग्धाङ्गम्, गुरोः = जनकस्य अवजितम् = अवजेतारम् ।
हत्वा = मूलतः उच्छेदं कृत्वेति भावः । शान्तम् द्रौणिमिव = द्रोणस्यापत्यम् पुमान्
द्रौणिः (अश्वत्थामा) तम् तथोक्तम् । स्थितम् एवं (माम् भवान् पश्यतु) ॥१५॥

भट्ट—(मन ही मन) कैसा गम्भीर स्वर है । आर्य के एक ही शब्द से यह स्थान भर गया ।

भरतरोहक—(बैठकर) ऐ ! अभी तक 'यौगन्धरायण' ये अक्षर ही सुने गए थे । पर भाग्य से आप भी दिखाई पड़ते हैं । (अर्थात् जब तक केवल आपका नाम ही सुना था, पर आज तो आपका दर्शन भी मुझे मिल रहा है) ।

यौग०—भाग्य से ही आपके भी दर्शन हुए । आप मुझे देखें—

रुधिर से लिप्त शरीरवाले वीरों के नियमों को पालन करनेवाले मुझको आप पिता (द्रोणाचार्य) के पराजित करनेवाले (दृष्टद्युम्न) को मारकर शान्त हुए द्रौणि के समान देखें ॥ १५ ॥

टिप्पणी—महाभारत द्रोण-पर्व में यह कथा मिलती है । जब द्रोण को युद्ध में कोई न जीत सका तो उनको मारने का यह उपाय सोचा गया कि 'अश्वत्थामा मर गया' ऐसा शोर किया जाय तो पुत्र की मृत्यु सुनकर द्रोण शोकार्त होकर अस्त्र रख देंगे, उस समय उनको मारना आसान हो जायगा । तदनुसार ऐसा ही किया गया । जब द्रोण ने यह झूठी खबर सुनी तो शोक से संतप्त होकर धनुष बाण रख दिया और ध्यान करने लगे । उसी समय द्रुपदपुत्र दृष्टद्युम्न ने जाकर द्रोण का तिर काट लिया । महाभारत समाप्त होने पर एक रात को जब पाण्डवों की कुछ बची हुई सेना विश्राम कर रही थी, तो द्रोणपुत्र ने जाकर पिता का

भरतरोहकः—अहो छलेनागतगजारम्भस्यात्मसम्भावना !!

यौगन्धरायणः—किं छलेनेति । तत् पुनरिदानीं युक्तम् ।

या सा मल्लिकसालवृक्षरचिता नागाश्रिता वञ्चना
वद्धः सेवितवान् हि नो नरपतिर्बाहूपधानां क्षितिम् ।

छलेन—छद्मना कपटेन वा आगतगजारम्भस्य आगतः प्राप्तः गजारम्भः गजद्वारक आरम्भः भद्रवत्याख्यहस्तिनीद्वारको वत्सराजहरणोद्यमः येन तस्य तव । आत्मसम्भावना आत्मविषयः शौर्यबहुमानः । अहो आश्चर्यम् । नहि च्छल-प्रयोक्तुः शौर्यगर्व उचित इति भावः ।

या सा मल्लिकसालवृक्षरचिता मल्लिकावति सालवृक्षे रचिता निर्मिता । नागाश्रिता = नीलहस्तिर्बद्धा सा प्रसिद्धा । वञ्चना = वत्सराजच्छलनरूपा इति तत् (छद्म) किं युक्तमिति ? अर्थात् नोचितम् । वद्धः = बन्दीकृतः । नः = अस्माकम् । नरपतिः = राजा । बाहूपधानाम् = बाहुरेव उपधानम् उपवर्हो यस्यां शय्याभूतायाम् तां क्षितिम् = भूमिम् । सेवितवान् = अधिशयितवान् । हि = यतः राज्ञः = वत्सराजस्य । चारणनिग्रहे = हस्तिदमने । परिचयात्

वदला लेने के लिए उस सेनाका संहार कर दिया । उसी में घृष्टघुम्न भी था । उसको भी अश्वत्थामा ने मारा । इस प्रकार पिता के संहार करनेवाले का वध कर अश्वत्थामा शान्त हुआ ।

भरतरोहक—धोखा देकर हाथी द्वारा (वत्सराज को) भगा कर अपने को वीर समझते हो ? धिक्कार है ।

यौग०—छल की चर्चा क्यों करते हो ? क्या तुम्हारा छल करना ठीक था !!

मल्लिका और सालवृक्ष की ओट में जो (नीले) हाथी की रचना कर छल प्रयोग किया गया था । (क्या वह ठीक था ?) । हमारे राजा (वत्सराज) ने आपके बन्धन में पड़कर भूमि पर हाथों की तकिया लगाकर शयन किया । हाथियों को वश करने उन (वत्सराज) की निपुणता को सहन न कर सकने के कारण उनकी वीणा को (आप लोगों ने) छीन ली । मैं तो आप लोगों द्वारा पहले से प्रयोग किये ही कपट का अनुकरण कर रहा हूँ । इसमें मेरा अपराध

राज्ञो चारणनिग्रहे परिचयाद् वीणाश्रिता वञ्चना

पूर्वं प्रस्तुतमेव यामि भवता नैवांपराधो मम ॥ १६ ॥

भरतरोहकः—भो यौगन्धरायण ! यदग्निसाक्षिकं महासेनस्य दुहितरं शिष्यां प्रतिगृह्य अदत्तापनयनं कृतं, युक्तेयं भोस्तस्करप्रवृत्तिः ?

यौगन्धरायणः—मा मा भवानेवम् । विवाहः खल्वेव स्वामिनः ।

भारतानां कुले जातो वत्सानामूर्जितः पतिः ।

अकृत्वा दारनिर्देशमुपदेशं करिष्यति ॥ १७ ॥

परिचयं प्राप्यकौशलात् वीणानिमित्तम् सामर्थ्यम् असौढ्वा (वीणावादन-कौशलमसहमानः) वीणाश्रिता = वीणापहरणलक्षणापक्रिया कृतेति शेषः । भवन्तः तस्य वीणां हृतवन्तः इति । इत्थं बहुभिः प्रकारैः भवता पूर्वं कृतस्य च्छलस्य प्रतिच्छलनमेव मया कृतमित्याह—भवता पूर्वम् प्रथममेव प्रस्तुतम् = प्रक्रान्तमेव च्छलं यामि = प्राप्नोमि अनुकरोमि इत्यर्थः ॥ १६ ॥

महासेनस्य दुहितरम्=कन्याम् अग्निसाक्षिकम्—यथा स्यात्तथा अग्नेः साक्षिकम् परिकल्प्य शिष्याम् प्रतिगृह्य अदत्तापनयनं कृतम् = अविवाहितायाः अपनयनम् अपहरणम् कृतमित्यर्थः । भो ! तस्करप्रवृत्तिः—तस्करस्य चौरस्य प्रवृत्तिः इति तस्करप्रवृत्तिः = चौरवत् व्यवहारः । इयं युक्ता = उचिता ? न कदापि उचितेति भावः ।

भरतानाम् कुले जातः वत्सानाम् अर्जितः पतिः दारनिर्देशम् अकृत्वा उपदेशं करिष्यति । अयं भावः = महाकुलीनो वत्सराजः प्रौढाम् यौवनवतीं वा कामपि

नहीं । (भाव यह है कि पहले आपने छल का प्रयोग किया तो पीछे हम भी उसका अनुकरण कर रहे हैं ।) ॥ १६ ॥

भरतरोहक—ऐ यौगन्धरायण महासेन की कन्या को अग्नि की साक्षी देकर (वत्सराज ने) अपनी शिष्या बनाया और फिर उस कुमारी को हर ले गए । क्या यह चौर-कर्म उचित है ?

यौग०—ऐसा मत कहो । यह तो स्वामी का विवाह है ।

भरतकुल में उत्पन्न बलवान् वत्सराज क्या किसी (कन्या) को बिना स्त्री बनाये हुये शिक्षा दे सकता है ? (अर्थात् नहीं) ॥ १७ ॥

भरतरोहकः—अद्यापि महासेनेन प्रयुक्तसत्कारो वत्सराजः । तदिदानीं किं नावेक्षते ?

यौगन्धरायणः—मा मा भवानेवम् ।

यदस्य आज्ञां कुरुते नलागिरिः स शिक्षितानां वचनेषु तिष्ठति ।
ततो विमुक्तः स्वशरीररक्षणाय यशः प्रदातुं सुहृदां च जीवितम् ॥१५॥

भरतरोहकः—यद्येवं, नलागिरिप्रहणार्थं विमुक्तश्चेद्, न पुनर्वद्वस्ते स्वामी ।

कन्याम् पत्नीत्वेन अप्रतिगृह्य न अध्यापयेत् । लोकापवादभयादिति भावः ॥ १७ ॥

वत्सराजस्य बन्धनमोचनं न सत्कारार्थम् महासेनेन विहितं किन्तु स्वार्थमेवेत्यभिप्रायेणाह यत्—यस्मात् कारणात् नलागिरिः अस्य = वत्सेशस्य आज्ञां कुरुते सः शिक्षितानां=हस्तिवशीकरणविद्यानिष्णातानाम् वचनेषु तिष्ठति वचनान्यनुवर्तते । ततः = तस्मात् स्वशरीररक्षणाय नलागिरिरस्य मत्तस्य पालने बन्धनान्मोचितः । सुहृदाम् जीवितं = जीवनं यशः = प्रतिष्ठाम् च प्रदातुं महासेनः वत्सराजम् मुक्तः = मुक्तवान् । अविमुक्ते हि वत्सराजे नलागिरिदमनासिद्धौ महासेनसुहृदां नलागिरिदमनासामर्थ्यापवादप्रसरणात् कीर्तिहानिः कीर्तिहानिभिरा नलागिरिमभिगच्छतां जीवितहानिश्च स्यात् तदुभयं सामूदित्यर्थं मोचितः इति भावः ॥ १८ ॥

भरतरोहक—आज भी महासेन ने वत्सराज का जो सत्कार किया है क्या वह उसे ज्ञात नहीं । (भावार्थ यह है कि वत्सराज को महासेन ने स्वतंत्र कर दिया था और यदि वत्सराज उस उपकार का ध्यान करता तो वत्सराज वासवदत्ता को लेकर भाग न जाता ।)

यौग०—ऐसा आप न कहें—

नलागिरि जो वत्सराज की आज्ञा का पालन करता है इसका कारण यह है कि वह (नलागिरि) शिक्षितों (हस्तिवशीकरणविद्या को जाननेवालों) की आज्ञा का पालन करनेवाला है । इसलिए (महासेन से) अपने शरीर की रक्षा के लिए और प्रतिष्ठा प्राप्त करने के लिए तथा मित्रों की जान बचाने के लिए वह (वत्सराज) मुक्त किया गया ॥ १८ ॥

भरतरोहक—यदि यही बात थी तो नलागिरि को पकड़ने के लिए मुक्त किये हुये तुम्हारे स्वामी फिर क्यों नहीं पकड़े गये ?

यौगन्धरायणः—नेति पश्यत्युपक्रोशभयात् ।

भरतरोहकः—अपरोक्षराज्यव्यवहारो भवानिति ब्रवीति । समराव-
जितेषु शत्रुषु किमाह शास्त्रम् ?

यौगन्धरायणः—वधः ।

भरतरोहकः—वधार्हो वत्सराजश्चेत् किमस्माभिः स सत्कृतः ?

यौगन्धरायणः—एतद्वेदेय खलु यदस्य शरीरं नापहतम् ।

भरतरोहकः—एतदपि सम्भाव्यं मन्यते स्वामी ।

यौगन्धरायणः—कः संशयः ?

हस्तप्राप्तो हि वो राजा रक्षितस्तेन साधुना ।

न ह्यनारुह्य नागेन्द्रं वैजयन्ती निपात्यते ॥ १६ ॥

उपक्रोशभयात् = ससुहृज्जनस्यात्मनो रक्षितारं कृतघ्नोऽयम् पुनर्वध्नाति इति
लोकापवादभीतेः ।

अपरोक्षराज्यव्यवहारः = अपरोक्षः राज्यव्यवहारः यस्य सः । साक्षात्कृत-
राज्यतंत्रः, राजनीतिज्ञोपि भवान् इति = एवम् अर्थहीनम् ब्रवीति भावः । समरा-
वजितेषु—समरे युद्धक्षेत्रे अवजितेषु वशीभूतेषु शत्रुषु किमाह शास्त्रम् = शास्त्रेषु
किं विधानमस्ति इत्यर्थः ।

हस्तप्राप्तः = सुखम् यथा स्यात्तथा आक्रमणीयतां गत एव वः राजा (महासेनः)
तेन साधुना रक्षितः = न मारितः । हि = यतः नागेन्द्रम् अनारुह्य वैजयन्ती =

यौग०—लोकापवाद के भय से उसने ऐसा नहीं किया ।

भरतरोहक—राजनीति को जानते हुए भी आप ऐसी बात करते हैं । समर में
पकड़े हुए शत्रु को शास्त्र में क्या विधान लिखा है ?

यौग०—वध ।

भरतरोहक—वध के योग्य भी वत्सराज का हम लोगों ने वध क्यों नहीं
किया ? (अर्थात् हम लोगों ने उसका वध न कर उसके ऊपर तो कृपा ही की) ।

यौग०—इसी का विचार कर के ही तो महासेन का वध नहीं किया गया ।

भरतरोहक—इसको भी तुम्हारे स्वामी सम्भव समझते हैं ?

यौग०—इसमें क्या सन्देह है ?

हस्तगत होने पर भी आपके राजा (महासेन) की उस साधु ने रक्षा की ।

भरतरोहकः—भवतु भवतु । महासेनस्य प्रतिकूलं कृत्वा कौशाम्बीं प्रति का कृता ते बुद्धिः ?

यौगन्वराचणः—अहो हास्यमभिधानम् !

भवतां चाग्रतो यातः शेषकार्येषु का कथा ।

समूलं वृक्षमुत्पात्र्य शाखाश्छेत्तुं कुतः श्रमः ॥ २० ॥

(प्रविश्य)

कान्चुकीयः—(कर्णे) एवमिव ।

भरतरोहकः—प्रकाशमुच्यताम् ।

कान्चुकीयः—

कारणैर्वहुभिर्युक्तैः कामं नापकृतं त्वया ।

पताका न निपात्यते हस्तगतो न भवतीति भावः ॥ १९ ॥

भवतां च अग्रतः यातः=ये मया साक्षादपकृताः मां सद्यो वध्यमिच्छन्ति तेषां युष्माकम् एव पुरस्तात्निर्भयं प्राप्तोऽहम् । शेषकार्येषु = कौशाम्बीप्रयागे, का वार्ता महाकार्यनिर्वाहिणः क्षुद्रकार्यसाधने कः प्रयासः इति । यथा समूलं वृक्षम् उत्पात्र्य शाखाः छेत्तुं कुतः श्रमः ॥ २० ॥

त्वया कामं बहुभिः युक्तैः कारणैः न अपकृतम् = त्वया कामं न अपकृतं बहु-प्रकारं कपटं प्रयुक्तवतापि भवता समापकारो न कृत इत्यनुमन्ये । मद्बद्धवत्सराज-मोचनम् तद्वरणं मत्कन्याहरणं च त्वया कृतं नाहमपकारं मन्ये इति भावः ।

विना हाथी पर चढ़े हुए हाथी के ऊपर की पताका नहीं हस्तगत हो सकती ॥ १९ ॥

भरतरोहक—बहुत अच्छा, महासेन के प्रतिकूल कार्य करके कौशाम्बी जाने के विषय में तुम्हारा क्या विचार है ?

यौग०—यह तो बड़ी हँसी की बात कही ।

मैं आप लोगों के समक्ष हूँ । कौशाम्बी जाने की तो बात दूर रही । मूल से वृक्ष को उखाड़ देने पर ढाल काटने में क्या परिश्रम है ? ॥ २० ॥

(प्रवेश कर)

कान्चुकीय—(कान में) इस तरह से ।

भरतरोहक—जोर से कहो ।

कान्चुकी—बहुविध कारणों से मैं तुम्हारे किये हुए अपकार को अपकार नहीं

गुरोषु न तु मे द्वेपो भृङ्गारः प्रतिगृह्यताम् ॥ २१ ॥

यौगन्धरायणः—हा धिक् ।

गृहा न निर्वाण्ति मया प्रदीपितास्तथैव तावद्दृष्टयानि मन्त्रिणाम् ।
इयं तु पूजा मम दण्डधारिणः कृतापराधस्य हि सत्कृतिर्वधः ॥ २२ ॥

(नेपथ्ये हाहाकारः क्रियते ।)

भरतरोहकः—अये,

को नु खल्वेव सहसा प्रासादाग्राद् विनिःसृतः ।

श्येनपक्षाभिमृष्टानां कुररीणामिव ध्वनिः ॥ २३ ॥

भोः ! ज्ञायतां शब्दः ।

मे=मम द्वेपः=ईर्ष्या गुरोषु न । भृङ्गारः = कनकालुकारूपः स्वर्णनिर्मितपात्रविशेषः ।
प्रतिगृह्यताम् = उपायनरूपेण स्वीक्रियताम् ॥ २१ ॥

मया प्रदीपिताः गृहाः नलगिरिचितोद्गमनायाग्निना संशुक्षिताः गृहाः न
निर्वाण्ति न शाम्यन्ति । तथा मन्त्रिणाम् हृदयानि न निर्वाण्ति । दण्डधारिणः =
दण्डविधानाधिकृतात् महासेनात् दण्डार्हस्य मम इयं पूजा न योग्या हि = यतः
कृतापराधस्य वधः एव उचितः । सत्कृतिः = पूजा न इति भावः ॥ २२ ॥

श्येनपक्षाभिमृष्टानां कुररीणाम् ध्वनिः इव कः एष (ध्वनिः) सहसा प्रासा-
दाग्राद् विनिःसृतः ॥ २३ ॥

समस्तता । मेरा गुण से विरोध नहीं है; इस भृङ्गार (स्वर्णरचित पात्रविशेष)
को पारितोषिक रूप से स्वीकार करो ॥ २१ ॥

यौग०—धिक्कार है ।

मैंने जिन घरों को जलाया है वे और मन्त्रियों के हृदय आज भी ठंडे नहीं
हो रहे हैं । दण्डविधान करनेवाले (महासेन) से मेरी यह पूजा की जा रही
है । अपराधी की पूजा तो केवल वध है ॥ २२ ॥

(नेपथ्य में हाहाकार होता है)

भरतरोहक—अरे !

श्येन (बाज) द्वारा आक्रमण की हुई कुररी के शब्द के तरह यह सहसा
महल में कैसा शब्द हो रहा है !! ॥ २३ ॥

अरे, पता लगाओ कि यह कैसी आवाज है ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निकम्प्य प्रविश्य) एषा तत्र भ्रष्ट-
त्यङ्गारवती शोकाभिभूतहृदया प्रासादाच्छरीरे विमोक्तुकामा महासेनेना-
भिहिता यथा—क्षत्रधर्मेणोद्दिष्टस्ते दुहितुर्विवाहः । किमिवानीं हर्षकाले
सन्तप्यसे ? तच्चित्रफलकस्थयोर्वत्सराजवासवदत्तयोर्विवाहोऽनुष्ठीयताम्,
इति । तत्र हि,

स्त्रीजनेनाद्य सहसा प्रहर्षव्याकुलक्रमा ।

क्रियते मङ्गलाकीर्णा सवाप्पा कौतुकक्रिया ॥ २४ ॥

यौगन्वरायणः—एवं सम्बन्धं मन्यते महासेनः । तेन ह्यानीयतां
शृङ्गारः ।

काञ्चुकीयः—गृह्यताम् ! (उपनयति ।)

अङ्गारवती = महासेनस्य राज्ञी । उद्दिष्टः = सम्पूर्णः, प्रतिपादितः अथवा शास्त्रे
उपदिष्टः विवाहवृत्तः इति शेषः ।

प्रहर्षव्याकुलक्रमा—प्रहर्षेण व्याकुला भिन्नः क्रमः कार्यपरिपाटी यस्याः
सा प्रहर्षव्याकुलक्रमा । मङ्गलाकीर्णा = पुष्पचन्दनहरिद्रादिभिः मङ्गलद्रव्यैः सान्द्रा
परिपूर्णा वा । सवाप्पा = अश्रुयुक्ता । कौतुकक्रिया = मङ्गलविधिः । स्त्रीजनेनाद्य,
सहसा, क्रियते = अनुष्ठीयते ॥ २४ ॥

कञ्चुकी—जैसी आर्य की आज्ञा । (निकलकर फिर प्रवेश कर) शोकाभिभूत
हृदयवाली रानी अङ्गारवती महल से कूदकर प्राण त्याग करना चाहती थी, पर
महासेन ने उनसे यह बात कही—तुम्हारी पुत्री (वासवदत्ता) का विवाह क्षात्र-
धर्म के अनुसार हुआ है । इसलिए चित्त फलक पर बैठकर उन दोनों का—वत्स-
राज और वासवदत्ता का—विवाह कर्म कर दो ।

स्त्रियाँ रोती हुई मङ्गल-कर्म कर रही हैं, किन्तु प्रसन्नता से सम्पूर्ण कार्य और
ही तरह से हो रहे हैं । और मङ्गल की सामग्रियाँ इधर-उधर बिखरे हैं (अथवा
यह भी हो सकता है कि मङ्गल की सामग्रियाँ यहाँ बहुत हैं ।) ॥ २४ ॥

यौग०—तो महासेन ने इस प्रकार का सम्बन्ध स्वीकार कर लिया है । अच्छा
तो शृङ्गार ले आओ ।

कञ्चुकी—लीजिए । (ले आता है ।)

भरतरोहकः—भो यौगन्धरायण ! किं ते भूयः प्रियमुपहरति महासेनः ।

यौगन्धरायणः—यदि मे महासेनः प्रसन्नः, किमलः परमिच्छामि ।

(भरतवाक्यम्)

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।

इमामपि महीं कृत्वा राजर्त्सिहः प्रशास्तु नः ॥ २५ ॥

(निष्क्रान्ताः चर्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

इति प्रतिज्ञानाटिकावसिता ।

गावः = घेनवः । अरजसः = निर्दुःखाः, नवन्तु । परचक्रम् = शत्रुसैन्यम् : शत्रुकपटं वा, प्रशाम्यतु । इमाम् अपि, कृत्वा = सम्पूर्णा, महीं = वसुन्धरा, नः = अस्माकम् । राजर्त्सिहः = राजा, प्रशास्तु = शासनं करोतु इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भरतरोहक—यौगन्धरायण ! अब महासेन तुम्हारा क्या प्रिय करें ?

यौग०—यदि मेरे ऊपर महासेन प्रसन्न हैं तो इससे अधिक हमें क्या चाहिये (बर्याव कुछ नहीं चाहिए)

(भरतवाक्यम्) .

गायें खुशी हों, शत्रुओं का कपट शान्त हो और हमारे राजा इस सम्पूर्ण वसुन्धरा का शासन भी करें ॥ २५ ॥

(सब चले जाते हैं)

चतुर्थ अङ्क समाप्त

इति प्रतिज्ञानाटिकावसिता ।

श्लोकानुक्रमणिका

अं. श्लो.	अं. श्लो.
अग्निं वद्धा वत्स	४ ११ गृहा न निर्वाप्ति
अग्निः कक्ष इवो	२ ११ चिरमरिनगरे
अदत्तेत्यागता	॥ ७ रोवच्छवितेस
अर्थशास्त्रगुण	॥ १३ दूर्वाङ्कुरस्तिमि
अवसितनिज	४ १३ धण्णा सुराहि
अस्मत्सम्बद्धो	२ ८ नवं शरावं
अहः समुत्तीर्य	३ २ न श्रद्धाभ्युदय
उन्मत्तच्छन्नवेपथ्य	४ ८ निशितविमल
उन्मत्तसदृशो	१ १७ परचक्रैरना
एतत् तन्न्यङ्गम	॥ १० परित्यजाम
एतानि तान्याप	॥ १२ पश्यन्तु मां नर
एवं रुधिर	४ १५ पातु वासवदत्ता
एष शोकप्रती	१ १५ पीनांसस्य विह्व
कथमगणित	॥ ११ पुरुषं प्रेप
कन्याया वर	२ ५ पूर्वं तावद् युद्ध
कामं या तस्य	॥ ६ पूर्वं तावद् वैर
कारणैर्वहुभिः	४ २१ भवतां चाग्रतो
काष्ठादग्निर्जाय	१ १८ भवन्त्वरजसो
कुलं तावच्छ्लाघ्यं	२ ४ भारतानां कुले
को नु खल्वेप	४ २३ मद्वाक्यैः परि

	अं.	श्लो.		अं.	श्लो.
मन्त्रित्वे वक्षितो	४	१८	व्यवहारेवसाध्यानां	३	३
मर्गं हयसुर	२	३	ब्राल्लितो वज्रनां	१	७
यया नरस्याहु	१	५	शक्ता दर्पयितुं	३	५
यदस्य चाहं	४	१८	शत्रुं पश्यन्तु	२	१०
यदि तां चैव	३	९	श्रुतिसुखमधुरा	१	१२
यदि शत्रुबल	१	१६	सुभद्रामिव	३	८
या सा महिक	४	१६	सेनाभिर्मनसा	१	४
रिपुगतमपनीय	१	५	स्त्रीजनेनाद्य	४	२४
रिपुवृपनगरे	१	१४	त्नातस्य यत्न	३	४
वैरं भयं परि	४	६	स्निग्धं च सौ	१	६
व्यक्तं न तावत्	२	१	स्निग्धेष्वसज्यं	१	३
व्यक्तं वलं	१	४	हत्वा गजान्	४	४
			हस्तप्राप्तो	१	१९

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

७३

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

महाकविश्रीभासप्रणीतम्

अविमारकम्

‘प्रकाश’संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः

व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्यः

आचार्य श्रीरामचन्द्रमिश्रः

मुजफ्फरपुरस्थधर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालयप्राध्यापकः

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-२

प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : प्रथम, वि० संवत् २०१८

मूल्य : ३-००

© The Chowkhamba Vidya Bhawan

Chowk, Varanasi-1

(INDIA)

1962

Phone : 3076

समर्पणम्

स्वर्गीयपण्डितनिरसनमिश्रमहोदयानां

स्मृतौ

समर्पितेयं तुच्छा निजा कृति-

स्तदीयविद्याक्रीतदासेन

प्रकाशिता

रामचन्द्रमिश्रेण

अवतारणा

अथायमुपक्रम्यते प्रकाशयितुं प्रकाशव्याख्यासमन्वितो भास-
प्रणीतोऽविनारकनामकः प्रकरणरूपो रूपकमेदः ।

अस्य रूपकस्य प्रणेताः परिचयादिकं साहित्यिकं समालोचनञ्चाग्रे
राष्ट्रनामया लिखितमिति तत एवावगन्तव्यम् ।

अस्य अविनारकसंज्ञकस्य प्रकरणस्य सम्प्रत्ययवि कापि व्याख्या
मया न दृष्टा, न वा कापि व्याख्याऽस्तीति श्रुतमपि, केवलं मूलमात्रं मया
दृष्टं यद् भासनाटकचकमिति संज्ञया प्रथमाने पुस्तकेऽवयवतां गतम् ।

अत्र व्याख्यानं मया प्रयासं कृत्वा सरलता कृता, गद्यभागोऽपि
प्रायः सर्वत्र व्याख्यातः । आवश्यकः कोऽपि विषयो नोन्मिक्तो भं पाठकोऽ-
न्विषेद्ग्राह्यं चान्तर्व्यथेत् ।

परगुणपरमाणून् पर्वतादित्य विकसतां सतां नित्यक्षमानयतया,
दोषैकदशानसतां तु पुरेक्षमाप्रार्थनाव्यापारस्योपि स्वप्रदब्धनामात्रसारतया
क्षमाप्रार्थनानन्तरैव समाप्तयामि स्वामिनामवतारणमिति ।

प्रथमावनतः

रामचन्द्रमिश्रः

भूमिका

नाटक-साहित्य की प्राचीनता;

भारतीय नाटक-साहित्य विचारधारा तथा विकासक्रम में मूलतः स्वतन्त्र है, इस बात को अब सभी आलोचक मानने लगे हैं। वैदिक-साहित्य की समीक्षा से पता चलता है कि वैदिक काल में नाटक की सभी रूढ़ी—संवाद, संगीत, नृत्य एवं अभिनय—का किसी न किसी रूप में अस्तित्व था।

ऋग्वेद के यन-यमी, छंदशी-पुरुखा एवं सरमा-पाणि के संवादात्मक सूत्रों में नाटकीय संवाद का सत्त्व विद्यमान है। सामवेद की संगीतप्राग्गता सर्वविदित है। आलोचकों का कहना है कि ऐसे संवाद ही कालान्तर में परिणामित होकर नाटकों के रूप में परिणत हुए।

रामायण-महानारत काल में नाटक का कुछ और स्वरूप स्लेख पाया जाता है। विराट्-पर्व में रङ्गशाला का नाम आया है, रामायण में भी 'नट' 'नटक' 'नाटक' 'रङ्ग-मञ्च' आदि का नाम स्थान-स्थान पर आया है।

'नाट्यशास्त्र' तथा 'भावप्रकाशन' में इसके प्राचीनत्व का विशद विवेचन पाया जाता है।

संस्कृत-साहित्य में भास की प्रसिद्धि

संस्कृत-साहित्य में भास की बड़ी प्रसिद्धि है, 'भालविक्रान्तिमित्र' में कालिदास ने लिखा है :—'प्रथितवशसां भास-सीमिल-कविपुत्रादीनां प्रदम्भान्'। हर्षचरित में बाण ने भास को इन शब्दों में याद किया है :—

'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥'

दण्डी ने अपनी अवन्तिदुन्दरीकथा में भास के लिये लिखा है :—

'सुविभक्तमुखाद्यहैर्यकलक्षणवृत्तिभिः ।

परं तोऽपि स्थितो भासश्शरीरैरिव नाटकैः ॥'

प्रसिद्ध आलोचक राजशेखर ने भास के नाटकों के सम्बन्ध में लिखा है :—

'भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥'

‘प्रसन्नराघव’ के प्रणेता जयदेव ने ‘भासो हासः’ कहकर भास के प्रति अपना आदर प्रकट किया है। इस प्रकार हम देखते हैं कि संस्कृत साहित्य में भास का बड़ा गौरव-पूर्ण स्थान है। किसी का भी गौरव किसी गुण पर ही आधारित रहता है। जब तक भास के ग्रन्थ प्रकाश में नहीं आये थे तब तक जैसा सोचा जाता रहा हो, किन्तु जब १९१२ में महामहोपाध्याय गणपति शास्त्री द्वारा भास का त्रयोदशरूपकात्मक नाटकचक्र प्रकाश में लाया गया, तब से तो उनके नाटक ही उनके स्तुति-पाठक बन गये। उनकी सरल, प्रसादपूर्ण भाषा ने ही उनको प्रसिद्ध नाटककार के समादृत पद पर प्रतिष्ठित कर दिया।

भास का नाटकचक्र

महाकवि भास के रूपकों की संख्या १३ है। उनके नाम निम्नलिखित हैं :—

१ प्रतिशायौगन्धरायण	८ दूतवाक्य
२ अविमारक	९ दूतघटोत्कच
३ स्वप्नवासवदत्त	१० कर्णभार
४ प्रतिमानाटक	११ कल्मष
५ मध्यमव्यायोग	१२ बालचरित
६ पाञ्चरात्र	१३ चारुदत्त
७ अभिषेक	

इन रूपकों के मूल प्रायः प्राचीन ग्रन्थ ही हैं, जैसे रामायण पर आधारित—

१ प्रतिमानाटक	२ अभिषेकनाटक
---------------	--------------

महामारत पर आधारित—

१ मध्यमव्यायोग	४ कर्णभार
२ पाञ्चरात्र	५ कल्मष
३ दूतघटोत्कच	६ दूतवाक्य

भागवत पर आधारित—

१ बालचरित

बृहत्कथा पर आधारित—

१ स्वप्नवासवदत्त	३ अविमारक
२ प्रतिशायौगन्धरायण	

केवल चारुदत्त नामक भास का रूपक कल्पितकथामूलक है।

गोण्डल निवासी राजवैद्य जीवराम कालिदास शास्त्री ने १९४१ में ‘वशफल’ नामक एक रूपक प्रकाशित किया है, वह भी भासकृत ही माना जाता है। इस प्रकार भास के नाटकचक्र में अब चौदह रूपकों का समावेश करना चाहिये।

रूपकों का एक-कर्तृत्व

उपर्युक्त सभी रूपक एक कवि की रचना माने जा सकते हैं, क्योंकि इन रूपकों में कुछ आश्चर्य-जनक समतायें विद्यमान हैं :—

१—ऊपर लिखे सभी रूपक 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' इन्हीं शब्दों से प्रारम्भ होते हैं ।

२—इन रूपकों में से किसी भी रूपक में रचयिता के नाम अथवा परिचय का पता नहीं है ।

३—प्रायः सभी रूपकों में प्रस्तावना के स्थान पर स्थापना शब्द का प्रयोग किया गया है, एक मात्र 'कर्णमार' में प्रस्तावना शब्द का व्यवहार किया गया है ।

४—इनमें से अधिकांश रूपकों के भरत-वाक्य एक से हैं, 'स्वप्नवासवदत्त' 'वाल्मीकि' और 'दूतवाक्य' में भरतवाक्य है—'स्मां सागरपर्यन्तां दिमवद्विन्ध्यकुण्डलान् । महींनेकातपद्माङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः ।' शेष रूपकों में भी प्रायः 'राजसिंहः प्रशास्तु नः' इतना अंश भरतवाक्य में अवश्य है ।

५—इन रूपकों की भाषा और शैली में अद्भुत समता है ।

६—इनमें से अधिकांश रूपकों में पताकास्थान तथा मुद्रालङ्कार का एक सा प्रयोग किया गया है ।

७—छोटे पात्रों में नामसाम्य, व्याकरण की छुट्टि, एक तरह की भावना, एक तरह के वाक्य इन रूपकों में समानभाव से पाये जाते हैं ।

८—भरतकृत नाट्यशास्त्र के नियमों का उल्लङ्घन प्रायः समान रूप से सभी रूपकों में किया गया है, जैसे नृत्य तथा युद्ध का अभिनय, पानी का छाया जाना ।

९—नाट्यनिर्देश की न्यूनता प्रायः सभी रूपकों में समान रूप से विद्यमान है, जो भी नाट्यनिर्देश पाये जाते हैं, उनमें भी दो-दो, तीन-तीन आदेश सार्थ ही दे दिये गये हैं, जैसे (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) ।

१०—इन सभी रूपकों के नाम केवल ग्रन्थान्त लेख में ही पाये जाते हैं अन्य किसी जगह नहीं ।

सभी रूपक एककर्तृक हैं इस विश्वास के लिये इतने कारण पर्याप्त माने जा सकते हैं ।

भास ही इनके प्रणेता थे

ऊपर बताई गई समताओं के द्वारा प्रमाणित होता है कि सभी रूपक एक ही कवि की कृतियाँ हैं, और इनमें से 'स्वप्नवासवदत्त' की रचना भास द्वारा हुई इस विषय में राजशेखर का साक्ष्य उपलब्ध है :—

‘भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः वित्ते परीक्षितम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥’

फलतः अन्य रूपकों को भी भासकृत माना गया है, जो ठीक ही है ।

बाण ने भास के नाटकों के संबंध में ‘सूत्रधारकृतारम्भैः’ कहा है जिसका अर्थ यह होता है कि भास के नाटकों का आरम्भ सूत्रधार के प्रवेश के साथ होता है । इन रूपकों में ऐसी बात है, इससे भी इनका भासकृतत्व सिद्ध होता है ।

इन रूपकों के प्रणेता भास बड़ी हैं जिनकी प्रशंसा कालिदास ने की है, यह विषय सन्देहास्पद है, किन्तु इतने रूपकों के प्रणेता भास जनसमादर के ‘पात्र हों इसमें विचार-द्वैध का स्थान नहीं होना चाहिये ।

इस प्रसङ्ग में एक विरोधी दल भी है, जो कहता है कि इनमें से कोई रूपक भास का नहीं है । इन विरोधियों के पक्ष में निम्नलिखित तर्क दिये जा सकते हैं—

(१) ‘सूत्रधारकृतारम्भैः’ यह लक्षण दाक्षिणात्यकविरचित रूपकों में सर्वत्र पाया जाता है, अतः केवल इसी साम्यमूलक प्रमाण से इन रूपकों को भासकृत नहीं कहा जा सकता । यदि इसी के बल पर नाटक भासकृत माने जाने लगे तब तो सारे दाक्षिणात्य कवियों के नाटक भासकृत माने जाने लगेंगे ।

(२) भासकृत ‘स्वप्नवासवदत्त’ का—

‘पादुक्रान्तानि पुष्पाणि सोपम चेदं शिलातलम् ।

नूनं काचिदिहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता ॥’

यह श्लोक रामचन्द्र द्वारा अपने नाट्यदर्पण नामक ग्रन्थ में उद्धृत किया गया है । यह श्लोक इन रूपकों के दल में पाये जाने वाले स्वप्नवासवदत्त में नहीं है, अतः यह स्वप्नवासवदत्त तथा इसके साथ-साथ पाये जाने वाले सभी रूपक भास के नहीं हैं, किसी अन्य कवि ने बनाकर भास के नाम से प्रचलित कर दिया है । ग्रन्थ को प्रचलित करने के लिये इस तरह का कार्य किया जा सकता है, प्रत्युत किया गया है इसका प्रमाण संस्कृत साहित्य में अति बलवत् है ।

इस प्रकार इस विषय में मतभेद बना हुआ है । न० म० गणपति शास्त्री, Prof. Keith और पराशरे के विचार में यह सभी रूपक भास के ही हैं, किसी अन्य अज्ञातनामा व्यक्ति के नहीं ।

श्री काणे, Dr. Barnett, आदि इसके प्रतिकूल पक्ष का समर्थन करते हैं । कुछ अन्य कालोचक, जैसे—Dr. Sukhtankar, Prof. Winternitz का कहना है कि इनमें किसी पक्ष का कथन निःसन्देह नहीं है, अतः अभी इस प्रश्न का समाधान नहीं हो सकता है ।

नैं समझता हू कि समन्वयात्मक दृष्टि से यदि दो भास मान लिये जाते तो इस विवाद का अन्त हो जाता। एक भास परम प्राचीन माने जायें जिन्हें कालिदास, वाण आदि ने स्मरण किया है, इसी के साथ यह भी मान लिया जाय कि उनके लिखे रूपक अब प्राप्य नहीं रहे। दूसरे भी एक भास माने जायें जो थोड़ा अर्वाचीन हों, उन्हीं की कृतियों के रूप में इन प्राप्त रूपकों को स्वीकार कर लिया जाय। क्या इस तरह झगड़ा नहीं मिटाया जा सकता है ?

भास का काल

कुछ दाक्षिणात्य पण्डितों ने यह प्रमाणित करने का प्रयास किया है कि भास दाक्षिणात्य तथा कालिदासादि कवियों से पूर्व काल में वर्तमान थे। कालिदास का समय तो सन्दिग्ध है परन्तु वाण का समय प्रायः निश्चित रूप में षष्ठ शतक का अन्त तथा सप्तम शतक का आदि भाग माना गया है। तदनुसार भास के समय की अन्तिम संभाव्य सीमा सप्तम शतक मानी जा सकती है। रही आदिम सीमा की बात, उस सम्बन्ध में वाल्मीकि के काल पर विचार करना होगा। Prof. Keith का कहना है कि वाल्मीकि ४थ शतक बी० सी० में विद्यमान थे। Prof. Jacobi के मतानुसार वाल्मीकि ५म शतक बी० सी० के पूर्व में थे। इस प्रकार पूर्वोत्तर सीमा के निर्णीत हो जाने पर भी निश्चित समय के निर्धारण में बड़ा मतान्तर है।

१—गणपतिशास्त्री, हरप्रसादशास्त्री तथा पुसलकर भास का समय ईसा से पूर्व मानते हैं।

२—जागीरदार तथा कुलकर्णी— ३य शतक B. C.

३—जायसवाल, चौधरी तथा ध्रुव— २य या १म शतक B. C.

४—Konow डा० सरूप तथा Willer— २य शतक A. D.

५—Kieth, Jolly, Jacobi, Banerjee Shastri तथा भण्डारकर— ३य शतक A. D.

६—Liseny तथा Winternitz. ४थ शतक A. D.

७—Sarkar. ५म या षष्ठ शतक A. D.

८—Dwadher, Barnett, हीरानन्दशास्त्री, Nirurkar तथा

Pisharoti— ७म शतक A. D.

९—Kane— ९म शतक A. D.

१०—पं० रामा वतारशर्मा— १०म शतक A. D.

११—रत्नाचार्य रेड्डी— ११म शतक A. D.

इनमें सप्तम शतक के बाद भास का समय मानने-वाले वाणभट्ट द्वारा भास के उल्लेख को क्या समाधान देते हैं, इसका पता मुझे नहीं है। यदि वास्तव में इसका समाधान देना है तो यही कहना होगा कि भास नामक दो नाटककार हुए हैं,

प्रथम भास कालिदास से पूर्ववर्ती थे। उन्होंने भी स्वप्नवासवदत्त नामक नाटक लिखा था, उसीका स्मरण अन्य प्राचीन कवियों ने किया है। इसी प्राचीन भास को भरत के नियमों का उल्लङ्घक माना जा सकता है। द्वितीय भास बहुत बाद के हैं। उन्होंने जो कुछ लिखा, भास के नाम पर प्रख्यात किया। इस प्रकार मानने पर सारी आपत्तियों का समाधान संभव हो जाता है। इन सारी बातों को ध्यान में रखकर यह तो असन्दिग्ध भाव से कहा जा सकता है कि भास एक प्रख्यात तथा प्राचीन नाट्यकार थे, भले ही उनका निश्चित समय न कहा जा सके।

भास का देश

कुछ दक्षिणात्य पण्डितों ने यह प्रमाणित करने का प्रयास किया है कि भास दक्षिण भारत के निवासी थे। उनके तर्क निम्नलिखित हैं:—

१—भासनाटकचक्र के सभी नाटक केरल में ही मिले।

२—भासकृत प्रतिमानाटक में अभिषेक संस्कार के समय सीता को राम के साथ चित्रित नहीं किया गया है। प्रायः केरल को छोड़ कर भारत के सभी भागों में संस्कार-काल में दम्पति का सहावस्थान नियम है। केवल केरल ही ऐसा प्रान्त है जहाँ संस्कार-काल में दम्पति का सहावस्थान नियम नहीं है। इससे भास का केरलीय होना सिद्ध होता है।

३—मामा का अधिक आदर भास ने वर्णित किया है जो दक्षिण भारत की देन है।

इन तर्कों से कुछ अधिक बल नहीं मिल रहा है, क्योंकि किसी के ग्रन्थों के कहीं पाये जाने भर से उसका वह देश जन्मस्थान या निवासस्थान नहीं सिद्ध होता है। यदि दृढ़तापूर्वक इस सिद्धान्त का अनुसरण हम करने लगे तो बहुत सी मान्यतायें परिवर्तित-संशोधित करनी पड़ेंगी। अभिषेक संस्कार काल में सीता की अनुपस्थिति भी नाटकीय विशेषता की दृष्टि से की गई कही जा सकती है।

मामा के अधिक आदर वाली बात में भी कुछ तत्त्व नहीं हैं, वह तो धर्मशास्त्र के वचन पर अवलम्बित है।

वस्तुतः यदि भास के नाटकों का अन्तःपरीक्षण किया जाय तो हमें मिलेगा कि भास ने जितने पात्रनाम, शहर, नदियाँ आदि अपने रूपकों में वर्णित किए हैं वे सभी उत्तर भारत के हैं। इसके आधार पर तो यही मानना उचित है कि भास उत्तर भारत के निवासी थे। उनके 'यशफल' नामक रूपक का उत्तरभारत में प्राप्त होना इसी मत के पक्ष में पड़ता है।

भास की जीवनी

भास की जीवनी के संबन्ध में कुछ भी निश्चित रूप से मालूम नहीं है। उनके संबन्ध में इतना ही कहा जा सकता है कि वह एक पुराने नाटककार, वैष्णवमतानुयायी तथा ब्राह्मणधर्म के समर्थक थे। भास के मतानुसार गृह क्रियाओं का स्थान था। धर्म के प्रति उनकी बड़ी आस्था थी—'धर्मो रक्षति रक्षितः'। पाश्चात्य तथा अन्योन्य रूपों में भास ने यह का अच्छा चित्रण किया है—

‘शिवा इयं गच्छति कालपर्ययात् सुवदन्मूला निपतन्ति पादराः ।

जलं जलस्थानगतं च शुष्यति हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ॥’

भास ने यद्यपि भाग्य की बड़ी गौरव प्रदान करते हुए ‘चत्वारसहस्रिण गच्छति भाग्यवर्तिनः’ कहा है, तथापि वह उद्योग का महत्त्व मानते थे—

‘काष्ठादग्निर्वापते सध्यमानाद् भूनिस्तोयं सन्ध्यमाना ददाति ।

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयन्ताः फलन्ति ॥’

भास की शैली

भास की शैली नाटककारों के लिये आदर्श शैली कही जानी चाहिये। कथोरकथन की सरल-सरल पद्धति में कोई नाटककार भास की समता नहीं कर सका है। भास के रूपों की शैली के विषय में न० न० गणपति शारंगी ने लिखा है :—

‘The superior excellence of sentences which are not subject to the restrictions of verification is everywhere to be observed in these Rupakas. It really surpasses in grandeur. The style of other works is incomparable.’

अर्थात् ‘भास के रूपों में वाच्यशोबन की जो विशेषताएँ हैं वे अन्यत्र नहीं प्राप्त हो सकती हैं। उनका अनुकरण भी नहीं किया जा सकता है’।

भास ने बोलचाल की भाषा का व्यवहार किया है, जिसमें उनकी समता काछिदास भी नहीं कर सके हैं। भास की भाषा की यदि हम स्वच्छन्दवादिनी निर्हारिणी मानें तो काछिदास की भाषा की हरद्वार की गद्दा मानना होगा।

वाच्यकला पर भास का असाधारण अधिकार था। वाच्यरचना में सरलता प्राप्त करने के लिये चरित्रचित्रण में निपुण होना नितान्त अपेक्षित है। भास के पास इतने सजीव रूप में विहित हुए हैं कि हम उन्हें अनायास अपना सकते हैं। भास इन्हीं विशेषताओं पर दृष्टि रखकर बाणभट्ट ने भास के रूपों के संबन्ध में लिखा था :—

‘सूत्रधारकृतारम्भैर्नाट्यैर्वहुभूमिकैः’ । यहाँ भूमिका शब्दचरित्रपरक है, नानाप्रकारक चरित्रचित्रणों से ही भास को नाटक-निर्माण में अखण्ड वश मिला है ।

भास का ‘अविमारक’

पूर्वोक्त रूपकों में एक काव्यनिक कथाधारित रूपक ‘अविमारक’ है । ‘अविमारक’ एक प्रकरण है । कुछ लोग इसे बृहत्कथाधारित नाटक मान सकते हैं । वास्तव में यह प्रकरण है । प्रकरण का लक्षण है :—

‘भवेत् प्रकरणं वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽन्धायोऽथवा वणिक् ॥’

बृहत्कथा में इस कथा का आधार वर्तमान है, इतने भर से इसे नाटक मान लेना उपयुक्त नहीं होगा, अखिर बृहत्कथा की कथार्ये भी तो कल्पित ही हैं ।

अविमारक की कथावस्तु

चण्डमार्गव नामक अतिक्रोधी मुनि के शापवश चण्डालत्व को प्राप्त सौवीरराज अपने परिवार के साथ प्रच्छन्न रूप में कुन्तिभोज की नगरा में निवास किया करते थे । उनके पुत्र का नाम विष्णुसेन था । अविरोधधारी किसी दुर्दान्त असुर को मारने के कारण लोग उसे अविमारक नाम से पुकारने लगे थे । उसकी माता सुदर्शना कुन्तिभोज की बहन थी ।

प्रथम अङ्क

एक दिन कुन्तिभोज की सयानी कन्या कुरङ्गी छद्मान से वापस आ रही थी । रास्ते में एक पगले हाथी ने बड़ा उपद्रव मचाया । कुरङ्गी अति भयव्रत हो गई । उसी समय अविमारक संयोगवश वहाँ उपस्थित हुआ । उसने हाथी को त्रवाहुवल से खदेड़ दिया । पराक्रमदर्शन से प्रीता कुरङ्गी अविमारक पर स्नेह करने लगी । अविमारक भी उसके रूप-धौवन पर लुब्ध हो गया । राजा ने भी अविमारक के पराक्रम से सन्तुष्ट होकर उसका पता लगाना चाहा । पता चला कि वह चाण्डाल है । इसी समय कुरङ्गी के साथ पुत्र के विवाह की बात स्थिर करने के लिये काशिराज ने दूत भेजा । राजा बड़ी चिन्ता में पड़ गये । सौवीरराज ने पहले अपने पुत्र के लिये कुरङ्गी की मैंगनी की थी, परन्तु इन दिनों उनका पता नहीं चल रहा था । इस स्थिति में कुन्तिभोज ने काशिराज के दूत का प्रत्याख्यान करना उचित नहीं समझा ।

द्वितीय अङ्क

कुरङ्गी के प्रेम में पड़े अविमारक की मनःस्थिति विगड़ती रही । उसकी चिन्ता दहमुखा होती रही । कुरङ्गी की भी बड़ी स्थिति थी । कुरङ्गी के परिजनों ने इस स्थिति का

प्रतीकार करने की इच्छा से प्रेरित होकर अविमारक के साथ कुरङ्गों के गुप्तमिलन का निश्चय करके अविमारक के घर का पता लगाया। धात्री तथा नलिनिका उनके पास गई तथा गुप्तरूप से कन्यापुर में प्रवेश करने का आमन्त्रण अविमारक को दे आई। अविमारक ने भी इस आमन्त्रण को सहर्ष स्वीकार किया। उसे अपने पराक्रम पर पूर्ण विश्वास था।

तृतीय अङ्क

धात्री तथा नलिनिका ने अविमारक के कन्यापुर में गुप्त प्रवेश का सारा प्रबन्ध कर दिया। अविमारक ने चोर रूप में कन्यापुर में प्रवेश किया। मार्ग में उसे बड़ी-बड़ी चतुराई करनी पड़ी। कन्यापुर में प्रवेश के बाद उसे प्रियतमा कुरङ्गी का सहवास प्राप्त हुआ। वह उसके साथ सानन्द रहने लगा।

चतुर्थ अङ्क

अविमारक तथा कुरङ्गी का प्रेम दिनानुदिन बढ़ने लगा। इसी तरह एक वर्ष बीत गया। संयोगवश यह बात राजा के कानों तक पहुँच गई। अविमारक ने जब देखा कि पकड़ा जाऊँगा तब वह वहाँ से किसी तरह निकल भागा। बाहर आ जाने पर उसे प्रियतमा का वियोग इतना खला कि उसने आत्मघात करने का निश्चय कर लिया। तदनुसार उसने पहले पानी में डूब कर मरना चाहा। पीछे उसे अग्निप्रवेशद्वारा प्राणत्याग करने की बात सूझी। दावानल में उसने प्रवेश भी किया, परन्तु अग्निदेव ने उसे नहीं जलाया। उसे बड़ा आश्चर्य हुआ। अनन्तर उसने पर्वतशिखर पर से गिरकर प्राण देने की बात सोची। तदनुसार वह पर्वत-शिखर पर चढ़ गया। वहाँ उसकी एक सखीक विद्याधर से भेंट हुई। विद्या द्वारा अविमारक की सारी बातें जानकर विद्याधर ने अविमारक को एक ऐसी अँगूठी दी, जिसे बाएँ हाथ में पहने तो अदृश्य तथा दाहिने हाथ में ढाल ले तो दृश्य हो जा सकता है। इस प्रकार वह अदभुत अँगूठी की सहायता से अविमारक ने पुनः कन्यापुर में प्रवेश करने का निश्चय किया।

पञ्चम अङ्क

बरसात के दिनों में कुरङ्गी वियोगव्यथा से धुलती जा रही थी, वह रस्सी में गला फँसा कर मरने की तैयारी कर रही थी। इसी समय विद्याधरप्रदत्त अँगूठी की सहायता से अविमारक ने कन्यापुर में प्रवेश किया। कुरङ्गी से मिलकर उसे बड़ा हर्ष हुआ। इस बार अविमारक अपने साथ विदूषक को भी लेता गया था।

षष्ठ अङ्क

कुन्तिभोज ने जब देखा कि सौवीरराज के पुत्र विष्णुसेन का कोई पता नहीं चल रहा है तब निश्चय किया कि काशिराज के पुत्र जयवर्मा के साथ ही कुरङ्गी का विवाह

कर दिया जाय, तदनुसार दूत भेज कर जयवर्मा को अपने यहाँ बुला भी लिया। जयवर्मा के पिता यज्ञदीक्षित होने के कारण नहीं आये, जयवर्मा के साथ उसकी माता सुदर्शना ही आई। विवाह का दिन निश्चित हुआ। सौवीरराज भी उस अवसर पर उपस्थित हुए। वह इन दिनों बहुत खिन्न रहा करते थे क्योंकि उनके पुत्र अविमारक का कहीं पता नहीं लग रहा था। उनके मुख से ही कुन्तिभोज ने अविमारक की बहादुरी की बातें सुनीं तो उनको विश्वास हो गया कि हाथी से कन्याओं का त्राण करनेवाला सुवक अविमारक ही था। उन्होंने अपने मन्त्री से अविमारक का अन्वेषण करने को कहा, अविमारक का पता नहीं लगा।

विवाह अब होने ही वाला था कि नारद उपस्थित हुए। आते ही नारद ने कुन्तिभोज तथा सौवीरराज से कहा कि अविमारक कुन्तिभोज के अन्तःपुर में ही है, उसने कुरङ्गी के साथ गान्धर्व विवाह भी कर लिया है। इसीके साथ अविमारक के सन्वन्ध की सारी बातें भी उन्होंने प्रकट कर दीं। नारद ने कहा कि अविमारक अग्निदेव से सुदर्शना में उत्पन्न हुआ था, सुदर्शना की बहन सुचेतना सौवीरराज की स्त्री थी, प्रसवकाल में ही सुचेतना का पुत्र मर गया अतः वह बहुत कष्ट में थी, सुदर्शना ने अपना लड़का सुचेतना को दे दिया, इस प्रकार अविमारक सौवीरराज का पुत्र कहलाया। सारी बातें जानकर सभी सन्तुष्ट हो गये। जयवर्मा का विवाह कुरङ्गी की छोटी बहन सुमित्रा के साथ सम्पादित हुआ। इस प्रकार सभी आनन्दमग्न हो गये।

अविमारक पर एक दृष्टि

अविमारक एक प्रकरण है, इसकी कथा कविकल्पित है। जहाँ तक नाटकीयता का प्रश्न है। यह प्रकरण एक सफल कृति माना जा सकता है। इसमें पात्रों के कथोपकथन में इतनी स्वाभाविकता है कि अभिनयकाल में उनका निखर आना नितान्त स्वाभाविक हो जाय।

कवित्व की दृष्टि से यह नाटकीय गुणभूषित होकर भी उत्तम कवित्व का स्थान है।

‘अद्यापि हस्तिकरशीकरशीतलाङ्गि

बालां भयाकुलविलोलविपादनेत्राम् ।

स्वप्नेषु नित्यमुपलभ्य पुनर्विवोधे

जातिस्मरः प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥’

इस श्लोक को जब पढ़ता हूँ तो मुझे चौर कवि का विश्वप्रसिद्ध चौरपञ्चाशिका के श्लोक याद आने लगते हैं। वही सरसता, वही सरलता, वही भावप्रवणता ! चौरपञ्चाशिका का—

‘अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीं

फुल्लारविन्दवदनां तनुलोमराजिम्।’

पढ़ते ही ऊपरवाला श्लोक याद आ जाय यह अति सत्य है। प्रकृतिवर्णन कविता को रीढ़ माना जाता है। जिसने कविता में प्रकृतिवर्णन को जितना चमकाया वह उतना बड़ा कवि माना गया। इस प्रसङ्ग में मुझे अविमारक का एक श्लोक उद्धृत करना है :—

‘पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता

सन्ध्यारुणा भाति च पश्चिमांशा।

द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिचं

यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम् ॥’

कितना स्पष्ट, कितना आकर्षक तथा कितना सत्य है यह प्रकृति का चित्र।

अर्धरात्रि का वर्णन अविमारक का बड़ा सुन्दर हुआ है। आप श्लोक पढ़ें, ऐसा लगेगा मानो आपके ऊपर निद्रा का असर होता जा रहा है, आप ऊँचने लगे हैं :—

‘गर्भस्था इव मोहमभ्युपगताः सर्वाः प्रजा निद्रया

प्रासादाः सुखसुप्तनीरवजना ध्यानं प्रविष्टा इव।

प्रग्रस्ता इव सखितेन तमसा स्पर्शानुमेया नगा

अन्तर्धानमिवोपयाति सकलं प्रच्छन्नरूपं जगत् ॥

मध्यरात्रि के अन्धकार का वर्णन तो बरबस हृदय को आकर्षित करता है :—

‘तिमिरमिव वहन्ति मार्गनद्यः

पुलिननिभाः प्रतिभान्ति हर्म्यमालाः।

तमसि दश दिशो निमग्नरूपाः

प्लवतरणीय इवायमन्धकारः ॥’

आपने ‘सूचिभेदैस्तमोभिः’ सुना था, उसमें जो गाढ़ता की अभिव्यञ्जना थी उससे कहीं अधिक अभिव्यञ्जना यहाँ के ‘प्लवतरणीय इवायमन्धकारः’ में वर्तमान है।

ग्रीष्मर्तु के वर्णन में भास ने बड़ी कुशलता प्रदर्शित की है :—

‘अव्युष्णा ज्वरितेव भास्करकरैरापीतसारा मही

यक्ष्मार्त्ता इव पादपाः प्रमुपितच्छाया द्वागन्याश्रयात्।’

इस आधे श्लोक में ‘ज्वरितेव मही’ कहकर कवि ने सर्वत्र व्याप्त सन्ताप की बड़ी अच्छी अभिव्यक्ति की है। ‘पादपाः यक्ष्मार्त्ताः’ यक्ष्मा के रोगी दिनानुदिन सूखने लगते हैं ‘क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः’ यह वृक्ष भी दिनानुदिन सूखते जाते हैं, क्या चमत्कार है ! आकाशमार्ग से जाते हुए विद्याधर-जोड़े के मुख से पृथ्वी का

जो वर्णन भास ने अविमारक में प्रस्तुत किया है उसे पढ़कर शकुन्तल में सुमेरु पर से किया गया पृथ्वी का वर्णन याद आ जाता है ।

कालिदासने कहा :—

‘शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णाम्ब्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।’

भास ने कहा है :—

‘जलदगहनमुज्जतीव वेगा-
दभिपततीव मही समुद्रमुद्रा ।
जलदसमयतोयदा हवामी
मृशमभिभान्ति नगा विजृम्भमाणाः ॥’

कविता का एक प्रयोजन ‘कान्तासन्मितोपदेश’ कहा गया है, उस दृष्टि से भी भास का अविमारक बहुत सफल है ।

इस प्रकार हम पाते हैं कि अविमारक का कवित्व बहुत उच्चकोटि का है । जहाँ तक मेरा विचार है मैं यह भी कहने का साहस रखता हूँ कि भास का कवित्व जितना अविमारक में निखर सका है उतना उनके किसी अन्य रूपक में नहीं निखर सका है, पाठक स्वयं पढ़ कर मेरे कथन की परीक्षा करें ।

—रामचन्द्र मिश्र

श्लोकानुक्रमणिका

अत्युष्णा ज्वरिते	४१४	छन्ना भवन्ति	११६
अद्यापि हस्ति	२११	जलदगाहन	४१२
अनुपमवल	६१४	जलदुसमय	५१६
अवहुपुरुष	३१२	जवक्षिणिल	४१२०
असितजलद	४१९	जामावृसम्पत्ति	११३
अहं द्विनेत्रो	३११८	तस्या भयाक	२१७
आरक्षिणां तु	३११०	तानस्तु मन्दो	३१६
इमां तु चाप्सा	६१२०	तिमिरमिव	३१४
इष्टं चेदेक	४१७	दग्धाः स्फुलि	४१८
इष्टा मखा	११२	दत्ता सा विधि	६११४
उच्चं हृग्यं	३१५	दिव्यं स्वभाव	४११६
उत्तितां सानु	१११	दृढपरिकर	३१९
उरः स्तनतटा	२१६	दृष्टिर्न वृष्यति	३११७
उष्णं श्वसिति	५१३	दृष्टिस्तदा प्रभृति	२१२
एकः परगृहं	२११०	दृष्ट्वा तदानीं	६११५
एतन्नरेन्द्रभवन	४१२२	दैवं रूपं ब्रह्म	११७
एवमेव महा	६११२	धर्मः प्रागेव	१११२
कन्यापुरात्	४११	नगरपरिचितः	३१२
कान्तासमीप	३११५	न तत्र कर्त्तव्य	११९
कामाहतः	११२	न तथा रत्न	४११४
किं प्रेक्षसे मम	६११	न तेन बुद्धि	५१५
किमत्र चित्रं	४१६	न त्वं प्रिये मम	३११९
समया जय	६११७	न दृश्यते तत्र	१११०
गम्यास्तु देशाः	६११०	न भापसे वृत्त	६१५
गर्भस्था इव	३१३	निर्व्याजं परि	४१३
गोवाहणानां	६१२१	नेत्रे चाप्पपरि	३१२०
गोष्ठीषु हास्यः	४१२१	पिता कुरङ्गया	६११३
चिन्ताकुलत्वं	६१२	पुरे गृहे वापि	४१२३

पूर्वा तु काष्ठा	२११२	रोगादकालागुरु	५११
प्रच्छन्नरूप	५११५	लिङ्गपन्ति रुच	४१५
प्रतिच्छन्दं धात्रा	२१३	वातोदधूताग्रकेशः	४११९
प्रतिपिद्धं प्रयत्नेन	२१४	विद्यावशानां तु	४११७
प्रपतदशनिना	६१९	विपुलमपि मितो	३११३
प्रसिद्धौ कार्या	११५	विरचितवरवेप	६१९८
प्राक्सन्व्या	४११०	वेदैः पितामहमहं	६१११
बहुत्वाददूर	११४	न्यामृष्टसूर्यतिलको	२११२
वाष्पोपलब्ध	३१७	न्यायामस्थिर	११८
ब्रह्मपेणाप्र	६१७	व्योमार्णवोर्मि	५१७
भवन्त्वरजसो गावः	६१२२	शापे प्रसादेषु	६११६
मितगुणमिह	२१२	शैलेन्द्राः कल	४१११
यज्ञैः शुभैः	६११९	शुक्ला तु राज्ञो	२१८
यत्ने कृते यदि	३११२	सख्यै मम प्रति	४११८
यदि च विभव	२१५	सततपरिचितो	५१४
यस्माद् ब्रह्म	६१६	सम्पीड्यते परि	३१८
यावत् प्रच्छन्न	६१८	सख्ये करे	५१२
ये सखरन्ति	४११३	हंसाः स्वपन्ति	३११६
यो मे पुत्रगतः	६१३	हीता भवेत्	४१२
रागं विजृम्भयति	३११		

पात्र-परिचयः

पुरुषाः—

राजा—

कौञ्जायनः }
भूतिकः }

भटः—

अविमारकः—

विदूषकः—

सौवीरराजः—

नारदः—

विद्याधरः—

कुरङ्गथाः पिता कुन्तिभोजः ।

कुन्तिभोजस्यामात्यौ ।

कुन्तिभोजस्य प्रतिहारो जयसेननामा ।

सौवीरराजपुत्रः ।

अविमारकस्य सखा सन्तुष्टनामा ।

अविमारकस्य पिता ।

देवर्षिः ।

अविमारकाय अद्भुरीयकप्रदाता ।

स्त्रियः—

देवी—

कुरङ्गी—

सुदर्शना—

प्रतीहारी—

चेटी—

धात्री—

नलिनिका—

मानधिका—

विलासिनी—

वसुमित्रा—

हरिणिका—

सौदामिनी—

कुन्तिभोजस्य महिषी ।

कुन्तिभोजस्य पुत्री ।

अविमारकस्य जननी काशिराजस्य महिषी ।

कुन्तिभोजस्य द्वारपालिका ।

कुरङ्गथाः किङ्करी चन्द्रिकाद्या ।

कुरङ्गथा उपमाता जयदा नाम ।

कुरङ्गथाः परिजनः ।

देव्याश्चेदयौ ।

विद्याधरस्य प्रियतमा ।

भासनाटकचक्रे

अविमारकम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

प्रथमोऽङ्कः

(नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

उत्क्षिप्तां सानुकम्पं सलिलनिधिजलादेकदंष्ट्राग्ररूढा-
माक्रान्तामाजिमध्ये निहतदितिसुतामेकपादावधूताम् ।

कज्जलाविलगोपालवालानयनवासतः ।

इव श्यामः श्रियं दिश्यान्मम केशोनिपूदनः ॥

श्रद्धानतेन शिरसा पितरं मधुसूदनम् ।

प्रसू जयमणिं चाहं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ॥

उत्क्षिप्तामिति—सलिलनिधिजलात् सागरवारिणः सानुकम्पम् सदयम् उत्क्षि-
प्ताम् उपर्यानीताम्, एकदंष्ट्राग्ररूढाम् एकस्मिन्दशनाप्रभागे संलग्नाम् आजिमध्ये युद्धे
आक्रान्ताम् आक्रम्य वशीकृताम् निहतदितिसुताम् क्षं पितराक्षसाम् एकपादाव-

(नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश)

सूत्रधार—भगवान् ने जिस पृथ्वी को दयापूर्वक समुद्र के जल से निकाला,
अपने दन्ताग्र पर रखा, जिस की रक्षा के लिये युद्ध में राक्षसों का संहार किया,
जिसे वामनावतार में एक ढेग से नापा, रामावतार में जिस का सप्रेम पालन

सम्भुक्तां प्रीतिपूर्वं स्वभुजवशगतामेकचक्राभिगुप्तां

श्रीमान् नारायणस्ते प्रदिशतु वसुधामुच्छ्रितैकातपत्राम् ॥ १ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अर्य ! इअम्हि । [आर्य ! इयमस्मि ।]

सूत्रधारः—आर्ये ! तव वदनजनितकौतूहलेन स्मितेन निवेदित इवान्तर्गतो भावः । ननु किञ्चिद् वक्तुकामासि ।

धृताम् एकचरणपरिच्छिन्नाम् प्रीतिपूर्वं सस्नेहम् संभुक्ताम् लालिताम् स्वभुजवशगताम् निजबाहुवशीकृताम् एकचक्राभिगुप्ताम् एकेन चक्राद्व्येनास्त्रभेदेन पालिताम् उच्छ्रितैकातपत्राम् प्रकटैकच्छत्राम् वसुधाम् पृथ्वीं श्रीमान् नारायणः ते तुभ्यम् प्रदिशतु श्रूयतु । याम् भुवं मत्स्यावतारे भगवान् सागरसलिलादूर्ध्वमुत्क्षिप्तवान्, वराहावतारे दंष्ट्राप्रलग्नतामनयत्, नृसिंहावतारे युद्धे हिरण्यकशिपुं निपात्य शान्तोपद्रवामकार्षीत्, वामनावतारे पादेनैकेन परिच्छिन्नवान्, रामावतारे च सद्यं वुभुजे, तामेकातपत्रां धरणीं भगवान् भवते वितरत्वित्यर्थः । त्वग्धरावृत्तम्, 'त्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता त्वग्धरा कीर्तितेयम्' इति तल्लक्षणात् । इयं नान्यन्तनरकृता स्तुतिर्भासनाटकसाधारणी । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १ ॥

वदनजनितकौतूहलेन—त्वदीये मुखे कौतुकं जनयता शोभातिशयजननद्वारा त्वदीयं मुखं निरतिशयसौन्दर्यशालिं कुर्वता । स्मितेन ईषद्वसितेन । निवेदित-इव—कथित इव । त्वदीयं सहासं मुखं दृष्ट्वैव मया त्वं किमपि वक्तुकामासीति

किया, अपने वश में कर के जिसे चक्र से पाला, वही भगवान् वह एकातपत्र पृथ्वी आपको प्रदान करें ॥ १ ॥

(नेपथ्य की ओर देखकर) आर्ये, इधर तो आना ।

(प्रवेश कर के)

नटी—आर्य, यह हूँ ।

सूत्रधार—तुम्हारे मुख में कौतुक उत्पन्न करने वाली हैंसीने ही सारी बातें बता दीं, क्या कुछ कहना चाहती हो ?

नटी—को एत्थ विम्हओ अय्यो भावञ्जो त्ति । [कोऽत्र विस्मय आर्यो भावज्ञ इति ।]

सूत्रधारः—तेन हि स्वैरमभिधीयताम् ।

नटी—इच्छेमि अय्येण सह उय्याणं गन्तुं । अत्थि मे तहिं इत्थि-
आकरणीञ्चं णिअमकय्यं । [इच्छाम्यार्येण सहोद्यानं गन्तुम् । अस्ति मे तत्र
स्त्रीकरणीयं नियमकार्यम् ।]

(नेपथ्ये)

भूतिक ! त्वमप्युद्यानं गच्छ कुरङ्गीरक्षणार्थम् । मदभावस्थो
ह्यञ्जनगिरिः ।

तर्कितमित्याशयः । विस्मयः—आश्चर्यम्, आर्यः—भवान्, भावज्ञः—मनोगतार्थ-
ज्ञाननिपुणः । भवान् हृदयगतं भावं जानातीति नाश्चर्यकरं चिरप्रतीतत्वादस्यार्थस्येति
भावः । स्वैरम्—यथारुचि । अभिधीयताम्—कथ्यताम् ।

आर्येण—भवता । उद्यानम्—पुष्पवाटिकाम् । गन्तुमिच्छामि—जिगमिषामि ।
स्त्रीकरणीयम्—नारीजनसम्पादनीयम् । नियमकार्यम्—कर्तव्यम् आवश्यकं कृत्यम् ।

कुरङ्गीरक्षणार्थम्—कुरङ्गीनाम राजकन्या, तस्या रक्षार्थम् आकस्मिकविपत्ति-
निवारणाय । मदभावस्थः—मादकभावमुपेतः, उन्मादककामोत्तेजकपुष्पसमृद्ध्यादि-
सहितो ह्यञ्जनगिरिरिधुना वर्तते, अतः कामयमानावस्थायां वर्तमानायास्तत्र गता-
याश्च कुरङ्ग्याः सम्भवी विपदुपनिपातोऽतो भूतिकस्य नाम कस्यचनान्तरङ्गपरि-
जनस्य तत्रोपस्थानमावरयकमिति तात्पर्यम् ।

नटी—आर्य, आप भावज्ञ हैं, इसमें आश्चर्य की क्या बात है ?

सूत्रधार—तो फिर यथेच्छ अपनी बात कहो ।

नटी—आर्य, मैं चाहती हूँ कि आप के साथ उद्यान में चलूँ । वहाँ मुझे स्त्री-
कार्य कुछ नियम करना है ।

(नेपथ्य में)

भूतिक, आप भी कुरङ्गी की देख-रेख करने के लिये उद्यान में जाँय । इनदिनों
अञ्जन-गिरि पर मादक भाव पैदा हो रहे हैं ।

सूत्रधारः—आर्ये ! ननु भवत्या श्रुतम्-उद्यानं गता राजपुत्रीति । तस्मात् सम्प्रति सर्वतः परिगुप्तानि भवन्त्युद्यानानि । प्रतिनिवृत्तायां राजमुतायां स्वैरं गमिष्यावः ।

नटी—जं अय्यो आणवेदि । [यदार्थं आज्ञापयति ।]

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना ।

ॐ

(ततः प्रविशति राजा सपरिवारः)

राजा—

इष्टा मखा द्विजवराश्च मयि प्रसन्नाः

प्रज्ञापिता भयरसं समदा नरेन्द्राः ।

एवंविधस्य च न मेऽस्ति मनःप्रहर्षः

परिगुप्तानि—रक्षितानि निषिद्धपरप्रवेशानि । प्रतिनिवृत्तायाम्—उद्यानाद्-गृहमागतायाम् ।

यद् आर्य आज्ञापयति—यथा भवतोक्तं तथैव भवतु, निवृत्त्यागतायां राजपुत्र्यामेव आवामुद्यानं गमिष्याव इत्यर्थः ।

इष्टा इति—मखाः इष्टाः यज्ञाः सम्पादिताः, द्विजवराः ब्राह्मणाश्च मयि प्रसन्नाः अनुकूलाः, समदाः मदशालिनः नरेन्द्राः राजानश्च मया भयरसं प्रज्ञापिताः भयं कीदृशं भवतीति बोधिताः, एवंविधस्य-सम्पादितयज्ञस्य ब्राह्मणप्रियस्य राजभ्यो भयं प्रापितवतोऽपि मे मम कुन्तिभोजस्य मनःप्रहर्षः मानसिकी प्रसन्नता

सूत्रधार—आर्ये, सुना तुमने, राजकुमारी उद्यान में गई है । अब इस समय उद्यान में कड़ा पहरा होगा । राजकुमारी के वहाँ से लौटने पर चलेगें ।

नटी—आपकी जो आज्ञा । (दोनों जाते हैं)

स्थापना ।

(सपरिवार राजा का प्रवेश)

राजा—मैंने यज्ञ किये हैं, ब्राह्मणों की भी मुझ पर कृपा रहती है, मैंने मतवाले राजाओं को भय का स्वाद चखाया है, इस स्थिति में भी मुझे मनःप्रसन्नता नहीं

कन्यापितुर्हि सततं बहु चिन्तनीयम् ॥ २ ॥

केतुमति ! गच्छ देवीमानय ।

प्रतिहारी—जं भट्टा आणवेदि । [यद् भर्ताज्ञापयति ।] (निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति सपरिवारा देवी)

देवी—जेदु महाराओ । [जयतु महाराजः ।]

राजा—देवि ! नित्यप्रसन्नमपि ते मुखमद्यातिप्रसन्नमिव । किङ्कृतोऽयं प्रहर्षः ।

देवी—णं महाराएण कहिदं—कुरङ्गीणिमित्तं दूदो आअदत्ति । ता अइरेण जामादुअं पेक्खामि त्ति । [ननु महाराजेन कथितं—कुरङ्गीणिमित्तं दूत आगत इति । तदचिरेण जामातरं प्रेक्ष इति ।]

नास्ति, तत्र कारणमाह—कन्यापितुरिति, कन्यापितुः अपरिणीतकन्यावतः बहु चिन्तनीयम् भवति । यद्यप्यहं यज्ञानकृषि, ब्राह्मणान् समतोषयम्, राज्ञोऽजयम्, अथापि कन्याविषये सततं चिन्ताशालितया मम मनसि प्रमोदो न घटे पद-मित्यर्थः । कालिदासोऽप्याह—‘कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम्’ ॥ २ ॥

देवीम्—राज्ञः प्रधानमहिषीम् । आनय-आह्वय, आगन्तुमनुरूप्यस्व मम वचनादिति शेषः । नित्यप्रसन्नम्—सर्वदा सुन्दरम्, नित्यविकसितम् । अति-प्रसन्नम्—सातिशयप्रसुदितम् । किङ्कृतः—किन्निमित्तकः ।

कुरङ्गीणिमित्तम्—कुरङ्गीविवाहं द्रष्टव्यम् । प्रेक्षे-प्रेक्ष्ये, वर्तमानसामीप्ये लट् । तादृशमप्यस्ति-अस्ति तादृशं वृत्तम्, कुरङ्गीविवाहप्रस्तावेनागतो दूत इति

प्राप्त हो रही है, सबमुच कन्या के पिता को बहुत चिन्ता करनी पड़ती है ॥ २ ॥

केतुमति, जा महारानी को बुला ला ।

प्रतिहारी—महाराज की जो आज्ञा । (जाती है)

(सपरिवार महारानी का प्रवेश)

देवी—जय हो महाराज की ।

राजा—देवि, सदा प्रसन्न रहने वाले तुम्हारे मुख पर आज कुछ और प्रसन्नता दीख रही है, यह प्रसन्नता किस बात के लिये है ?

देवी—महाराज ने ही तो कहा कि कुरङ्गी के लिये दूत आया है, अतः शीघ्र ही दामाद को देख सक्ती ।

राजा—तादृशमप्यस्ति । न तु तावत् क्रियते निश्चयः । एह्युपविश ।

देवी—जं महाराओ आणवेदि । [यद् महाराज आज्ञापयति ।]

(उपविशति ।)

राजा—देवि ! विवाहा नाम बहुशः परीक्ष्य कर्तव्या भवन्ति । कुतः,

जामातृसम्पत्तिमचिन्तयित्वा

पित्रा तु दत्ता स्वमनोभिलापात् ।

कुलद्वयं हन्ति मदेन नारी

कुलद्वयं क्षुब्धजला नदीव ॥ ३ ॥

सत्यम्, नतु तावत् क्रियते निश्चयः—तदीयविवाहस्य निर्णयो न जातः, अतोऽ-
चिरेण जामातरं प्रेक्षित्य इति त्वदीयो मनोरथः सम्प्रति न समीपस्यफल इत्यर्थः ।
बहुशः परीक्ष्य—अनेकधा विचार्य । विवाहानां विचार्य कर्तव्यतायां कारणमाह—

जामात्रिति—जामातुः वरस्य कन्यासम्प्रदाने सम्प्रदानोक्तस्य पुंसः
सम्पत्तिम् धनम् अचिन्तयित्वा अविचार्य पित्रा जनकेन कन्याप्रदानाधिकारिणा
स्वमनोभिलापात् स्वीयरुच्यनुसारम् दत्ता यस्मै कस्मैचिदपिता नारी क्षुब्धजला
प्रवाहशालिपानीया नदी कुलद्वयं तटयुगमिव मदेन यौवनमदेन कुलद्वयम्
पितृकुलं श्वशुरकुलं च हन्ति विनाशयति । यदि कन्यापिता जामातुरर्थसम्पद-
मविचार्य स्वरुच्यनुसारं स्वां कन्यां यस्मै कस्मैचनार्पयति तदा सा यौवनमद-
वशान्मार्गत्यागेन चपला नारी पितृकुलं श्वशुरकुलञ्च कलङ्कयित्वा विनाशयति,
यथा पयःपूरपूर्णा नदी तटद्वयं विपादयति, अतो विवाहा बहुशो विचार्य कर्तव्या
भवन्तीति सिद्धमित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३ ॥

राजा—वैसी बात है तो, परन्तु अभी निश्चय नहीं है, आओ बैठो ।

देवी—महाराज की जो आज्ञा । (बैठती है)

राजा—देवि, विवाह बहुत सोचकर करना होता है, क्योंकि—

जामाता की संपत्ति का विचार बिना किये यदि अपनी रुचि से कन्या किसी
को दे दी गई तो वह कन्या अपने दोष से श्वशुरकुल तथा पितृकुल इन दोनों
कुलों का नाश कर डालती है जैसे बाढ़ वाली नदी अपने दोनों तटों को गिरा
देती है ॥ ३ ॥

अये शब्द इव । बहुभिः कारणैर्भवितव्यम् । अयं हि,
बहुत्वाद् दूरसंस्थोऽपि समीप इव वर्तते ।

सत्सु हेतुसहस्रेषु कुरङ्ग्यां शङ्कते मतिः ॥ ४ ॥

देवी—हं उय्याणं गत्वा मे दुहिआ । [हम् उद्यानं गत्वा मे दुहिता ।]

राजा—कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

भटः—जयतु महाराजः । एष आर्यकौञ्जायनो निवेदयितुमागतः ।

राजा—शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

शब्द इव—शब्द इव श्रूयत इति शेषः । बहुभिः कारणैर्भवितव्यम्—शब्दस्य श्रूयमाणस्य बहूनि कारणानि संभवन्तीत्यर्थः ।

बहुत्वादिति—दूरसंस्थः सुदूरवर्ती अयं शब्दः बहुत्वात् दीर्घत्वात् समीपे इव वर्तते निकटवर्तीव प्रतिभासते । यद्यप्ययं शब्दो दूरे भवति, तथाप्युच्चैरुदीर्यमाणतया समीपस्य इव प्रतीयत इत्यर्थः । हेतुसहस्रेषु बहुविधेषु शब्दस्यास्य कारणेषु सत्सु मतिः मम बुद्धिः कुरङ्ग्यां शङ्कते कुरङ्ग्या विषये शङ्कां जनयति, यद्यप्यस्य शब्दस्य बहूनि कारणानि संभवन्ति तथापि मम मतिः कुरङ्ग्या अनिष्टमेव शङ्कते, अतिस्नेहस्य पापशङ्कित्वनियमादिति भावः ॥ ४ ॥

हम्—इति शङ्काव्यञ्जकम्, मम दुहितोद्यानं गत्वा, तत्संभवति तस्याः काचन विपत्तिरिति । निवेदयितुम्—किमपि सूचयितुम् ।

अरे, कुछ शब्द सा सुनाई पड़ता है, बहुत से कारण हो सकते हैं, यह—शब्द गरमीर होने के कारण दूरस्थ हो कर भी समीपस्थ सा प्रतीत हो रहा है, बहुत से कारणों के रहने पर भी मेरा मन कुरङ्गी के विषय में शङ्काशील हो रहा है ॥ ४ ॥

देवी—हाँ, मेरी बेटी उद्यान गई है ।

राजा—कोई है ?

(प्रवेश कर के)

भट—जय हो महाराज की, आर्य कौञ्जायन कुछ निवेदन करने आये हैं ।

राजा—शीघ्र बुला लाओ ।

भटः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति कौञ्जायनः ।)

कौञ्जायनः—(सनिर्वेदम्) भोः ! कष्टममात्यत्वं नाम । कुतः,

प्रसिद्धौ कार्याणां प्रवदति जनः पार्थिववलं

विपत्तौ विस्पष्टं सचिवमतिदोषं जनयति ।

अमात्या इत्युक्ताः श्रुतिसुखमुदारं नृपतिभिः

सुसूक्ष्मं दण्डयन्ते मतिबलविदग्धाः कुपुरुषाः ॥ ५ ॥

जयसेन ! कस्मिन् प्रदेशे वर्तते स्वामी । किं ब्रवीषि—उपस्थानगृहं

सनिर्वेदम्—समनःखेदम् । अमात्यत्वं कष्टम्—मन्त्रिपदं नितान्तखेदजनकम् ।

प्रसिद्धाविति—कार्याणां प्रसिद्धौ निष्पत्तौ जनः पार्थिववलं नृपसामर्थ्यं प्रवदति प्रशंसति, यदि कार्यं सिद्धं भवति तदा लोकस्तत्र सिद्धौ नृपस्य प्रभावान्तिशयमेव कारणं मन्यत इति भावः । विपत्तौ कार्यस्य विघटने जाते सचिवमतिदोषं मन्त्रिवुद्धिदोषं जनयति प्रकाशयति, यदि कार्यं विषयते तदाऽयं मन्त्री दुष्टवुद्धिरिति लोकः ख्यापयतीत्यर्थः । नृपतिभिः राजभिः श्रुतिसुखम् श्रवणसुखकरम् उदारम् अमात्या इत्युक्ताः अमात्यशब्देनाभिधीयमानाः मतिबलविदग्धाः बुद्धिवैभववञ्चिताः कुपुरुषाः सुसूक्ष्मं दण्डयन्ते निभृतं दण्डिता भवन्ति । राजानो यत्कर्णप्रियैरमात्या इति शब्दः सम्बोधयन्ति मन्त्रिणस्स एव तेषां दण्ड इति भावः । शिखरिणी वृत्तम्, 'रसैरीशैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

उपस्थानगृहे—यस्मिन् गृहे वर्तमानं राजानं लोका उपतिष्ठन्ते तत्रेत्यर्थः ।

भट—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

(कौञ्जायन का प्रवेश)

कौञ्जायन—(खेद के साथ) हा, मन्त्री होना बड़ा कष्टकर होता है, क्योंकि—

कार्य की सिद्धि होने पर लोग राजा के बल की प्रशंसा करते हैं और असिद्धि होने पर लोग मन्त्री की बुद्धि को दोष देते हैं, राजा लोग मन्त्री को अमात्य इस मशुर शब्द से संबोधित कर के अति सूक्ष्म दण्ड ही दिया करते हैं ॥ ५ ॥

जयसेन, महाराज, कहाँ हैं ? क्या कहा ? उपस्थान-गृह में हैं । वहाँ तो

इति । अतस्त्वशङ्कनीयेयं भूमिः । (परिक्रम्य ससम्भ्रमम्) प्रसीदतु स्वामी ।

राजा—अलमलं सम्भ्रमेण । स्वैरमुपविश्य कथ्यतां वृत्तान्तः ।

कौञ्जायनः—शृणोतु स्वामी । ननु स्वामिनाहमुक्तः—स्वामिदारिकया सह गच्छोद्यानम् इति ।

राजा—एवमुक्तम् । पुनः किम् ।

कौञ्जायनः—ततो गत्वोद्यानं यथासुखमाक्रीड्य निवर्तमानायां राजसुतायां दासीदासहसितकथितश्रवणवृंहितमदस्त्वन्मदजलार्द्रदुर्दिनाननो

अशङ्कनीया प्रवेशार्हा । उपस्थानगृहे राज्ञो दर्शनस्थानुमतत्वेनाशङ्कप्रवेशार्हा भूमिरियमित्यर्थः ।

सम्भ्रमेण—उद्वेगेन, स्वैरमुपविश्य—यथेच्छमासनपरिग्रहं कृत्वा । कथ्यतां वृत्तान्तः—सूच्यतां समाचारः ।

स्वामिनाहमुक्तः—भवताहमाज्ञप्तः । स्वामिदारिकया—राजकन्यया ।

यथासुखम्—यथारुचि । आक्रीड्य—विहृत्य ।

दासीदासेति०—दासीनाम् किङ्करीणाम्, दासानां राजभृत्यानाञ्च हसितकथितयोः हासस्य परस्परव्याहारस्य च श्रवणेन वृंहितेन अधिकीभूतेन मदेन उन्मादाद्यमनोविकारेण स्रवता च्यवमानेन मदजलेन दानवारिणा आर्द्रम् सिक्तम् अतएव दुर्दिनम् क्लिन्नम् आननं यस्य तादृशः, दासीनां दासानां च हसितकथितानि श्रुत्वा सातिशयं मत्तो भूत्वा दानवारिस्त्ववृणोर्नार्द्रमुख इत्यर्थः । निहताः पतिताः सादिनः पुरुषा येन तादृशः, सम्भ्रमेण चलतो गजात् सादिनः आहवाः

जाने में कुछ शङ्का नहीं है । (चलकर, घबराहट के साथ) महाराज, प्रसन्न रहें ।

राजा—घबराहट की आवश्यकता नहीं है । यथेच्छ बैठ कर समाचार सुनाइये ।

कौञ्जायन—महाराज सुनें । श्रीमान् ने मुझे कहा था कि तुम राजकुमारी के साथ उद्यान जाओ ।

राजा—हाँ, ऐसा कहा था, फिर क्या हुआ ?

कौञ्जायन—इसके बाद उद्यान में जाकर तथा यथेच्छ विहार कर के राजकुमारी लौट रही थीं, इसी समय दासी-दास आदि के हंसने-बोलने के शब्दों को सुनकर

निहतपतितसादिपुरुषः क्षितिरजोवगुण्ठिताव्यक्तभीममूर्तिर्मूर्तिमान्।
पवनो दृष्टादृष्टलघुप्रचारः स्वामिसचिवानां वक्तव्यं जनयितुकाम इवैकपु-
रुषविशेषं प्रकाशयितुमिच्छन्निव मदन्धस्तं देशमभ्युपगतो हस्ती ।

राजा—तिष्ठतु विस्तरः । ननु कुशलिनी कुरङ्गी ।

कौञ्जयनः—कथमकुशलिनी भवति विद्यमानेषु स्वाभिभाग्येषु ।

राजा—दिष्टया । यथेष्टमिदानीं ब्रूहि !

कौञ्जयनः—ततः प्रद्वृतेषु प्राकृतजनेषु हाहाकारमात्रप्रतीकारासु स्त्रीषु

पतन्ति म्रियन्ते चेतिवस्तुवृत्तकथनगर्भं करिविशेषणमिदम् । क्षितिरजसा भूमिधूलि-
चयेन श्रवगुण्ठिता श्रावृता श्रतएव च अव्यक्ता भीमा भीषणा मूर्तिर्यस्य तादृशः ।
मूर्तिमान् शरीरधारो । पवनः वायुः । श्रतितीव्रगामितया मूर्तपवनत्वोत्प्रेक्षा ।
दृष्टः कचिद् दृश्यमानः श्रदृष्टः कचिद्दृश्यमानश्च लघुः प्रचारो यस्य तादृशः ।
स्वामिसचिवानाम् राजमन्त्रिणाम् वक्तव्यम् निन्दां जनयितुकामः बोधयितुम् इच्छ-
न्निव । हस्तिन उपस्थित्या राजकन्याया विपदुपस्थितेति स हस्ती मन्त्रिणो निन्दा-
मेव जनयितुमुपस्थित इत्युत्प्रेक्षा । एकपुरुषविशेषम् प्रकाशयितुम् इच्छन्निव—एकं
पुरुषविशेषम् प्रकटीकर्तुं कामयमान इव । विस्तरः—विस्तारेण कथनम् ।
अलं विस्तारेण कथयित्वेत्यर्थः । कुशलिनी कुरङ्गी—सकुशला कञ्चित् मम कन्या
कुरङ्गीत्यर्थः ।

कथमिति०—स्वामिभाग्येषु भवदीवशुभादृष्टेषु विद्यमानेषु कथमकुशलं
कुरङ्गायाः संभवतीत्यर्थः । प्रद्वृतेषु—पलायितेषु । प्राकृतजनेषु—साधारणपुरुषेषु ।

मतवाला हाथी हथवाह को मार कर, पृथ्वी की धूलि से घूसर भीषणकाय बन
कर, राजभृत्यों में शिकायत पैदा करता हुआ वहाँ आकर उपस्थित हुआ ।

राजा—विस्तार छोड़िये, कुरङ्गी तो सकुशल है न ?

कौञ्जयन—जब आपका भाग्य प्रबल है तो सकुशल क्यों न रहेगी ?

राजा—अहोभाग्य, अब तुम जो कहना चाहते हो कहो ।

कौञ्जयन—इसके बाद साधारण जन भाग खड़े हुए, स्त्रियाँ हाहाकार करने
लगीं, कुछ लोग मरे, उद्यानगत उपकरणों को देखने में उधर गया, इसी समय
वह हाथी राजकुमारी की सवारी पर टूट पड़ा ।

समाश्रितनिहतेषु सुपुरुषेषु उद्यानगतानां सर्वोपकरणानां परीक्षणाय सुहूर्तव्याक्षिप्ते मयि च नीतिगुप्ते सहस्रैव स्वामिदारिकाया यानमेव प्राप्तः स हस्ती ।

देवी—हं इदो वरं क्षिणुखु भविस्सदि । [हम् इतः परं किन्तु खलु भविष्यति ।]

राजा—अथ केन सनाथीकृता कुरङ्गी ।

कौजायनः—अथ कश्चिद् दर्शनी—(इत्यर्थोक्ते तिष्ठति)

राजा—यथेष्टमिदानीं ब्रूहि । निष्परिहारा व्यापदः ।

कौजायनः—अथ कश्चिद् दर्शनीयोऽप्यविस्मितस्तरुणोऽप्यनहङ्कारः शूरोऽपि दाक्षिण्यवान् सुकुमारोऽपि बलवान् स्वामिदारिकायां हस्तिना-

हाहाकारमात्रप्रतीकारासु—प्रतीकारान्तरमनालोक्य हाहाकारं कुर्वतीषु । समाश्रित निहतेषु—समाश्रिताः प्राप्ताः निहताः व्यापादिताश्च तेषु, ये पुरुषाः करिणा तेन प्राप्ताः सर्वेऽपि ते व्यापादितास्तदेत्यर्थः । उद्यानगतानाम्—तत्रोद्याने वर्तमानानाम् । उपकरणानाम्—तासां तासां सामग्रीणाम् । परीक्षणाय—कस्यां दशायां सन्ति तान्युपकरणानीति निरीक्षितुम् । सुहूर्तव्याक्षिप्ते—क्रियन्तं कालं यावद् व्याकुले । यानम्—शिविकारूपं मनुष्यवाह्यं यानसाधनम् । सनाथीकृता—रक्षिता ।

यथेष्टम्—यथाशुचि । निष्परिहाराः—अनभ्युपायाः । आपत्तिकाले जायमानस्य कस्यापि अनुचितोचितसाधारणस्य व्यवहारस्य मर्पणीयतया त्वया निश्शङ्कं कर्यतामित्यर्थः । दर्शनीयः—सुन्दरः । अविस्मितः—अचकितः । तरुणः—युवा । अनहङ्कारः—अभिमानरहितः । शूरः—पराक्रमी । दाक्षिण्यवान्—सुशीलः ।

देवी—हाय, इसके बाद क्या हुआ ?

राजा—फिर कुरङ्गी को किसने बचाया ?

कौजायन—इसके बाद कोई खूबसूरत—(आधा कह कर ही रुक जाता है)

राजा—कहते जाओ, आपत्तिकाल में इन बातों पर ध्यान नहीं दिया जाता है ।

कौजायन—इसके बाद कोई खूबसूरत हो कर भी भगवित, युवक हो कर भी निरहङ्कार, बहादुर हो कर भी नम्र, सुकुमार हो कर भी बलवान् युवक हाथी से

भिभूयमानायां तत्कालदुर्लभमभयं प्रदाय निर्विशङ्कः समासादितवांस्तं द्विपवरम् ।

राजा—अनृणः स कारुण्यस्य । ततस्ततः ।

कौञ्जायनः—ततस्तेन सललितसरभसकरतलताडनप्ररुष्टः सहसैव स्वामिदारिकां विहाय तमेव हन्तुकामः प्रतिनिवृत्तः स व्यालः ।

देवी—कुसलो होटु । [कुशलं भवतु ।]

राजा—ततस्ततः ।

कौञ्जायनः—अथ तदनन्तरमभ्यागतेन भूतिकेन मया च पुनर्यानमारोप्य द्रुतमानीय कन्यान्तःपुरमेव प्रवेशिता स्वामिदारिका ।

सुकुमारः—अकठोरकायः । बलवान्—पराक्रमी । स्वामिदारिकायाम्—राजकुमारीकायाम् । हस्तिनाभिभूयमानावाम्—गजेन पीड्यमानावाम् । तत्कालदुर्लभम्—तस्मिन् समये दुरापम् । अभयम्—अभयदानम् । निर्विशङ्कः—अशङ्कमानहृदयः । समासादितवान्—प्राप्तः । द्विपवरम्—गजश्रेष्ठम् ।

अनृणः स कारुण्यस्य—कारुण्यस्य यदनुकूलं तथाऽनुष्ठाय स युवकः कारुण्यस्य ऋणं परपरित्राणहर्षं शोधयित्वा कारुण्यस्यानृण्यमभजतेति भावः ।

सललितसरभसकरतलताडनप्ररुष्टः—सललितम्-सविलासं सरभसं निर्विकारश्च यत् करतलेन ताडनम् तेन प्ररुष्टः कुपितः । प्रतिनिवृत्तः—परावृत्तः । व्यालः—करी अभ्यागतेन—आयानेन । यानमारोप्य—याने उपवेश्य । द्रुतम्—शीघ्रम् ।

डरी हुई राजकुमारी को अभय प्रदान करता हुआ निर्भय भाव से उस हाथी के पास पहुँच गया ।

राजा—उस युवक ने दयालुता का ऋण चुका दिया । उसके बाद क्या हुआ ?

कौञ्जायन—इसके बाद उस युवक ने लीलापूर्वक तथा अशङ्कभाव से हाथी को छुआ, तभी वह हाथी राजकुमारी की ओर से सुड़ कर उस युवक को मारने दौड़ा ।

देवी—भला हो उसका ।

राजा—इसके बाद ?

कौञ्जायन—इसके बाद भूतिक भी आ गये, हम दोनों ने राजकुमारी को सवारी पर बैठाया, और उन्हें कन्यान्तःपुर भेज दिया ।

राजा—अहो महानयं प्रमादः । अथ भूतिकः किमर्थं नाभ्यागतः ।

कौञ्जायनः—उक्तोऽहं भूतिकेन-गत्वेमं वृत्तान्तं स्वामिने कथय । अहं तस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिमन्वयं च ज्ञात्वा शीघ्रमागमिष्यामीति ।

राजा—तेन हि सर्वं परीक्ष्यागमिष्यति भूतिकः । कौञ्जायन ! कतर-कुलसमुद्भूतः परव्यसनसहायः ।

कौञ्जायनः—स्वामिन् इह विसंवादयत्यात्मानमन्त्यजोऽहमिति ।

देवी—महाराज ! अकुलीणो कहां एवं साणुक्कोसो भवे । [महाराज ! अकुलीनः कथमेवं साणुक्कोसो भवेत् ।]

कन्यान्तःपुरम्—कन्यानिवासाय निर्मापितं राज्ञोऽन्तःपुरम् ।

महानयं प्रमादः—महत्कष्टमुपस्थितमासीदित्यर्थः ।

तस्य पुरुषस्य—राजकुमारी गजात् परित्रातवती जनस्य । प्रवृत्तिम्—वृत्तान्तम् ।

अन्वयं वंशञ्च ।

सर्वं परीक्ष्य—तस्य पुरुषस्य वंशादिकमखिलं ज्ञात्वा ।

कतरकुलसमुद्भूतः—कस्मिन् वंशे जातः । परव्यसनसहायः—अन्यस्य विपत्तौ सहायतां कर्तुमुद्यतः ।

इह—वंशविषये । आत्मानं विसंवादयति—यादृशं तस्य रूपविक्रमशीलादिकं तादृशं वंशमनाख्याय अन्त्यजोऽहमिति कथयित्वा आत्मानं गोपयतीत्यर्थः ।

साणुक्कोशः—दयावान् ।

राजा—यह बड़ी भारी असावधानता हो गई थी । अच्छा, भूतिक क्यों नहीं आये ।

कौञ्जायन—भूतिक ने सुझे कहा कि जाकर यह समाचार महाराज से कहो । मैं उस युवक का समाचार तथा वंश जान कर शीघ्र ही आ रहा हूँ ।

राजा—तब तो भूतिक सारी बातों का पता लगा कर आवेगा । कौञ्जायन, वह परोपकारी युवक किस कुल का था ।

कौञ्जायन—इसी प्रसङ्ग में उस की बात कुछ आमक है, वह कहता था कि अन्यज हूँ ।

देवी—महाराज, अकुलीन कैसे इतना दयाशील होगा ?

राजा—किन्तु खलु भवेदेतत् ।

(ततः प्रविशति भूतिकः ।)

भूतिकः—(सविस्मयम्) अहो प्रच्छन्नरत्नता पृथिव्याः । अस्य तावत् पुरुषस्य निर्व्याजेन विक्रमेण मन्दीभूता इव मनस्विनां विक्रमबुद्धयः । एकस्तु मे संशयः, किमर्थमात्मानमन्वयं चाच्छादयति । अथवा कः शक्तः सूर्यं हस्तेनाच्छादयितुम् । इह हि,

छन्ना भवन्ति भुवि सत्पुरुषाः कथञ्चित्

स्वैः कारणैर्गुरुजनैश्च नियम्यमानाः ।

भूयः परव्यसनमेत्य विमोक्तुकामा

प्रच्छन्नरत्नता—प्रच्छन्नानि गुप्तानि रत्नानि यस्यां तस्याभावः, पृथिव्यां नितान्ता-
धर्यकराणि रत्नानि गुप्तानि सन्तीति विस्मयावहं वस्तु । निर्व्याजेन—अकपटेन ।
मनस्विनाम्—वीराणाम् । विक्रमबुद्धयः—पराक्रममतयः । अस्य यूनाः पुरुषस्या-
व्याजं वीरत्वमालोक्ष्य मनस्विनां विषये विक्रमवत्ताप्रत्ययो मन्द इव जायते, तदपेक्ष-
याऽप्यस्य समधिकपराक्रमवत्तया प्रतीतेरित्यर्थः । आत्मानमन्वयं चाच्छादयति =
स्वीयं नाम गोत्रादि गोपयति । कः शक्तः सूर्यं हस्तेनाच्छादयितुम्—यथा सूर्यस्य
हस्तेन पिधानं न शक्यक्रियं तथैव शूरस्य नामगोत्रादिगोपनमपि कठिनमेवेत्यर्थः ।

छन्ना भवन्तीति०—कथञ्चित् केनापि प्रकारेण । स्वैः कारणैः स्वानुभव-
मात्रविषयैः हेतुभिः, गुरुजनैश्च पित्रादिभिः नियम्यमानाः शापादिना निरुध्यमानाः
सत्पुरुषाः भुवि च्छन्नाः गुप्ताः भवन्ति, भूयः पुनः परव्यसनम् परकीयां कथां दशाम्

राजा—यह कैसी बात है ?

(भूतिक का प्रवेश)

भूतिक—(आश्चर्य से) अहा ! पृथ्वी में बहुत से रत्न छिपे पड़े हैं । इस
पुरुष के निश्छल पराक्रम से बहादुरों का बुद्धि-पराक्रम फीका पड़ गया है । परन्तु
मुझे एक सन्देह हो रहा है कि आखिर यह अपने को तथा अपने कुल को
छिपा क्यों रहा है ।

अथवा—सूर्य को कौन हाथ से छिपा सकता है ।

सत्पुरुष कुछ खास कारणों से तथा गुरुजन के नियन्त्रण से छिपे रहते हैं,

विस्मृत्य पूर्वनियमं विवृता भवन्ति ॥ ६ ॥

जयसेन ! कस्मिन् प्रदेशे वर्तते स्वामी । किं त्रवीपि-उपस्थानगृह इति । अतस्त्वशङ्कनीयेयं भूमिः । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य) अये अयं महाराजो देव्या सहास्ते । (उपगम्य) जयतु महाराजः ।

राजा—देवि ! त्वमभ्यन्तरं प्रविश्यान्वासय कुरङ्गीम् । अहमप्यनुपद-
मागमिष्यामि ।

देवी—जं महाराजो आणवेदि । [यन्महाराज आज्ञापयति ।]
(निष्क्रान्ता)

एतय आसाद्य विमोक्तुकामाः विपन्नमुद्वर्तुमिच्छवः पूर्वनियमं विस्मृत्य मया गुप्तेन स्थातव्यमिति प्राक्तनं स्वं नियममनादृत्य विवृताः भवन्ति प्रकटीभवन्ति, अय-
माशयः—स्वमनोमात्रगोचरैः कैरपि कारणैः पित्रादेशादिभिश्च केचन महापुरुषा गुप्तरूपेण क्रियन्तं कालं यावत्तिष्ठन्ति, परन्तु यदाते कमपि विपन्नं जनं पश्यन्ति तदा प्रकटीभूताः सन्तो विपन्नं तं जनं ततो विपदद्वायन्त इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रदेशे—स्थाने । उपस्थानगृहे—यत्र स्थित्वा राजा प्रकृतिभिरुपास्यते तत्र सर्वसुलभप्रवेशे गृहे ।

अशङ्कनीया—अशङ्कभावेन प्रवेशयोग्या ।

आन्वासय—सान्त्वय । अनुपदम्—अतिशीघ्रम् ।

परन्तु दूसरों को आपत्ति से मुक्त करने के समय अपने प्राक्तन नियम का त्याग कर के प्रकट हो जाते हैं ॥ ६ ॥

जयसेन, महाराज कहाँ हैं ? क्या कहा, उपस्थान-गृह में हैं ? तब तो वहाँ अशङ्कित रूप में प्रवेश किया जा सकता है, प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश कर के) यही तो महाराज महारानी के साथ वर्तमान हैं, (समीप जाकर) जय हो महाराजकी ।

राजा—देवि, तुम अभ्यन्तर में जा कर कुरङ्गी को आन्वासित करो, मैं भी अभी आ रहा हूँ ।

देवी—महाराज की जो आज्ञा । (जाती है)

राजा—को वृत्तान्तस्तस्य परार्थमनवेक्षितशरीरस्य ।

भूतिकः—शृणीतु स्वामी । स मुहूर्तमनादरमत्वरितं सललितं प्रियव-
यस्येनेव तेन हस्तिना प्रकीड्य निवर्तनानुवर्तनगतिविशेषैर्विमोह्य लज्जित
इव तेन कर्मणा महाजनप्रशंसामसद्मानः समवनतशिरस्कः स्वैरं स्वमे-
वावाप्तं गतः ।

राजा—भोः ! प्रीतोऽस्मि । अयं हि मे द्वितीयो लाभः ।

भूतिकः—अथ तदनन्तरमुपलभ्य हस्तिनीभिस्तं गजवरं सङ्ग्रा-
ह्येमां गजशालां प्रवेश्याहं तस्य पुरुषस्य प्रवृत्तिमन्वयं च ज्ञातुमन्यापदेशेन
गतवानस्मि ।

परार्थम्—अन्यविपत्तिप्रतीकाराय । अनवेक्षितशरीरस्य—स्वदेहमपि तृणी-
कृतवतः । अनादरम्—आदररहितम् । अत्वरितम्—मन्दमन्दम् । सललितम्—
सविलासम् । प्रकीड्य—तिह्यत्य । निवर्तनम्—पश्चाद्गमनम् अनुवर्तनं साक्षाद्गमनम्,
सादृशैर्गतिविशेषैः विमोह्य—मोहमापाद्य । महाजनप्रशंसाम्—लोकैः क्रियमाणां
स्तुतिम् । समवनतशिरस्कः—नम्रीकृतशिराः ।

द्वितीयो लाभः—अपरा प्राप्तिः । कन्यायाः सकुशलं गृहागमनं प्रथमो लाभः,
तस्यास्त्रातुरपि सकुशलं स्वगृहगमनं द्वितीयो लाभ इत्यर्थः ।

हस्तिनीभिस्तं गजवरं संग्राह्य—मत्तस्य करिणो नदापनयनाय करिष्यः प्रेष्यन्ते,
ताभिश्च वशीक्रियते मत्तः करोति व्यवहारानुसारिणीयनुक्तिः । गजशालां प्रवेश्य—

राजा—दूसरे के लिये अपने शरीर की उपेक्षा करने वाले उस युवक का क्या
समाचार है ?

भूतिक—महाराज, सुनिये । उस युवक ने अवहेलना के साथ उस हाथी के
साथ खेल किया मानो वह अपने मित्र के साथ खेल रहा हो, और जाने पीछे
हट कर उसने हाथी को लज्जित सा कर दिया । इसके बाद उसे लोगों द्वारा की
गई प्रशंसा भली नहीं लगी । वह शिर झुकाये अपने घर को चला गया ।

राजा—मुझे बड़ी खुशी हुई, यह मेरे लिये दूसरा लाभ हुआ ।

भूतिक—इसके बाद उस मत्तवाले हाथी को हथिनियों के सहारे पकड़वा कर
मैंने गजशाला में भेज दिया और मैं उस पुरुष के वंश वृत्त का पता लगाने चला ।

राजा—अथ किं कृतो निश्चयः । श्रुतमस्माभिरन्त्यज इति ।

भूतिकः—शान्तं शान्तं पापम् । नायं तादृशः केनापि कारणेनात्मानमन्वयं चाच्छादयति ।

राजा—अथ किं भवता परीक्षितम् ।

भूतिकः—किमत्र परीक्षितव्यम् ।

दैवं रूपं ब्रह्मजं तस्य वाक्यं

क्षात्रं तेजः सौकुमार्यं बलं च ।

यद्येवं स्यात् सत्यमस्यान्त्यजत्वं

व्यर्थोऽस्माकं शास्त्रमार्गेषु खेदः ॥ ७ ॥

गजावासस्थलं प्रापय्य । प्रवृत्तिम्—वृत्तान्तम् । अन्वयम्—वंशश्च । अन्यापदेशेन—कार्यान्तरव्याजेन किं कृतो निश्चयः—कौटुम्भी निर्णयः कृतः ?

शान्तं पापम्—नेदृशं वाच्यमित्यर्थः । नायं तादृशः—अन्त्यजत्वेन संभावयितुं योग्यो नायमित्यर्थः । अन्वयमाच्छादयति—गोपयति ।

अथ किं भवता परीक्षितम्—अन्वेष्टनं कृत्वा भवता किं निर्णीतमिति भावः ।

किमत्र परीक्षितव्यम्—नास्ति किमपि संशयास्पदं येन निर्णयोऽनुधाव्येतेति तात्पर्यम् ।

दैवमिति—तस्य दैवं देवतुल्यं रूपं कायिकी शोभा, ब्रह्मजं वाक्यं ब्राह्मणोपयुक्तं सत्यमार्दवोपपन्नं वचनम्, क्षात्रं क्षत्रियोचितं तेजः शूरत्वम्, सौकुमार्यम्—अकटोरत्वं बलञ्च । एवम् अस्यामपि स्थितौ यद्यस्य यूनः अन्त्यजत्वं चण्डालवंशोद्भवत्वं सत्यं स्यात् तदा शास्त्रमार्गेषु शास्त्राभ्यासविषयेऽस्माकं खेदः परिश्रमो

राजा—फिर क्या पता लगाया, हमने सुना कि वह अन्त्यज है ।

भूतिक—ऐसा मत कहिये, वह वैसा नहीं है, किसी खास कारण से वह अपने वंश को छिपाता है ।

राजा—तुमने क्या पता लगाया ।

भूतिक—इसमें पता क्या लगाना है ।

उस का देवता के समान रूप, ब्राह्मण के समान वचन, क्षत्रिय के समान बल, तेज, तथा सौकुमार्य है, यदि वस्तुतः वह अन्त्यज हो तो हमारा शास्त्र पढ़ना निरर्थक है ॥ ७ ॥

राजा—किमस्त्यस्य कलत्रम् ।

भूतिकः—सर्वमस्ति । कलत्रं त्वयमभिनिविष्टः ।

राजा—यद्यपि स्त्रीदर्शनं परिहृतं, किमर्थं तस्य पिता न परीक्षितः ।

भूतिकः—दृष्टस्तत्रभवान् सत्पुत्रसम्पन्नः । स हि,

व्यायामस्थिरविपुलोच्छ्रितायतांसो

ज्याघातप्रचितकिणोत्पणप्रकोष्ठः ।

व्यर्थः । देवोचिते रूपे ब्राह्मणोचिते वचनविन्यासे क्षत्रियोचिते तेजसि बले च विश-
मानेऽपि यदि सत्यमसौ चण्डालः स्यात्तदा व्यर्थमस्माकं शास्त्राभ्यसनम्, शास्त्रानु-
सारेणैतादृशा गुणा एव तमचण्डालं घोषयितुमलमतोऽसौ निश्चयेनाचण्डालस्तदल-
मत्र परीक्षयेति तात्पर्यम् । शालिनी वृत्तम्—‘माता गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः’
इति च तल्लक्षणम् ॥ ७ ॥

किमस्त्यस्य कलत्रम्—किं तस्य स्त्री विद्यते ?

कलत्रं त्वयमभिनिविष्टः—स्त्रियां त्वयं नितान्तमादरवान्, प्रियानुरागपूर्ण-
हृदयोऽसावित्यर्थः ।

स्त्रीदर्शनं परिहृतम्—परवनितादर्शनं निषिद्धम् । परीक्षितः—निर्णीतगोत्रः
कृतः ।

सत्पुत्रसम्पन्नः—तादृशसुपुत्रसंपन्नः ।

व्यायामेति—व्यायामेन नियतपरिश्रमविधानेन स्थिरो दृढीभूतो विपुलो
विस्तृतः उच्छ्रितः उन्नतः आयतो विशालश्च अंसः स्कन्धदेशो यस्य तथाभूतः,
अथ च ज्यायाः प्रत्यङ्गायाः आघातेन सततसम्पर्केण प्रचितैः जायमानैः किणैः

राजा—क्या उसे स्त्री भी है ?

भूतिक—सब है, स्त्री को वह बहुत चाहता है ।

राजा—यद्यपि स्त्री के साथ साक्षात्कार वर्जित है, फिर भी उस के पिता का
पता क्यों नहीं लगाया ?

भूतिक—उस सुपुत्र के पिता के दर्शन हुए थे । वह—

व्यायाम करने के कारण उनके कन्धे उठे हुए एवं दृढ़ हैं, उनके हाथों में
ज्या के आघात से निमित्त अनेक चिह्न हैं, यद्यपि वह छिप कर रह रहे हैं, फिर

प्रच्छन्नोऽप्यनुकृतिलक्ष्यराजभावो

मेघान्तर्गतरेविवत् प्रभानुमेयः ॥ ८ ॥

राजा—अलमेतावता प्रसङ्गेन । पुनरप्येषा परीक्षा क्रियताम् ।

भूतिकः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

राजा—अथेदानीं काशिराजदूतं प्रति किं कर्तव्यम् ।

भूतिकः—स्वामिन् ! दूतशतान्यागतान्यागमिष्यन्ति च ।

न तत्र कर्तव्यमिहास्ति लोके

कन्यापितृत्वं बहुवन्दनीयम् ।

शुष्कव्रगचिह्नैः उन्म्रणः भीषणः प्रकोष्ठः बाहुभागो यस्य तादृशः, प्रच्छन्नः नाम-
गोत्रादिगोपनेन तिरोहितस्वरूपोऽपि अनुकृतिलक्ष्यराजभावः प्रत्येकाचरणे
प्रकटोभवद्वाजभूयः मेघान्तर्गतरेविवत् जलधरमालान्तर्निहितसूर्यवत् प्रभाऽनुमेयः
कान्त्या ज्ञातव्यो भवतीति प्रच्छन्नजातेरपि सततव्यायतशरीरतयोन्नतांसस्य
ज्याघातकर्कशभुजाप्रभागस्य च तस्य प्रत्येकाचरणे राजभावो लक्ष्यते सूर्यस्य
मेघावृतस्य यथा कान्त्याऽनुमानं जायते तथेति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम्—‘व्याशाभि-
र्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्’ इति च तल्लक्षणम् ॥ ८ ॥

एतावता प्रसङ्गेन—इयता परिकरेण । एषा परीक्षा—तदीयपरिचयजिज्ञासा ।

काशिराजदूतं प्रति किं कर्तव्यम् ?—आगतस्य काशिराजदूतस्य किं सन्देष्टव्यम् ?

दूतशतानि—बहुवो दूताः, शतशब्दो बहुत्वाभिप्रायः ।

न तत्रेति—इह लोके तत्र दूतागमनविषये कर्तव्यं नास्ति, दूता

आगच्छन्ति तेभ्यः किमुच्यतामिति चिन्तयाऽलमित्यर्थः । कन्यापितृत्वं बहुवन्द-

भी उनका राजभाव लक्षित हो ही जाता है, जैसे मेघ में छिपे सूर्य का भी
प्रभा से अनुमान हो जाता है ॥ ८ ॥

राजा—इतने विस्तार की जरूरत नहीं है, फिर से इस विषय का पता
लगाओ ।

भूतिक—महाराज की जैसी आज्ञा ।

राजा—अब काशिराज के दूत का क्या किया जाय ?

भूतिक—महाराज, सैकड़ों दूत आये और आयेंगे ।

इस प्रसङ्ग से कुछ भी करना नहीं है, कन्या का पिता होना सौभाग्य की

सर्वे नरेन्द्रा हि नरेन्द्रकन्यां

मल्लाः पताकामिव तर्कयन्ति ॥ ९ ॥

राजा—कोऽभिप्रायः ।

भूतिकः—सर्वत्र दाक्षिण्यं न कर्तव्यम् । गुणबाहुल्यं तदात्ममायति चावेक्ष्य त्वरतां दीर्घसूत्रतां च परित्यज्य देशकालाधिरोधेन साधयितव्यं कार्यमित्यर्थः ।

राजा—युक्तमभिहितं भूतिकेन । कौञ्जायन ! किमर्थं तूष्णीं भूतः ।

कौञ्जायनः—स्वामिन् ! बहुष्वपि क्षत्रियेषु पूर्वसम्बन्धविशेषौ सौवीर-

नीयम् अतिप्रशंसनीयम्—यतः सत्यां कन्यायां सर्वे राजानस्तां याचन्ते तद्द्वारा च कन्यापितरं प्रार्थयन्ते इति कन्यापितृत्वस्य प्रशंसनीयता । मल्लाः योद्धारः पताकाम् जयध्वजमिव सर्वे नरेन्द्राः नरेन्द्रकन्यां तर्कयन्ति स्वलभ्यां सम्भावयन्ति यथा सर्वेऽपि योद्धारो विजयपताकां स्वलभ्यामेव मन्यन्ते तथैव राजकन्यां सर्वेऽपि राजानः स्वलभ्यामेव मन्यन्तेऽतश्च राजानमुपतिष्ठन्त इत्याशयः ॥ ९ ॥

दाक्षिण्यं न कर्तव्यम्—उदारतया न व्यवहर्त्तव्यम् । गुणबाहुल्यम्—बहुगुण-
शालित्वम्, तदात्मम्—तात्कालिकीम् परित्यज्य आर्यति—भविष्यम् ।
त्वरताम्—क्षिप्रकारित्वम् । दीर्घसूत्रताम्—विलम्ब्य कार्यकारित्वम् । देशकाला-
विरोधेन—देशस्य कालस्य च अनुसारेण ।

किमर्थं तूष्णींभूतः—त्वं किमर्थमत्र प्रसङ्गे स्वीयं विचारं न प्रकटयसीत्यर्थः ।

पूर्वसम्बन्धविशेषौ—प्राक्तनसम्बन्धशालिनौ । भगिनीपतित्वे तुल्यौ—तुल्यरूपेण

वात है । सभी राजा राजकुमारी को उसी प्रकार चाहते हैं जैसे बहादुर लोग विजय-पताका को चाहा करते हैं ॥ ९ ॥

राजा—इसका क्या अर्थ ?

भूतिक—सर्वत्र उदारता से काम नहीं करना चाहिये, गुण-औरव, तात्कालिक स्थिति, तथा भविष्य का विचार कर के जल्दबाजी और दीर्घसूत्रता दोनों का परित्याग कर के देशकाल के अनुसार अपना कार्य करना चाहिये ।

राजा—भूतिक ने ठीक कहा है । कौञ्जायन, तुम क्यों चुप हो ।

कौञ्जायन—महाराज, बहुत क्षत्रियों के रहने पर भी पुराने सम्बन्धी सौवीर-

राजकाशिराजौ स्वामिनो भगिनीपतित्वे तुल्यौ अस्मत्सम्बन्धयोग्या-
विति स्वामिना चिन्तितौ । तत्र पूर्वमेव सौवीरराजेन पुत्रस्य कारणाद्
दूतः प्रेषितः । स चास्माभिरतिवाला कन्येत्यपदेशमुक्त्वा सुपूजितो
विसर्जितः । इदानीं तु काशिराजेन पुत्रस्य कारणाद् दूतः प्रेषितः ।
तत्र बलावलचिन्तायां स्वामी प्रमाणम् ।

राजा—सम्यगुक्तं कौञ्जायनेन । भूतिक ! सर्वराजमण्डलमपोह्य
द्वयोः स्थापितयोः कं प्रति विशेषः ।

भूतिक—न भृत्यदूषणीया राजानः, स्वामिनो हि स्वाम्यममात्यानाम् ।

राजा—अलमुपचारेण । ब्रूहि को निश्चयः ।

भगिनीपती । पुत्रस्य कारणात्—पुत्रार्थं भवतः कन्यां याचितुम् ।

अतिवाला—अतिस्वल्पवयाः । अपदेशमुक्त्वा—छलं कृत्वा । बलावलचिन्ता-
याम्—केन सह सम्बन्धः करणीय इति तारतम्यभावविचारे । स्वामी प्रमाणम्—
भवानन्तिमनिर्णयकरः ।

अपोह्य—अपास्य, अगणयित्वा । द्वयोः—सौवीरराजकाशिराजयोः ।

भृत्यदूषणीयाः—भृत्यैर्निन्दनीयाः । स्वामिनो हि स्वाम्यममात्यानाम्—स्वामिनो
हि मन्त्रिभिरनुगम्यन्तेऽतो भवतैव निर्णीतविशेषस्य कस्यापि राज्ञः प्रशंसा मयापि
कर्तव्या, नतु स्वयं विशेषो निर्णयः, अलमुपचारेण—शिष्टाचारपूर्णव्यवहारेण ।

राज तथा काशिराज आप के यहनोई होते हैं, अतः आपने सोचा था कि यह
हमारे सम्बन्ध के योग्य हैं । सौवीरराज ने अपने पुत्र के लिये पहले ही दूत भेजा
था, हमलोगों ने उसे यह कह कर सादर लौटा दिया कि लड़की निरी बच्ची है ।
अब काशिराज ने अपने पुत्र के लिये दूत भेजा है । इन में आप ही निर्णय करें कि
कहाँ सम्बन्ध करना अधिक उपयुक्त होगा ।

राजा—कौञ्जायन ने ठीक कहा है । समस्त राजमण्डल को छोड़ कर चुने गये
इन दोनों में कौन अधिक अच्छा रहेगा ?

भूतिक—भृत्यों को राजा की आलोचना नहीं करनी चाहिये, स्वामियों का
अमात्यो पर प्रभुत्व होता है ।

राजा—निष्ठता की बात छोड़ो, यताक्षे क्या निश्चय रहा ?

भूतिकः—इदानीं तु न प्रत्याख्यातव्यम् । स्वामिन् ! सौवीरराज-
काशिराजौ स्वामिनो भगिनीपतित्वे तुल्यौ । अथ देव्या भर्तोति सौवी-
रेन्द्रो गुणाधिकः ।

राजा—न खलु भवानस्मत्सङ्कल्पानभिवादकः ।

भूतिकः—उभयथानुगृहीतोऽस्मि ।

राजा—भोः ! किन्तु खलु सौवीरेन्द्रेण पुनर्न दूतसम्पातः क्रियते ।

भूतिकः—तत्रास्ति मे कश्चित् सन्देहः । सुष्टु परीक्ष्य वक्ष्यामीति
नोक्तवानस्मि ।

राजा—ननु कुशली तत्रभवान् ।

भूतिकः—वदन्ति चारपुरुषाः—

न दृश्यते तत्रभवान् सपुत्रः

इदानीं तु न प्रत्याख्यातव्यम्—सम्प्रति त्वन्यतरनिर्णयो मया वाच्य-
एवेत्याशयः ।

अस्मत्सङ्कल्पानभिवादकः—मदीयविचारानुमोदकः ।

उभयथा—गुणाधिकस्य पूर्वसम्बन्धिनः स्वाम्यनुमोदितस्य च प्रार्थिनः
प्राप्त्येत्यर्थः ।

दूतसम्पातः—दूतप्रेषणम् ।

न दृश्यते इति—सपुत्रः पुत्रेण सहितः तत्रभवान् आदरणीयः सौवीरराजः

भूतिक—अब तो प्रत्याख्यान नहीं करना है । महाराज, सौवीरराज और
काशिराज आप के समान रूप से बहनोई हैं, परन्तु महारानी के भाई होने के
कारण सौवीरराज गुणाधिक ठहरते हैं ।

राजा—तुम कभी भी हमारे सङ्कल्प का विरोध नहीं करते हो ।

भूतिक—दोनों प्रकार से अनुगृहीत हुआ ।

राजा—अजी, सौवीरराज फिर से दूत क्यों नहीं भेजते हैं ?

भूतिक—इस विषय में मुझे भी कुछ सन्देह है, अच्छी तरह पता लगाकर
कहूँगा इसी लिये श्रीमान् से नहीं कहा था ।

राजा—सौवीरराज सङ्कुशल तो हैं ?

भूतिक—सपुत्र सौवीरराज दीखते नहीं हैं, सारा कार्य नन्त्रियों के हाथ में है ।

कार्याण्यमात्याः किल वर्तयन्ति ।

न विद्यते कारणमत्र किञ्चि-

न्न लभ्यते राजकुलप्रवेशः ॥ १० ॥

राजा—भोः ! किन्तु खलु भवेदेतत् ।

कामाहतः कुमतिभिः सचिवैर्गृहीतो

रोगातुरः स्वजनरागमवेक्षते वा ।

शसो द्विजैर्व्रतमुपेत्य करोति शान्तिं

को वा भवेन्नरपतेर्गृहरोधहेतुः ॥ ११ ॥

न दृश्यते नावलोक्यते, तदनुपस्थितौ अमात्याः मन्त्रिणः किल कार्याणि राजकर्तव्यानि वर्तयन्ति कुर्वन्ति । अत्र राज्ञः सपुत्रस्यादर्शने किञ्चित् कारणं न विद्यते, नन्वेवं राजकुलं प्रविश्यैव राज्ञः स्थितिः कुतो नावधार्यते, तत्राह—न लभ्यते राजकुलप्रवेश इति । अतश्च वस्तुस्थितिरवधारयितुं न शक्यत इत्याशयः ॥ १० ॥

किन्तु खलु भवेदेतत्—राज्ञोऽदर्शने किन्तु कारणं स्यात् ?

कामाहत इति—कामाहतः कस्यांचन वनितायां जातेन अभिलाषातिशयेन पीडितः, कुमतिभिः दुष्टबुद्धिभिः सचिवैर्गृहीतः बद्ध्वा क्वचनज्ञाते स्थाने स्थापितः, रोगातुरः केन चन व्याधिविशेषेण पीडितः, वा अथवा स्वजनरागम् आत्मीयजनानुरागम् अवेक्षते परीक्षते मयि प्रच्छन्ने नदात्मीयः क्यमाचरतीति जिज्ञासत इत्यर्थः । अथवा द्विजैः ब्राह्मणैः सप्तः शापेन कदर्थितः सन् व्रतमुपेत्य व्रतमाधाय शान्तिं करोति शापनिवृत्त्यौपयिकं कर्मविशेषमाचरति ? एवमादिषु कारणेषु संभवत्सु नरपतेर्गृहरोधहेतुः गृहे प्रच्छन्नभावेनावस्थाने कारणं को वा भवेत् ? को हेतुर्यदयं सौवीरराजो नावगम्यते कुत्र स्थित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

कुछ कारण समझ में नहीं आता, राजकुल में किसी को जाने नहीं दिया जाता है ॥ १० ॥

राजा—अजी, इस में क्या हो सकता है, कामासक्त हैं या मन्त्रियों ने उन्हें बन्दी बना लिया है ?

रुण हैं ? या अपने स्वजन के प्रेन की परीक्षा ले रहे हैं, अथवा ब्राह्मणों से शप्त हो कर व्रत द्वारा उसकी शान्ति कर रहे हैं, आखिर उनके छिपने का क्या कारण हो सकता है ? ॥ ११ ॥

शीघ्रं परीक्ष्यतामेव वृत्तान्तः ।

भूतिकः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

राजा—कौञ्जायन ! किमिदानीं काशिराजदूतं प्रति कर्तव्यम् ।

कौञ्जायनः—एवं गते काशिराजदूतः पूजयितव्यः । बहुमुखा विवाहा यथेष्टं साध्यन्ते ।

राजा—अहो कार्यमेवापेक्षते बुद्धिरमात्यानां, न स्नेहम् ।

(नेपथ्ये)

जयतु स्वामी, जयतु महाराजः । दश नालिकाः पूर्णाः ।

भूतिकः—स्वामिन् ! शेषमभ्यन्तरे चिन्तयिष्यामः । अतिक्रामति स्नानवेला । स्वामिद्वारिकाच्चाश्वासयितव्या । महादेवी च चिरं प्रतीक्षते । महाजनोऽप्यस्मिन्नुपद्रवे स्वामिनं द्रष्टुमिच्छति ।

एवंगते—अस्यां दशायाम् । पूजयितव्यः सन्कृत्य विसर्जनीयः । बहुमुखाः—बहुपु स्यानेषु संभविनः । यथेष्टं साध्यन्ते—यथासुचि कियन्ते ।

कार्यमेवापेक्षते—कर्तव्यमेव विचारयति ।

दशनालिकाः पूर्णाः—दशवादनवेला जाता इत्यर्थः ।

अभ्यन्तरे—कालान्तरे । अतिक्रामति—अतिगच्छति । आश्वासयितव्या—सान्त्वनीया । महाजनः—सर्वोऽपि परिजनवर्गः ।

इस बात का शीघ्र पता लगाओ ।

भूतिक—महाराज की जो आज्ञा ।

राजा—इस समय काशिराज के दूत का क्या-किया जाय ?

कौञ्जायन—इस स्थिति में काशिराज के दूत का आदर हो । विवाह में बहुत में से एक चुनना होता है ।

राजा—हाँ, मन्त्रियों की बुद्धि काम की बात सोचती है !

(नेपथ्य में)

जय हो महाराज की, दश वज्र गये ।

भूतिक—और बातें पीछे सोची जायेंगी, स्नान का समय बीत रहा है, आपको राजकुमारी को आश्वासन भी देना है । महारानी देर से राह देख रही हैं, और लोग भी इस समय श्रीमान् को देखना चाहते हैं ।

राजा—अहो महद्भारो राज्यं नाम । कुतः,

धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिः प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या

प्रच्छाद्यौ रागदोषौ मृदुपरुषगुणौ कालयोगेन कार्यौ

ज्ञेयं लोकानुवृत्तं परं चरनयनैर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं

रक्ष्यो यत्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥१२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रथमोऽङ्कः ।

धर्मः प्रागेवेति—धर्मः प्रागेव पूर्वमेव चिन्त्यः विचारणीयः, अनन्तरं स्वबुद्ध्या निजमत्यनुसारं सचिवमतिगतिः सचिवानां मन्त्रिणां मतिगतिः बुद्धि-
द्वारा-इमे मन्त्रिणः सद्वुद्धयो दुर्वुद्धयो वेति—प्रेक्षितव्या द्रष्टव्या । रागदोषौ रागः
वस्तुष्वभिपन्नः दोषः दुष्टविचारानुवृत्तिश्च प्रच्छाद्यौ बलान्निग्रहीतव्यौ । कालयोगेन
समयानुसारेण मृदुपरुषगुणौ कार्यौ, कदाचिन्मार्दवं कदाचिच्च पारुष्यं यथावसरं
प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । लोकानुवृत्तं लोकवृत्तं ज्ञेयं बोद्धव्यं, परे उत्कृष्टा ये चराः गुप्तचरा-
स्त एव नयनानि दर्शनसाधनानि तैः मण्डलं प्रजामण्डलं प्रेक्षितव्यं द्रष्टव्यम्, इह
लोके प्रयासमास्थाय आत्मा स्वो रक्ष्यः रक्षितव्यः, पुनः रणशिरसि बुद्धभूमौ सोऽपि
यत्नाद्वात्मापि नावेक्षितव्यः, आत्मनोऽपि चिन्ता न कर्तव्या, बुद्धे पराजयस्य
सरणादपि कष्टकरत्वादित्यर्थः । तदित्यं राज्यं महद् भारो नामेति भावः ॥ १२ ॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृते अविमारक 'प्रकाशे' प्रथमाङ्क 'प्रकाशः'

राजा—अहो, राज्य भी एक बोझ है, क्योंकि :—

पहले धर्म देखना होता है, अपनी बुद्धि से मन्त्रियों की गति-विधि देखनी
पड़ती है, राग-द्वेष को छिपाना पड़ता है, सरलता तथा कठोरता यथासमय
वरतनी होती है । गुप्तचर रखना पड़ता है, प्रजा की रक्षा करनी है, अपनी रक्षा
करनी तथा बुद्ध में उसकी भी उपेक्षा करनी होती है ॥ १२ ॥

(सचका प्रस्थान)

प्रथम-अङ्क ।

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः—भो ! ण जाणन्ति अवत्थाविसेसं इस्सरपुत्ता णाम् । अदो तत्तमवं अविमारओ इसिसावेण कुलपरिव्भंसं अन्तअकुलप्पवासं अत्तणो विण्णाणं गुरुजणं च अचिन्तअन्तो जदा हस्तिसम्भमदिअसे कुन्तिभो-
अदुहिआ कुरङ्गी दिट्ठा, तदप्पहुदि, अण्णादिसो विअ संयुत्तो । हो ही किं बहुणा, मए वि सह गोट्ठि रोच्छदि, सव्वआलं चिन्तअन्तो अहिर-
मदि । सच्चो खु लोअप्पवादो 'सङ्घआरिणो अणत्थ' त्ति । को एत्थ सम्बन्धो । सा राअदारिआ सअं अन्तअ त्ति । अहं पि दाव बम्हणपरि-
वादं परिहरन्तो बम्हणकुलेसु परिव्भमिअ पच्छण्णो तत्तहोदो आवासं एव्व गच्छामि । [भोः ! न जानन्त्यवस्याविशेषमीश्वरपुत्रा नाम । अतस्तत्रभवान् अविमारकः ऋषिशापेन कुलपरिव्रंशमन्त्यजकुलप्रवासमात्मनो विज्ञानं गुरुजनं चाचिन्तयन् यदा हस्तिसम्भ्रमदिवसे कुन्तिभोजदुहिता कुरङ्गी दृष्टा, तदाप्रभृत्य-

अवस्याविशेषम्—आत्मनो दशाविपर्ययम् । ईश्वरपुत्राः—राजकुमाराः । ऋषिशापेन—कस्यापि ऋषेरियन्त्यहानि चण्डालो भवेति साधिक्षेपवचसा । हस्ति-
सम्भ्रमदिवसे—यस्मिन् दिने मत्तो हस्ती कन्योद्यानं प्रविश्य तत्र स्थितान् पीडयितुं प्रवृत्तस्तस्मिन्नहनि । अन्यादृशः—पूर्वापेक्षया विलक्षणः । संवृत्तः—जातः । सह
गोष्ठीं नेच्छति—लोकैः सह वासं न कामयते । सर्वकालम्—सर्वदा । चिन्तयन्नभिर-
मते—चिन्ताकुलस्तिष्ठति । सङ्घचारिणः—एकस्यानर्थस्योपनिपाते परेऽप्यनर्थाः
समापतन्तीति मन्येऽनर्थाः सर्वदा सहैव तिष्ठन्तीत्यर्थः, 'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति'
'misfortune never comes alone' इत्याभाणकसमानार्थेयमुक्तिः ।

द्वितीय अङ्कः

विदूषक—ये राजा के लाइले अवस्था-परिवर्त्तन समझते ही नहीं हैं । इसी
लिये यह अविमारक—ऋषिशाप के कारण कुलभ्रंश, अन्त्यजकुलप्रवास, अपना
ज्ञान, एवं गुरुजन—सबकुछ भूलकर—जमी से उस हस्तिसंभ्रम के दिन कुन्तिभोज-
पुत्री कुरङ्गी दीख गई—तभी से कुछ दूसरी ही तरह का हो रहा है । हःहः, और
क्या, मेरे साथ भी बैठना नहीं चाहता है, सदा सोचा करता है । लोक ठीक ही

न्यादृश इव संवृतः । हो ही किं बहुना, मयापि सह गोष्ठौ नेच्छति, सर्वकालं चिन्तयन्नभिरमते । सत्यः खलु लोकप्रवादः 'सहचारिणोऽनर्था' इति । कोऽत्र सम्बन्धः । सा राजदारिका स्वयमन्त्यज इति । अहमपि तावद् ब्राह्मणपरिवादं परिहरन् ब्राह्मणकुलेषु परिभ्रम्य प्रच्छन्नस्तत्रभवत आवासमेव गच्छामि ।]

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी—एदर्सि अवस्थापरिभटठे राअउळे अवहुकय्यदाए णअरं पेक्खिटुं णिगग्गम्हि । (परिक्रम्यावलोक्य) अयि एसो अय्यसन्तुट्ठो गच्छइ । होदु, एदेण सह हसन्ती मुहुत्तअं णिण्वेदं विणोदेमि । (उपसृत्योर्ध्वमवलोक्य) हव्वा कोमुदिए ! किं लब्धो बन्धुणो । किं भणासि—ण लभामि त्ति । [एतस्मिन्नवस्थापरिभ्रष्टे राजकुलेऽवहुकार्यतया नगरं प्रेक्षितुं निर्गतास्मि । अयि एष आर्यसन्तुष्टो गच्छति । भवतु, एतेन सह हसन्ती मुहूर्तकं निर्वेदं विनोदयामि । हला ! कौमुदिके ! किं लब्धो ब्राह्मणः । किं भणसि—न लभ इति ।]

कोऽत्र संबन्धः—न कोऽपि संबन्धः अस्ति येनानुरागोदयः प्राप्तावसरतया समर्थ्येत । ब्राह्मणपरिवादं परिहरन्—ब्राह्मणोऽयमिति वक्तव्यतो दूरीकुर्वन् ।

अवस्थापरिभ्रष्टे—स्वदशायाश्च्युते । अवहुकार्यतया—कार्यबाहुल्यस्याभावेन । मुहूर्तकम्—कियन्तं कालम् । निर्वेदम्—मनःखेदम् । विनोदयामि—आनन्दे परिवर्तयामि ।

कहते हैं कि अनर्थ अकेला नहीं चलता है । इस में क्या सम्बन्ध ? वह राज कन्या है, और आप खुद अन्त्यज हैं । मैं भी ब्राह्मणों की शिकायत को बचाता हुआ ब्राह्मणों के घर का चक्कर लगा कर छिप कर उसी के आवास को जाता हूँ ।

(चेटीका प्रवेश)

चेटी—इस अवस्था-परिभ्रष्ट राजकुल में काम कम है, इस लिये नगर देखने निकल पड़ी हूँ । (चल कर तथा देख कर) अजी, यही तो आर्य सन्तुष्ट जा रहे हैं । अच्छा, इनके साथ हँस खेल कर जरा दिल बहला लूँ । (समीप जाकर तथा ऊपर देख कर) सखी कौमुदिके, क्या ब्राह्मण मिलगये ? क्या कहा ? नहीं मिले ?

विदूषकः—चन्द्रिके ! किं एतं ? [चन्द्रिके ! किमेतत् ।]

चेटी—अर्य ! कश्चि बन्हणं अण्णेसामि । [आर्य ! कश्चिद् ब्राह्मण-
मन्विष्यामि ।]

विदूषकः—वन्हणेण किं कर्यं ! [ब्राह्मणेन किं कार्यम् ।]

चेटी—किमण्णं, भोजणत्थं णिमन्तेदुं । [किमन्यद्, भोजनार्थं
निमन्त्रयितुम् ।]

विदूषकः—भोदि ! अहं को, समणओ । [भवति ! अहं क,
श्रमणकः ।]

चेटी—तुवं किल अवेदिओ । [त्वं किल अवैदिकः ।]

विदूषकः—किस्स अहं अवेदिओ । सुणाहि दाव । अत्थि रामाअणं
णाम् णट्टसत्थं । तस्सि पच्च सुलोआ असम्पुण्णे संवच्चरे मए पाठ्ठा ।
[कस्मादहमवैदिकः । शृणु तावत् । अस्ति रामायणं नाम नाट्यशास्त्रम् । तस्मिन्
पञ्च श्लोकाः असम्पूर्णे संवत्सरे मया पठिताः ।]

ब्राह्मणेन किं कार्यम्—किंनिमित्तं ब्राह्मणोऽन्विष्यते ?

श्रमणकः—वौदभिधुः (अब्राह्मणत्वे तात्पर्यम्)

अवैदिकः—वेदज्ञानशून्यः ।

असम्पूर्णे—असमाप्ते । वर्षे अपूर्णे एव मया पञ्च श्लोकाः पठिता इत्यहो नम
बुद्धेः प्रखरता ।

विदूषक—चन्द्रिके, यह क्या ?

चेटी—आर्य, किसी ब्राह्मण का अन्वेषण कर रही हूँ ।

विदूषक—ब्राह्मण से क्या कार्य है ?

चेटी—और क्या ? भोजन के लिये निमन्त्रण देना है ।

विदूषक—अरी, मैं कौन हूँ, संन्यासी ।

चेटी—तुम अवैदिक हो ।

विदूषक—कैसे मैं अवैदिक हूँ । सुनो—रामायण नाम का नाट्यशास्त्र है ।
वर्ष पूरा नहीं हो पाया, और मैंने उस के पाँच श्लोक पढ़लिया ।

चेटी—जाणामि जाणामि। अय्यस्स कुलोद्दो ईदिसो मेधाविभावो।
[जानामि जानामि। आर्यस्य कुलोचित ईदृशो मेधाविभावः]

विदूषकः—ण केवलं सुलोआ एव, तेसं अत्थो वि सुणिओ। अण्णं च। अवरो विसेसो, वम्हणो दुल्लहो अक्खरञ्जो अत्थञ्जो अ। [न केवलं श्लोका एव, तेषामर्थोऽपि ज्ञातः। अन्यच्च। अपरो विशेषः, ब्राह्मणो दुर्लभोऽक्षरज्ञोऽर्थज्ञश्च।]

चेटी—तेण हि भणाहि किं णाम एदं अक्खरं। (नाममुद्रिकां दर्शयति)
[तेन हि मण किं नामैतदक्षरम्।]

विदूषकः—(आत्मगतम्) अजाणमाणो किं भणिस्सं। (विचार्य) भोटु दिट्ठं। एवं दाव भणिस्सं। (प्रकाशम्) भोदि ! एदं अक्खरं मम पुत्थए णत्थि। [अजानानः किं भणिष्यामि। भवतु दृष्टम्। एवं तावद् भणिष्यामि। भवति ! एतदक्षरं मम पुस्तके नास्ति।]

चेटी—जदि ण जाणासि, अक्खिणं भुञ्जेहि। [यदि न जानासि अदक्षिणं भुञ्ज्व।]

विदूषकः—भोटु भोटु। [भवतु भवतु।]

मेधाविभावः—बुद्धिवैभवम्। कुलोचितः कुलक्रमागतः।

अदक्षिणं भुञ्ज्व—दक्षिणामन्तरेणैव भोजनं कुरु।

चेटी—जानती हूँ, आप की यह बौद्धिक प्रखरता कौलिक है।

विदूषक—केवल श्लोक ही नहीं, मैंने उनका अर्थ भी पढ़ लिया है। और मुझ में यह विशेषता है, अक्षर भी जाने और अर्थ भी, ऐसा ब्राह्मण दुर्लभ होता है।

चेटी—अच्छा तो दोलो यह कौन अक्षर हैं ? (अंगूठी दिखाती है)

विदूषक—(स्वगत) मैं अनजान क्या बताऊँगा ? (सोच कर) समझ गया, यही कह दूँगा। (प्रकट) यह अक्षर मेरी पुस्तक में नहीं है।

चेटी—अगर नहीं जानते तो बिना दक्षिणा के भोजन करो।

विदूषक—अच्छा अच्छा।

चेटी—पेक्खामि दाव अय्यस्स अङ्गुलीअञ्चं । [पश्यामि तावदार्य-
स्याङ्गुलीयकम् ।]

विदूषकः—पेक्ख पेक्ख ममकेरञ्चं दंसणीअञ्चं । [पश्य पश्य मदीयं
दर्शनीयम् ।]

चेटी—(गृहीत्वा) एसो भट्टिदारओ इदो एव्व आअच्छदि । [एष
भर्तृदारक इत एवागच्छति ।]

विदूषकः—(परावृत्त्यावलोक्य) कहिं कहिं तत्तभवं । [कुत्र कुत्र
तत्रभवान्]

चेटी—विलोभिदो मुद्धवम्हणो । इमं जणसमूहं पविसिअ चउप्प-
हमग्गे वञ्चिअ गमिस्सं । (निष्क्रान्ता) [विलोभितो [मुग्धब्राह्मणः । इमं
जनसमूहं प्रविश्य चतुष्पथमार्गे व्रजयित्वा गमिष्यामि ।]

विदूषकः—(सर्वतो विलोक्य) चन्दिए ! चन्दि ! कहिए कहिं चन्दिआ
हा वञ्चिदो म्हि । गण्डभेददासीए सीलं जाणन्तो वि अत्तणो भोअण-
विस्सम्भेण छातिदो म्हि (परिक्रम्य) भोअणं वि अलिअं चिन्तेमि ।
(अग्रतो विलोक्य) हन्त एसा धावइ । चिट्ठ चिट्ठ अधम्मिद्धदासि !

विलोभितः—वञ्चितः । मुग्धब्राह्मणः—सरलमतिर्विप्रः ।

इमं जनसमूहं प्रविश्य—अस्मिन् जनसम्मर्देऽन्तर्भूय ।

गण्डभेददास्याः—निन्यचरित्राया दास्याः । भोजनवित्तम्भेण—भोजनलाभ-
प्रत्ययेन । छलितः—वञ्चितः । भोजनमप्यलीकं चिन्तयामि यया इत्थं प्रतारितो-
ऽस्मि तथा दत्तं निमन्त्रणमपि मिथ्या संभवतीति भावः । अधर्मिष्ठदासि—पापे-

चेटी—जरा आप की अंगूठी देखूँ ।

विदूषक—देखो देखो, मेरी अंगूठी देखने लायक है ।

चेटी—(लेकर) यह राजकुमार इधर ही आ रहे हैं ।

विदूषक—(मुढ़ कर देख कर) कहाँ ? कहाँ है राजकुमार ?

चेटी—ठग लिया वेवकूफ ब्राह्मण को, इस जनसमूह में मिल कर चौराहे पर
ठग कर निकल जाऊँगी ।

(जाती है)

विदूषक—(चारो ओर देख कर) चन्द्रिके, चन्द्रिके, कहाँ कहाँ है चन्द्रिका ।
हाय, ठगा गया । मैं इस कलमुँही दासी का स्वभाव जानता था, तथापि

चिह्न । नि धावइ एव । जाव अहं वि धावामि । (धावति) मम पादा
सिविणे हस्तिणा आसृदिअमाणस्स विअ तहिं तहि एव्व पडन्ति ।
हन्त कुम्भदासीए वुत्तन्तं तत्तहोदो णिवेदइस्सं । [चन्द्रिके ! चन्द्रिके !
कुत्र कुत्र चन्द्रिका । हा वञ्चितोऽस्मि । गण्डभेददास्याः शीलं जानन्नप्यात्मनो
भोजनविस्रम्भेण च्छलितोऽस्मि । भोजनमप्यलीकं चिन्तयामि । हन्तैषा धावति ।
तिष्ठ तिष्ठ अधर्मिष्ठदासि ! तिष्ठ । किं धावत्येव । यावदहमपि धावामि । मम
पादौ स्वप्ने हस्तिनासाद्यमानस्येव तत्र तत्रैव पततः । हन्त कुम्भदास्या वृत्तान्तं
तत्रभवते निवेदयिष्यामि ।]

(निष्क्रान्तः)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्युपविष्टोऽविमारकः ।)

अविमारकः—

अद्यापि हस्तिकरशीकरशीतलाङ्गीं

वालां भयाकुलविलोलविषादनेत्राम् ।

दासि । हस्तिना साद्यमानस्य—करिणा गृह्यमाणस्य । तत्र तत्रैव पततः—तस्मिन्नेव
स्थाने निपततः नाप्रतः सरतः ।

प्रवेशक समाप्त

अद्यापीति—अद्यापि बहुसमयातिपातेऽपि हस्तिनः करस्य शुण्डादण्डस्य
शीकरैः अम्बुकर्णैः शीतलानि शीतानि अङ्गानि यस्यास्तां तथोक्ताम्, भयेन
आकुले व्याकुले विलोलविषादे विषादपूर्णे च नेत्रे यस्यास्तां तथाभूताम्, वालां

भोजन के मिलने की आशा में ठगा गया । (चल कर) भोजन का
निमन्त्रण भी झूठा हो सकता है । (आगे देख कर) हाय, यही तो दौड़ी जा
रही है । अरी पापिनी दासी, ठहर ठहर । क्यों, भागती ही जा रही है । मैं भी
दौड़ता हूँ । (दौड़ता है) मेरे पैर जहाँ के तहाँ ही पड़ रहे हैं, जैसे सपने में
हाथी ने पकड़ लिया हो । हाय, इस अभागी दासी की सारी बातें मैं महाराज से
कह दूँगा । (जाता है)

(प्रवेशक)

(बैठे हुए अविमारक का प्रवेश)

अविमारक—हाथी के शुण्डादण्ड से निर्गत जलकण से सिक्त सर्वगात्री,

स्वप्नेषु नित्यमुपलभ्य पुनर्विबोधे ,

जातिस्मरः प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥ १ ॥

अहो बलमनङ्गस्य । कुतः,

दृष्टिस्तदाप्रभृति नेच्छति रूपमन्यद्

बुद्धिः प्रहृष्यति विषीदति च स्मरन्ती ।

पाण्डुत्वमेति वदनं तनुतां शरीरं

शोकं व्रजामि दिवसेषु निशासु मोहम् ॥ २ ॥

नित्यं स्वप्नेषूपलभ्य स्वप्नावस्थायामासाद्य पुनर्विबोधे जाते जागरे जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मरणशक्तिशाली प्रथमजाति पूर्वजन्मेव स्मरामि । अयमाशयः—यथा जातिस्मरः पूर्वतनीं जातिं स्मरति न चोपलभते, तथैवाहं करिकरशीकरविलम्ब-सर्वावयवतया शीतलीभवद्रूपं भयाकुलविपादपूर्णनयनाच्च तां बालां स्वप्नेषु साक्षात्कृत्य जाते जागरे ध्याने भावयामोति । उपमालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

अहो बलमनङ्गस्य आश्चर्यजनकं कामदेवस्य सामर्थ्यम् । तदेवोपपादयति—
कुत इति ।

दृष्टिरिति—तदाप्रभृति यदा सा युवतिर्दृष्टा ततः कालात् दृष्टिः अन्यद्रूपम् अन्यगतं सौन्दर्यम् नेच्छति नाभिनन्दति । स्मरन्ती प्रेयस्या ध्याने आसक्ता बुद्धिः प्रहृष्यति विषीदति च लाभाशया प्रहर्षमाप्नोति विघ्नेशङ्कया च विपादमनुभवति । वदनं मुखं पाण्डुत्वम् पाण्डुरवर्णत्वम् शरीरं तनुताच्च एति प्राप्नोति, दिवसेषु शोकम् इष्टानवाप्तिजनितं खेदम् निशासु रात्रिषु च मोहं मूर्च्छाम् व्रजामि । पूर्वोक्तं वृत्तम् ॥ २ ॥

भयाकुलनयना उस बाला को स्वप्न में प्राप्त करता हूँ, फिर जगने पर उसी तरह याद किया करता हूँ जैसे पूर्वजन्म को जातिस्मर लोग याद करते हैं ॥ १ ॥

अहो, कन्दर्प कितना प्रबल है,

उस समय से मेरी दृष्टि दूसरे रूप को नहीं देखना चाहती है, बुद्धि उसके स्मरण से कष्ट तथा आनन्द दोनों प्राप्त करती है, चेहरा पीला एवं शरीर दुबला होता जा रहा है, दिन में शोक एवं रात में मोह घेरे रहता है ॥ २ ॥

अथवा अयुक्तमधृतित्वं पुरुषाणाम् ! सङ्कल्प्यमानो हिं विजृम्भते
मदनः । तस्मादहमिदानीं न सङ्कल्पयामि । (स्मृत्वा) अहो तस्या रूप-
सम्पद् , रूपानुरूपं यौवनं, यौवनसदृशं सौकुमार्यम् । अत्र हि,

प्रतिच्छन्दं धात्रा युवतिवपुषां किन्तु रचितं

गता वा स्त्रीरूपं कथमपि च ताराधिपरुचिः ।

विहाय श्रीः कृष्णं जलशयनसुप्तं कृतभया

धृतान्यस्त्रीरूपं क्षितिपतिगृहे वा निवसति ॥ ३ ॥

अधृतित्वम्—धैर्यत्यागः । सङ्कल्प्यमानः—सङ्कल्पगोचरतां नीयमानः ।
विजृम्भते—वर्द्धते । रूपानुरूपं यौवनम्—यादृशं रूपं तादृशं यौवनम् । यौवनसदृशं
सौकुमार्यम्—यादृशं यौवनं तादृशमेव सौकुमार्यम् ।

प्रतिच्छन्दमिति—धात्रा ब्रह्मणा युवतिवपुषाम् सुन्दरीतनूनाम् प्रति-
च्छन्दम् आदर्शरूपम् किन्तु रचितम् ? वा अथवा ताराधिपरुचिः चन्द्रकान्तिः
कथमपि केनापि प्रकारेण स्त्रीरूपं गता स्त्रीस्वरूपतां प्राप्ता ? वा अथवा जलशयन-
सुप्तम् जलनिधिशयनीये शयानम् कृष्णं भगवन्तं विष्णुं विहाय परित्यज्य कृतभया
सजातभीतिः श्रीः लक्ष्मीः धृतान्यस्त्रीरूपम् अन्यरमणोस्वरूपं धृत्वा क्षितिपतिगृहे
कुन्तिभोजनृपभवने तत्तनयारूपेण निवसति ? इयं राजकुमारी ब्रह्मणा निर्मितस्य
स्त्रीरूपादर्शस्य स्त्रीरूपं विभ्रतः चन्द्रोचिषरच समाना विद्यते, अथवा समुद्रे शयानं
विष्णुं विहायागतया तद्भवादन्यस्त्रीरूपमास्थाय वसन्त्या श्रिया वा तुलिता विद्यत
इत्यर्थः । उत्प्रेक्षात्रयं स्फुटम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथवा—पुरुषों का अधैर्य उपयुक्त नहीं है । संकल्प करने से ही काम की
वृद्धि होती है, अतः मैं अभी संकल्प ही नहीं करूँगा । (याद कर के) अहा,
कैसा था उसका रूप, जैसा ही रूप वैसा ही यौवन, यौवन के ही सदृश
सुकुमारता । यहाँ—

उसे क्या ब्रह्माने युवतियों के रूप का नमूना बनाया है ? अथवा किसी तरह
चन्द्रमा की कान्ति ने स्त्री का रूप धारण किया है ? अथवा लक्ष्मी ने सागर में
सोते हुए भगवान् को छोड़ कर भय के कारण अन्य स्त्री का रूप बनाकर राजा के
घर में वास कर रही है ? फिर कैसे मैं सोचने लग गया ? अब क्या करूँगा ?
मनतो हमारी इच्छा से नहीं चलेगा ॥ ३ ॥

कथमहं पुनरारब्धश्चिन्तयितुम् । किमिदानीं करिष्ये । मनश्च ताव-
दस्मदिच्छया न प्रवर्तते । इह हि,

प्रतिषिद्धं प्रयत्नेन क्षणमात्रं न वीक्षते ।

चिराम्यस्तपयं याति शास्त्रं दुर्गुणितं यथा ॥ ४ ॥

अथवा न शक्यं मनो जेतुम् । चिन्तयिष्याम्येताम् । अहो सर्वेषां
स्त्रीगुणानामेकत्र समवायः । (चिन्ताभिभूत उपविशति)

(ततः प्रविशति धात्री नलिनिका च ।)

धात्री—(सवितर्कम्) अहो सङ्कटदा कथ्यस्स । जइ एवं करीअदि,
राअउलं दूसिअं होइ । जदि ण करीअदि, अवस्सं सा विवज्जइ । -मए

आरब्धश्चिन्तयितुम्—चिन्तां कर्तुमेव प्रारब्धवान् । अस्मदिच्छया न प्रवर्तते—
मदीयां रचि नानुवर्तते । अहं चिन्तयितुं नेच्छामि, मनश्च तद्विपरीतं चिन्तन-
मेव प्रारभते ।

प्रतिषिद्धमिति—प्रयत्नेन प्रतिषिद्धं प्रयासं कृत्वा दुष्टमार्गात् निवर्त्यमानं
मनः क्षणमात्रं कालम् अन्यं यावद् न वीक्षते स्वमार्गं नालोकते, यथा दुर्गुणितं
साधु नाभ्यस्तं शास्त्रं यथा असम्यग्भ्यस्तशास्त्रवद् चिराम्यस्तपयं बहुनिषेवितं वर्णं
याति, अयमाशयः—यथा असम्यग्भ्यस्तं शास्त्रं बहु प्रयस्य यदि किमपि स्मर्यते
तदा क्रियन्तं कालं यावत्स्वाध्येनुर्वशे तिष्ठति पुनश्च तनेवाशुद्धं पन्थानं प्रतिपद्यते
तद्वद् मनोऽपि बलवान्निपुण्यमाणं क्रियतः कालस्य कृते वशे तिष्ठति, तदनन्तरं च
पुनः स्वमेव मार्गमाश्रयतीति ॥ ४ ॥

स्त्रीगुणानाम्—स्त्रियामपेक्षितानां तेषां तेषां गुणानाम् । समवायः—राशी-

मना करने पर भी क्षणमात्र के लिये नहीं मानता है, यह बार बार उसी की
याद किया करता है, जैसे जनभ्यस्त शान्ति बार बार गलत मार्ग ही पकड़ा
करता है ॥ ४ ॥

अथवा—मन नहीं जीता जा सकता है । मैं उसके बारे में सोचंगा ही । अहा,
सभी स्त्रीगुण उसमें एकत्रित हो रहे हैं । (चिन्ताभिभूत हो कर बैठा रहता है)

(धात्री तथा नलिनिका का प्रवेश)

धात्री—(कुछ सोचती हुई) कार्य बड़ा टेढ़ा है, यदि ऐसा करती हूँ तो

अणेएहि उवाएहि विआरिदं च । मम त्रि सा अज्ज वि पच्छादेदि ।
अहव किं ताए पच्छादिदं । सा तदप्पहुदि सुमणावण्णअं रोच्छदि,
आहारं णामिलसदि, ण रमदि गोष्ठीजणेण, दिग्धं णिस्ससदि, असम्बद्धं
कहेदि, कहिदं ण जाणादि, गूढं हसदि, विविक्ते रोदिदि, रोअं अवदि-
सदि, तग्गुआ होदि, पण्डभावं गच्छदि । एकं पि तहि अच्छरिअं ।
एवं विघेहि अवस्थाविसेसेहि अत्तणो लज्जाए भएण कुलमाणेण बाल-
भावेण अ एकस्सा वि किञ्चि ण मन्तेदि । [अहो सङ्कटता कार्यस्य ।
यद्येवं क्रियते, राजकुलं दूषितं भवति । यदि न क्रियतेऽवश्यं सा विपद्यते ।
मयानेवैरुपायैर्विचारितं च । ममापि साद्यापि प्रच्छादयति । अथवा किं तया
प्रच्छादितम् । सा तदाप्रभृति सुमनोवर्णकं नेच्छति, आहारं नाभिलषति, न
रमते गोष्ठीजनेन, दीर्घं निःश्वसिति, असम्बद्धं कथयति, कथितं न जानाति, गूढं
हसति, विविक्ते रोदिति, रोगमपदिशति, तन्वी भवति, पाण्डुभावं गच्छति ।
एकमपि तत्राश्चर्यम् । एवंविधैरवस्थाविशेषैरात्मनो लज्जया भयेन कुलमानेन
चालभावेन च एकस्या अपि किञ्चिज्ज मन्त्रयते ।]

भावः । सङ्कटता—सङ्कटपूर्णता । यद्येवं क्रियते—प्रच्छाद्य राजकुमारो राज-
कुमार्या सङ्गम्यते । सा—राजकुमारी । विपद्यते—प्राणान् न धारयति । ममापि
साद्यापि प्रच्छादयति अधुनापि सा ममापि निकटे स्फुटं स्वममिप्रायं न विवृणोति ।
सुमनोवर्णकम्—पुष्पमाल्यम् । गोष्ठीजनेन—प्रियसखीसङ्गमेन । असम्बद्धम्—
अप्रस्तुतम् । विविक्ते—एकाग्रते । रोगमपदिशति—रोगस्यच्छलं करोति—रुग्णा-

राजकुल कलङ्कित होता है, और यदि नहीं करती हूँ तो निश्चय ही वह मर
जायेगी । मैंने अनेक प्रकार से सोच कर देखा है, वह तो अभी भी मुझ से
झिपाती ही है, अथवा उसने झिपाया क्या ? उसको उसी दिन से फूल की माला
भली नहीं लगती है, खाना नहीं रुचता है, सङ्गी-सङ्गति नहीं अच्छी लगती है ।
वह लम्बी सांस लेती है, बेसिर-पैर की बका करती है, कहा हुआ नहीं समझ
पाती है, झिपा कर हंसती है, एकान्त में रोती है, रोग का बहाना बनाती है,
दुबली होती आ रही है, पीली पड़ गई है, । इस पर भी एक आश्चर्य है कि वह
इस स्थिति में भी भय, कुल गौरव तथा वादय के चलते किसी से कुछ नहीं
कहती है ।

नलिनिका—किस्त ण मन्तेदि । नम सर्वं कहेदि । [क्त्वाञ्च नन्त्रयते । नम सर्वं कपयति ।]

धात्री—हला ! जानामि दे अभिष्पाळं, अवस्थं जाणिय सक्कहा इमं एदेण जोजेहि त्ति । [हला ! जानामि हेऽभिषयम्, अवस्थं ज्ञात्वा सर्वधेयान्मेतेन योजयेति ।]

नलिनिका—किणुत्तु ईदिसो तादिसेहि गुणविसेसेहि ज्जुलीणो भवे । [किन्तु सर्वोद्देशस्तादृशगुणविशेषैरज्जुलीनो भवेत् ।]

धात्री—तहिं च सन्देहो । सुदं च नए भट्टिणीए सनीवे जमवेहि किल भणिदं—ण सो तादिसो दुक्खलजो त्ति । अत्ताणं केण वि कारणेण पच्छादेदि त्ति । [तत्र च सन्देहः ! श्रुतं च मया भट्टिन्याः सनीवेऽमार्तः किल भणितं—न स तादृशः दुक्खलज इति । आत्मानं केनापि कारणेन प्रच्छादयतीति ।]

नलिनिका—कोणुत्तु भवे । [को नु खलु भवेत् ।]

स्नोति स्वयंपयति । कुलमानेन—कुलगौरवेण । एकस्याः अपि—अस्यादि-दपि सत्याः ।

अवस्थां ज्ञात्वा—स्थितिं परिचित्य । इमाम्—राजकुमारीम् । एतेन—राज-पुत्रेण । योजय—यय । तादृशगुणैरज्जुलीनो भवेत्—तादृशेषु गुणेषु यत्तु तत्प्राप्त्य-जत्वमविस्वात्ममेवेत्यर्थः । भट्टिन्याः—राज्ञ्याः ।

नलिनिका—क्यों नहीं कहती है, मुझ से तो सारी बातें कहती है ।

धात्री—हाँरी, मैं तुम्हारा मतलब समझती हूँ—अवस्था देख कर इसे ठम पुरुष से मिला दो ।

नलिनिका—क्या ऐसा व्यक्ति इस तरह के गुणों के रहते हुए भी ज्जुलीन हो सकता है ।

धात्री—उसमें सन्देह है, मैंने महारानी के पास मन्त्रियों से सुना है कि वह उतना छोटे कुल का नहीं है, किसी कारण वश अपने को झिपा रहा है ।

नलिनिका—यह कौन हो सकता है ?

धात्री—जदि सो सन्देहो णत्थि, को अण्णो अदिरिक्खुण्णो जामा-
दुओ भवे । [यदि स सन्देहो नास्ति, कोऽन्योऽतिरिक्तगुणो जामाता भवेत् ।]

(नेपथ्ये)

यदि च विभवरूपज्ञानसत्त्वादयः स्यु-

न तु कुलविकलानां वर्तते वृत्तशुद्धिः ।

ध्रुवमिह कुलमस्य श्रोष्यसि प्राप्तकाले

त्यज कुलगतशङ्कां साध्यतां स्वन्तमेतत् ॥ ५ ॥

धात्री—हला ! केण खु भणिदं [हला ! केन खलु भणितम् ।]

नलिनिका—एत्थ को वि ण दिस्सदि । [अत्र कोऽपि न दृश्यते ।]

स सन्देहः—अन्त्यजत्वशङ्का । अतिरिक्तगुणः—इतोऽधिकगुणशाली ।

यदि चेति—कुलविकलानाम् नीचवंशजातानाम्, ज्ञानम् शास्त्रज्ञानम्, विभवः समृद्धिः, रूपं कायसौन्दर्यम्, सत्त्वम् बलञ्च तदादयो गुणाः यदि स्युः भवे-
युर्नाम, परन्तु तेषां वृत्तशुद्धिः शुद्धचरित्रता न वर्तते । नीचवंशजातेषु विभव-
रूपबलादयो गुणाः काममासतां परं ते शुद्धचरित्रा नैव भवन्ति, तन्निर्गलित-
मर्थमिह—ध्रुवमिति । इह अस्य प्रसङ्गे, प्राप्तकाले समये प्राप्ते सति, ध्रुवं निश्चयेन
अस्य कुमारस्य, कुलं सत्कुलप्रसूतत्वं श्रोष्यसि, अतः कुलगतशङ्कां त्यज, एतत्
कुमार्याः कुमारेण सह सङ्गमनरूपं कार्यं, स्वन्तं सुखोदकं, साध्यताम्, तथा
यतस्व यथाऽनयोः सङ्गमः सुखावसानो जायेतेत्यर्थः । मालिनीवृत्तं, तल्लक्षणं
यथा—‘ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति ॥ ५ ॥

धात्री—यदि वह सन्देह नहीं है तो कौन इससे अधिक गुणी जामाता मिल
सकता है ।

(नेपथ्य में)

यदि सम्पत्ति, रूप, ज्ञान, बल आदि हो भी जाय, फिर भी अकुलीनों का
चरित्र निर्मल नहीं हुआ करता है । निश्चय आप इसके कुल के सम्बन्ध में समय
पर सुन लेंगे, इस कार्य का अन्त भला होगा, यह कार्य अवश्य करो ॥ ५ ॥

धात्री—अरी, यह किसने कहा ।

नलिनिका—यहाँ तो कोई नहीं दीख रहा है ।

धात्री—पहिष्ठरोमकृवं मे सरीरं । असंसखं दृष्ट्वेण मणिदं । अहं पुण जाणामि ण एसो केवलो माणुसत्ति । [प्रहृष्टरोमकृवं मे शरीरम् । असंशयं दैवेन भणितम् । अहं पुनर्जानामि नैष केवलो मानुष इति ।]

नलिनिका—गदो तस्स कुलसन्देहो । अम्हाणं वअणं करेदि ण करेदि त्ति चित्तेमि । (विचिन्त्य) घण्णो खु सो जणो इमं एवं उम्मादेदि । किं बहुणा, सअं कामदेवो वि भट्टिदारिआए रुवं पेक्खिअ किलिस्सिदि । तेण सो वि किलिस्सिदि त्ति त्केमि । [गतस्तस्य कुलसन्देहः । अस्माकं वचनं करोति न करोतीति चिन्तयामि । धन्यः खलु स जन इमनेवमुन्मादयति । किं बहुना, स्वयं कामदेवोऽपि भर्तृदारिकाया रूपं प्रेक्ष्य क्लिश्यते । तेन सोऽपि क्लिश्यत इति तर्कयामि ।]

धात्री—हला ! एसो तस्स आवासो, जं तदा हत्थिसम्ममदिवसे कोटूहलेण आअदन्ह । [हला ! एष तत्त्वावान्. चं तदा हस्तिसन्म्रमदिवसे कौतूहलेनागते स्वः ।]

प्रहृष्टरोमकृपम्—जातरोमावम् । एषः—कुमारः ।

गतस्तस्य कुलसन्देहः—तदीयकुलविषयको मम सन्देहो दूरापास्त इत्यर्थः । इमनेवमुन्मादयति—यो जन ईदृशीरमपीमं जननेवमुन्मादयति स विशिष्टसौन्दर्य-शालितया धन्य इत्यर्थः ।

तस्य—राजकुमारस्य । आवासः—वासस्थानम् । हस्तिसन्म्रमदिवसे—हस्तिना कृतस्य उपद्रवस्य दिने । कौतूहलेन—कुत्रेदृशो महानुभावो वसतीति कौतुकेन ।

धात्री—मेरे तो रोंगटे खड़े हो रहे हैं, निश्चय ही दैवने कहा है । मैं जानती हूँ यह निरा मनुष्य ही नहीं है ।

नलिनिका—इस के वंशगत संशय का तो अन्त हो गया । देखें हमारी बात मानता है या नहीं । वह धन्य है जिसके लिये यह इस तरह पागल हो रहा है । और क्या, स्वयं कन्दर्प भी राजकुमारी के रूप को देख कर दुःखी हो जाय । इसी लिये यह भी दुःखी हो रहा है ।

धात्री—अरी, यही न उसका निवास स्थान है जहाँ हाथी वाले उपद्रव के दिन हम आई थीं ।

नलिनिका—हला ! अहो दस्सणीअं किदोवहारं चं दुवारमुहं ! हला ! एहि पविसामो । [हला ! अहो दर्शनीयं कृतोपहारं च द्वारमुखम् । हला ! एहि प्रविशावः ।]

धात्री—हला ! कहिं भट्टिदारओ किं भणासि-चउस्साले वत्तदि त्ति । [परिक्रम्यावलोक्य] अअं अम्हाणं भट्टिदारओ । एको एव किं वि चिन्त-अन्तो चिट्ठई । [हला ! कुत्र भर्तृदारकः । किं भणसि-चतुःशाले वर्तत इति । अयमस्माकं भर्तृदारक एक एव किमपि चिन्तयंस्तिष्ठति ।]

नलिनिका—हला ! णं पिविसामो । [हला ! ननु प्रविशावः ।]

धात्री—एवं करेम्ह । (प्रविश्य) सुहं अय्यस्स । [एवं कुर्वः । सुखमार्यस्य ।]

अविमारकः—अहो तस्या रूपसम्पत् ।

धात्री—(साकुलम्) किण्णुहु भवे । सुहं अय्यस्स । [किन्तु खलु भवेत् । सुखमार्यस्य ।]

अविमारकः—

उरः स्तनतटालसं जघनभारस्त्रिज्जा तनुः

दर्शनीयम्—सुन्दरम् । कृतोपहारम्—कल्पितप्रसाधनञ्च । चतुरशाले—बहिर्गृहे । सुखमार्यस्य—भवतः कुशलम् ?

उर इति—उरः वक्षस्थलम् स्तनतटालसम् स्तनभारेण भारोत्क्रान्तम्,

नलिनिका—इसका दरवाजा कितना सुन्दर तथा अलङ्कृत है ? चलो, प्रवेश करें ।

धात्री—अरी, राजकुमार कहाँ हैं ? क्या कहा—चतुःशाल में हैं ? यही तो हमारे राजकुमार कुछ सोचते हुए बैठे हैं ।

नलिनिका—अरी, चलो चलें ।

धात्री—ऐसा करें । (प्रवेश करके) आप आनन्द से तो हैं ?

अविमारक—अहा, कैसा विलक्षण था उसका रूप ।

धात्री—(साकुलता के साथ) जाने क्या होता है । आप आनन्द तो हैं ?

अविमारक—छाती स्तन के भार से अलस है, शरीर जघन के भार से विन्न है ।

धात्री—अन्मो पिप्पलवदि । [अन्मो विप्रलपति ।]

अविमारकः—

मुखं नयनवल्लभं प्रकृतितान्नविम्याघरम् ।

धात्री—धण्णो खु सो जणो इमं एयं उन्मादेदि । [धन्यः खलु स जन
इमनेवमुन्मादयति ।]

अविमारकः—

भयेऽपि यदि तादृशं नयनपात्रपेयं वपुः

धात्री—सुस्थिदं कथ्यं [सुस्थितं कार्यम् ।]

अविमारकः—

कथन्तु सुरतान्तरप्रचुरविभ्रमं तद् भवेत् ॥ ६ ॥

तनुः जघनभारखिन्ना नितम्बभारपीडिता, सुखं नयनवल्लभं नेत्ररमणीयं, प्रकृति-
तान्नविम्याघरम्—स्वमावरकवर्णेन विन्वोपमेन चाधरेण युक्तम्, भयेऽपि भय-
कारणे समुपस्थितेऽपि यदि तादृशं, नयनपात्रपेयम् नयनैः सादरं दर्शनीयं वपुः
शरीरम्, तद् वपुः सुरतान्तरे रतिक्रीडाकाले प्रचुरविभ्रमं नानाविलासयुतं
कथं क्रीदं नु भवेत् । यद्बपुर्भयकाले तादृशं—रामणीयकं धारयति तस्यैव
वपुषो रतिकाले नानाविधविलाससम्बलितत्वे क्रीदं रमणीयत्वं स्यादिति मनो-
मात्रकल्पनीयमित्यर्थः । पृथ्वीवृत्तम्—जसौ जसजला बहुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुप्तः
इति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

धात्री—अरे यह तो विप्रलाप कर रहा है !

अविमारक—मुख आंख की सुन्दरता से पूर्ण है, अधर स्वाभाविक लालिमा से
भरा है ।

धात्री—धन्य है वह स्त्री जिसके लिये यह इस तरह पागल हो रहा है ।

अविमारक—भय की स्थिति में भी यदि उसका रूप देखते ही बनता था
तो फिर—

धात्री—काम बन गया ।

अविमारक—

। सुरत के मध्य में विलासों से पूर्ण उसका चेहरा कितना सुन्दर होगा ? ॥ ६ ॥

धात्री—सा एव इमं उन्मादेदि । [सैवेममुन्मादयति ।]
 नलिनिका—सुट्ठु भणिदं—एसो वि किलिस्सिदि ति । [सुट्ठु भणितम्—
 एपोऽपि क्लिश्यत इति ।]
 धात्री—सुट्ठु विञ्चादं तुए । सुहं अय्यस्स । [सुट्ठु विज्ञातं त्वया ।
 सुखमार्यस्य ।]

अविमारकः—(विलोक्य सत्रोडम्) स्वागतं भवतीभ्याम् ।
 उभे—अवि सुहं । [अपि सुखम् ।]
 अविमारकः—भविष्यति वां दर्शनेन ।
 धात्री—अय्य ! किं चिन्तीअदि । [आर्य ! किं विन्त्यते ।]
 अविमारकः—भवति ! शास्त्रं चिन्त्यते ।
 धात्री—किं णाम एदं रमणीयं सत्थं विविस्थे चिन्तीअदि । [किं
 नामैतद् रमणीयं शास्त्रं विविक्ते चिन्त्यते ।]
 अविमारकः—भवति ! योगशास्त्रं चिन्त्यते ।
 धात्री—(सस्मितम्) पडिगहिदं मङ्गलवअणं । जोअसत्थं एव्व

भविष्यति वां दर्शनेन—युवयोर्दर्शनेन मे सुखं भविष्यतीत्यर्थः ।
 विविक्ते—एकान्तदेशे ।

धात्री—राजकुमारी के लिये ही यह पागल हो रहा है ।
 नलिनिका—ठीक कहती हो, यह भी क्लेश में है ।
 अविमारक—(देख कर, लज्जा पूर्वक) आप लोगों का स्वागत है ।
 दोनों—आप तो सानन्द हैं ?
 अविमारक—आप के दर्शन से मैं भी सानन्द हो जाऊँगा ।
 धात्री—आर्य, आप क्या सोच रहे हैं ?
 अविमारक—मैं शास्त्र की चिन्ता करता हूँ ।
 धात्री—कौन सा वह रमणीय शास्त्र है जिसकी चिन्ता आप एकान्त में
 कर रहे हैं ।
 अविमारक—मैं योग शास्त्र की चिन्ता करता हूँ ।
 धात्री—(मुस्कराहट के साथ) इस मङ्गलवचन को मैं स्वीकार करती हूँ,
 योगशास्त्र ही हो ।

होदु । प्रतिगृहीतं मङ्गलवचनम् । योगशास्त्रमेव भवतु ।]

अविमारकः—(आत्मगतम्) को नु खलु वाक्यार्थः । अन्यदप्यभिलाष-
वशादन्यथा सङ्कल्पयामि । (प्रकाशम्) किमभिप्रेतं भवत्याः ।

धात्री—जोअं इच्छन्तीओ आअदम्ह । अणुमदो अय्येण जोओ त्ति
णं णिद्धिदं कच्चं अम्हाअं राअउले विवित्ते अवआसे । तहिं पि को वि
जणो अहिअदरं जोअं चिन्तअन्तो अच्छदि । तेण सह तहिं एव अय्येण
सुट्ठु जोअविहाणं चिन्तीअदु त्ति । [योगमिच्छन्त्यावागते स्वः । अनुमत
आय्येण योग इति ननु निष्ठितं कार्यमस्माकं राजकुले विविके अवकाशे । तत्रापि
कोऽपि जनोऽधिकतरं योगं चिन्तयन्नस्ति । तेन सह तत्रैवाय्येण सुष्ठु योगविधानं
चिन्त्यतामिति ।]

अविमारकः—कथमेवापि सावशेषाणि मे भाग्यानि । (आसनादुत्थाय)
भवति ! पुनर्दत्ता इव मे प्राणाः । कुतः, -

प्रतिगृहीतम्—अङ्गीकृतम् ।

को नु खलु वाक्यार्थः—किमाभ्यां श्रोभ्यामुच्यते ? अन्यदपि—अन्यार्थकमपि ।
अभिलाषवशात्—स्वहृदयस्यानुरक्तया । अन्यार्थकम्—स्वमनोनुकूलार्थकम् ।
योगम्—युवयोः संयोगम् । निष्ठितम्—सम्पन्नम् । तत्र—राजकुले कोऽपि राज-
पुत्रीलक्षणः ।

सावशेषाणि—अवशिष्टानि । भाग्यस्यावशिष्यमाणतयैवैतादृशावसरलाभ
इत्यर्थः । पुनर्दत्ताः—पुनः प्रत्यर्पिताः, भवत्योरीदृशेन प्रस्तावेन नृत्कल्पोऽहं
पुनर्जीवलोकं-प्रविष्टोऽस्मीति मन्ये भवतीभ्यामेव मे प्राणाः पुनर्दत्ता इत्यर्थः ।

अविमारकः—(स्वगत) इसका क्या अर्थ ? दूसरी वस्तु को भी मैं अभिलाष-
वश दूसरे रूप में सोचने लगता हूँ । (प्रकट) आप का क्या अभिप्राय है ?

धात्री—हम दोनों योग की ही इच्छा लेकर आई थीं, आपने भी योग की
अनुमति दी है इससे हमारा कार्य बन गया, वह एकान्त राजकुल में सम्पन्न
होगा । वहाँ भी कोई ठरकट रूप में योग की चिन्ता कर रहा है । उसके साथ
आप भी वहाँ भली भाँति योग की चिन्ता करें ।

अविमारकः—क्या अभी भी मेरे भाग्य बचे हुए हैं ? (आसन से उठ कर)
आपने मेरे प्राण मुझे फिर से दे दिये हैं, क्योंकि—

तस्या भयाकुलितदृष्टिविषं मनोज्ञं

सौम्यप्रकारमतितीक्ष्णमवेक्ष्य वक्त्रम् ।

उन्मादमभ्युपगतोऽस्मि चिरं भवत्यो-

र्वाक्यामृतेन पुनरथ कृतः ससंज्ञः ॥ ७ ॥

धात्री—दिट्टिआ अय्येण परिपालिदो अअं जणो । अलमदिप्प-
सङ्गेण । अज्ज एव पविसिदब्बं कण्णाउरं । अमच्चो अय्यभूदिओ कण्णा-
उररक्खओ कासिराअदूदेण सह अम्हाअं महाराएण पूइदो पत्थिदो अ ।
[दिष्टयार्येण परिपालितोऽयं जनः । अलमतिप्रसङ्गेन । अथैव प्रवेष्टव्यं कन्यापुरम् ।
अमात्य आर्यभूतिकः कन्यापुररक्षकः काशिराजदूतेन सहास्माकं महाराजेन पूजितः
प्रस्थितश्च ।]

तस्या भयेति—भयेन हस्तिसंभ्रमकालोत्पन्नया भीत्या आकुलिता व्याकुल-
त्वं गता दृष्टिरेव विषं प्राणापहरणसाधनं यत्र तादृशम्, सौम्यप्रकारम् सातिशय-
भद्ररूपम् अतितीक्ष्णम् उन्नतनासत्वादिनातितुङ्गम् तस्या राजकुमार्या वक्त्रम् सुखम्
अवेक्ष्य दृष्ट्वा चिरं बहुकालपर्यन्तम् उन्मादं चित्तविक्षेपम् अभ्युपगतोऽस्मि प्राप्तो-
ऽस्मि अथ अधुना पुनः भवत्योः युवयोर्धात्रीनलिनिकयोः वाक्यामृतेन अमृत-
वद् अतिहितेन प्राणपदेन च वाक्येन पुनः भूयः ससंज्ञः कृतोऽस्मि प्रत्यापन्न-
चैतन्योऽस्मि जात इत्यर्थः । भीतिलोलनयनं सौम्यं सुन्दरतमं च कुमार्या वदन-
मालोक्य चिरादुन्माद्यतो मम चेतनाऽथ भवत्योर्वाक्यं श्रुत्वा प्रत्यागतेवेति तात्पर्यम् ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अयं जनः परिपालितः—ईप्सितकार्यप्रतिश्रुत्या महतो भयात् त्रातो मल्लक्षणो-
जनः । अतिप्रसङ्गेन—कालविलम्बेन ।

उसके भयाकुल नयनों से सुन्दर, सौम्य, अतितीक्ष्ण सुख देखकर मैं पागल
हो रहा था, सम्प्रति आपलोगों के वाक्य रूप अमृत ने मुझे होश में ला
दिया है ॥ ७ ॥

धात्री—सौभाग्यवश आपने मुझे बचा लिया । समय बिताने की जरूरत
नहीं है, आज ही कन्यापुर में प्रवेश करना चाहिये । कन्यापुर के रक्षक अमात्य-
भूतिक काशिराजदूत के साथ गये हैं ।

अविमारकः—वाढम् । प्रथमः कल्पः । भवति ! कस्तावदौषधमुप-
लभ्य मन्दीभवत्यातुरः ।

धात्री—पवेसमत्तं एव दुर्लभं । सक्कं अवमन्तरे चिरं वसिटुं ।
[प्रवेशमात्रमेव दुर्लभम् । शक्यमभ्यन्तरे चिरं वस्तुम् ।]

अविमारकः—प्रविष्ट एवाहं चिन्तयितव्यः । क्रियतामनर्गलविशाला
प्रासादमाला ।

धात्री—एवं करेम्ह । सर्वं अवमन्तरकरणीयं संपादेम्ह । अप्रमत्तो
एव पविसटु अय्यो । [एवं कुर्वः । सर्वमभ्यन्तरकरणीयं संपादयावः । अप्रमत्त
एव प्रविशन्वार्यः ।]

अविमारकः—भवति ! सकृदभिधीयतां राजकुलस्य विधानम् ।

प्रथमः कल्पः—अस्य भवतीभ्यां प्रार्थितस्य कन्यान्तःपुरप्रवेशलक्षणस्य
कार्यस्य प्रथमकरणीयत्वं मया स्वीकृतमित्यर्थः । मन्दीभवत्यातुरः—कोऽपि रोगी
औषधमासाद्य तत्पातुं यथा न मन्दायते तदैव मयाऽप्यत्र कर्मणि विलम्बो नैव
विधास्यते, तत्सङ्गमस्य प्राणधारणौषधिकत्वेनात्यन्ताभ्यर्हितत्वादिति भावः ।
प्रवेशमात्रमेव दुर्लभम्—प्रवेशः केवलमसुकरः, बहुरक्षिपरिवृतत्वात्, प्रवेशे
पुनर्जाते चिरं वस्तुं शक्यते कन्यान्तःपुरे, तस्य प्रकामगुप्तत्वादिति भावः ।

प्रविष्ट एवाहं चिन्तितव्यः—मम प्रवेशो निश्चितो मन्तव्यः । अनर्गलविशाला-
अदत्तार्गलः कपाटैर्विस्तीर्णद्वारदेशा । प्रासादमाला—प्रासादपरम्परा ।

अभ्यन्तरकरणीयम्—भवन्ति कन्यान्तःपुरे प्रविष्टे सति कर्तव्यम् । अप्रमत्तः—
सावधानः । राजकुलस्य विधानम्—तत्र वासौषधिकं कर्तव्यज्ञानम् ।

अविमारक—अच्छी बात है । कौन ऐसा रोगी होगा जो औषध के मिलने पर
देर करेगा ?

धात्री—प्रवेश पाना कठिन है, भीतर में बहुत दिनों तक सुख से रहा जा
सकता है ।

अविमारक—आप लोग यही समझें कि मैंने प्रवेश पा लिया । केवल आप
प्रासाद के कपाट खुले छोड़ दें ।

धात्री—हम ऐसा ही करेंगी । भीतर का सारा काम हम कर लेंगी, आप
सावधानी से प्रवेश करें ।

अविमारक—आप एक बार यह तो बता दें कि राजकुल में कैसे बरता जाता है ।

धात्री—एवं विअ । [एवमिव ।]

अविमारकः—हन्त भोः !

श्रुत्वा तु राज्ञो गृहसंविधानं

प्रविष्टमात्मानमवैति बुद्धिः ।

न पौरुषं वै परदूषणीयं

न चेद् विसंवादमुपैति दैवम् ॥ ८ ॥

(विचिन्त्य) भवति ! कोऽस्माकमस्मिन् कार्ये प्रत्ययः ।

उभे—अत्रं पञ्चओ । जेदु भट्टिदारओ । [अयं प्रत्ययः । जयतु भर्तृदारकः ।]

अविमारकः—हन्त गम्यतां सम्प्रति । प्रतीक्ष्यतामर्धरात्रम् ।

श्रुत्वेति—राज्ञः गृहसंविधानम् कन्यान्तःपुरप्रवेशानन्तरकरणीयं नियम-
जातं श्रुत्वा बुद्धिः मम कुशला मतिः आत्मानं प्रविष्टम् अवैति, स्वं प्रवेशमति-
चक्रतया जातकल्पं मन्यते । पौरुषम् मदीयः पुरुषकारः परदूषणीयं केनाप्य-
न्येन तिरस्करणीयं नास्ति, यदि दैवं भाग्यं विसंवादं प्रतिकूलत्वं न उपैति
भवतीभ्यामुच्यमानं राजकुलसंविधानमतिचक्रमितिहेतोरहमात्मनः प्रवेशमति-
सुसाध्यं मन्ये, मदीयं पौरुषमपि परैरधर्षणीयमेव यदि भाग्यं न विरुणद्धि तदा
नास्ति कोऽपि प्रःयूह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रत्ययः—विश्वासः । इदं कार्यं भविष्यतीति विश्वासः कथं क्रियताम्
इत्याशयः ।

धात्री—(कान में) ऐसे ही ।

अविमारक—अहा, राजा के गृह का व्यवहार सुन कर मेरी बुद्धि यही समझ
रही है कि मैं राजकुल में प्रवेश पागया । मेरा पराक्रम ऐसा है कि दूसरे उसकी
शिकायत नहीं कर सकते हैं, हाँ यदि भाग्य प्रतिकूल नहीं हो ॥ ८ ॥

(सोचकर) भद्रे, मुझे इस कार्य में विश्वास कैसे हो ?

दोनों—ऐसे विश्वास होगा । जय हो राजकुमार की ।

अविमारक—अच्छा, तो आप अभी जायें, आधीरात के समय प्रतीक्षा करें ।

रुमे—जं भट्टिदारओ आणवेदि (निक्कान्ते) [यद् भट्टिदारक
आणपयति ।]

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदूषक—अहो णअरस्स सोहा संपदि । अत्थं आसादिदो भअवं
सुच्यो दीसइ दधिपिण्डपण्डरेसु पासादेसु अग्गापणालिन्देसु पसारि-
अगुलमहुरसङ्गदो विअ । गणिआजणो णअरिअजणो अ अण्णोणविसे-
समण्डिदा अत्ताणं दंसइठुक्कामा तेसु तेसु पासादेसु सविच्चमं सञ्च-
रन्ति । अहं तु तादिताणि पेक्खिअ इन्मादिअमाणस्स तत्तहोदो
रत्तिसहाओ होमि त्ति णअरादो णिगदो न्हि । सो वि दाव अन्हाअं
अवण्णदाए केण वि अणत्थसच्चिन्तणेण अण्णादिसो विअ संवुत्तो ।
एदं तत्तहोदो आवासगिहं । अज्ज णअरापणालिन्दे सुणामि तत्तहोदो
गिहादो णिगदा रामदारिआए यत्ती सही अ त्ति । किं शुल्ल एत्थ वन्थं ।
अहव हत्थिहत्यचच्चलाणि पुत्तसभग्गाणि होन्ति । अहव गच्छद्दु
अणत्थो अन्हाअं । अवत्थासादसं रामउलं पविसामि । (प्रविश्य)
ही ही एत्तो अत्तभवं कामुअजणवण्णएण अणुलित्तो विअ पण्डुभावेण
इदो एव आअच्छदि । अहव सव्वं अलङ्करो होदि सुत्थाणं (उपेत्य)
जेट्ठु भवं । [अहो नगरस्य शोभा सन्प्रति । अस्तमासादितो भगवान् सूर्यो
दृश्यते दधिपिण्डपण्डरेसु प्रासादेष्वप्रापणालिन्देसु प्रसारितगुडमधुरमञ्जित इव ।

अहो नगरस्य शोभा—अतिविस्मयजननी पुरशोभा । अस्तमासादितः—

दोनों—राजकुमार की जैसी जाना । (प्रस्थान)

(विदूषक का प्रवेश)

विदूषक—वहा, नगर की शोभा इस समय क्या ही विलक्षण है ? अस्ताचल
को प्राप्त सूर्य देही की तरह घबल प्रानादी तथा वंगनई की सहन पर फैले हुए
गुड-मधु की तरह प्रतीत होता है । देशवासियों तथा नागरिकजन विशेष मण्डित
होकर इस विलास से विचरण करते हैं नानो अपने रूपयौवन का प्रदर्शन कर
रहे हैं । मैं तो इसलिये नगर से निकल पड़ा हूँ कि इन वस्तुओं को देखकर
वन्मत्त की तरह आवरण करने वाले राजकुमार की सहायता कर सकूँगा । वह
आजकल किसी अनर्थ की चिन्ता से कुछ दूसरी तरह हो रहे हैं । अभी तो उनका

गणिकाजनो नागरिकजनश्चान्योन्यविशेषमण्डितावात्मानं दर्शयितुकामौ तेषु तेषु प्रासादेषु सविभ्रमं संचरतः । अहं तु तादृशान् प्रेक्ष्योन्माद्यतस्तत्रभवतो रात्रिसहायो भवामीति नगरान्निर्गतोऽस्मि । सोऽपि तावदस्माकमधन्यतया केनाप्यनर्थसंचिन्तनेनान्यादृश इव संवृतः । एतन् तत्रभवत आवासगृहम् । अथ नगरापणालिन्दे शृणोमि तत्रभवतो गृहान्निर्गता राजदारिकाया धात्री सखी चेति । किं नु खल्वत्र कार्यम् । अथवा हस्तिहस्तचञ्चलानि पुरुषभाग्यानि भवन्ति । अथवा गच्छत्वनर्थोऽस्माकम् । अवस्थासदृशं राजकुलं प्रविशामि । ही ही एषोऽत्रभवान् कामुकजनवर्णकेनानुलिप्त इव पाण्डुभावेनेत एवागच्छति । अथवा सर्वमलङ्कारो भवति सुरूपाणाम् । जयतु भवान् ।]

अस्तंप्राप्तः । दधिपिण्डपाण्डरेषु-दधिपिण्डस्वच्छेषु । प्रासादेषु—राजभवनेषु । अप्रापणालिन्देषु आपणाप्रस्थितालिन्देषु । प्रसारितगुडमधुरसङ्गतः—प्रसारितस्य गुडस्य मधुनश्च रसङ्गत इव, राजभवनोपरि आपणालिन्देषु च प्रतिफलन् सूर्यस्तत्र प्रसारिते गुडे मधुनि च लोलुप इव दृश्यत इत्यर्थः । गणिका—वेश्या । अन्योन्यविशेषमण्डितौ—परस्परप्रतिस्पर्धयेव सविशेषं प्रसाधितकार्यौ । सविभ्रमम्—सविलासम् । तादृशानि—कामसंदीपनानि । उन्माद्यतः—विमत्तायमानस्य । रात्रिसहायः—निशायां सहायताकरः । अधन्यतया भाग्यदोषेण । केनाप्यनर्थसंचिन्तनेन—किमपि दुःखं भावयित्वा । तत्रभवतः—राजकुमारस्य । अत्र—राजकुमारस्यावासे । हस्तिहस्तचञ्चलानि—करिशुण्डादण्डवच्चपलानि । अनर्थः गच्छतु—अपसरतु दुर्भाग्यम् । कामुकजनवर्णकेन—कामिजनोचितेन वेषेण । पाण्डुभावेन श्वेतिम्ना । सुरूपाणां सर्वमलङ्कारः—रूपशालिनः केनापि वस्तुनाऽलङ्कृता भवन्ति, तथा चोक्तं कालिदासेन—‘किमिव हि मधुराणां मण्डनं

निवास है । मैंने बाजार में सुना है कि उनके घर से राजकुमारी की सखी तथा धात्री निकली हैं । उनका यहाँ क्या कार्य हो सकता है ? अथवा—पुरुष के भाग्य हाथी के शुण्डादण्ड की तरह चञ्चल हुआ करते हैं । अथवा—हमारे अनर्थ दूर हों । अवस्थानुकूल राजकुल में प्रवेश करता हूँ । हाँ, यही तो कामिजन के समान पाण्डुता से युक्त राजकुमार हैं जो इधर ही भारहे हैं । सुरूपजन के लिये सब कुछ भूषण ही होता है । जय हो आप की ।

अविमारकः—वयस्य ! अतिविलम्बितमिव भवता नगरे ।

विदूषकः—तुमं दाव आमन्त्रणविप्पलद्धो विअ बम्हणो अहोरत्तं चिन्तेसि । अहं पि दाव दिअसे णअरं परिदभमिअ अलद्धभोआ पाअड-गणिआ विअ रत्ति पस्सदो सइदुं आअच्छामि । [त्वं तावदामन्त्रणविप्र-लब्ध इव ब्राह्मणोऽहोरात्रं चिन्तयामि । अहमपि तावद् दिवसे नगरं परिभ्रम्या-लब्धभोगा प्राकृतगणिकेव रात्रौ पार्श्वतः शयितुमागच्छामि ।]

अविमारकः—सखे ! प्रियं ते कथयिष्यामि ।

विदूषकः—किं समत्तो अस्माअं इसिसावो । [किं समाप्तोऽस्माकृ-पिशापः ।]

अविमारकः—मूर्ख ! अवश्यं भवितव्येऽर्थे कः प्रहर्षः । . .

विदूषकः—किं पुण अण्णं । [किं पुनरन्यत् ।]

अविमारकः—किं न दृष्टा कुरङ्ग-या धात्री नलिनिका च ।

नाकृतीनाम् । अतिविलम्बितम्—भूयान् विलम्बः कृतः ।

आमन्त्रणविप्रलब्धः—निमन्त्रणेन वञ्चितः । अलब्धभोगा-अप्राप्तभोग-साधना । प्राकृतगणिका-वेश्या साधारणी ।

अवश्यंभवितव्येऽर्थे कः प्रहर्षः—यत्कार्यमवश्यंभावि तस्मिन्नातेऽपि कः प्रमोदः । ऋषिशापस्य सावधिकतया समये स्वयं सभाष्यतया तत्समाप्तेर्हर्ष-कारणत्वं न युज्यत इत्यर्थः ।

अविमारकः—मित्र, आपने नगर में बहुत विलम्ब कर दिया ।

विदूषकः—तुम तो निमन्त्रण-लोभी ब्राह्मण की तरह दिन-रात चिन्ता किया करते हो । मैं भी दिनभर नगर में घूमकर अलब्धभोग सामान्य वेश्या की तरह रात में बगल में सोने आ जाता हूँ ।

अविमारकः—सखे, तुझे खुशखबरी सुनाऊंगा ।

विदूषकः—क्या हमारा शापकाल समाप्त हो गया ?

अविमारकः—मूर्ख, उस अवश्यंभावी वस्तु में खुशी की क्या बात है ?

विदूषकः—तो फिर और क्या है ?

अविमारकः—क्या तुमने कुरङ्गी की धात्री तथा नलिनिका को नहीं देखा ?

विदूषकः—आम भो ! दिट्ठाओ तत्तहोदीओ ! किं आणीदं । [आम भोः दृष्टे तत्रभवत्यौ । किमानीतम् ।]

अविमारकः—अस्मच्छोकौपधमानीतम् ।

विदूषकः—पेक्खामि दाव । [पश्यामि तावत् ।]

अविमारकः—काले द्रक्ष्यसि । अद्य तावच्छ्रूयताम् ।

विदूषकः—मणादु भणादु भवं [भणतु भणतु भवान् ।]

अविमारकः—किं बहुना । तत्रभवती त्रवीति अद्यैव प्रवेष्टव्यं कन्या-
पुरमिति ।

विदूषकः—(विदूष्य) केण खु उवाएण अब्भन्तरं पविसिअ जीव-
ग्रहणं पत्तुकामोऽसि । अमच्चा णाम विसमसीला कुन्तिभोअस्स ।
[केन खलूपायेनाभ्यन्तरं प्रविश्य जीवग्रहणं प्राप्तुकामोऽसि । अमात्या नाम
विषमशीलाः कुन्तिभोजस्य ।]

अविमारकः—कथं भवतापि शङ्कनीयम् । पश्य,

अस्मच्छोकौपधम्—मदीयस्य कष्टस्य निवारकं वस्तु ।

जीवग्रहणं प्राप्तुकामः—जीवितुमिच्छुः । विषमशीलाः—दुष्टस्वभावाः ।
कुन्तिभोजस्यामात्या अतिदुष्टस्तत्कन्यान्तःपुरं प्रविष्टस्य गृहीतस्य च तत्र जीवनी-
यकं किमपि न पश्यामीति तदाशयः ।

विदूषक—हाँ, उन दोनों को तो देखा है ।

अविमारक—वे दोनों हमारे शोक की दवा ले आई थीं ।

विदूषक—देखूँ ।

अविमारक—समयपर देख लेना, अभी सुनो ।

विदूषक—कहिये कहिये आप ।

अविमारक—अधिक क्या कहूँ, उसने कहा कि आज ही कन्यापुर में
प्रवेश करें ।

विदूषक—(हँसकर) किस उपाय से अन्तःपुर में प्रवेशकर के जीते रह
सकोगे । कुन्तिभोज के अमात्य बड़े खतरनाक हैं ।

अविमारक—तुमको भी क्यों शङ्का होती है ? देखो—

भग्नो मयैकेन पराः ससैन्याः

अद्यापि गन्वेन न संश्रयन्ते ।

किं मानुषैः सोऽप्यसुरेश्वरो मे

हतो भुजाभ्यामविरूपधारी ॥ ९ ॥

विदूषकः—जाणामि जाणामि भवदो अमानुषाणि कर्माणि ।

सव्वहा सङ्कणीओ रत्तिच्छण्णो परिहण्वेसो । जाणामि जाणामि भवतो-

अमानुषाणि कर्माणि । सर्वथा शङ्कनीयो रात्रिच्छन्नः परगृहप्रवेशः ।

अविमारकः—एष समासः । सर्वथा प्रवेष्टव्यं कुन्तिभोजस्य कन्याः पुरम् । तदनुमन्तुमर्हति महाब्राह्मणः ।

भग्नो इति—मया एकेन सहोयकान्तरनिरपेक्षेणापि अता पराः शत्रवः ससैन्याः सैनिकसार्थसमेता अपि भग्नो पराजिताः संतः अद्यापि सम्प्रत्यपि गन्वेन गर्वेण न संश्रयन्ते न युज्यन्ते, ससैन्यस्यापि परस्य मयैकेन जये साधिते नास्ति तस्याधुनापि गर्वाङ्कुरोदय इत्यर्थः । किं मानुषैः भूमि पराक्रमस्य पुरतः का गणना अमानुषाणाम्—अविरूपधारी-मेयरूपधारी-सः असिद्धपराक्रमः असुरेश्वरः असुरराजोऽपि मे भुजाभ्यां बाहुभ्याम् हतः व्यापादितः अतो अस्मि कन्यान्तः पुरप्रवेशोऽशङ्क्यमय एवेति भावः । 'गन्वो-गन्वक-आमोदे लेयो-सम्बन्ध-गर्वयोः' इति विश्वः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम्—उपेन्द्रवज्रा अतजास्ततो-गौ' इति तत्त्वज्ञात ॥ ९ ॥

अमानुषाणि—मनुष्यैः सम्पादयितुमशक्यानि । रात्रिच्छन्नः—रात्रौ गूढभावेन क्रियमाणः ।

एष समासः—संक्षेपेणैतन्मया ते कथितम् । सर्वथा प्रवेष्टव्यम्—नास्ति तत्र

मैंने अकेले शत्रुओं की सेना को ऐसी हार दी है कि वह आज भी तिर नही उठा रही है । मनुष्यों की तो बात ही क्या ? वह भेड़ों का रूप बनाने वाला असुरराज भी मेरे हाथों मर चुका है ॥ ९ ॥

विदूषक—जानता हूँ जानता हूँ मैं तुम्हारे अमानुषकर्मों को । फिर भी रात में छिपकर दूसरे के घर में प्रवेश करना सर्वथा शङ्कनीय है ।

अविमारक—सारांश यही है कि किसी भी हालत में कुन्तिभोज के अन्तःपुर में प्रवेश करना है । तुम ब्राह्मण हो, अनुमति दो ।

विदूषकः—कहं मं उडिअ गच्छसि । अहं भवन्तं सव्वकासं ण मुआमि । अक्कोसन्तो वि एक्को इच्छिदव्वो । कयं मामुडिक्खित्वा गच्छसि । अहं भवन्तं सर्वेकलं नं सुवामि । आक्कोशं न्येक एण्वयः ।

अविमारकः—न जानाति, भवान् शास्त्रमार्गम् ।

एकः परगृहं गच्छेद् द्वितीयेन तु मन्त्रयेत् ।

बहुभिः समरं कुर्यादित्ययं शास्त्रनिर्णयः ॥ १० ॥

तस्मादेकेनैव मया प्रवेष्टव्यं कुन्तिभोजस्य कन्यापुरम् । न ते वयं शङ्कनीयाः । पश्यतु भवान् ।

मितगुणमिह कुन्तिभोजसैन्यं ।

प्रवेशे किमपि भयम् ।

आक्कोशन्—विपदुपनिपाते शब्दाद्यमानः । एक एण्वयः—अभिलषणीयः । एकः एतादृशोऽपि सहायकोऽपेक्ष्यते यः प्रकारान्तरेणानुपकुर्वन्तपि सत्यां विपदौ लोकाह्वानाय शब्दायेतेत्यर्थः ।

शास्त्रमार्गम्—शास्त्रस्य तत्त्वम् ।

एक इति—एकः सहायकान्तररहित एव परगृहं गच्छेत् अन्यदीयं भवनं प्रविशेत्, द्वितीयेन सह तु मन्त्रयेत्, मन्त्रणे द्वितीयमाददीत सहायकम् । बहुभिः सह समरं युद्धं कुर्यात् युद्धे सहायान् यथासंभवमाददीत । इत्ययम् एतादृशः शास्त्रनिर्णयः—शास्त्रसम्मतो मार्गः । अस्तीति शेषः ॥ १० ॥

न ते वयं शङ्कनीयाः—मद्विषये त्वया शङ्का न कार्येत्यर्थः ।

मितगुणमिति—इह अत्र कन्यान्तःपुरे कुन्तिभोजसैन्यम् कुन्तिभोजस्य

विदूषक—मुझे छोड़कर क्यों जाते हो, मैं तुझे किसी भी हालत में नहीं छोड़ूंगा, चिह्नाने वाला भी तो एक आदमी चाहिये ।

अविमारक—आप शास्त्र की बात नहीं जानते हैं, अकेला दूसरे के घर में प्रवेश करें, दो आदमी मन्त्रणा करें, बहुत आदमी लेकर युद्ध करें, यही शास्त्र का निर्णय है ॥ १० ॥

अतः मैं अकेला ही कुन्तिभोज के अन्तःपुर में प्रवेश करूंगा । मेरे विषय में तुम लोग शङ्का मत करना, देखो—

कुन्तिभोज की सेना साधारण है, पैसवशाली राजकुल में प्रवेश सरल है ।

नृपभवनं विभवैः सुखं प्रवेष्टुम् ।

वयमपि च भुजायुधप्रधानाः

किमिह सखे ! भवतापि शङ्कनीयाः ॥ ११ ॥

विदूषकः—जइ एवं किदो णिब्वओ, संपदि णअरं पविसामो । तहि मम अस्थि मित्तो । तस्स आवासे कालं पडिवालम्ह । [यद्येवं कृतो निश्चयः, संप्रति नगरं प्रविशावः । तत्र ममास्ति मित्रम् । तस्यावासे कालं प्रतिपालयावः ।]

अविमारकः—सम्यग् भवानाह । साम्प्रतमभ्यन्तरं प्रविश्य कृताहिको महाराजेनाभ्यनुज्ञातो वासगृहे शयनसंविधानं प्रविश्याज्ञातो नगरं प्रविश्य भवतो मित्रगृहे कालं प्रतिपालयामि ।

(प्रविश्य)

नृपतेः बलम् (मितगुणम् परिमितगुणशालं (विद्यते) अतस्तत्प्रतिबन्धो नास्तीत्यर्थः । विभवैः (उपपन्नं) नृपभवनं राजान्तःपुरं सुखं प्रवेष्टुम् प्रवेष्टुं सुकरम् । भुजायुधप्रधानाः प्रधानरूपेण बाहुप्रहरणाः वयम् अपि किं सखे, भवताऽपि शङ्कनीयाः, भवान्मम पराक्रमं वेत्ति, तदस्यां स्थितौ बाहुसहाये मयि मितगुणसैनिकशालिराजान्तःपुरं प्रविशति सति भवता शङ्का नैव कार्येत्यर्थः । पुष्पिताम्रावृत्तम्—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजो जरगाथ पुष्पिताम्रा इति तल्लक्षणम् ॥ ११ ॥

कालं प्रतिपालयावः—अर्धरात्रात्मककन्यान्तःपुरप्रवेशयोग्यं समयं प्रतीक्षावहे । महाराजेन—पित्रा ।

हमारे हाथ में अच्छे के रहने पर भी क्या, तुम को भी [सुप्त] पर शङ्का करनी चाहिये ॥ ११ ॥

विदूषक—अगर यही निश्चय कर लिया है तो चलो, नगर में चलें, हमारा एक मित्र है, उसी के घर बैठकर समय की प्रतीक्षा करें ।

अविमारक—तुम ठीक कहते हो । अब भीतर जाकर दिनकृत्य सम्पन्न करके महाराज की अनुमति से वासगृह में प्रवेश कर छिपे-छिपे तुम्हारे मित्र के यहाँ समय की प्रतीक्षा करें ।

(प्रवेश करके)

चेटी—जेदु भट्टिदारओ । आवुत्तं ह्वाणोदअं । [जयतु भट्टिदारकः ।
आवृत्तं स्नानोदकम् ।]

अविमारकः—अयमयमागच्छामि । गच्छाग्रतः ।

चेटी—जं भट्टिदारओ आणवेदि । (निष्क्रान्ता) [यद् भट्टिदारक
आज्ञापयति ।]

अविमारकः—वयस्य ! अस्तमितो भगवान् दिवाकरः । सम्प्रति हि—

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिता

सन्ध्यारुणा भाति च पश्चिमाशा ।

द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्षं

यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—सुट्ठु भवं भणादि । अदिक्कन्दो दिअसो । आरूढो
पओसो । [सुट्ठु भवान् भणति । अतिक्रान्तो दिवसः । आरूढः प्रदोषः ।]

अविमारकः—अहो विचित्रस्वभावता जगतः । कुतः ।

पूर्वा त्विति—पूर्वा काष्ठा प्राची दिशा तिमिरानुलिता अन्धकारेण व्याप्ता,
पश्चिमाशा पश्चिमदिशा च सन्ध्यारुणा सान्ध्यरागेण रक्ता भाति शोभते । तदेवम्
अन्तरिक्षं व्योम द्विधा विभक्तान्तरम् द्वेधा विभज्यमानं सत् अर्धनारीश्वररूप-
शोभाम् अर्धाङ्गाश्रितजायस्य शिवस्य सादृश्यं धारयति । अर्धांशे श्यामलासं तद-
वशिष्टे चार्धांशे रक्तवर्णं व्योमार्धनारीश्वरस्य सादृश्यं धारयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिक्रान्तः—व्यतीतः । आरूढः—प्रारब्धः ।

विचित्रस्वभावता—विस्मयावद्प्रकृतित्वम् ।

चेटी—जय हो राजकुमार की । नहाने का जल प्रस्तुत है ।

अविमारक—यह आया, तुम आगे चलो ।

चेटी—राजकुमार की जो आज्ञा । (जाती है)

अविमारक—मित्र, भगवान् सूर्य अस्त हो गये । इस समय—

पूर्वदिशा अन्धकार से पूर्ण तथा पश्चिमदिशा सन्ध्यारुणा हो रही है । दो रूपों
में बटा हुआ यह आकाश अर्धनारीश्वर का सादृश्य धारण कर रहा है ॥ १२ ॥

विदूषक—तुम ठीक कहते हो, दिन समाप्त हो गया, प्रदोष गाढ़ा हो रहा है ।

अविमारक—अहा, जगत् का स्वभाव विचित्र है, क्योंकि—

व्यामृष्टसूर्यतिलको विततोडुमालो

नष्टातपो मृदुमनोहरशीतवातः ।

संलीनकामुकजनः प्रविकीर्णशूरो

वेपान्तरं रचयतीव मनुष्यलोकः ॥ १३ ॥

(निष्क्रान्तो)

द्वितीयोऽङ्कः ।

व्यामृष्टेति—व्यामृष्टम् प्रोविद्धतम् सूर्य एव तिलकं ललाटस्य चन्दन-
बिन्दुर्येत तथोक्तः, विततोडुमालः वितता विस्तृता वङ्गनां नक्षत्राणां माला दाम-
येन तथोक्तश्च, नष्टातपः शान्तसूर्यकरतापः मृदुमनोहरशीतवातः कोमलैर्मनोर्हृष-
शीतवातैः सहितः, संलीनकामुकजनः, गृहान्यन्तरगतकामिलोकः प्रविकीर्णशूरः
प्रचलितवीरजनधायं मनुष्यलोको वेपान्तरं रूपान्तरमिव रचयति विधत्ते । अयं
मनुष्यलोकः सम्प्रति सूर्यरूपं तिलकमपास्य तारामाल्यं धारयति, आतपं प्रश-
मय्य कोमलशीतं वायुं सञ्चारयति, कामिलोकं प्रियापरिधरे प्रापय्य शूरानितस्ततः
प्रचारयति, तन्मन्ये रूपान्तरमिव करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीतं विमारकप्रकाशे द्वितीयाङ्कप्रकाशः ॥

सूर्यरूपी चन्दन पुँछ गया, तारों की माला फैंली, धूप समाप्त हो गई, कोमल
ठंडी हवा वह रही है, कामुक जन घरों में छिप गये, बहादुर लोग इधर-
उधर फिर रहे हैं, इस तरह यह मनुष्य लोक वेपान्तर की रचना सा कर
रहा है ॥ १३ ॥

(दोनों का प्रस्थान)

द्वितीय अङ्क समाप्त

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कुरङ्गी चेट्यौ च)

कुरङ्गी—हला ! किं तेण भणिअं [हला ! किं तेन भणितम् ।]

चेटी—भट्टिदारिए ! केण । [भट्टिदारिके । केन ।]

कुरङ्गी—(स्वगतम्) हं भिन्दामि खु मन्दभाआ । (प्रकाशम्) कण्णे-
उरचेडेण । [हं भिन्दि खु मन्दभाआ । कन्यापुरचेटेन ।]

भागधिका—दिट्ठो मए कण्णेउरचेटो । भणितं च । ण किञ्चि आह ।
[दृष्टो मया कन्यापुरचेटः । भणितं च । न किञ्चिदाह ।]

कुरङ्गी—हन्त भट्टिणीए णिवेदेमि—कण्णेउरचेटो मम सुअपञ्जरं
ण करेदि त्ति । [हन्त भट्टिन्यै निवेदयामि—कन्यापुरचेटो मम शुक्रपञ्जरं न
करोतीति ।]

भिन्दि—अपमानदुःखेन भिन्नहृदया भवामि ।

कन्यापुरचेटः—कन्यान्तःपुरपरिचारकः ।

तृतीय अङ्क

(कुरङ्गी के साथ दो चेटियों का प्रवेश)

कुरङ्गी—सखी, उसने क्या कहा ?

चेटी—भट्टिदारिके, किसने ?

कुरङ्गी—(स्वगत) मैं अपमान-दुःख से मरी जाती हूँ (प्रकट) कन्यापुर के
नृत्य ने ।

भागधिका—मैंने कन्यापुर के नृत्य से भेंट की थी, कहा भी था, उसने कुछ
नहीं कहा ।

कुरङ्गी—अच्छा, मैं महारानी से कहूँगी । कन्यापुर का नृत्य मेरे शुक्रपञ्जर
नहीं बना दे रहा है ।

मागधिका—णं णिट्ठिदो सुअपञ्जरो भट्ठिदारिए । [ननु निष्ठितः
शुक्रपञ्जरो भर्तृदारिकायाः ।]

कुरङ्गी—वाचाडे ! किं अण्णोवि अत्थि । [वाचाटे ! किमन्योऽ-
प्यस्ति ।]

मागधिका—भोदव्वं । [भवितव्यम् ।]

कुरङ्गी—हला ! का वेला । [हला ! का वेला ।]

मागधिका—ओगाहो पओसो । [अवगाढः प्रदोषः ।]

कुरङ्गी—तेण ही पासादं आलुहामो । [तेन हि प्रासादमारोहामः ।]

मागधिका—विलासिणि ! अगगदो जाहि । विरएहि सअणासणाणि ।
[विलासिनि ! अप्रतो याहि । विरचय शयनासनानि ।]

विलासिनी—सुत्ता खु तुवं ! को कालो विरइदाणि सअणासणाणि ।
[सुप्ता खलु त्वम् । कः कालो विरचितानि शयनासनानि ।]

मागधिका—हला ! जाणामि दे अलसत्तणं । दिवसरइदाणि भणासि

निष्ठितः—निर्मितः ।

वाचाटे—बहुभाषिणि,

का वेला—कः समयः ?

अवगाढः—घनीभूतः, चिरपरिणतः ।

विरचय—निर्माय सज्जीकुरु ।

दिवसरचितानि भणसि रचितानीति—दिवस एव सञ्जीकृतानि शयनासनानि

मागधिका—राजकुमारी के शुक्रपञ्जर तो बनकर आ चुके हैं ।

कुरङ्गी—ओ री बातूनी, क्या दूसरा भी है ।

मागधिका—होना चाहिये ।

कुरङ्गी—सखी, क्या समय है ।

मागधिका—प्रदोष गाढ़ा हो रहा है ।

कुरङ्गी—तब हम लोग छतपर चलें ।

मागधिका—अरी विलासिनि, तू आगे चल, बिछावन ठीक कर ।

विलासिनी—क्या तुम सो रही थी, कब न मैंने बिछावन ठीक कर दिया ।

मागधिका—मुझे तुम्हारा आलस्य ज्ञात है, दिन में किये गये बिछावन को ही

रइदाणि त्ति । [हला ! जानामि तेऽलसत्वम् । दिवसरचितानि मणसि रचितानोति ।]

विलासिनी—हला ! मा एवमं भणाहि । भट्टिदारिअ अन्तरेण अण्णा-
दिसाणि होन्ति । [हला ! मैवं भण । भट्टिदारिकामन्तरेणान्यादृशानि
भवन्ति ।]

मागधिका—हला ! गढुअ जाणामि । [हला ! गत्वा जानामि ।]

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

मागधिका—एसो पासादो । [एष प्रासादः ।]

कुरङ्गी—अगदो जाहि ! [अप्रतो याहि ।] (आरोहणं नाटयति ।)

मागधिका—साहु विलासिणि ! साहु ! अत्तणो णामसदिसं किदं ।
एदस्सि सिलादले रइदं सअणं । [साधु विलासिनि ! साधु ! आत्मनो
नामसदृशं कृतम् । एतस्मिन् शिलातले रचितं शयनम् ।]

विलासिनी—अवभन्तरमण्डवे खु रइदं सअणं । मागधिए ! पेक्ख
पेक्ख मे अलसत्तणं । [अभ्यन्तरमण्डपे खलु रचितं शयनम् । मागधिके !
पश्य पश्य मेऽलसत्वम् ।]

सम्प्रति कृतानि वृषे, स्वमलसत्वं प्रच्छादयितुमेवं मिथ्या मायस इत्यर्थः ।

अभी किया वता रही है ।

विलासिनी—ऐसा मत कहो, राजकुमारी क्या सोचेंगी ।

मागधिका—सखी, जाकर ही जान सकूँगी ।

(सभी जाती हैं)

मागधिका—यही तो प्रासाद है ।

कुरङ्गी—आगे चल, (चढ़ती है)

मागधिका—शाबाश विलासिनि, शाबाश, तुमने नामानुकूल ही कार्य किया है ।
इस शिलातल पर विद्यावन लगा रखा है ।

विलासिनी—मैंने भीतर के मण्डप में विद्यावन लगा दिया है । देखो मेरा
आलस्य ?

मागधिका—अदिपण्डिता खु सवुत्ता । एवं पण्डितचेटवुत्तं भर्तारं लभेहि । [अतिपण्डिता खलु संवृत्ता । एवं पण्डितचेटवृत्तं भर्तारं लभस्व ।]

कुरङ्गी—हला ! इमस्सि सिलादले मुहुत्तअं उवविसामि । [हला ! अस्मिन् शिलातले मुहूर्तकमुपविशामि ।]

मागधिका—जं भट्टिदारिआए रुइदं । होदु । [यद् भर्तृदारिकायै रुचितम् । भवतु ।]

(सर्वा उपविशन्ति)

मागधिका—भट्टिदारिए ! कहेमि वक्खाणं । [भर्तृदारिके ! कथयामि व्याख्यानम् ।]

कुरङ्गी—हला ! जाणामि दे असम्बद्धप्पलावं । [हला ! जानामि तेऽसंबद्धप्रलापम् ।]

मागधिका—भट्टिदारिए ! अभिणवा खु कहा । [भर्तृदारिके ! अभिनवा खलु कथा ।]

कुरङ्गी—याचेमि, मा णिव्वन्धिअ, मुहुत्तअं सआमि । [याचे, मा निर्वध्य, मुहूर्तकं शये ।]

अतिपण्डिता—अतिचतुरा । पण्डितचेटवृत्तम्—चंदेषु पण्डितत्वेन प्रथितम् ।

व्याख्यानम्—कथाविशेषम् आख्यानम् ।

असंबद्धप्रलापम्—परस्परासम्बद्धकथाभिधायित्वम् ।

याचे-प्रार्थये । मा निर्वध्य-आग्रहं न कुरु । शये-निद्रामनुभवामि ।

मागधिका—तुम बड़ी काबिल हो रही है । अपने समान ही चतुर स्वामी को प्राप्त करो ।

कुरङ्गी—सखी, इस शिलातल पर थोड़ा बैठ लेती हूँ ।

मागधिका—राजकुमारी को जो मला लगे । अस्तु ।

(सभी बैठी हैं)

मागधिका—राजकुमारी, अब मैं कहानी कहती हूँ ।

कुरङ्गी—सखी, मैं जानती हूँ तुम बेसिर-पैर की कहानी कहती हो ।

मागधिका—राजकुमारी, यह बिलकुल नई कथा है ।

कुरङ्गी—प्रार्थना करती हूँ, जित मत्त करो, थोड़ा सो लेती हूँ ।

विलासिनी—सुहं सइहु भट्टिदारिआ । मे कहेहि । [सुखं शेतां भर्तृदारिका । मम कययुः ।]

कुरङ्गी—(आत्मगतम्) किणु खु भवे ! [किंनु खलु भवेत् ।]

मागधिका—हला ! सुणाहि भट्टिदारिकां अन्तरेण । [हला ! शृणु भर्तृदारिकामन्तरेण ।]

कुरङ्गी—हं विदिदं रहस्सं । परिद्वमड्ढम्हि । [हं विदितं रहस्यम् । परिप्रष्टास्मि ।]

विलासिनी—हला । कहिं तुए सुदं । [हला ! कुत्र त्वया श्रुतम् ।]

मागधिका—भट्टिणीपरिचारिआए वसुमिच्चाए कहिदं । [भट्टिणीपरिचारिकया वसुमित्रया कथितम् ।]

विलासिनी—सअं णाम भट्टिणीए कहिदं होदि । [स्वयं नाम भट्टिन्या कथितं भवति ।]

मागधिका—अत्थि कासिराअपुत्तो जअवम्मा णाम । तस्स दिण्णा भट्टिदारिआ । तस्स अदूदो आअदो महाराएण पूइदो । पडिग्गहिदं च वणिणआरं । [अस्ति काशिराजपुत्रो जयवर्मा नाम । तस्मै दत्ता भर्तृदा-

मम कययय—मह्यं श्रावय ।

परिप्रष्टास्मि—पतित्तास्मि, यथाभिर्मम तत्र यून्यचुरागादिकं वृत्तं ज्ञातं तदा ज्ञातं मम पतनमिति ।

विलासिनी—राजकुमारी आराम से सोवे, सुस्ते सुनाओ ।

कुरङ्गी—(स्वगत) न जाने क्या बात है ?

मागधिका—सखी, सुनो, राजकुमारी के बिना.....

कुरङ्गी—हाय, मेरा रहस्य इसे मालूम है । मैं अष्ट हो गई ।

विलासिनी—सखी, तुमने कहाँ सुना ?

मागधिका—महारानी की परिचारिका वसुमित्रा ने कहा है ।

विलासिनी—तब तो स्वयं महारानी ने ही कहा ।

मागधिका—काशिराज का एक पुत्र जयवर्मा नाम का है । राजकुमारी उसे दी-

रिका । तस्य च दूत आगतो महाराजेन पूजितः । प्रतिगृहीतं च वर्णिकारम् ।]

कुरङ्गी—(आत्मगतम्) एदं अलिअं । अहं अत्तणो पमवामि ।
[एतदलीकम् । अहमात्मनः प्रभवामि ।]

मागधिका—तहिं किल भट्टिणीए भणिइं—बाला खु मे दुहिजा,
ण सक्कुणोमि एकं पि दिअसं अपेक्खन्ती जीविइं । जदि मे महाराओ
चसणो, एत्थ एव्व जामादुओ आणीदव्वो त्ति । [तत्र किल भट्टिन्या
भणितं—बाला खलु मे दुहिता, न शक्नोम्येकमपि दिवसमपश्यन्ती जीवितुम् । यदि
मे महाराजः प्रसन्नः, अत्रैव जामातानेतव्य इति ।]

विलासिनी—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

मागधिका—तदो तं पि किल अणुमदं महाराएण । अज्ज णक्खत्तं
जोमणं त्ति तेण अ दूदेण अमच्चो अय्यभूदिओ पत्थिदो । [ततस्तदपि
केलानुमतं महाराजेन । अथ नक्षत्रं शोभनमिति तेन च दूतेनामात्य आर्यभूतिकः
प्राप्तितः ।]

वर्णिकारम्—कन्यावरणसामप्रथादि ।

अलीकम्—मिथ्या, अहं जयवर्मणे दत्तेति कथनं न सत्यमित्यर्थः, तत्र कारण-
माह—अहमात्मनः प्रभवामि—स्वयं मयाऽऽत्मनि प्रभूयतेऽतो मत्सम्पत्तिं विना मदन्य-
दानं कथं सत्यं भवितेति भावः ।

एकमपि दिवसम्—एकमपि दिनम् । अपश्यन्ती—स्वां सुतामनवेक्षमाणा ।

अमात्य आर्यभूतिकः प्रेषितः—जामातरमानेतुं प्रहित इत्यर्थः ।

नाई है । उसका दूत भी आया था, महाराज ने उसका सत्कार किया । वरणसाम-
भी भी लेली ।

कुरङ्गी—(स्वगत) यह असत्य है, मैं अपनी मालिक स्वयं हूँ ।

मागधिका—इसपर महारानी ने कहा—मेरी लड़की अभी छोटी है, उसे मैं
एक दिन के लिये भी नजर से अलग नहीं रख सकती हूँ । यदि महाराज की मुद्रा
पर कृपा है तो दामाद को यहीं बुला लें ।

विलासिनी—तब क्यों हुआ ?

मागधिका—महाराज ने वह भी स्वीकार कर लिया । आज शुभ समय था अतः
दूत के साथ अमात्य आर्यभूतिक भी गये हैं ।

कुरङ्गी—(स्वगतम्) हन्त कालान्तरिदं कथ्यं । [हन्त कालान्तरितं कार्यम् ।]

विलासिनी—पिअं भट्टिदारिआए रुवजोव्वणं सफलं संवुत्तं त्ति ।
[प्रियं-भर्तृदारिकाया रूपयौवनं सफलं संवृत्तमिति ।]

(प्रविश्य)

नलिनिका—भणिदं हि मम मादाए-गच्छाएदं वुत्तन्तं भट्टिदारि-
आए कहेहि । पिअणिवेदिअमाणणि पिआणि पिअदराणि होन्ति । अह
अ सा वि मं पेक्खन्ती सव्वं विस्सत्थं ण भणादि । अहं पि काले पस्सदो
पभवामि त्ति । जाव भट्टिदारिआए पिअं णिवेदेमि । (परिक्रामति)
[भणितं हि मम मात्रा-गच्छैतं वृत्तान्तं भर्तृदारिकायै कथय । प्रियनिवेद्यमानानि
प्रियाणि प्रियतराणि भवन्ति । अथ च सापि मां पश्यन्ती सर्वं विश्वस्तं न भणति ।
अहमपि काले पार्श्वतः प्रभवामीति यावद् भर्तृदारिकायै प्रियं निवेदयामि ।]

कालान्तरितम्—विलम्बनिष्पाद्यम् ।

रूपयौवनम् सफलं संवृत्तम्—अनुरूपस्वामिलाभेन राजकुमारिकाया रूप-
यौवनञ्च सफलं जातमित्यर्थः ।

प्रियनिवेद्यमानानि प्रियाणि-प्रियतराणि भवन्ति—प्रियजनेन कथितानि प्रिय-
वृत्तानि सातिशयमनोहराणि भवन्ति, अतो भर्तृदारिकायाः प्रियसख्या त्वया
तस्यै निवेद्यमानस्तद्विवाहोदन्तः समधिकहृद्यो भवितेति भावः । सर्वं विश्वस्तं न
भणति—विश्वासपूर्वकं सर्वं मनोगतं न कथयति, सङ्कुचति । काले पार्श्वतः
प्रभवामि—समये समीपस्था भवामि ।

कुरङ्गी—(स्वगत) अच्छा, यह कार्य अब कालान्तरित हुआ ।

विलासिनी—वही सुशी की बात, राजकुमारी का रूपयौवन सफल हुआ ।

(प्रवेश करके)

नलिनिका—मेरी माता ने कहा है कि जाओ यह समाचार राजकुमारी को
सुनादो । प्रियजन द्वारा कथित प्रियवस्तु प्रियतर होता है । वह भी मुझे देखते ही
सारी बातें खुलकर नहीं कहती है । मैं भी समय पर समीप आ जाऊँगी । तब तक
मैं राजकुमारी को सुशसचरी सुना दूँ ।

कुरङ्गी—कोणु खु अमूदपूठो रोओ चिन्तिअमाणो मं उम्मादेदि । सुमणावणञ्चं रोच्छदि । ण तुस्सदि गोट्टोए । इदं एत्थ दारुणं मणोहरं च । (निःश्वस्य) णलिणिए ! किं एदं । [कोनु खल्वभूतपूर्वो रोगश्चिन्त्यमानो मासुन्मादयति । सुमनोवर्णकं नेच्छति । न तुयति गोष्ठ्या । इदमत्र दारुणं मनोहरं च । नलिनिके ! किमेतत् ।]

मागधिका—भट्टिदारिए ! माअधिआ खु अहं । [भर्तृदारिके ! मागधिका खल्वहम् ।]

विलासिनी—भट्टिदारिए ! विलासिणी खु अहं । [भर्तृदारिके ! विलासिनी खल्वहम् ।]

नलिनिका—(उपगम्य) भट्टिदारिए ! अहं णलिणिआ । सोवाणसंद्देण खु भट्टिदारिआए विञ्जादे । भट्टिदारिए ! भट्टिणी भणादि । [भर्तृदारिके ! अहं नलिनिका । सोपानशब्देन खलु भर्तृदारिक्या विज्ञातम् । भर्तृदारिके ! भट्टिनी भणति ।]

कुरङ्गी—किं सि । [किमिति ।]

नलिनिका—(कर्णे) एवं विअ । [एवमिव ।]

अभूतपूर्वः—पूर्वं कदाप्यजातः । सुमनोवर्णकम्—पुष्पमाल्यम् ।

सोपानशब्देन—सोपानोपरि मदीयपादनिपातेन जायमानेन शब्देन ।

कुरङ्गी—यह कौन सा अपूर्व रोग है जिसकी चिन्ता से मैं पागल होती जा रही हूँ । मुझे पुष्पमाल्य अच्छा नहीं लगता है, लोगों से मिलना-जुलना नहीं आता, यह तो नितान्त कष्टकर होतेहुए भी मनोहर है । (साँस छोड़कर) नलिनिके, यह क्या बात है ?

मागधिका—राजकुमारी, मैं मागधिका हूँ ।

विलासिनी—राजकुमारी, मैं विलासिनी हूँ ।

नलिनिका—(समीप जाकर) राजकुमारी मैं हूँ नलिनिका, सोदी के शब्द से आपने जान लिया । महारानी ने कहा है :—

कुरङ्गी—क्या कहा है ?

नलिनिका—(कान में) यही कहा है ।

कुरङ्गी—हैं हीन चारित्त । [हं हीनं चारित्रम् ।] :

नलिनिका—जं सम्भावणीओ एसो । जं सो एव सो । ननु संभावनीव
एयः । ननु स एव सः ।]

कुरङ्गी—णलिणिए ! संवाहेहि मं । [नलिनिके [संवाहय-माम् ।] :

नलिनिका—जं भट्टिदरिआ आणवेदि । [यद् भट्टदारिका ज्ञापयति ।]

विलासिनी—णलिणिए ! विवाहो कदा भविस्सदि । [नलिनिके !
विवाहः कदा भविष्यति ।]

(नेपथ्ये)

अथ :

नलिनिका—चिरं जीव ।

(नेपथ्ये)

राजपुरुषाः ! अमात्यः प्रस्थित इति कश्चिदमृत्युमृत्युः कन्यापुररक्ष-
णार्थं नाभ्यागतः । तद् यथेष्टं भवतु । तावद्दहं श्वो राज्ञो निवेदयिष्यामि ।

विलासिनी—हला णलिणिए ! किं भणितं । [हला नलिनिके ! किं
भणितम् ।]

संभावनीयः—आदरेण ग्रहणीयः ।

संवाहय—धारय ।

कुरङ्गी—हाय, चारित्रिकपतन हो गया ।

नलिनिका—ऐसा मत सोचिये । निश्चय ही वह वही है ।

कुरङ्गी—नलिनिके, एकद ले मुझे ।

नलिनिका—राजकुमारी की जो आज्ञा ।

विलासिनी—नलिनिके, विवाह कब होगा ।

(नेपथ्य में)

आज्ञा ।

नलिनिका—चिरकाल तक जीती रहो ।

(नेपथ्य में)

राजपुरुषो, अमात्य चले गये हैं अतः कोई भी अमात्य का मृत्यु कन्यान्तपुर
की रक्षा करने नहीं आया है । जो होता है होवे । कल मैं महाराज से निवेदन
करूंगा ।

विलासिनी—सखी नलिनिके, क्या कहा ?

नलिनिका—जदा सो भट्टिद्वारओ पविसदि, तदा होदि विवाहो ।
[जदा स भट्टिद्वारक प्रविशति, तदा भवति विवाहः ।]

विलासिनी—अविग्वेण पविसदु । [अविग्वेन प्रविशदु ।]

नलिनिका—एवं होदु । [एवं भवतु]

मागधिका—हला ! एहि चट्त्साले उपविसामो । [हला ! एहि
चतुश्शाले उपविशामः ।]

विलासिनी—एवं होदु । गदप्पामो पओसो । आरुढा जोह्वा । [एवं
भवतु । गतप्रायः प्रदोषः । आरुढा ज्योत्स्ना ।]

नलिनिका—हता ! मम वि अत्थरं अत्थरेहि । हला ! ममाम्पास्त-
रमात्तु ।]

मागधिका—अत्थि अवआसो । सेवेहि भट्टिद्वारिअं, जाव णिदुं
लभदि । [अस्त्यवकाशः । सेवस्व भट्टिद्वारिअं, यावच्चिदां लभते ।]

नलिनिका—एवं होदु । [एवं भवतु ।]

(उभे निष्क्रान्ते ।)

(ततः प्रविशति खड्गहस्तधोरक्षेण रज्जुहस्तोऽविमारकः) - -

गतप्रायः—व्यतीतकल्पः । आरुढा—प्रकर्षगता ।

आस्तरमात्तु—शयनीयं रचय ।

नलिनिका—जमी वह राजकुमार प्रवेश करेंगे, तब विवाह होगा ।

विलासिनी—निर्विघ्नभावसे प्रवेश करें ।

नलिनिका—ऐसा ही हो ।

मागधिका—सखी, चलो चतुश्शाल में चटकर बैठें ।

विलासिनी—यहीं होवे, प्रदोष बीत गया, चन्द्रिका फैल रही है । -

नलिनिका—सखी, मेरा द्विस्तर नी लगा दे । - - - - -

मागधिका—जवकाश तो है । राजकुमारी की सेवा कर जब तक वह सो
जहीं जाती । - - - - -

नलिनिका—यही हो । - - - - -

(दोनों का प्रस्थान)

(इसके बाद खड्ग तथा रस्ती हाथ में लिये मोरदेहदारी अविमारक का प्रवेश)

अविमारकः—(सविमर्शम्) भोः ! कष्टं तारुण्यं नाम । कुतः,

रागं विजृम्भयति संश्रयते प्रमादं

दोषान् न चिन्तयति साहसमभ्युपैति ।

स्वच्छन्दतो व्रजति नेच्छति नीतिमार्गं

बुद्धिं शुभां सुविदुषामवशीकरोति ॥ १ ॥

कथमात्माधीनेष्वर्थेषु मन्दीभवामि । इह हि,

नगरपरिचितोऽहं रक्षिणो ज्ञातसारा-

स्तिमिरगहनभीमं वर्तते चार्धरात्रम् ।

कष्टं तारुण्यं नाम—यौवनं नाम नितान्तकष्टकरं भवति ।

रागमिति—रागं कस्मिंश्चिदपि विषये समासङ्गं विजृम्भयति वर्द्धयति,

प्रमादम् असावधानताम् संश्रयते समाश्रयति, दोषान् भाविनोऽनर्थान् न चिन्तयति

न विभावयति, साहसम् हठप्रवृत्तिम् अभ्युपैति अङ्गीकरोति, स्वच्छन्दतः स्वेच्छा-

नुसारम् व्रजति आचरति, नीतिमार्गम् शान्तोपदिष्टं पन्थानम् नेच्छति न

कामयते, सुविदुषाम् शान्त्राण्यधीतवताम् (अपि) शुभाम् बुद्धिम् अवशीकरोति

स्वतन्त्रविचाराभ्यां करोति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

आत्माधीनेषु—स्वसाध्येषु । अर्थेषु-कार्येषु । मन्दीभवामि—अकृतो-

त्साहो भवामि ।

नगरेति—अहं नगरपरिचितः समस्तमपि ग्रामं परिचिनोमि, रक्षिणः—

राज्ञोऽन्तःपुरस्य रक्षणेऽधिकृताः ज्ञातसाराः अवगतसामर्थ्याः, इदम् च

अर्धरात्रम् तिमिरेण अन्धकारेण गहनं भयङ्करं भीमं भीषणञ्च वर्तते विद्यते,

अविमारक—राग वढ़ाता है, असावधानता को प्रश्रय प्रदान करता है, दोषों

की चिन्ता नहीं रखता तथा साहस ग्रहण करता है । स्वच्छन्दता अपनाता है

नीतिमार्ग नहीं चाहता है, विद्वानों की कल्याणिनी बुद्धि को भी विवश कर

देती है ॥ १ ॥

स्वाधीन विषय में भी मन्दता क्यों अपनाऊँगा ? यहाँ पर—

मुझे नगर का परिचय है, रक्षकों के बलको मैं जानता हूँ, अन्धकारपूर्ण तथा

भीषण यह अर्धरात्रि का समय है । तलवार मेरी सहायिका है, आत्मा निश्चित-

असिरपि सुसहायो निश्चितश्चान्तरात्मा

किमिह बहुविचारैः को मया दुष्करोऽर्थः ॥ २ ॥

अहो अर्धरात्रस्य प्रतिभयता । सम्प्रति हि,

गर्भस्था इव मोहमभ्युपगताः सर्वाः प्रजा निद्रया

प्रासादाः सुखसुप्तनीरवजना ध्यानं प्रविष्टा इव ।

प्रप्रस्ता इव सञ्चितेन तमसा स्पर्शानुमेया नगा

अन्तर्धानमिवोपयाति सकलं प्रच्छन्नरूपं जगत् ॥ ३ ॥

मदीयः अग्निः खड्गः अपि सुसहायः साधुसहायताकरः, अन्तरात्मा च निश्चितः निर्धारितकरणीयः, इह अस्मिन् समये बहुविचारैः नानाविधैर्विचारैः किम् नास्ति किमपि विचारैः फलम्, मया कः अर्थः दुष्करः सर्वोऽप्यर्थः साधयितुं शक्यः, अस्यां स्थितौ साधयितुं शक्ये कार्ये मन्दप्रवृत्तिक्ता नोपयुक्त्यर्थः । मालिनीवृत्तं 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

प्रतिभयता—भीषणता ।

गर्भस्था इति—सर्वाः प्रजाः अखिली लोकः गर्भस्था इव जननीजठरस्थिता इव निद्रया मोहमभ्युपगताः अज्ञानं प्राप्ताः, सर्वोऽपि लोकः निद्रानिलीनः सन् गर्भस्थ इव सुगन्धो जात इत्यर्थः । सुखसुप्ताः नीरवा जना यत्र तादृशाः प्रासादाः राजगृहाः ध्यानं प्रविष्टाः कृतध्याना इव सर्वेषु सुप्ततया नीरवेषु सत्सु प्रासादा ध्यानमिवाधाय मूढीभूता जाता इत्यर्थः । सञ्चितेन पुञ्जीभूतेन तमसा अन्धकारेण प्रप्रस्ताः क्वलीकृता इव नगा वृक्षाः स्पर्शानुमेयाः स्पर्शमात्रज्ञेयसत्त्वा जाता इत्यर्थः । तदित्यं सकलमपि स्यावरजसमात्मकं जगत् विश्वम् अन्तर्धानम् तिरोधानमिव उपयाति सकलमपि विश्वं तमस्यन्तर्हितमिव निलीय स्थितमित्याशयः ।

कर्त्तव्य है, फिर इस प्रसङ्ग में विचार क्या करना है, मेरे लिये दुष्कर हो क्या है ॥ २ ॥

अहो, अर्धरात्रि का समय कितना भयङ्कर है । इस समय सारी जनता गर्भस्थ शिशु की तरह निद्रा से सुगन्ध हो रही है, प्रासाद पर सभी लोक सुख से सो रहे हैं मानो प्रासाद ध्यानमग्न हों । अन्धकार में दूबे वृक्षों का ज्ञान स्पर्शहेतुक अनुमान मात्र से होता है, इस जगत् का रूप छिप गया है मानो वह अन्तर्धान प्राप्त हो रहा हो ॥ ३ ॥

अद्यैव खलु वर्तते कालरात्रिः ।

तिमिरमिव वहन्ति मार्गनद्यः

पुलिननिभाः प्रतिभान्ति हर्म्यमालाः ।

तमसि दश दिशो निमग्नरूपाः

प्लवतरणीय इवायमन्धकारः ॥ ४ ॥

(परिक्रम्य कर्णं दत्त्वा) अये गान्धर्वध्वनिरिव श्रूयते । को नु खल्वयं सर्वकालसुखी पुरुषः कान्तया सह गान्धर्वमनुभवति । व्यक्तं स्वयं वीणां वादयति । कुतः,

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्, 'सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति तल्लक्षणम् ॥ ३ ॥

तिमिरमिवेति—मार्गनद्यः मार्गा एव नद्यः वर्त्मरूपा नद्यः तिमिरं जलस्थाने वहन्ति प्रवाहयन्ति, सर्वोऽपि मार्गचयोऽन्धकारव्याप्त इत्यर्थः, इमाश्च हर्म्यमालाः पुलिननिभाः तटसदृशाः प्रतिभान्ति, सर्वेऽपि गृहा मार्गरूपनद्यास्तटभूमय इव भासन्त इत्यर्थः । तमसि अन्धकारे निमग्नरूपाः निलीनस्वरूपा दशापि दिशः प्राच्यादयो दिग्बिभागाः जाता इति शेषः । (एवमतिगाढोऽयमन्धकारः) प्लवतरणीयः नावा तार्य इव बिभातीति शेषः । पुष्पिताम्रावृत्तम् ॥ ४ ॥

गान्धर्वध्वनिः—गीतवादित्रशब्दः । सर्वकालसुखी—सततानन्दी । गान्धर्वमनुभवति गीतवादित्रविनोदेनात्मानं विनोदयति । स्वयं वीणां वादयति—पुरुष एवाधुना वीणां वादयतीति स्फुटम्, तत्र युक्तिं वक्ष्यति—

आज ही काल रात्रि है,

मार्गस्थित नदियों में अन्धकार प्रवाहित हो रहा है, मकान नदी-तट के समान प्रतीत हो रहे हैं, दश दिशाएँ अन्धकार में लीन हो रही हैं, और अन्धकार इतना गाढ़ा है जैसे इसे नाव से पार करना पड़ेगा ॥ ४ ॥

(चलकर, कान देकर) अहा, गीत की ध्वनि सुनाई पड़ रही है, कौन यह सर्वकाल-सुखी पुरुष है जो अपनी प्रिया के साथ गीत का आनन्द ले रहा है । स्पष्ट है कि वह स्वयं वीणा बजा रहा है । क्योंकि :—

उच्चं हर्म्यं सन्निरुद्धाश्च जालाः

स्तन्त्रीनादः श्रूयते सानुनादम् ।

बाह्यस्थानं व्यक्तमेवं प्रयोक्तुं

किं सामर्थ्यं स्त्रीकराग्राङ्गुलीनाम् ॥ ५ ॥

गीतं तु पुनः स्त्रियाः । इह हि,

तानस्तु मन्दो विशदप्रवृत्तो

जातश्च नादो मुखनासिकेन ।

स्थूलोऽपि हेतुः करतालनादः

उच्चमिति—हर्म्यम् भवनम् उच्चम् उन्नतम्, जालाः गवाक्षाश्च सन्निरुद्धाः पिहिताः, तन्त्रीनादः वीणाशब्दश्च सानुनादम् सप्रतिशब्दं श्रूयते, बाह्यस्थानम् परश्रवणगोचरतायोग्यम् ध्वनिगततारत्वमन्दत्वादिकम् व्यक्तम् स्फुटम्, एवं प्रयोक्तुम् इत्थं वीणां वादयितुं स्त्रीकराग्राङ्गुलीनां वनिताहस्तस्याङ्गुलीनाम् किं सामर्थ्यम् कुतो बलम् ? उच्चे पिहितसकलगवाक्षे च हर्म्ये वाद्यमानाया वीणायाः सप्रतिध्वनिर्ध्वनिरिहाकर्ण्यते, तत्रापि तारत्वादिस्फुटं प्रतीयते, नेत्यं स्त्रीकराग्राङ्गुलिः वीणां वादयितुं क्षमते तदपेक्षितसामर्थ्यस्य तत्राभावादिति पुरुष-एव वीणां वादयत्ययं यः शब्दो मयाऽऽकर्ण्यत इत्याशयः । शालिनीवृत्तम्—‘मातौ गौचेच्छालिनं वेदलोकैः’ इति तल्लक्षणम् ॥ ५ ॥

गीतं तु पुनः स्त्रियाः—तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः, वीणां पुरुषो वादयति, गायति तु स्त्री, इति भावः, तत्र कारणमग्रिमश्लोकेन वक्ष्यति ।

तानस्त्विति—विशदप्रवृत्तः स्फुटमारब्धः तानः लयप्रकाशनप्रकारः मन्दः अनतिस्थूलः, नादश्च मुखनासिकेन मुखसहितया नासिकया जातः, एतेन माधुर्यं व्यञ्जितम् । स्थूलः दीर्घः अपि करतालनादः सद्रलयस्वनेन करभूषणध्वनिना हेतुः

मकान ऊँचा है, खिड़कियाँ बन्द हैं, प्रतिध्वनि के साथ वीणा का शब्द सुनाई पड़ रहा है, इस वीणा-ध्वनि में बाह्य स्थान स्फुट है, इस तरह वीणा बजाने की शक्ति स्त्री की अङ्गुलियों में कहाँ से आ सकती है ? ॥ ५ ॥

गीत स्त्री का ही है, इसमें—

तानमन्द है परन्तु स्पष्ट है, मुख नासिका के मिलित प्रयत्न से नाद पैदा

सञ्जायते सद्वलयस्वनेन ॥ ६ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य) हहह अयमपरः कः क्रुद्धां कान्तां प्रसादयति । महान् खल्वस्यापराधः, येनेयमस्यां वेलायामपि न प्रसीदति । अथवा प्रसन्ना खल्वियं व्यपदेशमिच्छति । कुतः,

वाष्पोपरुद्धजडगद्गदजिह्वकण्ठं

काऽहं तवेत्यसकलं प्रणयाद् वदन्ती ।

सद्भावतः प्रियवशं समुपागतापि

स्त्रीभावतः प्रवदति प्रतिकूलमेव ॥ ७ ॥

स्त्रिया एव गायकतेतिप्रत्यये कारणं संजायते । करतालध्वनौ दीर्घतरेऽपि वलय-
ध्वनिरेव माधुर्यमवतार्य स्त्रिया एव गायकत्वमिति प्रत्ययं द्रढयतीत्यर्थः । इन्द्र-
वज्रावृत्तम्, 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति च तल्लक्षणम् ॥ ६ ॥

क्रुद्धाम्-कुपिताम् । कान्ताम्-स्त्रियम् । प्रसादयति-अनुकूलयति । अस्य-
पुरुषस्य । वेलायाम्-समये । व्यपदेशमिच्छति-किमपि व्याजं कृत्वा स्वं
प्रसादं प्रकटयितुमिच्छति, येन लाघवं न प्रकाशितं स्यात् ।

वाष्पोपरुद्धेति—वाष्पेण अश्रुणा उपरुद्धः आकीर्णः जडः गद्गदः श्लथ-
वाक्प्रवृत्तिः जिह्वः कुटिलश्च कण्ठो यत्र तत्तथा तव का अहम् इति असकलं
समस्तं वर्णमनुच्चार्य वदन्ती व्याहरन्ती सद्भावतः सौजन्यवशात् प्रियवशं
समुपागताऽपि प्रियेऽनुरक्तापि स्त्रीभावतः स्त्रीत्ववशात् प्रतिकूलमेव वदति
विरुद्धेव व्याहरति । अयमाशयः—वाष्पेण रुद्धः कण्ठः गद्गदो जातस्तेन कण्ठेन

हुआ है, स्थूल करताल वलय के शब्द के साथ होता है, (इसी से यह गीत
स्त्री का है यह सिद्ध है) ॥ ६ ॥

(चलकर तथा देखकर) हहह !! यह कौन अपनी मानिनी स्त्री को मना
रहा है, मालूम पड़ता है—इसने बहुत बड़ा अपराध किया है, जिससे यह स्त्री
इस समय भी नहीं मान रही है । अथवा—यह कुपित नहीं रह गई है, केवल
प्रसन्नता व्यक्त करने के लिये वहाना ढूँढ़ रही है । क्योंकि—

उसका कण्ठ वाष्प से उपरुद्ध, जड़ तथा गद्गद हो रहा है, वह मैं तुम्हारी
कौन होती हूँ ऐसा कह रही है, सद्भावना के कारण वह प्रियतम के समीप
आकर भी स्त्री स्वभाव से प्रतिकूल ही बोल रही है ॥ ७ ॥

को नु खल्वयं पत्नी भैरवस्वरः । आ उलूकः खल्वयम् । कथं हसित-
मनेन । उलूकस्वरश्रवणभीतया कान्तया परिष्वक्तः खल्वयं तपस्वी ।
सदृशं वयसः । किं परव्यापारवीक्षणम् । साधयामस्तावत् । (परिक्रम्य)
को नु खल्वयमस्मिन् नगरापणालिन्दे सशङ्कितमतिस्निग्धं च
सम्भाषते । अस्मत्सब्रह्मचारी खल्वयं तपस्वी ।

सम्पीड्यते परिजनेन शनैर्वदेति

संविशवद् भवति भूषणनिस्वनेन ।

सङ्गं वदत्यसुखदं मदनाभिभूतः

सङ्केतमिच्छति च नेच्छति चाभिगन्तुम् ॥ ८ ॥

यद्यपि काऽहं तव इति व्याहरति, परं तस्या हृदयमनुकूलतां गतमयापि त्रो-
भावाद् वक्रामेव गिरमुच्चारयति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

भैरवस्वरः—कठोरशब्दकर्ता । परिष्वक्तः—आलिङ्गितः । सदृशं वयसः—
अवस्थाऽनुकूलम् । किं परव्यापारवीक्षणम्—अयुक्तं परकीयरहस्यनिरीक्षणम् ।
साधयामः—गच्छामः । नगरापणालिन्दे—नगरापणस्य बहिर्भागे । सशङ्कितम्
समयम् । अतिस्निग्धम्—मन्दं मधुरञ्च । अस्मत्सब्रह्मचारी—मया तुल्यः ।

सम्पीड्यते इति—परिजनेन परिवारक्वर्गेण शनैर्वद् मन्दमभिधेहीति
सम्पीड्यते बलवदंशुरुध्यते, भूषणनिस्वनेन कामिनीधृतालङ्कारशब्देन श्रुतमात्रेण
संविशवद् भवति उद्विग्न इव जायते । सङ्गम् नायिकासंयोगम् असुखदम् अहित-
जनकं वदति, अथ च मदनाभिभूतः कामपीडितः सन् सङ्केतम् प्रियतमासङ्गतये
कल्पितं स्थानविशेषम् इच्छति, परन्तु अभिगन्तुम् तत्र सङ्केते गन्तुं नेच्छति ।

भीषण स्वभाव वाला यह कौन सा पत्नी है ? अरे यह तो उलूक है । यह
हँस क्यों रहा है । उलूक के स्वर को सुनकर डरी हुई यह नायिका अपने प्रिय-
तम का आलिङ्गन कर रही है । (चलकर) यह कौन नगरापण के अलिन्द पर
सशङ्क तथा स्निग्ध भाषण कर रहा है । यह तपस्वी तो हमारे समान ही है ।

परिजन इसे दबाता है कि धीरे से बोलो । यह भूषण की आवाज सुनकर
उद्विग्न हो जाता है, इसे सङ्ग में असुख प्रतीत होता है, तथापि कामवश हो
कर सङ्केत की कामना करता है, फिर भी आगे बढ़ना नहीं चाहता है ॥ ८ ॥

(परिक्रम्य) अये ज्योत्स्ना । नैपा ज्योत्स्ना, उभयपङ्क्तिगतानां प्रासादानां गवाक्षान्तरगता दीपप्रभैषा । इह खलु प्रयत्नादात्मा रक्षितव्यः । अये अयं तु तस्करः । एष हि,

दृढपरिकरबन्धदृष्टचित्तः

परगृहवादनिविष्टदृष्टिचेष्टः ।

द्रुतगतिरपि दीपिकावल्लोकी

भवति च पादनिपातनादभीरुः ॥ ९ ॥

कस्यचिद् भीरोः कामुकस्य वर्णनमिदम् । स हि परिचारकेण मन्दं वक्तुमुप-
दिश्यते, काम्यमानवनिताघृतभूषणशब्दे श्रुते कामप्युद्विग्नतामिव धारयति,
पुनश्च परकीयनायिकासङ्गमसुखोदकं मत्वा ततो निवृत्तिं कामयते, मदनपीडितश्च
भूत्वा सङ्केतं कल्पयति, नच तत्र प्रविष्टो भवति, स्वभावभीरुत्वादित्यर्थः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

ज्योत्स्ना-चन्द्रप्रकाशः । उभयपङ्क्तिगतानाम्—मार्गस्योभयोः पार्श्वयोः
स्थितानाम् । प्रासादानाम्—राजगृहाणाम् । गवाक्षान्तरगता—जालमार्गा-
न्निष्क्रामन्ती । रक्षितव्यः—गोपनीयः । तस्करः—चौरः ।

दृढपरिकरेति—दृढस्य परिकरस्य बन्धेन दृष्टं प्रसन्नं चित्तं यस्य
तादृशः, अथ परगृहवादे अन्यदीयगृहे जायमाने वार्त्तालापे निविष्टा लग्ना दृष्टि-
श्चेष्टा च यस्य तादृशः, द्रुतगतिः शीघ्रगामी अपि दीपिकावल्लोकी प्रकाशद्रष्टा
सन् पादनिपातनात् चरणन्यासं कृत्वा अभीरुः मयरहितः भवति । दृढं परिकरं
दृष्ट्वा प्रसीदति, परगृहे जायमानां वार्त्तामाकर्ष्य तत्र साध्यानां दृशं निक्षिपति,
द्रुतं गच्छति, दीपिकां दृष्ट्वापि पादन्यासान्न निवर्त्तते, तदयं चौरलक्षणयोगि-
त्वाच्चौर एव संभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(चलकर) अरे यह चाँदनी है । नहीं यह चाँदनी नहीं है । यह तो दोनों
पक्षियों में वर्त्तमान भवनों की खिड़कियों से निकली दीप की प्रभा है । इसमें
यत्नपूर्वक अपनी रक्षा करनी है । अरे, यह तो चोर है, यहः—

परिकर बाँधकर इसके हृदय को बड़ा आनन्द मिल रहा है, दूसरों के घर
की यात सुनने-देखने में इसकी नजर लगी रहती है, शीघ्र चलता है, फिर भी
दीप देख कर भी निर्भय भाव से पैर बढ़ा रहा है ॥ ९ ॥

हन्त परिहरिष्याम्येनम् । (एकान्ते स्थितः) गतो नृशंसः । वयमपि
तावत् प्रतिष्ठामहे । (परिक्रम्य) अये रक्षिणः खल्वेते । किन्तु खल्विदानीं
करिष्ये । भवतु दृष्टम् । इमां शृङ्गाटकस्यां विटसभां प्रविशामि ।
(विटद्वयं स्थित्वा)

आरक्षिणां तु विमुखं मितचिक्रमाणां

मामभ्युपेत्य हस्ततीव्रममैष खड्गः ।

नैते तु रक्षिपुरुषा मम भारभृता

मत्कार्यसाधनपराऽर्हामिह प्रविष्टः ॥ १० ॥

गता रक्षिणः । के रक्षन्ति रक्षितात्मानम् ।

परिहरिष्यामि—वर्जयिष्यामि । नृशंसः—कूटकर्मा । प्रतिष्ठामहे—गच्छामः ।
शृङ्गाटकस्याम्—चतुष्पथे वर्तमानाम् । विटसभां—विटानामुपवेशनस्थानं
निरिच्छाम् ।

आरक्षिणामिति—मितचिक्रमाणाम् परिमितपराक्रमशालिनां स्वल्प-
सामर्थ्यानाम् आरक्षिणाम् कन्यान्तःपुररक्षिणाम् विमुखं पराहमुखम् नाम्
अभ्युपेत्य अवगम्य एषः प्रबली मन खड्गः मां हस्ततीव्रं मनोपहासमिव करोति ।
तु किन्तु एते रक्षिपुरुषाः मम भारभृताः विघ्नस्वल्पाः न, अहम् इह मत्कार्य-
साधनपराः प्रविष्टः आयातः, अतो मम कार्ये प्रतिबन्धमनाचरतानेषां रक्षिणां
वधो मया स्वपराक्रमप्रकटनमात्रमुद्दिश्य नैव कर्तव्य इत्याशयः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ १० ॥

बच्छा, इसे बचा जाऊंगा । (एकान्त में नड़ा हो जाता है) चला गया यह
कूट । अब मैं भी जाता हूँ । (चलकर) अरे यह तो रक्षक हैं, अब क्या करूँगा,
बच्छा, देख लिया, इसी घोरारहे पर की विटसभा में पैठ जाता हूँ (लौबकर
—हा हा कर)

सुखे इन साधारण पराक्रम वाले रक्षकों से विमुख होते देख नेता यह खट्ट
सुखे हँस रहा है, परन्तु यह रक्षक मेरे भार तो हैं नहीं, मैंने तो अपना काम
निकालने के लिये यहाँ प्रवेश किया है ॥ १० ॥

रक्षक चले गये, जो अपनी रक्षा खुद करते हैं उनकी रक्षा कौन करेगा ?

अवहुपुरुषपक्षमेत्य शौर्यं

निशि विचरन्ति सरागलोभमोहाः ।

इह तु पुरुषकारसारसाक्षी

बहुविषमश्च सुखश्च रात्रिचारः ॥ ११ ॥

एतद् राजकुलम् । अहो स्थिरत्वमुच्छ्रितत्वं प्राकारस्य । इह खलु प्रयुज्यते पुरुषाणां कट्याबन्धः । अथवा प्रविष्ट एवाहं चिन्तयितव्यः, यदि स्थिराः कपिशोर्पकाः । इह स्थित्वा रज्जुं प्रक्षिपामि । नमः प्रजापतये । नमः सर्वसिद्धेभ्यः । प्रसीदन्तु बलिशम्बरमहाकालाः । विजृम्भतां रात्रिः । वर्धतां निद्रा । अनुमन्यतां पद्मा । लयं गताः सर्वविघ्ना

रक्षितात्मानम्—स्वत्राणसमर्थम्, सर्वो हि स्वरक्षणाधिकारीत्यर्थः ।

अवहुपुरुषेति—अवहुपुरुषपक्षम्—बहुभिः पुरुषैरनाश्रीयमाणपक्षम् अन्यैर-कृतसाहाय्यम् शौर्यम् पराक्रमशालित्वम् एतस्य प्राप्य सरागलोभमोहाः रागेण लोभेन मोहेन चोपेताः निशि विचरन्ति रात्रौ संचरन्ति । इह राजप्रासादे तु पुरुषकारस्य पौरुषातिशयस्य साक्षो प्रपापकः रात्रिचारः बहुविषमः नितान्तकष्टसाध्यः सुखश्च अनायाससाध्यश्च अस्तीति शेषः । अन्यत्र चौरा अन्यकृतां सहा ताम् अनपेक्षमाणा अपि रागलोभमोहादिना निशि प्रचरन्ति अत्र राजान्तःपुरे तु पौरुषमाधाय यदि प्रचर्यते तदा द्वयी गतिः सति भाग्योदये अवलेशं सञ्चर्यते, सति च विपर्यये विपत्तिरपि लभ्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

राजकुलम्—राजप्रासादः । उच्छ्रितत्वम्—उन्नतत्वम् । प्राकारस्य—परितोरक्षार्थं कृतस्य कुड्यस्य । कट्याबन्धः—परिकरबन्धनम् । कपिशोर्पकः—कपिशोर्पाकारमिट्टिकादिनिर्मितमुन्नतं स्थानम् । बलिशम्बरमहाकालाः—स्तेय-

अल्पजनलभ्य पौरुष लेकर राग-लोभ-मोह वाले रात में घूमा करते हैं । रात में घूमना सुखप्रद, खतरे से भरा, तथा पौरुष का साक्षी हुआ करता है ॥ ११ ॥

यही तो है राजकुल । अहा प्राकार कितने ऊँचे और दृढ़ हैं । यहीं पुरुषों को परिकर बाँधना होता है । अथवा मैं तो प्रविष्ट ही हूँ । यदि यह कंगूरे स्थिर हैं तो इन्हीं पर रस्सी फेंकता हूँ । प्रजापति को नमस्कार । बलि, शम्बर तथा महाकाल मुझपर प्रसन्न हों । सभी सिद्धों को नमस्कार करता हूँ । रात बड़े,

भवन्तु । हताः परिपन्थिका भवन्तु । जयतु भगवती कात्यायनी ।
(रज्जुं भिप्त्वा) हन्त बद्धः कर्कटकरज्जा कपिशोषकः । अहो भवित-
व्यस्य प्रभावः । एकेनैव रूपेण सुसंस्तकां रज्जुं कार्यसिद्धिमिव पश्यामि ।
अहो बलवान् हि भगवान् प्रजापतिः । कुतः,

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः

को वा न सिध्यति ममेति करोति कार्यम् ।

यत्नैः शुभैः पुरुषता भवतीह नृणां

दैवं विधानमनुगच्छति कार्यसिद्धिः ॥ १२ ॥

शास्त्रसिद्धाः । अनुमन्यताम् अनुहां करोतु । परिपन्थिकाः—शत्रवः । नवि-
तव्यस्य प्रभावः भवितव्यतायाः सामर्थ्यातिशयः । सुसंस्तकाम्—दृढं लग्नाम् ।
कार्यसिद्धिम् इव एकेनैव रूपेण यत्कपिशोषके लग्ना रज्जुस्तन्मन्ये कार्यं
सिद्धमिवेत्यर्थः ।

यत्ने कृत इति—यत्ने कृते यथाशक्ति प्रयासे कृते सति यदि कार्यं न
सिध्यति विपद्यते तदाऽत्र कर्तुः को दोषः, नहि कोऽपीत्यर्थः । को वा पुरुषः नम
न सिध्यति नम कार्यं सिद्धिर्न जायताम् इति शयं करोति नहि कोऽपि
असिद्धिमभिलष्य कर्मरमते, सर्वस्यापि सिद्धिरेवामिलष्यमाणा भवतीत्यर्थः ।
इह शुभैः यत्नैः अनुरूपैः प्रयासैः नृणां पुरुषता भवति पुरुषाः पौरुषपदं लभन्ते
एतावदेव पुरुषस्य कार्यं यदसौ प्रयासमनुसृतं विदधीतेत्यर्थः, कार्यसिद्धिस्तु पुनः
दैवं विधानमनुगच्छति कार्यं नु भाग्यवशादेव सिध्यति इत्यर्थः ॥ १२ ॥

नांद गाढ़ी हो, लक्ष्मी जनुकूल रहें, सभी विघ्नों का लय हो । मेरे शत्रु निहत
हों । जय हो भगवती दुर्गा की । (रस्ती फेंक कर) वहा, रस्ती से कंगूरा बंध
गया । अहा, भवितव्यता का क्या प्रभाव है ।

एक ही बार फेंकने से रस्ती फँस गई, इससे पता चलता है कि कार्य बन
जायगा भगवान् प्रजापति सामर्थ्यशाली हैं । क्यों कि—

यत्न करने पर भी यदि कार्य नहीं सिद्ध हो तो इसमें किसका दोष है ?
कौन नहीं चाहता कि मेरे कार्य सिद्ध हों । अच्छे प्रयत्नों से पुरुषों की पुरुषता
सिद्ध होती है । कार्य की सिद्धि तो भाग्य के विधान पर अवलम्बित है ॥ १२ ॥

भवतु रज्जुमवलम्ब्यारोहामि । (आरुह्य दृष्ट्वा) अहो राजकुलस्य श्रीः ।

विपुलमपि मितोपमं विभागा-

त्रिविडमिवाभ्युदितं क्रमोच्छ्रयेण ।

नृपभवनमिदं सहस्र्यमालं

जिगमिषतीव नभो वसुन्धरायाः ॥ १३ ॥

इह तु न स्थातव्यम् । अट्टालप्रतोलीन्द्रपथेभ्यः सर्वविन्ना भवन्ति । भवतु अनयैव रज्ज्वावतरिष्यामि । (श्रवतीर्य) क नु खल्विदानीं रज्जुं प्रच्छादयामि । (विचिन्त्य) भवतु दृष्टम् । अस्यां हस्तिशालायां पार्शं छित्त्वा क्षिपामि । (प्रक्षिपति । परिक्रम्य)

विपुलमपीति—विपुलम् विशालमपि विभागात् तत्तद्विभागवशतः मितोपमम् सीमितमिव, क्रमोच्छ्रयेण क्रमोन्नत्या निविडं घनमिवाभ्युदितम् सर्वत्र दृढसंयोगमिव प्रतीयमानम्, इदं सहस्र्यमालम् सप्रासादपरम्परं नृपभवनम् वसुन्धरायाः विहाय धरणीं नभः जिगमिषतीव गन्तुमिच्छतीव । विशालमपि नृपभवनं विभक्ततया परिमितमिव प्रतीयते, क्रमोन्नततया दृढवन्धनमिव च भासते, तन्मन्ये इदं नृपभवनं धरां विहाय व्योम्नीवोद्धीय गन्तुमिच्छतीत्यर्थः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥ १३ ॥

अट्टालम्—गृहोपरितनो भागः, प्रतोली-रथ्या । **इन्द्रपथः**—प्रधानमार्गः । **श्रवतरिष्यामि**—अधो गमिष्यामि । **पार्शं छित्त्वा**—वन्धनं विघटय्य ।

अस्तु, रस्सी पकड़ कर चढ़ता हूँ । (चढ़कर तथा देखकर) अहा, राजकुल की कैसी शोभा है ?

विशाल होने पर विभागों में बँट जाने से यह राजकुल परिमित सा लगता है, क्रमशः उन्नत होते जाने के कारण घना सा लगता है, प्रासाद परम्परा से युक्त यह नृपभवन ऐसा लगता है मानो पृथ्वी से उठकर आकाश की ओर जा रहा हो ॥ १३ ॥

यहाँ नहीं ठहरना चाहिये । अट्टालिका, गली, तथा चौराहे से ही सारे विघ्न आते हैं । अस्तु, इसी रस्सी के सहारे उतरूँगा । (उतरकर) अब इस रस्सी को कहाँ छिपाऊँ ? (सोचकर) इस हस्तिशाला में गिरह खोल कर रख देता हूँ । (फेंकता है । चलकर)

कान्तासमीपमुपगम्य मनोभिलाषा-

हर्म्याविरोहणमतेर्मम का विशङ्का ।

संसक्तनालगतकण्टकमीतचेता-

स्वृष्णादितः क इह पुष्करिणीं जहाति ॥ १५ ॥

भवत्वारोहामि । (आरुह्य) इदं तयोक्तं जालयन्त्रम् । (विषादव्य-
प्रविश्यावलोक्य च) साधु कुन्तिभोज ! साधु । उत्प्रहसित इव भवने-
नानेन स्वर्गः । तथाहि,

हंसाः स्वपन्ति मणिरत्नशिलातलेषु

वैदूर्यमौक्तिककृताः सिकताप्रतानाः ।

यत्र लोकाः राजानं परयन्ति तद् गृहम् । काष्ठकर्मबहुलतया-नानाप्रकारककाष्ठ-
साध्यगवाक्षादि युक्ततया । समासत्रजालत्वान्—समीपस्थितगवाक्षत्वात् ।

कान्तासमीपमिति—मनोभिलाषात् स्नेहातिशयात् कान्तासमीपमुपगम्य
प्रियानिकटमागम्य हर्म्याविरोहणमतेः प्रमादारोहणात् मम का विशङ्का को वितर्कः ?
यद् नालगतं कण्टकं ततो भीतं चेतो यस्य स तयोक्तः कः पुष्करिणीं कमलिनीं
संसक्तं मित्तिं जहानि त्यजति, यथा नालगतकण्टकमयात्कमलिनीत्यागोऽनुचि-
तस्त्वर्थवत् नेहातिशयवशतः प्रियावासमासाद्य हर्म्यारोहणाद् भवमनुचितमित्यर्थः ।
दृष्टान्तोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

तयोक्तम्—वार्त्ताकथितम् । उत्प्रहसितः—निन्दितः ।

हंसाः स्वपन्तीति—मणिरत्नशिलातलेषु मणिमयशिलाशकलेषु हंसाः
तन्नामप्रथिताः पक्षिणः स्वपन्ति निद्रामुपमुञ्जते, सिकताप्रतानाः बालुकाराशयः
वैदूर्यमौक्तिककृताः वैदूर्यमणिभिः मौक्तिकैश्च विहिताः सन्तीति शेषः । स्तम्भाः

प्रियतमा के पास आकर प्रामाद पर चढ़ने में मुझे क्या शङ्का ? नाल में
वर्तमान कण्टक के भय से कौन आदमी नलिनी का त्याग करता है ? ॥ १५ ॥

अस्तु, चड़ना है । इसी जालयन्त्र के बारे में घात्री ने कहा था । (खोलकर
पैठकर और देखकर) साधु कुन्तिभोज, आपके इस भवन ने स्वर्ग को मान
कर दिया ।

मणिरत्नमय शिलालक्ष्णों पर हंस सो रहे हैं, यहाँ की बालुका वैदूर्य तय

अविमारकः—(दृष्ट्वा सानन्दम्) इयमियं सा । यत्र मम,

दृष्टिर्न तृप्यति परिष्वजतीव साङ्गं

बुद्धिस्त्वं व्रजति बोधयतीव सुताम् ।

रागोऽभिचोदयति सादयतीव चाङ्गं

दृष्ट्वा प्रसीदति विमुह्यति चान्तरात्मा ॥ १७ ॥

नलिनिका—(आत्मगतम्) एसो खु मअरं कामदेवो ओघो विथ उभयपक्षं पीडेइ । (प्रकाशम्) भट्टिदारअ ! अलङ्करीअहु सअणअलं [एष खलु भगवान् कामदेव ओघ इवोभयपक्षं पीडयति । भर्तृदारक ! अलंक्रयतां शयनतलम् ।]

अविमारकः—बाढम् । (उपविशति)

नलिनिका—भट्टिदारअ ! किं ओवोवेमि भट्टिदारिअं । [भर्तृदारक ! क्रियवबोधयामि भर्तृदारिकाम् ।]

दृष्टिर्न तृप्यतीति—दृष्टिर्मम नयनं न तृप्यति मन्तोषं न लभते, सा दृष्टिः अङ्गम् प्रियाशरीरावयवम् परिष्वजति आलिङ्गतीव । बुद्धिः त्वरां व्रजति शास्त्र-कारितां लभते, सुताम् प्रियाम् बोधयति जागरयति इव । रागः उत्कण्ठातिशयः अभिचोदयति प्रेरयति, अङ्गम् मर्त्यं शरीरावयवं च सादयति क्लेशयति, अन्तरात्मा च दृष्ट्वा प्रसीदति विमुह्यति मोहमाप्नोति च ॥ १७ ॥

अलङ्करोतु—स्वसंयोगेन भूषयतु ।

अविमारक—(देखकर, सानन्द) यही तों है वह, जिसमें—

मेरी आँख तृप्त नहीं हो रही है, अङ्गों का आलिङ्गन मा करती है, बुद्धि जलदी कर रही है, और सोती प्रिया को जगा रही है, उत्कण्ठा प्रचल हो रही है, अङ्ग सन्न हो रहे हैं, हृदयमे आत्मा प्रमत्त भी हो रही है और सुख भी हो रही है ॥ १७ ॥

नलिनिका—(स्मरन्) यह भगवान्, काम जलगामि की तरह दोनों तटों को पीड़ित कर रहे हैं । (प्रकट) राजकुमार, इस शयनतल को अलङ्कृत करें ।

अविमारक—अच्छा यान है । (बैठता है)

नलिनिका—राजकुमार, क्या राजकुमारी को जगा दें ।

अधिनारक—मद्रे ! अलनलं बालचापनेन । मयः ।

अहं द्वितेवो न सहसनेवो
नविश्व नूदा सुचिपानिलायत् ।

कानार्णवस्याद्य तु दृष्टपारं
वेकीडयतां मे सुखमक्षियुगम् ॥ १८ ॥

नलिनिका—जानामि जानामि मद्दिवारिश्चं जन्तरेण मद्दिवारलस्य
परिस्मृतं । [जानामि जानामि मद्दिवारिश्चं जन्तरेण मद्दिवारलस्य परिस्मृतं ।]

अधिनारक—अद्य सप्ततो मे परिस्मृतः ।

दुष्टी—(दुष्ट्या) इला ! किं निरुकोपेण मणिकं । [इला ! किं
निरुकोपेण मणिकं ।]

नलिनिका—मद्दिवारि ! मणिकं तु मय दृष्टं । [मद्दिवारि ! मणिकं
तु मय दृष्टं ।]

अहं द्वितेव इति—अहं द्वितेवः तदनन्तरं सहसनेव नः (मद्रे-
नैव कालेन द्विजं जनं निर्वाणामि) सुचिपानिलायत्—विशेषतः वन-
नम नति नूदा कर्तव्यावधारणसमया । अद्य सप्ततो द्विजदर्शनान्तर-
कानार्णवस्य कानोदये दृष्टपारं अन्तं जातव मे मय अक्षियुगं मेवद्वयं सुखं
वेकीडयतां वेकटु । विरात् द्विजं द्रष्टुं नवीनं नयनं अस्मत्सुखं
यदेच्छं मांताऽऽनानं सुखमक्षियुगम् ॥ १८ ॥

निरुकोपेण—निर्दोषेण ।

अधिनारक—मद्रे, लड़कपन नहीं करो, देहो :—

मेरे दो ही नेत्र हैं, मैं सहसनेव नहीं हूँ । फिर प्रतीका के कारण हमारी बुद्धि
मूढ़ हो रही है । कान-सागर के जन्तु को भाठ काड़े हमारी जीर्ण काष्ठ घटेच्छु
झोड़ा कर दें ॥ १८ ॥

नलिनिका—राजकुमारी के विधोष ने जार के परिस्मृत को भी जानती हूँ ।

अधिनारक—आज मेरा अन्न सार्पक हुआ ।

दुष्टी—(जाप कर) उस विद्वय ने क्या कहा ?

नलिनिका—राजकुमारी, वह तो मैंने पहले ही कह दिया था ।

अविमारकः—प्राप्तं खलु मया जीवितस्य फलं, येनेयमीदृशं मोहं गता ।

कुरङ्गी—(आत्मगतम्) हं परिबभूव्हि । (प्रकाशम्) हला ! किं मय भणितं । [हं परिब्रष्टास्मि ! हला किं मया भणितम् ।]

नलिनिका—भट्टिदारिण ! किञ्चि न मन्तिदं । [भर्तृदारिके ! किञ्चि न मन्त्रितम् ।]

अविमारकः—अयमस्या मोहविस्तरेण द्वितीयो मे मोहः ।

कुरङ्गी—णलिणिए ! चिरं खु उवविट्ठा । का वेला । [नलिनिके ! चिरं खलूपविष्टा । का वेला ।]

नलिनिका—संवुत्तं अंद्वरत्तं । [संवृत्तोऽर्धरात्रः ।]

कुरङ्गी—तेण हि परिस्सन्तासि । एहि परिस्सजेहि मं । [तेन हि परिश्रान्तांसि । एहि परिष्वजस्व माम् ।]

नलिनिका—(अपवार्य) अहं संवाहेमि । भट्टिदारअ ! परिस्सजेहि भट्टिदारिअं । [अहं संवाहयामि । भर्तृदारक ! परिष्वजस्व भर्तृदारिकाम् ।]

अविमारकः—(सहर्षम्) वाढम् । एवमेव त्वमपि प्रियशतानि शृणु ।

कुरङ्गी—अलं अदिसिणेहेण । एहि दाव । [अलमस्तिस्नेहेन । एहि तावत् ।]

अविमारक—मेरा जीवन सफल हुआ जब कि मेरे लिये यह मूर्च्छित हो रही है ।

कुरङ्गी—(स्वगत) मैं भटक गई । (प्रकट) सखि, मैंने क्या कहा था ।

नलिनिका—राजकुमारी, आपने कुछ नहीं कहा था ।

अविमारक—इसके मोह के बढ़ते जाने से मुझे दूसरा मोह हो रहा है ।

कुरङ्गी—नलिनिके, मैं बड़ी देर से बैठी हूँ, क्या समय हुआ होगा ।

नलिनिका—आधीरात हो रही है ।

कुरङ्गी—मैं थक गई हूँ, आओ मुझ से लिपट जाओ ।

नलिनिका—(छिप कर) मैं पैर दवाती हूँ । राजकुमार, आप राजकुमारी से लिपट जायें ।

अविमारक—अच्छी बात है, इसी तरह प्रिय-कयायें तुमको भी सुनने को मिला करें ।

कुरङ्गी—अधिक स्नेह की जरूरत नहीं है, शीघ्र आओ ।

नलिनिका—मृदुदारिए ! इअम्हि । [भर्तृदारिके ! इयमस्मि ।]

कुरङ्गी—(बलादाकृष्याविमारकमालिङ्गति) हं को दारिणि मं संवाहेदि ।
[हं क इदानीं मां संवाहयति ।]

नलिनिका—(कणें) एवं विअ- । [एवमिव ।]

कुरङ्गी—(ससम्प्रमम्) हा हीणं चारित्तं । भीदम्हि । [हा हीनं चारित्रम् । भीतास्मि ।]

अविमारकः—

न त्वं प्रिये ! मम नवास्मि मनोभियोगात्
किं कम्पसे पवनवेगहता लतेव ।
भद्रे ! भयं त्यज कुरुष्व मयि प्रसादं
किं वा प्रलप्य बहुधा शरणागतोऽस्मि ॥ १९ ॥

(कुरङ्गी सलज्जं नलिनिकां बिलोकयति)

न त्वं प्रिये इति—हे प्रिये, त्वं मनोभियोगात् मानसिकसंयोगस्य चिर-
वृत्तत्वात् मम नवा अपरिचिता नास्मि, पवनवेगहता वायुवेगाच्चलिता लता
वल्लीव किं कम्पसे किमिति वेपसे । अयि भद्रे शुभशीले, मयम् त्यज, मयि
प्रसादं कृपां कुरु, बहुधा नानाविधेन रूपेण प्रलप्य किम्, अहं तव शरणा-
गतोऽस्मि, अतोऽलं भीत्येति भावः ॥ १९ ॥

नलिनिका—राजकुमारी, यही तो हूँ ।

कुरङ्गी—(बलपूर्वक अविमारक का आलिङ्गन करती है) इस समय मेरे पैर
कौन दाब रहा है ।

नलिनिका—(कान में) यह बात है ।

कुरङ्गी—(पड़ड़ा कर) हाय, मेरा चरित्र नष्ट हो गया, मैं दरती हूँ ।

अविमारक—प्रिये, चिर प्रणय के कारण तुम मेरे लिये अपरिचित नहीं हो
फिर बात-चालिता लता की तरह क्यों काँप रही हो । भद्रे, भय दूर करो, मुझ
पर कृपा करो, अधिक क्या कहूँ, मैं तेरी शरण में हूँ ।

(कुरङ्गी लज्जा से नलिनिका को ओर देखती है)

नलिनिका—भट्टिदारअ ! उठेहि उठेहि । भट्टिदारिआ भण्णादि ।
उठेहि किल । [भट्टिदारक ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । भट्टिदारिका मणति । उत्तिष्ठ किल ।]

अविमारकः—बाढम् । (उत्तिष्ठति)

(प्रविश्य)

धात्री—जेदु भट्टिदारओ । [जयतु भट्टिदारकः ।]

अविमारकः—कथं भवती ।

धात्री—णलिणिए ! अवभन्तरमण्डवे खु रइदं सअणं । भट्टिदारिअं
भट्टिदारअं च तहिं एव पवेसेहि । [नलिनिके ! अभ्यन्तरमण्डपे खलु रचितं
शयनम् । भट्टिदारिकां भट्टिदारकं च तत्रैव प्रवेशय ।]

नलिनिका—तह । [तथा ।]

(निष्क्रान्ता धात्री)

नलिनिका—भट्टिदारअ ! अवभन्तरमण्डवे खु रइदं सअणं । तहिं एव
पविसदु भट्टिदारिआए सह । [भट्टिदारक ! अभ्यन्तरमण्डपे खलु रचितं
शयनम् । तत्रैव प्रविशतु भट्टिदारिकया सह ।]

अविमारकः—त्वमप्येवं प्रियशतानि शृणु ।

(हस्तेन तस्या हस्तं गृह्यत्वोत्तिष्ठति ।)

नलिनिका—एदु एदु भट्टिदारओ । [एत्वेतु भट्टिदारकः ।]

नलिनिका—राजकुमार, उठो उठो, भट्टिदारिका कहती हैं कि उठिये ।

अविमारक—(उठता है) (प्रवेश कर के)

धात्री—जय हो राजकुमार की ।

अविमारक—क्यों, आप आई हैं ।

धात्री—नलिनिके, भीतर में बिछावन लगा हुआ है, राजकुमार तथा राज-
कुमारी को वहीं पहुँचा दो ।

नलिनिका—अच्छा । (धात्री का प्रस्थानः)

नलिनिका—राजकुमार, भीतर मण्डप में बिछावन लगा है, आप राजकुमारी
के साथ वहीं चले ।

अविमारक—तुम को भी इसी तरह की प्रिय कथा सुनने को प्राप्त हो ।

(हाथ से उसका हाथ पकड़े उठता है)

नलिनिका—आइये राजकुमार,

अविमारकः—अयमयमागच्छामि । (स्तनौ परिक्रामतः)

अविमारकः—(सहर्षम्) अनृणोऽस्मि यौवनस्य । कुतः,

नेत्रे वाष्पपरिप्लुते करधृतौ व्यावलम्बमानौ स्तनौ

श्रोणी चाधिकमारिका न विशदौ पादौ हिया स्यन्दिनौ ।

एतत् सप्तपदप्रमाणमिह भोः ! सम्पाद्यते योजना

यद्येषा क्षणदा भवेद् युगशतं धन्यो मदन्त्यः कुतः ॥ २० ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः

नेत्रे वाष्पपरिप्लुते इति—नेत्रे अस्या मन प्रियायाः नयने वाष्पपरिप्लुते
आनन्दाश्रुसिक्ते, करधृतौ हस्तावलम्बितौ स्तनौ व्यावलम्बमानौ चलन्तौ, श्रोणी
जघनभागः अविक्रमारिका समधिकमारवती । हिया लज्जया स्यन्दिनौ,
सस्वेदौ पादौ चरणौ न विशदौ न स्पष्टौ । एतत् सप्तपदप्रमाणम्—इत्यनेन
विवाहाङ्गभूता-आवयोः सप्तपदीवहकनगम् । योजना सम्पाद्यते मनसि चिन्तितं
क्रियते । यदि एषा अद्यतनी क्षणदा रात्रिः युगशतम् भवेत् तदा मदन्त्यः कः
धन्यः, आनन्दातिरेकादस्या नयनं साधु, सात्त्विकभावनास्या हृदयं वेपथु इति
स्तनौ चली, श्रोणी भारवती, पादौ सात्त्विकस्वेदयुतौ, तदस्याः समागमस्य रात्रिः
यदि युगशतपरिमाणोऽनविष्यत्तदा मन समधिकं सौभाग्यमभविष्यत् इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीरामचन्द्रमिश्र कृतेऽविमारक 'प्रकाशे' तृतीयाह 'प्रकाशः' ॥

अविमारक—आ रहा हूँ । (दोनों जाते हैं)

अविमारक—(सहर्ष) आज मैंने यौवन का ऋण चुका दिया, क्योंकि—

इस मेरी प्रिया की आँखें आनन्दाश्रु से नगी हैं, हाथ द्वारा यत्ने गये स्तन
सात्त्विक भावोदय से काँप रहे हैं, श्रोणी अधिक भारवती, एवं चरण स्वेद से
गीले हो रहे हैं । यही हम दोनों की सप्तपदी रही, योजना कार्यान्वित हो रही है
यदि आज की रात युगशत प्रमाण हो जाय तो दुष्टता धन्य कौन होगा ? ॥ २० ॥

तृतीय अङ्क समाप्त

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चाङ्गेरिकाहस्ता मागधिका)

मागधिका—अहो परिजनस्स प्रमादो । आसुर्योदअं पि ण किदा प्रासादरअणा । ण सुणीअदि गोष्ठीजनकोलाहलो । किं णु खु भवे । आ, रत्तिजागरदाए प्रभादप्पसुत्ता भवे । जाव भट्ठिदारिअं ओवोधेमि । (परिक्रामति) [अहो परिजनस्य प्रमादः । आसुर्योदयमपि न कृता प्रासाद-रचना । न श्रूयते गोष्ठीजनकोलाहलः । किं नु खलु भवेत् । आ, रात्रिजागरतया प्रभातप्रसुप्ता भवेत् । यावद् भर्तृदारिकामवबोधयामि ।]

(ततः प्रविशति विलासिनी वीजनेन)

विलासिनी—मागधिए ! चिट्ठ चिट्ठ । [मागधिके ! तिष्ठ तिष्ठ ।]

मागधिका—हत्ता ! मा वारेह । भट्ठिदारिआए सुमणावण्णअं मए आणीअदि । [हला ! मा वारय । भर्तृदारिकायै सुमनोवर्णकं मया नीयते ।]

चाङ्गेरिकाहस्ता—करे वंशनिर्मितं पुष्पादिधारणोपयुक्तं पात्रविशेषं धारयन्ती ।

परिजनस्य—मृत्युपरिचारकगणस्य । प्रमादः—असावधानता । प्रासाद-रचना—प्रासादस्यालङ्क्रिया । प्रभातप्रसुप्ता—प्रातःकाले प्रातनिद्रासुप्ता । अवबोधयामि—जागरयामि । सुमनोवर्णकम्—पुष्पमात्यम् ।

चतुर्थ अङ्क

(हाथ में चेंगेरी लिये मागधिका का प्रवेश)

मागधिका—परिजन की असावधानता देखो, सूर्योदय के हो जाने पर भी प्रासाद को अलङ्कृत नहीं किया है । गोष्ठीजनों का कोलाहल भी नहीं सुना जा रहा है । क्या बात है ? आ, रात में जगी रहने के कारण सवेरे नौद लग गई हो, तब तक राजकुमारी को जगाऊँ ।

(इसके बाद पक्षी लिये हुए विलासिनी का प्रवेश)

विलासिनी—मागधिके, ठहर, ठहर,

मागधिका—सखी, रोको मत । मैं राजकुमारी के लिये पुष्पमात्य लाई हूँ ।

विलासिनी—किं भट्टिदरिआए सुमणावणएण वा अलङ्कारेण वा ।
[किं भर्तृदारिकायाः सुमनोवर्णकेन वालङ्कारेण वा ।]

मागधिका—अविणीदे ! मा अमङ्गलं भणाहि । सददालङ्किदा भट्टिदरिआ होदु । [अविनीते ! मा अमङ्गलं भण । सततालङ्कृता भर्तृदारिका भवेत्तु ।]

विलासिनी—ण खु । आइदी एव भट्टिदरिआए अलङ्कारो त्ति भणामि । [न खलु । आकृतिरेव भर्तृदारिकाया अलङ्कार इति भणामि ।]

मागधिका—उम्मत्तिए ! णणु पुप्फं वि वासीअदि । [उन्मत्तिके ! ननु पुष्पमपि वास्यते ।]

विलासिनी—सदिसं एदं । सभावरमणीआणि मण्डिदाणि अदिरमणीआणि होन्ति । [सदशमेतत् । स्वभावरमणीयानि मण्डितान्यतिरमणीयानि भवन्ति ।]

अविनीते—अभद्रव्यवहारिणि । सततालङ्कृता—सदाभूषिता ।

। आकृतिः—स्वरूपम् । स्वभावसुन्दर्यास्तस्या भूषणान्तरस्यापेक्षा नास्तीत्यर्थः । पुष्पमपि वास्यते—द्रव्यान्तरसम्पर्केणातिशयितसुगन्धशालि सम्पाद्यते । यथा स्वभावसुरभि पुष्पमपि वासयित्वाऽधिकसौरभं सम्पाद्यते तथैव स्वभावसुन्दर्याभि भर्तृदारिका पुष्पमाल्यादिना विशेषयिष्यते इत्याशयः । स्वभावरमणीयानि—स्वतः सुन्दराणि । मण्डितानि भूषितानि ।

विलासिनी—भर्तृदारिका को पुष्पमाल्य अथवा अलङ्कार की क्या आवश्यकता है ।

मागधिका—अरी अविनीते, अमङ्गल बात मत कह ।

विलासिनी—नहीं नहीं । मेरे कहने का तात्पर्य यह था कि राजकुमारी का अलङ्कार उसकी आकृति ही है ।

मागधिका—पगलीं कहीं की, फूल भी तो सुवासित किया जाता है ।

विलासिनी—हाँ, यह ठीक कहा । जो स्वभावतः रमणीय होता है वह अलङ्कृत होने पर और अलङ्कृत हो जाता है ।

मागधिका—हला ! सुजाजिदो खु भट्टिदरिआए रुपाणुरुवो भत्ता ।
[हला ! सुयोजितः खलु भट्टदारिकाया रूपानुरूपो भर्ता ।]

विलासिनी—अले पक्खवादेण भट्टिदरअस्स समीपे भट्टिदरिआ
पदुमिणिआ विअ विस्सदि । [अलं पक्षपातेन । भट्टदारकस्य समीपे भट्टिदा-
रिका पद्मिनीव दृश्यते ।]

मागधिका—सुट्ठु भणादि । अहं वि चिन्तेमि—सशरीरो भअवं
कामदेवो ईदिसो भवेत्ति । [सुट्ठु मणति । अहमपि चिन्तयामि—सशरीरो
भगवान् कामदेव ईदृशो भवेदिति ।]

विलासिनी—तह एव भट्टिदरिआ भट्टिदरअं विणा खणमत्तं वि
ण रमदि । [तथैव भट्टदारिका भट्टदारकं विना क्षणमात्रमपि न रमते ।]

(ततः प्रविशति साक्षा नलिनिका)

नलिनिका—(शोकम्) सच्चो खु लोअप्पवादो—बहुविग्घाणि सुहाणि

रूपानुरूपः—रूपस्य योग्यः सदृश इत्यर्थः ।

पद्मिनी—कमलिनीव ।

सशरीरः—देहधारी । यदि कामः शरीरमाधायोपस्थितो भवति तदा
राजकुमारेणानेन सदृश्यं धारयेदित्यर्थः ।

न रमते—न प्रसीदति ।

साक्षा—सांश्रुनयना ।

मागधिका—राजकुमारी को अपने रूप के योग्य स्वामी मिल गये हैं ।

विलासिनी—पक्षपात करना ठीक नहीं है । राजकुमार के सामने राजकुमारी
कमलिनी की तरह लगती है ।

मागधिका—ठीक कहती हो, मैं भी सोचती हूँ कि यदि कामदेव सशरीर हो
उठे तो राजकुमार के ऐसा लगे ।

विलासिनी—और राजकुमारी तो राजकुमार के बिना क्षण भर भी प्रसन्न नहीं
दीखे पड़ती है ।

(रोती हुई नलिनिका का प्रवेश)

नलिनिका—(शोक के साथ) लोग ठीक ही कहते हैं कि सुख में बहुत

ति । एसो खु संवत्तरो अदिक्खन्तो भट्ठिदारिआए अविच्छिन्नसुहस-
म्भोएण रदिं करिअ । अम्हाअं पुग गोट्ठोजणस्स उत्तरकुत्वासो संवुत्तो ।
अज्ज उण महाराएण विदिदो एसो खु वुत्तन्तो त्ति सुणिअसीददिविअ सरीरं ।
भट्ठिदारिआ च लज्जाभयमअणोहि अभितालिअमाणा सन्तापेण मुद्धा
अवअद्वेदणा विअ संवुत्ता । एसो खु पासादो णिग्गविददीवो विअ मे
पडिमादि । तेण भट्ठिदारएण विरहिदाए मम एकं पि हिअअपीदिकरं
ण जादं । भट्ठिदारओ अविग्घेण णिग्गदो त्ति सुणिअ अज्ज पहादिदं
विअ मे हिअअं । सन्धदि सुरुद्धं कण्णाउरं । (परिक्रम्य) अस्मों
सहोओ । हला माअधिए ! किं एदं । [सत्यः खलु लोकप्रवादः-बहुविन्नानि
सुखानीति । एष खलु संवत्सरोऽतिक्रान्तो भर्तृदारिकाया अविच्छिन्नसुखसम्भोगेन
रतिं कृत्वा । अस्माकं पुनर्गोष्ठोजनस्योत्तरकुत्वासः संवृत्तः । अथ पुनर्महाराजेन
विदित एष खलु वृत्तान्त इति श्रुत्वा सीदतीव शरीरम् । भर्तृदारिका च लज्जा-
भयमदनैरभिभाव्यमाना सन्तापेन सुगन्धपङ्क्तचेतनेव संवृत्ता । एष खलु प्रासादो
निर्वापितदीप इव मे प्रतिभाति । तेन भर्तृदारिकेण विरहिताया ममैकमपि हृदयप्री-

बहुविन्नानि—नानाप्रतिबन्धपूर्णानि । संवत्सरः—वर्षम् । अतिक्रान्तः—
व्यतीतः । अविच्छिन्नसुखसंभोगेन—निरन्तरानन्दोपभोगेन । उत्तरकुत्वासः—
प्रवासः, निरन्तरं विहरन्त्या राजकुमार्या गोष्ठोजनेन सहावस्थानावसरालाभेन
विप्रयोग इत्यर्थः । एष वृत्तान्तः—राजकुमारेण सह कुरङ्गाया गुप्तमिलनसमाचारः ।
सीदतीव—व्यथामिवानुभवति । लज्जाभयमदनः—लोकैर्गुप्तमिलनं ज्ञातमिति-
लज्जा, पिता कोपिष्यतीति भयम्, अस्यां स्थितौ राजकुमारेण सह मिलनं न
संभविष्यतीति मदनः कामस्तैर्भावैः । अपङ्क्तचेतना—मूर्च्छिता । संवृत्ता—
जाता । विरहितायाः—वियुक्तायाः । निर्गतः—कन्यान्तःपुराद् बहिर्गतः । प्रहा-
दितम्—प्रसन्नम् । सुरुद्धम्—सर्वतो निरुद्धप्रसरं कृतम् ।

विघ्न हुना करते हैं । एक वर्ष हुआ राजकुमारी निरन्तर सुखोपभोग करती
रही है । हमलोग इस बीच में प्रवासित सी हो रही थीं । आज महाराज को
इस बात की खबर मिल गई है यह सुन कर हमारे अङ्ग शिथिल हो रहे हैं ।
राजकुमारी तो लाज, काम, तथा भय से पीड़ित हो कर और सन्ताप से व्यथित
हो बेहोश ही हो रही है । मुझे ऐसा लगता है मानो इस महल का दीप ही बुझ

तिकरं न जातम् । भर्तृदारकोऽविधेन निर्गत इति श्रुत्वाद्य प्रह्लादितमिव मे हृदयम् । सम्प्रति सुखं कन्यापुरम् । अस्मी सख्यौ । हला मागधिके । किमेतत् ।]

मागधिका—हला ! किं पुच्छसि । पां मण्डणवेला भट्टिदरिआए ।

[हला ! किं पृच्छसि । ननु मण्डनवेला भर्तृदारिकायाः ।]

नलिनिका—अदिक्कन्दो उच्छवो । (रोदिति) [अतिक्रान्त उत्सवः ।]

उभे—सिविणं विअ किं एदं । भणाहि समाणा भवामो । [स्वप्न इव किमेतत् । भण समाना भवामः ।]

नलिनिका—सव्वहा गओ भट्टिदरिआओ । [सर्वथा गतो भर्तृदारकः ।] उभे—हं ।

नलिनिका—अहं पि भट्टिदरिआए दुक्खं प्रेक्खिदुं असहन्ती इह आअदम्मि । [अहमपि भर्तृदारिकाया दुःखं प्रेक्षितुमसहमानेहागतास्मि ।]

मण्डनवेला—अलङ्करणकालः ।

समानाः—समदुःखाः, ज्ञाते उत्सवापगमहेतौ वयमपि त्वया समानदुःखा जायेमहीत्यर्थः ।

असहमाना—अक्षमा ।

गया हो । राजकुमार के वियोग में मुझे कुछ भी भला नहीं लग रहा है । राजकुमार सकुशल यहाँ से निकल गये यह जान कर थोड़ी खुशी हुई है । इस समय कन्यापुर में बड़ा-कड़ा पहरा है । अरी मागधिके, यह क्या है ?

मागधिका—सखी, क्या पूछती हो, राजकुमारी के अलङ्करण का यही समय है ।

नलिनिका—उत्सव के दिन तो बीत गये (रोती है)

दोनों—स्वप्न की तरह यह क्या बात है ? कहो, हम सभी एक सी हो जायें ।

नलिनिका—राजकुमार तो चले गये ।

दोनों—हाँ ।

नलिनिका—मैं भी राजकुमारी का दुःख नहीं देख सकी, अतः यहाँ चली आई हूँ ।

मागधिका—जो संदर्भ खु भट्टिदारिआए अवस्थादंसेण । तह बि भट्टिदारिआं अस्सासइस्सामो । [न शक्ये खु भट्टिदारिकाया अवस्था दर्शनम् । तथापि भट्टिदारिकामाश्वासयिष्यामः ।]

। उभे—एवं करेह [एवं कुर्मः ।]

(सर्वा निष्क्रान्ताः)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्यविमारकः)

अविमारकः—(सशोकम्)

कन्यापुरात् कथमपीह विनिर्गतं मे

भाग्यावशेषमवलम्ब्य शरीरमात्रम् ।

अद्यापि तन्मम मनो न तु भोमुपैति

नावेक्षते मयि तया प्रिययावरुद्धम् ॥ १ ॥

अवस्थादर्शनम्—प्रियवियोगदुःखावलोकनम् ।

कन्यापुरादिति—भाग्यावशेषम् अवशिष्यमाणं जीवनादृष्टम् अवलम्ब्य आधारीकृत्य इह अस्मिन् समये मे शरीरमात्रम् केवलं वपुः कथमपि केनापि प्रकारेण कन्यापुरात् विनिर्गतम् बहिर्यातम्, तु किन्तु अद्यापि सम्प्रत्यपि मम मनः माम् न उपैति कुरङ्गीसकाशान्मम पार्श्वं नोपैति तथा किञ्च प्रियया कुरङ्गीयां अवरुद्धे स्वाधीनोक्तम् नावेक्षते ममोपरि दृक्षांतमपि न करोति अयमाशयः—प्राक्तनपुण्यशेषेण यद्यपि ममे शरीरं कन्यान्तःपुरतो निर्गतं परं ममे

मागधिका—राजकुमारी का दुःख देखा नहीं जाता है, फिर भी राजकुमारी को आश्वासित करूंगी ॥

दोनों—हाँ, ऐसा करेंगी ।

(सब का प्रस्थान)

(अविमारक का प्रवेश)

अविमारक—(शोक के साथ) भाग्य शेष था अतः किसी प्रकार मेरा शरीर मात्र कन्यापुर से निकल आया है, मेरा मन तो वहीं है, उसे मेरी प्रियतमा ने इस तरह रोक लिया है कि वह मेरी ओर ताकता भी नहीं है ॥ १ ॥

का नु खलु भवेदवस्था कुरङ्गयाः ।

हीता भवेत् प्रेयजनप्रवादैर्भीता च राज्ञा दृढसन्निरुद्धा ।

वाष्पाविला मामनवेक्षमाणा मोहं व्रजेद् रात्रिषु किं करिष्ये ॥ २ ॥

हन्त दृष्टः प्रतीकारः । तेषां तावेदस्मदपेक्षया नापेक्षित आत्मा । तस्मादहमपि तावत् तेदर्थे प्राणान् परित्यजामि । (परिक्रम्य) कतिपयदिवसप्रोषितोऽहमस्मि । अद्य तु मानसं शरीरं च दुःखमसह्यमिव मे प्रतिभाति । इह हि,

मनस्तत्रैव विद्यते, तत्तु कुरङ्गया निरुद्धं सन्मयि पश्यत्ययि नेत्यतिकष्टं वर्तते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

हीता भवेदिति—प्रेयजनप्रवादः परिचारकजनमिथ्याव्याहारैः हीता लज्जिता भवेत्, राज्ञा कुन्तिभोजेन दृढसन्निरुद्धा अतिकठोरे कारावासे क्षिप्ता भीता प्राणापहारादिभयशालिनी भवेत् । माम् अनवेक्षमाणा अपश्यन्ती मम प्रेयसी वाष्पाविला शोकाश्रुपूर्णमुखी रात्रिषु सुखविहारोपयुक्तासु निशासु मोहं व्रजेत् मूर्च्छिता स्यात्, किङ्करिष्ये अहं किं प्रतिविधास्यामि । मृत्याः किमपि मिथ्याव्याहरेयुस्तत् तस्या लज्जा संभवति, राज्ञा दृढे निरोधे प्राणभयमपि संभवति, इदन्तु निश्चितमेव यत्सा निशासु मूर्च्छेत्, परमहं किंकर्तुं शक्नोमि, नास्ति मम तत्र प्रवेश इत्यर्थः ॥ २ ॥

दृष्टः—बुद्धावाकृतः । प्रतीकारः—उपायः ।

तेषां—कुरङ्गया । अस्मदपेक्षया—मदर्थम् । नापेक्षितः—न ध्यातः ।

कतिपयदिवसप्रोषितः—कियद्भिरहोभिविद्युक्तः ।

असह्यम्—सोढुमशक्यम् ।

कुरङ्गो की कयां देशा होगी ।

वह परिजन की बातों से लज्जित, तथा राजा के द्वारा कड़ी निगरानी में रखी जाने से डरी होगी । मुझे नहीं पाकर वह रोती होगी, रात में वह मूर्च्छित हो जायेगी, मैं क्या करूँगा ॥ २ ॥

अहा ! उपाय सूझ गया । उसने भी मेरे लिये जानकी परवाह नहीं की थी, अतः मैं भी उसके लिये प्राण त्याग करूँगा । (चल कर) कुछ दिनों से मैं विद्युक्त हूँ, आज मानसं तथा शरीरं क्लेशो असह्य हो रहा है । यहाँ—

निर्व्याजं परिचयवर्धमानरागां

रूपाढ्यामभिनवयौवनां मनोक्षाम् ।

त्यक्त्वा तां क्षणमपि वञ्चितोऽस्मि जीवन्

कथोऽन्यः क इह भवेत् कृतघ्नभावः ॥ ३ ॥

सम्प्रति हि मदनेनान्तर्दह्यमानस्य क्षारीभवितुमारब्धो भगवान्
सूर्यः सहस्ररश्मिः । (सर्वतो विलोक्य) अहो प्रतिभयता निर्दाघस्य ।
सम्प्रति हि,

अत्युष्णा ज्वरितेव भास्करकरैरापीतसारा मही

निर्व्याजमिति—निर्व्याजम् निश्छलभावेन परिचयेन अन्योन्यपरिज्ञानेन
वर्धमानः उपचीयमानो रागः परस्परप्रेम यस्यास्तां तयोक्ताम् रूपाढ्याम्
अतिसुन्दरीम् अभिनवयौवनाम् नूतनयुवत्वशालिनीम् मनोक्षाम् हृदयहारिणीम्
ताम् प्रियां प्रेयसीम् त्यक्त्वा परित्यज्य क्षणमपि जीवन् प्राणान् धारयन् वञ्चितो-
ऽस्मि, इह कष्टः कष्टप्रदः अन्यः कः कृतघ्नभावः भवेत्? नेतः परमकृतघ्नत्वं
सम्भवति यत्तादृशीमपि प्रियां परित्यज्यापि जीवामीत्याशयः ॥ ३ ॥

मदनेनान्तर्दह्यमानस्य—कामेन मनसि पीड्यमानस्य । क्षारीभवितुम्—कष्टं
प्रदत्वमूरीकर्तुम् ।

प्रतिभयता—भीतिजनकता ।

अत्युष्णेति—भास्करकरैः सूर्यकिरणैः आपीतसारां निःशेषशेषितजला
अतएव अत्युष्णा अतितप्ता मही पृथ्वी ज्वरिता सञ्जायमानज्वरा इव लक्ष्यते
इति शेषः, एवमग्रेऽप्याहृतक्रियया वाक्यपूर्तिः । दवाग्न्याश्रयात् दवाग्निकव-

अकण्ट परिचय में प्रेम बढ़ाने वाली सुरूपा, नवयौवना, तथा प्रियतमा
कुरङ्गी से दूर रह कर मैं जगमग भी यदि जीवित हूँ तो इससे बढ़ी और कौन सी
कृतघ्नता हो सकती है ॥ ३ ॥

इस समय काम से जलते हुए मेरे शरीर पर भगवान् सूर्य चार का कार्य
कर रहे हैं । (चारो ओर देख कर) अहा ! ओष्म काल, कितना भयङ्कर हो
रहा है, इस समयः—

सूर्य-किरणों ने जिस का रस खींच लिया है ऐसी यह पृथ्वी ज्वरिता की

यक्षमार्ता इव पादपाः प्रमुषितच्छाया दवाग्न्याश्रयात् ।

विक्रोशन्त्यवशादिवोच्छ्रितगुहाग्न्यात्ताननाः पर्वता

लोकोऽयं रविपाकनष्टहृदयः संयाति मूर्च्छामिव ॥ ४ ॥

किमिदानीं करिष्ये । न चास्म्यहं गन्तुं समर्थः । कुतः,

लिम्पन्ति रूक्षपवनाः सिकताग्निचूर्णैः

संस्वेदयन्ति च नगाः परुषैः पलाशैः ।

दावैर्द्रवीकृततनुः स्रवतीव भास्वा-

नादित्यपाकचलितः फलतीव लोकः ॥ ५ ॥

लितत्वात् प्रमुषितच्छायाः नष्टपत्रादिच्छायाः पादपाः वृक्षाः यक्षमार्ता इव यक्षमा-
ख्यरोगविशेषपीडिता इव जाता इति शेषः । उच्छ्रिताः दीर्घाः गुहाः एव व्यात्तानि
प्रसारितानि आननानि येषां ते तथा पर्वताः अवशात् पारवश्यात् विक्रोशन्ति
रुदन्तीव, रविपाकनष्टहृदयः सूर्यकरसन्तापशुष्यदृष्टदयः अयं लोकः संसार-
मूर्च्छाम् इव संयाति प्रपश्यते । तदयं भीषणो निदाघसमयो विजृम्भत इत्यर्थः ।
सर्वत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

गन्तुं समर्थः—चलनक्षमः ।

लिम्पन्ति रुक्षेति—रूक्षपवनाः अत्युल्बणाः वायवः सिकताग्निचूर्णैः
अग्निचूर्णोपमाभिः बालुकाभिः लिम्पन्ति भुवं व्याप्नुवन्ति, नगाः वृक्षाश्च परुषानि-
तान्तरूक्षैः पलाशैः पत्रैः संस्वेदयन्ति सज्जातस्वेदान् कुर्वन्ति, दावैः वनाग्निभिः

तरह तप रही है, दवाग्नि लगने से वृक्षों की छाया समाप्त हो गई है, वह ऐसे
लगते हैं मानों उन्हें यक्षमा हो गया है । गुहा रूप मुँह फैलाये यह पर्वत वेवसी में
चिखला रहे हैं, यह संसार सूर्य की किरणों से दग्ध हृदय हो कर मूर्च्छित सा
हो रहा है ॥ ४ ॥

मैं भव क्या करूँगा ? मैं चल भी नहीं सकता हूँ, क्योंकि—

बालुका रूप अग्नि चूर्ण से यह रूख वायु संसार को व्याप्त कर रही है,
कर्कश पत्रों से यह वृक्ष लोगों को स्वेदित कर रहे हैं, दवाग्नि से पिघल कर
सूर्य चूर रहा है, और सूर्य के पाक से यह संसार पक हो रहा है ॥ ५ ॥

हा प्रिये ! हा सुन्दरि ! देहि मे प्रतिवचनम् । (मूर्च्छां नाटयति ।
 पुनर्निःश्वस्य । ऊर्ध्वमुखलोक्य) रुद्धः खलु भगवान् सूर्यः सहस्ररश्मिः ।
 अथवा,

किमत्र चित्रं वितताः पयोदा

रुन्वन्ति सूर्यं ननु वातनीताः ।

अन्तःस्थितं मे यदि वारयन्ति

कामं भवेद् विस्मयनीयमेतत् ॥ ६ ॥

किमनेन जीवन्मरणेन । विसर्जयिष्यास्यात्मानम् । (उत्थाय परि-

श्रवीकृततनुः हुतगात्रः सास्वान् सूर्यः स्रवति-उष्णधारास्त्रेण क्षरतीव, तदित्यम्
 आदित्यपाकचक्षितः सूर्यसन्तापकदर्शितः लोकः फलति प्रच्यत इव ॥ ५ ॥

प्रतिवचनम्—प्रत्युत्तरम् ।

किमत्रेति—यदि वातनीताः वायुना नीत्वा एकत्रीकृताः प्रभो वितताः
 सर्वत्र प्रसृताः पयोदाः मेघाः सूर्यं रुन्वन्ति छादयन्ति अत्र किं चित्रम् न किम्-
 पीत्यर्थः, यदि वायुप्रेरणया संहन्यमानैः प्रसारिभिश्च मेघैर्वादि सात्वान्नाश्रियते
 न तत्र किमपि विस्मयावहमित्याशयः । यदि मे मम अन्तःस्थितं मनसि विद्य-
 मानम् कामं वारयन्ति अपसारयन्ति, तदा इदं विस्मयनीयम् आश्चर्यस्थानं
 भवेत् । यदीमे मेघा मम मनसि सन्तं कामसन्तापं शमयेयुस्तदा चित्रं
 स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

जीवन्मरणेन—जीवतोऽपि मृत्युना, अतिकष्टमयेन जीवनेन । विसर्जयिष्या-
 मि त्यक्ष्यामि ।

हा प्रिये, हा सुन्दरि, मुझे उत्तर दो । (मूर्च्छित होता है) (फिर साँस लेकर
 ऊपर देख कर) भगवान् सूर्य छिप गये । अथवा—

हवा द्वारा लाये गये मेघ सूर्य को ढिपा रहे हैं इस में आश्चर्य की क्या बात है,
 वह मेघ यदि मेरे हृदय में वर्तमान काम को ढिपा दे, तो कुछ विस्मय की
 बात हो ॥ ६ ॥

इस जीकर भी मृतक की तरह रहने से क्या लाभ ? मैं जान दे दूँगा ।

कामति) किन्तु खलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । अस्मिन्नारण्यतटाके विसर्ज-
यिष्याम्यात्मानम् । विग्राधर्मः खलु मे मरणमार्गः । अभिमानमोहान्म-
हापथो विस्मृतः । अन्यथा प्रयतिष्ये । (विलोक्य) भवतु दृष्टम् ।
अये अदूरे दृश्यते द्वाग्निः । तस्मिन् प्राणाहुतिं करिष्यामि । (उपगम्य
प्रणम्य च) भगवन् ! अग्ने !

इष्टं चेदेकचित्तानां यद्यग्निः साधयिष्यति ।

परत्रापि च मे कान्ता सा भवेदेककीर्तनी ॥ ७ ॥

(अग्निं प्रविश्य सकृद्वलम्) किमिदं वर्तते ।

आरण्यतटाके—वन्यसरसि । मरणमार्गः—मृत्युप्रकारः । अभिमान-
मोहात्-अभिमाने स्वाभिमाने देहाभिमाने वा मोहात् ममतातिशयात् । अन्यथा
प्रयतिष्ये उपायान्तरमवलम्बिष्ये इत्यर्थः ।

अदूरे—समीपे । प्राणाहुतिम्—प्राणहोमम् ।

इष्टं चेदिति—यदि चेत् एकचित्तानाम् अनन्यासक्तमनुषाम् परस्परा-
नु-रक्तानामित्यर्थः । इष्टम् अभिलषितम् अग्निः साधयिष्यति सम्पादयिष्यति, सा
मम् कान्ता प्रेयसी कुरङ्गी परत्रापि अन्यजन्मन्यपि एककीर्तिनी अनन्यव्याहा-
रिणी मदेकानुगा स्यात् । अग्नौ प्राणान् हुतवतां हितं यद्यग्निः करोति तदा-
तत्कृपयाग्निः परजन्मन्यपि मम प्रियां कुरङ्गीम् मदनुगामिनीं करो-
त्वित्याशयः ॥ ७ ॥

किमिदं वर्तते—विस्मयावहमिदमिति भावः ।

(ठठ कर-जड़ता है) क्या करूँगा ? अङ्का, उपाय तो सूख गया, इसी वन के
सरोवर में आत्मत्याग करूँगा, मेरे मरने का मार्ग अधर्म पूर्ण है ! अभिमान के
मोह में मैंने प्रशस्तमागं भुला दिया, दूसरा प्रयास करूँगा । (देख कर) अङ्का,
देख लिया, समीप में ही तो द्वाग्नि दीख रही है । इसी में प्राणों को होम कर
दूँगा । (समीप जाकर, प्रणाम कर के)

भगवन् अग्निदेव, यदि हृदय से स्नेह करने वालों का हित आप करते हो,
तो हमारी प्रिया जन्मान्तर में भी मेरी रहे (ऐसा उपाय कीजियेगा) ॥ ७ ॥

(आप में पड़ कर, साक्षर्य) आग की विजगारियों से जड़ कर कुछ गिर

दग्धाः स्फुलिङ्गनिकरैर्निपतन्ति वृक्षाः ।

ज्वालाश्च मे मलयचन्दनपङ्कशीताः ।

अग्निर्दयां हि कुर्वते मदनानुरेऽपि ।

पुत्रं पितैव च परिष्वजति प्रहृष्टः ॥ ८ ॥

भोः ! किमतः परं विस्मयनीयम् । अग्निः खलु मां न देहति ।

अथवा एतदप्यस्ति कारणम् । अन्यथा प्रयतिष्ये (परिक्रम्य) एष खलु

महान् पर्वतः ।

असितजलदवृन्दैर्मिथसन्दिग्धशृङ्गो

गगनचरकुलानां विश्रमस्थानभूतः ।

दग्धा इति—स्फुलिङ्गनिकरैः अग्निकणसमूहैः दग्धाः वृक्षा निपतन्ति

घराशायिनो भवन्ति, च पुनः मे मम अविमारकस्य कृते ज्वालाः वह्निदीप्तयः

मलयचन्दनपङ्कशीताः मलयजलेपवच्छीतलाः । मदनानुरे मादृशे कामपीडया-

व्यावुले अग्निः दयां कुर्वते कृपां प्रकटयति, प्रहृष्टः अतिशयप्रसन्नो भूत्वा पुत्रं

पितैव परिष्वजति आलिङ्गति, मादृशं कामपीडितं जनमनुकम्पमानोऽयमग्निः पुत्रं

पितैव सस्नेहमालिङ्गति नतु देहति तत्किमिदमिति पूर्वणान्वये वाक्यविश्रान्तिः ॥ ८ ॥

एतदप्यस्ति कारणम्—अत्रापि कारणमस्ति । अन्यथा प्रयतिष्ये—उपा-

यान्तरं करोमि ।

असितजलदेति—असितजलदवृन्दैः श्यामलमेघसमूहैः मिश्राणि मिलि-

तानि सन्दिग्धानि संशयितानि च शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तथोक्तः गगनचर-

रहे हैं, और मेरे लिये आग की ज्वाला चन्दन के लेप की तरह शीतल हो रही है,

यह अग्निदेव मुझे कामानुर के प्रति दयां दिखला रहे हैं, जैसे पिता प्रसन्न हो कर

पुत्र को आलिङ्गन करता है उसी तरह यह अग्निदेव हमारा आलिङ्गन कर

रहे हैं ॥ ८ ॥

इससे क्या क्या आश्चर्य हो सकता है ? आग मुझे नहीं जला रही है ।

अथवा—इसका भी कारण है । दूसरा प्रयास करूंगा । (चल कर) यह एक

विशाल पर्वत है ।

कालेमेघ इस पर्वत पर फल रहे हैं जो इस पर्वत के शृङ्ग के समान दीख

रहे हैं, यह देव आकाशचारियों के लिये विश्रामस्थान है, कविबुद्धि की

सुकविमतिविचित्रो मित्रसंयोगद्वयो

नरपतिरिव नीचो दृश्यते निष्फलाढ्यः ॥ ९ ॥

भवतु तावदस्मिञ्छैले प्राणान् परित्यजामि । मरुत्प्रपातो हि सर्वार्थसाधकः । यावदारोहामि । (आरुह्यावलोक्य) एतत् पानीयं गोत्रस्थं स्नात्वोपस्पृश्य मन्त्रं जपामि । (तथा कृत्वा जपति)

(ततः प्रविशति विद्याधरः सह प्रियया)

विद्याधरः—

प्राक्सन्ध्या कुरुपूचरेषु गमिता स्नातं पुनर्मानसे

कुलीनाम् आकाशचारिणां विश्रामस्थानभूतः विश्रामभूमिः सुकविमतिरिव विचित्रः मित्रसंयोगेन सूर्यसंपर्केण हृद्यः रमणीयः मित्रजनसम्पर्कप्रियश्चायं पर्वतः निष्फलाढ्यः व्यर्थधनः नीचः नीचस्वभावः नरपतिः राजेव दृश्यते । श्यामलामेघाः अस्य पर्वतस्य शृङ्गेषु मिलिताः शृङ्गप्रमं जनयन्ति, आकाशचारिणोऽत्र विश्राम्यन्ति, कविबुद्धिरिवायं विचित्रो मित्रसंपर्कप्रियश्च । किञ्चास्याढ्यत्वमपि व्यर्थमलोकोपकारित्वात्, तदर्थं निष्फलसम्पत्तिकराजैव प्रतिभातीत्यर्थः, मालिनी वृत्तम् ॥ ९ ॥

मरुत्प्रपातः—पर्वतशिखरात् पतनम् । गोत्रस्थम्—पर्वतस्थितम् । पानीयम्—जलम् । उपस्पृश्य—आचम्य ।

प्राक्सन्ध्येति—उत्तरेषु कुरुषु प्राक्सन्ध्या प्रथमा सन्ध्या प्रातःकालो गमिता

तरह यह विचित्र है, मित्र के संयोग से इसे प्रसन्नता होती है; निष्फल धन रखने वाले नीच नृपति की तरह यह भी निष्फल धन रखता है ॥ ९ ॥

अस्तु, इसी पर्वत पर प्राणत्याग करता हूँ । पर्वत-शिखर से गिर कर प्राण देना सर्वार्थ साधक है । चढ़ता हूँ ।

(चढ़ कर और देख कर) यह है पर्वत पर जल, इसमें स्नान आचमन कर के मन्त्र जप लूँ ।

(वैसा करके जप करता है)

(प्रिया के साथ विद्याधर का प्रवेश)

विद्याधर—प्रातःकाल उत्तर कुंरु देश में व्यतीत हुआ, मानस सरोवर में

भूयो मन्दरकन्दरान्तरतटेऽधामोदितं यौवनम् ।

क्रीडार्थं हिमवद्गुहासु चरिता दृष्टिश्च संलोभिता

यास्यावो मलयस्य चन्दनगान्मध्याह्निद्रासुखान् ॥ १० ॥

(आकाशयानं निरूप्य) सौदामनि ! पश्य पश्य भगवत्या वसुन्वराया दूरस्थां दर्शनीयमाकृतिम् । इह हि-

शैलेन्द्राः कलभोपमा जलधयः क्रीडातटाकोपमा

वृक्षाः शैवलसन्निभाः क्षिणितलं प्रच्छन्ननिम्नस्थलम् ।

अतिवाहिता, मानसे मानमाह्वये सरोवरे स्नानम् स्नानं कृतम्, भूयः पुनश्च मन्दरस्य पर्वतभेदस्य कन्दरान्तरतटेषु गुहासु यौवनम् अधामोदितम् विहृत्य सफलतां गमितम् । क्रीडार्थम् मनोविनोदाय हिमवद्गुहासु हिमालयस्य कन्दरासु चरिता प्रचलिता दृष्टिः नयनम् संलोभिता, सम्प्रति मध्याह्निद्रासुखान् मध्यन्दिनक्षिद्रोपयुक्तान्, मलयस्य चन्दनगान् चन्दनद्रुमान् यास्यामः । अस्माभिः प्रातःकाल उतररूपं व्यतिपातितः, मानसे सरोवरे स्नानम्, मन्दरकन्दरान्तरे विहृतम्, विनोदाय हिमालयकन्दरासु सचलिता दृष्टिर्विनोदप्राप्तया सफलीकृता, सम्प्रति च मध्याह्नरमणीयं चन्दनद्रुमभूषितं मलयपर्वतं गत्वा विहृते भेष्यते इत्याशयः ॥ शार्दूलविक्रीडितमेव वृत्तम् ॥ १० ॥

वसुन्वरायाः—पृथिव्याः । दूरस्थाम्—विप्रकृष्टाम् । दर्शनीयाम्—रमणीयाम् । आकृतिम्—रूपम् ।

शैलेन्द्रा इति—शैलेन्द्राः महान्तः पर्वताः कलभोपमाः करिशावकसमाः, जलधयः सागराः क्रीडातटाकोपमाः क्रीडार्थं निर्मितस्वल्पजलाशयसदृशाः, वृक्षाः शैवलसन्निभाः जम्बालतुल्याः, क्षिणितलम् भूतलं प्रच्छन्ननिम्नस्थलम् तिरोहित-

स्नान क्रिया, मन्दराचल की कन्दरा में यौवन के आनन्द लें, क्रीडा के लिये ललचाई आँखें हिमालय पर विचरती रहीं; अब हम मध्याह्न कालिक निद्रा के लिये मलय पर्वत स्थित चन्दनवन में जायेंगे ॥ १० ॥

(आकाश गमन को देखकर) सौदामनि, देखो तो यह भगवती पृथ्वी दूर से कितनी भली लगती है ।

पर्वत हाथी के बच्चों की तरह, सागर क्रीडा-सरोवर की तरह, वृक्ष शैवाल की

सीमन्ता इव निम्नगाः सुविपुलाः सौधाश्च बिन्दूपमाः ।

दृष्टं वक्रमिवाभिभाति सकलं संक्षिप्तरूपं जगत् ॥ ११ ॥

भद्रे ! अवहिता भव । शीतचन्दननिलयं मलयं प्रयास्यावः ।

सौदामनी—अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।]

(उभावाकाशयानं निरूपयतः)

सौदामनी—अय्य ! ण पारेमि अविस्सन्ता गन्तुं । [आर्य ! न पारयाम्यविश्रान्ता गन्तुम् ।]

विषाधरः—तेन हि कस्मिंश्चित् पर्वते मुहूर्तं विश्रम्य गमिष्यावः ।

निम्नभूमिकम्, निम्नगाः नद्यः सीमन्ताः केशान्तररेखा इव, सुविपुलाः विशालाः सौधाः प्रासादाश्च बिन्दूपमाः बिन्दुसमानाः, तदित्यं दृष्टं संक्षिप्तरूपं संक्षिप्तपरिमाणं जगत् विश्वं वक्रमिव अन्यदृशं कुटिलमिवाभाति । अयमाशयः—दूराद् दृश्यमानं विशालमपि वस्तु लघु प्रतीयते तत्पर्वताः करिशावका इव, सागराः स्वल्पजलाशया इव, वृक्षा जम्बालवत्, पृथ्वीतलं तिरोहितनिम्नभूभागम्, नद्यः केशान्तरालरेखावत् प्रासादा बिन्दव इव, तदित्यं जगदेव विपरीतं भासत इति । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११ ॥

अवहिता—सावधाना । शीतचन्दननिलयम्—शीतलस्य चन्दनस्योत्पत्तिस्यानम् । मलयं तदाख्यं दक्षिणदिगवस्थं पर्वतभेदम् ।

पारयामि—शक्नोमि । अविश्रान्ता—विना विश्रामम् ।

मुहूर्तम्—स्वल्पकालम् ।

तरह दीखते हैं, पृथ्वी के सभी निम्नस्थल छिप रहे हैं, नदियाँ पृथ्वी की मांग की तरह लगती हैं, यह प्रासाद बिन्दुओं के सदृश दीखते हैं, यह समस्त संसार संक्षिप्त रूप तथा वक्र दीख रहा है ॥ ११ ॥

भद्रे, सावधान हो जा, हम शीतल चन्दन वाले मलयगिरि पर पहुँच गये ।

सौदामनी—बहुत अच्छा, (दोनों आकाश-गमन देखते हैं)

सौदामनी—आर्य, विना विश्राम क्रिये मैं आगे नहीं बढ़ सकती हूँ ।

विषाधर—तो किसी पर्वत पर थोड़ा विश्राम कर के चलेंगे ।

सौदामनी—अय्य ! पिअं मे । [आर्य ! प्रियं मे ।]

(उभावचतरतः)

विद्याधरः—सौदामनि ! पश्य पश्य ।

जलदगहनमुज्जतीव वेगा-

दभिपततीव मही समुद्रमुद्रा ।

जलदसमयतोयदा इवामी

भृशमभिभान्ति नगा विजृम्भमाणाः ॥ १२ ॥

भवति ! अयं पर्वतः समर्थ इवास्माकं सुहूर्तमातिथ्यं कर्तुम् ।
तस्माद् विश्रान्तौ गमिष्यावः ।

सौदामनी—अय्य ! एवं करेम्ह । [आर्य ! एवं कुर्वः ।]

जलदगहनेति—वेगात् गतिवेगवशात् समुद्रमुद्रा सागरवेष्टिता मही पृथ्वी जलदगहनम् मेघमालाम् उज्जतो विस्फुटजन्तीव अभिपतति संमुखमागच्छेति, अमी विजृम्भमाणाः स्फुटभावमापद्यमानाः नगाः वृक्षाः जलदसमयतोयदाः वर्षाकालिकमेघा इव भृशमभिभान्ति अत्यर्थं शोभन्ते । समीपमागच्छन्ती घंरणी जलदगहनं परित्यज्य प्रकटन्तीव भाति, स्फुटत्वं सुपयान्तो वृक्षाश्च वर्षाकालमेघा इव प्रतीयन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अयम् पर्वतः—मलयगिरिः । आतिथ्यम्—अतिथिसत्कारम् । विश्रान्तौ—कृतविश्रामौ ।

सौदामनी—आर्य, यह तो मुझे अच्छा लगेगा ।

(दोनों उतरते हैं)

विद्याधर—सौदामिनी, देखो-देखो,

समुद्र से घिरी हुई यह पृथ्वी मेघ के जंगल से निकल कर वेग पूर्वक समीप आती जा रही है, और प्रकट होते जाने वाले यह वृक्ष वरसात के मेघों की तरह मालूम पड़ रहे हैं ॥ १२ ॥

भद्रे, यह पर्वत कुछ काल तक हमारा आतिथ्य करने में समर्थ है, अतः विश्राम कर के चलेंगे ।

सौदामनी—आर्य, ऐसा ही करेंगे ।

विद्याधरः—सौदामनि ! पुष्पितानां नगानां पङ्कभागग्रहणमस्माकं धर्मः । तस्मादनुष्ठानं वृक्षान् करिष्यावः ।

सौदामनी—अय्य ! तह । [आर्य । तथा ।]

(पुष्पापचयं नादयतः)

विद्याधरः—(अविमारकं विलोक्य) अये को नु खल्वयम् । आ ज्ञातम् ।

विद्याधरः खलु मन्त्रभ्रष्टः । कुतः, रूपमीदृशं हि नान्येषाम् । दिष्ट्या यदयं दृष्टः । भवत्वहमपि विस्मृतं पृच्छामि ।

अविमारकः—भवतु कृतं देवकार्यम् । प्रपतामि । (पार्श्वतो विलोक्य, विद्याधरं दृष्ट्वा) भोः ! को नु खल्वयम् । अथवा, स्वप्नोऽयं भवेत् । न ह्यहं सुप्तः । आ अन्तकाले मनुष्याः किमपि पश्यन्ति । तदेतत् स्यात् ।

नगानाम्—वृक्षाणाम् । पङ्कभागग्रहणम्—पङ्कस्य भागस्य स्वीकरणम् । धर्मः—अधिकारः । अनुष्ठानम्—शोधितर्णान् । वृक्षाः पङ्कभागं पुष्पं विद्याधरेभ्यो दत्त्वा शोधितर्णं जायन्ताम् इति तात्पर्यम् । पङ्कभागः षष्ठो भागः, स चायं शब्दः कालिदासेनाप्यत्रैवार्थे प्रयुक्तो दृश्यते शाकुन्तले, 'तपः पङ्कभागमक्षयं ददत्या-रण्यका हि नः ॥'

मन्त्रभ्रष्टः—मन्त्रस्यासिद्ध्या च्युतः । विस्मृतम्—श्रनेनास्मर्यमाणमिदमीयं विद्याधरभावम् ।

प्रपतामि—पर्वतशिखरात् पतित्वाऽऽत्मानं व्यापादयामि ।

विद्याधर—इन फूलों से पङ्कभाग लेना हमारा धर्म है, अतः इन्हें अष्टानुष्ठान करेंगे ।

सौदामनी—अच्छी बात है । (फूल चुनते हैं)

विद्याधर—(अविमारक को देखकर) अरे, यह कौन है ? आः, समझ गया, कोई मन्त्रभ्रष्ट विद्याधर ही होगा, ऐसा रूप दूसरों का कहाँ से होगा । भाग्यवश यह मिल गया, मैं विस्तार से इसका वृत्तान्त पूछूँगा ।

अविमारक—देवकार्य कर लिया, अब गिरता हूँ । (बगल की ओर देखकर) अजी, यह कौन है ? अथवा यह स्वप्न होगा । अन्तकाल में मनुष्य कुछ देखते

तदपि संभूतानां खलु । अहं तु सर्वं जानामि । भवतु पृच्छाम्येनम् ।
भोः ! कतरकुलान्वयो भवतालङ्कियते ।

विद्याधरः—श्रुयताम्—‘अहं नेघनादो नाम विद्याधरः । इयं ताव-
दस्मत्कुटुम्बिनी सौदामनी नाम । अद्य भगवन्तमगस्त्यमाराधयितुं
मलयपर्वते विद्याधरैरुत्सवः प्रारब्धः । तत्र वयमपि सङ्केतिताः । इह
मुहूर्तं विश्रम्य गमिष्याव इत्यवतीर्णाः । एषोऽस्माकं वृत्तान्तः । अथ
किनर्थमिदानीं भवान् क्षितितलं देवलोकीकरोति ।

अविमारकः—(आत्मगतम्) किन्तु खलु वक्तव्यम् । वर्तमाने ममान्त-
कालेऽनृतं न वक्तव्यम् । (प्रकाशम्) भोः ! सौवीरराजपुत्रोऽविमारको
नान्नास्मि ।

संभूतानाम्—अज्ञानान् । कतरकुलान्वयः—को वंशः । अलङ्कियते—
आत्मनो जन्मना सनायीकियते ।

कुटुम्बिनी—स्त्री । आराधयितुम्—पूजयितुम् ।

क्षितितलं देवलोकीकरोति—भवान् देवलोकवासयोग्यः पृथिव्यां वसन् पृथ्वी
देवलोकतां प्रापयतीत्यर्थः ।

वर्तमाने ममान्तकाले—उपस्थिते नम नृत्यसमये । अनृतम्—मिथ्या ।

हैं, यही कुछ होगा, वह भी वेदक्यों के लिये है, मैं तो सब जानता हूँ । अच्छा
इसे पूछता हूँ । आप किस वंश को अलङ्कृत करते हैं ?

विद्याधर—सुनिये, मैं नेघनाद नाम का विद्याधर हूँ और यह है मेरी स्त्री
सौदामनी । आज भगवान् अगस्त्य की आराधना के लिये विद्याधरों ने उत्सव
प्रारम्भ किया है जिसमें हमें भी बुलाया है, यहाँ क्षणभर विधान कर के आगे
बढ़ेंगे, इसी लिये उत्तर गया हूँ । यही हमारा वृत्तान्त है ।

अब आप यह बताइये कि आप इस घराबाम को क्यों देवलोक
बना रहे हैं ।

अविमारक—(स्वगत) क्या कहूँ ? अपने मरणकाल में मिथ्या तो नहीं
कहेगा (प्रकट) अबी मैं अविमारक नाम का सौवीरराजकुमार हूँ ।

विद्याधरः—(आत्मगतम्) एतदनृतम् । नेयमाकृतिर्मानुषी । (प्रकाशम्) अथ किमर्थमेकाकी भवोनिहागतः ।

अविमारकः—(आत्मगतम्) किन्तु खलु वक्ष्यामि । (अथोमुखस्तिष्ठति)

विद्याधरः—(आत्मगतम्) भवत्वहमेवज्ञास्यामि । (विद्यामावर्तयति) भोः ! कष्टम् । अयं खलु भगवतोऽग्नेः पुत्र आत्मानं न जानाति, कुन्ति-भोजदुहितरं कुरङ्गीमभिलषमाणो रममाणश्च तत्र विदिते सति निर्गतः, पुनः प्रवेशोपायमलभमानः प्राणपरित्यागामिलापी मरुत्प्रपातं कर्तुमिहारुढः । सापि च तत्र जीवन्मरणमनुभवति । अहमस्यास्मिन् कार्ये सहायो भविष्यामि । (प्रकाशम्) भो अविमारक ! अच्छलं मित्रत्वं नाम । न शक्नोपि मया विदितमर्थं प्रच्छादयितुम् ।

एकाकी—सहायान्तररहितः ।

विद्यामावर्तयति—यया विद्यया परकीयं वृत्तं ज्ञायते तां विद्यां स्मरतीत्यर्थः ।

अभिलषमाणः—कामयमानः । रममाणः—उपभुञ्जानः । विदिते—स्वयि प्रच्छन्नभावेन कन्यान्तःपुरनिवासे राज्ञा ज्ञाते सति । प्रवेशोपायम्—कुन्ति-भोजस्य कन्यान्तःपुरे भूयः प्रवेशस्य मार्गम् । मरुत्प्रपातम्—पर्वतशिखरात् पतित्वा प्राणपरित्यागम् । जीवन्मरणम्—जीवनदशायामेव मृत्युसमं कष्टम् । अच्छलत्वम्—छलराहित्यम् । प्रच्छादयितुम्—गोपयितुम् ।

विद्याधर—(स्वगत) झूठी बात है । यह मनुष्य की आकृति नहीं हो सकती है । (प्रकट) आप अकेले यहाँ क्या करने आये हैं ।

अविमारक—(स्वगत) क्या कहूँगा ? (मुँह नीचा कर के बैठा रहता है)

विद्याधर—(स्वगत) अच्छा, मैं स्वयं जान लूँगा । (विद्या की आवृत्ति करता है) अहा, वड़ा कष्ट है, यह व्यक्ति यह नहीं जानता है कि यह अग्निदेव का पुत्र है । इसे कुन्तिभोज-पुत्री कुरङ्गी से प्रेम हो गया, उसके साथ विहार करता रहा, भेद खुलजाने पर वहाँ से निकल भागा । फिर वहाँ प्रवेश करने के उपाय को नहीं पाकर प्राणत्याग की इच्छा से पर्वत-शिखर पर चढ़ा था । वह इसकी प्रेयसी भी वहाँ जीते ही मरण का अनुभव कर रही है । मैं इसके इस कार्य में सहायक बनूँगा । (प्रकट) अजी अविमारक, मित्रता में छल नहीं किया जाता । मैं जिस बात को जानता हूँ उसे तुम छिपा नहीं सकते ।

अविमारकः—उच्यताम् ।

विद्याधरः—अद्यप्रभृत्यावयोः सख्यमस्तु । सकला च भवतोऽस्माभिरवस्था विदिता । प्राणपरित्यागार्थमिहारूढो भवान् ननु ।

अविमारकः—वयस्य ! एवमेतत् ।

विद्याधरः—भोः ! प्रीतोऽस्यनेन विस्रम्भेण । यदि तत्राज्ञातमेव प्रवेष्टुं स्यादुपायः, किं करिष्यति भवान् ।

अविमारकः—(सहर्षम्) किमन्यत् । अनुप्रवेक्ष्यामि । तदर्थो हि व्याक्षेपः ।

विद्याधरः—तेन हि सखे ! दृश्यतामङ्गुलीयम् । (इत्यङ्गुलीयकं दर्शयति)

अविमारकः—वयस्य ! किमनेन प्रयोजनम् ।

विद्याधरः—एतदङ्गुलीयकं दक्षिणाङ्गुल्या धारयन्नदृश्यो भवति, वामेन प्रकृतिस्थः ।

सख्यम्—मित्रत्वम् ।

विस्रम्भेण—विश्वासं कृत्वा स्पष्टीकृत्या । तत्र—कुन्तिभोजस्य कन्यान्तःपुरे ।

तदर्थो हि व्याक्षेपः—तत्र प्रवेशार्थमेव सकलोऽयमुन्मादः ।

अदृश्यः—अन्येन द्रष्टुमशक्यः । प्रकृतिस्थः—स्वामाविकरूपेण दृश्यः ।

अविमारकः—कहिये ।

विद्याधरः—आज से हम लोगों की मित्रता हुई । मैंने तुम्हारी सारी अवस्था जान ली है । तुम प्राण देने के लिये इस पर्वत पर चढ़ आये हो ।

अविमारकः—मित्र, बात तो यही है ।

विद्याधरः—मैं तुम्हारे इस विश्वस्त भाव से खुश हूँ । यदि छिपे-छिपे वहाँ प्रवेश का कोई उपाय हो जाय तब तुम क्या करोगे ?

अविमारकः—(सहर्षम्) और क्या, वहाँ जाऊंगा । इसीलिये तो पागल हो रहा हूँ ।

विद्याधरः—अच्छा तो यह अँगूठी देखो, (अँगूठी दिखलाता है)

अविमारकः—मित्र, इससे क्या कार्य होगा ।

विद्याधरः—इस अँगूठी को दाहने हाथ की अँगुली में धारण करने से आदमी

अविमारकः—वयस्य ! एतदप्यस्ति ।

विद्याधरः—अयं ते प्रत्ययं करिष्यामि । वयस्य ! किं मां प्रश्यसि ।

अविमारकः—एवम् ।

विद्याधरः—अवहितो भव ।

अविमारकः—अवहितोस्मि ।

विद्याधरः—(दक्षिणाङ्गुल्यां प्रक्षिप्य) वयस्य ! किं मां पश्यसि ।

अविमारकः—वयस्य ! छायापि न दृश्यते, किं पुनः शरीरम् । एते
लु लोके सुखिनो नाम ।

ये सञ्चरन्ति गगने वनितासहायाः

क्रीडन्ति पर्वततटेषु कृतोपदेशाः ।

सर्वे विदन्त्यपि च मन्त्रकृतैः प्रभावै-

रन्तर्हिताश्च विवृताश्च सुखं भ्रमन्ति ॥ १३ ॥

प्रत्ययम्—प्रतीतिम् , विश्वासम् ।

अवहितः—सावधानमनाः ।

ये सञ्चरन्तीति—ये वनितासहायाः स्त्रिया सहिताः गगने व्योम्नि सञ्च-
रन्ति भ्रमन्ति कृतोपदेशाः कृतमन्त्रोपदेशाः पर्वततटेषु क्रीडन्ति विहरन्ति, मन्त्र-

दृश्य हो जाता है, और बायें हाथ की अंगुली में धारण करने से पुनः प्रकृतिस्य
रय हो जाता है ।

अविमारक—मित्र, यह भी बात है ।

विद्याधर—अभी-अभी तुझे विश्वास कराता हूँ । मित्र, क्या तुम मुझे देखते हो ?

अविमारक—हाँ ।

विद्याधर—सावधान रहो ।

अविमारक—सावधान हूँ ।

विद्याधर—(अंगूठी दायें हाथ में पहनकर) क्या मुझे देख रहे हो ?

अविमारक—मित्र, छाया भी नहीं दीख रही है, देह की क्या बात ? यही संसार
में सुखी है—

स्त्रियों के साथ आकाश में भ्रमण किया करते हैं, पर्वतों पर क्रीड़ा किया करते
हैं, मन्त्र के प्रभाव से सारी बातें जानते हैं तथा इच्छानुसार प्रकट या अन्तर्हित
हुआ करते हैं ॥ १३ ॥

भवतु, प्रविष्ट एवास्म्यनेन ।

विद्याधरः—(वामाङ्गुल्या प्रक्षिप्य) तेन हि गृह्यतामङ्गुलीयकम् ।

अविमारकः—(प्रतिगृह्य) अनुगृहीतोऽस्मि ।

विद्याधरः—न न, अहमेवानुगृहीतः । कुतः,

न तथा रत्नमासाद्य सुजनः परितुष्यति ।

यथा तत् तद्गताकाङ्क्षे पात्रे दत्त्वा प्रहृष्यति ॥ १४ ॥

अविमारकः—एकस्तु मे संशयः । मम शरीरे परीक्षितुमिति वञ्च-
मसदृशमिव ।

कृतैः प्रभावैः सर्वं विदन्ति जानन्ति, सुखम् यथारुचि अन्तर्हिताः गुप्ताः विवृताः-
प्रकाशितात्मानश्च भवन्ति (ते खलु सुखिनो नाम) ॥ १३ ॥

अनेन—करधृतेनाङ्गुलीकेन । प्रविष्ट एवास्मि—निधितो मम प्रवेशः ।

अहमेवानुगृहीतः—अङ्गुलीयं मया दीयमानं गृह्यतो त्वयाऽहमेवानुकम्पितः ।

न तथेति—सुजनः रत्नम् आसाद्य प्राप्य तथा तावत् न परितुष्यति
तुष्यति, यथा यावत् गताकाङ्क्षे निर्लोभे पात्रे तत् रत्नं दत्त्वा प्रहृष्यति सुखी
भवति, रत्नादानापेक्षया रत्नप्रदानपात्रलाभस्याधिकानन्दजनकतया न मया त्व-
मनुकम्पितोऽपि तु त्वयैवाहमनुकम्पित इति भावः ॥ १४ ॥

मम शरीरे परीक्षितुम्—इदमङ्गुलीयकं मम शरीरे भवच्छरीर इव कार्यकरं
भवति न चेति परीक्षणीयम् ।

अस्तु, इस अंगूठी के सहारे प्रवेश तो हो ही गया ।

विद्याधर—(अंगूठी बायें हाथ में लेकर) अच्छा तो लीजिए यह अंगूठी ।

अविमारक—(लेकर) बड़ी कृपा ।

विद्याधर—नहीं नहीं, इसमें अनुगृहीत तो मैं हुआ । क्योंकि :—

सुजन लोग रत्न पाकर उतना प्रसन्न नहीं होते, जितना प्रसन्न उस रत्न
को किसी निर्लोभ पात्र के हाथ सौंप कर होते हैं ॥ १४ ॥

अविमारक—मुझे एक संदेह है । तनिक इसकी परीक्षा मेरे शरीर पर
की जाती ?

विद्याधरः—तेन हि प्रक्षिप दक्षिणाङ्गुल्याम् ।

अविमारकः—वाढम् । (तथा करोति)

विद्याधरः—वयस्य ! गृह्यतामसिः ।

अविमारकः—वाढम् । (खड्गं गृहीत्वा सविस्मयम्) अहो खड्गस्य प्रभावः ।

प्रच्छन्नरूपस्त्वशनिः कथञ्चित्

खड्गीकृतः स्यात्तु तडित्कलापः ।

निर्भर्त्सयन् सूर्यकृतां प्रदीप्ति

वनं दवाग्निः सहस्राभ्युपैति ॥ १५ ॥

विद्याधरः—अहो वीर्यमग्निपुत्रस्य । अस्य खड्गस्य प्रभावं विद्याः

प्रच्छन्नरूप इति—प्रच्छन्नरूपः तिरोहितनिजस्वरूपः अशनिः वज्रं स्यात् , कथञ्चित् केनापि विधिविशेषेण खड्गीकृतः खड्गभावं गमितः तडित्कलापः विद्युत् समूहः स्यात् , सूर्यकृतां प्रदीप्ति सूर्यस्यप्रभां निर्भर्त्सयन् अभिभवन् दवाग्निः सहसा दृढात् वनम् अभ्युपैति प्राप्नोति । नायं खड्गः साधारणोऽपि त्वयं तिरोहितनिजरूप-वज्रवत् प्रतीयतेऽयथा तडिदेव केनापि प्रकारेण खड्गरूपं प्राप्तवती स्यादिति प्रति-भाति, अनेन खड्गेनात्र स्थितेन तथा कान्तिर्विस्तार्यते यथा सूर्यस्यापि प्रमामधरयन् दवाग्निर्वनं व्याप्नुवन्निव प्रतिभासत इत्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

अस्य खड्गस्य प्रभावं विद्याधरेष्वपि कतिचित् सहन्ते—न सर्वे विद्याधरा

विद्याधर—तो इसे तुम दायेँ हाथ की अङ्गुली में पहन लो ।

अविमारक—अच्छी बात है । (वैसा करता है)

विद्याधर—मित्र यह तलवार पकड़ो ।

अविमारक—अच्छी बात है । (खड्ग लेकर साश्चर्य) खड्ग का कैसा अद्भुत प्रभाव है ?

यह छिपा हुआ वज्र है, या बिजलीने ही किसी तरह खड्ग के रूप में बदल गई है, या सूर्य के प्रभाको मन्द करती हुई दवाग्नि ही वन में फैल रही है ॥ १५ ॥

विद्याधर—अग्निपुत्र का कैसा अद्भुत पराक्रम है । इस खड्ग के प्रभाव को

अरेष्वपि कतिचित् सहन्ते । अग्निः खलु भगवानिमं रक्षति ।

अविमारकः—(खड्गं दृष्ट्वा) अहो भगवतीनां विद्यानां प्रभावः ।

दिव्यं स्वभावं समुपागतोऽस्मि

स एव नामास्मि गुणैर्विशिष्टः ।

इदं यदा निर्गुणमर्त्यवृन्दै-

र्न ज्ञायते चास्ति च मे शरीरम् ॥ १६ ॥

वयस्य ! कृतमस्मत्कार्यम् । गृह्यतामसिः ।

विद्याधरः—यदिष्टं भवतः । वयस्य ! अन्तर्हितश्चान्तर्हितस्पृष्टश्च
तत्स्पृष्टश्चान्तर्हिता भवन्तीति निश्चयः ।

अपि तु अल्पीयांस एव विद्याधराः खड्गमिमं धारयितुं क्षमन्तेऽयं चाग्निपुत्रतया
खड्गमिमं धारितवान्, इत्यहो अग्निपुत्रस्य प्रभाव इत्याशयः ।

दिव्यमिति—(अहमधुना) दिव्यं विलक्षणम् एव स्वभावं प्रकृतिं समुपाग-
तोऽस्मि प्राप्तवानस्मि । स एव नाम सम्प्रति गुणैरहरयताजनकैः प्रभावविशेषैः
विशिष्टः पूर्वापेक्षया विलक्षणः अस्मि नाम । यदा इदं मे शरीरं निर्गुणमर्त्यवृन्दैः
साधारणैर्मानुषैः न ज्ञायते अस्ति च, तदवश्यमस्ति विद्यानां कोऽपि प्रभावातिशयो-
येन सन्तमपि मम देहं सम्प्रति मानवा द्रष्टुन्नेशत इत्याशयः ॥ १६ ॥

योऽङ्गुलीयकं धृत्वाऽन्तर्धानं भजते सोऽन्तर्हितः, तेन स्पृष्टोऽन्तर्हितस्पृष्टः,

विद्याधरों में भी कुछ ही लोग चरदास्त कर सकते हैं । अग्निदेव हो इसकी
रक्षा करते हैं ।

अविमारक—(खड्ग को देखकर) विद्याओं में भी क्या ही अद्भुत प्रभाव है ?
हम समय मुझे दिव्य प्रभाव प्राप्त हो रहा है, मैं हूँ वही, किन्तु हमारे गुण
विशिष्ट हो रहे हैं । मेरा शरीर है फिर भी इसे साधारण मानव देख नहीं
सकते हैं ॥ १६ ॥

वयस्य, हमारा कार्य आपने कर दिया, अपनी यह तलवार लीजिये ।

विद्याधर—तुम्हारी जैसी इच्छा । मित्र, अंगूठी पहनने पर तुम स्वयं अदृश्य हो
जाओगे, जिसे तुम छूते रहोगे वह अदृश्य होगा, वह जिसे छूता रहेगा वह भी
अदृश्य होगा ।

अविमारकः—सखे ! प्रीतोऽस्मि । अयमभ्युदयादभ्युदयः । सखे !
अस्मदपेक्षया विलम्बितमिति तर्कयामि । मा भूदिदानीं वेलातिक्रमः ।

विद्याधरः—प्रविष्टोऽस्मि, यद्यापृष्टो भवान् ।

अविमारकः—किं बहुना भाषितेन ।

विद्यावशानां तु भवद्विधानां

कोऽस्मद्विधः स्यात् प्रतिकर्तुंकामः ।

क्रीतोऽस्म्यहं जीवितसम्प्रदानात्

प्रशाधि मां किं करवाणि भृत्यः ॥ १७ ॥

तादृशेन चान्तर्हितस्पृष्टेन स्पृष्टः अन्तर्हितस्पृष्टस्पृष्टस्त्रयोऽपीमेऽन्तर्धानं लभन्ते
इति निश्चयः । प्रीतः—प्रसन्नः । अभ्युदयादभ्युदयः—महानभ्युदयः ।

विलम्बितम्—विलम्बः कृतः । वेलातिक्रमः—समयातिपातः ।

आपृष्टः—गमनानुज्ञां याचितः । त्वया गन्तुमाज्ञप्तमात्र एवाहं प्रवेशं लभे-
नास्ति संप्रति कोऽपि प्रतिबन्ध इत्यर्थः, । बहुना भाषितेन—बहुप्रलपितेन ।

विद्यावशानाम् इति—विद्याः तिरस्करिण्यादिविद्या वशयन्ति स्वाधीनी-
कुर्वन्ति ये तेषाम् विद्यावशानाम् तिरस्करिण्यादिविविधविद्याज्ञातृणाम् भवद्विधा-
नाम् मवादृशां कः अस्मद्विधः मादृशः प्रतिकर्तुंकामः प्रत्युपकाराय प्रवृत्तः स्यात् ?
न कोऽपीत्यर्थः । मवादृशानां विद्याविदां प्रत्युपकाराय नहि मादृशः समत इत्यर्थः ।
अहम् भवतो जीवितसंप्रदानात् प्राणदानात् क्रीतः स्वायत्तीकृतोऽस्मि, अहं भृत्यः
किंकरवाणि त्वदर्थं किमनुतिष्ठामि ? इति त्वम् प्रशाधि आज्ञापय ॥ १७ ॥

अविमारक—सखे, मैं प्रसन्न हूँ । अभ्युदय पर अभ्युदय हो रहा है । सखे,
हमारे कारण आप को देर हो गई, मैं समझता हूँ । अब देर मत कीजिये ।

विद्याधर—आपने अनुमति देदी, अब मुझे पहुँचा हुआ ही समझिये ।

अविमारक—अधिक क्या कहूँ,

आपको विद्या सिद्ध है, हमारे समान आदमी आपका क्या प्रत्युपकार कर
पायेगा । आपने जीवनदान देकर खरीद लिया है, बताइये मैं भृत्य आप का
कौनसा प्रत्युपकार करूँ ॥ १७ ॥

विद्याधरः—जानाम्यहं भवतोऽच्छलां बुद्धिम् । यदि च भवानस्म-
द्वचनमनुवर्तते,

सख्यै मम प्रतिनिवेदय मामिमां च
त्वं मामनुस्मर सखे ! गतिरीक्ष्यतां मे ।

क्रीडारसैः प्रतिविलोभय राजपुत्रीं
कार्यान्तरेषु पुनरप्यहमस्मि पार्श्वे ॥ १८ ॥

अहो पुरुषसारो हि नाम नेच्छति विसर्जयितुं मे मनः । वयस्य !
गच्छामस्तावत् ।

अविमारकः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

विद्याधरः—बाढम् ।

अच्छलाम्—निर्व्याजाम् । अस्मद्वचनमनुवर्तते—मदीयं वचनमनुवर्तते ।

सख्यै ममेति—माम् विद्याधरम् इमां स्वसखीं सौदामनीं च मम सख्यै
त्वं प्रियायै कुरुक्ष्यै निवेदय कथय, मम सखीकस्य चर्चा स्वप्रियतमासमस्तं
कुर्वित्यर्थः । त्वम् माम् अनुस्मर स्मृतिपात्रतां नयस्व, मे मम गतिः वर्तमानाऽऽ-
काशयात्रा ईक्ष्यताम् विलोक्यताम् । क्रीडारसैः विहारजन्मभिरानन्दैः राजपुत्रीं
क्रीडार्त्नीं प्रति विलोभय मुग्धां कुरु, कार्यान्तरेषु अन्येषु केषुचन कार्यविशेषेषु
पुनरपि अहं तव पार्श्वेऽवश्यमुपस्थातव्यमित्याशयः ॥ १८ ॥

पुरुषसारः पुरुषश्रेष्ठः, (अत इमम्) मे मनः विसर्जयितुमनुमन्तुं नेच्छति ।

विद्याधर—मैं आप-की निरछल बुद्धि का भन्दाजा रखता हूँ अगर आप मेरी-
बात मानें तो—

आप अपनी प्रियतमासे मेरी तथा मेरी स्त्री सौदामनी की चर्चा करें, खुद
मुझे याद करें, मेरी गति देखें, अपनी क्रीड़ाओं से राजकुमारी को खुश करें,
कार्यान्तर में मुझे अपने पास ही समझें ॥ १८ ॥

यह कैसा पुरुष श्रेष्ठ है, मन नहीं चाहता है कि इसे छोड़ें । मित्र, विदा
होता हूँ ।

अविमारक—अच्छा, जाइये, फिर दर्शन दीजिएगा ।

विद्याधर—अच्छी बात ।

(उत्थितो विद्याधरः सह प्रियया)

अविमारकः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) एष हि तत्रभवान् मेघनादो गगनार्णवमवगाढः । य एषः,

वातोद्धूताग्रकेशः सलिलवरदरीमृष्टादृष्टाङ्गरागः

सम्यग्वद्वासिकक्षयः प्रिययुवतिकरस्पृष्टसङ्गूढमध्यः ।

वातोद्धूतोत्तरीयो मुकुटमणिगणैस्तारकाः सम्प्रसृजन् ।

श्रीमान् विद्याधराऽसावुपरिगतिजवैः क्षीयमाणः प्रयाति ॥ १९ ॥

इयमपि विद्यावलेन प्रियमनुवर्तते । येषां,

जवशिथिलविमुक्तपार्श्वकेशी

गगनार्णवम्—आकाशसागरम् । अवगाढः—प्रविष्टः ।

वातोद्धूताग्रकेश इति—वातेन वायुना उद्धूताः कम्पिताः अप्रकेशाः केशाप्रभागा यस्य सः तथोक्तः, सलिलवरदरीभिः मेघगुहाभिः मृष्टः निद्रुतः दृष्टः च अङ्गरागः कायवर्णो यस्य तादृशः, सम्यग्वद्वासिः कक्ष्या यस्य तथोक्तः परिकरे खड्गं सम्यग्धारयन् प्रिययुवतिकरेण प्रिया बाहुना स्पृष्टं संगूढं सम्यगालम्बितं च मध्यं यस्य तादृशः प्रियया पार्श्वस्थितया स्वकरेणालम्बितकटिदेश इत्यर्थः । वातोद्धूतोत्तरीयः वायुप्रचलितोर्ध्ववस्त्रः मुकुटमणिगणैस्तारकाः नक्षत्राणि सम्प्रसृजन् सङ्घर्षयन् श्रीमान् अतिशीभाशाली असौ विद्याधरः उपरिगतिजवैः ऊर्ध्वगमनवेगवशात् क्षीयमाणः क्षीणदर्शनः सन् प्रयाति । सम्भराश्रुतम् ॥ १९ ॥

जवशिथिलेति—जवेन ऊर्ध्वगमनवेगेन शिथिलाः श्लथवन्धनाः विमुक्ताः

(विद्याधर अपनी प्रिया के साथे उठता है)

अविमारक—(ऊपर-देखकर) यह मेघनाद आकाश सागर में पैठ गये ।

इनके बाल हवा में लहरा रहे हैं, मेघ की गुफा में इनकी देह कमी छिप जाती है, कभी दृष्टिगोचर होती है, कमर में तलवार भलीभाँति बँधी हुई है, प्रियतमा के हाथों से मध्यभाग वेष्टित है, चादर हवा में उड़ रही है, मुकुट की मणियाँ तारों से बिस रही हैं इस प्रकार यह विद्याधर ऊपर जाने की तीव्रगति से क्रमशः अदृश्य होता जा रहा है ॥ १९ ॥

यह सौदामनी भी विद्या के प्रभाव से अपने प्रियतम का अनुगमन कर रही है। वेग के कारण इसके पार्श्व के केश खुद गये हैं, स्तनतट के काँपते रहने से

स्तनतटवल्गनस्त्रिंशत्तन्मध्या ।

वियति दयितदत्तपूर्वकाया

तडिदिव तोयधरेषु दृष्टनष्टा ॥ २० ॥

गतस्तत्रभवान् मेघनादः । अहमप्यद्यैव नगराभिमुखो भविष्यामि ।
यावदवतरामि । (अन्तर्ध्वं) परिश्रान्त इवास्मि । भवतु, एतस्मिन्
शिलातले सहूर्तं विश्रम्य गमिष्यामि । (उपविशति ।)

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदूषकः—अहो तत्तहोदो सुगहीदणामहेअस्स सोवीराअस्स अघ-
ण्णदा, जाए चिरं अपुत्तो भविअं अत्तणो णिअमविसेसेण देव्वप्पसादेण
अ माणुसलोअदुल्लभं सुपुत्तं लुभिअ पुणो वि तादिसो एव संवुत्तो ।
सच्चहा मम अ समत्तजीविददाए वन्धुजणस्स अघण्णदाए परिबभट्ठो

लम्बमानाः च पार्वकेशाः यस्याः सा तयोका ऊर्ध्वगमनवेगवशाद्विमुक्तपार्श्ववर्ति-
कचानिचयेत्यर्थः । स्तनतटयोः वल्गनेन चलनेन स्निग्धं श्रान्तं सन्नं शून्यं च मध्यम्
यस्याः सा तथोक्ता । वियति आकाशे दयिताय दत्तः दयितोपरि न्यस्तः पूर्वकायः
शरीरपूर्वभागो यथा तथा सति तोयधरेषु मेघेषु तडित् विद्युदिव दृष्टनष्टा तत्काल
एव दृष्टा सत्यनुपदमेव नष्टा विलीना (विमाति) सेयं विद्याधरस्त्री ऊर्ध्वगतिवेगेन
विकीर्णकचानिचया स्तनचलनश्रान्तमध्या प्रियन्यस्तपूर्वकाया च सती मेघेषु तडि-
दिव कदाचिद् दृश्यते कदाचिन्नेति भावः ॥ २० ॥

इसका मध्यभाग स्निग्ध हो रहा है, आकाश में जाकर इसने अपने शरीर का
पूर्वभाग प्रियतम की गोद में डाल दिया है, अतः वह मेघ में विजली सी
लग रही है ॥ २० ॥

मेरे मान्य मेघनाद चले गये, मैं भी आज ही नगर की ओर प्रस्थान करूँगा ।
उतरता हूँ (उतर कर) थक गया हूँ । अच्छा, इसी शिलातल पर थोड़ा विश्राम
करके जाऊँगा । (बैठता है)

(विदूषक का प्रवेश)

विदूषक— हमारे वन्दनीय ख्यातनामा सौवीर राजा का अभाग्य है कि बहुत
दिन-तक अपुत्र रहकर अपने निर्धर्मों तथा देवताओं की कृपा से अतिमानव सुपुत्र

कुमारो । (परिक्रम्य) अञ्ज खु तत्तहोदीए भणिदं—खेमेण गदो कुमारो त्ति । अहव को एत्थ जाणादि अदिसुउमारो राअउमारो एआई वन्महेण अभितालिअमाणो परिवभट्ठो कुसलो होदि त्ति । अहं वि कुमारं वा कुमारस्स सरीरं वा पेक्खिस्सामि दाव सव्वलोअं परिवभमिअ । जदि ण पेक्खामि, तत्तहोदो परत्त सहाओ होमि । परिस्सन्तो खु अहं । भोदु, एदस्सि पादपच्छाआअं मुहुत्तअं विस्समिअ गमिस्सं । (स्वपिति) [अहो तत्रभवतः सुगृहीतनामधेयस्य सौवीरराजस्याधन्यता, यया चिरमपुत्रो भूत्वात्मनो नियमविशेषेण दैवप्रसादेन च मानुषलोकदुर्लभं सुपुत्रं लब्ध्वा पुनरपि तादृश एव संवृत्तः । सर्वथा मम च समाप्तजीविततया वन्धुजनस्याधन्यतया परिभ्रष्टः कुमारः । अथ खलु तत्रभवत्या भणितं—क्षेमेण गतः कुमार इति । अथवा कोऽत्र जानाति अतिसुकुमारो राजकुमार एकाकी मन्मथेनाभिताज्यमानः परिभ्रष्टः कुशलो भवतीति । अहमपि कुमारं वा कुमारस्य शरीरं वा प्रेक्षिष्ये तावत् सर्वलोकं परिभ्रम्य । यदि न प्रेक्षे, तत्रभवतः परत्र सहायो भवामि । परिश्रान्तः खत्वहम् । भवतु, एतस्यां पादपच्छायायां सुहृत्कं विश्रम्य गमिष्यामि ।]

तत्रभवतः—पूजनीयस्य । सुगृहीतनामधेयस्य—ख्यातनाम्नः । अधन्यता—भाग्यराहित्यम् । नियमविशेषेण—तपश्चर्याविशेषेण । दैवप्रसादेन—भाग्यानुकूलतया । मानुषलोकं दुर्लभम् मर्त्यलोके दुरापम् । तादृशः—पूर्वसदृशः, अपुत्रः । संवृत्तः—जातः । समाप्तजीविततया जीवनस्य समाप्तया । अधन्यतया—हतभाग्यतया । परिभ्रष्टः—अदृश्यत्वं गतः । क्षेमेण गतः—सकुशलं प्रस्थितः । मन्मथेनाभिताज्यमानः—कामेनाकुलीक्रियमाणः । कुमारस्य शरीरम्—प्राणापगमेऽपि तस्य देहम् । प्रेक्षे—पश्यामि । परत्र—स्वर्गे । पादपच्छायायाम्—वृक्षस्याधस्तात् ।

प्राप्त किया और फिर अपुत्र हो गये । हमारे मृत्यु-मुखगत होने तथा चान्धर्वों के अभाग्य से वह राज कुमार खो गये हैं । आज महारानी ने कहा है कि कुमार सकुशल गये हैं ।

अथवा—कौन जानता है कि अति सुकुमार राजकुमार—असहाय अवस्था में कामातुर होकर भी सकुशल होंगे । मैंने भी प्रतिज्ञा कर ली है कि सारी पृथ्वी घूम कर कुमार को या उनकी देह को अवश्य देखूंगा । यदि नहीं देख सका तो

अविमारकः—का नु खलु सन्तुष्टस्यावस्था । सुष्ठु भवेद् यदि मे निर्गमनं तेन श्रुतं, न श्रुतं चेद् विपत्स्यते स ब्राह्मणः । अथवा किं मम सर्वारम्भैस्तेन विना । स हि,

गोष्ठीषु हास्यः समरेषु योधः

शोके गुरुः साहसिकः परेषु ।

महोत्सवो मे हृदि किं प्रलापै-

द्विधा विभक्तं खलु मे शरीरम् ॥ २१ ॥

(सर्वतो विलोक्य) अये को नु खलु च्छायायामध्वगः प्रसुप्तः । (उपेत्य) अभ्युदयो मे हृदयस्य यद्वच्छयागतः । त्वरते मे मनः परिष्वक्तुमेनम् ।

विपत्स्यते—मरिष्यति । सर्वारम्भैः—सकलैरपि कार्यैः ।

गोष्ठीषु हास्य इति—गोष्ठीषु लोकप्रमाजेषु हास्यः हास्यकरः समरेषु युद्धेषु योधो योद्धा शोके वेदावसरे समुपस्थिते गुरुः उपदेशदानेन सान्त्वनाप्रदः, परेषु शत्रुषु (प्राप्तेषु) साहसिकः असाधारणसाहसकरः, मे मम हृदि हृदये महोत्सवः अत्यानन्दकरः, प्रलापैः अनर्थकवचनैः किम् ? अनर्थकोक्तिर्नारित किमपि फलमित्यर्थः, स हि विदूषकः मे मम द्विधा विभक्तं शरीरं खलु द्वितीयं वपुर्विव अस्तीति शेषः ॥ २१ ॥

अध्वगः—पान्थः । प्रसुप्तः—प्राप्तनिद्रः । अभ्युदयः—उत्सवः, मदीयस्य-हृदयस्य उत्सवस्वरूपोऽयं मम सुहृत्सन्तुष्टो नाम विदूषकः स्वयमायात इत्यर्थः ।

परिष्वक्तुम्—आलिङ्गितुम् ।

परलोक जाकर कुमार का सहायक बनूंगा । यक गया हूँ । इस वृष की छाया में थोड़ा विध्राम कर के जाऊंगा । (सोता है)

अविमारक—सन्तुष्ट की क्या स्थिति है ? अच्छा होता कि उसे मेरे निकल आने की खबर लग जाती, यदि यह खबर उसे नहीं लगी तो वह ब्राह्मण मर जायगा । फिर, उसके नहीं रहने पर मेरे इन प्रयासों का क्या फल ? वह—

सभा में हास्य कर, युद्ध में योद्धा, शोककाल में गुरु, शत्रुओं के सामने साहसी, और मेरे हृदय के लिये महोत्सव स्वरूप है, और क्या कहा जाय, वह तो दो भागों में विभक्त मेरा ही शरीर है ॥ २१ ॥

(चारो ओर देखकर) अरे, इस छाया में यह कौन सा यात्री सो रहा है ? (समीप जाकर) यह तो मेरे हृदय का उत्सव स्वयं आ गया है । इसे गले से

विदूषकः—(बुद्ध्वा) चिरं खु सुत्तस्मि । जाव गच्छामि । को विस्समो णाम विवभट्टमणोरहाणं । परिक्रम्याविमारकं विलोक्य) कहं तत्तभवं अविमारओ । [चिरं खलु सुप्तोऽस्मि । यावद् गच्छामि । को विश्रमो नाम विभ्रष्टमनोरथानाम् । कथं तत्रभवान् अविमारकः ।]

अविमारकः—अये वयस्यः सन्तुष्टः ।

(उभौ परिष्वजेते)

विदूषकः—(उच्चैर्विहस्य) भो वअस्स ! कहेहि कहेहि एत्तिअं कालं किं तुए किदं । [भो वयस्य ! कथय कथयैतावन्तं कालं किं त्वया कृतम् ।]

अविमारकः—वयस्य ! एतत् कृतम् । (अङ्गुलीयकं दक्षिणाङ्गुल्यां प्रक्षिप्य तिरस्कृतः ।)

विदूषकः—हा हा कहिं कहिं तत्तभवं । कहं ण दिस्सदि । आ तस्सि गदाए चिन्ताए तं विअ पेक्खामि । अहव फुडीकरिस्सं । भो वअस्स ! सावेण साविदो सि, जदि अत्ताणं छादेसि । [हा हा क क तत्रभवान् । कथं न

विभ्रष्टमनोरथानाम्—नष्टमनोरथानाम् ।

एतावन्तम् कालम्—एतावद्दिनपर्यन्तम् ।

लगाने के लिये मेरा हृदय उतावला हो रहा है ।

विदूषक—(जगकर) बड़ी देर तक सोता रहा, अब जाता हूँ, जिसके मनोरथ नष्ट हो गये उसे क्या विश्राम ? (चलकर, अविमारक को देख कर) क्यों, यह मेरे अविमारक हैं ?

अविमारक—अरे, यह तो मेरा मित्र सन्तुष्ट है ।

(दोनों गले लगते हैं)

विदूषक—(जोरों से हँसकर) अजी मित्र, इतने दिनों तक तुम क्या करते रहे ? बताओ ।

अविमारक—यही किया है । (अँगूठी को दाँयें हाथ में डालकर छिप जाता है)

विदूषक—हाय हाय ! कहाँ गया मेरा मित्र, दीखता क्यों नहीं है ? उसी की चिन्ता करते रहने के कारण सर्वत्र उसी की छाया देखा करता हूँ, अथवा—

दृश्यते । आ तस्मिन् गतया चिन्तया तमिव पश्यामि । अथवा स्फुटीकरिष्यामि ।
भो वनस्य ! शापेन शापितोऽसि, यथात्मानं छादयसि ।]

अविमारकः—वयस्य ! अयमस्मि ।

विदूषकः—कहिं कहिं सि । [क क्वाधि ।]

अविमारकः—(वामाङ्गुल्यामङ्गुलीयकं प्रक्षिप्य) वयस्य ! अयमस्मि ।

विदूषकः—पुढमं सुद्धो अविमारओ, इदाणि माआविमारओ संवुत्तो ।
एवं माआवित्तअ ! किस्स तुवं कण्णाउरे पच्छण्णरूवो ण चरसि ।] प्रथमं
शुद्धोऽविमारकः, इदानीं मायाविमारकः संवृत्तः । एवं मायावित्तक ! कस्मात् त्वं
कन्यापुरे प्रच्छन्नरूपो न चरसि !]

अविमारकः—वयस्य ! इदानीं खल्वेतदुपलब्धम् ।

विदूषकः—अच्छरीअं अच्छरीअं । कुदो दाणि एदस्स आगमो ।
[आश्चर्यमाश्चर्यम् । कुत इदानीमेतस्यागमः ।]

अविमारकः—सर्वमन्तःपुरे कथयिष्यामि ।

शापेन शापितोऽसि—शापः प्रदास्यते । छादयसि—गोपयसि ।

मायाविमारकः—मायया प्रसिद्धोऽविमारकः मायाविमारकः । मध्यमपदलोपी
समासः ।

मायावित्तक—मायानिपुण ।

एतद्—अङ्गुलीयकम्, येन धृतेनात्मा निह्रूयते ।

कुत एतस्यागमः—कुतोऽद्भुतमिदमङ्गुलीयकं प्राप्तम् ?

सफाई कर लूंगा, भजी मित्र, मैं शाप दे दूंगा अगर तुम छिपे रहे ।

अविमारक—मित्र, यही तो हूँ ।

विदूषक—कहाँ हो कहाँ हो ?

अविमारक—(अङ्गुली बायें हाथ में डालकर) मित्र, यही तो हूँ ।

विदूषक—पहले तुम शुद्ध अविमारक थे, अब नायाद्री अविमारक बन गये ।
अरे मायाप्रवीण, क्यों नहीं अब तुम छिपकर कन्यापुर में भ्रमण किया करते हो ?

अविमारक—वसी तो यह मिला है ।

विदूषक—आश्चर्य है आश्चर्य, इस समय यह कहाँ मिला है ?

अविमारक—सारीबातें अन्तःपुर में कहूँगा ।

विदूषकः—सम्पदि बुभुक्षितोऽसि । [संप्रति बुभुक्षितोऽसि ।]

अविमारकः—वैधेय ! शीघ्रमागच्छ प्रक्षेपभूमिप्रवेशाय । नैवायं हस्तो मोचयितव्यः ।

विदूषकः—अच्छरीअं अच्छरीअं । अहं पि दाव अदिस्सो । मम सरीरं अत्थि वा णत्थि वा । उच्छिट्ठं करिस्सं । थु थु । [आश्चर्यमाश्रयम् । अहमपि तावददृश्यः । मम शरीरमस्ति वा नास्ति वा । उच्छिट्ठं करिष्यामि । थु थु ।]

अविमारकः—मूर्ख ! अलमलं विलांबितेन । त्वरते मे मनः कान्तादर्शनाय । (आकर्षति)

विदूषकः—ण मे सद्धा । [न मे श्रद्धा ।]

अविमारकः—हन्त भोजनवेलां प्रतिपालयामि ।

विदूषकः—कच्चि कालं विस्समिअ गमिस्सामो । [कंचित् कालं विश्रम्य गमिष्यावः ।]

वैधेय—मूर्ख ! प्रक्षेपभूमिप्रवेशाय—मायया प्रच्छन्नरूपताप्राप्तये ।

उच्छिट्ठं करिष्यामि—धूत्करिष्यामि, येन स्वशरीरस्यास्तित्वमनुमातुं शक्ये-
तेति भावः । कान्तादर्शनाय—प्रियायाः प्रेक्षणाय ।

विदूषक—क्या अभी भूख लग रही है ?

अविमारक—मूर्ख, शीघ्र आओ अदृश्य होने के लिये, देखना मेरा हाथ न छोड़ देना ।

विदूषक—क्या आश्चर्य है, मैं भी अदृश्य हो गया । मेरी देह है कि नहीं, धूकूंगा ।

अविमारक—मूर्ख, देर मत करो, प्रियतमा से मिलने के लिये मेरा मन व्यग्र हो रहा है ।

(खींचता है)

विदूषक—मुझे श्रद्धा नहीं हो रही है ।

अविमारक—खाने के समय की प्रतीक्षा करता हूँ ।

विदूषक—थोड़ा विश्राम करके चलूंगा ।

अविमारकः—किं न स्मरति मां कुरङ्गी ।

विदूषकः—किण्णु खु जीवदि णगन्धस्समणिआ । [किं नु खलु जीवति नगान्धश्रमणिका ।]

अविमारकः—वयस्य ! याचे भवन्तं, शीघ्रमागम्यताम् ।

विदूषकः—किस्स तुवं किदसमावुत्तो वडुओ विअ तुवरसि । [कस्मात् त्वं कृतसमावर्तो वटुक इव त्वरसे ।]

अविमारकः—मूर्ख ! इतस्तावत् ।

विदूषकः—मा कड्ढेहि, अअं अणुधावामि । [मा कर्प, अयमनुधावामि ।]

अविमारकः—(परिक्रम्य) एतन्नगरम् ।

विदूषकः—पेक्खामि दाव णअरस्स सोहं । [पश्यामि तावन्नगरस्य शोभाम् ।]

अविमारकः—इदं राजकुलम् ।

नगान्धश्रमणिका—नगान्धा श्रमणिका तपस्विनी । यदि जीवति तदा स्मरति न वा स्मरतीति द्वैविध्यम्, मम तु तस्या जीवन एव संशय इति भावः ।

कृतसमावर्तः—विहितसमावर्तनसंस्कारः, तादृशो हि वटुः व्रतसमाप्तौ स्वच्छन्दं वस्तुं त्वरया गृहं धावतीति तथोक्तिः ।

अविमारक—क्या कुर्गंभी मुझे याद भी करती है ।

विदूषक—क्या वह नरगा तपस्विनी जीती ही है ?

अविमारक—मैं प्रार्थना करता हूँ, मित्र, शीघ्र चलो ।

विदूषक—क्यों तुम समावर्तन किये गये वटुक की तरह शीघ्रता कर रहे हो ?

अविमारक—मूर्ख, इधर चलो ।

विदूषक—खींचो मत, यह तो चल ही रहा हूँ ।

अविमारक—(चलकर) यही नगर है ।

विदूषक—तब तक नगर की शोभा देखता हूँ ।

अविमारक—यही राजकुल है ।

पतन्नरेन्द्रभवनं निशि जातशङ्को

यत् साहसं समुपलभ्य तथा प्रविष्टः ।

भूयस्तदेव दिवसे सुसहायमायो

वृन्दं सतामिव पटुः प्रविशाम्यशङ्कः ॥ २२ ॥

(परिक्रम्य) इदानीं प्रसादे स्नातयाभ्यन्तरस्थया कुरङ्गया भवितव्यम् ।

विदूषकः—जहिं वा तहिं वा पविसामो । अदिकमदि भिक्खवेला ।

[यत्र वा तत्र वा प्रविशावः । अतिक्रामति भिक्षावेला ।]

अविमारकः—एहि तावदभ्यन्तरमेव प्रविशावः (प्रविश्य) इह हि,

पुरे गृहे वापि पुरा सुखोपितै

मनस्विभिर्दुर्लभचिन्तयागतैः ।

पतन्नरेन्द्रेति—एतत् नरेन्द्रभवनम् तदेवेदं राजकुलम् यत् अहम् प्रथम-
प्रवेशकाले तथा तादृशं साहसं समुपलभ्य आश्रित्य प्रविष्टः प्रवेशं कृतवान्,
भूयः पुनरधुना तदेव राजकुलम् दिवसे दिने सुसहायमायः मायाकृतसाहायकः
अशङ्कः निर्भयो भूत्वा सतां वृन्दं सज्जनमण्डलं पटुश्चतुरो जन इव प्रविशामि । यथा
चतुरो लोकोऽशङ्कभावेन सज्जनमण्डलं प्रविशति तथैवाहमपि दिन एव साहस-
प्रवेश्यं राजकुलं प्रविशामि, तदिदं सर्वं मायाविजृम्भितमिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

प्रसादे—सौधोपरिभागे । स्नातया—कृतस्नानया ।

पुरे गृहे वेति—पुरे नगरे गृहे राजप्रासादे वापि पुरा पूर्वं सुखोपितैः ससुखं
कृतवासैः दुर्लभचिन्तयाऽऽगतैः दुर्लभस्य वस्तुनः प्राप्तेरिच्छया समायातैः मनस्विभिः

यही वह राजभवन है जहाँ पहले मैंने रात में डरते-डरते साहस कर के
प्रवेश किया था । आज उसी में दिनदहाड़े माया के बल पर प्रवेश कर रहा हूँ,
जैसे सज्जनों के दल में चालक निर्भय प्रवेश करते हैं ॥ २२ ॥

(घूमकर) इस समय कुमारी छत पर नहा कर भीतर बैठी होगी ।

विदूषक—जहाँ तहाँ पैठ चलो, भिक्षा का समय बीत रहा है ।

अविमारक—चलो भीतर चलें । (जाकर) यहाँ ग्राम में या घर में आराम से

पुनः कृतार्थैर्मुदितान्तरात्मभिः

सुखं प्रवेष्टुं सविशेषकर्मभिः ॥ २३ ॥

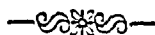
(निष्क्रान्तौ)

चतुर्थोऽङ्कः ।

पुनः कृतार्थैः प्राप्तप्राप्तभ्यैः मुदितान्तरात्मभिः प्रसन्नैः सविशेषकर्मभिः कार्यविशेष-
मुद्दिश्यागतैः प्रवेष्टुं सुखम् सुकरम् । यत्र क्वचन गृहे पुंरे वा मनस्विनः दुर्लभवस्तु
प्रार्थनया ससुखं निवसन्ति, तत्रैव कृतार्थाः प्रसन्नाश्च ससुखं प्रविशन्तीति तात्पर्यम्,
तन्मयाऽप्यत्र पूर्वं कृतवासेन सम्प्रति कुरङ्गीप्राप्तौ सञ्जाताशेन च सुखं प्रवेष्टुं शक्यत
इति परमार्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृते 'अविमारकप्रकाशे' 'चतुर्थाङ्कप्रकाशः' ॥

रहने वाले किसी कार्यवश आये हुए, कृतकार्य, प्रसन्न जन सुख से प्रवेश
कर पाते हैं ॥ २३ ॥

(दोनों का प्रस्थान)

चतुर्थ अङ्क

पञ्चमोऽङ्कः

ROTA (Raj.)

(ततः प्रविशति कुरङ्गी नलिनिका च)

नलिनिका—भट्टिदारिण ! अलं सन्दावेण । कण्णाउरप्पासादं आलुहिअ
दिट्ठिविलोभणं करिस्सामो । [भट्टिदारिके ! अलं सन्तापेन । कन्यापुरप्रासाद-
मागत्य दृष्टिविलोभनं करिष्यावः ।]

कुरङ्गी—हला ! किं तु ए मम हिअञ्चं परिञ्चादं । एत्थ हि अजाणन्तेण
परिजणेण मम परितोसणिमित्तं वडलसरलसज्जुणकदम्बणीवणिज्जलप-
हुदीणि मेहकालवल्लहाणि परमसुरहीणि आणीअमाणाणि मं उम्माद-
अन्ति । अहं अ इमे मोरा अम्हाञ्चं राअउलमाणसे अदिपीठमद्भावं कर-
न्ति । अम्हेहि सददलालिदा वि अदेसकालञ्चदाए अत्तणो अहिकञ्च-
भावं दंसेदि । सुअसारिआ वि वक्खाणं एव कहेदुं आरद्धा । मम णिव्वेद-
भावं अजाणन्ती भूदिअसारिआ वि सव्वलोअवुत्तन्तं कहइस्सामि त्ति
आअदा । मम रोआवत्थं पुच्छिदुं आअदो परिजणो मं णिव्वन्धिअ णिवे-
देदि । ता इच्छामि मुहुत्तअं पासादे अच्छिदुं । [हला ! किं त्वया मम हृदयं

अलं सन्तापेन—भाऽधिकं सन्तापं कार्पोरित्यर्थः । दृष्टिविलोभनम्—नयन-
सुखदवस्तुविलोकनेन मनोविनोदम् ।

पञ्चम अङ्कः ।

(नलिनिका तथा कुरङ्गी का प्रवेश)

नलिनिका—राजकुमारी, सन्ताप मत करें, चलिअ कन्यापुर-प्रासाद पर
चलकर बावों को आनन्दित करें ।

कुरङ्गी—सखी, तुमने हमारा हृदय क्या समझा है ? नहीं जानने वाले परिजन
द्वारा मुझे प्रसन्न करने के लिये मेघकाल में भले लगने वाले परम सुगन्धित
वकुल, सरल, सर्ज, अर्जुन, कदम्ब वगैरह फूल लाये जाते हैं, उनसे मेरा सन्ताप
घटता ही है । यह मयूर हमारे कन्यापुर में पीठमर्द का कार्य करते हैं । मैंने इन्हें
पाला है, जानते यह कम हैं, परन्तु अपनी विशेषज्ञता प्रकट करते हैं । यह

परिज्ञातम् । अत्र ह्यजानता परिजनेन मम परितोपनिमित्तं बकुलसरलसर्जार्जुन-
कदम्बनीपनिचुलप्रभृतीनि मेघकालवल्लभानि परमसुरभीण्यानीयमानानि मामुन्मा-
दयन्ति । अयं चेमे मयूरा अस्माकं राजकुलमानसे अतिपीठमर्दभावं कुर्वन्ति ।
अस्माभिः संततलालिता अप्यदेशकालज्ञतयात्मनोऽधिकज्ञभावं दर्शयन्ति । शुक्-
सारिकापि व्याख्यानमेव कथयितुमारब्धा । मम निर्वेदभावमजानन्ती भूतिकसारि-
कापि सर्वलोकवृत्तान्तं कथयिष्यामीत्यागता । मम रोगावस्थां प्रष्टुमागतः परिजने
मां निर्वर्धय निवेदयति । तदिच्छामि सुहृत्कं प्रासादे आसितुम् ।]

नलिनिका—जं भट्टिदारिआए रुइदं । होदु । [यद् भर्तृदारिकायै
रुचितम् । भवतु ।]

(उभे आरोहतः ।)

कुरङ्गी—हला ! एत्थ वि महन्तो अणत्थो उट्ठिदो विज्जुप्पदीवं

अजानता—मम मनोदशानभिज्ञेन । परितोपनिमित्तम्—सन्तोषणाय । बकु-
लम्—नागकेशरम्, सरलः—देवद्रुमः, अर्जुनः—पार्श्वः, निचुलः—वैतसः,
नीपः—कदम्बः, मेघकालवल्लभानि वर्षाकालमनोरमाणि । परमसुरभीणि—अति-
सुगन्धीनि । उन्मादयन्ति—उन्मादं कुर्वन्ति व्यथां वर्धयन्ति । अतिपीठमर्द-
भावं कुर्वन्ति—विशिष्टस्य पीठमर्दस्य कार्यं विदधति, पीठमर्दः शृङ्गारे सहायो
भवति, तद्विधेयं कार्यं कर्तुमारभमाणा इमे मयूराः कामं दीपयन्तीत्यर्थः । एकदेश-
कालज्ञतया—असमस्तवस्तुस्थितिज्ञतया । अधिकज्ञभावम्—बहुज्ञताम् ।

शुकसारिका—शुक्ली । निर्वेदभावमजानन्ती—मम मनः बलेशमविदन्ती ।

सारिका व्याख्यान प्रारम्भ कर देती है । भूतिकवाली सारिका भी सारे संसार की
कथा ही कहने आ गई है । मेरी रोगावस्था जानने जो दासी आती है वही सुझ से
आग्रह करके कुछ कह जाती है । अतः मैं चाहती हूँ कि कुछ देर प्रासाद
पर बैठूँ ।

नलिनिका—आपको जो अच्छा लगे वही हो ।

(दोनों प्रासाद पर चढ़ती हैं)

कुरङ्गी—यहाँ भी महानर्थकारी बिजली का प्रदीप लिये काला मेघ उपस्थित है ।

धारिअ कालमेहो । [हला ! अत्रापि महाननर्थ उल्लिखितः विद्युत्प्रदीपं धृत्वा कालमेघः ।]

नलिनिका—भट्टिवारिए ! अलं उक्कण्ठिदेण । पेक्ख पेक्ख णवस-
लिलधररुद्धसूर्यं पविरलजलणिवादस्सणीअं गअणअलं । [भर्तृदारिके !
अलमुत्कण्ठितेन । पश्य पश्य नवसलिलधररुद्धसूर्यं प्रविरलजलनिपातदर्शनीयं
गगनतलम् ।]

कुरङ्गी—पेक्खामि अ रमणीअं आआसं । [पश्यामि च रमणीय-
माकाशम् ।]

(ततः प्रविशत्यविमारको विदूषकरच)

अविमारकः—वयस्य ! दृष्टा सा कुरङ्गी । यैपा,

रोगादकालागुरुचन्दनाद्रौ

विमुक्तभूषा गतहावभावा ।

कालमेघः—श्यामवर्णो वारिदः, सोऽनर्थरूपेणोपस्थितः, कामोद्दीपकतया
तस्यान्नानर्थरूपत्वमुक्तम् ।

नवसलिलधररुद्धसूर्यम्—नवीनमेघान्तर्हितरविविम्बम् । प्रविरलजलनिपात-
दर्शनीयम्—अल्पवृद्धिरमणीयम् ।

रोगादिति—रोगात् मनःसन्तापात् कारणात् अकालागुरुचन्दनाद्रौ देहे
कालागुरुचन्दनलेपमधारयन्ती विमुक्तभूषा त्यक्तसर्वाभरणा गतहावभावा प्रोषितः

नलिनिका—उत्कण्ठित होने की आवश्यकता नहीं है । देखो-देखो नये
मेघोंने सूर्य को छिपा दिया, क्षीनी-क्षीनी वर्षा पड़ रही है, आकाश कैसा भला
लग रहा है ?

कुरङ्गी—रमणीय आकाश को देख रही हूँ ।

(अविमारक तथा विदूषक का प्रवेश)

अविमारक—मित्र, देखा तुमने कुरङ्गी को ।

रोग के कारण इसने चन्दन का लेप नहीं लगाया है, इसने गहने उतार

विभाति निर्व्याजमनोहराङ्गी

चेदश्रुतिर्हेतुविवर्जितेव ॥ १ ॥

विदूषकः—भो ! तुष्टो हि । तुवं खलु सञ्चलोऽहं सुखोऽस्ति
अत्ताणं आअरसि । जितो दाणि तत्तहोदीए सहावरमणीएण रूपेण ।
चिन्तेमि भवदो विओएण इअं तणुआ जादा । एवं पि एसा बालचन्द्र-
लेहा विअ दिट्ठिं तोसेदि । [भोः ! तुष्टोऽस्मि ! त्वं खलु सर्वलोकेऽहं सुख
इत्यात्मानमाचरसि । जित इदानीं तत्रभवत्याः स्वभावमणीयेन रूपेण । चिन्त-
यामि भवतो वियोगेनेयं तनुका जाता । एवमप्येषा बालचन्द्रलेखेव दृष्टिं
तोषयति ।]

अविमारकः—सखे ! अतिपण्डित इव किमेतत् ।

समस्तविभ्रमा निर्व्याजमनोहराङ्गी अव्याजसुन्दरशरीरा हेतुविवर्जिता तर्कविद्या-
रहिता श्रुतिरिव विभाति शोभते । 'योऽवमन्येत ते मूले हेतुशालाश्रयाद् द्विजः'
इत्युक्त्या चेदे हेतुवर्ज्यते, तथा च यथा हेतुविवर्जिता श्रुतिः शोभते तथैवेयं कुरङ्गी
सन्तापादनादतचन्द्रनलेखात्यक्तालङ्कारा परित्यक्तविभ्रमापि चाव्याजसुन्दरावयवतया
शोभत इत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

सर्वलोके—समस्ते संसारे । सुखः—सुन्दरः । आत्मानम् आचरसि—
प्रशंससि ।

तत्रभवत्याः—पूज्याया राजकुमार्याः । तनुका—कृशा । बालचन्द्रलेखा—
पक्षप्रारम्भिकचन्द्रकला । तोषयति—सुखयति ।

अतिपण्डित इव—महापाण्डित्याभिमानो ।

दिये हैं, इसके सारे विलास लुप्त हो रहे हैं, फिर भी इसके अङ्ग निरङ्कुल सौन्दर्य
से रमणीय लगते हैं, जैसे हेतुवर्जित श्रुति मनोहर लगती है ॥ १ ॥

विदूषक—अजी, मैं खुश हूँ, तुम गर्व करते थे कि विश्वमें मैं सुन्दर हूँ, इसने
अपने स्वभावमणीय रूप से तुम्हें पराजित कर दिया । मैं सोचता हूँ यह
तुम्हारे वियोग में दुखली हो गई है, फिर भी यह बालचन्द्रकला की तरह आँखों
को वृत्त करती है ॥

अविमारक—अजी महापण्डित, यह क्या है ?

विदूषकः—भो ! णिच्चपरिचएण मं परिहससि । अपुण्वो जणो मम बुद्धिं अजाणन्तो अहिअदरं पसंसेदि । अहं पि तं जाणिअ एदस्मि णअरे केण वि विस्सम्मं ण करेमि । [भोः ! नित्यपरिचयेन मां परिहससि । अपूर्वो जने मम बुद्धिमजानन्तधिकतरं प्रशंसति । अहमपि तद् ज्ञात्वैतस्मिन्नगरे केनापि विस्सम्मं न करोमि ।]

अविमारकः—अलमौदासीन्येन । बहुजनपरिवारतया न लब्धः क्षणः कान्तां प्रबोधयितुम् । तदिदानीं प्रासादगतामपि तत्रैव तां बोधयिष्यावः ।

विदूषकः—सुट्ठु भवं भणादि । पासादं आलुहामो । [सुष्टु भवान् भणति । प्रासादमारोहावः ।]

अविमारकः—सखे ! प्रयत्नादारोढव्यं यथा तथा न प्रवर्तते प्रासाद-
शब्दः ।

नित्यपरिचयेन—विरपरिचिततया । अपूर्वः—नवपरिचितः । मम बुद्धिम-
जानन्—ममबुद्धेर्विषये सर्वथा ज्ञानमरक्षन् । अधिकतरं प्रशंसति—बहुस्तौति ।
तज्ज्ञात्वा—अल्पपरिचयो मामधिकं प्रशंसतीति विज्ञाय । विस्सम्मम्—बहु-
परिचयम् ।

बहुजनपरिवारतया—बहुजनपरिवृतत्वेन । क्षणः—कालः । प्रबोधयितुम्—
संचोध्यामिवातुम् । प्रासादगताम्—हर्म्योपरिस्थिताम् ।

प्रासादशब्दः—प्रासादसोपाने चरणपातध्वनिः ।

विदूषक—भाजी, अतिपरिचय के कारण तुम मेरा उपहास करते हो, नया
आदमी जो मेरी बुद्धि को नहीं जानता है वह मेरी बहुत प्रशंसा करता है, इसी
लिये मैं भी इस नगर में किसी के साथ अधिक आत्मीयता नहीं कर रहा हूँ ।

अविमारक—उदास होने की बात नहीं है । बहुत लोग ये अतः मुझे प्रियतमा-
को समझाने का अवसर नहीं मिला, इस समय वह प्रासाद पर गई है, वहीं
उसे तुम्हारे विषय में समझा दूँगा ।

विदूषक—ठीक कहते हो, चलो प्रासाद पर चलें ।

अविमारक—मित्र, इस तरह प्रयास करके चढ़ो कि सीढ़ी पर आवाज नहीं
हो सके ।

विदूषकः—भो ! ण सककं एदं । को सकदि उच्छिट्ठं णकरन्तो भुञ्जिदुं । अहं एत्थ चिट्ठामि । तुवं एव आत्तुह । [भोः ! न शक्यमेतत् । कः शक्नोत्युच्छिट्ठमकुर्वन् भोक्नुम् । अहमत्र तिष्ठामि । त्वमेवारोह ।]

अविमारकः—यदि विमुञ्चे, दृश्यते भवान् ।

विदूषकः—भो ! विस्सरिदं खु मए एदं । पुणो पुणो कहेहि । [भोः ! विस्सृतं खलु मयैतत् । पुनः पुनः कथय ।]

अविमारकः—इतस्तावत् । (आरुणावलोक्य) सखे ! इयमस्मत्कान्ता शिलातले नलिनिकया सहास्ते । यैया,

सव्ये करे समुपवेश्य मुखं सुदीनं

कालं मनोभवसहायममृष्यमाणा ।

उच्छिट्ठमकुर्वन्—विनैवोच्छिट्ठविधानम् । यथा भोज्यं पदार्थमुच्छिट्ठमकृत्वा न शक्नोति कोऽपि भोक्तुम्, तथैव सोपानशब्दनकृत्वा प्राप्तादाधिरोहणमपि कर्तुं न कोऽपि शक्नोति तद्विशेषोपदेशेनेति भावः ।

विमुञ्चे—त्वामत्र त्यक्त्वा गच्छामि । दृश्यते भवान्—मत्सृष्टस्यैव भवतोऽदृश्य-भावः, मत्स्पर्शविगमे भवान् लोकेऽदृश्येत, तच्च नेष्टमतो यथाकथञ्चिन्मया सहैव-भवतापि प्राप्तादाधिरोहणं कर्तव्यमेवेत्यर्थः ।

अस्मत्कान्ता—मम प्रिया ।

सव्ये कर इति—सुदीनं सन्तापकदयिततयाऽतिदीनम् सुखम् आत्मनो वदे-
नम् सव्ये वामे करे हस्ते समुपवेश्य स्थापयित्वा मनोभवसहायम् कामसुहृदं कालं

विदूषक—यह संभव नहीं है । बिनाजूठा किये कौन खा सकता है । मैं यहीं रहता हूँ, तुम्हीं चढ़ो ।

अविमारक—यदि मैं छोड़ दूँगा तो तुम दीखने लगोगे ।

विदूषक—अजी, यह बात तो मैं भूल रहा था, फिर कहो ।

अविमारक—इधर आओ, (चढ़कर तथा देखकर) सखे, यही हमारी प्रिया नलिनिका के साथ शिलातल पर बैठी है ।

उदास मुखड़े को बायें हाथपर रखकर, इस काम के सखा वर्षाकाल को

व्यग्रा विचिन्तयति किञ्चिदलोलदृष्टि-

वर्षां निवारयितुमूर्ध्वमेवेक्षमाणा ॥ २ ॥

कुरङ्गी—(स्वगतम्) किं एदेण जीवन्मरणेण । (प्रकाशम्) णलि-
णिण ! गच्छ माअधिअं आणेहि उवण्हाणेण । [किमेतेन जीवन्मरणेन ।
नलिनिके ! गच्छ मागधिकामानयोपरनानेन ।]

नलिनिका—एआइणि भट्टिदारिअं उज्झिअ कहं गमिस्सं । ण हु
एत्थ को वि जणो । [एकाकिनीं भर्तृदारिकामुज्झित्वा कथं गमिष्यामि । न
खत्वन्न कोऽपि जनः ।]

(प्रविश्य)

हरिणिका—जेटु भट्टिदारिआ । भट्टिदारिए । भट्टिणी भणादि—

वर्षासमयम् श्रमप्यमाणा सोढुमक्षमा अलोलदृष्टिः स्थिरनयना वाष्पं निवारयितुम्
श्रुपातं निरोद्धुम् ऊर्ध्वमेवेक्षमाणा उपरि परयन्ती व्यग्रा व्याकुलहृदया किञ्चित्
विचिन्तयति शोचति । सन्तापकिलष्टं मुखं करतले कृत्वा कामोद्दीपकं वर्षाकालं
सोढुमपारयन्ती इयं मम प्रेयसी स्थिरनयना किमपि शोचति, मुखनमने नयनाशु-
निपतेत् तथा च परिजनो वृथा प्रबोधनमारभेरशिति सोर्ध्वमेवेक्षते, तदिय-
मतिक्रथायां दशायां वर्त्तत इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

उपस्नानेन—स्नानोपकरणेन । सहेति शेषः ।

उज्झित्वा—त्यक्त्वा ।

सहन करने में असमर्थ हो, व्यग्रभाव से, स्थिरदृष्टि किये कुछ सोच रही है,
आंसूको रोकने ही के लिये वह ऊपर की ओर देख रही है ॥ २ ॥

कुरङ्गी—(स्वगत) इस जीवनमरण से क्या लाभ ? (प्रकट) नलिनिके,
जाओ, स्नानोपकरण के साथ मागधिका को बुला लाओ ।

नलिनिका—अकेली राजकुमारी को छोड़कर कैसे जाऊँगी ? यहाँ कोई
दूसरा है नहीं ।

(प्रवेश कर के)

हरिणिका—जय हो राजकुमारी की । महारानी ने पूछा है कि इस समय

सम्पदि कीदृसी सोसवेदणति । एदं वि ओसवं लिम्पेहि किल ।
[जयतु भर्तृदारिका । भर्तृदारिके ! भट्टिनी भणति—सम्प्रति कीदृशी शीर्षवेदनेति ।
एतदप्यौषधं लिम्प किल ।]

कुरङ्गो—णलिणिए ! गच्छ दाणि तुवं । तक्केमि देवो वरिसिदुं
आरद्धो । अहं इच्छामि अहिणवेण आआसतोएण ण्हादुं । ता तुवारेहि
उवण्हाणं । [नलिनिके ! गच्छेदानीं त्वम् । तर्कयामि देवो वर्पितुमारब्धः ।
अहमिच्छाम्यभिनवेनाकाशतोयेन स्नातुम् । तत् त्वरयोपस्नानम् ।]

नलिनिका—जं भट्टिदारिआ आणवेदि । [यद् भर्तृदारिकाहापयति ।]

अविमारकः—किन्तु खल्वनया व्यवसितम् ।

कुरङ्गो—हला ! एहि दाव ! [हला ! एहि तावत् ।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! इअम्हि । [भर्तृदारिके ! इयमस्मि ।]

कुरङ्गो—हला ! णं सीदलं दे सरीरं । [हला ! ननु शीतलं ते
शरीरम् ।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! ण आणामि । [भर्तृदारिके ! न जानामि ।]

शीर्षवेदना—शिरःपीडा ।

देवो वर्पितुमारब्धः—वृष्टिः प्रारब्धा । आकाशतोयेन—वर्षाया जलेन ।
त्वरय—शीघ्रमानय ।

किन्तुःखल्वनया व्यवसितम्—इयं किंकर्तुमिच्छति ।

शिर दृढं कैसा है ? यह दवा भी लगा लेने को कहा है ।

कुरङ्गो—नलिनिके, अब तुम जाओ, मैं सोचती हूँ मेघ वरसने लगा । मैं
चाहती हूँ नये आकाशजल से स्नान करूं । अतः स्नानोपकरण लाने में
शीघ्रता करो ।

नलिनिका—राजकुमारी की जैसी आज्ञा ।

अविमारक—यह क्या करना चाह रही है ।

कुरङ्गो—सखी, इधर आओ तो ।

नलिनिका—राजकुमारी, यही तो हूँ ।

कुरङ्गो—सखी, तुम्हारा शरीर कैसा शीतल है ।

नलिनिका—राजकुमारी, मैं नहीं जानती हूँ ।

कुरङ्गी—हला ! एहि परिस्सजैहि मं । [हला ! एहि परिष्वजस्व माम् ।]

नलिनिका—भट्टिदारिए ! तह ! (परिष्वजते) [भर्तृदारिके ! तथा ।]

कुरङ्गी—हला ! अदिसीदलं मनोहरं च दे सरीरं । [हला ! अति-
शीतलं मनोहरं च ते शरीरम् ।]

नलिनिका—अणुगगहीदन्हि । [अनुगृहीतास्मि ।]

कुरङ्गी—हला ! सम्पदि णस्सदि विअ मे सरीरदाहो । (स्वगतम्)
हन्त किदो सहिष्पणओ । समत्तो अ अज्ज एदाए सरीरसंसग्गो ।
(प्रकाशम्) गच्छ दाणि तुवं । [हला ! सम्प्रति नश्यतीव मे शरीरदाहः ।
हन्त कृतः सखीप्रणयः । समाप्तश्चाद्यैतस्याः शरीरसंसर्गः । गच्छेदानीं त्वम् ।]

नलिनिका—जं भट्टिदारिआ आणवेदि । (निष्क्रान्ता) [यद् भर्तृ-
दारिकाज्ञापयति ।]

हरिणिका—भट्टिदारिए ! भट्टिणीए किं णिवेदेमि । [भर्तृदारिके !
भट्टिन्यै किं निवेदयामि ।]

एहि—आगच्छ । परिष्वजस्व—आलिङ्ग ।

नश्यतीव मे शरीरदाहः—समाप्तप्रायो मम देहसन्तापः । कृतः सखीप्रणयः—
सख्या प्रणयानुरोधेन यावत् कर्तुं शक्यते तावत् त्वया कृतमित्यर्थः । एतस्याः
शरीरसंसर्गः—मम शरीरस्पर्शः, अनुपदमेव मयि नृतायां मम कायस्पर्शस्त्वया

कुरङ्गी—सखी आओ, मुझसे लिपट जाओ ।

नलिनिका—राजकुमारी, अच्छी बात । (आलिङ्गन करती है)

कुरङ्गी—सखी, तुम्हारा शरीर अतिशीतल तथा मनोहर है ।

नलिनिका—मैं अनुगृहीत हूँ ।

कुरङ्गी—अब मेरे शरीर का सन्ताप समाप्त हो गया । (स्वगत) हाय,
सखी के प्रति स्नेह कर लिया, अब इसके शरीर का संसर्ग नहीं हो सकेगा ।
(प्रकट) अब तुम जाओ ।

नलिनिका—राजकुमारी की जैसी आज्ञा । (जाती है)

हरिणिका—राजकुमारी, महारानी से क्या कहूँगी ।

कुरङ्गी—अज्ज विअदरोआ सोत्था होदि त्ति । [अथ विगतरोगा स्वस्या भवतीति ।]

हरिणिका—कहं तुए विज्जादं त्ति पुच्छिदा किं विण्णवेमि । [कथं त्वया विज्ञातमिति पृष्टा किं विज्ञापयामि ।]

कुरङ्गी—सुट्ठ तुए विज्जादं । एदेण ओसधविसेसेण त्ति भणेहि । [सुष्टु त्वया विज्ञातम् । एतेनौषधविशेषेणेति भण ।]

हरिणिका—जं भट्ठिदारिआ आणवेदि । (निष्क्रान्ता) [यद् भर्तृ-
दारिकाज्ञापयति ।]

अविमारकः—किन्तु खल्वनया व्यवसितम् ।

उष्णं श्वसिति तन्वङ्गी सर्वतः प्रेक्षते मुहुः ।

नेत्राभ्यां वाष्पपूर्णाभ्यां किन्तु कर्तुं व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

कुरङ्गी—होदु, उत्तरीअवासेण अत्ताणं उच्चन्धिअ वावादइस्सं ।

न लभ्य इत्यर्थः । विगतरोगा—निवृत्तामया । (मृता सती सर्वेभ्यो रोगेभ्यो-
मुक्ता भवतीति तस्या गूढोऽभिप्रायः ।

किन्तु खल्वनया चिन्तितम्—किमनया कर्तुमिष्टमिति न ज्ञायते, चेष्टाभिस्तु
ज्ञायते यदियं किमपि भीषणं कार्यं कर्तुं कृतमतिरिति भावः ।

उष्णं श्वसतीति—इयं तन्वङ्गी कृशाङ्गी कुरङ्गी उष्णं श्वसिति मुहुः चारं
चारं सर्वतः, वाष्पपूर्णाभ्याम् अश्रुपुरिताभ्याम् नेत्राभ्याम् सर्वतः प्रेक्षते पश्यति,
तदियमसाधारणी स्थितिरेवास्याः कमपि भीषणं सङ्करूपं गमयतीति तात्पर्यम् ॥३॥

कुरङ्गी—कह देना कि आज स्वस्थ तथा नीरोग हो गई ।

हरिणिका—यदि पछेंगी कि तुमने कैसे जाना ? तब मैं क्या कहूँगी ।

कुरङ्गी—तुमने ठीक समझा है । कहना कि इसी औषध से नीरोग हो गई ।

हरिणिका—राजकुमारी की जैसी आज्ञा । (जाती है)

अविमारक—यह करना क्या चाहती है,

यह कृशाङ्गी गरम सांस लेती है, बार-बार प्यारो ओर देखती है, आँखों में
आँसु भरे हैं, न जाने यह क्या करना चाह रही है ॥ ३ ॥

कुरङ्गी—अच्छा, इसी चादर से फाँसी लगा कर अपना अन्त कर दूँगी ।

(उठाय तथा कुर्वती मेघस्तनितं श्रुत्वा) हं परित्ताआहि परित्ताआहि सं ।
[भवतु, उत्तरीयवाससात्मानमुद्वध्य व्यापादयिष्यामि । हं परित्रायस्व परित्रा-
यस्व माम् ।]

अविमारकः—सखे ! न शक्यमतः परमुपेक्षितुम् । (अङ्गुलीयकं वामा-
ङ्गुल्यां प्रक्षिप्य) कान्ते ! न भेतव्यं न भेतव्यम् । (इति कुरङ्गीमुत्थापयति)

कुरङ्गी—(सहर्षम्) किण्णु खु सच्चं एदं । मूढा विअ जादा ।
[किन्तु खलु सत्यमेतत् । मूढेव जाता ।]

अविमारकः—कान्ते । व्यपनीयतां शङ्का । (परिष्वजते)

कुरङ्गी—अच्छरीअं एकक्खणेण णस्सदि विअ मे सरीरदाहो ।
[आश्चर्यम् । एकक्षणेन नश्यतीव मे शरीरदाहः ।]

अविमारकः—अयं खल्वस्याः परिष्वङ्गः,

उत्तरीयवाससा—उत्तरीयवस्त्रेण । उद्वध्य—गलं बद्ध्वा । व्यापादयिष्यामि—
आत्मानं घातयिष्यामि ।

वामाङ्गुल्यां प्रक्षिप्य—सव्यकराङ्गुलिघृतां कृत्वा, दृश्यत्वयोग्यतासम्पादनार्थं
निदमङ्गुलिपरिवर्तनमन्यथाऽशरीरिणीं वाचं श्रुत्वा सा भीता स्यादिति दृश्यत्वम-
पेक्षितम् ।

मूढा—मूर्च्छिता ।

व्यपनीयतां शङ्का—भयं त्यज ।

नश्यतीव—समाप्त इव भवति ।

(उठकर, फाँसी लगाती हुई मेघ का शब्द सुनकर) मुझे वचाओ, वचाओ ।
अविमारक—मित्र, इससे आगे उपेक्षा नहीं की जा सकती है । (अँगूठी
वायें हाथ में डाल कर) प्रिये, मत डरो, मत डरो । (कुरङ्गी को उठाता है)

कुरङ्गी—(सहर्ष) क्या यह सत्य है ? मैं मूर्च्छित सी हो रही हूँ ।

अविमारक—प्रिये, शङ्का दूर करो । (आलिङ्गन करता है)

कुरङ्गी—आश्चर्य, एक ही क्षण में मेरे देह का दाह दूर हो गया ।

अविमारक—इसका यह आलिङ्गन—

सततपरिचितो मनोभियोगा-

दधिकरलः प्रथमात् समागमात् ।

रणशिरसि नृपेण साहसाद्यो

विजय इवाद्य मयानुभूयते ॥ ४ ॥

विदूषकः—कहं रोदिहुं आरद्धा । अलं अदिमत्तं सन्दावेण । अहं वि रोदामि । एकं पि तहिं दुल्लहं मम णअणादो वप्पं ण णिग्गच्छइ । जदा मे पिदा उवरदो, तदा वि महन्तेण आरम्भेण रोदिहुं आरद्धो । वप्पं ण णिग्गच्छइ किं पुण अणसन्दावस्स । तह वि अणुस्सुओ रोदामि । [कयं रोदितुमारव्वा । अलमतिमात्रं सन्तापेन । अथवा अहमपि रोदिमि । एकमपि तत्र दुर्लभं मम नयनाद् बाष्पं न निर्गच्छति । यदा मे पितोपरतस्तदापि महतारम्भेण रोदितुमारव्वः । बाष्पं न निर्गच्छति । किं पुनरन्यसन्तापस्य । तथाप्यनुत्सुको रोदिमि ।]

सततेति—मनोभियोगात् एतस्याः मन्ता सह मम मनसो मिलनात् सततपरिचितः सर्वदाऽनुभूतपूर्वः (एतस्याः कुरङ्गायाः स्पर्शः) प्रथमात् समागमादपि । आद्यसंपर्कादपि अधिकरलः अधिकानन्ददायी वर्तते इति शेषः । यः स्पर्शः अद्य सम्प्रति नृपेण रणशिरसि युद्धक्षेत्रे साहसाद् विजय इव मयाऽनुभूयते । यथा केनचन नृपेण रणे साहसं कृत्वा प्राप्नो विजयः सुखप्रदतयाऽनुभूयते तद्वत् अस्या अयं स्पर्शः पूर्वपरिचितोऽपि सम्प्रति प्रथमादपि समागमात् मया समधिकरलोऽनुभूयते इत्याशयः ॥ ४ ॥

आरव्वा—प्रारव्ववती । उपरतः—मृतः । महतारम्भेण—अतिप्रयासेन । अन्य-सन्तापस्य—पितरि मृते यस्य नेत्राद्बाष्पं न निर्गतं तस्य नेत्रादन्यस्मिन्-

सदा का परिचित होकर भी मनोयोग होने के कारण पहले जालिङ्गनों से अधिक सुखप्रद, लग रहा है, जैसे युद्ध में किसी राजा को साहस द्वारा प्राप्त विजय अधिक सुखप्रद होती है ॥ ४ ॥

विदूषकः—यह रोने क्यों लगी ? सन्ताप करना व्यर्थ है । अथवा मैं भी रोता हूँ । मेरी आँखों ने आँखू लादे ही नहीं । जब हमारे पिता मरे थे तब मैंने जोरों से रोना प्रारम्भ किया था । आँखू नहीं निकला । दूसरे सन्तापों की क्या बात ? फिर भी शान्तभाव से रोता हूँ ।

अविमारकः—अलमुत्प्रहसितेन । अच्छलो हि स्नेहो नाम ।

न ते न बुद्धिर्मम दुष्णीया
येन प्रकामं भवितास्मि हास्यः ।

प्राज्ञस्य मूर्खस्य च कार्ययोगे
समत्वमभ्येति तनुर्न बुद्धिः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

नलिनिका—हरिणिए ! हरिणिए ! ! कहां दुवारं रुद्धं । हृद्धि दुवारिणरोहेण अवअदसन्दावं अत्ताणं करिस्सदि त्ति तक्केमि । हरिणिए ! हरिणिए ! ! हृद्धि तं एव संवुत्तं । [हरिणिके ! हरिणिके ! ! कयं द्वारं रुद्धम् । हा धिग् द्वारनिरोधेनापगतसन्तापमात्मानं करिष्यतीति तर्कयामि । हरिणिके ! हरिणिके ! ! हा धिग् तदेव संवृत्तम् ।]

सन्तापे कयमिव बाष्पं निर्गच्छेदित्यर्थः ।

उत्प्रहसितेन—विशिष्यहासेन । अच्छलः—अव्याजः ।

न ते नेति—न ते तव न मम वा बुद्धिर्दूष्णीया निन्दनीया, येन प्रकामं हास्यः भवितास्मि उपहासपात्रं भवेयम्, कार्ययोगे कर्मसिद्धौ प्राज्ञस्य मूर्खस्य च तनुः समत्वमेति समानरूपेण व्याप्रियते न बुद्धिः । अयमाशयः—न तावकी मामकी वा बुद्धिर्निन्दनीया वर्तते, येन त्वमहं वोपहस्येय, अस्ति हि मकर्मणि तनोरुपयोगो न बुद्धेरतो बुद्धिदोषेणोपहासोऽप्राप्तावसर एवेति ॥ ५ ॥

द्वारनिरोधेन—द्वारि कपाटपिधानेन । अपगतसन्तापम्—विगतखेदम् ।

अविमारक—हँसने की आवश्यकता नहीं है, मित्रता में झूल नहीं किया जाता है ।

तुम मेरी बुद्धि की शिकायत नहीं कर सकते जिससे मैं उपहास्य होता । प्राज्ञ और मूर्ख की कार्य-सिद्धि में शरीर का समान योग होता है, बुद्धि समान नहीं होती है ॥ ५ ॥

नलिनिका—हरिणिके, हरिणिके, हाय, तू दरवाजा बन्द कर यह अपने को गत सन्ताप करना चाहती है, हाय, आखिर वही हुआ ।

अविमारकः—नलिनिकाया इव स्वरः । वयस्य ! विघाटयतां द्वारम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (विघाटय) एदु एदु भोदी । [यद् भवानाज्ञापयति । एत्वेतु भवती ।]

नलिनिका—हं को दाणि एसो पुरिसो । [हं क इदानीमेव पुरुषः ।]

विदूषकः—सुट्टु विञ्जादं तुए । अहो राअउलस्स विसेसो । को अण्णो जणो मं पेक्खिअ पुरिसो त्ति मणादि । इत्थिआ खु अहं । [सुट्टु विज्ञातं त्वया । अहो राजकुलस्य विशेषः । कोऽन्यो जनो मां प्रेक्ष्य पुरुष इति मणति । छी खल्वहम् ।]

अविमारकः—नलिनिके ! प्रविशेदानीम् ।

नलिनिका—कहं भट्टिदारओ । भट्टिदारअ ! वन्दामि । भट्टिदारअ ! को एसो पुरिसो । [कथं भर्तृदारकः ! भर्तृदारक ! वन्दे । भर्तृदारक ! क एष पुरुषः ।]

विदूषकः—अहं पुक्खरिणी णाम चेडी । [अहं पुष्करिणी नाम चेटी ।]

अविमारकः—योऽस्माभिः सदा कथ्यते सन्तुष्ट इति, सोऽयं ब्राह्मणः ।

विशेषः—विशिष्टो व्यवहारः, यत् द्वियमपि मां पुरुषमभिदधति ।

अविमारकः—नलिनिका की आवाज मालूम पड़ रही है । मित्र, दरवाजा खोलो ।

विदूषकः—जो तुम्हारी आज्ञा । (दरवाजा खोल कर) आइये आइये ।

नलिनिका—अरे, यहाँ यह कौन पुरुष है ?

विदूषकः—आपने खूब पहचाना ! राजकुल की यही विशेषता है, दूसरा कौन आदमी मुझे देख कर पुरुष कह सकता है, मैं तो औरत हूँ ।

अविमारकः—नलिनिके, आओ ।

नलिनिका—राजकुमार ! राजकुमार को नमस्कार । राजकुमार, यह कौन पुरुष है ।

विदूषकः—मैं पुष्करिणी नाम की दासी हूँ ।

अविमारकः—जिस सन्तुष्ट की चर्चा हम बराबर किया करते थे, वही ब्राह्मण यह है ।

नलिनिका—आ दिव्यपुरुषो णअरापणालिन्दे अअं धम्हणो । [आ दृष्टपूर्वो नगरापणालिन्देऽयं ब्राह्मणः ।]

विदूषकः—आम भोदि । जण्णोपवीदेण बम्हणो, चीवरेण रत्तपडो । जदि वत्थं अवणेमि, समणओ होमि । भोदि ! किं एदं । [आम भवति ! यज्ञोपवीतेन ब्राह्मणः, चीवरेण रत्तपटः यदि वस्त्रमपनयामि श्रमणको भवामि । भवति ! किमेतत् ।]

नलिनिका—भट्टिदारिआए उवण्हाणं [भर्तृदारिकाया उपस्नानम्]

विदूषकः—किं एदिणा वुभुक्खिदाए रोदन्तीए अत्तहोदीए उवण्हा-
रोण कय्यं । गच्छ सिग्घं भोअणं आणेहि । अहं अग्गासणीओ
होमि । [किमेतेन वुभुक्षिताया रुदन्त्या अन्नभवत्या उपस्नानेन कार्यम् ।
गच्छ शीघ्रं भोजनमानय । अहमप्राशनीयो भवामि ।]

नलिनिका—दुच्चम्हण ! एवं पि भोअणं चिन्तेसि । सव्वं दाव
चिट्ठु । कहं दिअसे अणेअपुरुससम्पादे राअमग्गे भट्टिदारओ

सदा कथ्यते—वार्तालापे स्मर्यते ।

नगरापणालिन्दे—नगरस्य वचन बहिर्देशे ।

चीवरेण—वस्त्रखण्डेन । श्रमणकः—बौद्धसंन्यासी ।

उपस्नानम्—स्नानोपकरणम् ।

वुभुक्षितायाः—भोक्तुमिच्छन्त्याः । उपस्नानेन कार्यम्—स्नानोपकरणेन
प्रयोजनम् । वुभुक्षितया भोजनमिष्यते न स्नानोपकरणमित्याशयः । अप्राशनीयः—
भोजनात् पूर्वं गृहस्थेन ब्राह्मणादिभ्यो दातुं यदन्नं पृथक् क्रियते तद्भोक्ता

नलिनिका—इस ब्राह्मण को तो नगर के आपण में मैंने पहले देखा था ।

विदूषक—हाँ जी, यज्ञोपवीत से ब्राह्मण हूँ, कपड़े से रक्त-पट्टधारी योगी हूँ,
अगर कपड़ा उतार दूँ तो क्षणिक बन जा सकता हूँ । यह क्या बात है जी ।

नलिनिका—यही है राजकुमारी का स्नानोपकरण ।

विदूषक—भूल से रोती हुई यह राजकुमारी इस स्नानोपकरण को लेकर
क्या करेगी ? जाओ जवदी से भोजन ले आओ । मैं उसमें से पहले थोड़ा पा लूँगा ।

नलिनिका—अभाग्य ब्राह्मण, यहाँ भी भोजन की ही सोचता है । छोड़ो इन

पविट्रो । [दुर्वाद्यम् । एतदपि भोजनं चिन्तयसि । सर्वं तावद् तिष्ठतु । कथं दिवसेऽनेकपुरुषसम्पाते राजमार्गे भर्तृदारकः प्रविष्टः]

अविमारकः—सर्वं भवत्यै सन्तुष्टः कथयिष्यति ।

नलिनिक्का—विसर्जितदम्हि इमिणा बहुमाणवअणेण । ओदु, इमं गहिअ चउस्सालं एविसिअ गोट्ठीजणेण सह वुत्तन्तं सुणामि । एहि बन्हेण ! (इत्याकर्षति ।) [विसर्जितास्म्यनेन बहुमानवचनेन । भवतु, इमं गृहीत्वा चतुःशालं प्रविश्य गोष्ठीजनेन सह वृत्तान्तं शृणोमि । एहि ब्राह्मण !]

विदूषकः—अब्बन्हेणं अब्बन्हेणं । [अत्रद्वयमत्रद्वयम् ।]

कुरङ्गी—हस्सो खु अर्थं बन्हेणो । [हास्यः खल्वयं ब्राह्मणः ।]

अविमारकः—वयस्य । हास्यः खलु भवान् ।

विदूषकः—को एत्थ मम अस्सद्धेअं भणादि । अहं ण हस्सो, तत्त-
होदी एव हस्सा । जा अत्तणो अवत्थं जाणिअ किं पि कत्तुं ववसिअ

ब्राह्मणादिरप्राशनीयः । अनेकपुरुषसम्पाते—बहुजनसङ्कुले राजभवने । भर्तृदा-
रकः—राजकुमारोऽविमारकः । विसर्जिता—अन्यत्र गन्तुमाज्ञप्ता । बहुमानवच-
नेन—आदरवाच्येन । गोष्ठीजनेन—सखीवर्गेण, वृत्तान्तम्—राजकुमारस्य कन्या-
पुरप्रवेशवृत्तम् ॥

हास्यः—उपहासास्पदम् ।

सारी बातों को । दिन में जब राजमार्ग पर बहुत से पुरुष वर्तमान थे, राजकुमार ने किस प्रकार यहाँ प्रवेश किया ?

अविमारक—खुश होने पर यह सन्तुष्ट सारी बातें तुम्हें बता देगा ।

नलिनिक्का—इन लादर पूर्ण शब्दों से यह सुने यहाँ से टरका देना चाहते हैं, अस्तु । इसे लेकर चतुःशाल में जाती हूँ और वहाँ बैठ कर सखियों के साथ सारी बातें सुनूंगी । भाजो ब्राह्मण देवता ।

विदूषक—अनर्थ हो गया, अनर्थ हो गया !

कुरङ्गी—यह ब्राह्मण बड़ा हँसोढ़ है ।

अविमारक—मित्र, क्या तुम हँसोढ़ हो ?

विदूषक—कौन मेरे बारे में ऐसी बात कहता है ? मैं नहीं, कुरङ्गी ही हँसोढ़

मेहसहं सुणिअ सव्वं विसुमंरिअ पडिदा । [कोऽत्र ममाश्रदेयं भणति ।
अहं न हास्यः, तत्रभवत्येव हास्या । यात्मनोऽवस्थां ज्ञात्वा किमपि कर्तुं व्यवस्य
मेघशब्दं श्रुत्वा सर्वं विस्मृत्य पतिता ।]

कुरङ्गी—हं एदं पि इमेहि दिट्ठं । [इह एतदप्याभ्यां दृष्टम् ।]

नलिनिका—याचेमि अहं । इदो एहि बम्हण ! [याचेऽहम् । इत एहि
ब्राह्मण !]

विदूषकः—जइ भोअणं देसि, तदो गच्छामि अहं । इट्ठं आअन्तुअ-
स्स भोअणदाणं । [यदि भोजनं ददासि, ततो गच्छाम्यहम् । इष्टमागन्तुकस्य
भोजनदानम् ।]

नलिनिका—एहि मे सव्वाभरणं देमि । [एहि मे सर्वाभरणं ददामि ।]

विदूषकः—णहि घिदवअणेण पित्तं णस्सदि । मम हत्थगदं करेहि ।
[नहि घृतवचनेन पित्तं नश्यति । मम हस्तगतं कुट्ट ।]

अश्रदेयम्—अविश्वास्याम् । अवस्थाम्—वियोगदशाम् । किमपि कर्तुं व्यवस्य-
उद्वन्धनादिना प्राणत्यागादिरूपं, किमपि कर्तुं निश्चित्य ।

एतदपि—इदमपि मया प्रच्छन्नभावेन कर्तुमिष्टमाणम् ।

याचे—प्रार्थये ।

आगन्तुकस्य—अतिथेः ।

मे सर्वाभरणं ददामि—ममशरीरे वर्तमानं सकलमप्याभरणं तुभ्यं ददामि ।

नहि घृतवचनेन पित्तं नश्यति—घृतशब्दस्योच्चारणमात्रेण पित्तं न नश्यति
किन्तु घृतस्योपभोगेनैव पित्तं नश्यति, तद्वत् भूषणं दास्यामीति कथनेन मम न

है । कहाँ तो वह अपनी वियोगावस्था से ऊब कर कुछ करने जा रही थी, मेघ
शब्द सुना और सब कुछ भूल कर गिर पड़ी ।

कुरङ्गी—क्या यह भी इन लोगों ने देख लिया ?

नलिनिका—मैं प्रार्थना करती हूँ, ब्राह्मण देवता, आप इधर चलिये ।

विदूषक—यदि भोजन दो तो मैं चली । अतिथि को भोजन देना चाहिये ही ।

नलिनिका—आहूये, मैं अपने सारे गहने देती हूँ ।

विदूषक—बी का नाम लेने से पित्त नहीं शान्त होता है । मेरे हाथ में दो ।

नलिनिका—एवं होठु । (आभरणान्यवमुच्य ददाति) [एवं भवतु ।]

विदूषकः—सुणादि होदी । [शृणोतु भवती ।]

नलिनिका—मूढ ! ब्रह्मण ! चतुःशाल उपविश्य गोष्ठीजणेन सह सुणामि । [मूढ ! ब्राह्मण ! चतुःशाल उपविश्य गोष्ठीजनेन सह शृणोमि ।]

विदूषकः—तत्तद्देदीं पुच्छिअ आअच्छामि । [तत्रभवती पृष्ट्वा-
नच्छामि ।]

नलिनिका—को तुवं, मम सन्वाभरणं गहिअ बल्लहो जादो ।
एहि दाव । (विदूषकं हस्ते गृह्णाति ।) [कस्त्वं, मम सर्वाभरणं गृह्णात्वा बल्लभो
जातः । एहि तावत् ।]

विदूषकः—भोदि ! मा मा एवं । अदिसुउमारो खु अहं । [भवति !
मा मैवम् । अतिसुकुमारः खल्वहम् ।]

नलिनिका—जाणामि जाणामि दे सुउमारत्तणं । जइ सुउमारो, सिगं
एहि । [जानामि जानामि ते सुकुमारत्वम् । यदि सुकुमारः, शीघ्रमेहि ।]

किमपि फलं किन्तु त्वया भूषणे दत्त एव मम तृप्तिः । उन्मुच्य—शरीरादवतार्य ।

बल्लभो जातः—प्रियः संवृत्तः ।

सुकुमारः—कोमलतनुः ।

नलिनिका—यही हो । (गहने नतार कर देती है)

विदूषकः—सुनिये ।

नलिनिका—मूर्ख ब्राह्मण, चतुःशाल में बैठ कर सत्त्वियों के साथ सुनूंगी ।

विदूषकः—राजकुमारी से पूछ कर भाडंगा ।

नलिनिका—तुम कौन होते हो पूछने वाले, मेरे सारे गहने लेकर मालिक
वन गये हैं, आओ इधर ।

(विदूषक का हाथ पकड़ती है)

विदूषकः—अजी, इस तरह मत खींचो, मैं बड़ा सुकुमार हूँ ।

नलिनिका—मैं तुम्हारी सुकुमारता को जानती हूँ । सुकुमार हो तो
शीघ्र आओ ।

विदूषकः—भोदि ! अद्य आअच्छामि । [भवति ! अयमागच्छामि ।]

(निष्क्रान्ताः ।)

अविमारकः—प्रिये ! पश्य पश्य परमदर्शनीयान् प्रावृट्कालवल्लभान् कालमेधान् । इमे हि,

जलदसमयघोषणाडम्बरानेकरूपक्रियाजम्भका वज्रभृद्गृष्टयो
भगणयवनिकास्तडितपद्मगीवासवल्मीकभूता नभोमार्गरुद्धधुपाः ।
मदनशरनिशानशैलाः प्रवृष्टाङ्गनासन्धिपाला गिरिस्तापनाम्भोघटाः

परमदर्शनीयान्—अतिरमणीयान् । प्रावृट्कालवल्लभान्—वर्षाकाले प्रियान्
दृष्टुं योग्यानित्यर्थः । कालमेधान्—श्यामलान् जलदान् ।

जलदसमयेति—जलदसमयो वर्षाकालस्तस्य घोषणायाः वर्षाकालः समा-
गत इति कथायाः साधिकारायाः सूचनाया य डम्बरः आडम्बरस्तत्र या अनेकरूपाः
क्रियाः नानाविधानि कर्तव्यानि तासां जम्भकाः प्रवर्तयितारः, अग्री मेघा दृश्यमानाः
सन्तो वर्षाकालः समागत इति घोषणामिव कुर्वन्तीति तत्क्रियाप्रवर्तकत्वेनात्र
रूपिताः । वज्रभृद्गृष्टयः—इन्द्रस्य गावः सद्यः पयःप्रदानादिमे मेघा गाव इति
रूपिताः, भगणयवनिकाः नक्षत्रसमूहस्यावरणकराः, तडित् विद्युदेव पन्नगी सर्पिणी
तस्या वासे निवासे वल्मीकभूताः वामलूरक्षेत्रसमाः, नभोमार्गे आकाशवर्त्मनि
रुद्धा उत्पन्नाः धुपाः क्षुद्रवृक्षाः, मदनशराणां कामवाणानां निशाने तीक्ष्णीकरणे
शैलाः शिलाराशिभूताः, प्रवृष्टानां कुपितानाम् अङ्गनानां सन्धिपालाः प्रियैः सह
सन्धिविधायिनः, गिरीणां पर्वतानां स्तापने सेचनेऽम्भोघटाः पानीयकलशाः,

विदूषकः—भद्रे, सभी आ रहा हूँ ।

अविमारकः—प्रिये, देखो इन परम दर्शनीय, वर्षाकाल के प्यारे काले
बादलों को,

यह काले मेघ ऐसे लगते हैं मानो वर्षा समय के आने की घोषणा करने
वाले हों, इन्द्र की धेनु गायें हों, ग्रह नक्षत्र के छिपने के लिये पर्दे हों, बिजली
रूप सर्पिणी के निवास स्थान स्वरूप वल्मीक हों, आकाशमार्ग में पैदा होने
वाले क्षुद्र वृक्ष हों, काम के बाणों की विज्ञाने के लिये पत्थर हों, क्रुद्धवनिताओं का
पतियों के साथ सन्धि करवाने वाले हों, पर्वत के सेचन के लिये जल-पूर्ण घट हों,

उदधिसलिलमैक्षहारा रवीन्द्रगंगा देवयन्त्रप्रपा भान्ति नीलाम्बुदाः ॥६॥

कुरङ्गी—अव्युत्त ! दस्सणीआ दाणिं संवुत्ता । [आर्यपुत्र ! दर्शनीया इदानीं संवृत्ताः ।]

अविमारकः—अहो विपुलता विरलता धाराणाम् । तथाहि,

व्योमार्णवोर्मिसदृशा निनदन्ति मेघा

मेघप्ररोहसदृशाः प्रपतन्ति धाराः ।

रक्षोङ्गनाभ्रकुटिवत् तडितः स्फुरन्ति

प्राप्तोऽत्रयौवनघनस्तनमर्दकालः ॥ ७ ॥

उदधेः सागरात् सलिलमैक्षहाराः पानीयभिक्षाप्राहिणः, रवेः सूर्यस्येन्दोश्चन्द्रम-
सश्च अर्गलाः पिधानसाधनभूताः, देवानां यन्त्रप्रपाः देवैः प्रवर्तिता यन्त्रचालिताः
पानीयशालाः अमी नीलाम्बुदाः कालमेघा विभान्तोत्तर्यः । अत्र-श्लोके मेघोऽनेक-
धा हृषितः, अतएव मालारूपक्रमलहारः । दण्डकमेदो वृत्तम् ॥ ६ ॥

दर्शनीया इदानीं संवृत्ताः—त्वयि मिलिते सत्येवेमे मेघा रमणीयाः प्रतिभान्ति,
कामोपभोगस्य संभवित्वात्, प्राक् त्वद्विरहे त्विमे व्यधक्त्वेनारमणीया एवा-
भासन्तेत्यर्थः ॥ विपुलता विरलता—क्षणेऽधिकता क्षणे न्यूनता चेत्यर्थः ।]

व्योमार्णवेति—मेघाः जलदाः व्योमार्णवोर्मिसदृशाः आकाशसागरे तरङ्गा-
श्च निनदन्ति शब्दायन्ते, यथा सागरस्य तरङ्गाः प्रचुरं नदन्ति तथैवामी मेघाः
शब्दायन्ते इत्याशयः । मेघप्ररोहसदृशाः मेघाख्यस्य तरोः प्ररोहाः इव धाराः
वर्षासाराः निपतन्ति । तडितः विद्युत्तः रक्षोङ्गनानाम् राक्षसजीनां भ्रुकुटिवत्
कटाक्षनिक्षेपसमाः स्फुरन्ति चलन्ति, तदयम् अत्रयौवनस्य यौवनप्रारम्भस्य

समुद्र से जल की भिन्ना मॉंगने वाले हों, रवि तथा चन्द्रमा को छिपाने वाले
कपाट हों या देवों द्वारा प्रवर्तित यन्त्र-चालित पनशालायें हों ॥ ६ ॥

कुरङ्गी—आर्यपुत्र, अब यह मेघ देखने योग्य लग रहे हैं ।

अविमारक—अहा, कभी कम कभी अधिक पड़ती हुई यह वर्षा कितनी भली
लगती है, आकाशरूप सागर की तरङ्गों के समान यह मेघ गरज रहे हैं, मेघ के

कुरङ्गी—अय्यउत्त ! आरद्धो सम्पदि वरिसिद्धं देवो । [आर्यपुत्र !
आरब्धः सम्प्रति वर्णितुं देवः ।]

अविमारकः—प्रिये ! एहि अभ्यन्तरमेव प्रविशावः ।

कुरङ्गी—(सहर्षम्) जं अय्यउत्तो आणवेदि । [यद् आर्यपुत्र आज्ञा-
पयति ।]

(निष्क्रान्तौ ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

घनो निविडः स्तनमर्दः कुचोपगूहनं तस्य कालः तद्वृत्तः समयः प्राप्तः आयातः,
काममुखोपभोगोपयुक्तोऽवसर उपस्थितः इत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवो वर्णितुमारब्धः—प्रारब्धा वृष्टिर्मेघैरित्यर्थः ।

अभ्यन्तरम्—गृहमध्यम् ।

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽविमारक 'प्रकाशे' 'पञ्चमाङ्क-प्रकाशः' ।

प्ररोह के समान यह जल-धारायें गिर रही हैं, राक्षस स्त्रियों की भ्रुकुटि के समान
विजली चमक रही है, प्रौढ़ यौवन के स्तन-मर्दन का काल आ गया है ॥ ७ ॥

कुरङ्गी—आर्यपुत्र, अब मेघ बरसने लगे ।

अविमारक—प्रिये, आओ भीतर चलें ।

कुरङ्गी—(सहर्षम्) आर्यपुत्र की जो आज्ञा ।

(दोनों का प्रस्थान)

पञ्चम अङ्क समाप्त

पष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति धात्री ।)

धात्री—अहो अणवत्था किदन्तस्स, जं राअदारिआ पढमं महाराएण सोवीरराएण तं विहणुसेणं उदिसिअ वरिदा । अज्ज अविदिअसम्भवेण माणुसलोअदुल्लभाकिदिगुणविसेसेण केण वि संजोओ जादो । अहअ दाणि कासिराअपुत्तो जअयम्मा णाम भट्टिणीए सुदस्सणाए सह अम-
च्चेण भूदिएण आणीदो सम्पदि राअउलं पविट्ठो । सअं किल कासिराओ जण्णवावारेण ण आअदो । किणु खु एदं भविस्सदि । [अहो अनवस्था कृतान्तस्य, यद् राजदारिका प्रथमं महाराजेन सौवीरराजेन तं विष्णुसेनमुद्दिश्य वृता । अथाविदितसम्भवेन मानुपलोकदुर्लभाकृतिगुणविशेषेण केनापि संयोगो जातः । अथ चेदानीं काशिराजपुत्रो जयवर्मा नाम भट्टिन्या सुदर्शनया सहामात्येन भूतिकेनानीतः संप्रति राजकुलं प्रविष्टः । स्वयं किल काशिराजो यज्ञव्यापारेण नागतः । किन्तु खल्वेतद् भविष्यति ।]

अनवस्था—अस्थिरत्वम् । कृतान्तस्य—भाग्यस्य । वृता—याचिता, विष्णु-
सेननामकेन स्वपुत्रेण सह विवाहाय प्रार्थिता । अविदितसम्भवेन—अज्ञातपरिच-
येन । मानुपलोकदुर्लभाकृतिगुणविशेषेण—आकृत्या गुणैश्च मानुपलोके स्थितेन
केनापि तुल्यितुमशक्येन । आकृत्या गुणैश्च मनुष्येभ्यः श्रेष्ठतमेन । केनापि
संयोगो जातः—राजपुत्र्याः प्रणयो बद्धः । यज्ञव्यापारेण—यज्ञव्यापृतत्वेन । किन्तु

छठा अङ्क

(धात्री का प्रवेश)

धात्री—भारथ कितना चञ्चल होता है । राजदारिका का विवाह महाराज ने सौवीर राजपुत्र विष्णुसेन के साथ स्थिर किया था । आज अज्ञातकुल तथा अतिमानुष गुण वाले किसी युवक के साथ संयोग हुआ । अब भूतिक अपने साथ काशिराजपुत्र जयवर्मा को उसकी माता सुदर्शना के साथ ले आये हैं । स्वयं काशिराज यज्ञ में लगे रहने के कारण नहीं आसके । इसमें क्या होगा, कहा नहीं जा सकता है ।

(ततः प्रविशति वसुमित्रा ।)

वसुमित्रा—अहो विसमंसीला संवच्छरिआ णाम अत्तणो णक्खत्त-
विसेसं एव चिन्तअन्ति, कम्मगोरवं ण जानन्ति । अज्ज पविट्ठो कुमारो,
अज्ज एव विवाहो णिउत्तो । (परिक्रम्य) किण्णु खु जअदा इअं किं वि
चिन्तअन्ती अप्पसण्णा विअ उस्सुआ दीसइ । जअदे ! भट्ठिणी
भणादि—आअच्छेहि त्ति । [अहो विपमशीलाः सांवत्सरिका नामात्मनो
नक्षत्रविशेषमेव चिन्तयन्ति, कर्मगौरवं न जानन्ति । अथ प्रविष्टः कुमारोऽयमेव
विवाहो नियुक्तः । किं नु खलु जयदेयं किमपि चिन्तयन्त्यप्रसन्नेवोत्सुका दृश्यते ।
जयदे ! भट्टिनी भणति—आगच्छेति ।]

धात्री—हला ! जाणासि किं णिमित्तं त्ति । [हला ! जानासि किं
निमित्तमिति ।]

वसुमित्रा—किं अण्णं, एदस्सि कय्ये कत्तव्यं चिन्तेदुं । [किमन्यत् ,

खल्वेतद् भविष्यति—अस्मिन् त्रिसंशये किं करिष्यति, सौवीरराजेन स्वपुत्रार्थं
वृता कुरङ्गी, मध्ये तस्याः प्रणयः केनाप्यज्ञातवंशेन सुभगेन युवकेन सह वर्द्धितः,
ततश्च परतः काशिराजपुत्रो जयवर्मा मात्रा सह भूतिकेन कुरङ्गीं परिणेतुमानीतः ।
तदियं महती अप्रतिपत्तिकरी त्रिसंशया स्थितिः, अत्र किं भविष्यतीति न ज्ञायते ।
विपमशीलाः—दुष्टस्वभावाः । सांवत्सरिकाः—ज्यौतिषशास्त्रज्ञाः । नक्षत्र-
विशेषम्—ग्रहस्थितिम् । कर्मगौरवम्—कार्यस्य महत्त्वम् । प्रविष्टः—अत्र नगरे
समागतः । नियुक्तः—निर्धारितः, विवाहस्वरूपे महत्त्वशालिनि कार्ये इत्यत्र त्वरया
समयनिर्धारणं तेषां कर्ममहत्त्वानभिज्ञतां गमयति । प्रसन्ना—खिन्ना ।

(वसुमित्रा का प्रवेश)

वसुमित्रा—ज्यौतिषी लोग भी बड़े विचित्र होते हैं, वह अपने नक्षत्र की ही
चिन्ता करते हैं कार्य के महत्व की चिन्ता नहीं रखते । आज ही कुमार आये
और आज ही विवाह का लग्न स्थिर कर दिया । क्यों यह जयदा कुछ सोचती
हुई अप्रसन्न सी दीख रही है, जयदे, महारानी की आज्ञा है कि आओ ।

धात्री—सखी, जानती हो कि क्यों खुला रही हैं महारानी जयदा को ।

वसुमित्रा—और क्या, इसी सन्बन्ध में कर्त्तव्य-निर्णय करने के लिये
खुलाती होंगी ।

एतस्मिन् कार्ये कर्तव्यं विन्तयितुम् ।]

धात्री—सम्पदि भट्टिणीए को अभिप्पाओ । [संप्रति भट्टिण्याः कोऽभिप्रायः ।]

वसुमित्रा—अत्तणो वंसजादस्स विहुसेणस्स अवत्थं अजाणिअ रोच्छदि जअवम्मणो दारिअं दाहुं । किन्तु महाराओ सोवीरराअउत्तं अजाणन्तो अउज किल अहिअसन्दावो जादो । [आत्मनो वंशजातस्य विष्णुसेनस्यावस्थामज्ञात्वा नेच्छति जयवर्मणे दारिकां दातुम् । किन्तु महाराजः सौवीरराजपुत्रमजानन्नथ किलाधिकसन्तापो जातः ।]

(प्रविश्य)

नलिनिका—अउज किदसद्धेदा विअऽअम्हाअं सव्वसङ्कडा । (परिक्रम्या-वलोक्य) किण्णु हु एसा मम मादा वसुमित्राए सह किं वि चिन्तेदि । इमं उपसप्पिअ असुहवुत्तन्तं सुणामि । [अथ कृतसंकेतानोवास्माकं सर्व-सङ्क्रान्तिः । किं नु खल्वेषा मम माता वसुमित्रया सह किमपि चिन्तयति ! इमा-मुपसर्प्यासुखवृत्तान्तं शृणोमि ।]

भट्टिण्याः कोऽभिप्रायः—राज्ञी किमिच्छति, राज्ञी कस्मै त्वां कन्यां दित्सतीति प्रश्नाशयः । आत्मनो वंशजातस्य—स्ववंशे लब्धजनमनः । अवस्थामज्ञात्वा—कस्यां स्थितौ वर्तते विष्णुसेन इति यथार्थतोऽविज्ञाय । दारिकाम्—स्वसुताम् । सौवीर-राजपुत्रम्—विष्णुसेनम् अजानन्—कुत्र गत इति ज्ञातुमशक्नुवन् । अधिकसन्तापः—अतिखिन्नः । कृतसङ्केतानि—आगन्तुं कृतनिश्चयानि । सर्वसङ्क्रान्तिः—सर्वा

धात्री—इस समय महारानी की क्या इच्छा है ?

वसुमित्रा—अपने वंश में उत्पन्न विष्णुसेन की स्थिति को बिना जाने वह नहीं चाहती है जयवर्मा के हाथ में अपनी कन्या को देना । महाराज को जब विष्णुसेन की कोई खबर नहीं मिली तो उनका क्लेश बढ़ गया ।

(प्रवेश करके)

नलिनिका—आज हमारे सारे सङ्कट आ रहे हैं । (चलकर-देखकर) क्यों, यह हमारी माता वसुमित्रा के साथ कुछ सोच रही हैं, उसके पास जाकर कुछ अशुभ समाचार जानूँ ।

बसुमित्रा—हला नलिणिए । एहि दाव । तुम कञ्चुइसहवासेण
राअउलवुत्तन्तं जाणासि । [हला नलिनिके ! एहि तावत् । त्वं कञ्चुकिसह-
वासेन राजकुलवृत्तान्तं जानासि ।]

नलिनिका—अभिणवो वुत्तन्तो । णं तं णिवेदिउं आअदम्हि । [अभि-
नवो वृत्तान्तः । ननु तं निवेदयितुमागतास्मि ।]

बसुमित्रा—भाणाहि जादे ! ! [भग जाते ! !]

नलिनिका—पेसिदो खु सोवीरराअस्स अमच्चवेहि दूदो—अम्हाअं
सामी तुम्हाणं णअरे सपुत्तकलत्तो पच्छण्णो पडिवसदि त्ति अम्हाअं
गूढपुरुसेहि वुत्तन्तो जाणिअदु सामिणेत्ति । [प्रेषितः खलु सौवीरराजस्या-
मात्यैर्दूतः—अस्माकं स्वामी युष्माकं नगरे सपुत्र-कलत्रः प्रच्छन्नः प्रतिवसती-
त्यस्माकं गूढपुरुषैर्वृत्तान्तो ज्ञायतां स्वामिनेति ।]

उभे—कहं पच्छण्णवेसो वत्तदित्ति । तदो तदो । [कथं प्रच्छन्नवेपो
वर्तत इति । ततस्ततः ।]

आपदः । इमासुपसर्प्य—अस्याः समीपं गत्वा । अमुखवृत्तान्तम्—कष्टप्रदं
समाचारम् ।

कञ्चुकिसहवासेन—कञ्चुकिना सह निवासेन ।

अस्माकं स्वामी—सौवीरराजः । सपुत्रकलत्रः—पुत्रेण क्रिया च सहितः ।
प्रच्छन्नः—आत्मानं गोपयन् । गूढपुरुषैः—गुप्तचरैः ।

प्रच्छन्नवेपः—गुप्तरूपः ।

बसुमित्रा—आओ नलिनिका, कञ्चुकी के साथ रहने से तुम राजकुमार की
बातें जानती होगी ।

नलिनिका—बड़ी नई खबर है । वही तो कहने आयी हूँ ।

बसुमित्रा—बताओ बेटी ।

नलिनिका—सौवीरराज के मन्त्रियों ने महाराज के पास दूत भेजा है, कहलाया
है कि हमारे स्वामी खो-पुत्र के साथ छिपकर आपके नगर में रहते हैं, हमारे गुप्त-
चरों ने पता लगाया है, आप भी जान लें ।

दोनों—क्यों, छिपकर रहते हैं । इसके बाद ।

नलिनिका—तदो एवं सव्यं सुणिअ तस्स लेहस्स अवसानं पेक्खिअ
अय्यभूदिण सह गओ किल महाराओ तं अण्णैसिटुं । [तत्र एतत् सर्वं
श्रुत्वा तस्य लेखस्यावसानं प्रेक्षार्यभूतिकेन सह गतः किल महाराजस्त
मन्वेपितुम् ।]

धात्री—किण्णु खु भवे । [किन्तु खलु भवेत् ।]

वसुमित्रा—णर्त्तिणए ! तुवं दाव अन्धन्तरं पविस । [नलिनिके ! त्वं
तावदभ्यन्तरं प्रविश ।]

नलिनिका—जं अय्या भणादि । (निष्क्रान्ता) [यदार्था मज्जति ।]

वसुमित्रा—एहि दाव वञ्चं भट्ठिणीं पेक्खामो । [एहि तावत् । श्रावां
भट्ठिणीं पर्यावः ।]

धात्री—एवं करेन्ह । [एवं कुर्वः ।]

(निष्क्रान्ते ।)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति कृन्तिभोजः सौवीरराजभूतिश्चाभ्याम्) ।

कृन्तिभोजः—वयस्य !

किं प्रेक्षसे मम सुखं चिरकालदृष्टो

तस्य लेखस्य—अमार्त्यलिखितस्य पत्रस्य । अवसानम्—अन्तिमांशम् ।
तम्—सौवीरराजम् । अन्वेपितुम्—गवेपयितुम् ।

किं प्रेक्षस इति—हे सखे प्रिय मित्र, चिरकालदृष्टः बहोः कालात् परतो

नलिनिका—इसके बाद सारी बातें सुनकर तथा पत्र का अन्तिम वांश देखकर
महाराज भूतिक के साथ उन्हें हँदने गये हैं ।

धात्री—देखें, क्या बात है ।

वसुमित्रा—नलिनिका, तुम अन्दर चलो ।

नलिनिका—आपकी जो आज्ञा । (जाती है)

वसुमित्रा—चलो हमलोग महारानी के पास चलें ।

धात्री—हाँ यही करती हूँ ॥ (प्रस्थान)

प्रवेशकः ।

(कृन्तिभोज, भूतिक और सौवीरराज का प्रवेश)

कृन्तिभोज—बहुत दिनों पर दर्शन हुए हैं, मेरा मुँह क्या देख रहो ? जाओ

गाढं परिष्वज सखे ! स्मर बालभावम् ।

प्रीत्या भवन्तमनिमेषमवेक्षितुं मे

स्नेहान्नवीकृत इवाद्य वयस्यभावः ॥ १ ॥

सौवीरराजः—यदिष्टं भवतः ।

(ठभौ परिष्वजेते)

कुन्तिभोजः—

चिन्ताकुलत्वं व्रजीतीव बुद्धि-

र्वाक्यं च वाष्पाहतगद्गदं च ।

मया साक्षात् कृतः त्वं किम् कृतो मम सुखं प्रेक्षसे पश्यसि, (माम्) गाढं परिष्वज दृढमालिङ्ग, बालभावम् बाल्यावस्थाम् (तत्काले कृतमनेकविधां प्रणयपूरिकां कार्यावलिम्) स्मर ध्याने नय । अनिमेषं निर्निमेषभावेन प्रीत्या सस्नेहं भवन्तम-वेक्षितुं द्रष्टुम् स्नेहात् प्रणयोद्रेकवशात् वयस्यभावः मित्रत्वम् नवीकृतः नूतन-तामिव प्रापितः, अस्तीति शेषः । हे सखे, बहुकालानन्तरं दृशोरग्रे समायातो भवान् किमिति मूढवन्मम सुखं पश्यसि, सरभसमेहि, दृढं परिष्वजस्व । बाल्ये यः प्रणयोऽस्माभिः संवर्धितस्तं स्मर, भवन्तमनिमिषन्त्यादृशा वीक्षितुमिवाद्य मम वयस्यभावः स्नेहोद्रेकवशान्नूतनमामिव प्रपन्न इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

यदिष्टं भवतः—यथात्वमिच्छसि तथैव भवत्वित्यर्थः ।

परिष्वजेते—अन्योन्यमालिङ्गतः ।

चिन्ताकुलत्वमिति—(तव) बुद्धिः चिन्ताकुलत्वं व्रजतीव चिन्तया व्यप्रेष्य प्रतिभाति, वाक्यं त्वयोच्यमानं वचनं च वाष्पाहतगद्गदम् साश्रु अस्पृष्टा-क्षरय, नेत्रे त्वदाये नयने सवाप्ये अश्रुपूर्णं, सुखम् अप्रसन्नम् खिन्नम् ,

मुझसे लिपट जाओ, लड़कपन की याद करो । स्नेह से आपको देखने ही के लिए मेरा मित्रत्व आज नवीनता को धारण कर रहा है ॥ १ ॥

सौवीरराज—आप की जैसी इच्छा । (दोनों परस्पर आलिङ्गन करते हैं)

कुन्तिभोज—आपकी बुद्धि चिन्ताकुल हो रही है, वचन वाष्प से गद्गद हो

नेत्रे सवाष्पे मुखमप्रसन्नं

किं हर्षकाले क्रियते विकारः ॥ २ ॥

सौवीरराजः—न खल्वहमप्रहृष्टो भवत्सङ्गमेन । किन्तु बलवान् पुत्र-
स्नेहो नाम ।

यो मे पुत्रगतः शोको हृदयस्थो विजृम्भते ।

सोऽद्य लब्ध्वा सहायं त्वां वाष्परूपेण निर्गतः ॥ ३ ॥

कुन्तिभोजः—कथं पुत्रगतः शोक इति ।

तदयम् हर्षकाले मित्रमिलनरूपप्रमोदावसरे उपस्थिते विकारः मनःखेदः किं
किमर्थं क्रियते ! तव भतिधिन्ताकुला वाक्यं वाष्पगद्गदम्, नयने साश्रुणी,
मुखं खिन्नं तदयं हर्षकाले कुतो विकार उदित इति भावः ॥ २ ॥

अप्रहृष्टः—अनानन्दी, भवत्संगमेन ममानन्दो जात एव, परं कारणान्तरे-
णाहं खिन्नवत्प्रतीये इत्यर्थः । पुत्रस्नेहः—पुत्रप्रेम । (यः कारणान्तरोत्पन्न-
मानन्दमप्यभिभवति) ।

यो मे पुत्रगत इति—यः मे पुत्रगतः पुत्रव्यापत्तिनिमित्तः हृदयस्थः मनसि
स्थितः शोको विजृम्भते अनुक्षणं वर्धमान इव तिष्ठति, सः मे पुत्रशोकः अद्य
सम्प्रति त्वां सहायं साहाय्यकरं सुहृदम् लब्ध्वा प्राप्य वाष्परूपेण अश्रुभावेन
निर्गतः । चिरान्मनसि वर्तमानो मम पुत्रशोको भवति दृष्टेऽश्रुप्रवाहरूपेण प्रकट-
तां यात इत्यर्थः । उक्तध्यायमर्थो भवभूतिना—‘स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृत्त-
द्वारमिवोपजायते ॥’ ३ ॥

कथं पुत्रगतः शोकः—पुत्रस्य किं जातम् ?

रहे हैं, आँखों में आँसू भरा है, मुख अप्रसन्न है, हर्ष काल में यह सब विकार
क्यों हो रहे हैं ॥ २ ॥

सौवीरराज—आप से मिलकर मैं अप्रसन्न नहीं हूँ, किन्तु पुत्रस्नेह बढ़ा
बलवान है ।

जो मेरा पुत्र शोक हृदय में बढ़ता रहा है, वह आज आपके सदृश मित्र को
पाकर वाष्प के रूप में उमड़ पड़ा है ॥ ३ ॥

कुन्तिभोज—क्यों, पुत्रशोक की क्या बात ?

भूतिकः—विदितमस्तु स्वामिना । न दृश्यते किलास्मिन् संवत्सरे कुमारः ।

सौवीरराजः—बलवान् पुत्रस्नेहो नाम । पश्यतु भवान्

अनुपमवलवीर्यरूपवन्तं

सुतमविमारकमद्य चिन्तयामि ।

तव चरणरजोञ्जिताग्रकेशो

यदि स भवेदिह को नु मद्विशिष्टः ॥ ४ ॥

भूतिकः—(आत्मगतम्) महान् खल्वयं सन्तापो वर्धत एव हि कुमारमन्तरेण । विलोपयाम्येनम् । (प्रकाशम्) कथं स्वामिनोऽभ्यागता व्यापत् ।

संवत्सरे कुमारः—अस्मिन् वर्षे कुत्रापि कुमारस्य दर्शनं न जायते,

अनुपमेति—अनुपमवलवीर्यरूपवन्तम् अप्रतिमशक्तिसौन्दर्यशालिनम् अविमारकं नाम सुतम् आत्मनः पुत्रम् अद्य एषु दिनेषु चिन्तयामि क्व गतो मे पुत्र इति भावयामि । यदि सः मम पुत्रोऽविमारकः तव चरणरजसा त्वदीयपादपरागेण अक्षितः पूजितः अग्रकेशो यस्य तादृशः त्वदीये चरणयुगे प्रणम्य तद्रजसा स्वकचाग्रभागं धूसरयन् स्यात् तदा इह अत्र भुवने को नु मद्विशिष्टः मदपेक्षयोत्कृष्टः भवेत् , सर्वतोऽधिकमुत्कर्षं प्राप्नोऽहं स्वामित्यर्थः ॥ ४ ॥

अयं सन्तापः—पुत्रशोकः । विलोपयामि—शोकप्रसङ्गमिमं कथान्तरेण तिरोदधामि ।

भूतिक—महाराज को विदित हो कि वर्ष भर से कुमार नहीं मिल रहे हैं ।

सौवीरराज—पुत्रस्नेह बढ़ा बलवान् होता है ।

आज मैं अनुपम बलवीर्य-शाली पुत्र अविमारक की चिन्ता कर रहा हूँ । अगर वह आज आपके चरणों में झुक कर आपके चरण रज से अपने केश को युक्त करता, तो मुझ से बड़ा भाग्यवान् कौन होता ॥ ४ ॥

भूतिक—(स्वगत) कुमार के बिना इनका यह सन्ताप बढ़ता ही जाता है । बात को दूसरी ओर ले जाता हूँ । (प्रकट) श्रीमान् पर यह आपत्ति आई कैसे ?

कुन्तिभोजः—अहमप्यनेन व्याक्षेपेण विस्मृतवानेतत् प्रष्टुम् ।

सौवीरराजः—श्रूयताम् । अथवा भूतिकस्तु विजानाति । अप्यस्मन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छति ।

कुन्तिभोजः—वयमवहिताः स्मः ।

सौवीरराजः—अपि ज्ञायते चण्डभार्गवो नामात्यन्तरोपी ब्रह्मर्षिः ।

कुन्तिभोजः—श्रूयते तत्रभवांस्तपोनिधिः ।

सौवीरराजः—सोऽस्मद्विषयमभ्यागतः । कान्तारे तस्य शिष्यो व्याघ्रेणाभिभूय मारितः ।

कुन्तिभोजः—ततस्ततः ।

सौवीरराजः—ततोऽहमपि तस्मिन् काले मृगयावशात् यदृच्छयैव तं देशमभ्युपगतः ।

व्याक्षेपेण—खेदेन । एतत्—एतादृशशोककारणम् ।

अप्यस्मन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छति—मयैवोच्यमानमाकर्णयितुमिच्छति किम् ?

अत्यन्तरोपी—अतिक्रोपनः । ब्रह्मर्षिः—ब्राह्मणवंशजो मुनिः ।

तत्र भवान्—पूजनीयः । तपोनिधिः—तपसां राशिः ।

अस्मद्विषयम्—मम प्रदेशम् । कान्तारे—वने । अभिभूय—आक्रम्य ।

मृगयावशात्—आखेटकारणात् । यदृच्छयैव—अचिन्तितरूपेणैव ।

कुन्तिभोज—मैं भी इसी सन्ताप के कारण यह पूछना भूल गया था ।

सौवीरराज—सुनिये, अथवा भूतिक को सब ज्ञात है, क्या आप मेरे सुख से सुनना चाहते हैं ?

कुन्तिभोज—हम सावधान हैं ।

सौवीरराज—क्या आप चण्डभार्गव नामक अति क्रोधी ब्रह्मर्षि को जानते हैं ।

कुन्तिभोज—हाँ, मैंने उन्हें सुना है ।

सौवीरराज—एक बार वह हमारे देश में आये, जङ्गल में उनके शिष्य को व्याघ्र ने मार दिया ।

कुन्तिभोज—इसके बाद ?

सौवीरराज—संयोग वश शिकार खेलता हुआ मैं भी वहाँ पहुँच गया ।

कुन्तिभोजः—ततस्ततः ।

सौवीरराजः—अथ मां दृष्ट्वा विजृम्भमाणरोषभ्रुकुटीपुटविषमीकृत-
वदनः प्रलम्बजटाभारः शिष्ये स न्यस्तकरः क्रुद्धो दहन्निव क्रोधाग्निना
मद्वचनमश्रोतुकामः संरम्भस्खलितवचनो मां बहुधा क्षेप्तुमारब्धः ।

कुन्तिभोजः—ततस्ततः ।

सौवीरराजः—ततोऽहमपि भवितव्यस्यार्थस्य प्रावल्येनाधृतिः 'वृत्ता-
न्तं न ब्रवीमि, निष्कारणं क्षिपसि' इति संक्रुद्धवानस्मि ।

न भाषसे वृत्तमुपैषि रोषं

निष्कारणं प्रक्षिपसि प्रकामम् ।

अभाजनं त्वं तपसां प्रकोपाद्

विजृम्भमाणेति—विजृम्भमाणः वर्धमानः रोषः कोपो यस्मिन् तादृशेन
भ्रुकुटीपुटेन भ्रुकुट्या विषमीकृतं निम्नोन्नततां गमितं वदनं यस्य तयोक्तः । प्रलम्ब-
जटाभारः—लम्बमानसटः । शिष्ये न्यस्तकरः—शिष्योपरि हस्तं धारयन्,
संरम्भस्खलितवचनः—कोपव्युद्भवचनः । क्षेप्तुम्—आक्रोष्टुम् ।

भवितव्यस्यार्थस्य प्रावल्येन—भवितव्यताया दुर्वारतया । अधृतिः—च्युत-
धैर्यः । अकारणं क्षिपसि—विनैव कारणमाक्रोशसि । संक्रुद्धवान्—क्रुपितः ।

न भाषस इति—वृत्तम् वृत्तान्तम् न भाषसे न कथयसि, रोपमुपैषि कोपं
धारयसि, निष्कारणम् विनैव कारणम् प्रकामम् प्रचुरं क्षिपसि आक्रोशसि । प्रको-

कुन्तीभोज—तव ?

सौवीरराज—मुझे देखते ही उनकी कोप बढ़ने लगा, मैं तन गयीं, मुँह नियम
हो गया, जयार्य फैल गई, शिष्य के शरीर पर हाथ रखकर क्रोधाग्नि से मुझे दण्ड
करने लगे, मेरी बातें नहीं सुनीं, कोप से उनकी बातें लटपटा रही थीं, उन्होंने
मुझे बहुत फटकारा ।

कुन्तिभोज—तव ?

सौवीरराज—भावी के प्रबल होने के कारण मैं भी अधीर हो गया—कहा कि
कुछ बात बताते हैं नहीं, बिना कारण फटकार रहे हैं ।

आप बात कुछ बताते हैं नहीं, बिना कारण फटकारते चले जा रहे हैं । इस

ब्रह्मर्षिरूपेण भवाञ्छ्वपाकः ॥ ५ ॥

कुन्तिभोजः—असदृशमुक्तं भवता ।

सौवीरराजः—ततस्तच्छ्रुत्वैवाज्यधारावसिक्तो भगवान् हुताशन इव प्रज्वलितनेत्रो बहुशः शिरः कम्पयन् 'कथं कथम्' इत्युक्त्वा मां शप्तु-
मारब्धवान् ।

यस्माद् ब्रह्मर्षिमुख्योऽहं श्वपाक इति भाषितः ।

तस्मात् सपुत्रदारिर्स्त्वं श्वपाकत्वमवाप्स्यसि ॥ ६ ॥

इति ।

कुन्तिभोजः—अहो अल्पमूलत्वं महतां चानर्थस्य ।

पाद अतिरोपात् कारणात् त्वम् तपसाम् अभाजनम् अपात्रम् तपथर्यानिधिकृत
इत्यर्थः, भवान् ब्रह्मर्षिरूपेण श्वपाकः चण्डालः असीति शेषः ॥ ५ ॥

असदृशम्—वक्तुमयोग्यम् ॥

आज्यधारावसिक्तः—घृतधारया प्रोक्षितः, हुताशनः—अग्निः । प्रज्वलित-
नेत्रः—कोपरजनयनः ।

यस्मादिति—यस्मात् कारणात् त्वया ब्रह्मर्षिमुख्यः ब्रह्मर्षिगणप्रधानभूतः
अहं चण्डभार्गवः श्वपाक इति भाषितः चण्डालोऽसीत्युक्तः, तस्मादेव कारणात्
सपुत्रदारः स्त्रीपुत्रसमन्वितः त्वम् श्वपाकत्वम् चाण्डालभावम् अवाप्स्यसि प्राप्तो
भविष्यसि ॥ ६ ॥

अल्पमूलत्वम्—साधारणकारणोत्पन्नत्वम् ।

कोप के कारण आप तपस्या के पात्र नहीं हैं, आप ब्रह्मर्षि के रूप में चाण्डाल हैं ॥

कुन्तिभोज—आपने अनुचित कहा ।

सौवीरराज—इतना सुनते ही वह जल उठे जैसे घी की धार पड़ने से अग्नि
देव । उनकी आँखें प्रज्वलित हो उठीं, उन्होंने बार-बार सिर हिलाया, क्यों ? क्या
कहा ? इतना कह कर शाप देना प्रारम्भ किया ।

'सुष्ठु ब्रह्मर्षि को तुमने श्वपाक कह दिया, अतः अपनी स्त्री तथा पुत्र के साथ
तुम चाण्डाल हो जाओ' ॥ ६ ॥

कुन्तिभोज—इस महान् अनर्थ की जड़ बहुत कम है ।

भूतिकः—सभाग्यं सौवीरराजकुलम् । कुतः,

ब्रह्मर्षिणा प्ररुष्टेन श्वपाकत्वं तदा कृतम् ।

तस्मात् तेनैव रूपेण न सर्वं भस्मसात् कृतम् ॥ ७ ॥

कुन्तिभोजः—युक्तमभिहितं भवता । ततस्ततः ।

सौवीरराजः—ततस्तच्छापप्रभुब्धमनसा मया सुचिरमनुनीयमानः

शनैः शनैः प्रकृतिस्थो भूत्वानुग्रहं कृतवान्—

तावत् प्रच्छन्नरूपेण यावत् संवत्सरं व्रजेः ।

ततः संवत्सरे पूर्णे मुक्तशापो भविष्यसि ॥ ८ ॥

सभाग्यम्—भाग्यशालि । श्वपाकभावमात्रशापादेव निवृत्तधण्डभार्गव इति मन्ये भाग्योदयं सौवीरराजकुलस्यान्यथा स कोपनो मुनिस्तत्कुलं भस्मसादपि कर्तुं क्षमते, तदा त्वर्तावदौर्भाग्यं प्रकटीभवदेदित्यर्थः ।

ब्रह्मर्षिणेति—तदा तस्मिन् समये प्ररुष्टेन कुपितेन ब्रह्मर्षिणा चण्डभार्गवेण श्वपाकत्वं कृतम् चाण्डालमात्रमात्रं शप्त्वा निवृत्तम्, तस्मात् तत एव कोपात् तेनैव रूपेण सर्वं सौवीरराजकुलं न भस्मसात्कृतम् दग्धम् । अतः सभाग्यं सौवीरराजकुलमिति युक्तमुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तच्छापप्रभुब्धमनसा—तदीयशापभुक्त्वहृदयेन । अनुनीयमानः—प्रसाधमानः ।

प्रकृतिस्थः—प्राप्तनिजरूपः । अनुग्रहम्—कृपाम् ।

तावदिति—तावत् प्रच्छन्नरूपेण क्वचिद् गुप्तरूपेण यावत् संवत्सरं वर्षं यावत् व्रजेः गच्छेः, वर्षं यावत्क्वचित् स्थाने गुप्तरूपेण तिष्ठेत्यर्थः । ततः वर्षात्

भूतिकः—सौवीर राजकुल बड़ा भाग्यवान् है, क्योंकिः—

जिस कोप के कारण ब्रह्मर्षि ने श्वपाक होने का शाप दिया, उसी कोप के कारण सारे वंश को भस्म नहीं कर दिया ॥ ७ ॥

कुन्तिभोज—आप ठीक कहते हैं । तब ?

सौवीरराज—शाप सुनकर मैं डूब हो गया, मैंने बड़ी अनुमय विनय की, धीरे-धीरे वह प्रकृतिस्थ हुए, कृपा करके कहा किः—

श्वपाक के रूप में छिप कर किसी तरह वर्ष यज्ञाओ, एकवर्ष पूर्ण हो जाने पर तुम्हारा शाप छूट जायगा ॥ ८ ॥

इति । एवमुक्त्वा प्रसन्नचित्तेन एहि भोः काश्यप ! इत्याहूयत, स तमनुगतो व्याघ्रेण मारितो बटुः चरितं च मया संवत्सरं श्वपाकव्रतम् । अद्यास्मि शापान्मुक्तः ।

कुन्तिभोजः—अहो व्यापदः प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च । दिष्टया भवान् वर्धते ।

भूतिकः—जयतु स्वामी ।

कुन्तिभोजः—ननु विष्णुसेनमाता सपरिवारमन्तःपुरं प्रविष्टा ।

भूतिकः—तत्रभवती प्रविश्याभ्यन्तरं चिरकालप्रसुप्तं प्रणयमुद्धो-
धयति ।

कुन्तिभोजः—अधेदानीं विष्णुसेनः कथमविमारको जातः ।

परतः संवत्सरे पूर्णे व्यतीते सति मुक्तशापो भविष्यति निवृत्ताभिशापो भविष्य-
सीत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रसन्नचित्तेन—सन्तुष्टेन हृदयेन । आहूयत—आकारितः स्वशिष्यः काश्यप
इत्यर्थः । तमनुगतः—तत्पश्चाच्चलितः—यं बटुं व्याघ्रो मारितवान् स तदाह्वान-
मात्रेण शयितप्रतिबुद्ध इवोत्थाय तमनु जगामेत्यर्थः ॥

व्यापदः—आपत्तेः । प्रवृत्तिः—आगमः, निवृत्तिः—अवसानम् ।

चिरकालप्रसुप्तम्—बहुकालं यावत् अप्राप्तप्रीतिव्यवहारम् । प्रणयम्—
स्नेहम् । उद्धोधयति—जागरयति ।

विष्णुसेनः कथमविमारको जातः—विष्णुसेनसंज्ञया प्रथितस्य कथमविमारक

मुझे ऐसा कहकर उन्होंने व्याघ्र द्वारा मारे गये उस विद्यार्थी को प्रसन्न मन
से पुकारा, कहा—आओ काश्यप, और वह लड़का उनके पीछे चल पड़ा । मैंने
वर्ष पूराकर लिया है, आज मैं शापमुक्त हो गया हूँ ।

कुन्तिभोज—आप पर आपत्ति आई और गई, आपके बड़े भाग्य हैं ।

भूतिक—जय हो महाराज की ।

कुन्तिभोज—वया विष्णुसेन की माता अपने दल के साथ अन्तःपुर गयीं ।

भूतिक—वह अन्तःपुर में जाकर चिरसुप्त प्रणय को जागृत कर रही हैं ।

कुन्तिभोज—अच्छा यह तो बताइये—विष्णुसेन कैसे अविमारक बन गया ?

भूतिकः—शृणोतु स्वामी—अस्ति धूमकेतुर्नामासुरः । सर्वलोक-
मारणाय परिभ्रमन् स कदाचित् सौवीरराष्ट्रमुत्सादयितुं प्रवृत्तः ।

कुन्तिमोजः—अपूर्वा खलु कथा । ततस्ततः ।

भूतिकः—ततः स्वदेशे सर्वप्रजानामार्तिं दृष्ट्वा तस्य राक्षसस्य च
प्रतिक्रियामनवेक्षमाणः स्वामी क्लेशमुपगतः ।

कुन्तिमोजः—ततस्ततः ।

भूतिकः—ततस्तत् सर्वं बुद्ध्वा कुमारो विष्णुसेनः क्षितिरेणुपत्न्यगात्रः
प्रलम्बमानकाकपक्षः शिशुभिस्तुल्यवयोभिः प्रकीडमानो दैवयोगात्
प्रमत्तेषु रक्षिपुरुषेषु सहसैव तं देशमभ्युपगतो यत्रासौ राक्षसः ।

कुन्तिमोजः—अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । ततस्ततः ।

इति नामान्तरेण प्रसिद्धिः । उत्सादयितुम्—ध्वंसयितुम् ।

अपूर्वा—अश्रुतपूर्वा, अदृष्टता च ।

आर्तिम्—पीडाम् । प्रतिक्रियाम्—निवारणोपायम् । अनवेक्षमाणः—अप-
श्यन् । क्षितिरेणुपत्न्यगात्रः—धूलियूम्सराङ्गः । प्रलम्बमानकाकपक्षः—वर्द्धमानक-
चराशिः । तुल्यवयोभिः—अवस्थया समानैः । प्रमत्तेषु—असावधानेषु । रक्षि-
पुरुषेषु—रक्षाधिकृतेषु मृत्युषु ।

भूतिक—सुनिये महाराज, धूमकेतु नाम का एक असुर है । सब लोगों को
मारने के लिये घूमता हुआ वह एक समय सौवीर राष्ट्र को समाप्त करने लगा ।

कुन्तिमोज—बड़ी अपूर्व कथा है । तब ?

भूतिक—इसके बाद अपने देश की प्रजा की पीड़ा देख कर उपाय के नहीं होने
से सौवीरराज क्लेश में पड़ गये ।

कुन्तिमोज—तब ?

भूतिक—सारी बातें सुनकर कुमार विष्णुसेन भाग्यवश रक्षिपुरुषों की बर्छों
बचा कर वहाँ पहुँच गये जहाँ वह राजस था, उसकी देह में धूळ लगी थी, उसके
बाल लटक रहे थे, और उसके साथ उसी वज्र के कुछ लड़के थे ।

कुन्तिमोज—आश्चर्य, तब क्या हुआ ?

भूतिकः—ततः स राक्षसः प्रीत्या सुसम्पन्नमिवाहारं कुमारमभि-
समीक्ष्य स्वकर्म कर्तुमारब्धः ।

कुन्तिभोजः—अहो नृशंसता राज्ञसस्य । ततस्ततः ।

भूतिकः—अथ कुमारेण किञ्चित् प्रहस्य,

प्रपतदशनिना यथा गिरीन्द्रो

दवदहनेन यथा वनप्रदेशः ।

युधि ललितमनायुधेन तेन

क्षितिपसुतेन तदा हतः स नीचः ॥ ९ ॥

कुन्तिभोजः—प्रथममेव हस्तिसम्भ्रमे मयोक्तं—दैवादुत्पादितोऽयं
केवलो मानुषो न भवतीति ।

सुसम्पन्नम्—स्वादुं प्रीतिवृत्तिकरम् । स्वकर्म—मारणीयम् ।

नृशंसता—क्रूरता ।

प्रपतदशनिनेति—प्रपतदशनिना पतता वज्रेण यथा गिरीन्द्रः पर्वतः
(हन्यते) दवदहनेन दावाग्निना यथा वनप्रदेशः श्रण्यम् (हन्यते विनाश्यते)
तथा तदा तेन अनायुधेन अशस्त्रेण क्षितिपसुतेन राजपुत्रेण स नीचः जवन्यकर्मा
राक्षसः हतः मारितः । यथा पतन्नशनिः पर्वतं नाशयति, यथा वा दावाग्निर्वनं
क्षपयति तथैवाशस्त्रोऽप्यसौ कुमारस्तं क्रूरकर्माणं राक्षसं निहतवानिति भावः ॥ ९ ॥

दैवादुत्पादितः—भाग्यवशाद् गृहीतजन्मा । केवलो मानुषः—साधारण-

भूतिक—विष्णुसेन के आने पर उस राजस ने सुसम्पन्न आहार खाया जान
अपना कार्य प्रारम्भ किया ।

कुन्तिभोज—आश्चर्य जनक है राजस की क्रूरता ? तब क्या हुआ ?

भूतिक—इसके बाद कुमार ने हँसकर—

जैसे गिरते हुए वज्र से पर्वत और दावाग्नि से वन-प्रदेश नष्ट होता है उसी
तरह बिना किसी शस्त्र के खेलते-खेलते उस नीच राजस को राजकुमार ने मार
डाला ॥ ९ ॥

कुन्तिभोज—पहले ही हस्तिद्वारा किये गये उपद्रव के दिन मैंने कहा था कि
यह युवक साधारण मनुष्य नहीं है ।

सौवीरराजः—भवान् सहस्रनेत्रश्चरैः कथं चिन्तयत्यविमारकं प्रति ।

भूतिकः—स्मामिन् !

गम्यास्तु देशाः सुपरीक्षिता मे

न दृश्यते कापि चरैः कुमारः ।

परीक्षितुं तं मनसोऽस्ति शक्ति

नूनं हि मायामनुगच्छतीति ॥ १० ॥

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः—

वेदैः पितामहमहं परितोषयामि

गीतैः करोमि हरिमुद्गतरोमहर्षम् ।

मनुष्यः । चरैः सहस्र नेत्रः—गुप्तचरैः सर्वतोद्गृह्य, यथा सहस्रनेत्रः सर्वा दिशः पश्यति तथा चरैः सर्वा दिशः पश्यन्नित्यर्थः ।

गम्यास्तु देशा इति—गम्याः गन्तुं शक्याः देशाः भूखण्डानि मया सुपरीक्षिताः साधु गवेषिताः, तेषु गम्येषु देशेषु क्वापि कुत्रापि कुमारो न दृश्यते नावलोक्यते, नूनं निश्चयेन तं परीक्षितुं गवेषयितुं मनसः शक्तिरस्ति मनसैवासौ गवेषयित्वा प्राप्तव्यः ननु चक्षुषेत्यर्थः, यतोऽसौ मायाम् कामपि तिरस्करिणीं विद्यामनुगच्छतीति, यतोऽसौ कामपि मायामाश्रयति अतो नासौ चक्षुषा द्रष्टुं शक्योऽपि तु तस्य मनसैव प्राप्तिः संभवितीति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

वेदैः पितामहमिति—अहं नारदः वेदैः वेदाध्ययनैः पितामहं स्वपितरं ब्रह्माणं परितोषयामि प्रसन्नं करोमि, गीतैः हरिं विष्णुम् उद्गतरोमहर्षं समुचित-

सौवीरराज—आप गुप्तचरों के द्वारा सहस्र नेत्र हैं आप अविमारक के संबन्ध में क्या सोचते हैं ।

भूतिक—जहाँ तक जाया जा सकता है, मैंने वहाँ तक अच्छी तरह खोज कर-वाली है, कहीं भी गुप्तचरों ने कुमार को नहीं पाया, उन्हें भय मन ही खोज सकता है, निश्चय ही इन दिनों वह माया का आश्रय ले रहे हैं ॥ १० ॥

(नारद का प्रवेश)

नारद—मैं वेदों के अध्ययन से अपने पिता ब्रह्मा को प्रसन्न और गीत से

उत्पादयाम्यहरहर्विविधैरुपायै-

स्तन्त्रीषु च स्वरगणान् कलद्वांश्च लोके ॥ ११ ॥

भोः ! कुन्तिभोजस्य पित्रा दुर्योधनेन वयं सुचिरमाराधिताः ! तस्मिन् मानुषस्वभावमुपगते कुन्तिभोजश्चास्मासु भृत्यत्वमाचरति । अद्य कुन्तिभोजस्य सौवीरराजस्य च महानविमारकादर्शनेन कार्यसङ्कटो वर्तते । तदिदानीमहमविमारकप्रदर्शनेन तयोर्व्याप्तेः समाक्षिपामीत्यवतीर्णोऽस्मि भूम्याम् (इति कुन्तिभोजसौवीरराजयोः पुरतः स्थितः ।)

कुन्तिभोजः—अये भगवान् देवर्षिर्नारदः । भगवन् ! अभिवादये ।

नारदः—स्वस्ति भवते ।

रोमाञ्चं करोमि । अहरहः प्रतिदिनं विविधैरुपायैः नानाविधामिः क्रियाभिः तन्त्रीषु वीणायन्त्रेषु स्वरगणान् निपादादिस्वरभेदान् लोके कलद्वांश्च विवादांश्च उत्पादयामि । मदीयेन वेदाध्ययनेन मम पिता ब्रह्मा प्रसीदति, मदीयेर्गतिंश्च हरिस्सञ्जातरोमहर्षो भवति, अहन्यहनि चाहं वीणया नानाविधं स्वरं लोकेषु परस्परं विवादञ्च समुत्पापयामि, सोऽहं नारदोऽस्मीति भावः ॥ ११ ॥

सुचिरम्—बहुकालं यावत् । आराधिताः—पूजया सत्कृताः । मानुषस्वभावम्—मृत्युम् ।

कार्यसङ्कटः—कर्तव्यव्याप्तेः कार्यहानिरिति यावत् । व्याप्तेपम्—सङ्कटम् । समाक्षिपामि—समापयामि । अवतीर्णः—आगतः ।

विष्णु को रोमाञ्चित किया करता हूँ, प्रतिदिन नाना उपायों द्वारा वीणा से स्वर तथा लोक में कलह उत्पन्न किया करता हूँ ॥ ११ ॥

कुन्तिभोज के पिता दुर्योधन ने चिरकाल तक हमारी आराधना की थी । उसके मर जाने पर कुन्तिभोज हमारे सेवक बने हुए हैं । इन दिनों अविमारक के गुम हा जाने से कुन्तिभोज तथा सौवीरराज पर बड़ा सङ्कट आया हुआ है । अतः मैं अविमारक का प्रत्यक्ष करके कुन्तिभोज की तथा सौवीरराज की विपत्ति दूर करूँ, इसीलिये पृथ्वी पर उतरा हूँ ।

(कुन्तिभोज तथा सौवीरराज के सामने उपस्थित होते हैं)

कुन्तिभोज—सहा भगवान् नारद आये हैं । भगवन्, प्रणाम ।

नारद—आपका कल्याण हो ।

कुन्तिभोजः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सौवीरराजः—भगवन् ! अभिवाद्ये ।

नारदः—शान्तिरस्तु ते ।

सौवीरराजः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

कुन्तिभोजः—(कर्णे) भूतिक ! एवं क्रियताम् ।

भूतिकः—यदाज्ञापयति स्वामी । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इदमर्घ्यं पाद्यं च ।

कुन्तिभोजः—भगवन् ! क्रियतामनुग्रहः ।

नारदः—एवमस्तु ।

कुन्तिभोजः—(अभ्यर्च्य) भगवन् ! अस्मद्गृहं परिपूतं भवद्व-
तरणेन ।

सौवीरराजः—इदानीं मुक्तशापोऽस्मि देवर्षिदर्शनेन ।

नारदः—नाहं साम्प्रतं युष्मद्दर्शनार्थमेवागतोऽत्र । अविमारकादर्श-
नेन सम्भूतं दुःखं भवतोर्ज्ञात्वावतीर्णोऽस्मि ।

परिपूतम्—पवित्रं कृतम् ।

युष्मद्दर्शनार्थमेव—केवलं भवद्भयो दर्शनं दातुम् । संभूतम्—जातम् ।

कुन्तिभोज—यह आपका अनुग्रह है ।

सौवीरराज—भगवन् , प्रणाम ।

नारद—आपको शान्ति प्राप्त हो ।

सौवीरराज—यह आपका अनुग्रह है ।

कुन्तिभोज—(कान में) भूतिक, यह सब किया जाय ।

भूतिक—महाराज की जैसी आज्ञा । (बाहर जाकर, फिर लौटकर) यह अर्घ्य
तथा पाद्य उपस्थित है ।

कुन्तिभोज—भगवन् , कृपया अर्घ्य तथा पाद्य को स्वीकार करें ।

नारद—एवमस्तु ।

कुन्तिभोज—(पूजा करके) आपके शुभागमन से मेरा घर पवित्र हो गया ।

सौवीरराज—देवर्षि के दर्शन से अब मेरा शाप समाप्त हो गया ।

नारद—मैं इस समय केवल आप लोगों के दर्शनार्थ नहीं आया हूँ, अविमारक
के अदर्शन से उत्पन्न आप दोनों के कष्ट को जान कर आया हूँ ।

उभौ—यद्येवं, विनुक्तसन्तापी स्वः ।

नारदः—भूतिक ! सुदर्शनाभातय ।

भूतिकः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्कन्य सुदर्शना सार्धं प्रविष्टः)

सुदर्शना—अवभाजदो देवरिप्ती । [अन्त्यागतो देवर्षिः] ।

भूतिकः—एवम् ।

सुदर्शना—सणाहो द्राणि ने पुत्रजस्तु विवाहो संकुतो । (उदगम्य)
भगवं वन्दामि । [सनाय इदानीं ने पुत्रकस्य विवाहः संकुतः ।
भगवन् ! वन्दे ।]

नारदः—

एवमेव महाभागे ! नित्यं प्रीतिमवाप्नुहि ।

कुन्तिभोजश्च भूपालो नित्यं स्यात् प्रीतिपीडितः ॥ १२ ॥

सुदर्शना—अणुगर्हीदन्हि । [अनुगृह्णीतास्मि ।]

नारदः—इदानीं पृच्छतां भवन्तौ प्रष्टव्यम् ।

विनुक्तसन्तापी—विगतक्लेशौ ।

एवमेवेति—हे महाभागे सौभाग्यातिशयशालिनि, एवमेव इत्यनेव नित्यं
सदा प्रीतिम् सुखम् अवाप्नुहि प्राप्नुहि, भूपालो राजा कुन्तिभोजश्च नित्यं सदा
प्रीतिपीडितः सुखेन युक्तः स्यात् जायेत ॥ १२ ॥

दीनो—यदि ऐसी बात है तब तो हमारे सारे सन्तान दूर हो गये ।

नारदः—भूतिक, सुदर्शना को बुला लाओ ।

भूतिकः—जाप की जैसी आज्ञा । (जाकर पुनः सुदर्शना के साथ प्रवेश)

सुदर्शना—देवर्षि नारद पधारे हैं ?

भूतिकः—हाँ ।

सुदर्शना—जब हमारे पुत्र का विवाह सनाय हो गया । (सनीय जाकर)
भगवन्, प्रणाम ।

नारदः—हे सौभाग्यशालिनि, इसी तरह सदा तुम्हारी प्रसन्नता बढ़ती रहे,
और राजा कुन्तिभोज भी सदा प्रसन्नता से पूर्ण हों ॥ १२ ॥

सुदर्शना—यह आपका अनुग्रह है ।

नारदः—जब आप लोगों की जो पृष्ठना हो, पृष्ठिये ।

उभौ—अनुगृहीतौ स्वः ।

कुन्तिभोजः—भगवन् ! किं जीवति सौवीरराजपुत्रः ।

नारदः—वाढम् ।

सौवीरराजः—केन कारणेन न दृश्यते ।

नारदः—विवाहव्याप्तेपात् ।

सौवीरराजः—कथं निर्विष्टः कुमारः ? ।

कुन्तिभोजः—अथ कस्मिन् प्रदेशे ।

नारदः—नगरे वैरन्त्ये ।

कुन्तिभोजः—वैरन्त्यं नाम नगरमप्यस्तीति । भवतु कस्य जामातृत्व-
मुपगतः ।

नारदः—कुन्तिभोजस्य ।

विवाहव्याप्तेपात्—विवाहे समासक्त्यात् ।

निर्विष्टः—गृहस्थतां प्रविष्टः कृतविवाह इत्यर्थः ।

वैरन्त्यं नाम नगरमप्यस्ति—इदमेकं मम नगरं वैरन्त्यम् अन्यदपि वैरन्त्यं
नाम नगरं जगत्यस्तीति तदाश्चर्यम् । भवतु—आस्तां वैरन्त्यं नाम नगरम् ।

दोनों—यह आपकी कृपा है ।

कुन्तिभोज—क्या सौवीरराज का पुत्र अविमारक जीवित है ।

नारद—अवश्य ।

सौवीरराज—फिर दीखता क्यों नहीं है ।

नारद—विवाह में आसक्त है ।

सौवीरराज—क्यों, कुमार ने विवाह कर लिया ?

कुन्तिभोज—कहाँ विवाह किया ?

नारद—वैरन्त्य नगर में ।

कुन्तिभोज—वैरन्त्य नामक कोई दूसरा भी नगर है । अच्छा, किसका दामाद
बना ।

नारद—कुन्तिभोज का ।

११ अ० मा०

कुन्तिभोजः—कः सः ।

नारदः—

पिता कुरङ्गया भूपालो वैरन्त्यनगरेश्वरः ।

दुर्योधनस्य तनयः कुन्तिभोजो भवान् ननु ॥ १३ ॥

कुन्तिभोजः—किं बहुभिः प्रश्नैः । मत्सुतायां कुरङ्गयां निर्विष्ट इत्युच्यते भगवता ।

नारदः—एवमेतत् ।

कुन्तिभोजः—लज्जित इवास्मि । केन दत्ता, कथं वा, कथं चायं प्रविष्टः कन्यापुरम् ।

नारदः—

दत्ता सा विधिना पूर्वं दृष्टा सा गजसम्भ्रमे ।

कः सः—कोऽयमपरः कुन्तिभोजनामा वैरन्त्यनगरेश्वरः ।

पिता कुरङ्गया इति—कुरङ्गयाः पिता जनकः, भूपालो राजा वैरन्त्यनगरेश्वरः वैरन्त्याख्यनगरस्य शासिता, दुर्योधनस्य तनयो भवान् कुन्तिभोजो ननु मया कुन्तिभोजपदेनाभिलषितो नान्यः कुन्तिभोज इति स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

निर्विष्टः—विवाहपूर्वकमासक्तः ।

दत्ता सेति—सा कुरङ्गी पूर्वं सर्वप्रथमं विधिना ब्रह्मणा अविमारकाय दत्ता,

कुन्तिभोज—वह कौन है ?

नारद—कुरङ्गी के पिता, वैरन्त्य नगर के स्वामी, दुर्योधन के पुत्र आप ही वह कुन्तिभोज हैं ॥ १३ ॥

कुन्तिभोज—अधिक क्या पूछें, आपके कहने का अर्थ है कि अविमारक का सम्बन्ध हमारी कन्या से है ।

नारद—हाँ, यही बात है ।

कुन्तिभोज—मैं लज्जित हो रहा हूँ, किसने दिया, कैसे दिया, कैसे वह कन्यापुर में प्रवेश कर सका ?

नारद—ब्रह्मा ने पहले ही कुरङ्गी का दान अविमारक को दिया था, हस्तिकृत

पूर्व पौरुषमाश्रित्य प्रविष्टो मायया पुनः ॥ १४ ॥

कुन्तिभोजः—भवत्वेवं तावन्निष्प्रतिवचनमृषिवचनम् । भगवन् !
इदानीं किं प्राप्तकालं कुमारस्य कुरङ्गयाश्च । विवाहः पूर्वमारब्धव्यः ।

नारदः—निष्ठितो विवाहो ननु गान्धर्वः स्वसमय एव इदानीम्

कुन्तिभोजः—अग्निसाक्षिकमिच्छामि ।

नारदः—नित्यमग्निः साक्ष्येव । तथापि स्वजनपरितोषणार्थमभ्यन्तर-
समयमात्रमुपाध्यायेन कारयित्वा शीघ्रमानीयतामिह कुमारः सह भार्यया ।

कुन्तिभोजः—भगवन् ! एष गच्छामि ।

सा कुरङ्गी अविमारकेण गजसंभ्रमे हस्तिकृतोपद्रवकाले दृष्टा साक्षात्कृता, पूर्व
प्रथमवारम् पौरुषमाश्रित्य अविमारकः कन्यापुरं प्रविष्टः पुनः द्वितीयवारम्
मायया विद्यावरदत्ताङ्गुलीयकप्रभावतः प्रविष्टः, तदित्यं सर्वमपि कुन्तिभोजस्य
सन्देहजातमुत्तरितं बोध्यम् ॥ १४ ॥

निष्प्रतिवचनम्—अनुत्तरणीयम् । प्राप्तकालं—कर्तुमुचितम् ।

निष्ठितः—सम्पन्नः ।

अग्निसाक्षिकम्—बहिः साक्षिणं कृत्वा क्रियमाणम् ।

स्वजनपरितोषणार्थम्—आत्मीयजनानां सन्तोषमुत्पादयितुम् ।

अभ्यन्तरसमयमात्रम्—अन्तःपुरकरणीयमाचारमात्रम् । उपाध्यायेन—गुरुणा
पुरोहितेन ।

उपद्रव के दिन उसे देखा, पहली बार तो पराक्रम से उसने कन्यापुर में प्रवेश
किया था, इस बार माया से प्रवेश किया है ॥ १४ ॥

कुन्तिभोज—इसप्रकार यह ऋषिवचन अनुत्तरणीय है । महाराज, इस समय
कुमार और कुरङ्गी को क्या करना उचित है, क्या विवाह किया जाय ।

नारद—गान्धर्व विवाह अपने समय में पहले ही हो चुका है ।

कुन्तिभोज—मैं अग्नि-साक्षिक विवाह चाहता हूँ ।

नारद—अग्नि सदा साक्षी रहा है । तथापि आप अपने गान्धर्वों के सन्तोषार्थ
पुरोहित द्वारा रीति-व्यवहार कराकर सर्वाधिक कुमार को शीघ्र यहाँ भेगवाइये ।

कुन्तिभोज—भगवन्, अभी जा रहा हूँ ।

नारदः—तिष्ठतु भवान् । भूतिक ! गच्छ त्वम् ।

भूतिकः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः ।)

कुन्तिभोजः—भगवन् ! विज्ञाप्यमस्ति ।

नारदः—इतस्तावत् । स्वैरभिधीयताम् ।

कुन्तिभोजः—भगवन् सुदर्शनायाः पुत्राय जयवर्मणे कुरङ्गी दास्यामीति मयानीता सा पूर्वं सनाथा । किं कर्तव्यमिदानीम्, अभिधीयताम् ।

नारदः—एवं करोमि । मुहूर्तमेकान्ते तिष्ठ ।

कुन्तिभोजः—तथास्तु । (तथा करोति ।)

नारदः—सुदर्शने ! इतस्तावत् ।

सुदर्शना—भवं ! इअम्हि । [भगवन् इयमस्मि ।]

नारदः—ननु श्रुतमस्मद्वचनम् ।

सुदर्शना—सुदं सौवीराभउत्तस्स गुणसङ्कीर्तणं । [श्रुतं सौवीरराज-पुत्रस्य गुणसङ्कीर्तनम् ।]

विज्ञाप्यम्—कथनीयम् ।

सौवीरराजपुत्रस्य—विष्णुसेनस्य । गुणसङ्कीर्तनम्—गुणानां प्रशंसनम् ।

नारद—आप ठहरिये, भूतिक, आप जाइये ।

भूतिक—जो आज्ञा । (जाता है)

कुन्तिभोज—भगवन्, कुछ निवेदन करना है ।

नारद—मजे में कह सकते हैं ।

कुन्तिभोज—महाराज, सुदर्शना के पुत्र जयवर्मा के साथ कुरङ्गी का विवाह होगा इस अभिप्राय से मैंने सपुत्रा सुदर्शना को बुलवा लिया था, अब उसका क्या होगा ? कृपया आदेश दें ।

नारद—इस तरह करूँगा । आप कुछ देर के लिये एकान्त में बैठें ।

कुन्तिभोज—जो आज्ञा । (एकान्त में बैठता है)

नारद—सुदर्शने, इधर आओ ।

सुदर्शना—महाराज, यही तो हूँ ।

नारद—तुमने हमारी बातें सुनीं ।

सुदर्शना—मैंने सौवीर-राजपुत्र का सारा गुणगान सुना है ।

नारदः—मा मैवम् । भवत्या विस्मृतोऽग्निदेवादुत्पन्नोऽग्रजस्ते पुत्रः ।
सुदर्शना—हं, एवं पि भअवं जाणादि । [हम्, एतदपि भगवान्
जानाति ।]

नारदः—ममैवमाज्ञां कुरुष्व तावत् ।
सुदर्शना—एवं करोमि । भअवं भणादु । [एवं करोमि । भगवान्
भणतु ।]

नारदः—तवायं पुत्रोऽग्रेरुत्पन्नः । त्वद्भगिन्याः सुचेतनायाः प्रसव-
समकाल एव तत्सुतः स्वर्गं गतः । तवायं पुत्रस्त्वद्भगिन्यै त्वया दत्तः ।
सौवीरराजश्चासावत्यस्तसन्तुष्टः प्रीतिसदृशीः क्रियाः कृत्वा विष्णुसेन इति
संज्ञामकरोत् । अमानुषस्वरूपबलवीर्यपराक्रमेणानेन वर्धमानेन यस्माद्-
विरूपधारी मारितोऽसुरः, तस्मादविमारक इति विष्णुसेनं लोको ब्रवीति ।
ततः सोऽपि ब्रह्मशापपरिभ्रष्टो हस्तिसंभ्रमदिवसे कुरङ्गीं दृष्ट्वा समुत्प-

मामैवम्—विष्णुसेनः सौवीरराजस्य पुत्र इति मा भाषिष्ठाः, सहि बहेरुत्प-
न्नस्तवैपुत्र इत्याशयः ।

प्रसवसमकाले—पुत्रोत्पत्तिसमये । अमानुषस्वरूपबलवीर्यपराक्रमेण-स्वरूपे
बले वीर्ये पराक्रमे च मानुषातिशायिना । अविरूपधारी-मेयरूपधरः ।

ब्रह्मशापपरिभ्रष्टः—ब्रह्मपर्वपे यावत् श्वाकत्वमासादयेति शापेन गत-
प्रभावः । हस्तिसंभ्रमदिवसे-हस्तिकृतोपद्रवदिने । समुत्पन्नाभिलापः—सञ्जात-

नारद—ऐसी बात मत कहो । अग्निदेव से उत्पन्न अपने बड़े लड़के को तुमने
भुला दिया है क्या ?

सुदर्शना—हुं, आप यह भी जानते हैं ।

नारद—मेरी आज्ञा मानो ।

सुदर्शना—ऐसा ही करूँगी, आप आदेश दें ।

नारद—अविमारक अग्निदेव से उत्पन्न तुम्हारा पुत्र है । तुम्हारी बहन
सुचेतना का लड़का प्रसवकाल में ही मर गया था, तुमने अपना पुत्र उसे दे
दिया । सौवीरराज को बड़ी खुशी हुई, उन्होंने ने प्रेमपूर्वक सारे संस्कार किये
और विष्णुसेन नाम रखा । अतिमानव रूप बलवीर्य शाली उस बालक ने अवि-
रूपधारी असुर को मारा, अतः विष्णुसेन को लोग अविमारक कहा करते हैं ।

आभिलाषः परेण पौरुषेण सङ्गन्य कुरङ्गया दर्शनशङ्कितैः कन्यापुर-
रक्षिभिः परीक्ष्यमाणोऽग्निना भगवता प्रच्छादितो निर्गतः । तेन निर्वे-
देनाग्निं प्रविष्टः पित्रा भगवताग्निना प्रीत्या परिष्वज्यमानो न दहत्य-
ग्निरिति मरुत्प्रपातार्थं कञ्चित् पर्वतमारूढः ।

सुदर्शना—अहो अच्चाहिदं । [अहो अत्याहितम् ।]

नारदः—तत्र केनापि विद्याधरेण तद्रूपदर्शनमात्रप्रहृष्टेन प्रीत्यान्त-
र्धानकार्यमात्रमङ्गुलीयकं दत्तं, यद् दक्षिणाङ्गुल्या धारयन्नदृश्यो
भवति, वामेन प्रकृतिस्यञ्च ।

सुदर्शना—अच्छरीरं अच्छरीरं । [आश्चर्यमाश्चर्यम् ।]

नारदः—ततस्तद् दक्षिणाङ्गुल्या धारयन् सन्तुष्टनामधेयेन

स्नेहः । सङ्गन्य-कुरङ्गयाः सङ्गं कृत्वा । दर्शनशङ्कितैः—किमिदं वहिपरीतं यस्तु कन्या-
पुराद् बहिर्यातीतिभीतैः । तेन निर्वेदेन-कुरङ्गीवियोगजन्मना खेदेन । मरुत्प्रपाता-
र्थम्-पर्वतशिखरात्पतित्वा प्राणान् परित्यक्तम् ।

अत्याहितम्—महद्भयमुपस्थितम् ।

तद्रूपदर्शनमात्रप्रहृष्टेन--तदीयं सौन्दर्यं दृष्ट्वा प्रसन्नेन । अन्तर्धानकार्यमा-

वाद में ब्रह्मर्षि के शाप से जातिच्युत वह बालक हाथी द्वारा किये गये उपद्रव के
दिन कुरङ्गी को देखकर उसके लिये सकाम हो गया । बड़ी बहादुरी से उसने
उससे भेंट की । कन्यापुर के रक्षक उसके दर्शन से आतङ्कित हुए, अग्निदेव की
सुरक्षा में वह कन्यापुर से निकल सका । कुरङ्गी के वियोग में उसने आग में
जलकर मरने की ठानी, परन्तु अग्नि ने पुत्र-प्रेम से उसे गले लगा लिया, तब
उसने पर्वत से गिरकर प्राण देने की इच्छा से पर्वत-शिखर पर आरोहण किया ।

सुदर्शना—यह तो बड़ा अनर्थ हुआ ।

नारद—उस समय किसी विद्याधर ने उसका रूप देख प्रसन्न होकर उसे
एक अंगूठी दी जिसे दायें हाथ में रखे तो अदृश्य एवं बायें हाथ में रखे तो दृश्य
हो सकता है ।

सुदर्शना—आश्चर्य है आश्चर्य ।

नारद—उसी अंगूठी को दायें हाथ में लेकर सन्तुष्ट नामक ब्राह्मण के साथ

ब्राह्मणेन सह कुन्तिभोजस्य कन्यापुरं स्वगृहवत् प्रविश्य कुरङ्ग्या यथेष्टमभिरममाणः सुखमास्ते । एष वृत्तान्तः । किमिदानीं कर्तव्यम् ।

सुदर्शना—अणन्तरं अय्याए वञ्चिदाए चलदी विअ मे हिअअं, कोदूहलेण तुस्सदि । भअवं ! एसु दिअसेसु कुरङ्गी जअवम्मणो भय्यत्ति पुच्छदि । अज्जप्पहुदि तस्स वन्दणीआ संवृत्ता । [अनन्तरमार्यया वञ्चितया चलतीव मे हृदयं, कौतूहलेन तुष्यति । भगवन् एषु दिवसेषु कुरङ्गी जयवर्मणो भार्येति पृच्छते । अथ प्रसूति तस्य वन्दनीया संवृत्ता ।]

नारदः—अभिजनयुक्तमेवाभिहितं भवत्या । कथमिदानीं ज्येष्ठपत्नी कनीयसे दीयते । सुदर्शने अभिधीयतां काशिराजाय जयवर्मणः कुरङ्गी वयसाधिकेति । नन्वस्ति कुरङ्ग्याः कनीयसी सुमित्रा नाम । सा जयवर्मणो भार्या भविष्यति ।

सुदर्शना—पडिग्गहिदं इस्सिवअणं । [प्रतिगृहीतमृपिवचनम् ।]

त्रम्—तिरस्करिणीसाधनम् । यथेष्टमभिरममाणः—सुखं विहरन् ।

आर्यया वञ्चितया चलतीव मे हृदयम्—स्वपुत्रस्य जयवर्मणः कृते कुरङ्गीं आर्ययमानाऽहं स्वभगिनीं सुचेतनां वञ्चितवत्यस्मि, तद्विभेति ततो मम मानसम् ।

अभिजनयुक्तम्—कुलोचितम् । ज्येष्ठस्य अविमारकस्य पत्नी कुरङ्गी कनीयसे जयवर्मण्यै कथं दीयते । काशिराजाय—स्वपतये । वयसाऽधिका—ज्येष्ठा ।

वह कुन्तिभोज के कन्यापुर में अपने घर की तरह पैठ गया, इस समय कुरङ्गी के साथ सानन्द रहा करता है । यही समाचार है । अब क्या करना चाहिये ।

सुदर्शना—इस बीच में मैंने अपनी बड़ी बहन को वञ्चित किया, अतः मेरा हृदय काँप रहा है । भगवन्, कुरङ्गी जयवर्मा की स्त्री मानी जाने लगी थी, अब वह उसकी प्रणय्य हो गई ।

नारद—यह तो तुमने कुल के सदृश ही कहा । बड़े की स्त्री छोटे को कैसे दी जायेगी । काशिराज से कह देना कि कुरङ्गी जयवर्मा से बड़ी थी । कुरङ्गी की छोटी बहन सुमित्रा अब जयवर्मा की स्त्री होगी ।

सुदर्शना—यह ऋषि-वचन स्वीकृत है ।

नारदः—गच्छ कुन्तिभोजमनुवर्तस्व ।

सुदर्शना—जं भवं आणवेदि । [यद् भगवानाज्ञापयति ।]

(ततः प्रविशति वरवेपेणाविमारकः कुरङ्गी भूतिकव्य)

अविमारकः—भोः ! लज्जित इवास्म्यनेन वृत्तान्तेन ।

दृष्ट्वा तदानीं गजसम्भ्रमे मां

मद्विक्रमं ये परिकीर्तयन्ति ।

ते किन्तु वृत्तान्तमिमं विदित्वा

चारित्रदोषं मयि पातयन्ति ॥ १५ ॥

(परिक्रम्य दृष्ट्वा) अये अयं खलु भगवान् नारदः । य एषः,

शापे प्रसादेषु च सकुबुद्धि-

अनुवर्तस्व—तदादेशानुसारमाचर ।

अनेन—मम कन्यापुरप्रवेशपूर्वकं कुरङ्ग्या सह स्नेहसम्बन्धस्थापनेन ।

दृष्ट्वा तदानीमिति—तदानीं तस्मिन्समये गजसंभ्रमे हस्तिना क्रियमाणाया-
मस्तव्यस्ततायाम् ये मद्विक्रमं परिकीर्तयन्ति स्तुतवन्तः, किम् ते मम प्रशंसकाः
इमं वृत्तान्तं मम कन्यापुरप्रवेशादिवृत्तजातं विदित्वा ज्ञात्वा मयि चारित्रदोषं
दुधदित्रतां पातयन्ति आरोपयन्ति । गजसम्भ्रमदिवसे ये मम प्रशंसकाः आसन्त एव
सम्प्रति मम निन्दका भवेयुरित्यस्ति लज्जास्थानमिति भावः ॥ १५ ॥

शापे प्रसादेष्विति—शापे परस्मै शापप्रदाने प्रसादेषु अनुग्रहेषु च सक-

नारद—जाओ, कुन्तिभोज का साथ दो ।

सुदर्शना—बाप की जैसी आज्ञा ।

(वरवेप में अविमारक, भूतिक, एवं कुरङ्गी का प्रवेश)

अविमारक—मैं इस घटना से लज्जित सा हो रहा हूँ ।

उस समय, हस्तिकृतोपद्रव को शान्त कर सकने के कारण जो लोग हमारी
प्रशंसा करते थे, वही जब हमारी यह बात सुनेंगे तब चरित्रदोष मढ़ेंगे ॥ १५ ॥

(चलकर, देखकर) यही हैं भगवान् नारद, यह—

शाप एवं अनुग्रह में समभाव से समर्थ हैं, वेद और संगीत में इनका कण्ठ

वेदेषु गीतेषु च रक्तकण्ठः ।

स्निग्धेषु वैराण्युपपाद्य यज्ञा-

नष्टानि कार्याणि समीकरोति ॥ १६ ॥

कुन्तिभोजः—इत इतः कुमारः । अभिवादयस्वात्मकुलदैवतं देवर्षिम् ।

अविमारकः—भगवन् ! अभिवादये ।

नारदः—स्वस्ति भवते सपत्नीकाय ।

अविमारकः—अनुगृहीतोऽस्मि । मातुल ! अभिवादये ।

कुन्तिभोजः—एह्येहि वत्स !

क्षमया जय विप्रेन्द्रान् दयया जय सञ्श्रितान् ।

तत्त्वबुद्ध्या जयात्मानं तेजसा जय पार्थिवान् ॥ १७ ॥

बुद्धिः समासकृद्दयः समभावेन शापमनुग्रहञ्च यथायोग्यं कर्तुं शक्नुवन्नित्यर्थः । वेदेषु गीतेषु गानविद्याषु च रक्तकण्ठः समभावेन गीतं वेदञ्च गातुं कृताभ्यास इत्यर्थः । स्निग्धेषु परस्परप्रीतिशालिषु यत्नात् प्रयासपूर्वकं वैराण्युपपाद्य नष्टानि नाशं प्राप्तानि कार्याणि समीकरोति शमयति, समभावेनैव कलहं शान्तिञ्च करोतीति नारदस्य सर्वत्रानासक्तिरावेदिता ॥ १६ ॥

अभिवादयस्व—प्रणम । आत्मकुलदैवतम्—स्वकुलस्याराधनीयम् ।

क्षमयेति—क्षमया सहनशीलतया विप्रेन्द्रान् ब्राह्मणश्रेष्ठान् जय, ब्राह्मणेभ्योऽपि अधिकक्षमाशीलः स्या इत्यर्थः । दयया कृपया सञ्श्रितान् स्वाश्रितजनान्

मजा हुआ है, मित्रों में परस्पर कलह उत्पन्न करके यह नष्ट कार्यों को संभाला भी करते हैं ॥ १६ ॥

कुन्तिभोज—कुमार, इधर आओ, अपने कुलपूज्य देवर्षि नारद को प्रणाम करो ।

अविमारक—भगवन्, प्रणाम करता हूँ ।

नारद—सपत्नीक आपका कल्याण हो ।

अविमारक—बड़ी कृपा, मामाजी, प्रणाम ।

कुन्तिभोज—आजो वत्स, आजो ।

क्षमा द्वारा ब्राह्मणों पर विजय प्राप्त करो, दया द्वारा आश्रितों को जीतो, तत्त्व ज्ञान द्वारा अपने ऊपर विजय प्राप्त करो, और पराक्रम से दूसरे नृपतियों पर विजय प्राप्त करो ॥ १७ ॥

अविमारकः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

हुन्तिभोजः—वत्स ! इत इतः पितरमभिवादयस्व ।

अविमारकः—भोस्तात ! अभिवादये ।

सौवीरराजः—एहोहि वत्स !

विरचितवरवेषदर्शनीयो

गुरुजनवन्दनमिश्रशुश्रूषकः ।

वयमिव भव हर्षबाष्पनेत्र-

स्त्वमिह भवत्तनयं समीक्षमाणः ॥ १८ ॥

पुत्र ! अभिवादयस्व मातुलम् ।

अविमारकः—मातुल ! अभिवादये ।

जय अनुरज्य । तत्त्वबुद्ध्या वस्तुतत्त्वज्ञानेन आत्मानं जय वशीकुरु, तेजसा परा-
क्रमेण पार्ष्णिवान् राक्षो जय ॥ १७ ॥

विरचितेति—विरचितेन वरवेषेण जामातृरूपेण दर्शनीयः विशेषसुन्दरः
गुरुजनानां स्वशुरादीनां वन्दने नमने मिश्रं संलग्नं शुश्रूषकं सुखं यस्य तादृश-
स्त्वम् वयमिव श्रहमिव हर्षबाष्पनेत्रः सानन्दाश्रुः भवत्तनयं समीक्षमाणस्त्वं सहर्ष-
बाष्पनेत्रो भव । वरवेषरमणीयं गुरुजनवन्दनपरं च त्वां दृष्ट्वा यथाहं सानन्दाश्रु-
नयनो भवामि तर्धैव त्वमपि वरवेषवरं स्वसुतं वीक्ष्य सानन्दाश्रुनयनो जाय-
स्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अविमारक—बड़ी कृपा ।

हुन्तिभोज—इधर आकर अपने पिता को प्रणाम करो ।

अविमारक—पिता जी, प्रणाम ।

सौवीरराज—साजो बेटा, साजो,

जैसे मैं तुझे इस वरवेष में देखकर प्रसन्न हो रहा हूँ, उसी तरह तুম भी
वरवेष में दर्शनीय तथा गुरुजन की वन्दना में निरत अपने पुत्र को देखकर
प्रसन्नता प्राप्त करो ॥ १८ ॥

बेटा, मामा को प्रणाम करो ।

अविमारक—सामा जी, प्रणाम ।

कुन्तिभोजः—एह्येहि वत्स !

यज्ञैः शुभैर्हरिसमो भव नित्ययुक्तैः

सत्यैर्दृढैर्दशरथप्रतिमो भव त्वम् ।

नित्यापितैः पितृसमो भव सम्प्रदानैः

स्वेनात्मना सुसदृशेन पराक्रमेण ॥ १९ ॥

सौवीरराजः—पुत्र ! सुदर्शनामभिवादयस्व ।

कुन्तिभोजः—अयुक्तमिव सुचेतनामनभिवाद्य सुदर्शनामभिवादयितुम् ।

नारदः—अस्ति कारणम् । अभिवाद्यतां सुदर्शना ।

यज्ञैः शुभैरिति—त्वं नित्ययुक्तैः अहन्यहन्यनुष्ठीयमानैः शुभैः अनाभिचारिकैः यज्ञैर्हरिसमः इन्द्रोपमो भव, दृढैः प्राणापायेऽप्यचलैः सत्यैः सत्यवचनैः दशरथ-प्रतिमः दशरथेन समो भव, नित्यापितैः सम्प्रदानैः पितृसमो भव यथा तद् पिता दाता त्वमपि दाता भवेत्यर्थः, सुसदृशेन स्वोपयुक्तेन पराक्रमेण स्वेनात्मना (सदृशो भव) पराक्रमे कोऽपि त्वत्सदृशो नास्तु, स्वसदृशः स्वयमेव भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सुचेतनाम् ज्येष्ठां मातरम् । सुचेतनामभिवाद्यैव सुदर्शनाभिवादनं युक्तमित्यर्थः ।

अस्ति कारणम्—सुदर्शनैवास्य वस्तुतो माता, अतो ज्येष्ठामपि सुचेतनां विहाय अनेन सुदर्शनैव प्रथमं प्रणम्या, 'न मातुर्देवतं परम्' इति न्यायादिति भावः ।

कुन्तिभोज—आओ वत्स, आओ,

तुम नित्य शुभ यज्ञों से हरि के समान, दृढ़ सत्य से दशरथ के समान, नित्यप्रवृत्त दान से पिता के समान एवं अपने पराक्रम से अपने समान (अद्वितीय) बनो ॥ १९ ॥

सौवीरराज—बेटा, सुदर्शना को प्रणाम करो ।

कुन्तिभोज—सुचेतना को छोड़ कर सुदर्शना को प्रणाम करना ठीक नहीं होगा ।

नारद—इसका कारण है ।

उभौ—एवं क्रियताम् ।

अविमारकः—भवति ! अभिवाद्ये ।

सुदर्शना—पुत्र ! चिरं जीव एदाए सह । (परिष्वज्य) चिरेण दिद्वो
सि । अज्ज मए अणुमूदो पुत्तसन्पत्तिरसो । [पुत्र ! चिरं जीवतया सह ।
चिरेण दृष्टोऽसि । अय मयानुभूतः पुत्रसंपत्तिरसः ।] (रोदिति)

कुन्तिभोजः—

इमां तु वाष्पाद्र्हुवृहताक्षीं

सम्प्रस्रवद्दुग्धपयोदयुग्माम् ।

अवेक्षितां मातरमप्रकाश्य

धात्रीत्वमेवैति सुचेतना मे ॥ २० ॥

पुत्रसन्पत्तिरसः—पुत्रजन्मन आनन्दः ।

इमां त्विति—वाष्पाद्र्हुवृहले सक्षीतुके च अक्षिणी यस्यास्तां तयोक्ताम्
रुदक्षीतुकर्णनेत्राम् संप्रस्रवद् दुग्धं सरस्तन्यं पयोवरयुग्मं यस्यास्तां तयोक्ताम् च
इमां सुदर्शनाम् मातरम् अविमारकस्य जननीम् अप्रकाश्य अप्रकटय्य मम सुचे-
तना धात्रीत्वमेव एति । अविमारकस्य माता त्वयं सुदर्शना या पुत्रं दृष्ट्वा सहर्षा-
धुनयना परितस्तनी च जायते, सुचेतना तु सुदर्शनाया जननीत्वं गोपयित्वा
धात्रीकार्यं पोषणादिकमेव कृतवती । अन्या धात्री मातरमन्यां प्रकाश्य क्वचन बालं
पोषयति, सुचेतना तु सुदर्शनां मातरमप्रकाश्यैवाविमारकस्य धात्रीमात्रं कृतव-
तीति विशेषः ॥ २० ॥

दीनो—पेसा करो ।

अविमारकः—श्रीमती जी ! मैं प्रगाम करता हूँ ।

सुदर्शना—वेदा, इसके साथ तुम चिरजीवी बनो । (गले लगाकर) बहुत
दिनों पर तुम्हें देख सकी, आज ही मैंने पुत्र होने का आनन्द प्राप्त किया है ।
(रोती है)

कुन्तिभोज—वाष्पपूर्ण तथा हुबहुल भरे नयनों वाली एवं दुग्धस्रावयुक्त
स्तनों वाली इस सुदर्शना की माता के रूप में अप्रकाशित करके सुचेतना वस्तुतः
धात्री का ही कार्य करती रही है ॥ २० ॥

नारदः—अलमतिस्नेहेन । प्रविशतु कन्यापुरं सुचेतना सुचेतना सुदर्शना सुदर्शना च सभार्येण पुत्रेण ।

कुन्तिभोजः—यदाज्ञापयति भगवान् ।

सुदर्शना—जं भअवं आणवेदि । [यद् भगवानाज्ञापयति]

नारदः—अचिरेण सौवीरराजो विसृज्यतां स्वदेशगमनाय । जयवर्मणे सुमित्रा प्रदीयतां काशिराज्ञे । त्वमपि सन्निहितो भव ।

कुन्तिभोजः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

नारदः—कुन्तिभोज ! किमन्यत् ते प्रियमुपहरामि ।

कुन्तिभोज—भगवान् यदि मे प्रसन्नः, किमतः परमहमिच्छामि ।

गोब्राह्मणानां हितमस्तु नित्यं

सर्वप्रजानां सुखमस्तु लोके ।

नारदः—सौवीरराज ! किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

सौवीरराजः—यदि मे भगवान् प्रसन्नः, किमतः परमहमिच्छामि ।

सुचेतना-सुबुद्धिः । सुदर्शना-सुन्दरी । विशेषणयोरन्यमर्थः, विशेष्ये तु पुनर्नामनी । विद्युज्यताम्—गन्तुमनुमन्यताम् । सन्निहितः—विवाहमण्डपे समुपस्थितः ।

गोब्राह्मणानामिति—गोब्राह्मणानाम् गवां विप्राणाञ्च नित्यं सदा हितं

नारद—विशेष स्नेह अनावश्यक है, सुचेतना तथा सुदर्शना सखीक पुत्र के साथ अन्तःपुर में जाये ।

कुन्तिभोज—आप की जैसी आज्ञा ।

सुदर्शना—आपकी जैसी आज्ञा ।

नारद—सौवीरराज को शीघ्र अपने देश जाने की अनुमति दें, जयवर्मा को सुमित्रा प्रदान करें, तुम भी उसमें सम्मिलित होना ।

कुन्तिभोज—यह सब आपका अनुग्रह है ।

नारद—मैं आपका और क्या कल्याण करूँ ।

कुन्तिभोज—जब आप मुझपर प्रसन्न हैं तो इससे बढ़कर मैं और क्या चाहूँगा ।

गायों तथा ब्राह्मणों का कल्याण हो, प्रजायें सुखी हों ।

नारद—सौवीरराज, आपको क्या उपहार दूँ—

सौवीरराज—यदि आप मेरे ऊपर प्रसन्न हैं तो इसके अलावा और क्या मैं

इमामुदीर्णार्णवनीलवस्त्रां

नरेश्वरो नः पृथिवीं प्रशास्तु ॥ २१ ॥

(भरतवाक्यम्)

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।

इमामपि महीं कृत्वा राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

षष्ठोऽङ्कः ।

कल्याणमस्तु, लोके सर्वप्रज्ञानां सर्वेषां जनानां सुखं कल्याणमस्तु, उदीर्णः विस्तृतः
अर्णव एव नीलं वस्त्रं यस्यास्तां तयोक्तामिमां पृथिवीं नः नरेश्वरः कुन्तिभोजः
प्रशास्तु पालयतु ॥ २१ ॥

भवन्त्विति—गावः इन्द्रियाणि वरजसः रजोगुणरहिताः—शुद्धसत्त्वाध्या
भवन्तु परचक्रं शत्रुमण्डलं प्रशाम्यतु क्षीणं सत् निर्बीर्यं जायताम्, इमां कृत्स्नाम्
समस्ताम् महीं नः राजसिंहः सिंहोपमो राजा कुन्तिभोजः प्रशास्तु ॥ २२ ॥

यो जातो घरणीशुरान्वयसरोहंसात् प्रसर्पयशो—

ज्योत्स्नाद्योतितदिह सुखान्मधुरिपुष्यान्कबदाशयात् ॥

मिश्राख्यान्मधुसूदनाजयमणौ सीमन्तिनीनां मणौ

तस्य श्रीयुतरामचन्द्रमुषियो व्याख्या प्रसिद्धादियम् ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽविमारकप्रकाशे षष्ठाङ्कप्रकाशः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

चाहूँ ? इस सागरवसना पृथ्वी का पालन हमारे नरेश करते रहें ॥ २१ ॥

(भरत वाक्य)

हमारी इन्द्रियाँ सात्विक हों, शत्रुमण्डल शान्त हो, राजसिंह समस्त पृथ्वी
पर शासन करें ॥ २२ ॥

(सबका प्रत्यान)

षष्ठ अङ्क समाप्त ।

॥ ग्रन्थ समाप्त ॥

परिशिष्ट

अविमारकगतानि सुभाषितानि

- १—कन्यापितुर्हि सततं बहु चिन्तनीयम् ।
- २—विवाहा नाम बहुशः परीक्ष्य कर्तव्या भवन्ति ।
- ३—निष्परिहारा व्यापदाः ।
- ४—अहो प्रच्छन्नरत्नता पृथिव्याः ।
- ५—कः शक्तः सूर्यं हस्तेनाच्छादयितुम् ।
- ६—न मृत्युदूषणीया राजानः ।
- ७—कस्तावदौषधमुपलभ्य मन्दीभवत्यातुरः ।
- ८—सर्वमलङ्कारो भवति सुरुपाणाम् ।
- ९—स्वभावरमणीयानि मण्डितानि अतिरमणीयानि भवन्ति ।
- १०—न तथा रत्नमासाद्य सुजनः परितुष्यति यथा तत्तद्गताकाङ्क्षे पात्रे दत्त्वा प्रहृष्यति ।
- ११—को विश्रमो नाम विश्रष्टमनोरथानाम् ।
- १२—नहि घृतवचनेन पित्तं नश्यति ।

नाटकीयवस्तुलक्षणानि

- प्रकरणम्—भवेत्प्रकरणं वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
 शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ॥
- नान्दी—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
 देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
 माङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ।
 पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैस्तु ॥
- सूत्रधारः—आसूत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।
 रत्नप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥
- प्रयोगातिशयः—यदि प्रयोग एकस्मिन्प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
 तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥
- नेपथ्यम्—कुशीलवकुटुम्बस्य गृहं नेपथ्यमुच्यते ।

प्रस्तावना—सूत्रधारो नटीं वृत्ते मारिपं वा विदूषकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥

अङ्कः—अङ्क इति रुढशब्दो भावैश्च रसैश्च रोह्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।

किञ्चिदवलग्नविन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥

विष्कम्भकः—वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥

स्वगतम्—अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

प्रकाशम्—सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ।

नायकः—त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोरसाही ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥

अविमारकगतानि च्छन्दांसि सलक्षणानि

१—अनुष्टुप्—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

षष्ठं गुरु विजानीयादेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥

वंशस्थम्—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ।

वसन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तंभजा जगौगः ।

मालिनी—ननमययुतेयं मालिनीभोगिलोकैः ।

शालिनी—मात्तौ गौः चेच्छालिनी भोगिलोकैः ।

शिखरिणी—रसैरीशैश्चिह्ना यमनसभलागः शिखरिणी ।

पुष्पिताग्रा—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च यनजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

स्रग्धरा—अग्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् ।

दण्डक—यदिह नयुगलं ततः ससरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेदण्डकः ।

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन-संस्कृत-ग्रन्थमाला

४६

भासनाटकचक्रे

चारुदत्तम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः—

साहित्यशास्त्राचार्यः

श्री प० कपिलदेवगिरिः

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१

सं० २०१६]

[ई० १९६०]

प्रकाशक—चौखम्बा विशाखन, वाराणसी

मुद्रक—विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

प्रथम संस्करण, संवत् २०१६

मूल्य २—५०

सर्वेधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

The Chowkhamba Vidya Bhawan

Chowk, Varanasi,

(INDIA)

1960

आत्म-निवेदन

प्रस्तुत पुस्तक की व्याख्या करते समय छात्रबन्धुओं की समस्याओं की ध्यान में रखकर लम्बे एवं जटिल शब्दों का समास-विधि से ही अर्थ-बोध कराने का प्रयास किया गया है। यथासम्भव भाषा को सरल और शैली को सुबोध बनाने की चेष्टा की गई है।

व्याख्या लिखने में जिन ग्रन्थों से सहायता मिली है, उनके लेखकों व प्रकाशकों का मैं परम कृतज्ञ हूँ। इसके अतिरिक्त गुरुदेव श्री पं० महादेव शास्त्री (भूतपूर्व प्रधानाचार्य सं० महाविद्यालय, का० हि० वि० वि०), श्री पं० कान्तानाथ जी शास्त्री तैलंग, श्री पं० राममूर्ति त्रिपाठी जो जैसे महानुभावों से समय-समय पर जो सक्रिय सहयोग मिला है उसके लिए आभारप्रदर्शन मात्र करना पृथक् होगी। श्री तैलंगजी ने अपने अल्प परिचय में ही अमित प्रेरणाओं के साथ जिन तुलनात्मक एवं आलोचनात्मक सामग्री का ज्ञान कराया है वह उनके स्नेहगर्भ आशीः का प्रतीक है। बन्धुवर श्री शंकरदेव जी अवतरे ने अपने व्यस्त समय में भी जिस सतर्कता के साथ 'हिन्दी' पाण्डुलिपि को आद्यन्त पढ़ा उसके लिये उन्हें धन्यवाद देना उपचारमात्र होगा।

प्रकाशक महोदय जी को बहुशः धन्यवाद है जिनकी प्रेरणा एवं दी हुई सुविधा से इस व्याख्या की रचना की जा सकी है।

अन्त में निवेदन है कि सहृदय एवं विद्व पाठक अपने सत्परामर्श द्वारा लेखक को अनुगृहीत करेंगे।

काल्पुनी पूर्णिमा }
सं० २०१६

कपिलदेव गिरि

भूमिका

महाकवि भास

ज्यानि—महाकवि भास संस्कृत साहित्य के प्रख्यात एवं सम्मानित महा-कवियों में से हैं। कालिदास ने अपने 'मालविकाग्निमित्र' नामक नाटक की प्रस्तावना में सूत्रधार(१) के मुख से स्पष्ट ही प्रश्न करवाया है कि प्रसिद्ध यशवाले भास, सौमित्र, कविपुत्र आदि महाकवियों के प्रबन्धों का अतिक्रमण कर कालिदास की कृति का इतना अधिक सम्मान क्यों हो रहा है? इस कथन से भलीभांति प्रतीत होता है कि कालिदास के समय में भास के नाटक अत्यन्त लोकप्रिय थे। कालिदास के बाद के कवियों ने भी भास के नाटकों का अत्यन्त सम्मान किया है। वाणभट्ट ने 'हर्षचरित' में इनके नाटकों की उत्कृष्टता बतलाते हुए कहा है कि भास ने सूत्रधार से आरम्भ किये गये, बहुत भूमिका वाले तथा पताका (रूपक की मुख्य अवान्तर घटना तथा ध्वजा) से शोभायमान देवकुलों की भांति अपने नाटकों से साहित्य-जगत् में अच्छी प्रतिष्ठा पाई। (२) राजशेखर ने 'काव्य-मीमांसा' में भास के नाटकों की अग्नि-परीक्षा तथा 'स्वप्नवासवदत्तम्' को सर्वोत्तम नाटक स्वीकार किया है। (३)

वाकपतिराज ने अपने 'गडउवहो' नामक प्राकृतभाषा के महाकाव्य में 'जल-णमित्ते'—ज्वलनमित्र (अग्नि का मित्र) बताया है (४)। प्रख्यात आलंकारिक जय-देव ने भास को 'प्रसन्नराव' की प्रस्तावना में कविताकामिनी का हास माना है (५)।

(१) 'प्रथितयशसां भाससौमित्रकविपुत्रादीना प्रबन्धानतिक्रम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतौ बहुमानः'। (मालविकाग्निमित्रम्)

(२) सूत्रधारकृत्तारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः।

सपनाकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ (हर्षचरितम्)

(३) भासनाटकचक्रेऽस्मिन्चन्द्रैः क्षिप्ते परीक्षितुम्।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥ (काव्यमीमांसा)

(४) भासग्निं जलणमित्ते कन्तीदेवे नहावि रहुआरे।

सोबन्धवे अ वन्धम्नि हारि अन्दे अ आणन्दो ॥ (गडउवहोः)

(५) यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मधूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पद्मवाणः स वाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥ (प्रसन्नराव)

उपर्युक्त विशेषणों से यह बात स्पष्ट हो जाती है कि अतीत काल में सर्वसाधारण के बीच भास के रूपकों की अधिक ख्याति एवं प्रचार था और उनके बृहद् नाटक-चक्र में स्वप्नवासवदत्तम् प्रधान था ।

संस्कृत साहित्य के एक विख्यात कवि होने पर भी बहुत दिनों तक विद्वानों के मध्य भास का केवल नाम ही सुना जाता था । इनके समय, ग्रन्थ तथा जीवनवृत्त के विषय में लेशमात्र भी ज्ञान नहीं था । केवल अनेक संस्कृत-काव्यों और नाटकों में उनका नामोल्लेख एवं उद्धरण देखकर ही अनुमान किया जाता था कि अतीतकाल में भास नामक कोई प्रख्यात नाटककार हो गया है । ऐसी स्थिति अनेक काव्यों की है, जिनका केवल नाममात्र ही श्रवणगोचर होता है, जैसे 'कण्ठाभरण' 'जाम्बवतीविजय' आदि; परन्तु महत्सौभाग्य की बात है कि १९१२ ई० में द्रावनकोर के पं० श्री टी० गणपति शास्त्री ने स्वप्नवासवदत्तम् आदि तेरह नाटकों का अन्वेषण कर अनन्तशयनग्रन्थमाला में प्रकाशित कराया और उन्हें भास की असंदिग्ध कृति बतलाई । उसी समय से भास और उनके रूपकों की चर्चा साहित्य-संसार एवं सहृदय विद्वानों में होने लगी । श्री शास्त्री जी द्वारा अनुसंधान किए गए तेरह नाटकों में केवल 'स्वप्नवासवदत्तम्' भासकृत हो सकता है, क्योंकि राजशेखर के पूर्वोक्त निर्देश के अतिरिक्त आचार्य अभिनव गुप्त ने भी 'अभिनवभारती' में इस नाटक का उल्लेख किया है^(१) । किन्तु शेष रूपकों को भास की रचना स्वीकार करने में कोई भी उत्कृष्ट प्रमाण नहीं है ऐसा कुछ विद्वानों का मत है । किन्तु श्री शास्त्री जी ने इन रूपकों की प्रामाणिकता सिद्ध करने के लिये जो अकाट्य युक्तियाँ दी हैं, उनमें शंका का लेशमात्र भी कारण नहीं है । प्रकरणानुसार इसकी चर्चा आगे की जायगी ।

भास का समय

महाकवि कालिदास ने अपने नाटक 'मालविकाग्निमित्र' में भास का बड़े सम्मान से नामोल्लेख किया है जैसा कि ऊपर निर्देश किया जा चुका है । इससे यह सिद्ध एवं सुस्पष्ट हो जाता है कि भास कालिदास से प्राचीन थे । कालिदास के समय के विषय में विद्वानों में मतैक्य नहीं है । कुछ लोग महाकवि का समय ४०० ई० बताते हैं । उनके कथनानुसार भास ४०० ई० से प्राचीन होते हैं । कुछ विद्वान् कालिदास की स्थिति प्रथम शतक निश्चित करते हैं । उनके आधार पर भास ईसा के प्रथम शतक से प्राचीन होते हैं । भास को इतना सर्वमान्य होने में, कि कालिदास जैसे महाकवि भी उनका नाम गौरव एवं प्रतिष्ठा से लें,

अवश्यमेव एक निश्चित समय लगा होगा। भास के १३ नाटकों के आविष्कारक एवं आश्रयदाता श्री गणपति शास्त्री ने भास को पाणिनि और चाणक्य से भी प्राचीन बतलाने का प्रयत्न किया है। सैनिकों को लड़ाई के लिये प्रोत्साहित करने के प्रसङ्ग में चाणक्य ने अपने 'अर्थशास्त्र' नामक ग्रन्थ में 'अपीह श्लोकौ भवतः' का उल्लेख कर जिन दो श्लोकों को प्रमाणकोटि में स्थापित किया है उनमें से एक (१) भास के प्राप्त 'प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्' में उपलब्ध होता है। ऐसा ज्ञात होता है कि उक्त श्लोक को चाणक्य ने भास के नाटक से लिया है। इतिहासकारों ने चाणक्य का समय ई० पू० ४०० निश्चित किया है। एतदर्थ भास ई० पू० ४०० से अर्वाचीन कदापि नहीं स्वीकार किए जा सकते।

भास के द्वारा रचित 'प्रतिमानाटक' में रावण के बृहस्पति (२) कृत अर्थशास्त्र में दक्षता प्राप्त करने का उल्लेख किया गया है। बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र चाणक्य से भी पहले का है। यदि वे कौटिल्य से बाद के होते तो बृहस्पतिरचित अर्थशास्त्र की जगह चाणक्यरचित अर्थशास्त्र का नामोल्लेख मिलता। बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र यह निर्देश करता है कि भास चाणक्य से भी प्राचीन थे। प्रयोगों की अपाणिनीयता यह बतलाती है कि पाणिनि के सर्वसम्मानित पद पर प्रतिष्ठित होने के पूर्व इन नाटकों का निर्माण हुआ था। कालिदास के प्राकृतों की अपेक्षा भास के प्राकृत अतीव प्राचीन प्रतीत होते हैं। भास के रूपकों से प्रतिभासित होनेवाली सामाजिक दशा मौर्यकालीन सामाजिक दशा के अनुरूप है। उक्त प्रमाणों के आधार पर भास का समय कम से कम ई० पू० पाँचवीं शताब्दी निश्चित होता है किन्तु अधिकांश समीक्षक इस सिद्धान्त से सहमत नहीं हैं। वे भास तथा चाणक्य के पद्य को किसी दूसरे ग्रन्थ का सङ्कलन बतलाते हुए उक्त मत को अप्रामाणिक सिद्ध करते हैं।

प्राकृतभाषा की आलोचना के आधार पर डा० लेस्ली, सुखधनकर इत्यादि पाश्चात्य और पौरस्त्य विद्वानों ने भास को कालिदास से तो प्राचीन बतलाया है, पर अश्वघोष से अर्वाचीन। साथ ही वे यह भी कहते हैं कि अश्वघोष की प्राकृत की छाया भास के रूपकों में पाई जाती है। उक्त विद्वानों की निर्जाधारणा के अनुसार कालिदास का समय पञ्चम शताब्दी था और वे अश्वघोष से बाद के कवि थे। अतएव वे कालिदास और अश्वघोष के मध्यकाल में

(१) नवं शरात्रं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्शकतोत्तरीयम् ।

तत्तत्स्य मा भून्नरकं च गच्छेत् यो मर्त्यपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥

(२) भोः कश्यपगोत्रोऽस्मि, साद्वेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं वीगशास्त्रं, बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, प्राचेतसं श्राद्धकल्पञ्च ।

भास की स्थिति मानकर उनका समग्र तृतीय शताब्दी स्वीकार करते हैं। भास के नाम के साथ जिन नाटकों का उल्लेख किया गया है उनका लेखक कोई अज्ञात दक्षिणी कवि होना चाहिये, जिसकी स्थिति ईसा के बाद सप्तम शताब्दी में ठहरती है। ऐसी किंवदन्ती है, पर इस मत में भी विद्वज्जन रुचि नहीं लेते। श्री टी० गणपति शास्त्री जी ने अनेक प्रमाणों से यह प्रमाणित किया है कि भास कवि ई० पू० चौथी शताब्दी में हुए थे और जब शास्त्री जी के द्वारा दिये गये प्रमाणों का खण्डन करने के लिए कोई प्रबल प्रमाण उपलब्ध नहीं है तो ई० पू० चौथी शताब्दी को ही स्वीकार करना युक्तियुक्त होगा।

जीवनी

भास के द्वारा रचित नाटकों के आदि या अन्त में कहीं भी लेखक का नाम-निर्देश नहीं है। ऐसी स्थिति में महाकवि भास के जीवन का रहस्योद्घाटन करना सहज कार्य नहीं। पर उनके ग्रन्थों का पर्यवेक्षण करने से जो निष्कर्ष निकलता है उसी के आधार पर कवि की जीवनसम्वन्धी घटनाओं पर किञ्चित् प्रकाश डाला जा सकता है। श्री पुसालकर जी की शब्दावली में 'भास धर्मभारु ब्राह्मण थे'। वे दक्षिण के नहीं, बल्कि उत्तर भारत के अधिवासी थे। इसके प्रमाण में 'स्वप्नवासवदत्तम्' और 'चालचरित' का भरतवाक्य प्रस्तुत है—

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

प्रस्तुत भरतवाक्य में कवि परमात्मा से प्रार्थना करता है कि जिस पृथ्वी के दोनों हिस्सों में हिमालय तथा विन्ध्य पर्वत दो कुण्डलों की भांति सुशोभित हैं, हमारे राजा यसागरा उस वसुन्धरा के मध्य एकच्छत्र राज्य करें। प्रकृत श्लोक में हिमालय तथा विन्ध्य पर्वत को भगवती वसुन्धरा के कर्ण-कुण्डलों से उपमा दी है। भास ने दक्षिण कर्ण (कान) विन्ध्य तथा वाम कर्ण हिमगिरि कल्पित किया है। भास की वसुन्धरा का विस्तार पूर्व से पश्चिम पर्यन्त है। उनकी पृथ्वी उत्तर में हिमालय एवं दक्षिण में विन्ध्य पर्यन्त है। यही पृथ्वी भास की पृथ्वी थी। इसी सीमा के अन्दर कहीं कवि का स्थान था। भास दर्णाश्रम-धर्म के पक्षपाती थे। देवता तथा यज्ञ से सम्बन्धित स्तोत्रों में उनकी आस्था थी। गौ को भी वे सम्मान की दृष्टि से देखते थे। वे किसी राजा के राजपण्डित थे। भास ने अपने राजा को 'राजसिंह' शब्द से अभिहित किया है। यह शब्द किसी व्यक्ति की संज्ञा है या साधारणतः राजमात्र का बोधक, यह बात नहीं है। भास राजवरानों एवं राजकीय जीवन से सुपरिचित थे। वे हास्यप्रिय तथा नम्र प्रकृति के थे। वे वातचीत की कला में निपुण, मानव स्वभाव तथा प्राकृतिक सुन्दरता के

प्रेमी एवं चतुर पारखी थे। सम्भव है कवि का पारिवारिक जीवन आनन्दपूर्ण एवं सुख-शान्तिदायक रहा हो। वे कर्तव्यपरायण पुत्र के पिता, साध्वी पत्नी के पति तथा संतानप्रिय पिता थे। अविभाजित-कुटुम्बप्रणाली के परिपोषक एवं गुरुजनों की प्रतिष्ठा करनेवाले थे। कवि के जीवन में आशा का प्रतिबिम्ब तथा राष्ट्रीय भावनाओं की अभिव्यक्ति उपलब्ध होती है। वे स्वतन्त्रता तथा न्याय-परायणता के पक्षपाती एवं वैष्णवधर्मावलम्बी थे। इन विशेषणों के आधार पर यही कहना पड़ता है कि भास संस्कृत साहित्य के एक विशिष्ट व्यष्टि एवं सर्वतोमुखी प्रतिभासम्पन्न कवि थे।

ग्रन्थ

महामहोपाध्याय गणपतिशास्त्री जी ने भास के जिन तेरह रूपकों की खोज की है वे निम्नलिखित हैं :—

१ प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, २ स्वप्नवासवदत्तम्, ३ प्रतिमानाटकम्, ४ पञ्च-रात्रम्, ५ अभिषेकनाटकम्, ६ मध्यमन्यायोगः, ७ अविमारकम्, ८ चारुदत्तम्, ९ कर्णभारम्, १० दूतवाक्यम्, ११ दूतघटोत्कचम्, १२ ऊरुभङ्गम् तथा १३ बाल-चरितम्।

• प्रतिज्ञायौगन्धरायण—प्रतिज्ञायौगन्धरायण में कौशाम्बी के राजा वत्सराज उदयन द्वारा उज्जयिनी के राजा प्रद्योत की पुत्री वासवदत्ता के हरण की कथा है। आखेट के प्रेमी राजा उदयन के कृत्रिम हाथी के छल से महासेन द्वारा पकड़े जाने पर उदयन का मन्त्री यौगन्धरायण राजा को वन्धन से मुक्ति दिलाने और कुमारी वासवदत्ता के साथ उनका पाणिग्रहण कराने की प्रतिज्ञा करता है। मन्त्री की दृढ़ प्रतिज्ञा तथा कुटिल नीति का यह सर्वोत्कृष्ट निदर्शन है। इसी के आधार पर इस रूपक का नाम 'प्रतिज्ञायौगन्धरायण' पड़ा है।

स्वप्नवासवदत्तम्—भास की सभी कृतियों में यह सर्वोत्तम रचना है। इसे 'प्रतिज्ञानाटिका' का उत्तरार्ध ही समझना संगत एवं उचित होगा। इस रूपक में राजा उदयन का वासवदत्ता के साथ स्वप्नावस्था में योग होता है। इसी आधार पर इस रूपक का नाम 'स्वप्नवासवदत्तम्' रखा गया है। प्रद्योत के राजमहल से वासवदत्ता का हरण कर लाने के बाद राजा उदयन विषयवासना में लिप्त हो जाता है और राजकीय कर्तव्यों में किसी प्रकार की रुचि नहीं लेता। ऐसी दशा में विरोधियों का होना स्वाभाविक ही है। राजा अरुणि को आक्रमण करने का सुअवसर मिल जाता है। उदयन को अपने शत्रुओं को परास्त करने के लिये मगधनरेश दर्शक की सहायता लेना अत्यावश्यक होता है। यौगन्धरायण वासवदत्ता के अग्नि में जल भरने का मिथ्या समाचार फैलाता है, परन्तु वास्तव में

‘उसे ले जाकर मगध’ के राजादर्शक की भगिनी पद्मावती के संरक्षण में रख आता है। कालान्तर में वत्सराज का पद्मावती के साथ शुभ विवाह हो जाता है। एक दिन राजा वासवदत्ता को स्वप्नावस्था में देखता है और उससे मिलने के लिये अत्यन्त उत्सुक हो जाता है। उसके जीवित होने में किञ्चित् विश्वास होने लगता है। बाद में वासवदत्ता राजा के समक्ष लाई जाती है और दोनों का आनन्द-मिलन होता है। इस विधि से इस रूपक का सुखमय पर्यवसान होता है।

प्रतिमानाटक—इस रूपक का आधार रामायण की कथा है। इसमें राम-वनगमन, सीताहरण आदि अयोध्याकाण्ड से आरम्भ होकर रावणवध पर्यन्त की घटनाओं का वर्णन किया गया है। इस नाटक के आधार पर अतीत भारत में ललितकलासम्बन्धी नूतन वृत्त का मूल्याङ्कन किया जा सकता है। अतीत काल में भारतीय नरेशों के देवकुल होते थे, जिनमें मानवशरीर बदलने के बाद राजाओं की प्रस्तर की बड़ी मूर्तियाँ रखी जाती थीं। इक्ष्वाकुवंश के नरेशों का भी देवकुल था, जिसमें दिवंगत राजाओं की प्रतिमाएँ रखी जाती थीं। राजा दशरथ की भी मूर्ति देवकुल में रखी गई है। भरत ने अपने मामा के घर से लौटते समय नगर से बाहर देवकुल में रखी हुई अपने पिता दशरथ की प्रतिमा को देखकर उनकी मृत्यु का अनुमान स्वयं ही कर लिया। इसी प्रतिमा के आधार पर इस रूपक का नाम ‘प्रतिमानाटक’ है।

पञ्चरात्र—महाभारत की कथा की एक घटना को लेकर इस नाटक की रचना हुई है। दुर्योधन यज्ञ में गुरु द्रोणाचार्य को मनोवांछित दक्षिणा देने के लिये उद्यत होता है। द्रोणाचार्य ने पाण्डवों के निमित्त आधा राज्य देने के लिए कहा—इस शर्त पर कि पाँच रात्रियों के भीतर पाण्डव मिल जायेंगे तो वह उन्हें राज्य दे देगा। द्रोणाचार्य इस प्रतिज्ञा को स्वीकार करते हैं। बाद में गोहरण के उपलक्ष्य में कौरव राजा विराट की राजधानी पर आक्रमण करते हैं। राजकुमार उत्तर कौरवों से युद्ध करने के लिए चल देता है। ऐसी स्थिति में अज्ञातावस्था में स्थित अर्जुन की सहायता पाकर उत्तर की विजय होती है। पाण्डव समय के साथ प्रकाश में आते हैं। द्रोणाचार्य दुर्योधन को पूर्वकृत प्रतिज्ञा का स्मरण दिलाते हैं। दुर्योधन उन्हें आधा राज्य दे देता है। महाभारत की कथा से कोई संगति न मिलने से यह घटना अंशतः कविप्रतिभा की उपज प्रतीत होती है।

अभिपेक—इस नाटक में किष्किन्धाकाण्ड, सुन्दरकाण्ड, लंकाकाण्ड तथा राम के राज्याभिषेक पर्यन्त की कथा वर्णित है। इसी राज्याभिषेक के कारण उक्त नाटक का नाम ‘अभिपेक’ पड़ा है।

मध्यमव्यायोग—इस नाटक में पाण्डुपुत्रों के वनवास के समय घटोत्कच के

हाथों से भीम द्वारा एक ब्राह्मणबालक की सुरक्षा की कथा वर्णित है। व्यायोग मन्द नाटकों का एक भेद है। मध्यम शब्द भीम और उस ब्राह्मण बालक के लिये प्रयुक्त हुआ है, जिसे भीम ने घटोत्कच के क्रूर हाथों से बचाया था। अतएव इसका नाम 'मध्यमव्यायोग' रखा गया है।

अविमारक—इस रूपक में साँवीर राजा के पुत्र विष्णुसेन, जो अविमारक के नाम से प्रख्यात है तथा राजा कुन्तिभोज की लड़की कुरङ्गी के विवाह और प्रणय की घटना का उल्लेख किया गया है। सम्भव है किसी अतीत परम्परागत आख्यायिका को प्रकृत नाटक का रूप दिया गया है, जिसका निर्देश कानसूत्र में पाया जाता है। विष्णुसेन ने भेदरूपधारी 'अवि' नामक दैत्य को मारा था। इसलिये इस नाटक का नाम 'अविमारक' रखा गया है।

चरित्रचालदत्त—इस रूपक में ऐश्वर्यहीन पर चरित्रवान् विप्र चालदत्त और गुग्ग्राहिणी वाराहना वसन्तसेना की प्रेमलीला वर्णित है।

कर्णभार, दूतवाक्य, दूतघटोत्कच तथा जलमङ्गल—महामारत के महत्वपूर्ण तत्त्व घटनाचक्रों से उक्त नाटक सम्बन्ध रखते हैं।

भास की कृतियों को विषयानुसार पांच भागों में बाँटा जा सकता है—रामायण पर आधारित नाटक, महामारत पर आधारित नाटक, नागवत-कथाश्रित रूपक, लोकप्रचलित कथा पर आश्रित नाटक और उदयन की 'कथा' से सम्बन्धित नाटक।

प्रामाणिकता

म० म० श्रीगणपति शास्त्रीजी द्वारा अनुसन्धान किये गये तेरह नाटकों की प्रामाणिकता में विद्वानों में मतभेद है। कुछ लोग भासकृत प्रचलित नाटकों को उनकी वास्तविक कृति न मानकर उनके नाटकों का संश्लिष्ट रूप मानते हैं। कुछ लोग उपलब्ध नाटकों के कुछ भागों को तो भास की रचना और कुछ वंश को किसी अन्य की कृति बतलाते हैं। साथ ही साथ यह भी कहते हैं कि भास के नाटक अपूर्ण अवस्था में मिले थे; सम्भव है किसी अन्य कवि ने उन्हें पूरा किया हो। कुछ विद्वान् 'स्वप्नवासवदत्तम्' को तो भासकृत मानते हैं, पर शेष नाटकों को, जो भास के नाम पर प्रचलित हैं, उनकी कृति मानने के लिये कदापि सहमत नहीं हैं। परन्तु इन बातों का उचित उत्तर देने के लिये (१) शास्त्रीजी, (२) पूज्यपाद श्री बलदेव जी उपाध्याय तथा (३) श्री कान्तानाथ जी

(१) देखिये—म. म. गणपति जी शास्त्री द्वारा 'स्वप्नवासवदत्तम्' आदि नाटकों की भूमिका।

(२) देखिये—संस्कृत साहित्य का इतिहास (उपाध्याय जी द्वारा)।

(३) देखिये—स्वप्नवासवदत्तम् की भूमिका (श्रीतिलकशास्त्रीजी द्वारा)।

तैलंग आदि विद्वानों ने अनेक प्रमाण एवं युक्तियाँ प्रस्तुत की हैं। उनका कहना है कि नाटकों के रचनासादृश्य, भाषाविन्यास तथा कुछ विशेषताओं आदि पर दृष्टिपात करने से यह प्रतीत होता है कि इन तरह नाटकों का निर्माता एक ही कवि है। इन विद्वानों ने प्रामाणिकता के पक्ष में जो युक्तियाँ एवं सम्मितियाँ दी हैं उनका सारांश निम्नलिखित है—

(अ) भास के नाम पर ग्रन्थात एवं प्रचलित सब नाटक 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' से आरम्भ होते हैं। अनन्तर सूत्रधार-रङ्गमञ्च पर आता है और मङ्गलगान करता है।

(आ) भास के नाटकों में सर्वत्र 'प्रस्तावना' के स्थान पर 'स्थापना' का प्रयोग किया गया है परन्तु न तो उनमें कवि का नामोल्लेख है और न नाटक का ही। ये विशेषतायें भारतीय नाट्यशास्त्र की परम्परा की प्रसिद्धि होने से पूर्व-काल की ओर संकेत करती हैं।

(इ) प्रत्येक ग्रन्थ की समाप्ति में भरतवाक्य के माध्यम से प्रार्थना में 'महीमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः' या अन्य किसी तत्सम पद्य का प्रयोग किया गया है। नाटकों का आद्यन्त एक-सा है। बहुत से नाटकों के आरम्भ में मुद्रालङ्कार के माध्यम से प्रमुख-प्रमुख पात्रों का नामनिर्देश किया गया है।

(ई) भाषा, छन्द, पद्य, भाव, कल्पना और घटना आदि प्रायः सब नाटकों में समान हैं। बहुत से अलङ्कार-शास्त्र के रचयिताओं ने भी भास के नाटकों से पद्य उद्धृत करके अपने ग्रन्थोंकी प्रतिष्ठा बढ़ाई है। वामन, दण्डी, आचार्य अभिनव गुप्त आदि कवियों ने उनके किसी न किसी श्लोक आदि को उद्धरण की कोटि में रखा है।

(उ) भासकृत नाटकों में प्रयुक्त अनेक अपाणिनीय प्रयोग भी इनकी रचनाओं की प्रामाणिकता एवं प्राचीनता में सहयोग देते हैं। डा० मैक्स लीन्डेनेव आदि का कथन है कि प्रचलित नाटकों में भरतमुनिप्रणीत नाट्यशास्त्र में वर्णित नाटक के नियमों का उल्लंघन किया गया है, जैसे - 'ऊरुभद्र' में दुर्योधन की मृत्यु मञ्च के ऊपर दिखलाना, 'प्रतिमा' में राम के द्वारा वाली का वध रङ्गमञ्च के ऊपर दिखलाना आदि बातें शास्त्रीय परम्परा के विरुद्ध हैं। उक्त ग्रन्थ उस युग की ओर संकेत करती है जब कि भरतमुनि का यह नाट्यशास्त्र साहित्य-समाज में पूर्णरूपेण प्रतिष्ठित एवं विकसित नहीं हो सका था। इस आधार पर यह भी कहना उचित होगा कि उक्त नाटकों का निर्माता एक ही कवि रहा होगा और वह भास के अतिरिक्त दूसरा नहीं है।

नाट्यकला

भास के नाटकों में मनुष्य-जीवन के विविध रूपों का पर्यवेक्षण करने का भरपूर अवसर उपलब्ध होता है। अतएव उनके रूपों में विविधता एवं सर्वतो-मुखी प्रतिभा की झलक विशेषतः दिखाई पड़ती हैं। दूतवाक्य, मध्यमव्यायोग, दूतघटोत्कच, कर्णभार और उरुभङ्ग 'एकांकी' नाटक की श्रेणी में आते हैं, पर प्रतिज्ञायौगन्धरायण, स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिमा इत्यादि पूर्ण विकसित नाटक माने जाते हैं। इनके सब नाटक बड़ी सरलता से रङ्गमञ्च पर खेले जाने योग्य बने हैं। अभिनेयता इन रूपों की सबसे बड़ी विशेषता है। इन नाटकों में न तो वर्णन की प्रचुरता पायी जाती, न अनावश्यक कथावस्तु का विस्तार ही, जो अभिनेताओं की अभिनय-कला की गतिविधि के प्रतिरोधक हैं। भिन्न-भिन्न अवस्था में भिन्न-भिन्न भावों और विषयों के सूक्ष्म वर्णन में भास सिद्धहस्त हैं। वाग्वाहुल्य से मानों उनका स्पर्श ही नहीं है। इनका नाटक सुव्यवस्थित, सुसङ्घटित और सुस्त है। पात्रों के संवाद भी नपे-तुले शब्दों में हैं। पात्र उपयुक्त बातों को चुने हुए शब्दों में कहना अधिक पसन्द करते हैं। वे अनुपयुक्त वकबाद नहीं करते। भास संवादकला के विशेषज्ञ हैं। ये भली-भाँति जानते हैं कि कौन व्यक्ति किस परिस्थिति में क्या कहेगा या कहना चाहेगा। वे मनुष्य के अन्तर्द्वन्द्व को सीधी भाषा में सरलता से व्यक्त कर देते हैं। अतएव भास के नाटक शास्त्र की दृष्टि से सुबोध, अभिनेय और सरल हैं।

शैली

भास की शैली अपने ढङ्ग की निराली है। भाषा प्रभावोत्पादक और मुहावर-रेदार है। इनकी भाषा में जगह-जगह स्वभावोक्ति का पुट भरा मिलता है। इन्हें लम्बे-लम्बे समस्त पदों का प्रयोग पसन्द नहीं है। यद्यपि गद्यकाव्यों और महाकाव्यों में विलष्ट भाषा एवं समासयुक्त पदों की प्रचुरता दृष्टिगोचर होती है तथापि नाटक के लिये वह सर्वथा अनुपयुक्त है। नाट्यशास्त्र के लिये भाषा की सरलता, सरसता, स्फुटता, प्रसन्नता, गम्भीरता, मधुरता, मनोरञ्जकता आदि अपेक्षित हैं। भास के विचार और भाव उच्च तथा हृदयङ्गम करने योग्य हैं। इनकी भाषा में सरलता है। कथोपकथन और कवित्व की दृष्टि से भी इनके नाटक संस्कृतसाहित्य के किसी भी सर्वसम्मानित कवि और नाटककार से कम नहीं हैं। कालिदास जैसे प्रख्यात महाकवियों में भी, माधुर्य, प्रसाद आदि गुण उपलब्ध होते हैं, पर भास की रचना में ये गुण पूर्णरूपेण विकसित हुए हैं। इनके पद्य और गद्य दोनों प्रशंसनीय हैं। इनकी शैली और भाषा उस युग की ओर निर्देश करती है, जब संस्कृत जनसाधारण की भाषा थी।

भास की वर्णनकला बड़ी प्रौढ़ और अपने ढंग की अनोखी है। जैसे नाटक का अङ्ग भाषा है वैसे ही उक्तिप्रकार भी। भास का उक्तिप्रकार भी विचित्र है, जैसे स्वीकृत्यर्थक 'आम्' तथा 'वाडम्' का प्रयोग, 'यदि' तथा 'चेत्' का प्रयोग, कुशल-प्रश्न के लिये 'सुखमार्यस्य' आदि का प्रयोग। कालिदास, भवभूति आदि कवियों ने इनके ग्रन्थों की छाया से स्वस्व-ग्रन्थों की प्रतिष्ठा बढ़ाई है। भासरचित 'अविमारक' नाटक में वर्णित मध्याह्न में भगवान् भास्कर के प्रखर ताप से तपे हुए संसार को देखिये—

अत्युष्णा ज्वरितेव भास्करकरैरापीतसारा मही

यक्ष्मार्ता इव पादपाः प्रमुपितच्छाया द्वागन्याश्रयात् ।

विक्रोशन्त्यवशादिवोच्छ्रितगुहाव्यात्ताननाः पर्वता

लोकोऽयं रविपाकनष्टहृदयः संयाति मूर्च्छामिव ॥

इस मध्याह्नकालीन वर्णन की 'मालविकाग्निमित्र' के 'पत्रच्छायासु हंसा' आदि कालिदास के मध्याह्नवर्णन से समता कीजिए। अन्तर इतना ही है कि कालिदास राजा के उद्यान में खड़े हैं और भास जंगल में।

भास ने अपने 'स्वप्नवासवदत्तम्' में तपोभूमि का वर्णन निम्नलिखित प्रकार से किया है—

वित्तव्यं हरिणाश्रन्यचकिता देशागतप्रत्यया

वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।

भूयिष्ठं केपिलानि-गोकुलधनान्यनेत्रवत्यो दिशो

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि बह्वथाश्रयः ॥

भास के द्वारा रचित तपोवन के वर्णन को पढ़कर 'अभिज्ञानशाकुन्तल' में वर्णित कालिदास के तपोवन के आभोग की स्मृति जागृत हो जाती है। स्वेच्छया इनस्ततः विचरण करनेवाले हरिण दोनों को आकर्षित कर रहे हैं।

भवभूतिरचित 'उत्तररामचरित' के दूसरे अङ्क का आग्नेयी-संवाद 'स्वप्न-वासवदत्तम्' के प्रथम अङ्क के विद्याधरसंवाद की प्रतिकृत या छाया कहा जा सकता है। भास बहिर्जगत् और अन्तर्जगत् के चित्रों को चित्रित करने में सिद्ध-हस्त हैं। उदाहरणार्थ स्वप्न नाटक का प्रथमांक द्रष्टव्य है।

भास के रूपक अनेक मनोरम चित्रों से चित्रित एवं सुसज्जित हैं। अस्तु, इस लघु निबन्ध में महाकवि की बहुमुर्ती प्रतिभा एवं गुणों को लिपिवद्ध करना मादश जन के लिये अशक्य है।

पात्र-चरित्र-चित्रण

भास के पात्र आकारमात्र नहीं, अपितु सजीव प्राणी हैं। उनका चरित्र इतना विगढ़ एवं उत्कृष्ट है कि वे साहित्यसंसार में सदैव अमर रहेंगे।

चारुदत्त

चारुदत्त प्रस्तुत रूपक का नायक है, जो एक उज्जयिनी के व्यावसायिक ब्राह्मण के रूप में उपस्थापित किया गया है। यह अपने परोपकारी प्रवृत्ति एवं असाधारण गुणों के कारण सबको प्रभावित करता है। वह जान्ता तो ब्राह्मण है पर कर्म से वैश्य है। वह सार्यवाह का पुत्र और स्वयं भी सार्यवाह (व्यापारियों के काफिले का मुन्शिया या नेता) है। एतदर्थ दूसरे अङ्क में जब चेटी वसन्तसेना से यह जानने के लिए अभिलाषा प्रकट करती है कि 'क्या विद्याविशेष से रमणीय किसी ब्राह्मण को चाहती हो? तो वह उत्तर देती है 'पूजनीयः खलु स जनः' अर्थात् नहीं (पृ० ५३)। तथापि वह ब्राह्मणपुत्र चारुदत्त से अपना प्रणय-सूत्र जोड़ती है। इसका एकमात्र कारण यही है कि वह किसी ऐसे विप्र से अनुराग नहीं करती जो जाति तथा कर्म दोनों प्रकार से ब्राह्मण है। उसके हृदय में ऐसे पुरुष की प्रतिमा विराज रही है जो जन्म से ब्राह्मण है पर कर्मणा वैश्य। वह रूपवान एवं गुणसम्पन्न व्यक्ति है। दूसरे अङ्क में संवाहक वार्य चारुदत्त का परिचय देते हुए वसन्तसेना से कहता है 'आकृतिमान् अविभ्रमन् अनुल्लिखो-ललितः' इत्यादि (पृ० ६१)। वह संगीत विद्या का प्रेमी एवं चतुर पारखी भी है। इसीलिये तीसरे अङ्क के आरम्भ में वह विद्रूपक से वीणा की भूरि-भूरि प्रशंसा करता है, वह शरणागत-वल्लभ है। वह वसन्तसेना को जो राजश्यालक (शंकर) से व्रत है, सुरदा का वचन देता है (पृ० ५८)।

चारुदत्त पहले धनवान था। पर वह अपनी असीमित उदारता एवं दान (जुआ) की प्रवृत्ति के फलस्वरूप शीघ्र ही धनहीन हो जाता है। वह इतना निर्धन हो जाता है कि वह अपने महल की आवश्यक सफाई भी नहीं करवा पाता। उसके घर की देहली पर तृण एवं यव के अङ्कुर तक निकल आये हैं (पृ० १२)। उसे अपनी गरीबी पर पश्चात्ताप होता है। फिर भी अपनी इस दरिद्रमयी परिस्थिति में पार्श्ववर्ती वायुमण्डल का सूक्ष्म निरीक्षक बना रहता है। इस उजाड़ परिस्थिति में उसे मित्रों में अपनी उपेक्षा का कटु अनुभव होता है (१४)। वह इस निष्कर्ष पर पहुँचता है कि 'पापं कर्म-च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते', 'दरिद्र्यं पष्टं महापातकम्' और 'सर्व-शून्यं दरिद्रस्य' इत्यादि। लेकिन इतने पर भी उसे सन्तोष इस बात पर है

किं वह इस दीनहीन दशा में अपने बौद्धिक सन्तुलन को खो नहीं दिया है—
'सत्त्वं च न परिभ्रष्टं यद् दरिद्रेषु दुर्लभम्' ।

चारुदत्त स्वभावतः गम्भीर तथा उदार है। जब भी उसे कोई सत्कार्य एवं मनोरम सेवा की सूचना देता है तो वह उसे पुरस्कार देता है। कर्णपूर उसका कृतज्ञ है। 'धरोहर' (न्यास) वस्तु को वह एक पवित्र एवं संरक्षणीय द्रव्य समझता है। वसन्तसेना के पास प्रेषित की गई 'मुक्तावली' इस बात की साक्षी है। चारुदत्त अपनी दरिद्रावस्था में भी मित्रों के झूठे कथन या अपराधों पर झुझलाता नहीं, अपितु उसको सहन कर लेता है। विदूषक (मैत्रेय) अलंकार की चोरी का उत्तरदायित्व उसी के माथे मढ़ता है और अपने यह कह करके अलग हो जाता है कि 'अच्छा किया कि अलंकार आपको दे दिया' (पृ० ९४)। परन्तु चारुदत्त उसके ऊपर क्रोधित होने की अपेक्षा केवल इतना ही कहकर सन्तोष करता है—'हन्त हतं सुवर्णभाण्डम्'। चारुदत्त वीर स्वभाव का व्यक्ति है। जब विदूषक उसे सूचित करता है कि शकार वसन्तसेना की घर से निकालने की धमकी दे गया है, तो वह उसे केवल उपेक्षा भाव से सुन लेता है। इस प्रकार अनेकानेक वैयक्तिक गुणों के साथ-साथ देवी-देवताओं में निष्ठा की भी मात्रा पर्याप्त रूप में पाते हैं। जब विदूषक मातृ-का आदि देवताओं की अर्चना में अश्रद्धा प्रकट करता है तो वह कहता है—'मूर्ख! यथाविभवेनार्च्यताम्। भक्त्या तुष्यन्ति देवतानि' इत्यादि (पृ० ३३)। वह भाग्यवादी है। प्रथम अंक में विदूषक के साथ बातचीत करते हुए वह कहता है कि धन भाग्य के अनुसार होते रहते हैं (पृ० १५)।

चारुदत्त विलासप्रिय व्यक्ति है। वह 'ब्राह्मणी' जैसी पत्नी को पाकर भी रूप एवं यौवन से सम्पन्न वसन्तसेना को हृदय से प्यार करता है। परन्तु यह स्मरणीय है कि वह वसन्तसेना पर मोहित होने पर भी अपने गार्हस्थ्य-जीवन एवं धर्म को भुला नहीं देता। उसे ब्राह्मणी जैसी पत्नी तथा विदूषक जैसे मित्र का विशेष गौरव प्राप्त है। वह स्वयं इसकी प्रशंसा करता है—'किञ्चाहं दरिद्रः, यस्य मम-विभवानु वशा मार्या'—इत्यादि (पृ० १७)। चारुदत्त में एक चतुर नागरिक का गुण है। उसे मालूम है कि अपनी प्रेयसी को किस भांति अनुकूल बनाया जा सकता है। यह ज्ञात होने पर कि जिसे वह रदनिका समझ रहा था वह वसन्तसेना है, वह उससे कहता है—'यदेवमहमपि तावद-विज्ञातप्रयुक्तेन प्रेप्यसमुदाचारेण सापराधो भवतीं प्रसादयामि (पृ० ४६)।

वसन्तसेना भी उसको हृदय से चाहती थी इसका स्वयं उसे पता है। विदूषक वसन्तसेना के समक्ष ही उसे कहता है—'भो चारुदत्त ! वसन्त-सेना खल्वियं, या भवता कामदेवानुयानप्रभृति नयनमात्रसंस्तुता सन्निहित-

मनोभवेन हृदयेनोदुहते । तत्पश्यत्विमाम् (पृ० ४५) वसन्तसेना उक्त वातका कोई प्रत्युत्तर नहीं देती बल्कि चारुदत्त की भांति वह भी यही कहती है कि—‘अदत्तभूमिप्रवेशप्रथमर्पणेनापराद्धाहमार्यं शीर्षेण प्रसादयामि’ (पृ० ४६) । इस प्रकार हम देखते हैं कि चारुदत्त विलासमय जीवन में भी नैतिक नियमों का उचित पक्ष उपस्थापित करता है ।

चारुदत्त के चरित्रों का मूल्यांकन करते हुए हमें यही कहना पड़ता है कि उसका चरित्र अनेकानेक वैयक्तिक एवं नैतिक गुणों से परिपूर्ण है । इसमें दोष है तो यही है कि वह एक सामान्य स्त्री (गणिका) वसन्तसेना से अपना रागात्मक सम्बन्ध स्थिर करता है और दूसरा यह है कि उसमें धूतक्रीडा (जुवा) की प्रवृत्ति है ।

वसन्तसेना

वसन्तसेना प्रस्तुत कृति की नायिका के रूप में उपस्थापित की गई है । यह उज्जयिनी की एक गणिका है । यद्यपि यह एक सामान्य नायिका है, जिसने अपने आपको चारुदत्त के साथ रागात्मक सुत्र में जोड़ दिया है । फिर भी उसका स्तर गिरा हुआ नहीं है । वह भी एक अभिजात कुल की महिला होने का दम भरती है ‘एष मे अभिनिवेशः अभिजनेन तोल्यते’ (पृ० २८) । इस प्रकार चारुदत्त की भांति वसन्तसेना में भी आवश्यक गुण विद्यमान हैं । वह इस बात से अच्छी तरह परिचित है कि अपने प्रेमी के प्रणय-सम्पन्न व्यवहार का किस तरह पालन करना चाहिए । पहले अङ्क में जब चारुदत्त उससे उसके साथ भ्रमवश परिचारिका की तरह व्यवहार करने के अपराध की क्षमा-याचना करता है तो वह भी अपने अपराध की क्षमा की मांग करते हुए कहती है—

‘अदत्तभूमिप्रवेशप्रथमर्पणेनापराद्धाहमार्यं शीर्षेण प्रसादयामि’ (पृ० ४६) ।

वसन्तसेना चारुदत्त के उत्कृष्ट गुणों से मुग्ध होकर उसे हृदय से चाहती है । इस बात की पुष्टि प्रथम अङ्क में शकार के कथन से हो जाती है (पृ० २९) । उसमें साहस की वृत्ति तब दिखाई पड़ती है जब वह अपने आपको शकार से बचाने का प्रयत्न करती है ‘अत्र स्वयमेव आत्मो रक्षितव्यः’ चारुदत्त की भांति वसन्तसेना भी शरणागतवत्सला है । जब संवाहक उसके घर शरण लेता है तो वह शरणागत के नाते स्थान तो देती ही है साथ ही साथ संवाहक के चारुदत्त का परिचय देने पर वह उसका विशेष सत्कार करती है । चारुदत्त की दरिद्रता से वह अच्छी तरह परिचित है । फिर भी वह उसे चाहती है । अन्य वेश्याओं की भांति उसका प्रेम अर्थमूलक एवं इत्रिम नहीं है । वह तो उसके गुणों से आकर्षित है । उसे यह भली भांति विदित है कि अति दरिद्र पुरुष पर आसक्त गणिका की प्रतिष्ठा लोक में सुरक्षित रहती है । उसकी अभिलाषा चारुदत्त से

मिलने को है। द्वितीय अङ्क में मदनिका वसन्तसेना से कहती है कि जब चारुदत्त के प्रति तुम्हारा बहुत बड़ा सम्मान है तो स्वयं क्यों नहीं चली जाती? इसपर वह तर्कयुक्त उत्तर देती है कि मैं तो जाऊँगी ही पर ऐसा करने पर दरिद्रता के कारण अपने आपको प्रत्युपकार करने में असमर्थ पाकर कहीं वह फिर मेरे लिये दुर्लभ न बन जाय। एतदर्थ मैं विलम्ब कर रही हूँ। उक्त बातों से यह सिद्ध होता है कि वह उससे चिरस्थायी प्रणय-सम्बन्ध स्थापित करना चाहती है।

चारुदत्त के समान उसमें भी ललित कला की प्रवृत्ति निहित है। यहाँ कारण है कि विदूषक उसकी इस कला पर मुग्ध हो जाता है 'अहो गणिका-वादस्य सश्रीकता' इत्यादि! वसन्तसेना में कृपणता का रज्जुमात्र भी स्थान नहीं है। वह स्वभावतः परोपकारी प्रवृत्ति की महिला है। उसकी उदारता संवाहक के संरक्षण में दृष्टिगोचर होती है। वह संवाहक को विजयी जुआड़ियों से मुक्ति पाने के लिये आशुतोष द्रव्य प्रदान करती है। वह भी यह कह करके कि आर्य चारुदत्त ही दे रहे हैं ऐसा समझें। वह यह कभी नहीं चाहती कि लोग उसका (परोपकारी प्रवृत्ति के उपलक्ष्य में) गुणानुवाद करें। वह उपकृत व्यक्ति से उपकार का बदला भी नहीं चाहती। संवाहक जब उसकी उदारता से मुग्ध होकर यह कहता है कि मेरी यह मालिश की कला आपके परिजन में उपयुक्त हो जाय, तो मैं आपका बड़ा ही आभार मानूँगा। इस पर वसन्तसेना उत्तर देती है—जिसके निमित्त तुमने इस कला की शिक्षा पाई है इससे उसी की सेवा करनी चाहिए। वह अपनी दासी के साथ अच्छा व्यवहार करती है और जब उसे ज्ञात होता है कि सज्जलक वास्तव में मदनिका से प्रेमसूत्र जोड़ता है तो वह उसे गुलामी से मुक्त ही नहीं करती, बल्कि अपने आभूषणों से अलंकृत करके परिणय भी करा देती है। यह इसके उदारता की पराकाष्ठा है। चारुदत्त के प्रति सम्मान अदा करने के लिये ही विदूषक के द्वारा भेजी हुई मुक्तावली हार को सहर्ष ग्रहण कर लेती है। वह एक गम्भीर प्रकृति की नायिका है और यह सदा प्रयत्न करती है कि समाज में उपहासास्पद न हो सके 'सखीजनेनापहसनीयत्वम् आत्मनः परिहरामि'।

चारुदत्त के प्रति उसका प्रेम पवित्र है। इस प्रकार हम देखते हैं कि वह चारुदत्त के अनुरूप अपना कर्तव्य प्रदर्शित करती है।

सज्जलक

सज्जलक मदनिका का प्रेमी है। यह चौर्यकला में परम प्रवीण है। यह चोरी करने के लिये उपयोगी सभी सामग्रियों से सज्जधज कर चारुदत्त के घर चोरी करने जाता है। यह उज्जयिनी का नागरिक नहीं है। सम्भवतः कहीं बाहर से आकर उज्जयिनी में रहने लगा हो। यह मदनिका के प्रेम में इतना पागल हो

जाता है कि चौर्यकर्म को निकृष्ट बताते हुए भी उसे करता है। नव कुछ होते हुए इसे ध्यान है कि—‘किं वा न कारयति मन्मथः’ (पृ० ८४), ‘यदिदं दास्यं कर्म निन्दामि च करोमि च’ इत्यादि (पृ० ९१)। मदनिका वसन्तसेना की दासी है। उसे दासवृत्ति से मुक्त करने के लिये धन का होना नितान्त आवश्यक है। सज्जलक स्वयं निर्धन है। एतदर्थ वह धन के द्वारा अपनी प्रेमिका को प्राप्त करने के लिये ही यह चौर्यरूप कार्य करता है इस बातको (चतुर्थ अङ्क में) स्पष्ट रूप से मदनिका से व्यक्त कर देता है। वह चौर्यरूप कार्य में भी कर्तव्याकर्तव्य का विवेक रखता है। फिर भी स्वाधीनता के प्रेमी होने के नाते वह स्वयं कहता है—‘स्वाधीना वचनीयताऽपि तु वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः’ (पृ० ८२)। यह प्रयुत्पन्न मस्तिष्क का व्यक्ति है। सुरङ्ग को मापने के लिये मापक यन्त्र की अनुपस्थिति में यह शीघ्रतातिशीघ्र ब्रह्मसूत्र (यज्ञोपवीत) के द्वारा मापने का निश्चय करता है। यह साहसी एवं बुद्धिमान है। जब मदनिका चोरी से लाए सुवर्णभाण्डों को लौटा देने की सुझाव देती है तो यह उसे हृदय से अनुमोदन करता है। सज्जलक में गुणग्राहिता की वृत्ति भी पाई जाती है। जब वसन्तसेना मदनिका को अलंकारों से सुसज्जित कर उसे परिणीता नायिका के रूप में प्रस्तुत करती है तब यह अपने मन में इतने बड़े उपकार का बदला चुकाने का सुअवसर टूटता है। परन्तु असमर्थता के कारण केवल ‘शन्तं पापम्’ का आश्रय लेते हुए यही कल्पना करता है कि इन दोनों (वसन्तसेना और चारुदत्त) की जो अवस्था है वह शत्रु को ही मिले।

मदनिका

पुराने जमाने में दास-प्रथा थी। चौपायों की भांति मनुष्य भी खरीदे और बेचे जाते थे। खरीदे हुए मनुष्य दास के नाम से पुकारे जाते थे। ये अपने स्वामी की सम्पत्ति के रूप में समझे जाते थे। प्रस्तुत रूपक के आधार पर भारत में भी दास-प्रथा थी। मदनिका भी वसन्तसेना की इसी रूप की दासी है जिसे मुक्त करने के लिये सज्जलक चारुदत्त के घर चोरी की है। उक्त बातों के होते हुए भी वसन्तसेना और मदनिका के बीच एक पवित्र प्रेम की झलक दिखाई पड़ती है। वसन्तसेना की दृष्टि में मदनिका एक विश्वासपात्र दासी है तभी तो वह चारुदत्त के प्रति अपने प्रेम का कारण मदनिका से कह देती है। मदनिका सज्जलक के साथ गुप्त रूप से प्रेम करती है। चौथे अङ्क में सज्जलक और मदनिका की बातचीत से ऐमां लगता है कि वह उनकी पहली मुलाकात नहीं है। यद्यपि मदनिका एक गणिका की परिचारिका है फिर भी वह उत्तम एवं सत्व स्वभाव की महिला है। जब सज्जलक चोरी के अलंकारों के साथ उससे मिलता है तो वह उसे उचित परामर्श देती है। वह उसे सुवर्णभाण्ड

वापस करने को कहती है। मदनिका समय के अनुसार कार्य करने की भी क्षमता रखती है। वह सज्जलक से कहती है कि आर्य चारुदत्त की ओर से वसन्तसेना को अलंकार देदो। ऐसा करने से तुम बच जाओगे, आर्य चारुदत्त भी खिन्न नहीं होंगे और मेरे पक्ष में भी हित होगा। मदनिका गणिकाओं के जीवन की अपेक्षा एक आदर्श गृहिणी के जीवन को श्रेयस्कर समझती है। इसीलिये सज्जलक के साथ वसन्तसेना के द्वारा सम्पादित वैवाहिक जीवन के प्रति अरुचि व्यक्त नहीं करती।

विदूषक

चारुदत्त के विदूषक का नाम मैत्रेय है। वह जन्मना ब्राह्मण है। परन्तु वह चारुदत्त का व्यक्तिगत साथी एवं घनिष्ठ मित्र तथा प्रधान सहायक के रूप में उपस्थित होता है। जब चारुदत्त एक श्रीसम्पन्न व्यक्ति था उस समय वह उसके घर खूब खाता-पीता था और आनन्दमय जीवन व्यतीत करता था। पर जब से चारुदत्त अपनी उदार प्रवृत्ति के कारण दरिद्रमय जीवन व्यतीत करने लगा था तब से वह पत्नियों की भाँति इधर-उधर खा-पीकर एकमात्र रहने के लिये उसके घर जाता है (पृ० ११)। वह व्यवहार से कभी नहीं यताना चाहता कि किसी तरह से चारुदत्त को मानसिक कष्ट पहुँचे। अतएव वह रदनिका के अपमान का संदेश उसे अथगत नहीं कराता।

विदूषक कट्टर धार्मिक नहीं है। उसकी देवी-देवताओं के प्रति श्रद्धा नहीं है (पृ० ३४)। वह भीरु प्रकृति का है। यही कारण है कि वह अन्धरे में चतुष्पथ पर बलि अर्पण करने जाने में असमर्थता दिखलाता है। जब रदनिका साथ में भेजी जाती है तब कहीं स्वयं भी जाने को तैयार होता है (पृ० ३३)। वह भूखड़ भी है। जब वह अलङ्कारों के बदले मुक्तावली देने जाता है तब वसन्तसेना उसे केवल मौखिक आदर करके विदा करने लगती है इस पर वह स्वयं कहता है—‘कोऽप्युपचारोऽपि नैतया भणितः’ (पृ० ११९)। वह ठिठोलिया भी है। कभी-कभी ऐसी बातें करता है कि हँसी आ जाती है। प्रथम अङ्क में जब वसन्तसेना और चारुदत्त स्व-स्व अपराधों के निमित्त एक दूसरे से क्षमा याचना करते हैं तो उस समय वह कहता है ‘भोः त्रिवहन्ताविव शकटिकां दुर्विनीतवलीवर्दावन्योन्यं संदलेक्षयतः’ इत्यादि (पृ० ४०)। उसे गणिका-प्रसंग अच्छा नहीं लगता है। वह भली-भाँति जानता है कि वेश्याएँ कुटिल स्वभाव की होती हैं। संभवतः वसन्तसेना के प्रति ऐसी ही कुछ धारणा रखता हो। इसलिये जब चारुदत्त ‘मुक्तावली’ को वसन्तसेना के पास ले जाने को कहता है तब वह आश्चर्य के साथ कहता है—‘अहो! अल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कृते शतसहस्रमूल्या मुक्तावली निर्यातव्या’ (पृ० १०२)।

अस्तु, विदूषक आज्ञाकारी भक्तिभाव-समन्वित और सर्वदा अपने स्वामी का हितचिन्तक व्यक्ति है।

संवाहक

संवाहक चारुदत्त के भृत्य के रूप में हमारे समक्ष प्रस्तुत होता है। इसका पूर्ण परिचय तब सामने आता है जब द्वितीय अङ्क में वसन्तसेना के घर विजयी जुआड़ियों के भय से शरण लेता है। वह वसन्तसेना से वात-चीत के प्रसंग में अपने को पाटलिपुत्र (आधुनिक नाम पटना) का निवासी बतलाता है। वह जन्मना वणिक् है। पर भाग्य के परिवर्तन के कारण संवाहक वृत्ति का आश्रय लिया है। वह आगन्तुकों के सुन्न से सुन लिया था कि उज्जयिनी में विशिष्ट एवं उदार तथा श्रीसम्पन्न व्यक्तियों का मिलना सुलभ है। इसी कौतूहल से उज्जयिनी में आया (पृ० ६२)। यहां इंसने सौभाग्यवश आर्य चारुदत्त के घर सेवक-पद प्राप्त कर लिया। इंसने दया समझकर संवाहक का कार्य सीखा। पर कालान्तर में यही उसकी आजीविका बन गई। आर्य चारुदत्त के निर्धन हो जाने पर इंसने द्यूत क्रीड़ा (जुआ) के द्वारा अपना जीवन निर्वाह करने लगता है। एक दिन दुर्भाग्यवश यह जुए में दश सुवर्ण से पराजित हुआ। विजयी जुआड़ियों के भय से इंसने वसन्तसेना के घर आश्रय लिया। वसन्तसेना ने इसे निश्चित द्रव्य देकर छुड़ा लिया। उक्त घटना से विन्न होकर इंसने प्रव्रज्या (संन्यास) ग्रहण कर ली। इसी संन्यासी को राजमार्ग में मतवाले हाथी से बचाने के उपलक्ष्य में कर्णपूर चारुदत्त द्वारा मिले दुपट्टा (प्रावारक) की प्रशंसा वसन्तसेना के समक्ष किया है।

अस्तु, संवाहक की परिस्थिति में भी वह सत्स्वभाव का व्यक्ति प्रतीत होता है। यह वसन्तसेना से भी जुए में पराजित द्रव्य को वात स्पष्ट रूप से कह देता है (६४)। यह गुणों के प्रति आदर की भावना रखने वाला प्राणी है। वह चारुदत्त के गुणों का वसन्तसेना के समक्ष भूरि-भूरि प्रशंसा करता है। वह कृतज्ञ नहीं है। उपकार का बदला प्रत्युपकार के द्वारा देना जानता है। वसन्तसेना इसका ऋण चुकाकर इसे बन्धन से बचाती है। इस उपकार से प्रभावित होकर यह उसके परिजनों को अपनी संवाहन की कला प्रदान करना चाहता है (पृ० ६६)। यह अपने विचार का पक्का है और इसी विचार के अनुकूल यह बाद में संन्यास (प्रव्रज्या) ग्रहण कर लेता है।

ब्राह्मणी

ब्राह्मणी आर्य चारुदत्त की परिणीता भार्या है। यह एक पतिपरायणा आर्य महिला के रूप में हमारे समक्ष प्रस्तुत होती है। यह चारुदत्त में पूर्ण निष्ठा रखती है और पत्नी के सारे कर्तव्यों को पूर्ण रूप से वहन करती है। यह चारुदत्त

के सुख में सुखी और दुःख में दुखी रहना पसन्द करती है। इतना ही नहीं बल्कि चारुदत्त के सर्वविध प्रसन्नता और सुख-सुविधा का सर्वथा ध्यान रखती है। यही कारण है कि वह अपना एक विशिष्ट आभूषण (मुक्तावली) वसन्तसेना को देने के लिये चारुदत्त के पास भेजता है। ऐसा उसे तब करना पड़ता है जब चारुदत्त की सुरक्षा में पड़े हुए वसन्तसेना के आभूषण सज्जलक द्वारा चुरा लिये जाते हैं। वह विचारती है कि जनता कहेगी कि दरिद्र चारुदत्त अलंकार हड़पकर चोरी का वहाना कर लिया है। ऐसी परिस्थिति में इसे चारुदत्त के वैभव और अस्थि-वर्ममय देह की अपेक्षा सुयश की बहुत बड़ी भूख है। मुक्तावली का प्रदान इसका उदाहरण है। पर इसका श्रेय अपने ऊपर लेना नहीं चाहती। इसे यह विदित है कि ऐसा कहकर मुक्तावली भेजने से चारुदत्त को हार्दिक कष्ट होगा और वह शायद लेने से अस्वीकार कर दे। इसीलिए पृथी के दान के बहाने विद्रूपक के हाथ भेजती है। चारुदत्त की भांति यह भी धार्मिक विचार की महिला है। पृथी का दान इसका प्रत्यक्ष प्रमाण है। ब्राह्मणी यह अच्छी तरह जानती है कि चारुदत्त वसन्तसेना के प्रति रागात्मक और अलामाजिक सम्बन्ध रखता है। फिर भी उसमें इतनी धैर्यशीलता है कि इन दुर्भाव को व्यक्त होने नहीं देती। इस तरह हम देखते हैं कि यह उत्तम श्रेणी की भारतीय गृहिणी एवं धीरा नायिका का आदर्श स्थापित करती है।

शकार

शकार प्रस्तुत रूपक का प्रतिनायक है। यह राजा का साला है। सम्भवतः इसकी बहन राजा की परिणीता या रखेली हो। इसी आधार पर इसे राजा का साला (राजशाल) कहते हैं। यह स्वयं भी 'भर्तृपुत्र' एवं 'राजशाल' शब्द से सूचित करता है। यह सहानुभूति है। इसे वातचीत करने का भी ढंग नहीं है। यह पौराणिक कथाओं को सुन चुका है। पर इसका ज्ञान असंतुलित है। यह वसन्तसेना को धमकी देते हुए कहता है 'अहं त्वां गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनः सीतामिवाहरामि' 'शृणोमि गन्धं श्रवणाभ्याम्' 'अन्धकारपूरिताभ्याम् नासापुटान्यां सुष्ठु न पश्यामि'। यह वसन्तसेना के साथ रागात्मक सम्बन्ध स्थापित करना चाहता है। पर वह उसे हेय एवं उपेक्षा की दृष्टि से देखती थी। यह बलप्रयोग के द्वारा उसे आत्मसात् करना चाहता है। पर इसे असफलता ही मिलती है। यह हठधर्मी है, पर स्थिर विचार का व्यक्ति नहीं है। प्रथम अङ्क में विद्रूपक (मैत्रेय) से चारुदत्त के पास वसन्तसेना को घर से निकाल देने का मरणान्तिक सन्देश तो भेजवाता है। पर अक्षरगः अन्त तक इसका निर्दाह नहीं करता। विट के चले जाने पर स्वयं भी वहां से खिसक जाता है। यह अपने सहयोगियों में न विश्वास ही करता है न प्रेम। विट के साथ भी संभवतः

यही गान हो । तभी तो रटनिका को आती हुई देगकर यह स्वयं कहता है 'अनया वराजं वक्ष्यामि' (पृ० ३५) । विट आर्य चान्दत्त के व्यक्तित्व एवं गुण से प्रभावित है और उनकी दानशीलता एवं त्याग की सुत्तरुण्य से प्रशंसा करता है (पृ० ४०) । पर दाकार चान्दत्त ने गुणों में डाह करते हुए प्रतिद्वन्द्वी का पाठ अड़ा करना है ।

उक्त विदोपताओं के आधार पर यह कहा जा सकता है कि भास कथाविन्यास तथा पात्रों के व्यक्तित्व एवं वास्तविक स्वरूपोद्घाटन में अद्वितीय प्रतिभावान् रूपककार है । इसमें विद्याद का लेखमात्र भी स्थान नहीं है ।

कथास्रोत

प्रस्तुत इतिवृत्त 'वासवदत्ता' के समान ही संभव है कि किसी ऐतिहासिक या परम्परागत एवं तात्कालिक प्रचलित कहानी से लिया गया हो। यही कहानी इसी रूप में गुणादय की 'बृहत्कथा' में भी उपलब्ध होती है। सूत्रक ने अपने 'मृच्छकटिक' के द्वारा भी इस कहानी के कंकाल में कुछ अधिक रक्तमांस भरने का प्रयास किया है। भास द्वारा रचित 'चारुदत्त' सम्भवतः अपूर्ण है अपेक्षाकृत सूत्रक के 'मृच्छकटिक' के। मृच्छकटिक का इतिवृत्त अपने अंश में पूर्ण है, क्योंकि उसमें सामाजिक राजनीति का पूरा पक्ष उपस्थापित किया गया है। यह 'कथास्रोत' की निश्चित निम्नतम सीमा की बात हुई। इसे उपरिष्ठतम सीमा पर भी लाया जा सकता है। पूज्यवर श्री कान्तानाथ जी शास्त्री 'तैलंग का कहना है कि "मृच्छकटिक के कर्त्ता" सोमदेव और दण्डी दोनों से पुराने हैं। हों, गुणादय की 'बृहत्कथा' को मृच्छकटिक का उपजीव्य कहा जाय तो संभव हो सकता है। भूतभाषा में लिखा हुआ वह अतिप्राचीन ग्रन्थ 'कथासरित् सागर' का आधार है। अतः उसमें भी ऐसी कथाएँ रही होंगी। परन्तु हम तो भास के 'द्विरिद्वारुदत्त' को 'मृच्छकटिक' का आधार मानना उचित समझते हैं"।

महाकवि भास के रूपकों के आलोक में आ जाने के कारण 'मृच्छकटिक' के मूल के विषय में विद्वानों के विचारों में बहुत बड़ा परिवर्तन आ गया है। ऐसी स्थिति में भी अब विद्वत्समाज भास के 'चारुदत्त' को ही 'मृच्छकटिक' का आधार स्वीकार करते हैं। भास का प्रस्तुत रूपक चार अङ्कों में विभाजित है। चतुर्थ अङ्क के अन्त में वसन्तसेना अपनी प्रियदासी मदनिका को अलङ्कारों से सुसज्जित करके सज्जलक (मृच्छकटिक का शर्विलक) के साथ बिदाई कर देती है। तदनन्तर वह अपनी चेटी (चतुरिका) को बुलाकर कहती है—'हज! पश्य जाग्रत्या मया स्वप्नो दृष्टः एवम्।' इस पर चेटी प्रसन्न मुद्रा में उत्तर देती है—'प्रियं मे, अमृताङ्कं नाटकं संवृत्तम्'। तदुपरान्त वसन्तसेना अलङ्कारों से अलङ्कृत होकर आर्य चारुदत्त के घर अभिसरण का प्रस्ताव रखती है। चेटी उसका अनुमोदन करती हुई कहती है कि—'अञ्जुके तथा। एतत् पुनरभिसारिका-नहायभूतं दुर्दिनमुन्नमितम्'। इस पर वसन्तसेना हँसी की मुद्रा में डपट

१. विशेष विवेचन के लिए देखिये—श्रीकान्तानाथ शास्त्री तैलंग सन्नादिन 'मृच्छकटिक की समीक्षा' पृ० ११।

कर उससे कहती है—‘हताशे ! ना ग्लु वर्धय । तत्र चेटी कहती है—‘एवं-
त्वञ्जुका’ । इसी स्थल पर रूपक का पर्यवसान हो जाता है ।

भास के ‘चारुदत्त’ की हस्तलिखित प्रतियों में से एक में चतुर्थ अङ्क के अन्त में ‘अवसितं चारुदत्तम्’ ऐसा उल्लेख मिलता है । इस धरातल पर कुछ आलोचक वर्ग ‘चारुदत्त’ को वहाँ पूर्ण मानता है जहाँ वह उपरत होता है । कुछ विद्वान् इस रूपक को अपूर्ण बतलाते हैं । उनका कथन है कि इसमें कम से कम एक अङ्क (अर्थात् पञ्चम अङ्क जिसमें नायिका का मिलन रूप प्रयास संभावित है) अवश्यमेव होना चाहिये था । अस्तु, लेखक की धारणा है कि ‘चारुदत्त’ ‘मृच्छकटिक’ की कथा का उत्तम स्थल है । उसकी कथा में शूद्रक ने अपनी कल्पना-प्रसूत शैली का परिचय दिया है अथवा ‘बृहत्कथा’ के आधार पर राज्यविप्लव वाले अंश को जोड़ दिया है । इस परिस्थिति में भी ‘चारुदत्त’ की कथा में उदासीनता की अपेक्षा एक नये रंग का समावेश हो गया है ।

कथासार

प्रथम अंक

‘नान्दी’ के वाद स्थापना आरम्भ होती है। सूत्रधार प्रातः काल घर से बाहर निकलता है पर भूख के कारण अधिक देर तक ठहर नहीं पाता। वह लौटकर अपने घर में (भोजन-सम्बन्धी) विशेष प्रबन्ध का पर्यवेक्षण कर स्वयं सन्देह में पड़ जाता है। पृच्छताच्छ करने पर नदी के द्वारा विदित होता है कि ‘अभिरूपपति’ नामक उपवास (व्रत) के लिये वह प्रबन्ध किया जा रहा है। इसपर यह जानकर कि चूर्णगोष्ठक के द्वारा उपवास का विधान नियत किया गया है वह उसे धन्यवाद देता है। नदी उसे किसी ब्राह्मण को निमन्त्रित करने के लिये अभिलाषा व्यक्त करती है। वह ब्राह्मण की खोज में चल देता है। अचानक उसे मैत्रेय (विदूषक) दिखाई देता है। वह उसे निमन्त्रित करता है। मैत्रेय (भोजन के निमित्त) आमन्त्रण को अस्वीकार कर देता है। सूत्रधार उत्तम सुपरिपक्व भोजन और दक्षिणा की लालच देता है। पर मैत्रेय पुनः अस्वीकार कर देता है। इसपर सूत्रधार फिर से अनुरोध करते हुए घी, गुड़ आदि की चर्चा चलाकर चला जाता है। यहीं पर स्थापना समाप्त हो जाती है।

प्रथम अङ्क के प्रथम दृश्य के आरम्भ में मैत्रेय मञ्च पर आता है। वह सूत्रधार की कही हुई बातों की पुनरावृत्ति करते हुए कहता है कि किसी अन्य को निमन्त्रित करो। मैं व्यस्त हूँ। इसी प्रसङ्ग में वह चारुदत्त के वैभव काल के सुखमय जीवन और दरिद्रता के कारण वर्तमान दुःखमय स्थिति का भी वर्णन एवं विरलेप करते जाता है। फिर भी उसे सन्तोष है और इसी सन्तुष्टि के कारण पट्टी तिथि पर देवकार्य को सम्पादन करने वाले आर्य चारुदत्त के निमित्त पुष्प और परिधेय (पहनने योग्य) वस्त्र को लेकर चारुदत्त के समीप चल देता है। तब तक उसे पूजा से लौटते हुए आर्य चारुदत्त दृष्टिगोचर होते हैं।

प्रथम अङ्क के द्वितीय दृश्य में बलि लिए हुए नायक (चारुदत्त), विदूषक चेटी (रदनिका) का प्रवेश होता है। चारुदत्त अपनी दरिद्रता पर अपार शोभ प्रकट करता है। विदूषक उन्हें सान्त्वना देता है।

प्रथम अङ्क के तृतीय दृश्य में विट और शकार से पीछा की गई सम्भ्रान्त एवं व्याकुल गणिका (वसन्तसेना) का प्रवेश दिखाया गया है। शकार के कथन से वसन्तसेना का प्रवेश दिखाया गया है। शकार के कथन से वसन्तसेना को विदित हो जाता है कि समीप में ही आर्य चारुदत्त का निवास-स्थान है। इसमें वह अपना सौभाग्य तथा आत्मरक्षा की अनुभूति करती है। वसन्तसेना अंधेरे में

अपना निगाह बचाकर बसक जाती है। वह चारुदत्त के घर के द्वार के समीप जाकर खड़ी होती है। चारुदत्त विद्रूपक को मातृदेवियों को बलि अर्पण करने के निमित्त चतुष्पथ (चौराहे) पर जाने को बाध्य करता है। विद्रूपक पृक्षा की चौराहे पर जाने में भयभीत होता है। पर रदनिका के साथ जाने पर वह तैयार हो जाता है। विद्रूपक रदनिका को द्वार (दरवाजा) खोलने को कहता है। रदनिका दरवाजा खोलती है। बाहर खड़ी वसन्तसेना आंचल की छोर से हवा मारकर दीपक को बुझा देती है। विद्रूपक रदनिका को चतुष्पथ पर चलने के लिये कहकर स्वयं फिर से दीपक जलाने अन्दर चला जाता है। इसी बीच में वसन्तसेना भी घर में प्रवेश कर जाती है। बाहर बिट शकार को उत्तेजित करता है और वह रदनिका को वसन्तसेना समझकर उसे पकड़ लेता है। इतने में विद्रूपक दीपक लेकर बाहर आता है और शकार तथा बिट द्वारा प्रताड़ित होती हुई रदनिका को बचाता है। बिट विद्रूपक से अपने किए अनुचित व्यवहार की तना याचना करता है और आर्य चारुदत्त के व्यक्तिब का भय मानकर चला जाता है। पर शकार वसन्तसेना को वापस मांगता है और इस विषय पर विद्रूपक से कुछ देर तक वाद-विवाद करता है। इसी प्रसंग में वसन्तसेना को वापस न करने पर मरणांतिक वैर-भाव की आशङ्का देकर चला जाता है। देवकार्य की समाप्ति की सूचना देने के लिये विद्रूपक तथा रदनिका चल देते हैं।

प्रथम अङ्क में चतुर्थ दृश्य में चारुदत्त वसन्तसेना को रदनिका समझकर देवकार्य के विषय में पूछता है। वह अपना उत्तरीय (आवारक) देता है और उसे भीतर ले जाने को कहता है। वसन्तसेना मौन रहती है। इस पर चारुदत्त कहता है 'रदनिके, क्यों विलम्ब कर रही हो'। इतने में विद्रूपक और रदनिका अन्दर जाते हैं। विद्रूपक शकार का सन्देश देता है। वसन्तसेना पहचानी जाती है। वह चारुदत्त के पास अपने आभूषण धरोहर (न्यास) रखकर विद्रूपक की सुरक्षा-पूर्ण देख-रेख में अपने घर चली जाती है।

द्वितीय अङ्क

द्वितीय अङ्क के प्रथम दृश्य में गणिका और चेटो (मदनिका) मञ्च पर आती हैं। वसन्तसेना अपनी दासी के समक्ष चारुदत्त के प्रति अपना स्नेह व्यक्त करती है। मदनिका चारुदत्त की दरिद्रता की ओर उसका ध्यान आकर्षित करती है। परन्तु उससे उसका स्नेह घटता नहीं।

द्वितीय अङ्क के द्वितीय दृश्य में संवाहक जो स्वयं जुआड़ी भी था वसन्तसेना के घर में प्रवेश करता है। वह विजयी जुआड़ियों के भय से अपनी सुरक्षा एवं, शरण की याचना करता है। यह जानकर कि वह चारुदत्त का पुराना

मृत्यु है वसन्तसेना उसकी केवल रक्षा ही नहीं करती, अपितु वह उसे चेटी द्वारा उचित द्रव्य देकर उसका ऋण चुका देती है। इस प्रकार वसन्तसेना के वात्सल्य-पूर्ण व्यवहार से प्रभावित हो जाता है और अपने दैनिक जीवन के प्रति विरक्ति के कारण 'प्रव्रज्या' (संन्यास) ग्रहण करने की अभिलाषा व्यक्त करके चला जाता है।

द्वितीय अङ्क के तृतीय दृश्य में चेट (कर्णपूर) प्रवेश करता है। वह अपने वीरतापूर्ण कार्य की प्रशंसा में, विस्फेपरूप से मतवाले हाथी के उत्पात से संवाहक भिन्न (संन्यासी) की रक्षा और आर्य चारुदत्त के द्वारा उक्त कार्य के उपलक्ष्य में मिले प्रावारक (उत्तरीय) का वृत्तान्त सुनाता है। यह घटना वसन्तसेना तथा चेटी (मदनिका) दोनों के मानस मन्दिर में एक विचित्र कौतूहल पैदा करती है। इसके बाद, वसन्तसेना चारुदत्त को देखने की लालसा से चेट को उत्साहित करती है। एतदर्थ दोनों (वसन्तसेना और मदनिका) चेट के साथ चारुदत्त को देखने के लिये महल की छत की ओर चल देती हैं।

तृतीय अङ्क

तृतीय अङ्क के प्रथम दृश्य में चारुदत्त और विदूषक मञ्च पर आते हैं। चारुदत्त विदूषक से जीणा की प्रशंसा करता है। परन्तु विदूषक को उसमें विशेष अभिरुचि नहीं है। इसके बाद चारुदत्त तथा विदूषक चेट (वर्धमानक) को पुकारते हैं। चेट दरवाजा खोलता है। भीतर जाकर दोनों पैर धोकर सोने की तैयारी करते हैं। अष्टमी तिथि को सुवर्णभाण्ड की सुरक्षा का भार विदूषक अपने ऊपर लिया था। एतदर्थ चेटी विदूषक को सुवर्णभाण्ड देना चाहती है। विदूषक तो पहले टालमटोल करता है पर चारुदत्त की आज्ञा से उसे ले लाता है। चारुदत्त सो जाता है। विदूषक भी सुवर्णभाण्ड हाथ में लिए हुए सो जाता है।

तृतीय अङ्क के द्वितीय दृश्य में सज्जलक प्रवेश करता है। वह सुरङ्ग बनाकर चारुदत्त के घर में घुस जाता है। विदूषक निद्रा में चारुदत्त को पुकारकर कहता है कि मुझे नींद नहीं आ रही है। बाई आंख फरक रही है। ऐसा लगता है चोर सँघ लगा रहा हो। यदि धन की यही हालत है तो मैं दारिद्र्यमय जीवन को ही पसन्द करूँगा। इस पर चारुदत्त डाट देता है। तदुपरान्त सज्जलक के द्वारा दीपक बुझा दिया जाता है। ऐसी दशा में विदूषक कहता है 'मैं हर लिया गया'। वह चोरी जाने के भय से चारुदत्त को पुकारकर अलंकार की पेटी देना चाहता है न लेने पर ब्रह्मशाप का भय दिखाता है। सज्जलक उसे ले लेता है। इसके बाद नेपथ्य में हुए नगाड़े के शब्द से भयभीत होकर भाग जाता है।

तृतीय अङ्क के तृतीय दृश्य में चेटी (रदनिका) प्रवेश करती है। वह विदूषक को इस बात से अवगत कराती है कि सेंध बनाकर चोर घुस गया। बाद में दोनों चारुदत्त के पास जाकर चोर के घुसने की बात बता देते हैं। यह सुनकर चारुदत्त आश्चर्यित होता है। विदूषक उससे कहता है कि अच्छा हुआ कि मैंने सुवर्णभाण्ड आपको दे दिया। यह सुनकर चारुदत्त पूछता है कि क्या आपने दे दिया? कब दिया था? विदूषक उत्तर देता है आधीरात को। इसपर चारुदत्त कहता है खेद की बात है कि सुवर्णभाण्ड चुरा लिया गया। उसे इस बात की चिन्ता भी होती है कि लोग चोरी की बातपर विश्वास न करके दरिद्रता के कारण उल्टे मुझे ही बदनाम करेंगे। इसी बीच में चारुदत्त की पत्नी ब्राह्मणी प्रवेश करती है। चेटी ब्राह्मणी को अलंकार की चोरी की बात बता देती है। इस वृत्तान्त को सुनकर ब्राह्मणी चकित होती है। वह अपने पतिदेव को लोकापवाद से बचाने के लिये अपनी सतसहस्र मूल्यवाली मुक्तावली विदूषक के हाथ भेजती है। चारुदत्त सुवर्णभाण्ड के बदले मुक्तावली देने के लिए विदूषक को वसन्तसेना के घर भेजता है।

चतुर्थ अंक

चतुर्थ अङ्क के प्रथम दृश्य में वसन्तसेना और मदनिका चित्रफलक हाथ में लिए हुए प्रवेश करती हैं। वसन्तसेना चित्रगत प्रतिमा में आर्य चारुदत्त की प्रतिकृति का आरोप करती हुई मदनिका से कुछ क्षण तर्कपूर्ण बात करती है। इसी बीच में एक दूसरी चेटी आकर वसन्तसेना की माता का आदेश सुनाती है। वह कहती है कि राजश्याल संस्थान (शकार) की गादी (प्रवहण) दरवाजे पर लगी है। माता आज्ञा देती है कि तुम अलंकृत होकर जाओ। इस पर वसन्तसेना रज्ज हो जाती है। वह जाने से अस्वीकार कर देती है।

चतुर्थ अङ्क के द्वितीय दृश्य में सज्जलक वसन्तसेना के घर में प्रवेश करता है। मदनिका भी गुप्त रूप से उससे प्रेम करती है। इसी प्रेम में पागल होकर सज्जलक अपनी प्रियसी मदनिका को वसन्तसेना की गुलामी से मुक्ति दिलाने के लिए चारुदत्त के घर से वसन्तसेना के अलङ्कारों को चुराकर लाया है। तदनन्तर वह इन आभूषणों के साथ मदनिका से मिलता है और उन्हें भेंट के रूप में उसे प्रदान करता है। मदनिका आभूषणों को पहचान लेती है। वह पूछती है कि इसे तुम कहां से लाए हो? सज्जलक उसे चारुदत्त के घर चोरी की बात बतला देता है। रदनिका और सज्जलक के बीच हो रहे बातचीत को वसन्तसेना भी छिपकर सुनने लगती है। वह उसे चारुदत्त की ओर से वसन्तसेना के पास जाकर अलङ्कार समर्पण करने का उचित परामर्श देती है। सज्जलक उसकी बात मान लेता है।

चतुर्थ अङ्क के तृतीय दृश्य में एक चेटी वसन्तसेना को चारुदत्त के घर से एक ब्राह्मण के आगमन की सूचना देती है। वसन्तसेना उसे शीघ्र अन्दर लाने का आदेश देती है। चेटी विदूषक को लेकर अन्दर जाती है। विदूषक वसन्तसेना से कहता है कि चारुदत्त तुम्हारे अलङ्कार को जुए में हार गया है। इसलिए उसके बदले यह मुक्तावली ग्रहण करें। यह कहकर वसन्तसेना को मुक्तावली दे देता है। वसन्तसेना मुक्तावली लेकर विदूषक को विदा कर देती है।

तदुपरान्त, मदनिका वसन्तसेना को सूचित करती है कि आर्य चारुदत्त के यहां से कोई व्यक्ति आया हुआ है जो आप से मिलना चाहता है। वसन्तसेना उसे अन्दर लाने की आज्ञा देती है।

चतुर्थ अङ्क के चतुर्थ दृश्य में मदनिका सज्जलक के साथ प्रवेश करती है। सज्जलक वसन्तसेना से कहता है कि मुझे आर्य चारुदत्त ने भेजा है और यह संदेशा कहलवाया है कि जो अलङ्कार आपने धरोहर के रूप में रखा था उसकी रक्षा करना कठिन काम है क्योंकि घर की सफेदी आदि नहीं हो पा रही है और कुटुम्ब के लोग भी पास नहीं हैं। ऐसी हालत में आप इसे रख लें। इस पर वसन्तसेना उसे पुनः लौटा देने की बात कहती है। सज्जलक जाने से इन्कार कर देता है। बाद में वसन्तसेना मदनिका को अपने अलङ्कारों से भूषित करके परिणीता नायिका के रूप में अपनी गाड़ी में बैठाकर सज्जलक के साथ विदा कर वसन्तसेना चारुदत्त के द्वारा भेजी हुई मुक्तावली पहनकर उसके घर अभिसरण करने को प्रस्तुत होती है। ऐसी परिस्थिति में आकाश में दुर्दिन (काले बादल) उमड़ पड़ते हैं।

पात्र-परिचय

पुरुष पात्र

नायक—दरिद्र सार्थवाह पुत्र : चारुदत्त ।

विदूषक—(मैत्रेय) चारुदत्त का मित्र ।

शकार—(संस्थानक) राजा का श्वालक : प्रतिनायक ।

विट—शकार का सहचर ।

संवाहक—चारुदत्त का भूतपूर्व शूत्य (मालिश करनेवाला) : जुआड़ी ;

चेट—(कर्णपूर) वसन्तसेना का दाम ।

सज्जलक—मदनिका का प्रेमी ।

चेट—(वर्धमानक) चारुदत्त का घरेलू अनुचर ।

सूत्रधार—रूपक का प्रधान नट ।

स्त्री पात्र

गणिका—नायिका : वसन्तसेना ।

ब्राह्मणी—चारुदत्त की भार्या ।

रदनिका—चारुदत्त की दासी (चेटी) ।

मदनिका—वसन्तसेना की विश्वस्त दासी : सज्जलक की प्रेमिका ।

विच्छिन्निका—वसन्तसेना की परिचारिका ।

चतुरिका— " "

नटी—सूत्रधार की स्त्री ।

॥ श्रीः ॥

भासनाटकचक्रे

चारुदत्तम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—किण्णु खु अज्ज पच्चूस एव्व गेहादो णिक्खन्तस्स

नान्द्यन्ते इति—नान्द्याः—पूर्वरङ्गीभूताया मंगलक्रियायाः, आशीर्वाद-
रूपाया वा, अन्ते = समाप्तौ, नान्दीविधानानन्तरमित्यर्थः । आरम्भे हि विघ्न-
विधातादिप्रयोजनं मंगलं नितरामावश्यकं नाटकीयरचनानियमप्राप्तं च कर्तव्यं
प्रथममुद्दिशन् ऋविः ‘नान्दी’ति समारब्धवान् । ‘देवद्विजनृपादीनां स्तुत्याशीरन्य-
तरपरं वचो नान्दी भवति । तस्याश्च लक्षणमुक्तवान् भरतमुनिः—‘आशीर्वचन-
संयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता’ इति ।
तत इति—नान्द्यां च नेपथ्य एवावसितायां, ततः तस्मात् स्थलाद् नेपथ्यादिति
यावत् । अथवा ततो नाम नान्दीविधानाव्यवहितोत्तरकाल इति । तसिल्प्रत्ययस्य
सार्वविभक्तिकत्वात् सप्तम्यर्थाश्रयणम् । प्रविशति = रंगमञ्चं समागच्छति ।
कस्यात्र प्रवेश इत्याकाङ्क्षायामाह—सूत्रधार इति । सूत्रधारः = प्रधाननटः—
नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । अथवा सूत्रं = नाटकीयं तद् धारयति
ब्रूति उपन्यस्यतीत्यर्थः ।

(मङ्गल गान-नाट्य के बाद सूत्रधार आता है ।)

सूत्रधार—क्यों आज उपाकाल में घर से बाहर होते ही मेरी आँखें भूख के

वुमुक्त्वाए पुक्खरपत्तपडिदजलविन्दू विअ चञ्चलाअन्ति विअ ने अक्खीणि । (परिक्रम्य) जाव गेहं गच्छिअ जाणामि किण्णु खु संविधा विहिदा ण वेत्ति । (परिक्रम्य) एदं अम्हाणं गेहं । जाव पविसामि । (प्रविश्यावलोक्य) जह लोहीपरिवट्टणकालसारा भूमी, रोउड्ढामणसुगन्धो विअ गन्धो, सुणिमित्तं विअ परिभमन्तो वडिवस्सअजणो, किण्णु खु संविधा विहिदा । आहु वुमुक्त्वाए ओदणमअं विअ जीवल्लोअं पेक्खामि । जाव अय्यां सदावेमि । अय्ये ! इदो दाव । [किन्तु खल्वच प्रत्यूष एव गेहान्निष्क्रान्तस्य वुमुक्षया पुष्करपत्रपतितजलविन्दू इव चञ्चलायेते इव नेऽक्षिणी । यावद् गेहं गत्वा जानामि किन्तु खलु संविधा विहितो न वेत्ति । एतदस्माकं गेहम् । यावत् प्रविशामि । यथा लौहीपरिवर्तनकालसारा भूमिः, स्नेहोद्भावनसुगन्ध इव गन्धः, सुनिमित्तमिव परिभ्रमन्, वरिवत्स्यकजनः, किन्तु खलु संविधा विहिता ।

प्रत्यूष एव = उपःकाले एव । अक्षिणी = लोचने, वुमुक्षया = क्षुधया । पुष्करपत्रपतितजलविन्दू इव—पुष्करस्य = कमलस्य पत्रम् तत्र पतितं इति पुष्करपत्रपतितौ जलविन्दू इव इत्यर्थः । गेहं = भवनम्, गत्वा = प्रविश्य, संविधा = भक्षणव्यवस्था, लौहीपरिवर्तनकालसारा—‘लौही’ इति पदेन लोहनिर्मितरन्ध्रनदण्ड आक्षिप्यते, अतो लौह्याः परिवर्तनेन = अवधर्पणेन हेतुना कालसारा = अतीव कृष्णवर्णा इत्यर्थः । स्नेहोद्भावनसुगन्धः—स्नेहस्य = घृतादि-स्नेहयुक्तपदार्थस्य उद्भावनम् = उद्गमनम् इति स्नेहोद्भावनम् अर्थात् उद्भूतस्नेह-स्तेन सुगन्ध इत्यर्थः । सुनिमित्तम् = शोभनं निमित्तं, सुन्दरं कारणं वा वरिवत्स्यक-जनः—वरिवत् इति अव्ययपदम् ‘शुश्रूषा, पूजा’ इति अर्थो भवति, वरिवत्स्यक-जनः = शुश्रूषकजनः, व्रतानुष्ठापकः, पूजकजनो वा इति भावः । संविधा विहिता =

कारण कमल के पत्ते पर पड़े हुए जल बिन्दु की भांति चंचल हो रही हैं । तब तक घर के अन्दर जाकर यह पता लगाता हूँ कि खाने-पीने का कोई प्रबन्ध है या नहीं । यह रहा मेरा घर । तो प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश कर और चारों तरफ देख कर) लोहे के बर्तनों के बार-बार धर्पण करने से भूमि काली सी पड़ गई है; गन्ध ऐसी आरही है जैसे घृतादि स्नेह द्रव्यों की उद्भावना (छोंक) देने से उत्पन्न होती है । किसी मनोरम निमित्त के उद्देश्य से ही धार्मिक जन (इधर-उधर) घूमते हुए दिखाई पड़ रहे हैं । तब क्या कोई (भोजन की) व्यवस्था है

अथवा बुभुक्षयौदनमयमिव जीवलोकं पश्यामि । यावदायां शब्दापयामि । आर्ये !
इतस्तावत् ।]

(प्रविश्य)

नदी—अर्य ! इअं मिह । अर्य ! दिट्ठिआ खु सि आअदो । [आर्य !
इयमस्मि ! आर्य ! दिष्टया खल्वस्यागतः ।]

सूत्रधारः—अर्ये ! किं अत्थि अम्हाणं गेहे को वि पादरासो ।
[आर्ये ! किमस्त्यस्माकं गेहे कोऽपि प्रातराशः ।]

नदी—अत्थि । [अस्ति ।]

सूत्रधारः—चिरं जीव । एव्यं सोभणाणि भोअणाणि दन्तिआ होहि ।
[चिरं जीव । एवं शोभनानि भोजनानि दात्री भव ।]

नदी—अर्य ! तुवं एव्य पडिवालन्ती चिट्ठामि । [आर्य ! त्वानेव
प्रतिपालयन्ती तिष्ठामि ।]

भोजनव्यवस्था कृता इत्यर्थः । जीवलोकम् = समग्रं जगत् इत्यर्थः । औदनमय-
मिव = सिद्धान्तमयमिव, शब्दापयामि = शब्देन आह्वयामि इत्यर्थः ।

प्रातराशः—प्रातः = प्रातः काले अश्यते = भोज्यते इति प्रातराशः—कर्मणि
घञ्, प्रभातभोज्यम् (जलपान) इति लोकभाषायाम् ।

अथवा बुभुक्षे के कारण ही मैं इस संसार के सब पदार्थों को भक्षणमय देख रहा हूँ ।
तब तक आर्या को बुलाता हूँ । आर्ये ! यहाँ आओ ।

(प्रवेश कर)

नदी—आर्य ! मैं यहाँ हूँ । आर्य, सौभाग्य से आप भी आ गए ।

सूत्र०—आर्य ! क्या घर में कोई क्लेश की व्यवस्था है ?

नदी—है ।

सूत्र०—तुम चिरञ्जीवी हो और इसी तरह सुन्दर भोजन देती रहो ।

नदी—आर्य ! मैं तो वैठी आप की ही प्रतीक्षा कर रही हूँ ।

सूत्रधारः—अग्ये ! किं अत्थि अन्मस्थिदं । [आर्ये ! किमस्त्यभ्यर्थितम् ।]

नटी—अत्थि । [अस्ति ।]

सूत्रधारः—एवं देवा तुमं अस्सासअन्तु । अग्ये ! किं किं । [एवं देवास्त्वामाश्वासयन्तु । आर्ये ! किं किम् ।]

नटी—धिदं गुलं दहिं तण्डुला अ सव्वं अत्थि । [धृतं गुढो दधि तण्डुलाश्च सर्वमस्ति ।]

सूत्रधारः—एदं सव्वं अम्हाणं गेहे अत्थि । [एतत् सर्वमस्माकं गेहेऽस्ति ।]

नटी—णहि णहि । अन्तलावणे । [नहि नहि । अन्तरापणे ।]

सूत्रधारः—(सरोपम्) आः अणग्ये ! एवं दे आसा छिन्दीअदु । अभावं च गमिस्ससि । अहं चण्डप्पवादत्तण्डिओ विअ वरण्डी पव्वदादो दूरं आरोविअ पाडिदो म्हि । [आः अनार्ये ! एवं ते आशा छियताम् । अभावं च गमिष्यसि । अहं चण्डप्रवातलण्डित इव वरण्डः पर्वताद् दूरमारोप्य पातितोऽस्मि ।]

अभ्यर्थितम् = प्रार्थितम् वस्तु इति भावः । एवम् = अनेन प्रकारेण, ते = तव आशा = अभिलाषः, छियताम् = भज्यताम्, अभावञ्च गमिष्यसि = अभिलषित-द्रव्याणां क्षयं प्राप्स्यसि इत्यर्थः । चण्डप्रवातलण्डितः—चण्डः = उद्वेगकरः प्रवातः = वायुः तेन लण्डितः = उत्क्षिप्त इत्यर्थः । वरण्डः = तृणसमूह इव इत्यर्थः । पर्व-

सूत्र०—आर्ये ! तब कौन सी प्रार्थित वस्तु है ?

नटी—है ।

सूत्र०—यदि ऐसा है तो देवता तुम्हें आश्वासन दें । आर्ये ! क्या क्या (भोज्यवस्तु) है ?

नटी—घी, गुड़, दही और चावल है ।

सूत्र०—क्या ये सब हमारे घर में ही हैं ?

नटी—नहीं-नहीं, बाजार में हैं ।

सूत्र०—(क्रोधित होकर) आह अनार्ये ! यदि ऐसा है तो तुम्हारी भी आशा भङ्ग हो जाय, और तुम भी अभावग्रस्त हो जाओ । मैं चण्डवायु के द्वारा

नटी—मा भाआहि मा भाआहि । सुहुत्तञ्चं पडिवालेदु अय्यो । सव्वं सज्जं भविस्सदि । लद्धं णाम एदं । अज्ज सस उववासस्स अय्यो सहायो होदु । [मा विभीहि मा विभीहि । सुहूर्तकं प्रतिपालयत्वार्यः । सर्वं सज्जं भविष्यति । लब्धं नामैतत् । अथ समोपवासस्यार्यः सहायो भवतु ।]

सूत्रधारः—किण्णामहेओ अय्याए उववासो । [किण्णामधेय आर्याया उपवासः ।]

नटी—अभिरूपवदी णाम । [अभिरूपपतिर्नाम ।]

सूत्रधारः—किं अण्णजादीए । [किमन्यजात्याम् ।]

नटी—आम । [आम् ।]

सूत्रधारः—सव्वं दाव चिड्डदु । को णु दाणिं अय्याए उववासस्स उवदेसिओ । [सर्वं तावत् तिष्ठतु । को निदानीमार्याया उपवासस्योपदेशिकः ।]

तात् = अत्युन्नतमनोरथात् स्थानाच्चेति वा पातितः = भ्रंशितः (एवमेव त्वयाऽपि भोजनरूपामाशां दत्त्वा निराशः कृत इति आशयः) ।

अभिरूपपतिर्नाम—अभिरूपः = सुन्दरः पतिर्येन यस्मात् वा तन्नामकमुपवासोत्पत्तिः । अनेन व्रतेन पतिः सुन्दरो भवतीति भावः ।

अन्यजात्याम्—अन्या जातिः (= जन्म) तस्याम् इत्यर्थः ।

उत्तिष्ठ तृण-समूह को भांति पर्वत से भी दूर उठाकर नीचे गिरा दिया गया हूँ । (अर्थात् जैसे तृण-समूह, तूफानी हवा के द्वारा पर्वत से भी ऊँचे फेंक दिया जाता है और क्रमशः नीचे गिर जाता है वैसे ही मेरी (भोजनसम्बन्धी) आशाएँ पहले तो उच्च से उच्च कल्पना में दृढ़ी रहीं फिर बाद में निराशा से चकनाचूर हो गईं ।)

नटी—वस्तु एवं भयभीत न हों । ज्ञानभर आर्य प्रतीक्षा करें । सब कुछ प्रस्तुत होगा । सब कुछ मौजूद है । आज मेरे उपवास के आर्य सहायक बनें ।

सूत्रधार—आर्य के उपवास का नाम क्या है ?

नटी—‘अभिरूप-पति’ नाम है ।

सूत्र०—क्या अन्य जन्म में भी है ?

नटी—हाँ ।

सूत्र०—अच्छा, यह सब रहने दो । इस समय आर्य के उपवास का उपदेशक कौन है ?

नटी—इमिणा वडिवस्सएण चुण्णगोट्ठेण । [अनेन वरिवस्यकेन चूर्णगोट्ठेन ।]

सूत्रधारः—साहु चुण्णगोट्ठ ! साहु । [साधु चूर्णगोट्ठ ! साधु ।]

नटी—जइ अय्यस्स अणुग्गहो, तदो इच्छेअं अम्हारिसज्जजोगं कच्चि वम्हणं निमन्तेहुं । [यथार्थस्यानुग्रहः, तत् इच्छेयमस्माद्विशजनयोग्यं कश्चिद् ब्राह्मणं निमन्त्रयितुम् ।]

सूत्रधारः—धम्मिट्ठो खु णिओओ । तेण पावरासो वि मे भविस्सदि । जइ एव्वं, पविसदु अय्या । अहं वि अम्हारिसज्जजोगं कच्चि वम्हणं अणोसामि । [धर्मिष्ठः खलु नियोगः । तेन प्रातराशोऽपि मे भविष्यति । यद्येवं प्रविशत्वार्या । अहमप्यस्माद्विशजनयोग्यं कश्चिद् ब्राह्मणमन्वेपे ।]

नटी—जं अय्यो आणवेदि । (निष्क्रान्तः) [यथार्थं आज्ञापयति ।]

सूत्रधारः—कहि ण्णु खु दरिद्वम्हणं लभेअं । (विलोक्य) एसो अय्यं-चारुदत्तस्स वअस्सो अय्यमेत्तेओ णाम वम्हणो इदो एव्व आअच्छदि । जाव उवणिमन्तेमि । (परिश्रम्य) अय्य ! णिमन्तिदो सि । आमन्तणस्स मा दरिद्वं त्ति मं अवमणोहि । सम्पण्णं अहिद्वयं भविस्सदि । धिदं

वरिवस्यकेन—वरिवस्यकः = देवभक्तः, व्रतधारको वा तेन ।

नटी—इसी वरिवस्यक (धार्मिक) चूर्णगोट्ठकने मुझे ऐसा उपदेश दिया है ।

सूत्र०—साधु चूर्णगोट्ठक, साधु ।

नटी—यदि आर्य की अनुकम्पा हो, तो मैं चाहूँगी कि अपने योग्य किसी ब्राह्मण को निमन्त्रित करें ।

सूत्र०—यह अत्यन्त धर्मसङ्गत कार्य एवं सङ्कल्प है । इस तरह से मेरा प्रातःकालीन भोजन भी उपलब्ध होगा । तब तुम (घर के अन्दर) जाओ । मैं भी अपने योग्य किसी ब्राह्मण को खोज करता हूँ ।

नटी—जो आर्य की आज्ञा हो । (निकल जाती है ।)

सूत्र०—कहाँ मैं दरिद्र ब्राह्मण पाऊँगा ? (चारों ओर देखकर) यह चारुदत्त का समवयस्क आर्य मैत्रेय-नामधारी ब्राह्मण इधर ही आ रहा है । तब तक (एक ही को) निमन्त्रित करता हूँ । (धूमकर) आर्य ! आपको निमन्त्रण देता हूँ । निमन्त्रण का परित्याग न करें तथा मुझे दरिद्र जानकर अपमानित भी

गुलं दहिं तण्डुला अं सर्व्व अस्थि । अविअ दन्त्रिणामासआणि
भविस्सन्ति । [कुत्र नु खलु दरिद्राद्वणं लभेय । एष आर्यचारुदत्तस्य
वयस्य आर्यमैत्रेयो नाम ब्राह्मण इत् एवागच्छति । यावदुपनिमन्त्रयामि । आर्य !
निमन्त्रितोऽस्ति । आमन्त्रणस्य मा दरिद्र इति मामवमन्यस्व । सम्पन्नमशितव्यं
भविष्यति । घृतं गुडो दधि तण्डुलाश्च सर्व्वमस्ति । अपि च दक्षिणामापका
भविष्यन्ति ।]

(नेपथ्ये)

अण्णं अण्णं णिमन्तेदु दाव भयं । अरिक्तओ दाव अहं । [अन्य-
मन्यं निमन्त्रयतु तावद् भवान् । अरिक्तकस्तावदहम् ।]

सूत्रधारः— =

धिदगुलदहिसुसमिद्धं धूविअसूवोवदंससम्भिण्णं ।

सक्कारदत्तमिद्धं भुज्जीअदु भत्तमग्येण ॥ १ ॥

भोजनान्तरं ब्राह्मणेभ्यो देयं द्रव्यमेव दक्षिणाशब्देन लोके व्यवहियते अत
आह—दक्षिणामापकाः = दक्षिणास्वरूपा मापकाः = मुद्राः कार्पापणविशेषा भवि-
ष्यन्तीत्याशयः ।

नेपथ्ये = वेशपरिग्रहस्थाने, अन्तर्जवनिकानाहुर्नेपथ्यम् । केचित्तु मेदिनी-
कारानुरोधेन नेपथ्यं रक्षमित्यर्थमाहुः ।

अरिक्तकः = अभावरहितः, अदरिद्रो वा अर्थात् आर्यचारुदत्तं दरिद्रं परि-
ज्ञाय मामपि न तथा मन्यस्वेत्याशयः ।

न करें । सब कुछ भोज्यवस्तु उपलब्ध होगी । घी, गुड़, दधि और चावल सब
कुछ (मेरे घर) है तथा दक्षिणा के निमित्त मापक मुद्रा (= सोने की गिन्नी या
सिका) भी प्रस्तुत की जायगी ।

(नेपथ्ये)

तब तक किसी दूसरे को निमन्त्रित करें । मैं अभावग्रस्त या दरिद्र नहीं हूँ ।

सूत्र—घी, गुड़ एवं दधि से सुसंस्कृत, सुगंधित द्रव्य से सुवासित, व्यंजन

[घृतगुडदधिसुसमृद्धं धूपितसूपोपदंशसम्भिन्नम् ।
सत्कारदनमिष्टं भुज्यतां भक्तभार्येण ॥ १ ॥]

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

निमन्त्रणं निन्दितं वा अस्वीकृतम् इति मत्वा पुनरपि ब्राह्मणमनुरध्य
सूत्रधार आह—घृतगुडेत्यादि ।

घृतगुडेति—घृतगुडदधिसुसमृद्धम्—घृतं च गुडश्च दधि च इति घृतगुडदधीनि,
तैः सुसमृद्धम् = सुसंस्कृतम् , धूपितसूपोपदंशसम्भिन्नम्—धूपितेन = हिङ्गवादि-
सुगन्धितद्रव्यविशेषेण वासितेन, सूपेन = द्विदलेन, उपदंशेन = उपदश्य भक्ष्येण ।
कन्दमूलादिना च सम्भिन्नम् = मिश्रितम् अथवा सूपश्च उपदंशश्च इति सूपोपदंशौ
धूपितौ=सुगन्धितद्रव्यविशेषेण वासितौ सूपोपदंशौ ताभ्याम् संभिन्नम्=मिश्रितम्
इत्यर्थः । सत्कारदत्तम् = सत्कारेण दत्तम् , तथा इष्टम् = रमणीयं यद्येष्टं च अर्थात्
यज्ञकाले देवतायै निवेदितम् प्रसादरूपमित्यर्थः । भक्तम् = पक्वान्नम् आर्येण
(यद्येष्टम्) भुज्यताम् ॥ १ ॥

स्थापना = सूत्रधारकृतः प्रस्तावोऽयं, प्रारप्स्यमानस्य कथावस्तुनः स्थाप-
नात् , प्रस्तावनापरपर्याया 'स्थापना' इत्यभिधीयते नाट्यशास्त्रकारैः । आनुसू-
मपि एतस्या एव नामान्तरम् । तथा च साहित्यदर्पणे विश्वनाथकविराजः—
'नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र
कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुतान्नेपिभिर्मयः । आनुसूत्रं तत्तु विज्ञेयं नान्ता
प्रस्तावनापि सा ॥' इति ।

और कन्द-मूलादि पदार्थ से मिश्रित, सत्कारपूर्वक दिया हुआ तथा मनोरम
'पक्वान्न' का आर्य उपभोग करें ॥ १ ॥

(निकल जाता है ।)

स्थापना

(इसके बाद विदूषक का प्रवेश होता है ।)

विदूषकः—अण्णं अण्णं णिमन्तेदु दाव भवं । अरित्तओ दाव अहं ।
 णं भणामि अहं अरित्तओ त्ति । किं भणासि—सम्पण्णं असणं अहिद्वं
 भविस्सदि त्ति । अहं पुण जाणामि । अहिअमहुरस्स अम्बस्स अजो-
 ग्गदाए अट्ठि ण भक्खीअदि त्ति । किं दाणि मं उल्लालिअ उल्लालिअ
 भणासि । भणामि वावुदो त्ति । किं भणासि—दक्खिणामासआणि
 भविस्सदि त्ति । एसो वाआ पञ्चाचक्खिदो हिअएण अणुचन्धीअमाणो
 गच्छीअदि । अहो अच्चाहिदं । अहं वि णाम परस्स आमन्तणाणि त्ति
 तक्केमि । जो अहं तत्तहोदो चारुदत्तस्स गेहे अहोरत्तपय्यत्तसिद्धेहि
 णाणाविवेहि हिङ्गुविद्धेहि ओगारणसुगन्वेहि भूक्खेवमत्तपडिच्छिद्धेहि
 अन्तरन्तरपाणीएहि असणप्पआरेहि चित्तअरो विअ बहुमल्लएहि
 परिवुदो आअण्ठमत्तं अहिअ चच्चरवुसहो विअ मोदअखज्जएहि रोमन्था-
 अमाणो दिवसं खेवेमि, सो एव दाणि अहं तत्तहोदो चारुदत्तस्स
 दरिद्दाए सम पारावदेहि साहारणवुत्तिं ज्वजीवन्तो अण्णहिं चरिअ
 चरिअ तस्स आवासं एव गच्छामि । अण्णं च अच्छरिअं । मम उदर
 अवत्थाविसेसं जाणादि । अप्पेणावि तुस्सदि । बहुअं वि ओदणभरं
 भरिस्सदि दीअमाणं । ण आएदि अदीअमाण, ण पञ्चाचिक्खदि । ण खु
 अह एरिसेण ण सन्तुट्ठो । ता सट्ठीकिददेवकय्यस्स तत्तहोदो चारुदत्तस्स
 कारणादो गहीदो सुमणो अन्तलिक्खवासो अ । जाव से पस्सपरिवत्ती
 होमि । (परिक्रम्यावलोक्य) एसो तत्तभवं चारुदत्तो पभादचन्दो विअ
 सक्करुणप्पिअदंसणो जहाविभवेण गिहदेवदाणि अच्चअन्तो इदो एव
 आअच्छदि । जाव णं उवसप्पामि । (निष्क्रान्तः ।) [अन्यमन्यं निमन्त्र-
 यतु तावद् भवान् । अरित्तकस्तावदहम् । ननु भणाम्यहमरित्तक इति । किं
 भणसि—सम्पन्तमशनमशितव्यं भविष्यतीति । अहं पुनर्जानामि । अधिकमधुरस्य

अरित्तकः = धनादिसंपन्नः, नेपथ्ये पुनराह्वानं श्रुत्वा इव विदूषकः कथयति
 'किं भणसि—सम्पन्नम् = सुपक्वम्, अशनम् = भोजनम्, अशितव्यम् =
 भक्षणीयम्, तवार्ये भविष्यति । आन्नस्य = आन्नफलस्य, अस्त्य = बीजशेषः

विदूषक—तब तक किसी दूसरे को निमन्त्रित करें । मैं सर्वसम्पन्न हूँ । निश्चय
 पूर्वक कहता हूँ कि मैं सर्वसम्पन्न हूँ । क्या कहते हो, सब कुछ स्वादयुक्त

आत्रय अयोग्यतया अस्थि न भक्षयत इति । किमिदानीं मानुषोऽप्युल्लाल्य भणसि । भणामि व्यापृत इति । किं भणामि—दक्षिणा नापका भविष्यन्तीति । एष वाचा प्रत्याख्यातो हृदयेनानुबध्यमानो गम्यते । अहो अत्याहितम् । अहमपि नाम परस्यामन्त्रणानीति तर्कयामि । योऽहं तत्रभवत्चारुदत्तस्य गेहेऽहोरात्रपर्याप्त-सिद्धेर्नानाविधहिङ्गुविद्वद्गारमुगन्धिभिः भूक्षेपमात्रप्रतीष्टैरान्तरान्तरापानीयैरशन-

(गुठली) इति लोके प्रसिद्धः अयोग्यतया = भक्षणायोग्यतयेत्यर्थः, उल्लाल्य उल्लाल्य = उपच्छन्द्य (प्रलोभनं दत्त्वा इति शेषः) व्यापृतः = कार्यान्तरे व्यस्तः, अत एव विलम्बितं वा अन्यत्र गन्तुं न समर्थोऽस्मि, (तेन हेतुना उक्तं मया 'अन्यमन्य' = अन्यं प्राक्षणं, निमन्त्रयतु = भोजनार्थमानयतु तावद् भवान् इति शेषः) । प्रत्याख्यातः = निन्दितः अस्वाकृतो वा, अनुबध्यमानः = अनुस्त्रियमाणः, गम्यते = गन्तुमिष्यते इत्यर्थः । अहो अत्याहितम् = दुर्भाग्यं दुर्घटनं वा आपतितम् । तत्रभवतः = मान्यस्य, अहोरात्रम् = दिवानिशम्, पर्याप्तसिद्धेः = पर्याप्तरूपेण पक्कं, हिङ्गुविदैः—हिङ्गुना विदैः = मिश्रितैः, उद्गारमुगन्धिभिः = उद्गारकाले मनोरमगन्धयुक्तैः, भूक्षेपमात्रप्रतीष्टैः—भूचालनमात्रेण प्रतीष्टैः = प्रस्तुतैः आनीतैः, अन्तरान्तरापानीयैः—अन्तरे अन्तरे प्रत्येकभोजनमध्यकाले

नहीं खाता । अर्थात् मैं भी चारुदत्त के घर अतिमधुर पदार्थ खा चुका हूँ । अब उसकी अपेक्षा हीन-अन्य के अन्नादि को खाना नहीं चाहता । फिर भी आप सुनो ही फुसलाकर या लोभ दिखाकर क्यों कहते हैं ? मैं दूसरे कार्य में लगा हूँ । क्या कहते हो, दक्षिणा स्वरूप मुद्रा भी है ? यह केवल वाणी से ही प्रत्याख्यान किया गया है, पर हृदय से तो सर्वथा अनुमोदन किया गया है । अहो ! यह क्या हुआ ? मैं भी दूसरे के आमन्त्रण की कल्पना करता हूँ । एक समय था जब कि मैं बहुविध वर्णों (रङ्गों) से सुसज्जित पात्रों से घिरे हुए चित्रकार की भांति आर्य चारुदत्त के घरमें रात दिन पर्याप्त रूप से पके हुए नानाविध हिङ्गुविद्वद् पदार्थों से मिश्रित एवं सुगन्धित ढकार (उद्गार) लाने वाले, आँखों के संकेत पर ही प्रस्तुत हो जाने वाले एवं भोजन के समय में पीने योग्य तथा अनेक प्रकार के विशिष्ट भोज्य पदार्थों से घिरा हुआ मैं आवश्यकता से अधिक खाकर आंगन के बैल की तरह मोदक खाद्यों से पागुरी करते हुए सारा दिन व्यतीत कर देता था; वही मैं इस समय पूज्य चारुदत्त की दरिद्रता के कारण कवूतरों के साथ साधारण वृत्ति का वहन करते हुए अन्य जगह चर कर (अर्थात् भक्षणार्थ नाना स्थान को जाकर) पुनः उन्हीं के निवास स्थान को (लौट) जाता हूँ ।

प्रकारैश्चित्रकर इव बहुमल्लकैः परिवृत आकण्ठमात्रमशित्वा चत्वरवृषभ इव मोदक-
खाद्यै रोमन्थायमानो दिवसं क्षिपामि, स एवेदानीमहं तत्रभवतश्चारुदत्तस्य
दारिद्र्यया समं पारावतैः साधारणवृत्तिमुपजीवन् अन्यत्र चरित्वा चरित्वा तस्या-
वासमेव गच्छामि । अन्यच्चाश्चर्यम् । समोदरमवस्थाविशेषं जानाति । अन्येनापि
तुष्यति । बहुकमप्योदनभरं भरिष्यति दीयमानम् । न याचते अनीयमानं, न
प्रन्याचष्टे । न खल्वहमीदृशेन न सन्तुष्टः । तत् पष्ठीकृतदेवकार्यस्य तत्रभवतश्चा-
रुदनस्य कारणाद् गृहीतानि सुमनसोऽन्तरीयवासश्च । यावदस्य पार्श्वपरिवर्ती
भवामि । एष तत्रभवाश्चारुदत्तः प्रभातचन्द्र इव सकृदणप्रियदर्शनी ययाविभवेन
गृहदैवतान्यर्चयन् इत एवागच्छति । यावदेनमुपसर्पामि ।]

पानीयम् = मध्यकालीनपानीयम् येषु तैः, अशनप्रकारैः = भोजनप्रकारैः, बहु-
मल्लकैः = बहुवर्णकपात्रैः, आकण्ठम् = कण्ठपर्यन्तम्, चत्वरवृषभ इव =
अंगनस्थसुखलालितः वृषभ इव, रोमन्थायमानः = चर्वितस्य पुनरपि चर्वणं
वर्तयन् सन्, दिवसं क्षिपामि = कालक्षेपं करोमि, अवस्थाविशेषम् =
वर्तमानावस्थां दारिद्र्यमित्यर्थः । पष्ठीकृतदेवकार्यस्य—पष्ठचाम् = पष्ठीतिथौ
कृतम् देवकार्यं येन तस्य (चारुदत्तस्येति शेषः), अन्तरीयवासः = परिधान-
वत्, सकृदणप्रियदर्शनः—सकृदणश्चासौ प्रियदर्शनश्च इति सकृदणप्रियदर्शनः
एवंभूतः चारुदत्तः इत एव आच्छगतीति भावः ।

भोजन उपलब्ध होगा ? मैं सब कुछ जानता हूँ (अर्थात् इन सब से मैं
सतर्क हूँ) । अत्यन्त मधुर आम के उपलब्ध न होने पर उसकी गुठली कोई
दूनरा आश्चर्य यह है कि मेरा उदर (पेट) अवस्था-विशेष को जानता है, जो
थोड़े में ही सन्तुष्ट हो जाता है । यदि देने वाले हों तो अधिक से अधिक अन्न को
ग्रहण करता है । न देने वाले से नहीं माँगता और न उसकी निन्दा ही करता है ।
इस प्रकार के अवस्था-विशेष से मैं सन्तुष्ट नहीं हूँ ऐसा नहीं है, अपितु सन्तुष्ट हूँ ।
इस सन्तोष के कारण पष्ठी तिथि पर देव-कार्य को सम्पादन करने वाले मान्य
चारुदत्त के निमित्त पुष्प एवं परिवेष (पहनने योग्य) वस्तु लाया हूँ । तब तक
इनके समीप जाता हूँ । (घूम कर और देख कर) यह मान्य चारुदत्त इधर ही
आरहे हैं । ये प्रातःकालीन चन्द्रमा की भांति सुन्दर एवं मलिन दिखाई पड़
रहे हैं । विभव के अनुसार गृह के देवताओं की अर्चना करते हुए इधर ही
आरहे हैं । तब तक मैं भी इनके समीप जाता हूँ ।

(ततः प्रविशति वलिपुष्करभायको विदूषकश्चङ्गेरिकाहस्ता चेटी च ।)

नायकः—(दीर्घं निःश्वस्य) भो ! दारिद्र्यं खलु नाम मनस्विनः
पुरुषस्य सोच्छ्वासं मरणम् । कुतः,

यासां वलिर्भवति मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विभक्तपुष्पः^१ ।
तास्वैव पूर्ववलिखण्डयवाङ्कुरास्तु

तत इति—वलिम्=पूजाद्रव्यम्, उपहरन=गृहन्, चङ्गेरिकाहस्ता—चङ्गे-
रिका = पुष्पाधारपात्रविशेषः हस्ते यस्याः सा एवम्भूता चेटी = दासी (रदनिका),
विदूषकः (मैत्रेयः), नायकः (चारुदत्तश्च) प्रविशतीति भावः ।

यासामिति । यासाम् मद्गृहदेहलीनाम् = मन गृहाणि मद्गृहाणि तेषां वा
देहल्यः द्वारपिण्डिकाः बहिर्द्वारस्य काष्ठखण्डविशेषाः तासां 'गृहावग्रहणी देहली'
इत्यमरः । अत्र लक्षणया देहलीसमीपस्य चत्वारणां 'वलिः' तत्र प्रक्षिप्तः प्रचुर
यवधान्यादिवलिः, अक्षतादिपूजोपहारो वा, हंसैः = मरालैः, च = पुनः, सारस-
गणैश्च = सारसाख्यपक्षिविशेषैश्च, विभक्तपुष्पः—विभक्तानि पृथक् कृतानि पुष्पाणि
यस्मिन् वा यस्य तादृशः, भवति = अभूदित्यर्थः । पूर्ववलिखण्डयवाङ्कुरास्तु—पूर्वः
वलिः = पूजोपहारः तस्मात् खण्डानि = उद्धृतानि, इति पूर्ववलिखण्डानि यवाङ्कुराणि

(निकल जाता है ।)

(इसके बाद पूजा-द्रव्य लिए हुए नायक (चारुदत्त) विदूषक तथा चङ्गेरिका
(चंगेरी = फूल रखने की डलिया) हाथ में लिए हुई चेटी का प्रवेश)

नायक—(दीर्घ उच्छ्वास लेकर) भो ! दारिद्र्यता (निःसन्देह) मनस्वी
पुरुषों के लिये उच्छ्वास युक्त मरण है ।

क्योंकि—

हमारे गृह की जिन देहलियों पर वलि पड़ी रहा करती थी और जिसे हंस
तथा सारस खाया करते थे । आज उसी देहली पर जहाँ पहले के वलि कर्म में

१. 'विभक्तपूर्वः' इति पाठः समीचीनः ।

वीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥ २ ॥

विदूषकः—अलं दाणि भवं अदिमत्तं सन्तप्पिटुं । पुत्तसज्जोच्चणाणि विअ गिहजोच्चणाणि खु दसाविसेसं अणुहोन्ति । आसमुद्दआणविपण्ण-विभवस्स बहुलपक्खचन्द्रस्स जोहापरिक्खओ विअ भवदो एव्व रमणीओ अअं दरिद्दभावो । [अलमिदानीं भवानतिमात्रं सन्तप्तुम् । पुरुषयौवनानीव गृहयौवनानि खलु दशाविशेषमनुभवन्ति । आसमुद्गदानविपन्न-विभवस्य बहुलपक्षचन्द्रस्य ज्योत्स्नापरिक्षय इव भवत एव रमणीयोऽयं दरिद्रभावः ।]

नायकः—न खल्वहं नष्टां श्रियमनुशोचामि । गुणरसज्ञस्य तु पुरुषस्य व्यसनं दारुणतरं मां प्रतिभाति । कुतः,

यासु, तामु एव गृहदेहलीपु कीटमुखावलीढः—कीटानां मुखैः अवलीढः = खण्डितः, अर्द्धभुक्त इति वा वीजाञ्जलिः—वीजानां यवादिबीजानामञ्जलिः, अर्थात् अञ्जलिपरिमितधान्यादि इत्यर्थः, पतति, अनेन अननुभूतपूर्वमिदं दारिद्र्यदुःखम् ध्वनितः । अपरञ्च 'दद्याद्वात्रे विधात्रे च बलिं द्वारे गृहस्य चे'ति मार्कण्डेयपुराण-वचनाद् गृहद्वारे बलिप्रदानवर्णनं भारतीयप्राचीनसभ्यतां सूचयति ॥ २ ॥

आसमुद्गदानविपन्नविभवस्य—आसमुद्गम् यथा स्यात् तथा दानम् तेन विपन्नः = क्षीणभावयुक्तः एवंभूतः विभवः = धनम् यस्य, तस्य, बहुलपक्षचन्द्रस्य = कृष्णपक्षचन्द्रस्येत्यर्थः ।

गुणरसज्ञस्य—गुणश्च रसश्च इति गुणरसौ तौ जानातीति गुणरसज्ञः तस्य गुणरसज्ञस्य = अनुभूतविभवफलसारस्येत्यर्थः । व्यसनम् = दारिद्र्यम् ।

हिस यव के अङ्कुर निकल आए हैं, इन कीटों के द्वारा खण्डित (चाटी हुई) बीजाञ्जलि पड़ी हुई है ॥ २ ॥

विदूषक—इस समय आपको अत्यन्त सन्ताप करना उचित नहीं है । पुरुष की युवावस्था की भांति गृह का यौवन दशाविशेष को प्राप्त करता है । समुद्र पर्यन्त की सम्पत्ति को दान में विनष्ट करने वाले आपकी यह दरिद्रावस्था कृष्णपक्ष में क्षय हुई चन्द्रमा की कला की तरह रमणीय ही लगती है ।

नायक—मैं विनाश होने वाली सम्पदा की चिन्ता नहीं करता । योग्यता आदि गुण एवं कारुण्यादि रसके अनुभवी सहृदय पुरुष की विपत्ति मुझे असह्य प्रतीत होती है । क्योंकि—

सुखं हि दुःखान्वनुभूय शोभते
यथान्वकारादिव दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति दशां दरिद्रतां
स्थितः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ ३ ॥

विदूषकः—भो वयस्स ! समुद्रपट्टनसारभूदो तादिसो अत्थसञ्जओ
कहिं गओ । [भो वयस्य ! समुद्रपत्तनसारभूतस्तादृशोऽर्थमञ्जयः क्व गतः ।]

नायकः—(निःश्वास्य) वयस्य ! यत्र गतानि मे भागधेयानि । पश्य—

क्षीणा ममार्थाः प्रणयिक्रियासु
विमानितं नैव परं स्मरामि ।

सुखमिति—सुखम् दुःखानि अनुभूय, हि=निश्चयेन, शोभते = राजते एव,
अन्वकारान् = अन्वकारं प्राप्येत्यर्थः, दीपदर्शनम् = दीपस्य प्रकाशः यथा
शोभते । तु = किन्तु, नः = पुरुषविशेषः, सुखात् = सुखमनुभूय तु, दरिद्रतां दशां
याति = गच्छति, प्राप्नोति वा, शरीरेण स्थितः अपि, नः, मृतः=मृतप्रायः सन्,
जीवति = निःश्वासं धारयति, अतः तल्लीवनमकर्मण्यं मद्देयमेव भवतीत्यभिप्रायः ।
अहमपि सुसम्पन्नावस्थातः परं दारिद्र्यदशोपनिबद्धो जीवन्मृत एवास्मीति विचार
एव चिन्ताहेतुः ॥ ३ ॥

समुद्रपत्तनसारभूतः—समुद्रश्च पत्तनञ्च = नगरञ्च, तयोः सारभूतः = सारतुल्य
इत्यर्थः, अर्थसञ्जयः = सञ्चितार्थः ।

क्षीणेति—मम अर्थाः = वैभवाः, प्रणयिक्रियासु—प्रणयिनां = मयि स्नेह-
भाजाम्, क्रियासु = प्रार्थनापूरणकार्येषु, क्षीणाः=अयं प्राप्ताः, परम् विमानितम् =

दुःख की अनुभूति के बाद ही सुख अच्छा लगता है । जैसे अन्वकार में
दीप का प्रकाश रुचिकर प्रतीत होता है । जो सुखावस्था से दुःख की दशा को
प्राप्त होता है वह तो शरीर धारण करके भी मरे हुए की भांति जीवन धारण
करता है ॥ ३ ॥

विदूषक—मित्र ! समुद्र और नगर का सारभूत आपका अर्थ-संचय कहाँ
चला गया ?

नायक—(उच्छ्वास भरकर) मित्र ! जहाँ मेरे भाग्य गए हुए हैं । देखो—

मेरी सम्पत्ति प्रेमी जन के कार्यों की पूर्ति करने में ही नष्ट हुई है । परन्तु

एतत्तु मे प्रत्ययदत्तमूल्यं

सत्त्वं सखे ! न क्षयमभ्युपैति ॥ ४ ॥

(चिन्तां नाटयति ।)

विदूषकः—किं भवं अत्यविभवं चिन्तेदि । [किं भवानर्थविभवं चिन्तयति ।]

नायकः—

सत्यं न मे धनविनाशगता विचिन्ता

भाग्यक्रमेण हि धनानि पुनर्भवन्ति ।

एतत्तु मां दहति नष्टवनश्रियो मे

यत् सौहृदानि सुजने शिथिलीभवन्ति ॥ ५ ॥

अपमानितम् नैव स्मरामि । हे सखे ! एतत्तु प्रत्ययदत्तमूल्यम्—प्रत्ययेन = 'दानं' श्रेयस्करमिति विश्वासेन दत्तं मूल्यम्=धनं येन एतादृशं दृढं मे सत्त्वम् = मम मनः 'सत्त्वसंज्ञकं मनः' इति चरकः । न क्षयम् अभ्युपैति=न कदापि क्षयं प्राप्नोति ॥४॥

सत्यमिति—सत्यमेव धनविनाशगता = वित्तवर्षसोपज्ञा, विचिन्ता = दैन्यं, मे = मम, नास्ति = न वर्तते, कथमिन्याशङ्कायामाह—हि = यतः, भाग्यक्रमेण = ऋदृष्टानुसारेण, धनानि पुनर्भवन्ति = पुनरप्यायान्ति । तर्हि चिन्तावीजङ्कितमित्याह—एतदिति, एतत्तु = एतदेव, मां दहति = नृशं पीडयति, दुःखाकरोति, यत् नष्टवनश्रियः—नष्टा वनश्रीः = वैभवश्रीः यस्य एवंभूतस्य मे = मम सौहृदानि = कुटुम्बादयः मित्रवर्गा वा, सुजने = मादृशे सुजने सत्यपि शिथिलीभवन्ति = अर्थ-

(अन्य किसी भी याचक को) असन्तुष्ट नहीं किया । हे मित्र ! 'दान देना उत्तम कार्य है' इसी विश्वास से सन्तुष्ट सन्पत्ति एवं ऐश्वर्य को लुटा देने वाला सत्त्व-शाली मेरा मन कभी भी क्षय भाव को नहीं प्राप्त होता ॥ ४ ॥

(चिन्ता युक्त अभिनय करता है ।)

विदूषक—क्या आप ऐश्वर्य की चिन्ता करते हैं ?

नायक—मित्र ! यह सत्य है कि सुते धन के नाश की विशेष चिन्ता नहीं है । क्योंकि भाग्य के क्रम से धन पुनः हो जाते हैं । परन्तु यही तो सुते विनये कष्ट प्रतीत होता है कि निर्धन होने पर मेरे वन्धुवर्ग मेरे जैसे सुजन व्यक्ति में भी निरादर की भावना रखते हैं ॥ ५ ॥

अपि च—

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते

सत्त्वं हास्यमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते ।

निर्वैरा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फीता भवन्त्यापदः

पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥ ६ ॥

विदूषकः—एदे दाणि दासीएपुत्ता अत्यवावारा गोवदारआ विअ मसअभीदा गिहादो णिगच्छन्ति । धणविणासदुक्खस्स उण चिन्तिअ-

वैकल्यप्रयुक्तबन्धुतामपि त्यजन्ति, हतादराणि भवन्ति वा, एतदेव दुःखाकरोति मामित्याशयः ॥ ५ ॥

दारिद्र्यादिति—दारिद्र्यात् = धनाभावात्, पुरुषस्य = लोकस्य, वाक्ये बान्धवजनः = सुहृजनः, कुटुम्बवर्गः 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । वाक्ये न संतिष्ठते = वचने न प्रत्येतीति भावः । 'समवप्रविभ्यः स्यः' इत्यनेन सन्तिष्ठत इत्यत्रात्मनेपदम् । सत्त्वम् = बलम्, मनस्विता वा हास्यम् = हास्यविषयम् उपैति = प्राप्नोति, शीलशशिनः = चारित्यचन्द्रस्य, कान्तिः = दीप्तिः शरीरसौन्दर्यम्, वा, परिम्लायते = सर्वतो ग्लानिं, म्लानं वा गच्छति । निर्वैराः = अन्धनुरक्ताः, सुहृदः = मित्राणि, विमुखीभवन्ति = प्रातिकूल्यमाचरन्ति, दारिद्रं प्रति न गच्छन्ति कार्याभावात् वा (दारिद्रपुरुषस्य), आपदः = विपत्तयः, स्फीताः = विशालाः, बहुलाः वा, भवन्ति = जायन्ते, यत् पापं कर्म = निन्दितं कर्म, चौर्यादिकमिति यावत् । परैः = सामान्यजनैः अपि, कृतम्—आचरितम् भवेत् तत् कर्म = पापजनकं कुत्सितं कर्म, तस्य = दारिद्रपुरुषस्य, संभाव्यते = अनुमीयते अर्थाभावात् इदमनेनैव कृतमिति जनैः निर्णयित इति भावः ॥ ६ ॥

और भी—

दारिद्र्यता के कारण, पुरुष का कुटुम्ब या बन्धुवर्ग वाणी में आस्था नहीं रखता, मनस्विता हास्य का विषय बन जाती है, शीलयुक्त (पुरुष) की कान्ति भी मलिन हो जाती है । बिना शत्रुता के ही मित्रलोग विमुख हो जाते हैं, आपत्तियाँ बड़ी हो जाती हैं और जो पाप कर्म साधारण जन के द्वारा घटित होता है, उसे भी दारिद्र्यता (अर्थाभाव) के कारण लोग उसीका किया हुआ मानने लगते हैं ॥ ६ ॥

विदूषक—इस समय ये कम्बहत रुपया-पैसा, मशक (मच्छड़) से भयभीत गद्देरियों के बच्चों की तरह अपने घर से बाहर निकलते हैं । बसन्त ऋतु में सरकण्डे

माणस्त वसन्ते वृद्धस्त शरस्तम्बस्त विअ अङ्कुरङ्कुरा उद्भ्रमन्ति ।
ता अलं भवदो सन्दावेण । [एत इदानीं दास्याः पुत्रा अर्थव्यापारा गोप-
दारका इव मशकमीता गृहाद् निर्गच्छन्ति । धनविनाशदुःखस्य पुनश्चिन्त्यमानस्य
वसन्ते वृद्धस्य शरस्तम्बस्येवाङ्कुराङ्कुरा उद्भ्रमन्ति । तदलं भवतः सन्तापेन ।]

नायकः—ययस्य ! किमर्थं सन्तापं करिष्ये । किञ्चाहं दरिद्रः,
यस्य मम,

विभवानुवशा भार्या समदुःखसुखो भवान् ।

सत्त्वं च न परिभ्रष्टं यद् दरिद्रेषु दुर्लभम् ॥ ७ ॥

(यथा) वसन्ते = वसन्तमासे, वृद्धस्य = परिपक्वस्य, शरस्तम्बस्य = शर-
गुच्छस्य ('शरपत' 'शरकण्डा' इति लोकभाषायाम्), अङ्कुराङ्कुराः—अङ्क-
रात् अङ्कुरा उद्भ्रमन्ति = उच्चलन्ति, निर्गच्छन्ति वा, (तथैव) धनविनाश-
दुःखस्य चिन्त्यमानस्य (जनस्येति भावः) नानाविधाश्चिन्ताङ्कुराः, उद्भ्रमन्ति =
प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ।

विभवेति । यस्य मर्म विभवानुवशा—प्रचुरविभववशात् सर्वदा अनुवशा=
अनुकूलकार्यकारिणी भार्या = पत्नी अस्ति, (तथा) समदुःखसुखः = सम्पत्तौ
विपत्तौ च एकभाव इत्यर्थः, भवान् = मैत्रेयः, (विदूषकः) अस्ति, सत्त्वम् = मनः
च न परिभ्रष्टम् । यत्=सत्त्वादिरक्षणम् दरिद्रेषु = अस्मादंशेषु भाग्यहीनेषु दुर्लभम्

के जैसे अंकुरों में से अंकुर निकलते हैं वैसे ही धन विनाश से दुःखी एवं चिन्तित
(व्यक्ति) को और भी नाना प्रकार की चिन्ता के अंकुर पैदा होते रहते हैं ।
इसलिये आपको सन्ताप नहीं करना चाहिए ।

नायक—मित्र ! मैं क्यों धन के लिये सन्ताप करूं ? क्या मैं दरिद्र हूँ ?
जिस मेरे—

विपुल विभव के कारण सर्वदा पास रहने वाली भार्या तथा सुख एवं दुःख में
समान रूप से आप जैसे सहृदय बन्धु (मित्र) साथ हैं और सत्त्वशाली मन भी
पथभ्रष्ट नहीं हुआ है जब कि ये तीनों दरिद्रावस्था में दुर्लभ हैं । (भावार्थ यह है
कि चाकदत्त को ऐसी दशा में भी गुण आदिणी पत्नी, सहृदय मित्र तथा सन्मार्ग-
गामी मन का जब सानिध्य उपलब्ध है तो वह सबसे धनवान् है ।) ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति गणिका सम्भ्रान्ता विट्तेन शकारेण चानुगम्यमाना ।)

शकारः—चिट्ट चिट्ठ वशस्त्रशेणिण ! चिट्ठ,

किं याशि धावशि पधावशि पक्खलन्ती

शाहु प्पशीद ण मलीअशि चिट्ठ दाव ।

कामेण शम्पदि हि उज्झइ मे शलीलं

अङ्गालमज्झपडिदे विअ चम्मस्रण्डे ॥ ८ ॥

[तिष्ठ तिष्ठ वसन्तसेने तिष्ठ,

किं यासि धावसि प्रधावसि प्रस्खलन्ती

साधु प्रसीद न मार्यसे तिष्ठ तावत् ।

कामेन सम्प्रति हि दह्यते मे शरीर-

मङ्गारमध्यपतितमिव चर्मखण्डम् ॥ ८ ॥]

अस्ति, अतः एतद्-दुर्लभत्रयसान्निध्यात् अहं सर्वसम्पन्नः अस्मि नाहं दरिद्र इत्याशयः ॥ ७ ॥

‘तिष्ठ तिष्ठ’ इति आवेगे द्विरुक्तम् ।

‘शकारो राष्ट्रियः स्मृतः’ इति वचनात् शकारस्य भाषा राष्ट्रिया विज्ञेया । शकारः पलायनपरां वसन्तसेनामनुसरन् कथयति—किमिति—(त्वम्) प्रस्खलन्ती = स्खलितचरणा, किं = कथं यासि, धावसि, प्रधावसि=अति वेगं गच्छसीति भावः । साधु प्रसीद = मयि प्रसन्ना भव, न मार्यसे = नाहं त्वां हन्मीत्यर्थः, तिष्ठ = शीघ्रगमनात् विरता भव, तावदिति वाक्यालङ्कारे, किंवा यावत्कालं वयं ब्रूमः तावदिति कालनिर्देशः, अङ्गारमध्यपतितम् = प्रज्वलिताग्निमध्ये पतितम्

(तव विट और शकार से पीछा को गई सम्भ्रान्त एवं व्याकुल गणिका का प्रवेश ।)

शकार (= राजा का साला)—ठहरो, ठहरो वसन्तसेना, ठहरो ।

क्यों जा रही हो, (क्यों) दौड़ रही हो ? नीचे ऊँचे मार्ग में लड़खड़ाती हुई भी (अत्यन्त वेग से) दौड़ रही हो । मेरे ऊपर प्रसन्न हो ओ । ठहरो, मैं तुम्हें नहीं मारूंगा । इस समय मेरा शरीर आग में पड़े हुए चर्म खण्ड की तरह काम-रूपी अग्नि से जल रहा है ॥ ८ ॥

विटः—वसन्तसेने !

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या

नृतोपदेशविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।

उद्विग्नचञ्चलकटाक्षनिविष्टदृष्टि-

व्याघ्रानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥ ९ ॥

शकारः—भावे ! एसा गच्छइ वराञ्चशेणिआ,

चर्मखण्डमिव = मांसखण्डमिव, सम्प्रति = अद्युता हि मे = मम शरीरम्, कामेन = मदनगतिना, दह्यते = सन्तप्यते, पीड्यते इति भावः ॥ ८ ॥

मृदुमन्दगामिनीं वसन्तसेनां भीतिविह्वलतया द्रुतगामिनीमवलोक्य तदनु-
गामी विट आह—किमिति—त्वम् = वसन्तसेने, भयेन = भीत्या, परिवर्तितसौ-
कुमार्या—परिवर्तितं = द्रुततमगमनाय परित्यक्तं सौकुमार्यं = गमनमृदुता मन्वर-
गमनमिति यावत् यया सा, एवंभूता सती नृतोपदेशविशदौ—नृतस्य = भावा-
श्रयस्य इत्यर्थः, 'भवेद् भावाश्रयं नृतं नृत्यं ताललयाश्रयम्' इति दशरूपके ।
उपदेशः = शिक्षणम् तत्र विशदौ=भूरिदक्षौ, निर्दोषनर्तनादिकलाभिज्ञौ इति यावत्
एतादृशौ चरणौ क्षिपन्ती = क्षिप्रं पातयन्ती, वदन्ती 'वा (तया) उद्विग्नचञ्चल-
कटाक्षनिविष्टदृष्टिः = उद्विग्नश्च = अत्यन्तव्यग्रश्च, अतएव चञ्चलश्च = चपलश्च एता-
दृशः कटाक्षः = अपाङ्गदृष्टिः 'कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने' इत्यमरः । तेन निविष्टा एवंभूता
दृष्टिर्वस्याः सा तादृशी (सती) अर्थात् कियद् दूरे पापिष्ठौ स्तः इत्याननर्मापत्
परावर्त्य तिर्यङ् नयनेन समीतिमवलोकयन्तीत्यभिप्रायः । व्याघ्रानुसारचकिता =
व्याघ्रस्य अनुसारं = अनुगमनं, पश्चाद्वावनं वा तेन चकिता = भयभीता, चञ्चला
वा एवंभूता हरिणी इव = मृगीव, किं = कथं, केन हेतुना वा यासि = गच्छसि ।
त्वत्तेहसूत्रनिबद्धौ (विटशकारौ) दृष्ट्वा भांतिर्नैव विधेयेति भावः ॥ ९ ॥

विट—अयि वसन्तसेने !

तुम भय के कारण अपनी सुकुमार गति को परिवर्तित करती हुई एवं नृत
कला में दक्ष (दोनों) चरणों को रखती हुई, उद्विग्न एवं चञ्चल कटाक्षों से
हमारे ऊपर आघात करती हुई तथा व्याघ्र के द्वारा पीछा की गई अतएव डरी
हुई हरिणी की तरह क्यों जा रही हो ? ॥ ९ ॥

शकार—भाव ! यह वसन्तसेना जा रही है ।

दुवेहि अम्हेद्याणुवन्वअन्ती जहा सिगाली विअ कुक्कुलेहि ।
शणूपुला मेहलणादहाशा शवेट्ठणं मे हलअं हलन्ती ॥ १० ॥

[भाव ! एषा गच्छति वसन्तसेना,

द्वाभ्यामावाभ्याननुवध्यमाना यथा शृगालीव कुक्कुराभ्याम् ।

सन्तुपुरा मेखलानादहाना सवेष्टनं मे हृदयं हरन्ती ॥ १० ॥]

विटः—वसन्तसेने ।

किं त्वं पदात् पदशतानि निवेशयन्ती

नागीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।

वेगादहं प्रचलितः पवनोपमेयः

शकार इति—भाव !—भावयति चिन्तयति गूढतत्त्वमिति भावो विद्वान् ,
तत्सम्बोधने हे भाव ! = हे विद्वन् , 'भावो विद्वान्' इत्यमरः ।

द्वाभ्यामिति—द्वाभ्याम्=आवाभ्याम् (विटशकाराभ्याम्), अनुवध्यमाना=
अनुगम्यमाना एषा वसन्तसेना कुक्कुराभ्याम् अनुगम्यमाना शृगालीव गच्छति =
धावति (तथा) सन्तुपुरा = नूपुरेण सह वर्तमाना इत्यर्थः । मेखलानादहासा—
मेखला = कांची तस्या नादः = शब्दः सः हामः = उद्भासः यस्याः सा एषा
मे = मम, सवेष्टनम् = सावरणं धैर्यादिपूर्णम्, भावयुक्तम् हृदयम् हरन्ती (गच्छति
इति शेषः) ॥ १० ॥

तथापि वेगात्पलायमानां तां विलोक्य विटः पुनरपि वदति—किमिति—त्वम्
पदान् = प्रथमपदात् शतपदानि निवेशयन्ती = पदशतदूरे द्वितीयवरणं निक्षिपन्ती
इति भावः, पतगेन्द्रभयाभिभूता—पतगानाम् इन्द्रः = श्रेष्ठः (गरुडः) तस्मान्
भयम् तेन अभिभूता = आक्रान्ता नागीव = नर्पिणीव किम् = कथं यासि=
गच्छसि ? । पवनोपमेयः = पवनेन तुल्यः -अहम् वेगात् प्रचलितः अपि किं त्वां

हम दोनों से पीछा की गई यह वसन्तसेना, श्वान (कुत्तों) से पीछा की
गई शृगाली की भांति भाग रही है; तथा नूपुर के सहित मेखला (काञ्ची) के
शब्द भावयुक्त मेरे हृदय (मन) को हरण कर रहे हैं ॥ १० ॥

विटः—वसन्तसेना,

तुम क्यों गरुड के भय से अस्त नागिनी की तरह शीघ्र, एक पैर में सैकड़ों
पैर रखती हुई जा रही हो ? वायु के समान मैं शीघ्रता से चल कर क्या तुम्हें

किं त्वां ग्रहीतुमथवा न हि मेऽस्ति शक्तिः ॥ ११ ॥

गणिका—(समन्तादवलोक्य) पल्लवअ ! पल्लवअ ! परहुदिए ! परहुदिए ! महुअरअ ! महुअरअ ! सारिए ! सारिए ! हद्धि, णट्ठो मे परिजणो । एत्थ सच्चं एव अप्पा रक्खिदब्बो । [पल्लवक ! पल्लवक ! परभृतिके ! परभृतिके ! मधुकरक ! मधुकरक ! शारिके ! शारिके ! हा धिक्, नष्टो मे परिजनः । अत्र स्वयमेवात्मा रक्षितव्यः ।]

शकारः—विलव विलव णाए ! विलव पल्लवं वा, परहुदिअं वा, महुअरं वा, शालिअं वा, शव्वं वशच्चमाशं वा । के के तुमं परित्तअशि ।

किं वासुदेवे शवपट्टणेशे कुन्तीशुदे वा जणमेजए वा ।

अहं तुमं गल्लिअ केशहत्थे दुःशाशले शीदमिवाहलामि ॥ १२ ॥

[विलप विलप ज्ञाते ! विलप पल्लवं वा, परभृतिकां वा, मधुकरं वा, शारिकां वा, सर्व वसन्तमासं वा । कः कस्त्वां परित्रास्यते ।

किं वासुदेवः शवपत्तनेशः कुन्तीसुतो वा जनमेजयो वा ।

ग्रहीतुम् (समर्थः), अथवा त्वां ग्रहीतुं मे=मम शक्तिः न अस्ति हि=नास्त्येव ॥११॥

पल्लव इति—पल्लव इव पल्लवक स्तत्सम्बुद्धा हे पल्लवक ! नूतनकिसलय-तुल्यरक्तवर्णशरीरत्वात् पूर्वाक्तामधेयो वसन्तसेनाभृत्यः, परभृतिका नाम्नी दासी तत्सम्बोधने परभृतिके ! संज्ञायाम् कन् एवं मधुकरक ! शारिके इत्युभयत्रापि विवेचनीयम् सहृदयैः । मे = मम परिजनः = रक्षकः नष्टः, अत्र = अस्यां परिस्वितौ स्वयमेव आत्मा रक्षितव्यः स्वकीयां रक्षामहं कुर्याम् इति भावः ।

शकारो लोकविश्रुतवीराणामपि रक्षणासामर्थ्यं प्रदर्शयति—किमिति ! वासुदेवः=

पकड़ने के लिये समर्थ हूँ; अथवा तुम्हें पकड़ने के लिये सुक्ष्म सामर्थ्य नहीं है ॥११॥

गणिका—(चारों ओर देखकर) पल्लवक ! पल्लवक ! परभृतिके ! परभृतिके ! मधुकरक ! मधुकरक ! शारिके ! शारिके ! हा धिक् ! मेरा परिजन नष्ट हो गया । ऐसी दशा में मैं स्वयं अपनी रक्षा करती हूँ ।

शकार—ओ औरत ! विलाप करो, पल्लवक, परभृतिका, मधुकरक, शारिका इन्हीं को क्यों, (वलिक) इकट्ठे वसन्तमास को भी बुलाओ । (देखता हूँ) कौन तुम्हारी रक्षा एवं सहायता करता है ?

क्या वासुदेव (श्रीकृष्ण) या श्मशान के स्वामी (यमराज) या कुन्तीपुत्र (अर्जुन) या जयमेजय तुम्हारी रक्षा करेंगे ? (अर्थात् कोई नहीं तुम्हारी रक्षा

अहं त्वां गृहीत्वा केशहस्ते' दुःशासनः सीतामिवाहरामि ॥ १२ ॥]

विटः—वसन्तसेने ! सर्वत्र भयानभिन्नहृदयं मां कुरु । पश्य,

परिचिततिमिरा मे शीलदोषेण रात्रि-

श्रीकृष्णः किं त्वां परित्रास्यते ? इति अन्वाहारः, एवमग्रेऽपि यथोचितं पदं एतद्विवे-
शनीयम् । वा शवपतनेशः—शवानाम् पतनम् = स्थानम्, नगरं वा रमस्थानम्,
तस्य ईशः = यमराजः, वा = अथवा दुन्तीपुत्रः = कर्णोऽर्जुनो वा तयोरेव धनुर्ध-
रत्वेन प्रसिद्धत्वादिति आशयः । कुत्रचित् युधिष्ठिर इति पर्यायोऽपि भवितुमर्हति
युधिष्ठिरस्य धार्मिकत्वाद् धार्मिकत्वेन पुरुषस्य परनारीरक्षणसम्भवात् इत्याशयः,
जनमेजयः = परिक्षितपुत्रः अर्थात् न कौऽपि परित्रास्यत इति भावः, अहं (त्वां)
केशहस्तं = केशसमूहमित्यर्थः 'पाशः पशस्य हस्तश्च कलापायाः कचात्परेः'
इत्यमरः, (तव इति शेषः) गृहीत्वा = धृत्वा दुःशासनः सीतामिव आहरामि =
आकृष्य नयामीत्यर्थः । वस्तुतस्तु दुःशासनः द्रौपदीमिव इत्येव समुचितः पाठः ।
परन्तु शकारस्य अविचेकपूर्णोक्तिः 'उपमा श्रेण्यां असत्यं नावगाहते, यथोक्त-
मभियुक्तैः—'अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धञ्च शकार-
वचनं विटुः । अपरञ्च, 'आगमलिंगविहीनं देशकालन्यायसमयविपरीतम् ।
व्यर्थैकार्यमपार्थं भवति हि वचनं शकारस्य ॥ एवमेवोत्तरोत्तरमपि विवेचनीयम्
सहृदयैः ॥ १२ ॥

सर्वत्र = सर्वस्मिन् काले भयानभिन्नहृदयम् = भयशून्यमिति भावः, कुरु =
जानीह, धातूनामनेकार्थत्वात् इत्यर्थो भवति ।

परिचितेति—शीलदोषेण=स्वभावदोषेण, चौर्यादिदोषेण वा मे रात्रिः परि-

कर पायेगा) मैं तुम्हारे केशों को पकड़कर दुःशासन, जैसे सीता को बलाव-
र्त्ताचकर (सभा के बीच) लाया था; वैसे ही खींचकर लाता हूँ ॥ १२ ॥

विट—अथ वसन्तसेने ! मुझे सब परिस्थिति में भयरहित जानो । देखो,

मेरे स्वभाव दोष के कारण, रात्रि का समय (मेरे लिये) विशेष परिचित है

१. 'केशहस्ते' इत्यत्र 'केशहस्तम्' एतदेव पाठो रमणीयः स्यात् ।

२. यह शकार लोगों को योग्यता पर फव्वती है जिन्हें ऐतिहासिक एवं पौराणिक
जानकारी नहीं के बराबर होती थी और जिनको सर्थयोजना भौद्धी एवं अनगढ़ चला
करती थी । यही बात प्रस्तुत शकार में भी दृष्टिगोचर हो रही है ।

बहुलतिमिरकालास्तीर्णपूर्वा विघट्टाः ।

युवतिजनसमक्षं काममेतन्न वाच्यं

विपणिषु हतशेषा रक्षिणः साक्षिणो मे ॥ १३ ॥

गणिका—(आत्मगतम्) हं इदाणि संसृज्वा संवृत्ता, जो अप्पगुणाणि सअं एव्व मन्तेदि । कहं एदे अकरय्यं ण करिस्सन्ति । [अहम् इदानीं संशयिता संवृत्ता, य आत्मगुणान् स्वयमेव मन्त्रयते । कथमेतेऽकार्यं न करिष्यन्ति ।]

विटः—भवति ! कियतामस्माकमनुनयप्रग्रहः । पश्य,

चिततिमिरा—परिचितं तिमिरं यस्या सा (आसीत्) तथा बहुलतिमिरकालाः = कृष्णपक्षानुकारकालवर्णाः विघट्टाः = मासाः तीर्णपूर्वाः = पूर्वं भ्रान्ताः एतत् = कुकर्म वा क्रूरकर्म युवतिजनसमक्षम् कामम् = यथेष्टम् न वाच्यम् = कथनीयम् । परन्तु हतशेषाः—हतैभ्यः शेषा इत्यर्थः । विपणिषु = आपणेषु (बाजार) इति लोकभाषायाम् रक्षिणः = प्रहरिणः मे = मम साक्षिणः = वधादिकर्मसाक्षिणः, प्रत्यक्षद्वारः अर्थात् राजपुरुष परिकीर्णोऽपि राजमार्गे, राजश्यालादिवन्धुसत्त्वात् मे वधादिसाहसकर्मसु स्वेच्छाचारित्वम् जानीहि इति भावः ॥ १३ ॥

संशयिता = संदेहयुक्ता संवृत्ता = कृता अनेनेति शेषः, आत्मगुणान् = स्वक्रूर-कार्याणि मन्त्रयते = ह्यापयति अकार्यं = पापकर्म ।

विट इति—अनुनयप्रग्रहः—अनुनयस्य प्रग्रहः = प्रवाहः, अनुबन्धोवेति भावः ।

(तात्पर्य यह है कि मैं रात्रि में ही कुकर्म करता हूँ), और मैंने पहले कृष्ण पक्ष में अन्धकार पूर्ण टेढ़ी-मेढ़ी गलियों का भ्रमण भी किया है । मैं इन सब बातों को युवतिजन के समक्ष निर्देश (चर्चा) करना नहीं चाहता, किन्तु वच बाजार जो रचक हैं वे ही मेरे (वधादि क्रूर) कर्म के साक्षी भी हैं ॥ १३ ॥

गणिका—(स्वगत) मैं (पूर्वोक्त वृत्तान्त) से इस समय सन्देह में पड़ गई हूँ, जो स्वयं अपने गुणों को प्रकाशित करता है क्या निन्दित कार्य को नहीं करेगा ? अपितु करेगा ही ।

विट—हे माननीये ! आप हमारे अनुनय को स्वीकार कीजिए । देखें—

जनयति खलु रोपं प्रथयो भिद्यमानः

किमिव च रुषितानां दुष्करं मद्विधानाम् ।

अनुनयति समर्थः खड्गदीर्घः करोऽयं

युवतिवधवृणाया मां शरीरं च रक्ष ॥ १४ ॥

गणिका—(आत्मगतम्) अणुणखो वि खु से भाएदि । [अनुनयोऽपि खल्वस्य भावयति ।]

शकारः—वराद्धरोणिण । छुट्ठु भावे भणादि । बहुणिअदि खु दाव वलिअजणदुल्लहे अणुणए । पेक्ख वाशु !

अशि कसु तिक्खे शिहिणीवमेअए

ग्विवेमि शीशं नव नालए हवा ।

अलं तु अम्हाल्लिशक्काणि लोशिय

मडे खु जो होइ ण णाम जीवइ ॥ १५ ॥

जनयतीति—प्रथयः = विनयः भिद्यमानः = प्रत्याख्यायमानः जन रोगम् = क्रोधम् जनयति खलु = निन्दयेन, मद्विधानां रुषितानाम्, किमिव च दुष्करम् अयोत् न किमपि अकरणायम् त्यादिति भावः । अयम् समर्थः = वधादिक्लृप्त-कर्मशक्तः खड्गदीर्घः—खड्गेन दीर्घः करः = हस्तः त्वाम् अनुनयति = प्रार्थयति अतः (अनुनयपरिपालनं कृत्वा) मां शरीरं च युवतिवधवृणायाः—युवत्याः वधः तत्र वृणा तस्याः रक्ष = परिपालय अर्थात् येन विधिता युवतिवधः न भवेत् तया कुरु इति भावः ॥ १४ ॥

भावयति = मयमुत्पादयति इत्यर्थः ।

भंग होता हुआ अनुनय निश्चय ही क्रोध को उत्पन्न कर देता है । मेरे जैसे क्रोधित जन के लिये कुछ भी दुष्कर नहीं है । (वधकर्म में) समर्थ, लम्बी तलवार को धारण किए हुए यह हाथ (आप से) निवेदन करता है कि (अनुनय को स्वीकार करके) मुझे और मेरे शरीर को युवति वध की वृणा से बचाओ ॥ १४ ॥

गणिका—(स्वगत) इसका अनुनय भी मुझे मय उत्पन्न करता है ।

शकार—वसन्तसेने ! माननीय विद्वद्विद्वत् कहते हैं । बलवान् जन से जो अनुनय मिलता है वह दुर्लभ होने के कारण बहुत कीमत रखता है । देखो, वासु !

[वसन्तसेने ! सुष्ठु भावो भणति । बहुमान्यते खलु तावद् वलवज्जन-
दुर्लभोऽनुनयः । पश्य वासु !]

असिः खलु तीक्ष्णः शिखिग्रीवामेचकः क्षिपामि शीर्षं तव नारयेऽथवा ।

अलं त्वस्मादशकान् रोपयित्वा मृतः खलु यो भवति न नाम जीवति ॥१५॥]

गणिका—अय्य ! कुलउत्तजणस्स शीलपरितोपोपजीविणी गणिआ
खु अहं । [आर्य ! कुलपुत्रजनस्य शीलपरितोपोपजीविनी गणिका खल्वहम् ।]

विटः—अतः खलु प्रार्थ्यसे ।

वलवज्जनदुर्लभोऽनुनयः—वलवज्जनात् दुर्लभः यदा कदा लभ्यः अनुनयः
अपि लोकैः बहुमान्यते = शिरो धार्यते, परिपाल्यते इत्यर्थः । तस्मात् अस्माकम्
प्रार्थनां स्वीकुरु इति फलितार्थः । हेवासु ! = हे वाले ! 'वाला स्याद्वसुः' इत्यमरः ।
अत्र वासु शब्दः कोमलामन्त्रणे प्रयुक्तः । तस्यैव वासु शब्दस्य सम्बुद्धौ 'वासु'
इति रूपम् भवति । पश्य = विचारय इति भावः ।

असिरिति—शिखिग्रीवामेचकः—शिखिनः = मयूरस्य ग्रीवा तद्वत् मेचकः=
श्यामः तीक्ष्णः = निशितः असिः = कृपाणः मे = मम (हस्ते अस्ति इति
शेषः, अनेन) तव शीर्षम् = मस्तकं क्षिपामि भूमौ पातयामीति भावः, अथवा
त्वाम् नारये = प्राणविनाशं करोमि । अस्मादशकान् = मद्विधान् जनान् रोपयित्वा
अलम् = व्यर्थं न किमपि फलं सेत्स्यतीति भावः । कुत = इत्याह—मृतरिति । यो
जनो मृतः भवति स जनो खलु = निश्चयेन न जीवति नाम = न प्राणान्
धारयति । अतः अस्मद्वस्तगतत्वेन तव मरणस्य अनिवार्यतया पलायनं निरर्थक-
मिति भावः ॥ १५ ॥

शीलपरितोपोपजीविनी—शीलेन परितोपः इति शीलपरितोपः तेन जीवतीति
शीलपरितोपजीविनी गणिका = वेश्या ।

मयूर के कंठ के समान श्याम मेरा तीक्ष्ण (तेज) तलवार है । (इसलिये)
तुम्हारे सिर को काट डालूँगा अथवा तुम्हें मार दूँगा । मेरे जैसे जन को क्रोधित
करना उचित नहीं है । और जो मर जाता है वह जीवित भी नहीं होता ॥ १५ ॥

गणिका—आर्य, मैं कुलपुत्रजन के शीलरूपी परितोप से जीवित रहनेवाली
वेश्या हूँ ।

विट—इसीलिए तो मैं तुम्हारी प्रार्थना करता हूँ ।

गणिका—अय्य ! इमादो जणादो किं इच्छीअदि सरौरं वा आदु अलङ्कारो वा । [आर्य ! अस्माज्जनात् किमिष्यते शरीरं वायवालङ्कारो वा ।]

विटः—न पुष्पमोक्षणमर्हति लता । कृतमलङ्कारेण ।

गणिका—अहं खु दाणिं अत्ताणं ण सन्दावेअं । [अहं खल्विदानो-
मात्मानं न सन्तापयेयम् ।]

शकारः—वशञ्चशेणि ! अहं भट्टिपुत्ते कामइदंवे । [वसन्तसेने अहं
भर्तृपुत्रः कामयितव्यः ।]

गणिका—सन्तो सि । [शान्तोऽसि ।]

शकारः—शुणाहि भावे ! शुणाहि । एसा वशञ्चशेणिआ मं शन्तो
शि त्ति मणादि । [शृणु भाव ! शृणु । एषा वसन्तसेना मां श्रान्तोऽसीति
भणति ।]

पुष्पमोक्षणम्—पुष्पाणां = कुसुमानां मोक्षणम् = त्रोटनं नार्हति, लता =
वल्ली अतः कृतम् = अलम्, व्यर्थम् इत्यर्थः, अयमत्राशयः—यथा कुसुम-
समृद्धौ लता पुष्पापहरणेन अशोभना सम्पद्यते तथैव तव शरीरात् अलङ्कार
विमोचनेन रमणीयताहानिर्भविष्यति । अनेन विशेषणेन वसन्तसेनायाः सयर-
वर्धितलावण्यमङ्गविलासपाटवञ्च सूचितं भवति ।

गणिका—आर्य, मुझ जैसे जन से क्या शरीर चाहते हैं अथवा अलङ्कार ।

विट—लता, पुष्प एवं पत्तों का मोक्षण (मुक्ति) नहीं चाहती (अर्थात् जैसे
लता, पुष्प एवं पत्तों से अलग होना नहीं पसन्द करती वैसे ही तुम भी लता की
भांति अलङ्कार से पृथक् नहीं हो सकती) । अतएव अलङ्कार की आवश्यकता
नहीं है ।

गणिका—मैं अपने आपको (आपकी बातों का उल्लङ्घन करके) दुःखी करना
नहीं चाहती ।

शकार—वसन्तसेने ! मैं स्वामी का पुत्र, कामासक्त हूँ । अतः तुम मेरी
कामना करो ।

गणिका—शान्त हो ओ ।

शकार—सुनो जी, सुनो । यह वसन्त सेना मुझे 'थक गये हो' ऐसा कहती है ।

विटः—(आत्मगतम्) आकुष्टमात्मानं न जानाति मूर्खः । ध्वंस इत्युक्ते श्रान्त इत्यवगच्छति । अपि च,

अभिनयति वचांसि सर्वगात्रैः

किमपि किमप्यनवेक्षितार्थमाह ।

अनुचितगतिरप्रगल्भवाक्यः

पुरुषमयस्य पशोर्नवावतारः ॥ १६ ॥

(प्रकाशम्) वसन्तसेने ! किमिदं मत्सन्निधौ वेशवासविरुद्धमभिहितम् । पश्य,

आकुष्टम् = निन्दितम् इत्यर्थः ।

अभिनयतीति—(एषः) सर्वगात्रैः वचांसि अभिनयति = शरीरावयव-भङ्गिभिः मनोभावं प्रकटयतीति भावः, किमपि किमपि अनवेक्षितार्थम्—न' अनवेक्षितः इति अनवेक्षितः = अनालोचितः अर्थः = प्रयोजनं यस्मिन् तत्तथा, आह = कथयति । पुरुषमयस्य = पुरुषरूपस्य पशोः = जीवस्य (एषः) अनुचित गतिः—अनुचिता गतिः अस्य तथा अर्थात् निन्दितव्यवहार इत्यर्थः, अप्रगल्भवाक्यः—अप्रगल्भं = प्रतिभाशून्यम् वाक्यं यस्य स, नवावतारः = नवीनोत्पत्तिः इत्यर्थः ॥ १६ ॥

वेशवासविरुद्धम्—वेशे = गणिकामवने वासः = स्थितिस्तस्य वेश्या-भावस्येतिभावः, विरुद्धम् = अनुचितम्, विपरीतम् 'शान्त' इत्युक्तवचनं

विट—(स्वगत) यह मूर्ख (शकार) अपने को निन्दित नहीं समझता । (वसन्त सेना के द्वारा) 'ध्वंस' (= विनाश एवं घृणा सूचक) कहे जाने पर भी 'श्रान्त' (= थका हुआ) ऐसा समझ रहा है ।

और भी—

यह सम्पूर्ण अङ्गों (की भाव भङ्गिमा) के द्वारा मनोगत भाव को प्रकट कर रहा है, तथा कुछ-कुछ अस्पष्ट अभिप्राय को कह रहा है । यह पुरुष रूपी पशु (जीव) का एक नया अवतार है, जिसका व्यवहार निन्दित एवं वाक्य प्रतिभा-शून्य है ॥ १६ ॥

(प्रकाश रूप से) वसन्त सेने ! तुमने क्यों मेरे सामने वेश्याओं के विरुद्ध वाक्य कहा ? देखो—

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो

विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।

वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं

सममुपचर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियं च ॥ १७ ॥

गणिका—एमो ने अभिनिवेशो अभिजणेण तुलीअदि । [एष नेऽभिनिवेशोऽभिजनेन तोल्यते ।]

क्रिम् = कथं अभिहितम् = कथितम् त्वयेति शेषः । अयमत्राशयः—यदि त्वं पति-
परायणा आर्यमहिलाऽसि तर्हि गणिकामवने कथं निवससि । शस्त्रारकृतप्रस्तावं
'शान्त' इत्यनेन वसन्तसेनया निन्दितमाकर्ण्य तदुक्तेरनौचित्यं निम्नलोक्येन
प्रस्ताति—

तरुणजनेति—वेशवासः—वेशे = वेश्यालये वासः = स्थितिः 'वेशो वेश्या-
जनाश्रयः' इत्यमरः, तरुणजनसहायः—तरुणजनः = युवजनः सहायः = आश्रयो
यस्य तादृशः (त्वया) चिन्त्यताम् = स्मर्यताम् । त्वं मार्गजाता = पथि समुत्पन्ना
नरुलजनसंसर्गयोग्येति भावः, लता इव = वल्लीव गणिका = वेश्या । अर्थात्
सानान्वजनोपभोग्या इति = एवंरूपा विगणय = जानीहि आत्मानमिति शेषः । हि=
यतः पण्यभूतम् = विक्रीयवस्तुस्वरूपमत एव धनहार्यम्—धनेन हार्यम् अर्थात्
अर्घविनिमये कथ्यं शरीरं वहसि = धारयसि । (अत एव) हे भद्रे ! सुप्रियम् =
स्वामीष्टम् अप्रियम् च = अनभिमतञ्च (सर्वम्-जनमिति भावः) समम् सनानमावेन
उपचर = भजस्व इत्यर्थः । 'निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि । वित्तनात्रं
नमालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः ॥' इति वेश्यालङ्कणात् अत्र वयनप्रिया अपि
त्वया सेव्या इति आशयः ॥ १७ ॥

अभिनिवेशः = चारुदत्तं—प्रति प्रेमसङ्कल्प इति भावः, अभिजनेन =

वेश्यालय, तरुणजन के सहायक हैं ऐसा तुम्हें सोचना चाहिये । तुम एक
वेश्या हो और मार्ग में पड़ी हुई लता की भांति सर्वसाधारण के उपभोग की
वस्तु हो । तुम पण्यभूत एवं धन के द्वारा एकमात्र खरीदने योग्य शरीर को
धारण करती हो । अतएव हे भद्रे ! प्रिय (रसिक) और अप्रिय (जरसिक)
दोनों को समान भाव से स्वीकार करो ॥ १७ ॥

गणिका—मेरा यह सङ्कल्प (अर्थात् चारुदत्त के प्रति प्रेम संकल्प) मात्र-
पितृ कुल के अनुरूप है ।

शकारः—भावे ! एशा अन्धआलपूलिदगम्भीला लच्छा दीशइ । मा खु णाए एत्थ भंशइदव्वा । आ कामदेवाणुआणप्पहुदि णअण-
मत्तशत्थुलं दरिद्रशत्थवाहपुत्तं चालुदत्तवहुअं कामेदि एशा । इदं तश्श
गेहश पक्खदुवालं । [भाव ! एपान्धकारपूरितगम्भीरा रथ्या दृश्यते ।
मा खलु ज्ञाता अत्र भ्रंशयितव्या । आ कामदेवानुयानात् प्रभृति नयनमात्रसंस्थुलं
दरिद्रसार्थवाहपुत्रं चारुदत्तवहुकं कामयत एषा । इदं तस्य गृहस्य पक्षद्वारम् ।]

गणिका—(सहर्षमात्मगतम्) एदं तस्स गेहं । दिट्ठिआ दाणिं अमि-
त्तजणणिरोहेण पिअजणसमीवं उवणीदम्हि । भोदु, एवं दाव करिस्सं ।
(अपसरति ।) [एतत् तस्य गेहम् । दिष्ट्येदानीममित्रजननिरोधेन प्रियजन-
समीपमुपनीतास्मि । भवतु, एवं तावत् करिष्यामि ।]

शकारः—(विलोक्य) भावे ! णट्ठा णाए णट्ठा । [भाव ! नष्टा
ज्ञाता नष्टा ।]

स्वकीयकुलपरम्परया इत्याशयः ।

अन्धकारपूरित गम्भीरा—अन्धकारेण पूरिता = परिपूर्णा इति, अन्धकार-
पूरिताचासौ गम्भीरा च इति तथोक्ता । कामदेवानुयानात्—कामदेवस्य
अनुयानम् = उत्सवे अनुगमनमिति भावः, तस्मात् प्रभृति = आरभ्य इत्यर्थः,
नयनमात्रसंस्थुलम्—नयनमात्रम् संस्थुलः = रम्यः तम् (चारुदत्तवहुकं इति शेषः) ।

दिष्टया = सौभाग्येन, अमित्रजननिरोधेन = शत्रुजन प्रेरणया प्रियजनसमीपम् =
आर्यचारुदत्तसमीपम् इत्यर्थः ।

शकार—भाव ! यह गली अन्धकार से परिपूर्ण एवं गम्भीर दिखाई पड़ रही
है । ऐसे स्थान पर यह कहीं गायब न हो जाय । यह कामदेव के उत्सव में गई
हुई थी और उसी दिन से केवल (सौंदर्य के कारण) आँखों को सुख देनेवाले,
वणिकपुत्र चारुदत्त के प्रति आकृष्ट हो गई । यह उसके (चारुदत्त के)
घर का पक्षद्वार है ।

गणिका—(अपने मन में हर्षित होती है) यह उसी का (चारुदत्त का)
घर है । सौभाग्यवश दुर्जनों के निरोध से प्रियजन के समीप लाई गई हूँ । (वसन्त
सेना का अपसरण)

शकार—(देखकर) भाव ! ज्ञाता, जो अभी दिखाई पड़ रही थी (दृष्टि से)
ओझल हो गई ।

विटः—कथं नष्टा । अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः—भावे ! ण दिशदि । [भाव ! न दृश्यते ।]

विटः—हन्त वस्त्रिताः स्मः । वसन्तसेने ! उपलब्धेदानीमसि ।

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं

सौदामनीव जलदोदरसन्निरुद्धा ।

त्वां सूचयिष्यति हि वायुवशोपनीतो

गन्धश्च शब्दमुखराणि च भूषणानि ॥ १८ ॥

(गणिका मालामपनीय भूषणानि चोत्सारयति ।)

विटः—अहो बलवांश्चायमन्धकारः । सम्प्रति हि,

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नभः ।

गाढान्धकारतिरोहितां वसन्तसेनामुद्दिश्य अदर्शनेऽपि तस्या मालागन्धा-
वन्तुमेयतां प्रस्तौति—काममिति । त्वम् जलदोदरसन्निरुद्धा—जलदस्य = मेघस्य
उदरम् = अग्रमन्तरम् तत्र सन्निरुद्धा = तिरोहिता सौदामनीव = विद्युदिव प्रदोष-
तिमिरेण—प्रदोषस्य = सन्ध्याकालस्य तिमिरेण = अन्धकारेण हेतुना कामं =
निश्चितम्, पर्याप्तं यथा स्यात्तथा न दृश्यसे (अस्माभिरिति शेषः) । (परन्तु)
वायुवशोपनीतः—वायोः वशेन उपनीतः गन्धः = तव मालामुरभिः शब्दमुख-
राणि शब्देन मुखराणि = वाचालानि भूषणानि च त्वाम् सूचयिष्यति हि ॥ १८ ॥

उत्सारयति = अङ्गान् अवतारयति इत्यर्थः । बलवान् = गाढ इत्यर्थः ।

गाढान्धकारविनष्टदृष्टिर्विटः किमपि द्रष्टुमसमर्थः स्वक्रीयां दशां वर्णयन् आह—
लिम्पतीति—तमः अन्धकारः अङ्गानि = शरीराणि लिम्पतीव = म्रशतीव नभः=

विट—कैसे धोर कहाँ चली गई; यहीं खोनी, यहीं खोजो ।

शकार—भाव, नहीं दिखाई पड़ रही है ।

विट—हाय, हम छूले गये । वसन्तसेने ! तुम इस समय मिल जाओगी ।

यद्यपि तुम मेघ के भीतर छिपी हुई सौदामिनी (विद्युत) की भांति सन्ध्या-
कालीन अन्धकार के कारण नहीं दिखाई पड़ती हो, तथापि हवा के संसर्ग से लाया
हुआ (तुम्हारी माला का) गन्ध एवं अलङ्कार के शब्द तुम्हें प्रकाशित कर देंगे ॥ १८ ॥

(वसन्तसेना (उपलब्धि के साधन) माला को दूर फेंककर अलङ्कार को भी
(शरीर) से उतारती है ।)

विट—अहो ! यह गाढ अन्धकार है । इस समय अन्धकार मानों अङ्गों का

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ १९ ॥

अपि च,

सुलभशरणमाश्रयो भयानां वनगहनं तिमिरं च तुल्यमेव ।

उभयमपि हि रक्षतेऽन्धकारो जनयति यश्च भयानि यश्च भीतः ॥ २० ॥

तथाहि—

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशसञ्छन्ना ।

उन्मीलितापि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ २१ ॥

आकाशः अजनम् = कज्जलं वर्षतीव = पातयतीव असत्पुरुषसेवा इव मम दृष्टिः निष्फलतां गता अर्थात् येन प्रकारेण हीनजनसेवा फलवती न भवेत्, तथैव मम दृष्टिः किञ्चिदपि द्रष्टुं न समर्था, अत एव निष्फला जाता इत्याशयः ॥ १९ ॥

दृष्टिव्याघातकस्य अन्धकारस्योपयोगित्वमपि प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—अपि चेति । सुलभेत्यादि—सुलभशरणम्—सुलभं शरणं यत्र इत्यर्थः । तिमिरं = तमः वनगहनम् च = सघनवनञ्च तुल्यमेव भयानां = भयार्तानाम् आश्रयः । यश्च भयं जनयति यथा तस्करादयस्तथा यश्च भीतः इति उभयमपि अन्धकारः रक्षति = प्राणरक्षां करोति ॥ २० ॥

आलोकेत्यादि—आलोकविशाला—आलोकै=दर्शनविषये विशाला=पटुः, अर्थात् तीव्रदर्शनशक्तियुक्तेति भावः । मे = मम दृष्टिः सहसा तिमिरप्रवेश-सञ्छन्ना—तिमिरस्य=अन्धकास्य प्रवेशेन=आविर्भावेन, आगमनेन वा सञ्छन्ना=सन्निरुद्धा सती अर्थात् दर्शनशक्तिरहिता वा अतएव उन्मीलिताऽपि = वसन्त-

विलेपन कर रहा हो, आकाश मानों काले अजन की वर्षा कर रहा हो, अत एव असत् पुरुष की सेवा की भांति मेरी दृष्टि निष्फल हो गई है ॥ १९ ॥

और भी—

गहन-जंगल तथा घन अन्धकार दोनों समानरूप से भयभीत जन के लिये और जो भय उत्पन्न करता है उसके सुलभ शरण एवं आश्रय हैं ॥ २० ॥

और भी—

(वस्तु के) दर्शन के विषय में (देखने में) पटु मेरी दृष्टि सहसा अन्धकार के आविर्भाव से आच्छन्न हो जाती है । यद्यपि मेरी दृष्टि खुली हुई है तथापि अन्धकार के द्वारा मानों मूढ़ सी गई है ॥ २१ ॥

गणिका—अम्महे भित्तिपरिणामसूइदं पक्खदुबालं । असम्मोअम-
लिणदाए इह अहिच्चं अन्धआरो । ता इह एव्व चिट्ठिस्सं । (स्थिता ।)
[अहो भित्तिपरिणामसूचितं पक्षद्वारम् । असम्मोगमलिनतयेहाधिकमन्धकारः ।
तद् इहैव स्थास्यामि ।]

नायकः—मैत्रेय ! गच्छ, चतुष्पथे बलिमुपहर मातृभ्यः ।

विदूषकः—ण मे सद्धा, अण्णो गच्छदु । [न मे श्रद्धा, अन्यो गच्छतु ।]

नायकः—किमर्थम् ।

विदूषकः—मम बुद्धी आदंसमण्डलगया विअ छाया वामेसु
दक्खिणा दक्खिणेषु वामा होइ । [मम बुद्धिरादर्शमण्डलगतैव छाया
वामेषु दक्षिणा दक्षिणेषु वामा भवति ।]

सेनां द्रष्टुं (दृष्टिः) व्यापारिताऽपि अन्धकारेण (हेतुना) निमीलिता = पुनः
मुद्रिता इव (भवति) ॥ २१ ॥

भित्तिपरिणामसूचितम्—भित्ते परिणामः = परिवर्तनम् तेन सूचितम् =
बोधितं, चिह्नितम् वा पक्षद्वारम् = पार्श्वद्वारम् (मुख्य द्वार के बगल की
द्वार), असम्मोगमलिनतया—असम्मोगेन = भित्त्यादेः असंस्कारेण मलिनतया
इति भावः ।

आदर्शमण्डलगता—आदर्शस्य = दर्पणस्य मण्डलम् तम् गता छाया इव
इत्यर्थः ।

गणिका—हाय ! (चारुदत्त के घर का) पक्षद्वार देख रही हूँ—भित्ति (दिवाल)
में भी विशेष परिवर्तन आ गया है, एवं इसका दिवाल असंस्कार (सफेदी
आदि के अभाव) के कारण मलिन हो गया है, जिससे यहाँ अन्धकार का विशेष
साम्राज्य परिलक्षित हो रहा है । अतएव मैं यहीं ठहरूँगी । (ठहर गई ।)

नायक—मैत्रेय, जाओ, चतुष्पथ (चौराहे) पर सातेश्वरी आदि शक्तियों को
बलि चढ़ा आओ ।

विदूषक—इन सब में मेरी श्रद्धा नहीं है । अतः किसी दूसरे को जाने दीजिये ।

नायक—क्यों ?

विदूषक—मेरी बुद्धि दर्पण में पड़ी हुई छाया की भांति अनुकूल विषय में
प्रतिकूल एवं प्रतिकूल विषय में अनुकूल हो रही है ।

नायकः—सूर्य ! यथाविभवेनार्च्यताम् । भक्त्या तुष्यन्ति दैवतानि ।
तद् गम्यताम् ।

विदूषकः—एआई अहं कहं गमिस्सं । [एकाक्यहं कयं गमिष्यामि ।]

नायकः—रदनिके ! अनुगच्छात्रभवन्तम् ।

रदनिका—जं भट्टा आणवेदि । [यद् भर्ताज्ञापयति ।]

विदूषकः—भोदि ! दीपं अहं णइस्सं । [भवति ! दीपमहं नेष्यामि ।]

नायकः—यथा भवान् मन्यते तथास्तु ।

विदूषकः—(दीपं गृहीत्वा) भो रदणिण ! अवावुद् पक्खदुवालं ।
[भो रदनिके ! अपावृणु पक्षद्वारम् ।]

रदनिका—तह । (नाट्येन द्वारमपावृणोति) [तथा ।]

(गणिका वस्त्रान्तेन दीपं निर्वापयति ।)

विदूषकः—अविहा ! अविहा ! ! [अविहा ! अविहा ! !]

नायकः—वयस्य ! किमेतत् ।

नायक इति—यथाविभवम् = विभवमनतिक्रम्य यथा स्यात्तथेति भावः ।
'अविहा' इति खेदे अव्ययम् ।

नायक—सूर्य ! अपनी आर्थिक स्थिति के अनुरूप पूजा करो । भक्ति से ही
देवता सन्तुष्ट होते हैं । अतः जाओ ।

विदूषक—मैं भकेला कैसे जाऊँगा ?

नायक—रदनिके ! इनके साथ जाओ ।

रदनिका—जो महाराज की आज्ञा ।

विदूषक—माननीये, मैं दीप लूँगा ।

नायक—जो आपकी इच्छा हो वही कीजिए ।

विदूषक—(दीप हाथ में लेकर) अयि रदनिके ! पार्श्वद्वार खोलो ।

रदनिका—अच्छी बात है । (अभिनय द्वारा पार्श्वद्वार (दरवाजा) को
खोलती है ।)

(इसी बीच में द्वार के खुलते ही वहीं बैठी हुई गणिका वसन्तसेना वस्त्रा-
ञ्जल के द्वारा दीप को बुझा देती है ।)

विदूषक—हाय ! हाय !

नायक—मित्र ! क्या हुआ ?

विदूषकः—अवावुदपक्खदुवारपिण्डीकिदप्पविट्ठेण राअमग्गसङ्कि-
ण्णेण वादेण सहसा णिग्गच्छन्तस्स मम हत्थे णिव्वावुदो दीपो ।
[अपावृतपक्षद्वारपिण्डीकृतप्रविष्टेन राजमार्गसङ्कीर्णेन वातेन सहसा निर्गच्छतो
मम हस्ते निर्वापितो दीपः ।]

नायकः—मूर्ख ! धिक् त्वाम् ।

विदूषकः—अप्पं खु मे अवरद्धं । रदणिए ! गच्छ, चउप्पहे मं पडि-
वालेहि । जाव अहं वि अच्चन्तरचउस्सालादो दीवं गहिअ आअ-
च्छामि । (निष्क्रान्तः ।) [अल्पं खलु मेऽपराद्धम् । रदनिके ! गच्छ, चतुष्पथे
मां प्रतिपालय । यावदहमप्यभ्यन्तरचतुश्शालाद् दीपं गृहीत्वाऽऽगच्छामि ।]

चेटी—अय्य ! तह । (परिक्रामति ।) [आर्य ! तथा ।]

गणिका—दिट्ठिआ मम पवेसणिमित्तं अवावुदं पक्खदुवालं । अलं
चारित्तभएण । जाव पविसामि । (अभ्यन्तरं प्रविश्य तिष्ठति ।) [दिष्टया
मम प्रवेशनिमित्तमपावृतं पक्षद्वारम् । अलं चारित्रभयेन । यावत् प्रविशामि ।]

अभ्यन्तरचतुःशालात्—चतसृणां शालानाम् समाहारः इति चतुःशालम्,
अभ्यन्तरस्य, अभ्यन्तरस्थं वा चतुःशालम् तस्मात् तथा ।

प्रवेशनिमित्तम् = प्रवेशस्य निमित्तम् अथवा प्रवेशः निमित्तं कारणम् यस्मिन्
तत्तथा, अपावृतम् = दह्वादितम् ।

विदूषक—ज्योंही मैं शीघ्रता से दीपक लिए हुए बाहर हो रहा था, उसी समय
सङ्कीर्ण राजमार्ग से अचानक आया हुआ वायु खुले हुए पार्श्व द्वार में एकत्रित हो
गया और उसने दीप को बुझा दिया ।

नायक—मूर्ख ! तुम्हें धिक्कार है ।

विदूषक—सचमुच मैं, मेरा बहुत थोड़ा अपराध है । रदनिके ! चलो, चौराहे
पर मेरी प्रतीक्षा करना । तब तक मैं भी दीप लेकर आता हूँ । (निकल जाता है ।)

चेटी (रदनिका)—आर्य, ऐसा ही हो । (धूमती है ।)

गणिका—सौभाग्य से मेरे प्रवेश के निमित्त चारुदत्त के घर का पार्श्वद्वार
खोल दिया गया । चरित्र का भय करना अनुपयुक्त है । (अर्थात् ऐसी परिस्थिति
में चरित्र का भय करने से कार्य नहीं चलेगा ।) तब तक प्रवेश करती हूँ ।
(भीतर प्रवेश कर बैठ जाती है ।)

विटः—(विलोक्यात्मगतम्) भवन्नान्निर्गत्य काचिदियमांगच्छति ।
भवतु, अनया वराकं वञ्चयामि । (प्रकाशम्) सुरभिस्तनानधूपानुविद्ध
इव गन्धः ।

शकारः—आम भावे ! शुणामि गन्धं शवणोहि । अन्धआलपूति-
देहिं नाशापुडेहिं शुट्ठु ण पेक्खामि । [आमं भाव ! शृणोमि गन्धं
श्रवणाभ्याम् । अन्धकारपूरिताभ्यां नासापुटाभ्यां शुष्ठु न पश्यामि ।]

विटः—तिष्ठ तिष्ठ । क यास्यसि । (चेटीं गृहाति ।)

(चेटी संभयं भूमौ पतिता ।)

शकारः—गण्ह भावे ! गण्ह । [गृहाण भाव ! गृहाण ।]

विटः—

एषा हि वयसो दर्पात् कुलपुत्रावमानिनी ।

वराकम् = हतभाग्यम् । (शकारम् इति शेषः) । सुरभिस्तनानधूपानुविद्धः—
स्तनस्य धूपः = गात्रानुलेपनद्रव्यविशेषः, इति स्नानधूपः, सुरभिः स्नानधूपः
तेन अनुविद्ध इव गन्ध इति भावः ।

अन्धकारपूरिताभ्याम्—अन्धकारेण पूरिते ताभ्याम् (नासापुटाभ्याम्
इति भावः) ।

एषा इति—वयसः = यौवनस्य, दर्पात् = अभिमानात् (हेतोः) कुलपुत्राव-
मानिनी—कुलपुत्राणाम् = अस्मद्विधानां कुलपुत्राणाम् अवमानिनी = अवमानकारि-

विट—(देखकर अपने आप) भवन से निकलकर यह कोई आ रही है ।
अच्छा, मैं इसी के द्वारा (शकार को) छलंगा । (प्रकाश रूप से) सुगन्धित
स्तन द्रव्य से व्याप्त यह गन्ध है ।

शकार—हाँ, (विलकुल ठीक) भाव ! मैं कानों के द्वारा गन्ध सुनता हूँ एवं
अन्धकार से परिपूर्ण नासिका के द्वारा कुछ भी नहीं देख रहा हूँ ।

विट—ठहरो, ठहरो । कहाँ जाओगी ? (चेटी को पकड़ता है ।)

(चेटी भय के कारण भूमि पर गिर पड़ती है ।)

शकार—भाव, पकड़ो, पकड़ो ।

विट—मैंने पुष्प के विन्यास से मूषण योग्य केशों के द्वारा (इसे) बलात्

केशेषु कुसुमन्यासैः सेवितव्येषु धर्षिता ॥ २२ ॥

शकारः—भावे ! किं गहीदा । [भाव ! किं गृहीता ।]

विटः—अथ किम् । एषा गन्धानुसारेण गृहीता ।

शकारः—दाशीए पुत्तीए शीशं दाव छिन्दिअ पच्चा मालइशं ।
[दास्याःपुत्र्याः शीर्षं तावच्छित्त्वा पश्चान्मारयिष्यामि ।]

विटः—गृह्यतां तावत् ।

शकारः—(चेटीं गृहीत्वा)

पशा हि वाशू शिलशि गहीदा केशेषु बालेषु शिलोलुहेषु ।

कूजाहि कन्दाहि लवाहि वात्तं महेशशलं शङ्कलमिशशलं वा ॥ २३ ॥

[एषा हि वासूः शिरसि गृहीता केशेषु बालेषु शिरोरुहेषु ।

णीति भावः अथवा कुलपुत्रम् अवमन्यते या सा इति यावत् । एषा = वसन्त-
सेनेति भावः, कुसुमन्यासैः—कुसुमानां = पुष्पाणां न्यासैः = विन्यासैः स्थापनैर्वा,
सेवितव्येषु = भूषणोपेतेषु केशेषु धर्षिता = बलाद् गृहीता ॥ २२ ॥

शीर्षम् = 'शीर्षस्थकेशम्' इति लक्षणया अर्थो बोद्धव्य इति श्रीकुमुदरञ्जनः ।

पषा हीति—एषा वासूः = बाला शिरसि केशेषु = कचेषु, बालेषु, शिरो-
रुहेषु इत्यधिकं केशापरपर्यायत्वात् तथाहि—'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः
शिरोरुहः' इत्यमरः । एवमेवाग्रेऽपि शिवादिपदानामधिकपदत्वं ज्ञेयम् । गृहीता
(असि) साम्प्रतम् शङ्करम् ईश्वरं = विष्णुं महेश्वरं वा आर्तम् = कातरभावेन

पकड़ लिया है, (क्योंकि) यह तरुणावस्था के अभिमान से हमारे जैसे कुलपुत्रों
को अपमानित कर रही है ॥ २२ ॥

शकार—भाव, क्या वह पकड़ ली गई ?

विट—और क्या ? यह केशों में लगाए हुए गन्धयुक्त प्रसाधन द्रव्यों के प्रभाव
से पकड़ी गई है ।

शकार—सर्वप्रथम इस दासीपुत्री (दोगली) का शिर काटूंगा तदनन्तर
मारुंगा ।

विट—तब तक पकड़ी ।

शकार—मैंने इस बाला को सिर से, केशों से तथा सिर के बालों द्वारा

कूज क्रन्द लप वार्त महेश्वरं शङ्करमीश्वरं वा ॥ २३ ॥]

(चेटी बर्लादाकर्पति ।)

चेटी—किं अय्यमिस्सेहि ववसिदं । [किमार्यमिश्रैर्व्यवसितम् ।]

शकारः—भावे ! जाणामि शलयोगेण ण होइ वशच्चशेणिआ ।

[भाव ! जानामि स्वरयोगेन न भवति वसन्तसेना ।]

विटः—न मोक्तव्या ! वसन्तसेनैवैषा ।

एषा रङ्गप्रवेशेन कलानां चैव शिक्षया ।

स्वरान्तरेण दक्षा हि व्याहर्तुं तन्न मुच्यताम् ॥ २४ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः—(दीपं गृहीत्वा) राअमगसङ्किण्णेण सीअसुडसारेण वादेण

लप = उक्तदेवमुद्दिश्य विलापं कुरु, क्रन्द, कूज वा तथापि त्वां गृह्णामि इति भावः ॥

आर्यमिश्रैः = पूज्यवर्यैः, व्यवसितम् = प्रारब्धम् ।

शकार इति—एषा = वसन्तसेना रङ्गप्रवेशेन = नाट्यागारप्रवेशेन बहुविध-
वाचिकाभिनयसम्पादनेन (हेतुना) इति यावत्, कलानां = विविधगानभङ्गीनां
शिक्षया = अभ्यासेन चैव स्वरान्तरेण = भिन्नस्वरेण व्याहर्तुम् = आक्रन्दितु-
मित्यर्थः । दक्षा = चतुरा तस्मात् (एषा) न मुच्यताम् त्वया इति शेषः ॥ २४ ॥

पकड़ा है । (चेटी को लक्ष्य करके) तुम विलाप करो, चित्ताओ या कातरभाव से
शङ्कर, ईश्वर या महेश्वर को बुलाओ; तथापि मैं तुम्हारे केशों को पकड़े रहूँगा ॥

(चेटी को वलपूर्वक खींचता है ।)

चेटी—आर्य लोगों के द्वारा यह क्या किया जा रहा है ?

शकार—भाव ! स्वर के योग से (वाणी से) मैं समझ रहा हूँ कि यह वसन्त
सेना नहीं है ।

विट—छोड़ना नहीं । यह वसन्तसेना ही है । क्योंकि, यह रंगशाला में
नाटकीय ढङ्ग से प्रवेश करने के कारण तथा नानाविध धोखा देने की कलाओं के
अभ्यास के कारण विभिन्न स्वरों के माध्यम से बोलने में प्रवीण है । अतः इसे
छोड़ना नहीं ॥ २४ ॥

(प्रवेश कर)

विदूषक—(दीपक लेकर) राजमार्ग की संकीर्णता के कारण, शीत एवं

पदे पदे विस्त्रोहिअमाणजणिअतरङ्गतेल्लपुण्णभाअणं दीवं क्हं वि
रक्खिअ गण्हिअ आअदो म्हि । [राजमार्गसङ्घर्षेण शीतसुकुमारेण वातेन
पदे पदे विज्ञोभ्यमाणजनिततरङ्गतैलपूर्णभाजनं दीपं क्यमपि रक्षित्वा गृहीत्वा-
गतोऽस्मि ।]

चेटी—(शकारं पादेन ताडयन्ती रुदित्वा) अय्य ! मेत्तेअ ! अयं
परिभवो आदु अवलेवो । [आर्य ! नैत्रेय ! अयं परिभवोऽयवावऽलेपः ।]

विदूषकः—मा दाव, मा दाव । (तखई विटं शकारं च दृष्ट्वा शङ्कित-
स्तिष्ठति ।) [मा तावद्, मा तावत् ।]

विटः—अये आर्यचारुदत्तस्य वयस्यो मैत्रेयः खल्वयम् । नेयमपि
वसन्तसेना । महात्राह्मण ! अन्यशङ्कया खल्विदमस्माभिरनुष्ठितं न
दर्पात् । पश्यतु भवान्,

शीतसुकुमारेण = शीतस्निग्धेन इति भावः । वातेन = वायुना विज्ञोभ्यमाण-
जनिततरङ्गतैलपूर्णभाजनम्—विज्ञोभ्यमाणम् = आलोकितम् अत एव जनिततरङ्ग-
तैलपूर्ण भाजनं = तैलाधारः यस्य एवंभूतं दीपं गृहीत्वा = आदाय इति भावः ।
अतएव एतादृशं दीपकं गृहीत्वा रक्षित्वा च आगमने मे विलम्बः सज्जात
इत्यभिप्रायः ।

अवलेपः = दर्पः ।

महात्राह्मण ! ब्राह्मणाधन ! 'असिजीवी नसीजीवी देवलो ग्रामयाचकः' ।

सुकुमार वायु के द्वारा पग-पग पर हिलने से तैल-पूर्ण पात्र में तरङ्ग-लहरियं
उठती थीं । ऐसे दीप को किसी तरह रक्षाकर तथा लेकर के यहाँ लाया हूँ ।

चेटी—(शकार को पैर से मारती हुई रोकर) आर्य मैत्रेय ! यह मेरा अपमान
है अथवा शकार जैसे लोगों का घमण्ड ।

विदूषकः—ऐसा मत करो, ऐसा मत करो । (खड्गयुक्त विट तथा शकार के
देखकर शङ्कित हो रुक जाता है ।)

विटः—अरे ! यह तो आर्य चारुदत्त के मित्र मैत्रेय हैं यह भी वसन्तसेना
नहीं है । हे महात्राह्मण, हम लोगों ने अन्य स्त्री (वसन्तसेना) की शङ्का से ऐसा
क्रिया है, दर्प से नहीं । आप देखें—

अकामा हियतेऽस्माभिः काचित् स्वाधीनयौवना ।

सा भ्रष्टा शङ्कया तस्याः प्राप्तेयं शीलवञ्चना ॥ २५ ॥

शकारः—अविहा दलिदृशत्थवाहपुत्तश्श चालुदत्तवडुअश्श चेडी खु इअं, ण होह वशञ्चशेणिआ । शाहु, वशञ्चशेणिए ! शाहु ! अन्धआलं कलिअ अन्तला वञ्चिदे भावे, अहके दाव वञ्चिदे कूडकावडशीलए । शौवहा दुक्खडे कडे । [अविहा दरिद्रसार्थवाहपुत्रस्य चारुदत्तवडुक्स्य चेटी खल्वियं, न भवति वसन्तसेना । साधु वसन्तसेने ! साधु । अन्धकारं कृत्वाऽन्तरा वञ्चितो भावः । अहं तावद् वञ्चितः कूटकपटशीलया । सर्वथा दुष्करं कृतम् ।]

धावकः पाचकश्चैतान् पङ्क्तिप्राप्ताभिवादयेत् इति स्मृत्युक्तदिशा गर्हितकर्मानुविधायित्वान्महाब्राह्मणत्वेन सम्बोधनं परोपजीवित्वादिति हरिदासभट्टाचार्याः । अपरं च 'शंखे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते' इत्युक्तेर्महच्छब्दप्रयोगाद् महाब्राह्मणपदस्य नीचार्थप्रत्यायकत्वम् इति सूचितं भवति । अन्यशङ्कया—अन्यस्य शङ्का = धारणा तथा ।

अकामेति—अकामा=अस्मासु कामरहिता निरभिलषिता इति भावः, स्वाधीन-यौवना स्वाधीनं यौवनं यस्याः सा, अर्थात् स्वेच्छानुचरितयौवनव्यवहारा न तु पत्यु-धीनेत्यभिप्रायः । काचित् = वसन्तसेना नाम्नी रमणी अस्माभिः हियते = नीयते खलु । गाढान्वकारे सा भ्रष्टा = अदृश्या पलायिता च जाता, तस्या एव शङ्कया = भ्रान्त्या अर्थात् इयं सा एव इति भ्रमयुद्धचेत्यर्थः । इयं रदनिकाग्रहणजनिता शीलवञ्चना = शीलस्य स्वभावस्य वञ्चना = स्खलनं, सदाचारनष्टसम्भावना प्राप्ता (अस्माभिरिति शेषः) ॥ २५ ॥

कूटकपटशीलया—कूटं च = माया च कपटं च ते शीलम् = स्वभावः यस्याः

हम लोग ऐसी स्त्री का पीछा कर रहे थे जो हम से प्यार नहीं करती थी और जिसे अपनी जवानी का अभिमान था । पर वह तो हमारे हाथ से निकल गई उसके धोखे में इस बेचारी की बेइज्जती हो गई ॥ २५ ॥

शकार—हाय ! यह दरिद्र वणिक्पुत्र चारुदत्त की चेटी है, वसन्तसेना नहीं । साधु, वसन्तसेने ! साधु ! तुमने (माया) से अन्धकार करके विट को छला है । कपटशीलवाली तुमने मुझे भी वञ्चित किया । अतः तुमने सर्वथा दुष्कर (अर्थात् प्रशंसनीय) कार्य किया है ।

विदूषकः—मा दाव । ण जुत्तमिदं । [मा तावत् । न युक्तमिदम् ।]

विटः—भो महाब्राह्मण ! अयमनुनयसर्वस्यमञ्जलिः ।

विदूषकः—भोट्टु, भोट्टु ! अणवरद्धो भवं । अणुणीदो अहं एव्व एत्थ अवरद्धो । [भवतु, भवतु । अनपराद्धो भवान् । अनुनीतोऽहमेवात्रापराद्धः ।]

शकारः—भावे ! दिढं खु भाआशि तं दरिदशत्थवाहपुत्तं चालुदत्त-
वडुअं । [भाव ! इदं खलु विभेषि तं दरिदसार्थवाहपुत्रं चारुदत्तवदुकम् ।]

विटः—सत्यं भीतोऽस्मि ।

शकारः—किश्श भावे ! किश्श । [कस्माद् भाव ! कस्मान् ।]

विटः—तस्य गुणेभ्यः ! पश्यतु भवान् ,

स मद्धिधानां प्रणयैः कृशीकृतो

न तस्य कश्चिद् विभवैरमण्डितः ।

सा एवम्भूतया त्वयेति शेषः ।

अनुनयस्य = आदरातिशयस्य सर्वस्वं=परमप्रधानम् अयम् अञ्जलिः प्रणाना-
ञ्जलिरिति भावः ।

स इति—सः = चारुदत्तः मद्धिधानाम् = मादृशानां याचकानां प्रणयैः =
प्रार्थनादिभिः कृशीकृतः = दरिद्रीकृतः, क्षीणक्रीपतां नीत इति भावः । तस्य =
आर्यचारुदत्तस्य विभवैः = धनैः कश्चिन् = सामान्योऽपि न अमण्डितः = असत्कृतः
अर्थात् धनवितरणेन सर्व एव सत्कृता इति भावः । तु = किन्तु साम्प्रतं स

विदूषकः—ऐसा मत कहो । यह असङ्गत है ।

विटः—भो महाब्राह्मण, यह मेरी अनुनयरूपी अञ्जलि है ।

विदूषकः—अच्छा, अच्छा, आप अपराधी नहीं हैं । आपसे अकारण अनुनय
कराने के कारण मैं ही अपराधी हूँ ।

शकारः—भाव ! दरिद्र वणिक्पुत्र से निश्चय ही आप डर रहे हैं ।

विटः—मैं सचमुच मैं (उससे) डरता हूँ ।

शकारः—क्यों महाशय, क्यों (आप उससे डर रहे हैं ?)

विटः—उसके गुणों से । आप देखें—

वह सुझ जैसे जनों की याचना के हेतु जीण काय हो गया है । उसके वैभव से
कोई भी व्यक्ति असत्कृत नहीं हुआ (अर्थात् उसके ऐश्वर्य से सब ही सत्कृत

निदाघसंशुष्क इव हृदो महान्

नृणां तु तृणामपनीय शुष्यति ॥ २६ ॥

महाबाह्वण ! अयमर्थः सार्थवाहपुत्रस्य न कथयितव्यः ।

(निष्क्रान्तो विटः ।)

शकारः—मालिश ! बड्डुअ ! मालिश ! भणेहि तं दलिदुदशत्थवाह-
पुत्तं चालुदत्तबड्डुअं मम वअणेण—लाअशाले शण्ठाणे शवट्टेण शीशेण
अणुवन्दिअ भणादि—णाडअइत्थिआ वशच्चशेणिआ णाम गणिआदारिआ
शुवण्णवण्णा दुवेहि अम्मेहि बलक्कारेण णीअमाणा महन्तेण शुवण्णा-
लङ्कारेण तव नेहं पविट्ठा । शा शुवे णिय्याअइदव्वा । मा दाव तव अ
मम अ दालुणो खोहो होदि ति । बड्डुअ ! मालिश ! इदं च भणाहि—मा
दाशीएपुत्त ! पारावदगलप्पविट्ठं विअ मूलकन्दं शीशकवालं मडम-
डाइशं । मा खु कवाडशम्पुडप्पविट्ठं विअ पक्ककवित्थं शीशं दे
चुण्णचुण्णं मडमडाइशं ति । [मारिप ! बड्डुअ ! मारिप ! भण तं दरिद्र-
सार्थवाहपुत्रं चारुदत्तबड्डुकं मम वचनेन—राजश्यालः संस्थानकः सपट्टेन शीर्षेणा-

चारुदत्तः निदाघे = ग्रीष्मर्तौ शुष्कः = संशुष्कः महान् हृद इव = जलाशयसदृशः
नृणां = याचकवर्गानाम्, (हृदपक्षे) पिपासूनां जनानां तृणानां = धनाभिलाषां,
जलपानाभिलाषाञ्च अपनीय = दूरीकृत्य शुष्यति = धनाभावमाप्नोति ॥ २६ ॥

एवं संतुष्ट हुए) । ग्रीष्मकाल में सबकी प्यास बुझाने में ही स्वयं सुखे हुए एक
महान सरोवर की भांति, वह सब (याचकों) की तृष्णा को शान्त करके निर्धन
हो गया है ॥ २६ ॥

महाबाह्वण, सार्थवाहपुत्र को यह कथा नहीं कहनी चाहिये । (विट का
निष्क्रमण ।)

शकार—मारिप ! बड्डुअ ! मारिप ! दरिद्र सार्थवाहपुत्र चारुदत्त को मेरी ओर
से कहना कि, राजश्याल संस्थानक पगड़ी बाँधे हुए सिर से प्रणाम करके कहता
है कि—सुवर्ग की तरह कान्तिवाली, नदी वेश्यापुत्री वसन्तसेना को हम दोनों
लाए थे, जो सहसा बहुमूल्य सुवर्णालङ्कार के साथ आपके घर में प्रवेश कर
गई । कल प्रातः उसे घर से निकाल दें । जिससे मेरे और आपके बीच दारुणतर
मनोमालिन्य न हो जाय । बड्डुअ ! मारिप ! और यह भी कहो कि, हे दासापुत्र,

नुवन्ध भणति—नाटकत्री वसन्तसेना नाम गणिकादारिका सुवर्णवर्णा द्वाभ्या-
मावाभ्यां बलात्कारेण नीयमाना महता सुवर्णालङ्कारेण तव नेहं प्रविष्टा । सा
स्वो निर्यातयितव्या । मा तावत् तव च मम च दारुणः क्षोभो भवतीति ।
वटुक ! सारिप ! इदं च भण-मा दास्याः पुत्र ! पारावतगलप्रविष्टमिव मूलकन्दं
शीर्षकपालं मडमडायिष्यामि । मा खलु कपाटसम्पुटप्रविष्टमिव पक्कपित्त्यं शीर्षं
ते चूर्णचूर्णं मडमडायिष्यामि इति ।]

विदूषकः—भो ! तह । (शकारं दीपेनोद्देजयति ।) [भोः ! तथा ।]

शकारः—(सर्वतो विलोक्य) कहिं भावे । गदे भावे । अविहा भावे ! ।
[क्व भावः । गतो भावः । अविहा भाव ! ।]

(निष्क्रान्तः शकारः ।)

विदूषकः—किदं देवकार्यं ति तत्तहोदो णिवेदइस्सामो । भोदि !
अवणीअहु दे हिअअमणू । अअं वुत्तन्तो अच्चन्तरं ण पेसिदव्वो ।
[कृतं देवकार्यमिति तत्रभवतो निवेदयिष्यावः । भवति । अपनीयतां ते हृदय-
मन्युः । अयं वृत्तान्तोऽभ्यन्तरं न प्रेषयितव्यः ।]

चेटी—अय्य ! रदणिआ खु अहं । [आर्य ! रदनिका खत्वहम् ।]

सुवर्णवर्णा—सुवर्णस्य वर्ण इव वर्णः कान्तिः आभा वा यस्याः सा ।

मैं कपोत के कण्ठ में पड़े हुए मूलकन्द की भांति तुम्हारे सिर तथा कपाल को
नहीं फोड़ूंगा, अथवा दरवाजा के मध्य में गिरे हुए पक्के कैय की तरह
तुम्हारे सिर को चूर-चूर करके नहीं खाऊंगा ।

विदूषक—भो ! ऐसा ही हो । (शकार को दीप दिखाकर व्याकुल करता है ।)

शकार—(चारों ओर देखकर) महाशय, आप कहाँ हैं, आप कहाँ चले गए,
हाय महाशय !

(शकार निकल जाता है ।)

विदूषक—देव कार्य समाप्त हुआ । यह (संवाद हमलोग) सम्माननीय चारु-
दत्त से निवेदन करेंगे । माननीये, हृदयगत दुःख को दूर कीजिए । मैं भी इस
वृत्तान्त को अन्तःपुर में नहीं कहूँगा ।

चेटी—आर्य, मैं रदनिका हूँ ।

विदूषकः—एहि गच्छामो ! [एहि गच्छावः ।]

(उभौ परिक्रामतः ।)

नायकः—भद्रे ! कृतं देवकार्यम् ।

गणिका—(आत्मगतम्) परिजणान्ति मं सदावेदि । भोदु, रक्खि-
दम्हि । [परिजन इति मां शब्दापयति । भवन्तु, रक्षितास्मि ।]

नायकः—मास्ताभिलापी प्रदोषः । तद् गृह्यतां प्रावारकम् ।

गणिका—(प्रावारकं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम्) अणुदासीणं जोव्वणं से
पडवासगन्धो सूएदि । [अनुदासीनं यौवनमस्य पटवासगन्धः सूचयति ।]

नायकः—रदनिके ! प्रवेश्यतामभ्यन्तरचतुःशालम् ।

गणिका—(आत्मगतम्) अभाङ्गी अहं अब्भन्तरप्पवेसस्स ।
[अभागिन्यहमभ्यन्तरप्रवेशस्य ।]

नायकः—किमिदानीं न प्रविशसि ।

गणिका—(आत्मगतम्) इदाणि अहं किं भणिस्सं । [इदानीमहं
किं भणिष्यामि ।]

नायकः—रदनिके ! किं विलम्बसे ।

प्रावारकम् = उत्तरीयवस्त्रम् 'दुपट्टा' इति लोकभाषायाम् ।

विदूषकः—आओ, चलें । (दोनों घूमते हैं ।)

नायकः—भद्रे ! क्या आपने देवकृत्य को पूरा कर लिया ?

गणिका—(स्वगत) मुझे परिचारिका समझकर बुला रहे हैं । जो कुछ हो,
मेरी रक्षा हुई है ।

नायकः—संध्या समय ठंडी हवा चल रही है । अतः दुपट्टा ले लो !

गणिका—(सहर्ष दुपट्टा ग्रहण करके) इस वस्त्र का सुगन्ध सूचित करता है
कि इसका यौवनकाल उदासीन नहीं है ।

नायकः—रदनिके, इसे (वस्त्र को) अन्तःपुर के चतुःशाला में रख दो ।

गणिका—(स्वगत) मैं अन्तःपुर के प्रवेश के सम्बन्ध में अनधिकारिणी हूँ ।

नायकः—क्यों अब भी अन्दर नहीं जा रही हो ?

गणिका—(स्वगत) मैं इस समय क्या कहूँगी ।

नायकः—रदनिके, क्यों विलम्ब कर रही हो ?

(रदनिकाविदूषकाद्युपसृत्य)

चेटी—भट्टिद्वारअ ! इअं म्हि । [भर्तृदारक ! इयमस्मि ।]

नायक—इयमिदानीं का ।

अविज्ञातप्रयुक्तेन धर्षिता मम वाससा ।

संवृता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव शोभते ॥ २७ ॥

गणिका—(आत्मगतम्) दीवालोअसूइदरुवो सो एअ दाणि एसो, जस्स किदे अहं णिस्सासमत्तलक्खिदं सरीरं उअ्वहामि । [दीपालोक-सूचितरूपः स एवेदानीमेव, यस्य कृतेऽहं निःश्वासमात्ररक्षितं शरीरमुद्वहामि ।]

विदूषक—भो चारुदत्त ! राअसालो सण्ठाणो सवट्ठेण सीसेण अणुवन्दिअ विण्णवेदि-णाडअइत्थिआ वसन्तसेणिआ णाम गणि-आदारिआ अम्हेहि वलक्कारेण णीअमाणा महन्तेण सुवण्णालङ्कारेण

अविज्ञात इति—अविज्ञातप्रयुक्तेन-न विज्ञातम् इति अविज्ञातम् अविज्ञातेन=अज्ञानेन प्रयुक्तम् = दत्तम् तेन, मम वाससा=वस्त्रेण धर्षिता=संयोजिता पीडिता वा इति भावः । शरदभ्रेण = शरत्कालीनमेवेन इत्यर्थः । संवृता = संछन्ना, आवृता वा चन्द्रलेखा इव शोभते = राजते ॥ २७ ॥

दीपालोकसूचितरूपः = दीपस्य आलोकः = प्रकाशः तेन सूचितं तादृशं रूपम् = आकृतिः यस्य सः, निःश्वासमात्ररक्षितम् = निःश्वासमात्रेण धृतम् इति भावः । उद्वहामि = धारयामि ।

(रदनिका और विदूषक समीप जाकर)

चेटी—भर्तृदारक, मैं यहाँ हूँ ।

नायक—इस समय यह (महिला) कौन है जिसे मैंने अपनी अज्ञानता के कारण वस्त्र दे दिया है । इसे ओढ़कर यह शरत्कालीन मेघ से आच्छन्न चन्द्रमा की रेखा की तरह शोभा पा रही है ॥ २७ ॥

गणिका—(स्वगत) दीप के प्रकाश से सूचित आकृति वाले यह चारुदत्त ही हैं, जिसके निमित्त केवल मैं खासों में जीवित हूँ ।

विदूषक—भो चारुदत्त ! राजश्याल, संस्थानक (शंकर) सबस्र सिर से वंदना करके आपसे निवेदन करते हैं कि नटी युवती वेश्यापुत्री वसन्तसेना को

तुम्हाणं गेहं पविट्ठा । सा सुवे णिय्याअइदव्वत्ति । [भोः चारुदत्त ! राजश्यालः संस्थानः सपट्टेन शीर्षेणानुवन्ध विज्ञापयति—नाटकस्त्री वसन्तसेना नाम गणिकादारिकास्माभिर्वलात्कारेण नीयमाना महता सुवर्णालङ्कारेण युष्माकं गेहं प्रविष्टा । सा श्वो निर्यातयितव्येति ।]

गणिका—(आत्मगतम्) हं बलात्कारेण णीअमाणत्ति णं भणादि । भोदु, अअं पत्तकालो । (प्रकाशम्) अय्य ! सरणागदम्हि । [हं बलात्कारेण नीयमानेति ननु भणति । भवतु, अयं प्राप्तकालः । आर्य ! शरणागतास्मि ।]

नायकः—न भेतव्यं, न भेतव्यम् । किं वसन्तसेनैपा ।

विदूषकः—अविहा वसन्तसेणा । (अपवार्य) भो चारुदत्त ! वसन्तसेणा खु इअं, जा भवदा कामदेवाणुआणप्पहुदि णअणमत्तसंथुदा सण्णिहिदमणोभवेण हिअएण उव्वहीअदि । ता पेक्खदु इअं । [अविहा वसन्तसेना । भोः चारुदत्त ! वसन्तसेना खल्वियं, या भवता कामदेवानुयानप्रभृति नयनमात्रसंस्तुता सन्निहितमनोभवेन हृदयेनोदुह्यते । तत् पश्यत्विमाम् ।]

नायकः—वयस्य ! पश्याम्येनां,

नयनमात्रसंस्तुता—नयनमात्रेण संस्तुता = परिचिता, न तु आलपनसम्भाषणादिनेति भावः, सन्निहितमनोभवेन—मनसि भवः उत्पत्तिर्यस्य स मनोभवः = कामः, सन्निहितः = सञ्जातः मनोभवः यस्य तेन, अर्थात् उपचितकामेनेत्यर्थः एवंभूतेन (हृदयेनेति भावः) उदुह्यते = उद्वाहस्वरूपेण धार्यते ।

हमलोग बलात्कार करके लाये थे । वह प्रचुर अलङ्कार के साथ आपके महल में प्रवेश कर गई है । उसे कल प्रातः अपने यहां से निकाल दीजिये ।

गणिका—(स्वगत) अरे ! वह कहता है कि वह बलात्कार से लाई गई है । अच्छा, यह समय तो आ ही गया । (प्रकाशरूप से) आर्य मैं शरणागत हूँ ।

नायक—डरो मत, डरो मत । क्या यह वसन्तसेना है ।

विदूषक—हाय, वसन्तसेना । (अलग करके) भो चारुदत्त ! यह वसन्तसेना ही है जिसका आपने कामदेव के उत्सवारम्भ के दिन नयनमात्र से ही परिचय किया था, तथापि आपको प्रीतिपूर्ण हृदय से स्वागत करती है । अतः इसे आप देखें ।

नायक—मित्र ! मैं इसे देखता हूँ—

यत्र मे पतितः कामः क्षीणे विभवसञ्चये ।

रोषः कुपुरुषस्येव स्वाङ्गेष्वेवावसीदति ॥ २८ ॥

गणिका—अदिण्णभूमिप्पवेसपधरिसणेण अवरद्धा अहं अरुयं सीसेण पसादेमि । [अदत्तभूमिप्रवेशप्रधर्पणेनापरादाहमार्थं शीर्षेण प्रसादयामि ।]

नायकः—यद्येवमहमपि तावद्विज्ञातप्रयुक्तेन प्रेण्यसमुदाचारेण सापराधो भवतीं प्रसादयामि ।

विदूषकः—भो ! विवहन्ता इव सअडिअं दुव्विणीदवलीवदा अण्णोण्णं सङ्किलेसन्ति । अहं दाणि कं पसादेमि । भोदु, दाणि रदणिअं

यत्रेति—विभवसञ्चये क्षीणे = विनष्टे सति यत्र = यस्यां (वसन्तसेनायाम्) पतितः = सञ्जातः मे = मम कामः = गाढानुरागः, सम्भोगवासना वा कुपुरुषस्य = अधमस्य, समर्थरहितस्य वा रोषः = क्रोध इव स्वाङ्गेषु एवं = स्वशरीरेषु एव अवसीदति = अन्तर्लीनो भवति नतु बहिर्भूय मनोरथपूरणादिना सफलैर्भवति अर्थात् करणीयशक्तेरभावाद् यथा मनुष्यस्य रोषः शत्रूणां क्वपि अपकारज करोति अपितु क्रोधकर्तुरेव हानिरित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

अदत्तभूमिप्रवेशप्रधर्पणेन = अदत्तः भूमिप्रवेशः = भूमिप्रवेशानुमतिः तेन प्रधर्पणम् = पीडनम् तेन करणेनेत्यर्थः ।

प्रेण्यसमुदाचारेण—प्रेण्यस्य = नृत्यस्य समुदाचारः = योग्यव्यवहारः तेन हेतुनेति भावः ।

यद्यपि मेरा वैभव नष्ट हो गया है तथापि इसके (वसन्तसेना के) प्रति मेरी कामना (दृढ अनुराग) बनी हुई है । (कामना का स्थान हृदय है) जैसे बलहीन अधम पुरुष का क्रोध उसके शरीर में ही विलीन हो जाता है ॥ २८ ॥

गणिका—मैं गृह-प्रवेश की अनुमति के बिना आपके घर में जबरदस्ती प्रवेश करने के कारण अपराधी हूँ तथा इसके लिये आर्य को मस्तक नवाकर प्रार्थना करती हूँ ।

नायक—यदि ऐसी बात है तब तो मैं भी अनजाने में आपके साथ भ्रूत्यवत् व्यवहार करने के कारण अपराधी हूँ और इसके लिये आपसे प्रार्थना करता हूँ ।

विदूषक—गाड़ी को खींचने में लगे हुए दो दुर्विनीत बैलों की तरह ये-परस्पर एक दूसरे को अनुनय प्रार्थना द्वारा क्लेश पहुँचा रहे हैं । मैं इस समय किसको

पसादेमि । रदणिए ! पसीददु, पसीददु होदी । [भोः ! विवहन्ताविव शकटिकां दुर्विनीतवलीवर्दावन्योन्यं संक्लेशयतः । अहमिदानीं कं प्रसादयामि । भवतु, इदानीं रदनिकां प्रसादयामि । रदनिके ! प्रसीदतु, प्रसीदतु भवती ।]

नायकः—भवति ! परवानस्मि । किमनुतिष्ठति स्नेहः ।

गणिका—(आत्मगतम्) मधुरं खु इच्छिद्व्यं । अदक्खिणं खु पढम-
दंसणे जइच्छागदाए इह वसिदुं । ता एवं करिस्सं । (प्रकाशम्) जइ मे
अय्यो पसण्णो, अवं मे अलङ्कारो इह एव चिद्धु । अलङ्कारणिमित्तं
पावां मं अणुसरन्ति । अहं पि अय्येण रक्खिदा गेहं गन्तुमिच्छामि ।
[मधुरं, खल्वेष्टव्यम् । अदक्षिणं खलु प्रथमदर्शने यदच्छागतयेह वस्तुम् । तदेवं
करिष्यामि । यदि मे आर्यः प्रसन्नः अयं मेऽलङ्कार इहैव तिष्ठतु । अलङ्कारनिमित्तं
पापा मामनुसरन्ति । अहमप्यार्येण रक्षिता गेहं गन्तुमिच्छामि ।]

परवान् = अहं त्वद्विषयकानुरागेण तवाधीनः अस्मीति भावः, अतः
मदीयस्नेहः = अनुरागः किमनुतिष्ठति = किम् तव विधास्यतीति त्वमेव वदे-
त्यभिप्रायः ।

‘मधुरम्’ वस्तुवासनालिङ्गनादिरूपम् ‘एष्टव्यम्’ एषितुं योग्यं = प्रार्थनयोग्य-
मधुना । किन्तु ‘प्रथमदर्शने’ तत्काले ‘यदच्छागतया’ अतर्कितोपस्थितया मया ‘इह’
चारुदत्तगृहे ‘वस्तुम्’ स्यातुम् ‘अदक्षिणम्’ अयोग्यं स्यात्, तदा अपराधो भवे-
दिति श्री कुमुदरञ्जनमहोदयाः । पापाः = पुष्टा इत्यर्थः ।

प्रसन्न करुं ? अच्छा, इस समय रदनिका को मनाता हूँ । अयि रदनिके ! तुम
प्रसन्न होओ, प्रसन्न होओ ।

नायकः—माननीये, मैं (आपके प्रति प्रेम के कारण) पराधीन हूँ । अतः यह
मेरा स्नेह आपको क्या देगा ?

गणिका—(स्वगत) मधुर वस्तु प्राप्त करने योग्य समय है । किन्तु एक बार
देख लेने पर ही स्वेच्छया यहाँ आकर रहना अनुचित है । तब ऐसा करूंगी ।
(प्रकाश) यदि आर्य मेरे ऊपर प्रसन्न हैं, तब ये अलङ्कार यहीं रहें ! अलङ्कार के
निमित्त पापीजन (विट एवं शंकार) मेरा पीछा कर रहे हैं और मैं भी आर्य के
द्वारा रक्षित होकर घर जाना चाहती हूँ ।

नायकः—अन्वर्थमुपदिशति । मैत्रेय ! गृह्यताम् ।

विदूषकः—ण मे सद्धा । [न मे श्रद्धा ।]

नायकः—मूर्ख ! गृह्यताम् ।

विदूषकः—जं भवं भाणवेदि । आणेदु भोदी । [यद् भवानाज्ञापयति ।
आनयतु भवतो ।]

(गणिका विमुच्यालङ्कारं प्रयच्छति ।)

विदूषकः—(गृह्यत्वा) रदणिए ! गह एदं सुवर्णालङ्कारं तुवं ।
सट्ठीए सत्तमीए अ धारेहि । अहं अट्टमीए अणद्धाए धारइस्सं ।
[रदनिके ! गृहणैतं सुवर्णालङ्कारं त्वम् । पठ्यां सप्तम्यां च धारय । अहमष्टम्या-
मनध्याये धारयिष्यामि ।]

चेटी—(विहस्य) सत्थं वक्खाणअन्तस्स भट्ठिपुत्तस्स तदाणि
अवसरो होदि । आणेदु अग्यो । (गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)

[शालं व्याचक्षाणस्य भर्तृपुत्रस्य तदानीमवसरो भवति । आनयत्वार्यः ।]

नायकः—कोऽत्र भोः ! दीपिका तावत् ।

विदूषकः—भोः ! दीधिआ गणिका विअ णिस्सिणेहा संवुत्ता ।
[भोः ! दीपिका गणिकेव निःस्नेहा संवृत्ता ।]

अन्वर्थम् = प्रयोजनमिति भावः ।

निःस्नेहा—(दीपिकापक्षे) निर्गतः स्नेहः (तैलम्) यस्याः सा, (गणिका-

नायक—उचित कह रही हैं । मैत्रेय, इसे ले लो ।

विदूषक—मेरी श्रद्धा नहीं है ।

नायक—मूर्ख ! (क्रोध के साथ) ग्रहण करो ।

विदूषक—जो आपकी आज्ञा । महाशया लाइये ।

(गणिका अलङ्कार को उतार कर देती है)

विदूषक—(ग्रहण करके) रदनिके, तुम इस सुवर्णालङ्कार को रखो । षष्ठी और
सप्तमी को धारण करना । मैं अष्टमी तिथि को अनध्याय होने पर धारण करूंगा ।

चेटी—(हंसकर) शालों के व्याख्यान में व्यस्त आपको उसी दिन अवसर
मिलता है । आर्य, लाइये । (ग्रहण करके निकल जाती है ।)

नायक—अरे ! यहाँ कौन है ? दीप लाओ ।

विदूषक—यह दीपक गणिका की भांति निःस्नेह (तेलहीन और प्रेमहीन)
हो गया है ।

नायकः—कृतं दीपिकया । (विलोक्य) उदितो भगवान् सर्वजन-
सामान्यप्रदीपश्चन्द्रः । अतः खलु,

उदयति हि शशाङ्कः क्लिन्नखर्जूरपाण्डु-

युवतिजनसहायो राजमार्गप्रदीपः ।

तिमिरनिचयमध्ये रश्मयो यस्य गौरा

हतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥ २९ ॥

पत्रे) निर्गतः स्नेहः = अनुरागः यस्याः सा, संवृता = संजाता (दीपिकेति भावः) ।

कृतम् = व्यर्थं पर्याप्तमिति यावत् 'युगपर्याप्तयोः कृतम्' इत्यमरः, दीपकस्य तैलाभावकृतं प्रज्वालनायोग्यत्वं वसन्तसेनामविवक्षुश्चारुदत्तः अधुना प्रकृतिनिर्मित-
स्वतःसिद्धप्रकाशमयचन्द्रकिरणैरेव कार्यस्य सम्पादनीयत्वं वक्ति ।

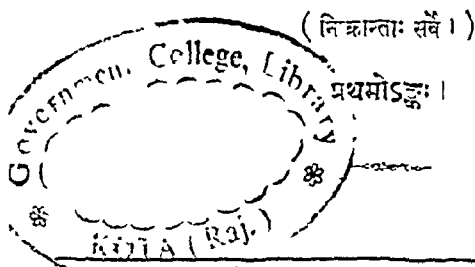
उदयतीति—हि=यतः क्लिन्नखर्जूरपाण्डुः—क्लिन्नः=क्लेदयुक्तः खर्जूरः ।
ताडफलविशेषः तद्वत् पाण्डुः = श्वेतः, 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः, समु-
ज्ज्वल इत्यर्थः, युवतिजनसहायः = अभिसारविषये युवतिजनानाम् सहायः =
पथप्रदर्शकः, राजमार्गस्य प्रदीपः = प्रकाशकः शशाङ्कः = चन्द्रः उदयति =
आकाशमुद्गच्छति । तिमिरनिचयमध्ये—तिमिराणाम् = अन्धकाराणां निचयः =
समूहः तस्य मध्ये यस्य चन्द्रस्य गौराः = शुभ्रवर्णाः 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते
विशुद्धे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी, 'रश्मयः = किरणाः 'किरणोल्लसयूक्षांशुग-
भस्तिवृणिरश्मयः' इत्यमरः । हतजले—हतं, निर्गतं वा जलं यस्मात् यस्य वा

नायक—दीप की कोई आवश्यकता नहीं है । (देखकर) सबके लिये सामान्य
प्रदीप स्वरूप भगवान् चन्द्रमा का उदय हो गया है । इसी लिए यह ऐसा
कहा जाता है—

आर्द्र खजूर की तरह शुभ्र, युवतिजन के (अभिसरणकाल में) सहायक,
राजमार्ग का प्रदीप चन्द्रमा उदय हो रहा है जिसकी शुभ्र रश्मियाँ घनान्धकार में
जलशून्य पङ्क में दूध की धारा की तरह गिर रही है (अर्थात् गाढ अन्धकार में
शुभ्र चन्द्रमा की किरणों काले रङ्ग के पङ्क में दूध की धारा की तरह प्रतीत हो
रही है ।) ॥ २९ ॥

भवति ! राजमार्गे निष्क्रमणः क्रियताम् । सखे ! अनुगच्छात्र-
भवतीम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । एदु एदु भोदी । [वद् भवानाज्ञापयति ।
एतरेतु भवती ।]

तादृशे पङ्के = कर्दमे 'पङ्कोऽस्त्री शब्दकर्दमौ' इत्यमरः, क्षीरधारा इव = दुग्धधारा
इव पतन्ति । अयमत्राशयः—घनान्वकारे शुभ्राः चन्द्रकिरणाः कृष्णवर्णपङ्कमध्ये
दुग्धधारा इव प्रतीयन्ते ॥ २९ ॥

इति प्रथमः अङ्कः—अङ्कयते वर्ण्यते लोच्यते इति एव रूपः अङ्कः समाप्तः इति ।

प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

आप राजमार्ग पर चलें । मित्र आपके पीछे-पीछे (साथ) जाओ ।

विदूषक—जो आपकी आज्ञा । माननीया इधर से आइये । (सबके सब निकल
जाते हैं) ।

॥ प्रथम अङ्क समाप्त ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति गणिका चेटी च ।)

गणिका—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

चेटी—अन्महे ण किञ्चि मए भणितम् । कि तदो तदो त्ति । [अन्महे न किञ्चिन्मया भणितम् । किं ततस्तत इति ।]

गणिका—हज्जे ! कि मए मन्तिदं । [हज्जे ! कि मया मन्त्रितम् !]

चेटी—अज्जुए ! सिण्हो पुच्छदि, ण पुंरोभाइदा । किं चिन्ती अदि । [अज्जुके ! स्नेहः पृच्छति, न पुरोभागितां । किं चिन्त्यते ।]

गणिका—हज्जे । तुमं दाय किं ति तर्ककेसि । [हज्जे ! त्वं तावत् किमिति तर्कयसि ।]

किं ततस्ततः = न मया किञ्चित् उक्तम् । तथापि कथं श्रीमती 'ततः किं भूतम्' इति केन हेतुना ब्रूते इति भावः ।

'हण्डे हज्जे हला ह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रतीत्यमरवचनात्, 'हज्जे !' इति इति चेटीं प्रति सम्बोधनम् । मन्त्रितम् = भणितम् ।

'अज्जुके !' इति सम्बोधनपदम्, 'गणिके !' इत्यर्थे प्रयुक्तः, ययोजम् अमर-कोषे—'नाव्योक्तौ गणिकाऽज्जुका' इति । स्नेहः पृच्छति=त्वां प्रति मदीयः स्नेहः पृच्छति, अर्थात् मां कथयितुं प्रेरयति, न मे पुरोभागिता = अवगुणैकदर्शिता, औदत्यं वा 'दोपैकहक् पुरोभागी' इत्यमरः ।

(इत्येव वाद गणिका और चेटी का प्रवेश)

गणिका—तब फिर क्या हुआ ?

चेटी—मैंने कुछ भी नहीं कहा, तब आप क्यों पृछ रहा हो कि 'तब फिर क्या हुआ' ?

गणिका—प्रिय दासी, मैंने क्या कहा ?

चेटी—माननीये ! आपके प्रति जो मेरा स्नेह है वही पृछने को बाध्य कर रहा है, न कि उद्वेगता । आप क्या सोच रही हैं ?

गणिका—प्रियदासी ! (इस विषय में) तुम क्या अनुमान कर रही हो ?

१. पुरोभाइदा ।

चेटी—अप्यओअणदाए गणिआभावस्स अज्जुआ कं पि कामेदि त्ति तक्केमि । [अप्रयोजनतया गणिकाभावस्याज्जुकां कमपि कामयत इति तर्कयामि ।]

गणिका—सुट्ठु तुए किदं । अयच्चिदा दे दिट्ठी । ईदिसवण्णय्येव । [सुट्ठु त्वया कृतम् । अवञ्चिता ते दृष्टिः । ईदृशवर्णैव ।]

चेटी—अणत्तं किदं पि अज्जुअं मण्डिदं विअ पेक्खामि । कामो हि भअवं अणवगीदो उत्तुवो तरुणजणस्स । [अनलङ्कृतामप्यज्जुकां मण्डितामिव पश्यामि । कामो हि भगवाननवगीत उत्तवस्तरुणजनस्य ।]

गणिका—हदासे ! उक्कण्ठिदव्वे का दे रदी । [हताशे ! उत्कण्ठितव्ये का ते रतिः ।]

गणिकाभावस्य—गणिकाया = वेश्यायाः भावस्य धनोपार्जनवृत्तेः त्वद्विषये अप्रयोजनतया = प्रयोजनाभावात्, यतः त्वं धनाढ्या एव अर्थात् वारांगना सम्बन्धे यत् प्रयोजनम् धनोपार्जनलक्षणं भवति तस्य अनावश्यकत्वान् अहं अनुमिनोमि यत् श्रीमती कमपि प्रियजनम् अभिलपति इति आशयः ।

कृतम् = तर्कितम्, आलोचितम् वा, ईदृशवर्णा—ईदृशो वर्णः स्वरूपं यस्याः सा एवंभूता अहम् अस्मि इत्यर्थः ।

अनवगीतः—न अवगीत इति अनवगीतः = अनिन्दितः; कामः = काम-देवः, उत्तवः = शोभादायकः ।

उत्कण्ठितव्ये = प्राप्तव्ये इष्टवस्तुनि अप्राप्ते ते का रतिः = संतोषः प्राप्ते हि तस्मिन् स युक्तः इत्यभिप्रायः इति गनपतिशास्त्री ।

चेटी—जब आपको गणिकावृत्ति (धनोपार्जन वृत्ति) की आवश्यकता नहीं है तब मैं कहना करती हूँ कि आप किसी 'प्रेमी' को चाहती हैं ।

गणिका—तुमने अच्छा अनुमान किया । तुम्हारी दृष्टि अचूक है । मेरी अवस्था, सचमुच ऐसी ही है ।

चेटी—यद्यपि आप अलङ्कार से रहित हैं, फिर भी मैं आपको सुसज्जित एवं अलङ्कृत (नारी) की भांति देख रही हूँ । भगवान् कामदेव तरुणजन के उत्तम स्वरूप एवं शोभादायक (आनन्दस्वरूप) हैं ।

गणिका—हाय रे ! आकांक्षित एवं अभीष्ट वस्तु की अनुपलब्धि के पहले ही (तुमको) आनन्द कैसे हो सकता है ?

चेटी—अज्जुए ! इच्छामि पुच्छिदुं बहुमाणो विअ रमणीओ कोच्चि राअकुमारो । [अज्जुके । इच्छामि प्रष्टुं बहुमान इव रमणीयः कश्चिद् राजकुमारः ।]

गणिका—रमिदुं इच्छामि, ण सेविदुं । [रन्तुमिच्छामि, न सेवितुम् ।]

चेटी—किण्णु खु विज्जाविसेसरमणीओ कोच्चि वम्हणदारओ । [किन्तु खलु विद्याविशेषरमणीयः कश्चिद् ब्राह्मणदारकः ।]

गणिका—अत्थि अदिवहुमदो विस्सम्भो । पूअणीओ खु सो जणो । [अस्त्यतिवहुमतो विश्रम्भः । पूजनीयः खलु स जनः ।]

चेटी—किण्णु हु वणिजदारओ कोच्चि आगन्तुओ । [किन्तु खलु वणिग्दारकः कश्चिदागन्तुकः ।]

विद्याविशेषरमणीयः—विद्यायाः विशेषेण रमणीयः गुणवान् एवंभूतः कश्चित् ब्राह्मणदारकः = ब्राह्मणपुत्रः कामयते किम् ?

अतिवहुमतः = मम ब्राह्मणपुत्रे बहुसमादरयुक्तः विस्त्रम्भः = प्रणयः अस्ति । खलु = निश्चयेन स जनः पूजनीयः = भोजनवस्त्रादिदानसम्मानाभ्यामर्हणीयः अत एव पूजार्हः न खलु रमणार्हः । अपरं च पूजनीयाः विलासवैमुह्यं भजन्ते इत्यभिप्रायः ।

कश्चित् आगन्तुकः = वैदेशिकः वणिग्दारकः = वणिक्पुत्रः कामयते किम् ।

चेटी—माननीये ! मैं यह पूछना चाहती हूँ कि क्या आप रमणीय एवं बहुमानित किसी राजकुमार को चाहती हैं ?

गणिका—मैं किसी सुन्दर सुकुमार की सेवा करना नहीं चाहती बल्कि प्रेमी के साथ रमण करना चाहती हूँ ।

चेटी—क्या विद्या विशेष से रमणीय (गुणी) किसी ब्राह्मण कुमार को तो नहीं चाहती ?

गणिका—(मेरा ब्राह्मण पुत्र मैं) बहुत बड़ा अनुराग है, परन्तु वह पूजा के योग्य है (अर्थात् उपभोग एवं आनन्द के योग्य नहीं है) ।

चेटी—तब क्या कोई आगन्तुक (वैदेशिक) वणिक्पुत्र को चाहती हैं ?

गणिका—उन्मत्तिके ! आशाच्छेदं उत्कण्ठन्ता का सहेदि । [उन्मत्तिके ! आशाच्छेदमुत्कण्ठमाना का सहते ।]

चेटी—किं ण सक्कं सोदुं । को अम्हाणं मणोरहाउत्तो । [किं न शक्यं श्रोतुम् । कोऽस्माकं मनोरथावुत्तः ।]

गणिका—किं तुवं कामदेवाणुयाणे ण आअदा सि । [किं त्वं कामदेवानुयाने नागतासि ।]

चेटी—णं आअदम्हि । [नन्वागतास्मि ।]

गणिका—केण उदासीणं मन्तेसि । [केनोदासीनं मन्त्रयसे ।]

चेटी—भणादु, भणादु अज्जुआं, भणादु ! [भणतु, भणत्वज्जुका, भणतु ।]

गणिका—हज्जे ! सुणाहि दाव । अत्थि सत्थंवाहपुत्तो चारुदत्तो णाम । [हज्जे ! शृणु तावत् । अस्ति सार्यवाहपुत्रश्चारुदत्तो नाम ।]

उत्कण्ठमाना=अभीष्टं कामयमाना, भोगकामा वा का नाम स्त्री वैदेशिके प्रीति संस्थाप्य वैदेशिकस्य अन्यत्र गमनात् आशाच्छेदम् = आशाभङ्गं सहते, न काचिदपि तत् सहते इत्यर्थः । अतस्ते मम अभीष्टविषये तादृशं वणिक्पुत्रस्य अनुमानं चित्तविभ्रमप्रसूतम् एव, तस्मात् त्वम् उन्मत्तिका असि ।

मनोरथावुत्तः—मनोरथस्य आवुत्तः = भगिनीपतिः ।

कामदेवानुयाने—कामदेवस्य अनुयाने = उत्तवे समागमे वा ।

गणिका—उन्मत्तिके ! क्या उत्कण्ठित एवं भोग की कामना करनेवाली कोई नारी वैदेशिक में प्रीति करके (उसके अन्यत्र चले जाने के कारण) आशाभंग को सहन कर सकती है ? अर्थात् कोई नहीं सहन कर सकती ।

चेटी—क्या मैं नहीं सुन सकती कि कौन हमारे जीजा साहव हैं ।

गणिका—क्या तुम कामदेव के उत्सव में नहीं आई थी ?

चेटी—हाँ, मैं आई थी ।

गणिका—क्यों उदासीन होकर बोलती हो ?

चेटी—आप कह लीजिए ।

गणिका—अरी ! तब तुम सुनो । वणिक्पुत्र चारुदत्त है ।

चेटी—जेण सरणागदा तुवं रक्खिदा । [येन शरणागता त्वं रक्षिता ।]

गणिका—सो एव्व । [स एव ।]

चेटी—हद्धि, दरिदो क्खु सो । [हा धिक्, दरिद्रः खलुः सः ।]

गणिका—अदो क्खु कामीअदि । अदिदरिदपुरुससत्ता गणिआ अवअणीआ होइ । [अतः खलुः काम्यते । अतिदरिद्रपुरुषसत्ता गणिका अवचनीया भवति ।]

चेटी—अज्जुए ! उद्धूतपुष्पं सहआरं महुअरा उवासन्ति । [अज्जुके ! उद्धूतपुष्पं सहकारं मधुकरा उपासते ।]

गणिका—हज्जे ! एवं, उवासन्ति । दे महुअरा त्ति पुच्छीअन्ति । [हजे ! एवम्, उपासते । ते मधुकरा इति पृच्छयन्ते ।]

अवचनीया—न वचनीया अवचनीया = अनिन्दनीया इत्यर्थः ।

उद्धूतपुष्पम्—उद्धूतानि = उद्धूतानि पुष्पाणि यस्य तत् एवभूतम् सहकारम् = आम्रवृक्षम्, रसालं वा, मधुकराः = मधुग्रहणशीलाः भ्रमराः (मधुहराः) उपासते । लोकेऽपि मधुवद् धनरता गणिका अस्ति इति ख्यातिः । करोतेरने-कार्यन्वान् अत्र ग्रहणार्थं हरणार्थं वा व्यवहियते ।

अत्र वसन्तसेना स्वकीयदास्याः कथनस्य प्रतिवादं कुर्वन्त्याह—एवमिति । अत एव ते = एवमुपासीनाः भ्रमराः 'मधुकराः' मधुग्रहणशीला इति पृच्छयन्ते = उपालभ्यन्ते इति भावः ।

चेटी—जिसने आपकी रक्षा की थी ।

गणिका—वही ।

चेटी—हा धिक् ! वास्तव में वह दरिद्र है ।

गणिका—इसीलिये तो उसे चाहती हूँ । अति दरिद्र पुरुष में आसक्त वेश्या किसी से वचनीया नहीं होती ।

चेटी—माननीये ! जिसमें मञ्जरी निकल आई हो उसी आनवृत्त की उपासना मधुकर किया करते हैं ।

गणिका—सखि ! वे वैठते हैं इसीलिए तो (लोग) उनको 'मधुकर' (मधु-हारक या धनहारक) ऐसा कहकर उपालम्भ देते हैं ।

चेटी—किं, विह्वमन्ददाए वेसवासप्पसङ्गकादरो दुक्खं त्ति जइ ण आअच्छे । [किं, विमदमन्दतया वेशवामप्रसङ्गकादरो दुःखमिति यदि नागच्छेत् ।]

गणिका—णं अहं तं कामेसि । [नन्वहं तं कामये ।]

चेटी—जइ एत्तओ बहुमाणो, किं णाभिसरीअदि । [यथेतावान् बहुमानः, किं नाभिस्रियते ।]

गणिका—ण हु ण गच्छामि । किन्तु सहसा अभिसरिदो पच्चुअ-
आरदुल्लभदाए पुणो मे दुल्लभो भवे त्ति विलम्बेमि । [न खलु न गच्छामि । किन्तु सहसामिच्छतः प्रत्युपकारदुर्लभतया पुनर्मे दुर्लभो भवेदिति विलम्बे ।]

विभवमन्दतया—विभवस्य = ऐश्वर्यस्य मन्दता = क्षीणता इति विभवमन्दता तया । वेशः (=वेश्याजनतनाश्रयः) वेशे वासः, तस्य प्रसङ्गः=प्रसक्तिः, आसक्तिः वा तस्मिन् कातरः (सः चारुदत्तः), एतादृशः चारुदत्तः वेशवासः दुःखम् = दुःखजनकम् इति मत्वा यदि नागच्छेत् तदा किं करिष्यामि इति आशयः ।

तदा विभवक्षीणतादुःखस्य स यथा विषयो न भवेत् तथा करिष्यामि, तं कामयमाना च तादृशम् आचरेयम् अत आह—‘नन्वहं तं कामये’ इति ।

अभिस्रियते = स किं न अभिस्रियते त्वया इति शेषः ।

न खलु न गच्छामि—अहं न खलु गच्छामि इति न, अपि तु गच्छाम्येव । किन्तु सहसा = हठात् इदानीमेव अभिच्छतः सन् प्रत्युपकारदुर्लभतया—प्रत्युपकारे दुर्लभः = असमर्थः चारुदत्तः तद्भावतया, ‘अहं प्रत्युपकर्तुं न समर्थोऽस्मि’ इति

चेटी—यदि वेश्याजन में अनुराग होने से कातर (चारुदत्त) वैभव के विनाश के कारण यहाँ वेशवास में (=वेश्यागृह में) न आये, तब आप क्या करेंगी ?

गणिका—मैं तो वास्तव में उन्हे ही चाहती हूँ ।

चेटी—यदि उसके प्रति आपका बड़ा आकर्षण एवं समादर है तो क्यों नहीं आप स्वयं चली जातीं ?

गणिका—मैं अवश्य जाऊंगी । किन्तु इस समय मेरा सहसा अभिसरण बाद में उसे अनुपयोगी (दुर्लभ) बना देगा, क्योंकि वह इस समय प्रत्युपकार करने में असमर्थ है । इसीलिये, मैं विलम्ब कर रही हूँ ।

चेटी—हं, किं एतणिणमित्तं तहि एव्व सो अलङ्कारो ठाविदो । [हं, किमेतन्निमित्तं तत्रैव सोऽलङ्कारः स्थापितः ।]

गणिका—ईदिसं एव्व ! [ईदृशमेव ।]

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण संवाहकः ।)

संवाहकः—अय्ये ! सरणागदो म्हि । [आर्ये ! शरणागतोऽस्मि ।]

गणिका—अत्तं अय्यस्स सम्भमेण । [अलमार्यस्य सम्भ्रमेण ।]

हेतोः स पुनः मे = मम सम्बन्धे दुर्लभः = अप्राप्यः भवेत् यदि अर्थात् मम समीपं नागच्छेत् इति हेतोः अहम् इदानीं विलम्बे = विलम्बं करोमि, इत्यर्थः ।

‘अपटीक्षेपेण’—पट्याः पटस्य वा = जवनिकायाः क्षेपः = निरसनम् इति पटीक्षेपः जवनिकापसारणम्, न पटीक्षेपः तेन, जवनिकामनपसार्य एव प्रविशति संवाहकः = कश्चित् अङ्गमर्दनकलाजीवी इत्यर्थः । अत्र ‘पटीक्षेपो न कर्तव्यः आर्त-राजप्रवेशने’ इति नियमबलात् आर्तस्य भयार्तस्य वा संवाहकस्य अपटीक्षेपेण प्रवेशो न असङ्गतः ।

‘नाम’ इति प्राकाशये वा सम्भावनायामव्ययम्, साहसेन चरतीति साहसिकः ।

सुलभचारित्रवच्चनाः—चरित्रमेव चारित्रम्, चारित्रस्य वच्चनम् = अंशः, सुलभं चारित्रवच्चनं येषाम् ते तथा । अपराधयितुम्—अपराधं कर्तुमित्यर्थः ।

अभिजनेन—जन्मना गणिका न तु शीलेन = चारित्रेण इत्याशयः ।

संवाहक इति—धनिकात् = धनिको द्यूतविजयी अतः तत् सकाशात् मम भयम् अस्ति इति भावः ।

अर्यस्य इत्यत्र सम्बन्धविवक्षया पट्टी वस्तुतस्तु चतुर्थी एव उपयुक्ता ।

चेटी—हाँ, क्या इसी उद्देश्य से आप अपने अलङ्कारों को उनके (चारुदत्त के) पास रख आई हैं ?

गणिका—सचमुच यही बात है !

(तब पर्दा के बिना गिराये ही संवाहक (पैर दवानेवाले) का प्रवेश) .

संवाहक—आर्ये ! मैं शरणागत हूँ ।

गणिका—आपको व्याकुल होने की आवश्यकता नहीं है ।

१. श्री प्र० गणपति शास्त्री द्वारा संपादित ग्रन्थ में ‘अपटीक्षेपेण’ यह पाठ मिलता है ।

गणिका—अवहिदम्हि । [अवहितास्मि ।]

संवाहकः—पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमी । पकिदीए वणिजओ अहं । तदो भाअघेअपरिवुत्तदाए दसाए संवाहअवुत्ति उवजीवामी । [पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः । प्रकृत्या वणिगहम् । ततो भागधेयपरिवृत्ततया दशया संवाहकवृत्तिमुपजीवामि ।]

गणिका—संवाहओ अय्यो । सुउमारा कला सिक्खिदा अय्येण । [संवाहक आर्यः । सुकुमारा कला शिक्षितार्येण ।]

संवाहकः—कलेत्ति सिक्खिदा । आजीविअं दाणिं संवुत्तं । [कलेत्ति शिक्षिता । आजीविकेदानीं संवृत्ता ।]

गणिका—णिण्वेदसूअअं विअ वअणं अय्यस्स । तदो तदो । [निर्वेदसूचकमिव वचनमार्यस्य । ततस्ततः ।]

संवाहकः—अज्जुए ! सो दाणिं अहं आअन्तुआणं सुणिअ पुरस्-

अवहितास्मि = श्रोतुं सावधानास्मि ।

भागधेयस्य—भाग एव इति स्वार्थे धेय-प्रत्ययः-भागधेयम्, परिवृत्तम् 'तस्य भावः' इति भावे तल् प्रत्ययः, भागधेयस्य परिवृत्तता = प्रतिकूलता यस्याम् तथा एवंभूतया दशया = अवस्थया या भाग्यदशा चक्रारपंक्तिरिव परिभ्रमति । संवाहकवृत्तिम्—संवाहकस्य = अङ्गमर्दकस्य वृत्तिम् = उपजीविकाम् उपजीवामि ।

निर्वेदसूचकम् = दुःखसूचकम् ।

गणिका—मैं सावधान हूँ ।

संवाहक—पाटलिपुत्र (= पटना) मेरी जन्मभूमि है । मैं स्वभावतः वणिक् (= बनिया) हूँ । इसके बाद, मैं भाग्य के परिवर्तन होने के कारण संवाहक की वृत्ति को ग्रहण किये हुए हूँ ।

गणिका—आप संवाहक हैं । आपने सुकुमार कला की शिक्षा ली है ।

संवाहक—मैंने इसे कला के रूप में तो सीखा था पर साथ ही साथ इस समय मेरे लिये यही जीविका भी है ।

गणिका—आर्य का यह वचन निर्वेदसूचक है । तब फिर क्या हुआ ?

संवाहक—आर्य ! संवाहकवृत्ति के उपयुक्त बड़े लोग उज्जयिनी में सुलभ हैं

विसेसकोदूहलेण आअदो म्हि इमं उज्जअणिं । [अज्जुके ! स इदानीमहमा-
गन्तुकानां श्रुत्वा पुरुषविशेषकौतूहलेनागतोऽस्मीमामुज्जयनीम् ।]

गणिका—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो इह आअदमत्त एव्व कोच्चि सत्थवाहपुत्तो समासा-
दिदो । [तत इहागतमात्र एव कथित् सार्थवाहपुत्रः समासादितः ।]

गणिका—केरिसो । [क्रीदशः ।]

संवाहकः—आइदिमन्तो अविच्चमन्तो अणुच्छित्तो ललिदो ललिददाए
अविम्हओ चउरो महुरो दक्खो सदक्खिखब्बो अभिमदो आइदो तुड्डो होदि ।
दय्य ण विकत्थेदि । अप्पं वि सुमरदि, बहुअं पि अवइदं विसुमरदि ।
अज्जुए ! किं बहुणा, तस्स कुलपुत्तस्स गुणाणं चउव्भाअं पि सुदिग्घेण
वि गिम्हदिअहेण वणिणहुं ण सक्कं । किं बहुणा, दक्खिखब्बदाए परकेरअं
विअ अत्तणो सरीरं धारेदि । [आकृतिमान् अविभ्रमन् अनुत्सिक्तो ललितो ललि-

आगन्तुकानाम्—इत्यत्र सम्बन्धसामान्ये पट्टी, 'आगन्तुकेभ्यः' इति रम-
णीयः पाठः । पुरुषविशेषकौतूहलेन—पुरुषाणाम् विशेषः अर्थात् विशिष्टः पुरुष
इत्यर्थः, पुरुषविशेषस्य वा तस्मिन् कौतूहलम् तेन हेतुना, अर्थात् 'संवाहक-
वृत्त्युपजीव्याः पुरुषविशेषा उज्जयिन्यां सुलभा इति आगन्तुकमुखात् विज्ञाय
पुरुषविशेषकौतूहलेन = सेव्यपुरुषविशेषलिप्स्या' इति शास्त्रिणोऽभिप्रायः ।

आगतमात्रः—आगतम् आगमनम् मात्रा = परिमाणम् यस्य, तस्मिन्
आगतमात्रे एव समासादितः = प्राप्तः ।

अनुत्सिक्तः—न उत्सिक्तः = गर्वरहितः । अविस्मयः—विस्मयः = गर्वः, अवि-

यह बात आगन्तुकों के मुख से सुनकर यहां (उज्जयिनी में) आया ।

गणिका—तब, क्या हुआ ?

संवाहक—तब यहां आते ही एक वणिक्पुत्र से मेरी भेट हुई ।

गणिका—यह कैसा है ?

संवाहक—यह रूपवान्, विद्वान्, मररहित, ललित, एवं अपने सौन्दर्य पर
अभिमान न करने वाला, चतुर, मधुर, दय, सहृदय, प्रतिष्ठित और यांचकों को
सन्तुष्ट करने वाला है । दान देकर किसी से कहता नहीं । बरूप अपकार को भी
स्मरण करता है । बहुत अपकार को भी विस्मृत कर देता है । माननीये, अधिक

ततयाविस्मयध्वुरो मधुरो दक्षः सदाक्षिण्योऽभिमत आचितस्तुष्टौ भवति । दन्वा न विकल्पते । अल्पमपि स्मरति, बहुकमप्यपकृतं विस्मरति । अञ्जुके ! किं बहुना, तस्य कुलपुत्रस्य गुणानां चतुर्भागमपि सुदीर्घेणापि ग्रीष्मदिवस्तेन वर्णयितुं न शक्यम् । किं बहुना, दक्षिणतया परकीयमिवात्मनः शरीरं धारयति ।]

गणिका—(अप्रवार्य) हञ्जे ! कोणु कखु सो अव्यचारुदत्तस्स गुणाणं अनुकरोदि । [हजे ! को नु खलु स आर्यचारुदत्तस्य गुणानामनुकरोति ।

चट्टी—मम वि कोदूहलं सोढुं । को णु हु उज्जअणिं अत्तणो गुणेहिं मण्डेदि । ममापि कौतूहलं श्रोतुम् ! को नु खलूज्जयिनीमात्मनो गुणैर्मण्डयति ।]

गणिका—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो तस्स गुणविक्रिणिदसरीरो विस्सरिदकलत्तो उवजीविओ संवुत्तो । ततस्तस्य गुणविक्रांतशरीरो विस्मृतकलत्र उपजीवी संवृत्तः ।]

गणिका—किं सो दरिदो । [किं-स दरिद्रः ।]

व्यमानः विस्मयः यस्य स तथोक्तः । सदाक्षिण्यः—दाक्षिण्येन सह वर्तमानः सदाक्षिण्यः । किं बहुना = कथितेन किं स्यात्, न किमपि स्यात् । दक्षिणतया = सहृदयतया ।

गुणविक्रीतशरीरः—गुणेन विक्रीतं वशीकृतं तादृशं शरीरं यस्य सः । विस्मृतकलत्रः—विस्मृतं कलत्रं भार्या येन सः ।

क्या कहूँ ? उस गुणवान् कुलपुत्र के गुणों का वर्णन करने के लिये ग्रीष्मकाल का लग्ना दिन भी अपर्याप्त है । संक्षेप में, दया-दाक्षिण्यादि गुणों से वह ऐसा जान पड़ता है कि मानो अपना शरीर दूसरों के लिये ही धारण करता है ।

गणिका—(बीच में रोककर) प्रिय दासी ? सचमुच मैं कौन हूँ, जो आर्य चारुदत्त के गुणों का अनुकरण कर सकूँ ? अर्थात् कोई नहीं ।

चट्टी—मुझे भी सुनने से कौतूहल हो रहा है । वास्तव में कौन है जो अपने गुणों से उज्जयिनी को भूषित करता है ?

गणिका—तब क्या हुआ ?

संवाहक—तब उसके गुणों के वशीभूत हो मैं उसका सेवक बन गया और अपनी पत्नी को भी भुला दिया ।

गणिका—क्या वह दरिद्र है ?

संवाहकः—कहं अणाचक्खिन्दे अय्या जाणादि । [कथमनाख्यात आर्या जानांति ।]

गणिका—एअस्सि दुल्लहो गुणविभवो त्ति । तदो तदो । [एकस्मिन् दुर्लभो गुणविभव इति । ततस्ततः ।]

चेटी—को णाम सो अय्यो । [को नाम स आर्यः ।]

संवाहकः—अय्यचारुदत्तो णाम । [आर्यचारुदत्तो नाम ।]

गणिका—जुज्जइ । तदो तदो । [युज्यते ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो सो विभवमन्ददाए अत्ताहीणपरिजणो विसज्जिअकु-
लुम्बभरणो चारित्तमत्तावसेसो सत्थवाहकुले पडिवसिदि । अहं पि तेण
अय्येण अट्ठभणुञ्चादो—अण्णं उवचिद्वदु त्ति । कहं अण्णं एरिस्सं मणु-
स्सरअणं लभेअं त्ति, कहं च तस्स कोमलललिदमहुरसरीरप्परिस्सकिदत्थं
मे हत्थं साहारणसरीरसम्मददेण सोअणीअं करिस्सं त्ति जादणिव्वेदो
दद्धसरीरक्खणत्थं जूदोवजीवी संवुत्तो । [ततः स विभवमन्दतया स्वार्थीन-
परिजनो विसर्जितकुटुम्बभरणश्चारित्रमात्रावशेषः सार्थवाहकुले प्रतिवसति ।]

अस्वार्थीनपरिजनः—न स्वार्थीनः आत्माधीनः परिजनः यस्य सः । विस-
र्जितकुटुम्बभरणः—विसर्जितम् = दूरीकृतं, परित्यक्तं वा कुटुम्बभरणं = परिवार-
पालनं येन सः । चारित्रमात्रावशेषः—चारित्रमात्रम् = स्वकीयव्यक्तित्वमात्रम्
अवशेषः यस्य सः । अभ्यनुज्ञातः = आदेशितः । उपतिष्ठताम्=सेवताम्, अन्यम्

संवाहक—बिना कही बात को भी आप कैसे जान जाती हैं ?

गणिका—एक व्यक्ति में यह सम्पूर्ण गुण दुर्लभ हैं (इसीलिये मैं ऐसा कह रही हूँ) । तब फिर क्या हुआ ?

चेटी—उस आर्य का नाम क्या है ।

संवाहक—उसका नाम आर्य चारुदत्त है ।

गणिका—उपयुक्त ही है । तब क्या हुआ ?

संवाहक—इसके बाद वह अर्थहीनता के कारण अपने परिजनों से दूर गया
और कुटुम्ब का भरण-पोषण त्यागकर एकमात्र अपने चरित्र की रक्षा करते हुए
चणिकुल में रहने लगा । उस महात्मा ने मुझे भी आदेश दिया कि तुम भी
किसी दूसरे की सेवा करो । ऐसा ही अन्य पुरुषरत्न कैसे उपलब्ध हो सकेंगा

अहमपि तेनार्येणाभ्यनुज्ञातोऽन्यसुपतिष्ठतामिति । कथमन्यमीदृशं मनुष्यरत्नं लभेयेति, कथं च तस्य कोमलललितमधुरशरीरस्पर्शकृतार्थं मे हस्तं साधारण-शरीरसंमर्देन शोचनीयं करिष्यामीति जातनिर्वदो दग्धशरीररक्षणार्थं शूतो-पजीवी संवृत्तः ।]

(गणिका सहर्षवाष्पं चेटीमवलोकयति ।)

चेटी—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो बहूणि दिनाणि मए पराइदेण पुरुसेण कदाइ अहं पि दहसु सुवण्णेषु पराइदो म्हि । [ततो बहूनि दिनानि मया पराजितेन पुरुषेण कदाचिदहमपि दशसु सुवर्णेषु पराजितोऽस्मि ।]

गणिका—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो अज्ज वेसमग्गे जइच्छोवणदो समासादिदो म्हि ।

जनम् इति शेषः । कोमलललितमधुरशरीरस्पर्शकृतार्थम्—कोमलं च तत् ललितं च इति कोमलललितं च मधुरं च इति कोमलललितमधुरम् एवंभूतं शरीरं तस्य स्पर्शेन कृतार्थम् = कृतकृत्यम् एवंत्वं हस्तमित्यर्थः, साधारणशरीर-संमर्दनेन—साधारणशरीरस्य = सामान्यजनशरीरस्य संमर्दनेन । दग्धशरीररक्ष-णार्थम्—दग्धं शरीरं तस्य रक्षणार्थम् शूतोपजीवी—शूतेन उपजीवति आत्मनिर्वाहं करोतीत्यर्थः ।

और उसके कोमल, मधुर, एवं ललित शरीर के स्पर्श से कृतार्थ एवं अभ्यस्त यह मेरा हाथ सर्वसाधारण शरीर के संमर्दन से कैसे सन्तुष्ट होगा ? यही शोचनीय हो गया । उसी दुःख से दुखी मैं इस कम्बहत शरीर की रक्षा के लिये 'शुआरी' हो गया हूँ ।

(गणिका आनन्द की आँसू के साथ सहर्ष चेटी को देखती है)

चेटी—तव फिर क्या हुआ ?

संवाहक—तव मैंने जिसे बहुत दिनों तक पराजित किया उसी ने एक दिन ज़ुए में मुझको दश स्वर्ण मुद्रा से पराजित कर दिया ।

गणिका—तब क्या हुआ ?

संवाहक—इसके बाद आज, भाग्य के उलटने होने के कारण यहाँ, मुझको इसी

तस्स भएण इह पविट्ठो । एवं अय्या जाणादु । [ततोऽयं वेशमार्गे
यदृच्छोपनतः समासादितोऽस्मि । तस्य भयेनेह प्रविष्टः । एवमार्या जानातु ।]

गणिका—(आत्मगतम्) अहो अच्चाहिदं ! एवं खु मण्णे वासपाद-
पविणासेण पक्खिणो आहिण्डन्ति त्ति । (प्रकाशम्) एवं गदे अत्तकेरओ
अय्यो । हला ! एहि तं जणं विसज्जेहि । [अहो अत्याहितम् । एवं खलु
मन्ये वासपादपविनाशेन पक्षिण आहिण्डन्त इति । एवं गत आत्मीय आर्यः ।
हला ! एहि तं जनं विसर्जय ।]

चेटी—तह । (निष्क्रान्ता ।) [तथा ।]

गणिका—ण खु अय्येण अत्थणिमित्ता चिन्ता कादव्वा । अय्यचारु-
दत्तो एव देदि त्ति अय्यो जाणादु । [न खत्वार्येणार्थनिमित्ता चिन्ता
कर्तव्या । आर्यचारुदत्त एव ददातीत्यार्यो जानातु ।]

(प्रविश्य)

वेशमार्गे—वेशस्य = वेश्यागृहस्य मार्गः तस्मिन् अर्थात् यत्र गणिकाः
निवसन्ति इति भावः । यदृच्छोपनतः—यदृच्छया उपनतः = आगतः अहम् तैः
समासादितः = प्राप्तः ।

अत्याहितम्—अति अधिकम् अतिशयेन वा आहितम् = महद्भयम् समुप-
स्थितम् 'अत्याहितं महद्भयम्' इत्यमरः । वासपादपविनाशेन = निवासवृक्षविनाशेन
हेतुना, आहिण्डन्ते = व्याकूलीभूय इतस्ततः उड्डीयन्ते पक्षिणः इति शेषः ।

वेश्यालय (की गली) के समीप में वह धनिक (विजयी जुआरी) मिल गया ।
उसी के भय से मैं यहां आया हूँ । मेरी कहानी आप इस रूप से जानें ।

गणिका—(स्वगत) आह ! बहुत बड़ी आपत्ति है । आवास-वृक्ष के विनाश के
कारण जैसे पक्षी इधर-उधर आश्रयहीन होकर घूमते-फिरते हैं वैसा मैं समझती
हूँ । (प्रकाश रूप से) ऐसी स्थिति में आप तो मेरे आत्मीय (सम्बन्धी) हैं ।
(चेटी के प्रति) हला ! जाओ विजयी जुआरी को (कुछ द्रव्य देकर) विदा करो ।

चेटी—ऐसा ही हो (निकल जाती है) ।

गणिका—आप धन के विषय में चिन्ता न करें । आर्य चारुदत्त ही धन दे रहे
हैं, ऐसा आप समझें ।

(प्रवेश कर)

चेटी—अब्जुए! विसज्जिदो सो जणो, परितुट्ठो गदो अ । [अब्जुके !
विसर्जितः स जनः, परितुष्टो गतश्च ।]

संवाहकः—अणुगहिदो म्हि । [अनुगृहीतोऽस्मि ।]

गणिका—गच्छदु अग्यो सुहिज्जणदंसणेण पीदि णिव्वत्तेदुं ।
[गच्छेत्तार्यः सुहृज्जनदर्शनेन प्रीतिं निर्वर्तयितुम् ।]

संवाहकः—अज एव कदाइ णिव्वेदेण पव्वजेअं । जइ इअं परिअणे
सङ्कन्ता कला भवे, तदो अग्याए अणुगहिदो भवेअं । [अथैव कदा-
चिन्निर्वेदेन प्रव्रजेयम् । यदीयं परिजने सङ्क्रान्ता कला भवेत्, तत आर्यया-
नुगृहीतो भवेयम् ।]

गणिका—जस्स किदे इअं कला सिक्खिदा, सो एव्व अग्येण
उवचिद्धिदव्वो भविस्सदि । [यस्य कृते इयं कला शिक्षिता, स एवार्थेणोप-
स्थातव्यो भविष्यति ।]

संवाहकः—(स्वगतम्) णिउणं खु पच्चाचक्खिदो म्हि । को हि णाम

सुहृज्जनदर्शनेन—सुहृज्जनानाम् दर्शनेन प्रीतिं निर्वर्तयितुम् = सम्पादयितुम्
गच्छतु आर्यः इति भावः ।

निर्वेदेन = वैराग्येण हेतुना ।

उपस्थातव्यः = सेवितव्यः पूजयितव्यश्च ।

चेटी—माननीये ! उसको द्रव्य दे दिया है और वह सन्तुष्ट होकर चला
भी गया ।

संवाहक—मैं अनुगृहीत हूँ ।

गणिका—कृपया आप जायें, अपने वन्दुओं को दर्शन देकर प्रसन्न करें ।

संवाहक—मैं आज ही उद्देग के कारण 'संन्यास' या प्रव्रज्या ले लूँगा । किन्तु
यदि आप अनुग्रह करके अनुमति दें तो अभ्यस्त सम्मर्दन कला को आपके परिवार
के लोगों को सिखा दूँ ।

गणिका—जिसके लिये आपने इस कला का अभ्यास किया उसी की आप
सेवा करें ।

संवाहक—(स्वगत) गणिका ने बड़ी निपुणता के साथ मेरी बात का प्रत्या-

अप्पणा किदं पच्चुअआरेण विणासेदि । (प्रकाशम्) अय्ये ! गच्छामि दाव अहं । [निपुणं खलु प्रत्याख्यातोऽस्मि । को हि नामात्मना कृतं प्रत्युपकारेण विनाशयति । आर्ये ! गच्छामि तावदहम् ।]

गणिका—गच्छदु अय्यो पुणोदंसणाअ । [गच्छत्वार्थः पुनर्दर्शनाय ।]

संवाहकः—अय्ये ! तह । (निष्क्रान्तः ।) [आर्ये ! तथा ।]

गणिका—हं, सदो विअ । [हं शब्द इव ।]

(प्रविश्य)

चेटः—विच्छित्तिए ! विच्छित्तिए ! कहिं कहिं अज्जुआ । [विच्छित्तिके ! विच्छित्तिके ! कुत्र कुत्राज्जुका ।]

गणिका—हज्जे ! किं एदं । [हज्जे किमेतत् ।]

निपुणम् = सुस्पष्टं यथा स्यात् तथा प्रत्याख्यातः = अस्वीकृतः, निन्दितो वा गणिकया इति शेषः ।

दर्शनाय = दर्शनं दातुम् इत्यर्थः ।

तथा = तथा अस्तु । एवं 'तावत् नायकविषया रतिः परिपोषिता' इति तात्पर्यार्थः ।

'विच्छित्तिका' इति तत्रत्या काचिद् परिवारिका अस्ति तस्या इयं संज्ञा अत एव सम्बोधयति 'विच्छित्तिके' इति ।

किमेतत् = किमेतत् आपतितम् इत्यर्थः ।

ख्यान किया । कौन व्यक्ति अपने किए उपकार को उपकार के द्वारा विनाश करना चाहता है ? (प्रकाश रूप से) आर्ये ! तब मैं जाता हूँ ।

गणिका—आर्य जाइये और फिर दर्शन दीजियेगा ।

संवाहक—ऐसा ही हो । (निकल जाता है ।)

गणिका—हाँ, किसी को आवाज आ रही है ।

(प्रवेश कर)

चेट (वसन्तसेना का सेवक)—विच्छित्तिके, विच्छित्तिके ! माननीया गणिका (वसन्तसेना) कहाँ हैं ?

गणिका—आर्य ! क्या बात है ?

चेटः—हं, विष्पलद्धो म्हि, वादाअणिकस्वामिंदुप्पवकाआए ओण-
मिअपओहराए कण्णऊरस्स परिप्पन्दो अज्जुआए जेण ण दिट्ठो ।
[हं, विप्रलब्धोऽस्मि, वातायननिष्कामितपूर्वकाययाऽवनमितपयोधरया कर्णपूरस्य
परिस्पन्दोऽज्जुक्रया येन न दृष्टः ।]

गणिका—लहुजणस्स सुलहो विम्हओ । किं दे उस्सेअस्स कारणम् ।
[लघुजनस्य सुलभो विस्मयः । किं ते उत्तेकस्य कारणम् ।]

चेटः—सुणादु अज्जुआ—एसो उग्गवेणेण • ओगाहणणिव्वत्तिदेण
पस्सुदमदगन्धं राअमगं करन्तेण मङ्गलहस्तिणा भद्रकवोदएण अणे-
अपुरुससङ्कुलेसु राअमग्गेसु उत्तरिअपडविराअदाए अहिअलक्खणीओ
कोच्चि प्पव्वइदो समासादिदो । [शृणोत्वज्जुकाएष उपवेगेनावगाहननिवर्तिनेन
प्रसूतमदगन्धं राजमार्गं कुर्वता मङ्गलहस्तिना भद्रकपोतकेनानेकपुरुषसङ्कुलेषु राज-
मार्गेषूत्तरीयपटविरागतयाऽधिकलक्षणीयः कश्चित् प्रव्रजितः समासादितः ।]

विप्रलब्धोस्मि = अहं वञ्चितः, अकृतायों वा अस्मि यतः वातायननिष्का-
मितपूर्वकायया—वातायने = गवाक्षे निष्कामितः = संक्रामितः पूर्वकायो यस्याः
तया, अवनमितपयोधरया—घरतीति धरः, पयसां धरः इति पयोधरः, अवनमितः
पयोधरः यस्याः तया, एवं भूतया अज्जुक्रया (भवत्या) कर्णपूरस्य = 'वसन्त-
सेनायाः मृत्युविशेषः सुधामधुरशब्देन श्रोतुः कर्णौ पूरयतीत्यर्थकः' (एवंभूतस्य
मम) परिस्पन्दः = वीरतापूर्णकर्म न दृष्टः तेन हेतुना अहं वञ्चितः ।

उत्तेकस्य = गर्वस्य ।

भद्रकपोतकेन—दशवर्षः भवेत् पोतः स एव पोतकः स्वार्थे कः, भद्रकश्वासौ

चेट—मेरा दुर्भाग्य है क्योंकि गवाक्षके बाहर अपने शरीर का ऊपरी भाग
निकालकर और नवने के कारण झुके हुए स्तनों के साथ आपने मेरा (कर्णपूरका)
वीर कर्म नहीं देखा ।

गणिका—साधारणजन में सहज ही विस्मय होता है । तुम्हारे गर्व का
क्या कारण है ?

चेट—आर्या सुनिये—मंगल कार्य के योग्य भद्रक नामक हाथी के वच्चा
जब कि स्नान करके बड़ी तेजी से राजमार्ग को अपने मदगन्ध से आमोदित करते
हुए लौट रहा था तब उसने अनेक पुरुषों से व्याप्त राजमार्ग में उत्तरीय वस्त्र से
युक्त एक परिव्राजक को पकड़ लिया ।

गणिका—हं, तदो तदो । [हं, ततस्ततः ।]

चेष्टः—तदो मए हस्तिहस्थामिदताडिअमाणो दन्तन्तरपरिवत्तमाणो हस्तिहस्थपडिदचरणो तदो हा हा विपाडितो हा हा हदो त्ति जणवादे संवुत्ते तदो दिण्णकरप्पहारेण परिवत्तिदं हस्ति करिअ मोइदो सो परिव्वाजो । [ततो मया हस्तिहस्तामर्दताड्यमानो दन्तान्तरपरिवर्तमानो हस्तिहस्तपतितचरणः ततो हा हा विपाटितो, हा हा हत इति जनवादे संवृत्ते ततो दत्तकरप्रहारेण परिवर्तितं हस्तिनं कृत्वा मोचितः स परिव्राट् ।]

गणिका—पिअं मे । तदो तदो । [प्रियं मे । ततस्ततः ।]

पोतकश्च तेन, मंगलहस्तिना = माङ्गलिककर्मसु उपयुक्तेन हेतुना, प्रस्रुतमदगन्धम्—प्रस्रुतेन मदेन गन्धम्—गन्धयुक्तम् राजमार्गम् राजकीयपथम् इत्यर्थः; एवंभूतेन मृदकपोतकेन प्रव्रजितः = परिव्राट् समासादितः = प्राप्तः ।

हस्तिहस्तामर्दताड्यमानः—हस्तिनः = गजस्य हस्तः शुण्डादण्डः तस्य ग्रामदेन = आघातेन ताड्यमानः, दन्तान्तरपरिवर्तमानः—दन्तयोः अन्तरम् = मध्यम्, तत्र परिवर्तमानः, हस्तिहस्तपतितचरणः—हस्तिहस्ते पतितः ताड्यः चरणः यस्य सः करिकरगृहीतपादः इत्यर्थः । विपाटितः = विदलितः (परिव्राट् इति शेषः) जनवादे—जनानाम् वादः = रवः तस्मिन् प्रवृत्ते = उत्थिते सति, दत्तकरप्रहारेण—दत्तः करप्रहारः येन तेन (मयेति शेषः)

मे प्रियम् = मम प्रियं (वस्तु) जातम् इति भावः ।

गणिका—हाँ ! तब फिर क्या हुआ ?

चेष्ट—तब वह हाथी के दांतों के आघात से पीड़ित होकर उसके दांतों के भीतर आ गया । जब हाथी ने उसे सूँड़ के सहारे चरण से दबाना चाहा, तब जनता का 'हाय ! हाय ! फाड़ दिया गया, हाय ! हाय मारा गया'—यह राव (शब्द) हुआ । मैंने अपने हाथों के प्रहार के द्वारा उसकी स्थिति में परिवर्तन लाया और उस संन्यासी को बचाया ।

गणिका—मेरे लिये अच्छा हुआ (अर्थात् मेरा प्रिय ही हुआ) । तब फिर क्या हुआ ?

चेटः—तदो सव्वो जणो भणादि—अहो चेडस्स कम्म त्ति । ण उण कोधि किं पि इच्छइ दाउं । तदो अज्जुए ! केण वि कुलपुत्तेण उइदाणि आभरणट्ठाणाणि विलोइअ अहुट्ठेणाणिअ वि उण अलद्धं पेक्खिअ दव्वं उवालभिअ दिग्वं णिस्ससिअ एत्तओ मे विभवो त्ति करिअ परिजणहत्थं अअं पावरओ पेसिदो । [ततः सर्वो जनो भणति—अहो चेटस्य कमेति । न पुनः कश्चित् किमपीच्छति दातुम् । ततोऽज्जुके ! केनापि कुलपुत्रेणोचितान्याभरणस्थानानि विलोक्याहुष्टेनानीयापि पुनरलब्धं प्रेक्ष्य दैवमुपालभ्य दीर्घं निःश्वस्यैतावान् मे विभव इति कृत्वा परिजनहस्तेऽयं प्रावारकः प्रेषितः ।]

भणति = कथयति, चेटस्य = वसन्तसेनाभृत्यस्य कर्म = वीरकर्म एतत् भवति, यन् परित्राजकः हस्तिहस्तात् रक्षितः ततः = तदनन्तरम् कुलपुत्रेण = कुलीनेन जनेन (आर्यचारुदत्तेन इति शेषः) उचितान्याभरणस्थानानि—उचितानि, अभ्यस्तानि, चिरपरिचितानि आत्मनः बहुमणिवन्धनानि आभरणस्थानानि = अलङ्कारधारणस्थानानि विलोक्य = तानि आभरणशून्यानि दृष्ट्वा अहुष्टेन = दक्षिणहस्ताहुष्टेन (करणे तृतीया) 'कर्णादिस्थानानि' अलङ्कारः अस्ति न वा इति ज्ञातुम् आनीय = सयत्नम् आकृष्य पुनः आभरणम् अलब्धम् = अप्राप्तं प्रेक्ष्य = विज्ञाय दैवम् उपालभ्य = तिरस्कृत्य दुःखात् दीर्घं निःश्वस्य = दीर्घश्वासं परित्यज्य 'एतावान् मे विभव इति कृत्वा' इति मत्वा परिजनहस्ते (अधिकरणविवक्षया सप्तमी वस्तुतस्तु तृतीया एव भवितुमर्हति) साधारणवस्तुदाने स्वयं संकुचितः भृत्यहस्तेन प्रावारकः = आत्मनः उत्तरीयवस्त्रम् प्रेषितः = वीरकर्मणः पुरस्काररूपं वस्त्रखण्डम् प्रेषितवान् ।

चेट—तब सब लोग पकड़ित हो गये और कहने लगे कि 'चेट का यह (अद्भुत) वीरतापूर्ण कार्य है' । किन्तु कोई कुछ देना नहीं चाहता था । तब माननीये ! किसी कुलीन महानुभाव ने अन्य आभरणों के सुपरिचित स्थानों को शून्य देखकर अंगूठे के द्वारा अदृष्ट कर्णादिगत स्थानों को भूषण है या नहीं यह जानने के लिये खींचा, पर कुछ भी नहीं उपलब्ध हुआ । तब दैव को उपालम्भ देकर और लम्बी सांस लेते हुए 'मेरा वैभव इतना ही है'—ऐसा कहकर परिजन के हाथ में (सामान्य द्रव्य के दान देने में स्वयं संकुचित भाव से) देकर यह उत्तरीय वस्त्र भेज दिया ।

गणिका—को गुं खु अय्यचारुदत्तस्स गुणाणं अणुकरेदि । [को नु खल्वार्यचारुदत्तस्य गुणाननुकरोति ।]

चेटी—अज्जुए ! मम वि कोदूहलं अत्थि । को गु खु एसो । [अज्जुके ! ममापि कौतूहलमस्ति । को नु खल्वेपः ।]

गणिका—केण वि साहुणा पुरुसेण होद्व्वं । [केनापि साधुना पुरुषेण भवितव्यम् ।]

चेटी—साहु पुच्छीअदु दाव । [साधु पृच्छयतां तावत् ।]

गणिका—हज्जे ! एकपुरुसपक्खवादिदा सव्वगुणाणं हन्ति । [हज्जे ! एकपुरुषपक्षपातिता सर्वगुणान् हन्ति ।]

चेटी—भद ! से णाम तुवं जाणासि । [भद्र ! अस्य नाम त्वं जानासि ।]

चेटः—ण हु जाणामि । [न खलु जानामि ।]

गणिका—अदिलहु तुए किदं । [अतिलघु त्वया कृतम् ।]

एकपुरुषपक्षपातिता—एकपुरुषे = चारुदत्तरूपे स्नेहविषयीभूते तादृशे एकपुरुषे पक्षपातिता = गुणपक्षपातिता अर्थात् 'को नु खल्वार्यचारुदत्तस्य गुणाननुकरोति' इति कथनेन गुणपक्षपातिता सिद्धयति, अत एव सर्वगुणाश्रयः नान्यः इति गुणविषये एकाङ्गिदृष्टिदोषता 'सर्वगुणान् अन्येषां सर्वगुणान् हन्ति = असहनेन न मर्षयति ।

अतिलघु = त्वया अतिशयेन लघु = हीनं कर्म कृतम् = आचरितम्, यतः त्वं तस्य नाम जिज्ञासयापि न जानासि ।

गणिका—(चेटी की ओर देखकर) सचमुच मैं यह कौन है; जो आर्य चारुदत्त के गुणों का अनुकरण करता है ?

चेटी—माननीये ! मुझे भी कौतूहल हो रहा है । यह कौन है ?

गणिका—वह निश्चय ही कोई सत्पुरुष है ।

चेटी—अच्छा, तब पूछना चाहिये ।

गणिका—माननीये ! एक पुरुष के गुणों के प्रति पक्षपात दूसरों के गुणों को सहन नहीं करता ।

चेटी (चेट के प्रति)—भद्र ! क्या आप उसका नाम जानते हैं ?

चेट—मैं नहीं जानता ।

गणिका—आपने ठीक नहीं किया ।

चेटी—जइ एवं, इह तुए को त्ति^१ मन्तिदं । [यद्येवम्, इह त्वया क-
इति मन्त्रितम् ।]

चेटी—अहं एत्तअं तु जाणामि—भद्रओ अविन्हुओ त्ति । [अह-
मेतावत् तु जानामि—भद्रकोऽविस्मय इति ।]

गणिका—एहि दाव तं पेक्खामो । [एहि तावत् तं पर्याप्तः ।]

चेटी—पेक्खदु पेक्खदु अज्जुआ । एसो गच्छइ । [पश्यतु पश्य-
त्वज्जुका । एष गच्छति ।]

गणिका—(प्रासादाद् विलोक्य) हञ्जे ! एसो हि सो अज्यचारुदत्तो
एव्व जणोपवीदमत्तपावरओ गच्छइ । ता जाव दूरं गओ ण भविस्सदि
एसो, पेक्खन्हु दाव णं । [हञ्जे ! एष हि स आर्यचारुदत्त एव यज्ञोपवीत-
मात्रप्रावारको गच्छति । तद् यावद् दूरं गतो न भविष्यत्येष, पर्याप्तमास्ता-
वदेत्तम् ।]

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

द्वितीयोऽङ्कः ।

इह = नाम विषये इत्यर्थः, कः इति = सः साधुजनः कः भवेत् इति त्वया
मन्त्रितम् = युक्त्या निश्चितम् ।

भद्रकः = आकृत्या प्रकृत्या व्यवहारेण च भद्र एवं, तथा अविस्मयः=गर्वहीनः ।

प्रासादात् = प्रासादमाहृत्य इति भावः । यज्ञोपवीतमात्रप्रावारकः—यज्ञस्य
उपवीतम् तदेव परिमाणं इति यज्ञोपवीतमात्रम् तदेव प्रावारकः = उत्तरीयः
(दुपट्टा) यस्य सः ।

ततः सर्वे = अभिनेतारो जनाः निष्क्रान्ताः = रङ्गमञ्चात् अपगता इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।

चेटी—यदि ऐसा है, तो आपने इस नाम के विषय में किसको अनुमान किया है ।

चेटी—मैं इतना तो अवश्य जानता हूँ कि वह स्वभावतः निरभिमानी एवं
भद्रपुरुष हैं ।

गणिका—तब आओ हम लोग उसे देखेंगे ।

चेटी—आप देखें । यह जा रहा है ।

गणिका—(प्रासाद से देखकर)—अयि ! ये वे ही आर्य चारुदत्त जा रहे हैं
जिसका यज्ञोपवीत ही उत्तरीय वस्त्र का काम कर रहा है । अतः जब तक वे दूर
न चले जायं तब तक हम लोग उन्हें देखते रहें । (सक्का प्रस्थान हो जाता है ।)

॥ द्वितीय अङ्क समाप्त ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।) KOTA (Raj.)

नायकः—वयस्य ! वीणा नामासमुद्रोत्थितं रत्नम् । कुतः

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगता सखीव

सङ्कीर्णदोषरहिता विषयेषु गोष्ठी ।

क्रीडारसेषु मदनव्यसनेषु कान्ता

स्त्रीणां तु कान्तरतिविघ्नकरी सपत्नी ॥ १ ॥

असमुद्रोत्थितम्—समुद्रात् उत्थितम् इति समुद्रोत्थितम्, न तथा इति असमुद्रोत्थितम् । अर्थात् 'वीणा नाम' रत्नमिव उत्तमवस्तु, समुद्रस्तु रत्नाकरः अस्त्येव, परन्तु तत्प्राप्त्यन्तात् अन्यत् रत्नं भुवने अस्ति चेत्, तत्तु वीणा एव इति तात्पर्यम् । कुतः = कस्मात् हेतोः एवं वच्मि इति चेत् ? तर्हि वीणायाः गुणान् शृणु ।

उत्कण्ठितस्येति—'वीणा' उत्कण्ठितस्य = इष्टप्राप्त्यै व्याकुलीभूतस्य, एवं कृतनिश्चयस्य (जनस्य) हृदयानुगता—हृदस्य हृदयं वा अनुगता इति हृदयानुगता = मनोनुकूला सखीव विनोदकरी भवतीति भावः, विषयेषु = भोग्यवस्तुषु संकीर्णदोषेण रहिता गोष्ठी = संगीतपरिपद् इव अस्ति, मदनव्यसनेषु—मदनस्य व्यसनानि तेषु, अर्थात् कामव्यापारेषु इत्यर्थः, क्रीडारसेषु = कामलक्षणानु क्रीडामु कान्ता इव = स्वकीयवनिता इव, रागवर्दिनी अस्ति, तथैव स्त्रीणाम् कान्तरति-

(इसके बाद नायक और विदूषक का प्रवेश)

नायक—वयस्य ! वीणा एक ऐसा रत्न है जो समुद्र से उत्पन्न नहीं हुआ है (समुद्र से चौदह रत्न उत्पन्न माने जाते हैं) ।

वयोंकि—(वीणा) उत्कण्ठित जन के लिये मनोनुकूल सखी की भांति, भोग्य विषय में सङ्कीर्ण दोषरहित, (वीणा पक्ष में कनसुरा दोष से रहित) गोष्ठी पक्ष में विषयान्तर = अस्पष्टता दोषरहित) गोष्ठी की तरह, काम की रसीली क्रीडाओं में कान्ता की भांति, और पति के प्रति स्त्रियों के प्रेम में विघ्न डालने वाली सपत्नी के समान है (वीणा के प्रति पुरुषों का विशेष आकर्षण परिचयों को दुःसह होता है इसलिये वीणा से उनकी सपत्नी जैसी ईर्ष्या होती है) ॥ १ ॥

विदूषकः—भो वयस्स ! को कालो किदपरिघोसणदाए णिस्सम्पादा
 राअमग्गा । कुक्कुरा वि ओसुत्ता । वञ्चं णिदं ण लभामो । अएणं च
 दाणि अच्छरीअं । इमं हट्ठवीणं ण रमामि । अहिअदिट्ठथाणे विच्छि-
 ण्णतन्तिआ होदु । [भो वयस्य ! कः कालः कृतपरिघोषणतया निःसम्पाता
 राजमार्गाः । कुक्कुरा अप्यवमुक्ताः । वयं निद्रां न लभामहे । अन्यच्चेदानी-
 माश्चर्यम् । इमां हतवीणां न रमे । अधिकदृढस्थाने विच्छिन्नतन्त्रीका भवतु ।]

नायकः—वयस्य ! भावशावलेन बहुशः खल्वद्य मधुरं गीतम् । न
 च भवान् रमते ।

विदूषकः—अदो एव एदं अहं ण रमामि । मधुरं पि बहु खादिअं

विन्नकरी = स्वामिप्रणयवाधिका सपत्नी इव भवति (यतः सा पुरुषाणाम् परमा
 कर्पिणी इत्यर्थः) ॥ १ ॥

कः कालः = कं कालं व्याप्येति भावः । कृतपरिघोषणतया—कृता परिघो-
 षणा येषु, तेषां भावः तथा । निःसम्पाताः—निर्गतः सम्पातः = गमनागमनम्
 यस्मात् ते । अर्थात् गमनागमनशून्याः राजमार्गाः = राजपथाः इत्यर्थः । अधिक
 दृढस्थाने = निरापदस्थाने इति भावः । विच्छिन्नतन्त्रीका = विच्छिन्ना श्लयीकृता
 तन्त्री यस्याः सा, अर्थात् श्लयतन्त्रीयुक्ता भवतु = तिष्ठतु इति आशयः ।

भावशावलेन—भावानां शावलेन = वैचित्र्येण । बहुशः = बहुवारमित्यर्थः ।

विदूषक—हे मित्र ! बहुत देर हुई, नगरपाल की घोषणा के हेतु इस समय
 राजमार्ग जन-समागम से शून्य है । कुक्कुर भी सो गये हैं, किन्तु हम लोग
 आनन्द (अब भी) नहीं ले रहे हैं । दूसरा आश्चर्य यह है कि मैं इस वीणा में
 भी आनन्द नहीं ले रहा हूँ । अतएव इसे किसी निरापदस्थान में श्लयतन्त्रीयुक्त
 बनाकर रख दिया जाय (भावार्थ यह है कि किसी पदकी जगह पर पटककर
 इसकी तान तोड़ दी जाय) ।

नायक—मित्र ! वीणा ने अनेक भावों के कारण आज कई बार मधुर गान
 किया । किन्तु आप क्यों नहीं आनन्दित हो रहे हैं ?

विदूषक—इसीलिये तो मैं इससे आनन्दित नहीं हूँ । (क्योंकि) मधुर

अजिण्णं होई । [अत एवैतामहं न रने । मधुरमपि बहु खादितमजीर्णं भवति ।]

नायकः—सर्वथा सुव्यक्तं गीतम् । कुतः,

रक्तं च तारमधुरं च समं स्फुटं च

भावापितं च न च साभिनयप्रयोगम् ।

किं वा प्रशस्य विविधैर्वहु तत्तदुक्त्वा

भित्त्यन्तरं यदि भवेद् युवतीति विद्याम् ॥ २ ॥

विदूषकः—कामं पसंसेदु भवं । मम खु दाव गाअन्तो मणुस्सो इत्थिआ वि पठन्ती उभअं आदरं ण देदि । गाअन्तो दाव मणुस्सो

रक्तेति—(तथा = वीणया) रक्तम् = अनुरागपूर्णम् च तारमधुरम्—
तारम् = उच्चैश्च च मधुरम् = श्रुतिसुखम्, च इति तारमधुरम्, अर्थात् उच्चं
तथा शोभनम् इत्यर्थः, च समम् = वैषम्याभावम्, स्वरतालसामञ्जस्यसंचलितम्
वा स्फुटं च = प्रसन्नं सुव्यक्तं च, भावापितम्—भावेन = अनुरूपभावेन अप्रितम्=
युक्तम् इत्यर्थः, अथवा अप्रितः = प्रदत्तः, भावः = अनुरूपशृङ्गारादिभावः यत्र,
अथ च न साभिनयप्रयोगम् = अभिनयसंयुक्तभावमित्यर्थः, गीतम्, वा तत्तत्
बहुविधैः = नानाप्रकारैः उक्त्वा किं भवेत्, यदि सा भित्त्यन्तरं = बुद्धान्तरितं
यथा स्यात् तथा भवेत् तर्हि अहम् ताम् युवती इति विद्याम् = जानीयाम् ।
(यतः सामान्यतः पुरुषगीते स्वरकार्कश्यं जायते, रमणीगीते तु समधिकमधुरता
भवतीति भावः ।) ॥ २ ॥

पदार्थभी अधिक खा लेने पर अजीर्ण कर देता है । (तात्पर्य यह कि अनेकों
वार का गाया हुआ अत्यन्त मधुर गीत भी उद्वेग को बढ़ा देता है ।)

नायक—वीणा ने सब प्रकार से सुस्पष्ट गान किया है । क्योंकि—

रागयुक्त, उच्च एवं मधुर, वैषम्यरहित, परिस्फुट, भावपूर्ण, तथा अभिनय
प्रयोग से युक्त (गान किया है) । उपर्युक्त स्वरों को नाना प्रकार से कह-कहकर
कहाँ तक प्रशंसा की जाय । ऐसा मालूम पड़ता है कि मानों दीवार की आड़ से
कोई युवति ही गा रही हो ॥ २ ॥

विदूषक—आप भले ही प्रशंसा करें । किन्तु गाते हुए पुरुष या पड़ती हुई स्त्री
दोनों ही मेरे अनुराग को नहीं बढ़ा सकते । लालमाला को धारण किए हुए

रत्तुसुमणावेष्टितो विअ पुरोहितो दिढं ण सोहइ । इत्थिआ वि पठन्ती
छिण्णणासिआ विअ घेणुआ अदिविस्सुवा होइ । [कामं प्रशंसतु भवान् ।
मम खलु तावद् गायन् मनुष्यः स्त्र्यपि पठन्त्युभयमादरं न ददाति । गायंस्ताव-
न्मनुष्यो रत्तुसुमनोवेष्टित इव पुरोहितो दृढं न शोभते । स्त्र्यपि पठन्ती छिन्नना-
सिकेव घेनुरतिविरूपा भवति ।]

नायकः—सखे ! उपासुदोऽर्धरात्रः । स्थिरतिमिरा राजमार्गाः ।
निस्सम्पातपुरुषत्वात् प्रसुप्तेयोज्जयिनी प्रतिभाति । कुतः,

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं गतो ह्यष्टमपक्षचन्द्रः ।

तोयावगाढस्य वनद्विपस्य विषाणकोटीव निमज्जमाना ॥ ३ ॥

आदरम् = प्रीतिम् । रत्तुसुमनोवेष्टितः—रक्ताक्ष ते सुमनसश्च तामिः वेष्टितः,
रक्तपुष्पभूषित इत्यर्थः । छिन्ननासिका—छिन्ना नासिका यस्याः सा तथा ।

अर्धरात्रः—रात्रेः अर्धम् इति अर्धरात्रः । उपासुदः = संजातः, उपस्थितो
वा । स्थिरतिमिराः—स्थिरम् = घनं तिमिरम् = अन्धकारम् यत्र एवंभूताः राज-
मार्गाः सन्ति । निःसम्पातपुरुषत्वात्—निरस्तः सम्पातः गमनागमनं यस्मात्,
एवंभूतः पुरुषः यत्र, तेषां भावः तस्मात्, अर्थात् सर्वत्र पुरुषसंचारा-
भावात् इत्यर्थः ।

असाविति—तोयावगाढस्य—तोये जले, अवगाढः=स्थितः तस्य, जल-
मग्नस्येत्यर्थः, वनद्विपस्य = वनगजस्य, निमज्जमानाः = मज्जनप्राया विषाणकोटीव=
दन्ताग्रभागः इव, 'विषाणः स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः' इत्यमरः । असौ हि अष्टम-

पुरोहित की भांति गाता हुआ मनुष्य शोभा का पात्र नहीं होता और पाठ करती
स्त्री भी कटी नासिका वाली गाय की तरह रूपहीन दिखाई पड़ती है ।

नायक—मित्र आधी रात हो गई । राजमार्ग में घोर अन्धकार का साम्राज्य
है । पुरुषों के गमनागमन के अभाव के हेतु मानों उज्जयिनी सोई हुई की तरह
प्रतिभासित हो रही है ।

क्योंकि—

वह अष्टमी का चन्द्रमा अन्धकार को अवकाश देकर अस्त हो रहा है ।
लगता है जैसे जल के भीतर डूबकी खाये हुए वनैले हाथी के दांतों की कोटियाँ
भी डूब गई हों (अष्टमी के चन्द्रमा की भी दो कोटियाँ होती हैं) ॥ ३ ॥

विदूषकः—सुदृढ भवं भण्णादि । अन्तर्द्विअमाणचन्द्रलद्धाविआसो
तेदरदी विअ पासादादो अन्धआरो । [सुष्ठु भवान् भणति । अन्तर्दधा-
चन्द्रलब्धावकाशोऽवतरतीव प्रासादादन्धकारः ।]

नायकः—(परिक्रम्य) इदमस्मदीयं गृहम् । वर्धमानक ! वर्धमानक !

विदूषकः—वद्धमाणअ ! वद्धमाणअ ! दुवारं अवावुद । [वर्धमानक !
वर्धमानक ! द्वारमपावृणु ।]

(प्रविश्य)

चेष्टः—अम्मो अय्यमेत्तेओ । [अम्मो आर्यमैत्रेयः ।]

नायकः—वर्धमानक !

चेष्टः—अम्मो भट्टिदारओ । भट्टिदारअ ! वन्दामि । [अम्मो भर्तृदा-
रकः । भर्तृदारक ! वन्दे ।]

नायकः—पादोदकमानय ।

पक्षचन्द्रः = शुक्लपक्षाष्टम्याः क्षीणचन्द्रः तिमिरावकाशं = अन्धकारप्रसारस्थानम् , दत्त्वा अस्तं = तिरोहितं गतः ॥ ३ ॥

अन्तर्दधानचन्द्रलब्धावकाशः—अन्तर्दधानासौ चन्द्रश्च (अस्तंगतचन्द्रः
इत्यर्थः) तस्मात् लब्धः = प्राप्तः, अवकाशः येन स तथा ।

पादोदकम् = चरणोदकम् ।

विदूषक—आपने ठीक कहा । अन्धकार मानों इस प्रासाद से उतर रहा हो,
क्योंकि चन्द्रमा के अस्त होने से उसे अवसर उपलब्ध हो गया है ।

नायक—(घूम करके) यह हम लोगों का घर है । हे वर्धमानक ! हे वर्धमानक !

विदूषक—हे वर्धमानक, हे वर्धमानक ! दरवाजा खोलो ।

(प्रवेश कर)

चेष्ट—आर्य मैत्रेय यहाँ हैं ।

नायक—वर्धमानक !

चेष्ट—भर्तृदारक भी यहाँ हैं । भर्तृदारक, मैं आपकी वन्दना करता हूँ ।

नायक—पैर धोने के लिए जल लाओ ।

चेटः—(परिक्रम्य) इदं पादोदङ्गं । (नायकस्य पादौ प्रक्षालयति ।)
[इदं पादोदङ्गम् ।]

विदूषकः—बड्ढमाणवअ ! मम वि पादं पक्खालेहि । [वर्धमानवक !
ममापि पादं प्रक्षालय ।]

चेटः—सुहोद्रेसु पाद्रेसु भूमीए पलोद्धिदव्वं । उदङ्गं विणासेहि ।
अहव आणेहि । पक्खालइस्सं । (नाट्येन विदूषकस्य पादौ प्रक्षालयति ।)
[सुधौतयोः पादयोर्भूम्यां प्रलोठितव्यम् । उदङ्गं विनाशाय । अयवानय ।
प्रक्षालयिष्यामि ।]

विदूषकः—ण केवलं दासीएपुत्तेण पादा धोदा, मुहं वि धोदं ।
[न केवलं दास्याः पुत्रेण पादौ धौतौ, सुखनपि धौतम् ।]

नायकः—वयस्य !

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।

अदृश्यमाना चपला जरेव या मनुष्यवीर्यं परिभूय वर्धते ॥ ४ ॥

सुधौतयोः—सुष्ठु धौतौ सुधौतौ तयोः पादयोः = चरणयोः सुधौतयोः (सुतोः)
भूम्यां प्रलोठितव्यम् । उदङ्गम् = जलम् ।

इयमिति—हि = यतः नयनावलम्बिनी—नयने अवलम्बते या सा इयं निद्रा
ललाटदेशात्=मस्तकस्थानात्, माम् उपसर्पति इव=हठान् आगत्य परिभवति इव,
अदृश्यमाना चपला = कतिक्षणस्यायित्वेन चञ्चला, दुर्विनीता, अजेया इत्यर्थः,

चेट—(घूम करके) यह चरणोदक है । (नायक के चरणों को धोता है ।)

विदूषक—वर्द्धमानक ! मेरा भी पैर प्रक्षालन करो ।

चेट—(चारुदत्त का सेवक) अच्छी तरह धुले हुए पैरों को तो भूमिपर ही
लोटना होगा । पानी खराब करो अथवा लाओ । पैरों को धो दें । (नाटकीय
टङ्क से विदूषक के पैरों को धोता है ।)

विदूषक—दासीपुत्र ने केवल पैर ही नहीं धोए, अपितु सुख भी धो दिया ।

नायक—मित्र ! यह निद्रा आंखों में लटकती हुई ललाट प्रदेश से उतरकर
उसी प्रकार सता रही है जैसे अदृश्य और चञ्चल वृद्धावस्था मनुष्य की शक्ति को
परास्त करके बढ जाती है ॥ ४ ॥

मैत्रेय ! सुष्यताम् ।

(निष्क्रान्तश्चेष्टः ।)

(प्रविश्याभरणसमुद्रहस्ता)

चेटी—अय्यमेत्तेअ ! उट्ठेहि उट्ठेहि । [आर्यमैत्रेय ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।]

विदूषकः—भोदि ! किं एदं । [भवति ! किमेतत् ।]

चेटी—इअं सुवण्णभाण्डं सट्ठीए सत्तमीए परिवेढ्दामि । अट्ठमी खु अज्ज । [इदं सुवर्णभाण्डं षष्ठ्यां सप्तम्यां परिवर्तयामि । अष्टमी खल्वद्य ।]

नायकः—इदं तद् वसन्तसेनायाः स्वकम् ।

चेटी—आम । भणादु भणादु भट्ठिदारओ, गण्हदु त्ति । [आम् । भणतु भणतु भर्तृदारकः गृह्णात्विति ।]

नायकः—मैत्रेय ! गृह्यताम् ।

विदूषकः—किं णिमित्तं अअं अलङ्कारो अट्ठमन्तरचउत्सालं ण प्पवे-
सीअदि । [किमिमित्तमयमलङ्कारोऽभ्यन्तरचतुःशालं न प्रवेश्यते ।]

जरा इव = वृद्धावस्था इव, या मनुष्यवृद्ध्या = मनुष्यबलम्, प्रभावम् वा परि-
भूय = अभिभूय वर्द्धते एव = वृद्धिं प्राप्नोत्येव ॥ ४ ॥

आभरणसमुद्रहस्ता—आभरणस्य = अलङ्कारस्य समुद्रगमम्, 'पेटी' इति
लोके प्रसिद्धम् तत् हस्ते यस्याः सा तथा ।

अभ्यन्तरचतुःशालम्—चतसृणाम् शालानाम् समाहारः इति चतुःशालम्,

(अतः) हे मैत्रेय ! लो जाओ । (चेष्ट बाहर चला जाता है ।)

(अलङ्कार की पेटी को हाथ में लिये हुए प्रवेश कर)

चेटी—आर्य मैत्रेय ! उठो, उठो ।

विदूषक—नाननीये ! यह क्या है ?

चेटी—यह सुवर्ण-भाण्ड है, षष्ठी तथा सप्तमी तिथि व्यतीत होने पर मैं इसे
परिवर्तन कर देना चाहूँगी क्योंकि आज अष्टमी है ।

नायक—क्या यह वसन्तसेना की सम्पत्ति है ?

चेटी—हां, भर्तृदारक (विदूषक से) कहें कि 'इसे ले लें' ।

नायक—मैत्रेय ! इसे ले लो ।

विदूषक—क्या कारण है कि यह अलङ्कार अन्तःपुर की चतुःशाला में नहीं
रक्खा गया ?

नायकः—मूर्ख ! बाह्यजनधारितमलङ्कारं गृहजनो न द्रक्ष्यति ।

विदूषकः—का गई । आणेहि गण्हामि चोरेहिं गण्हिअमाणं । [का गतिः । आनय गृहामि चोरैर्गृह्यमाणम् ।]

(चेटी दत्त्वा निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—भो ! किंनिमित्तं सो पावरओ तस्स गणिआपरिआर-
अस्स दिण्णो । [भोः ! किंनिमित्तं स प्रावारकस्तस्मै गणिकापरिचा-
रकाय दत्तः ।]

नायकः—सानुक्रोशतया ।

विदूषकः—इह वि सानुक्रोसदा । [इहापि सानुक्रोशता ।]

नायकः—वयस्य ! मा मैवम् ।

अभ्यन्तरे अभ्यन्तरस्य वा चतुःशालम् इति तथा ।

‘बाह्यजन’ इति पदेन ‘गणिका’ (वसन्तसेना) ध्वन्यते । ‘गृहजन’ इति पदेन चारुदत्तस्य पत्नी ‘ब्राह्मणी’ आक्षिप्यते । अत एव आह—बाह्यजनेन धारितम् एवंभूतम् अलङ्कारं गृहजनः = मम भार्या यया न द्रक्ष्यति, (अत एव अभ्यन्तरचतुःशालम् न प्रवेश्यते इति भावः) ।

सानुक्रोशतया—अनुक्रोशेन = अनुकम्पया सह वर्तमानः इति सानुक्रोशः, तस्य भावः तथा, दयाभावेन इत्यर्थः ।

नायक—मूर्ख ! बाह्यजन (वेश्या) के द्वारा धारण किए जानेवाले अलङ्कार को मेरी पत्नी नहीं देख सकेगी ।

विदूषक—दूसरा रास्ता ही क्या है (अर्थात् दूसरा उपाय क्या है ?) । लार्डो, चोरों के द्वारा ग्रहण करने योग्य इस अलङ्कार को ग्रहण करता हूँ । (चेटी आभूषण देकर चली जाती है ।)

विदूषक—भो ! वह उत्तरीय गणिका के भृत्य (कर्णपूरक) को क्यों दिया गया ?

नायक—दया भाव से ।

विदूषक—क्या इसमें भी दया भाव है ?

नायक—मित्र ! ऐसा न कहो ।

विदूषकः—अहं भरिदगद्भो विज भूमीए पलोडामि । [अहं भरित-
गर्दभ इव भूम्यां प्रलुठामि ।]

नायकः—निद्रा सां बाधते । तूष्णीं भव ।

विदूषकः—सअदु भवं सुहप्पवोहाअ । जाव अहं पि सुविस्सं ।
[शेतां भवान् सुखप्रवोधाय । यावदहमपि स्वप्स्यामि

(द्वावपि स्वपितः ।)

(ततः प्रविशति सज्जलकः ।)

सज्जलकः—एष भोः !

कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं

शिक्षावलेन च वलेन च कर्ममार्गम् ।

भरितगर्दभ इव—भरः सज्जातः अस्य इति भरितः, भरितश्चासौ गर्दभश्च
इति भरितगर्दभः तद्वत् भूम्याम् प्रलुठामि ।

सुखप्रवोधाय = सुखपूर्वकं यथा स्यात् तथा जागरणाय इत्यर्थः ।

‘भो !’ इति विस्मयसूचकमव्ययम् ।

कृत्वेति—(एषोऽहम्) शिक्षावलेन—शिक्षायाः, वलेन = सामर्थ्येन, चातु-
र्थेण वा वलेन = शरीरवलेन च शरीरपरिणाहसुखप्रवेशम्—शरीरस्य = देहस्य,
परिणाहः = विशालता ‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः, इति शरीरपरिणाहः तस्य
सुखप्रवेशः सुखेन प्रवेशः यस्मान् तम् (अनायासेन निर्गमप्रवेशयोग्यम् इत्यर्थः)
एतादृशम् कर्ममार्गम्—कर्मणः = चौर्यकर्मणः मार्गम् = सन्विच्छेदम्, सुरंगम् वा

विदूषक—मैं बोझा लिए हुए गधे की भांति भूमि पर लोट रहा हूँ ।

नायक—नींद सुते सता रही है । झुप रहो ।

विदूषक—आप सुखपूर्वक जागने के लिए सो जायं । तब तक मैं भी सो जाता
हूँ (दोनों सो जाते हैं ।)

(तब सज्जलक का प्रवेश)

सज्जलक—भो !

शिक्षावलेन से तथा शारीरिक बल के द्वारा विशाल शरीर के प्रवेश योग्य
सुरङ्ग बनाकर भूमि पर परिसर्पण करने से कठोर पार्श्वभागवाला मैं कैबुल से

गच्छामि भूमिपरिसर्पणवृष्टपाश्वर्षो

निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥ ५ ॥

भोः ! वृक्षवाटिकापक्षद्वारे सन्निवृष्टित्वा प्रविष्टोऽस्मि । यावदिदानीं चतुःशालमुपसर्पामि । (सन्निवेदं विचिन्त्य) भोः

कामं नीचमिदं वदन्तु विबुधाः सुतेषु यद्वर्तते

विश्वस्तेषु हि वञ्चनापरिभवः शौर्यं न कार्कश्यता ।

कृत्वा = विधाय भूमिपरिसर्पणवृष्टपाश्वर्षः—भूमौ = सुरङ्गभूमौ परिसर्पणम् = शयितः सन् अग्रे गमनम् इत्यर्थः, तेन वृष्टौ = प्राप्तघर्षणौ पाश्वर्षौ यस्य सः । निर्मुच्यमानः = कञ्चुकेन कञ्चुकात् वा हीयमानः सन् अतएव जीर्णतनुः = जीर्णा = जराजर्जरा तनुः शरीरम् यस्य स भुजङ्ग इव = सर्प इव गच्छामि = धीरं यथा स्यात् तथा प्रविशामि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सन्निवृष्टित्वा = छेदनकर्मणा सुरङ्गादिमार्गं सम्पाद्य अहम् प्रविष्टोऽस्मि इति भावः । सन्निवेदम्—निवेदेन = दुःखेन सह वर्तमानं यथा स्यात् तथा विचिन्त्य = चिन्तयित्वा (सज्जलक आह)

काममिति—यत् = चौर्यादिकम् सुतेषु = निद्रावस्थां गतेषु जनेषु वर्तते = क्रियते इत्यर्थः, इदम् = कर्म विबुधाः = पण्डिताः कामम् = यद्यपि, यद्येष्टं वा नीचम् = निकृष्टम्, पातकं वा वदन्ति = कथयन्ति । हि = यतः विश्वस्तेषु = स्निग्धेषु, विश्रम्भयुक्तेषु वा वञ्चनापरिभवः—वञ्चनया = रूपदरीत्या, परिभवः = अनादरः घर्षणं वा शौर्यम् = वीरस्य कर्म न = नास्ति । अपितु कार्कश्यं = क्रूर-

मुक्त जीर्ण शरीरवाले (वृद्ध) सर्प की भांति (धीरे-धीरे) प्रवेश करता हूँ (आगे) जाता हूँ ॥ ५ ॥

भो ! मैंने वृक्षवाटिका वाले द्वार में सुरङ्ग बनाकर प्रवेश किया है । तब तक इस समय चतुःशाला में प्रवेश करता हूँ । (दुःखपूर्वक सोचकर) भो !—

लोगों के सो जाने पर जो (चौरादि कर्म) किया जाता है, उसे पण्डित लोग निकृष्ट (कर्म) कहते हैं । क्योंकि विश्वस्तजन का छल द्वारा जो अपमान किया जाता है वह वीर-कार्य नहीं, अपितु क्रूरकर्म ही कहा जाता है । तथापि निन्दनीय

स्वाधीना वचनीयतापि तु वरं वद्धो न सेवाञ्जलि-
मार्गश्चैव नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥ ६ ॥

(विचिन्त्य)

लुब्धोऽर्थवान् साधुजनावमानी वणिक् स्ववृत्तावतिकर्कशश्च ।
यस्तस्य गेहं यदि नाम लप्स्ये भवामि दुःखोपहतो न चित्ते ॥ ७ ॥

कर्म एव भवति । (तथापि) वचनीयतापि = निन्दा अपि स्वाधीना = स्वातन्त्र्य-
गुणयोगिनी वरम् = मनाक् प्रिया भवति तु = किन्तु वद्धः सेवाञ्जलिः = दास्य-
भावेन सेवार्थं हस्ताञ्जलिः प्रणामाद्याचारस्तु न वरं स्यात् = मनागपि न
इष्यते । अर्थात् परभाग्योपजीवनापेक्षया चौर्यादिनीचकर्मजीवनं स्वातन्त्र्येण
प्रशस्तम् इति आशयः । पूर्वम् = द्वापरयुग एव, महाभारतकाले वा एषः
मार्गः = वधादिनिर्दयकर्ममार्गः नरेन्द्रसौप्तिकवधे सुप्ते भवः इति सौप्तिकः,
नरेन्द्राणां सौप्तिकः अथवा नरेन्द्राश्च ते सौप्तिकाश्च, तेषाम् वधः तस्मिन्, अर्थात्
विश्वस्तनिद्राकाले घृष्ट्युम्नादिनृपाणाम् वधे इत्यर्थः, द्रौणिना द्रोणपुत्रेण अश्व-
त्याम्ना कृतः = अनुसृतः, आचरितः । (अतएव अहमपि चौर्यकर्म करिष्ये,
द्रौणिप्रभृतिभिः आचरितत्वात्) ॥ ६ ॥

लुब्ध इति । यः लुब्धः = परद्रव्यलोभी, अर्थवान् = धनवान् अथ च साधु-
जनावमानी, यश्च वणिक् = व्यवसायी स्ववृत्तावतिकर्कशश्च—स्ववृत्तौ = क्रयविक्रय-
व्यापारे अतिकर्कशश्च = असाधुत्वात् कठोरश्च तस्य = एतयोः द्वयोः एकतरस्य
इत्यर्थः, गेहम् = गृहम् यदि नाम लप्स्ये = यदि वा प्रविशामि, तदा चित्ते =
मनसि दुःखोपहतो न भवामि ॥ ७ ॥

तथा स्वाधीनं चौर्यादि वृत्ति, सेवा के निमित्त हाथ जोड़ने की अपेक्षा कुछ
अच्छी ही है । अतीतकाल (महाभारतकाल) में द्रोणपुत्र अश्वत्थामा ने
विश्वस्त एवं निद्रामग्न द्रौपदी के पाचों पुत्रों के वध करने में इसी क्रूरकर्म का
अनुसरण किया था ॥ ६ ॥

(चौर्यादि विषय में विदोष चिन्ता करके)

यदि मैं लोभी, धनी अथवा शिष्टजन के द्वेषी (व्यक्ति) या निज व्यवसाय में
कठोर (असाधु) वणिक् के घर में प्रवेश करता हूँ तो अपने मन में कभी भी दुःखी
नहीं होऊँगा ॥ ७ ॥

यद्वा तद्वा भवतु । किं वा न कारयति मन्मथः । यावदारभे कर्म । भोः !

देशः को नु जलावसेकशिथिलश्छेदादशब्दो भवेद्
भित्तीनां क नु दर्शितान्तरसुखः सन्धिः करालो भवेत् ।

क्षारक्षीणतया चलेष्टककृशं हर्म्यं क जीर्णं भवेत्

कुत्र स्त्रीजनदर्शनं च न भवेत् स्वन्तश्च यत्नो भवेत् ॥८॥

(परिक्लृप्त्य) इयं वास्तुविभागक्रिया । सोपस्नेहतया गृहविशिष्ट-

देश इति—भित्तीनाम् = प्राकाराणाम् क नु देशः = स्थानम् जलावसेकशिथिलः—जलानाम् = वृष्ट्यादिजलानाम् अवसेकः = पतनम् तेन शिथिलः = कौमलः सन् छेदात् सुरङ्गादिनिर्माणसमये अशब्दः = खटखटाशब्दरहितः भवेत्, क नु सन्धिः = रन्ध्रम् (संधि इति लोकभाषायाम्) दर्शितान्तरसुखः—दर्शितम् अन्तरम् अभ्यन्तरं येन, तादृशश्च सुखकरश्च सन् करालः = अभूतपूर्वदर्शनीयत्वेन विशालः, भयङ्करो वा भवेत् । क्षारक्षीणतया—क्षारेण = क्षारनृदा, लवणेन वा क्षीणतया = क्षीणताहेतोः, शिथिलतया वा चलेष्टककृशम्—चलम् इष्टकम्, तेन कृशम् = हासप्राप्तम् अर्थात् कृशं च क्षीणं च एवंभूतं हर्म्यम् = भवनम् क = कुत्र जीर्णम् भवेत् = भग्नप्रायम् अतएव सुखपूर्वकं छेदनयोग्यं च भवेत्, कुत्र अनभिप्रेतम् स्त्रीजनदर्शनम्—स्त्रीजनानाम् दर्शनम् = साक्षात्कारः च न भवेत् तथा मम यत्नः = चौर्यरूपोपायः, स्वन्तः = फलप्रदः भवेत् ॥ ८ ॥

वास्तुविभागक्रिया—‘वास्तु’ इति पदेन वास्तुगृहं परानृश्यते अतः वास्तुनः=

जो कुछ भी हो । कामदेव मनुष्य से क्या नहीं करा लेता ? तब तक मैं अपना कार्य आरम्भ करता हूँ ।

सज्जलन—यहाँ दीवार का कौन स्थान वर्षा आदि जल से नरम हो गया है जिससे छेदन के समय शब्द न हो सके, अथवा कहाँ पर छेद (सुरङ्ग) विशाल होगा जिसके द्वारा भीतर की सारी चीजें सरलता से दिखाई पड़े; भवन की किस स्थान पर भित्ति जीर्ण एवं चार (लौना) लगने के कारण नष्ट होकर शिथिल पड़ गई है, कहाँ पर छिरियाँ देख न सकेंगी । और (इसी बीच में) मेरा यत्न भी सफल हो जाय ॥ ८ ॥

(धूमकर) यहाँ मकान की दर्ज है (रङ्गों के या ईंटों के बीच का अवकाश) ।

इवायं भवनविन्यासः । इह तावत् प्रवेशावकाशं करिष्ये । भोः ! कीदृश इदानीं सन्धिच्छेदः कर्तव्यः स्यात् ।

सिंहाक्रान्तं पूर्णचन्द्रं झपास्यं चन्द्रार्धं वा व्याघ्रवक्त्रं त्रिकोणम् ।
सन्धिच्छेदः पीठिका वा गजास्यमस्मत्पक्ष्या विस्मितास्ते कथं स्युः ॥९॥

भवतु, सिंहाक्रान्तमेव च्छेदयिष्ये ।

विदूषकः—भो ! जागति खु भवं, णहि । [भोः ! जागति खु भवान्, न हि ।]

नायकः—किमर्थम् ।

विदूषकः—अहं खु दाव कत्तव्वकरत्थीकिदसङ्केदो विअ सक्किअस-

वास्तुगृहस्य विभागक्रिया इयमत्र दृश्यते इति भावः । सोपस्नेहतसा = स्निग्ध-
तया इत्यर्थः । भवनविन्यासः = भवनस्य विन्यासः = सन्निवेशः गृहविशिष्ट इव
विशिष्टं गृहं यत्र तादृशः अपि, सूचयति इति भावः ।

सिंहेति—सिंहाक्रान्तः पूर्णचन्द्रं, झपास्यं, चन्द्रार्धं वा व्याघ्रवक्त्रं, त्रिकोणं,
पीठिका, गजास्यम्, इति वा (कतमः) सन्धिच्छेदः स्यात्, कथं वा अस्म-
त्पक्ष्याः ते (जनाः) विस्मिताश्च स्युः (अर्थात् सुरङ्गादिमार्गनिर्माणविधौ मम
कर्मकौशलदर्शनात् आश्चर्यान्विता वा स्युः ।) ॥ ९ ॥

कर्तव्यकरत्नीकृतसंकेतः—कर्तव्यं करोतीति कर्तव्यकरः, तस्य स्त्री, तथा कृतः,

नभी के कारण इस घर का बनाव कुछ विशेष प्रकार का है । यहीं पर प्रवेश के
उपयुक्त सुरङ्ग बनाऊँगा । भो ! यहाँ कैसा सुरङ्ग बनाना उचित होगा ?

सिंह की उछाल के समान वक्रगति की या पूर्णचन्द्राकार जैसी, मकर के
मुख की तरह की, अथवा अर्धचन्द्राकार सरीखा; व्याघ्र के मुख की भाँति अथवा
त्रिकोणी, चौकोणी, (पीठिका) या गज के मुख की आकृति वाली सुरङ्ग हो
जिससे चौरकार्य में दक्ष लोग भी (मेरे सुरङ्ग-निर्माण की कला से) आश्चर्यित
हो जायें ॥ ९ ॥

अच्छा, 'सिंहाक्रान्त' नामक सुरङ्ग का ही निर्माण करूँगा ।

विदूषक—भो ! क्या आप जाग रहे हैं या नहीं ?

नायक—किसलिये ?

विदूषक—मैं मजदूर की स्त्री के द्वारा संकेत-स्थल पर बुलाये गये बौद्ध संन्यासी

मणओ गिहं ण लभामि । वामं खु मे अक्खि फन्देदि । चोरो सन्धि
छिन्दी विअ पेक्खामि । जइ ईदिसी अवस्था अत्थाणं, जादीए
दरिदो एव्य होमि । [अहं खलु तावत् कर्तव्यकरत्नांकृतसङ्केत इव शाक्य-
श्रमणको निद्रां न लभे । वामं खलु मेऽक्षि स्पन्दते । चोरः सन्धि छिनत्तीव
पश्यामि । यदीदृश्यवस्थाऽर्थानां, जात्या दरिद्र एव भवामि ।]

नायकः—मूर्ख ! धिक् त्वाम् ! दरिद्रचमभिलपसि ।

सज्जलकः—अथ केनेदानीं सन्धिच्छेदमार्गः सूचयितव्यः स्यात् ।
नन्विदं दिवा ब्रह्मसूत्रं रात्रौ कर्मसूत्रं भविष्यति ।

अद्याम्य भित्तिषु मया निशि पाटितासु

छेदात् समासु सकृदर्पितकाकलीषु ।

काल्यं विषादविमुखः प्रतिवेशवर्गो

दोषांश्च मे वदतु कर्मसु कौशलं च ॥ १० ॥

तादृशः संकेतः=समयनिर्देशः यस्य यस्मै वा तथा । शाक्यश्रमणः = बौद्धश्रमणकः ।

सूचयितव्यः = परिमातव्यः स्यात् । ब्रह्मसूत्रम् = उपवीतम् ।

अद्येति—अद्य अस्य = गृहस्य भित्तिषु निशि = रात्रौ मया पाटितासु,
छेदात् = छेदं प्राप्य अपि सकृदर्पितकाकलीषु—सकृत् अर्पिता काकली यत्र तासु
अर्थात् सकृत् काकलीयन्त्रेण आहतासु अतश्च, समासु = रम्यासु सतीषु
काल्यम् = कल्यमित्यर्थः । विषादविमुखः—विषादेन विमुखः = विवर्णमुखः, प्रति-
वेशवर्गः = शत्रुवेश्यावर्गः मे = मम दोषान् वदतु कर्मसु कौशलं च वदतु ॥ १० ॥

की भांति निद्रा का आनन्द नहीं ले रहा हूँ और मेरी चाँई आँख फड़क रही है ।
मुझे ऐसा लगता है कि चोर (मेरे घर में) सुरङ्ग बना रहा हो । यदि धन की
यही हालत है, तब तो मैं जन्मना या स्वभावतः दरिद्र ही होना चाहूँगा ।

नायक—मूर्ख ! तुम्हें धिक्कार है । क्यों तुम दरिद्रता को पसन्द करते हो ?

सज्जलक—इस समय मैं किससे सुरङ्गमार्ग की माप करूँगा ! अथवा यह
ब्रह्मसूत्र रात्रि में कर्मसूत्र होगा (अर्थात् यज्ञोपवीत द्वारा माप करूँगा) ।

आज रात्रि में इस घर के दिवाल में छेद कर दिया, काकलीयन्त्र (खनती)
के एक ही बार के आघात से यह मनोरम सुरङ्ग बन गया । प्रातःकाल प्रसन्न
होकर पड़ोसी लोग मेरे दोषों का तो वखान करेंगे ही साथ ही साथ मेरे कार्य-
कौशल की भी प्रशंसा करेंगे ॥ १० ॥

नमः खरपटाय । नमो रात्रिगोचरेभ्यो देवेभ्यः । (तथा करोति ।)
हन्त अवसितं कर्म । प्रविशामस्तावत् । (प्रविश्य) अये ! ज्वलति
दीपः । अपसरामि तावत् । विक्र, सज्जलकः खल्वहम् ।

मार्जारः प्लवने वृकोऽपसरणे श्येनो गृहालोकने
निद्रा सुप्तमनुष्यवीर्यतुलने संसर्पणे पन्नगः ।
माया वर्णशरीरभेदकरणे वाग् देशभाषान्तरे
दीपो रात्रिषु सङ्कटे च तिमिरं वायुः स्थले नौजले ॥ ११ ॥

हन्त इति हर्षे । कर्म = छेदनकर्म अवसितम् = समाप्तम् । अतएव गृहे
प्रविशाम इत्यर्थः ।

मार्जार इति—(ग्रहम्) प्लवने = उत्प्लुत्य पलायनविषये मार्जारः =
विडालतुल्यः 'ओतुर्विडाल मार्जार' इत्यमरः, अपसरणे = द्रुतगमने वृकः, गृहाव-
लोकने = गृहस्थवस्तुदर्शनविषये श्येनः (वाजपक्षी) तद्वत् खरदृष्टिः, सुप्त-
मनुष्यवीर्यतुलने—सुप्तमनुष्याणाम् वीर्यम् तस्य तुलने = परिमापने निद्रा यतः
सा हि मनुष्यवीर्यम् कीदृक् इति जानाति इति भावः । देशभाषान्तरे = विभिन्न-
देशभाषाविषये वाक् = वाग्देवी, सरस्वती भवामि, (तथा) ग्रहं रात्रिषु =
रजनीषु दीपः = आलोकः, अर्थात् दीपतुल्यः वस्तुदर्शनसमर्थः सङ्कटे = विप-
त्काले तिमिरम् = लौकिकपदार्थानां तिरोधानसामर्थ्यात् अन्धकार इव, स्थले =
भूमौ वायुः = तत्तुल्यः सर्वत्रगः, दक्षः दक्षः जले च नौः = नौका इव भवामि ॥११॥

खरपट को नमस्कार । रात्रि के देवता को नमस्कार । (वैसा वह करता है ।)
वाह ! छेदन कर्म समाप्त हो गया । तत्र प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश करके) अरे !
दीपक जल रहा है । तब तक हट जाता हूँ । मुझे विकार है, मैं सचमुच में
सज्जलक हूँ ।

मैं कूटकर भागने में मार्जार, द्रुत गमन में वृक, गृह के वस्तुओं को अवलोकन
करने में वाज, सुप्तमनुष्य के वीर्य (बल) को मापने में निद्रादेवी, चलने में
सर्प के तुल्य, स्थूल शरीर के विश्लेषण करने में जाया, देश-देशान्तर की विभिन्न
भाषा के विषय में विद्यादेवी (सरस्वती), रात्रि में दीप, आपत्तिकाल में अन्धकार
तुल्य (अदृश्य), स्थूल (पृथ्वी) पर वायु और जल में नौका की भांति हूँ ॥११॥

(तर्ततो विलोक्य) आगन्तुकत्वादविदितसमृद्धिविस्तरः केवलं भवन-
प्रत्ययादिह प्रविष्टोऽस्मि । न चेदानीं कञ्चित् परिच्छदविशेषं पश्यामि ।
किन्तु खलु दरिद्र एवायम् । उताहो अयं संयमननिरर्थकं द्रष्टव्यं
धारयति । अथवा, अभिजातोऽयं भवनविन्यासः । उपभुक्तप्रनष्टविभव-
नानेन भवितव्यम् ।

तथा विभवमन्दोऽपि जन्मभूमिव्यपेक्षया ।

गृहं विक्रयकालेऽपि नीलस्नेहेन रक्षति ॥ १२ ॥

आगन्तुकत्वात् = वैदेशिकत्वात् अविदितसमृद्धिविस्तरः—अविदितः =
अज्ञातः समृद्धिविस्तरः = ऐश्वर्यप्रसरः येन । किन्तु भवनप्रत्ययात् = रमणीय-
भवनदर्शनात् अत्र ईप्सितम्, अस्ति इति हेतोः प्रविष्टोऽस्मि । संयमननिरर्थ-
कम्—संयमनेन = भूमौ स्थापनादिना निरर्थकम् = निष्प्रयोजनम् अभिजातः =
मनोरमः उपभुक्तप्रनष्टविभवः—पूर्वमुपभुक्तः पश्चात् प्रनष्टः इति उपभुक्तप्रनष्टः
विभवः यस्य तादृशेन भवितव्यमित्यर्थः ।

तथेति—तथा = अनेन नष्टविभवप्रकारेण अयं गृहस्वामी विभवमन्दः अपि=
क्षीणविभवोऽपि विक्रयकाले = दारिद्र्यात् गृहविक्रयकाले समुपस्थितेऽपि जन्मभूमि-
व्यपेक्षया—स्वकीयजन्मभूमौ व्यपेक्षया = अनुरागेण इत्यर्थः । गृहं नीलस्नेहेन =
गाढस्नेहेन 'नीलीरानः स्थिरप्रेमा' इति यादवः, रक्षति ॥ १२ ॥

(चारों ओर देखकर) आगन्तुक होने के नाते मुझे इस घर की सम्पत्ति के
विषय में कुछ भी ज्ञान नहीं है । केवल सुन्दर भवन को देखकर मैंने प्रवेश
किया है । परन्तु कोई विशेष पोशाक नहीं देख रहा हूँ । क्या यह सचमुच में
दरिद्र है ? अथवा यह संयम के द्वारा (बहुमूल्यवान् वस्तुओं को भूमि में गाड़कर)
निरर्थक वस्तु को ही बाहर रखकर रक्षा करता है । अथवा यह रमणीय भवन-
विन्यास, इस बात का साक्षी है कि यह (व्यक्ति) किसी समय धन का उपभोग
कर चुका है, बाद में विभवहीन हो गया है ।

इस प्रकार निर्धन होकर भी यह गृहस्वामी केवल जन्मभूमि की समता से
इस घर की रक्षा कर रहा है अन्यथा ऐसी हालत में उसे यह घर बेच देना
चाहिये था ॥ १२ ॥

भवतु पश्यामस्तावत् । अथवा, न खलु मे तुल्यावस्थः कुलपुत्रः पीडयितव्यः । गच्छामि तावत् ।

विदूषकः—भो ! गण्ह एवं सुवर्णभाण्डम् । [भोः ! गृहानैतत् सुवर्णभाण्डम् ।]

सज्जलकः—कथं सुवर्णभाण्डमित्याह । किं मां दृष्ट्वाऽभिभाषते । आहोस्वित् सत्त्वलाघवात् स्वप्नायते । भवतु पश्यामस्तावत् । (दृष्ट्वा) भूतार्थं सुप्त एवायम् । तथाहि,

निःश्वासोऽस्य न शङ्कितो न विषमस्तुल्यान्तरं जायते
गात्रं सन्धिषु दीर्घतामुपगतं शय्याप्रमाणाधिकम् ।
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न चपलं पक्ष्मान्तरं जायते

सत्त्वलाघवात्—सत्त्वस्य = मनसः लाघवम् दौर्बल्यम् तस्मात् क्षीणबलत्वात् इत्यर्थः ।

निःश्वास इति—अस्य निःश्वासः न शङ्कितः = न शङ्काव्यञ्जकः, शङ्काहेतुः (जागरणस्येति भावः) न विषमः परन्तु तुल्यान्तरं = तुल्यरूपं यथा स्यात् तथा, जायते गात्रं सन्धिषु = जान्वादिसन्धिषु दीर्घतामुपगतम् = सुप्रसारणात् दीर्घं सत् । शय्याप्रमाणाधिकम्—शय्यायाः प्रमाणम् इति शय्याप्रमाणम् तस्मात् अधिकम् = बहिर्भूतम् च प्रतीयते दृष्टिः = नेत्रम् गाढम् = अन्यन्तम् निमीलिता =

अच्छा, तब तक देखता हूँ । अथवा मेरे समान दरिद्र इस कुलीन व्यक्ति को कष्ट नहीं दूँगा । तब मैं जाता हूँ ।

विदूषकः—भो ! इस सुवर्णभाण्ड को ग्रहण करो ।

सज्जलकः—क्यों सुवर्णभाण्ड की (चर्चा) करता है ? क्या मुझे देखकर कह रहा है ? अथवा दुर्बल मन के कारण स्वप्न देख रहा है अच्छा, तब तक देखता हूँ । (देखकर) यह मचमुच मैं सोया है ।

क्योंकि—इसका श्वास निःशङ्क होकर, सम एवं तुल्यरूप से चल रहा है । शरीर की सन्धियों में फैलाव के कारण दीर्घता आ गई है, एवं शय्या के प्रमाण से वे अधिक लम्बी हो गई हैं । आँखें बन्द हैं एवं पलकें भी निश्चल हैं । यदि

दीपं चैव न मर्पयेदभिमुखः स्याल्लक्षसुतो यदि ॥ १३ ॥

क नु खलु तत् । अये जर्जरप्रावरणैकदेशे दीपप्रभाव्यक्तीकृतरूपं दृश्यते । सुपरिगृहीतमनेन । अयमत्र प्राप्तकालः । इमे मया गृहीताः शलभाः । दीपनिर्वाणार्थमेकं मुञ्चामि । (भ्रमरकरण्डकादेकं मुञ्चति ।) अये एष दीपं निर्वाप्य पतति ।

विदूषकः—अविहा णिव्वाविदो दीपो दाणिं । मुसिदो म्हि । भो चारुदत्त ! गण्ह एदं सुवण्णालङ्कारं । अहं खु भीदीए उप्पहप्पवुत्तो विअ यणिजो णिहं ण लभामि । मम वम्हत्तणेण साविदो सि, जइ ण गण्हसि । [अविहा निर्वापितो दीप इदानीम् । मुपितोऽस्मि । भोश्चारुदत्त !

सम्पुटिता पद्मान्तरम् = नेत्रलोमस्थानम् चपलं न जायते, यदि एष लक्ष-
सुप्तः = व्याजसुप्तः भवेत् तदा अभिमुखम् = पुरोवर्तमानम् सः दीपम् न
मर्पयेत् = न सहेत (एतेन गाढा निद्रा व्यज्यते । अतः अनुमीयते यत् अयं
सत्यमेव सुप्तः ॥ १३ ॥

जर्जरप्रावरणैकदेशे—जर्जरं = जीर्णं प्रावरणम् = आच्छादनवस्त्रं तस्य एक-
देशः तस्मिन् । दीपप्रभाव्यक्तीकृतरूपम्—दीप्तस्य प्रभया व्यक्तीकृतं रूपं यस्य
तत् । प्राप्तकालः = अपहरणस्य समुचितसमयः ।

मुपितः अस्मि=अहम् हृतसुवर्णभाण्डः अस्मि । भीत्या—भयेन उत्पयप्रवृत्तः=
विमार्गे प्रवृत्तः । अर्थात् वाणिज्यमार्गमुल्लङ्घ्य गमनशील इत्यर्थः ।

यह सोने का बहाना कर रहा होता तो सामने दीपक की रोशनी को बर्दाश्त
न करता (अर्थात् दीपक की ओर मुंह करके न सोता) ॥ १३ ॥

वह (सुवर्णभाण्ड) कहाँ है ? अये ! पुराने वस्त्र के भीतर दीप के प्रकाश में
इसका रूप दिखाई पड़ रहा है । इसने अच्छी तरह पकड़ लिया है । यही उपयुक्त
समय है । मैंने इन शलभों को पकड़ लिया है । दीपक बुझाने के लिए एक को
छोड़ देता हूँ । (भ्रमर-पेटिका से एक को छोड़ता है ।) अये ! यह दीप को बुझाकर
गिर जाता है (अर्थात् स्वयं नष्ट हो जाता है) ।

विदूषक—आह ! खेद की बात है कि इस समय दीपक बुझा दिया गया ।
मैं बर्बाद हो गया । भो ! चारुदत्त ! इस सुवर्णालङ्कार को ग्रहण करो । मुझे

गृहाणेमं सुवर्णालङ्कारम् । अहं खलु भीत्योत्पथप्रवृत्त इव वणिग् निद्रां न लभे ।
मम ब्रह्मत्वेन शापितोऽसि, यदि न गृहासि ।]

सज्जलकः—किमत्र शपथपरिग्रहेण । एष प्रतिगृह्णामि । (गृह्णाति ।)

विदूषकः—(दत्त्वा) अहं विक्रीणिदभाण्डओ विअ वणिजओ सुहं
सइस्सं । [अहं विक्रीतभाण्डक इव वणिक् सुखं शयिष्ये ।]

सज्जलकः—सुखं स्वपिहि महाब्राह्मण ! (विचिन्त्य) भोः ! ब्राह्मणेन
विश्वासाद् दीयमानं मया हर्तव्यमासीत् ।

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदं च यौवनम् ।

यदिदं दारुणं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १४ ॥

शपथपरिग्रहेण = शपथस्य परिग्रहेण किं स्यात् इत्यर्थः ।

विक्रीतभाण्डकः—विक्रीतं भाण्डकं येन सः । शयिष्ये = निद्रां लभे ।

धिगिति—दारिद्र्यम् = अकिञ्चनत्वम्, धिक्=धक्कारः अस्तु अनिर्वेदम्—
अविद्यमानः निर्वेदः=तृप्तिः यस्मिन् भोगेन अतृप्तम् इत्यर्थः, यौवनम्=मम यौवनम्
खलु = निश्चयेन (धिगस्तु) यत् = यस्मात् कारणात् (अहम्) इदम् दारुणम् =
चौर्यरूपनिन्दितम् कर्म निन्दामि च (तथापि) करोमि च ॥ १४ ॥

वसी प्रकार भय से नींद आ रही जैसे रास्ता भूले हुए व्यापारी को । यदि तुम
नहीं लेते हो तो मैं ब्राह्मण के नाते तुम्हें शपथ दे दूँगा ।

सज्जलक.— इसमें शपथ लेने की आवश्यकता ही क्या है । मैं इसे ग्रहण करता
हूँ । (ग्रहण करता है ।)

विदूषक—(देखकर) मैं भाण्ड की विक्री करनेवाले वणिक् की भांति सुख-
पूर्वक सो रहा हूँ ।

सज्जलक.—भो ! महाब्राह्मण ! सुखपूर्वक सोओ । (चिन्ता करके) भो ! मैंने
चुरा लिया, जो ब्राह्मण के विश्वास पर दिया गया था (अर्थात् वह चारुदत्त को
दिया जा रहा है उसे मैंने हरण किया) ।

मेरी दरिद्रता को धक्कार है तथा इस यौवन को धक्कार है जो प्रायश्चित्त से
रहित (अवृत्त) है । क्योंकि मैं बुरे कार्य की निंदा भी कर रहा हूँ और फिर भी
इसे कर रहा हूँ ॥ १४ ॥

दीपं चैव न मर्षयेदभिमुखः स्यालक्षसुतो यदि ॥ १३ ॥

क नु खलु तत् । अये जर्जरप्रावरणैकदेशे दीपप्रभाव्यक्तीकृतरूपं दृश्यते । सुपरिगृहीतमनेन । अयमत्र प्राप्तकालः । इमे मया गृहीताः शलभाः । दीपनिर्वापणार्थमेकं मुञ्चामि । (भ्रमरकरण्डकादेकं मुञ्चति ।) अये एष दीपं निर्वाप्य पतति ।

विदूषकः—अविहा णिव्वाविदो दीवो दाणिं । सुसिदो म्हि । भो चारुदत्त ! गण्ह एदं सुवण्णालङ्कारं । अहं खु भीदीए उप्पहप्पवुत्तो विअ वणिजो णिहं ण लभामि । मम वम्हत्तणेण साविदो सि, जइ ण गण्हसि । [अविहा निर्वापितो दीप इदानीम् । मुपितोऽस्मि । भोश्चारुदत्त !

सम्पुटिता पद्मान्तरम् = नेत्रलोमस्थानम् चपलं न जायते, यदि एष लक्ष-
सुप्तः = व्याजसुप्तः भवेत् तदा अभिमुखम् = पुरोवर्तमानम् सः दीपम् न
मर्षयेत् = न सहेत (एतेन गाढा निद्रा व्यज्यते । अतः अनुमीयते यत् अयं
सत्यमेव सुप्तः ॥ १३ ॥

जर्जरप्रावरणैकदेशे—जर्जरं = जीर्णं प्रावरणम् = आच्छादनवस्त्रं तस्य एक-
देशः तस्मिन् । दीपप्रभाव्यक्तीकृतरूपम्—दीप्तस्य प्रभया व्यक्तीकृतं रूपं यस्य
तत् । प्राप्तकालः = अपहरणस्य समुचितसमयः ।

मुपितः अस्मि=अहम् हतसुवर्णभाण्डः अस्मि । भीत्या—भयेन उत्पथप्रवृत्तः=
विमार्गे प्रवृत्तः । अर्थात् वाणिज्यमार्गमुल्लङ्घ्य गमनशील इत्यर्थः ।

यह सोने का बहाना कर रहा होता तो सामने दीपक की रोशनी को बर्दास्त
न करता (अर्थात् दीपक की आंर मुंह करके न सोता) ॥ १३ ॥

वह (सुवर्णभाण्ड) कहाँ है ? अये ! पुराने बस्त्र के भीतर दीप के प्रकाश में
इसका रूप दिखाई पड़ रहा है । इसने अच्छी तरह पकड़ लिया है । यही उपयुक्त
समय है । मैंने इन शलभों को पकड़ लिया है । दीपक बुझाने के लिए एक को
छोड़ देता हूँ । (भ्रमर-पेटिका से एक को छोड़ता है ।) अये ! यह दीप को बुझाकर
गिर जाता है (अर्थात् स्वयं नष्ट हो जाता है) ।

विदूषक—आह ! खेद की बात है कि इस समय दीपक बुझा दिया गया ।
मैं बर्बाद हो गया । भो ! चारुदत्त ! इस सुवर्णालङ्कार को ग्रहण करो । मुझे

गृहाणेमं सुवर्णालङ्कारम् । अहं खलु भीत्योत्पथप्रवृत्त इव वणिग् निद्रां न लभे ।
मम ब्रह्मत्वेन शापितोऽसि, यदि न गृह्णासि ।]

सज्जलकः—किमत्र शपथपरिग्रहेण । एष प्रतिगृह्णामि । (गृह्णाति ।)

विदूषकः—(दत्त्वा) अहं विक्रीणिदभाण्डओ विअ वणिजओ सुहं
सइस्सं । [अहं विक्रीतभाण्डक इव वणिक् सुखं शयिष्ये ।]

सज्जलकः—सुखं स्वपिहि महाब्राह्मण ! (विचिन्त्य) भोः ! ब्राह्मणेन
विश्वासाद् दीयमानं मया हर्तव्यमासीत् ।

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदं च यौवनम् ।

यदिदं दारुणं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १४ ॥

शपथपरिग्रहेण = शपथस्य परिग्रहेण किं स्यात् इत्यर्थः ।

विक्रीतभाण्डकः—विक्रीतं भाण्डकं येन सः । शयिष्ये = निद्रां लभे ।

धिगिति—दारिद्र्यम् = अकिञ्चनत्वम्, धिक्=धिक्कारः अस्तु अनिर्वेदम्—
अविद्यमानः निर्वेदः=तृप्तिः यस्मिन् भोगेन अतृप्तम् इत्यर्थः, यौवनम्=मम यौवनम्
खलु = निश्चयेन (धिगस्तु) यत् = यस्मात् कारणात् (अहम्) इदम् दारुणम् =
चौर्यरूपनिन्दितम् कर्म निन्दामि च (तथापि) करोमि च ॥ १४ ॥

वसी प्रकार भय से नींद आ रही जैसे रास्ता भूले हुए व्यापारी को । यदि तुम
नहीं लेते हो तो मैं ब्राह्मण के नाते तुम्हें शपथ दे दूँगा ।

सज्जलक.— इसमें शपथ लेने की आवश्यकता ही क्या है । मैं इसे ग्रहण करता
हूँ । (ग्रहण करता है ।)

विदूषक—(देखकर) मैं भाण्ड की विक्री करनेवाले वणिक् की भांति सुख-
पूर्वक सो रहा हूँ ।

सज्जलक—भो ! महाब्राह्मण ! सुखपूर्वक सोओ । (चिन्ता करके) भो ! मैंने
चुरा लिया, जो ब्राह्मण के विश्वास पर दिया गया था (अर्थात् यह चारुदत्त को
दिया जा रहा है उसे मैंने हरण किया) ।

मेरी दरिद्रता को धिक्कार है तथा इस यौवन को धिक्कार है जो प्रायश्चित्त से
रहित (अतृप्त) है । क्योंकि मैं बुरे कार्य की निंदा भी कर रहा हूँ और फिर भी
इसे कर रहा हूँ ॥ १४ ॥

(नेपथ्ये पट्टशब्दः कियते ।)

सज्जलकः—(कर्णं दत्त्वा) अये प्रभातसमयः संवृतः । अपसरामि तावत् ।

(निष्क्रान्तः सज्जलकः ।)

(प्रविश्य)

चेटी—(साक्रन्दम्) अय्यमेत्तेअ ! अन्हाणं रुक्खवाडिआपक्ख-
दुवाले सन्धि छिन्दिअ चोरो पविट्ठो । [आर्यमैत्रेय ! अत्माकं वृक्षवाटिका-
पक्षद्वारे सन्धि छित्त्वा चोरः प्रविष्टः ।]

विदूषकः—(सहसोत्थाय) किं भणादि होदी । [किं भणति भवती ।]

(चेटी रुक्खवाडिअति पठति ।)

विदूषकः—चोरं छिन्दिअ सन्धी पविट्ठो । [चोरं छित्त्वा सन्धिः प्रविष्टः ।]

चेटी—हदास ! सन्धि छिन्दिअ चोरो पविट्ठो । [हताश ! सन्धि
छित्त्वा चोरः प्रविष्टः ।]

विदूषकः—आअच्छ णं दंसेहि । [आगच्छ ननु दर्शय ।]

चेटी—[परिक्रम्य) एदं । [एतत् ।]

(नेपथ्य में नगाड़े का शब्द होता है ।)

सज्जलकः—(ध्यान देकर) अरे ! सबेरा हो गया । तब मैं भाग जाता हूँ ।
(सज्जलक निकल जाता है) ।

(प्रवेश कर)

चेटी—(जोर से चिल्लाकर) आर्य मैत्रेय ! मेरी वृक्षवाटिका के पक्ष द्वार में
चोर सुरङ्ग बनाकर घुस गया ।

विदूषकः—(सहसा उठकर) आप क्या कह रही हैं ?

(चेटी फिर उसी की दुहराती है)

विदूषकः—सुरङ्ग बनाकर चोर घुस गया ।

चेटी—हाय ! सुरङ्ग बनाकर चोर घुस गया ।

विदूषकः—आइये और सुझे दिखाइये ।

चेटी—(घूमकर) यह है ।

विदूषकः—अविहा दासीएवुत्तेण कुक्कुरेण पवेसो किदो । भोदि !
आअच्छ, चारुदत्तस्स पिअं णिवेदेमि । [अविहा दास्याः पुत्रेण कुक्कुरेण
प्रवेशः कृतः । भवति ! आगच्छ चारुदत्तस्य प्रियं निवेदयामि ।

(उभावुपगम्य)

भो चारुदत्त ! पिअं दे णिवेदेमि । [भोश्चारुदत्त ! प्रियं ते निवेदयामि ।]

नायकः—(बुद्ध्या) किं मे प्रियम् । ननु वसन्तसेना प्राप्ता ।

विदूषकः—ण खु वसन्तसेणा, वसन्तसेणो पत्तो । [न खलु वसन्त-
सेना, वसन्तसेनः प्राप्तः ।]

नायकः—रदनिके ! किमेतत् ।

चेटी—भट्टिदारअ ! अम्हाणं रुक्खवाडिआपक्खदुवारे सन्धि
छिन्दिअ चोरो पविट्ठो । [भट्टिदारक ! अस्माकं वृक्षवाटिकापक्षद्वारे सन्धि
छित्त्वा चोरः प्रविष्टः ।]

नायकः—किं चोरः प्रविष्टः ।

विदूषकः—भो वअस्स ! सव्वहा तुवं भणासि, मुक्खो मेत्तेओ
अपण्डितो मेत्तेओ त्ति । णं मए सोभणं किदं तं सुवण्णभण्डअं तव
हत्थे समण्णअन्तेण । [भो वयस्य ! सर्वथा त्वं भणसि, मूर्खो मैत्रेयोऽपण्डितो
मैत्रेय इति । ननु मया शोभनं कृतं तत् सुवर्णभाण्डकं तव हस्ते समर्पयता ।]

विदूषक—आह ! दासीपुत्र कुक्कुर ने प्रवेश किया था । चलो चलो और यह
प्रिय संदेश आर्य चारुदत्त को निवेदन कर दें । (दोनों समीप जाकर) भो
चारुदत्त ! मैं आपसे कुछ प्रिय संदेश निवेदन करना चाहूँगा ।

नायक—(उठकर) मेरे लिए क्या प्रिय संदेश है ? क्या वास्तव में वसन्त-
सेना आ गई ?

विदूषक—वसन्त सेना नहीं, बल्कि वसन्तसेन आया है ।

नायक—रदनिके ! यह क्या है ?

चेटी—महाशय ! मेरी वृक्षवाटिका के पक्षद्वार में चोर सुरङ्ग बनाकर घुस गया ।

नायक—क्या चोर घुस गया ?

विदूषक—भो मित्र ! आप हमेशा कहा करते थे कि मैत्रेय मूर्ख है अपण्डित
है । परन्तु मैंने अच्छा किया कि सुवर्णभाण्ड आपके हाथ में दे दिया ।

नायकः—किं भवता दत्तम् ।

विदूषकः—अहं । [अथ किम् ।]

नायकः—कस्यां वेलायाम् ।

विदूषकः—अद्वरत्ते । [अर्धरात्रे ।]

नायकः—किमर्धरात्रे । वाढं दत्तम् ।

विदूषकः—भो चारुदत्त ! जं वेलं पडिवुद्धो आसि, तस्सि वेलायं खु दिण्णं । [भोश्चारुदत्त ! यस्यां वेलायां प्रतिबुद्ध आसीः, तस्यां वेलायां खलु दत्तम् ।]

नायकः—हन्त हतं सुवर्णभाण्डकम् ।

विदूषकः—दाणि मे हत्थे पडिच्छिदु अत्तभवं । [इदानीं मम हस्ते प्रयच्छत्वन्नभवान् ।]

नायकः—(आत्मगतम्)

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुल्यिष्यति ।

शङ्कनीया हि दोषेषु निष्प्रभावा दरिद्रता ॥ १५ ॥

क इति—कः = लोकः भूतः = सत्यः अर्थः = चौरकर्तृकस्वर्णभाण्डापहरण-
रूपा घटना तम् श्रद्धास्यति = विश्वसिष्यति (अपि तु) सर्वः जनः माम् = दरिद्रं
चारुदत्तम् तुल्यिष्यति = शठो वा तस्करो वा इति तुलया निर्णेष्यति, अर्थात्
ययार्थवृत्तान्तेऽविश्वासतया स्वयमेवापहतमिति अपवादोत्पादनेन तुल्यत्वं लघु
करिष्यति इत्याशयः । हि = यतः मयि दोषे असति अपि दोषेषु = दोषविषयेषु

नायकः—क्या आपने दे दिया ?

विदूषकः—और क्या ?

नायकः—किस समय ?

विदूषकः—आधी रात को ।

नायकः—क्या आधी रात में ? क्या आपने सचमुच मुझे दे दिया ?

विदूषकः—भो चारुदत्त ! जिस समय आप जगे हुए थे, उसी समय दिया था ।

नायकः—हाय ! सुवर्णभाण्ड की चोरी हो गई ।

विदूषकः—इस समय आप मेरे हाथ में दें ।

नायकः—(मन में) इस सही बात का कौन विश्वास करेगा, सब लोग मुझे ही चोर बतायेंगे । मुझमें दोष न होने पर भी प्रभाव मिटानेवाली दरिद्रता के कारण मुझे ही (दोषी) लगाया जायगा ॥ १५ ॥

(प्रविश्य)

ब्राह्मणी—रदणिए ! रदणिए ! आअच्छ । णहि सुणादि । कवाडसहं दाव करिस्सं । (तथा करोति ।) [रदनिके ! रदनिके ! आगच्छ । न हि शृणोति । कवादशब्दं तावत् करिष्यामि ।]

चेटी—हं, कवाडसहो विअ । भट्टिदारिआ मं सहावेदि । (परिक्रम्य) भट्टिदारिए ! इअ म्हि । [हं, कवादशब्द इव । भर्तृदारिका मां शब्दापयति । भर्तृदारिके ! इयमस्मि ।]

ब्राह्मणी—ण परिक्रवदो ण वावादिदो अय्यउत्तो अय्यमेत्तेओ वा । [न परिक्रतो न व्यापादित आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयो वा ।]

चेटी—कुसली भट्टिदारओ अय्यमेत्तेओ अ । जो तस्स जणस्स अलङ्कारो चोरेण गहीदो । [कुसली भर्तृदारक आर्यमैत्रेयश्च । यस्तस्य जनस्यालङ्कारश्चोरेण गृहीतः ।]

ब्राह्मणी—किं भणासि चोरेण गहीद ति । [किं भणसि चोरेण गृहीत इति ।]

चेटी—अहं इ । [अथ किं ।]

निष्प्रभावा = निर्गतः प्रभावः यस्याः सा एवमूता दरिद्रता = दैन्यम् शङ्कनीया = ईक्षणीया, अर्थात् समस्य शङ्का स्यान्म भवतीति भावः ॥ १५ ॥

(प्रवेश कर)

ब्राह्मणी—रदनिके ! रदनिके ! आओ । नहीं सुनती हो । तय मैं दरवाजा खटखटाऊंगी । (वैसा ही करती है ।)

चेटी—यह कपाट के शब्द की तरह (आवाज आ रही है) । भर्तृदारिका सुझको बुला रही हैं ? (घूमकर) भर्तृदारिके ! मैं यहाँ हूँ ।

ब्राह्मणी—आर्यपुत्र अथवा मैत्रेय आहत या मारे तो नहीं गए ?

चेटी—आर्यपुत्र और मैत्रेय दोनों सकुशल हैं । केवल उनके भूषण चोर चुरा ले गया ।

ब्राह्मणी—क्या कह रही है 'चोर ले गया है' ?

चेटी—हाँ,

ब्राह्मणी—किंणु खु तस्स जणस्स दादव्वं भविस्सदि । अह्व एदं दइस्सं । (कर्णों स्पृष्ट्वा) हद्धि तालीपत्तं खु एदं । सो दाणिं परिअओ मं त्रिलम्बेदि । किं दाणिं करिस्सं । (विचिन्त्य) भोदु, दिट्ठं । मम ज्जादिकुलादो लद्धा सदसहस्समुल्ला मुत्तावली । तं पि अय्यउत्तो सोढीरदाए पडिच्छदि । भोदु, एवं दाव करिस्सं (निष्क्रान्ता) [किन्तु खलु तस्मै जनाय दातव्यं भविष्यति । श्रयवैतद् दास्यामि । हा धिक् तालीपत्रं खल्वेतत् । स इदानीं परिचयो मां विडम्बयति । किमिदानीं करिष्यामि । भवतु, दृष्टम् । मम त्रातिकुलाद् लब्धा शतसहस्रमूल्या मुक्तावली । तामप्यार्यपुत्रः शौटीरतया प्रतीच्छति । भवतु, एवं तावत् करिष्यामि ।]

विदूषकः—इमस्स अन्धआरुप्पादिस्स अवराहस्स किदे भवन्तं सीसेण पसादेमि । दाणिं मे हत्थे पडिच्छदु अत्तभवं । [अस्यान्धकारोत्पादितस्यापरावस्य कृते भवन्तं शीपेण प्रसादयामि । इदानीं मे हस्ते प्रयच्छत्वत्र भवान् ।]

नायकः—किं भवानिदानीं मां वाधते ।

भवांस्तावदविश्वासी शीलज्ञो मम नित्यशः ।

शौटीरतया = अभिमानेन, अभिजात्येन हेतुना वा प्रतीच्छति किम् = प्रहीष्यति किम् ? इति प्रश्नकाकुः अर्थात् स्वीधनत्वात् न प्रहीष्यति इति भावः ।

अन्धकारोत्पादितस्य = अन्धकारे उत्पादितस्य इत्यर्थः ।

भवानिति—यदि मम शीलज्ञः—शीलं स्वभावं जानाति इति शीलज्ञः,

ब्राह्मणी—अब उस वसन्तसेना को क्या दिया जायगा ? अथवा इसको दे दूँगी—(कर्णों को स्पर्श करके) हाय ! यह तो तालपत्र का कर्णभूषण है । आभूषणों के धुराने परिचय मुझे कष्ट दे रहे हैं । तब मैं इस समय क्या कहूँ ? (चिन्ता करके) अच्छा, मैंने उपाय सोच लिया । मुझे अपने सन्बन्धियों से सहस्रमूल्य वाली 'मुक्तावली' मिली है । क्या उसे आर्यपुत्र स्वकुल के सम्भिमान से चाहेंगे (अर्थात् लेंगे) ? अच्छा, तब ऐसा ही कहूँगी । (निकल जाती है ।)

विदूषक—मैंने अंधेरे में आपको अलंकार देकर जो अपराध किया उसके लिए फिर नवाकर आपको प्रसन्न करता हूँ । इस समय आप उसे मेरे हाथ में दें ।

नायक—आप मुझे (इन शब्दों से) क्यों पीडित कर रहे हैं ?

आप मेरे दैनिक कर्म एवं स्वभाव से सुपरिचित हैं तथापि मेरे ऊपर अविश्वास

किं पुनः स कलाजीवी वञ्चनापण्डितो जनः ॥ १६ ॥ -

विदूषकः—मण्णे मए मन्दभग्गेण कुम्भीलस्स हत्थे दिण्णं । (विपण्ण-
स्तिष्ठति । [मन्ये मया मन्दभाग्येन कुम्भीलस्य हस्ते दत्तम् ।]

(प्रविश्य)

ब्राह्मणी—रदणिए ! अय्यमेत्तेअं सदावेदि । [रदनिके ! आर्यमैत्रेयं
शब्दापय ।]

चेटी—अय्यमेत्तेअ ! भट्टिदारिआ तुमं सदावेदि । [आर्यमैत्रेय !
भट्टिदारिका त्वां शब्दापयति ।]

विदूषकः—भोदि ! किं मं । [भवति ! किं माम् ।]

चेटी—आम् । [आम् ।]

विदूषकः—एस आअच्छामि । [एष आगच्छामि ।] (उपसर्पति ।)

ब्राह्मणी—अय्यमेत्तेअ ! इमं पडिगगहं पडिगण्ह । [आर्यमैत्रेय !
इमं प्रतिग्रहं प्रतिग्रहाण ।]

नित्यज्ञः = नित्यकर्मज्ञः भवान् (मयि) अविश्वासी तावत् , (तदा) कलाजीवी =
अभिनयादिकलोपजीवी वञ्चनापण्डितः = परवञ्चनायां पण्डितः = प्रवीणः जनः =
वसन्तसेनाल्पः वेश्याजनः किं पुनः विश्वासी भवेत् ? न कदाचिदपि मां विश्वसेत्
इति भावः ॥ १६ ॥

प्रतिग्रहम् = दानम् ।

कर रहे हैं तो अभिनयादि कला की मर्मज्ञ तथा वञ्चना कला में पण्डित वसन्तसेना
मेरा कैसे विश्वास करेगी ? ॥ १६ ॥

विदूषक—तब मानता हूँ कि मुझ कम्बल ने उसे चोर के हाथ में दे दिया—
(दुःखी होकर बैठ जाता है ।)

(प्रवेश कर)

ब्राह्मणी—रदनिके ! आर्य मैत्रेय को बुलाओ ।

चेटी—आर्यमैत्रेय ! भट्टिदारिका आपको बुला रही हैं ।

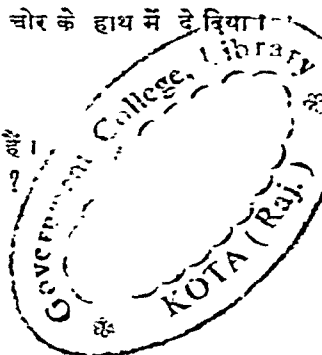
विदूषक—ओ माननीया, क्या मुझको बुला रही हैं ?

चेटी—हां ।

विदूषक—यह मैं आता हूँ । (समीप जाता है ।)

ब्राह्मणी—आर्यमैत्रेय ! यह दान ग्रहण करें ।

७ चा०

विदूषकः—अवस्थाविरुद्धो खु अजं पदाणविभवो । कुदो एदस्स आगमो । [अवस्थाविरुद्धः खल्वयं प्रदानविभवः । कुन एतस्यागमः ।]

ब्राह्मणी—णं सहिं उववत्तामि । सव्वत्तारविभवेण बन्धणेण सोत्थि याअइदव्वं ति एसो इमस्स आगमो ! [ननु पट्यामुपवत्तामि । सर्वसारविभवेन ब्राह्मणेन स्वस्ति वाचयितव्यमित्येयोऽस्यागमः ।]

विदूषकः—अट्ठमी खु अज्ज । [अष्टमां खल्वय ।]

ब्राह्मणी—प्रमादादो अदिकमो किदो । अज्ज पूआ पिण्वत्तीअदि । [प्रमादाद् अतिक्रमः कृतः । अथ पूजा निर्वर्त्यते ।]

विदूषकः—अणणुल्लवदाए पदाणस्स अणुकोसो विअ पडिभादि । (जनान्तिकम्) रदणिए ! किं करिस्सं । [अननुरूपतया प्रदानस्यानुकोश इव प्रतिभाति । रदनिके ! किं करियामि ।]

चेटी—(अवधार्य) किणु खु तस्स जणस्स दादव्वं भविस्सदि ति

प्रदानविभवः = प्रदानस्य विभवः = संपत्त तया ।

सर्वसारविभवेन सर्वेषां सारः एवंभूतः विभवः तेन ।

जनान्तिकम्—जनान्ते = पात्रगणमध्ये यदन्योन्यामन्त्रणं परस्परमालापस्तज्जनान्तिकं भवति; यद्योक्तं दर्पणे—‘अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्’ इति अननुरूपतया = प्रदानस्य अवस्थाविरुद्धतया इत्यर्थः । अनुकोशः = दया ।

विदूषक—दान की यह संपत्ति इस अवस्था के अनुकूल नहीं है । यह कहाँ से मेली है ?

ब्राह्मणी—मैं पट्टी के दिन उपवास रहती हूँ । ऐसी परिस्थिति में मैं अप्सर्वश्रेष्ठ विभव के द्वारा ब्राह्मण से स्वन्ति-पाठ कराना चाहती हूँ । वही इ (उपहार) का कारण है ।

विदूषक—आज तो अष्टमी है ।

ब्राह्मणी—प्रमाद के कारण दिन का ध्यान नहीं रहा हो । आज पूजा करनी है ।

विदूषक—अवस्था-विरुद्ध होने के कारण यह दान दया की भांति मालूम हो रहा है । (जनान्तिक में) रदनिके ! क्या कहूँ ?

चेटी—(सबको न सुनाकर) वसन्तसेना को क्या दूँगा—इसी निमित्त से

एदण्णिमित्तं भट्टिदारओ सन्तप्पदि त्ति भट्टिदारिआ तव हत्थे दइअ अय्यउत्तं अणिरिणं करिस्सामि त्ति एवं करेदि । ता गण्ह एदं । [किन्तु खलु तस्मै जनाय दातव्यं भविष्यतीत्येतन्निमित्तं भर्तृदारकः संतप्यत इति भर्तृदारिका तव हस्ते दत्त्वाऽऽर्यपुत्रमनृणं करिष्यामीत्येवं करोति । तद् गृहार्णैतत् ।]

ब्राह्मणी—उदअसम्भवदाए मुक्तावलीए तव अटुल्लहदाए उवआरो विस्सरिदो । गण्ह एदं । (ददाति ।) [उदकसम्भवतया मुक्तावल्यास्तव च दुर्लभतयोपचारो विस्मृतः । गृहार्णैतत् ।]

विदूषकः—(गृहीत्वा) सव्वं दाव चिट्ठदु । रोदिदी विअ होदीए दिट्ठी । [सर्वं तावत् तिष्ठतु । रोदितीव भवत्या दृष्टिः ।]

ब्राह्मणी—देवउलधूमेण रोदाविदा । [देवकुलधूमेन रोदिता ।]

विदूषकः—साविदासि तत्तहोदा चारुदत्तेण, जइ अलिअं भणासि । [शापितासि तत्रभवता चारुदत्तेन, यद्यलीकं भणसि ।]

अनृणम् = ऋणरहितम् इत्यर्थः ।

उदकसम्भवतया—उदकात् = सलिलात् सम्भवः = उत्पत्तिर्यस्याः सा तस्या-भावः तया ।

देवकुलधूमेन—देवकुलस्य = मन्दिरस्य धूमेन अहं रोदिता इति भावः ।

स्वामी सन्तप्त हो रहे हैं' इसीलिए भर्तृदारिका आपके हाथ में यह (मुक्तावली) देकर स्वामी को ऋणमुक्त करना चाहती हैं । अतः आप इसे ले लें ।

ब्राह्मणी—मुक्तावली की उत्पत्ति जल से हुई तिस पर भी आपके दर्शन उचित समय पर न हो सके । इसलिये इस मंत्र द्वारा आपका सत्कार करना भूल गई थी । इसे ग्रहण करें । (दे देती है ।)

विदूषक—(ग्रहण करके) ये सब रहने दीजिए । आपकी आँखें मानो रो रही हों ।

ब्राह्मणी—देव-मन्दिर का धुँवा मुझे रुला रहा है ।

विदूषक—आर्य चारुदत्त के नाम की शपथ है, यदि आप झूठ बोलोगी ।

ब्राह्मणी—हृद्वि । (निष्क्रान्ता ।) [हा धिक् ।]

विदूषकः—एसा वाआए दुक्खं रक्खिअ अस्सूहि सूइअ गाआ ।
(उपगम्य) भो ! इदं । [एपा वाचा दुःखं रक्षित्वाऽश्रुभिः सूचयित्वा गता ।
भोः ! इदम् ।]

नायकः—किमेतत् ।

विदूषकः—सरिसकुलदारसङ्ग्रहस्स फलं । [सदृशकुलदारसंग्रहस्य
फलम् ।]

नायकः—किं ब्राह्मणी मामनुकम्पते ।

विदूषकः—एवं विअ । [एवमिव ।]

नायकः—धिगात्मानम् । अद्य हतोऽस्मि ।

मयि द्रव्यक्षयक्षीणे स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।

सदृशकुलदारसंग्रहस्य—सदृशम् = समानं योग्यं वा कुलम् इति सदृश-
कुलम् दाराणां = स्त्रीणां संग्रहः इति दारसंग्रहः सदृशकुलात् दारसंग्रहः इति
सदृशकुलदारसंग्रहः तस्य ।

मयि इति—मयि द्रव्यक्षयक्षीणे—द्रव्यक्षयेण = धननाशेन क्षीणः = दुर्बलः
एवंभूते सति स्त्रीद्रव्येण = स्वकीयभार्यायाः मुक्तावलीरूपद्रव्येण = धनेन अनु-
कम्पितः = यथाकाले साहाय्यप्रदानेन दयाविषयीकृतः । पुरुषः = पौरुषगुणाश्रयः

ब्राह्मणी—हा धिक् ! (निकल जाती है ।)

विदूषकः—इस वाक्य से दुःख का संवरण करके और आँसुओं द्वारा सूचना
देकर चली गई ।

(नायक के समीप जाकर) भो ! यह देखिये ।

नायक—यह क्या है ?

विदूषक—उपयुक्त कुल की पत्नी मिलने का यह फल है ।

नायक—क्या ब्राह्मणी ने मेरे ऊपर दया की है ?

विदूषक—ऐसा ही है ।

नायक—मुझे धिक्कार है । आज मर गया ।

मैं धन के नाश होने से दुर्बल दशा में स्त्रीरूप द्रव्य से अनुकम्पित हुआ हूँ ।

अर्थतः पुरुषो नारी या नारी साऽर्थतः पुमान् ॥ १७ ॥

विदूषकः—तत्तहोदी हिअएण तुमं याचेदि । अहं सीसेण याचेमि ।

गण्ह एदं । [तत्रभवती हृदयेन त्वां याचते । अहं शीर्षेण याचे । गृह्णातत् ।]

नायकः—तथा । (गृहीत्वा) वयस्य ! इमां मुक्तावलीं गृहीत्वा वसन्तसेनायाः सकाशं गच्छ ।

अर्थेषु काममुपलभ्य मनोरथो मे

स्त्रीणां धनेष्वनुचितं प्रणयं करोति ।

माने च कार्यकरणे च विलम्बमानां

धिग् भोः ! कुलं च पुरुषस्य दरिद्रतां च ॥ १८ ॥

विदूषकः—अहो अप्पमुल्लस्स सुवण्णभण्डअस्स किदे सदसहस्स-

अर्थतः = वस्तुतः नारीकार्यवशात् सम्पद्यते । एवं या साहाय्यविधायिनी नारी सा अर्थतः = कर्मतः पुमान् = पुरुषसदृशी, कार्यकाले पुरुषवत् कार्यकरणात् ॥ १७ ॥

अर्थेषु इति—मे = मम मनोरथः अर्थेषु = धनविषयेषु कामम् = यथेष्टम् सन्तुष्टिम् इत्यर्थः, उपलभ्य = प्राप्य अधुना माने = स्वकीयमानरक्षणे च कर्तव्यकरणे = न्यासप्रत्यर्पणरूपकर्तव्यकरणे विलम्बमानः सन् = कालक्षेपं कुर्वन् स्त्रीणां धनेषु अनुचितम् = अयोग्यम् प्रणयम् = आसक्तिम् करोति = दर्शयति इति आशयः । अतः पुरुषस्य कुलम् = उच्चकुलं, दरिद्रतां च धिक् ॥ १८ ॥

सचमुच यहाँ पुरुष नारीतुल्य हो गया और नारी वास्तव में पुरुष हो गई ॥ १७ ॥

विदूषक—माननीया ब्राह्मणी हृदय से आपको चाहती हैं और मैं नत मस्तक द्वारा । अतः इसे आप ग्रहण करें ।

नायक—ऐसा ही हो । (ग्रहण कर) मित्र ! इस मुक्तावली को लेकर वसन्तसेना के पास जाओ ।

धन के विषय में मेरा मनोरथ अत्यन्त तृप्ति को पाकर इस समय (स्वकीय) मानरक्षा करने में और कर्तव्य (न्यास-प्रत्यर्पण रूप) कार्य को करने में विलम्ब होता हुआ देखकर स्त्रियों के धन में अनुचित अनुराग दिखा रहा है । अतः इस मर्यादा से वद उच्चकुल तथा दरिद्रता (दोनों) को धिक्कार है ॥ १८ ॥

विदूषक—अहो ! अल्पमूल्यवाले सुवर्णभाण्ड के लिए शत सहस्र (एक लाख)

मुक्ता मुक्तावली जीआइइव्वा । [ग्रहो अल्पमूल्यस्य सुवर्णमागडकस्य
कृते शतसहस्रमूल्या मुक्तावली निर्यातयितव्या ।]

नायकः—ययस्य ! मा मैवम् ।

यं समालक्ष्य विश्वासं न्यासोऽस्मात् कृतस्तथा ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्य प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

यमिति—तथा = वसन्तसेनया यम् = इदम् विश्वासम् = प्रत्ययम् समा-
लक्ष्य = मनसि उद्भाव्य, उद्दिश्य वा अस्मात् = धनहीनजनेषु न्यासः = स्वर्ण-
भाण्डनिक्षेपः कृतः । तस्य = पूर्वोक्तस्य महतः = प्रधानभूतस्य प्रत्ययस्य =
विश्वासस्य मूल्यम् = मूल्यस्वरूपम् एतत् = मुक्तावलीरूपम् द्रव्यम् प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

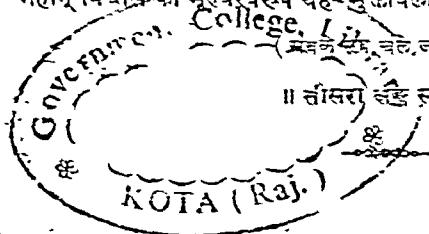
मूल्यवाली यह मुक्तावली क्यों दो जानी चाहिये ?

नायक—मित्र ! ऐसी बात मत कहो ।

जिस विश्वास के ऊपर उसने (वसन्तसेना) मेरे पास धरोहर रखी, उस
महान् विश्वास का मूल्यस्वरूप यह 'मुक्तावली' तुम उसे दो ॥ १९ ॥

(सबके लक्ष्म, जाने हैं ।)

॥ तीसरी छंद समाप्त ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सोदकण्टा वसन्तसेना, त्रिव्रफलकमादाय

वर्तिकाकरण्डहस्ता चेटी च ।)

गणिका—हज्जे ! पेक्खसि सरिसो तस्स जणस्स । [हज्जे ! पश्यसि सदृशस्तस्य जनस्य ।]

चेटी—अज्जुए ! तस्सि हत्थिविमदकोलाहले बहुमाणपण्यस्थाए दिट्ठीए दूरदो दिट्ठो सो भट्टिदारओ ईदिसो एव्व । [अज्जुके ! तस्मिन् हस्तिविमदकोलाहले बहुमानपर्यस्तया दृष्टया दूरतो दृष्टः स भर्तृदारक ईदृश एव ।]

गणिका—तुमं दाव दक्खो वेशवासजणो त्ति जणवादं पूरअन्ती अलिअं भणासि । [त्वं तावद् दक्षो वेशवासजन इति जनवादं पूरयन्त्यलीकं भणसि ।]

वर्तिकाकरण्डहस्ता—वर्तिकाकरण्डः=तूलिकासमुद्रकः, हस्ते=करे, यस्याः सा ।

तस्य जनस्य = चारुदत्तस्य, सदृशः = अनुवृत्तः, किम् ? अर्थात् एव चित्रा-
द्विती जनः चारुदत्तस्य सदृशः किम् इति प्रश्नः ।

हस्तिना हस्तिनो वा, विमर्दः = आक्रमणम्, तेन, कोलाहलः, तस्मिन् हस्ति-
विमर्दकोलाहले । बहुमानपर्यस्तया—बहुमानेन = समादरेण, पर्यस्ता = प्रेरिता,
विक्षिप्ता वा, इति बहुमानपर्यस्ता, तया दृष्टया = लोचनेन ।

वेशवासजनः = वेश्याजनः । दक्षः = दक्षिणः, सुपण्डितः इति जनवादं =

(इसके बाद उदकण्ठा वसन्तसेना एवं त्रिव्रफलक, वर्तिका (वृक्ष)

और नर्त की पेटी साथ में लिए हुए चेटी का प्रवेश ।)

गणिका—अरी ! इले देख रही हो, चारुदत्त के सम्मान ही तो है।

चेटी—श्रीमती जी, हाथी के आक्रमण-जनित कोलाहल के समान सम्मान
भरी आंखों के द्वारा दूर से देखे गए भर्तृदारक के समान ही यह मालूम पड़ना है ।

गणिका—तब तुम 'वेश्याप' (वाक्चातुरी में) दत्त होती है' इस लोकापवाद
को पुष्ट एवं सार्थक बनाती हुई क्षुब्ध बोल रही हो ।

चेटी—किं एदं वेशवासजणो सव्वो दक्खिणो होइ त्ति । पेख्खदु
अज्जुआ, चम्पआरामे पिच्चुमन्दा जाअन्ति । अदित्तारिस त्ति मम
हिअअं अहिरमदि । परमत्थदो एव्व पसंसीअदि, णं कामदेवो ।
[किमेतद् वेशवासजनः सर्वो दक्षिणो भवतीति । पश्यत्वज्जुका, चम्पकारामे
पिच्चुमन्दा जायन्ते । अतिसदृश इति मम हृदयमभिगमते । परमार्थत एव
प्रशस्यते, ननु कामदेवः ।]

गणिका—हज्जे ! सहीजणेण अवहसणीअत्तणं अत्तणो परिहरामि ।
[हज्जे ! सखीजनेनापहसनयत्वमात्मनः परिहरामि ।]

चेटी—एवं जुज्जइ । सहीजणसपत्तिओ गणिआजणो णाम । [एतद्
युज्यते : सखीजनसपत्नीको गणिकाजनो नाम ।]

(ततः प्रविशत्याभरणहस्ताऽपरा चेटी ।)

चेटी—सुहं अज्जुआए । [सुखमज्जुकायाः ।]

प्रवादं, पूरयन्ती = सार्यकं कुर्वती, त्वम्, अलीकं = मिथ्या ('अलीकं त्वप्रियेऽ
वृते' इत्यमरः) भणसि ।

चम्पाकारामे = चम्पक्रीयाने । पिच्चुमन्दाः = निम्बवृक्षाः इत्यर्थः ।

अपहसनीयत्वम् = उपहास्यत्वम् ।

सखीजनसपत्नीकः—समानः पतिर्यस्याः इति सपत्नी, सखीजनः सपत्नी
वस्य सः ।

चेटी—क्या सब वेश्याएँ दत्त हुआ करती हैं ? माननीये, देखिये । चम्पको-
द्यान में निम्बवृक्ष भी उत्पन्न हो गये हैं । यह चित्रगत व्यक्ति उसके (चारुदत्त
के अत्यन्त अनुरूप है । एतदर्थं इस चित्र में मुझे बड़ा आनन्द मिल रहा है
अर्थात् मेरा मन इसमें रम रहा है । वास्तव में मैं इसकी प्रशंसा करता हूँ ।
सचमुच मैं इसका रूप प्रशंसा के योग्य है; लगता है जैसे कामदेव ही हो ।

गणिका—अरी ! मैं सखीजनों के द्वारा अपना उपहास नहीं चाहती ।

चेटी—ठीक कह रही हैं । सखीजन तो गणिकाजन के सपत्नी स्वरूप ही हैं ।

(इसके बाद आभरण हाथ में लिए हुए दूसरी दासी का प्रवेश ।)

चेटी—श्रीमतीजी, (वसन्तसेने !) आप कुशल से तो हैं ?

गणिका—हज्जे ! साअदं दे । [हज्जे ! स्वागतं ते ।]

चेटी—अज्जुए ! अत्ता आणवेदि—इदं दुवारं पविट्ठं पोक्खरं उवावत्तिदं पहवणं । ता तुवरमाणमण्डणा गहीदावउण्ठणा आअच्छदुत्ति । इह अलङ्कारं अलङ्करोदु अज्जुआ । [अज्जुके ! अम्वाऽऽज्ञापयति—इदं द्वारं प्रविष्टं पौष्करमुपावर्तितं प्रवहणम् । तत् त्वरमाणमण्डना गृहीतावगुण्ठनाऽऽगच्छत्विति । इहालङ्कारमलङ्करोत्वज्जुका ।]

गणिका—किं अय्यचारुदत्तो मण्डइस्सिदि । [किमार्यचारुदत्तो मण्डयिष्यति ।]

चेटी—णहि, जेण अलङ्कारो पेसिदो सो राअसालो सण्ठाणो । [न हि, येनालङ्कारः प्रेषितः स राजस्यालः संस्थानः ।]

गणिका—अवेहि अविणीदे ! ! [अपेह्यविनीते ।]

पौष्करम् = पद्माकरसन्निवेशम् इति भावः । उपावर्तितम् = आगतम्, सुसज्जितम् वा प्रवहणम् = गोशकटम्, खीजनोचितगोयानम् इत्यर्थः । त्वरमाणमण्डना—त्वरमाणं मण्डनं यस्याः सा । गृहीतावगुण्ठना—गृहीतम् = धृतम् अवगुण्ठनं = बाह्यावरणम् यथा सा ।

संस्थानः = (कामवासनादिदोषैः) स्वीयतेऽस्मिन् इति अधिकरणे ल्युट् संस्थानमस्यस्मिन्निति अर्शादित्वादच् संस्थानः एतन्नामकः ।

अपेहि = दूरमपसर इति भावः । कुन्तितः संस्थानः संस्थानकः (कुत्सार्था कप्रत्ययः) राज्ञः दयालः इति भावः ।

गणिका—अरी ! तुम्हारा स्वागत हो ।

चेटी—माननीये, अम्वा आज्ञा दे रही हैं कि तुम्हारे द्वार पर कमलध्वज से अंकित प्रवहण (=वैलगाड़ी) आया हुआ है । अतः आपको शीघ्र ही अलङ्कृत हो जाना चाहिए और धूमध्वज करके इस पर (सवार होकर) चला जाना चाहिए । ये रहे अलङ्कार आप इन्हें धारण कर लें ।

गणिका.—क्या आर्य चारुदत्त मुझे अलङ्कृत करेंगे ?

चेटी—नहीं, जिसने अलङ्कार भेजा है, वह राजा का साला संस्थान है ।

गणिका—ओ अविनाते ! दूर हटो !

चेटी—पसीदतु पसीदतु अज्जुआ । सन्देसं खु अहं मन्तेमि ।
(पादयोः पतति ।) [प्रसीदतु प्रसीदत्वज्जुका । सन्देशं खल्वहं मन्त्रये ।]

गणिका—उट्ठेहि उट्ठेहि । कुसन्देसं असूआमि, ण तुवं । [उत्तिष्ठो-
त्तिष्ठ । कुसन्देशमस्यामि, न त्वाम् ।]

चेटी—किं, अहं अत्तं भणामि । (किमहमस्या भणामि ।)

गणिका—भणेहि अत्तं—जदा अय्यचारुदत्तो अभिसारइद्व्यो तदा
मण्डेमि त्ति । [भणाम्यां—यदाऽऽर्यचारुदत्तोऽभिसारयितव्यस्तदा मण्ड-
यामीति ।]

चेटी—तह । (निष्क्रान्ता ।) [तथा ।]

(ततः प्रविशति सज्जलकः ।)

सज्जलकः—

कृत्वा निशायां वचनीयदोषं निद्रां च हित्वा तिमिरं भयं च ।

स एव सूर्योदयमन्दवीर्यः शनैर्दिवाचन्द्र इवास्मि भीतः ॥ १ ॥

कृत्वेति—निशायाम्=रात्रौ, निद्रां, तिमिरम्=अन्धकारम्, भयं च,
हित्वा=त्यक्त्वा, वचनीयदोषम्=चौर्यरूपदोषम्, कृत्वा स एवाहं, शनैः=
मन्दं मन्दमित्यर्थः, सूर्योदयमन्दवीर्यः (सन्)—सूर्यस्य उदयेन मन्दम्=क्षीणम्,

चेटी—माननीये, प्रसन्न हों प्रसन्न हों ! मैं केवल सन्देश दे रही हूँ । (पैरों पर
गिर जाती है) ।

गणिका—उठो, उठो ! मैं सन्देश को ही बुरा भला कह रही हूँ, न कि तुमको ।

चेटी—मैं अग्न्या से क्या कहूँगी ?

गणिका—माता से कहो कि जब मैं चारुदत्त के पास जाऊँगी उस समय अपने
आपको अलंकृत करूँगी ।

चेटी—अच्छी बात है । (निकल जाती है ।)

(नव सज्जलक का प्रवेश ।)

सज्जलक—रात्रि में निद्रा, अन्धकार और भय को छोड़कर तथा चौर्यरूप
दोष करके वही मैं इस समय सूर्योदय के कारण शनैः शनैः मन्दकान्ति वाले
दिन के चन्द्रमा की भाँति भयभीत हो रहा हूँ (दिन में चौर गण निस्तेज एवं
असहाय हो जाते हैं) ॥ १ ॥

दिष्ट्या कर्मान्ते प्रभातम् । यावदिदानीं वसन्तसेनायाः परिचारि-
काया मदनिकाया निष्क्रयार्थं मयेदं कृतम् । (परिक्रम्य) इदं वसन्त-
सेनाया गृहम् । यावन् प्रविशामि । (प्रविश्य) किन्तु खल्वभ्यन्तरस्था
मदनिका ! अथवा, पूर्वाह्ने गणिकानामभ्यन्तरे सान्निध्यम् । अतस्तत्रैव
तया भवितव्यम् । यावच्छब्दापयामि । मदनिके ! मदनिके ! ।

चेटी—(आकर्ण्य) सज्जलअरस्स विअ सरो । वावुदा अज्जुआ । ता
उवसप्पिस्सं । (उपगम्य) इअस्मिह । [सज्जलकस्येव स्वरः । व्यापृताऽज्जुका ।
तदुपसर्पिष्यामि । इयमस्मि ।]

सज्जलकः—इतस्तावन् ।

चेटी—किं तुवं सङ्कितवर्णो विअ । [किं त्वं शङ्कितवर्ण इव ।]

दुर्बलम् वा, वीर्यम् = पराक्रमम्, सामर्थ्यम्, यस्य सः । दिवाचन्द्रः = दिवा-
कालीनः चन्द्र इव भीतः अस्मिन् ॥ १ ॥

दिष्ट्या भाग्यक्रमेण, सौभाग्येन इत्यर्थः । कर्मान्ते = मम चौर्यहपकर्मसमाप्तौ
सत्यां प्रभातम् जातम् इत्यर्थः । निष्क्रयार्थम्—निष्क्रयाय इदम् इति निष्क्रयार्थम्=
दासीत्वबन्धनान्मोचयितुमिति भावः । (Deliverance By paying mon-
ey ransom) पूर्वाह्ने—पूर्वम् अहः इति पूर्वाह्नः तस्मिन् ।

व्यापृता = कार्यं व्यस्ता इत्यर्थः ।

शङ्कितवर्ण इव—शङ्कितः वर्णः = आकृतिः यस्य सः तद्वदिति भावः ।

सौभाग्यवशं चौर्यं कर्म के समाप्त होते ही सवेरा हो गया । इस समय
वसन्तसेना की परिचारिका मदनिका, जिसको मैं प्यार करता हूँ; के उद्धार के
लिये (अर्थात् गुलामी के बन्धन से छुड़ाने के लिये) यह कार्य मैंने किया है ।
(घूम करके) यह वसन्तसेना का घर है । तब प्रवेश करता हूँ । (प्रवेश कर)
क्या मदनिका अन्दर है ? अथवा पूर्वाह्न (= दिन के पहला पहर) में (वह)
गणिकाओं के पास ही रहती है । अतः वह वहीं होगी । तब उसे बुलाता हूँ ।
मदनिके ! मदनिके !

चेटी—(सुनकर) सज्जलक की-सी आवाज है । आर्या तो अन्य कार्य में
व्यस्त हैं । तब मैं ही जाऊँगी । (समीप जाकर) मैं यहाँ हूँ ।

सज्जलक—तब यहाँ आओ ।

चेटी—क्यों तुम शङ्कित की भाँति दीख रहे हो ।

सज्जलकः—न खलु, किञ्चित् कथयितुकामः ।

गणिका—हज्जे ! इमं चित्तफलं सअणीए ठावेहि । (विलोक्य)
कहिं गआ हदासा । अहव अदूरगआए होदव्वं । जाव णं पेक्खिस्सं
(परिक्रम्यावलोक्य) अम्मो इअं सा अदिसिणिद्धाए दिट्ठीए केण वि
मणुस्सेण पिवन्ती विअ सह मन्तअन्ती चिट्ठइ । तक्केमि एसो जो
कोवि कएण मं याचेदि । [हजे ! इदं चित्रफलं शयनीये स्यापय । कुत्र गता
हताशा । अथवा अदूरगतया भवितव्यम् । यावदेनां प्रेक्षिष्ये । अम्मो इअं
साऽतिस्निग्धया दृष्ट्या केनापि मनुष्येण पिवन्तीव सह मन्त्रयमाणा तिष्ठति ।
तर्क्याम्येष यः कोऽपि क्रयेण मां याचते ।]

सज्जलकः—श्रूयतां रहस्यम् ।

गणिका—अजुत्तं पररहस्सं सोदुं, अहं गमिस्सं । [श्रुत्वा पररहस्यं
श्रोतुम्, अहं गमिष्यामि ।]

सज्जलकः—अपि वसन्तसेना (इत्यर्थे) ।

गणिका—अहं अहिइदा एदाअं कहाअं । होदु, सुणिस्सं दाव भवि-

कथयितुकामः—कथयितुं कामः = अभिलाषो यस्य सः ।

हताशा = हता = विनष्टा आशा यस्याः सा । प्रेक्षिष्ये = पश्यामि इत्यर्थः ।
क्रयेण = मूल्येन ।

सज्जलकः—वस्तुतः ऐसा नहीं है, मैं कुछ कहना चाहता हूँ ।

गणिका—अरी ! यह चित्रफलक शय्या पर रख दो । (इधर-उधर देखकर)
वह कमखत कहाँ चली गई । अथवा यहीं कहीं पास में ही है । तब तक इसे
देखती हूँ । (घूमकर और देखकर) अरे ! यह तो यहीं स्नेहभरी आँखों से
देखती हुई किसी पुरुष से बात कर रही है । मैं अनुमान करती हूँ कि यह मुझे
पैसों से खरीदना चाहता है ।

सज्जलकः—रहस्य तो सुनो ।

गणिका—दूबरे का रहस्य सुनना असङ्गत है । इसलिये मैं चली जाती हूँ ।

सज्जलकः—वसन्तसेना भी होगी . . . (इस प्रकार अधूरा कहने पर)

गणिका—इस बात-चीत से तो मैं भी संवन्धित हूँ । अच्छा, मैं भी सुनूँगी

स्तद्धि । (पुनः प्रतिनिवृत्त्य स्थिता ।) [अहमधिकृतैतस्यां कथायाम् । भवतु, श्रोष्यामि तावद् भविष्यति ।]

सज्जलकः—किं दास्यति त्वां निष्कयेण ।

गणिका—सो एव्य एसो । होदु, सुणिस्सं । [स एवैपः । भवतु, श्रोष्यामि ।]

चेटी—सज्जलअ ! मम पदार्णं पुढमं एवं अज्जुआए उत्तं । [सज्जलक ! मम प्रदानं प्रथममेवाज्जुकयोक्तम् ।]

सज्जलकः—तेन हीममस्यै प्रयच्छ, एवं वक्तव्या च—

अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।

अप्रकाश्यो बलङ्कारो मत्स्नेहाद् धार्यतामिति ॥ २ ॥

चेटी—पेक्खामि दाव । [पश्यामि तावत् ।]

सज्जलकः—गृह्यताम् । (दर्शयति ।)

निष्कयेण = द्रव्यविनिमयेन ।

अयमिति—अयम् अप्रकाश्यः = चौर्यप्राप्तत्वात् । जनसमीपे प्रकाशयितुम् अयोग्यः गोपनीय इति भावः, बलङ्कारः तव = वसन्तसेनायाः शरीरस्य प्रमाणात् इव प्रमाणं कृत्वैवेति भावः (त्वद्वलोपे एषा पद्ममी बोद्धव्या) निर्मितः = स्वर्ण-कारेण विनिर्मितः मत्स्नेहात्—मयि स्नेहहेतोः त्वया धार्यताम् = धारणं क्रियताम्, गृह्यताम् इति ॥ २ ॥

(यह वार्तालाप चाहें जिस ढंग की हो) [फिर धूमकर स्थित होती है] ।

सज्जलक—क्या (वसन्तसेना) पैसे से तुम्हें देगी ?

गणिका—यह तो वही (व्यक्ति) है । अच्छा, मैं सुनूंगी ।

चेटी—सज्जलक, आर्या मुझे पहले ही देने को कह रक्खा है ।

सज्जलक—तब इसे उन्हें दे दो और कहो कि—गुप्त रखने योग्य यह बलङ्कार तुम्हारे शरीर के प्रमाण से ही मानों निर्मित हुआ है । अतः मुझ में प्रेम होने के कारण तुम्हें इसे धारण करना चाहिए ॥ २ ॥

चेटी—तब इसे मैं देखूंगी ।

सज्जलक—लो । (बलङ्कार को दिखाता है) ।

चेटी—दिट्टपुस्यो विअ अअं अलङ्कारो । [दृष्टवृत्तं इवायमलङ्कारः ।]

गणिका—ममकेरओ विअ अअं अलङ्कारो । [मदीय इवायमलङ्कारः ।]

चेटी—भणाहि भणाहि । को इमस्स आअमो । [भण भण । कोऽस्या-
गमः ।]

सज्जलकः—त्वत्स्नेहात् साहसं कृतम् ।

उभे—हं, साहसिओ । [हं, साहसिकः ।]

चेटी—(आत्मगतम्) आ, अज्जुआए खु इमस्स आइदी कम्मजान्ण-
दाए उब्बेअणीआ संवुत्ता । (प्रकाशम्) हद्धि मम किदे उभअं संसइदं
संवुत्तं—तव सरीरं चारित्तं च । [आ, अज्जुकायाः स्वत्वस्याकृतिः कर्म-
दारुणतयोद्वेजनीया संवृत्ता । हा धिग् मम कृते उभयं संशयितं संवृत्तं—तव
शारीरं चारित्रं च ।]

त्वत्स्नेहात्—तव त्वयि वा स्नेहः = अनुरागः तस्मात् हेतोः । साहसम्=
चौर्यरूपकम् इत्यर्थः ।

हम् (हुम्) इति स्वीकारार्थकमव्ययम् ।

अस्य = सज्जलकस्य आकृतिः = आकारः अज्जुकायाः=गणिकायाः, वसन्त-
सेनाया इति भावः (संसुखे) कर्मदारुणतया = चौर्यादिकूरकर्महेतोः, उद्वेजनीया=
उद्वेजयतीत्युद्वेजनीया (कर्तरि शनीयर्) उद्वेगसम्पादिका, क्षोभणीया इति यावत् ।
संवृत्ता=संजाता । उभयम्=द्वयम् , शरीरं चारित्रमिति उभयं मत्कृते संशयितम्=
संशययुक्तम् संवृत्तम् = जातम् ।

चेटी—यह (अलंकार) पहले देखा गया हो ऐसा मालूम हो रहा है ।

गणिका—यह आभूषण मेरे अलंकार की भांति प्रतीत हो रहा है ।

चेटी—कहो, कहो ! यह अलंकार तुम्हें कहाँ से उपलब्ध हुए हैं ?

सज्जलक—तुम्हारे स्नेह के कारण ऐसा साहस किया ।

दोनों—बाहरे ! साहसी ।

चेटी—(स्वगत) अहा, इसकी आकृति चौर्यरूप दारुण कर्म करने के कारण
माननीया (वसन्तसेना) के समान उद्विग्न-सी हो गई । (प्रकाश रूप से)
हाय धिक् ! मेरे लिये तुम्हारे शरीर एवं चरित्र दोनों संदेहयुक्त हो गए ।

सज्जलकः—उन्मत्तिके ! साहसे खलु श्रीर्वसति ।

चेटी—अपण्डितो खु सि । को हि णाम जीविदेण सरीरं विक्कीणि-
स्सदि । अह कस्स गेहे इअं विस्सासवच्चणा किदा । [अपण्डितः खल्वसि ।
को हि नाम जीवितेन शरीरं विक्रेष्यति । अथ कस्य गेहे इयं विश्वासवचना कृता ।]

सज्जलकः—यथा प्रभाते मया श्रुतं—श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति सार्थवाह-
पुत्रश्चातुदत्तो नाम ।

उभे—हुम् ।

सज्जलकः—अयि,

विषादस्तसर्वाङ्गी सम्भ्रमोत्फुल्ललोचना ।

मृगीव शरविद्धाङ्गी कम्पसे चानुकम्पसे ॥ ३ ॥

श्रेष्ठिचत्वरे—श्रेष्ठिनां—वणिजानां चत्वरे = निवासस्थाने (लक्षणया अय-
मर्थो बोद्धव्यः) । सार्थवाहपुत्रः—वणिकपुत्रः 'वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो
वणिक' इत्यमरः ।

विषादेति—विषादस्तसर्वाङ्गी—विषादेन = दुःखेन त्तस्तानि = शिथिली-
भूतानि सर्वाण्यङ्गानि यस्याः सा, सम्भ्रमेण = चञ्चलतया उत्फुल्ले = विकसिते
तादृशे लोचने = नयने यस्याः सा, शरविद्धाङ्गी—शरेण = बाणेन विद्धम् तादृशम्
अङ्गं यस्याः एवंभूता मृगीव = हरिणीव (भयात्) त्वम् कम्पसे = वेपसे (मां)
च अनुकम्पसे = दयसे च ॥ ३ ॥

सज्जलक—उन्मत्तिके ! साहस (उद्योग) में ही लक्ष्मी का निवास होता है ।

चेटी—तुम मूर्ख हो । कौन है, जो जीते जी अपने शरीर को बेच देगा ।
विश्वासवात किया है ।

सज्जलक—प्रातःकाल जैसा मैंने सुना कि सेठों के महल में सार्थवाह पुत्र,
चातुदत्त नामक व्यक्ति रहता है ।

दोनों—हाँ ।

सज्जलक—प्रिये, विषाद से ग्रस्त, चञ्चलता के कारण विकसित नयनों वाली
तथा शर (बाण) से विद्ध शरीर वाली मृगी की तरह (भय से) तुम कांप
रही हो और दया भी कर रही हो ॥ ३ ॥

चेटी—सच्चं भणाहि । सत्थवाहकुले साहसं करन्तेण तुए कोच्चि कुलवुत्तो सत्थेण अत्थि परिक्खदो वावादिदो वा । [सत्थं भण । सार्थवाह-कुले साहसं कुर्वता त्वया कश्चित् कुलपुत्रः शस्त्रेणास्ति परिक्षतो व्यापादितो वा ।]

गणिका—सुट्ठु, मए वि पुच्छिद्वं एदाए पुच्छिदं । [सुट्ठु, मयापि प्रष्टव्यमेतया पृष्टम् ।]

सज्जलकः—मदनिके ! एतावत् किं न पर्याप्तं, द्वितीयमप्यकार्यं करिष्यामि । न खल्वत्र शस्त्रेण कश्चिन् परिक्षतो व्यापादितो वा ।

चेटी—सज्जलअ ! सच्चं । [सज्जलक ! सत्यम् ।]

सज्जलकः—सत्यम् ।

चेटी—साधु सज्जलअ ! पिअं मे । [साधु सज्जलक ! प्रियं मे ।]

सज्जलकः—किं किं प्रियमित्याह । ईदृशं मदनिके !

त्वत्स्नेहवद्भदयो हि करोम्यकार्यं

सन्तुष्टपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।

एतावत् किं न पर्याप्तम् = अर्थात् मया अपहृतं धनं तव तोषाय किं न पर्याप्तमस्ति, तदा द्वितीयमपि अकार्यं = शस्त्रेण मारणरूपं क्रूरकर्म अपि करिष्यामि ? कदापि नैव ।

त्वत्स्नेहेति—सन्तुष्टपूर्वपुरुषे = सन्तुष्टः पूर्वपुरुषः यस्मिन् एवंभूते

चेटी—ठीक २ कहो । वणिककुल में साहस करते हुए तुमने किसी कुलपुत्र को शस्त्र के प्रहार से घायल तो नहीं किया है ?

गणिका—अच्छा, मुझे भी यही पूछना था, जो इसने पूछा है ।

सज्जलक—मदनिके ! क्या (तुम्हारी प्रसन्नता के लिये) इतना पर्याप्त नहीं है ? क्या दूसरा अकार्य (शस्त्र से मारण रूप कर्म) भी करूँगा ? मेरे चौर्यरूप कर्म में कोई भी शस्त्र-अस्त्र से घायल नहीं हुआ है ।

चेटी—सज्जलक ! क्या यह सत्य है ?

सज्जलक—बिल्कुल सत्य है ।

चेटी—साधु सज्जलक ! साधु । यह मेरे लिये अच्छा ही हुआ ।

सज्जलक—क्या, क्या 'प्रिय' ऐसा कह रही हो ? क्या ऐसी बात है ?

जिस कुल में पूर्व पुरुष सर्वतोभावेन संतुष्ट थे ऐसे वंश में उत्पन्न होकर भी तुम्हारे स्नेह के वशीभूत मैं चौरादि कुकर्म करता हूँ और काम से अभिभूत अपने

रक्षामि मन्मथगृहीतमिदं शरीरं

मित्रं च मां व्यपदिशस्य परं च यासि ॥ ४ ॥

चेटी—सज्जलअ ! सुणाहि । अज्जुआए अअं अलङ्कारो । (कर्णें ।)
एवं विअ । [सज्जलक ! शृणु । अज्जुकाया अयमलङ्कारः । एवमिव]

सज्जलकः—एवम् ।

अज्ञानाद् या मया पूर्वं शाखा पत्रैर्वियोजिता ।

छायार्थी ग्रीष्मसन्तप्तस्तामेव पुनराश्रितः ॥ ५ ॥

कुले = वंशे प्रसूतः = उत्पन्नः अपि त्वत्स्नेहवद्गृहदयः—तव त्वयि वा स्नेहेन =
प्रेम्णा वद्धम् = वशीभूतम् तत् तादृशं हृदयं—मनो यस्य सः, हि = निश्चयेन
अकार्यम् = चौर्यादिनिन्दितं कर्म करोमि । मन्मथगृहीतम्—मन्मथेन = काम-
देवेन गृहीतम् = अभिभूतम् इदं शरीरं रक्षामि, (परन्तु त्वम्) माम् = सज्जल-
कम् मित्रं = प्रियम् व्यपदिशसि = वाचा व्यवहरसि अपरं च । (चारुदत्तम्)
यासि = हृदयेन प्रियतमम् अङ्गीकरोषि ॥ ४ ॥

अज्ञानादिति—अज्ञानात् = भ्रमवशात् मया या शाखा पूर्वम् पत्रैः = पर्णैः
वियोजिता = रिक्तीकृता, पत्रवियोजनेन स्थाणुतां गमिता इति भावः, अर्थात् दुर्भा-
ग्येन वसन्तसेनाया एवायमित्यनभिज्ञोऽहम् अलङ्कारम् अपहृतवान् ग्रीष्मसन्तप्तः—
ग्रीष्मकालेन पीडितः (अत एव) छायाार्थी=छायाजन्यशैत्यलाभार्थी (सोऽहम्) तामेव

शरीर की भी रक्षा करता हूँ । सामने तो तुम मुझे मित्र (वत्सलभ) कहती हो-
फिर भी मन से किसी दूसरे (चारुदत्त) के साथ संबंध जोड़ती हो ॥ ४ ॥

चेटी—सज्जलक ! सुनो । माननीया (वसन्तसेना) का यह अलङ्कार है ।
(कान में) यह ऐसी बात है ।

सज्जलक.—ऐसा है ।

अज्ञानवश मैंने जिस शाखा को पहले पत्रों से रहित किया उसी का, ग्रीष्म
से सन्तप्त होकर, छाया की खोज करते हुए मैंने आश्रय लिया है, भावार्थ यह है
कि मदनाग्नि से सन्तप्त होकर मैं जिस वसन्तसेना से मदनिका को मुक्ति दिलाना
चाहा उसी वसन्तसेना का मैंने अलंकार अपहरण किया ॥ ५ ॥

१. यहाँ पर 'शाखा' शब्द से वसन्तसेना और 'पर्णः' शब्द से धन की तुलना
की गई है ।

गणिका—सन्तप्पदि त्ति तक्केमि एदेण अकक्यं किदं ति । [संतप्यत इति तर्कयामि एतेनाकार्यं कृतमिति ।]

सज्जलकः—मदनिके ! एवं गते किं कर्तव्यम् ।

चेटी—तहिं एव णिय्यदेहि, णहि मण्डइस्सदि अज्जुआ । [तत्रैव निर्यातय, नहि मण्डयिष्यन्त्यज्जुआ ।]

सज्जलकः—अथेदानीं सोऽमर्षान्मां चोर इति रक्षिपुरुषैर्ग्राहयिष्यति चेदत्र किं करिष्यामि ।

चेटी—मा भाआहि मा भाआहि । कुलवुत्तो खु सो गुणाणं परितुस्सदि । [मा विभीहि मा विभीहि । कुलपुत्रः खलु स गुणानां परितुष्यति ।]

गणिका—साधु भद्रे ! अवत्तव्यासि, अलङ्किदा विअ एदेण वअणेण । [साधु भद्रे ! अवत्तव्यासि, अलङ्कितैर्वस्त्रेण वचनेन ।]

सज्जलकः—सर्वथा न शक्याम्यहं तत्र गन्तुम् ।

(शास्त्राम्) पुनः आश्रितः = आश्रितवान् । अर्थात् वसन्तसेनापरिचारिकायां मदनिकायामनुरक्तेन नया न्यान्तरपालद्वारापहरणेन वसन्तसेना वियोजिता इति हेतोः रक्षा सा मह्यं मदनिकां नैव समर्पयिष्यति इति भावः ॥ ५ ॥

सन्तप्यते = सन्तप्ती भवति । अकार्यम् = असत्कार्यम् इत्यर्थः ।

रक्षिपुरुषैः = रक्षिणश्च ते पुरुषाश्च तैः राजपुरुषैः (सिपाही इति भाषायाम्)

गणिका—दसने अपमानित कार्यं किया है । इसीलिये पश्चात्ताप कर रहा है ऐसा अनुमान करती हूँ ।

सज्जलक—मदनिक ! ऐसी परिस्थिति में क्या करना चाहिये ?

चेटी—इसे वहीं (चारुदत्त के पास) ले जाओ; माननीया (वसन्तसेना) अपने आपको अलङ्कृत नहीं करेंगी ।

सज्जलक—यदि इस समय गुस्से के कारण रक्षित-पुरुष (पुलिस) के द्वारा चोर समझकर मैं पकड़ लिया गया, तब क्या करूंगा ?

चेटी—तुम डरो मत । चारुदत्त कुलीन हैं; अतएव गुणों से सन्तुष्ट होंगे ।

गणिका—साधुभद्रे ! तुम आलोचना नहीं कर रही हो, वरन् तुम्हारे वचन से हम दोनों अलङ्कृत ही हुये हैं ।

सज्जलक—मैं सर्वथा वहाँ (चारुदत्त के पास) जाने में समर्थ नहीं होऊंगा ।

चेटी—अअं अण्णो उवाओ । [अयमन्य उपायः ।]

गणिका—एदे गुणा वसंवासस्स । [एते गुणा वेशवासस्य ।]

सज्जलकः—कोऽन्य उपायः ।

चेटी—णं तव रूपञ्जा अज्जुआ अवि सत्थवाहपुत्तो अ । [ननु तव रूपज्ञाऽज्जुकाऽपि सार्थवाहपुत्रश्च ।]

सज्जलकः—न खलु ।

चेटी—तेण हि इमं दाव अलङ्कारं तस्स सत्थवाहपुत्तस्स वअणावो अज्जुआए णिय्यादेहि । एवं च किदे तुवं रक्खिदो, सो अय्यो अ अणिविण्णो भविस्सदि । अहं च पीडिदा ण भविस्सं । आदु अज्जुअं च पुणो वञ्चिअ पुणो एव्व दासभावो भवे । [तेन हीमं तावदलङ्कारं तस्य सार्थवाहपुत्रस्य वचनादज्जुकार्ये निर्यातय । एवं च कृते त्वं रक्षितः, स आर्यश्चानिविण्णो भविष्यति । अहं च पीडिता न भविष्यामि । अथवा अज्जुकां च पुनर्वचयित्वा पुनरेव दासभावो भवेत् ।]

सार्थवाहपुत्रः—सार्थवाहस्य = वणिजः पुत्रः = चारुदत्तः इत्यर्थः, तथा अज्जुका च = गणिका, वसन्तसेनेति भावः, तव रूपज्ञा-रूपम् आकृतिं गुणञ्च जानातीति रूपज्ञा ।

तेन = तेन कारणेन, सार्थवाहपुत्रस्य = चारुदत्तस्य, वचनात् = वचनमा-

चेटी—यह दूसरा उपाय है ।

गणिका—ये वेश्याओं के गुण हैं ।

सज्जलक—दूसरा उपाय क्या है ?

चेटी—निरचय ही तुम्हारे रूप एवं गुणों को कार्य चारुदत्त और श्रीमती वसन्तसेना भी जानती हैं ।

सज्जलक—नहीं ।

चेटी—इसलिये सार्थवाहपुत्र (चारुदत्त) के वचनों का आश्रय करके आर्य (वसन्तसेना) के लिये इस अलङ्कार को ले जाओ । इस प्रकार तुम भी वच जाओगे और वह (चारुदत्त) भी अलङ्कारों के खो जाने के हेतु दुःखी नहीं होगा और मैं भी दुःखी नहीं होऊँगी । यदि ऐसा न किया तो स्वामिनी की वञ्चना करने के कारण मुझे फिर दूसरे जन्म में दासी होना पड़ेगा ।

सज्जलकः—मदनिके ! प्रीतोऽस्मि ।

गणिका—भोदु अन्धन्तरं पयिसिअ उवविसामि । (तथा करोति ।)

[भवत्वन्यन्तरं प्रविश्योपविशामि ।]

चेटी—सज्जलअ ! आअच्छ, कामदेवउले मं पडिवालेहि । अहं ओसरं जाणिअ अज्जुआए णिवेदेमि । [सज्जलक ! आगच्छ, कामदेव-कुले नां प्रतिपालय । अहमन्तरं ज्ञान्वाऽज्जुकार्यं निवेदयामि ।]

सज्जलकः—वाढम् । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविश्यत्यपरा चेटी ।)

चेटी—सुहं अज्जुआए । एसो-सत्यवाहपुत्तस्स सजासादो कोअि वन्हणो आअदो अज्जुअं पेक्खिदुं । [सुखमज्जुकार्याः । एष सार्यवाहपुत्तस्य सकाशात् कश्चिद् ब्राह्मण आगतोऽज्जुअं द्रष्टुम् ।]

गणिका—(सादरम्) गच्छ, सिग्धं पवेसेहि णं-। [गच्छ, शीघ्रं प्रवेशयेन्मम् ।]

चेटी—तह । (उपसृत्य) एहु एहु अय्यो । [तथा । एतैस्सार्यः ।]

श्रित्य इति भावः, वचनादिन्यत्र त्वद्योगे कर्मणि पठनी । 'अज्जुकार्य' इत्यत्र सन्प्रदाने चतुर्थी, नियातय = समर्पय, अनिर्विण्णः=प्रसन्नः ।

कामदेवकुले=कामस्य=मदनस्य उत्सवाय निर्मिते देवकुले=मन्दिरे इत्याशयः ।

...सकाशात् = समीपात् ।

सज्जलकः—मदनिके ! मैं तुमसे प्रसन्न हूँ ।

गणिका—अच्छा, भीतर घुसकर बैठ जाती हूँ । (वैसा ही करती है ।)

चेटी—सज्जलक जाओ और कामदेव के मन्दिर में मेरी प्रतीक्षा करो । मैं अवसर जानकर आर्या ने निवेदन कर दूँगी ।

सज्जलकः—बिल्कुल ठीक । (निकल जाता है ।)

(इसके बाद दूसरी दाती का प्रवेश)

चेटी—आर्या का मंगल हो । यह ब्राह्मण सार्यवाहपुत्र (चारदत्त) के यहाँ से लाया है, जो आपसे मिलना चाहता है ।

गणिका—(आदर के साथ) जाओ उम्मे शीघ्र ही मन्दिर लाओ ।

चेटी—ऐसा ही हो । (समीप जाकर) आर्य ! आइये ! आइये ।

(प्रविश्य)

विदूषकः—(सर्वतो विलोक्य) अहो गणिआवाडस्स सस्सिसरीअदा ।
णाणापट्टणसमागदेहि आअमिएहि पुत्थआ वाईअन्ति । संओजअन्ति
अ आहारप्पआराणि । वीणा वादीअन्ति । सुवण्णआरा अलङ्कारप्पआ-
राणि आदरेण जोजअन्ति । [अहो गणिकावाटस्य सश्रीकता । नानापट्टण-
समागतैरागमिकैः पुस्तकानि वाच्यन्ते । संयोज्यन्ते चाहारप्रकाराः । वीणा
वाद्यन्ते । सुवर्णकारा अलङ्कारप्रकारानादरेण योजयन्ति ।]

चेटी—एसा अज्जुआ । उवसप्पट्टु अय्यो । [एयाज्जुका । उपसर्प-
त्वार्यः ।]

विदूषकः—(उपगम्य) सोत्थि होदीए । [स्वस्ति भवत्यै ।]

गणिका—साअदं अय्यस्स । हस्से ! आसणं अय्यस्स, पादोदअं च ।
[स्वागतमार्यस्य । हस्से ! आसनमार्यस्य, पादोदकं च ।]

गणिकावाटस्य = वेश्यागृहस्य, सश्रीकता—श्रिया = लक्ष्म्या, शोभया वा
सह वर्तमानम् इति सश्रीकम्, तस्य भावः सश्रीकता = रमणीयता इति भावः ।
नानापट्टणसमागतैः—नानाविधानि पट्टनानि = पत्तनानि, नगराणि वा तेभ्यः
समागताः तैः, आगमिकैः आगमः = आगमरूपशास्त्रं तं विदन्ति इति आगमिकाः
तैः । अर्थात् निगमागमशास्त्रस्य वेत्तारः पुस्तकानि वाच्यन्ते = पठ्यन्ते इत्यर्थः ।

(प्रवेश कर)

विदूषक—(अपने आप चारों ओर देखकर) अहो ! गणिका के घर का यह
आकर्षण एवं सौन्दर्य ! विभिन्न नगरों से आए हुए दास्यों के चेत्ता लोग
दास्यों का पाठ कर रहे हैं । नाना प्रकार के भोजनों का प्रबन्ध किया जा रहा है ।
वीणा बजाई जा रही है । सुनार ध्यान से नानाविध अलङ्कारों का निर्माण
कर रहे हैं ।

चेटी—आर्यो यहाँ हैं । आर्य स्वयं समीप जायें ।

विदूषक—(समीप जाकर) आपका मंगल हो ।

गणिका—आर्य का स्वागत है । चेटी ! श्रीमान् जी के लिए आसन और
पादार्घ्य दो ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) सर्वं आणेदु वज्जिअ भोअणं । [सर्व-
मानयतु वर्जयित्वा भोजनम् ।]

चेटी—जं अज्जुआ आणवेदि । (आसनं ददाति पादोदकं च ।)
उपविसदु अय्यो । [यदज्जुकाज्ञापयति । उपविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(उपविश्य) पडिच्छदु आसणं भोदी । अहं किञ्चि
भणिदुं आअदो । [प्रतीच्छत्वासनं भवती । अहं किञ्चिद् भणितुमागतः ।]

गणिका—(उपविश्य) अवहिदम्हि । [अवहितास्मि ।]

विदूषकः—केत्तिअमत्तं खु तस्स अलङ्कारस्स मुल्लप्पमाणं । [किय-
न्मात्रं खलु तस्यालङ्कारस्य मूल्यप्रमाणम् ।]

गणिका—किणिमित्तं खु अय्यो पुच्छदि । [किन्निमित्तं खत्वार्यः
पृच्छति ।]

विदूषकः—सुणादु भोदी । तत्तहोदो चारुदत्तस्स गुणप्पच्चाअण-
णिमित्तं खु तुए अलङ्कारो तहि णिक्खित्तो । सो तेण जूदे हारिदो ।
[शृणोतु भवती । तत्रभवत्तत्तत्तस्य गुणप्रत्यायननिमित्तं खलु त्वयालङ्कारस्त-
स्मिन् निक्षिप्तः । स तेन द्यूते हारितः ।]

प्रतीच्छतु = गृहातु ।

अवहितास्मि = अवहिता-निविष्टचित्ता, सावधाना अस्मि ।

किं निमित्तम् = केन निमित्तेन इति भावः ।

गुणप्रत्यायननिमित्तम् गुणानां गुणेषु वा प्रत्यायनम् = प्रतीतिः इति गुण-

विदूषक—(स्वगत) के भोजन को छोड़कर और सब कुछ ले आओ ।

चेटी—आर्या की जो आज्ञा । (आसन और पैर धोने का जल देती है) आर्य
यहां बैठें ।

विदूषक—आप भी एक आसन पर बैठ जायें । मैं कुछ कहने के लिए आया हूँ ।

गणिका—(बैठकर) मैं सुन रही हूँ ।

विदूषक—उन अलंकारों का कितना मूल्य हो सकता था ?

गणिका—आप किस लिये पूछ रहे हैं ?

विदूषक—आप सुनें । संमाननीय चारुदत्त के गुणों से प्रभावित होकर आपने
उनके पास अपने आभूषणों को धरोहर के रूप में रख दिया था, परन्तु वे उसे
जुआ में हार गये ।

गणिका—जूदे । जुज्जइ । तदो तदो । [घूते । युज्यते । ततस्ततः ।]

विदूषकः—तदो तस्स अलङ्कारस्स मुल्लभूदं इमं मुत्तावलिं पडिच्छदु भोदी । [ततस्तस्यालङ्कारस्य मूल्यभूतामिमां मुत्तावलीं प्रतीच्छतु भवती ।]

गणिका—(आत्मगतम्) धिक् खु गणिआभावं । लुद्धत्ति मं तुलअदि । जइ ण पडिच्छे, सो एव्व दोसो भविस्सदि । (प्रकाशम्) आणेदु अय्यो । [धिक् खु गणिकाभावम् । लुद्धेति मां तुलयति । यदि न प्रतीच्छामि, स एव दोषो भविष्यति । आनयत्वार्यः ।]

विदूषकः—इदं गण्हदु भोदी । [इदं ग्रहातु भवती ।]

गणिका—(गृहीत्वा) पडिच्छिदं तए त्ति अय्यो णिवेदेदु । [प्रतीष्टं तयेत्यर्थो निवेदयतु ।]

विदूषकः—(आत्मगतम्) कोवि उव्वआरो वि ण एदोए भणिदो । (प्रकाशम् ।) एवं होदु । (दत्त्वा निष्क्रान्तः ।) [कोऽप्युपचारोऽपि नैतया भणितः । एवं भवतु ।]

प्रत्यायनम् तदेव निमित्तम् यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । निक्षिप्तः = न्यास-रूपेण स्थापितः इति भावः । घूते = पाशक्रीडायाम्, हारितः = जितः ।

तुलयति = तुलया योजयति इति भावः ।

प्रतीष्टम् = स्वीकृतम् इत्यर्थः ।

गणिका—जुआ में ! ठीक है । तब क्या हुआ ?

विदूषक—तब आप उन अलंकारों के मूल्य में इस मुत्तावली को ग्रहण करें ।

गणिका—(स्वगत) इस गणिकावृत्ति को धिक्कार है । जनता तो मुझे 'लालची' कहेगी । यदि न लूँगी तब भी वही अपराध लगेगा । (प्रकाश) अच्छा, दीजिये ।

विदूषक—आप इसे ग्रहण करें ।

गणिका—(ग्रहण कर) कृपया आर्य चारुदत्त से निवेदन कर दीजियेगा कि वह मैंने इच्छापूर्वक स्वीकृत कर लिया है ।

विदूषक—(स्वगत) इसने कुछ उपचार के रूप में भी नहीं कहा । (प्रकाश) ऐसा ही हो । (देकर निकल जाता है ।)

गणिका—साहु चारुदत्त ! साहु । भाअघेअपरिवुत्तदाए दसाए
माणवमाणं रक्खिदं । [साधु चारुदत्त ! साधु । भागधेयपरिवृत्ततायां
दशायां नानावमानं रक्षितम् ।]

(प्रविश्य)

मदनिका—अज्जुए ! सत्थवाहपुत्तस्स सआसादो कोच्चि मणुस्सो
आअदो इच्छइ अज्जुअं पेक्खिदं । [अज्जुके ! सार्यवाहपुत्रस्य सकाशात्
कश्चिद् मनुष्य आगत इच्छत्यज्जुकां द्रष्टुम् ।]

गणिका—किं दिट्ठपुरुवो णवदंसणो वा । [किं दृष्टपूर्वो नवदर्शनो वा ।]

मदनिका—अज्जुए ! णहि, तस्सकेरओ त्ति मे पडिमादि ! [अज्जुके !
नहि, तदीय इति मे प्रतिभाति ।]

गणिका—गच्छ, पवेसेहि णं ।] गच्छ, प्रवेशयेन्मम् ।]

मदनिका—तह । (निष्क्रान्ता ।) [तथा ।]

गणिका—अहो रमणिज्जदा अज्ज दिवसस्स । [अहो रमणीयताऽयं
दिवसस्य ।]

(ततः प्रविशति मदनिका सज्जलकेन सह ।)

भागधेयपरिवृत्ततायाम्—भागधेयस्य परिवृत्तता = प्रतिश्रुता यस्याम्
तस्याम् तथा ।

गणिका—वाह ! चारुदत्त, वाह । भाग्य के विपरीत दशा में भी आपने मानवता
की रक्षा की ।

(प्रवेश कर)

मदनिका—आर्ये ! सार्यवाहपुत्र के यहाँ से कोई व्यक्ति आया है और आपसे
मिलना चाहता है ।

गणिका—वही है, अर्थात् पहले जो देखा गया था या दूसरा ।

मदनिका—माननीये ! ऐसा लगता है कि वह उसका निजी आदमी नहीं है ।

गणिका—जाओ और उसे अन्दर लाओ ।

मदनिका—ऐसा ही हो । (निकल जाती है ।)

गणिका—अहो ! आज का दिन तो बड़ा ही मनोरम है ।

(तत्र सज्जलक के साथ मदनिकाका प्रवेश)

सज्जलकः—कष्टा खल्वात्मशङ्का नाम,

यः कश्चिच्चकितगतिर्निरीक्षते मां

सम्भ्रान्तो द्रुतमुपसर्पति स्थितो वा ।

सर्वोस्तांस्तुलयति दोषतो मनो मे

स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ ६ ॥

मदनिका—एसा अज्जुआ । उवसप्पट्टु अय्यो । [एपाज्जुका ।
उपसर्पत्वार्यः ।]

सज्जलकः—(उपसृत्य) सुखं भवत्यै ।

गणिका—सांअदं अय्यस्स । हज्जे ! आसणं देदु अय्यस्स ।
[स्वागतमार्यस्य । हज्जे ! आसनं दीयतामार्याय ।]

सज्जलकः—भवतु भवतु । गृहीतमासनम् ! त्वरिततरमनुष्ठेयं किञ्चित्
कार्यमास्त ।

आत्मशङ्का आन्मनः शङ्का = भीरुता, खलु = निश्चयेन कष्टा नाम = कष्ट-
दायिका एव ।

यः कश्चिदिति—यः कश्चित् चकितगतिः सन् चकितः = चञ्चला, त्रस्ता वा
गतिः यस्य सः, मां निरीक्षते = पश्यति, सम्भ्रान्तो द्रुतमुपसर्पति वा समीपे
स्थितो भवति, दोषतः = चौर्यदोषहेतोः मे = मम मनः सर्वान् तान् तुलयति
अर्थात् मम दोषात् मां ग्रहीतुमागता इति मनः निर्णयति । हि = यतः मनुष्यः
स्वैः दोषैः = अपराधैः शङ्कितो भवति ॥ ६ ॥

सज्जलकः—आत्मशङ्का ही तो कष्ट देनेवाली वस्तु है ।

जो व्यक्ति चकित होकर मुझे देखता है या मेरे समीप खड़ा होता है तो
चौर्यरूप अपराध के कारण मेरा मन सबको इस रूप से तोलता है कि कहीं
पकड़ने न आरडा हो । क्योंकि मनुष्य अपने ही दोषों से शङ्कित हुआ करता है ॥

मदनिका—माननीया यहाँ हैं । आर्य स्वयं समीप में जायं ।

सज्जलकः—(समीप जाकर) आपका कल्याण हो ।

गणिका—आर्य का स्वागत है । आर्य ! श्रीमान् को आसन दो ।

सज्जलकः—अच्छा, अच्छा । आसन ग्रहण कर लिया, परन्तु जीव संपादन
योग्य कुछ कार्य है ।

गणिका—एवं भणादु अय्यो । [एवं, भणत्वार्थः ।] -

सज्जलकः—आर्यचारुदत्तेनास्मि प्रेषितः—यस्तावदलङ्कारो मम हस्ते निक्षिप्तः, स त्वसंभोगमलिनतया गृहस्यासान्निध्यान् कौटुम्बिकानां दुरारक्षः । तद् गृह्यताम् इति ।

गणिका—इमं तस्स चारुदत्तस्स देदु अय्यो । [इमं तस्मै चारुदत्ताय ददात्वार्थः ।]

सज्जलकः—भवति ! न खल्वहं गच्छामि ।

गणिका—अहं जाणामि तस्स गेहे साहसं करिअ आणीदो अअं अलङ्कारो । तस्स गुणाणि अणुकम्पेदु अय्यो । [अहं जानामि तस्य गेहे साहसं कृत्वान्तीतोऽयमलङ्कारः । तस्य गुणाननुकम्पतामार्थः ।]

सज्जलकः—(आत्मगतम्) कथं विदितोऽस्म्यनया ।

असंभोगमलिनतया—न संभोगः = संस्कारः, व्यवहारात् संमार्जनादिकम् इत्यर्थः, तेन मलिनं = धूलिधूसरितं तस्य भावः तथा तथोक्तया । कौटुम्बिकानाम् = परिवाराणाम् असान्निध्यात्—न सान्निध्यम् इति असान्निध्यम् तस्मात् हेतोः, अनुपस्थितेः इत्यर्थः । दुरारक्षः = दुःखेन रक्षितुं योग्यः इत्यर्थः ।

गणिका—तव आर्य उसे कहें ।

सज्जलकः—मुझे आर्य चारुदत्त ने भेजा है और यह सन्देश कहलवाया है कि जो अलङ्कार मेरे हाथ में धरोहर रूप में दिया गया था उसकी रक्षा करना कठिन है क्योंकि घर का ठीक से उपयोग न होने के कारण वह दूटी-फूटी दशा में है (चोर आसानी से प्रवेश कर सकते हैं) और कुटुम्बी लोग भी पास नहीं रहते (जिनसे चीजों की रक्षा हो पाती) ।

गणिका—आर्य इसे चारुदत्त को दे दें ।

सज्जलकः—माननीये ! मैं नहीं जाऊंगा ।

गणिका—मैं जानती हूँ कि आर्य उनके घर में चौर्यरूप साहस कार्य करके इस अलङ्कार को लाये हैं । आपको उनके गुणों के साथ सहानुभूति तो दिखानी ही चाहिये ।

सज्जलकः—(स्वगत) क्या इसने मुझे जान लिया है ?

गणिका—को एत्थ, पवहणं दाव अय्यस्स । [कोऽत्र, प्रवहणं ताव-
दार्थस्य ।]

गणिका—नेमिसदो विअ सुणीअदि ! आअदेण पवहणेण होदव्वं
[नेमिशब्द इव श्रूयते । आगतेन प्रवहणेन भवितव्यम् ।]

गणिका—(स्वैरामरणैर्मदनिकामलङ्कृत्य) आरुहदु अय्यो अय्याए
सह पवहणं ! [आरोहत्वार्य आर्या सह प्रवहणम् ।]

मदनिका—अज्जुए ! किं एदं । [अज्जुके ! किमेतत् ।]

गणिका—मा खु मा खु एवं मन्तिअ । अय्या खु सि दाणिं संवुत्ता ।
गणहदु अय्यो ! ! (मदनिकां गृहीत्वा सज्जलकाय प्रयच्छति ।) [मा खलु
मा खल्वेवं मन्त्रयित्वा । आर्या खल्वसीदानीं संवृता । गृहात्वार्यः ।]

सज्जलकः—(आन्तगतम्) भोः ! कदा खल्यस्याः प्रतिकर्तव्यं भवि-
ष्यति । अथवा, शान्तं शान्तं पापम् ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तौ लभते फलम् ।

प्रवहणं तावद् आर्यस्य = आर्यस्य (सम्बन्धे) तावत् प्रवहणम् = शब्दम्
आनीयताम् इत्यर्थः ।

नेमिशब्दः = नेनेः शब्दः इत्यर्थः । 'चक्रधारा प्रधिनेमिः' इति वादवः ।

नर इति—प्रत्युपकारार्थी = प्रत्युपकारमर्थयते इति प्रत्युपकारार्थी = उपका-

गणिका—यहाँ कोई है ? आर्य (सज्जलक) के लिए गाड़ी लाए ।

गणिका—नेमी का सा शब्द सुनाई पड़ रहा है । शायद कोई गाड़ी ला रही है ।

गणिका—(अपने अलंकारों से मदनिका को अलंकृत करके) आर्य (आर्या =
मदनिका) के साथ इस गाड़ी पर सवार होइये ।

मदनिका—आर्य ! यह क्या है ?

गणिका—ऐसी बात मत कहो । तुम इस समय श्रीमती हो गई हो । आर्य
ग्रहण करें ।

(मदनिका को लेकर सज्जलक को देती है ।)

सज्जलक—(स्वगत) भो ! इनके (वसन्तसेना के) उपकारों का बदला
कब चुकाऊंगा । अथवा पाप शान्त हो ।

प्रत्युपकार करनेवाला प्राणी आपत्ति में फल का उपभोग करता है । किन्तु

द्विघतामेव कालोऽस्तु योऽस्या भवतु तस्य वा ॥ ७ ॥

(तथा सह निष्क्रान्तः सज्जलकः ।)

गणिका—चउरिए ! ! [चतुरिके !]

(प्रविश्य)

चेटी—अज्जुए ! इअम्हि । [अज्जुके । इयमस्मि ।]

गणिका—हज्जे ! पेक्ख जागरन्तीए मए सिविणो दिट्ठो एव्वं ।
[हज्जे ! पदय जाग्रत्या मया स्वप्नो दृष्टः एवम् ।]

चेटी—पिअं मे, अमुदं कणाडअं संवुत्तं । [प्रियं मे, अमृताङ्कनाटकं संवृतम् ।]

गणिका—एहि इमं अलङ्कारं गण्हिअ अय्यचारुदत्तं अभिसरिं-
स्सामो । [एहीममलंकारं गृहीत्वार्यचारुदत्तमभिसरिष्यावः ।]

रिणः प्रत्युपकारेच्छुः, नरः विपत्तौ = आपत्काले, फलम् = प्रत्युपकाररूपफलम्,
सुयोगम् वा लभते = प्राप्नोति । परन्तु यः = यादृशः अस्याः = वसन्तसेनायाः,
अस्य = चारुदत्तस्य वा विपत्कालः अस्ति सः- द्विघताम् एव अस्तु अन्योः
शत्रूणामेव (शकारादीनाम्) अस्तु मा भवतु = तस्य, तस्याः वा मा
भवतु इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अमृताङ्कनाटकम्—अमृतम् = अमृतवन् मुखप्रदः अङ्कः यस्मिन् नाटके तत्

उलका (चारुदत्त का) और इसका (वसन्त सेना का) जो विपत्ति काल है,
वह शत्रु को ही हो ॥ ७ ॥

(मदनिज्ञा के साथ सज्जलक का निष्क्रमण)

गणिका—चतुरिके !

(प्रवेश कर)

चेटी—माननीये ! मैं यहां हूँ ।

गणिका—आर्ये ! देखो, जागती हुई मैंने ऐसा स्वप्न देखा है ।

चेटी—प्यारी बात है । बहुत अच्छा । वह मेरे लिए अमृत से भरा नाटक
जैसा सिद्ध हुआ ।

गणिका—आओ । अलंकार को पहन कर आर्य चारुदत्त के पास अभिसरण
करेंगे ।

बेदी—अज्जुए ! तह । एवं पुण अभिसारिआसहाअभूदं दुद्दिणं उज्जमिदं । [अज्जुके ! तथा । एतत् पुनरभिसारिकासहाअभूतं दुर्दिन-
मुन्नमितम् ।]

गणिका—हदासे ! मा हु वड्ढावेहि । [हतारो ! मा खलु वर्यय ।]

बेदी—एदु एदु अज्जुआ । [एवेवज्जुका ।]

(निष्क्रान्ते ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

अमृताङ्कम्, अमृताङ्कश्च तत् नाटकञ्च इति अमृताङ्कनाटकं संवृत्तम् = समाप्तम् ।
एतेन प्रकृतनाटकस्य सुसमाप्तिः अपि सूच्यते ।

अभिसारिका सहायभूतम्—अभिसारिकायाः सहायभूतम् = सहायतुल्यम्
दुर्दिनम् = घनान्वकारो वृष्टिर्वा (घनान्वकारे वृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः, इति
सिद्धान्तः) उन्नमितम् = प्रादुर्भूतमुत्थितं वा ।

इति चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ।

बेदी—आर्ये ! देला ही हो । तो, फिर अभिसारिकाओं का सहायक यह दुर्दिन
(= काले बादल से विरा हुआ दिन तथा बुरा दिन) उमड़ आया ।

गणिका—अभागिन, मेरे काम को अधिक उत्तेजित मत करो ।

बेदी—नानदीये ! आइये, आइये ।

(दोनों निकल जाती हैं ।)

॥ चौथा अङ्क समाप्त ॥

श्लोकानुक्रमणिका

अं०	श्लो०		अं०	श्लो०	
अकामा हियते	१	२५	तथा विभव	३	१२
अज्ञानाद् वा	४	५	तरुणजनसहायः	१	१७
अद्यास्य भित्तिषु	३	१०	त्वत्स्नेहवद्बहदयो	४	४
अभिनयति	१	१६	दास्त्रिधात् पुरुषस्य	१	६
अयं तव शरीर	४	२	दुवेहि अग्नेहि	१	१०
अर्थेषु कामं	३	१८	देशः को नु जला	३	८
अविज्ञातप्रयुक्तेन	१	२७	धिगस्तु खलु	३	३४
अंशि क्त्वा तिक्त्वे	१	१५	नरः प्रत्युपकारार्थी	४	७
असौ हि दत्त्वा	३	३	निःश्वासोऽस्य	३	१३
आलोकविशाला	१	२१	परिचिततिमिरा	१	१३
इयं हि निद्रा	३	४	मवांस्तावत्	३	१३
उत्कण्ठितस्य	३	१	मयि द्रव्यक्षयक्षीणे	३	१७
उदयति हि शशा	१	२९	मार्जारः प्लवने	३	१९
एशा हि वाशू	१	२३	यं समालक्ष्य	३	१९
एषा रङ्गप्रवेशेन	१	२४	यः कश्चिच्छक्ति	४	६
एषा हि वयसो	१	२२	यत्र मे पतितः	१	२८
कः श्रद्धास्यति	३	१५	यासां त्रलिर्भवति	१	२
कामं नीचमिदं	३	६	रक्तं च तारमधुरं	३	२
कामं प्रदोष	१	१८	लिम्पतीव तमो	१	१९
किं त्वं पदात्	१	११	लुब्धोऽर्थवान्	३	७
किं त्वं भयेन	१	९	विभवानुवशा	१	७
किं याशि धावशि	१	८	विपादस्तस्तसर्वाङ्गी	४	३
किं वाशुजेवे	१	१२	सत्यं न मे धन	१	५
कृत्वा निशायां	४	१	स मद्भिधानां	१	२६
कृत्वा शरीर	३	५	सिंहाक्रान्तं	३	९
क्षीणा ममार्था	१	४	सुखं हि दुःखा	१	३
विदगुलदहि	१	१	सुलभशरणमाश्रयो	१	२०
जनयति खलु	१	१४			

॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२०८

महाकवि श्रीभासप्रणीतं

प्रतिमा-नाटकम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दी व्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः

व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्य—

आचार्य श्रीरामचन्द्र मिश्रः

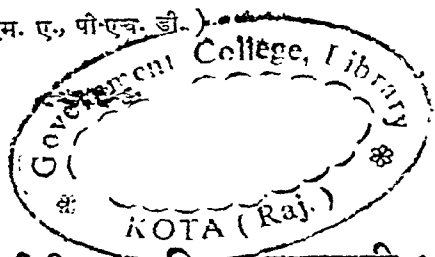
मुजफ्फरपुरस्थराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयवेदान्ताध्यापकः ।

प्रस्तावनालेखकः

लखनऊविश्वविद्यालयस्यसंस्कृताध्यापक—

डा० सत्यव्रत सिंहः

(एम. ए., पी. एच. डी.)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : चतुर्थ, वि० सं० २०१८
मूल्य : २-००

© Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P. O. Box 8, Varanasi.
1961

Phone 3145

प्रस्तावना

भास-नाटक-चक्र

महाकवि भास के 'नाटक-चक्र' का संकेत सर्वप्रथम छठी-सातवीं शताब्दी के महाकवि बाण ने किया था:—

‘सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्वहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥’

(हर्षचरित)

इस संकेत से इतना तो अवश्य स्पष्ट है कि भास की नाटक-कृति एक नहीं अपितु अनेक थीं ।

महाकवि भास के नाम के साथ उनके रचित 'नाटक-चक्र' का सम्बन्ध कालान्तर में भी संस्कृत के कवियों और लेखकों की स्मृति में सुरक्षित रहा क्योंकि 'सूक्तिमुक्तावली' के रचयिता कवि राजशेखर ने भी भास और उनकी नाटक-कृतियों का स्मरण किया था:—

‘भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥’

१२ वीं शताब्दी के कवि जल्हण ने अपनी 'सूक्तिमुक्तावली' में राजशेखर की 'सूक्ति-मुक्तावली' की इसी उपर्युक्त सूक्ति का पुनरुल्लेख कर भास के 'नाटक-चक्र' की प्राचीन स्मृति को जागृत रखा है ।

किन्तु समय के हेर-फेर से भास का 'नाटक-चक्र' लुप्तप्राय हो गया । भास के 'नाटक-चक्र' की खोज १९०९ में हुई और महामहोपाध्याय टी० गणपति शास्त्री ने भास के १३ नाटकों को संस्कृत के विद्वज्जगत् के सामने उपस्थित किया । संस्कृत के अनुसंधान-शील भारतीय और विदेशीय विद्वान् भास के इस 'नाटक-चक्र' के सम्बन्ध में दो विरुद्ध पक्षों में विभक्त हो गये । एक पक्ष ने दक्षिण भारत में उपलब्ध 'स्वप्नवासवदत्तम्' आदि १३ नाटकों को भास के 'नाटक-चक्र' के रूप में माना किन्तु दूसरे पक्ष ने इन्हें सन्देह की दृष्टि से देखा । महामहोपाध्याय टी० गणपति शास्त्री के द्वारा प्रकाश में लाये गये 'स्वप्नवासवदत्तम्' आदि १३ नाटकों को भास के 'नाटक-चक्र' के रूप में मानने वाले विद्वानों में डाक्टर कीध, डाक्टर टामस, डाक्टर स्वरूप आदि रहे और इन्हें सन्देह की दृष्टि से देखने वाले विद्वानों में डाक्टर वार्नेट, डाक्टर सिस्चन लेवी, डाक्टर बुत्नर, म० म० डा० कुप्पू स्वामी शास्त्री आदि थे ।

अस्तु, महामहोपाध्याय गणपति शास्त्री को खोज में मिले 'नाटक-चक्र' में ये १३ नाटक हैं :—

१. स्वप्नवासवदत्तम्	८. मध्यमव्यायोगः
२. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्	९. दूतवाक्यम्
३. अविमारकम्	१०. दूतघटोत्कचम्
४. चारुदत्तम्	११. कर्णभारम्
५. प्रतिमानाटकम्	१२. जलमहम्
६. अभिषेकनाटकम्	१३. बालचरितम्
७. पञ्चरात्रम्	

प्रतिमानाटक : नामसार्थक्य

उपर्युक्त भास-नाटक-चक्र में 'प्रतिमानाटक' एक मुख्य नाटक है। 'प्रतिमानाटक' का नाम कुछ लोग इसलिये सहित मानते हैं कि इसमें प्रतिमा-गृह अथवा मूर्तिगृह की घटना का महत्त्व ही नाटक की इतिवृत्त-रचना की विशेषता है। प्रोफेसर भुव के अनुसार इस नाटक का पूरा नाम 'प्रतिमा-दशरथ' रहा होगा जिसे संक्षिप्त रूप में 'प्रतिमा' कर दिया गया। भास का एक नाटक 'प्रतिज्ञा-यौगन्धरायण' भी है जिसे संक्षेप में 'प्रतिज्ञा'-नाटक कहा जा सकता है। भास के 'स्वप्न-वासवदत्तम्' की कुछ प्राचीन हस्तलिखित प्रतियों में केवल 'स्वप्न-नाटक' ही लिखा मिलता है।

प्रतिमा का इतिवृत्त

भास ने 'प्रतिमा-नाटक' का मूलवृत्त रामायण से लिया है। वाल्मीकि-रामायण के अयोध्याकाण्ड और अरण्यकाण्ड में वर्णित वृत्त ही वस्तुतः इस नाटक का आधार-वृत्त है। किन्तु इस आधारवृत्त की रचना जो नाटक के इतिवृत्तरूप में है वह महाकवि भास की अपनी नाटकीय कल्पना है। 'प्रतिमा' के सात अङ्कों में भास की इतिवृत्त-कल्पना जिस नाटकीय घटना-चक्र की सृष्टि करती है उसका रूप निम्न है :—

प्रथम अङ्क

(दृश्य—प्रथम)

महाराज दशरथ के राजप्रासाद में राम के राज्याभिषेक की तैयारी हो रही है। महाराज दशरथ ने राज्याभिषेक की सामग्री की तैयारी के सम्बन्ध में आज्ञा दे दी है और उनकी प्रतीहार-रक्षी उनकी आज्ञा के पालन के सम्बन्ध में कञ्चुकी से सब समाचार जानना चाहती है। कञ्चुकी के द्वारा प्रतीहार-रक्षी की और प्रतीहार-रक्षी के द्वारा महाराज

दशरथ को भी पता चलता है कि राज-छत्र, राज-सिंहासन, मङ्गलकलश आदि सभी सामग्रियाँ तैयार हैं और भगवान् वशिष्ठ राज्याभिषेक-संस्कार प्रारम्भ करने के लिये महाराज की प्रतीक्षा कर रहे हैं।

(दृश्य—द्वितीय)

सीताजी अपने हर्म्य-कक्ष में अपनी चेष्टियों के साथ हास-परिहास से लगी हैं। इतने में उनकी एक चेटी आती है और अपने साथ एक बल्कल-बल लाती है जिसे उसने राजप्रासाद की नाट्य-शाला से, नाट्य-शाला की संरक्षिका को बिना बताये, ले लिया है। सीताजी इस चेटी को कुछ मला-बुरा कहती हैं और बल्कल को नाट्यशाला में लौटाने की आज्ञा देती हैं। चेटी बल्कल लौटाने ही जा रही है कि सीताजी उसकी सुन्दरता से आकृष्ट होकर कौतुकवश उसे पहन लेती हैं। इतने में एक दूसरी चेटी आती है और सीताजी को राम के राज्याभिषेक की सूचना देती है। अभिषेक-समारोह के नङ्गल बाध बजते बजते अकस्मात् बन्द हो जाते हैं और सीता के पास राम आ पहुँचते हैं। राम प्रसन्न हैं क्योंकि उनका राज्याभिषेक होते-होते रुक गया है। राम अपने राज्याभिषेक के रुकने का कारण बताते हैं और सीता प्रसन्न होती हैं। अकस्मात् राम का ध्यान सीता के बल्कल-परिधान पर जाता है और त्वयं भी उन्हें बल्कल पहनने की इच्छा होने लगती है। इतने में अन्तःपुर का कलङ्क-क्रन्दन सुन पड़ता है और महाराज दशरथ के शोक-मूर्च्छित होने का समाचार फैल जाता है। क्रोध में लक्ष्मण सीता के हर्म्यकक्ष में पहुँच जाते हैं और कैकेयी से बदला लेने के लिये स्त्रीजाति के संहार की प्रतिज्ञा करते हैं। राम समझा-बुझा कर लक्ष्मण को शान्त करते हैं और राम के साथ सीता और लक्ष्मण वन-गमन के लिये तैयार हो जाते हैं।

द्वितीय अङ्क

राम, सीता और लक्ष्मण को वन-गमन से रोकने में असमर्थ महाराज दशरथ शोकोन्मत्त हैं और अपने अन्तःपुर में मूर्च्छित पड़े हैं। कौसल्या महाराज दशरथ को शान्त करने में लगी हैं। इतने में राम के साथ सीता और लक्ष्मण को अयोध्या की सीमा के पार पहुँचा कर लौटे हुये सुमन्त्र आते हैं। सुमन्त्र से राम के वन-गमन का समाचार जान महाराज दशरथ मूर्च्छित और गतप्राण हो जाते हैं।

तृतीय अङ्क

दिवंगत रघुवंशी राजाओं का प्रतिमागृह सजाया जा रहा है और नृत्त महाराज दशरथ की प्रतिमा के स्थापन-संस्कार के लिये कौसल्या आदि रानियों के आगमन की प्रतीक्षा हो रही है। महाराज दशरथ के अस्वास्थ्य का समाचार सुन भरत अपने मातुल-गृह (केकय देश) से चले आ रहे हैं और अयोध्या की सीमा पर निर्मित 'प्रतिमागृह'

की सजावट देख वहाँ रुक जाते हैं। अयोध्या से बहुत समय बाहर रहने के कारण भरत को यह प्रतिमा-गृह अपने पूर्वजों का स्मारक नहीं अपितु देवमन्दिर सा लगता है। इतने में भरत के स्वागतार्थ शत्रुघ्न का सैनिक-सेवक आता है और उन्हें अयोध्या-प्रवेश के लिये शुभमुहूर्त की प्रतीक्षा करने के लिये कहता है। अयोध्या-प्रवेश के शुभ मुहूर्त की प्रतीक्षा में भरत प्रतिमागृह के दर्शन के लिये चल पड़ते हैं और देवकुलिक (प्रतिमागृह के पूजनाधिकारी) के द्वारा क्रमशः दिलीप, रघु और अज की प्रतिमाओं का परिचय प्राप्त करते हैं। महाराज दशरथ की प्रतिमा दिखाये जाने पर और यह बताया जाने पर कि प्रतिमागृह दिवंगत रघुवंशी राजाओं का स्मारक भवन है, भरत मूर्च्छित हो जाते हैं। मूर्च्छा से उठने पर भरत को राम और दशरथ का पूरा वृत्तान्त बताया जाता है और भरत पुनः मूर्च्छित हो जाते हैं। इतने में कौसल्या आदि रानियाँ प्रतिमा-गृह में पहुँचती हैं। भरत मूर्च्छा से उठते हैं और सुमन्त्र के साथ आये अपने मातृवर्ग से मिलते हैं। कैकेयी पर भरत क्षुब्ध होते हैं और अपने राज्याभिषेक के बदले राम के साथ वनवास करने का दृढ़ निश्चय प्रकट करते हैं।

चतुर्थ अङ्क

राम सीता और लक्ष्मण के साथ वन में रहने लगे हैं। सुमन्त्र के साथ भरत राम की पर्णकुटी पर जा पहुँचते हैं। भरत के स्वरसे उन्हें पहचान कर राम उनसे मिलने को उत्सुक हो जाते हैं। भ्रातृमिलन के बाद भरत राम के प्रतिनिधिरूप से अयोध्या का राज्य चलाने पर किसी प्रकार तैयार होते हैं और राम, सीता और लक्ष्मण से विदा लेते हैं।

पञ्चम अङ्क

रावण कपट-परित्राजक बनकर वन में पहुँचता है और राम का आतिथ्य ग्रहण करता है। वातचीत में महाराज दशरथ के श्राद्ध के लिये रावण राम को सुवर्णमृग के निवास का उपदेश देता है। राम सुवर्णमृग के पीछे चल पड़ते हैं और लक्ष्मण एक महर्षि के त्वागतार्थ चले जाते हैं। सीता रावण का आतिथ्य करने रुक जाती हैं। रावण सीता को अपना वास्तविक परिचय देता है और डरा-धमकाकर बलात्कारपूर्वक उनका अपहरण करता है। सीता का करुण-क्रन्दन जटायु को सुन पड़ता है और जटायु रावण के मार्ग में यथाशक्ति विघ्न उपस्थित करता है।

षष्ठ अङ्क

(दृश्य—प्रथम)

रावण सीता को आकाश-मार्ग से भगाये ले जा रहा है और जटायु रावण से लड़ता-भिड़ता उड़ रहा है। अन्त में जटायु की मृत्यु हो जाती है। 'जनस्थान' वन के दो ऋषिजुमार सीतापहरण तथा जटायुवध की घटना अवगत कराने के लिये राम को बूँदने निकल पड़ते हैं।

(दृश्य—द्वितीय)

जनस्थान'-वन से लौटे सुमन्त्र अयोध्या के राजप्रासाद में भरत से मिलते हैं और सीतापहरण की दुर्घटना का समाचार छिपाने की यथाशक्ति चेष्टा करते हैं। रावण के द्वारा सीतापहरण का समाचार मिलते ही भरत कैकेयी पर अपना क्रोध निकालने लगते हैं। कैकेयी क्षमा माँगती हैं और यह निवेदन करती हैं कि उनके मुँह से 'चौदह दिन' के वनवास के बदले 'चौदह वर्ष' का वनवास निकल पड़ा। भरत कैकेयी की बात पर सुमन्त्र के कहने से विश्वास कर लेते हैं और रावण पर आक्रमण करने के लिये उत्काण्ठित हो उठते हैं।

सप्तम अङ्क

रावण-विजय के बाद लङ्का से लौटे राम जनस्थान में पहुँच आये हैं। उनके साथ सीता और लक्ष्मण हैं। जनस्थान की प्राचीन सुखद स्मृति में तीनों एक दूसरे से वार्तालाप कर रहे हैं। इतने में उन्हें भरत और उनकी सेनाओं के वहाँ पहुँचने का समाचार मिलता है। भरत के साथ सुमन्त्र और कैकेयी आदि हैं। सबकी उपस्थिति में भरत अपने अग्रज राम के चरणों में राज्य-भार समर्पण कर देते हैं और कैकेयी की आशा से राम अपना राज्याभिषेक स्वीकार करते हैं।

'प्रतिमा' के इतिवृत्त का रामायण के मूल वृत्त से भेद

सात अङ्कों में अङ्कित प्रतिमानाटक का इतिवृत्त रामायण के मूलवृत्त का नवीन कवि-कल्पना-प्रसूत रूपान्तर है। नाट्यविद्या की प्राचीन परम्परा के अनुसार नाटककार को जो यह अधिकार प्राप्त है कि वह अपने रस-भाव की दृष्टि से प्राचीन मूलवृत्त में यथासम्भव परिवर्तन कर सकता है, उसका पूरा उपयोग प्रतिमानाटक में किया गया है। प्रतिमानाटक में महाकवि भास ने जो घटना-चक्र रचा है वह रामायण के कथानक से इन इन अंशों में नवीन है:—

(१) प्रथम अङ्क की बिल्कल की घटना रामायण में नहीं है। नाटक-कवि की यह अपनी कल्पना है जिसका उद्देश्य सीता और राम के मधुर गार्हस्थ्य का प्रकाशन है। रामायण में राम के राज्याभिषेक में भरत के साथ शत्रुघ्न को भी अनुपस्थित दिखाया गया है किन्तु 'प्रतिमा' में केवल भरत अनुपस्थित रहे गये हैं और शत्रुघ्न को राज्याभिषेक के समय अयोध्या में उपस्थित बताया गया है।

(२) द्वितीय अङ्क में मृत्यु-शय्या पर पड़े दशरथ के सामने उनके स्वर्ग से आये पूर्वजों का जो दृश्य है वह नाटककार की कल्पना है क्योंकि रामायण में इसका कोई निर्देश नहीं है।

(३) तृतीय अङ्क की घटना नाटककार की एक मात्र नाटकीय कल्पना है। रामायण

में 'प्रतिमागृह' को कोई भी चर्चा नहीं है। वस्तुतः द्वितीय अङ्क को प्रतिमागृह-सम्बन्धी कल्पना ही प्रतिमानाटक की जन्मभूमि है।

(४) पञ्चम अङ्क में राम और रावण का जैसा मिलन वर्णित है उसका रामायण में कोई भी निर्देश नहीं। यहाँ नारीचरुपी नायायूग के बदले 'काञ्चनपार्श्व' नृग को कल्पना है और दिवंगत दशरथ के आद्य के लिये इस नृग के जन्मोपपत्ति में राम को सीता के पास से जो हटाया गया है वह भी सर्वथा एक नयी कल्पना है।

(५) षष्ठ अङ्क में जुनन्त्र का पुनः दण्डकारण्य में जाना और रावण के द्वारा सीता-पहरण की धम्पना से परिचित होना नाटककार की कल्पना है। रामायण में इस प्रकार का कोई वर्णन नहीं है। साथ ही साथ जुनन्त्र द्वारा वर्णित सीतापहरण के वृत्तान्त से दुखित भरत का अपनी माता कैकेयी को झोसना और कैकेयी का यह कहना कि चौदह दिन के वनवास के बदले चौदह वर्ष का वनवास सम्भ्रमवश उसके मुँह से निकल पड़ा आदि बातें प्रतिमानाटक को इतिवृत्त-रचना की विशेषता हैं क्योंकि रामायण में इस प्रकार का कोई संकेत नहीं। रावणविजय के लिये भरत का सेना-समुद्योग भी नाटककार की ही कल्पना है जिसका रामायण में कोई उल्लेख नहीं है।

(६) सप्तम अङ्क में राम के राज्याभिषेक का जनस्थान में होना, अयोध्या के नर-नारियों का इस राज्याभिषेकोत्सव में सम्मिलित होना, विभोषण, छुआव-आदि का भी यहाँ विराजमान रहना और पुनः धूमधाम से राज्याभिषेक के लिए लड़का अयोध्या जाना आदि नाटककार की इतिवृत्त-कल्पना से सम्बद्ध हैं। इसका भी रामायण में कोई निर्देश नहीं है।

‘प्रतिमा’ में चरितचित्रण : रामायण की चरितवर्णना से भिन्न

नाटककार भास ने 'प्रतिमा' में जैसा चरितचित्रण किया है उसी के अनुसार इतिवृत्त-रचना की है। 'प्रतिमा' का चरितचित्रण 'प्रतिमा' के रस-भाव का अनुसरण करता है। जहाँ 'प्रतिमा' में वो मुख्य रस-भाव विवक्षित है वह करुण-रस है और इसी के विविध प्रकार के परिपोष में प्रत्येक चरित विविधरूप में विकसित होते हैं।

राम का चरितचित्रण

'प्रतिमा' के राम रामायण के राम नहीं। रामायण के राम अपने पिता नहराज दशरथ के सन्बन्ध में वह कौमल भाव नहीं रखते जो 'प्रतिमा' के राम में स्पष्ट झलकता है। 'प्रतिमा' के राम अपने राज्याभिषेक के होते-होते रुक जाने और अपने वनवास के सन्बन्ध में प्रसन्न होकर यह कहते हैं—

‘वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव तावत्, मनः पितृपरवत्ता बालभावः स एव।
नवनृपतिविमर्शो नास्ति शङ्का प्रजानामथ च न परिभोगैर्विद्धिता आतरो मे॥ (५०३१)

वहाँ रामायण के राम का इस अवतर पर कुछ दूसरा ही रूप है :—

‘गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात् प्रहर्षादथ वापि कामात् ।

यद् व्यादिशेत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तन्न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥’ (अयोध्याकाण्ड २१.५९)

रामायण में राम को कैकेयी पर कुछ क्रोध और क्षोभ भी प्रकट करते वर्णित किया गया है :—

मम प्रवजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा । सुतं भरतमव्यग्रमभिपेक्ष्यतां ततः ॥

मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि । गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥

(अयोध्याकाण्ड २२. १२, १३)

किन्तु ‘प्रतिमा’ (पृ० २८-२९) में राम को कैकेयी के प्रति क्रोध-क्षोभ-रहित दिखाया गया है :—

रामः—‘अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः !

काञ्चुकीयः—स्वजनात् ।

रामः—स्वजनादिति । हन्त, नास्ति प्रतीकारः !

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा ।

कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति ॥

काञ्चुकीयः—तत्र भवत्याः कैकेय्याः ।

रामः—किमम्बायाः ? तेन हि उदकेण गुणेनात्र भवितव्यम् ।

काञ्चुकीयः—कथमिव ?

रामः—श्रूयताम्—

यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या ।

फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ॥

रामायण के कवि ने राम को सीता के स्पृहा-विनोदन के लिए माया-मृग मारीच के प्रति भेजा है :—

‘भार्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ।

आनयेनं महाबाहो क्रोढार्थं नो भविष्यति ॥’ (अरण्यकाण्ड ४३. ९)

‘यावद् गच्छामि सौमित्रे ! मृगमानयितुं द्रुतम् ।

पश्य लक्ष्मण ! वैदेहीं मृगावचि गतस्पृहाम् ॥’ (अरण्यकाण्ड ४३. ४८)

किन्तु ‘प्रतिमा’ के नाटककार ने राम को काञ्चन-पार्श्व मृग का पीछा करते चित्रित करते हुए पितृमक्त पुत्र के रूप में प्रस्तुत किया है (पृ० १३९-४०) :—

रावणः—कौसल्यामातः ! अलमतिमनोरथेन । न ते (काञ्चनपार्श्वः मृगाः) मानुषैर्दृश्यन्ते ।

रामः—भगवन् ! किं हिमवति प्रतिवसन्ति ?

रावणः—अथ किम् ।

रामः—तेन हि पश्यतु भवान्—

सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति ।

भिक्षो मद्वाणवेगेन क्रौञ्चत्वं वा गमिष्यति ॥

रावणः—(स्वगतन्) अहो असह्यः खल्वस्यावलेपः । (प्रकाशन्) अये विशुत्सं-
पात इव दृश्यते । कौसल्यामातः ! इहस्थमेव भवन्तं पूजयति हिमवान् । एष
काञ्चनपार्वः ।

रामः—भगवतो वृद्धिरेषा ।

सीता—दिष्टया आर्यपुत्रो वर्धते ।

रामः—न न—

तातस्यैतानि भाग्यानि यदि स्वयमिहागतः ।

अर्हत्येष हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रूहि मैथिलि ! ॥

सीता का चरितचित्रण

‘प्रतिमा’ की सीता वही नहीं जो ‘रामायण’ की सीता है । रामायण की सीता तो
महाराज दशरथ की वनवास की आशा के पालन में राम को कुछ खरी-खोटी भी
सुनाती है :—

‘सान्त्वयमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।

वनवासनिमित्तार्थं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥

सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम् ।

प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप रावणम् ॥

किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।

रामं जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥

स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युपितां सतीम् ।

शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ (अयोध्याकाण्ड ३०.१.७)

किन्तु ‘प्रतिमा’ की सीता राम के राज्याभिषेक में न तो प्रसन्न है और न वनगमन में
खिन्न । राम से सीता इतना ही कहती है :—

‘प्रियं मे । महाराज एव महाराजः । आर्यपुत्रं एवार्यपुत्रः ।’ (५०.२३)

रामायण की सीता मायानृग के आखेट के लिए निकले राम के पीछे लक्ष्मण को न
जाते देख लक्ष्मण पर क्रुद्ध होती हैं :—

‘तमुवाच ततस्तत्रं शुभिता जनकात्मजा ।

सौमित्रे मित्ररूपेण आतस्त्वमसि शत्रुवत् ॥

यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपद्यसे ।

इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मणं मत्कृते ॥

लोभात्तु मत्कृते नूनं नानुगच्छसि राघवंम् ।

व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥

(अरण्यकाण्ड ४५-५-७)

किन्तु 'प्रतिमा' नाटक के कवि ने सीता के इस व्यक्तित्व का चित्रण करना अनुचित समझकर मायानुग की वटना में लक्ष्मण को ही अनुपस्थित निर्दिष्ट कर दिया है ।

कौसल्या का चरित-चित्रण

रामायण में तो कौसल्या को कैकेयी के दुर्व्यवहार पर क्षुब्ध चित्रित किया गया है और भरत पर भी रुष्ट बताया गया है :—

तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः । कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रां चेदमववीत् ॥
आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्याः भरतः सुतः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥

भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता—

इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् । सम्प्राप्तं वत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥
प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् । कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥

(अयोध्याकाण्ड ७५. ५-१२)

किन्तु 'प्रतिमा' में कौसल्या का जो चरित है उसमें कहीं भी उसे रुष्ट अथवा क्षुब्ध नहीं देखा जा सकता ।

कैकेयी का चरित-चित्रण

'प्रतिमा' में कैकेयी का जो चरित्र चित्रित है वह एक उदात्त चरित्र है । 'प्रतिमा' (पृ० १६३-६६) में कैकेयी राम के वनवास का वर इसलिये माँगती है कि महाराज दशरथ को दिया गया ऋषि-शाप उसे इसके लिये प्रेरित करता है :—

भरतः—हन्त भोः ! सत्त्वयुक्तानामिदवाकूणां मनस्विनाम् ।

वधूप्रधर्पणं प्राप्तं प्राप्यान्नभवती वधूम् ॥

कैकेयी—(आत्मगतम्) भवतु । इदानीं कालः कथयितुम् । (प्रकाशम्) जात !
त्वं न जानासि महाराजस्य शापम् ।

भरतः—किं शप्तो महाराजः ?

कैकेयी—सुमन्त्र ! आचक्ष्व विस्तरेण ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति भवती । कुमार ! श्रूयताम्—पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित्सरसि कलशं पूरयमाणो वनगजवृंहितानुकारिशब्दसमुत्पन्नवनगज-शङ्कया शब्दवेधिना शरेण विपन्नचक्षुषो महर्षेश्चभूतो मुनितनयो हिंसितः ।

भरतः—हिंसित इति । शान्तं शान्तं पापम् । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—ततस्तमेवं गतं दृष्ट्वा—

तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यंभाषिणा ।

यथाऽहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् विपत्स्यसे ॥ इति

भरतः—नन्विदं कष्टं नाम ।

कैकेयी—जात ! पुत्रनिमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः । न खलु राज्यलोभेन । कुपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवासं विना न भवति ।

भरतः—अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न प्रेषितः ।

कैकेयी—जात ! मातुलकुले वर्त्तमानस्य प्रकृतीभूतस्ते विप्रवासः ।

भरतः—अथ चतुर्दशवर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि ।

कैकेयी—जात ! चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दश वर्षाणि इत्युक्तम् ।

भरतः—अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम् । अयं विदितमेतद्गुरुजनस्य ?

सुमन्त्रः—कुमार ! वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनामनुमतं विदितञ्च ।

किन्तु रामायण के कवि ने कैकेयी पर सन्देह-दृष्टि रखी है और उसे ही सभी अनर्थ का कारण बताया है :—

‘कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता । अद्भारमुपगुह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥
मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि । सुखं परिहतं मोहात्कुलेऽस्मिन् कुलपांसनि ॥
(अयोध्याकाण्ड ७३. ४-५)

सुमन्त्र का चरित्र-चित्रण

रामायण में सुमन्त्र का जो चरित्र है उससे ‘प्रतिमा’ के सुमन्त्र का चरित्र सर्वथा भिन्न है । रामायण का सुमन्त्र कैकेयी पर क्रुद्ध होकर उसे मर्मान्तक वाक्य-चाणों से मारता है :—

‘ततो निर्भूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत् ।

पाणि पाणौ विनिष्पिप्य दन्तान् कटकटाय्य च ॥

लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहात् । कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः ॥
मनः समीक्षमाणश्च सुतो दशरथस्य च । कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शितैः ॥
वाक्यवज्रैरनुपमैर्निभिन्दन्निव चाशुभैः । कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥
न ह्यकार्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते । पतिर्ध्नीं त्वमहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥
आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् । आचरन्त्या न विदता सद्यो भवति मेदिनी ॥’

(अयोध्याकाण्ड ३५, १-६, १४)

किन्तु ‘प्रतिमा’ का सुमन्त्र सौम्यस्वभाव और शान्त व्यक्ति है जो दैवदुर्विपाक पर भले ही क्रुद्ध हो, कैकेयी पर नहीं ।

‘प्रतिमा’ का रस

‘प्रतिमा’ रूपक का वह भेद है जिसे नाटक कहा जाता है। नाटक में रस-भाव की ही दृष्टि से चरितचित्रण और इतिवृत्त-निर्माण दोनों हुआ करते हैं। ‘प्रतिमा’ के ‘रस’ के सम्बन्ध में भासनाटक के विचारशाल विद्वानों में मतभेद है। महामहोपाध्याय डॉक्टर गणपति शास्त्री के अनुसार ‘प्रतिमा’ का मुख्य रस वीररस है जिसे ‘धर्मवीर रस’ कहना चाहिये और ‘प्रतिमा’ में जो करुणरस की अभिव्यक्ति है वह इसी ‘धर्मवीर’ की अभिव्यक्ति का अङ्ग है। किन्तु प्रोफेसर श्रुव की दृष्टि में ‘प्रतिमा’ का मुख्य अथवा अङ्गो रस करुण है।

वस्तुतः रसामिव्यक्ति की दृष्टि से करुण रस ही ‘प्रतिमा’ का मुख्य रस है। प्रथम अङ्क (पृ० २४) में सीता और राम का बल्कल के साथ मनोविनोद—

‘आदर्श बल्कलानीव किमेते सूर्यरश्मयः । हसितेन परिज्ञातं क्रीडेयं नियमस्पृहा ॥’
और साथ ही साथ लक्ष्मण का क्रोध (पृ० ३४) —

‘यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुःस्पृश मा दया, स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते ।
अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो, युचतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम् ॥’
करुण रस के ही प्रादुर्भाव और परिपोष के उपाय मात्र हैं।

द्वितीय अङ्क तो करुण रस से ओतप्रोत है ही।

तृतीय अङ्क (पृ० ७२) में भरत की स्वजन-दर्शन की यह उत्सुकता—

‘पतितमिव शिरः पितुः पादयोः स्निह्यते वास्मि राज्ञा समुत्थापितः
स्वरितमुपगता इव आतरः क्लेदयन्तीव मामश्रुभिर्मातरः ।
सदृश इति महानिति व्यायतश्चेति भृत्यैरिवाहं स्तुतः सेवया
परिहसितमिवात्मनस्तत्र पश्यामि वेपं च भाषां च सौमित्रिणा ।’

सहृदय सामाजिक में जिस विचित्रता से करुण रस का सञ्चार करती है वह अन्यत्र सुलभ नहीं। ‘प्रतिमागृह’ में भरत का प्रतिमा-दर्शन और कलाविनोद करुण रस की एक नयी ही उद्भावना है। चतुर्थ अङ्क में जो करुण का विराम है और पञ्चम अङ्क में जो रावण के चरित्र में विस्मय-भाव का प्रकाशन है वह सब सीतापहार की दुःखद घटना में पर्यवसित होकर करुण का ही परिपोषक बना दिखायी देता है।

उत्तररामचरित का करुण काव्यव्यङ्ग्य करुण रस है किन्तु ‘प्रतिमा’ का करुण नाट्य-व्यङ्ग्य करुण रस है। वैसे तो भवभूति ने भी ‘उत्तररामचरित’ को नाटकरूप में ही रचा है किन्तु वहाँ जो करुण की अवतारणा है वह कविता का कार्य है। ‘प्रतिमा’ में करुण रस कविता द्वारा नहीं अपितु नाटक द्वारा अभिव्यक्त किया गया है। नाटक की मुख्य घटना ‘प्रतिमागृह’ और प्रतिमा-दर्शन में भरत की उत्सुकता—जिसकी सृष्टि नाटक के नामकरण में सुरक्षित रखी गयी है—विना काव्यमय करुण सन्दर्भों के ही करुण रस की उद्गमभूमि बना प्रतीत हुआ करती है।

‘प्रतिमा’ का नायक

प्रतिमा नाटक के आलोचक विद्वानों की दृष्टि में ‘राम’ प्रतिमानाटक के नायक है। टाक्टर गणपति शास्त्री का कहना है:—

‘In the Pratima, however, the central Rasa that runs through it, is the Dharmavira mingled with Karuna Rasa—the Dharmavira manifesting itself in the enthusiasm displayed by the hero (Rame) in cherishing the single thought of carrying out the Dharma i. e. fulfilling the mandates of his royal father’—Pratima : Introduction.

जिसका अभिप्राय यही है कि राम को नायक मानकर नाटककवि ने अपने नाटक में धर्मवीर रस की पूर्णरूप से अभिव्यक्ति की है। किन्तु ऐसा लगता है कि नाटककार को यहाँ कर्णरस की ही अभिव्यक्ति अभिप्रेत है और इस दृष्टि से भरत ही इस नाटक के नायक रूप में चित्रित हैं।

रामायण में भरत का जो उदात्त चरित्र है उसकी छाप ‘प्रतिमा’ पर सर्वत्र पड़ी दिखायी देती है। यद्यपि इस नाटक के प्रथम अङ्क (पृ० ३७) में ‘भरत’ का दर्शन नहीं होता किन्तु राम की इस उक्ति अर्थात्—

‘ताते धनुर्न मयि सत्यमवेक्षमाणे मुञ्चानि-मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम् ।

दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि किं रोपणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ॥’

में भरत के व्यक्तित्व का थुँथला चित्र सहृदय सामाजिकों को अन्तर्दृष्टि के आगे अवश्य उपस्थित किया गया है। दूसरे अङ्क (पृ० ६४) में भी भरत को सहृदय सामाजिक नहीं देखते किन्तु राजा दशरथ की इस उक्ति अर्थात्—

‘गतो रामः प्रियं तेऽस्तु त्यक्तोऽहमपि जीवितैः ।

क्षिप्रमानीयतां पुत्रः पापं सफलमस्तिवति ॥’

में वे भरत की प्रतीक्षा में उत्सुक अवश्य हो उठते हैं। सहृदय सामाजिक की उत्सुकता तीसरे अङ्क में भरत को देखकर शान्त हो जाती है। तीसरे अङ्क (पृ० ७०) में भरत का जो कर्ण चित्र सहृदय सामाजिक के सामने आता है वही अन्त तक नये नये दृष्टिकोणों से दीखता चला करता है। सुमन्त्र के साथ भरत की जो उक्ति-प्रत्युक्ति है:—

भरतः—पितुर्मे को व्याधिः ।

सूतः—हृदयपरितापः खलु महान् ।

भरतः—किमाहुस्तं वैद्याः ।

सूतः—न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः ।

भरतः—किमाहारं भुङ्क्ते शयनमपि ।

सूतः—भूसौ निरशनः ।

भरतः—किमाशा स्यात् ।

सूत्रः—दैवं

भरतः—स्फुरति हृदयं बाहय रथम् ।

उसमें भरत का पिता के प्रति स्नेह शोक की एक तीव्र व्यथा से लिपटा प्रतीत हो रहा है । भरत का व्यक्तित्व एक शोकाकुल महापुरुष का व्यक्तित्व है और इस व्यक्तित्व में सन्मय सामाजिक को इस नाटक के अन्य चरितों का व्यक्तित्व भी करुण-व्यक्तित्व ही लगा करता है ।

सुमन्त्र की यह उक्ति (पृ० ८७)—

सुमन्त्र—इत इतो भवत्यः—

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः ।

अयन्त्रितैरप्रतिहारिकागतैर्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते ॥

(प्रविश्यावलोक्य)

भवत्यः ! न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम्—अयं हि पतितः कोऽपि त्रयस्स्य इव पार्थिवः ।

देवकुलिकः—परशङ्कामलं कर्तुं गृह्यतां भरतो ह्ययम् ॥

राजा दशरथ को प्रतिमा-दशरथ सिद्ध करने के लिये नहीं अपितु भरत को करुण रस की प्रतिमा सिद्ध करने के लिए है । भरत का कैकेयी के प्रति यह क्षोभ (पृ० ९५)—

‘अयशसि यदि लोभः कीर्तयित्वा किमस्मान्, किमु नृपफलतर्पः किं नरेन्द्रो न दद्यात् ।

अथ तु नृपतिमातेत्येव शब्दस्तवेष्टो, वदतु भवति ! सत्यं किं तवार्यो न पुत्रः ॥’

वस्तुतः भरत के शोक का ही एक प्रकाशन प्रकार है ।

चतुर्थ अङ्क (पृ० १०४) में भरत का व्यक्तित्व भरत के शब्दों में स्वयं प्रकाशित हैः—

‘निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः ।

भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति ॥’

छठे अङ्क (पृ० १५५) में भरत की यह उक्ति—

भरतः—तात ! अपि दृष्टस्त्वया लोकाविष्कृतपितृस्नेहः । अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्ध-
तीचारित्रम् । अपि दृष्टं त्वया निष्कारणावहितवनंवासं सौभ्रात्रम् ।

भरत के करुण महान् व्यक्तित्व को और भी स्पष्टतया प्रकट कर देती है । भरत का कैकेयी से यह कहना (पृ० १६६)—

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आपृच्छाम्यत्रभवतीम् । अद्यबाहमार्यस्य साहाय्यार्थं
कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि । अयमिदानीं—

बेलामिमां मत्तगजान्धकारां करोमि सैन्यौघनिवेशनद्वाम् ।

वलैस्तरद्भिश्च नयामि तुल्यं ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन ॥

जो रामायण में असम्भव है, भरत की कर्तव्यनिष्ठा की तो सूचना देता ही है किन्तु साथ ही साथ भरत के करुण व्यक्तित्व को भी झलका जाता है ।

सप्तम अङ्क (पृ० १७७) में सहृदय सामाजिक भरत को अवश्य प्रसन्न देखते हैं—
भरतः—आर्य ! अभिवादये भरतोऽहमस्मि ।

रामः—एहोहि वत्स ! इच्छाकुकुमार ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाणमालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि ।

सीता—आर्यपुत्रेण चिरसञ्चारी भव ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः—एहोहि वत्स ! दीर्घायुर्भव । परिष्वजस्व गाढम् ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! प्रतिगृह्यतां राज्यभारः ।

किन्तु भरत को यह प्रसन्नता करुणा की ही प्रसन्नता है । नाटक को सुखान्त होना चाहिये ।

भरत की करुणा यद्यपि हँस रही है तथापि वह करुणा ही है ।

‘प्रतिमा’ और अभिज्ञानशाकुन्तल

भासकृत ‘प्रतिमा’ की मधुर कल्पना ने महाकवि कालिदाल को कम प्रभावित नहीं किया । ‘प्रतिमा’ के प्रथम अङ्क में वल्कलावृता सीता के सम्बन्ध में अवदातिका की जो उक्ति है :—

‘महिनि ! सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम’

(पृ० १२)

उसीकी भावना अभिज्ञानशाकुन्तल में कालिदास की इस स्मरणीय उक्ति की प्रेरणा है :—

‘सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिदं हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥’

(अभिज्ञानशाकुन्तल १.१७)

‘प्रतिमा’ के पञ्चम अङ्क (पृ० १२७) में पेड़-पौधों को पानी से पटाती सीता का जो सुन्दर चित्र है—

‘योऽस्याः करः धाम्यति दुर्पणेऽपि स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः ।

कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः कठिनीकरोति ॥’

उसी के आधार पर सम्भवतः महाकवि कालिदास ने शकुन्तला का यह चित्र खींचा है :—

‘इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिद्धतां छेतुमृषिर्व्यवस्यति ॥’

(अभिज्ञानशाकुन्तल १.१६)

‘प्रतिमा’ के पञ्चम अङ्क (पृ० १३८) की यह मधुर कल्पना—

‘आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् दुग्मांश्च । विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।’

अभिज्ञान शाकुन्तल की इस कल्पना में अपने पूर्ण माधुर्य में उभर उठी है—

‘पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥’

(अभिज्ञान शाकुन्तल ४. ८)

‘प्रतिमा’ के सप्तम अङ्क (पृ. १७३) में राम की सीता के प्रति यह उक्ति :—

‘अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णायाधस्तात् शुक्रवाससं भरतं दृष्ट्वा परित्रस्तं मृग-
व्यूथमासीत् ।’

अभिज्ञान शाकुन्तल के पञ्चम अङ्क में शकुन्तला को दुःस्यन्त के प्रति इस उक्ति में झलक रही है :—

‘नन्वेकस्मिन् दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभोजनगतमुदकं तव हस्ते
सन्निहितमासीत् ।’ ‘तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः ।
त्वयाऽयं तावत् प्रथमं पिवत्वित्यनुकम्पितोपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिच-
याद्वस्ताभ्यामनुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा
स्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यारण्यकाविति ।’

ऐसा लगता है कि मास की रेखा-रचना को कालिदास की कविप्रतिमा ऐसा
उन्मीलित कर देती है कि देखने वाले चित्र देखने में ही मुग्ध हो जाते हैं और उसके
पूर्वरूप को देखना ही नहीं चाहते ।

प्रतिमा और उत्तररामचरित

‘प्रतिमा’ की ‘प्रतिमा-कल्पना’ ने उत्तररामचरित की ‘चित्र-वीथी’ की कल्पना को
भी प्रभावित किया है । यद्यपि उत्तररामचरित की ‘चित्रवीथी’-कल्पना संस्कृत काव्य-
साहित्य में एक अद्भुत कल्पना है और ऐसी कल्पना है जो चित्र और काव्यकला दोनों के
गठबन्धन की एक अभूतपूर्व कल्पना है किन्तु इसकी सृष्टि भास की ‘प्रतिमा’-कल्पना के
कारण ही संभवतः हुई है । यद्यपि उत्तररामचरित की ‘चित्रवीथी’ की यह सुन्दरता :—

अयं तावद्वाप्स्युदित इव मुक्तामगिसरो विसर्पन्वारामिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया परेषामुक्षेयो भवति चिरमाध्मातहृदयः ॥’

(उत्तररामचरित १. २९)

‘प्रतिमा’ में कहीं नहीं, और हो भी नहीं सकती, क्योंकि आँसू का अद्भुत संगीत और
चित्र तथा काव्य की कलाएँ हो कर सकती हैं—मूर्तिकला नहीं, किन्तु तब भी ‘प्रतिमा’
की ‘प्रतिमा-कल्पना’ उत्तररामचरित की ‘चित्र-कल्पना’ की एक प्रबल प्रेरणा अवश्य है ।

‘प्रतिमा’ में अलङ्कार-योजना

‘प्रतिमा’ में अलङ्कार-योजना की वही विशेषता है जो भास के ‘स्वप्नवासवदत्तम्’ किंवा ‘अद्विमारक’ आदि में दिखाई देती है। भास का परमप्रिय अलङ्कार ‘उपमा’ अलङ्कार है। कालिदास तो उपमा के प्रयोग और उपयोग में सिद्धहस्त प्रसिद्ध ही हैं, किन्तु भास की ‘उपमा’ भी अपनी स्वाभाविकता और प्रभावमयता का प्रदर्शन किया ही करती है। ‘प्रतिमा’ के प्रथम अङ्क (पृ. ४१) में लक्ष्मण की यह उक्ति:—

‘अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च ।
त्यजति न च करेणुः पङ्कलजं गजेन्द्रं व्रजतु चरतु धर्मं मर्त्यनाथा हि नार्यः ॥’

‘अर्थान्तरन्यास’ के सदुपयोग का एक दृष्टान्त अवश्य है, किन्तु इसमें भी ‘उपमानों-पमेयभाव’ का ही सौन्दर्य छिपा झलक रहा है। यह ‘अर्थान्तरन्यास’ नीरस नहीं अपितु सरस है।

‘प्रतिमा’ के तृतीय अङ्क (पृ. ८४) में भरत की इस उक्ति:—

‘अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।
पिपासात्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ॥’

में ‘उपमा’ की जो योजना है उसमें भरत की विकल मनःस्थिति का दर्शन स्पष्ट हो रहा है।

भास की ‘उत्प्रेक्षा’ भी ‘प्रतिमा’ में वही प्रभावपूर्ण वन पड़ी है। द्वितीय अङ्क (पृ. ४७) में महाराज दशरथ के इस वर्णन:—

‘मेरुश्चलन्निव युगक्षयसन्निकर्षे शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः ।

सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः शोकाद्भृशं शिथिलदेहमतिर्भरन् ॥’

में जो ‘उत्प्रेक्षा’ है उसमें महाराज दशरथ और उनके पुत्रशोक—दोनों की महानता और गम्भीरता का स्पष्ट अङ्कन प्रतीत हो रहा है।

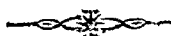
‘प्रतिमा’ के प्रथम अङ्क (पृ. ४३) में भास ने ‘वल्लल’ पर यह रूपक-रचना की है:—

‘तपःसंग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः । खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥’

किन्तु इसकी सुन्दरता इसलिये आकर्षक है कि इसके पहले (पृ. २४ में) भास ने ‘वल्लल’ को ‘ससन्देह’ अलङ्कार से अलङ्कृत कर दिया है:—

‘आदर्शं वल्ललानीच किमेते सूर्यरश्मयः । हसितेन परिज्ञावं क्रीडेयं नियमरूपहा ॥’

राम के लिये ‘वल्लल’ पहले तो मनोविनोद का साधन बना और बाद में ही ‘तपः-संग्रामकवच’ आदि रूप में निखरा। अलङ्कार चरित-चित्रण में भी साधन है—यह यहाँ स्पष्ट प्रतीत हो रहा है।

महाकवि भास काल-निर्णय (?)

भारत के साहित्यिक इतिहास की सबसे बड़ी कठिनाई कवियों और काव्यकृतियों का काल-निर्णय है। महाकवि कालिदास भारत के कविसम्राट् हैं किन्तु अभी तक इनके भी युग के सम्बन्ध में मतभेद चल हो रहे हैं। महाकवि कालिदास ने 'भास' का आदर-पूर्वक स्मरण किया है। कालिदास के पहले भास की नाटक-कृतियों का बोलबाला अवश्य रहा होगा। अन्यथा कालिदास को भास की स्मृति क्योंकर हो पाती ! किन्तु तब भी भास के काल-निरूपण में एक का मत दूसरे से नहीं मिलता।

भास का समय भिन्न-भिन्न विद्वान् भिन्न-भिन्न मानते आ रहे हैं—म० म० गणपति शास्त्री, म० म० हरप्रसाद शास्त्री आदि विद्वानों की दृष्टि से भास का समय यदि ६००-४०० ई० पूर्व का होना चाहिये तो म० म० डाक्टर काणे, म० म० रामावतार शर्मा आदि, विद्वानों के मत में ईसा की ९ वीं २० वीं शताब्दी। डाक्टर काशोप्रसाद जायसवाल, प्रिंसिपल ध्रुव आदि ऐतिह्यविद् भास की यदि २ रो-१ लो शताब्दी पूर्व का सिद्ध करना चाहते हैं तो डाक्टर बार्नेट, प्रोफेसर देवधर आदि विद्वान् ईसा की ७ वीं शताब्दी का। भास को ईसा की २ रो, ३ रो, ४ थी, ५ वीं और ६ ठो शताब्दी में स्थान देने वालों का भी अपना अपना मत और अपना-अपना दल है। तात्पर्य यही है कि भास के युग के अनिर्णय में जितना संदेह नहीं उतना निर्णय में है।

भास का काल-निर्णय तभी संभव है जब कौटिल्य, शूद्रक, कालिदास और अश्वघोष का काल-निर्णय निःसन्देह हो जाय। ६ ठी-७ वीं शताब्दी के बाद तो भास को रखा ही नहीं जा सकता, क्योंकि महाकवि बाण के द्वारा भास और भास-नाटकक भास नाटक की विशेषता आदि के निर्देश एक समस्या बन जायेंगे। कालिदास के पहले भास का होना अनिवार्यरूप से आवश्यक है क्योंकि कालिदास ने भास का नामोल्लेख किया है जिसका कारण है कालिदास के पूर्व भास की नाटककृतियों की प्रसिद्धि।

नाट्य-रचना की दृष्टि से भास का समय कालिदास से बहुत पहले का होना चाहिये। भास की नाटक-कृतियों पर भरतकृत नाट्यशास्त्र का प्रभाव नहीं दिखाई देता, किन्तु कालिदास की नाटक-कृतियों भरतमुनि की नाट्य-परम्परा में आ जाती हैं। म० म० गणपति शास्त्री ने भास की नाटक-रचना पर भगवान् पाणिनि द्वारा निर्दिष्ट 'नटसूत्र' के सम्प्रदाय के प्रभाव का अनुमान किया है। भास यदि पाणिनि के पूर्ववर्ती न भी हों, क्योंकि अष्टाध्यायी पर भासकृत प्रयोगों-की कोई छाप नहीं दिखायी देती, तब भी इतना तो माना जा सकता है कि भास के नाटक भरतमुनिकृत नाट्यशास्त्र की मर्यादा से पहले की नाट्य-मर्यादा का अनुसरण करते हैं।

भास को भगवान् बुद्ध का पूर्ववर्ती मानना, जैसा कि म० म० गणपति शास्त्री का कहना है, ठीक नहीं जैचता क्योंकि भास के नाटकों में 'शाक्यश्रमणक' 'नन्नाश्रमणिका' आदि-आदि प्रयोग बहुधा आये हैं।

भास के नाटकों में जिस सामाजिक परिस्थिति का चित्रण है वह कालिदास के नाटकों में चित्रित सामाजिक परिस्थित से पर्याप्त रूप से प्राचीन है। 'प्रतिमा' नाटक में प्रतिमागृह की प्राङ्गणभूमि में 'वालुका' (वालू) का छोटना जो वर्णित है उसके आधार पर म० म० हरप्रसाद शास्त्री का अनुमान है कि भास ५ वीं शताब्दी ई० पूर्व के रहे होंगे क्योंकि आपस्तम्ब (६०० ई० पूर्व) ने ही 'वालुकास्तरण' का उल्लेख किया है और किसी गृहसूत्रकार ने नहीं। भास के 'अविमारक' में जिस प्रकार के वैवाहिक सम्बन्ध का निर्देश है उसे मनुस्मृति-युग में अवैध माना गया है। इसके आधार पर भी भास का युग मनुस्मृति (२ री शताब्दी ई० पूर्व) का पूर्ववर्ती सिद्ध किया जाता है।

भास के नाटकों में बौद्ध और जैन धर्म के प्रति कोई संझावना का भाव नहीं दिखाई देता, प्रत्युत जो भी धार्मिक आदर्श प्रस्तुत किया गया है वह वैदिक धर्म का ही आदर्श है—भास की प्राचीनता में यह भी एक प्रमाण है।

भास के नाटकों में प्रतिविविध सामाजिक जीवन कौटिलीय अर्थशास्त्र की राजनीति की पृष्ठभूमि सा लगता है। अर्थशास्त्र में नदिरा-गृह और उसके राजकीय संरक्षण का उल्लेख भास के प्रतिज्ञा-योगन्धरायण (अंक ४ प्रवेशक) की इन पंक्तियों में स्पष्टतया निर्दिष्ट है:—

गात्रसेवक—क इदानीमेपोऽत्र राजमार्गे गात्रसेवक ! गात्रसेवक ! इति मां शब्दापयति ? पानागारान्निष्क्रान्तो दृष्टोऽस्मि मम श्वसुरेण सुरुष्टेन । अमृतमल्लकेन घृतमरिचलवणरूपितो मांसखण्डो मुखे प्रक्षिप्तश्च । स्नुषा रज्यति पीता यदि । श्वधूर्ननु दण्डोद्यता भवति ।

धन्याः सुराभिर्मत्ता धन्याः सुराभिरनुलिप्ताः ।

धन्याः सुराभिः स्नाता धन्याः सुराभिः संज्ञापिताः ॥

अर्थशास्त्र में, बड़े-बड़े नगरों में किन्हीं विशेष अवसरों पर नागरिकों के रात्रि भ्रमण के प्रतिबन्ध (कर्पयू) का जो संकेत है और उसके लिये तूर्यवादन के द्वारा सबको सूचित करने का जो विधान है उसका चित्र भास के नाटक 'चालदत्त' में स्पष्ट चित्रित है:—

विदूषश्च—भो वयस्य ! कः कालः कृतपरिघोषणतया निःसम्पाता राजमार्गाः ।

कौटिल्य अर्थशास्त्र और भासनाटक-चक्र में समसामयिक जीवनका जो चित्र है उसके आधार पर भास को ईस्वी पूर्व का ही महाकवि मानना अनिवार्य हो जाता है। कालिदास के पूर्ववर्ती भास को आज-कल उपलब्ध नाटकचक्र की कृति से सम्बद्ध अथवा असम्बद्ध सिद्ध करने के भी अनेकानेक प्रयत्न किये जा चुके हैं। किन्तु इतना निश्चित है कि आलङ्कारिकों द्वारा नामग्रहण के साथ उद्धृत 'स्वप्नवासवदत्त' यदि भासकृत है तो अन्य उपलब्ध १२ नाटक भी भासकृत ही होने चाहिये। भास की कृति के रूप में

प्रसिद्ध 'स्वप्नवासवदत्त' आदि तेरहों नाटक एक प्रतिभाशाली नाटक कवि की रचनायें हैं न कि किसी प्राचीन नाटक-मण्डली के द्वारा अभिनय के लिये संगृहीत रूपक-वस्तुयें। डाक्टर विंटरनिट्ज का इसीलिये कहना है :—

'Plays like ऊर्मङ्ग, पाञ्चरात्र and वालचरित, to say nothing of such works as the स्वप्नवासवदत्त and प्रतिज्ञायौगन्धरायण or अत्रिमारक are original works and cannot by any stretch of the term be designated as 'Compilations.'

भास की शैली

भास की शैली को संस्कृत नाटक की आदर्शशैली कहना चाहिये। नाट्याचार्यों ने जिसे 'भारती वृत्ति' कहा है उसमें आधुनिक नाट्य-मर्यादा का Dialogue (कथनोपकथन अथवा संवाद) अन्तर्भूत प्रतीत होता है। भास के नाटकों की जो 'भारती वृत्ति' है वह दूसरे संस्कृत नाटकों में दुर्लभ है। म. म. गणपति शास्त्री का कहना है:—

'The superior excellence of sentences which are not subject to the restrictions of verification is everywhere to be observed in these Rupakas. It really surpasses in grandeur, the style of other works and is incomparable, अर्थात् भास के नाटकचक्र में वाक्य-योजना की जो विशेषतायें हैं उनका अनुकरण नहीं हो सकता और न उन्हें अन्यत्र पाया ही जाता है।

भास की भाषा बोलचाल की संस्कृत भाषा है। भास की भाषा को स्वाभाविकता कालिदास की भाषा में नहीं। भास की भाषा पहाड़ी निक्षीरिणी-सी स्वच्छन्द होते हुए सरल है किन्तु कालिदास की भाषा गंगा की धारा सी संयत और सुन्दर है।

भास ने अपने नाटकों में चरितों के अनुकूल भाषा का प्रयोग किया है। कालिदास के नाटकों में काव्यात्मकता की सुन्दरता स्थान स्थान पर मिलती है किन्तु भास के नाटक नाटकीयता से पूर्ण हैं। भास को भारतीवृत्ति—संवाद-रचना—का अद्वितीय कलाकार कहना कोई अत्युक्ति नहीं होगी। भास की शैली के सन्बन्ध में यह उक्ति:—

'He is terse and sparse in his expression. He tells us more by the things he does not say than by the things he says. He is the master of silence.' अर्थात् 'भास की शब्दार्थ-योजना अभिव्यञ्जना से ओतप्रोत है' सर्वथा युक्तियुक्त है। प्रत्येक रस-भाव के अनुकूल, देश और काल के अनुसार भास की भाषा का प्रवाद देखते ही बनता है।

भास की रस-योजना

अलङ्कारशास्त्र में 'रस' को नाट्य और काव्य की आत्मा कहा गया है। भास को नाटक-कृतियों ने रसरूपी आत्मतत्त्व सर्वत्र झलकता है। भास की रचना एक रसा-

विष्टहृदय कवि की रचना है और इसीलिये उसमें शब्द-ग्राम, अर्थ-सार्थ, उक्ति-वैखरी, कल्पना-धैर्यविश्व सभी के सभी स्वभावतः लिखे चले आये हैं। भास की वीर, वात्सल्य, हास्य, अद्भुत, रौद्र और करुणरस पर अधिकार है। भास की शृङ्गार रस की भी नाट्य-कृतियाँ हैं। जिनमें रति अथवा प्रेम का भाव अत्यन्त उत्कृष्ट रूप का अभिव्यक्त हुआ है।

भास की रस-योजना में अलङ्कार कहीं भी बाधक नहीं प्रतीत होते। उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक और अर्थान्तरन्यास—इन कतिपय अलङ्कारों की योजना भास की रससिद्ध रचनाओं की एक सुन्दरता है। कालिदास ने भास की नाटक-कृतियों की शाला में अलङ्कार-योजना का अध्ययन किया है। कालिदास की अलङ्कार-योजना की सुन्दरता का बहुत कुछ श्रेय इस दिशा में भास के मार्ग-प्रदर्शन को है। डाक्टर ए. बी. कीथ की यह उक्ति :—

His practical appreciation of the merits of the dramatist (Bhasa) with whose established fame his (Kalidasa's) nascent genius had to contend. अर्थात् 'कालिदास ने भास की विशेषताओं का अपने में आधान किया है क्योंकि कालिदास की उदीयमान कवि-प्रतिभा को भास की चमकती प्रतिभा का सामना करना पड़ा है' कोई अत्युक्ति नहीं।

भास का प्रकृतिवर्णन

भास का प्रकृति-निरीक्षण सूक्ष्म और व्यापक दोनों है। सूक्ष्म इसलिये है कि प्रत्येक दृश्य केवल रेखानिवेश के रूप में नहीं अपितु पूर्ण चित्र के रूप में अङ्कित हुए हैं और व्यापक इसलिये कि भास की नाटक-कृतियों में प्रकृति के अनेक-दृश्य एक के बाद एक आया-जाया करते हैं। 'स्वप्नवासवदत्त' (१. १६) में सायंकाल का यह चित्रण :—

‘खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः
प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिघ्ननम् ।
परिभ्रष्टो दूराद्भविरपि च संक्षिप्तकिरणो
रथं व्यावर्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥’

जितना स्वामाविक है उनना ही सुन्दर और सरस भी है।

कालिदास की कृतियों में प्रकृति और मानव का जो धनिष्ठ सम्बन्ध स्थापित दिखायी देता है और प्रकृति के दृश्य मानव हृदय के प्रति सान्त्वना और समवेदना के भावों से जो ओत-प्रोत लगते हैं उन सब का पूर्वरङ्ग भास की नाट्य-कृतियाँ हैं। भास ने अपने नाटक में अविमारक के वियोग-दुःख में निद्राघ को संतप्त चित्रित किया है :—

‘अत्युष्णा ज्वरितेव भास्करकरैरापीतसारा मही
यक्ष्मार्ता इव पादपाः प्रमुपितच्छाया दवाग्न्याश्रयात् ।

विक्रीशन्यवशादिवोच्छ्रितगुहाव्यात्ताननाः पर्वताः

लोकोऽयं रविपाकनष्टहृदयः संयाति मूर्च्छामिव ॥' (अविमारक ४.४)

इसी प्रकार 'अविमारक' की प्रसन्नता में प्रकृति भी प्रसन्नता से फूली नहीं समाती :—

‘व्यामृष्टसूर्यतिलको विततोद्दुमालो नष्टातपो मृदुमनोहरशीतवातः ।

संलीनकामुकजनः प्रविकीर्णशूरो वेषान्तरं रचयतीव मनुष्यलोकः ॥’

(अविमारक २, १३)

कालिदास ने आकाशमार्ग से इन्द्र-रथ पर चलते हुये महाराज दुष्यन्त के द्वारा देखे गये भूलोक के दृश्य का जो सच्चा और स्वामाविक चित्र उपस्थित किया है :—

‘शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।

संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्ति भजन्त्यापगाः

केनाप्युच्छिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥’ (शाकुन्तल ७.८)

उसकी देखा भास के अविमारक (४.११) में ही वन चुकी है :—

शैलेन्द्राः कलभोपमा जलधयः क्रीडातटाकोपमा

वृक्षाः शैवलसन्निभाः चितितलं प्रच्छन्ननिम्नस्थलम् ।

सीमन्ता इव निम्नगाः सुविपुलाः सौधाश्च विन्दूपमा

दृष्टं वक्रसिवावभाति सकलं संक्षिप्तं जगत् ॥’

महाकवि कालिदास के अभिज्ञानशाकुन्तल (१.९) में द्रुतगतिगामी रथ पर आरुढ़ दुष्यन्त के द्वारा देखे गये प्राकृतिक दृश्यों का यह वर्णन :—

‘यदालोके सूक्ष्मं वज्रति सहसा तद्विपुलतां

यदूर्ध्वं विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-

र्न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥’

अपनी स्वामाविकता में जितना सुन्दर है उतना ही भास के प्रतिमानाटक (पृ. ७१) में तीव्रगामी रथ पर आरुढ़ भरत के द्वारा देखे गये प्राकृतिक दृश्यों का यह वर्णन भी स्वभाव-मनोहर है :—

‘द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया

नदीवोद्वृत्तामृत्निपतति मही नेमिविवरे ।

अरव्यक्तिर्नष्टा स्थितामिव जवाच्चक्रवलयं

रजश्चाश्वोद्धूतं पतति पुरतो नानुपतति ॥’

भासकृत रात्रि-वर्णन और संतमस्त-वर्णन वास्तविकता और कलात्मकता का बड़ा सुन्दर संमिश्रण है । भास ने 'अविमारक (२.१२) में 'सांध्यवेला, का जो चित्र खींचा है :—

‘पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता सम्भ्याख्या भाति च पश्चिमाशा ।

द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिचं यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम् ॥’

यह संस्कृत काव्य-साहित्य में अपनी स्वभावोक्ति और वक्रोक्ति में अनुपम है।

भास की प्रमुख विशेषता

भास का अधिकार नाट्य-कला पर है। नाट्य-कला का चरितचित्रण-कला अत्यन्त आवश्यक अङ्ग है। यह चरितचित्रण-कला भास की सबसे बड़ी विशेषता है। भास के नाटकों में क्या देव और क्या मनुष्य सभी उपस्थित हैं। सब का चित्रण भास ने किया है और इस ढंग से किया है जिसमें सहृदय सामाजिक उन्हें अनायास अपना सकें।

भास का चरित-चित्रण मनोवैज्ञानिक है। मानवहृदय के अन्तर्द्वन्द्व के चित्रण में भास सिद्धहस्त है। भास ने प्रायः २३० चरित अपनी नाट्य-कृतियों में चित्रित किये हैं। महाकवि वाण को भास को ‘अनेक-चरित-चित्रण-कला’ का स्मरण है:—

‘सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्वहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥’

भास की कल्पना द्वारा उद्भावित्र प्रत्येक चरित का अपना अपना व्यक्तित्व है। क्या छोटे और क्या बड़े सभी प्रकार के चरित इस प्रकार चित्रित हैं कि उन्हें पृथक् पृथक् देखना सरल है।

भास का ‘प्रतिमानाटक’ भास की चरितचित्रणकला का एक प्रमुख निदर्शन है। ‘प्रतिमा’ में चित्रित राम और सीता आदि के चित्र में सहृदय सामाजिक अनायास तन्मय हो सकता है। कालिदास और वाण द्वारा उद्भावित्र चरितों की कल्पनाशक्ति, भवभूति द्वारा चित्रित चरितों की भावुकता और शूद्रक की प्रतिभा से प्रसूत चरितों की स्वाभाविकता—इन सबकी विशेषतायें भास के चरित-चित्रण में बुली-मिली हैं किन्तु तब भी भास का चरित-चित्रण भास का ही चरित चित्रण है।

भास के नाटक-चक्र की कुछ विशेषतायें

भास की कृति के रूप में प्रसिद्ध नाटक-चक्र में कई एक ऐसी विशेषतायें देखी गयी हैं जो अन्य नाटककारों की कृतियों में नहीं की बराबर हैं और जिनके आधार पर यह भी प्रमाणित होता है कि नाटक-चक्र एक नाटककार की रचना है। विशेषताओं में कतिपय मुख्य विशेषतायें निम्न हैं:—

(क) नाट्य-रचना-सम्बन्धी समानता

भास के नाटक-चक्र में प्रत्येक नाटक ‘नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः’ इस निर्देश से प्रारम्भ होता है जब कि कालिदास आदि के नाटकों में सूत्रधार के नान्दीपाठ के बाद ‘नान्द्यन्ते’-यह निर्देश रहा करता है।

भास अपने नाटकों के प्रारम्भ को ‘स्थापना’ इस पारिभाषिक शब्द से सूचित किया करते हैं जब कि अन्य नाटककार अपने नाटकों के प्रारम्भ को ‘प्रस्तावना’ कहा करते हैं।

भास के नाटकों की 'स्थापना' में नाटक अथवा नाटककार का नाम नहीं दिया कि और नाटकों में नाटक और नाटककार का नाम-निर्देश 'प्रस्तावना' के आवश्यक रूप से दिया गया है। भास के नाटकों की 'प्रशस्ति' (अन्तमङ्गल) प्रायः यही उक्ति है—
 'इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् । सहीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः॥'
 जबकि अन्य संस्कृत नाटकों में एक ही नाटककार अपने भिन्न-भिन्न नाटकों के लिये भिन्न-भिन्न 'प्रशस्ति' का नियम रखता रहा है। भास के नाटकों की 'स्थापना' में यह संकेत प्रायः सर्वत्र दिखाई देता है—
 'एवमार्यमिभ्रान् विज्ञापयामि । अये किं नु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अहं पर्यामि ।'

(ख) भरतनाट्यशास्त्रभिन्न नाट्य-परम्परा

भास की नाट्य-परम्परा वहीं नहीं है जो कालिदास आदि की है। भास की नाट्य-परम्परा के सम्बन्ध में डाक्टर विंटरनिट्ज की इसीलिये यह उक्ति है :—

'(The plays of Bhasa) disregard the rules of the Natya Shastra in bringing scenes of the stage which will never occur in classical dramas.' जिसका तात्पर्य यह है कि नाट्य के वे नियम जो संस्कृत नाटकों में पाले गये दिखायी देते हैं, भासकृत नाटकों में नहीं दिखाई देते। भास के नाटक तो नाट्यशास्त्र की मर्यादा से भिन्न नाट्य-मर्यादा का अनुसरण किया करते हैं। प्रतिमानाटक (२५ अङ्क) में रङ्गमञ्च पर दशरथ की मृत्यु, 'ऊरुभङ्ग' (२५ अङ्क) में दुर्योधन की रङ्गमञ्च पर मृत्यु, 'स्वप्नवासवदत्त' (५म अङ्क) में रङ्गमञ्च पर निद्रा आदि-आदि बातें ऐसी हैं जो भरतनाट्यशास्त्र की अभिनय-परम्परा के सर्वथा प्रतिकूल हैं।

नाट्यशास्त्र के अनुसार 'आर्यपुत्र'—यह सम्बोधन-सेवक का स्वामी के प्रति नहीं अपितु पत्नी का पति के प्रति किया जाना अभिप्रेत है किन्तु भास के नाटकों में जैसे कि 'स्वप्नवासवदत्त' में ही सेवक भी स्वामी को 'आर्यपुत्र' कह कर सम्बोधित करता है।

भास के नाटकों में किसी प्रमुख नाटक-पुन्य का आगमन प्रायः इन शब्दों से सूचित किया गया है :—
 'उत्सरत उत्सरत आर्या उत्सरत' जो कि अन्य संस्कृत नाटकों में नहीं है।

भास के नाटकों में सामाजिकों को घटना का सम्बन्ध 'काञ्चकीय' की प्रायः इसी प्रकार की उक्ति से बताया गया है :—
 'क इह भोः ! काञ्चन (रत्न) तोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।'
 जो कि अन्य संस्कृत नाटकों में नहीं है।

(ग) विचारों की समानता

नाटकचक्र में विचारसाम्य सर्वत्र दिखायी देता है जिसके आधार पर यह विधास-स्वभावतः हो जाता है कि नाटक-चक्र एक कलाकार की कृति है।

नाटक-चक्र के कई एक नाटकों में 'बाहुदण्ड' को प्रकृतिसिद्ध अस्त्र कहा गया है :—

(१) बालचरित (३, ११)—

‘गिरितटकठिनांसावेव वाहू ममैतौ । प्रहरणमपरं तु त्वादशां दुर्वलानाम् ॥

(२) पाञ्चरात्र (२, ५५)—

‘सहजौ मे प्रहरणं भुजौ पीनांसकोमलौ । तावाश्रित्य प्रयुध्येयं दुर्वलैर्गृह्यते धनुः ॥’

(३) अविमारक (२, ११)—

‘वयमपि च भुजायुधप्रधानाः । किमिह सखे ! भवतापि शङ्कनीयाः ॥’

(४) मध्यमव्यायोग (१, ४०)—

‘काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः । अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सहजं मम ॥’

नाटकचक्र के करं एक नाटकों में ‘श्री’ (लक्ष्मी) को ‘साहस’ के साथ प्रसन्न रहने वाली कहा गया है:—

(१) चारुदत्त—‘साहसे खलु श्रीर्वसति’ । (२) पाञ्चरात्र—‘श्रीर्न सन्तोषमिच्छति’ ।

(३) स्वप्नवासवदत्त—‘प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ।’

नाटकचक्र के वृत्तिपय नाटकों में पेड़-पौधों के सींचे गये होने के कारण नगर का अनुमान वर्णित किया हुआ है :—

(१) प्रतिमानाटक—‘सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयोध्यया भवितव्यम्’

(२) अभिषेकनाटक—‘सोपस्नेहतया वनान्तरस्याभितः खलु किष्किन्धया भवितव्यम् ।

(घ) नाट्यात्मक परिस्थितियों का साम्य

नाटकचक्र के प्रायः सभी नाटकों में ‘पताकास्थानक’ रखा गया है जिसे पाश्चात्य नाट्य की परिभाषा में ‘Dramatic Irony’ कहा जाता है ।

(ङ) कल्पना-साम्य

नाटक-चक्र के नाटकों में कल्पना-साम्य प्रायः सर्वत्र दिखायी देता है । नाटककार जो कुछ कल्पनायें तो सर्वथा मौलिक हैं—

(१) अभिषेकनाटक (३.२०) ‘कथं लम्बसटः सिंहो मृगेण विनिपात्यते ।’

(२) प्रतिमा (५. १८) ‘न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति ।’

(३) मध्यमव्यायोग ‘व्याघ्रानुसारचकितो वृषभः सधेनुः ।’

(४) चारुदत्त (१.९) ‘व्याघ्रानुसारचकिता हरिणी ।’

(च) प्रयोग-साम्य

नाटकचक्र में प्रयोग-साम्य प्रायः सर्वत्र प्रतीत होता है :—

(१) अहो हास्यमभिधानम् (प्रतिज्ञायौगन्धरायण, पाञ्चरात्र, दूतघटोत्कच)

(२) अलमिदानीं भवानतिमात्रं संतप्य (स्वप्नवासवदत्त, अविमारक, चारुदत्त)

(३) सङ्घचारिणोऽनर्थाः (प्रतिज्ञायौगन्धरायण, अविमारक)

(४) श्रूयतां मम पराक्रमः (अभिषेक, प्रतिमा, बालचरित)

(छ) पद्य-पद्यार्थ-सान्ध्य

नाटकचक्र में जहाँ-तहाँ पद्य अथवा पद्यार्थ-सान्ध्य भी एक कलाकार का अनुमान करवाया करते हैं :—

(१) किं वचयतीति हृदयं परिशुद्धितं मे (स्वप्नवासवदत्त ६. १५; अभिषेकनाटक ४. ७)

(२) धर्मस्नेहान्तरे न्यस्ता (प्रतिज्ञायौगन्धरायण २. ७ अभिषेकनाटक ६. २३)

(३) लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्पतीवाञ्जनं नमः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ (बालचरित १. १५, चालदत्त १. १५)

(४) यदि तेऽस्ति धनुः श्लाघा (प्रतिमानाटक १- २०; अभिषेकनाटक ३. २२)

इसी प्रकार सामाजिक परिस्थितियों का सान्ध्य, छन्दोयोजना का सान्ध्य, आर्पप्रयोग का सान्ध्य आदि-आदि अनेक और भी बातें हैं जो नाटकचक्र को एक कलाकार की कृति के रूप में सिद्ध करती हैं ।

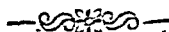
भास का संस्कृत-नाटककारों पर प्रभाव

भास के नाटक संस्कृत नाटकों को प्रेरणा प्रदान करते आये हैं । भास ने कालिदास को प्रभावित किया है किन्तु कालिदास की प्रतिभा भास के प्रभाव को आत्मसात् करती अपने ही रूप में अपने आप को प्रकाशित किया करता है । 'प्रतिमा' और 'स्वप्नवासवदत्त' का प्रभाव कालिदास पर स्पष्ट है । भास के 'अविमारक' से भवभूति को प्रेरणा मिली है और वह प्रेरणा मिली है 'नालिन-भावव' की रचना में । भास के 'प्रतिज्ञायौगन्धरायण' ने विशाखदत्त के 'मुद्राराक्षस' को कम प्रभावित नहीं किया है । मुद्राराक्षस के 'चाणक्य' और प्रतिज्ञायौगन्धरायण के 'यौगन्धरायण' में चरित्र-चित्रण-सान्ध्य बहुत कुछ पाया जाता है । भास के स्वप्नवासवदत्त और प्रतिज्ञायौगन्धरायण से प्रियदर्शिका, रत्नावली और नागानन्द नाटक पर्याप्त रूप से प्रभावित हैं । भास के नाटकचक्र में 'स्वप्नवासवदत्त' का संस्कृत नाटकों पर जो प्रभाव पड़ा है वह अमिट है । 'स्वप्नवासवदत्त' के सन्वन्द में यह वक्ति—

‘भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः बिभ्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥’

वस्तुतः संस्कृत नाट्यसाहित्य पर 'स्वप्नवासवदत्त' की कृति के प्रभाव की सूचना दिया करता है । भास को संस्कृत कविता-सरस्वती का 'हास' कहा गया है । जैसे किसी मन्दिर की ईंसी किसी को भी आकृष्ट कर सकती है वैसे ही भास की नाटककृति भी सामाजिकनाट्य को आकृष्ट किया करता है । भास की यह विशेषता अन्यत्र कहीं नहीं पायी जाती ।

पात्र-परिचय

पुरुष पात्र :—

- १ सूत्रधार—नाटक का स्थापक ।
- २ राजा—अयोध्याधिपति महाराज दशरथ ।
- ३ राम—महाराज दशरथ के ज्येष्ठ पुत्र, नाटक के नायक, कौसल्यानन्दन ।
- ४ लक्ष्मण—महाराज दशरथ के पुत्र, समित्रातनय ।
- ५ भरत—महाराज दशरथ के पुत्र, कैकेयीतनय ।
- ६ शत्रुघ्न—लक्ष्मण के सोदर भाई ।
- ७ सुमन्त्र—महाराज दशरथ के मन्त्री ।
- ८ सुत—भरत के सारथी ।
- ९ रावण—नाटक का प्रतिनायक लङ्काधिपति ।
- १० वृद्धतापसद्वय—रावण और जटायु के युद्ध को देखने वाले ।
- ११ देवकुलिक—प्रतिमा-गृह का पुजारी ।
- १२ तापस—दण्डकारण्य के तपस्वी ।
- १३ नन्दिलक—तपस्वी के परिजन ।
- १४ भट—राजपुरुष ।
- १५ सुधाकार—प्रतिमा-गृह में सुधा का लेप करने वाला ।
- १६ कांसुकीय—अन्तःपुर का वृद्ध सेवक ।

स्त्री पात्र :—

- १ नदी—सूत्रधार की स्त्री ।
- २ कौसल्या—महाराज दशरथ की प्रथम पत्नी, राम की माता ।
- ३ कैकेयी—महाराज दशरथ की द्वितीय पत्नी, भरत की माता ।
- ४ सुमित्रा—महाराज दशरथ की तृतीय पत्नी, लक्ष्मण की माता ।
- ५ सीता—मिथिलेश महाराज जनक की कन्या, राम की पत्नी ।
- ६ अचदातिका—सीता की सखी ।
- ७ चेटी—सीता की परिचारिका ।
- ८ प्रतिहारी—अन्तःपुर की द्वारपालिका ।
- ९ विजया—कैकेयी के अन्तःपुर की प्रतिहारी ।
- १० नन्दिनिका—कैकेयी की परिचारिका ।
- ११—तापसी—दण्डकारण्य की तपस्विनी ।

॥ श्रीः

प्रतिमानाटकम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीटीकोपेतम्

अथ प्रथमोऽङ्कः

(नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

यदिङ्गितं चक्रमदृष्टसाह्यं विनैव नृदण्डपटैकदेशान् ।
ब्रह्माण्डभाण्डानि सृजत्यखेदं तं कुम्भकारं प्रणतः प्रपद्ये ॥ १ ॥
यो गुरुर्मम विकास्य शैमुषीं कल्पनामपि न जातु जग्मुधीम् ।
सिद्धिमानवत मां दयामये तस्य पादसरसीरुहे श्रये ॥ २ ॥
ध्यात्वा नतेन शिरसा ‘जयमणि’-‘मधुसूदनौ’ पितरौ ।
प्रतिमा ‘प्रकाश’विषये प्रयते श्रीरामचन्द्रोऽहम् ॥ ३ ॥
सन्तो गुणेन तुष्यन्ति स नैकान्तेन दुर्लभः ।
दोषाविलेऽपि तेनात्र दृक्पातः क्रियतां बुधैः ॥ ४ ॥

नाटकप्रणयनप्रयमाचार्यत्वेनाधुनावधिसंस्तुतः प्रधानकविर्भासोऽभिनययोग्यं
प्रतिमाऽभिधानं नाटकं निर्मित्तुः प्रारम्भे तस्य निर्विघ्नाभिनयसम्पत्तिं विद्वत्सनुदय-
प्रतिपत्तिपरिपन्थिदुरितक्षयसाधनं पूर्वरङ्गप्रधानाङ्गं मङ्गलरत्नोक्तपाठं तद्गङ्गायैव च
क्यांशनिर्देशं प्रयोगनिपुणेन, सूत्रधारेण प्रयमाचरणीयं विभावयंस्तस्य तावत् प्रवेश-
माह—‘नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः’ इति । नान्द्या अन्ते इति समासः ।
नान्दी-आनकः, ‘दुन्दुभिस्त्वानकी भेरो मम्मा नासुश्च नान्यपि’ इति वैजयन्ती ।
सा चात्र वाद्यान्तराण्यप्युपलक्षयति । तथा चाभिनेयनाटकीयकारम्मूर्वाङ्गभूते

(नान्दी के अन्त में सूत्रधार का प्रवेश)

सूत्रधारः—

सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च ।

यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम् ॥ १ ॥

आनकादिवाद्यवादाने समाप्त इत्यर्थः पर्यवस्यति । यद्वा—नान्देरानन्दस्तस्या इयं नान्दी—गीतवाद्यवादानादिक्रिया, तस्या अन्ते—उपरमे इत्यर्थः, तदनुष्ठानं च देवता-परिपदादिप्रसादनाय क्रियते । ततः—तदुत्तरकालम्, नान्दीसमाप्त्यव्यवहितोत्तर-काल इति तु नार्थः, मध्ये वाद्यादिस्थापनादौ व्यापारान्तरेऽनुष्ठीयमानेऽपि पौर्वापर्याव्याघातात्, अव्यवधानांशस्याविवक्षितत्वात्, तत्त्वेऽप्यधिकचमत्काराऽनाधानात् । नान्दीलक्षणं साहित्यदर्पणे यथा—‘आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विजं नृपादीनां तस्मान्नान्दीति शब्दिता’ ॥ इति ॥

प्रविश्य सूत्रधारः कर्तव्यस्य कर्मणो निर्विघ्नसम्पूर्ये मङ्गलं विधत्ते—सीताभव इति । सीतायाः रवनामख्याताया जनकदुहितुर्भवः क्षेमः तत्कारणमित्यर्थः, कार्यकारणयोरभेदोपचारकृत ईदृक्प्रयोगः । सुमन्त्रतुष्टः शोभनेन मन्त्रेण मुदितः । सह लक्ष्मणः—लक्ष्मणसहितः, अथवा भ्रातुरर्थे वनवासतत्परिचरणस्वप्रेयसीवियोगादिव्लेशानां सोढा लक्ष्मणस्तदभिधानो भ्राता यस्येत्यर्थः । विशेषणद्वयमपीदं रामस्य । सुग्रीवरामः—शोभनकण्ठधासौ राम इति कर्मधारयः । कर्तृपदमिदम् अनुसर्गम्—सर्गे सर्गे जन्मनि जन्मनि प्रतिप्रादुर्भावमित्यर्थः, वीप्सायामव्ययीभावः । पातु—रक्षतु अस्मान् युष्मांश्चेति शेषः, तत्रास्मानिति पक्षे प्रयोगसाफन्यप्रदानमत्र पालनेनाभिप्रेतम्, युष्मानिति पक्षे च यथा भवदभीष्टं फलं दद्यादिति ।

उत्तरार्धेन पुनरपि रामं विशिनष्टि—यो रावणार्यप्रतिम इति । रावणारिः—रावणशत्रुः, न विद्यते प्रतिमा सादृश्यं यस्यासौ अप्रतिमः निरूपम इत्यर्थः । प्रतिमा-शब्दस्य प्रसिद्धं मूर्तिवाचकत्वं तथापि—‘सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः । अतद्वद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे’ इति नैपथ्ये सादृश्यपरत्वमपि प्रतीतमिति बोध्यम् । देव्या—सीतया, सहित इति शेषः । विभीषणः रावणानुजः, तस्मिन् आत्माभे स्वसदृशे स्वसममुखदुःखे इति तात्पर्यम् ।

सूत्रधार—सीता के आनन्ददाता, अच्छे मन्त्र के पक्षपाती, सुन्दर कण्ठशाली (अथवा सुग्रीव के मित्र), लक्ष्मण के सहचर, सीताहरण द्वारा कृतापराध रावण के निहन्ता, विभीषणाभिन्नहृदय (अथवा शत्रुभयङ्कर) भगवान् राम जन्म-जन्म में हमारी तुम्हारी रक्षा करें ॥ १ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—आर्य ! इयमस्मि ।

अय्य ! इअहि ।

सूत्रधारः—आर्ये ! इममेवेदानीं शरत्कालमधिकृत्य गीयतां तावत् ।

नटी—आर्य ! तथा ।

अय्य ! तह । (गायति)

रतः—अनुरक्तः च अस्तीति पदमध्याहार्यम् । अथ चात्र-सीता-राम-सुमन्त्र-सुग्रीव-लक्ष्मण-रावण-विभीषण-भरताभिधानानि नाटकीयानि प्रमुखपात्राणि सुद्रालङ्कारद्वारोपनिबद्धानि । अप्रतिमघटकः प्रतिमशब्दश्चैकदेशविकृतन्यायमहिम्ना 'प्रतिमा'शब्दं स्मारयन् नाटकस्य नामधेयं प्रतिमानाटकपदव्यपदेश्यतावीढाभूतं दशरथप्रतिमावृत्तं चावेदयति । इयं च द्वादशपदता नान्दीमङ्गलसाधारण्यत्र बोध्या । तदुक्तमभियुक्तैः—'पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत' इति । अत्र पदपदं श्लोकपादं सुवन्ततिङन्तत्वरूपपदत्वभाजं च सङ्गृह्णाति । अत्र यद्यपि 'समाप्य पुनरादानात् समाप्तपुनरात्तते'ति लक्षितं समाप्तपुनरात्तत्वं प्रतिभासते, तथापि पालनस्य रावणारित्वविभीषणात्मत्वादिपदप्रत्याग्याशासनायत्वेनोत्थिताकाङ्क्षत्वं प्रतिपाद्य परिहरणीयं तदिति बोध्यम् । अत्रेन्द्रवज्रावृत्तम्, तल्लक्षणं यथा 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' ।

इतस्तावदिति—आगम्यतामिति चेष्टाव्यङ्ग्यम् ।

इममिति—अचिरप्रवृत्तम् । तावदितीह प्रथमत्यर्थः । गीयताम्—गानमारभ्य—तामित्यर्थः ।

'अय्य तह' इति—तथेति तदुक्तिस्वीकृतः, गायामीत्यर्थः ।

(नेपथ्य की ओर देखकर)

आर्ये, इधर तो आना ।

(नटी का प्रवेश)

नटी—आर्य, आई तो ।

सूत्रधार—इसी शरद् ऋतु के सम्बन्ध में इस समय कुछ गाओ ।

नटी—अच्छी बात, गाती हूँ । (गाती है)

सूत्रधारः—अस्मिन् हि काले,
चरति पुलिनेषु हंसी काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा ।
(नेपथ्ये)

आर्य ! आर्य !

अय्य ! अय्य !

(आकर्ण्य)

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

मुदिता नरेन्द्रभवने त्वरिता प्रतिहाररक्षीव ॥ २ ॥

अस्मिन्निति—इदं चरतीत्यादिना पथेन सम्बध्यते ।

चरतीति—अस्मिन् काले शरत्समये काशांशुः काशपुष्पप्रकाशा, क्वा-
सिनी जलनिवासिनी च । सुसंहृष्टा अतिमुदिता सती हंसी वरटा पुलिनेषु नदीसैक-
तस्थलीषु चरति-यथेच्छमितस्ततो भ्रमति । हंसी धवला, शरदि काशविकासोद-
त्यच्छप्रभेत्यर्थः । एतावतो भागस्य श्रवणात् प्रवृत्तोऽभिनय इत्यस्माभिरपि सज्जद्भैर्भा-
व्यमिति नेपथ्यगतानां पात्राणामितस्ततः सम्भ्रमं सम्भवन्तमुत्प्रेक्ष्याह-नेपथ्ये इति ।

प्रतीहार्याः, प्रवेशाय कृतभूमिकाधारणायाः सम्भ्रमकृता द्विरुक्तिः—‘आर्य आर्य’
इति ।

विज्ञातम्—कस्य पात्रस्य वचनमिदमिति मया विदितमित्यर्थः । तस्यैव
विदितोक्तेः पात्रविशेषस्य प्रवेशमनुजानान इव सूत्रधारः प्रतीहारीपदगर्भमार्योत्तरार्द्ध
पूर्वादौपात्तहस्तुपादानमुखेनाह—

मुदितेति—हंसी अस्मिन् काले चरतीति पूर्वत्र पादेऽभिहितमिदानीं केव
कस्मिन्निति वक्तव्यं तदाह-नरेन्द्रभवने दसरयाख्यनरपत्यन्तःपुरे प्रतीहाररक्षी प्रती-
हारी द्वाराधिकृतेव । सा कथम्भूतेत्यपेक्षायामाह-मुदिताप्रसन्नान्तरङ्गा, त्वरिता कार्या-

सूत्रधार—इस शरत्समय में—

काश के फूलों से धवल प्रकाशवाली, (अथवा अतिस्वच्छ काशकुसुमों से
आच्छादित नदी तीर में रहनेवाली) हंसी प्रसन्नचित्त होकर नदीतट पर इस तरह
पदसञ्चार कर रही है ••••• ।

(नेपथ्य में)

आर्य, आर्य,

सूत्रधार—अच्छा, समझ गया ।

जिस तरह (काशपुष्प सदृश श्वेत मृदुल वस्त्र पहने) प्रसन्नहृदया द्वारपालि-
का शीघ्रतापूर्वक महाराज दसरथ के अन्तःपुर में (परिभ्रमण करती है)-॥ २ ॥

(निष्क्रान्ती)

स्थापना ।

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—आर्य क इह कञ्चुकीयानां सन्निहितः ।

अय्य ! को इह कञ्चुकेभ्याणां सण्णिहिदो ।

धिकृतत्वेन सञ्जातत्वरः । किञ्चात्रोपमानभूतप्रतीहार्यामपि काशांशुकवासिनीति विशेषणं काशवदंशुकं वस्त्रे इति विगृह्य योजनीयम् । काशकुसुमवसनयोश्च सूक्ष्मत्व-धवलत्वादिकृतं सादृश्यम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

निष्क्रान्ताविति—कथावस्त्वंशस्य स्थापनात् स्थापना*, प्रस्तावनेति पर्यायेणा-पीयमभिधीयते ।

अथ्येति—प्रतीहारी कञ्चुकिनं कञ्चिदाह्वयति, कञ्चुकिनां मध्ये कोऽत्र सन्निहितः ? सन्निहितः—समीपस्थितः । यस्तथा तेनागन्तव्यमिति तदाशयः ।

(दोनों का प्रस्थान)

[प्रतीहारी का प्रवेश]

प्रतीहारी—आर्य, कौन कञ्चुकी यहाँ उपस्थित है ?

अत्र गणपतिशास्त्रिणः—

‘प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नाम च कीर्तयेत् ।

प्रस्तावनां ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाश्रयाम् ॥’ (नाट्यशा० ६)

‘वाङ्मयकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।

स्वामिधेयगतत्वेन सा द्विधा परिपश्यते ॥

स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्त्रीयकीर्तिप्रशंसनम् ।

अभिधेयगतं यत् तत् काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥’ (भावप्र०)

इत्यादिलक्षणशास्त्रविहिता कविकाव्यकीर्तना कालिदासादिनिखिलकविग्रामाचरिता-ऽत्र स्थापनाप्रकरणे कर्त्तव्या सती कस्मान्न कृता ? उच्यते—प्रस्तावनायां कवि-काव्यकीर्त्तनसमुदाचारस्तावदस्य पुराणमहाकवेः काले नावर्त्तत, पश्चात् कालेन कवीनामुपजातं कविकाव्यकीर्त्तनसमुदाचारप्रणयं भूयिष्ठमुपलभ्य तदनुसारिलक्षणं लक्षणकारैः प्रणीतमित्यदोषः । अस्य तु नाटकस्य मातृकाग्रन्थान्तदृष्टपाठानुसारात् प्रतिमानाटकमिति संज्ञा । श्रीरामे वनाय प्रस्थिते दशरथस्य या दशा सा प्रतिमागृहे तत्प्रतिमां दृष्टवता भरतेनावगतेति प्रतिमाप्रधानत्वादस्य तथा व्यपदेशः । एतत्कवेश्वर ‘भास’ इति नामधेयमनुमितम् । यथा च तदनुमितिसिद्धिस्तत् स्वप्नवासवदत्तो-पोद्घाते निरूपितं तत् एवावगन्तव्यम् इति ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—भवति ! अयमस्मि । किं क्रियताम् ?

प्रतीहारी—आर्य ! महाराजो देवासुरसङ्ग्रामेष्वप्रतिहतमहारथो

अद्य ! महाराजो देवासुरसंगामेषु अप्पडिहदमहारथो

दशरथ आज्ञापयति—शीघ्रं भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यप्रभाव-

दसरथो आज्ञावेदि—सिग्धं भर्तृदारकस्य रामस्य रत्नपहाव-

संयोगकारका अभिषेकसम्भारा आनीयन्तामिति ।

सज्जोअकारआ अहिसेअसम्भारा आणोअन्तु ति ।

काञ्चुकीयः—भवति ! यदाज्ञप्तं महाराजेन, तत् सर्वं सङ्कल्पितम् ।

पश्य—

किञ्चक्रियताम् इति—अवसरप्राप्तं कार्यमादिश्यतामिति तत्तत्पर्यम् ।

अद्य महाराजो इति—आर्य, इति कञ्चुकिस्त्वोघने, महाराजः—दशरथ इति विशेष्यमनतिदूरे देवासुरसंग्रामेषु देवदानवयुद्धेषु अप्रतिहतमनोरथः—अवाधप्रसरः महारथो रथमुख्यो यस्य स तथाभूतो दशरथः आज्ञापयति आदिशति । किमिति जिज्ञासायामाह—शीघ्रमिति । शीघ्रम्—अविलम्बम्, भर्तृदारकस्य—राजकुमारस्य रामस्य राज्यप्रभावसंयोगकारकाः—राज्ञः कर्म राज्यं, प्रभावः—कोशदण्डजं तेजः, ताभ्यां संयोगः सम्बन्धस्तस्य कारकाः सम्पादयितारः अभिषेकसम्भाराः—अभिषेकोपकरणानि आनीयन्ताम्—सज्जीक्रियन्ताम् । अस्मिन् आदेशे राज्यप्रभावसंयोगकारका इत्यंशस्थायमाशयः, इदानीं रामो यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः, तस्मिन्स्तत्पदमाश्रितवति तस्य राज्यकर्माधिकृतत्वेन स्वत एव राजकार्यभारः समापन्नी भवति, तेन यौवराज्याभिषेक एव राज्यप्रभावसंयोगकारक इति ।

सङ्कल्पितम् इति—सज्जीकृतमित्यर्थः । सज्जीकृतानि यौवराज्याभिषेकोपकरणानि गणयितुं तानि नामग्राहमाह—

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—आर्य, मैं हूँ, आज्ञा दें, क्या कार्य है ?

प्रतीहारी—आर्य, देवासुरयुद्ध में समरविजयी महाराज दशरथ का आदेश है कि शीघ्रातिशीघ्र राजकुमार के राजोचित प्रभुत्व के परिचायक राज्याभिषेक की सारी सामग्रियाँ प्रस्तुत की जायँ ।

कञ्चुकी—आर्य, महाराज की आज्ञा के अनुकूल सब कुछ तैयार है । देखिये—

छत्रं सव्यजनं सनन्दिपटहं भद्रासनं कल्पितं

न्यस्ता हेममेयाः सदर्मकुसुमास्तीर्थाम्बुपूर्णा घटाः ।

युक्तः पुण्ड्ररथश्च मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः -

सर्वस्यास्य हि मङ्गलं स भगवान् वेद्यां वसिष्ठः स्थितः ॥३॥

प्रतीहारी—यद्येवं, शोभनं कृतम् ।

जइ एवं सोहणं किदं ।

छत्रमिति—छत्रं राजधारणीयं श्वेतातपत्रं सव्यजनं बीजनसाधनान्वितं चामरसहितमित्यर्थः । कल्पितमिति शेषः । सनन्दिपटहं—नन्दिरानन्दः तस्य तत्कालोपयुक्तः पटहो—वाद्यविशेषस्तेन सहितं भद्रासनं मङ्गलमयमासनम्, अत्रापि कल्पितमित्यन्वितम् । सदर्मकुसुमाः—दर्भैः कुशैः कुसुमैः पुष्पैश्च सहिताः (तथा) तीर्थस्य गङ्गादितीर्थविशेषस्य तोयं जलं तेन पूर्णः श्रुतान्तराः हेममयाः सौवर्णाः घटाः कलशाश्च न्यस्ताः समुपस्थापिताः । राजपुत्राणां यौवराज्याभिषेकावसरे तत्तत्तीर्थोपहृतानाञ्जलानामुपयोग इति तत्सम्प्रदायसिद्धम् । पुण्ड्ररथः क्रीडाविहारप्रयोजनो रथविशेषश्च युक्तः योजिताश्च कृतः मन्त्रिभिस्तत्तत्कार्याधिकृतैः प्रधानराज्यकर्मचारिभिः सहिताः पौराः पुरवासिनः समभ्यागताः । अभिषेकदर्शनेन निजाङ्गीणि सफलयितुमुपस्थिता इति भावः । नैतावद्विरूपकरणैरेव सर्वं सम्पाद्यमन्तरा तत्त्वावधानदक्षपुरोहितोपस्थितिमित्याशयमन्तर्निधायाह—सर्वस्येति । अस्य पुरोदीरितस्य सर्वस्य वस्तुसमुदायस्य मङ्गलोपकरणत्वेन प्रसिद्धावपि वसिष्ठसजिधानेनैव तेषां तत्त्वम् इति भावः । अस्य छत्रादेः सर्वस्य मङ्गलोपकरणस्य मङ्गलं कुशलकारणम् भावप्रधाननिर्देशेन कुशलत्वहेतुरित्यर्थः । वसिष्ठः—तदाख्यया प्रसिद्धः ऋषिः वेद्याम् अनुष्ठानस्थाने स्थितः कर्मोपदेष्टृत्वेन वर्तमान इति भावः । अत्र कान्मुकीयोक्तौ साधनसम्पत्तिमुपस्थितिसूचनेन कार्यावसरः समर्थ्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—सूर्यार्षैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् इति ॥ ३ ॥

जइ इति—‘यथा भवदुक्तिकार्ये कृते पुरिता आवश्यकतेत्यर्थः ।

ये छत्र और चँवर हैं, ये साङ्गलिक बाजे और सिंहासन हैं, यहाँ कुश, पुष्प और मङ्गलप्रद तीर्थजलों से पूर्ण कलश रखे गये हैं, क्रीडारथ जोता खड़ा है, राज-मन्त्रियों के साथ सकल पुरजन आ गये हैं, इस समूची आनन्दमयी सृष्टि के प्रवर्तक वे भगवान् वसिष्ठ भी वेदी पर विराजमान हैं ॥ ३ ॥

प्रतीहारा—यदि ऐसी बात है तो अति उत्तम ।

काञ्चुकीयः—हन्त भोः !

इदानीं भूमिपालेन कृतकृत्याः कृताः प्रजाः ।

रामाभिधानं मेदिन्यां शशाङ्कमभिषिञ्चता ॥ ४ ॥

प्रतीहारी—त्वरतां त्वरतामिदानीमार्यः ।

तुवरदु तुवरदु दाणि आर्यो ।

काञ्चुकीयः—भवति ! इदं त्वर्यते । (निष्क्रान्तः)

प्रतीहारी—(परिक्रम्यावलोक्य) आर्य ! सम्भवक ! सम्भवक ! गच्छ,
अद्य । संभवश्च ! संभवश्च ! गच्छ,

त्वमपि महाराजवचनेनार्यपुरोहितं यथोपचारेण त्वरय ।

तुवं वि महाराजश्रवणेन श्रम्यपुरोहिदं जहोपश्रारेण तुवारेहि ।

(अन्यतो गत्वा) सारसिके ! सारसिके ! सङ्गीतशालां गत्वा

सारसिए ! सारसिए सङ्गीदसालं गच्छिष्य

हन्त भोः इति—निपातसंमुदयोऽयमानन्दव्यञ्जक इति ।

इदानीमिति—इदानीमधुना रामाभिधानं रामनामकं शशाङ्क-शीतलशीलता-
प्रियदर्शनत्वादिना चन्द्रमसं मेदिन्यां पृथिव्यां धराभारधारणे यौवराज्येऽभिषिञ्चता
स्थापयता भूमिपालेन राज्ञा दशरथेन प्रजाः अस्मदादयः 'प्रकृतयः कृतकृत्याः
कृतार्थाः कृता विहिताः । रामयौवराज्याभिषेको हि जनतामनोरथसिद्धिरित्यर्थः ।
अत्राभिषिञ्चतेत्यत्र वर्तमानसामीप्ये लट् । तेन चानुपदमेव भवन्नभिषेकः समर्थितः ॥

'तुवरदु' इति—अतः परं करणीयानामनुष्ठाने क्षिप्रताऽऽदिस्यते ।

यथोपचारेण—यथोचितसम्मानपूर्वकम् । त्वरय—आगन्तुमनुष्यस्व । नाट-

काञ्चुकी—अहो ! वदे हर्ष की बात है—

पृथ्वी पर के चन्द्र श्रीराम का राज्याभिषेक करके अब महाराज दशरथ ने
सचमुच प्रजा को कृतकृत्य कर दिया है ॥ ४ ॥

प्रतीहारी—आर्य, शीघ्रता किजिये, शीघ्रता ।

काञ्चुकी—आर्य, यह शीघ्रता कर रहा हूँ ।

प्रतीहारी—(घूमकर और देखकर) आर्य सम्भवक, सम्भवक, जाओ, तुम भी
महाराजके आदेशानुसार मान्य पुरोहित महोदय को यथोचित आदरके साथ शीघ्र
बुला लाओ । (दूसरी ओर जाकर) ओ सारसिके, सारसिके, सङ्गीतशाला में जाकर
अभिनय करनेवालों से कहो कि वे आज एक सामयिक अभिनय दिखाने को तैयार

नाटकीयानां विज्ञापय—कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतेति ।

नाट्यङ्गणं विष्णवेहि—कालसंवादिणा णाट्येण सज्जा होहति ।

यावदहमपि सर्वं कृतमिति महाराजाय निवेदयामि ।

जाव अहं वि सर्वं क्किदं ति महाराजस्स णिवेदेमि ।

(निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशत्यवदातिकां वल्कलं गृहीत्वा)

अवदातिका—अहो अत्याहितम् । परिहासेनापीमं वल्कलमुपनयन्त्या

अहो अच्चादिदं । परिहासेण वि इमं वल्कलं उवणअन्तीए

ममैतावद् भयमासीत्, किं पुनर्लोभेन परधनं हरतः । हसितु-

मम एत्तिअं भअं आसी, किं पुण लोभेण परधणं हरन्तस्स । हसिदुं

मिवेच्छामि । न खल्वेकाकिन्या हसितव्यम् ।

विअ इच्छामि । ण खु एआइणीए हसिदव्वं ।

कीयानां नाटकप्रयोगाधिकृतानां कुशीलवानामित्यर्थः । अत्र कर्मणि षष्ठी चिन्त्या ।

सज्जाः—प्रयोगाय कृतसन्नाहाः । निवेदयामि यावत् निवेदयिष्यामि सूचयिष्यामी-

त्यर्थः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यति लट् ।

अहो—कष्टम्—अत्याहितम् महद्भयमुपलपितम् । किन्तदिति विवृणोति—'परि-

हासेण' इति—अन्यदीयाम्—इतरस्वामिकाम्, अल्पमूल्याम्—अनधिकमूल्याम्,

वृक्षत्वचं—तखल्कलं, परिहासेन—विनोदपरिहासार्थम्, उपनयन्त्याः—गृहत्याः अपि

मम एतावत् स्वानुभवैकगोचरप्रमाणं भयं साध्वसं जातं प्रादुर्भूतं चेत्, लोभेन पर-

धनं—परकीयां सम्पदं हरतश्चोरयतः कीदृग् भयं जायेतेत्यर्थः । एतेन कैकेयीकर्तृक-

रामराज्यापहारकयेद्वितेन सूचिता । हसितव्यमिति—स्निग्धजनसंविभक्तं हि सुख-

मधिकं स्वदत्त इति द्वितीयान्वेषणौचित्यम् ।

रहें । मैं तब तक 'सब कुछ तैयार है' ऐसी सूचना महाराज को देता हूँ ।

(प्रस्थान)

(वल्कल लिपु अवदातिका का प्रवेश)

अवदातिका—ओह ! बड़ा बुरा हुआ । विनोद में भी इन वल्कलों को उठा

लाने से जब मैं इतना डर गया हूँ, तो बुरी नीयत से परकीय धन को हरने वालों

की क्या दशा होती होगी ? हँसने की इच्छा सी हो रही है, परन्तु एकाकी हँसना

तो भला न लगेगा ।

(ततः प्रविशति सीता सपरिवारा)

सीता—हृष्ये अवदातिका परिशङ्कितवर्णेव दृश्यते । किन्तु खल्विवैतत् ।

हृष्ये ! श्रोदादिश्रा परिसङ्खिदवण्णा विश्व दिस्सइ । किण्हु विश्व एदं ।

चेटी—भट्टिनि ! सुलभापराधः परिजनो नाम । अपराद्धा भविष्यति ।

भट्टिणि ! सुलहावराहो परिश्रणो णाम । अवरज्ज्मा भविस्सदि ।

सीता—नहि नहि, हसितुमिवेच्छति ।

णहि णहि, हसिदुं विश्व इच्छदि ।

अवदातिका—(उपप्लव्य) जयतु भट्टिनी । भट्टिनि ! न खल्वहमपराद्धा ।

जेहु भट्टिणी । भट्टिणि ! ण खु अहं अवरज्ज्मा ।

सीता—का त्वां पृच्छति । अवदातिके ! किमेतद् वामहस्तपरिगृहीतम् ।

का तुमं पृच्छदि । श्रोदादिए । किं एदं वामहस्तपरिगृहीतम् ।

हृष्ये इति—पराकारपरिचयचतुरा हि सीता तन्मुखदर्शनमात्रेण तदाशङ्कामनु-
मायेत्येवमाह—हृष्ये इति । वयोऽवस्थादिना नीचानां चेटीनां सम्बोधनपदम् । तथा
चोक्तम्—‘हण्डे हृष्ये हलाहाने नीचां चेटीं सखीं प्रति’ इति । परिशङ्कितवर्णेव-परि-
शङ्कितायाः मानसिकशङ्काकुलायाः वर्णो लक्षणमाकार इव वर्णो यस्यास्तथाभूतेव ।

अवरज्ज्मा इति—कृतापराधा भविष्यामीति भावः, एवञ्च कृतापराधस्य
शङ्काकुलत्वमतिस्मावितमिति त्वदूहः समूल इति तदाशयः ।

णहि इति—एवमुक्तवत्याश्चेत्या सुखमोक्षित्वा हासलक्षणं च तत्रावेक्ष्य स्वं
पूर्वोक्तिकारणं भ्रमं मार्जयत्यनेन कथनेन सीतेति बोध्यम् ।

का तुमं इति—त्वदपराधविषये न मया सन्दिग्धं न वा तथा जिज्ञासितमपि ।

[सपरिवार सीता का प्रवेश]

सीता—अरी सखि, अवदातिका की सुखाकृति कुछ मयाकुल-सी दीख रही है,
क्या बात है ?

चेटी—महारानी, अनुचरों से कुछ न कुछ अपराध हो ही जाता है । इससे भी
कुछ अपराध हो गया होगा ।

सीता—नहीं, नहीं, वह तो हँसना चाह रही है ।

अवदातिका—(पास आकर) जय हो महारानीजी की । महारानीजी, मुझसे
किसी प्रकार का अपराध नहीं हुआ है ।

सीता—तुम से पूछती कौन है ? अवदातिका, अरी, यह तुम्हारे बायें हाथ
में क्या है ?

अवदातिका—भट्टिनि ! इदं वल्कलम् ।

भट्टिणि ! इदं वक्कलं ।

सीता—वल्कलं कस्मादानीतम् ।

वक्कलं किस्स आणीदं ।

अवदातिका—शृणोतु भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा निर्वृत्तरङ्गप्रयो-

सुणादु भट्टिणी । सेवच्छपालिणी अय्यरेवा णिवृत्तरङ्गप्रयो-

जनमशोकवृक्षस्यैकं किसलयमस्माभिर्याचितासीत् । न च तया

अणं असोअरक्खस्स एकं किसलय अहोहि जाइदा आसि । ण अ ताए

दत्तम् । ततोऽर्हस्यपराधं इतीदं गृहीतम् ।

दिणं । तदो अरिहदि अवराहो ति इदं गहिदं ।

सीता—पापकं कृतम् । गच्छ, निर्यातय ।

पावअं किदं । गच्छ, णिय्यादेहि ।

अवदातिका—भट्टिनि ! परिहासनिमित्तं खलु मयैतदानीतम् ।

भट्टिणि ! परिहासनिमित्तं खु मए एदं आणीदं ।

अथापि—त्वमित्थमभिदधासीति त्वयि शङ्कायाः सम्भाव्यते समुदय इति ।

नेपथ्यपालिनी—रङ्गालङ्काररक्षाधिकृताः साहिपात्रैरुपयुज्य स्थापितानितैरुपयो-
द्यमाणानि वा वस्त्राभरणादीनि तत्रावहिता पालयितुं नियुज्यते । निर्वृत्तरङ्गप्रयोजनम्—
अभिनयावसरे कृतोपयोगम् । किसलयम्—पल्लवम् । अत्र याचेद्विकर्मकतया द्वितीया,
द्वितीयं कर्म । ‘आर्यरेवा’ इति । अत्रैव कर्मत्वस्योक्तं अर्हति—आचित्यमावहति ।

निर्यातय—परावर्तय । परकीयवस्तु हि तदननुज्ञया गृह्यमाणं प्रहीतारं दोष-
भाजं करोति ।

परिहासनिमित्तम्—परिहासार्थम् ।

अवदातिका—महारानीजी, यह वल्कल है ।

सीता—तू वल्कल कहाँ से उठा लाई ?

अवदातिका—महारानीजी, सुनिये, नेपथ्यरक्षिका आर्या रेवा है, उससे मैंने
कहा कि यह अशोकपत्र जो नाटक में उपयुक्त हो चुका है, हमें दे, किन्तु उसने
नहीं दिया । इसलिये उसके स्थान में यह वल्कल ही उठा लाई हूँ ।

सीता—यह तो बुरा किया । जा, लौटा दे ।

अवदातिका—महारानीजी, मैं तो इसे हँसी में ले आई हूँ ।

सीता—उन्मत्तिके ! एवं दोषो वर्धते । गच्छ, निर्यातय निर्यातय ।

उन्मत्ति ॥ एवं दोषो वर्धते । गच्छ, निर्यादेहि निर्यादेहि ।

अवदातिका—यद् भट्टिन्याज्ञापयति । (प्रस्थातुमिच्छति)

जं भट्टिणी आणवेदि ।

सीता—हला एहि तावत् ।

हला एहि दाव ।

अवदातिका—भट्टिणि ! इयमस्मि ।

भट्टिणि ! इअहि ।

सीता—हला ! किन्तु खलु ममापि तावत् शोभते ।

हला ! किंणु हु मम वि दाव सोहदि ।

अवदातिका—भट्टिनि ! सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम । अलङ्करोतु भट्टिनी ।

भट्टिणि ! सन्वसोहणीयं सुरूपं णाम । अलङ्करोतु भट्टिणी ।

उन्मत्तिके—उन्मादिनि, भ्रान्तचित्ते, परिहासार्थमन्यदीयवत्त्वादानं न साधु तच्च साधुमत्वाऽनुतिष्ठन्ती भ्रान्तमतित्वमात्मनः यूचयतीति तथा सम्बोधिता । परिहासवैर्यमपि लोभमुपचयन् परमार्थचौर्ये प्रवर्तकत्वमुपयातीति भावः, निर्यातय-परावर्तय, अत्र द्विक्रिः सम्भ्रमसूचनार्था, सम्भ्रमश्च तस्य कार्यस्य त्वरयानुष्ठानं व्यञ्जयितुम् ।

मम वि इति—मया धार्यमाणमिदं वल्कलं श्रियमादधाति नवेति तत्प्रश्लाशयः ।

सन्व इति—सुरूपं सुभगं स्वभावरमणीयं वपुः शरीरं, सर्वशोभनीयम्-सर्वैः सुन्दरताऽऽधानसमर्थैः अतयाविर्धैर्वा पदार्थैः शोभनीयं शोभयितुमलङ्कृतुं समर्थम् । सुन्दरी आकृतिः केनापि पदार्थेन भूययितुं शक्नोतीति तात्पर्यम् । अनुमोदित-शायमर्थः कालिदासेनापि—‘किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्’ इति ।

सीता—पगली, इसी प्रकार चुराई बढ़ती है । जा, लौटा दे, लौटा दे ।

अवदातिका—जो आज्ञा । (जाना चाहती है)

सीता—अरी, जरा इधर तो आ ।

अवदातिका—महारानी, आई ।

सीता—अरी, क्या यह वल्कल मुझे भी भला लगेगा ?

अवदातिका—महारानीजी, सुन्दर रूप पर सभी चीजें अच्छी लगती हैं । आप पहन कर देखें ।

सीता—आनय तावत् । (गृहीत्वा लङ्कृत्य) हला ! पश्य, किमिदानीं
आयेहि दाव । इला ! पेक्ख, किं दाणिं

शोभते ?

सोहदि ?

अवदातिका—तव खलु शोभते नाम । सौवर्णिकमिव वल्कलं संवृत्तम् ।
तव खु सोहदि णाम । सौवर्णिअं विअ वक्कलं संवुत्तं ।

सीता—हज्जे ! त्वं किञ्चिन्न भणसि ।

हज्जे ! तुवं किञ्चि ण भणासि ।

चेटी—नास्ति वाचा प्रयोजनम् । इमानि प्रहृषितानि तनूरुहाणि
णत्थि वाआए पओअणं । इमे पहरिसिदा तणूरुहा

आयेहि दावेत्यादि—इदानीं वल्कलधारणानन्तरम्, शोभते-भासते मम वपु-
रित्यर्थः । धृतेनानेन वल्कलेन मदीयशरीरकान्तिरधिकीकृता न वेति तदाशयः ।
अथवा धारितेनानेन वल्कलेन मदीयशरीरमलङ्क्रियते स्वशोभा वा मत्कायसम्पर्कव-
शादतिशाय्यते इति प्रश्नाशयः । अत्रार्थे सीताया रूपगर्वितत्वं प्रतीयते, तद्वर्णनञ्च
तादृश्यां नायिकायां नोपयुज्यत इति प्रथमार्थ एवादरः । तस्मिन्श्चाश्रीयमाणे 'किन्तु
खलु ममापि तावच्छोभते' इति पूर्वोक्तेन समं पुनरुक्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरियम् ।

सौवर्णिकम् इति—सुवर्णनिर्मितमिव । त्वत्कायसम्पर्कमहिम्ना तरुवल्कलमिदं
सुवर्णनिर्मितमिवावभासत इत्यर्थः ।

'ण भणासि' इति—त्वं किञ्चिन्न भणसि, अत्र प्रगङ्गे तवाभिप्रायो नाभिव्यज्यते,
तत्र हेतुं न विन्न इति सीताऽभिप्रायः ।

'णत्थि' इति—वाचा प्रयोजनम्—वचनस्यावश्यकता 'निमित्तपर्यायप्रयोगे
सर्वासां प्रायदर्शनम्' इत्यनुशासनात् निमित्तार्थकप्रयोजनशब्दयोगे वाचेत्यत्र
तृतीया । नन्वेवं वाचोऽप्रयोजनत्वेऽनुमापकप्रमाणाभाव इत्यपेक्षायामाह—इमानि ति ।

सीता—अच्छा ला । (लेकर तथा पहन कर) अरी, देख तो क्या अब अच्छा
लगता है ?

अवदातिका—आपको तो अच्छा लगता है । यह वल्कल तो अब सुवर्णनिर्मित-
सा प्रतीत होता है ।

सीता—सखि, तुम कुछ नहीं बोलती ।

चेटी—बाणी का प्रयोजन नहीं । ये हमारे रोंगटे सब कहे दे रहे हैं ।

मन्त्रयन्ते । (पुलकं दर्शयति)

मन्तेन्ति ।

सीता—हखे ! आदर्श तावदानय ।

हखे ! आदंसअं दाव आणेहि ।

चेटी—यद् भट्टिन्याज्ञापयति । (निष्क्रम्य प्रविश्य) भट्टिनि ! अयंमादर्शः ।

जं भट्टिणि आणवेदि ।

भट्टिणि ! अजं आदंसअो ।

सीता—(चेटीमुखं विलोक्य) तिष्ठतु तावदादर्शः । त्वं किमपि वक्तुकामेव ।

चिट्ठु दाव आदंसअो । तुवं किं वि वक्तुकामा विश्व ।

चेटी—भट्टिनि । एवं मया श्रुतम् । आर्यबालाकिः कञ्चुकी भणति-

भट्टिणि । एवं मए सुदं । अग्यवालाई कञ्चुई भणादि-

अभिपेकोऽभिपेक इति ।

अहिसेअो अहिसेअो ति ।

सीता—कोऽपि भर्ता राज्ये भविष्यति ।

को वि भट्टा रज्जे भविस्सदि ।

तनूह्राणि लोमानि प्रहृषितानि-उद्गतानि । पुलकितानां रोम्णामेव मदन्तर्गतामन्दा-
नन्दाभिव्यञ्जकत्वशालित्वे तदभिप्राया वागावश्यकतारहितेति भावः । रोमोद्गमोद्धान-
न्दप्रभवः, आनन्दश्चात्र वल्कलाहितवत्कायशोभातिशयदर्शनजन्मैवेति मम वचनं
भूतार्थव्याहृतिमात्रतामुपगच्छेदिति कृत्वैवाहमवचनास्थितास्मीति सत्याशयः ।

‘चिट्ठु’ इति—आनीतस्य दर्पणस्योपयोगस्तावन्माऽकारि, किमपि त्वं विव-
क्षसि, तदाकर्ण्यैव परतः किमपि तदाधारेण निर्धारणीयमिति सीताया आशयः ।

कोवि इति—दशरथस्य जीवनदशायामत्र राज्ये कस्यापि परिवर्तनस्यानावश्य-
कत्वेनाशङ्कनीयतया कुत्रापि राज्ये कोऽपि कुमारः अभिपेक्ष्यते तदस्माकमत्र ना-

(रोमाञ्च दिक्ताती है)

सीता—सखि, जरा शीशा तो ला ।

चोटी—जो आज्ञा । (जाकर तथा आकर) महारानीजी, लीजिये यह दर्पण ।

सीता—(सखी के मुँह पर दृष्टि देकर) दर्पण रहने दे । अच्छा पहले यह तो
बता-क्या तू कुछ कहना चाहती है ?

चोटी—महारानी, हमने ऐसा सुना है । आर्य बालाकि कञ्चुकी कह रहे थे—
राजतिलक है, राजतिलक है ।

सीता—हाँ, होगा किसी का राजतिलक ।

(प्रविश्यापरा)

चेटी—भट्टिनि ! प्रियाख्यानिकं प्रियाख्यानिकम् ।

भट्टिणि ! पित्र्यक्त्वाणित्रं पित्र्यक्त्वाणित्रं ।

सीता—किं किं प्रतीष्य मन्त्रयसे ।

किं किं पठिच्छत्र मन्तेसि ।

चेटी—भर्तृदारकः किलाभिपिच्यते ।

भट्टिदारत्रोक्लि अहिसिञ्जीअदि ।

सीता—अपि ततः कुशली ।

अदि तादो कुशली ।

चेटी—महाराजेनैवाभिपिच्यते ।

महाराएण एव्व अहिसिञ्जीअदि ।

सीता—यद्येवं, द्वितीयं मे प्रियं श्रुतम् । विशालतरमुत्सङ्गं कुरु ।

जड एव्वं, दुदीअं मे पित्र्यं सुदं । विसालदरं तच्छङ्गं करेहि ।

स्येति सीताया औदासीन्याभिव्यञ्जिका वाचो भङ्गिः ।

प्रियाख्यानिकम् इति—प्रियाख्यानमस्मिन्नस्तीति प्रियाख्यानिकं कर्म शुभसंवाद इत्यर्थः ।

किं इति प्रतीष्य—उपलभ्य, किमाधारोक्त्य त्वदीया शुभसंवादध्रावणप्रवृत्तिरिति भावः ।

भर्तृदारक इति—भर्तुः—स्वामिनः दारकः पुत्रः, राजकुमार इत्यर्थः, तेन चात्र रामो विवक्षितः ।

अवि तादो इति—रामाभिपेकं पितरि जीवत्यसम्भवं मत्वा तत्कुशलप्रश्नो रामाभिपेकसंवादश्रवणेन दत्तावसर इति बोध्यम् ।

दुदीअं इति—दशरथेन रामो राज्येऽभिपिच्यत इत्यनेन दशरथः कुशली,

[दूसरी चेटी का प्रवेश]

चेटी—महारानीजी, शुभ संवाद है ! शुभ संवाद है !!

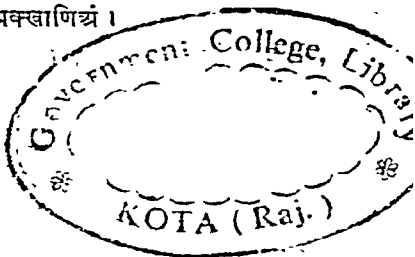
सीता—क्या मन में रखकर बोल रही है ?

चेटी—सुना है राजकुमार का अभिपेक हो रहा है ।

सीता—पिताजी सकुशल तो हैं ?

चेटी—महाराज ही तो अभिपेक करा रहे हैं ।

सीता—यदि ऐसी बात है तो मैंने दुहरी खुशखबरी सुनी। अपना अंचल फैला ।

चेटी—भट्टिनि ! तथा । (तथा करोति)

भट्टिणि ! तद् ।

सीता—(आभरणान्यवमुच्य ददाति)

चेटी—भट्टिनि ! पटहशब्द इव ।

भट्टिणि ! पटहसदो विश्व ।

सीता—स एव ।

सो एव्व ।

चेटी—एकपदे अवघट्टिततूष्णीकः पटहशब्दः संवृत्तः ।

एकपदे श्रोघट्टिश्रुतुह्रीश्रो पटहसदो संवृत्तो ।

सीता—को नु खल्वद्घातोऽभिषेकस्य । अथवा बहुवृत्तान्तानि राज-

कोणुख उग्रादो अहिसेश्रस्स ! अहव बहुवृत्तान्तानि राश्र-
कुलानि नाम ।

उलाणि णाम ।

रामस्य चाभिषेक इति द्वयमपि शुभम् । मे प्रियम् , मया श्रुतमिति व्याख्येयम् ।
उत्सङ्गम्-अञ्चलपटम्, विशालतरम्-परिणाहिनम् शुभसंवादध्रावणावसरलभ्यपारि-
तोषिकप्रहणायाञ्चलप्रसारणं करणीयं शुभद्वयसंवादध्रावणावसरे तु पारितोषिकद्वै-
गुण्यमुत्प्रेक्ष्य विशालीकरणायादेशः ।

सो एव्व इति—पटहशब्द एवेत्यर्थः । अभिषेकमङ्गलाङ्गभूतः पटहप्रणादः
श्रूयत इत्याशयः ।

एकपदे इति—एकपदे-सद्यः, अवघट्टिततूष्णीकः—आरब्ध-विरतः पटहशब्दः
श्रूयत इति । बहुवृत्तान्तानि-नानाविधकथानि । राजान्तःपुरं हि कतिपयसद्यः-
परिवर्त्तनाकर इति भावः ।

चेटी—जो आज्ञा । (अञ्चल फैलाती है)

सीता—[गहने उतार कर देती है]

चेटी—महारानीजी, वाजे की आवाज सी सुन रही हूँ ।

सीता—हाँ, वाजे ही बज रहे हैं ।

चेटी—वाजे बजते ही वन्द किये गये ।

सीता—अभिषेक में कौन-सा विघ्न आ पड़ा ? अथवा-राजकुल की कथा अनन्त
होती है ।

चेटी—भट्टिनि ! एवं मया श्रुतं—भर्तृदारकमभिविच्य महाराजो वनं
भट्टिणि ! एवं मए सुदं—भट्टिदारश्च अहिसिद्धिश्च महाराजो वणं
गमिष्यतीति ।
गभिस्सदि ति ।

सीता—यक्षेवं, न तदभियेकोदकं, सुखोदकं नाम ।

जइ एव्वं, ण सो अहिसेओदओ, सुहोदअं णाम ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः—हन्त भोः !

आरव्वे पट्टहे न्यिते गुरुजने भद्रासने लङ्घिते

स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये घटे ।

भट्टिनि ! एवमिति—एवञ्च रामाभियेकावसरप्रवृत्तस्य पट्टप्रणादस्य कटिति
विरतौ दशरथवनगमननिश्चयाकर्णनं कारणं कदाचिदुत्प्रेक्ष्येतेति भावः ।

सुखोदकमिति—राजवनगमनश्रवणप्रवृत्तवाष्पप्रक्षालनार्थमुदकमत्र सुखोदक-
पदेन विवक्षितमित्यर्थः ।

ततः प्रविशति राम इति—निश्चितप्रतिबद्धराज्याभियेकस्य वनवासाय राज्ञा-
दिष्टस्य च रामस्य प्रवेशमाहानेन ।

हन्त भोः ! इति—हर्षोऽस्य निपातसमुदायस्यार्थः । स च रामस्य पितु-
निदेशपालनावसरलाभजन्योऽत्र ।

आरव्व इति—पट्टहे वाद्यभेदे आरव्वे प्रारब्धवादने, गुरुजने वसिष्ठादि-
गुरुजने स्थिते अभियेकमंगलावलोकनोत्सुकतया स्थित इत्यर्थः । भद्रासने सिंहासने
लङ्घिते आरुढे मयेति शेषः । घटे तीर्थाहृतजलपूर्णकुम्भे स्कन्धोच्चारणनम्यमान-
वदनप्रच्योतितोये स्कन्धोच्चारणेन शिरसि आवर्जने सुकरतासम्पादनाय स्कन्धोर्ध्व-

चेटी—महाराजीजी, मैंने ऐसा सुना है—राजकुमार को अभिषिक्त कराके
महाराज वन चले जायेंगे ।

सीता—यदि ऐसी बात हुई तब तो वह अभियेक-जल बाँसू धोने का पानी
होगा, अभियेक-जल नहीं ।

(राम का प्रवेश)

राम—ओह !

बाजे बजने लग गये, गुरुवर्ग चले आये, मैं सिंहासन पर बैठा दिया गया,
मङ्गलमय तीर्थजलों से पूर्ण घटों को उठा-ठठाकर उनके द्वारा मैं नहलाया जाने

राज्ञाह्वय विसर्जिते मयि जनो धैर्येण मे विस्मितः

स्वः पुत्रः कुरुते पितुर्यदि वचः कस्तत्र भो ! विस्मयः ? ॥५॥

‘विश्रम्यतामिदानीं पुत्रे’ति स्वयं राज्ञा विसर्जितस्यापनीतभारो-
च्छ्वसितमिव मे मनः । दिष्टया स एवास्मि रामः, महाराज एव
महाराजः । यावदिदानीं मैथिलीं पश्यामि ।

अवदातिका—भट्टिनि ! भर्तृदारकः खल्वागच्छति । नापनीतं वल्कलम् ?

भट्टिणि ! भट्टिदारओ खु आश्रच्छइ । णावणीदं वक्कलं ?

देशनयनेन नम्यमानं नम्रोक्रियमाणं यद्वदनं मुखं गलविवरः तस्मात् प्रच्योतितोये
पातोन्मुखसलिले सतीत्यर्थः, मयि मल्लक्षणे जने राज्ञा महाराजेन आह्वय विसर्जिते
भद्रासनादवतार्य गच्छेत्यादिष्टे मे मम (अभिषेकार्थमुपस्थापितस्य विना क्रमपि
दोषमेवाकस्मात्तया विसृष्टस्यापीत्यर्थः) धैर्येण पित्रादेशानुष्ठानप्रावीण्यलक्षणेन
गाम्भीर्येण जनो विस्मितः आश्चर्याख्यं भावमावहत् । न चैतदुचितं तत्र विस्मयका-
रणीभूतालौकिककार्याभावात्, तदेवाह—स्व इति । यदि स्वः औरसः पुत्रः पितुर्वचः
वचनं कुरुते प्रतिपालयति तत्र पुत्रकर्तृकपित्राज्ञापालने को विस्मयः ? न कोपीत्यर्थः ।
तस्य न्यायप्राप्तत्वेन सततमाशास्यमानत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥

विश्रम्यतामिति—विरम्यताम्-अभिषेकेणेति भावः । विसर्जितस्य विसृष्टस्य
‘स्वच्छन्दीकृतस्येति भावः । अपनीतभारोच्छ्वसितम्-अपनीतो दूरीकृतो यो भारो
राज्यरक्षणावेक्षणादिकृतस्तेन उच्छ्वसितम्—साश्वासमिव जातमिति योजनीयम् ।
भारोपहारकारणमाह—राम इत्यादिना । अहं पूर्ववद्राम एव केवलं राम एव, न
तु महाराजपदाभिलष्यः, महाराजः शासनाधिकृतः (पूर्ववत्) महाराज एवेति
(स्ववर्णवासभरताभिषेक्याचनास्वरूपमजानतो रामस्येदृगुक्तिः प्रमादवन्ती) ।

नापनीतमिति—सुन्दरतममसृणक्षौमयोग्याया भक्त्या वल्कलपरिधानमालोक्य

लगा, इतना हो जाने पर भी राजा ने सुझे ब्रुलाकर विदा दी । इस स्थिति में मेरी
दृढ़ता पर लोग आश्चर्यित रह गये । किन्तु अपना पुत्र यदि पिता की आज्ञा पालता
है तो इसमें आश्चर्य की क्या बात है ? ॥ ५ ॥

‘पुत्र ! इस समय राज्याभिषेक रहने दो’ इस प्रकार खुद महाराज से विदा
प्राप्त कर अपने भार को उतरा समझ कर मेरा मन छुटकारे की सांस ले रहा है ।
परमात्मा ने बड़ी कृपा की, जो मैं वही राम बना रहा और महाराज ही महाराज
बने रहे । अच्छा, तबतक चलकर सीता से भेंट करूँ ।

अवदातिका—महारानीजी, राजकुमार आ रहे हैं । आप ने अभीतक वल्कल

रामः—मैथिलि ! किमास्यते ?

सीता—हम् आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

हं अय्यवत्तो । जेदु अय्यवत्तो ।

रामः—मैथिलि ! आस्यताम् । (उपविशति)

सीता—यद् आर्यपुत्र आह्वापयति । (उपविशति)

जं अय्यवत्तो आणवेदि ।

अवदातिका—भट्टिनि ! स एव भर्तृदारकस्य वेषः । अलिकमिवैतद्

भट्टिणि ! सो एव्व भट्टिदारअस्स वेसो । अलिअं विअ एदं

भवेत् ।

भवे ।

सीता—तादृशो जनोऽस्लीकं न मन्त्रयते । अथवा बहुवृत्तान्तानि

तादिसो जणो अलिअं ण मन्तेदि । अहव बहुवृत्तान्ताणि

राजकुलानि नाम ।

राअउलाणि णाम ।

रामः कदाचिन्मानमन्यं वा कञ्चन भावमुत्प्रेक्षेत, ततोऽनुचितं स्यादिति तदाशयः ।

आस्यतामिति—आगतमात्रस्य रामस्य 'मैथिलि किमास्यते' इति प्रश्नः पुनश्चात्र 'आस्यताम्' इत्यादेशं विचारयतः 'सीता रामागमने प्रत्युत्थानाय स्वासनं विहाय स्थिते'ति स्पष्टमवभासते, तदयं सीतायाश्चारित्र्यविशेष उपनिबद्धो वेदितव्यः ।

अलीकमिति—अलीकम् अनृतम् रामाभिषेकवृत्तमसत्यम्, रामवेषस्यापरिवर्तनात् इतितदाशयः ।

ता दृशति—विश्वासपात्रतया राजकुले समाद्रियमाणः ।

नहीं उत्तरा ?

राम—मैथिलि, बैठी क्या हो ?

सीता—ऐं, आर्यपुत्र हैं ! जय हो आर्यपुत्र की ।

राम—मैथिलि, बैठो । (बैठती है)

सीता—जो आज्ञा । (बैठती है)

अवदातिका—महारानी, राजकुमार का वेश तो अभी भी वही है । वह बात झूठीसी मालूम पड़ती है ।

सीता—वैसे आदमी झूठी खबर नहीं फैलाते । अथवा राजकुल में बहुत-सी चटनायें होती रहती हैं ।

रामः—मैथिलि ! किमिदं कथ्यते ।

सीता—न खलु किञ्चित् । इयं दारिका भणति—अभिपेकोऽभिपेक इति ।

नखु किञ्चि । इयं दारिद्र्या भणादि—अहिसेओ अहिसेओ ति ।

रामः—अवगच्छामि ते कौतूहलम् । अस्त्यभिपेकः । श्रूयताम् । अद्या-

स्मि महाराजेनोपाध्यायामात्यप्रकृतिजनसमक्षमेकप्रकारसङ्क्षिप्तं

कोसलराज्यं कृत्वा बाल्याभ्यस्तमङ्गमारोप्य मातृगोत्रं स्निग्धमा-

भाष्य 'पुत्र ! राम ! प्रतिगृह्यतां राज्यम्' इत्युक्तः ।

सीता—तदानीमार्यपुत्रेण किं भणितम् ?

तदानीं श्रव्यवत्तेण किं भणितं ?

रामः—मैथिलि ! त्वं तावन् किं तर्कयसि ?

सीता—तर्कयान्यार्यपुत्रेणाभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य महाराजस्य

तद्वक्त्रेण श्रव्यवत्तेण अभणिञ्च किञ्चिद् दिग्धं निःस्वसिञ्च महाराजस्य

अवगच्छामीति—कौतूहलम् अभिपेककृतान्तश्रवणोत्कण्ठाम् । उपाध्यायाः

वसिष्ठादयो विद्यायशस्विनः, अमात्याः तुमन्त्रादयो मन्त्रिणः, प्रकृतयः—प्रजा-

मुख्याः पौराश्च, तेषां समक्षं तेषु श्रवत्सु, एकप्रकारसंक्षिप्तम्—एकेन प्रकारेण संक्षिप्तं

मेलितम्, सकलार्यक्रोडीकरणेऽपि शब्दलाघवकृतं संक्षिप्तत्वमत्र बोध्यम् । कोसल-

राज्यम्—स्वाधिकारवर्ति समग्रं राज्यम्, न तु कम्पि भागमेकम्, मातृगोत्रम्—जन-

नीनाम, आभाष्य-उच्चार्य, कौसल्यानन्दनेत्युदीर्येति भावः ।

तर्कयसीति—तदवसरे मया वक्तव्यत्वेन स्वधीनोचरार्करोपीत्यर्थः ।

तर्कयामीति—अनासादितराज्यभारो यथेष्टं पितृचरणपरिचर्यामाचरामि तन्मा-

राम—मैथिलि, क्या कहती हो ?

सीता—कुछ नहीं । यह लड़की अभिपेक-अभिपेक कह रही थी ।

राम—तुम्हारी उत्सुकता समझता हूँ । हाँ, सचमुच आज अभिपेक था । तुमने

आज पिताजी ने आचार्य, मन्त्री, मित्र, पुरोहित, पुरवासीगण—सभी की उप-

स्थिति में एक प्रकार से छोटा-सा दरबार बुलाकर मुझे बाल्यकाल से परिचित

अपने अङ्ग में बैठाकर बड़ी ममता से 'कौसल्यानन्दन' नाम से पुत्रकाकर कहा-

बेटा, यह राज्यभार स्वीकार करो ।

सीता—इस पर आपने क्या उत्तर दिया ?

राम—मैथिलि, तुम्हीं बताओ, तुम क्या अनुमान करती हो ?

सीता—मेरा तो यही अनुमान है कि उस समय आर्यपुत्र कुछ भी मुँह से कां-

पादमूलयोः पतितमिति ।

पादमूलेषु पडिश्रं ति ।

रामः—सुष्ठु तर्कितम् । अल्पं तुल्यशीलानि द्वन्द्वानि सृज्यन्ते ।

तत्र हि पादयोरस्मि पतितः ।

समं वाष्पेण पतता तस्योपरि ममाप्यधः ।

पितुर्मे क्लेदितौ पादौ ममापि क्लेदितं शिरः ॥ ६ ॥

सीता—ततस्ततः ।

तदो तदो ।

मां ततोऽपसार्य नानाप्रपन्नचपले प्रकृतिपालने नियोजीति भावमन्तर्निधाय मूकीभावे-
नैव रामस्य पितृपादपतनं सीतयोहितम् ।

सुष्ठु इति त्वया तर्कितं तथैव मयाऽऽचरितमिति त्वत्तर्कस्य स्वविषयाविसंवादः
सुष्ठुभावः । ईदृशश्च सीतायास्तर्को रामसमानशीलताकृत इति स्वसमानशीलपत्नी-
लामप्रमुदितस्य रामस्य सन्तोषनिर्भरेयमुक्तिः—तुल्यशीलानीत्यादि । सौभाग्यादेव
तेष्वहमपीति तदाशयः । तुल्यशीलानि—सदृशस्वभावानि, द्वन्द्वानि—स्त्रीपुंस-
मिश्रनानि ।

कथाप्रसङ्गेन रामकर्तृकपादपतनावसरे वृत्तमन्यदपि रामः प्राह—सममिति ।

समम्—तुल्यकालम् उपरि लघ्वर्देशावच्छेदे पतता प्रवहमानेन तस्य मम पितुर्महा-
राजस्य वाष्पेण वात्सल्यजाश्रुणा मम पादपतितस्य रामस्य शिरः मस्तकं क्लेदितम्
आर्द्रतां गमितम् । अधः (नन्नीभूततया नीचैः शिरस्कृत्वेन) पतता मे ममवाष्पेण
भावनिर्गतेन पितुः महाराजस्य पादौ चरणौ क्लेदितौ । प्रक्षालितौ । युगपदेवावां
तत्कालप्रवृद्धवात्सल्यभावावेशेन गलद्राष्पनयनौ सजाताविति भावः ॥ ६ ॥

तदो इति—शेषवृत्तान्तध्रुवणोत्कण्ठाद्योतनार्था द्दिरुक्तिः ।

बिना ही लम्बी साँस लेकर महाराज के चरणों में झुक गये होंगे ।

गम—ठीक समझा । समान शील वाले जोड़े बिरले ही होते हैं । सचमुच वहाँ
मैं महाराज के चरणों पर जा गिरा ।

उस समय हमारे और पिताजी—दोनों के नेत्र साश्रु हो गये, उनके अश्रुजल
से हमारा शिर और हमारे अश्रुजल से उनके चरणक्रमल भीग गये ॥ ६ ॥

सीता—तब फिर ?

रामः—ततोऽप्रतिगृह्यमाणेष्वनुनयेषु आसन्नजरादोषैः स्वैः प्राणैरास्म
शापितः ।

सीता—ततस्ततः ।

तदो तदो ।

रामः—ततस्तदानीं,

शत्रुघ्नलक्ष्मणगृहीतघटेऽभिषेके

छत्रे स्वयं नृपतिना रुदता गृहीते ।

सम्भ्रान्तया किमपि मन्यरया च कर्णे

राज्ञः शनैरभिहितं च न चास्मि राजा ॥ ७ ॥

तत इति—ततः बाष्पाविलयनयोरावयोर्यातयोरनुनयेषु राज्यं ग्राहयितुं महा-
राजेन विहितेष्वनुरोधेषु मया अप्रतिगृह्यमाणेषु अनभ्युपगम्यमानेषु सत्सु आसन्न-
जरादोषैः आसादितवार्द्धक्यैः स्वैः प्राणैः शापितः तपालब्धः अस्मि, महाराजेनेति
शेषः । यदि जरसाऽभ्युपेतस्य पितुर्मम प्राणान् रिरक्षिषसि तर्हि राज्यं गृहाणेत्या-
गृहीतोऽहं महाराजेनेति भावः ।

तदानीमिति—अप्रतिपत्तिमूढतादशायामेवावयोरित्यर्थः ।

शत्रुघ्नेति—शत्रुघ्नो लक्ष्मणकनिष्ठः लक्ष्मणश्च ताभ्यां गृहीतः करघृतः घटः
तीर्थाहृतजलकलशो यस्य तस्मिन्स्तथाभूते (अभिषेके) छत्रे श्वेतातपत्ररूपे राज-
चिह्ने रुदता आनन्दाश्रु विमुञ्चता नृपतिना स्वयम् आत्मना गृहीते सति, प्रवृत्तेऽभि-
षेककर्मणि इति भावः । सम्भ्रान्ततया त्वरया समुपसर्पन्त्या मन्यरया तदाह्वयया
कैकेयीपरिचारिकया राज्ञो महाराजदशरथस्य कर्णे किमपि जनान्तरेणाश्राव्यं यया
भवति तथा शनैरभिहितं निवेदितं च अहं राजा नास्मि न भवामि च । तदभिधान-
मात्रप्रतिबद्धराजभावोऽभूवमन्यथा सर्वापि मदभिषेकसामग्री प्रस्तुता प्रवृत्तोपयोगा
चासीदिति भावः । चकारदृश्येन मन्यरोक्तिमद्राजभावयोः प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावः
सम्बन्धो व्यक्तमुक्तः । वसन्ततिलका वृत्तम्—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’
इति तल्लक्षणम् ॥ ७ ॥

राम—इसके बाद जब मैंने प्रत्येक अनुनय को अस्वीकार कर दिया, तब
उन्होंने अपने जीर्ण-शीर्ण प्राणों की शपथ दी ।

सीता—तब फिर ?

राम—तब—

शत्रुघ्न और लक्ष्मण ने तीर्थजल के घड़े को थामा रोते हुए महाराज ने स्वतः
छत्र सँभाला (और इस प्रकार अभिषेक का कार्यारम्भ हुआ) । इतने में ही हाँफत
हुई मन्यरा ने आकार राजाके कानों में धीरेसे कुछ कहा और मैं राजा नहीं हुआ ।

सीता—प्रियं मे । महाराज एव महाराजः, आर्यपुत्र एव आर्यपुत्रः ।

प्रियं मे । महाराश्रो एव महाराश्रो, अर्ध्यउत्तो एव अर्ध्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! किमर्थं विमुक्तालङ्कारासि ?

सीता—न खलु तावदावधनामि ।

न खु दाव आवज्जामि ।

रामः—न खलु । प्रत्यग्रावतारितैर्भूषणैर्भूषितव्यम् । तथा हि—

कर्णौ त्वरापहतभूषणभुग्नपाशौ

संक्षंसिताभरणगौरतलौ च हस्तौ ।

पतानि चाभरणभारनतानि गात्रे

स्थानानि नैव समतामुपयान्ति तावत् ॥ ८ ॥

प्रियं मे इति—महाराज एव महाराजः, न तु महाराजत्वादपेत इति, आर्यपुत्र आर्यपुत्र एव, न तु राजत्वसम्बन्धादन्यादृशदशत्वेन तस्य कियदंशेनापि स्नेह-
न्यूनीभावाशङ्केति भावः ।

विमुक्तालङ्कारा—अवतारिताभरणा ।

आवधनामि—न विमुञ्चामि, सार्वदिको नायमलङ्कारत्यागो मम, किन्तु कियत्काल-
लब्ध्यापीति तदाशयः ।

प्रत्यग्रावतारितैः—अचिरपरित्यक्तैः, द्वित्रिक्षणपूर्वमेव भूषणानां परित्यागस्त्वया
विहितोऽतः किमपि कारणमत्र स्यादिति रामस्याशयः ।

भूषणानामचिरपरित्यक्तत्वसूचकप्रमाणानि प्रतिपादयति कर्णौ त्वरेत्यादिना ।
कर्णौ त्वरापहतभूषणभुग्नपाशौ त्वरया शीघ्रतया अपहतभूषणौ अपसारितालङ्कारावत
एव भुग्नो वक्रतां गतः पाशः ग्रन्थिसमानो भूषणधारणाधारभागो ययोस्तादृशी, शीघ्र-
मपनीतभूषणे श्रवणे तदपगमकृतं भुग्नत्वमधुनाप्युच्येत इति तदपगमकार्यस्यानति-
चिरनिर्गन्तव्यतां विभावयामः । हस्तौ बाहू च संक्षंसिताभरणगौरतलौ संक्षंसिताभरणौ

सीता—अच्छा हुआ, महाराज ही महाराज रहे और आर्यपुत्र आर्यपुत्र ही रहे ।

राम—सीते, गहने क्यों उतार डाले ?

सीता—नहीं, नहीं, पहना करती हूँ ।

राम—नहीं तो, पहनती तो हो, गहने अभी के उतारे जान पड़ते हैं, क्योंकि-
शीघ्रता में आभूषण उतारने के कारण कानों के छेद अभी भी कुछ नीचे की ओर
झुके हुए हैं, हस्ताभरण उतारने के कारण दबाव पड़ने से हथेलियों का चर्च

सीता—पारयत्यार्यपुत्रोऽस्तीकमपि सत्यमिव मन्त्रयितुम् ।

पारेदि अय्यत्तो अलिश्रं पि सच्चं विश्र मन्तेहुं ।

रामः—तेन हि अलङ्कियताम् । अहमादर्शं धारयिष्ये । (तथा कृत्वा निर्बर्णं) तिष्ठ ।

आदर्शं वल्कलानीव किमेते सूर्यरश्मयः ।

हसितेन परिज्ञातं क्रीडैयं नियमस्पृहा ? ॥ ९ ॥

दूरीकृतालङ्करणौ अत एव गौरतलौ कटकादिभूषणलंसनसम्भवं बाहुभागगौरत्वमधुनापि विद्यमानं भूषणापगमस्यानतिचिरनिर्धृतां प्रत्यावयति । गात्रे वपुषि आभरणभारनतानि भूषणधारणभारनिन्नीभूतानि स्थानानि समताम् आगन्तुकनतत्वपरिहारेण स्वभावावस्थितिं भूषणावतारणोत्तरकालशीघ्रलभ्यां नैव उपयान्ति नैव प्राप्नुवन्ति । त्वं भूषणानि नातिपूर्वमपसारितवत्यसि यतस्तव भूषणभारननीभूततत्स्थानसमताप्राप्तिपर्याप्तोऽपि कालो न व्यतीत इति स्वभावोक्तिः । पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ ८ ॥

पारेदि इति—आर्यपुत्रोऽसत्यमपि वस्तु सत्यमिव वर्णयितुं शक्तः, सत्यभूतस्य वस्तुनो यथावद् वर्णनं तु तवातीव सुखेन साध्यमिति सीताया आशयः ।

तिष्ठ—आदर्शाभिमुखी सती निश्चला तिष्ठेति भावः ।

आदर्शे इति—आदर्शे दर्पणे वल्कलानीव वल्कलानि त्वया धृतानीव प्रतिभासन्त इत्यर्थः, प्रतिभानसाम्यादाशङ्कते—एते सूर्यरश्मयः भास्करकिरणानि किम् ? विशेषदर्शनेन निर्णयमधिगम्याह—तव हसितेन हासेन परिज्ञातम् अवगतम्, सूर्यरश्मितया सन्दिह्यमानं वस्तु वल्कलत्वेन निश्चितमित्यर्थः । वल्कलनिर्णयेनैव पृच्छति—क्रीडैयं नियमस्पृहेति । इयं प्रत्यक्षदृश्या तव नियमस्पृहा नियमिजनधार्यवल्कलधारणाभिलाषः तव क्रीडा अथवा वास्तविकनियमस्पृहेति प्रश्नकाकुः ॥ ९ ॥

अभी भी पूर्वनुरूप नहीं हो पाया है और आभूषण के भार से अवनत तुम्हारे अवयव अभी तक स्वाभाविक दशा को नहीं प्राप्त कर सके हैं ॥ ८ ॥

सीता—आप असत्य को सत्य साबित कर सकते हैं ।

राम—जाने दो, तुम गहने पहनो, मैं दर्पण दिखाता हूँ । (दर्पण हाथ में लेकर) ठहरो ।

दर्पण में यह कुछ वल्कल-सा मालूम पड़ता है । कहीं ये सूर्य की किरणें तो नहीं हैं । अच्छा, तुम्हारी हँसी ने सारा रहस्य बता दिया । ठीक-ठीक कहो, तपस्वि-जनोचित यह वल्कल क्या तुमने केवल हँसी-खेल में पहने हैं, अथवा साधना करने का ही विचार है ? ॥ ९ ॥

अवदातिके ! किमेतत् ?

अवदातिका—भर्तः ! 'किन्तु खलु शोभते न शोभते' इति कौतूहलेना-
मद्वा ! किण्डु सोहदि ण सोहदि ति कोदूहलेण
वद्धानि ।

आवज्झा ।

रामः—मैथिलि ! किमिदम् ? इच्छाकूणां वृद्धालङ्कारस्त्वया धार्यते ।

अस्त्यस्माकं प्रीतिः । आनय ।

सीता—मा खलु मा खल्वार्थपुत्रोऽमङ्गलं भणतु ।

मा खु मा खु अग्यउत्तो अमङ्गलं भणाहु ।

सीतामुदासीनवदासीनामनुत्तरयन्तीमालोक्य तत्सखीमवदातिकामनुयुङ्क्ते—
किमेतदिति । एतत्सीताकर्तृकवल्कलधारणं किम् किं हेतुक्रमिति प्रश्नः ।

भर्तः इति—नेयं सीताया नियमस्पृहा, किन्तु शोभते न वा शोभते इति परी-
क्षामात्रप्रयोजनेयं वल्कलधारणेति तदाशयः ।

किमिदमिति त्वया क्रियमाणमिदं वल्कलधारणमयुक्तमित्यर्थः । अयुक्तत्वे कार-
णमाह—इच्छाकूणामिति । इच्छाकूणामिच्छाकुवश्यानां वृद्धालङ्कारो वार्धक्यधार्योऽल-
ङ्कारो वल्कलं त्वया धार्यते, इच्छाकवो हि वृद्धाः सन्तः पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीका वानप्रस्थे
कृतमतयो वल्कलं परिणहन्ति । इच्छाकुपदं रामवंशे पुरा प्रादुर्भूतस्य राज्ञो वाच-
क्रम्, तत्संवन्धादेव तद्वंशवाचि, तथा च प्रयुक्तं कालिदासेन—'इच्छाकुवंशप्रभवः
ऋयं त्वाम्' इति, अन्यत्रापि—'पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीर्ऋयं दृष्ट्वाकुभिः कृतम्' इति ।
प्रीतिः वल्कलधारणाभिलापः, आनय वल्कलं मय्यं देहीत्यर्थः ।

'मा खलु' इति—भवत्कृतो वल्कलानयनानुरोधो नितरामयुक्तः अमङ्गलापहत-
त्वादिति सीताऽऽशयः ।

अवदातिके, क्या बात है ?

अवदातिका—'भले लगते हैं या नहीं ?' यही देखने के लिये केवल विनोद में
यह वल्कल पहना गया है ।

राम—मैथिलि, क्या बात है ? तुम इच्छाकुओं के वृद्धावस्था के अलङ्कार वल्कल
इसी उत्र में पहने हुई हो । मैं भी पहनना चाहता हूँ । लाओ तो ।

सीता—नहीं, आप ऐसा अमङ्गल मुँह से न निकालें ।

रामः—मैथिलि ! किमर्थं वारयसि ?

सीता—उज्जिम्भताभिपेकस्यार्यपुत्रस्यामङ्गलमिव मे प्रतिभाति ।

उज्जिम्भदाहिसेअस्स अय्यउत्तस्स अमङ्गलं विअ मे पडिहादि ।

रामः—मा स्वयं मन्युमुत्पाद्य परिहासे विशेषतः ।

शरीरार्धेन मे पूर्वमावद्धा हि यदा त्वया ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

हा हा महाराजः ।

वारयसि—वल्कलानयनप्रार्थनां प्रतिषेधसि ।

उज्जिम्भतराज्याभिपेकस्य—परित्यक्तराज्याभिपेकस्य । अयमाशयः—आरब्धाभिपे-
कपरित्याग एव तावदेकममङ्गलं, वनवासिजनोपयुक्तं वल्कलयाचनमिदं क्रियमाणं
'वनवासपरिक्लेशोऽपि ते भावो'ति सूचयदिव मे द्वितीयामङ्गलभावेनभासत इत्यर्थः ।

मा स्वयमिति—मम परिहासे त्वदुपभुक्तवल्कलयाचनात्मके विशेषतो विशे-
पेण स्वयम् आत्मनैव मन्युं दुःखं मा उत्पाद्य अलं विधाय । विनोदवचसि मया
भवत्या परिहितस्य वल्कलस्य याचने विधीयमाने ततो भाविनोऽमङ्गलस्याशङ्कया मा
व्यथिष्ठा इत्यर्थः । खेदाभावे कारणमुपन्यस्यति—शरीरार्धेनेति । यदा त्वयामे मम
रामस्य शरीरार्धेन देहार्धभागभूतेन जायालक्षणेन अर्धाङ्गेनेत्यर्थः, पूर्वं मद्याचनावस-
रतः प्रागेवं वल्कला आधद्धाः शरीरशोभार्थमुपयुक्ताः । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्
पत्नो' इति हि श्रूयते । त्वं च वल्कलं वसाना सती ममापि वल्कलवसनत्वं विहितव-
त्येवासि, तदधुना मया धृतेऽपि वल्कले न किमपि हीयते इति वृथैव ते खेद इति
भावः । अत्र 'मा उत्पाद्ये'ति क्त्वा चिन्त्यः ॥ १० ॥

हा हा इति—हा इति खेदे । सम्भ्रमे हिरुक्तिः । हा महाराजः खेदविषयो
दशरथः, शोक्यां दशामनुप्रपन्न इति यावत् ।

राम—मैथिलि, किस लिये रोक रही हो ?

सीता—अभी अभी आपका अभिपेक होते होते रुक गया है । इससे आपका
वल्कलधारण मुझे अमङ्गल-सा लगता है ।

राम—खुद अमङ्गल की आशङ्का मत करो, विशेषतः विनोद में । जब मेरी अर्धा-
ङ्गिनी होकर तुमने पहले ही वल्कल पहन लिये, तो समझो मैंने भी पहन लिये ॥१०॥
(नेपथ्य में)

हाय ! हाय ! महाराज !!!

सीता—आर्यपुत्र ! किमेतत् ?

अव्यवत्त ! किं एदं ?

रामः—(आकर्ण्य)

नारीणां पुरुषाणां च निर्मर्यादो यदा ध्वनिः ।

सुव्यक्तं प्रभवामीति मूले दैवेन ताडितम् ॥ ११ ॥

तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः ।

रामः—आर्य ! कः परित्रातव्यः ?

काञ्चुकीयः—महाराजः ।

किमेतदिति—किमिदं महाराजशोकसूचकमसमये समापतितमिति सीताया व्याकुलोक्तिः ।

नारीणामिति—यदा स्त्रीणां वनितानां पुरुषाणां च निर्मर्यादः सीमानमतिक्रान्तः ध्वनिः खेदप्रकाशकः समयः शब्दः, (तदा) सुव्यक्तं सुखानुमेयं कारणमस्य कलकलस्येति भावः । सुखानुमेयं कारणमेवोपन्यसितुमाह—प्रभवामीति । दैवेन भागधेयेन प्रभवामीति—‘सर्वसामर्थ्यशाली मत्प्रभावः’ इति द्योतयितुं मूले प्रधानस्थाने महाराजरूपे ताडितं प्रहृतम्, न तु शाखायां स्कन्धे वा कृतः प्रहार इति । दैवी ह्यपुरुषिकामात्रकृता प्रधानभूतमहाराजविपत्तिरियं न कारणान्तरजनितेति तदाशयः । एतेन महाराजविपत्तिसम्भावनया रामस्य खेदः प्रकटीकृतः ॥ ११ ॥

महाराजः दशरथः परित्रातव्य इति शेषः ।

सीता—आर्यपुत्र, यह क्या हुआ ?

राम—(सुनकर) जो यह नर-नारियों का जोरों से कोलाहल सुनाई पड़ रहा है, इससे ज्ञात होता है कि काल ने अपनी सर्वसामर्थ्यशालिता के बल पर मूल में प्रहार किया है ॥ ११ ॥

शीघ्र कोलाहल के कारण का पता लगओ ।

(प्रवेश कर)

काञ्चुकी—कुमार, रक्षा करें, रक्षा करें ।

राम—किसकी रक्षा ?

काञ्चुकी—महाराज की ।

रामः—महाराज इति । आर्य ! ननु वक्तव्यम् एकशरीरसंक्षिप्ता पृथिवी
रक्षितव्येति । अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः ।

काञ्चुकीयः—स्वजनात् ।

रामः—स्वजनादिति । हन्त ! नास्ति प्रतीकारः ।

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनमन्तथा ।

कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति ? ॥ १२ ॥

नन्विति—महाराजः परित्रातव्य इत्यभिधानेन महाराजस्य विपद्ग्रस्तताऽ-
नुनीयते, तथा च सकलाया धरण्या रक्षणाय सममाणस्य महाराजस्य विपद्ग्रस्तत्वे
तत्परिपालितायाः पृथिव्या अपि विपदुपनिपातकृताऽव्यवस्थाप्राप्तत्वे तत्पालनायापि
प्रयत्नः करणीय इति रामस्याशयः । एकशरीरसंक्षिप्ता—एकस्मिन् शरीरे महाराज-
रूपे संक्षिप्ता तत्पालयतया तदन्तर्भूतत्वेन स्थिता पृथिवी धरणी भूमिः रक्षितव्येति ।
अयं दोषः महाराजस्य विपत्प्राप्तिरूपो दोषः ।

ः स्वजनात्—आत्मीयात्, परिजनात् इत्यर्थः । आत्मीयजनेनैव जनितोऽयं
दोषइत्यर्थः ।

स्वजनादिति—आत्मीयजनाचरिते दोषे कोऽपि प्रतिकारो नास्ति, परेणा-
पकृते तन्मारणेन तद्धारणेन वा प्रतिक्रियते, स्वजने तु न तेऽभ्युपायाः तेषां दमने
आत्मीयदमनेन पुनः खेदावसरोपनिपातात् ।

शरीरे इति—अरिः शत्रुः शरीरे काये प्रहरति ताडयति, स्वजनः हृदये
अन्तर्मर्मणि प्रहरति इति शेषः । शरीरप्रहाराच्च हृदयप्रहारो दुःसहतर इति हार्दिकमा-
त्मीयकृतमाघातं सोढुमक्षमस्य महाराजदशरथस्य विपत्प्राप्तिरतीव सम्भविनीतिभावः ।
येन महाराजस्येयं विपत्प्राप्तिरुपपादिता, कतमोऽसौ परिजनः ? तं परिजनेषु गणयितुं
वाध्यस्य मम लज्जावनतं शिरो भवेत्, जघन्यकार्यविधानदुर्ललितस्य सम्पर्को हि
साधुजनं हेपयतीति भावयेत्यमुक्तिः । स्वजनशब्दाभिधेयेषु बहुषु कतमोऽसौ वस्य

राम—महाराज की ? तब यही न कहिये कि एक शरीर में संक्षेप में वर्तमान
समूची पृथ्वी का पालन करना है । अच्छा, यह विपत्ति कहाँ से पड़ रही ?

काञ्चुकी—आत्मीय जन से ही ।

राम—क्या आत्मीय जन से ? तब तो इसका प्रतीकार भी नहीं किया जा सकता ।

बाहरी शत्रु केवल देह पर आघात करता है, किन्तु स्वजन मर्मस्थान पर ही
आघात करते हैं । न जाने इस विपत्ति में कौन स्वजन निमित्त हुए हैं ? जिनकी याद

काञ्चुकीयः—तत्रभवत्याः कैकेय्याः ।

रामः—किमम्बायाः ? तेन हि उदकेण गुणेनात्र भवितव्यम् ।

काञ्चुकीयः—कथमिव ?

रामः—श्रूयताम् ,

यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या ।

फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ॥ १३ ॥

‘स्वजनः’ इत्ययं शब्दो मम लज्जां हियम् उत्पादयिष्यति जनयिष्यति ॥ १२ ॥

किमम्बाया इति—किमत्र स्वजनशब्दः अम्बां मातरं कैकेयीं विषयीकरोति ? इति प्रश्नाशयः । यद्येवं तर्हि नामौ दोषः, तस्याः एतादृशाचरणप्रवृत्तेरलीकत्वात् । केनापि कारणविशेषेण तथाऽनुष्ठानेऽपि संप्रति दोषत्वेन प्रतीयमानस्यास्य विषदुप-निपातस्य परिणामसुखप्रदत्वादिति तात्पर्यम् । उदकेण उत्तरफलेन, गुणेन हित-करणेन ।

कथमिति—सम्प्रति श्वेतत्वेन, प्रतीतस्य कालान्तरेऽपि यथा विना कमपि यत्नं तथा भावेनैवोपलब्धेराशा, तथाऽम्बया विहितस्य दोषस्यापि सदा दोषत्वमेव लभ्यं न गुणत्वमिति त्वयोच्यमानमुदकं गुणत्वं केन प्रकारेण शक्योपपादनमिति पृच्छति ‘कथमिति’ ।

पूर्वोक्ताशङ्कां परिहरति—श्रूयतामिति । तथोक्तौ कारणमाकर्ण्यतामिति भावः ।

यस्या इति—यस्याः कैकेय्या भर्ता स्वामी शक्रसमः इन्द्रतुल्यः, परमैश्वर्य-शालित्वेन मानुषसामर्थ्यासाध्यमपि साधयितुमलमित्यर्थः । न केवलमेतावदेव, किन्तु सा सुपुत्रापि, तदाह—या च मया पुत्रवती केत्यर्थः । मया पुत्रवतीत्यत्र ‘प्रकृत्वा-दिभ्य उपसंख्यानम्’ इति वार्तिकेनाभेदे तृतीया धान्येन धनवानित्यत्र यथा ।

तस्याः इन्द्रसमस्वामिना सनाथायाः मया च पुत्रवत्याः कस्मिन् फले स्पृहा अभि-लापः, येन लब्धुमिष्यमाणेन फलेन हेतुभूतेन अकार्यम्—दशरथव्यसनापादनरूपम्

मेरे लिये लज्जाकर होगी ॥ १२ ॥

काञ्चुकी—महारानी कैकेयी की ।

राम—क्या क्या कहा ? मेरी माताजी की । तब तो अवश्य ही इसका परिणाम भला होगा ।

काञ्चुकी—किस तरह ?

राम—सुनिये—

जिसके पतिदेव इन्द्र के समान हों और मैं जिसका पुत्र होऊँ, भला उसे क्या

काञ्चुकीयः—कुमार ! अलमुपहतासु स्त्रीबुद्धिषु स्वमार्जवमुपनिक्षेप्तुम् ।
तस्या एव खलु वचनाद् भवदभिपेको निवृत्तः ।

रामः—आर्य ! गुणाः खल्वत्र ।

रामः—कथमिव ?

रामः—श्रूयताम्,

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव-

न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव ।

अकर्तव्यं करिष्यति विधास्यति । तदेव तु फलं न विभावयामि, यद्राजाऽहं वा तदनु-
रोधेन साधयितुं न क्षमेय, तथा चात्र केनापि महताकारणेन भवितव्यमिति भावः ।
तथा चास्य दोषस्य परिणामे गुणत्वं पूर्वोक्तं पुष्यति ॥ १३ ॥

उपेति—उपहतासु नष्टासु स्वभावकुटिलासु इत्यर्थः, स्त्रीबुद्धिषु वनिताजनमतिषु,
स्वबुद्धिगतं निजमतिसम्बन्धि, उपनिक्षेप्तुम् आरोपयितुम्, अलं नोपयुज्यत इत्यर्थः ।
यथा तव मतिरतिसरला, तथा स्त्रीबुद्धिरपि मा मंस्या इत्याशयः । कैकेयीबुद्धेः कुटि-
लत्वं निर्धारयितुमाह—तस्या एवेति । एतेन च स्त्रीसामान्यबुद्धेरसरलता प्रतिज्ञा
स्थापिता । अत्रोपनिक्षेप्तुमलम्, इत्यत्र तुमुन्प्रत्ययोपपत्तिरपाणिनीया, एतादृशस्य ले-
क्त्वाप्रत्ययस्यौचित्यात् 'अलं सत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इत्यनुशासनादिति ।

गुणान् गणयति—वनगमनेति । तावत् प्रथमं पार्थिवस्य महाराजस्य एव
वनगमनात् मद्राज्याभिमेकात् परतः कर्तव्यत्वेनापतितात् अध्ववसितादित्यर्थः,
निवृत्तिरित्येको गुणः, मम रामस्य पितृपरवत्ता पितृपारतन्त्र्यलक्षणमस्वास्थ्यं सर्वथा-
ऽभिलषितमिति स एव चिरानुवृत्तः बालभावः शिशुभाव इति चेति द्वितीयतृतीयौ
द्वौ गुणौ । प्रजानां प्रकृतीनां नवनृपतिविमर्शं नूतनराजकर्तृकै राज्याभारनिर्वहणे विषये
शङ्का विचिकित्सा नास्तीति च चतुर्थो गुणः । अथ च किञ्च मे मम भ्रातरोभरतादयः

कामना हो सकती है ? जिसके लिये वे ऐसा बुरा कार्य करेंगी ॥ १३ ॥

काञ्चुकी—कुमार, स्वभावतः मारी गई नारीबुद्धि पर अपने सीधेपन का आरोप
न करें । उसीके रोकने से तो आपका अभिपेक होते होते रुक गया ।

राम—आर्य इसमें अवश्य बहुत-सी भलाइयाँ हैं ।

काञ्चुकी—सो कैसे ?

राम—सुनिये—

महाराज का वन जाना रुक गया, मैं पिता की छत्र-छाया में बाल की तरह रह

नवनृपतिविमर्शं नास्ति शङ्का प्रजाना-

मथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥ १४ ॥

काञ्चुकीयः—अथ च तयानाहूतोपसृतया भरतोऽभिषिच्यतां राज्य इत्युक्तम् ।

अत्राप्यलोभः ?

रामः—आर्य ! भवान् खल्वस्मत्पक्षपातादेव नार्थमवेक्षते । कुतः,

परिभोगैः राजकुमारतादशालभ्यैर्भोग्यानुभवैः वञ्चिता रहिता न भवन्तीति पञ्चमो गुणः । अयमाशयः—मम राज्याभिषेके प्रतिवध्यमाने आपाततोऽध्यवसितविधातलक्षणो दोषोऽवसीयते, परं यद्यहं राजा न क्रियेय, महाराज एव यथापूर्वं राज्यधुरां दधीत, अस्यामवस्थायां पञ्च गुणाः—राजा वनगमनक्लेशाशिवारितो भवति इत्येकः, मम पितृपादकल्पतदृच्छायावासमुखसौलभ्यमिति द्वितीयः, राज्यभारानधिगत्या यथामुखस्थितिस्वास्थ्यावासिध्द ममेति तृतीयः, प्रजानां नवनिर्वाचितोऽयं राजाऽसाधु साधु वा स्वं कर्तव्यं पालयेदिति कातरभावेन चिन्तनान्मुक्तिरिति चतुर्थः, पितृपादेषु शासनाधिकृतेषु तत्पुत्रतया समेऽपि राजकुमारा असाधारणसुखभाजः, भ्रातरि मयि तथाभूते तु स्वभागमात्राधिकारशालिनस्ते स्युरिति पञ्चमो गुणः । तदेवं मध्यामाम्बाऽध्यवसायो गुणगुम्फित इति । गणपतिशास्त्रिणस्तु चरमचरणस्य 'भ्रातरो भरतादयः परिभोगैर्महाराजभावमात्रलभ्यैर्भोग्यानुभवैः वञ्चिताऽश्रुतसंविभागा न भवन्तीति । मे मया तृतीयार्थेऽव्ययमिदम्' इत्यर्थमाहुः । मालिनीवृत्तम्—'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

न केवलमेतावदेव तयोपद्रुतं, यत्त्वं राज्याभिर्वातितः, इत्थं हि सति कदाचित्त्वदुक्तदिशा तदलोभताऽपि समर्थिता सति चेतसि पदमादध्यात्, किन्तु लोभाकृष्टचेतस्कृतया भरताभिषेकमपि याचितो महाराज इत्याह—अयं चेति ।

अस्मत्पक्षपातात् अस्मासु स्नेहातिशयात् । अर्थं वस्तुतत्त्वम्, नावेक्षते न गणयति । स्वोकार्थेऽश्रद्धानस्य काञ्चुकीयस्य रामपक्षपातादेववस्तुतत्त्वानवबोध इति रामाशयः ।

गया, प्रजाओं का 'नया राजा कैसा होगा ? इस आशङ्का से पिण्ड छूटा और मेरे भाई भी राज्यसुखोपभोग से वञ्चित नहीं हुए ॥ १४ ॥

काञ्चुकी—इस पर भी उसने बिना बुलाए ही महाराज के पास जाकर 'भरत को राजतकल दो' ऐसा कहा, क्या इसमें भी उसका लोभ नहीं झलकता ?

रामः—आर्य, हमारी ओर अधिक झुकाव होने के कारण आप वास्तविकता की ओर नहीं देखते । क्योंकि,

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थं यदि याच्यते ।

तस्या लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम् ॥ १५ ॥

काञ्चुकीयः—अथ ।

रामः—अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छामि । महाराजस्य वृत्तान्तस्तावदभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः—ततस्तदानीम् ,

शोकादवचनाद् राज्ञा हस्तेनैव विसर्जितः ।

कैकेय्या अलोभतामेव समर्थयति—शुल्के इति । शुल्के विवाहसमये कन्यादेये विपणितं-विशेषेण पणीकृतं सम्भावितं राज्यं पुत्रार्थं यस्याः पाणिग्रहणावसर एव 'योऽस्याः पुत्रो भवेत् स एव राज्यमधिकुर्यादि' ति पणःकृतस्तदौरसपुत्रकृते यदि राज्यं याच्यते प्रार्थ्यते, अत्र पूर्वपणीकृतराज्ययाचने तस्या मध्यमाम्बाया लोभः अविवेककारित्वम्, भ्रातृराज्यापहारिणां भ्रातृभरतस्य राज्यं पित्रा पणीकृत्य दातुं प्रतिज्ञातं ततश्चैव स्वभूतं हर्तुं स्वाग्रतीकृतुं शीलं येषां तेषां परराज्यगृह्णूनां नः अस्माकं लोभो न समर्थ्यते प्रतिपाद्यत इति आर्यस्य पक्षपातमेवास्मानु विजृम्भमाणमुपेक्षामहे कारणमिति भावः ॥ १५ ॥

कैकेय्या दोषान्तरमभिधातुमुपक्रमते—अथेति ।

अतःपरमिति—दोषान्तराभिधानाय यतमानं काञ्चुकीयं निवारयितुमिच्छामि, न श्रोतुमिच्छामीति । गुरुजनपरिवादश्रवणस्याधर्मजनकत्वस्य स्मृत्युक्त्वादिति ।

तत इति—ततो भरताभिषेकप्रार्थनानन्तरम्, तदानीम् इत्युत्तरान्वयि ।

शोकादिति—राज्ञा महाराजदशरथेन शोकात् कैकेयीयाचनजनिताद्विषादात् अवचनात् वचनं विनैव किमप्यनुक्तवैवेत्यर्थः, तत्र कारणं च शोकाभिभूतत्वम् ।

विवाहावसर मे प्रतिज्ञात राज्य यदि पुत्र के लिये मांगा जाता है तो इसमें उसका लोभ है, और भाई के राज्याधिकार के हरण करने वाले हम लोगों की निलोभता ही रही ॥ १५ ॥

काञ्चुकी—और—

राम—इससे अधिक और मां की निन्दा नहीं सुनना चाहता हूँ । पहले महाराज का समाचार यथावत् ।

काञ्चुकी—तब उसी समय—

शोक के कारण महाराज ने मौन हो हाथ के इशारे से ही मुझे कैकेयीके विचार

किमप्यभिमतं मन्ये मोहं च नृपतिर्गतः ॥ १६ ॥

रामः—कथं मोहमुपगतः ?

(नेपथ्ये)

कथं कथं मोहमुपगत इति ?

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया

रामः—(आकर्ण्य पुरतो विलोक्य)

अक्षोभ्यः क्षोभितः केन लक्ष्मणो धैर्यसागरः ।

हस्तेन गद्गदकण्ठतया विसंज्ञप्रायतया च करचेष्टयैव (अहम्) विसर्जितः, गच्छ कैकेयीचरितं रामभद्राय आख्याहीति गन्तुमनुज्ञातः । न केवलं वाक्शक्तिविरह एव राज्ञः, किन्तु सर्वेन्द्रियलोपप्रभुमोहोऽपीत्याह—किमपीति । नृपतिः महाराजः किमप्यभिमतम् अमोहदशाया अपेक्षया किञ्चिदिष्टत्वेन मन्यमानं मोहं सर्वेन्द्रिय-संज्ञालोपं च गतः । अयमर्थः—एतादृशाप्रियोपनिपाते ससंज्ञस्य हृदयं शतधा दीर्येत्, विसंज्ञभावेन स्थितस्य तु न तदवसर इति ज्ञानावस्थापेक्षया मोहावस्थाया मनादिष्टत्व-मवसेयम्, तथा च प्रयुक्तं कालिदासेन—‘सा मुक्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः । तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः’ इति ॥ १६ ॥

कथमिति—कथं मोहमुपगतः केन कारणेन विसंज्ञोऽभवत् । मदभिषेकप्रति-घातस्य तं मोहयितुमसामर्थ्यात्, ‘न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया’ इति न्यायात् । अतिधीरत्वाभिमानकृतेत्यमुक्तिः ।

अक्षोभ्य इति—धैर्यसागरः गाम्भीर्यपयोनिधिः (कोपयितुमशक्यः) लक्ष्मणः सौमित्रिः केन कारणीभूतेन वस्तुना जनेन वा क्षोभितः रोपमुपगमितः । येन लक्ष्म-णेन रुष्टेन कुपितेन तिष्ठता अग्रतः पुरःप्रदेशम्, शताक्षीर्णम् जनशतपरीतमिव

से आपको अवगत कराने के लिये भेजा और स्वयं मूर्च्छित हो गये । इस दारुण दुःख की अवस्था में होश से रहने की अपेक्षा मूर्च्छित हो जाना ही उन्होंने भला समझा ॥ १६ ॥

राम—क्यों मूर्च्छित हो गये ?

(नेपथ्य में)

यह क्यों—‘क्यों मूर्च्छित हो गये’ ?

यदि राजा की मूर्च्छितावस्था असह्य है तो धनुष धारण कीजिये, दया का सनद नहीं है ।

राम—(सुनकर और सामने देखकर) अतिप्रशान्त धैर्यसागर इस लक्ष्मण को

येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिवाग्रतः ॥ १७ ॥

(ततः प्रविशति धनुर्बाणपाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—(सकोधम्) कथं कथं मोहमुपगत इति ।

यदि न सहसे राक्षो मोहं धनुः स्पृश मा दया

स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते ।

अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो

युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम् ॥ १८ ॥

पश्यामि एकोऽपि क्षुभितो लक्ष्मणः कोपकुटिलभ्रुकुटिः शतजनसम्बाधमिवाग्रतः प्रदेशं करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदि न सहसे इति—यदि राक्षः तातस्य महाराजस्य मोहं विसंज्ञभावेनावस्थानम्, न सहसे न मर्पयसि, प्रतिचिकीर्षसि चेत्, धनुः स्पृश चापमास्फालय, मोहहेतुजने चापं व्यापारयेत्यर्थः । दया, तितिक्षा मा न कर्तव्येत्यर्थः । तत्र कारणमाह—स्वजनेति । स्वजने (अपकारपरायणोऽपि) निजे परिजने निभृतः क्षमाशीलः मृदुः शीतलस्वभावः सर्वोऽपि (भवद्विधोऽखिलोऽपि जनः) परिभूयते सर्वेषां तिरस्कारस्य पात्रत्वमुपयातीति भावः । अथ न रुचितं स्वजनविषये स्वयं धनुरादानं नेच्छसि चेत् (अलं तथा कृत्वा, त्वयि धनुरास्फालयति साध्यस्य कार्यस्य मयापि साध्यत्वादिति मनसिकृत्याह) माम् लक्ष्मणं मुञ्च स्वविचारमनुसृत्य व्यवहर्तुं स्वतन्त्रं कुरुवेत्यर्थः । अनुज्ञातस्य स्वस्य कर्तव्यमाह—अग्रमिति । अहं लोकं संसारम्, युवतिरहितं युवतिजात्या विरहितं कर्तुं कृतनिश्चयः निष्ठापितमतिः कृतप्रतिज्ञ इत्यर्थः । युवतिविषयकस्य स्वद्वेषस्य कारणमभिधातुमाह—यत इति । यतः यस्मात् कारणात् वयं छलिताः वञ्चिताः राज्याद् भ्रंशिता इत्यर्थः । युवत्या हि कैकेय्या स्वयौवनेन राजानं प्रलोभ्य स्वहावभावादिभिराकृष्य च वयं राज्याद् भ्रंशिताः, अतो युवतिकिसने उभाश्च दिया ? इस अंकेले लक्ष्मण के क्रोधित होने से मैं अपने आगे जनसमूह=सा देख रहा हूँ ॥ १७ ॥

(हाथ में धनुष-बाण लिये लक्ष्मण का प्रवेश)

लक्ष्मण—(क्रोध से) यह क्यों 'क्यों मूर्च्छित हो गये' ।

यदि महाराज की मूर्च्छितावस्था सहाय न हो तो धनुष संभालो । यह दया का अवसर नहीं है । स्वजन के लिये शान्तिप्रवीण जनों का इसी भाँति अनादर हुआ करता है । यदि स्वजनों के ऊपर धनुष उठाने का आपका विचार न हो तो मुझे तो

सीता—आर्यपुत्र ! रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम् । अपूर्वः
अप्युत्त ! रोदिदव्ये काले सोमितिणा धनू गहीदं । अपूर्वो
खल्वस्यायासः ।
कखु से आआसो ।

रामः—सुमित्रामातः ! किमिदम् ?

लक्ष्मणः—कथं कथं किमिदं नाम ?

कमप्राप्ते हते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे ।

जातिरेवास्मात्स्वपराधिनीति तद्विध्वंसोपाये प्रवर्तितुमिच्छामि, केवलं त्वदादेशमात्रं
प्रतीक्ष इति तदाशयः । कृतापकारे दण्डविधया क्रियमाणस्यापकारस्यानिषिद्धत्वादि-
यमनुज्ञायाचना । हरिणीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘नसमरसला गः पङ्क्तेर्दैर्घ्यैर्हरिणी
मता’ इति ॥ १८ ॥

अप्युत्त इति—रोदितव्ये रोदनायोपस्थिते । ‘रुदन्त्यस्मिन्निति रोदितव्यः’
इत्यधिकरणे तव्यद्वाहुलकात् । अस्य लक्ष्मणस्य, आयासः खेदः, अपूर्वः अद्भु-
पूर्वप्रकारकः, शोकप्रकाशनावसरे कोपाविष्कारस्यायुक्तत्वेनेत्यमुक्तिः ।

सुमित्रामातरिति—सुमित्रा माता यस्य तत्सम्बुद्धौ तथा । मातृगुणवत्तया गुण-
वत्त्वमाशंसमानाया इदं सम्बोधनम् । यद्यप्यत्र ‘नयूतश्चे’ति कप् प्राप्नोति, तथापि
मातृमातृकमातृषु’ इत्यत्र मातृशब्दे परतो बहुव्रीहौ घृढः सम्प्रसारणविकल्पविधा-
यके मातृशब्ददर्शनात् कपो वैकल्पिकत्वं कल्पयित्वेदं निर्वाह्यम् । किमिदम् अक्रान्ते
संरम्भस्य किमुपस्थितं कारणमिति ।

कथं कथमिति—अधुनाऽपि किमिदमिति प्रश्नस्यावसरमसहमानः लक्ष्मणस्तथाह ।

कमप्राप्ते इति—कमप्राप्ते न्यायतस्त्वदासाद्यभावेनोपस्थिते राज्ये हते बला-

छोड़ दें, (यह सहने के योग्य बात नहीं है कि) एक युवती—स्वामी को सुट्टी
में करके हम सभी को छल से परास्त कर दे, अतः मैंने सम्पूर्ण विश्व को युवति-
शून्य कर देने का निश्चय कर लिया है ॥ १८ ॥

सीता—आर्यपुत्र, लक्ष्मण ने रोने के अवसर पर धनुष उठाया है । इनका
इतना शोभ तो कभी नहीं देखा गया ।

राम—सुमित्रानन्दन, यह क्या ?

लक्ष्मण—क्यों, क्या अब भी पूछ रहे हैं कि यह क्या ?

वंशपरम्परा से प्राप्त राज्य छिन गया, महाराज मूर्च्छित दशा में भूमि पर लोटते

इदानीमपि सन्देहः किं क्षमा निर्मनस्विता ? ॥ १९ ॥

रामः—सुमित्रामातः ! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योगं जनयति ।
आः, अपण्डितः खलु भवान् ।

भरतो वा भवेद् राजा त्रयं वा ननु तत् समम् ।

यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा स राजा परिपाल्यताम् ॥ २० ॥

लक्ष्मणः—न शक्नोमि रोपं धारयितुम् । भवतु भवतु । गच्छाम-
स्तावत् । (प्रस्थितः)

दपहते सति नृपे महाराजदशरथे च भुवि धरित्र्याम् (न तु पर्यङ्के) शोच्यासने
दुःखासिकायाम् (न तु सुखशयनोपे) सति इदानीमपि अस्यामापे स्थितौ तदप-
कारितायां प्रकटं प्रतीतायामपीत्यर्थः, सन्देहः—प्रतिक्रियाविधाननिश्चयाभावः
(किमिदमित्यादिवचनेनोद्यमानः) तव किं क्षमा सहनशीलता, निर्मनस्विता मन-
स्विताविरहो वेति (न जाने इति भावः) एतादृश्यामपि तस्या अपकारितायां
प्रकटं प्रतीतायामपि तव कर्तव्यानवधारणस्वरूपः सन्देहः क्षमया गौरवभावना-
शून्यतया वा प्रसूत इति न निर्णेतुं शक्नोमीति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

उद्योगम्—युद्धसन्नाहम्, अपण्डितः विवेकविधुरः, मयि राज्यासनात् पातिते
त्वं युद्धाय सन्नद्ध इति तवाविवेक एवेत्यर्थः ।

भरतो वेति—भरतो वा राजा भवेद् वयं वा राजानो भवेम; तदन्यतरा-
मिषेचनं ननु समं तव विषये तुल्यम् औदासीन्येनावस्थानस्यैव प्रवर्तकमिति
भावः । यदि ते धनुःश्लाघा धनुर्धरत्वगर्वः (अस्ति) तदा सः नवामिषिकः राजा
भरतः परिपाल्यतां सहायकत्वमाप्ताद्यान्तरेभ्यो बाह्येभ्यश्च विज्जेभ्यो रक्ष्यताम् ।
अत्र मद्दिपये दोषे त्वया चिन्ता मा कारीत्युक्त्या रामस्यात्मनिर्भरता व्यक्ता ।
अन्यत्स्पष्टम् ॥ २० ॥

रोपमिति—रोपं कोपवेनं धारयितुं नियन्तुं न शक्नोमि न क्षमे, तदत्र स्थित्वा-

हैं, क्यों, अब भी आपको संदेह है ? क्षमा आत्मगौरवशून्यता को तो नहीं कहते ॥

राम—सुमित्रानन्दन, हमारी राज्यच्युति तुम्हें इतना उत्तेजित कर रही है,
खेद ! तुम इतने अधीर हो ।

चाहे भरत को राज्य मिले या राम को, तुम्हारे लिये तो दोनों बातें एक-सी हैं ।
हाँ, यदि तुम्हें अपने धनुष पर अभिमान है तो जाओ, राजा भरत की सहायता करो ।

लक्ष्मण—मैं रोप को रोक नहीं सकता, अच्छा, जाता हूँ । (प्रस्थान)

रामः—

त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता ।

भ्रुकुटिर्लक्ष्मणस्यैषा नियतीव व्यवस्थिता ॥ २१ ॥

सुमित्रामातः ! इतस्तावत् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अयमस्मि ।

रामः—भवतः स्वैर्यमुत्पादयता मयैवमभिहितम् । उच्यतामिदानीम् ।

ताते धनुर्न मयि सत्यमवेक्षमाणे

सुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम् ।

उलम्, अन्यथा तदावेशवशात् कदाचिदवाच्यमुच्येत अकार्यं वा क्रियेत, वरमत इतः स्थानादन्यत्र गन्तुमिति प्रकरणार्थः ।

त्रैलोक्यमिति—त्रयो लोका एव त्रैलोक्यम् चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ध्येत्वा तत् भुवनत्रयम् दग्धुं कामो यस्याः सा दग्धुकामां दिधक्षन्तीव ललाटपुटसंस्थिता कपालदेशेऽवस्थापिता एषा प्रत्यक्षदृश्या लक्ष्मणस्य भ्रुकुटिः वकीभूता कोपव्यञ्जिका भ्रूलता विद्यति व्योमनि इव व्यवस्थिता । कोपातिरेकेण लक्ष्मणस्योर्ध्ववद्वक्त्रकुटितया दृग्भङ्गेराकाशावस्थितत्वमुत्प्रेक्षते । “नियतीव” इति पाठे नियतिः भाग्यरेखे चेत्यर्थः । अत्र पाठेऽर्यसामञ्जस्येऽपि हीप्सिद्वये क्षिजन्तत्वादिक्रमनुसरणीयम्, तच्चागतिक्रगतिभूतमिति सुधियो विभावयन्तु ॥ २१ ॥

स्वैर्यम्—चित्तविक्रियोपरमम्, उत्पादयता जनयता त्वां शान्तयतेत्यर्थः । उच्यताम् इदानीं शान्तचित्तेन भवता मत्प्रश्नोत्तरमभिधीयताम् ।

तात इति—मयि स्वविधेये मल्लक्षणे जने मामवलम्ब्येत्यर्थः । सत्यं स्वप्रतिश्रुतभरताभिषेकान्यथाभावम् अवक्षमाणे प्रतीक्षमाणे ताते धनुर्न चापावसरं एव नास्ति । द्विध स्वधनं विवाहावसरप्रतिश्रुतं लभ्यतया निश्चितं स्वधनं राज्यरूपं

राम—त्रिभुवन को भस्म करने के लिए उद्यत लक्ष्मण की भ्रुकुटि विधाता की इच्छा की तरह अटल मालूम पड़ रही है ॥ २१ ॥

सुमित्रानन्दन, जरा इधर तो आना ।

लक्ष्मण—आर्य, यह आया ।

राम—तुम्हें शान्त करनेके उद्देश्य से ही मैंने वैसा कहा है, अब तुम्हीं वृत्ताञ्जो-क्यों पिता पर धनुष उठाया जाय जो अपनी प्रतिज्ञा का पालन कर रहे हैं, या माता पर प्रहार किया जाय जो पूर्व-प्रतिज्ञात अपना विवाह-शुल्क माँग रही है,

दोषेषु चाहमनुजं भरतं हनानि

किं रोषणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ॥ २२ ॥

लक्ष्मणः—(सबाष्पम्) हा धिक् । अस्मान् अविज्ञायोपालभसे ।

यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः ।

वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुर्दश वने त्वया ॥ २३ ॥

हरन्त्यां मातरि कैकेय्यां शरं मुञ्चानि चालयानि ? नैतदप्युपयुज्यते । दोषेषु एषु मद्राज्यप्राप्तिप्रतिबन्धकीभूतव्यापारकलापेषु बाह्यं पृथग्भूतं भरतं हनानि मारयाणि, नैतदपि युक्तं, तस्य सर्वथा दोषरहितत्वात् । अस्यां स्थितौ एषु त्रिषु पातकेषु पितृ-मातृभ्रातृवंधाख्येषु महापापेषु रोषणाय कोपक्लृपाय तुभ्यं किं कतमत् पातकं रुचिरं रुचिप्रदं रोचत इत्यर्थः । स्वजनोऽप्यपकुर्वन् हन्तव्य इति हि त्वदभिप्रायः । न चात्र गहितकर्मणि कस्यापि स्वजनस्यापराधं निर्णेतुमीशे, तातस्य स्ववचोरत्नाव्रत-परायणत्वात्, मातुर्मध्यमायाः स्वधनप्राप्तिप्रवृत्तत्वात्, मम भ्रातुर्भरतस्यैभिर्व्या-पारक्लृपपट्टैरलिप्तत्वादतोऽत्र निरपराधप्रियपरिजनत्रयमध्ये कस्य वधो मया क्रिय-माणस्त्वयाऽभिप्रेयत इति रामाशयः । वसन्ततिलकं वृत्तम्, लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

हा धिगिति—कष्टमित्यर्थः, अविज्ञाय ज्ञातव्यमर्थमविज्ञाय । उपालभसे तिरस्क-रोपि । ज्ञाते वृत्तान्ते तथापि ममेव व्यप्रा चित्तवृत्तिर्भवेदित्यर्थः ।

तद्वस्तुतत्त्वमेवाह—यत्कृत इति । यत्कृते येनार्येण जनिते महति दुरन्ते क्लेशे खेदे, मनसाऽनुध्यायमान इति शेषः । मे मम राज्ये राजपदे मनोरथः अभिलाषो न । तमेव क्लेशमविज्ञाय त्वं मामुपालभस इत्यर्थः ? क्लेशमाह—वर्षा-णीति । त्वया रामेण चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यं स्यातव्यम्, इति । चतुर्दशवर्षा-णीत्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । न हि केवलं दुराशयया कैकेय्या भरताभिषेकमात्रेण तुष्टं, किन्तु तव वनवासोऽपि तथा वृत्त इति भावः । चरमश्चायं वरो मर्मवेधी, येनाहं पूर्वप्रकारेण वक्तुं बाधित इति सरलार्थः ॥ २३ ॥

अथवा अत्यन्त निर्दोष भरत को मारा जाय ? पितृवध, मातृवध और बन्धुवध; इन तीनों पातकों में कौन-सा पातक तुम्हारे रोष को अभिमत है ? ॥ २२ ॥

लक्ष्मण—(रोकर) खेद है, आप बिना जाने हमें उलाहना दे रहे हैं ।

मुझे राज्य की अभिलाषा नहीं है, किन्तु जिस बात पर मुझे इतना खेद हुआ वह यह है कि—आपको चौदह वर्ष तक वन में रहना होगा ॥ २३ ॥

रामः—अत्र मोहमुपगतस्तत्रभवान् । हन्त ! निवेदितमप्रभुत्वम् ।
मैथिलि !

मङ्गलार्थेऽनया दत्तान् वल्कलांस्तावदानय ।

करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्मं नैवाप्तं नोपपादितम् ॥ २४ ॥

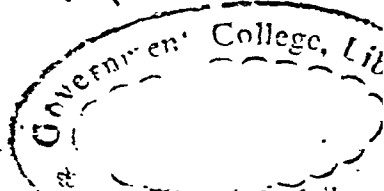
सीता—गृह्णात्वार्यपुत्रः ।

गद्गादु अग्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! किं व्यवसितम् ?

सीता—ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम् ।

णं सहधम्मआरिणी कखु अहं ।

तत्रभवान् पूज्यस्तातः । अत्र मदनवासलक्षणे विषये (हन्त खेदे) अप्रभुत्वम् विपदुपनिपातसहनासामर्थ्यम् । निवेदितं प्रकटीकृतम् । मया सुखं साधयितुं योग्ये कार्ये तातस्य तादृशी दशा तत्पक्षे नितरामयुक्तेति भावः ।

अवसरप्राप्तं कर्तव्यमादिशति—मङ्गलार्थ इति । अनया अवदातिकाभिधानया तव चेदया दत्तान् वल्कलान् तरुत्वकल्पितानि वसनानि मङ्गलार्थे मङ्गलमय-पित्राज्ञापालनात्मकवनवासोपयोगिवद्भार्यम् आनय मह्यमर्पय । वनवासस्य मङ्गल-मयतामेवोपपादयति परार्द्धेन—करोमीति । अन्यैः मद्भिन्नैः नृपैः राजभिः नैव आप्तं बाल्यभावे कर्तव्यत्वेनाधिगतं नोपपादितम् नानुष्ठितं च । राजानो हि वार्द्धके पुत्रसमर्पितराज्यभाराः सन्त एव वनवासावसरमलभन्त तथाऽऽवरंभ्य, प्रथमोऽयमवसरो यदहं बाल एव वनवासय लब्धावसरस्तथाकर्तुं यत इति मङ्गल-मयभावोऽस्य कर्मणस्तदाश्रूयनय मम वल्कलानीति रामस्याशयः ॥ २४ ॥

व्यवसितम्—इष्टं मयि वनाय चलिते त्वया किं चिकीर्षितमिति भावः ।

सहधर्मचारिणी—सहधर्मानुष्ठानशीला । एतेन मयापि नन्तव्यमिति व्यञ्जितम् ।

राम—क्या इसी बात पर महाराज मूर्च्छित हो गये ? अफसोस ! उन्होंने अपनी अधीरता व्यक्त की । मैथिलि,

इस समय उपस्थित इस मङ्गलमय कार्य के लिये मुझे अवदातिकाद्वारा लाये गये वल्कल दो । उन्हें पहन कर मुझे ऐसा धर्म कार्य करना है, जिसे किन्हीं राजाओं ने नहीं किया ॥ २४ ॥

सीता—लीजिये आर्यपुत्र !

राम—मैथिलि, तुम्हारी क्या राय है ?

सीता—मैं तो आपकी सहधर्मचारिणी ठहरी ।

रामः—मयैकाकिना किल गन्तव्यम् ।

सीता—अतो नु खल्वनुगच्छामि ।

अदो गु वतु अनुगच्छामि ।

रामः—वने खलु वस्तव्यम् ।

सीता—तत् खलु मे प्रसादः ।

तं वतु मे पासादो ।

रामः—श्वश्रूश्चशुरशुश्रूपापि च ते निर्वर्तयितव्या ।

सीता—एनामुद्दिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते ।

णं उद्दिशिश्च देवदानं पणामो करोश्चदि ।

रामः—लक्ष्मण ! वार्यतामियम् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! नोत्सहे श्लाघनीये काले वारयितुमत्रभवतीम् ।

कुतः—

एकाकिना सहायान्तररहितेन । गुर्वाज्ञाया अक्षरशोऽर्थतोऽनुवृत्ती मम सहाय-
कान्तररक्षणं धर्मच्युतिरतस्त्वया तथाऽऽप्रहो न कर्तव्य इति रामाभिसन्धिः ।

अतो नु खल्विति । असहायेन भवता गम्यतेऽत एव तु मया विशिष्य गन्तुं
काम्यते, त्वत्सहायतायाः मदर्मत्वादिति ।

एनां गुरुशुश्रूषाम्, गुरुशुश्रूपास्थाने वनदेवताः प्रणम्य चेतः सान्त्वयिष्यामि ।
अथवा मया पतिसहानुवृत्तिपरतन्त्रतया गृहेऽवस्थाय गुरुशुश्रूषा विधातुं नाशाक्रीति
विवशायाः स्वस्याः अपराधमिमं मर्पयितुं देवताः प्रणस्यामीति तदाशयः ।

काले सीतायास्त्वदनुगमनाऽध्यवसायसमये ।

राम—सुखे तो धकेले वन जाना है ।

सीता—इसी से तो आपके साथ जाना है ।

राम—वहाँ तो वन में रहना होगा ।

सीता—वह वन मेरे लिये प्रासाद होगा ।

राम—सास-ससुर की सेवा तो तेरा कर्त्तव्य है ।

सीता—इसके लिये मैं (सर्वसाक्षी) देवों को प्रणाम करती हूँ (कि वे हमारी
लाचारी देखें)

राम—लक्ष्मण, इसे वन जाने से रोको ।

लक्ष्मण—आर्य, ऐसे प्रशंसनीय अवसर में आर्या को रोकने का साहस नहीं हो
रहा है, क्योंकि—

अनुचरति शशाङ्कं राहुदोपेऽपि तारा

पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च ।

त्यजति न च करेणुः पङ्कलग्नं गजेन्द्रं

व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य)

चेटी—जयतु भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा प्रणम्य विज्ञापयति—
जेदु भट्टिणी । रोवच्छपालिणी अय्यरेवा पणमिअ विण्णवेदि—
अवदातिकया सङ्गीतशालाया आच्छिद्य वल्कला आनीताः ।
ओदादिआए सङ्गीदसालादो आच्छिन्दिअ वल्कला आणीदा ।

अनुचरतीति—तारा चन्द्रमसो भार्या अशाङ्कं चन्द्रं राहुदोपे राहुकृतोपरा-
गेऽपि राहुप्रसनदशायामपीत्यर्थः, अनुचरति अनुगच्छति न तु स्वामिनं विपदुपनि-
पतितं त्यजति । किञ्च वनवृक्षे वन्ये तरौ पतति (सति) लता वल्लरी च भूमिं याति
अघोदेशसंयोगवती भवतीत्यर्थः । किञ्च करेणुः हस्तिनी पङ्कलग्नं कर्दममग्नम्,
गजेन्द्रं न त्यजति अनुयात्येव । एवं देवभावमारभ्य तर्वादिभावपर्यन्तं स्त्रीणां
स्वनाथानुसरणस्य लक्ष्येषु भूयिष्ठं दृश्यमानत्वेन सीताया अपि त्वदनुवर्तनाध्यव-
सायान्निवर्तनं न योग्यमित्यर्थः । सीतायाः कर्तव्यनिर्णयमेव समर्थयति—व्रजतु
त्वामनुवर्तताम्, धर्मं पत्यनुवृत्तिलक्षणं सतीसमुदाचारं चरतु अनुतिष्ठतु । तमि-
ममर्थमर्थान्तरन्यासेन पोषयति—भर्तृनाथा हि नार्य इति । नार्यः द्वियो भर्तृनाथाः
स्वामिपरतन्त्राः, अतस्तासां तदनुवृत्तिस्तत्समसुखदुःखता च सदोचितेति भावः ।
अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासभेदः । हि शब्दोऽस्यार्थस्य प्रसिद्धतां
द्योतयति, शेषं सुगमम् ॥ २५ ॥

विज्ञापयति सूचयति । आच्छिद्य वलादपहृत्य । अननुभूताः अभिनवाः अनुप-

राहुग्रहण के अवसर पर भी रोहिणी चन्द्रमा का साथ देती है, वृक्ष के
धराशायी होने पर भी उसकी लतायें उससे लिपटी ही रहती हैं, गजराज के
पङ्कपतित होने पर भी हथिनियाँ साथ नहीं छोड़ती (इसलिए) उन्हें भी वन
जाने दो, अपना धर्म निभाने दो । स्त्रियों के तो पति ही अवलम्ब होते हैं ॥२५॥

(चेटी का प्रवेश)

चेटी—जय हो महारानीजी की । नेपथ्यपालिका भार्या रेवा प्रणामपूर्वक
निवेदन करती है कि अवदातिका सङ्गीतशाला से कुछ वल्कल स्वयं ही ले आयी

इमेऽपरा अननुभूता वल्कलाः । निर्वर्त्यतां तावत् किल
 इमा श्रवरा अणशुद्धा वल्कला । निव्वत्तीश्रु दाव किल
 प्रयोजनमिति ।
 पञ्चोश्रणं ति ।

रामः—भद्रे ! आनय, सन्तुष्टैषा । वयमर्थिनः ।

चेटी—गृहातु भर्ता । (तथा कृत्वा निष्क्रान्ता)
 गहादु भट्टा ।

(रामो गृहीत्वा परिधत्ते)

लक्ष्मणः—प्रसीदत्वार्थः ।

निर्योगाद् भूषणान्माल्यात् सर्वेभ्योऽर्घं प्रदाय मे ।

चीरमेकाकिना वद्धं चीरे खल्वसि मत्सरी ॥ २६ ॥

भुक्ताः । प्रयोजनम् उपयोगः । अनुष्ठीयतां सम्पाद्यताम्, यथेच्छमुपयुज्यतामित्यर्थः ।
 सन्तुष्टा पूर्वत एव वल्कलपरिधानेन तृप्ता । एषा सीता । अर्थिनः वल्कलस्य
 कृते याचकाः, तथा च मह्यं पात्रायार्पयेति रामाशयः ।

रामेण वल्कले धार्यमाणे लक्ष्मणः स्वस्य रामानुगमनाभिलाषं व्यजयन्नाह—
 प्रसीदत्वार्थ इति ।

निर्योगादिति । निर्योगात् वल्लकञ्चुकादेराच्छादनोपयोगिवसनात्, भूष-
 णात् कटककुण्डलादेरलङ्कारात्, माल्यात् पुष्पादिस्नजः सर्वेभ्यो मे मह्यम् अर्घ्यम्
 समांशं प्रदाय दत्त्वा चीरं वल्कलम् (त्वया) एकाकिना मह्यमप्रदायैव बद्धं परि-
 हितम् । बहुमूल्यवसनाभरणस्रगादीनां संविभागकरणे गतस्वार्थता दृष्टपूर्वा, चीरस्य
 तु अतिहीनमूल्यस्य संविभागे तव स्वार्थबुद्धिरदितेत्यार्थम्, इत्याह—चीरे
 खल्वसि मत्सरीति । इदमपि मह्यं प्रदाय मामपि सह नयेति तदाशयः ॥ २६ ॥

है । (हो सकता है वे अच्छे नहीं हों) ये नये वल्कल हैं, इनसे अपना प्रयोजन
 पूरा कीजिये ।

राम—भद्रे, इधर लाना, इनका तो काम चल गया है, मुझे जरूरत है ।

चेटी—स्वामी ग्रहण करें । (वल्कल देकर प्रस्थान)

(राम लेकर पहनते हैं)

लक्ष्मण—आर्य, प्रसन्न हों । आज तक सभी तरह के वस्त्र, भूषण, माल्य-सभी
 प्रकार की भोग्य वस्तुओं में आप मुझे आधा देते आये हैं, फिर इस वल्कल में
 इतना लोभ क्यों है कि इसे अकेले पहन रहे हैं ? ॥ २६ ॥

रामः—मैथिलि ! वार्यतामयम् ।

सीता—सौमित्रे ! निवर्त्यतां किल ।

सौमित्रे ! निवर्त्तीअदु किल ।

लक्ष्मणः—आर्ये !

गुरोर्मे पादशुश्रूषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि ? ।

तवैव दक्षिणः पादो मम सेव्यो भविष्यति ॥ २७ ॥

सीता—दयतां खल्वार्यपुत्रः । संतप्यते सौमित्रिः ।

दीअदु कखु अय्यवत्तो । सन्तप्पदि सौमिती ।

रामः—सौमित्रे ! श्रूयताम् । वल्कलानि नाम—

तपःसङ्ग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः ।

निवर्त्यतां वनगमनाध्यवसायादिति शेषः ।

गुरोर्मे इति—मे मम गुरोः पूजनीयस्य ज्येष्ठभ्रातुः पादशुश्रूषाम् चरण-
संवाहनादिपरिचर्याम् त्वम् एका सहायान्तरनिरपेक्षा कर्तुं विधातुम् इच्छसि ?
स्वयमेकाकिनी मम पूज्यस्य चरणौ सेवितुकामा त्वं माम् उक्तकार्यावसरलाभतो
वञ्चयसीति तव नोचितमित्यर्थः । अथ तव महानत्राग्रहस्तर्हि तदीयं दक्षिणं पादं
परिचर, मम कृते सव्यमेव तदीयं पादं विसृज । एवमपि मया तत्पादपरिचर्या-
वसरो गौणभावेनापि लब्धो भवेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

तपःसङ्ग्रामेति । वल्कलानि नाम तप एव संग्रामः युद्धम् तत्र कवचं वर्म
युद्धे धर्तव्यतया प्रसिद्धम् । (तान्येव वल्कलानि) नियमो व्रतमेव द्विरदौ गजः तस्य

राम—मैथिलि, इसे मना करो ।

सीता—लक्ष्मण, रहने दो ।

लक्ष्मण—आर्ये,

मेरे पूज्य राम की चरणशुश्रूषा तुम अकेले करना चाहती हो ? । अच्छा,
दक्षिण चरण पर तुम्हारा ही एकाधिपत्य रहेगा, मैं वाम चरण की ही सेवा करके
अपना जीवन सार्थक समझ लूंगा ॥ २७ ॥

सीता—आर्यपुत्र, आप दया करें, लक्ष्मण को (रोकने से) कष्ट होता है ।

राम—लक्ष्मण, यह बल्कल—

तपस्वरूप संग्राम में कवच, संयमरूप हाथी के वशीकरण में अङ्कुश, इन्द्रिय-

खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारयिः ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः—अनुगृहीतोऽस्मि । (गृहीत्वा परिधत्ते)

रामः—श्रुतवृत्तान्तैः पौरैः सन्निरुद्धो राजमार्गः । उत्सार्यतामुत्सार्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अहमग्रतो यास्यामि । उत्सार्यतामुत्सार्यताम् ।

रामः—मैथिलि ! अपनीयतामवगुण्ठनम् ।

सीता—यदार्यपुत्र आह्वापयति । (अपनयति)

जं अग्न्यवतो आणवेदि ।

राम—भो भोः पौराः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः—

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद् वाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।

अङ्कुराः वशीकरणसाधनम् । इन्द्रियाणि अश्वा इव तेषां खलीनं नियन्त्रणप्रग्रहः, धर्मसारयिः धर्मस्य रयस्य सारयिः चारकः । एवंमहिमा वल्कलपट इति रामस्याशयः । अत्र तपसः सङ्ग्रामत्वाभिधानेन युद्धवन्निरन्तरसावधानताऽपेक्षितेति, नियमानां द्विरदत्वरूपेण तेषां नितान्तस्वाच्छन्यकृता दुरुपास्यतेति, इन्द्रियाणामश्वत्वाभिधानेन नितान्तचञ्चलता, वल्कलानां तत्खलीनत्वोक्त्या च तन्नियमनसमर्थतेति धर्मस्य रयत्वोक्त्या परलोकप्रापकृतेति चावेद्यते ॥ २८ ॥

अवेति—अवगुण्ठनं परदर्शनपरिहारार्थं शिरोमुखावच्छादकवस्त्रम् ।

स्वैरं हीति । भवन्तः पुरवासिनः मम रामस्य भार्या सीतां स्वैरं यथेच्छं निःशङ्कं वाष्पाकुलाक्षैः वाष्पपरिप्लुतनयनैः वदनैः सुखैरुपलक्षिता भवन्त इति पौरेष्वन्वेतव्यम् पश्यन्तु विलोक्यन्तु । असूर्यपश्यानामपि राजवनितानां जन-

रूप अर्धो के निग्रह में लगाम का काम करते हैं, अतः इन्हें ग्रहण करो ॥ २८ ॥

लक्ष्मण—मैं अनुगृहीत हुआ । (लेकर धारण करता है)

राम—यह समाचार सुनकर नागरिकों से राजमार्ग बिल्कुल विर गया है, इन्हें (समझा कर) हटा दीजिये ।

लक्ष्मण—आर्य मैं आगे चलता हूँ । हट जाइये, हट जाइये ।

राम—मैथिलि, घंघट हटा लो ।

सीता—जो आज्ञा (घंघट हटाती है)

राम—हे नगरवासिजन, आप लोग सुनिये सुनिये—

आपलोग निःशङ्क होकर साशुनयन से सीता को देख लें । यज्ञ, विवाह, संकट

निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥२९॥

(प्रविश्य)

कञ्चुकीयः—कुमार ! न खलु गन्तव्यम् । एष हि महाराजः,

श्रुत्वा ते वनगमनं वधूसहायं

सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रम् ।

उत्थाय क्षितितलरेणुरूपिताङ्गः

कान्तारद्विरद इवोपयाति जीर्णः ॥ ३० ॥

लक्ष्मणः—आर्य !

सामान्यदर्शनविषयत्वस्यौचित्यमुपपादयति—निर्दोषेति । नार्यो वनिता हि यज्ञे-
ऽश्वमेधादौ विवाहे पाणिप्रहणावसरे व्यसने विपदि श्मशानाद्युपगमावसरे वने च
निर्दोषदृश्याः, निर्दोषाः दृश्याश्चेति विग्रहः दृश्यत्वेऽपि दर्शननिमित्तकदोषरहिता
इत्यर्थः । अत्र वनप्रस्थानोन्मुखानां दर्शनं वने दर्शनमित्यभिमानः ॥ २९ ॥

श्रुत्वा त इति—वधूः सीता सहाया द्वितीया यस्मिन् कर्मणि तत्तथा, सौभ्रा-
त्रेण भ्रातृस्नेहमहिम्ना अध्यवसिता सङ्कल्पिता लक्ष्मणानुयात्रा लक्ष्मणानुगमनं यत्र
कर्मणि तथाभूतम्, ते तव रामस्य वनगमनं वनाय प्रस्थानं श्रुत्वा निशम्य उत्थाय
स्यण्डिलशयनं परित्यज्य क्षितितलरेणुभिः घरातलधूलिभिः रूपिताङ्गः धूसरशरीरा-
वयवः जीर्णः जरसा प्रस्तः कान्तारद्विरद इव वन्यकरीव राजा उपयाति इत आगच्छति,
अतस्तमुपेक्ष्य गमनमनुचितमिति तदाशयः । सौभ्रात्रव्यवसितेति लक्ष्मणस्यामायता,
वधूसहायमिति रामवनगमनस्यात्यन्तदुःसहता, निशम्य उत्थायेति क्रिययोरव्यवहित-
पौर्वापर्येण तद्वृत्तान्तश्रवणानन्तरमेव राज्ञो भृशास्थिरता, रेणुरूपिताङ्गतोक्त्या राज्ञो
दीनावस्यता, कान्तारद्विरदोपमया च तस्य नितान्तकष्टमयजीवनता चावेद्यते ॥२०॥

और वन में स्त्रियों का देखना निर्दोष है ॥ २९ ॥

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—कुमार, मत जाइए । मत जाइए । यह देखिये, वृद्ध महाराज—

सीतासहित आपका वनगमन तथा लक्ष्मण का अनुगमन सुनकर सहसा
उठकर पृथ्वी की धूलि से धूसराङ्ग वने वन्य गजराज की भाँति कांपती चाल से
आप लोगों को देखने के लिये इधर ही आ रहे हैं ॥ ३० ॥

लक्ष्मण—आर्य,

चीरमात्रोत्तरीयाणां किं दृश्यं वनवासिनाम् ? ।

रामः—

गतेष्वस्मात्सु राजा नः शिरःस्थानानि पश्यतु ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कञ्जुकीवः)

कञ्जुकीवः—भो भोः प्रतिहारव्यापृताः ! स्वेपु स्वेपु स्यानेष्वप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।

(प्रविश्य)

चीरमात्रेति—चीरमात्रनुत्तरीयं चेष्टान्ते चीरमात्रोत्तरीया वल्कलमात्रोत्तरीय-
वस्त्राः (न तु पीतान्बरपरिवानाः) तेषां वनवासिनां किं दृश्यं न किमपीत्यर्थः ।
तेन च राज्ञः आगमनस्य तत्प्रतीक्षार्यमवस्थानस्य चानावश्यकत्वमुक्तम् । अस्मात्सु
गतेषु अप्रतीक्ष्यैव राजानं वनं प्रस्थितेषु राजा दृश्यः नोऽस्माकं शिरःस्थानानि
ज्ञानवासस्थानानि विलोक्यतु । अस्मद्व्युपितानि स्थानानि विलोक्यात्मानं
च त्वयत्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति मैथिलपण्डित श्रीरामचन्द्रमिश्रकृते प्रतिमानाटक-प्रकाशे प्रथमोऽङ्कः ।

प्रतीति—प्रतीहारव्यापृताः प्रतीहारे द्वारदेशे व्यापृताः निद्रुक्ताः, अप्रमत्ताः
सावधानाः ।

चीरमात्रपरिधान हम वनवासियों को देख कर क्या करेंगे ? ।

राम—हमारे चले जाने पर महाराज हमारे प्रधान निवासस्थानों को देखा
करेंगे ॥ ३१ ॥

(सब का प्रस्थान)

प्रथम बङ्क समाप्त ।

(कञ्जुकी का प्रवेश)

कञ्जुकी—ऐ द्वारपालो, आप अपने स्थानों पर सावधान रहें ।

(प्रतीहारी का प्रवेश)

प्रतीहारी—आर्य ! किमेतत् ?

अय्य ! किं एदं

कञ्चुकीयः—एष हि महाराजः सत्यवचनरक्षणपरो राममरण्यं गच्छन्तमुपावर्तयितुमशक्तः पुत्रविरहशोकाग्निना दग्धहृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहके शयानः—

मेरुश्चलन्निव युगक्षयसन्निकर्षे

शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः ।

सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः

शोकाद् भृशं शिथिलदेहमतिर्नरेन्द्रः ॥ १ ॥

किं एदं इति—अवधानोपदेशने प्रयोजनं किमिति प्रश्नाशयः ।

सत्यवचनरक्षणपरः सत्यवाक्पालनतत्परः, उपावर्तयितुं स्वाध्यवसायान्निवर्तयितुम् । शोकाग्निना खेदाग्निना तस्य च बहित्वमत्यन्तसन्तापकत्वेनोपचरितम् । प्रलपन् निरर्थकं भाषणं कुर्वन् । समुद्रगृहके कृतकस्य समुद्रस्य समीपवर्तिनि गृहे तद्वति वा गृहे । गृहकसमुद्रनिर्माणं हि क्रीडाशैलादिनिर्माणवद् भोषणम् ।

मेरुरिति—युगस्य क्षयो युगान्तस्तस्य सन्निकर्षे सामीप्योपसृतौ, मेरुः सुमेरुश्चलन्निव कम्पायमान इव, अप्रमेयः परिच्छेत्तुमशक्यः, महोदधिः सागरः शोषं व्रजन् शुष्यन् इव । मण्डलमात्रलक्ष्यम् उपसंहृतप्रभाजालतया मण्डलमात्रेण लक्ष्यः प्रशान्तदीधितिरित्यर्थः । सूर्यो रविः पतन्निव संसमान इव शोकाद् अतिप्रियपुत्रविरहकृतात् खेदात् शिथिलदेहमतिः अवसन्नकायबुद्धिः अस्तीति शेषः । युगक्षये हि विनाशस्यासत्तौ प्रलयपवनेन मेरुश्चलन्ति, प्रशान्तः सागरः शुष्यति, आसन्नपतनश्च रविर्निष्प्रभतया मण्डलमात्रेणोपलक्षितो भवति; तद्वदधुना राजापि शिथिलकायः शिथिलबुद्धिश्च दृश्यत इति भावः । अत्र त्रिभिरप्युपमानभूतैर्महोदधिभास्करैराज्ञो मरणस्यासन्नत्वमुक्तम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

प्रतीहारी—आर्य, यह क्या ?

कञ्चुकी—क्या कहूँ, प्रतिज्ञापालक महाराज राम को वन जाने से लौटा नहीं सके, और अब पुत्रवियोग की ज्वाला से सन्तप्त हृदय हो पागल की भाँति प्रलाप करते समुद्रगृह में लेटे हुए—

महाराज युगान्त समीप आने पर डगमगाते हुए सुमेरु के समान अथवा सुखते हुए सागर के समान अथवा मण्डलमात्रलक्ष्य सूर्य के समान अपार शोकसागर में निमग्न दुर्बलकाय तथा हीनचेतन होते जा रहे हैं ॥ १ ॥

प्रतीहारी—हा हा एवंगतो महाराजः ?

हा हा एवंगतो महाराजो ?

कञ्चुकीयः—भवति ! गच्छ ।

प्रतीहारी—आर्य ! तथा ।

अय्य ! तहा । (निष्क्रान्ता)

कञ्चुकीयः—(सर्वतो विलोक्य) अहो नु खलु रामनिर्गमनदिनादा-
रभ्य शून्यैवेयमयोध्या संलक्ष्यते । कुतः—

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्त्रेक्षणा वाजिनो

हेषाशून्यमुखाः सवृद्धवनिताबालाश्च पौरा जनाः ।

त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्त उच्चैर्दिशा

रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ॥ २ ॥

एवमिति एवंगतः ईदृशशात्वमुपगतः ।

अहो इति—‘अहो नु खलु’ पदसमुदायोऽयं खेदमाह ।

शून्यत्वमेवोपपादयति—नागेन्द्रा इति । नागेन्द्राः गजमुखाः यवसाभिलाष-
विमुखाः पासप्रासप्रहणपराङ्मुखाः, वाजिनः अश्वाः सास्त्रेक्षणाः सास्त्रे सबाष्पे ईक्षणे
येषां ते तथोक्ताः, वाजिनः न केवलं सास्त्रेक्षणाः किन्तु हेषाशून्यमुखाः मूकाः हेषा
अश्वशब्दस्तद्रहिता इत्यर्थः । सवृद्धवनिताबालाः वृद्धैर्वनिताभिर्बालैश्च सहिताः पौरा
जनाः पुरवासिनः त्यक्ताहारकथाः विसृष्टमोजनवार्ताः सुदीनवदनाः अतिदीनमुखाः
क्रन्दन्तश्च । सर्वेऽपीमे गजेन्द्रवाजिपौरजना अमी तामेव दिशं पश्यन्ति यया दिशा
सदारसहजः सीतालक्ष्मणाभ्यामनुयातो रामो याति । एतेन तेषां तं प्रति गाढानुराग-

प्रतीहारी—हाय, महाराज की ऐसी दशा ?

कञ्चुकी—श्रीमती जी, आप जायें ।

प्रतीहारी—जाती हूँ ।

कञ्चुकी—(चारो ओर देखकर) जबसे राम गये, तब से यह समूची अयोध्या
सूनी दीख रही है ? क्योंकि—

गजराजों ने चारा खाना छोड़ दिया है, साश्रुनयन घोड़ों ने हिनहिनाना बन्द
कर दिया है; नगरवासी बूढ़े, स्त्रियाँ, बच्चे जवान—सबने भोजन की बात भुला
दी है और जोर से रोने से उनका चेहरा उतर गया है । राम, सीता और लक्ष्मण
जिधर गये हैं; सबकी आँखें एकटक उसी ओर लगी हैं ॥ २ ॥

यावदहमपि महाराजस्य समीपवर्ती भविष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य)
अये ! अयं महाराजो महादेव्या सुमित्रया च सुदुःसहमपि पुत्रविरह-
समुद्भवं शोकं निगृह्यात्मानमेव संस्थापयन्तीभ्यामन्वास्यमानस्तिष्ठति ।
कष्टा खल्ववस्था वर्तते । एष एष महाराजः—

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चेर्लपन् मुहुः ।

दिशं पश्यति तामेव यत्र यातो रघूद्वहः ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्त,)

मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा देव्यौ च)

वत्ताऽभिहिता । आहारकथात्यागाभिधानेन ग्राम्याणां विमनायमानतोक्ता । स्पष्ट-
मन्यत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्, पूर्वमुक्तञ्च तल्लक्षणम् ॥ २ ॥

महादेव्येति—महादेव्या कौसल्यया । सुदुःसहम् अत्यन्तासह्यम् । संस्थापय-
न्तीभ्याम् आश्वासनादिना धारयन्तीभ्याम् ।

पततीति—हा हा इति मुहुः उच्चेर्लपन् उच्चारयन् उत्थायोत्थाय पतति,
उत्तिष्ठति पुनश्च भूमौ पततीत्यर्थः । तामेव दिशं च पश्यति, यत्र दिशा रघूद्वहः
रघुवंशश्रेष्ठो यात इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मिश्रविष्कम्भक इति—तल्लक्षणमुक्तं यथा—

‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥

अच्छा, अब मैं भी महाराज के पास चलों, (धूमकर और देखकर) ऐं, ये ही तो
महाराज हैं, कौशल्या और सुमित्रा अत्यन्त असहनीय पुत्रशोक को भी किसी नौति
सहकर महाराज को आश्वासन देती हुई उनकी सेवा में लगी हैं । कैसी दर्दनाक
दशा है । यह महाराज—

उठते हैं, गिरते हैं, फिर उठते हैं, हाय-हाय की रटलगाये हुए हैं, फिर लड़खड़ाते
हैं और उसी ओर एकटक निहार रहे हैं, जिधरसे राम लक्ष्मण वनको गये हैं ॥३॥

(प्रस्थान)

- (मिश्रविष्कम्भक)

(वर्णित रूप में राजा और देवियों का प्रवेश)

राजा—हा वत्स ! राम ! जगतां नयनाभिराम !

हा वत्स ! लक्ष्मण ! सलक्षणसर्वगात्र ! ।

हा साध्वि ! मैथिलि ! पतिस्थितचित्तवृत्ते !

हा हा गताः किल वनं वत मे तनूजाः ॥ ४ ॥

चित्रमिदं भोः, यद् भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि तावत्लक्ष्मणं द्रष्टुमिच्छामि । वधु ! वैदेहि !

रामेणापि परित्यक्तो लक्ष्मणेन च गर्हितः ।

अयशोभाजनं लोके परित्यक्तस्त्वयाप्यहम् ॥ ५ ॥

हा वत्सेति—जगतां लोकानां नयनाभिराम लोचनरोचन, सलक्षणानि सामुद्रिकोक्तशुभलक्षणशालीनि सर्वाणि श्रेयासां गात्राणि अवयवा यस्य सः, सामुद्रिकोक्तशुभलक्षणोपेतसकलावयवस्तत्संबुद्धौ रूपम् । पत्यौ स्वामिनि स्थिता अविचलभावेन वर्तमाना (स्थितिप्रतिपादनं निष्ठाद्योतनार्थम्) चित्तवृत्तिर्यस्यास्तत्संबोधनम् । वतेति कष्टद्योतकम् । मे मम हतभाग्यस्य तनूजाः पुत्रा एते रामलक्ष्मणसीताः गता एव ममोपेक्षां कृत्वा वनं प्रस्थिता इति भावः । एतेन दशरथस्य वनगतान् तान् प्रति वात्सल्यातिशयः उक्तः । स्पष्टमन्यत् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

द्रष्टुमिच्छामि इति—आश्चर्यमिदं यत् पितुरपेक्षया भ्रातर्येवाधिकं स्निह्यतोऽपि लक्ष्मणस्य दर्शनाय मम हृदयं सोत्कण्ठमिति । औचित्यं तु न तथा तादृशस्याप्रीतिपात्रत्वादिति ।

रामेणापीति—रामेण तदभिधानेन, अपिशब्दात् पुत्रान्तरातिशायिनिरुपमपितृभक्तिशालितयाऽसम्भावितपितृपरित्यागव्यसनित्वं द्योत्यते । गर्हितः निन्दितः तिरस्कृत इति यावत् । तिरस्कारश्च आसन्नमरणं पितरमुपेक्ष्य भ्रातुरनुवृत्त्या सूचितः । अयशोभाजनम् अकीर्तिपात्रम्, तत्त्वञ्चात्र रामोपमपुत्रविषये तादृशव्यवहारवरायणत्वरूपम् । त्वया वैदेह्या, अपिशब्देन वैदेह्याः श्वशुरेऽप्राधारगभक्तियुक्तावेन तत्कर्तृक-

राजा—हा जननयनाभिराम राम, हा सर्वसुलक्षण वत्स लक्ष्मण, हा स्वामिभक्ते सुविमलचरित्रे मैथिलि, शोक ? मेरे प्रिय वच्चे सचमुच वन को चले गये ॥ ४ ॥

ओह ! यह कैसा आश्चर्य है कि लक्ष्मण ने भ्रातृस्नेह के आगे पितृस्नेह को तिलाजलि दे दी, फिर भी उसे देखने के लिये मेरा हृदय लालायित हो रहा है । हे वधु वैदेहि—

राम ने मुझे तज दिया, लक्ष्मण ने भी तिरस्कृत कर दिया, संसार में मैं अयशोभागी बना, तो क्या तुमने भी मेरा त्याग ही कर दिया ॥ ५ ॥

पुत्र राम ! वत्स लक्ष्मण ! वधु वैदेहि ! प्रयच्छत मे प्रतिवचनं
पुत्रकाः ! शून्यमिदं भोः ! न मे कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति ।
कौसल्यामातः ! कासि ?

सत्यसन्ध ! जितक्रोध ! विमत्सर ! जगत्प्रिय ! ।

गुरुशुश्रूषणे युक्त ! प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ॥ ६ ॥

हा कासौ सर्वजनहृदयनयनाभिरामो रामः ? कासौ मयि गुर्वनु-
चृत्तिः ? कासौ शोकार्तेष्वनुकम्पा ? कासौ तृणवदगाणेतराज्यैश्वर्यः ?
पुत्र ! राम ! वृद्धं पितरं मां परित्यज्य किमसम्बद्धेन धर्मेण ते कृत्यम् ?
हा धिक । कष्टं भोः !

परित्यागस्य खेदावहत्वमुच्यते ॥ ५ ॥

पुत्रेति—पुत्रकाः रामसीतालक्ष्मणाः, पुत्री च पुत्रौ चेति विग्रहे पुमेकशेषः ।
अनुकम्पायां क्त् । तेन चानुकम्पा चात्र पुत्रपुत्रवधूविरहस्यासह्यतोका ।

सत्यसन्धेति—ध्यानसन्निधापितरामसम्बोधनानि सत्यसन्धेत्यादीनि । सत्या
अर्थादनपेता सन्धा प्रतिज्ञा यस्य तत्सम्बुद्धौ । जितक्रोध आत्मवशीकृतक्रोधवेग,
वनवासहेतुभूतायां कैकेय्यामुचितस्यापि कोपस्य परित्यागसमभिधानान्माहात्म्यं
रामस्य प्रकाशयते । विगतो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यस्य तत्सम्बोधने तथा । (अत
एव) जगतां प्रिय, प्रेमास्पद गुरुणां पूजनीयानां पित्रादीनां शुश्रूषणे सेवार्थां युक्त
तत्पर, मे मह्यम्, प्रतिवाक्यं प्रतिवचनम्, प्रयच्छ देहि । अत्र जितक्रोध-विमत्सर-
जगत्प्रियत्वादिप्रतिपादनेन प्रतिवचनस्यावश्यप्रदेयतोका, गुरुशुश्रूषणे युक्तस्य गुर्व-
नुरोधानुध्यानस्यावश्यसम्पाद्यत्वं च ध्वनितम् । विशेषणसामिप्रायत्वकृतः परिक-
रालङ्कारः । अनुष्टुबेव वृत्तम् ॥ ६ ॥

वेदा राम, वत्स लक्ष्मण, वधू वैदेहि, मेरे प्यारे लाइलों, वचनों का उत्तर तो
दो ? उफ, यहाँ तो सुनसान है, मेरे वचनों का कोई उत्तर हो नहीं देता । कौस-
ल्यानन्दन, तुम कहाँ हो ?

ऐ सत्यप्रतिज्ञ, ऐ जितक्रोध, ऐ मात्सर्यशून्य, ऐ जगत्प्रिय, ऐ गुरुभक्त, मुझे
प्रतिवचन तो दो ॥ ६ ॥

हाय, कहाँ है वह सर्वप्रिय राम ?, जो सबको जोंलों का सितारा था, कहाँ है
वह मुझमें भक्ति ?, कहाँ है वह शोकपीड़ितों पर दया दिखानेवाला ? कहाँ है वह
राज्याधिकार को तिनका समझनेवाला ? वेदा राम, मुझ वृद्ध पिता को छोड़कर
इस धर्मनिष्ठा को तुमने क्यों अपनाया ? हा धिक् । कैसा दारुण दुःख है ।

सूर्य इव गतो रामः सूर्यं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः ।

सूर्यदिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता ॥ ७ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य) भोः कृतान्तहतक !

अनपत्या वयं रामः पुत्रोऽन्यस्य महीपतेः ।

सूर्य इवेति—रामः सूर्य इव गतः दृष्टिवर्त्मवहिर्भूतः एतेन तस्य सूर्यस्यैव पुनरुदयसम्भावनोक्ता (तादृशमस्तंगतम्) सूर्यमिव रामं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः, यथास्तमितं भास्वन्तं दिवसोऽनुगच्छति तथा वनं गतं रामं लक्ष्मणोऽनुसृतवानिति विवक्षितोऽर्थः । सूर्यश्च दिवसश्चेति सूर्यदिवसौ तयोरवसानेऽन्तर्धाने छायेव सीता न दृश्यते । अयमाशयः—यथा सूर्येऽस्तमिते दिवसोऽपसरति, तत्र चापसृते छायाऽनुविनश्यति, तथैव रामे प्रस्थिते लक्ष्मणस्तमनुगतः, तयोश्च प्रस्थाने छायेव सीता दृक्पथमतीत्य स्थिताऽभूदिति । अत्रोपमात्रयम्, सूर्य इव राम इति प्रथमा, दिवस इव लक्ष्मण इति द्वितीया, छायेव सीतेति तृतीया । तत्र रामस्य सूर्योपमया प्रकाशातिशयेन प्रतापवत्ताऽधिक्यम्, तददर्शनस्य मोहसमयत्वम्, सकलकार्यविरामश्चेत्यादयोऽर्था व्यक्ताः । लक्ष्मणस्य च दिवसोपमया रामेण समं प्रयाणस्य स्वभावसिद्धत्वमावेदितम्, सीतायाश्छायोपमया च तस्या अतिशयितपत्त्यनुवृत्तिलक्षणं चारित्रं प्रकटीकृतम् । किञ्च सूर्यस्यास्तमितस्यापि यथा पुनरुदयस्तत्सम्बन्धेन च दिवसत्रियो यथा पुनरनुवृत्तिश्छायायाश्च पुनर्यथा गृहाङ्गणालङ्करणभावस्तथा तेषामपि पुनरावृत्तिरिति च सर्वत्र प्रतिपाद्यमिति ॥ ७ ॥

कृतेति—कृतान्तहतक कालहतक, हतकपदं निन्दाद्योतनार्थम् ।

कृतान्तहतक इत्युक्तं तत्र तस्य हतकत्वमकार्यकारित्वादिति, तदाह—अनपत्या इति । त्वया एतत् त्रयं किं कुतो न कृतम्, अवश्यकरणीयमिदं त्रयंकृतः परित्यक्तम् यतश्च परित्यक्तं ततस्त्वं निन्द्य इति । तदेव त्रयं विवरीतुमाह—अनपत्या इति । वयमहमित्यर्थः, अनपत्याः सन्तानरहिताः, रामस्तदाख्यः, अन्यस्य परस्य महीपतेः

सूर्य की भाँति राम चला गया, सूर्य के पीछे दिन की तरह लक्ष्मण भी चला गया । सूर्य और दिन के चले जाने पर छाया की तरह सीता भी नहीं दीख पड़ती ॥ ७ ॥

(ऊपर की ओर देखकर) अरे दुर्दैव,—

(इससे अच्छा तो यही होता कि) तुम मुझे निरसन्तान, राम को किसी दूसरे

वने व्याघ्री च कैकेयी त्वया किं न कृतं त्रयम् ? ॥ ८ ॥

कौसल्या—(सवदितम्) अलमिदानीं महाराजोऽतिमात्रं सन्तप्य

अलं दारि महाराजो अदिमत्तं सन्तप्य

वशमात्मानं कर्तुम् । ननु सा तौ च कुमारौ महाराज

वसं अत्ताणं काटुं । णं सा ते अ कुमार महाराज

समयवासाने प्रेक्षितव्या भविष्यन्ति ।

समआवसाणे पेक्खिदव्वा भविस्सन्ति ।

राजा—का त्वं भोः ?

कौसल्या—अस्निग्धपुत्रप्रसविनी खल्वहम् ।

असिणिदपुत्तप्पसविणी खु अहं ।

राज्ञः पुत्रः सुत इति, तथा कैकेयी तदाख्या मम मध्यमा भार्या, वने अरण्ये व्या

व्याघ्रयोनिजाता; इति त्रयं कुतो न कृतमिति पूर्वोक्तान्वयः । अयमाशयः—यदि वयम

पत्या कृता अमविष्यामर्हि गुणवत्तमपुत्रपरित्यागावसरालाभेन नातपस्यामेति, राम

चान्यनृपतिकुमारत्वे पुत्रोचितलालनस्थाने वनवासकष्टं नापतिष्यत् कैकेय्याश्चेदशक

सत्त्वायाः काननव्याघ्रीभाव एवोचित इति त्रयसम्प्राशंसनमुपपन्नमेव । स्पष्टमन्यत

समयावसाने समयस्य चतुर्दशवर्षात्मकस्य वनवासावधेरवसाने समाप्तौ, प्रे

त्तव्याः आलोकनीयाः ।

का त्वमिति—जरसोपहतदृष्टितया रामादिविरहजनिताश्रुपूर्णलोचनतया

राज्ञः समीपस्थेऽपि जने तथा प्रश्नः ।

अस्निग्धेति—अस्निग्धः स्नेहशून्यः, तत्त्वञ्च वृद्धौ जननीजनकौ परित्यज्य वनग

नादुपपद्यते । अथवा राज्ञा वनवासाज्ञाप्रदानात्तदप्रातिपात्रत्वेनास्निग्धत्वमभिप्रेतम्

राजा का पुत्र और कैकेयी को वनव्याघ्री बनाते । फिर तुमने ये तीनों कार्य क

न किये ? ॥ ८ ॥

कौसल्या—(रोती हुई) महाराज, अब अधिक खेद न करें, बहुत वि

करके अपना धीरज न खोवें । चौदह वर्षों के बीत जाने पर तो आप सीता व

राम-लक्ष्मण को देखेंगे ही ।

राजा—तुम कौन हो ?

कौसल्या—मैं उसी अप्रिय पुत्र की जननी हूँ ।

राजा—किं किं सर्वजनहृदयनयनाभिरामस्य रामस्य जननी त्वमसि कौसल्या ?

कौसल्या—महाराज ! त्वैव मन्दभागिनी खल्वहम् ।

महाराज ! सा एव मन्दभाङ्गी तु अहम् ।

राजा—कौसल्ये ! सारवती खल्वसि । त्वया हि खलु रामो गर्भे धृतः ।

अहम् हि दुःखमत्यन्तमसह्यं ज्वलनोपमम् ।

नैव सोढुं न संदृष्टुं शक्नोमि सुषितेन्द्रियः ॥ ९ ॥

(सुमित्रां विलोक्य) इयमपरा का ?

कौसल्या—महाराज ! वत्सलक्ष्मण—(इत्यर्थे)

महाराज ! वच्छलक्षण—

राजा—(सहस्रोत्थाय) कासौ कासौ लक्ष्मणः ? न दृश्यते । भोः कष्टम् ।
(देव्यां संसन्नमसुत्थाय राजानमवलम्ब्येते)

मन्दभागिनीति—मन्दभागिनी हतभाग्या, तत्त्वं च पुत्रप्रवासक्लेशोपनिपातात् ।

सारवतीति—सारवती सारं प्रशस्तं वस्तु रामनामकं तद्वती मनुवर्यः सन्धन्वः-

स चात्र जन्यजनकभावलक्षणो वेदितव्यः ।

अहमिति—अहम् नितान्तमसह्यं सोढुमशक्यम्, ज्वलनोपमम् अमितुल्यं तत्तुलना च सन्तापप्रदानात् । दुःखं प्रियतमपुत्रप्रवासात् समुत्पन्नं क्लेशम् नैव सोढुं मर्षयितुम् शक्नोमि; न संदृष्टुं प्रतिक्रियाऽपनेतुं शक्नोमि, तत्र कारणमाह—सुषितेन्द्रिय इति । सुषितानि उपहतसामर्थ्यानि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणि यस्तथाभूतः । इन्द्रियोपहतौ परिच्छेदाभावेन सहनप्रतिकारयोरुभयोरशक्यसम्पादनत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

राजा—क्या कहा ? तुम सर्वजनयनाभिराम राम की माता कौसल्या हो ?

कौसल्या—हाँ महाराज, मैं वही अभागिनी हूँ ।

राजा—कौसल्या, नहीं तुम धन्य हो । तुमने तो राम को गर्भ में धारण किया । अभागा तो मैं हूँ, जो अग्नि के समान अत्यसह्य इस दुःख को न सह सकता हूँ और न दूर कर सकता हूँ । मेरे इन्द्रियगण शून्य हो गये हैं ॥ ९ ॥

(सुमित्रा की ओर देखकर) यह दूसरी कौन है ?

कौसल्या—महाराज, वत्स लक्ष्मण—

राजा—(सहसा उठकर) कहाँ है ? कहाँ है वह लक्ष्मण ? नहीं दीखता है । वदी तकलीफ है !

(दोनों रानियाँ हड़बड़ाकर उठती और राजा को संभालती हैं)

कौसल्या—महाराज ! वत्सलक्ष्मणस्य जननी सुमित्रेति वक्तुं
महाराज ! वच्छलक्षणस्य जणणी सुमित्तेति वक्तुं
पक्रान्तम् ।

उवक्कन्द ।

राजा—अयि सुमित्रे !

तवैव पुत्रः सत्पुत्रो येन नक्तन्दिवं वने ।

रामो रघुकुलश्रेष्ठश्छाययेवानुगम्यते ॥ १० ॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान् सुमन्त्रः प्राप्तः

राजा—(सहसोत्थाय सहर्षम्) अपि रामेण ?

तवैवेति—तव सुमित्रायाः पुत्रो लक्ष्मण एव सत्पुत्रः प्रशंसाभाजनं तत्
तस्य प्रशंसायां कारणमाह—येनेति । येन लक्ष्मणेन वने रघुकुलश्रेष्ठः रघुवंशात्
रामः नक्तन्दिवं दिवानिशम्, छायायेवानुगम्यते । अत्र लक्ष्मणस्य छायोपमायां
भेदेन 'सुधेव विमलश्चन्द्रः' इत्यत्रेवालङ्कारदोषो नोद्भाव्यः, तत्र सामान्य
पुंलिङ्गविमलपदप्रतिपाद्यत्वेन तेन रूपेणोपमानोपमेययोरुभयोरन्वेतुमयोग्यतया
स्वीकारेऽपि पक्षेऽस्मिन्ननुगम्यत इति क्रियायाः सामान्यधर्मत्वेनोभयत्रान्वययोग्य
तया दोषानुपनिपातात् । उक्तञ्च—'न लिङ्गवचने भिन्ने न न्यूनाधिकते तथा ।
मादूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम् ॥' इति । दृश्यते लिङ्गभेदेऽपि सादृश्येनोपनि
बाधेन कृतः, तद्यथा—'आयत्तनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेन'..... इति ॥ १०

अपि रामेणेति—अत्र रामेण सह प्राप्त इति विवक्षा, सहायार्थशब्दयोगाभा
वृत्तीया 'ब्रह्मो यूने'त्यादाविव तदध्याहारसाध्या ।

कौसल्या—महाराज, मैं तो यह कह रही थी कि यह वत्स लक्ष्मण की
सुमित्रा है ।

राजा—सुमित्रे,

तेरा ही पुत्र सत्पुत्र है, जो छाया की भाँति रात-दिन वन में रघुकुलश्रेष्ठ
के पीछे-पीछे चलता है ॥ १० ॥

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—जय हो महाराज की । यह आर्य सुमन्त्र आ गये ।

राजा—(झट उठकर हर्ष से) क्या राम के साथ ?

काञ्चुकीयः—न खलु, रथेन ।

राजा—कथं कथं रथेन केवलेन ? (इति मूर्च्छितः पतति) ।

देव्यौ—महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । (गात्राणि परामृशतः)

महाराज ! समस्ससिहि समस्ससिहि ।

काञ्चुकीयः—भोः ! कष्टम् । ईदृग्विधाः पुरुषविशेषा ईदृशीमापदं

प्राप्नुवन्तीति विधिरनतिक्रमणीयः । महाराज !

समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

राजा—(किञ्चित् समाश्वस्य) बालाके ! सुमन्त्र एक एव ननु प्राप्तः ?

काञ्चुकीयः—महाराज ! अथ किम् ।

राजा—कष्टं भोः !

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।

नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ॥ १२ ॥

मूर्च्छितः असंज्ञः, तथाभावश्च रामशून्यरथागमनश्रवणेन रामपरावृत्त्याशात-
न्तुच्छेदादौघ्यः ।

ईदृग्विधाः ईदृशाः, लोकोत्तरत्वं मनसिकृत्येत्यमुक्तम् । विधिः भवितव्यता,
अनतिक्रमणीयः अनुलङ्घनीयः ।

शून्य इति—शून्यः जनानधिष्ठितः, रथः यदि प्राप्त आयातस्तर्हि मम मनोरथो
रामपरावृत्तिलक्षणो भग्नस्तुष्टितः । एतन्मनोरथभङ्गस्य च मन्मृत्युनिदानत्वमित्याह—
नूनमिति । दशरथं नेतुं कालेन यमेन रथः प्रेषितो नूनम् । नूनं पदमुत्प्रेक्षायाम् ।

काञ्चुकी—नहीं, खाली रथ लेकर ।

राजा—क्या कहा ? खाली रथ लेकर ? (सूर्च्छित होकर गिर पड़ता है)

दोनों रानिवाँ—महाराज, धीरज धर, धीरज धरें (महाराजकी देह सहलाती हैं)

काञ्चुकी—हाय, कैसा दारुण दुःख है ? ऐसे महापुरुष को भी इस प्रकार की
आपत्ति सहनी पड़ती है । सचमुच, भवितव्यता किसी से नहीं टाली जा सकती ।
महाराज, धीरज धरें ।

राजा—(कुछ सँभलकर) बालाकि, क्या सुमन्त्र अकेले ही आये हैं ?

काञ्चुकी—जी हाँ ।

राजा—हा शोक !

रथ का खाली लौटना मेरे मनोरथ का टूटना है । जान पड़ता है कि—काल ने
दशरथ को बुला लाने के लिये ही यह रथ भेजा है ॥ ११ ॥

तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

राजा—धन्याः खलु वने वातास्तटाकपरिवर्तिनः ।

विचरन्तं वने रामं ये स्पृशन्ति यथासुखम् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः—(सर्वतो विलोक्य सशोकम्)

एते भृत्याः स्वानि कर्माणि हित्वा स्नेहाद् रामे जातवाष्पाकुलाक्षाः ।

चिन्तादीनाः शोकसन्दग्धदेहा विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ॥ १३ ॥

ततश्च शून्यरथप्रेषणस्थानयनार्थितया यमकृतं शून्यरथप्रेषणं दशरथानयनार्थमेवेति गम्यते ॥ ११ ॥

धन्या इति—तटाकपरिवर्तिनः पत्राकरपरिवर्तिनशीलाः वने वाताः कानन-
मारुताः धन्याः खलु । धन्यत्वमेव समर्थयितुमुपन्यस्यति—विचरन्तमिति । ये
वाताः वने विचरन्तं विहरन्तं रामं यथासुखं यथेच्छं स्पृशन्ति आलिङ्गन्ति, रामदेह-
स्पर्शेन वातान् धन्यान् करोतीत्युक्त्या तद्विरहितस्य स्वस्याधन्यत्वमुक्तम् । स्मरामि
चात्र पद्ये दृष्टे—‘धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः । राममिन्दीवरश्यामं
ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥’ इति ॥ १२ ॥

एते भृत्या इति—एते भृत्याः स्वानि कर्माणि स्वनियोगान् हित्वा परित्यज्य
रामे रामविषये स्नेहाद् भावबन्धात् जातवाष्पाकुलाक्षाः सञ्जातवाष्पकलुषनेत्राः,
चिन्तादीनाः चिन्तया मलिनाः, शोकसन्दग्धदेहाः रामविरहजनितखेदाग्निज्वलित-
वपुः विक्रोशन्तं बहु विलपन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति निन्दन्ति ॥ १३ ॥

अच्छा तो शीघ्र ही अन्दर चुलाओ ।

काञ्चुकी—जो महाराज की आज्ञा । (प्रस्थान)

राजा—सरोवरों से होकर गुजरनेवाली वन की हवायें ही धन्य हैं, जो वन में
विचरते हुए राम को स्वेच्छा से आलिङ्गन करती हैं ॥ १२ ॥

(सुमन्त्र का प्रवेश)

सुमन्त्र—(चारों ओर देखकर शोक से)

राम के स्नेह से उद्विग्न, चिन्ता से ग्लानमुख, शोक के मारे दग्धहृदय ये नौकर
चाकर भी अपने-अपने कार्यों को छोड़ ‘राम-राम’ की रट लगाते हुए महाराज को
घिछार रहे हैं ॥ १३ ॥

(ज्येष्ठ) जयतु महाराजः ।

राजा—भ्रातः ! सुमन्त्र !

क मे ज्येष्ठो रामः—

न हि न हि युक्तमभिहितं मया ।

क ते ज्येष्ठो रामः प्रियसुत ! सुतः सा क दुहिता

विदेहानां भर्तुर्निरतिशयभक्तिगुरुजने ।

क वा सौमित्रिर्मा हतपितृकमासन्नमरणं

किमप्याहुः किं ते सकलजनशोकार्णवकरम् ॥ १४ ॥

क मे ज्येष्ठ इति—हे प्रियसुत, सुमन्त्र, मे ज्येष्ठः सुतः रामः क ? इति प्रष्टु-
मुपक्रान्तम्, मध्ये मन्दभाग्यस्य स्वस्य रामेण सह सम्बन्धं परिजिहीर्षन्निवाह—
क ते ज्येष्ठ इति । ते तव (वनगमनकालेऽनुवृत्त्या प्रियसुतत्वं व्यञ्जितवतस्तव,
न तु वनवासाज्ञाप्रदानेन निर्वृणस्य मम) ज्येष्ठः प्रथमः पुत्रो रामः क ? कुत्रोद्देशे
वर्तत इति जिज्ञासा । गुरुजने श्वशुरादीं निरतिशयभक्तिः सर्वातिशायिभक्तिसंवलिता
विदेहानां मिथिलामहीमहेन्द्राणां शासने स्थितानां देशविशेषाणां भर्तुर्जनकस्य
दुहिता सुता सीता च क ? सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः वा क ?
किं ते रामलक्ष्मणसीताख्यात्रयोऽपि जनाः सकलजनशोकार्णवकरम् अखिललोकखेद-
समुद्रोत्पादकम् (तत्त्वं च रामवनवासाज्ञाप्रदानात्खेदावसरमर्पणाद्युज्यते) आसन्नं
सन्निहितं मरणं यस्य तं मुमुर्षुमित्यर्थः । हतपितृकम् अभाग्यभाजनं निजं जनकं
मां ते किमप्याहुः किमपि सन्दिदिशुः ? अथ तथा, त्वरितमभिधीयतामिति तदा-
शयः । शिखरिणीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘रसै रद्वैश्छिन्ना यमनसभला गः
शिखरिणी’ इति ॥ १४ ॥

(पास आकर) जय हो महाराज की ।

राजा—भाई सुमन्त्र,

कहाँ है मेरा बेटा राम ?

नहीं-नहीं, मैंने ठीक नहीं कहा,

कहाँ है तुम्हारा बेटा राम ? ऐ राम को प्यार करनेवाले, कहाँ है वह गुरुजनों
पर निरतिशय श्रद्धा रखनेवाली सीता ? कहाँ है वह सुमित्रा की आँखों का तारा ?
क्या उन्होंने सबके लिए शोकप्रद, आसन्नमृत्यु मुझ अभागे पिता को कुछ संवाद
कहा है ? ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—महाराज ! मा मैवममङ्गलवचनानि भाषिष्ठाः । अचिरादैव तान् द्रक्ष्यसि ।

राजा—सत्यमयुक्तमभिहितं मया । नायं तपस्विनामुचितः प्रश्नः । तत् कथ्यताम् । अपि तपस्विनां तपो वर्धते ? अप्यरण्यानि स्वाधीनानि विचरन्ती वैदेही न परिखिद्यते ?

सुमित्रा—सुमन्त्र ! बहुवल्कलालङ्कृतशरीरा वालाप्यवालचरित्रा सुमन्त ! बहुवल्कलालङ्कितशरीरा वालावि अवालचारिता भर्तुः सहधर्मचारिणी अस्मान् महाराजं च किञ्चिन्नालपति । भक्तुणो सहधम्मचारिणी अह्मे महाराजं च किञ्चि णालवदि ।

सुमन्त्रः—सर्व एव महाराजम्—

राजा—न न । श्रोत्ररसायनैर्मम हृदयातुरौपधैस्तेषां नामधेयैरेव श्रावय ।

अमङ्गलवचनानि अशुभसूचकवाक्यानि । तत्त्वञ्च राजोक्तौ आसन्नमरणत्वाद्यभिधानेन बोध्यम् ।

तपस्विनां नागरभोगजिहासया तापसत्वं परिगृहीतवतां रामादीनां त्रयाणाम् । तपो वर्द्धते नियमादिकं निर्दिष्टमनुष्ठीयते । स्वाधीनानि स्वभर्तृभुजवीर्यगुप्तिवशाद् आत्मवशे स्थितानि, आकुतोभयसञ्चाराणीति यावत् ।

बहुवल्कलालङ्कृतशरीरा अधिकसङ्ख्यकवल्कलवासिनी, एतेन सीतायाः शरीर-बन्धनव्यञ्जकेन कार्यतत्परतोक्तिमुखेन प्रौढिरुक्ता । वाला अल्पवयस्का, अवालचारित्रा प्रौढव्यवहारा ।

न नेति-निषेधश्चैव संवादप्रेषकपुत्रप्रेमपराधीनस्य राज्ञः तेषां सर्वनाम्ना निर्देशस्या-

सुमन्त्र—महाराज, आप ऐसे अमङ्गल वचन अपने मुखसे न निकालें । आप उन्हें शीघ्र देखेंगे ।

राजा—सचमुच मैंने ठीक नहीं कहा । तपस्वियों के विषय में ऐसे प्रश्न ठीक नहीं । अच्छा वताओ—तपस्वियों का तप तो निर्विघ्न है ? वन में निश्शङ्क विचरती हुई वैदेही थकती तो नहीं ?

सुमित्रा—सुमन्त्र, बहुत वल्कलोंसे भूषितशरीरा वाला होकर भी आदर्श-चरित्रा, पतिसहचारिणी वह पतिव्रता सीता हमलोगों तथा महाराज को कुछ कह तो न रही थी ?

सुमन्त्र—सबने महाराज को.....

राजा—नहीं नहीं, कर्णरसायन तथा आतुर हृदय के लिये जीवनौपधित्वरूप

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा—राम इति । अयं रामः । तन्नामश्रवणात् स्पृष्ट इव मे प्रति-
भाति । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा—अयं लक्ष्मणः । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मन्ती सीता जनकराजपुत्री ।

राजा—इयं वैदेही । रामो लक्ष्मणो वैदेहीत्ययमक्रमः ।

सुमन्त्रः—अयं कः क्रमः ?

राजा—रामो, वैदेही लक्ष्मण इत्यभिधीयताम् ।

रामलक्ष्मणयोरमध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली ।

सद्यताञ्जकृतयाव्यप्रताञ्जकः । श्रोत्ररसायनः, श्रुतिप्रियः, हृदयातुरौपवैः मानसिक-
व्यथाप्रशमनपटुभिः । एष चार्थ आतुरपदस्य भावप्रधानस्याश्रयणेन लभ्य इति बोध्यम् ।

अक्रमः अनुपयुक्तः क्रमः, सीताया मध्यनिर्देशस्येष्यमाणत्वेन वसुक्रमः ।

रामलक्ष्मणयोरिति—‘रामो लक्ष्मणः सीता’ इत्यस्याभिवानस्याक्रमत्वं
द्रुवाणेन राज्ञा ‘रामः सीता लक्ष्मणः’ इत्ययं क्रमो निजामिलपितो व्यक्ती कृतः, तदुप-
पत्तिमत्राह—अत्रापीति । मैथिली सीता अत्र नामधेयनिर्देशावसरेऽपि रामलक्ष्मणयो-
र्मध्ये तिष्ठतु, एकतो रामस्य नामान्वयतश्च लक्ष्मणस्य नामाभिधीयमानं सीताया
मध्येऽभिधीयमानं नामावृणोत्वित्यर्थः । अत्रापीत्यपि नामधेयनिर्देशेऽपि मध्यग-
त्वेनाभिप्रेतायाः सीताया वनवासवस्थायां सर्वदैव रामलक्ष्मणान्तरालवर्तित्वमभिप्रेत-

प्रत्येक का नाम लेकर उनके संवाद सुनाओ ।

सुमन्त्र—चिरजीवी राम ।

राजा—अच्छा राम, यह राम, राम का नाम सुन लेने से ऐसा जान पड़ता है
मानो हमने उसे छाती से लगा लिया हो । हाँ फिर ?

सुमन्त्र—चिरजीवी लक्ष्मण ।

राजा—चिरजीवी लक्ष्मण । अच्छा आगे ।

सुमन्त्र—आयुष्मन्ती जनकनन्दिनी सीता ।

राजा—यह सीता ! ‘राम, लक्ष्मण, सीता’ यह क्रम तो ठीक नहीं ।

सुमन्त्र—तो फिर कौन-सा क्रम ठीक होगा ?

राजा—राम, सीता, लक्ष्मण ऐसा कहिये ।

यहाँ नामोच्चारण में भी मैथिली राम और लक्ष्मण दोनों के बीच में ही रहे,

बहुदोषाण्यरण्यानि, सनाथैषा भविष्यति ॥ १५ ॥

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा—अयं रामः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मती जनकराजपुत्री ।

राजा—इयं वैदेही ।

सुमन्त्रः—आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा—अयं लक्ष्मणः । राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! परिष्वजध्वं मां पुत्रकाः !

सकृत् स्पृशामि वा रामं, सकृत् पश्यामि वा पुनः ।

गतायुरमृतेनेव जीवामीति मतिर्मम ॥ १६ ॥

मभिव्यज्यते । तत्र कारणमाह—बहुदोषाणां । अरण्यानि वनानि बहुदोषाणि नानाविधभयानि, अत एव पालकसापेक्षनिवासान्तीति एवं स्थिता चैषा सनाथा उभयदिगवस्थितरामलक्ष्मणद्वयपतिदेवरपालितत्वेन निर्भयावस्थाना । एतत्सर्वं दशरथस्य मनोदशां विवृण्वत् वात्सल्यातिशयं पोषयति ॥ १५ ॥

परिष्वजध्वम् आलिङ्गत ।

स्वोक्तेरावश्यकत्वं व्यञ्जयितुमाह—सकृदिति । सकृत् एकवारं रामं स्पृशामि वा पुनः सकृत् तं पश्यामि, (रामदर्शनस्पर्शनयोरभिप्रेयमाणताप्रतिपादनेन वात्सल्यपोषः) तत्फलमाह—गतायुरिति । गतायुः सुसुप्तुः यथा अमृतेनासादितेन जीवति तथा रामस्य दर्शनेन स्पर्शनेन वा मया जीवितव्यम् । इति मम मे मति-निश्चयात्मिका बुद्धिः । उपमया स्वस्यावश्यम्भावमरणमुच्यते स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

क्योंकि वन में बहुत से भय हुआ करते हैं, दोनों के बीच में रहने से वह निरापद रहेगी ॥ १५ ॥

सुमन्त्रः—जो महाराज की आज्ञा । चिरजीवी राम ।

राजा—यह राम ।

सुमन्त्र—आयुष्मती जनकनन्दिनी सीता ।

राजा—यह सीता ।

सुमन्त्र—चिरजीवी लक्ष्मण ।

राजा—यह लक्ष्मण । राम, सीता, लक्ष्मण, आओ मुझ से लिपट जाओ, मेरे प्यारे बच्चों ।

मैं फिर कभी न कभी राम से मिलूँगा, उसे देखकर आँखें शीतल कहूँगा, इस सम्भावनासे मैं उसी प्रकार जी रहा हूँ, जैसे आसन्नमरण जीव अमृत की बूँदों से ॥

सुमन्त्रः—शृङ्गवेरपुरे रथादवतीर्यायोध्याभिमुखाः स्थित्वा सर्व एव महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयितुमारब्धाः ।

कमप्यर्थं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः ।

वाष्पस्तम्भितकण्ठत्वादनुक्त्वैव वनं गताः ॥ १७ ॥

राजा—कथमनुक्त्वैव वनं गताः ? (इति द्विगुणं मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः—(ससम्भ्रमम्) बालाके ! उच्यताममात्येभ्यः—अप्रतीकारायां दशायां वर्तते महाराज इति ।

विज्ञापयितुम्—सन्देशम्, आरब्धाः आरब्धवन्तः । अत्र कर्तरि कस्य मूलं शृङ्गम् । कमपीति । कमपि पितरि श्रद्धां धारयद्भिः पुत्रैस्तथाविधायां स्थितौ पितु-
राश्वसनायोपयुज्यमानं सन्देशनीयम् अर्थम् (वनवासस्य तातवचनपालनावसरप्रदा-
यित्वेन नानादनदीकाननसुखविहारवसरसमर्पकत्वेन चात्माकं कृते प्रमोदावहत्वमे-
वेत्यं रूपः, अयोध्यावासवस्थायां भवच्चरणशुश्रूषणावसरोऽस्माभिरनुदिनं लभ्यते स्म,
इदानीं स विच्छद्यमानोऽपि पुनर्नालभ्य इति क्रियन्ति हयनानि भवता स्वीयो वृद्धो
देहो न विषय विपादनीयः इत्येवंविधो बान्यादृशो वाक् सन्देशार्थः) चिरं बहुकालं
ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः प्रचलितौष्टुष्टाः अवस्फुरणानुमितवचनप्रयत्ना अपीति
यावत्, वाष्पस्तम्भितकण्ठत्वात् सद्यः प्रियपितृपरिजनादिवियोगप्रभवेन स्तम्भितो
निरुद्धव्यापारः कण्ठो यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् अनुक्त्वा चिन्तितमपि अस्म-
न्दिश्यैव वनं गताः । एतेन तेषामवचनस्य शोक्वेगपराहतचित्तताप्रसूतत्वेन कारणा-
न्तरजन्यता निरस्ता, दशरथादीन् प्रति तेषां भावातिशयश्च व्यञ्जितः ॥ १७ ॥

अनुक्त्वैवेति—मया जनितस्य वनवासमात्मकखेदस्यातिमूमिप्राप्तिरेव वचनप्रति-
बन्धकरीति कथमहमेव तथा भावे निदानमिति राज्ञो भावः, अत एव च द्विगुण-
मोहोपगतिसङ्गतिः ।

सुमन्त्र—शृङ्गवेरपुर में रथ से उतरकर अयोध्या की ओर मुख करके सबने महाराज को सन्देश कहने का उपक्रम किया ।

न जाने कौन सी बात बड़ी देर तक सोचते रहे, कुछ कहने के लिये उनके ओठ फड़के, किन्तु अश्रुवेग से कण्ठावरोध हो जाने के कारण बिना कुछ कहे ही वे वन चले गये ॥ १७ ॥

राजा—क्या, बिना कुछ कहे ही वन चले गये ? (यह कहकर घोर मूर्च्छा में पड़ जाता है)

सुमन्त्र—(हड़बड़ाहट के साथ) बालाकि, मन्त्रियों से जाकर कहो कि

काञ्चुकीयः—तथा । (निष्क्रान्तः)

देव्यौ—महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

महाराज ! समस्ससिहि समस्ससिहि ।

राजा—(किञ्चित् समाश्वस्य)

अहं मे स्पृश कौसल्ये ! न त्वां पश्यामि चक्षुषा ।

रामं प्रति गता बुद्धिरद्यापि न निवर्तते ॥ १८ ॥

पुत्र ! राम ! यन् खलु मया सन्ततं चिन्तितं—

राज्ये त्वामभिषिच्य सन्नरपतेर्लाभात् कृतार्थाः प्रजाः

कृत्वा, त्वत्सहजान् समानविभवान् कुर्वीम्यनः सन्ततम् ।

इत्यादिश्य च ते, तपोवनमितो गन्तव्यमित्येतया

अङ्गमिति । कौसल्ये, मे मम अङ्गं शरीरं स्पृश (येन त्वां सन्निहितां प्रतीत्य किञ्चिदाश्वसितहृदयत्वेन युज्येय) त्वां चक्षुषा उपहतदर्शनसामर्थ्येन नेत्रेण न पश्यामि (अयानेन विपदुपनिपातेन यदि मदीया दर्शनशक्तिर्नालोपत्यत तदा तु दर्शनेनैव तव सन्निध्यं ज्ञात्वाङ्गस्पर्शनेन त्वां स्वसन्निध्यसूचनाय नाङ्गे प्रथिष्यमिति भावः) रामं प्रति तद्विषये गता (न तु प्रेषिता, एतेन राज्ञो विवशत्वमुक्तम्) अद्यापि अबुनाऽपि न निवर्तते न परावर्तते । एवम् बुद्धिविरहितस्य ममाकार्यकारित्वव्यावृत्तयेऽपि तवात्रावस्थानं प्राप्तावस्थानमिति भावः ॥ १८ ॥

राज्ये त्वामिति । त्वां राज्ये नृपाधिकारेऽभिषिच्य व्यवस्थाप्य सन्नरपतेः प्रशंसास्पदस्य त्वद्रूपस्य राज्ञो लाभात् प्रजाः प्रकृतिजनान् कृतार्थाः कृतकृत्याः कृत्वा विधाय त्वत्सहजान् तव सहजनपुत्रो भरतादीन् भ्रातृन् समानविभवान् स्वतुल्यभोग्यार्थसम्पदधिकारिणः कुर्वीति च ते तुभ्यमादिश्य व्याहृत्य इतोऽयोध्यायाः तपोवनं तपसे

महाराज की दशा असाध्य हो चुकी है ।

कञ्चुकी—जो आज्ञा । (जाता है)

दोनों रानियाँ—महाराज, धीरज धरें, धीरज धरें ।

राजा—(कुछ सँभलकर)

कौसल्या, मेरे अङ्गों पर हाथ फेरो, सुनो तुम नहीं दीखती हो । राम की ओर गया हुआ मेरा हृदय अभी नहीं लौट रहा है ॥ १८ ॥

वेदा राम, मैं सदा से सोचता आ रहा था कि—

तुम्हें राजगद्दी पर बैठाकर, प्रजावर्ग को उत्तम राजा के लाभ से कृतार्थ कर और तुम्हें यह कहकर कि अपने भाइयों को संदा स्वसदृश ऐश्वर्यशाली बनाये रखना,

कैकेय्या हि तदन्यथा कृतमहो निःशेषमेकक्षणे ॥ १९ ॥

सुमन्त्र ! उच्यतां कैकेय्याः—

गतो रामः, प्रियं तेऽस्तु, त्यक्तोऽहमपि जीवितैः ।

क्षिप्रमानीयतां पुत्रः, पापं सफलमस्त्विति ॥ २० ॥

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये ! रामकथाश्रवणसन्दर्घहृदयं मामाश्वा-

सयितुमागताः पितरः । कोऽत्र ?

(प्रविश्य)

समुपयुज्यमानं किमपि काननं गन्तव्यमिति (यन्मया सन्ततं चिन्तितम्) तत् चिन्तितं वस्तु निःशेषम् अखिलम् कैकेय्या अहो एकक्षणे क्षणमात्रेण अन्यथाकृतम् विपरीततां गमितम् । अहो कष्टम् ! पुत्रसङ्क्रान्तलक्ष्मीकस्य स्वस्य वनगमने चिन्त्यमाने पुत्रस्यैव वनगमनं विपरीतं सद्ययकमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

गत इति । रामः गतः, वनमिति योजनीयम् । ते प्रियमस्तु त्वं तद्वनगमनश्रवणेन प्रीता भव । पुत्रः भरतः क्षिप्रमानीयताम् अविलम्बमाकार्यताम्, पापं रामनिर्वासनस्वरूपम्, सफलं भरताभिपेक्षेण फलेन सहितं यथा तथा अस्तु जायताम्, रामो वनं गतो भरताय राज्यं देहीति राज्ञः सोल्लुण्ठ वचनम् ॥ २० ॥

श्रवणसन्दर्घेति—श्रवणस्य च रामस्मारणद्वारा सन्नायकत्वादित्यमुक्तिः । पितरः पितृभूताः, पितृपितामहादयः पूर्वजाः, तद्दर्शनस्य सन्निहितमरणसूचकत्वम् । एतच्च नियतमरणव्यापकं लिङ्गमारष्टम् । तदुक्तम्—

‘श्रद्धाकवङ्कगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् । पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥

यो वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वह्निमीक्षते ।

आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥’ (सु. सू. अ. ३०)

मैं छुटकारा प्राप्त कर, इस वृद्धावस्था को तपोवन में व्यतीत करूँगा । परन्तु हाय, इन वार्ता को कैकेयी ने क्षणभर में पलट डाला ॥ १२ ॥

सुमन्त्र, जाओ, कैकेयी से कह दो—

राम वन चले गये, तुम अपना मनोरथ पूर्ण कर लो, मुझे भी मेरे प्राण छोड़ चले । अब तुम अपने बेटे को बुलवा लो, तुम्हारा पापाध्याय पूरा हो जावे ॥ २० ॥

सुमन्त्र—जो आज्ञा ।

राजा—(ऊपर की ओर देखकर) ओ, राम की इस विपद्वाथा से दग्धहृदय मुझको सान्त्वना देने के लिये पितरगण आ गये हैं । कोई है यहाँ ?

(कञ्जुकी का प्रवेश)

कञ्चुकीयः—जयतु महाराजः ।

राजा—आपस्तावत् ।

कञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । इमा आपः ।

राजा—(आचम्यावलोक्य)

अयममरपतेः सखा दिलीपो, रघुरयमत्रभवानजः पिता मे ।

किमभिगमनकारणं, भवद्भिः सह वसने समयो ममापि तत्र ॥ २१ ॥

राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! अहमितः पितृणां सकाशं गच्छामि ।

हे पितरः ! अयमहमागच्छामि । (मूर्च्छया परामृष्टः)

(कञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति)

अयमिति—अयम् अमराणां देवानां पत्युरिन्द्रस्य सखाः दिलीपः तदाख्यया प्रथितः अस्मत्प्रपितामहः, अयम् रघुः दिलीपपुत्रः अस्मत्पितामहः, अयम् अत्र भवान् पूज्यः अजः नाम मे मम दशरथस्य पिता जनकः । अभिगमनकारणं भवतामत्र मर्त्यभुवि समागमनस्य प्रयोजनम् किम् ? न कोऽपि हेतुरत्र भवतामागमनस्येत्यर्थः, भवता सह सहवास एवात्र पितृणामस्माकमत्रागमनकारणमिति चेत्तयापि माऽऽगमि, स्वयं ममैव भवदीयलोकोपसरणसमयस्य समुपस्थितस्यानुपेक्ष्यत्वात् । तदाह—सदेति । ममापि तत्र भवदध्युपिते लोके सहवसने भवद्भिः सहनिवासे समयः आगत इति । अहमचिरेणैव शरीरमिदं जहामीत्याशयः । पृष्णिताग्रां वृत्तम्, लक्षणं

कञ्चुकी—जय हो महाराज की ।

राजा—जल लाओ ।

कञ्चुकी—जो आज्ञा (बाहर से जल ले आकर) जय हो महाराज की । यह जल है ।

राजा—(आचमन करके और देखकर)

ये हैं देवराज इन्द्र के सखा महाराज दिलीप, ये हैं महाराज रघु, ये हैं माननीय मेरे पूज्य पिताजी अज, आप लोगों के यहाँ जाने का क्या कारण हो गया ? अब तो मेरे लिए भी आपके साथ रहने का समय आ पहुँचा है ॥ २१ ॥

राम, जानकी, लक्ष्मण, अब मैं पितृलोक चला । पितरों, मैं यह आया । (मूर्च्छित होते हैं)

(कञ्चुकी पर्दा गिराता है)

सर्वे—हा हा महाराजः । हा हा महाराजः ।
हा हा महाराजो । हा हा महाराजो ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सुधाकरः)

सुधाकारः—(सम्मार्जनादीनि कृत्वा) भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्यमार्य-
भोदु, दाणि किदं एत्य कथ्यं अद्य-
सम्भवकस्याज्ञप्तम् । यावन्मुहूर्तं स्वप्स्यामि । (स्वपिति)
सम्भवेअस्स आणत्तं । जाव मुहूर्तं सुविस्सं ।
(प्रविश्य)

भट्टः—(चेष्टसुपगम्य ताडयित्वा) अहो दास्याः पुत्र ! किमिदानीं कर्म
अहो दासीए पुत्त ! किं दाणि कम्मं

यथा—‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’ इति ॥२१॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते प्रतिमानाटक-प्रकाशे द्वितीयोऽङ्कः ।

सुधाकार इति—सुधा चूर्णम्, तां करोतीति विप्रदेण भवनभित्तिघवलीकरणाय
सुधालेपनाधिकृतः सुधाकार इत्युच्यते । स चात्र दशरथप्रतिमागृहपरिमार्जनेऽधिकृतो
वेदितव्यः ।

आर्येति—आर्यसंभवकस्य पूज्यस्य संभवकाख्यस्य काञ्चुकीयस्य, आज्ञप्तम्
आदेशः । सम्बन्धसामान्ये पृष्ठी ।

अहो इति—निपातोऽयंसक्रोषामन्त्रणार्थः । दास्याः पुत्रेति निन्दार्थम्, अदासी-

सर्व—हा महाराज, हा महाराज ! (सबका प्रस्थान)

द्वितीय अङ्क समाप्त ॥ २ ॥

(सुधाकार का प्रवेश)

सुधाकार—(झाड़ू लगाकर) अच्छा, आर्य संभवक द्वारा आदिष्ट सब कार्य तो
कर लिए, अब थोड़ी देर सो लूँ । (सोता है)

(भट्ट का प्रवेश)

भट्ट—(चेष्ट के पास जाकर तथा उसे पीट कर) अरे दासीपुत्र, अब काम क्यों

न करोषि ? (ताडयति)

ण करोसि ?

सुधाकारः—(बुद्ध्वा) तडय मां ताडय माम् !

तालेहि मं तालेहि मं ।

भटः—ताडिते त्वं किं करिष्यसि ?

ताडिदे तुवं किं करिस्ससि ?

सुधाकारः—अघन्यस्य मम कार्तवीर्यस्येव बाहुसहस्रं नास्ति ।

अहणस्स मम कत्तवीअस्स विअ बाहुसहस्सं णत्थि ।

भटः—बाहुसहस्रेण किं कार्यम् ?

बाहुसहस्रेण किं कथ्यं ?

सुधाकारः—त्वां हनिष्यामि ।

तुवं हणिस्सं ।

पुत्रस्यैव तथा सम्बोध्यमानत्वात् । 'पष्ट्या आकोशे' इति पष्ट्या अलुक् । कर्म स्वनि-
योगम्, कर्तव्यत्वेनादिष्टं व्यापारम् ।

ताडयेति—स्वकृतव्यस्य समापितत्वेन गर्वितस्य तस्येत्यमुक्तिर्निरपराधत्वाद्-
नस्य बलवदनर्यानुबन्धित्वमावेदयति ।

ताडिते इति—'त्वयि' इति विशेष्यमध्याहार्यम्, अथवा भावे क्तः, तथा च
सति ताडने कृतेऽपि त्वं किं करिष्यसीति स्वाभिमानः ।

कार्तवीर्यस्य तदाख्यस्य, तथा हि स्मर्यते—'कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुस-
हस्रवृत् । योऽस्य सङ्घीर्तयेनाम कल्ममुत्थाय मानवः ॥ न तस्य वित्तनाशः स्या-
न्नष्टं च लभते ध्रुवम् ॥' इति ।

नहीं करता ? (पीटता हाँ है)

सुधाकार—(जागकर) मार लो, मुझे मार लो ।

भट—मारूँगा ही तो तुम क्या करोगे ?

सुधाकार—मैं अभागा सहस्रबाहु की तरह हजार हाथ नहीं पाया ।

भट—हजार हाथ होने पर क्या करते ?

सुधाकार—तुमको मार डालते ।

भटः—एहि दास्याः पुत्र ! मृते मोक्षयामि । (पुनरपि ताडयति)

एहि दासिए पुत ! मुदे सुधिस्सं ।

सुधाकारः—(रुदित्वा) शक्यमिदानीं मर्तः ! मेऽपराधं ज्ञातुम् ।

शक्यं दाणि भट्टा ! मे अवराहं जाणिदुम् ।

भटः—नास्ति किलापराधो नास्ति । ननु मया सन्दिष्टो भर्तृदारकस्य णत्थि किल अवराहो णत्थि । ण मए सन्दिष्टो भट्टिदारअस्स रामस्य राज्यविभ्रष्टकृतसन्तापेन स्वर्गं गतस्य भर्तुर्दशरथस्य रामस्स रज्जविट्ठमट्ठकिदसन्दावेण सग्गं गदस्स भट्टिणो दसरहस्स प्रतिमागेहं द्रष्टुमद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तःपुरैरिहागन्त-पडिमागेहं देट्ठं अज्ज कौसल्यापुरोएहि सव्वेहि अन्तेउरेहि इह आअन्त व्यमिति । अत्रेदानीं त्वया किं कृतम् ?

व्वं त्ति । एत्थ दाणि तुए किं किदं ?

सुधाकारः—पश्यतु भर्ता अपनीतकपोतसन्दानकं तावद् गर्भमृहम् । पेक्खट्टु भट्टा अवणीदक्खोदसन्दाणअं दाव गव्वभिहं ।

मृत इति—त्वयि मृत एव त्वां त्यक्ष्यामीति भावः । जीवन्तं त्वां न परित्यजामीति हृदयम् ।

अपराधमिति—जानातेरिदं कर्म, शक्यमित्यत्र भावे प्रत्ययः, जानातेः कर्तृणि तुमुन्, तेन कर्मणि द्वितीया । एतादृशस्थले एवमेव व्यवस्थापनीयम् ।

नास्तीति—काकार्यविपर्ययः अस्त्येव तवापराध इति भावः । विभ्रष्टं विभ्रंशः । सन्दिष्टः आज्ञप्तः, त्वमिति शेषः । प्रतिमागेहं मृतानां राज्ञां स्मृतिचिह्नभूताः प्रतिमा यत्र स्थाप्यन्ते तद्गृहम् ।

अपनीतेति—सुधाकारस्य स्वकृतकार्यताप्रदर्शनार्थेयमुक्तिः । अपनीतं दूरीकृतं

भट—आः, अरे दासीपुत्र, अब तो खतम करके ही छोड़ूँगा । (फिर पीटता है)

सुधाकार—(रोते हुए) तो क्या इस समय आप हमारा अपराध बता सकते हैं ?

भट—कुछ अपराध नहीं, सचमुच कुछ अपराध नहीं । भला मैंने जो तुमको आज्ञा दी थी कि—राजकुमार राम राज्यस्थित होकर वन चले गये, उनके शोक में महाराज ने प्राण दे दिये, उनकी प्रतिमा का दर्शन करने के लिये उनका समस्त अन्तःपुर प्रतिमागृह जाने वाला है । बता, तूने यहाँ क्या काम किया है ?

सुधाकार—देख लीजिये, प्रतिमागृह के अपरिमार्जन से पक्षियों ने घोरुले बना-

सौधवर्णकदत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला मित्तयः । अवसक्तमाल्य-
सौहवर्णश्रदत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भितीश्रो । श्रोसत्तमल्ल-
दामशोभीनि द्वाराणि । प्रकीर्णा वालुकाः । अत्रेदानीं
दामसोहोणि दुवाराणि । पङ्कणा वालुका । एतय दाणि
मया किं न कृतम् ?

मए किं ण किदं ?

भटः—यद्येवं विश्वस्तो गच्छ । यावदहमपि सर्वं कृतमित्यमात्याय
जइ एवं, विस्सत्यो गच्छ । जाव अहं वि सव्वं किदं ति अमच्चस्स
निवेदयामि ।
निवेदेमि ।

(निष्क्रान्तौ)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सूतश्च)

कपोतसन्दानं कपोतनीडं यस्मात् तत् । चिरापरिमार्जितेषु हि गृहेषु कपोतादयो
नीडानावध्नन्ति । सौधे सुधामये वर्णके आलेपे दत्तं निवेशितं चन्दनपञ्चाङ्गुलं चन्द-
नमयपञ्चाङ्गुलन्यासो यासु ताः । अवसक्तैः संयोजितैः माल्यदामभिः पुष्पस्वर्गुणैः
शोभितुं शीलमेवामिति तथाभूतानि । वालुकाः सूक्ष्मसिकताः । पादस्पर्शसुखार्थं
तान्यस्यन्ते । विश्वस्तः कृतस्वकर्तव्यतया ताडनभयरहित इत्यर्थः ।

प्रवेशक इति—प्रवेश एव प्रवेशकः । तल्लक्षणं यथा—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥
एकानेकगतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्ययोः । तद्वदेवानुदातोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ॥

‘क्षिप्रमानीयतां पुत्रः’ इति सुमूर्धुराजोक्तौ भरतस्यागमनं सूचितम्, सम्प्रति

लिये थे, वे हटा दिये गये हैं, दीवारें पुतवा दी गयी हैं, उन पर पाञ्चाङ्गुलिका
आकार बना दिया गया है, दरवाजे पुष्पमालाओं से सजा दिये गये हैं, सजावट के
लिये चारों ओर रेत बिछा दी गई है। आप ही कहिये—यहाँ मैंने क्या नहीं किया ?

भट—यदि ऐसी बात है तो इतमीनान से जाओ, मैं भी मन्त्रीजी को तैयारी
की सूचना देता हूँ ।

(दोनों का प्रस्थान)

(प्रवेशक)

(रथ में बैठे भरत और सारथि का प्रवेश)

भरतः—(सावेगम्) सूत्र ! चिरं मातुलपरिचयादविज्ञातवृत्तान्तोऽस्मि । श्रुतं मया दृढमकल्यशरीरो महाराज इति । तदुच्यताम्—

पितुर्मे को व्याधिः

सूत्रः— हृदयपरितापः खलु महान्
भरतः—किमाहुस्तं वैद्याः
सूत्रः— न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः ।

भरतः—किमाहारं भुङ्क्ते शयनमपि
सूत्रः— भूमौ निरशनः

भरतः—किमाशा स्याद्
सूत्रः— दैवं

भरतः— स्फुरति हृदयं वाहय रथम् ॥ १ ॥

तत्प्रवेशमाह—तत इति ।

मातुलेति—मातुलपरिचयात् मातुलस्य युधाजितः परिचयात्, तद्गृहे मृश-निवासात् । अविज्ञातवृत्तान्तः अविदितराजसमाचारः । दृढं नितान्तम् । अकल्य-शरीरः अस्वस्थदेहः । उच्यतां राज्ञोऽस्वस्थतायाः सामान्यतो ज्ञातत्वेनोदिताया विशेषजिज्ञासायाः शान्तये विविच्य प्रतिपाद्यतामित्यर्थः ।

भरतस्य प्रश्नान् सूतेन दत्तान्युत्तराणि चैकपद्येनैवाह—पितुरिति । निपुणाः दक्षाः, हृदयपरितापस्य निदानापगममात्रसाध्यतायाः सर्वविदितत्वेन वैद्यानां तत्राप्रसरादिति । दैवं भाग्यम्, तदेवात्र राजजीवने आशामुज्जीवयितुमीश इति भावः । स्फुरति हृदयं

भरत—(चिन्तापूर्वक) सारथि, चिरकाल तक मामाजी के यहाँ रहने से मुझे घर की कुछ खबर नहीं मिली, मैंने सुना था-महाराज अधिक रुग्ण हैं, तुम तो कहो—मेरे पिता को कौन व्याधि है ?

सूत्र—दारुण मानसिक सन्ताप ।

भरत—वैद्यों ने क्या कहा ?

सूत्र—उन्हें कुछ पता नहीं चलता ।

भरत—खाने और सोने की क्या व्यवस्था है ?

सूत्र—भूमि पर निराहार पड़े रहते हैं ।

भरत—क्या उनके जीने की आशा है ?

सूत्र—दब जाने ।

भरत—मेरा हृदय धड़क रहा है, रथ चलाओ ॥ १ ॥

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं वाहयति)

भरतः—(रथवेगं निरूप्य) अहो न खलु रथवेगः । एते ते,

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिश्चीनविषया

नदीवोद्वृत्ताम्बुनिपतति मही नेमिविवरे ।

अरव्यकिर्नष्टा स्थितमिव जवाच्चक्रवलयं

रजश्चाश्वोद्धूतं पतति पुरतो नानुपतति ॥ २ ॥

सोत्कण्ठतया त्वरया स्पन्दत इत्यर्थः । जीवत्पितृचरणदिदक्षादुःस्थस्य मम शान्तये रथमारवाशु चालयेति भावः । संवादपद्यमिति न विशिष्य व्याख्यामर्हति ॥ १ ॥

अहो न खल्विति—आश्चर्यकरस्तत्र रथस्य वेग इत्यर्थः ।

द्रुमा इति—द्रुतया शीघ्रया रथगत्या रथचलनेन क्षीणविषयाः अल्पीभूतदृष्टि-
विषयपातिद्रुमभागाः द्रुमा वृक्षाः धावन्तीव धावन्त इव प्रतीयन्ते । रथवेगमहिम्ना
त्वरया दृश्यमाना अपि द्रुमावयवा दूरमुपसर्पन्तो दृग्गोचरतां जहतीति तेषां धाव-
नमुप्रेक्षते । उद्वृत्ताम्बुः उद्वृत्तजला मही भूमिः नदीव नेमिविवरे प्रधिरन्ध्रे
निपतति निपतन्तीव ज्ञायते । भूभागविशेषे विद्यमाना जलाशया रथवेगेन रथ-
स्यानां दृष्टौ चलज्जला इति तत्सहिताया भुवो नदीमावेन नेमिप्रवेश उप्रेक्ष्यते ।
अराणां नेमिनामिमध्यवर्त्तिदण्डाकारावयवानां व्यक्तिः स्फुटावभासता पार्श्वक्येन
प्रतीयमानता नष्टा तिरोहिता, जवात् रथवेगात् चक्रवलयं चक्रमण्डलं स्थितमिव
गतिरहितमिव अतित्वरितगामिनो रथचक्रस्य त्वरितभ्रमणं नोपलक्ष्यत इति स्थित-
त्वप्रतिभासः । अश्वोद्धूतं वाजिखुराघातोत्थापितं रजश्च पुरतः अग्रं पतति उद्ध-
च्छति, न अनुपतति न रथमनुगच्छति, निमेषमात्रेण रजोऽनुपतनगोचरदेशातिक्र-
मणादित्यर्थः । उप्रेक्षासहकृता स्वभावोक्तिरलङ्कारः । शिञ्जरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

सूत—जो आज्ञा । (रथ चलाता है)

भरत—(रथ के वेग को देखकर) वाह,

रथ किस तीव्रता से भागा जा रहा है ? ये वृक्ष रथ की द्रुतगामिता में एण
भर में ही आँखों से ओझल हो गये, भँवर से युक्त जलवाली नदी की भाँति पृथ्वी
धुरी के छिद्र में गिर रही है, बड़ी तेजी से घूमने के कारण चक्र के आरे दीख
नहीं पड़ रहे हैं और धूलि घोड़ों की टापों से उड़कर सामने ही गिरती है,
पीछे नहीं ॥ २ ॥

सूतः—आयुष्मन् ! सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः, खल्वयोध्यया भवितव्यम् ।

भरतः—अहो नु खलु स्वजनदर्शनोत्सुकस्य त्वरता मे मनसः ।

सम्प्रति हि,

पतितमिव शिरः पितुः पादयोः स्निह्यतेवास्मि राज्ञा समुत्थापितः

त्वरितमुपगता इव भ्रातरः क्लेदयन्तीव मामश्रुभिर्मातरः ।

सदृश इति महानिति व्यायतश्चेति भृत्यैरिवाहं स्तुतः सेवया

परिहसितमिवात्मनस्तत्र पश्यामि वेपं च भाषां च सौमित्रिणा ॥३॥

सोपस्नेहतया—वृक्षबाहुल्यनिमित्तकोपक्लेदवत्तया । त्वरता उत्कण्ठितता, स्वजन-दर्शनानन्तरभाविस्वाभीष्टकल्पनव्यप्रतेत्यर्थः, अत्र सत्वरनेति चरिनेति वा माधु बाधम्

पतितमिवेति—पितुः पादयोश्चरगयोः शिरः मम मस्तकं पतितमिव, किञ्चित्कालानन्तरं राजानं प्रणस्यामीति सोत्कण्ठतयाऽश्रुनैव शिरः पितृपादयोः पतितं प्रत्येमीति भावः । स्निह्यता सुतवात्सल्यद्रुतान्तरङ्गेयैव राज्ञा दशरथेन समुत्थापितः पादप्रदेशादाकृष्य स्वाङ्गमारोपित इवास्मि । भ्रातरः रामादयः त्वरितं मदागमनाकर्णनोत्तरकालमविलम्बेनैव उपगताः मानुलकुलाटुपागतं मां परिवार्य स्थिता इत्यर्थः । मातरः माम् अश्रुभिः पुत्रागमनप्रसूतानन्दाश्रुभिः क्लेदयन्तीव आर्द्रयन्तीव, सदृश इति । यस्यामेव कायिकस्थितावितो मानुलकुलं गतस्तदवस्थ एव परावृत्त इति, महानिति यावदाकारो गतस्तत् उपचितावयवः सन् परावृत्त इति, व्यायतः परिशीलित-व्यायामधेति भृत्यैः सेवया चरणसंवाहनादिना स्तुत इवाहम् । भृत्या हि चिरादुपेतं स्वामिपुत्रमुपलभ्य चरणसेवनादि कुर्वाणास्तत्प्ररोचनार्थं यथास्वबुद्धिपुरोदीरितमिवाभिदधतीति स्थितिः । आत्मनः वेपं केकयदेशोचितपरिधानीयनिवेशं भाषां तद्देगवामाव-

सूत—वृत्तों की सदनता तथा शीतलता से जान पड़ता है कि अयोध्या समीप में ही है ।

भरत—अहो, आत्मीय जनों के दर्शनार्थ मेरा मन कितना उतावला हो रहा है । क्योंकि, इस समय—

ऐसा जान पड़ रहा है कि मैं पिताजी के चरणों में नत हूँ और उन्होंने वात्सल्य से मुझे गोद में उठा मा लिया है । भाई शीघ्रता से आकर मुझे घेर से रहे हैं और माताओं की आँखें आनन्दाश्रु भरसा रही हैं, जिससे मैं भी भाँगता-सा जा रहा हूँ । भरत जैसे जाने के समय थे, अब भी वैसे ही हैं, एक ने कहा,

सूतः—(आत्मगतम्) भोः ! कष्टम् , यदयमविज्ञाय महाराजविनाश-
मुदर्के निष्फलामाशां परिवहन्नयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः ।
जानद्विरप्यस्माभिर्न निवेद्यते । कुतः,

पितुः प्राणपरित्यागं मातुरैश्वर्यलुब्धताम् ।

ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कोऽभिधास्यति ? ॥४॥

(प्रविश्य)

स्यापरिशीलनसात्म्यभावेनात्रापि बलान्मुखाज्जिगच्छन्तीं सरस्वतीं च सौमित्रिणा
लक्ष्मणेन परिहसितमिव पश्यामि । लक्ष्मणो मम भाषां वेपं च भेदेन प्रतियन्
परिहसिष्यतीति तदुपनतमिवावगच्छामीति भरतस्योत्कण्ठाकृता प्रतीतिः । स्वभावो-
क्तिरलङ्कारः । संकृतिछन्दो वृत्तभेदः ॥ ३ ॥

उदर्के उत्तरकाले निष्फलाम् परिस्थितिपरिवर्त्तनेन फलयोगं नानुभविष्यन्तीम् ।
आशां पितृप्रणामसंस्मरणमातृवात्सल्यभृत्यसेवादिप्राप्तिविषयं मनोरथम् । जानद्वि-
रिति । सर्ववृत्तान्तज्ञोऽपि नाहं किमपि भरताय निवेदयामीति ।

तत्र कारणमाह—पितुरिति—पितुः प्राणपरित्यागं मृत्युम् , मातुः जनन्या
ऐश्वर्यलुब्धताम् धनलोलुपताम् , ज्येष्ठभ्रातुः रामचन्द्रस्य प्रवासं वनगमनलक्षणं
देशान्तरगमनं च (एतान्) त्रीन् दोषान् कः कतरः अभिधास्यति ? भरताय
निवेदयिष्यति ? नाहं क्षम इति भावः । पितृमरणजनन्यपवादभ्रातृवनवासानां
त्रयाणामेकैकस्य मर्मव्ययकत्वेन संहतानां तेषां मत्कर्तृकं भरताय निवेदनमसु-
मिति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

दूमरे ने कहा—नहीं, कुछ बड़े और पुष्ट भी हो गये हैं । इस तरह मृत्युगण मेरी
स्तुति प्रीति से करते हैं और लक्ष्मण मेरी भिन्न प्रकार की वेशभूषा तथा भाषा पर
परिहास कर रहा है ॥ ३ ॥

सूत—(स्वगत) ओह ! कितने शोक की बात है कि महाराज की मृत्यु से
वनवगत होने के कारण भरत मिथ्या आशा लिये अयोध्या में प्रवेश करेंगे और
सकलवृत्तान्ताभिज्ञ होने पर भी मैं इन्हें कुछ भी नहीं बता रहा हूँ । बताऊँ भी कैसे ?

पिता का स्वर्गवास, माता का राज्यैश्वर्यलोभ, बड़े भाई का वनवास, एक एक
से बढ़कर इन तीनों दोषों को कहने के लिए कौन जोभ हिलाएगा ? ॥ ४ ॥

(भट का प्रवेश)

भटः—जयतु कुमारः ।

भरतः—भद्र, किं शत्रुघ्नो मामभिगतः ?

भटः—अभिगतः खलु वर्तते कुमारः । उपाध्यायास्तु भवन्तमाहुः ।

भरतः—किमिति किमिति ?

भटः—एकनाडिकावशेषः कृत्तिकाविषयः । तस्मात् प्रतिपन्नायामेव रोहिण्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः ।

भरतः—वाढमेवम् । न मया गुरुवचनमतिक्रान्तपूर्वम् । गच्छ त्वम् ।

भटः—यदाज्ञापयति कुमारः । (निष्क्रान्तः)

भरतः—अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतस्मिन् वृक्षान्तराविष्कृते देवकुले मुहूर्तं विश्रमिष्ये । तदुभयं भवि-

त्येति—उपाध्यायाः वसिष्ठवामदेवादयः ।

एकेति—एकनाडिकावशेषः एका नाडिका दण्डोऽवशेषो यस्य तथा ।

कृत्तिकेति—कृत्तिकाविषयः कृत्तिकानक्षत्रयुक्तः कालः ।

वाढम्—अज्ञीकारे । एवं गुर्वादिष्टेन प्रकारेणानुतिष्ठामीति भावः । नातिक्रान्तपूर्वं न लङ्घितपूर्वम् ।

विश्रेति—विश्रमिष्ये दीर्घाध्वलङ्घनश्रममपाकरिष्यामि । आत्मनेपदमपाणिनीयमिति गणपतिशास्त्रिणः ।

वृक्षेति—वृक्षान्तरालाविष्कृते वृक्षावकाशलक्षिते । उभयं श्रमनिवृत्तिः देवसम्माना च तपोपविश्य उपकण्ठे क्षणमुपविश्य । सत्समुदाचारः शिष्टाचारः । एतेम श्रमा-

भट—जय हो राजकुमार की ।

भरत—भद्र, क्या शत्रुघ्न आये हैं ?

भट—कुमार तो आ ही रहे हैं, किन्तु उपाध्यायों ने आप को कहा है !

भरत—क्या कहा है ?

भट—कृत्तिका का एक दण्ड रह गया है, उसके बीत जाने पर रोहिणी में कुमार अयोध्या में प्रवेश करें ।

भरत—बहुत अच्छा । मैंने कभी गुरुजनों के वचन नहीं टाले । तुम जाओ ।

भट—जो आज्ञा । (जाता है)

भरत—किस जगह तब तक विश्राम करूँ ? अच्छा, देख लिया । वृक्षों के अन्तराल से होकर एक मन्दिर देख रहा हूँ, वहीं चलकर कुछ देर विश्राम करूँ, इस

प्यति-दैवतपूजा विश्रमश्च । अथ च उपोपविश्य प्रवेष्टव्यानि
नगराणीति सत्समुदाचारः । तस्मात् स्थाप्यतां रथः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं स्थापयति)

भरतः—(रथादवतीर्य) सूत ! एकान्ते विश्रमयाश्वान् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् (निष्क्रान्तः)

भरतः—(किञ्चिद् गत्वावलोक्य) साधुमुक्तपुष्पलाजाविष्कृता बलयः,
दत्तचन्दनपञ्चांगुला भित्तयः, अवसक्तमाल्यदामशोभीनि द्वाराणि,
प्रकीर्णा बालुकाः । किन्तु खलु पार्वणोऽयं विशेषः ? अथवा आहि
कमास्तिक्यम् ? कस्य नु खलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति ? नेह
किञ्चिन् प्रहरणं ध्वजो वा बहिःशिष्टं दृश्यते । भवतु, प्रविश्य

पाकरणदेववन्दनसदाचारपालनात्मकं प्रयोजनत्रयमत्र वृक्षावकाशे समुपवेशनेन सा-
ध्यत इत्यहो सौकर्यमिति भावः ॥

साधित्यादि—साधुमुक्तपुष्पलाजाविष्कृताः साधुना दान्तस्वातेन देवादिपूजा-
रसिकेन मुक्तैः अवकीर्णैः पुष्पैः लाजैश्च आविष्कृताः प्राकारयंगमिताः पार्वण-
पर्वणि तिथिविशेषे भवः । अयं बल्यादिकृतः । आहिकम् अहन्यहन्यनुष्ठीयमानम् ।
आस्तिक्यम् अस्ति दिष्टमिति मतिर्येषां ते आस्तिकाः तेषां भावः कर्म वा आस्तिक्यम् । दैवतस्य नन्दान्वयतमस्य । प्रहरणम् आयुधम् (शक्त्यादि) ध्वजः

वरह दैवदर्शन और विश्राम, एक पन्थ दो काज होंगे । एक बात और—‘नगरों के
समीप थोड़ा बैठकर नगर में प्रवेश करना चाहिए’ इस चिरागत शिष्टाचार का भी
पालन हो जायगा । अतः रथ रोको ।

सूत—जो आज्ञा । (रथ रोकना है)

भरत—(रथ से उतर कर) सूत, एक ओर ले जाकर घोड़ों को विश्राम दो ।

सूत—जो आज्ञा । (प्रस्थान)

भरत—(कुछ चलकर और देखकर) यहाँ तो विधिवत् फूल और खील के
नैवेद्य दिये गये हैं, दीवारों की पुताई के ऊपर चन्दन से पाँवों अङ्गुलियों की पाँच
छापें लगाई गई हैं, दरवाजों पर फूलों की मालापुं लटक रही हैं, बाहर चारों ओर
रेत बिछी हुई है । क्या कोई त्योहार है ? जिसकी यह विशेषता है, अथवा प्रति-
दिन का नियमपालन है ? अच्छा, भीतर जाकर पता लगाता हूँ । (भीतर जाकर

ज्ञास्ये (प्रविश्यादलोभ्य) अहो क्रियमाधुर्यं पापाणाम् ।
 अहो भावगविराकृदीनाम् । दैवतोद्दिष्टानामपि मातुरविश्वास-
 ज्ञासां प्रतिमानाम् । किन्तु स्तुतु चतुर्दैवतोऽयं स्तोमः । अथवा
 यानि तानि भवन्तु । अस्ति तावन्मे नमस्ति प्रहर्षः ।

कानं दैवतमित्येव युक्तं नमयितुं शिरः ।

वार्षलस्तु प्रणामः स्यादनन्त्रार्चितदैवतः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

देवकुलिकः—भोः ! नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनुतिष्ठति मयि को नु
खल्वयमासां प्रतिमानामल्पान्तराकृतिरिव प्रतिमागृहं
प्राचष्टः ? भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये । (प्रविशति)

भरतः—नमोऽस्तु ।

देवकुलिकः—न खलु न खलु प्रणामः कायः ।

भरतः—मा तावद् भोः !

वक्तव्यं किञ्चिदस्मासु विशिष्टः प्रतिपाल्यते ।

किं कृतः प्रतिषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता ॥ ६ ॥

देवकुलिकः देवगृहरक्षकः । नैत्यकावसाने नित्यकर्मणो देवपूजास्वरूपस्य, अव-
साने समाप्तौ, प्राणिधर्मं भोजनम् । अल्पान्तराकृतिः स्वल्पभेदाऽऽकृतिः समानकृ-
तिरित्यर्थः । यादृशी प्रतिमानामाकृतिस्तत्तुल्याऽऽकृतिरित्यर्थः ।

प्रणामनिषेधे स्वापमानमुत्प्रेक्ष्य निषेधन्तं देवकुलिकं प्रति तदीयैतदाचरणस्यानौ-
चित्तीं प्रतिषिपादयिषन्नाह—मा तावद्भोरिति ।

वक्तव्यमिति—किमपि अस्मासु मल्लक्षणेपु जनेपु वक्तव्यं वाच्यम्, दूषणम्
(येनाहं प्रणामकरणायोग्यो गण्येय । अथवा) विशिष्टः मदपेक्षयोत्कृष्टः मदपेक्षया
श्रेष्ठः प्रणामाधिकारी प्रतिपाल्यते प्रतीक्ष्यते (मदपेक्षयोत्कृष्टः एवं प्रणामं कर्तुमर्हति ?) ।
अयम् भवता विधीयमानः प्रतिषेधः 'न खलु न खलु प्रणामः कार्य' इत्येतादृशशब्द-
प्रयोगरूपो प्रतिषेधः किंकृतः ? अस्मद्दूषणास्मदुत्कृष्टप्रतिपालनयोः कारणयोर्मध्ये केन
कारणेन कृतः ? तृतीयं कारणमुत्प्रेक्षते—नियमप्रभविष्णुतेति । भवतः नियमेषु
तपोऽनुष्ठानेषु प्रभविष्णुता प्रौढिः (एवात्र कारणमिति प्रश्नः) अयमाशयः—नाहं
दुष्यामि, न वा मदुत्कृष्ट एव प्रणामेऽधिक्रियते, इत्येतत्कारणद्वयनिरासे स्वतपसि
प्रौढिभाजो भवतः स्वतपोनिष्णाशङ्काकृत एवायं निषेधो भवितुमर्हतीति । अथवा नियमं

देवकुलिकः—भरे नित्य नियत पूजापाठ कर लेने के बाद मेरे भोजनादि के
अवसर पर इन मूर्त्तियों से मिलती आकृतिवाला कौन इस प्रतिमागृह में पैदा है ?
अच्छा, भीतर जाकर पता लगाता हूँ । (भीतर जाता है)

भरत—नमस्कार ।

देवकुलिक—नहीं, नहीं, प्रणाम मत करो ।

भरत—वयों, क्या बात है ?

यका हममें कोई दोष है ? या हमारी अपेक्षा किसी अच्छे प्रणामाधिकारी

देवकुलिकः—न खल्वेतैः कारणैः प्रतिपेधयामि भवन्तम् । किन्तु
दैवतशङ्कया ब्राह्मणजनस्य प्रणामं परिहरामि । क्षत्रिया
ह्यत्रभवन्तः ।

भरतः—एवम् । क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः । अथ के नामात्रभवन्तः ?

देवकुलिकः—इक्ष्वाकवः ।

भरतः—(सहर्षम्) इक्ष्वाकव इति । एते तेऽयोध्याभर्तारः ।

एते ते देवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरी-

मेते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।

नियोगे प्रभविष्णुता स्वातन्त्र्यमेवात्र निपेधे हेतुः ? भवतोऽत्र प्रतिमागृहेऽधिकृतत्वे-
नैकच्छत्रं राज्यमुज्जृम्भते इति वस्तुतोऽधिकारिणोऽपि मम प्रणमनक्रियां वारयत-
स्तवेयं स्वेच्छामात्रानुवर्त्तनेति भावः ॥ ६ ॥

एतैः दोषकुलितत्व-प्रणामायोग्यत्व-स्वेच्छाचारित्वैः । परिहरामि भवन्तो ब्राह्मणाः
दैवतभ्रमेण प्रतिमा एता मा प्रणंसुरिति निपेधयामि । अत्र भवन्तः पूज्याः मूर्तिषु चित्रिताः ।

एते त इति—अतिप्रसिद्धा इमे इक्ष्वाकवः देवतानां देवानाम् असुरपुरवधे ।
राक्षसैः समं युद्धे तद्वधे अभिसरी साहाय्यार्थमभिगमनं गच्छन्ति । देवसाहाय्यार्थं राक्ष-
सान् हन्तुं स्वर्गं गच्छन्तीति । एतेन इक्ष्वाकूणां देवासाध्यराक्षसवधसमर्थत्वप्रतिपा-
दनेन तदपेक्षयाऽधिकपराक्रमशालित्वं व्यञ्जितम् । एते ते इक्ष्वाकवः स्वसुकृतैः
स्वाचरितैः पुण्यैः सपुरजनपदाः सनगरप्रजाः शक्रलोके स्वर्गे यान्ति । एतेनैषां पुण्य-

की प्रतीक्षा कर रहे हो ? यह प्रणाम करने का निपेध क्यों कर रहे हो क्या यह
तुम्हारा अधिकारमद तो नहीं है ? ॥ ६ ॥

देवकुलिक—नहीं, इन कारणों से नहीं रोक रहा हूँ, किन्तु इमलिये रोक रहा
हूँ कि कहीं तुम ब्राह्मण होकर देवमूर्ति के भ्रम से इन राजमूर्तियों को प्रणाम न
कर लो । ये क्षत्रियों की मूर्तियाँ हैं, देवप्रतिमायें नहीं हैं ।

भरत—अच्छा, क्या ये क्षत्रिय महानुभाव हैं, तो फिर ये कौन महानुभाव हैं ?

देवकुलिक—ये इक्ष्वाकुवंशीय हैं ।

भरत—इक्ष्वाकुवंशीय ! यही अयोध्या के राजा ?

ये वे ही लोग हैं, जो असुरपुर के विनाश में देवों की सहायता के लिये जाते थे ।
क्या ये वे ही हैं, जो अपने पुण्यप्रताप से अपने नगर तथा प्रजाजन के साथ स्वर्ग

एते ते प्राप्नुवन्तः स्वभुजवलजितां कृत्स्नां वसुमती-
मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता ॥ ७ ॥

भोः ! यहच्छया खलु मया महत् फलमासादितम् । अभिधीयतां
कस्तावदत्रभवान् ?

देवकुलिकः—अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो
यज्ञस्य प्रवर्तयिता प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिलीपः ।

भरतः—नमोऽस्तु धर्मपरायणाय । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ?

प्रकर्षः प्रत्याय्यते । एते ते स्वभुजवलजितां निजबाहुपराक्रमायतीकृतां कृत्स्नां
समग्राम्, महीं पृथ्वीम्, प्राप्नुवन्तः सन्तीति शेषः । एते ते छन्दं मृगयता इच्छा-
मनुवर्तमानेन मृत्युना कालेन विरं बहुकालम् अनवसिताः अभक्षिताः । ‘मृतिर्नो
जायताम्’ एवमिच्छतामेवेत्त्राकृणां प्राणहरणे प्रभवता मृत्युना तत्प्राणहरणे
तदिच्छानुवर्तनमेवोपाय इति मृत्युजयप्रभुत्वरूपः प्रकर्षः । अन्यत् स्पष्टम् । सुवदना-
वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘सुवदना औं स्नौ र्भौ ल्गावृषिस्वरर्तवः’ ॥ ७ ॥

महदिति—महत् फलम् महापुरुषप्रतिमावलोकनरूपम् ॥

सन्निहितसर्वरत्नस्य सन्निहितानि विश्वविजयोपाहतानि सर्वरत्नानि सकल-
विधानि अन्धर्वस्तूनि यस्य तस्य । विश्वजितः तदाख्यस्य यज्ञविशेषस्य । प्रवर्त-
यिता आहर्ता । प्रज्वलितधर्मप्रदीपः प्रज्वलितः सततप्रदीप्तः धर्म एव प्रदीपो यस्य
स तादृशः । धर्मस्य प्रदीपत्वश्चान्वतमावृत्तोत्तरलोकमार्गप्रदर्शकत्वाद् बोध्यम् ।

धर्मैकपरायणाय धर्म एकः परमयत्नं गतिर्यस्य तादृशः, धर्मैकनिरत इत्यर्थः ।
तस्मै धर्मेनिष्ठाय ।

ज्जुते थे ? क्या ये वे ही हैं जो अपने बाहुबल से सम्पूर्ण भूमण्डल को जीतकर अपने
अधिकार में करते थे ? और जिनकी मृत्यु अपनी इच्छा पर निर्भर करती थी ॥ ७ ॥

अहा ! अकस्मात् मुझे महान् फल मिल गया । अच्छा, बताइये ये कौन
महानुभाव हैं ?

देवकुलिक—ये हैं महाराज दिलीप, जिन्होंने सभी रत्नों को इकट्ठा कर विश्व-
जित् यज्ञ पूर्णकर धर्मप्रदीप को प्रकाशित किया था ।

भरत—धर्मप्राण को नमस्कार । (प्रणाम करता है) आगे कहिये, ये कौन हैं ?

देवकुलिकः—अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयोरनेकब्राह्मणजन-
सहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवो रघुः ।

भरतः—अहो बलवान् मृत्युरेतामपि रक्षामतिक्रान्तः । नमोऽस्तु
ब्राह्मणजनावेदितराज्यफलाय । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ?

देवकुलिकः—अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारो
नित्यावभृथस्नानप्रशान्तरजा अजः ।

भरतः—नमोऽस्तु श्लाघनीयपश्चात्तापाय । (दशरथस्य प्रतिमामवलोक्य)

संवेशेति—संवेशनोत्थापनयोः शयनवेलायां तत उत्थानवेलायां च अनेक-
ब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवः—अनेकैरगणितैः ब्राह्मणजनसहस्रैः सहस्र-
सङ्ख्यैर्ब्राह्मणैः प्रयुक्तः कृतः पुण्याहशब्दरवः पुण्याहमन्त्रवाचनध्वनिर्यस्य स तथा-
भूतः । यं शयानं जाग्रतं वा ब्राह्मणाः स्वस्तिवाचनेन संवर्द्धयन्तीति भावः ।

एतां रक्षामपि बहुब्राह्मणकृतपुण्याहशब्दरवकृतामपि गुप्तिम् । अतिक्रान्तः
अतिक्रम्य कृतप्रवृत्तिः । ब्राह्मणेषु तथाशीःपरायणेष्वपि मृत्युर्न शक्नोति निवर्तयितुं-
पर्यनुयोगः ।

प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारः—प्रियाया इन्दुमत्याः वियोगेन विरहेण
निर्वेदः विषयवैमुख्यं तेन परित्यक्तो राज्यभारो धरणीशासनभारो येन सः । नित्या-
वभृथरनानप्रशान्तरजाः नित्यैः प्रतिवासरोपवल्लभैः अवभृथस्नानैः यज्ञदीक्षान्ता-
भिषेकैः प्रशान्तं प्रक्षालितं रजः रजोगुणकृतमन्तरशुद्धत्वं यस्य स तथा । अन्योऽपि
हि रजसाप्लुतो जलेन स्नात्वा रजोरहितो भवतीति तथोक्तिः ।

श्लाघनीयपश्चात्तापाय—श्लाघनीयः प्रशंसायोग्यः पश्चात्तापः प्रियात्यासक्तिवि-

देवकुलिव.—ये हैं महाराज रघु । जिनके कान सोते-जागते समय ब्राह्मणों
के पुण्याह-वाचन की मन्त्रध्वनि से पूर्ण हुआ करते थे ।

भरत—ओह ! प्रबल मौत इस घरे की भी पार कर गई । ब्राह्मणों की सेवा में
समय सम्पत्ति अर्पित करने वाले महाराज रघु को मेरा प्रणाम । ये आगे कौन हैं ?

देवकुलिव—ये हैं अपनी प्रियतमा महारानी के वियोग में विरक्त होकर राजपाट
को त्याग देनेवाले और नित्य प्रति किये जाने वाले यज्ञों के अवसान में अभिषेकों
से सम्पूर्ण कर्मभार को धो देने वाले महाराज अज ।

भरत—प्रशंसनीयपश्चात्ताप, आपको नमस्कार । (दशरथ की प्रतिमा को

कथन् पर्याकुलो भूत्वा) भोः ! बहुमानव्याक्षिप्तेन मनसा सुव्यक्तं
नावधारितम् । अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान् ?

देवकुलिकः—अयं दिलीपः ।

भरतः—पितृपितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः—अत्रभवान् रघुः ।

भरतः—पितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः—अत्रभवानजः ।

भरतः—पिता तातस्य । किमिति किमिति ?

देवकुलिकः—अयं दिलीपः, अयं रघुः, अयमजः ।

भरतः—भवन्तं किञ्चित्पृच्छामि । धरमाणानामपि प्रतिमाः स्थाप्यन्ते ?

पयोऽनुतापो यस्य तस्मै । प्रियावियोगदूनस्य तत्स्वेदापाकृतयेऽहरहः सवनप्रवृत्तिः
प्रशंसनीयेति भावः । पर्याकुलः—पृष्टपूर्वमर्थमपि पुरतो दशरथप्रतिमामालोक्य
व्याक्षिप्तचेताः किमिदमापतितमिति क्षोभेणैकपदेऽस्तव्यस्तचित्तदशः । बहुमानव्या-
क्षिप्तेन पुरुषगौरवान्द्यत्रासक्तेन गुणगौरवभावनाकृष्टहृदयतया प्रदीयमानमपि परि-
चयं पुनः प्रष्टुमयं कारणोपन्यासः । अभिधीयतां पुनरुच्यताम् ।

धरमाणानां जीवनं धारयताम् । धृङ्-प्राणधारणे इत्यस्य तु नायं प्रयोगः ।
तथा सति ध्रियमाणानामिति स्यात्, किन्तु धृङ्-धारणे इत्यस्यैव ।

देखते हुए और घबरा कर) मेरा हृदय महापुरुषों के गौरवचिन्ता में लग गया
था, इसलिये ठीक से समझ नहीं सका । अबः फिर से आप बतावें—ये कौन हैं ?

देवकुलिकः—यह दिलीप हैं ।

भरतः—महाराज के प्रपितामह । आगे चलिपु ।

देवकुलिकः—ये हैं रघु ।

भरतः—महाराज के पितामह । इसके आगे ।

देवकुलिकः—ये हैं अज ।

भरतः—महाराज के पिता । क्या कहा ? क्या ?

देवकुलिकः—ये दिलीप हैं, ये रघु हैं, ये अज हैं ।

भरतः—आपसे कुछ पूछना चाहता हूँ । क्या जीवितों की भी प्रतिमाएँ स्था-
पित की जानी हैं ?

देवकुलिकः—न खलु, अतिक्रान्तानामेव ।

भरतः—तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

देवकुलिकः—तिष्ठ ।

येन प्राणाश्च राज्यं च स्त्रीशुल्कार्ये विसर्जिताः ।

इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं न पृच्छसे ? ॥ ८ ॥

भरतः—हा तात ! (मूर्च्छितः पतति । पुनः प्रत्यागत्य)

हृदय ! भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं

शृणु पितृनिधनं तद् गच्छ धैर्यं च तावत् ।

अतिक्रान्तानामेव इह लीलां समाप्य लोकान्तरं गतानामेव ।

आपृच्छे गच्छन्नामन्त्रये । गमनकालिक्रमनुज्ञायाचनामन्त्रणादिक्रमाप्रश्न उच्यते, तथा च कालिदासेन प्रयुज्यते मेघदूते—‘आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलम्’ इति । ‘आङ्घ्रि नुपृच्छयो’रिति तद् ।

येनेति—येन राज्ञा दशरथेन स्त्रीशुल्कार्ये विवाहावसरे स्त्रियै देयतया प्रतिज्ञातं द्रव्यं स्त्रीशुल्कं तदर्थे प्राणाः राज्यं राज्यकर्म च विसर्जिताः परित्यक्ताः, तस्य दशरथस्य इमां पुरोवर्त्तमानां प्रतिमां त्वं किन् पृच्छसे किमिति न जिज्ञाससे । जिज्ञास्यचरित्रत्वात्तयाऽभिधानम् । अत्र प्राणा विसर्जिताः, राज्यं च विसर्जितमिति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्वयः कार्यः, अन्यथैकशेषे नपुंसकबहुवचनप्रसक्तिः स्यादिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

प्रत्यागत्य—संज्ञां लब्ध्वा ।

हृदयेति—हे हृदय चित्त ! सकामं पूर्णमनोरथं भव । पूर्णकामत्वं च स्वशङ्कितार्थाविसंवादादित्याह—त्वं यत्कृते यस्मिन् विषये शङ्कसे स्वाकर्षणीयत्वेनोत्प्रेक्षसे स्म, तत् स्वाशङ्कितं विषयं शृणु आकर्ष्य निरशङ्कं निशमय स्वाशङ्कितं पितृमरणमिति भावः । मध्येमार्गे जायमानैरशकुनलक्षणैरन्यैश्च विकृतदर्शनादिभिर्यत्त्वया

देवकुलिक—नहीं जी, केवल मृतकों की ।

भरत—अच्छा, अब आप मुझे आज्ञा दें ।

देवकुलिक—ठहरो,

जिन्होंने स्त्री-शुल्क के लिए अपने राज्य और प्राण सब कुछ छोड़ दिये, उन्हीं महाराज दशरथ की प्रतिमा के विषय में आप क्यों कुछ नहीं जानना चाहते ? ॥

भरत—हां पिताजी (मूर्च्छित होकर गिरता है, फिर होश में आकर)

हृदय, अब तुम्हारी कामना पूर्ण हुई, जिसकी तुम्हें आस था, वह पितृमरण-

स्पृशति तु यदि नीचो मामयं शुल्कशब्द-

स्त्वय च भवति सत्यं तत्र देहो विशोध्यः ॥ ९ ॥

आर्य !

देवकुलिकः—आर्येति इच्छाकुकुलालापः सुखत्वम् । कश्चित् कैकेयी-

पुत्रो भरतो भवान् ननु ?

भरतः—अयं किम्, अथ किम् । दशरथपुत्रो भरतोऽस्मि, न कैकेय्याः ।

देवकुलिकः—तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

पितृपादनिघनवृत्तमाकर्णनीयत्वेन सम्भावितं तदधुना शृण्वदात्मनः पूरय मनःकाम-
मिति स्पष्टार्थः । तु किन्तु नीचः गर्हितः अयं शुल्कशब्दः मां स्पृशेत् यदि मां सम्ब-
न्धेयात् विषयोक्त्यात्, मद्राज्याभिषेचनं शुल्कशब्दार्थत्वेन वक्तुरभिप्रेतं चेदित्यर्थः
(न केवलं कथनमात्रेण किन्तु तत्सत्यत्वपरीक्षणैव) । अथ च सत्यं भवति यदि,
(तद्वचनं तदभिप्रायेणोच्यमानं सत्यं यदि) तत्र तर्हि देहः विशोध्यः अग्निपुटपाकादिना
शुद्धिं प्रापणीयः । अयमाशयः—अन्योऽपि कृतमहापापः प्रायश्चित्तान्तरेणाशोध्ये
स्वपापे कश्चिदभिपुटे स्थित्वा प्राणात् जहाति शुद्ध्यति च, तथैवाहमपि यदि मदोद्य-
जनन्या मदभिषेचनार्थमेव स्वविवाहशुल्कभावेन राज्यं याचमानया प्राणाः पितृपा-
दानामपहारिता इति सत्योक्तिस्तदा अग्निपुटे दग्ध्वा एवं निजमयशः क्षालयिष्यामीति ॥

आर्येति—आर्य इत्येवं रूपं सामान्येऽपि जने बहुमानमामन्त्रणं सम्बोधनम्
इच्छाकुकुलोत्पन्नपुष्टसाधारणम् । इयती सुजनता नम्रता मिष्टभाषिता चैतेष्वेव
सम्भाव्यत इति भावः ।

अयं किम् अङ्गीकारेण इच्छाकुकुलत्वमात्रे स्वीकृतिः प्रदत्ता न सर्वांशे, तदाह—
न कैकेय्या इति ।

वृत्तान्त सुनो और धीरज बाँधो । किन्तु हाय ! यदि स्रो-शुल्क में याचित राज्य
का उद्देश्य मैं बनाया गया होऊँगा, तब तो देह की शुद्धि करनी होगी अर्थात् कड़ी
परीक्षा देकर अर्पना निर्दोषत्व साबित करना पड़ेगा ॥ ९ ॥

आर्य !

देवकुलिक—‘आर्य’ कहकर बात करना तो इच्छाकुकुलवंशी लोगों का क्रम है, क्या
आप कैकेयीपुत्र भरत तो नहीं हैं ?

भरत—जी हाँ, दशरथ का पुत्र भरत हूँ, कैकेयी का पुत्र नहीं ।

देवकुलिक—अच्छा, अब आप मुझे आज्ञा दें ।

भरतः—तिष्ठ । शेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः—का गतिः ? श्रूयताम् । उपरतस्तत्रभवान् दशरथः ।

सीतालक्ष्मणसहायस्य रामस्य वनगमनप्रयोजनं न जाने ।

भरतः—कथं कथमार्योऽपि वनं गतः (द्विगुणं मोहसुपगतः)

देवकुलिकः—कुमार ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः—(समाश्वस्य)

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।

पिपासार्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ॥ १० ॥

आर्य ! विस्तरश्रवणं मे मनसः स्थैर्यमुत्पादयति । तन् सर्व-
मनवशेषमभिधीयताम् ।

का गतिरिति—अयोध्यावृत्तान्तमभिधातुमागृहीतस्य मम दृष्टनिवेद्येऽपि तस्मिन् प्रवृत्तिः कर्तव्येवेत्यनभ्युपायतामापद्य परितापं व्यनक्ति । उपरतः नृतः ।

अयोध्यामिति—पित्रा परलोकप्रवासेन भ्रात्रा वनगतेन च वर्जितां परित्यज्याम् अत एव प्रियजनपरिहोतया निरानन्दामटवीभूतामरण्यमावं गताम् अयोध्याम् पिपासया पानीयाभिलाषेण आर्तः पीडितः क्षीणतोयां शुष्कजलां नदीं धारामिव अनुधावामि । अयमर्थः—यथा कोऽपि पिपासार्तः मद्गु शुष्यतोयां सरितमनुधावन् विफलाभिलाषो भवति, तथैवाहमपि प्रियपितृपादस्नेहपरायणभ्रातृदिदृक्ष्योभाभ्यामपि ताभ्यां विरहिते अयोध्यानामनि पुरे प्रविशामि, तत्राभिलाषपूर्त्तरसम्भवादिति । उपमात्रालङ्कारः ॥ १० ॥

विस्तरश्रवणं विवरणपूर्वकाकर्णनम्, (पितृभ्रातृव्यसनस्येति शेषः) स्थैर्यम् आकुलीभाववैधुर्यम् । अनवशेषं नि शेषम्, अभिपिच्यमाने राज्यधुरे नियोज्यमाने ।

भरत—दृष्टरिचे, और लुछ कहिये ।

देवकुलिक—क्या किया जाय ? सुनिये । महाराज दशरथ अब नहीं रहे । सीता और लक्ष्मण के साथ राम क्यों वन चले गये ? इसका पता मुझको नहीं है ।

भरत—क्या आर्य भी वन को चले गये ? (फिर मूर्च्छित होते हैं)

देवकुलिक—कुमार, धीरज धरो, धीरज धरो ।

भरत—(होश में आकर)

हाय, पिताजी और आर्य राम से शून्य इस वन के समान अयोध्या में जा रहा हूँ, जैसे कोई प्यासा आदमी सूखी नदी की ओर दौड़ता जा रहा हो ॥ १० ॥

आर्य, विस्तारपूर्वक सुनने से मेरे मन को कुछ सहारा मिल रहा है, कृपया पूरा वृत्तान्त कह सुनाइये ।

देवकुलिकः—श्रूयतां, तत्रभवता राज्ञाभिषिच्यमाने तत्रभवति रामे भवतो जनन्याऽभिहितं किल ।

भरतः—तिष्ठ ।

तं स्मृत्वा शुल्कदोषं भवतु मम सुतो राजेत्यभिहितं

तद्वैर्येणाश्वसन्त्या व्रज सुत ! वनमित्यार्योऽप्यभिहितः ।

तं दृष्ट्वा वद्धचीरं निधनमसदृशं राजा ननु गतः ।

पात्यन्ते धिक्प्रलापा ननु मयि सदृशाः शेषाः प्रकृतिभिः॥

(मोहमुपगतः)

अत्र वर्तमानार्थकशानचा कैकेयीकृतृकविघ्नस्य अभिषेकप्रवृत्तिकालिकत्वमुक्तं तेन च तादृशव्यवहारस्य नितान्तमनौचित्यम्, तेनाधिकखेदावहत्वं च व्यञ्जितम् । भवतो जनन्या तव मात्रा, अत्रापि तस्या नाम्नोऽनुपादानं क्षोभस्य व्यञ्जनार्थम् ।

तिष्ठ अलमितोऽप्रेऽभिषायेत्यर्थः । एतावतैव तदाचरितेन तन्मनोवृत्तेः परिचये शेषस्य स्वयमूहितुं शक्यत्वादिति भावः ।

तं स्मृत्वेति—तं पूर्वोक्तं शुल्कं वैवाहिकपणम् (अनर्थकारितया) दोषं स्मृत्वा मनसि कृत्य 'मम कैकेय्याः सुतो भरतो राजा भवतु' इति कैकेय्या राज्ञोऽभिहितमुक्तम्, तद्वैर्येण स्वोक्तस्यार्थस्य राज्ञा स्वीकृतत्वे पुत्रकृतृकराजत्वप्राप्तौ जातेन विश्वासेन आश्वसन्त्याऽशिकसफलतया सन्तोषं वहन्त्या तथा कैकेय्या आर्यः रामोऽपि 'त्वं वनं व्रज चतुर्दश वर्षाणि वने निवासेन व्यतिगमयेति' अभिहितः उदीरितः । तं रामं वद्धचीरं 'वनवासाय प्रस्थातुकामेन तदुपयुक्तवसनादिधारणीयमिति' परिहितवल्कलं दृष्ट्वा राजा दशरथः असदृशं स्वरूपानुरूपं निधनं मृत्युं गतः । पुत्रशोकेन प्राणान् परित्याक्षीदित्यर्थः । (अधुना कैकेय्या तथाऽनुष्ठिते) शेषाः सर्वस्यास्य

देवकुलिक—सुनिये, जब माननीय महाराज राजकुमार राम का अभिषेक कर रहे थे, उस समय आपकी माता ने कहा.....

भरत—बस कीजिये,

उस अनर्थकारी विवाहशुल्क की याद आने से कहा होगा कि 'मेरा पुत्र राज्याधिष्ठ हो' । इस प्रार्थना के सफल हो जाने से उसका हार्दिक बल बढ़ गया होगा, और उसने दूसरी प्रार्थना की होगी कि—राम वन को जाँय । वल्कलधारी राम को वन जाते देख राजा बेमौत मर गये होंगे । इन सब बातों से दुखी प्रजा इन सभी बातों का मूल मुझे मानकर धिक्कारती होगी । उसका धिक्कारना ठीक भी है ॥११॥

(भूर्च्छित हो गये)

(नेपथ्ये)

उत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

उत्सरह श्रव्या ! उत्सरह ।

देवकुलिकः—(विलोक्य) अये,

काले सत्त्वागता देव्यः पुत्रे मोहमुपागते ।

हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलस्य जलाञ्जलिः ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशन्ति देव्यः सुमन्त्रश्च)

सुमन्त्रः—इत इतो भवत्यः ।

दुराचरणस्य फलभूताः धिक्प्रलापाः धिगित्युक्तयो निन्दावादाः प्रकृतिभिः अमात्य-
पुरोदैः पुरजैः मयि भरते पात्यन्ते निधीयन्ते । अयमेष भरतो यदर्यमयमनर्यः
मनुपगतो धिगिमम् इत्यधिक्षिपन्ति जना इति भावः । तिष्ठेत्यनेन शेषस्य स्वयमूहन्
प्रतिज्ञातं तदनेन प्रकाशितमिति बोध्यम् ॥ १२ ॥

दशरथप्रतिमां साक्षात्कर्तुं कौसल्यादयो देव्य आजिगमिषन्ति, तदेतदवस्थानु-
रूपं मनुदाचारमाचरति परिजनः—उत्सरतेत्यादिना ।

काले इति—देव्यः कौसल्यादयो राजाज्ञानाः काले उचिते समये आगताः
उपेताः खलु । तदेव समर्थयितुमाह—पुत्रे इति । पुत्रसमाश्वासनावसरस्योपस्थित-
त्वादत्रासामनुपसत्तिः कालान्तरोपसत्त्यपेक्षया समधिकोपयोगित्याशयः । ननु
सामान्यजनेनापि मूर्च्छितस्य भरतस्य वीजनादिनोपचारेण मूर्च्छाया निरमनीयत्वे
तन्मातृणामुपस्थितिर्नाधिकप्रयोजनेत्याशङ्क्यामाह—हस्तेति । मातृणां हस्तस्पर्शः
मातृभिः क्रियमाणः पाणिकरणकः स्पर्शः अजलस्य जलरहितस्य जलार्थिनः जला-
ञ्जलिः स इव तृप्तिप्रदो मातृहस्तस्पर्श इति भावः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

(नेपथ्य में)

हट जाइये । हट जाइये ।

देवकुलिक—(देखकर) अच्छा,

पुत्र के मूर्च्छित होने पर मातायें आ गईं, बड़ा अच्छा हुआ । क्योंकि पुत्र के
लिये माता का हस्तस्पर्श प्यासे के लिए जलधारा के समान हुआ करता है ॥१२॥

(देवियों तथा सुमन्त्र का प्रवेश)

सुमन्त्र—महारानी, आप लोग इधर से आवें ।

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः ।
अयन्निव्रतैरप्रतिहारिकागतैर्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते ॥ १३ ॥

(प्रविश्यावलोक्य) भवत्यः ! न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम् ।

अयं हि पतितः कोऽपि वयःस्थ इव पार्थिवः ।

देवकुलिकः—

परशङ्कामलं कर्तुं गृह्यतां भरतो ह्ययम् ॥ १४ ॥

(निष्क्रान्तः)

इदमिति—यस्य प्रतिमागृहस्य समुच्छ्रय औन्नत्यम्, हर्म्यदुर्लभः प्रासाद-
दुरापः सः प्रसिद्धः, तदिदं नितरां प्रसिद्धम्, नः अस्माकं हतभाग्यानां प्रतिमा-
नृपस्य प्रतिमारूपेणावशिष्टस्य राज्ञः प्रतिमागृहम् अस्तीति शेषः । (यत् इदम्
प्रतिमागृहम्) अप्रतिहारिकागतैः द्वारपालनैरपेक्षेण प्रविष्टैरत एव अयन्निव्रतैः
कपाटादिनियन्त्रणरहितैः पथिकैः अश्वगैः विना प्रणामम् अन्तरैव नमस्कारम्
उपास्यते मार्गश्रमापनोदनाय निशातिवाहनाय वा अध्युष्यते । साक्षानृपस्य भवनं
प्रतीहारिद्वारागतैः पदे पदे नियन्त्रितैः श्रमात्यादिभिरपि प्रणामादिसमुचितशिष्टा-
चारपूर्वकं प्रविश्यते सेव्यते च, प्रतिमागृहमिदं तु पथिकैः स्वयं निरवरोधं प्रविश्यते,
प्रणामादिक्रमन्तरेणैवाधुष्यते चेति प्रतिमागृहस्य राजगृहान्यूनताख्यो व्यतिरेकः ॥

प्रविशन्तीनां देवीनां निषेधः कृतः, सम्प्रति तत्कारणमाह—अयमिति ।
वयःस्थः त्रयसि वर्तमानस्तरुणः पार्थिव इव दशरथ इव कोऽपि पतितः भूमौ निप-
तितः । अस्तीति शेषः ।

परशङ्कां परः भरताङ्गिनोऽयमिति शङ्कां वितर्कं कर्तुम् अलं कृत्वा, परोऽयमिति मा
शङ्किष्ठा इति भावः । नियमेन बोधयन्नाह—अयं भूमौ पतितः भरतः गृह्यताम्, उत्थाप्य
अङ्कमारोप्य शीतलजलबीजनादिकोपचारेण प्रकृतिमानेतुमिमं प्रयत्यतामिति यावत् ॥

यह है वह प्रतिमारूप से अर्वास्त्यत महाराज का संदन, जो जैसा मैं राज-
महलों से भी बड़ा है । यात्री लोग यहाँ विना रोक-टोक के आते-जाते और विना
प्रणाम के उपासना करते हैं ॥ १३ ॥

(बैठकर और देखकर) आप अन्दर मत आवें,

यहाँ कोई कुमार गिर पड़ा है, मालूम पड़ता है जैसे राजा दशरथ की जवानी
की देह हो ।

देवकुलिक—आप दूसरे की आशङ्का मत करें, ये भरत हैं, इन्हें संमालिये ॥ १४ ॥

(जाता है)

देव्यः—(सहसोपगम्य) हा जात ! भरत ! हा जाद ! भरत !

भरतः—(किञ्चित् समाश्रय्य) आर्य !

सुमन्त्रः—जयतु महा—(इत्यर्घोक्ते सविपादम्) अहो स्वरसादृश्यम् ।

मन्ये प्रतिमास्यो महाराजो व्याहरतीति ।

भरतः—अथ मातृणामिदानीं काऽवस्था ।

देव्यः—जात ! एषा नोऽवस्था । (अवगुण्ठनमपनयन्ति)

जाद ! एसा णो अवस्था ।

सुमन्त्रः—भवत्यः ! निगृह्यतामुत्कण्ठा ।

भरतः—(सुमन्त्रं विलोक्य) सर्वसमुदाचारसन्निकर्षस्तु मां सूचयति ।

कञ्चित् तात ! सुमन्त्रो भवान् ननु ?

स्वरसादृश्यं वाग्भङ्गीतुल्यत्वम् ; येन भरते वदति प्रतिमागतो महाराजो वदतीति मादृशोऽपि चिरसहचरो जनो भ्राम्यति ।

इदानीं तातपादनिधनरामप्रवासानन्तरम् ।

अवगुण्ठनमपनयन्ति—अवगुण्ठनपटमपनीय स्वशिरःसिन्दूरप्रमोषं शिरोवृन्त-जनिर्तं श्वयधुं च दर्शयन्ति, तेन नितान्तक्लेशावस्थाऽनक्षरोच्चारणमेवावेदिता भवति ।

निगृह्यतां मनस्तु नियम्यताम् । उत्कण्ठा आवेगः ।

सर्वसमुदाचारसन्निकर्षः सर्वस्मिन् सर्वप्रकारके अवगुण्ठनापनयनादिरूपे (पुत्र-विलम्बवृद्धमन्त्रिभिन्नपुरुषसन्निकर्षे विधातुमयोग्येऽपि) सन्निकर्षः सन्निधिरितिस्तु मां सूचयति बोधयति 'अमुको भवानि'ति अनुमापयति । अनुमितमेवार्थं निश्चयायोदाहरति—कञ्चिदिति । अवगुण्ठनापमारणादिकं कार्यं राजदारागामतिविविके प्रियपुत्रा-

रानियों—(वेग से समीप जाकर) हा पुत्र ! भरत !

भरत—(कुछ होश में आकर) आर्य !

सुमन्त्र—जय हो महा.....(आधा कहकर ही शोक से रुककर) अहा ! कितना स्वरसादृश्य है ? ज्ञात होता है जैसे दशरथ की प्रतिमा ही बोल रही हो ।

भरत—माताओं की क्या अवस्था है ?

रानियाँ—पुत्र, यह हमारी अवस्था है ! (धूँवट हटाती हैं)

सुमन्त्र—देवियो, अपने आवेग को रोकें ।

भरत—(सुमन्त्र को देख कर) सभी प्रकार के व्यवहार में आपकी उपस्थिति से मुझे जान पड़ता है, आप सुमन्त्र हैं ?

सुमन्त्रः—कुमार ! अथ किम् । सुमन्त्रोऽस्मि ।

अन्वास्थ्यमानश्चिरजीवदोषैः कृतघ्नभावेन विडम्ब्यमानः ।

अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने जीवामि शून्यस्य रथस्य सूनः ॥१५॥

भरतः—हा तात ! (उत्थाय) तात ! अभिवादनक्रममुपदेष्टुमिच्छामि मातृणाम् ।

सुमन्त्रः—चाढम् । इयं तत्रभवतौ रामस्य जननी देवी कौसल्या ।

भरतः—अम्ब ! अनपराद्धोऽहमभिवादये ।

दिपरिजनादिमात्रसन्निधाने संभवति, भवति च सन्निहिते तत्ताभिराचरितमिति कार्येण रूपादिसंवादेन चात्र भरतरथ सुमन्त्रपरिचयो बोध्यः ।

अन्वास्थ्यमान इति—चिरजीवदोषैः दीर्घजीविपुरुषसुलभैः स्वप्रियजनविपदुप-
निपातप्रत्यक्षीकरणादिरूपैर्दूषणैः अन्वास्थ्यमानः अनुगम्यमानः, कृतघ्नभावेन कृतघ्न-
तया विडम्ब्यमानः लोकैः कृतघ्नोऽयमिति परिहास्यमानः, (स्वामिमरखेऽपि तदननु-
वृत्त्या परिहासः) अहं सुमन्त्रः तस्मिन् प्रसिद्धपराक्रमे नृपतौ विपन्ने विपदप्रस्ते मृत
इत्यर्थः, शून्यस्य राज्ञा रहितत्वेन रिक्तस्य रथस्य सूतश्चालकः जीवामि कथञ्चित् प्राणान्
धारयामि । श्रयमाशयः—यद्यहं चिरजीवितो नाप्स्यम्, ईदृशं राजमरणरामवनवा-
सादिदर्शनावसरं मनोव्यथकं नाध्यगमिष्यम्, राजनि मृते तदनुवृत्त्यकरणात् कृतघ्नोऽ-
यमिति लोकानां परिहासस्य पात्रतां नाश्रयिष्यम्, मृते च राजनि शून्यं रथं नावाह-
यिष्यमिति सर्वमपीदं मदीयचिरजीविताविजृम्भितमिति विडम्बनमजीवनम् ॥ १५ ॥

अभिवादनेति—बहुकालं प्रीष्य दृष्टासु मातृषु का केति विशेषमजानन् कस्य
प्रथमं प्रणाममुपनयदिति व्यामोहेनेदृशः प्रश्नः ।

अनपराद्धः अकृतापराधः, एतेन कैकेय्या कृते कर्मणि स्वामम्मतिः प्रकाशिता ।

सुमन्त्र—कुमार, हाँ मैं सुमन्त्र ही हूँ ।

दीर्घकालजीविता ने मुझ में अनेक बुराईयाँ ला दीं । कृतघ्नता ने मुझे विडम्बित
किया, और अब मैं राजा के मर जाने पर सुने रथ का सारथि हूँ ॥ १५ ॥

भरत—हा तात, (उठकर) तात, अब मैं माताओं के प्रणाम करने का क्रम
जानना चाहता हूँ ।

सुमन्त्र—अच्छा । ये हैं राम की माता देवी कौसल्या ।

भरत—अम्ब, निरपराध मैं आपकी प्रणाम करता हूँ ।

कौसल्या—जात ! निःसन्तापो भव ।

जाद ! निस्सन्दावो होहि ।

भरतः—(आत्मगतम्) आक्रुष्ट इवास्म्यनेन । (प्रकाशम्) अनुगृहीतोऽस्मि । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—इयं तत्रभवतो लक्ष्मणस्य जननी देवी सुमित्रा ।

भरतः—अम्ब ! लक्ष्मणेनातिसन्धितोऽहमभिवादये ।

सुमित्रा—जात ! यशोभागी भव ।

जाद ! जसोभाई होहि ।

भरतः—अम्ब ! इदं प्रयतिष्ये । अनुगृहीतोऽस्मि । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—इयं ते जननी ।

निःसन्तापः विगतहृदयज्वरः, एतेन कौसल्याया उदारहृदयतोका ।

आक्रुष्ट इव अनेन कृतापराधे अपराधजनात्मीये अपराधसम्बन्धयोग्ये वा मयि प्रवृत्तेनेर्दशेन मङ्गलाशीर्वचनेन आक्रुष्ट इव उपालब्ध इव अस्मीति । कौसल्योदीरितः शुभाशीर्वादोऽप्युपालम्भवत् मम हृदयं व्यथयतीति भावः । एतेन भरतस्य स्वविषया जुगुप्सा तथा च सन्तापातिशयो व्यज्यते ।

अतिसन्धितः रामानुगमनलक्ष्मणातिलाभावसरे संविभागमकृत्वा स्वयं तद्ग्रहणेन वञ्चितः ।

प्रयतिष्ये यशोलाभमुद्दिश्य यत्नं करिष्ये । एतेन भरतस्य राज्यविषयकोऽलोभः कर्तव्यनिर्धारणक्षमता च प्रकटिता ।

कौसल्या—बेटा, तेरे सन्ताप शान्त हों ।

भरत—(स्वगत) इस आशीर्वाद से कुछ भर्त्सना-सी प्रकट होती है । (प्रकट) बड़ी कृपा । और ।

सुमन्त्र—ये हैं लक्ष्मण की माता सुमित्रा ।

भरत—माता, रामसेवा के लिये मुझे अवसर न देकर लक्ष्मण द्वारा वञ्चित मैं तुमको प्रणाम करता हूँ ।

सुमित्रा—बेटा, यशस्वी बनो ।

भरत—अम्ब, इसके लिये प्रयत्न करूँगा । आगे ?

सुमन्त्र—ये हैं आपकी जननी ।

भरतः—(सरोपमुत्थाय) आः पापे !

मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ॥ १६ ॥

कैकेयी—जात ! किं मया कृतम् ?

जाद ! किं मए किदं ?

भरतः—किं कृतमिति वदसि ?

वयमयशसा, चीरेणार्यो, नृपो गृहमृत्युना,

प्रततरुदितैः कृत्स्नाऽयोध्या, मृगैः सह लक्ष्मणः ।

दयिततनयाः शोकेनाम्वाः, स्नुषाऽध्वपरिश्रमै-

ममेति—मम मातुः कौसल्यायाः, मातुः सुमित्रायाश्च मध्ये अन्तरभागे त्वं कैकेयी न शोभसे न शोभामावहसि, सदृशयोरेव सहवासस्य शोभाऽऽघायकत्वात् । अशोभनत्वमेवोपमया प्रकाशयति—गङ्गायमुनयोरिति । कुनदी क्षुद्रा सरित् । एते क्षुद्रा सरिद्यावत्या मात्रया गौरवतारतम्ये गङ्गापेक्षया यमुनापेक्षया वाऽधमा, तावत्येव मात्रया त्वमनयोरपेक्षयाऽधमेति तयोर्भरतस्यातिशयित आदरभावो व्यक्तः ॥ १६ ॥

किं मया कृतम् किमकार्यं मया कृतं येनैवमुपालभस इति भावः ।

वयमिति—त्वया वयम् अयशसा योजिताः 'भरत एव राज्यलोभेन मात्रैवं कारितवान्' इत्येवंरूपया अक्रीत्या योजिताः, आर्यः रामः चीरेण वल्कलेन योजित इति संबन्धनीयम्, एवमग्रेऽपि सर्वत्र यथालिङ्गवचनं विपरिणमद्य योजिता इत्यनुषङ्गनीयम् । रामो वनवासीचित्तवैपक्षिणं प्राहित इत्यर्थः । नृपो राजा दशरथः गृहमृत्युना योजितः सुनिवृत्तिमाश्रित्य वने मर्तुमुचितो गृहमरणेन संयोजितः । कृत्स्ना संकलावयवयुक्ता अयोध्या प्रततरुदितैः अविरलाश्रुवर्षणैः योजिता । लक्ष्मणो मृगैः सह योजितः वने मृगसहवासितां गमित इत्यर्थः । दयितास्तनया यासां ता दयिततनयाः प्रियपुत्राः अम्वाः जनन्यः शोकेन मर्तुवियोगवैधव्यपुत्रप्रवासादिदुःखेन योजिताः ।

भरत—(वड़े क्रोध से उठकर) आः पापे !

मेरी माता कौसल्या और माता सुमित्रा के बीच में बैठे तुम उसी भाँति बुरी लगती हो, जैसे गङ्गा और यमुना के बीच में प्रविष्ट कुनदी ॥ १६ ॥

कैकेयी—बेटा, मैंने क्या किया ?

भरत—कहती है क्या किया ?

मुझे अयश की गठरी से कलङ्कित कर दिया, आर्य राम को वल्कलधारी बना दिया, महाराज को मरने के लिये बाधित किया, सारी अयोध्या को रूखाया लक्ष्मण को

धिगिति वचसा चोग्रेणात्मा त्वया ननु योजिताः ॥ १७ ॥

कौसल्या—जात ! सर्वसमुदाचारमध्यस्थः किं न वन्दसे मातरम् ?

जाद ! सर्वसमुदाचारमज्ज्मृत्यो किं न वन्दसि मादरं ।

भरतः—मातरमिति । अम्ब ! त्वमेव मे माता । अम्ब ! अभिवाद्ये ।

कौसल्या—न हि, न हि । इयं ते जननी ।

णहि णहि । इयं दे अणणी ।

भरतः—आसीत् पुरा । न त्विदानीम् । पश्यतु भवती—

स्तुपा पुत्रवधूः सीतादेवी अध्वपरिश्रमैः मार्गसञ्चारायासैर्योजिता, आत्मा च उग्रेण मर्मभेदिना धिगिति वचसा 'धिक् कैकेयीम्' इति निन्दावचनेन योजितः । एतावत्या अनर्थपरम्पराया मूलं भूत्वापि किं मया कृतमिति स्वकर्तव्यप्रश्नप्रगल्भायास्तव धार्ष्ट्यमतितरां समृद्धमिति । एतेन भरतस्य कैकेयीं प्रति घृणाख्यो भावो व्यक्तः, प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां चैकक्रियाभिसम्बन्धनात्तुल्ययोगितालङ्कारः, तथा च तल्लक्ष-
णम्—'प्रस्तुतानां पदार्थानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता' इति ॥ १७ ॥

सर्वसमुदाचारमध्यस्थः सकलसदाचारपालनप्रवणः । मातरं कैकेयीम्, किञ्च वन्दसे ? कुतो न प्रणमसि ? सर्वसदाचारपालको भूत्वा मातृवन्दनरूपात् सदाचारात् कुतश्च्यवस इति ।

त्वमेव मे माता न चेयं कैकेयी मम माता, अत एनामप्रणमतोऽपि मम न मातृ-
वन्दनरूपसदाचारपरित्यागरूपायशसो मलीमसत्त्वमिति ।

आसीदिति—पुरा अस्यां कैकेय्यां मे जननीबहुमानः पूर्वमासीत्, न त्वधुनाऽ-
स्ति, भर्तृपुत्रद्रोहापराधिन्यास्तादृशादरपात्रताऽभावादिति भावः ।

भृगु-सहवासी वना दिया, पुत्रप्रणयिनी मातर्भों को शोक-सागर में डुबो दिया,
पुत्रवधू सीता को जङ्गलों में भटकने और यातना भोगने के लिये भेज दिया और
अपने को भी धिक्कार का पात्र बनाया ॥ १७ ॥

कौसल्या—बेटा, सब प्रकार से मर्यादा की रक्षा में प्रयत्नशील तुम अपनी माता
को प्रणाम क्यों नहीं करते ?

भरत—अपनी माता को, मेरी माता तो तुम ही हो, तुमको नमस्कार ।

कौसल्या—नहीं नहीं, तुम्हारी माता ये हैं ।

भरत—हाँ, पहले थीं, अब नहीं हैं । आप देखें—

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसङ्क्रान्तदोषैः पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते ।
लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं भर्तृद्रोहादस्तु माताऽप्यमाता ॥१८॥
कैकेयी—जात ! महाराजस्य सत्यवचनं रक्षन्त्या मया तथोक्तम् ।
जाद ! महाराजस्य सच्चवश्रणं रक्खन्तीए मए तह उत्तं ।

भरतः—किमिति किमिति ?

कैकेयी—पुत्रको मे राजा भवत्विति ।

पुतत्रो मे राआ होदु त्ति ।

भरतः—अथ स इदानीमार्योऽपि भवत्याः कः ?

त्यक्त्वेति—शीलसंक्रान्तदोषैः सहवासिमन्यरादिपरिजनगतदुष्टस्वभावतासङ्क्रमणरूपदोषैः स्नेहं त्यक्त्वा ममतामुत्सृज्य पुत्रा अपुत्राः क्रियन्ते अपुत्रवद्गृण्यन्ते, द्वेषजन्यदुर्व्यवहारभाजनतां नीयन्ते इत्यर्थः । अथवा द्विष्टव्यवहारेण पुत्रानर्हे कर्मणि प्रवर्त्यन्ते इत्यर्थः । तथा च मातुरमात्रुचितकार्यकारित्वे तस्यास्तदुत्तररूपेण मयापि पुत्रेणाद्य यावदनाचरितमेव किमपि कर्तव्यमिति तदाह—लोकेऽपूर्वमिति । एषोऽहं लोके भुवनेऽपूर्वमन्याननुष्ठितं धर्मं स्थापयामि प्रवर्तयामि । कोऽसौ धर्म इत्याह—भर्तृद्रोहादिति । माता अपि भर्तृद्रोहादमाता अस्त्विति । अयमर्थः—पुत्रद्रोहद्वारेण स्वभर्तृमरणरूपद्रोहाचरणान्मातापि मातृबहुमानाभाजनमस्तु । यथा तथा मात्रा इदं प्रथमतया पुत्रे द्रोह आरब्धस्तथा मयापि पुत्रेण तस्यां मातरि मातृबहुमानत्यागः कृत इति, एतच्च 'कृते च प्रतिकर्तव्यमेव धर्मः सनातनः' इत्यनुबध्योक्तम् । 'शालिनीवृत्तम्', तल्लक्षणं यथा—'शालिन्युक्ता मृतौ तगौ गोऽन्विलोकैः' इति ॥ १८ ॥

सत्यवचनं विवाहसमयदत्तं शुल्कप्रतिज्ञावाक्यम् । रक्षन्त्या यथार्थयन्त्या । यदि मया वरो न त्रियेत, राजा मिथ्यावचनतां नीयेतेत्याशयः ।

अथेति—'पुत्रको मे राजा भवत्विति'वरं याचमानाया भवत्या आर्यः रामः कः

दुष्ट परिजनों के सहवास से स्नेह को छोड़कर इसने अपने पुत्रों से सम्बन्ध तोड़ लिया है । आज मैं इस अपूर्व धर्म की स्थापना करने जा रहा हूँ कि जो स्त्री अपने स्वामी का द्रोह करे, वह पुत्रवती होने पर भी माता कहलाने की अधिकारिणी नहीं है ॥ १८ ॥

कैकेयी—बेटा महाराज की प्रतिज्ञा की रक्षा के लिए मैंने वैसा कहा था ।

भरत—सो क्या ?

कैकेयी—यही कि मेरा पुत्र राज्याधिकारी हो ।

भरत—क्या, राम तुम्हारे कौन होते हैं ?

पितुर्मे नौरसः पुत्रो न क्रमेणाभिषिच्यते ।

दयिता भ्रातरो न स्युः प्रकृतीनां न रोचते ? ॥ १९ ॥

कैकेयी—जात ! शुल्कलुब्धा ननु प्रष्टव्या ?

जाद ! सक्कलुब्धा णणु पुच्छिदव्वा ?

भरतः—वल्लकलैर्हृतराजश्रीः पदातिः सह भार्यया ।

वनवासं त्वयाऽऽप्तः शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ॥ २० ॥

कीदृशः सम्बन्धी ! पुत्रो न भवति किमित्यर्थः । आर्ये राज्येऽभिषिच्यमाने तं प्रति-
पिच्य मदर्थे राज्यं याचमानाया भवत्याः रामं प्रति पुत्रभावो न स्थित इति भवत्या-
ऽनुचितमाचारतमिति ।

पितुरिति—आर्यः रामः मे मम पितुः औरसः धर्मभार्यायां स्वबीजोत्पन्नः
पुत्रो न भवति किम् ? काक्वा तस्य तद्भावोऽभिधेयः । क्रमेण वयःक्रमेण नाभिषि-
च्यते ? पुत्रेषु वयसा प्रथमः राज्येऽभिषेच्य इति व्यवहारः किमस्मात्कुले नास्ति ?
अस्त्येवेत्यर्थः । भ्रातरः आर्यरामादयो मत्सहिताः दयिताः अन्योन्यस्नेहपरायणाः
न स्युः किम् ? न भवन्ति किम् ? सन्त्येवेत्यर्थः । (आर्यस्याभिषेकः) प्रकृतीनाम्
अमात्यादीनां न रोचते न प्रियं किम् ? अयमाशयः—रामे पितुरौरसे पुत्रे कुलस-
मुदाचारमनुसृत्य ज्येष्ठक्रमेणाभिषिच्यमाने तदभिषेके बन्धुविरोधस्य प्रकृतिप्रकोपस्य
चासम्भावनायां भवत्या तदभिषेके विघ्नमाचर्य सर्वथातिदारुणं चरितमिति भावः ॥

प्रष्टव्येति—शुल्के प्रतिज्ञातस्यार्यस्यावश्यप्रदेयतया तं याचमानाहं न केनापि
निन्दिताचरणदोषेण भर्त्सनीयेति भावः ।

वल्लकलैरिति—शुल्कप्रतिज्ञातमर्थं याचितुमहमधिकारिणीति भाषणेन कुपितो
भरतः । पुत्रराज्याभिषेकस्य यथा कथञ्चित्प्राप्तयाचनयोग्यत्वेऽपि रामवनवासस्य सर्व-
थाऽयोग्यत्वमाहनेन । वल्लकलैः चीरैर्हृतराजश्रीः अपहृतराजलक्ष्मीकः पदातिः पाद-
चारी भार्यया सह भार्यासहितः (आर्यरामः) त्वया वनवासम् आज्ञप्तः वने वसेत्या-

क्या वे मेरे पिता के औरस पुत्र नहीं ? क्या उनका अभिषेक ज्येष्ठ के क्रम से
प्राप्त नहीं ? क्या हममें भ्रातृप्रेम का अभाव है ? क्या राम का अभिषेक प्रजानु-
मोदित नहीं ? ॥ १९ ॥

कैकेयी—बेटा, क्या विवाहशुल्क का लालच रखनेवाली से ऐसे प्रश्न किए
जाते हैं ?

भरत—तुमने राम को राज्य से वञ्चित कर चीर पहना कर सोतासहित पैदल
वन को भेजा, यह भी विवाहशुल्क में कहा गया था ? ॥ २० ॥

कैकेयी—जात ! देशकाले निवेदयामि ।

जाद ! देसकाले निवेदेमि ।

भरतः—

अयशसि यदि लोभः कीर्तयित्वा किमस्मान्

किमु नृपफलतर्पः किं नरेन्द्रो न दद्यात् ।

अथ तु नृपतिमातेत्येष शब्दस्तवेष्टो

वदतु भवति ! सत्यं किं तवार्यो न पुत्रः ? ॥ २१ ॥

दिष्टः । शुक्ले-एतदपि सभार्यस्यार्यस्य वनममनमपि उदाहृतं कथितपूर्वम् किम् ? कामं पुत्राभिषेचनमुदाहृतम्, आर्यवनगमनं तु कदाचिदपि नोदाहृतमितोदानोमकाण्डे कल्पितवत्यसीति धिक् त्वां दुर्बुद्धिमिति भावः ॥ २० ॥

निवेदयामि रामवनवासाज्ञाप्रदानस्य कारणं समुचिते देशे काले च त्वां बोधयिष्यामीति तदाशयः । एतेन पुत्रस्य प्रलोभनार्थं तथा प्रपञ्चप्रथमप्रकारः प्रकटितः ।

अयशसतीति—यदि अयशसि कीर्तिविपर्यये लोभो यदि चेत् अस्मान् कीर्तयित्वा किम् ? अस्मज्जाम कीर्तनेन किं प्रयोजनं तेन विनैवायशसः सुलभत्वादिति भावः । एवं चाकीर्तिमात्रस्योद्देश्यत्वे प्रकारान्तरेणापि तल्लाभसम्भवे भरतार्थं राज्यं याच इति मदीयनाम्नः सम्बन्धनस्य तत्र नितरामनावश्यकत्वमिति भावः । नृपफल-तर्पः राजप्रियत्वप्राप्यभोग्यवस्तुतृष्णा किमु ? नरेन्द्रः किं न दद्यात् ? सर्वार्यदातरि राजनि तव प्रिये तल्लोभोऽपि तवानुचित एवेत्याशयः । अथ तव नृपतिमाता राज-जननी इत्येष शब्दः (स्वबोधकत्वेन) इष्टः अभिलषितयेत्, (अयि) भवति, आर्यः रामः तव पुत्रः न भवति किम् ? इति सत्यं वदतु, सत्यभावेन रामस्य पुत्रत्वे तदन्य-याभावे वा स्वां भावनामाविष्करोतु । एवं च रामस्य तव पुत्रत्वे राजमातेति विरुद्ध-स्यापि त्वया तस्मिन्नभिपिच्यमानेऽपि लभ्यतया वृथा कदर्यितोऽयं लोक इति भावः । मालिनीवृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति ॥ २१ ॥

कैकेयी—उचित स्थान और अवसर मिलने पर कभी बताऊँगी ।

भरत—यदि तुम्हें अयश ही मोल लेना था तो इस बीच मैं मेरा नाम क्यों ले लिया ? यदि राजैश्वर्य की कामना थी तो महारज से तुम्हें क्या नहीं मिल सकता था ? यदि तुम्हें राजमाता कहलाने की लालसा थी तो सब बता, क्या राम तुम्हारे पुत्र नहीं हैं ? उनके राजा होने से तुम राजमाता नहीं बन सकती थीं ? ॥ २१ ॥

कष्टं कृतं भवत्या,

त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुभिर्नैव गणितः

सुतं ज्येष्ठं च त्वं वज्र वनमिति प्रेषितवती ।

न शीर्णे यद् दृष्ट्वा जनकतनयां वल्कलवती-

महो धात्रा सृष्टं भवति ! हृदयं वज्रकठिनम् ॥ २२ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिपेकं पुर-
स्कृत्य भवन्तं प्रत्युद्गतौ विज्ञापयतः—

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः ।

एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः ॥ २३ ॥

त्वयेति—भवति, राज्यैषिण्या पुत्रार्थं राज्यं कामयमानया त्वया नृपतिः राजा
असुभिर्न गणितः प्राणैः परित्यज्यमानो नापेक्षितः (एतेन भर्तृद्रोह उक्तः), ज्येष्ठं सर्व-
श्रेष्ठं सुतं पुत्रं रामं च त्वं वनं प्रेषितवती अस्मात् तदभिपेकदर्शनसत्पुण्यात् नगराग्नि-
ष्कासितवती (एष पुत्रद्रोहः), जनकतनयां सीतां वल्कलवतीं चौराणि वसानां दृष्ट्वा-
यत् त्वं हृदयं न शीर्णम् द्विधा न विदलितं तत् तव हृदयं धात्रा वज्रकठिनं वज्रवत्
कर्कशं सृष्टम् । श्रयमाश्रयः—त्वया राज्यलोभेन भर्तारं विपादयन्त्या कठोरता प्रद-
र्शिता, तनोऽपि पुत्रस्य वनवासकामनया जननीहृदयदुरापं दौरात्म्यं व्यञ्जितम्, यथा-
कथञ्चिदनयोर्वृत्तयोर्लोभप्रावत्येन कल्पनीयत्वेऽपि सीतासमानां पृत्रवधूं वल्कलानि परि-
दधतीं वाक्षमाणायास्तव हृदयं यज्ञ भिन्नं तदवश्यं तस्य वज्रसाधारणं कठिन्यमिति ॥

प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः, अभिपेकं तदुपयोगिद्रव्यजातम्, पुरस्कृत्य सह नीत्वा ।

गोपहीनेति—यथा गोपहीना गावोऽपालिताः (सत्यः) विलयं विनाशं यान्ति
तथैव प्रजाः नृपविहीना राज्ञा विरहिताः विलयं यान्ति विपद्यन्ते, बाह्यान्तराक्रमणदोषे

तुमने बड़ा बुरा किया—

राज्यलालसा से तुमने महाराज के प्राणोंकी कुछ चिन्ता न की । अपने बड़े लड़के
को तुमने वन भेज दिया । जनकदुलारी सीताको वल्कलवसना देखकर भी तुम्हारा
हृदय नहीं विदीर्ण हुआ ? विधाता ने तुम्हारे हृदय को वज्र कठिन बनाया है ॥ २२ ॥

सुमन्त्र—कुमार, भगवान् वसिष्ठ और वामदेव, प्रजावर्ग तथा अमात्यो के साथ
आपके राज्याभिपेक के लिये आपको सूचित करते हैं कि—

इस प्रकार गोपाल के बिना गायें विनष्ट हो जाती हैं, ठीक उसी तरह राजा
के बिना प्रजाओं का नाश हो रहा है ॥ २३ ॥

भरतः—अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः ।

सुमन्त्रः—अभिपेकं विसृज्य क भवान् यास्यति ?

भरतः—अभिपेकमिति । इहात्र भवत्यै प्रदीयताम् ।

सुमन्त्रः—क भवान् यास्यति ?

भरतः—तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते लक्ष्मणप्रियः ।

नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः ॥ २४ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

तृतीयोऽङ्कः ।

भ्यत्नातुरभावादिति भावः ॥ २३ ॥

अनुगच्छन्तु मदीयाणां पालयन्तु, एतेन राज्यभारस्य स्वीकारः कृतः । केवल-
मभिपेकस्य स्वीकारो न कृतः । अथवा यत्राहं यामि तत्र चलन्तु प्रकृतयः, तत्रैवा-
भिपेकस्यापि निर्णयो भवेदिति भावः ।

‘अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः’ इत्यनेन गमने सूचिते ‘क वास्यसी’ति सुमन्त्रेण
पृष्टे तदुत्तरमाह—तत्रेति । ‘लक्ष्मणप्रियः’ इत्युक्त्या यत्सौभाग्यं प्रति ईर्ष्याकां ।
शेषं सुगमम् ॥ २४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते ‘प्रतिमानाटकप्रकाशे’ तृतीयोऽङ्कः ॥३॥

भरत—प्रजायें मेरे साथ चलें ।

सुमन्त्र—राज्याभिपेक को छोड़कर आप कहाँ जायेंगे ?

भरत—अभिपेक ? अभिपेक इनको दिया जाय ।

सुमन्त्र—आप कहाँ जायेंगे ?

भरत—मैं वहीं जाऊँगा, जहाँ लक्ष्मणप्रिय राम हैं, उनके बिना अयोध्या
अयोध्या नहीं रही । राम जहाँ, अयोध्या वहाँ ॥ २४ ॥

(सबका प्रस्थान)

तृतीय अङ्क समाप्त ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतधेटयो)

विजया—हला नन्दिनिके ! भण भण ! अद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वे-
हला नन्दिनिण ! भणेहि भणेहि । अज कौसल्यापुरोगेहि सन्वेहि
रन्तःपुरैः प्रतिभागेहं द्रष्टुं गतैस्तत्र किल भर्तृदारको भरतो
अवन्तेवुरेहि पडिभागेहं दट्ठुं गदेहि तहिं किल भट्टिदारओ भरदो
दट्ठः ? अहं च मन्दभागा द्वारे स्थिता ।

दिट्ठो ? अहं च मन्दभागा दुवारे दट्ठिदा ।

नन्दिनिका—हला ! दट्ठोऽस्माभिः कौतूहलेन भर्तृदारको भरतः ।

हला ! दिट्ठो अन्हेहि कौतूहलेण भट्टिदारओ भरदो ।

विजया—भट्टिनी कुमारेण किं भणिता ?

भट्टिनी कुमारेण किं भणिदा ?

नन्दिनिका—किं भणितम् ? अवलोकितुमपि नेच्छति कुमारः ।

किं भणिदं ? ओलोइदं वि शेच्छदि कुमारो ।

प्रविशत इति—‘तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते लक्ष्मणप्रियः’ इति भरतस्य
वनगमननिश्चयः प्रोक्तः । तदनुसृत्य तस्य वनगमनं वने रामेण सह समागमनं चात्र
घटयिष्यते । तदवतारयितुं प्रवेशकेनात्र तद्वनप्रस्थानं प्राह ।

मन्देति—मन्दभागा भरतदर्शनसौभाग्यरहिता, द्वारे स्थिता द्वारप्रतिपालनाधि-
कृता द्वारं परित्यज्य भरतावलोकनार्थं प्रतिमागृहाभ्यन्तरभागं प्रवेष्टुं न पारितवती ।
कौतूहलेन चिरादर्शनजनितेन श्रौत्सुक्येन ।

(दो चेटियों का प्रवेश)

विजया—सखी नन्दिनिका, कहो-कहो, आज कौशल्या प्रभृति सारा अन्तःपुर
प्रतिमागृह देखने गया था, क्या वहाँ भारत को देखा है ? मैं मन्दभागिनी तो
दरवाजे पर ही खड़ी रही ।

नन्दिनिका—सखी, हमने तो बड़े कौतूहल से कुमार भरत को देखा है ।

विजया—राजकुमार ने महारानी को क्या कहा ?

नन्दिनिका—क्या कहते ? राजकुमार तो उन्हें देखना तक नहीं चाहते ।

विजया—अहो अत्याहितम् । राज्यलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य
अहो अत्राहितम् । रज्जुलुब्धा मृष्टिदारकस्य रामस्य
राज्यविभ्रष्टं कुर्वत्यात्मनो वैधव्यमादिष्टम् । लोकोऽपि
रजविभ्रष्टं करन्ती अतणो वेहव्वं आदिष्टं । लोको वि
विनाशं गमितः । निर्धृणा खलु भट्टिनी । पापकं कृतम् ।
विनाशं गमिष्यो । निविधना हु भट्टिणी । पापं किदं ।
नन्दिनिका—हला ! शृणु । प्रकृतिभिरानीतमभिपेकं विसृज्य राम-
हला ! सुणाहि । पशदीहि आणीदं अभिसेयं विसजिअ राम-
तपोवनं गतः कुमारः ।
तवोवणं गदो कुमारो ।

विजया—(सविपादम्) हम् । एवं गतः कुमारः । नन्दिनिके ! एह्यावां
हम् । एवं गदो कुमारो । नन्दिणि । एहि अम्हे
भट्टिनी पश्यावः ।
भट्टिणी पेक्खामो । (निष्क्रान्ते)
प्रवेशकः ।

अत्याहितम् । महती अनर्थपरम्परा । रामस्य राज्यवभ्रष्टं राज्यच्युतिम् ।
आदिष्टम् उपनमितम् । निर्धृणा निष्कर्षणा ।

प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः, आनीतम् उपकल्पितम् । रामतपोवनं रामादिष्ठितं
तपोऽनुकूलं वनम् ।

एवं गतः एतादृशीं दशां गतः । दशाचार मातृमुखदर्शनविरामप्रकृत्युपकल्पि-
ताभिपेकोपकरणोपेक्षा वनगमनप्रवृत्तिप्रवृत्तिः ।

विजया—ओह ! कैसा अन्याय है, इस राज्यलुब्धा रानी ने राम को राज्यच्युत,
किया, खुद विधवा बनी और प्रजाओं को अनाथ किया । सचमुच यह रानी बर्बाद
है । इसने बड़ा बुरा किया ।

नन्दिनिका—सखी सुनो, अमात्यादि द्वारा प्रस्तुत राज्याभिपेक को ठुकराकर
राजकुमार राम के पास वन को चले गये ।

विजया—(खेद से) राजकुमार चले गये । नन्दिनिका, आओ, हम दोनों चलकर
रानी को देखें । (दोनों का प्रस्थान)

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सुमन्त्रः सूतश्च)

भरतः—स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे

पौराश्रुपातसलिलैरनुगम्यमानः ।

द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेषु

रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम् ॥ १ ॥

सुमन्त्रः—एष एष आयुष्मान् भरतः—

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो

यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः ।

भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य

रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ॥ २ ॥

स्वर्गमिति—सुकृतं पुण्यमनुयात्रं सहगामि यस्य तस्मिन् सुकृतानुयात्रे पुण्यानुगे नरपतौ राजनि स्वर्गं गते दिवमुपयाते पौराणां पुरवासिनामश्रुपातसलिलैर्वाष्पजलैरनुगम्यमानः अहम् अकृपणेषु उदारेषु (रमणीयेषु) तपोवनेषु (वसन्तमिति सम्बन्धनीयम्) रामाभिधानं रामसंज्ञकं जगतः संसारस्य अपरं प्रसिद्धचन्द्रादतिरिच्यमानं शशाङ्कं जगदाह्लादकत्वशीतलशीलत्वादिना चन्द्रं द्रष्टुं प्रयामि गच्छामि । रामे चन्द्रत्वारोपाद्रूपकम् । ईदृशाः प्रयोगाः परत्रापि दृश्यन्ते । यथा नैपथीये—‘इदं तसुर्वीतलशीतलद्युतिम्’ इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

दैत्येन्द्रेति—दैत्येन्द्रोऽसुरश्रेष्ठस्तस्य मानं दर्पस्तन्मथनस्य दलनकारकस्य असुराधिपाहङ्कारापहारिणो दशरथस्य नृपस्य राज्ञः पुत्रस्तनयः । यज्ञोपयुक्तविभवस्य यज्ञार्थविनियुक्तधनसम्पदो नृपस्य अजस्य पौत्रः । पितुः प्रियकरस्य तातेप्सिताचारिणः जगत्प्रियस्य जगतीहितकारिणः । रामस्य भ्राता भरतः रामसदृशेन रामतुल्येन पथा

(रथ में बैठे हुए भरत, सुमन्त्र और सारथि का प्रवेश)

भरत—महाराज दशरथ अपने पुण्य के बल स्वर्ग गये । मैं पुरवासियों के अश्रु-प्रवाह का संबल लेकर, उदार, तपोवन में रमते हुए राम को देखने जा रहा हूँ, जो पृथ्वी पर के दूसरे चन्द्र हैं ॥ १ ॥

सुमन्त्र—यह चिरायु भरत—

दैत्यराज के अभिमान को दूर करनेवाले दशरथ के पुत्र, समूची राज्यसमृद्धि को यज्ञों में लगा देनेवाले अज के पौत्र, पितृप्रिय राम के भ्राता राम की भाँति आदर्श पथ पर जा रहे हैं ॥ २ ॥

भरतः—भोस्तात !

सुमन्त्रः—कुमार ! अयमस्मि ।

भरतः—क तत्रभवान् ममार्यो रामः ? कासौ महाराजस्य प्रतिनिधिः ।

क सन्निदर्शनं सारवताम् ? कासौ प्रत्यादेशो राज्यलुब्धाया
कैकेय्याः ? क तत् पात्रं यशसः ? कासौ नरपतेः पुत्रः ? कासौ
सत्यमनुव्रतः ?

मम मातुः प्रियं कर्तुं येन लक्ष्मीर्विसर्जिता ।

मार्गेण प्रयाति । यादृशेन मार्गेण रामो व्यवहरति, तादृशेन विश्वप्रशंस्येन मार्गेण
भरतौऽपि व्यवहरतीति यावत् । अत्र पितृपितामहभ्रातॄणां तत्तद्गुणगणकीर्तनेन
भरतेऽपि तेषां गुणानां स्वाभाविकी स्थितिरावेदिता । विशेषणानां साभिप्रायतया
परिकरोऽत्रालङ्कारः, 'विशेषणानां साभिप्रायत्वे परिकर' इति तल्लक्षणात् । पूर्वोक्त-
मेव वृत्तम् ॥ २ ॥

महाराजस्य प्रतिनिधिः स्थानीयः, एतेन तस्मिन् भरतस्य पितरीव बहुमानः
सूचितः । सारवतां बलशालिनां सत् समीचीनं निदर्शनम् दृष्टान्तः । प्रत्यादेशः
तिरस्क्रिया, राज्यप्राप्तये छलेन व्यवहरन्त्याः कैकेय्याः प्राप्तमपि राज्यं तृणाय मन्य
मानो वनाय प्रतिष्ठमानो रामो मूर्तिरिव तत्पराभवस्य भवति स्मेति भावः । नरपतेः
पुत्रः तादृशकठोरतराज्ञापालनेऽप्यकुण्ठमनोभावतया यथार्थभावेन पुत्रपदव्यवहारार्हः,
एतेन स्वस्याधन्यत्वं व्यञ्जितम् । अन्यत्स्पष्टमिति तद्व्याख्यानं स्वयमूहनीयम् ।
अत्र सर्वत्र 'प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, अग्रणीविदग्धानाम्, धीरेयः साहसिकानाम्'
इत्यत्रेवोल्लेखालङ्कारः, तल्लक्षणं यथा—'कचिद् भेदाद् ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा
कचित् । एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥' इति ।

ममेति—मम भरतस्य मातुः कैकेय्याः प्रियं हितं कर्तुं येन रामेण लक्ष्मीः

भरत—तात ?

सुमन्त्र—राजकुमार, यहीं तो हूँ ।

भरत—कहाँ हैं हमारे पूज्य राम ? कहाँ हैं वे महाराज के प्रिय प्रतिनिधि ?
कहाँ हैं वे वीरों के उत्तम उदाहरण ? कहाँ हैं वे राज्यलुब्धा कैकेयी के तिरस्कर्ता ?
कहाँ हैं वे यशोनिधि ? कहाँ हैं वे महाराज के आदर्श पुत्र ? कहाँ हैं वे सत्यतत्त्व-
मेरी माता की इष्टसिद्धि के लिए उन्होंने राज्य के ऐश्वर्य को ठुकरा दिया ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि दैवतं परमं मम ॥ ३ ॥

कुमन्त्रः—कुमार ! एतस्मिन्नाश्रमपदे—

अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशः ।

सत्यं शीलं च भक्तिश्च येषु विग्रहवत् स्थिता ॥ ४ ॥

भरतः—तेन हि स्थाप्यतां रथः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (तदा करोति)

भरतः—(रथादवर्तय) सूत ! एकान्ते विश्रामयाश्चान् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

भरतः—मोस्तात ! निवेद्यतां निवेद्यताम् ।

(उपस्थितापि)—राज्यश्रीः विसर्जिता परित्यक्ता, तं मम परमं सतताराध्यं दैवतं द्रष्टुं विलोकयितुम्, अहं भरतः, इच्छामि इच्छन् यामीति । अन्यदीयमानुः प्रियं कर्तुं यः समुपस्थितां राज्यश्रियं परिहरति, सोऽयमसाधारणमाहात्म्यवत्तया देवोपमः अद्वयाऽऽराध्य इति तमहं द्रष्टुं गच्छामीति तदाशयः ॥ ३ ॥

अत्रेति—महायशः प्रचुरविमलकीर्तिः रामः, सीता, लक्ष्मणश्च तिष्ठन्तीति शेषः । येषु रामसीतालक्ष्मणेषु सत्यं शीलं भक्तिश्चेति प्रथम् । क्रमशः सत्यनिष्ठा, स्नेहो, गुणजनविषयो भावश्चेति त्रितयं विग्रहवत् मूर्तिनागिव स्थितम् । तत्र रामे सत्यं सदा सत्यपालनपरायणत्वात्, सीतायां शीलं पत्युराणाधीनचित्तत्वात् लक्ष्मणे भक्तिः संतताज्ञाप्रतिपालनादिति बोध्यम् ॥ ४ ॥

— विश्रामय नार्गश्रमपाकुरु विश्रान्तात् कारय ।

रूपने उली आराध्य देव क दर्शन की कामना है ॥ ३ ॥

कुमन्त्र—कुमार, इसी काश्रम में—

महायशः राम, सीता और लक्ष्मण वास करते हैं; जहाँ ऐसा नाखून पड़ता है, मानो मूर्तिमान् सत्य, भक्ति और शील रहते हों ॥ ४ ॥

भरत—बच्छा, तो रथ रोको ।

सूत—जो आज्ञा । (रथ को खड़ा करता है)

भरत—(रथ से उतरकर) सारथि, घोड़ों को एक ओर लेजाकर विश्राम करने दो ।

सूत—जो आज्ञा । (प्रस्थान)

भरत—तात, सूचित कीजिए, सूचित कीजिए ।

सुमन्त्रः—कुमार ! किमिति निवेद्यते ?

भरतः—राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ।

सुमन्त्रः—कुमार ! अलं गुरुजनापवादमभिधातुम् ।

भरतः—सुष्ठु, न न्याय्यं परदोषमभिधातुम् । तेन हि उच्यताम्—
'इत्वाकुकुलन्यग्भूतो भरतो दर्शनमभिलपसी'ति ।

सुमन्त्रः—कुमार ! नाहमेवं वक्तुं समर्थः । अथ पुनर्भरतः प्राप्त इति ब्रूयाम् ?

भरतः—न न । नाम केवलमभिधीयमानमकृतप्रायश्चित्तमिव मे प्रति-
भाति । किं ब्रह्मज्ञानामपि परेण निवेदनं क्रियते ? तस्मात्
तिष्ठतु तातः । अहमेव निवेदयिष्ये । भो भो ! निवेद्यतां
निवेद्यतां तत्रभवते पितृवचनकराय राघवाय—

परदोषमन्यदीयदोषम् । न न्याय्यम् अनुचितमित्यर्थः । इत्वाकुकुलन्यग्भूतः
इत्वाकुवंशकलङ्कभूतः ।

न नेति—केवलं मम नाम नाभिधीयतामित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नामेति । दोष-
विशेषास्पृष्टकेवलनामोपादानेन मत्प्राप्तिनिवेदनं न कर्तव्यम् । तदेवोपपादयति—अकृ-
तेति । वस्तुतो विद्यमानस्य दोषस्य क्रीर्त्तनेनान्वयं लम्भयित्वाऽभिधीयमानं तु कृता-
नुतापरूपप्रायश्चित्तं भवतीति, तथैव मदीयनाम सूचयितुमुपयुक्तमिति भावः । ब्रह्म-
ज्ञानां ब्रह्महत्यासमानपापकलुषितानाम्, तन्नाम्नः परेणाभिधातुमयोग्यत्वादिति भावः ।

सुमन्त्र—कुमार, क्या सूचित किया जाय ?

भरत—राजलुब्धा कैकेयी का पुत्र भरत आया है ।

सुमन्त्र—गुरुजनों की निन्दा आप न किया करें ।

भरत—ठीक है, दूसरे की निन्दा करना अच्छा नहीं है । यह सूचित कीजिये
कि इत्वाकुकुलकलङ्क भरत आपका दर्शन करना चाहता है ।

सुमन्त्र—पेसा मैं नहीं कह सकता । हाँ, भरत आये हैं, पेसा निवेदन करूँ ?

भरत—नहीं, नहीं, केवल नाम लेने से प्रायश्चित्त नहीं हुआ—सा सुखे मालूम
पड़ता है । क्या ब्रह्मवातियों की सूचना भी दूसरे देते हैं ? आप रहने दें । मैं खुद
सूचित कहूँगा । पिता के वचनों की रक्षा करनेवाले महानुभाव रघुकुलतिलक को
सूचित करो—

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः ।

भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणाभ्याम्)

रामः—(आकर्ण्य सहर्षम्) सौमित्रे ! किं शृणोषि ? अयि विदेहराज-
पुत्रि ! त्वमपि शृणोषि ?

कस्यासौ सदृशतरः स्वरः पितुर्मे गान्भीर्यात् परिभवतीव मेघनादम् ।
यः कुर्वन् मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां सस्नेहः श्रुतिपथमिष्टतः प्रविष्टः ॥ ६ ॥

निर्घृणश्चेति—निर्घृणः दयारहितः, कृतघ्नः कौर्तित्वविधातो च, प्राकृतः पामरः,
प्रियसाहसः अनुचितसाहसिक्यप्रेमपरायणः, (एतावदोपगणसङ्कुलोपि) भक्तिमान्
त्वद्विषयेण भक्तिगुणेन युक्तः कश्चित् अनिर्देशार्हाभिधान आगतः, स कथं केन प्रका-
रेण तिष्ठतु त्वदर्शनप्रतीक्षाद्वारि सज्जो भवतु यातु दर्शनानर्हतया दृष्टिगोचरादप-
सरतु वा ? दोषाधिक्यादपगच्छतु, भक्तिमहिम्ना त्वदर्शनं प्रतीक्षतां वेति द्वैते विनि-
गमनाविरहादिति भावः ॥ ५ ॥

कस्यासाविति—मे मम पितुः सदृशतरः मत्पितृस्वरतुलितः कस्य-असौ
स्वरः वर्णपद्धतिप्रयोगपरिपाटी गान्भीर्यात् मेघनादं घनरवं परिभवति श्रुतिश्रेत इव ।
यः सस्नेहः स्नेहाख्यमानसभावव्यञ्जकः मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां बन्धुरयमिति सन्देहं
जनयन् इष्टतः इष्टतया कर्णरसायनतया श्रुतिपथं कर्णविवरं प्रविष्टः । अयं भावः—
कस्यायं मत्तातपादस्वरसदृशो घनगर्जितानुच्चारो व शब्दो मम श्रोत्रमाप्यायन् वर्तते,
यमुपश्रुत्य मम बन्धुना कृतोऽयं शब्द इति मम मनः सन्देहोति । प्रहर्षिणीवृत्तम्,
'श्री श्री गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लल्लक्षणम् ॥ ६ ॥

एक नृशंस, कृतघ्न, अधम और उद्विग्न; किन्तु भक्तिशाली व्यक्ति आया है ।
क्या वह दरवाजे पर प्रतीक्षा में ठहरे या लौट जाय ॥ ५ ॥

(राम का सीता और लक्ष्मण के साथ प्रवेश)

राम—(सुनकर, हर्ष के साथ) लक्ष्मण, क्या सुन रहे हो ? जनकपुत्रि, क्या
तुम भी सुन रही हो ?

मेरे पिताजी के स्वर से एक दम मिलनेवाला और गम्भीरता में मेघगर्जन के
समान यह स्वर किसका हो सकता है ? यह स्वर मेरे हृदय में आवृत्त-सन्देह उत्पन्न
करता है, तथा स्नेहपूर्ण रूप में कर्णगोचर हो रहा है ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! ममापि खल्वेष स्वरसंयोगो बन्धुजनबहुमानमावहति ।
एष हि—

घनः स्पष्टो धीरः समद्वृषभस्निग्धमधुरः

कलः कण्ठे वक्षस्यनुपहतसञ्चाररभसः ।

यथास्थानं प्राप्य स्फुटकरणनानाक्षरतया

चतुर्णां वर्णानामभयमिव दातुं व्यवसितः ॥ ७ ॥

रामः—सर्वथा नायमवान्धवस्य स्वरसंयोगः क्लेदयतीव मे हृदयम् ।
वत्स ! लक्ष्मण ! दृश्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (परिक्रमति)

घन इति—घनो निविडः मांसलः, स्पष्टो व्यक्ताक्षरः, धीरो गम्भीरः, समद्वृष-
भस्निग्धमधुरः मतद्वृषस्वरवत् स्निग्धमधुरः सरसरमणीयः कलः कोमलध्वनिः स्फुटं
प्रकटं सौष्टव्युक्तं वा करणं वा बाह्याभ्यन्तरलक्षणः प्रयत्नो येषां तानि स्फुटकरणानि
नानाक्षराणि यस्मिन् स स्फुटकरणनानाक्षरस्तस्य भावस्तया प्रयत्नकृताक्षरलभ्यस्फु-
टीभावेनेत्यर्थः । कण्ठे वक्षसि गले हृदयदेशे च यथास्थानं प्राप्य यस्याक्षरस्य यत्
स्थानं तात्वादि तत्तत् स्थानमनतिक्रमेण संस्पृश्येत्यर्थः । अत एव च स्थानप्रयत्न-
कृतदोषविरहिततया अनुपहतसञ्चाररभसः अप्रतिबद्धप्रचारवेगः एष हि स्वरः चतुर्णां
वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् अभयं दातुं व्यवसितः लघुक्त इव प्रतिभातीति भावः । स्वरस्य
ययौक्तगुणयोगोक्त्या तत्प्रयोज्ञः चातुर्वर्ण्यरक्षाचातुर्यं समर्थ्यते । एतेन चातुर्वर्ण्यरक्षा-
धिकारव्यञ्जकस्वरप्रयोक्तुर्महापुरुषत्वं प्रतिपादितम्, अन्यत्सुगमम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

क्लेदयति आर्दीकरोति, स्वजनस्वरस्यैवैष स्वभावो यद्बहुदयमावर्जयेदिति ।
तथा च भवभूतिः—‘अविज्ञातेऽपि बन्धो हि बलात् प्रह्लादते मनः’ इति ।

लक्ष्मणः—आर्य, निश्चय ही यह स्वर मेरे हृदय में बन्धुजनोचित सम्मानभाव
पैदा कर रहा है, क्योंकि—

यह स्वरसंयोग घन, स्पष्ट, गम्भीर, मतवाले साँड़ की आवाज के तुल्य सरस,
मधुर, अभिरामता से भरा, यथास्थान से वर्णोच्चारण वाला, गले और छाती में
अप्रतिहत वेग से प्रभावशाली है, जिससे प्रतीत हो रहा है कि चारों वर्णों को वह
अभयदान देने को उद्यत हो ॥ ७ ॥

राम—निश्चय ही यह स्वरसंयोग किसी अवान्धव जन का नहीं है । इसे सुन-
कर मेरा हृदय पसीजा जा रहा है । वत्स लक्ष्मण, देखो तो ।

लक्ष्मण—जो आज्ञा । (दहलता है)

भरतः—अये, कथं न कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति ? किन्तु खलु विज्ञातोऽस्मि कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ?

लक्ष्मणः—(विलोक्य) अये अयमार्यो रामः ! न न । रूपसादृश्यम् ।

मुखमनुपमं त्वार्यास्यामं शशाङ्कमनोहरं

मम पितृसमं पीनं वक्षः सुरारिशरक्षतम् ।

द्युतिपरिवृतस्तेजोराशिर्जगत्प्रियदर्शनो

नरपतिरयं देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनः ॥ ८ ॥

अये इति खेदे । प्रतिवचनम् उत्तरम् । एतेनोपेक्षां मनसि कृत्य स्वापराधं स्मरति कैकेय्या इति । एतेन द्वेषाधीनद्वेषो नयि सम्भवत्येवम्, स च मत्परिचयोपलब्धावेवेति तथाऽभिधानम् ।

न नेति—मनसि ज्ञातं रामव्रतं स्मरति विरोधदर्शनान्तिवेषति—न नेति । सम्प्रमृता द्विरुक्तिः ।

मुखमिति—आर्यस्य रामस्य आस्यस्य मुखस्य आमेवं आभा शोभा यस्य तत्, शशाङ्कमनोहरं चन्द्रवदमणीयं लोचनावर्जकम् अनुपमम् अन्यदीयवदनैस्तुल्यितुमशक्यं सुखम्, मम पितृसमं तातेन तुलितं सुरारिशरक्षतं देवसाहायकाचरगावसरेषु असुरगणबाणपातक्षततया प्रगक्रियितम्, पीनं विशालं, वक्षः उरोदेशः, द्युतिपरिवृतः परितः प्रसरन्त्या कान्त्या नण्डलीभावेन वेष्टितस्तेजोराशिस्तेजसां समूह इव स्थितोऽयं जगत्प्रियदर्शनो धरणीलोचनरोचनः अयं नरपतिः कोऽपि राजविशेषः आक्रान्तरधारी दशरथो वा देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनो विष्णुर्वा भवेत् । विशेषादर्शनात् सामान्यगुणयोगाच्च संशयोदयः । शुद्धः स सन्देहालङ्कारः । तत्क्षणं यथा 'सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः । शुद्धो निश्चयगमोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥' इति ॥

भरत—ऐ, कोई उत्तर क्यों नहीं दे रहा है ? क्या वे लोग समझ गये कि कैकेयी का पुत्र भरत आया है ।

लक्ष्मण—(भरत की ओर देखकर) ओहो ! यह तो आर्य राम हैं ; नहीं नहीं, केवल साकृत्तिसान्य है ।

चन्द्रना के समान मनोहर आर्य से मिलता जुलता कंसा कमनीय मुख है ? देवासुरसंग्राम में देवों की सहायता के लिये असुरों के बाणप्रहार से विह्वित मेरे पिताजी की छाती से मिलती जुलती चौड़ी छाती है, चारों ओर विखरी ज्योति से दीप्तिमान्, तेजस्वी, ससार की आँखों को प्यारे लगनेवाले यह क्या महाराज हैं ? या देवराज इन्द्र हैं ? या स्वयं विष्णु भगवान् हैं ? ॥ ८ ॥

अङ्कः]

संस्कृत-हिन्दीटीकाद्वयपेक्षम्-1

Government College
1898-1899

(सुमन्त्रं दृष्ट्वा) अये तातः ?

सुमन्त्रः—अये कुमारो लक्ष्मणः ?

भरतः—एवं, गुरुरयम् । आर्य ! अभिवाद्ये ।

लक्ष्मणः—एहोहि ! आयुष्मान् भव । (सुमन्त्रं वीक्ष्य) तात ! कौडत्रयवान् ?

सुमन्त्रः—कुमार !

रघोश्चतुर्थोऽयमजात् तृतीयः पितुः प्रकाशस्य तव द्वितीयः ।

यस्यानुजस्त्वं स्वकुलस्य केतोस्तस्यानुजोऽयं भरतः कुमारः ॥९॥

लक्ष्मणः—एहोहीद्वान्कुमार ! वत्स ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

असुरसमरदक्षैर्वज्रसंघृष्टचापै-

रनुपमवलवीर्यैः स्वैः कुलैस्तुल्यवीर्यैः ।

रघोरिति—रघोश्चतुर्थः वंशक्रमगणनायां चतुर्थत्वेन परिगणनीयः, अजात् तृतीयः तत्पौत्रः, प्रकाशस्य लोकविख्यातस्य तव पितुर्द्वितीयः, आत्मा प्रथम आत्मजो द्वितीय इति गणनायामिति भावः । स्वकुलस्य रघुवंशस्य केतोर्विजयवैज-यन्तीस्वरूपस्य यस्य रामस्य त्वमनुजः, तस्यैव रामस्यानुजोऽयं कुमारो भरत इति भावः । एतेन त्वयायं भ्रातृभावेनादरणीयो न तु कैकेयीसम्बन्धेन तिरस्करणीय इति सूचितम् ॥ ९ ॥

असुरेति—असुरैः दैत्यैः सह समरे युद्धे दक्षैः समर्थैः, वज्रेण इन्द्रायुधेन सह संघृष्टं जातस्पर्धं चापं धनुर्वेषां तैः (असुरदमने करणीये मत्पूर्वपुरुषाणां धनुरिन्द्रा-युधेन सहाहमहमिकां दधारेति लक्ष्मणस्याभिमानः) स्वकुलैः स्वगोत्रोत्पन्नैः तुल्य-

(सुमन्त्र को देखकर) ओहो, यह तो तात हैं ।

सुमन्त्र—ओहो, क्या राजकुमार लक्ष्मण हैं ?

भरत—हाँ, यह वड़े भाई ही हैं । आर्य, अभिवादन करता हूँ ।

लक्ष्मण—आओ आओ । चिरजीवी रहो । (सुमन्त्र की ओर देखकर) तात, ये कौन हैं ?

सुमन्त्र—कुमार ।

यह हैं महाराज रघु से चतुर्थ, महाराज अज से तृतीय, जगप्रसिद्ध तुम्हारे पिता दशरथ से द्वितीय, और जिस कुलश्रेष्ठ राम के अनुज तुम हो, उन्हीं का अनुज भरतकुमार ॥ ९ ॥

लक्ष्मण—आओ, आओ, इच्छवान्कुवंशभूषण कुमार, वत्स, तुम्हारा कल्याण हो, तुम चिरजीवी रहो ।

असुरों के साथ संग्राम में कुशल, असुरसंहार में वज्रस्पर्धी धनुष को धारण

रघुरिव स नरेन्द्रो यज्ञविश्रान्तकोशो

भव जगति गुणानां भाजनं आजितानाम् ॥ १० ॥

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः—कुमार ! इह तिष्ठ । त्वदागमनमार्याय निवेदयामि ।

भरतः—आर्य ! अचिरमिदानीमभिवाद्यितुमिच्छामि । शीघ्रं निवेद्यताम् ।

लक्ष्मणः—बाढम् । (उपेत्य) जयत्वार्यः । आर्य !

अयं ते दयितो भ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः ।

संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्शं इव तिष्ठति ॥ ११ ॥

वीर्यः तुलितपराक्रमः त्वम्, सः प्रसिद्धः यज्ञविश्रान्तकोशः यज्ञे सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिद्यागे विश्रान्तः निरवशेषविनियुक्तः कोशो वित्तसम्पद्यो येन तादृशः । गुणानां शौर्योदार्यादीनां आजितानां शोभनानां भाजनम् आश्रयः आचारीभूतो नरेन्द्रो भव । अस्मत्पूर्वपुरुषा दैत्यान् पराभूय शस्त्रेण सहासनं लब्ध्वा सर्वस्वदक्षिणाकेन यज्ञे-
नेष्ट्वा च यां कीर्त्तिमुपाजितवन्तस्तद्रक्षणेऽवहितो वर्त्तया इति राजपदेऽभिषेक्तुं दत्तावसराय भरताय लक्ष्मणोक्तिः कामपि मानसिकी कदर्यनामिद्वितयतीव ॥ १० ॥

अयमिति—अयं पुरो दृश्यमानस्ते दयितः प्रीतिपात्रम् भ्रातृवत्सलो भ्रातृ-
ध्वनुरक्तः भरतो नाम, भ्रातास्तीति शेषः । यत्र भरते ते तव रूपमादर्शं दर्पण इव संक्रान्तं प्रतिफलितम् । आदर्शं यथा कस्यापि रूपमविकलमशेषं च प्रतिफलति तथैव तव रूपं भरते संक्रान्तमिति भावः ॥ ११ ॥

करने वाले, अतुल पराक्रम एवं वीर्य वाले अपने पूर्वजों की तरह पराक्रमी बनो । समूचे ऐश्वर्य को यज्ञ में लगा देने वाले महाराज रघु की भाँति संसार में दीप्यमान गुणों के भाजन बनो ॥ १० ॥

भरत—मैं आपका अत्यनुगृहीत हूँ ।

लक्ष्मण—कुमार, यहाँ ठहरो, मैं तुम्हारे आने की सूचना आर्य को दे रहा हूँ ।

भरत—आर्य, मैं अब शीघ्र ही उनका अभिवादन करना चाहता हूँ । उनको शीघ्र सूचित कीजिये ।

लक्ष्मण—बहुत अच्छा, (राम के समीप आकर) जय हो आर्य की । आर्य, आपके प्रिय अनुज भरत आये हैं, जिनमें दर्पण की भाँति पूर्णतः आपका रूप प्रतिबिम्बित होता है ॥ ११ ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ?

लक्ष्मणः—आर्य ! अथ किम् ।

रामः—मैथिलि ! भरतावलोकनार्थं विशालीक्रियतां ते चक्षुः ।

सीता—आर्यपुत्र ! किं भरत आगतः ?

अथ्यउत्त ! किं मरदो आअदो ?

रामः—मैथिलि ! अथ किम् ।

अद्य खल्ववगच्छामि पित्रा मे दुष्करं कृतम् ।

कीदृशस्तनयस्नेहो भ्रातृस्नेहोऽयमीदृशः ॥ १२ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! किं प्रविशतु कुमारः ?

विशालीक्रियतां विस्तार्यताम्, एतेन रामस्व भरतं प्रत्यादरातिशय उक्तः, अत्यादरस्नेहभाजनं हि वस्तु विवृत्य नेत्रे पश्यन्ति ।

अद्येति—अद्य अस्मिन् भरतकर्तृकमदनुगमनवासरे अवगच्छामि निश्चिनोमि । मे मम पित्रा दुष्करं स्वपुत्रराज्यभ्रंशनादिदुःक्षणप्राणनरूपम् असुकरं कृतम् असामान्यधैर्यगुणयोगात् कृतम् अनुष्ठितम् । ईदृशः अयम् भ्रातृस्नेहः भरतस्य स्वहस्तगतराज्यपरित्यागपूर्वकवनगतमल्लक्षणभ्रात्रनुगमनरूपकार्यप्रयोजकः (चेत्) पुत्रस्नेहः कीदृशः ? कीदृशकार्यप्रयोजकः स्यादिति । अयमाशयः—यदि भ्रातृस्नेहेन बाधितो भरतो निस्सपत्नमुपनतं राज्यमुपेक्ष्य वनगतं मामनुगतस्तदा 'पुत्रस्नेहः क्रीदृशं कठिनमध्यवसायं प्रवर्तयेत्, नास्ति किमप्यसाध्यं तस्येत्यर्थः । अथ तादृशे पुत्रस्नेहे सत्यपि मम पिता मदीयराज्यविभ्रंशनं दृष्ट्वापि तावन्तमपि कालं यज्जीवनं धारयितुमशक्तदीर्घधैर्येणैव पराक्रान्तमिति समधिकधैर्यशाली ममासीत्तात्पाद इति ॥ १२ ॥

राम—वत्स लक्ष्मण, क्या सचमुच भरत आये हैं ?

लक्ष्मण—आर्य, और क्या ?

राम—मैथिली, भरत को देखने के लिये अपनी आँखें विशाल बनाओ ।

सीता—आर्यपुत्र, क्या भरत आये हैं ?

राम—मैथिलि, हाँ सच ।

आज मान रहा हूँ कि हमारे पिताजी ने बड़ा कठिन कष्ट उठाया होगा । भला, पुत्रस्नेह कितना गम्भीर होता होगा जब कि भ्रातृस्नेह इस तरह का है ॥ १२ ॥

लक्ष्मण—आर्य, क्या कुमार भीतर आवें ?

रामः—वत्स ! लक्ष्मण ! इदमपि तावदात्माभिप्रायमनुवर्तयितुमिच्छसि ।

गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्रवेश्यतां कुमारः ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः—अथवा तिष्ठ त्वम् ।

इयं स्वयं गच्छतु मानहेतोर्मातेव भावं तनये निवेश्य ।

तुषारपूर्णोत्पलपत्रनेत्रा हर्षाक्षमासारमिवोत्सृजन्ती ॥ १३ ॥

सीता—यदार्थपुत्र आज्ञापयति । (इत्याद्य परिक्रम्य भरतनवलोक्य) हं
जं श्रव्यवृत्तो आणवेदि ।

इदमिति—इदमपि भरतप्रवेशार्थमपि मदीयामादानुमिच्छत्याज्ञां वाञ्छसि, च हि त्वया स्वयमेव प्रवेशनीय आसीत्, अत्यात्मीयतया तत्प्रवेशे मदाज्ञाया अनपेक्ष्यत्वादिति भावः ।

इयमिति—तुषारपूर्णं हिमावृते उत्पलपत्रे कुवलयदले इव नेत्रे लोचने यस्याः सा आनन्दाश्रुपरिप्लुतनयनेन्दीवरा, आसारं धारासम्पातमिव हर्षाक्षं भरतागमन-जन्यानन्दाश्रुप्रवाहम् उत्सृजन्ती विसृजन्ती इयं सीता माता इव तनये पुत्रे भावं वत्सलतां निवेश्य पुरस्कृत्य मानहेतोः भरतस्यादरार्थं स्वयम् आत्मनैव गच्छतु । यथा माता पुत्रमागतं निशम्य हर्षाश्रुपरिप्लुताक्षी स्वयमागत्य स्नेहेन तं संभावयति, तथा भरतस्यागतस्य सत्कारार्थं सीता स्वयं यातु । एतेन भरतं प्रति तद्विमान उक्तः ॥ १३ ॥

हम् इति विस्रयव्यञ्जकम्, च च भरते दृष्टे तस्मिन् रामव्रमेण जनितो रूप-

राम—वत्स लक्ष्मण, क्या इसमें भी मेरी राय जानना चाहते हो ? जाओ, शीघ्र सत्कारपूर्वक भरत को भीतर ले आओ ।

लक्ष्मण—आर्य की जो आज्ञा ।

राम—अथवा तुम रहो ।

तुषारपूर्ण, कमलतुल्य तथा आनन्दाश्रुपूर्ण नयनवाली यह सीता खुद आनन्दाश्रु बरसाती हुई पुत्र के प्रति माता की मनता के सदृश मनता लिये हुए, जाकर भरत का सत्कार करे ॥ १३ ॥

सीता—जो आज्ञा आर्यपुत्र की । (उठकर, घूमकर और भरत को देखकर) हूँ, क्या आर्यपुत्र मुझसे पहले ही भीतर से बाहर निकल आये ? नहीं-नहीं, यह तो जाह्नति-सान्ध है ।

ततस्तां वेलामिदानीं निष्क्रान्त आर्यपुत्रः । नहि नहि ।
ततो तं वेलं दाणि निष्क्रान्तो अग्र्यवत्तो । नहि नहि ।
रूपसादृश्यम् ।
रूपसादिस्सं ।

सुमन्त्रः—अये वधूः ?

भरतः—अये, इयमत्रभवती जनकराजपुत्री ?

इदं तत् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्भलात् ।

जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् ॥ १४ ॥

आर्ये । अभिवाद्ये, भरतोऽहमस्मि ।

सीता—(आत्मगतम्) नहि रूपमेव । स्वरयोगोऽपि स एव (प्रकाशम्)
नहि रूपं एव । सरजोऽत्रो वि सो एव ।

वत्स ! चिरं जीव ।

वच्छ ! चिरं जीव ।

सामान्यकृतश्च वेदितव्यः, तां यस्यामेव वेलायां क्षणोऽहमुदजान्निर्गता तत्क्षण
एवार्यपुत्रोऽपि मन्ये ततो वहिर्गतो येनेह पुरतो दृश्यते । न हीति । निपुणं निभा-
लयन्त्या रामप्रमव्यावर्तनीयमुक्तिः ।

इदमिति—क्षेत्रोदरात् क्षेत्रं कर्षणीया भूमिस्तदुदरात् तन्मध्यदेशात् हलात्
सीरात् जातं जनकस्य सोतापितुर्विदेहस्य राज्ञः नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम्
उत्तममुदाहरणम्, इदं पुरोर्वर्ति स्त्रीमयं वनिताभावेन परिणतं तत् प्रसिद्धं तेजः ।
जनकस्तपःफलभूतां यामयोनिजां तेजसा भासमानां तनयामलब्ध सा सीतैवेय-
मिति भावः ॥ १४ ॥

आतृमनोरथं त्वत्समागमविषयकम्, पूरय सफलम् ।

किं करिष्यसि । मया सह पश्चाद्वा रामं द्रष्टुं प्रवेक्ष्यसीति प्रश्नः ।

सुमन्त्र—वया वहुजी हैं ?

भरत—ओहो, ये तो पूजा जनकतनया हैं ।

यह वही दीप्तिशाली स्त्रीरूप तेज हैं जो खेत जोतने के समय पृथ्वीगर्भ से
निकला था । और जो राजाधिराज जनक के तप का उबलन्त उदाहरण है ॥ १४ ॥

भरत—आर्ये, मैं भरत आपको नमस्कार करता हूँ ।

सीता—(स्वगत) केवल आकृति ही नहीं, स्वर भी बिलकुल मिलता-जुलता
है । (प्रकाश) वत्स, चिरंजीवी होवो ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता—एहि वत्स ! भ्रातृमनोरथं पूरय ।

एहि वच्छ ! भादुमणोरहं पुरेहि ।

सुमन्त्रः—प्रविशतु कुमारः ।

भरतः—तात इदानीं किं करिष्यसि ?

सुमन्त्रः—अहं पश्चात् प्रवेक्ष्यामि स्वर्गं याते नराधिपे ।

विदितार्थस्य रामस्य ममैतत् पूर्वदर्शनम् ॥ १५ ॥

भरतः—एवमस्तु । (राममुपगम्य) आर्य ! अभिवाद्ये, भरतोऽहमस्मि ।

रामः—(सहर्षम्) एह्येहि इच्छाकुकुमार ! स्वास्ति, आयुष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय कपाटपटप्रमाणमालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

अहमिति—(यतः) नराधिपे राजनि दशरथे स्वर्गं याते विदितार्थस्य श्रवणतत्त्वस्वर्गगमनसमाचारस्य (कर्तरि पष्ठे) रामस्य अधुना भावि एतत् पूर्वदर्शनं मम प्रथमः साक्षात्कारः (श्रतः) अहं पश्चात् त्वयि प्रविष्टवति प्रवेक्ष्यामि । अयमाशयः यद्वधि दशरथो दिवमुपयातस्तदादि नाहं राममैक्षिपि, तदधुना मां दृष्ट्वा प्रमीतं तातमनुस्मृत्य रामो विमनायेत, सा च तदवस्था प्रियभ्रातृसमागमानन्दपरिपन्थिनी स्यादतो नाहं पूर्वं प्रवेष्टुमिच्छामि, न वा त्वया सह, किन्तु त्वया पूर्वं प्रविष्टेन सह समागमं कृत्वाऽऽनन्दमनुभूतवति राने प्रविष्टस्य मम दर्शनेन जनितोऽपि तातस्मृतिप्रभूतो विषादो नाभूतमानन्दं लघयेदिति ॥ १५ ॥

वक्ष इति—कपाटपटप्रमाणं कपाटोदरविस्तीर्णम्, वक्षः उरोदेशम्, प्रसारय

भरत—आपका अनुगृहीत हुआ ।

सीता—आओ वत्स, अपने भाई के मनोरथ को पूर्ण करो ।

सुमन्त्र—कुमार भीतर जावें ।

भरत—तात, आप इस समय क्या करेंगे ?

सुमन्त्र—महाराज जब से स्वर्गवासी हुए हैं, और इसको सूचना राम को मिली है, इसके बाद यह मेरी राम से पहली भेंट है, अतः मैं पीछे जाऊँगा ॥ १५ ॥

भरत—ऐसा ही सही । (राम के समीप जाकर) मैं भरत आपको नमस्कार करता हूँ ।

राम—(हर्षसे)आओ इच्छाकुकुमार, तुम्हारा कल्याण हो । तुम चिरायु होवो । किवाड़ की जोड़ी की तरह चौड़ी अपनी छाती फैलाओ, अपने विशाल बाहुओं

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥१६॥

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमन्त्रः—(तपेत्य) जयत्वायुष्मान् ।

रामः—हा तात !

गत्वा पूर्वं स्वसैन्यैरभिसरिसमये खं समानैर्विमानै-

र्विख्यातो यो विमर्दं स स इति बहुशः सासुराणां सुराणाम् ।

स श्रीमांस्त्यक्तदेहो दयितमपि विना स्नेहवन्तं भवन्तं

विरुतं कुरु, तथा च सति त्वदालिङ्गनस्य सुखमधिकमनुभवितुं शक्नुयामिति भावः । मां सुविपुलेन अतिलम्बेन भुजद्वयेन बाहुयुगलेन आलिङ्ग्य परिव्रजस्व । इदं नमत शरदिन्दुकल्पं शारदशर्वरीशसदृशम् आननम् उन्नामय उन्नतं कुरु । तथा च सति सकलभागेषु दृष्टिर्मम व्याप्रियेनाधिकमानन्दं च विन्देत । (एभिश्च व्यापारैः) न्यसनदग्धं तातवियोगत्वद्विच्छेदादिजनितेन दुःखेनोपहतम् इदं शरीरं प्रह्लादय शिशिरय । 'स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सद्यवेदनं भवती'ति न्यायेन कियतांशेन प्रसादमधिगच्छेयमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

गत्वेति—यः पूर्वं पुरा समये सासुराणां दैत्यैः सहितानां सुराणां देवानां विमर्दं संप्राप्ते देवासुरयुद्ध इत्यर्थः, अभिसरेः साहायकार्यं प्रस्थानस्य समये समानैः देवाभ्युपितविमानोपमैः विमानैः व्योमवानैः (करणैः) स्वसैन्यैरात्मसैनिकैः (सह) खं गत्वाऽऽकाशमुत्प्लुत्य सः सः (दोर्वीर्यातिशयेन सर्वेषां पश्यतां विस्मयजननेन) सौड्यं दशरथ इति विख्यातः प्रसिद्धः, जात इति शेषः । स श्रीमान् लब्धलक्ष्मीकः त्यक्तदेहः विमुक्तकायो नरेन्द्रः महाराजः दयितं प्रियसुहृदं स्नेहवन्तम् अनुरागशालिनम् भवन्तं

द्वारा सुक्षसे भेंडो । शरद्वस्तुके चाँद के सदृश अपने मुख को ठठालो, और शोक की ज्वाला में जलते हुए मेरे अङ्गों को शीतल करो ॥ १६ ॥

भरत—मैं आपका अनुगृहीत हुआ ।

सुमन्त्र—(आकर) जय हो आयुष्मान् की ।

राम—हा तात,

आप पहले देवासुर-संग्रामों में देवों की सहायता के लिये स्वर्ग जाते थे, उस यात्रा में आपके विमान देव-विमानों के सदृश होते थे, और उस युद्ध में महाराजकी विजय पर लोग आदर-सम्मान प्रकट करते थे, वही आप अपने प्रीतिपात्रों के

स्वर्गस्थः साम्प्रतं किं रमयति पितृभिः स्वैर्नरेन्द्रैर्नरेन्द्रः ॥ १७ ॥

सुमन्त्रः—(सशोकम्)

नरपतिनिघनं भवत्प्रवासं भरतविषादमनाथतां कुलस्य ।

बहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं गुण इव बहुपराद्धमायुषा मे ॥ १८ ॥

सीता—रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः ।

रोदन्तं श्रव्यत्तं पुणो वि रोदावीम्रदि तादोः ।

रामः—मैथिलि ! एष व्यवस्थापयाम्यात्मानम् । वत्स ! लक्ष्मण !
आपस्तावत् ।

विना श्रन्तरा स्वर्गस्थः सन् श्रधुना पितृभूतः पितृकोटिगणनीयैः स्वैरात्मीयैः नरेन्द्रैः
रमयति आत्मानं विनोदयति किम् ? न कथमपीति प्रश्नकाकुलभ्योऽर्थः । यः पुरा
त्वया सहितो देवसहायतायै सशरीरः स्वर्गं गतः, स इदानीं त्वां विना शरीरं
त्यक्त्वा तत्र गतोऽपि कथमिवात्मानं विनोदयेत्, सुहृद्विनाकृतत्वादिति भावः ।
शौर्यातिशयस्वप्नमृद्विवर्णनादुदात्तालङ्कारः, 'उदात्तं वस्तुनः सम्पद्' इति तल्ल-
क्षणम् । पूर्वार्धे प्रतीयमानो वीरो रस उत्तरार्धे राजमरणात् प्रतीयमानस्य करुण-
स्याङ्गमिति बोध्यम् । स्वप्नराच्छन्दः, 'अभूयैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्वप्नरा
कीर्तितेयम्' इति हि तल्लक्षणम् ॥ १७ ॥

नरपतीति—नरपतिनिघनं राज्ञो देहावसानम्, भवत्प्रवासं भवतां त्रयाणां
वनयन्त्राम्, भरतविषादं भरतस्य भवत्प्रवासादिनिमित्तदुःखम्, कुलस्य ईदृगुन्नतस्ये-
च्चाकुलवंशस्यानाथताम् अशरणताम् इत्येवंरूपम् बहुप्रकारकं दुष्प्रसह्यं कृच्छ्रेण सोढव्यं
दुःखं क्लेशमनुभूय मे मम आयुषा जीवितेन गुणे चिरजीवित्वलक्षणे इव बहुपराद्धम्
अनल्प उपघातः कृतः । यद्यहं चिरजीवितां नाध्यगमिष्यं, तदैतानि दुःखानि नान्वम-
विष्यमिति ममायुषा चिरस्यायितांश एवापराधः कृत इति भावः । पृष्पिताप्रावृत्तम् ॥

विना स्वर्गं मैं भी क्या आनन्द पाते होंगे ? ॥ १७ ॥

सुमन्त्र—(शोक से) महाराजकी मृत्यु, आपका वनवास, भरत की तकलीफ,
वंश की अनाथता, वगैरह नाना प्रकार के कष्टों को दिखाकर हमारी लक्ष्मी उन्न ने
गुणों के साथ दोष ही अधिक दिये ॥ १८ ॥

सीता—रोते हुए आर्यपुत्र को तात और भी रुला रहे हैं ।

राम—मैथिलि, यह देखो, मैं अपने को संभाल लेता हूँ । वत्स लक्ष्मण जल
ले आओ ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

भरतः—आर्य ! न खलु न्याय्यम् । क्रमेण शुश्रूषयिष्ये । अहमेव
स्थास्यामि । (कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

रामः—(आचम्य) मैथिलि ! विशीर्यते खलु लक्ष्मणस्य व्यापारः ।

सीता—आर्यपुत्र ! नन्वेतेनापि शुश्रूषयितव्यः ।

अय्यत्त ! णं एदिणां पि सुस्सुसइदन्वो ।

रामः—सुष्ठु खल्विह लक्ष्मणः शुश्रूषयतु । तत्रस्थो मां भरतः
शुश्रूषयतु ।

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा ।

नाम्नैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति ॥ १९ ॥

पर्यवस्थापयामि प्रकृतावारोपयामि । आपस्तावत् जलमाहियताम्, येन मुख-
त्रक्षालनादिना प्रकृतिपुनरापत्तौ क्षमेयेति भावः ।

क्रमेण अव्रजत्वानुसारेण, योऽवरजः । स श्रेष्ठं शुश्रूषेतेति भावः ।

विशीर्यते विच्छिद्यते, अधुनावधि वने लक्ष्मणस्यैव जलाहरणादि कार्यमासीत्,
अधुना भरतस्तत्र व्याप्रियत इति तद्विच्छेदः ।

इह वने, तत्रस्थः, नगरस्थः, शुश्रूषयतु मत्कर्मानुतिष्ठतु, तदयं शुश्रूषाविभागोऽ-
तिरमणीय इति भावः ।

इहेति—इह त्वया नित्यनिवासेन सनायीकृते वने देहेन सदेहः स्थास्यामि;
तत्र राजधान्यां कर्मणा राज्यपालनात्मकेन कर्तव्येन स्थास्यामि । कायेनात्र तिष्ठन्
सर्वमपि राजधानीकार्यमनायासं सम्पादयिष्यामीति । ननु नित्यावधानसाध्ये राज-

लक्ष्मण—जो आज्ञा ।

भरत—आर्य, यह ठीक नहीं होगा । क्रमसे शुश्रूषा करेंगे । मैं ही जल लाऊंगा ।

(कलश लेकर जाता और आता है) यह लीजिये जल ।

राम—(आचमन करके) मैथिलि, लक्ष्मण का धन्धा छूट सा रहा है ।

सीता—आर्यपुत्र, इनको भी शुश्रूषा करनी चाहिये ।

राम—अच्छा, तो यहाँ लक्ष्मण शुश्रूषा करें, और वहाँ भरत शुश्रूषा करेंगे ।

भरत—आप मुझ पर प्रसन्न हों ।

देह से मुझे यहाँ रहने दिया जाय, वहाँ केवल मेरा प्रबन्ध रहेगा । रक्षा तो
आपके नाम मात्र से हो जायगी ॥ १९ ॥

रामः—वत्स ! कैकेयीमातः ! मा मैवम् ।

पितुर्नियोगादहमागतो वनं न वत्स ! दर्पान्न भयान्न विभ्रमात् ।

कुलं च नः सत्यघनं ब्रवीमि ते कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते ॥२०॥

सुमन्त्रः—अयेदानीमभिपेकोदकं क्व तिष्ठतु ?

रामः—यत्र मे मात्राऽभिहितं, तत्रैव तावत् तिष्ठतु ।

भरतः—प्रसीदस्वार्थः । आर्य ! अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम् ।

कर्मणि भवतोऽत्र दूरदेशे कृतकार्यता कथं सम्भाव्यतामित्यत्राह—नास्मैवेति । रामस्य राज्यमिति भवन्नामधेयान्वयमात्रेण अस्मदायासलेखं विनैवेत्यर्थः । कृतरञ्जं सुरक्षितं भविष्यति । एवञ्चात्र मयि स्थिते न कस्यापि किमपि ह्येत इति मा मामत्र स्यादु-
मिच्छन्तं प्रतिषेधोति भावः ॥ १९ ॥

कैकेयीमातः कैकेयी माता यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ समासे 'मातृमातृकमातृकु-
वा' इति वार्तिके मातृकमात्रोरुभयोर्निर्देशात् कपो विकल्पनाद्रूपम् ।

पितुरिति—अहं पितुः नियोगात् अनुशासनात् वनं काननम्, आगतः भयाद्
वनं नागतः, दर्पाद् वनं नागतः, विभ्रमाद् बुद्धिनाशाद् वनं नागतः । नः अस्माकं
कुलं वंशश्च सत्यघनं सत्यपालनव्यसन्नितया प्रसिद्धम् । (तत्) ते ब्रवीमि (त्वया
ज्ञायमानमपि) श्रवधानविशेषदानार्थं बोधयामि । एवं स्थिते भवान् नीचपथे राज्य-
भारग्रहणरूपपित्राज्ञापरित्यागलक्षणे कुत्सितमार्गे कथं केन प्रवर्तते ? न कथमपि
भवता तत्र पथि वर्तनीयमिति भावः ॥ २० ॥

अभिपेकोदकम् अभिपेकार्थमानोतम् अनेकपुण्यतीर्योद्धृतं जलम् । क्व तिष्ठतु
कस्य शिरसि निघातव्यं भवान् मन्यत इत्यर्थः ।

व्रणे प्रहर्तुम् क्लेशिते क्लेशयितुम् । मद्राज्यवार्त्तैव भवान् इमामवस्थां गमित-

राम—वत्स, कैकेयीनन्दन, नहीं-नहीं, ऐसा मत कहिये ।

मैं पिताकी आज्ञासे वन आया हूँ, वत्स ! न तो मैं अभिमानसे यहाँ आया हूँ-
न भयसे, और न चित्तविभ्रमसे । हमारा वंश सत्यकापुजारी होता आया है, फिर-
तुम उससे उतरकर नीच पथपर क्यों उतरना चाहते हो ? ॥ २० ॥

सुमन्त्र—तो बताइये, अब अभिपेक का जल किसपर छोड़ा जाय ?

राम—जिस पर मेरी माताने कहा, उसी पर दीजिये ।

भरत—आर्य, आप मुझपर दया दिखावें; आर्य, अब फोड़ेपर नमक मत छिड़कें ।

अपि सुगुण ! ममापि त्वत्प्रसूतिः प्रसूतिः

स खलु निभृतधीमांस्ते पिता मे पिता च ।

सुपुरुष ! पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो

वरद ! भरतमार्तं पश्य तावद्यथावत् ॥ २१ ॥

श्रीता—आर्यपुत्र ! अतिकरुणं मन्त्रयते भरतः । किमिदानीमार्थ-

अध्यस्त ! अतिकरुणं मन्तेऽहं भरदो । किं दाणि अध्य-

पुत्रेण चिन्त्यते ।

उत्तेण चिन्तीअदि ।

रामः—मैथिलि !

इति खेदमावहतो मम राज्याभिषेकप्रसङ्गः पुनरपि खेदं दीपयति, तस्माद्विरम्यतां तथोक्तेरिति भावः ।

अपीति—हे सुगुण, शोभनगुणनिलय ! त्वत्प्रसूतिः त्वदुत्पत्तिवंशो ममापि प्रसूतिः अपि ममापि प्रभवश्चेदित्यर्थः । निभृतधीमान् अचञ्चलप्रशस्तधिपणः स प्रसिद्धः खलु ते पिता मे पिता चेदितिहापि सम्बन्धनीयम् । हे सुपुरुष ! पुरुषाणां मातृदोषो मातृकृतोऽपराधो न दोषश्चेत्, हे वरद, ईप्सितार्थदायिन् ! आर्तम् अतिपीडितम् यथावद् यथार्हम् पश्य तावदिति वाक्यालङ्कारे । यदि मामपि रघु-वंशोद्भवं दशरथपुत्रं स्वभ्रातरं च जानासि, मातृकृतापराधेनादण्डनीयं च प्रतिपश्यसे, तदा मा मामुपेक्षिष्ठा इति भावः ॥ २१ ॥

अतिकरुणम् अतिशयहृदयाकर्षकम् । चिन्त्यते विचार्यते, नास्ति भरत इत्थं विलपति कस्याप्यर्थस्य चिन्तनस्यावसरस्तस्मादाद्यु भरतोक्तप्रकारेणानुष्ठानमनुजानी-हीति हुतायाः सीताया आशयः ।

हे सुगुण, मेरा भी जन्म उसी वंश में हुआ जिसके आप अलंकार हैं, मैं भी उन्हीं का पुत्र हूँ जिनके आप वंशधर हैं। हे सुपुरुष, मातृदोषसे पुरुषोंको दोषी नहीं गिना जाता, अतः आप अभिलपित वरदाता होने के कारण व्यथित भरत को दयादृष्टि से देखें ॥ २१ ॥

सीता—आर्यपुत्र, भरतकी बातें अतिकरुणामय हो रही हैं । आप इस समय क्या सोच रहे हैं ?

राम—मैथिलि,

तं चिन्तयामि नृपतिं सुरलोकयातं

येनायमात्मजविशिष्टगुणो न दृष्टः ।

ईदृग्विधं गुणनिधिं समवाप्य लोके

धिग् भो ! विधेर्वदि बलं पुरुषोत्तमेषु ॥ २२ ॥

वत्स ! कैकेयीमातः !

यत्सत्यं परितोषितोऽस्मि भवता निष्कल्मषात्मा भवां-

स्त्वद्वाक्यस्य वशानुगोऽस्मि भवतः ख्यातैर्गुणैर्निर्जितः ।

किन्त्वेतन्नृपतेर्वचस्तदनृतं कर्तुं न युक्तं त्वया

तं चिन्तयामीति—सुरलोकयातं स्वर्गगतं तं नृपतिं तातमहाराजं चिन्तयामि, भरतनिष्ठगुणावलीसाक्षात्कारवेलायामस्यां स्मरामि येन श्रयं विश्वविलक्षणः आत्मजविशिष्टगुणः आत्मजेषु चतुर्ष्वपि स्वतनयेषु मध्ये विशिष्टगुणः सर्वाधिकगुणपूर्णः न दृष्टः तत्त्वेन साक्षात्कर्तुं न शक्तः, इदमीयगुणविक्रासावसरे तन्निधनादियमीदृशी भणितिः । ईदृग्विधम् एतादृशं गुणमयं पुत्रं समवाप्य लब्ध्वा लोके पुरुषोत्तमेषु मानुषश्रेष्ठेषु तातपादसदृशेषु यदि विधेर्भाग्यस्य बलं प्रभुत्वं तर्हि धिग् भो ! एतादृशविशिष्टपुत्रलाभेन धन्यस्यापि तातस्य तदीयगुणसाक्षात्करणपरिपन्थिर्देवपारदश्चमतीवानुचितमिति भावः ॥ २२ ॥

यत्सत्यमिति—भवता यत्सत्यं वस्तुतः परितोषितः स्नेहमयेन सरस्तेन च व्यवहारेण सन्तुष्टान्तरङ्गः कृतोऽस्मि । भवान् निष्कल्मषात्मा निष्पापबुद्धिः । भवतः ख्यातैः लोकेऽसाधारणतया प्रसिद्धिभागिभिः गुणैः सौजन्यसारल्यादिभिः निर्जितः पराजितः स्वायत्तीकृतः । (अहम्) त्वद्वाक्यस्य त्वदीयवचनस्य वशानुगः वश्योऽस्मि, भवदुत्तमलङ्घनीयं मन्ये इत्यर्थः । नन्वेवमनुष्ठीयतां मद्वचनमित्यत्राह—किन्तिव-

मैं सुरधाम को प्रस्थित पिताजीको सोचता हूँ, जो अपने इन अनुपम गुणोंकी निधि इस पुत्ररत्नको नहीं देख सके। ऐसे गुणानगर पुत्रको पाकर भी पिताजी कालकवलित हो ही गये, हत देवको धिक्कार ॥ २२ ॥

वत्स कैकेयीनन्दन,

तुमने मुझे सचमुच बहुत प्रसन्न किया, तुम्हारी अन्तरात्मा अति निर्मल है, तुम्हारे वचनों ने मुझे वश में कर लिया है, तुम्हारे जगद्विदित गुणों ने मुझे जीत लिया है। परन्तु महाराजकी यह आज्ञा है कि भरतको राजगद्दी मिले, उसे असत्य करना उचित नहीं। तुम्हीं वताओ, तुम्हारे ऐसे धर्मधुरन्धर पुत्रको पैदा करके तुम्हारे

किञ्चोत्पाद्य भवद्विधं भवतु ते मिथ्याभिधायीपिता ॥ २२ ॥

भरतः—यावद् भविष्यति भवन्नियमावसानं

तावद् भवेयमिह ते नृप ! पादमूले ।

रामः—मैवं, नृपः स्वसुकृतेरनुयातु सिद्धिं

मे शापितो, न परिरक्षसि चेत् स्वराज्यम् ॥ २४ ॥

भरतः—हन्त अनुत्तरमभिहितम् । भवतु समयतस्ते राज्यं परि-

त्यादि । किन्तु एतत् राज्ये भरतोऽभिषेकव्य इतीदं नृपतेर्वचो वचनम् अस्तीति शेषः । तत् त्वया अनृतं मिथ्याभूतं (मां निर्वन्धेन राज्येऽभिषेच्य तदुक्तिरसत्या मा कार कर्तुं न युक्तम् । पितुर्वचनस्य त्वादृशेन सुपुत्रेण सर्वदा पालनीयत्वेन आशंस्यमानत्वाद् इत्याशयः । किञ्च भवद्विधं पुत्रमुत्पाद्यापि ते पिता मिथ्याऽभिधायी असत्याभिधानदोषपांसुलो भवतु, नैतदुपपद्यत इति भावः । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

यावदिति—यावत् यावन्तं कालं व्याप्य भवतो नियमस्य वनवासव्रतस्य अवसानं समाप्तिर्भविष्यति तावत् इह वने नृप, राजन् ते पादमूले त्वदाश्रितो भवेयं वर्तयेति । यावद् भवान् स्ववनवासावधिं व्यतियापयति तावदिह भवन्तं शुश्रूषमाणस्तिष्ठेयमिति भरतस्यानुरोधः ।

पथस्य उत्तरार्द्धभागं रामोक्तमाह—मैवमिति—मैवम् एवं मा वादीरित्यर्थः, नृपः तातपादः स्वसुकृतेः स्वसत्यवादित्वादिति जनितपुण्यैः सिद्धिं फलोदयम् अनुयातुं लभताम् । त्वत्कर्तृकराज्यास्वीकरणे तु तातस्य मिथ्यावादित्वमिदं प्रथमतयोद्भवत्तं सिद्धेश्च्यावयेदतोऽलं तथाभिधायेत्याशयः (एवमपि) स्वराज्यं निजं राजकर्तव्यं न परिरक्षसि चेत् मे मम शापितः अभिशप्तः असि भविष्यसि । वर्तमानसामीप्ये लट् । अहं त्वां शापेन विपादयिष्यामीति रामाभिप्रायः ॥ वसन्ततिलकं वृत्तम् । तल्लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

अनुत्तरम् अविवक्षितप्रतिवचनम्, पितुः सत्यवचनतापालनाय त्वया राज्यमङ्गी-

पिता मिथ्यावादी चने ? ॥ २३ ॥

भरत—तव तक मैं आपकी चरण-शुश्रूषामें रहूँ, जब तक आपके वनवासनियम का अवसान हो ।

राम—ऐसा हठ मत करो, पिताजी अपने किये पुण्योंसे निरवच्छिन्न स्वर्ग मोर्गे, तुम्हें मेरी शपथ, यदि तुम अपना राज्य न सँभालो ॥ २४ ॥

भरत—हाय, आपने मुझे अनुत्तर कर दिया । अच्छा, एक शर्तपर आपका राज्य

पालयामि ।

रामः—वत्स ! कः समयः ?

भरतः—मम हस्ते निक्षिप्तं तव राज्यं चतुर्दशवर्षान्ते प्रतिग्रहीतु-
मिच्छामि ।

रामः—एवमस्तु ।

भरतः—आर्य ! श्रुतम् । आर्य ! श्रुतम् । तात श्रुतम् !

सर्वे—वयमपि श्रोतारः ।

भरतः—आर्य ! अन्यमपि वरं हर्तुमिच्छामि ।

रामः—वत्स किमिच्छसि ! किमहं ददामि ? किमहमनुग्रास्यामि ?

करणीयमन्यथा शापं प्रदास्यामीत्येवंरूपम् । समयतः किमपि निश्चित्य संविदमनुष्ठ-
त्येत्यर्थः—‘समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः’ इत्यमरः, न तु निरवधिकालस्य
कृते राजा भविष्यामीति भावः ।

कः समयः, तवेष्ट इति शेषः, एतेन त्वयोच्यमानमेव समयमङ्गीकरोमीति क्य-
नेन रामस्य प्रेमपारवश्यं सूचितम् ।

निक्षिप्तं न्यासोक्तम् । चतुर्दशवर्षान्ते चतुर्दशानां वर्षाणां वनवासयापनीयानाम्
अन्तेऽवसाने । प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुम् (त्वयेति योजनीयम्) अथवा प्रतिग्रहीतुं प्रति-
ग्राहयितुम् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र ग्रहिः ।

आर्य ! श्रुतमिति—रामकृतसमयाङ्गीकारस्यान्यथाभावमुद्भाव्य सीतालक्ष्मणसुम-
न्त्रान् साक्षिणः श्रव्यवस्थापयितुमित्युच्यते ।

किमहमिति—किं प्रदाय किमनुष्टाय वा तोषयेयमिति प्रश्नेन त्वत्कृते मम
किमप्यदेयमननष्टेयं वा नास्ति तदर्हमि यथारुचि प्रार्थयितुमिति प्रघट्टकार्यः ।

संभाल्लगा ।

राम—कौन सी शर्त ?

भरत—(शर्त यही कि) चौदह वर्षोंके बाद अपना राज्य आप वापस लें, और
तब तक मैं धरोहरकी तरह आपके राज्यका रक्षक बनूँ ।

राम—एवमस्तु ।

भरत—आर्य, सुना आपने ? आर्य, आपने सुना ? तात, सुना आपने ?

सभी—हम सभी श्रोता साक्षी रहेंगे ।

भरत—एक वरदान और चाहता हूँ ।

राम—वत्स, क्या चाहते हो ? क्या दूँ, क्या करने को कहते हो ?

भरतः—पादोपभुक्ते तव पादुके म एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना ।

यावद्भवानेष्यति कार्यसिद्धिं तावद्भविष्याम्यनयोर्विधेयः ॥२५॥

रामः—(स्वगतम्) हन्त भोः !

सुचिरेणापि कालेन यशः किञ्चिन्मयार्जितम् ।

अचिरेणैव कालेन भरतेनाद्य सञ्चितम् ॥ २६ ॥

सीता—आर्यपुत्र ! ननु दीयते खलु प्रथमयाचनं भरताय ।

अन्यत्त ! णं दीयदि खु पुढमजाग्रणं भरदस्स ।

पादोपभुक्ते इति—मूर्ध्ना शिरसा प्रणताय प्रणमते मे मद्यम् एते पादोपभुक्ते चरणाभ्यां व्यवहृते पादुके काष्ठनिर्मिते पादत्राणे प्रयच्छ वितर । किमर्थं पादुका-याचनमिदमित्याह—यावदिति । यावत् यदवधि भवान् कार्यसिद्धिम् एष्यति स्वकार्यमवसाध्यागमिष्यति तावत् तावत्कालपर्यन्तमनयोः पादुकयोर्विधेय आज्ञाकारी भविष्यामि । तदनन्तरं तुभ्यं राज्यं प्रत्यर्पयिष्यामीति भावः, तथा च रामायणे—

‘चतुर्दश हि वर्षाणि जटावीरवरो ह्यहम् । फलमूलाशनो वीर भवेयं रघनन्दन ।

तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परन्तपः ॥

इन्द्रवज्रा वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ ॥२५॥

सुचिरेणेति—सुचिरेण कालेन अपि मया किञ्चिदत्यल्पं यशः (पित्राज्ञापालनपरायणत्वरूपम्) कीर्तिः अर्जितम् । भरतेनाद्य मामित्यमात्मवशीकुर्वता अचिरेण कालेन अतिशीघ्रतया अर्जितम् । यादृशस्य पितृभक्तत्वरूपस्य यशसोऽर्जनाय मया अचिरकालं परिश्रान्तम्, अद्य तादृशमेव ततोऽपि बौद्धं ब्राह्मणभक्तत्वात्मकं यशो भरतेन अचिरेणैव कालेन अर्जितमिदमिहो भरतस्य महापुरुषत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

प्रथमयाचनं प्राथम्येन आच्यमानं पादुकारूपं वस्तु । अत्र भवदीयपादुक्योः आवर्जयितुं निक्षेप्तुम् ।

भरत—आपके चरणों में लगी ये चरण-पादुकाएँ सुझ नत किङ्करको दीजिये, मैं तब तक उन्हीं पादुकाओंका वशवर्ती रहूँगा जब तक आप अपना कार्य सिद्ध करके आयेंगे ॥ २५ ॥

राम—(स्वगत) अहा !

मैंने बहुत दिनों में जितना यश सञ्चित किया था, भरतने उतना यश आनन-फानन उपार्जित कर लिया ॥ २६ ॥

सीता—आर्यपुत्र, आप भरतको पहिली बार माँगी गई चीज देते हैं ?

रामः—तथास्तु । वत्स ! गृह्यताम् ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । (गृहीत्वा) आर्य ! अत्राभिपेकोदकमा-
वर्जयितुमिच्छामि ।

रामः—तात ! यदिष्टं भरतस्य तन् सर्वं क्रियताम् ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

भरतः—(आत्मगतम्) हन्त भोः !

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौररुचितो लोकस्य दृष्टिक्षमः

स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितोऽहं सुतः ।

भ्रातॄणां गुणशालिनां बहुमतः कीर्त्तर्महद् भाजनं

संवादेषु कथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः ॥२७॥

हन्त अत्र प्रसादे हन्तशब्दः, स च रामानुप्रहसिद्धया कृतकृत्यतया भरतस्य बोध्यः, तदेव विवृणोति श्लोकेनाप्रिमेण ।

श्रद्धेय इति—अहं (सम्प्रति) स्वजनस्य निजबन्धुजनस्य श्रद्धेयः विश्वास-
भाजनम्, जात इति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र जात इत्यूहनीयम् । पौररुचितः
पौराणां नागराणां रुचित इष्टः । लोकस्य दृष्टौ दर्शने क्षमः, रामेणानुगृहीतस्य ममे-
दानीं बन्धुजनविश्वासपात्रता पौरप्रीतिभाजना लोकलोचनसाक्षात्कारयोग्यता चाभूदि-
त्यर्थः । स्वर्गस्थस्य दिवंगतस्य नराधिपस्य राज्ञः शीलान्वितः सद्बृत्तः दयितः प्रियः
सुतश्च पुत्रोऽहं सज्जातः । रामाज्ञया तदादेशानुवर्तनात्तत् प्रियत्वादिकस्यापि रामानुप्र-
हलभ्यत्वमुक्तम् । गुणशालिनां भ्रातॄणां बहुमतः बहुमानविषयः । कीर्त्तः महत् प्रकृष्टं
भाजनं जातोऽस्मीति सर्वत्र योज्यम् । गुणवतां संवादेषु परस्परालापेषु कथाश्रयः

राम—तथास्तु, वत्स ! लो ।

भरत—बड़ी कृपा, (पादुकाएँ लेकर) आर्य, इनपर अभिपेकजलप्रक्षेप करना चाहता हूँ ।

राम—तात, भरत जो-जो चाहें, सब किया जाय ।

सुमन्त्र—आयुष्मान् की जो आज्ञा ।

भरत—अहा !

अब मैं सगे-सम्बन्धियोंका श्रद्धापात्र, नगरवासियोंका प्रेमभाजन, संसारकी ओर आँख उठाकर देखने योग्य, स्वर्गीय महाराजका सुचरित पुत्र, भाई लोगोंका प्यारा, कीर्त्तिका भाजन, गुणवानोंके परस्पर वार्त्तालापमें चर्चाका विषय तथा पूर्णमनोरथ जनोंका स्नेही हुआ हूँ ॥ २७ ॥

रामः—वत्स ! कैकेयीमातः ! राज्यं नाम मुहूर्तमपि नोपेक्षणीयम् ।
तस्मादद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

सीता—हम्, अद्यैव गमिष्यति कुमारो भरतः ।

हं, अञ्ज एव गमिस्सदि कुमारो भरतो ।

रामः—अलमतिस्नेहेन । अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

भरतः—आर्य ! अद्यैवाहं गमिष्यामि ।

आशावन्तः पुरे पौराः स्थास्यन्ति त्वद्दिदक्षया ।

तेषां प्रीतिं करिष्यामि त्वत्प्रसादस्य दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्रस्तावविषयः लब्धप्रियाणाम् अधिगतकामानां प्रियः पूर्णकामतया तत्साजात्यात्-
त्प्रीतिपात्रमित्यर्थः । एतत्सर्वं रामकृपाया एवं फलमन्यथा तु जनाः कैकेयीकृतापराध-
सम्बन्धेन मामतिजघन्यं जानीयुरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

विजयाय—राज्यकार्यनिर्वहणाय ।

आशावन्त इति—पौराः पुरवासिनः पुरे नगरे (शेषाः) त्वद्दिदक्षया त्वद-
वलोकनोत्कण्ठया आशावन्तः त्वद्दर्शनविषयकाशाशालिनः स्यास्यन्ति भविष्यन्ति ।
'भरतो राममनुरुध्य प्रसाद्य चायोध्यामानेध्यती'ति विश्वासेन त्वद्दर्शनेन चक्षुःसाफल्य-
सम्भावनापरायणाः पौराः स्यास्यन्तीत्यर्थः । तेषां त्वां दिदक्षमाणानां पौराणां प्रीतिं
प्रसन्नताम्, त्वत्प्रसादस्य त्वया दीयमानस्य पादुकारूपस्य वरस्य दर्शनात् पादुकां
दर्शयित्वेत्यर्थः, करिष्यामि । त्वां दर्शयितुमशक्नो भरतस्त्वत्पादुकादर्शनेनापि बलवद्दु-
त्कण्ठितपुरवासिजनपरितोषाय कियतांशेन कल्पिष्यत इत्यर्थः, एतेनात्र स्थित्या स्व-
परितोषः, अयोध्यापरावृत्त्या च पुरजनपरितोष इति द्वयोरेकनयोः साध्ययोर्मध्ये चरम
एव ममादरः, प्रकृत्यनुरजनस्य भवदादेशावयवत्वादित्याशयः ॥ २८ ॥

राम—वत्स कैकेयीनन्दन, राज्यकी ओरसे थोड़ी देरके लिये भी असावधानता
नहीं करनी चाहिये । इसलिये तुमको आज ही जाना है ।

सीता—क्या भरत कुमार आज ही लौटेंगे ?

राम—अधिक स्नेह मत प्रदर्शित करो, कुमारको राज्यकी हिफाजत के लिए
आज ही लौटना है ।

भरत—आर्य, मैं आज ही जाऊँगा ।

नगरनिवासी आशा लगाए आपके दर्शनों के लिये अधीर हो राह देखते होंगे,
मैं जाकर आपकी चरणपादुका उन्हें दिखाऊँगा, जिससे प्रसन्नता मिलेगी ॥ २८ ॥

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! मयेदानीं किं कर्तव्यम् ?

रामः—तात ! महाराजवत् परिपाल्यतां कुमारः ।

सुमन्त्रः—यदि जीवामि, तावत् प्रयतिष्ये ।

रामः—वत्स ! कैकेयीमातः ! आरुह्यतां ममाग्रतो रथः ।

भरतः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(रथमारोहतः)

रामः—मैथिलि ! इतस्तावत् । वत्स ! लक्ष्मण ! इतस्तावत् । आश्रम-
पदद्वारमात्रमपि भरतस्यानुयात्रं भविष्यामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

चतुर्थोऽङ्कः ।

अनुयात्रं भविष्यामः अनुगमिष्यामः । एतेनादरो व्यञ्जितः दूरं तु नानुगमि-
ष्यामः, 'यमिच्छेत् पुनरायातं न तं दूरमनुव्रजेदि'ति व्यवहारस्मरणादिति भावः ।

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते 'प्रतिमानाटक'-प्रकाशे चतुर्थाङ्कः ॥ ४ ॥

सुमन्त्र—आयुष्मान्, अब मुझे क्या करना है ?

राम—तात, महाराज की जगह आप भरत के साथ रहें ।

सुमन्त्र—यदि जीता रहा, तो कोशिश करूँगा ।

राम—वत्स कैकेयीनन्दन, मेरे सामने रथ पर चढ़ो ।

भरत—जो आज्ञा ।

(दोनों रथ में बैठते हैं)

राम—मैथिली, लक्ष्मण, इधर आओ चलो, आश्रम के द्वार तक भरत का
अनुगमन करें ।

(सभी जाते हैं)

चौथा अङ्क समाप्त

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

सीता—आर्ये ! उपहारसुमनआकीर्णः सम्मार्जित आश्रमः । आश्रम-
अध्ये ! उपहारसुमनाङ्गणो सम्मज्जिदो अस्समो । अस्सम-
पदविभवेनानुष्ठितो देवसमुदाचारः । तद् यावदार्यपुत्रो नाग-
पदविभवेण अणुठिठ्ठो देवसमुदाचारो । ता जाव अय्यउत्तो ण आश्र-
च्छति, तावदिमान् बालवृक्षानुदकप्रदानेनानुक्रोशयिष्यामि ।
च्छेदि, दाव इमाणं बालरुक्खाणं उदअप्पदाणेण अणुवक्रोसइस्सं ।

तापसी—अविघ्नमस्य भवतु ।

अविघ्नं से होदु ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः—(सशोकम्)

त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां रम्यामयोध्यां पुरी-

उपहारसुमनआकीर्णः देवनिर्मात्यपुष्पाकीर्णः । सम्मार्जितः पुष्पाद्यपनयेन
संशोध्य स्फीततां गमितः । आश्रमपदविभवेन आसमन्तात् श्राम्यन्ति तपसा-
कायं क्लेशयन्ति यत्र स आश्रमः, तदेव पदं स्थानम्, तत्र सुलभेन पुष्पफलाद्युप-
करणसम्पदेति भावः, देवसमुदाचारः देवार्चनादिराचारः । उदकप्रदानेन जल-
सेचनेन । अनुक्रोशयिष्यामि अनुग्रहीष्यामि ।

अविघ्नं विघ्नमावः, अव्ययीभावसमासः ।

त्यक्त्वेति—गुरुणा तातपादेन मया च रहितां शून्यीकृतां रम्यां सर्वमनोह-
रामयोध्यां नाम निजां पुरीं नगरीं त्यक्त्वा अखिलं सम्पूर्णमपि मम वनवासिनो

(सीता और तापसीका प्रवेश)

सीता—आर्ये, निर्मात्यपुष्पसे आकीर्ण आश्रम झाड़-बुहार दिया है, आश्रम-
सुलभ फल-फूल आदि उपकरणोंसे देवपूजन कर लिया है, इस समय इन छोटे-
छोटे पौधोंको ही सीचती हूँ, जब तक आर्यपुत्र नहीं आते ।

तापसी—तुम्हारा कार्य निर्विघ्न हो ।

(रामका प्रवेश)

राम—(शोकके साथ)

दूज्य पिताजी और मुझसे रहित उस सुन्दर अयोध्या नगरीको छोड़कर मेरे

मुद्यम्यापि ममाभिपेक्षमखिलं मत्सन्निधावागतः ।

रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव सम्प्रेषितः

कष्टं भो ! नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति ॥ १ ॥

(विन्द्य) ईदृशमेवैतत् । यावदिदानीमीदृशशोकविनोदनार्थम-
वस्थाकुटुम्बिनी मैथिलीं पश्यामि । तत् क नु खलु गता वैदेही ?
(परिक्रम्यावलोक्य) अये इमानि खलु प्रत्यग्राभिषिक्तानि वृक्षमूलानि
अदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति । तथाहि—

रामस्य अभिषेकं राजसंस्कारविधिम् दृश्य ममभिषेकप्रयासं सम्पाद्य (मामभिषे-
क्षुम्) मत्सन्निधौ मम समीपे इव वने आगतः सम्प्राप्तः, (सः) गुणानां राज्यसृ-
ष्टावैधुर्यध्रातृवात्सल्यनिष्कपटत्वादीनां निधिः आकरः भरतः तत्रैव शून्यायामयो-
ध्यायामेव संप्रेषितः यथागतं प्रत्यावर्तितः सन् एकः सहायान्तररहितः सुमहतीं
नानाविधकार्येष्ववधानदानस्यावश्यकताऽतिशयगुर्वीम्, नृपतेर्धुरं राज्यभारम्,
समुत्कर्षति समुद्रहति इति कष्टं भोः । अतिशयखेदावहम् । अयमर्थः—तातपा-
देषु दिवंगतेषु अस्मासु च वनवाधियु संवृत्तेषु रिक्तामयोध्यां परित्यज्य ममभिषेकार्य-
मखिलमप्युपकरणमुपादाय वनमागतो भरतः पुनर्मया परावर्तितो ममादेशमनुसृत्य
राज्यभारं केवलो विभर्ति, न तस्य कामपि सहायतामहमाचरामीति । खिद्येऽह-
मिति । ‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संहयायां
च प्रयुज्यते ॥’ इति । शार्दूलविकीर्णितम् ॥ १ ॥

ईदृशं कष्टमयम्, एतत् राज्यकार्यम्, तथा चोक्तम्—‘नातिश्रमापनयनाय
यथा श्रमाय । राज्यं स्वहस्तपृष्ठदण्डमिवातपत्रम् ॥’ इति । अवस्थाकुटुम्बिनीं सर्वा-
वस्थासहायाम्, प्रत्यग्राभिषिक्तानि अचिरसिक्तानि अदूरगतां समीपावस्थितवृक्षा-
न्तरसेचनसमासक्ताम् । सीतायाः समीपावस्थितत्वं तु दृश्यमानवृक्षाणामचिरसिक्त-
त्वबुद्धिवोधितम्, तदचिरसिक्तत्वं प्रमापयितुमग्रे पथमुपन्यस्यति ।

राज्याभिषेकके सारे उपकरण लेकर कुमार भरत मेरे पास आये । मैंने उन्हें सात्रा-
प्यरक्षाके लिए फिर वहीं वापस भेज दिया । आजकल महाराज के गृहतर भारको
वह अकेले ही उठाये हुए हैं ॥ १ ॥

(कुछ सोचकर) यह राज्यकार्य ऐसा ही होता है । अच्छा, अब इस प्रकारके
अवसादको भुलानेके लिए अपनी सर्वावस्थासहचरी सीतासे मिलूँ । सीता कहाँ
गई ? (घूमकर और देखकर) यह तत्काल सींचे गये वृक्षगण बता रहे हैं कि
‘अभी-अभी वैदेही कहाँ गई है । क्योंकि—

अमति सलिलं वृक्षावर्ते सफेनमवस्थितं
तृषितपतिता नैते क्लिष्टं पिबन्ति जलं स्वगाः ।

स्थलमभिपतत्यार्द्राः कीटा विले जलपूरिते
नववलयिनो वृक्षा मूले जलक्षयरेखया ॥ २ ॥

(विलोक्य) अये इयं वैदेही । भोः ! कष्टम् ।

योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः ।

अमतीति—सलिलं (सीताया वृक्षमूलेषु दूरादाहृत्य दीयमानम्) जलम्
वृक्षावर्ते वृक्षावोदेशनिर्मितालवाले सफेनं फेनिलदशामनतिक्रान्तम् अवस्थितम् भूम्य-
न्तरप्रविष्टम् अमति । वृक्षालवालेषु दीयमानं जलं फेनिलं जायते कालेन धरया च
शोष्यते, तदत्र फेनिलत्वं धरयाऽशोषितत्वं च जलस्य वृक्षाणामचिरसिक्ताभावं बोध-
यति । तृषिताः पिपासवः अत एव पतिताः जलमालोक्य पादपतलमवतीर्णा एते
स्वगाः पक्षिणः क्लिष्टं नवनिक्षेपकृतकालुष्योपहतं न पिबन्ति । तन्निर्मलतां काल-
साध्यां प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । विले गते जलपूरिते आर्द्राः जलक्लिप्ताः कीटाः स्थलम्
अभिपतन्ति जलप्लावनमसहमानाः धरां शमन्यमुपसर्पन्तीति भावः । अत्रापि अभि-
पतन्तीति लटा कीटाणां निर्गमस्य जायमानत्वेन जलक्षेपस्याचिरनिर्वृतत्वं व्यञ्जितम् ।
वृक्षाः मूले मूलावच्छेदेन जलक्षयरेखया जलहासजनितया जलमिलितपङ्कप्रसृतया
रेखया नववलयिनः बलयायितनूतनरेखाशालिनः, सन्तीति शेषः । अत्रापि बल्यस्य
नवीनत्वमचिरसंजातत्वं तच्चानुपदमेवोत्पन्नस्य जलहासस्य सूचकम्, तेन च सेक-
स्यातिशान्निकृतत्वं प्रतीयते । प्रकृतिवर्णनात् स्वभावोक्तिः । हरिणीवृत्तम्, तल्लक्षणं
यया—‘हरिणीं स्त्रीमौस्लौग्युसमुद्रजयः’ ॥ २ ॥

योऽस्या इति—यः अस्याः सीतायाः करो बाहुः दर्पणे सुखप्रसाधनावसर-
धारणीयदर्पणे अपि श्रान्यति आयासमनुभवति, सः कलशं (जलपूर्णम् अतएव गुरु-
तरं), घटं (अशुभा वने) वहन्त्याः सीतायाः करः खेदं व्ययाम्, आवासविशेष-

वृक्षों के आलवाल फेनिल जल से पूर्ण हैं और प्यास से समोपागत होकर भी
यह सहकता हुआ खगकूल जल नहीं पी रहा है क्योंकि पानी अभी साफ नहीं हो
पाया है, दरारोंमें रहने वाले कीड़े दरारों के जलपूर्ण हो जाने के कारण बाहर माने
जा रहे हैं, और पेड़ों की जड़ में चारों ओर नई बलयाकार रेखा बनी हुई है ॥२॥
(देखकर) अरे, यही तो सीता है, अहा !

इसका जो हाथ दर्पण उठानेके श्रमसे भी थक जाता था, वही हाथ अब घड़ोंके

कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः कठिनीकरोति ॥ ३ ॥

(उपेत्य) मैथिलि ! अपि तपो वर्धते ?

सीता—हम् आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

हं अग्र्यरत्तो । जेतु अग्र्यरत्तो ।

रामः—मैथिलि ! यदि ते नास्ति धर्मविघ्नः, आस्यताम् ।

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति । (उपविशति)

जं अग्र्यरत्तो आणवेदि ।

रामः—मैथिलि ! प्रतिवचनार्थिनीमित्र त्वां पश्यामि । किमिदम् ?

यम् न एति नानुभवति ? कष्टं खेदावहोऽयं विषयः (यत्) लताभिः समं स्त्रीजनसौ-
कुमार्यं लतामार्दवोपमेयं ललनाजनमार्दवं वनम् (कर्तुं) कठिनीकरोति सर्वविवायास-
सहनशीलं विदधातीत्यर्थः । एष वनवासस्यैव महिमा यदियं नृपालकोमलकायवष्टि-
स्वेन करेण दर्पणमपि धारयितुमपारयन्ती पूर्वमिदानीं स्वयं जलपूर्णं कलशमादाय
वृक्षान् सिञ्चति इति । उपजातिवृत्तम्, तल्लक्षणमाहुर्गथा—‘स्यादिन्द्रव्रजा यदि तौ
जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदी-
यावुपजातयस्ताः’ इति ॥ ३ ॥

तपः वृक्षमूले जलप्रदानलक्षणं शरीरपरिश्रमसाध्यं पुण्यकर्म । अपि वर्धते ?
अपि निर्विघ्नं सम्पद्यते ? अपिशब्दोऽयं प्रश्नार्थोऽपि, तथा च कालिदासः—‘जला-
न्यापि ज्ञानविधिक्षमाणि ते ? अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तते ? अपि प्रसन्नं हरिष्ये-
ते मनः ? इत्यादि ।

धर्मविघ्नः अनुष्ठानावसरातिपातः । वृक्षसेचनमवसितं चेदित्यर्थः ।

प्रतिवचनार्थिनीं किमपि पिष्टुच्छिद्यन्तीम् । पश्यामि ओष्ठस्फुरणादिमुखचेष्टाभि-
र्लक्षयामि ।

उठाने में भी नहीं थक रहा है । वननिवास लताओं के साथ स्त्रियों की भी
सुकुमारता को कठोरता में परिणत कर देता है ॥ ३ ॥

(समीप आकर) मैथिली, तपस्या तो चल रही है ?

सीता—जय हो आर्यपुत्र की ।

राम—यदि तुमको किसी प्रकार का धर्मविघ्न न हो तो बैठो ।

सीता—जो आज्ञा । (बैठती है)

राम—सीते, मालूम होता है तुम कुछ पूछना चाहती हो । क्या बात है ?

सीता—शोकशून्यहृदयस्यैवार्घ्यपुत्रस्य सुखरागः । किमेतत् ?

सोऽश्रुगुणहिम्रसस्त विम्र अय्यत्तस्स मुहराओ । किं एदं ?

रामः—मैथिलि ! स्थाने खलु कृता चिन्ता ।

कृतान्तशल्याभिहते शरीरे तथैव तावद्धृदयव्रणो मे ।

नानाफलाः शोकशराभिघातास्तत्रैव तत्रैव पुनः पतन्ति ॥ ४ ॥

सीता—आर्यपुत्रस्य क इव सन्तापः ?

अय्यत्तस्स को विम्र सन्दाओ ?

रामः—अस्तत्रभवतस्तातस्यानुसंवत्सरश्राद्धविधिः । कल्पविशेषेण निर्व-
पनक्रियाभिच्छन्ति पितरः । तत् कथं निर्वर्तयिष्यामीत्येत-
च्चिन्त्यते । अथवा—

शोकशून्यहृदयस्य शोकेन निमित्तभूतेन शून्यं निर्विषयं तदेकावर्तं हृदयं यस्य
तस्य । सुखरागः सुखवर्णः, श्रौदास्यविवर्णतेत्यर्थः ।

स्थाने लचितेऽवश्यसमाधेये विषये चिन्ता कथमिदं निर्वहेयमिति भावना ।
एतेन चिन्ताविषयस्यावश्यसमाधेयत्वप्रतिपादनेन चिन्तामहत्त्वमुपचीयते ।

कृतान्तेति—कृतान्तशल्याभिहते शल्यवद्व्ययकेन कालेन अभिहते आहते
मे शरीरे (पितृवियोगखेदकृष्टे) हृदयव्रणः पितृवियोगशोकलक्षणो मानसिकः खेद-
स्तथैव तावत् यथापूर्वावस्थ एव न विरुद्धो न वा विरोधवस्थः, किन्तु नव एवे-
त्यर्थः । तत्रैव हृदयव्रणे नानाफलाः अनेकप्रयोजनाः (बहुप्रकारकप्रयोजनाभितन्धि-
निमित्ताः) शोकशराभिघाताः पुनः पतन्ति । तत्रैवेत्यत्र द्विदक्षिर्मर्मप्रहारस्य निता-
न्तव्ययकत्वप्रतीत्ये । अयमर्थः=पितृविरुद्धः शल्यमनुत्वात्तमेव श्रावतावनानाविध-
प्रयोजनोपनिपातचिन्ता मम मानसं व्यययितुमुपतिष्ठन्ति इति । उपजातिरुद्यन्दः ॥ ४ ॥

श्वः आगामिनि दिने । अनुसंवत्सरश्राद्धविधिः वार्षिकं श्राद्धम् । कल्पविशेषेण
सामर्थ्यानुसारेण । निर्वपनक्रियां पिण्डदानविधिम्, इच्छन्ति कामयन्ते । तथा च

सीता—आपके चेहरेपर शोकका चिह्न देखती हूँ । क्या बात है ?

राम—चिन्ता करनेकी बात तो है ही ।

दुर्दैव के बाणप्रहारोंसे व्यथित मेरे हृदयका घाव तो अभी भरा नहीं है, और
फिर नानामुख शोकशल्कोंसे दैवने उसी पर प्रहार करना प्रारम्भ कर दिया है ॥

सीता—आर्यपुत्रको किस बातकी चिन्ता है ?

राम—कल पिताजीका वार्षिक श्राद्धदिवस है, पितरोंको सामर्थ्यानुसार श्राद्ध

गच्छन्ति तुष्टिं खलु येन केन त एव जानन्ति हि तां दशां मे ।

इच्छामि पूजां च तथापि कर्तुं तातस्य रामस्य च सानुरूपाम् ॥५॥

सीता—आर्यपुत्र ! निर्वर्तयिष्यति आर्द्रं भरत ऋद्ध्या, अवस्थानुरूपं
अप्यवत्त ! णिवत्तइस्सिदि सद्धं भरदो रिद्धीए, अवत्ताणुस्वं
फलोदकेनाप्यार्यपुत्रः । एतत् तातस्य बहुमततरं भविष्यति ।
फलोदण वि अप्यवत्तो । एदं तादस्स बहुमदअरं भविस्सदि ।

रामः—मैथिलि !

फलानि दृष्ट्वा दर्भेषु स्वहस्तरचितानि नः ।

स्मरन्ति—‘जीविते वाक्यकरणात् क्षयाहे भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च
त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥’ इति ।

गच्छन्तीति—येन केन येन केनापि प्रकारेण (पुत्रदशानुसारिणा विधिना)
पितरस्तुष्टिं तृप्तिं यान्ति लभन्ते खलु । हि यतः त एव पितर एव मे मम तां वर्त-
मानवनवासकालिकीं दशां जानन्ति । एवञ्च स्वसामर्थ्यमनुसृत्य वार्षिकं सम्पादयतो
मम व्यवहारेण पितरो मयि न खिद्येरन्निति भावः । नन्वेवं विज्ञायापि विन्यत इत्य-
नुचितमित्यत आह—इच्छामीति । तथापि स्वसामर्थ्यानुश्राद्धविधेः पितृतृप्तिसाधन-
ताप्रत्यये सत्यपि तातस्य पितुः रामस्य स्वस्य च सानुरूपां योग्याम्, पूजां श्राद्ध-
क्रियां कर्तुं विधातुमिच्छामि दिगन्तविख्यातप्रभावस्य पितुः प्रथितस्य स्वस्य चानु-
रूपं श्राद्धं विधातुमेव मम चिन्ता न पितृपरितोषविषयेति भावः । अत्र सानुरूपाम्
इत्यस्य स्थाने ‘अनुरूपाम्’ इतीयतैव निर्वाहे ‘त’ इति व्यर्थम् । वंशस्य वृत्तम् ॥५॥

ऋद्ध्या सन्निधिसम्पार्थः महार्थैः पदार्थैः, फलोदकेन फलेन जलेन चेत्यर्थः,
फलं च उदकं चेति द्वन्द्वः, ‘जातिरप्राणिनाम्’ इत्येकवद्भावः ।

फलानीति—दर्भेषु कुशेषु न तु सौवर्णादिपात्रेषु नः अस्माकम् स्वहस्तरचि-

चाहिषु । उसे मैं किस भाँति पूरा करूँगा ? यही चिन्ता है, अथवा—

वे जिस भाँति वृक्ष होते हैं, होवें; उन्हें हमारी स्थितिका ज्ञान तो है ही ।
तथापि मैं पिताजीकी प्रतिष्ठा तथा अपने सामर्थ्यके अनुरूप पितृश्राद्ध करना
चाहता हूँ ॥ ५ ॥

सीता—आर्यपुत्र, वड़े चैमवके साथ पिताजीका श्राद्ध तो भरत करेंगे ही, आप
भी अपनी अवस्थाके योग्य फल-जलसे श्राद्ध करें, पिताजी इसे ही पर्याप्त मान लेंगे ।

राम—मैथिलि,

कुशोंपर हमारे अपने हाथोंसे विन्यस्त फलोंको देखते ही हमारे वनवासकी

स्मारितो वनवासं च तातस्तत्रापि रोदिति ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति परिव्राजकवेषो रावणः)

रावणः—एष भोः !

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा ।
स्वरपदपरिहीणां हव्यधाराभिवाहं जनकनृपसुतां तां हर्तुकामः प्रयामि ॥

तानि निजकरन्यस्तानि न तु श्रुत्यादिनिहितानि फलानि न तु महार्घवस्तूनि दृष्ट्वा
ततो दशरथः वनवासम् अस्माकमत्र बने निवासं स्मारितस्तत्र स्वर्गेऽपि रोदिति
विलपिष्यति । अस्माकमशक्तिकृतमुपहारदारिद्र्यमालोक्य वनवासितां स्मृत्वा
स्वर्गेऽपि तातो रोदिष्यतीति किमनुष्ठीयतामिति रामस्य चिन्ताया विषयः ॥ ६ ॥

प्रविशति रत्नमञ्चमवतरति । सीतापहरणं घटयिष्यन् श्राद्धप्रसङ्गेन ब्राह्मणपरि-

व्राजकवेषस्य रावणस्य प्रवेशमाहानेन प्रसङ्गेन ।

नियतमिति । अनियतात्मा अजितेन्द्रियः अहम् एतद्रूपं वञ्चकपरिव्राजक-

वेषं गृहीत्वाहं नियतं जितेन्द्रियं खरवधकृतवैरं खरो नाम मतिप्रयो राक्षसस्तस्य वधेन
कृतवैरं कृतापराधम्, राघवं वञ्चयित्वा काञ्चनमृगमाययाऽऽश्रमपदान्यत्र गमयित्वा
तां राघवविरहितां-जनकनृपसुतां सीताम्, स्वरपदपरिहीणां स्वरपदविभागवर्जिताम्,
स्वरेण पदेन च दुर्धर्मन्त्रैर्देवेभ्यो दीयमानां हव्यधारां हविराज्यधाराभिव हर्तुकामः
प्रयामि । अयमाशयः—यया मन्त्रदोषेण दीयमानाया हव्यधाराया राक्षसा प्रहीतारो
भवन्ति, तथैव खरदूषणादिवधं विधाय कृतवैरं रामं वञ्चयित्वा सीतामहमपहरामीति ।
एतयोपमया स्वस्य सीताप्राप्त्यनधिकारं सूचयति । अत्र हर्तुं कामो यस्येति विप्रहे
'तुं काममनसोरपी'ति मलोपः । 'परिहीणाम्' इति प्रयोगे णत्वं चिन्त्यम् परेऽनुप-
सर्गतया णत्वाप्राप्तेः । अनुपसर्गत्वं च 'अधिपरि असर्थकी' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञयो-
पसर्गसंज्ञावाधेन बोध्यम् । मालिनीच्छन्दः, लक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

याद आ जानेसे पिताजी वहाँ भी रो देंगे ॥ ६ ॥

(संन्यासीके वेशमें रावण का प्रवेश)

रावण—अरे यह—

रामने खरदूषण का वध करके मेरे साथ वैर बढ़ाया है । मैं आज उसे ठगनेके
लिए अविरक्त होकर भी विरक्तका रूप धारण करता हूँ । मैं सीताका हरण करने
उस प्रकार जा रहा हूँ, जिस प्रकार स्वर तथा पदसे अशुद्ध मन्त्रोच्चारण होमकी
आज्यधारा को हर लेता है ॥ ७ ॥

(परिक्रम्यो विलोक्य) इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् । यावद्वत-
रामि । (अवतरति) यावद्वनस्पतिधिसमुद्राचारमनुष्ठानि
अहमतिथिः । कोऽत्र भोः ?

रामः—(शुब्बा) स्वागतमतिथये ।

रावणः—साधु विशेषितं खलु रूपं स्वरेण ।

रामः—(विलोक्य) लये भगवान् । भगवन् ! अभिवाद्ये ।

रावणः—स्वस्ति ।

रामः—भगवन् ! एतदात्मनमात्यताम् ।

रावणः—(आत्मगतम्) कथमाज्ञत इवात्यन्तेन । (प्रकाशम्)
वाढम् (उपविशति)

रामः—सैथिलि ! पाद्यमानय भगवते ।

साधु स्वभावसुन्दरम् , रूपम् आहृतिः, स्वरेण श्रवणावर्जितेन शब्देन विशेषितं
रमणीयतरं कृतमित्यर्थः ।

भगवान् सन्त्यासिविशेषः ।

आत्यताम् इदमात्मनः अलङ्कृतान् इति वक्तव्ये आत्यतामिति अयम्
चिन्तमात्राभावं व्यङ्ग्यति, तद्वद्वति आहृत इवेति ।

पाद्यं पादार्पणमुच्यते ।

(झुनकर तथा नीचेडी ओर देखकर) यह है रामाश्रमद्वार । जल्झा, नीचे लो
उतर लै । (उतरता है) अब मैं लतिथिका रूप धारण करता हूँ । मैं लतिथि-
काया हूँ, कौन है यहाँ ?

राम—(झुनकर) स्वागत लतिथिका ।

रावण—इसके स्वरने रूपको और मनका दिया है ।

राम—(देखकर) भगवान् हैं ? भगवन्, प्रणाम ।

रावण—कहयाग हो ।

राम—भगवन्, यह है आत्मन, आप विताडिगु ।

रावण—(आत्मगत) यह हुझनत क्यों कर रहा है ? (प्रकट) बहुत अच्छा !
(बैठता है) ।

राम—सीता, नहात्मके लिये पाद्य जल लाओ ।

सीता—यदर्यपुत्र आज्ञापयति । (निष्क्रम्य, प्रविश्य) इमा आपः ।

जं अय्यरत्तो आणवेदि ।

इमा आबो ।

रामः—शुश्रूपय भगवन्तम् ।

सीता—यदर्यपुत्र आज्ञापयति ।

जं अय्यरत्तो आणवेदि ।

रावणः—(मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा) भवतु भवतु ।

इयमेका पृथिव्यां हि मानुषीणामरुन्धती ।

यस्या भर्तेति नारीभिः सत्कृतः कथ्यते भवान् ॥ ८ ॥

रामः—तेन हि आनय, अहमेव शुश्रूषयिष्ये ।

शुश्रूपय पादप्रक्षालनेनोपचरेत्यर्थः ।

मायाप्रकाशनेति—मायायाः स्वकृतस्य कपटपरिव्राजकवेषस्य प्रकाशनेन प्रकटयता (संभावितया) पर्याकुलः व्याकुलः । सीतया हि स्वपादे स्पर्श्यमाने अजितेन्द्रियस्य रावणस्य रोमाञ्चोद्गमादिना माया प्रकट्या भवेदिति शङ्काकुलीभावः । भवतु शुश्रूषणं परित्यजतु इति ।

इयमेकेति—इयं हि निश्चयेन पृथिव्यां धरित्रीपृष्ठे मानुषीणां मानवीनाम् एका सजातीयद्वितीयरहिता अरुन्धती पतिव्रताशिरोमणिः । अरुन्धतीनाम वसिष्ठ-धर्मपत्नी स्वपातिव्रत्यप्रभावेण सप्तर्षिमध्ये वसति, इह तत्प्रयोगः पतिव्रतासामान्य-परः । यस्याः सीताया भर्ता स्वामीति हेतोः भवान् नारीभिः सत्कृतः पूजितः सन् कथ्यते वर्ण्यते । पतिव्रतायाः सीताया लोकनमस्तत्त्वम् । तत्पातिव्रत्यप्रभावेण तत्पति-र्भवानपि यतो लोके पूज्यतेऽतः पतिव्रताप्रधानभूतया सीतया क्रियमाणं पादस्पर्शं, नानुमन्य इति भावः ॥ ८ ॥

सीता—जो आज्ञा (बाहरसे जल लाकर) यह है जल ।

राम—महात्माकी शुश्रूपा करो ।

सीता—जो आज्ञा ।

रावण—(भेद खुलनेके भयसे हट्टा-वट्टा होकर) रहने दो, रहने दो ।

यह सीता पृथ्वीपरकी अरुन्धती मानवी है, जिसके स्वामी होनेके कारण स्त्रियाँ आपका यश गाती हैं ॥ ८ ॥

राम—लाओ, मैं खुद शुश्रूपा करूँगा ।

रावणः—अयि. छायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घयामि । वाचानुवृत्तिः स्वत्व-
तिथिसत्कारः । पूजितोऽस्मि । आस्यताम् ।

रामः—बाढम् । (उपविशति)

रावणः—(आत्मगतम्) यावदहर्माप ब्राह्मणसमुदाचारमनुष्ठास्यामि ।
(प्रकाशम्) भोः ! काश्यपगोत्रोऽस्मि । साङ्गोपाङ्गं वेदमधीये,
मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं योगशास्त्रं, बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं,
मेधाऽतिथेर्न्यायशास्त्रं, प्राचेतसं श्राद्धकल्पं च ।

रामः—कथं कथं श्राद्धकल्पमिति ।

अर्याति—योऽहं भवदीयशरीरस्य सततानुगमनात् छायातुल्यां सीतामपि
शुश्रूषार्थस्पर्शद्वेषलक्षणहान्नात् परिहरामि, स कथं साक्षाद्बच्चरीरमेव लङ्घयेय-
मित्यर्थः वाचा सृजतया गिरा, अनुवृत्तिः अनुकूलभाषणम् । तदुक्तमातिव्यप्रस्तावे-
'तृणानि भूनिरुदकं वाक् चतुर्थी च सृजता' इति ।

साङ्गोपाङ्गम् अङ्गैः पङ्क्तिभिः शिक्षाव्याकरणच्छन्दोनिस्तुत्यौत्तिषकल्पाभिधेयैः ।
उपाङ्गैः पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्ररूपैश्चतुर्भिश्च सहितम् । मानवीयं मनुना
प्रवृत्तितम् । धर्मशास्त्रं धर्मानुशासनम् । बार्हस्पत्यं बृहस्पतिना प्रोक्तं राजनीतिप्रति-
पादनप्रधानं शास्त्रविशेषम् । माहेश्वरं महेश्वराच्छिवादागतं माहेश्वरं योगशास्त्रं
पातञ्जलयोगशास्त्रस्य मूलभूतम् । मेधाऽतिथेर्गौतमस्य । प्रचेतसा वरुणेन प्रोक्तं
प्राचेतसं, श्राद्धकल्पं श्राद्धप्रक्रियाम् । अधीये इति क्रियायाः सर्वत्र समः सम्बन्धः ।
कथं कथमित्यादरातिशयचोतिका द्विरुक्तिः ।

रावण—छायाके समान सीताकी सेवासे निषेध करनेवाला मैं शरीरकी सेवा
कैसे ग्रहण करूँगा । भीटे वचनोंसे स्वागत ही सब्बा अतिथिसत्कार होता है । मेरी
शुश्रूषा हो चुकी । आप विराजिष्ट ।

राम—अच्छा, जो आज्ञा । (बैठता है)

रावण—(स्वगत) तब तक मैं भी ब्राह्मणका आचार करूँ । (प्रकट) अजी-
मेरा गोत्र काश्यप है । मैंने साङ्गोपाङ्ग वेद, मानवीय धर्मशास्त्र, माहेश्वर योगशास्त्र
बृहस्पतिका अर्थशास्त्र, मेधातिथिका न्यायशास्त्र और प्राचेताका श्राद्धकल्पः इनका
अध्ययन किया है ।

राम—क्या कहा ? श्राद्धकल्प ।

रावणः—सर्वाः श्रुतिरतिक्रम्य श्राद्धकल्पे स्पृहा दर्शिता । किमेतत् ?

रामः—भगवन् ! भ्रष्टायां पितृमत्तायामागम इदानीमेषः ।

रावणः—अलं परिहृत्य । पृच्छतु भवान् ।

रामः—भगवन् ! निर्वपनक्रियाकाले केन पितृस्तर्पयामि ?

रावणः—सर्वं श्रद्धया दत्तं श्राद्धम् ।

रामः—भगवन् ! अनादरतः परित्यक्तं भवति । विशेषार्थं पृच्छामि ।

रावणः—श्रूयताम् । विरूढेषु दर्भाः, ओषधीषु तिलाः, कलायं

श्रुतिः वेदान् तदङ्गभूतानि शास्त्राण्यपि श्रुतिपदेनात्र सङ्गृह्णाति ग्रन्थकृत् ।

भ्रष्टायां समाप्तायाम्, पितृमत्तायां जीवत्पितृकतायाम्, एष एव श्राद्धकल्प एव, आगमः शास्त्रम्, प्रमीतपितृकस्य मम श्राद्धकल्प एवोपयोगावहः, प्रयोजनेनापेक्षणात् । अपेक्षोपेक्षे हि प्रयोजनतदभावाभ्यां सृज्येते पदार्थानाम् इति रामाशयः ।

श्राद्धमिति—पितृनुदिश्य श्रद्धया दीयमानं श्राद्धम् । येन केनापि श्रद्धया दत्तेन पदार्थेन पितरस्तृप्यन्ति, न तु बहुमूल्यानेव पदार्थानपेक्षन्त इति भावः । श्राद्धप्रसङ्गे मनुराह—‘यद्यद्वाति विधिवत् श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । तत्तत् पितॄणां भवति परत्रानन्तमक्षयम् ॥’ इति । अनादरतः श्रद्धया, दत्तं परित्यक्तं भवति, परित्यागमात्रं तत्, न तु श्राद्धमश्रद्धोपहतत्वादिति भावः । विशेषार्थं श्रद्धापूर्वकं दीयमानेषु पदार्थेष्वप्यस्ति कश्चिद्विशेष इति भावः ।

विरूढेषु तृणजातिषु, दर्भाः कुशाः, ओषधीषु ‘ओषध्यः फलपाकान्ताः’ इति परिभाषितासु, कलायं कालशाकः वार्ध्वांगसः पक्षिभेदः ‘नीलप्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः’

रावण—आपने और सभी शास्त्रोंको छोड़ कर श्राद्धकल्पमें अत्यादर प्रकट किया क्या बात है ?

राम—पितृहीन होनेके कारण इस समय हमारे लिए इसीका ज्ञान अपेक्षित है ।

रावण—आपको यह विषय छोड़ना न चाहिए । पूछिये ।

राम—महाराज, पिण्डदानके समय किस चीजसे पितरोंको तृप्त करें ।

रावण—जो कुछ श्रद्धासे किया जाय, वह सब श्राद्ध कहलाता है ।

राम—अश्रद्धासे दिया गया तो त्याग कर दिया जाता है । मैं तो विशेष जानने के लिए पूछ रहा हूँ ।

रावण—सुनिये । घासोंमें कुश, ओषधियोंमें तिल, शाकोंमें कलाय, मछलियोंमें

शाक्रेषु, मत्स्येषु महाशकरः, पक्षिषु वार्ध्राणसः, पशुषु गौः खड्गो वा, इत्येते मानुषाणां विहिताः ।

रामः—भगवन् ! वाशब्देनावगतमन्यदप्यस्तीति ।

रावणः—अस्ति प्रभावसम्पाद्यम् ।

रामः—भगवन् ! एष एव मे निश्चयः ।

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साधयिष्यति ।

धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः ॥ ९ ॥

रावणः—सन्ति । हिमवति प्रतिवसन्ति ।

सितच्छदः । वार्ध्राणसः स्यात् पक्षीशः' इति लक्षितः । मार्कण्डेयोऽपि 'रक्तयादौ रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विद्वज्जमः । कृष्णवर्णेन न तथा पक्षी वार्ध्राणसो मतः ॥' इति । 'कालशाकं महाशक्वाः खड्गलोहामिषं मयु । श्रानन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यनानि च सर्वशः ॥' इति मनुः । खड्गः गण्डकः पशुभेदः ।

वाशब्देन अनुक्तसमुच्चयार्थकतयात्र प्रयुक्तेन वापदेन । एतेनोक्तावशिष्टमपि पितृनुस्ये क्षममस्तीति प्रतीयत इति भावः ।

एष एव प्रभावसम्पादितेन द्रव्येण पितृस्तर्पयामीत्येवंह्य एव ।

उभयस्येति—मयि मन्त्रक्षणे जने उभयस्य साधनभूतस्य तपसो धनुश्चेति साधकद्रव्यस्य सान्निध्यं समीपवर्तिन्वमस्ति । अहं धनुषा तपसा वा यत्किमपि प्रभाव सम्पाद्यमाहर्तुमीशः, तपोबलक्षान्नबलातिरिक्ततृतीयबलस्याप्रसिद्धेरमयोश्च तयोर्नयि सान्निध्यमिति प्रभावसाध्यं नाम समासाध्यं न भवतीति भावः । तदेवाह—तपसि श्रान्ते प्रयोगातिशयेन क्षिन्ने धनुः, धनुषि च तथाभूते तपोवने वा व्यापारणीयमिति मदसाध्यं न प्रत्येनीति भावः ॥ ९ ॥

सन्तीति—प्रभावसम्पाद्यानि द्रव्याणि नालीकानीति भावः । स्थानमाह—हिमवतीति ।

महाशकर, पक्षियोंमें वार्ध्राणस और पशुओंमें गाय या गैँडा, मनुष्योंके लिए ये ही विहित हैं ।

राम—महाराज, क्या कुछ और है ?

रावण—हाँ, है, किन्तु उसे कोई प्रतापी ही प्राप्त कर सकता है ।

राम—यही तो मेरा भी निश्चय है ।

जो इस कार्यको सिद्ध करेंगे वे दोनों (तप, बल) साधन मेरे पास मौजूद हैं । यदि तपस्या असफल हुई तो बल और बलके असफल होने पर तप ॥ ९ ॥

रावण—हैं तो, परन्तु हिमालय पर रहते हैं ।

रामः—हिमवतीति । ततस्ततः ।

रावणः—हिमवतः सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्याणुशिरःपतितगङ्गाम्बुपायिनो
वैदूर्येश्यामपृष्ठाः पवनसमजवाः काञ्चनपार्श्वा नाम मृगाः,
वैवैखानसबालखिल्यनैमिषीयादयो महर्षेयश्चिन्तितमात्रोपस्थित-
विपन्नैः श्राद्धान्यभिवर्धयन्ति ।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते

हित्वा जरां क्षमुपयान्ति हि दीप्यमानाः ।

शृङ्गे ऊर्ध्वोन्मुखं शिखरं शृङ्गं व्यपदिशन्ति तत्र । प्रत्यक्षस्याणुशिरःपतित-
गङ्गाम्बुपायिनः प्रत्यक्षस्य स्वयंलोचनगोचरतामुपगतस्य स्थाणोः शिवस्य शिरसः
पतितं स्खलितं यद् गङ्गाम्बु तत् पातुं शीलमेषामिति तथा । हिमवतः सानुषु सततं
शिवसन्निध्यातत्रस्था मृगाः शिवशिरसः पतन्त्या गङ्गाया अथरास्पृष्टमेव जलं पिब-
न्तीति । वैदूर्येश्यामपृष्ठाः बालवायदेशोद्धवरजमेदो वैदूर्यम् इव श्यामं पृष्ठं येषां ते
तथा । काञ्चनपार्श्वाः स्वर्णवर्णपारर्वतया तदाद्यया प्रसिद्धाः । यैः काञ्चनपार्श्वमृगैः,
वैखानसाः वानप्रस्थाः । बालखिल्यास्तदाख्याः । एते हि प्रमाणतोऽतिह्रस्वा अद्भुतो-
दरप्रमाणा ऋषयः श्रूयन्ते । नैमिषीयाः नैमिषारण्यवासिनः तदादयः तत्प्रभृतयः ।
चिन्तितमात्रोपस्थितविपन्नैः चिन्तितमात्रैरेव स्वसमीपे सन्निधाय विपन्नैः मृतैः ।
श्राद्धानि पितृकार्याणि अभिवर्धयन्ति समेधयन्ति । तदेवाहाग्रिमपयेन—

तैस्तर्पिता इति—तैः काञ्चनपार्श्वमृगैस्तर्पिताः पितरः सुतफलं पुत्रजन्यप्रयो-
जनं लभन्ते । किन्तुलभ्यमित्याह—हि यतः जरां वयोहानिं हित्वा विमुच्य दीप्य-
मानास्तेजसा भ्राजमानाः ख स्वर्गमुपयान्ति । वार्धक्यभयरहिताः स्वर्गे वसन्तीति

राम—हिमालय पर, और ?

रावण—हिमालयकी सातवीं चोटीपर महादेवके मस्तकसे गिरनेवाली गङ्गाका
जल पीनेवाले वैदूर्यके सदृश श्यामपृष्ठ, वायुके समान शीघ्रगामी काञ्चनपार्श्व
नामके मृग रहा करते हैं । वैखानस, बालखिल्य, नैमिषादि महर्षि ध्यानमात्रसे
उन्हें बुझते तथा उनके मांससे पितरोंको श्राद्ध अर्पित करते हैं ।

उन काञ्चनमृगों से तर्पित पितर पुत्र होनेका लाभ पा लेते हैं, और वार्धक्य

ॐ वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः ।

बालखिल्यो वनेवासी तल्लक्ष्णमथोच्यते ॥ इति बृहत्पाराशरसंहिता

तुल्यं सुरैः समुपयान्ति विमानवास-
मावर्तिभिश्च विषयैर्न बलाद् ध्रियन्ते ॥ १० ॥

रामः—मैथिलि !

आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।
वत्स्यामि तेषु हिमवद्भिरिकाननेषु
दीप्तैरिवौषधिवनैरुपरञ्जितेषु ॥ ११ ॥

भावः । तथा च प्रसिद्धिः—‘वितेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति’ । किञ्च सुरैस्तुल्यं सदृशं विमानवासं व्योमयानावासं समुपयान्ति लभन्ते । आवर्तिभिः जननमरणपूर्णभवभ्रमिप्रदीर्घविषयैः इन्द्रियायैश्च बलात् आकृष्य न ध्रियन्ते बध्यन्ते । सांसारिकविषयलोभान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं काञ्चनपार्श्वमृगसम्पाद्यश्चाद्दप्रशंसामुपश्रुत्य तदुपलब्धेर्हिमवच्छिखरगमनैक-
साध्यतया तत्र गन्तुं निवासं कर्तुं च कृतचरित्राह रामो-मैथिलीत्यादि ।

आपृच्छेति—पुत्रकृतकान् पुत्रभावेन लालितान् हरिणान् नृगान् द्रुमान् वृक्षान्, विन्ध्यं विन्ध्याख्यपर्वतपादविशीर्णं काननम्, तव दयिताः स्नेहशीलाः सखीः प्रियवयस्याः लताश्च आपृच्छ गमनकालिक्रामन्त्रणया सम्भावय । तादृशानुष्ठानादेशहेतुमाह—वत्स्यामीत्युत्तरादेन । दीप्तैरिव सततशिवसान्निध्योपलब्ध-
तद्भालवर्तिशीतरश्मिभासाग्निप्रदीप्तैरिव ओषधिवनैरुपरञ्जितेषु ज्योतिष्मल्लता-
प्रकाशितेषु तेषु काञ्चनमृगशालिषु हिमवद्भिरिकाननेषु वत्स्यामि निवासं करिष्यामि ।
तत्र निवसतो मम वनवासव्रतमपि न हीयते, उत्तमपितृतर्पणं च कृतं भवतीति
तत्रैव वासं रोचय इति रामाशयः ॥ ११ ॥

त्यागकर दीप्तिमान् हो सीधे स्वर्ग जाते हैं । वहाँ वे देवोंके साथ विमानमें रहते
तथा फिर आवागमनके फेरमें ढालनेवाली वासनासे बलपूर्वक आकृष्ट नहीं
किये जाते ॥ ११ ॥

राम—मैथिलि,

अपने प्यारे पुत्रतुल्य मृगों, वृक्षों, विन्ध्याचलकी वनभूमि और प्यारी लताओं
से तुम अब मिलकर बिदाई ले लो, मैं अब यहाँसे जाकर चमकने वाली वृट्टियों से
भासित हिमालयपर वास करूँगा, अतः वहाँ जाना है ॥ ११ ॥

प्रीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

रावणः—कौसल्यामातः ! अलमतिमनोरथेन । न ते मानुषैर्दृश्यन्ते ।

रामः—भगवन् ! किं हिमवति प्रतिवसन्ति ?

रावणः—अथ किम् ?

रामः—तेन हि पश्यतु भवान् ।

सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति ।

मित्रो मद्वाणवेगेन क्रौञ्चत्वं वा गमिष्यति ॥ १२ ॥

अतिमनोरथेन मानुषोचितसीमातिक्रमणपूर्वकं प्रवृत्तेन काञ्चनमृगकरणपितृश्राद्धा-
नुष्ठानामिलापेण । मनोरथस्यास्यातिशयितत्वमेवाह—न त इति ।

प्रतिवसन्ति तिष्ठन्ति । अथ तिष्ठन्ति न शक्यं तैर्मयाऽनुपलब्धैस्तत्र वर्तमानै-
स्तैर्भवितुमिति रामस्य पराक्रमाभिमानः ।

सौवर्णान् इति—हिमवान् हिमवद्गिरिवासिमुनिजनकर्तृकपितृश्राद्धोपयुक्तान्
सौवर्णान् काञ्चनपाश्चाभिधानान् तान् मृगान् मे मम दर्शयिष्यति प्रत्यक्षीकारयिष्यति,
वा अथवा मद्वाणवेगेन मदीयवाणरंहसा मित्रो विदारितान्तरः सन् क्रौञ्चत्वं तदाख्य-
पर्वतदशां गमिष्यति । यदि तान्मृगान् हिमालयो मम दृष्टिगोचरतां न प्रापयिष्यति
तदा तं कुमारः क्रौञ्चगिरिमिवाहं बाणैर्दारयिष्यामीति भावः । पुरा किल शिवाच्छर-
वियामधीयानयोः परशुरामकार्तिकेययोरहमहमिक्या स्ववाणविशोत्कृष्टतां परोक्षितुं
वाणान् क्षिप्तोः क्रौञ्चगिरौ रन्ध्रं जातमिति कथात्रानुसन्वेया । प्रयुक्तोऽयमर्थो मेघ-
दूते—‘हंसद्वारं, मृगुपतिशोवन्म तत्क्रौञ्चरन्ध्रम्’ ॥ इति ॥ १२ ॥

सीता—जो आज्ञा ।

रावण—कौसल्यानन्दन, ज्यादा मनोरथ मत बड़ाओ, काञ्चनमृग मनुष्यों के
दृष्टिगोचर नहीं हुआ करते हैं ।

राम—क्या वे हिमालय पर रहते हैं ?

रावण—और क्या ?

राम—तब आप देखें—

हिमालय या तो स्वयं उन काञ्चनमृगों को लाकर मेरे सामने हाज़िर करेगा
या मेरे बाणों द्वारा विदीर्ण होकर क्रौञ्च पर्वत की दशा को प्राप्त होगा ॥ १२ ॥

रावणः—(स्वगतम्) अहो असह्यः खल्वस्यावलेपः । (प्रकाशम्) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते । कौसल्यामातः ! इहस्यमेव भवन्तं पूजयति हिमवान् । एष काञ्चनपार्श्वः ।

रामः—भगवतो वृद्धिरेषा ।

सीताः—दिष्ट्याऽऽर्यपुत्रो वर्धते ।
दिट्ठिआ अय्यउत्तो वड्डः ।

रामः—न न,

तातस्यैतानि भाग्यानि यदि स्वयमिहागतः ।

अर्हत्येष हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रूहि मैथिलि ! ॥ १३ ॥

सीता—आर्यपुत्र ! ननु तीर्थयात्रात उपावर्तमानं कुलपतिं प्रत्युद्ग-
अय्यउत्त ! णं तित्थअत्तादो उवावत्तमाणं कुलवदि पच्चुग्ग-

अवलेपः पराक्रमाभिमानः (तदयमर्हति मायाकृतां वचनाम्) इहस्यं हिमवद्वि-
रिकाननमप्राप्तमेव । पूजयति निजाङ्गनचारिकाञ्चनमृगोपहारेण समर्चयति । एतेन गौरवप्रकर्ष उक्तः । वृद्धिः प्रभावातिशयः ।

तातस्येति—यदि (काञ्चनमृगः) इह मदध्युषितप्रदेशे स्वयमन्तरैव कमपि प्रयासविशेषमागतः प्राप्तः, एतानि तातस्य पितुः (श्वःकरिष्यमाणवार्पिकभ्रादोपयुक्त-
वस्तुस्वयमुपनिपातहेतुभूतानि) भाग्यानि । एष हि काञ्चनपार्श्वो मृगः पूजायां वार्पिकविधौ अर्हति उपयुज्यते । मैथिलि सीते, लक्ष्मणं ब्रूहि । इममर्थमिति शेषः ।
तथा च स शीघ्रमेवैनमानयिष्यतीति भावः ॥ १३ ॥

कुलपतिं तत्तपोवनप्रधानमृगपिशेषम् । प्रत्युद्गच्छ प्रत्युद्यानेन सम्भावय ।

रावण—(स्वगत) इसका घमण्ड तो सहा नहीं जाता । (प्रकट) विज्रलीकी सी चमक मालूम पड़ रही है । कौसल्यानन्दन, तुम्हारे यहीं रहने पर भी हिमालय तुम्हारा आदर कर रहा है, यह है काञ्चनमृग ।

राम—यह आपकी महिमा है ।

सीता—अहोभाग्य, आप बड़े प्रभावी हैं ।

राम—नहीं, नहीं ।

यह पिताजीका भाग्यातिशय है कि यह काञ्चनमृग खुद यहाँ आ पहुँचा है ।
यह पूजाके लायक है मैथिलि, लक्ष्मणको खबर दो ॥ १३ ॥

सीता—आर्यपुत्र, लक्ष्मण को तो आपने तीर्थयात्रासे लौटते हुए कुलपतिजी की

कुलपतिलक्षण—

मुनीनां दशसाहस्रं योज्ञदानादिपोषणात् ।

च्छेति सन्दिष्टः सौमित्रिः ।

च्छेदिति सन्दिष्टो सोमिन्तो ।

रामः—तेन हि अहमेव यास्यामि ।

सीता—आर्यपुत्र ! अहं किं करिष्यामि ?

अभ्यवत्त ! अहं किं करिस्सं ?

रामः—शुश्रूषयस्व भगवन्तम् ।

सीता—यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

जं अय्यवत्तो आणवेदि ।

(निष्क्रान्तो रामः)

रावणः—अये अयमर्घ्यमादायोपसर्पति राघवः । एष इदानीं पूजामन-
वेक्ष्य घावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोपयति राघवः ।

अहो बलमहो वीर्यमहो सन्धमहो जवः ।

चिरप्रवासात् परावृत्तो हि स्निग्धः प्रत्युद्गम्य कुशलादिकं जिज्ञास्यत इति शिष्ट-
समुदाचारः ।

अनवेक्ष्य परित्यज्य ।

अहो बलमिति—अहो इत्याश्चर्ये, बलं शारीरिकी शक्तिः, वीर्यमान्तरिकः

अगवानो के लिये भेजा है ।

राम—तवृत्तो मैं ही जाऊँगा ।

सीता—आर्यपुत्र, मैं क्या करूँगी ?

राम—महाराज की शुश्रूषा ।

सीता—जो आज्ञा ।

(राम का प्रस्थान)

रावण—अभी तो राम मेरे निमित्त अर्घ्य लिये आ रहे थे, और अभी पूजा-
पराङ्मुख हो भागे जाते हुए काञ्चनमृग को देखकर धनुष चढ़ा रहे हैं । अहा !
कैसा असीम पराक्रम, कैसी अनुपम बहादुरी, कैसा लोकोत्तर पौरुष और कैसा

अध्यापयति दिप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥

वहाँ कुलपति के होने में प्रमाण—

पुते ते तापसा देवि ! दृश्यन्ते तनुमध्यमे ।

अग्निः कुलपतिर्द्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः ॥ (रामायण युद्धकाण्ड १२३ अ०)

राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥ १४ ॥

एष मृगः एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वनगहनं प्रविष्टः ।

सीता—(आत्मगतम्) आर्यपुत्रविरहिताया भयं मेऽत्रोत्पद्यते ।

अध्यवृत्तविरहिदाए भयं मे एवम् उत्पज्जह ।

रावणः—(आत्मगतम्)

माययापहृते रामे सीतामेकां तपोवनात् ।

हरामि रुदतीं बालाममन्त्रोक्तामिवाहुतिम् ॥ १५ ॥

सीता—यावदुदजं प्रविशामि ।

जाव उदजं पविशामि । (गन्तुमोहते)

रावणः—(स्वरूपं गृहीत्वा) सीते ! तिष्ठ । तिष्ठ ।

उत्साहः, सत्त्वं वीरभावः, जवः वेगः (वनपि बाणयोजनशीघ्रतायामत्र जवः)

राम इत्येतैरल्पैस्त्रित्वमप्यमजद्विरक्षरैर्जगद्व्याप्तमिति स्थाने खलु । एतादृशलोकोत्तर-

वीर्यादिशालिनोऽस्य रामस्य युक्तं द्योत्यां जगद्व्यापनमिति ॥ १४ ॥

एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयः, एकैव प्लुतेन शीघ्रगतिप्रकारभेदेन अतिक्रान्तो

लङ्घितः शरविषयो बाणगोचरो येन स तथाभूतः वनगहनं दुर्गमवनभूमिम् ।

माययेति—मायया काञ्चननृगोपस्थानरूपया वञ्चनयाऽपहृते दूरदेशं नीते

रामे एकाम् असहायाम् (अत एव) रुदतीम् आक्रोशन्तीम् अमन्त्रोक्ताम् अस्वाहा-

कृताम् आहुतिं हव्यमिव तपोवनात् सीतां हरामि अपनयामि । एतेन रावणस्य

रामाद् भयं व्यजितम् ॥ १५ ॥

अद्भुत वेग है । 'राम' इन थोड़े से अक्षरों से मानो संसार व्याप्त हो रहा है ॥ १४ ॥

वह देखो, यह मृग एक ही छलांग में शरलक्ष्यता से बाहर हो घनी झाड़ी में घुस गया ।

सीता—(स्वगत) आर्यपुत्र से रहित मुझ अकेली को कुछ भय-सा लग रहा है ।

रावण—(स्वगत) मैंने माया के द्वारा राम को दूर हटा दिया, यहाँ सब निर्जन तपोवन है । अब मैं इस रोती हुई सीता को मन्त्रोच्चारणशून्य आहुति की भाँति हरण करता हूँ ॥ १५ ॥

सीता—तब तक पर्णकुटी में पैरूँ (जाना चाहती है) ।

रावण—(स्वरूप धारण करके) सीते, ठहरो, ठहरो ।

सीता—(समयम्) हं क इदानीमयम् ?

हं को दाणि अत्र ?

रावणः—किं न जानीये ?

युद्धे येन सुराः सदानवगणाः शक्रादयो निर्जिता

दृष्ट्वा शूर्पणखाविरूपकरणं श्रुत्वा हतौ भ्रातरौ ।

दर्पाद् दुर्मतिमप्रमेयवलिनं रामं विलोभ्यच्छलैः

स त्वां हर्तुमना विशालनयने ! प्राप्तोऽस्म्यहं रावणः ॥१६॥

सीता—हं रावणो नाम ।

हं लावणो नाम । (प्रतिष्ठते)

रावणः—आः ! रावणस्य चक्षुर्विषयमागता क यास्यसि ?

युद्धे येनेति—विशाले आयाते लोचने नयने यस्याः सा तत्संबुद्धौ विशाल-
नयने, येन दानवानां दैत्यानां गणैः सङ्घैः सहिताः सदानवगणाः शक्रादयः सुरा
देवा युद्धे समरे निर्जिताः निरवशेषं परास्ताः सोऽहं रावणः शूर्पणखायाः स्वस्वसु-
विरूपकरणं नासाच्छेदादिना वैरूप्यसंपादनं दृष्ट्वा हतौ रामेण निघनं लम्बितौ
भ्रातरौ खरदूषणौ श्रुत्वाऽऽकर्ण्य दर्पाद् भुजवीर्याभिमानात् दुर्मतिं बुद्धिभ्रंशमुप-
अप्रमेयवलिनं स्वल्पतयाऽऽगणनीयसैन्यं रामं छलैर्विलोभ्य मायानिर्मितकाञ्चनमृगो-
पस्थापनेन प्रतार्य त्वां हर्तुमनाः त्वदपहरणं कर्तुम् इव वनोद्देशे प्राप्तोऽस्मि । अत्र
'भ्रातरौ हतौ श्रुत्वा' इति प्रयोगे भ्रातुः श्रवणकर्मता कथमिति शङ्कायां धर्मधर्मिणो-
रभेदमुपचर्य तथा प्रयोग इति समाधातव्यम् । तथा च प्रयुज्यते—'राक्षसीर-
शृणोत् कपिः' इति वाल्मीकीये । 'विलपन्तं कपिजलमश्रौपम्' इति कादम्बर्याम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

सीता—(डरकर) हैं, अब यह कौन ?

रावण—क्या नहीं जानती ?

जिसने संग्राम में दानवों और देवों को परास्त किया, जिसने शूर्पणखा का
नासाभङ्ग तथा खरदूषण का मारा जाना सुना, वही मैं रावण इस समय दर्प से
उद्धत राम को माया से वञ्चित कर तुम्हें हर ले जाने को उपस्थित हुआ हूँ ॥१६॥

सीता—हैं, रावण, (चलती है) ।

रावण—रावण की आँखों के सामने से जायगी कहाँ ?

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
अय्यवत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि । सोमिती ! परित्ताआहि
परित्रायस्व ।
परित्ताआहि ।

रावणः—सीते ! श्रूयतां मत्पराक्रमः ।

भग्नः शक्रः कम्पितो वित्तनाथः कृष्टः सोमो मर्दितः सूर्यपुत्रः ।

धिग् मो स्वर्गे भीतदेवैर्निविष्टं धन्या भूमिर्वर्तते यत्र सीता ॥१७॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
अय्यवत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि । सोमिती ! परित्ताआहि
परित्रायस्व माम् ।
परित्ताआहि नं ।

रावणः—

रामं वा शरणमुपेहि लक्ष्मणं वा स्वर्गस्थं दशरथमेव वा नरेन्द्रम् ।

भग्न इति—शक्र इन्द्रो भग्नो युद्धे पराजितः, वित्तनाथः कुबेरः कम्पितः
भयेन चालितः, सोमः चन्द्रः कृष्टः कर्षितः स्वावासदेशादाकृष्य स्वप्रासादशिखरे
स्थापितः । सूर्यपुत्रः यमः मर्दितः मानापाकरणेन निस्तेजस्कः कृत इत्यर्थः । एता-
दृशपराक्रमोऽहमस्मीति रावणस्य गर्वः । नन्वेवं तर्हि स्वर्ग एव त्वया स्वावासभूमिः
किमिति न कृत्यत्राह—धिगिति । भीतदेवैः भीरुस्वभावैः सुरैः निविष्टमधिष्ठितं
स्वर्गं धिक्, सा भूमिरियं धरित्री धन्या प्रशंसनीया, यत्र सीता (सीतासदृशी
रमणीयगुणसौन्दर्या स्त्री) वर्तते । शालिनी वृत्तम् ॥ १७ ॥

राममिति—रामं शरणं त्रातारमुपेहि गच्छ लक्ष्मणं वा शरणमुपेहि त्रातार-
माश्रयस्व. स्वर्गस्थं दशरथं तन्नामानं वा नरेन्द्रं शरणमुपेहि त्रातारमाश्रयस्व, नानेन

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो । लक्ष्मण, रक्षा करो, रक्षा करो ।

रावण—सीते, सुनो मेरा पराक्रम ।

मैंने इन्द्रको परास्त किया, कुबेरको कँपाया, सोमको खींच लिया और यमराज
को मर्दित किया है । धिक्कार है उस स्वर्गको जहाँ मेरे भयसे भीत देवगण रहा
करते हैं, धन्य तो वह पृथ्वी है, जहाँ सीता रहती है ॥ १७ ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो, लक्ष्मण, सुनो वचाओ, वचाओ ।

रावण—तुम चाहे राम की शरण लो, या लक्ष्मण की अथवा स्वर्गवासी दशरथ की

किं वा स्यात् कुपुरुषसंश्रितैर्वचोभिर्न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति ॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
अग्न्युत ! परित्ताआहि परित्ताआहि । सोमित्री ! परित्ताआहि
परित्रायस्व माम् ।

परित्ताआहि मं ।

रावणः—

विलपसि किमिदं विशालनेत्रे ! विगणय मां च यथा तवार्थपुत्रम् ।

विपुलबलयुतो ममैष योद्धुं ससुरगणोऽप्यसमर्थ एव रामः ॥१९॥

सीता—(सरोपम्) शमोऽसि ।

सत्तो सि ।

किमपि साध्यमिति । एतैः कुपुरुषसंश्रितैः कुत्सितपुरुषविषयेः दुर्वलत्वेनातिक्रुत्सापात्र-
रामलक्ष्मणदशरथविषयेऽप्यस्वेति वचनेर्मे मम रावणस्य किं स्यात् ? किमपि न
च्छेद्येतेति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—न व्याघ्रमिति । व्याघ्रं द्वीपिनं मृगशिशवः
हरिणशिवकाः न प्रधर्षयन्ति नोत्पीडयन्ति । यथा व्याघ्रस्य कृते हरिणशिशवो न
भयदास्तथा ममापि कृते रामलक्ष्मणदशरथाः फलगव इति वृथा तानाक्रोशसीति
भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ १८ ॥

विलपसीति—विशालनेत्रे विशालाक्षि, किमिदं विलपसि ? वृथा तवाग्रं
विलापो मत्सक्ताशात्त्वां त्रातुं कस्याप्यसमर्थत्वादिति भावः । मां तवार्थपुत्रं भर्तारं
यथा इव विगणय जानीहि । यतोऽहं तव भर्तुरप्यधिकबलवानतो मामेव भर्तार-
मङ्गीकुर्वित्यर्थः । तथा हि एष त्वया त्राणार्थं प्रार्थ्यमानः विपुलेन महता सैन्येन
युतः सहितः सुराणां देवानां गणैः समूहैश्च सहितः अपि रामः मम योद्धुं धुद्वेऽव-
स्यातुम् असमर्थ एव अशक्त एव । तस्मान्मामेव भर्तारं भजेति भावः । एतेन
रावणस्य भुजबलावलेपो व्यक्तः । पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥ १९ ॥

ही शरण में जाओ । इन कायर पुरुषों की पुकार से मेरा क्या विगड़ेगा, क्या मृग
के वज्रों से सिंह का पराभव सम्भव है ? ॥ १८ ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो । लक्ष्मण, मेरा परित्राण करो ।

रावण—हे विशालनेत्रे, अब तुम यह वृथा विलाप क्यों कर रही हो ? अब से
अपने आर्यपुत्र की जगह मुझे समझो । समस्त देवों के सहित तथा अपरिमित
सेना से युक्त होकर भी राम मुझे युद्ध करने में असमर्थ ही रहेगा ॥ १९ ॥

सीता—(क्रोध से) मैं तुमको शाप देती हूँ ।

रावणः—अहह ! अहो पतिव्रतायास्तेजः ।

याऽहमुत्पतितो वेगान्न दग्धः सूर्यरश्मिभिः ।

अस्याः परिमितैर्दग्धः शतोऽसीत्येभिरक्षरैः ॥ २० ॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

अय्यवत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।

रावणः—(सीतां गृहीत्वा) भो भोः ! जनस्थानवासिनस्तपस्विनः !
शृण्वन्तु भवन्तः ।

बलादेष दशग्रीवः सीतामादाय गच्छति ।

क्षत्रधर्मे यदि स्निग्धः कुर्याद् रामः पराक्रमम् ॥ २१ ॥

सीता—आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

अय्यवत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।

अहहेति सीताशोपहासे ।

योऽहमिति—वेगादुत्पतितः आकाशं गतो योऽहं सूर्यस्य रश्मिभिः भास्क-
रस्य प्रक्षरैः कर्षेन दग्धः परितापितोऽस्मि । सोऽहं सूर्यतेजःपरिमवनममर्थोऽहम् ;
अस्याः सीतायाः शतोऽसि एभिरैतैः परिमितैः त्रिभिरक्षरैर्वर्णैः दग्धः परितापितोऽ-
स्मि ? अयमुपहासः सीताऽनुकूलनाय कृतो बोध्यः । जनस्थानवासिनस्तपोवनाः—
जनस्थानं दण्डकारण्यमध्यवर्ति मुनिजनाधिष्ठितं तपोवनम्, तत्र वसन्तीति ते ।
तपोवनाः मुनयः ॥ २० ॥

बलादिति । एषः दश ग्रीवाः कण्ठा यस्य सः दशग्रीवः रावणः बलात्
पराक्रमात् बलमास्थायेत्यर्थे त्यज्जलोपे पञ्चमो । सीतामादाय गच्छति स्वपुरीमिति
शेषः । यदि रामः क्षत्रधर्मे स्निग्धः अनुरागी तदा पराक्रमं कुर्यात् प्रकटयेत् ।
मया क्रियमाणस्यास्यापराधस्य प्रतिशोधयेदिति भावः ॥ २१ ॥

रावण—ह ह ह !! बाहरे पतिव्रता का तेज !

जो मैं वेग से आकाश में उड़ने के समय सूर्यकिरणों से नहीं जलता, वही मैं
इसके 'मैं तुमको शाप देती हूँ' इन गिने अक्षरों से झुलस गया ? ॥ २० ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो ।

रावण—(सीता को पकड़ कर) हे वनवासी तपस्वियों, आप सुन लें ।

सीता को रावण बलपूर्वक हरण कर लिये जा रहा है, यदि राम को क्षत्रधर्म
पर कुछ आस्था हो तो वह अपना पराक्रम प्रकट करे ॥ २१ ॥

सीता—आर्यपुत्र, रक्षा करो, रक्षा करो ।

रावणः—(परिक्रामन् विलोक्य) अये ! स्वपक्षपवनोत्क्षेपक्षुभितवनखण्ड-
अण्डचञ्चुरभिधावत्येष जटायुः । आः ! तिष्ठेदानीम् ।

मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिशकृत्तपक्षश्चतच्युतैः ।

रुधिरैरार्द्रगात्रं त्वां नयामि यमसादनम् ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्तौ)

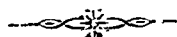
इति पञ्चमोऽङ्कः ।

स्वपक्षयोः निजगस्तोः पवनेन शीघ्रचालनप्रसूतेन वातेन, य उत्क्षेप उपरिक्षेप-
णम्, तेन क्षुभिताः सञ्चालिताः वनखण्डाः वनसमूहा येन तादृशः । एतेन असम्प्र-
मपतनेन जटायोरवसरमित्रत्वं व्यक्तम् । चण्डा भीषणा तीव्रप्रहारा चबूर्यस्य सः ।
अभिधावति मां लक्ष्यीकृत्यागच्छति । एतेन रावणस्य चिन्तोक्ता । आः क्रोपे ।

मद्भुजेति—मम भुजेन बाहुना आकृष्टः कोशादुद्धृतो यः निस्त्रिशः खड्ग-
स्तेन कृतयोश्छिन्नयोः पक्षयोर्यत् क्षत व्रगस्तस्मात् च्युतैर्गलितै रुधिरै रक्तैः आर्द्राणि
सिक्कानि विलिप्तानि अङ्गानि गात्राणि यस्य तथाभूतं त्वां यमस्य सादनमेव सादनं
गृहं नयामि प्रापयामि । मया क्षतपक्षस्य रुधिरोक्षितस्य तव प्राणानचिरेणाहं हरामी-
त्यर्थः । प्राणहरणस्य यमसादनं यमभङ्ग्याभिधानात् पर्यायोक्त्यलङ्कारोऽत्र ॥ २२ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते 'प्रतिमानाटक-प्रकाशे' पञ्चमाङ्कः ॥ ५ ॥

रावण—(घूमकर तथा देखकर) अरे, अपने पंखों की तेज वायु से सारे वन-
चुड़ों को कम्पित कर देनेवाला और भयानक चोंचवाला यह जटायु मेरी ही ओर
दौड़ा आता है, आः ! ठहर तो अभी :—

मैं अपने हाथों से अपनी तीव्र धारवाली तलवार निकाल कर तेरे पंखों को
काटता हूँ और शीघ्र से भिगाकर तुझे यमलोक भेजता हूँ ॥ २२ ॥

(दोनों का प्रस्थान)

पञ्चम अङ्क समाप्त

अथ षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशतो वृद्धतापसौ)

रभौ—परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः !

प्रथमः—

इयं हि नीलोत्पलदामवर्चसा मृणालशुक्रोज्ज्वलदंष्ट्राहासिना ।

निशाचरेन्द्रेण निशार्धचारिणा मृगीव सीता परिभूय नीयते ॥ १ ॥

द्वितीयः—एषा खलु तत्रभवती वैदेही,

विचेष्टमानेव भुजङ्गमाङ्गना विधूयमानेव च पुष्पिता लता ।

प्ररुह्य पापेन दशाननेन सा तपोवनात् सिद्धिरिवापनीयते ॥ २ ॥

रभौ—परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः !

इयमिति—नीलोत्पलं कुवलयं तस्य दाममाला तद्वत् श्यामं कृष्णं वर्चस्तेजो यस्यासौ तेन, अतिश्यामलकान्तिशालिनेत्यर्थः, मृणालशुक्ला विसतन्मुधवला- रज्ज्वला वर्णान्तरासद्दीर्घश्वेता दंष्ट्रा यस्मिन् कर्मेणि तथा हासिना स्मयमानेन विस- तन्मुधवलदशनरश्मि स्मितेन प्रकाशयतेत्यर्थः । निशार्धचारिणा चोरवत् रात्रिमध्य- पर्दटकेन निशाचरेन्द्रेण इयं सीता जनकतनया मृगी हरिणी इव परिभूय क्लेशयित्वा नीयते स्वसदनं प्रापयितुमर्हति । एतेन सादृश्येन सीतायाः कान्दिशीकदंष्ट्री ।

‘नीलोत्पलं कुवलयम्’ इति कोशः । उपमालङ्कारः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥

विचेष्टमानेति—विचेष्टमाना समुपस्थितविपत्प्रतीकाराय विविधं चेष्टमाना व्याप्रियमाणा भुजङ्गमाङ्गना सर्पिणी इव, विधूयमाना कम्प्यमाना पुष्पिता पुष्पावृता लता वल्ली इव सा तत्रभवती वैदेही सिद्धिरिव तपःफलसम्पदिव पापेन दुराचारेण

(दो वृद्ध तपस्वियों का प्रवेश)

दोनों—वनवासियों, रक्षा करो, रक्षा करो ।

पहला—यह देखो, नीलकमलों की माला के समान वर्णवाले और हँसने के समय मृणालकी तरह श्वेत दन्तपङ्क्तिवाले निशाचारी रावण द्वारा, सिंह के द्वारा मृगी की भाँति, सीता बलपूर्वक हरी जा रही है ॥ १ ॥

दूसरा—यह पूजनीय सीता—

छुटपटाती हुई नागिन की तरह, कम्पित पुष्पलता की तरह, पापी दशानन- द्वारा तपोवन से तपःफलसिद्धि की तरह बलपूर्वक अपहृत हो रही है ॥ २ ॥

दोनों—वनवासियों, रक्षा करो, रक्षा करो ।

प्रथमः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये वचनसमकाल एव दशरथस्यानुत्पन्नं कर्तुं 'मयि स्थिते क यास्यसौ'ति रावणमाहूयान्तरिक्षमुत्पतितो जटायुः ।

द्वितीयः—एष रोपादुद्भूतनयनः प्रतिनिवृत्तो रावणः ।

प्रथमः—एष रावणः ।

द्वितीयः—एष जटायुः ।

उभौ—हन्तैतदन्तरिक्षे प्रवृत्तं युद्धम् ।

प्रथमः—काश्यप ! काश्यप ! पश्य क्रव्यादोश्वरस्य सामर्थ्यम् ।

पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यविषयं द्वन्द्वं प्रतिव्यूहते

तुण्डाभ्यां सुनिवृष्टतीक्ष्णमचलः संवेष्टनं चेष्टते ।

दशाननेन रावणेन तपोवनात् नोयते स्वाभीष्टं स्थानान्तरं प्राप्यते । अत्र प्रथमोप-
जया सीतायाः क्रोधातिशयस्तेन च तस्याश्वरित्रोत्कर्षः, द्वितीयोपमयाऽस्तव्यस्तशरी-
रता, पतदलङ्करणगणता च सिद्धिरिति चरमोपमया च रक्ष्यसर्वस्वता चेत्यादयोऽर्था-
व्यज्यन्ते । अत्रैकस्याः सीताया अनेकोपमानसम्बन्धान्मालोपमाऽलङ्कारः, तथा च
तल्लक्षणम्—'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दर्शितम्' इति ॥ २ ॥

दशरथस्यानुत्पन्नम् दशरथेन सहयोपकृतस्य प्रत्युपकारम्-विषद्वस्ततत्पुत्रवधू-
ओचनाय यावत्सामर्थ्यं प्रयतनलक्षणम् । उद्भूतनयनः मण्डलावर्तितचक्षुः । प्रति-
निवृत्तः जटायोराहानेन तदभिमुखं परावृत्तः । अन्तरिक्षे व्योम्नि । क्रव्यादोश्वरस्य—
क्रव्यादाम् श्राममांसभक्षकाणाम् (अत्र गृध्राणाम्) ईश्वरस्य प्रभोः जटायोः ।

पक्षाभ्यामिति—अयं जटायुः पक्षाभ्याम् परिभूय रावणं प्रहृत्य वीर्यविषयं
पराक्रमसापेक्षं द्वन्द्वं युद्धं प्रतिव्यूहते प्रतियुध्यते, द्वन्द्वस्य वीर्यविषयमिति विशेषणेन

पहला—(ऊपर देखकर) अरे हमारे पुकारते ही दशरथ से उद्भूत होनेके लिये
'मेरे रहते तू कहाँ जायगा' इस तरह रावण को ललकार कर जटायु आकाश में उड़ा ।
दूसरा—यह देखो—रोप से आँखों को चढ़ाकर रावण पीछे की ओर लौटा ।

पहला—यह देखो रावण ।

दूसरा—यह देखो जटायु ।

दोनों—ओहो, आकाश में ही युद्ध छिड़ गया ।

पहला—काश्यप, काश्यप, देखो, देखो, गृध्रराज जटायु के पराक्रम को ।

यह जटायु किस प्रकार अपने पंखों से रावण पर प्रहार करता हुआ उससे बहादुरी

तीक्ष्णैरायसकण्टकैरिव नखैर्भीमान्तरं वक्षसो

वज्राग्रैरिव दार्यमाणविषमाच्छैलाच्छिला पाट्यते ॥ ३ ॥

द्वितीयः—हन्त ! संक्रुद्धेन रावणेनास्मिन्ना क्रव्याद्देश्वरः स दक्षिणांस-
देशे हतः ।

उभौ—हा धिक् ! पतितोऽत्रभवान् जटायुः ।

प्रथमः—भोः कष्टम् । एष खलु तत्रभवान् जटायुः ।

कृत्वा स्ववीर्यलक्षं परमं प्रयत्नं क्रीडामयूरमिव शत्रुमचिन्तयित्वा ।
दीप्तं निशाचरपतेरवधूय तेजो नागेन्द्रभञ्जवनवृक्ष इवावसन्नः ॥ ४ ॥

महता पराक्रमेण दुष्यते इत्यर्थोऽभिमतः, अथवा वीर्यविषयम् इति परिभूयेत्यस्य कर्म,
तथा च वीर्यविषयं स्ववल्लङ्घ्यभूतं रावणं परिभूयेत्यर्थः । अचलः स्थिरः चतु-
तुण्डाभ्यां चक्षूषां दुनिष्टं तीक्ष्णं च यथा स्यात्तथा संवेदनं वेष्टते सम्यग् वेष्टनदुर्ल-
भं यथा स्यात्तथा वेष्टते । एवं च तुण्डाग्रेण तीक्ष्णेन प्रतियोद्धारं निपत्य निषर्पति पुन-
र्वलयाचारेण वेष्टते चेत्यर्थः । आयसकण्टकैरिव लौहमयैः कण्टकैरिव तीक्ष्णैः निशि-
ताग्रभागैः नखैः नखरैः वक्षसः रावणोरसः भीममतिभयानकं भयोत्पादकम् आन्तरम्
मांसादि वज्राग्रैः दुर्लिख्येतिभिः दार्यमाणविषमात् पाटितत्वेनान्तरपदार्थप्रत्यक्षीमा-
वभीषणात् शैलात् पर्वतात् शिलाप्रस्तरशकलमिव पाट्यते पाटयित्वा गृह्यते । अत्र
कर्तृप्रत्ययकर्मप्रत्ययकृतः प्रक्रमभङ्गो दोषः । शार्दूलवर्णीकृतं वृत्तम् ॥ ३ ॥

कृतवेति—स्ववीर्यलक्षं निजभुजबलानुरूपं परमसुतमं प्रयत्नं प्रयासं सीताप-
रित्राणविषयं कृत्वा, शत्रुं रावणसदृशं विषयं क्रीडामयूरमिव क्रीडनश्चिन्तावलम्वित्वा
अचिन्तयित्वा आवगण्य पराक्रमवत्तयाऽविभाव्येति भावः । निशाचरपतेः राक्षस-

के साथ द्वन्द्वयुद्ध कर रहा है, किस प्रकार खूब बटकर अपने तीक्ष्ण चक्षुगुलद्वारा
उसे काट खाने की चेष्टा कर रहा है । वह लौहकण्टकगुल्य नखों से रावण की
छाती पर भयानक तथा विस्तृत घाव इस तरह पैदा कर रहा है, मानो वज्राग्रद्वारा
कठोर शिला फाड़ी जा रही हो ॥ ३ ॥

द्वितीयः—शोक ! क्रुद्ध ! रावण ने गृध्रराज के दाहिने कंधे पर तलवार का प्रहार
कर दिया ।

दोनों—हा शोक !! जटायु गिर गया ।

पहला—खेद ! यह पुण्यात्मा जटायु—

अपने पराक्रम के अनुरूप आखिरी दम तक लड़कर, शत्रु के बलवीर्य की चिंता
न कर और राक्षसराज के प्रचण्ड पराक्रम को दबाकर, इस समय वनराज के द्वारा

रमौ—स्वर्ग्योऽयमस्तु ।

प्रथमः—काश्यप ! आगम्यताम् । इमं वृत्तान्तं तत्रभवते राघवाय निवेदयिष्यावः ।

द्वितीयः—बाढम् । प्रथमः कल्पः । (निष्क्रान्तौ)
(विष्कम्भः)

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः—क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ?
(प्रविश्य)

प्रतिहारी—आर्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ?

अय्य ! अहं विजया । किं करोश्रुदु ?

काञ्चुकीयः—विजये ! निवेद्यतां निवेद्यतां भरतकुमाराय—‘एष खलु

राजस्य दीप्तम् सुसमिद्धम् तेजः पराक्रमप्रतापम् अवधूय स्वपराक्रमप्रदर्शनेनाघः
कृत्वा नागेन्द्रभग्नवनवृक्ष इव वारणभज्यमानकाननतरुरिव अवसन्नः अवसादं प्राप्य
पतितः । अत्रैष जटायुरिति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः । एवञ्च नास्ति सीतोद्वारं प्रत्याशेति
खेदो व्यक्तः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्वर्ग्यः स्वर्गार्हः, परोपकारस्वत्तदेहत्वात् पुण्यगत्यर्हः । प्रथमः कल्पः आद्यो
विधिः सर्वप्रथममनुष्ठेयः ।

विष्कम्भ इति—वृत्तवर्तित्थ्यमाणकथांशनिर्दर्शकः । स चात्र शुद्धो बोध्यः
मध्यमपात्रप्रयोजितत्वात् ।

काञ्चनतोरणद्वारम् सुवर्णरचितं वहिर्द्वारम् ‘तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्’ इत्यमरः ।

उत्पादित वनवृक्ष की तरह लहड़ा फेंका गया है ॥ ४ ॥

दोनों—इसको स्वर्ग मिले ।

पहला—काश्यप, आओ इस समाचार की सूचना राम को दें ।

दूसरा—बहुत अच्छा ! यह तो सबसे पहला कार्य है । (दोनों का प्रस्थान)

(मिश्रविष्कम्भक)

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—काञ्चनद्वार तोरण पर कौन नियुक्त है ? (प्रतिहारी का प्रवेश)

प्रतिहारी—आर्य, मैं हूँ विजया, कहिये क्या आज्ञा है ?

कञ्चुकी—विजये, राजकुमार भरत को सूचित कर दो कि वनमें राम के दर्शनार्थ

रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् सुमन्त्र' इति ।

प्रतिहारी—आर्य ! अपि कृतार्थस्तातसुमन्त्र आगतः ?

अग्य ! अवि किदर्थो तादसुमन्तो आश्रदो ?

काञ्चुकीयः—भवति ! न जाने ।

हृदयस्थितशोकाग्निशोषिताननमागतम् ।

दृष्ट्वाकुलमासीन्मे सुमन्त्रमधुना मनः ॥ ५ ॥

प्रतिहारी—आर्य ! एनच्छ्रुत्वा पर्याकुलमिव मे हृदयम् ।

अग्य ! एदं सुणिश्र पय्याउलं विश्र मे हिश्रयं ।

काञ्चुकीयः—भवति ! किमिदानीं स्थिता ? शीघ्रं निवेद्यताम् ।

प्रतिहारी—आर्य ! इयं निवेदयामि । (निष्क्रान्ता) ।

अग्य ! इयं निवेदेमि ।

काञ्चुकीयः—(विलोक्य) अये ! अयमत्रभवान् भरतकुमारः सुम-

जनस्थानम् तपोवनाश्रमपदम् । प्रस्थितः गतः ।

कृतार्थः कृतः सम्पादितः, अर्थः रामदर्शनलक्षणं प्रयोजनं येन तादृशः, राम-दर्शनसन्तुष्ट इति भावः ।

हृदयस्थितेति—हृदये स्थितेन वर्तमानेन शोकरूपेणाग्निना शोषितमाननं मुखं यस्य तथाभूतम् (अधुना) आगतं सुमन्त्रं दृष्ट्वा एव दर्शनकालमेव मम मन आकुलमासीत् अभवत् । एतेन तन्मुखभङ्गिप्रभृतिभिः कृतार्थता न विद्यते, तेन न जाने कृतार्थोऽकृतार्थो वा प्रत्यावृत्तः सुमन्त्र इति भावः ॥ ५ ॥

स्थिता कुण्ठिता ।

सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलहृदयः सुमन्त्रस्यागमनेन जनितमुत्पादितं कुतूहलम्

राय हुयं सुमन्त्र लौट आये हैं ।

प्रतिहारी—आर्य, क्या तात सुमन्त्र अपना कार्य करके लौटे हैं ?

काञ्चुकी—अजी, मुझे ठीक नहीं मालूम ।

सद्यःपरावृत्त सुमन्त्र का, हृदयस्थित शोकानल से झुलसा हुआ मुखमण्डल देखकर मेरा हृदय तो भयभात हा उठा ॥ ५ ॥

प्रतिहारी—आर्य, यह सुनकर मेरा हृदय तो सन्न हो रहा है ।

काञ्चुकी—खड़ी क्यों हो ? शीघ्र निवेदन करो ।

प्रतिहारी—ये लीजिये, अभी निवेदन करती हूँ । (प्रस्थान)

काञ्चुकी—ऐं, यह हैं भरतकुमार, जिनके शरीर पर वस्त्रकल और शिर पर भूरी

न्त्रागमनजनितकुतूहलहृदयश्चीरवल्कलवसनश्चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्ग
इत एवाभिवर्तते । य एषः—

प्रख्यातसद्गुणगणः प्रतिपक्षकालस्निग्मांशुवंशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्पः ।
आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्थः श्रीमानुदारकलभेभसमानयानः ॥६॥

(ततः प्रविशति भरतः प्रतिहारी च)

भरतः—विजये ! एवमुपगतस्तत्रभवान् समन्त्रः ?

गत्वा तु पूर्वमयमार्यनिरीक्षणार्थं

उत्क्रण्ठातिशयो यत्र तन् सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलम् तादृशं हृदयं यस्य सः चीर-
वल्कलवसनः चीरवल्कले वृक्षत्वगुपभेदकल्पिते वनेन परिधानीयोत्तरीये यस्य सः ।
चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्गः चित्राणां नानाप्रकाराणां जटानां पुञ्जेन समूहेन पिञ्ज-
रितं पीतरक्ततां नीतम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य स तथाभूतः ।

प्रख्यातेति—प्रख्यातो जगद्विदितो गुणगणः शौर्योदार्यादिसद्गुणसमवायो
यस्य तथाभूतः, प्रतिपक्षाणां विरुद्धानां शत्रूणां कालः साक्षान्मृत्युस्वरूपः, तिग्मांशुः
सूर्यस्तस्य वंशस्तत्प्रथमपुरुषतया प्रवर्तितोऽन्ववायस्तत्र तिलको भूषणायमानः, त्रिद-
शेन्द्रकल्पः सुराधिपादीपदूनः, आज्ञावशात् भ्रातुराज्ञाया आदेशस्य वशे अधीनतायां
स्थित्वेन्यर्थः, वशेऽवस्थायेत्यर्थविवक्षया ल्यब्लोपे पञ्चमी प्रयुक्ता । अखिलभूपरिरक्ष-
णस्थः समस्तमहीमण्डलपालनावहितः, श्रीमान् प्रशस्तश्रीकः उदारो रमणीयविग्रहो
यः कलभेभः त्रिशद्वर्षवयस्कः करी तेन समानं तद्रूपनोपमेयं यानं गमनं यस्य सः ।
एष भरतोऽस्तीति बोध्यम् । सर्वैरेव विशेषणैर्भरतस्यातिभूमिं गता सत्ख्यातिरुक्ता ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

उपगतः उपस्थितः, तत्रभवान् पूज्यः ।

गत्वेति—पूर्वमितः प्राचीने काले आर्यस्य रामस्य निरीक्षणार्थं दर्शनार्थं गत्वा

जटायें हैं, और जो सुमन्त्र के आने की खबर पाकर इधर ही आ रहे हैं । जो भरत-
लोकविख्यात सद्गुण, विपाक्षियों के लिए यमलुप्त्य, सूर्यवंशतिलक, इन्द्र के
समान, श्रीराम की आज्ञा से पृथ्वी की रक्षा में तत्पर जवामर्द तथा गजराज के
सदृश गमन वाले हैं ॥ ६ ॥

भरत—विजया, ऐसा, क्या आर्य सुमन्त्र लौट आये ?

आर्य के दर्शनों के लिए पहले गये हुए मुझे वहाँ से आर्यद्वारा प्रदत्त चरण-

लब्धप्रसादशपथे मयि सन्निवृत्ते ।

दृष्ट्वा किमागत इहात्रभवान् सुमन्त्रो

रामं प्रजानयनबुद्धिमनोभिरानम् ॥ ७ ॥

काञ्चुकीयः—(उपगम्य) जयतु कुमारः ।

भरतः—अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते तत्रभवान् सुमन्त्रः ?

काञ्चुकीयः—असौ काञ्चनतोरणद्वारे ।

भरतः—तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यद्वाज्ञापयति कुमारः । (निजान्तौ)

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः प्रतिहारी च)

दण्डकारण्यमूर्नि प्रपद्य लब्धप्रसादशपथे लब्धः प्रसादः पादुकारूपः प्रसन्नताम्बुः, शपथः चतुर्दशहायनात्मकवनवासोऽध्वसनेऽहमागत्य राज्यं प्रतिप्रहोष्यामीत्येवंलक्षणी वागनुग्रह्य येन तादृशे मयि सन्निवृत्ते रामाविश्रितकाननाद् प्रत्यागते अयं सुमन्त्रः प्रजानां जनानां नयनानां नेत्राणां बुद्धीनां (आहिका प्रत्यक्षानन्तरप्रकट-प्रभावा चेतना बुद्धिः) धियां मनसां हृदयानाञ्च अभिरामं रमणीयम् रामं दृष्ट्वा प्रत्यग्भीकृत्य इह राजधान्याम् आगतः प्रातः किम् ? अद्यैवं कृतार्थिता वयं तद्विषयकवृत्तान्तावगमावसरलामादिति भावः । एतेन भरतस्य रामविषयक उत्कटकोटिको भावो व्यक्तः । बुद्धिमनसोः पृथगुपादानं ग्रहणस्मरणावस्थानेदविवक्षया कृतं, तेन रामस्य प्रथमदर्शनसमये स्मरणकाले च प्रजानन्दजनकतया लोकानुरागप्रकर्षः प्रतिपादितः । इतिमनन्तरोक्तम् ॥ ७ ॥

पादुकारूप प्रसाद तथा चौदह वर्षों के बाद राज्य सम्भालने का वादवासन लेकर आने पर यह कार्य सुमन्त्र प्रजा के नयन, बुद्धि तथा मन के समिराम श्रीराम का दर्शन कर लौटे हैं क्या ? ॥ ७ ॥

काञ्चुकी—(समीप जाकर) जय हो कुमार की ।

भरत—क्यों, कार्य सुमन्त्र किधर है ?

काञ्चुकी—वे स्वर्णतोरणद्वार पर रुके हैं ।

भरत—उन्हें शीघ्र भीतर बुला लाओ ।

काञ्चुकी—जो आज्ञा ।

(दोनों का प्रस्थान)

(सुमन्त्र तथा प्रतिहारी का प्रवेश)

सुमन्त्रः—(सशोकम्) कष्टं भोः ! कष्टम् ।

नरपतिनिघनं मयानुभूतं नृपतिसुतव्यसनं मयैव दृष्टम् ।

श्रुत इह स च मैथिलीप्रणाशो गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ॥ ८ ॥

प्रतिहारी—(सुमन्त्रमुद्दिश्य) एत्वेत्वार्यः । एष भर्ता । उपसर्पत्वार्यः ।

एदु एदु अय्यो । एसो भट्टा । उपसप्पदु अय्यो ।

सुमन्त्रः—(उपसृत्य) जयतु कुमारः ।

भरतः—तात ! अपि दृष्टस्त्वया लोकाविष्कृतपितृस्नेहः । अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्धतीचारित्रम् । अपि दृष्टं त्वया निष्कारणा-

नरपतीति—नरपते राज्ञो दशरथस्य निघनं मरणम् मया सुमन्त्रेणानुभूतम् । प्रत्यक्षीकृतम्, नृपतिसुतानां रामभरतलक्ष्मणानां व्यसनं दुःखम् (रामस्य वनगमनम्, भरतस्य ततोऽप्यधिककष्टसाध्यव्रतधारणम्, लक्ष्मणस्य रामानुगमनजन्यवनवासात्मकम्) मयैव दृष्टम् । इह अत्रायुपि सीताप्रणाशः सीतापहारश्च श्रुतः, (तदेवम्) मे आयुषा गुणे बह्वपराद्धम् आयुषो दीर्घत्वं गुणस्य एव चात्र दोषो जात इति भावः । विशेषजिज्ञासायां द्रष्टव्या चतुर्थाङ्गताष्टादशपद्यव्याख्या ॥ ८ ॥

लोकाविष्कृतपितृमक्तिः लोके प्रकटितपितृमक्तिः, कीर्तितपितृमक्तिर्वा, अर्थत राम इव विवक्षितः, तस्यैव तयान्वात्प्रकृतत्वाच्च । अरुन्धतीचारित्रं तदभिधानाया वसिष्ठभार्यायाः प्रसिद्धं पातित्रयम् । द्विधाभूतम् अपरेण रूपेण सीतालक्षणेन वर्तमानम् । एतेन सीतापातित्रयस्यारुन्धतीपातित्रयमादृश्यं प्रतिपादितम् । निष्कारणावहि-

सुमन्त्र—(शोकपूर्वक) शोक, हा शोक !

मेरे फूटे भाग्य ने महाराज की मृत्यु देखने को मुझे वाप्य किया, रामवनगमन का खेद भी भोगना पड़ा, और अब सीता का हरण भी सुन रहा हूँ । हाय, मेरी इस लम्बी आयु ने गुण के बदले अपराध ही अधिक किये ॥ ८ ॥

प्रतिहारी—(सुमन्त्र को लक्ष्य करके) आइये आइये, ये हैं भर्ता, इनसे मिल लें ।

कञ्चुकी—(समीप जाकर) जय हो कुमार की ।

भरत—तात, क्या आपने लोकविख्यात पितृमक्ति के दर्शन किये ? आपको द्वितीय अरुन्धतीचरित्र देखने का अवसर मिला ? क्या आपने अकारण वनवास

वहितवनवासं सौभ्रात्रम् ।

(सुमन्त्रः सचिन्तस्तिष्ठति)

प्रतिहारी—भर्तृदारकः खल्वार्यं पृच्छति ।

भट्टिदारयो खु अर्थं पृच्छदि ।

सुमन्त्रः—भवति ! किं माम् ?

भरतः—(स्वगतम्) अतिमहान् खल्वार्यासः । सन्तापाद् अष्टहृदयः ।

(प्रकाशम्) अपि मार्गात् प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् ?

सुमन्त्रः—कुमार ! त्वन्नियोगाद् रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः
कथमहमन्तरा प्रतिनिवर्तिष्ये ।

त्ववनवासम् पित्राज्ञादिकारणमन्तरेणैव वनवासभाजनम् । मूर्तिमान् भ्रातृस्नेहो लक्ष्मण
इति प्रष्टुराशयः (स हि लक्ष्मणो भ्रातृस्नेहमात्रेण वनवासमाश्रितवानिति तयोक्तिः) ।

आर्यं पृच्छति एतेनावश्यकं तत्रभवतो ध्यानदानमिति सुमन्त्र उद्बोधितः ।

मामिति—पृच्छतीति शेषः, एतेन प्रश्नेन सुमन्त्रस्य नितान्तचिन्तानुम्बित-
स्वान्ततोक्ता ।

आर्यासः खेदः । अष्टहृदयः अष्टं स्थानाच्चलितं हृदयं चित्तं यस्य तादृशः
एतेनासावधानताहेतुतया सन्ताप ऊहितः, स च रामदर्शनार्थवनगमनाज्ञापालना-
सामर्थ्यकृत एव । तथा चाग्रिमः प्रश्नः ।

रामदर्शनार्थम् केवलं रामदर्शनार्थमेव वनगमनं न कष्टकरं मे, तत्र तदर्या
त्वदाज्ञाप्यासीत्, अथाप्यहं प्रस्थाय मध्ये मार्गात् परावर्त्तयेति सर्वथाऽसम्भाव्य-
मित्यर्थः ।

स्वीकार करने वाले भ्रातृस्नेह से साक्षात्कार किया ?

(सुमन्त्र चिन्ताग्रस्त सा खड़ा रहता है)

प्रतिहारी—राजकुमार आपसे ही पूछते हैं ।

सुमन्त्र—मुझसे ?

भरत—(स्वगत) बड़ी तकलीफ है । शोक से इनका हृदय अपने स्थान पर
नहीं है । (प्रकट) क्या आप बीच में से ही लौट आये ?

सुमन्त्र—कुमार, तुम्हारे आदेश से राम को देखने वन की चला था, बीच से
कैसे लौट आता ?

भरतः—किन्तु खलु क्रोधेन वा लज्जया वात्मानं न दर्शयन्ति ?

सुमन्त्रः—कुमार !

कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ।

मया दृष्टं तु तच्छून्यं तैर्विहीनं तपोवनम् ॥ ९ ॥

भरतः—अथ क गता इति श्रुताः ।

सुमन्त्रः—अस्ति किल किष्किन्धा नाम वनौकसां निवासः । तत्र गता इति श्रुताः ।

भरतः—हन्त ! अविज्ञातपुरुषविशेषाः खलु वानराः । दुःखिताः प्रतिवसन्ति ।

सुमन्त्रः—कुमार ! तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवगच्छन्ति ।

क्रोधेन राज्यभ्रंशनादिकारणीभूतास्मद्द्वेषेण । लज्जया वनवासस्वरूपस्वजीवन-स्तरहासोद्भवया हिया ।

कुत इति—विनीतानाम् विनयावनतानाम्, कृतं सुसंस्कृतं चेतः येषां तेषां लज्जा कुतः ? नोपपद्यत इति भावः । एवं च तददर्शनं न क्रोधेन न लज्जया वा जनितम्, किन्तु स्थानपरित्यागेनेत्याह—मयेति । तैर्विहीनं विरहितम्, अत एव शून्यं रिक्तमिव प्रतीयमानम्, अश्रीकमित्यर्थः तद्वनं मया दृष्टं विलोकितम् ॥ ९ ॥

अविज्ञातपुरुषविशेषः अविज्ञातः अविदितः पुरुषविशेषः पुरुषश्रेष्ठो यैस्तथाभूताः । अथवा पुरुषविशेषः पुरुषवैशिष्ट्यम् ।

उपकृतमवगच्छन्ति कृतज्ञा भवन्ति ।

भरत—कहाँ वे लोग क्रोध और संकोच के कारण अपने को छिपाकर तो नहीं रहते ?

सुमन्त्र—कुमार,—

विनयीजनों को क्रोध कहाँ ? और निर्मल भन्तःकरण में लज्जा का प्रवेश कहाँ ? किन्तु मैंने जब तपोवन देखा तब वह उन लोगों से रहित तथा सूनसान था ॥ ९ ॥

थरत—तो फिर वे चले कहाँ गये, कुछ खबर है ?

सुमन्त्र—वनवासी वानरों का किष्किन्धा नामक एक स्थान है । सुना है—वहाँ चले गये ।

भरत—वानरों को पुरुषपरिचय नहीं होता । कष्ट से रहते होंगे ।

सुमन्त्र—पशु-पक्षी भी उपकार मानते हैं ।

भरतः—तात ! कथमिव ?

सुमन्त्रः—सुग्रीवो भ्रंशितो राज्याद् भ्रात्रा ज्येष्ठेन वालिना ।

हतदारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षितः ॥ १० ॥

भरतः—तात ! कथं तुल्यदुःखेन नाम ?

सुमन्त्रः—(स्वगतम्) हन्त ! सर्वमुक्तमेव मया । (प्रकाशम्) कुमार ।

न खलु किञ्चित् । ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता समाभिप्रेता !

भरतः—तात ! किं गूहसे ? स्वर्गं गतेन महाराजपादमूलेन शापितः

स्थाः, यादं सत्यं न ब्रूयाः ।

सुग्रीव इति—ज्येष्ठेन अप्रजन्मना भ्रात्रा वालिना राज्याद् भ्रंशितः अपहृ-
तराज्यलक्ष्मीकः हतदारः स्वायत्तीकृतपत्नीकः शैले ऋष्यमूकामिवाने पर्वते वसन्
सुग्रीवः तुल्यं समानं दुःखं हतदारत्वलक्षणं यस्य तेन रामेण मोक्षितः मोक्षं गमितः ।
वालिनं हत्वा तारानामक्रिया राज्येन च योजित इत्यर्थः । अत्र रामस्य सुग्रीवदु-
ल्यदुःखतोक्त्या तस्यापीहाभ्यन्तरे मार्याऽपइतेत्युक्तम् ॥ १० ॥

सुमन्त्रोक्तं 'हतदारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षित' इति वचः श्रुत्वा चाशब्दो
भरतस्तत्पृच्छति—तातेति । तुल्यदुःखेन समानकष्टेन इत्याहेति ।

सुमन्त्रः स्वोक्तिमनुचितां मन्यमानो मनसि विचारयति—हन्तेति । हन्तेति खेदे ।
तुल्यदारेनेत्यादि कथितवता मया सर्वमुक्तप्रायमिति नोचितं कृतमिति । पुनस्तदन्यथा
समर्थयन्नाह—कुमारेत्यादिना । ऐश्वर्यतुल्यभ्रंशता राज्यसम्पदो द्वयोर्ब्रूयता तुल्य-
तेति मत्कथनस्याशय इति ।

स्ववाक्यमन्यथाकृत्य समर्थितवन्तं सुमन्त्रं भरतस्तद्व्यभाषणायोपायान्तरगम्यत-
वा पितृशपथं दत्त्वा पृच्छति तातेत्यादि । गूहसे गोपयसि । स्वर्गं गतेन नृतेन, महाराज

भरत—तात, सो कैसे ?

सुमन्त्र—सुग्रीव को उसी के बड़े भाई वालि ने राज्यच्युत कर दिया था और
उसकी स्त्री भी छीन ली थी । उस सुग्रीव को तत्समानधर्मा राम ने क्लेशमुक्त
कर दिया ॥ १० ॥

भरत—तात, 'सुग्रीवसमानधर्मा राम' इसका क्या आशय ?

सुमन्त्र—(स्वगत) हाँ ! मैंने सब बात खोल दी (प्रकट) कुछ नहीं, मेरा
अभिप्राय राज्यच्युति की समानता है ।

भरत—तात, सच्ची बात क्यों छिपाते हो ? तुमको स्वर्गवासी महाराज को
आशय है, यदि मिथ्या बताया ।

सुमन्त्रः—का गतिः । श्रूयतां,

वैरं मुनिजनस्यार्थे रक्षसा महता कृतम् !

सीता मायामुपाश्रित्य रावणेन ततो हता ॥ ११ ॥

भरतः—कथं हृतेति ? (मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः—समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः—(पुनः समाश्वस्य) सोः ! कष्टम् ।

पित्रा च बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो दुःखं महत् समनुभूय वनप्रदेशे ।

आर्यावियोगमुपलभ्य पुनर्ममार्यो जीमूतचन्द्र इव खे प्रभया विद्युक्तः ॥

पादमूलेन मत्पितृचरणेन शापितः शपथं लम्बितः ।

भरतेनैवं दशरथशपथं लम्बितः सुमन्त्रः सम्प्रति सीतापहरणगोपनस्याशङ्क्य-
त्वात्सानुतापमाह—केति गतिरवस्था मम तव भरतस्य वेति शेषः !

वैरमिति—मुनिजनस्य ऋषिजनस्यार्थे कृते (रामेण) महता बलिना रक्षसा
निशाचरेण रावणेनेत्यर्थः, वैरं विरोधः कृतम् । ततस्तस्माद्रावणेन दशाननेन मायां
कपटम्, उपाश्रित्य समाश्रित्य सीता राघवकुलबधूमैथिली हता चोरिता ॥ ११ ॥

सीताहरणमुपश्रुत्य भृशमाहतो भरत आह—कथमिति ।

पित्रेति—मम आर्यः रामः पित्रा बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो दूरीकृतो वनप्रदेशे
काननोद्देशे महत् दुःस्वप्नं दुःखं क्लेशमनुभूय लब्ध्वा भार्यावियोगं सीताविप्रवासजन्य-
पत्नीविरहमुपलभ्य आसाद्य पुनः खे जीमूतचन्द्र इव मेघाश्रितशशीव प्रभया ज्योत्स्ना
विद्युक्तो जात इति शेषः । यथाऽऽकाशे वर्तमानस्य शशिनो मेघेनावरणे तत्प्रभा विद्युज्य
तं तापयति तथैव पित्रा बान्धवैश्च विद्युज्य खेदमनुभवतो रामस्य सीताविरहो भूयः
परितापकरो जात इति भावः । अत्रोपमाऽलङ्कारेण मेघावरणे चन्द्रस्य प्रभयेव

सुमन्त्र—लाचारी है । सुनिये—

मुनियों की रक्षा के कारण बलवान् राक्षसों से शत्रुता हो गई थी । इसी कारण
रावण ने कपटवेष धारणकर सीता का हरण कर लिया ॥ ११ ॥

भरत—क्या सीता हर ली गई ! (मूर्च्छित होता है)

सुमन्त्र—धैर्य धरें, धैर्य धरें ।

भरत—(फिर सँभलकर) हा शोक !

मेरे आर्य राम पिता तथा बान्धवों से विछुड़े, वनों में दाहग दुःखः सहें और अब
आर्यावियोग प्राप्त कर गगनमण्डल में मेघावृत चन्द्रमा के समान प्रमादीन हो गये ॥

भोः ! किमिदानीं करिष्ये ? भवतु, दृष्टम् । अनुगच्छतु मां तातः ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति कुमारः ।

(उभौ परिक्रामतः)

सुमन्त्रः—कुमार ! न खलु न खलु गन्तव्यम् । देवीनां चतुश्शालमिदम् ।

भरतः—अत्रैव मे कार्यम् । भोः ! क इह प्रतिहारे ?

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—जयतु भर्तृदारकः । विजया खल्वहम् ।

जेदु भट्टिदारश्चो । विजया च शुभ्रं ।

भरतः—विजये ! समागमनं निवेदयात्रभवत्यै ।

प्रतिहारी—कतमस्यै भट्टिन्यै निवेदयामि ?

कदमाए भट्टिणीए णिवेदेमि ?

भरतः—या मां राजानमिच्छति ।

रामस्य पुनःसम्भाव सीतया संयोगरूपं वस्तु व्यज्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥१२॥

चतुश्शालम् गृहप्रकारभेदः । अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयम् ।

राजानमिच्छतीति—कस्यै देव्यै त्वदागमनं निवेदयामीति प्रश्नस्य भरतेनेत्य-
सुत्तरणे मद्राज्यकामनाकमनर्थमुपस्थापितवतीति मया वक्तुं कैश्चेत्येव द्रष्टव्येति
गूढो भावः ।

हाय ! अद्य क्या किया जाय ? अथवा सोच लिया, आप मेरे साथ आवें ।

सुमन्त्र—जो आज्ञा ।

(दोनों घूमते हैं)

सुमन्त्र—(भरत को अन्तःपुर की ओर जाते देखकर) कुमार, मत जाइये
यह देवियों का अन्तःपुर है ।

भरत—यहीं मुझे कार्य है । अरे, यहाँ द्वार पर कौन है ?

(प्रतिहारी का प्रवेश)

विजया—कुमार की जय हो । मैं हूँ विजया ।

भरत—विजया, माताजी को मेरे आने की सूचना दो ।

विजया—कौनसी महारानीजी को सूचना दूँ ?

भरत—जो मुझे राजा देखना चाहती हैं ।

प्रतिहारो—(आत्मगतम्) हं किन्तु खलु भवेत् ? (प्रकाशम्) भते ! तथा !

हं किंणु खु भवे ? भद्र ! तह ।

(निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति कैकेयी प्रतिहारी च)

कैकेयी—विजये ! मां प्रेक्षितुं भरत आगतः ?

विजए ! मं पेक्खिहुं भरदो आअदो ?

प्रतिहारी—भट्टिनि ! तथा । भर्तृदारकस्य रामस्य सकाशात्

भट्टिणि ! तह । भट्टिदारअस्स रामस्स सआसादो

तात्सुमन्त्र आगतः । तेन सह भर्तृदारको भरतो

तादसुमन्तो आअदो । तेण सह भट्टिदारओ भरदो

भट्टिनीं प्रेक्षितुमिच्छति किल ।

भट्टिणि पेक्खिहुं इच्छदि किल ।

कैकेयी—(स्वगतम्) केन खलुद्वातेन मामुपालप्स्यते भरतः ?

केण खु उग्घादेण मं उवाल्मिस्सदि भरदो ?

प्रतिहारी—भट्टिनि ! किं प्रविशतु भर्तृदारकः ?

भट्टिणि ! किं पविसदु भट्टिदारओ ?

कैकेयी—गच्छ । प्रवेशयेनम् ।

गच्छ । पवेसेहि णं ।

प्रतिहारी—भट्टिनि ! तथा (परिक्रम्योपसृत्य) जयतु भर्तृदारकः ।

भट्टिणि ! तह । जेदु भट्टिदारओ ।

द्वद्वातेन प्रस्तावेन । उपालप्स्यते धिक्किरिष्यति ।

प्रतिहारी—(स्वगत)न जाने क्या बात हो?(प्रकट) आपकी जो आज्ञा। (जाती है)

(बाद कैकेयी तथा प्रतिहारी का प्रवेश)

कैकेयी—क्या भरत मुझसे मिलने आया है ?

प्रतिहारी—रानीजी, जी हाँ । राजकुमार राम के पास से सुमन्त्र लौट आये । सम्भव है उनके साथ राजकुमार रानीजी से मिलना चाहते हों ।

कैकेयी—न जाने किस उपक्रम से भरत मुझे उलहना दे ?

प्रतिहारी—रानीजी, क्या राजकुमार भीतर आवे ?

कैकेयी—जाओ भीतर बुला लाओ ।

प्रतिहारी—रानीजी, जो आज्ञा । (चलकर तथा पास आकर) जय हो

प्रविशतु किल ।

पविसदु किल ।

भरतः—विजये किं निवेदितम् ?

प्रतिहारी—आम् ।

भरतः—तेन हि प्रविशावः । (प्रविशतः)

कैकेयी—जात ! विजया मन्त्रयते—रामस्य सकाशान् सुमन्त्र
जाद ! विश्रम्भा मन्तेदि—रामस्य सञ्जासादो सुमन्तो

आगत इति ।

आग्रद ति ।

भरतः—अतः परं प्रियं निवेदयाम्यत्रभवत्यै ।

कैकेयी—जात ! अपि कौसल्या सुमित्रा च शब्दार्थयतव्या ।

जाद ! अपि कौसल्या सुमित्रा अ सद्भावइदव्या ।

भरतः—न खलु ताभ्यां श्रोतव्यम् ।

कैकेयी—(आत्मगतम्) हं किन्तु खलु भवेत् ? (प्रकाशम्) भण जात !

हं किंणु खु भवे ?

भणाहि जाद !

शब्दयितव्या आकारयितव्या, रामसकाशागतजनातीतवृत्तान्तस्य तयापि श्रोतुमिष्यमाणत्वान्मातृभावेनौचित्याच्च । ताभ्याम् कौसल्यासुमित्राभ्याम् । भवत्या एव रामनिष्कासनपुण्योपचयशालितया तत्र रामदुःखगयाश्रवणेऽधिकारो न तयोरिति भरतस्य सोपालम्भं तात्पर्यम् ।

राजकुमार की, आप भीतर चलें ।

भरत—विजया, क्या सूचना दे दी ?

प्रतिहारी—जी हाँ,

भरत—तो भीतर चलें ।

(दोनों भीतर जाते हैं)

कैकेयी—वत्स, विजया कहती है—राम के पास से सुमन्त्र आये हैं ?

भरत—आपको इससे भी अधिक प्रिय बात सुनाता हूँ ।

कैकेयी—वत्स, तो क्या कौमल्या और सुमित्रा को भी बुला लिया जाय ?

भरत—नहीं, उनके सुनने की बात नहीं ।

कैकेयी—(स्वगत) हाय, न जाने, ऐसी कौन-सी बात है ? (प्रकट)

सुनाओ वेश ।

भरतः—श्रूयतां,

यः स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्नियोगाद् वनं गतः ।

तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः ॥ १३ ॥

कैकेयी—हम् ।

भरतः—हन्त भोः ! सत्त्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।

वधूप्रवर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवतीं वधूम् ॥ १४ ॥

कैकेयी—(आत्मगतम्) भवतु, इदानीं कालः कथयितुम् । (प्रकाशम्)

भोदु दाणि काळो कहेडं ।

जात ! त्वं न जानासि महाराजस्य शापम् ।

जाद ! तुवं ण आणासि महाराजस्य सर्वं ।

यः राज्यमिति—यः रामः त्वन्नियोगात् त्वत्प्रेरणावशात् स्वस्यात्मनो राज-
परित्यज्य वनं गतस्तस्य भार्या सीता (रावणेन) हृता, (इति) ते तव मनोरथः
पर्याप्तः अभिलाषः पूरितः । रामस्य वनवासे हेतुत्वं गतायास्तव तद्भार्याहरणवृत्ता-
न्तोऽपि श्रोतुमिष्टः स्यादिति भरतस्य सोल्लुण्ठनं वचनम् ॥ १३ ॥

‘हम्’ सीताहरणश्रवणे खेदप्रकाशकमन्ययपदमिदम् ।

हन्तेति—अत्रभवतीम् पूजनीयामभवतीम् (विपरीतलक्षणया निन्दनीयाच-
रणां त्वाम्) वधूं प्राप्य वधूभावेन लब्ध्वा सत्त्वयुक्तानां पराक्रमशालिनां मनस्विनाम्
मानवताम् (पूर्वं कदापि मानमहावसरमीदृशमप्राप्तवताम्) इक्ष्वाकूणां तदाख्य-
वंशोद्भवानाम् वधूप्रवर्षणं स्त्रीहरणं प्राप्तमुपनतम् । अतो धिक् त्वामिति भावः ॥

शापम् श्रवणस्य पित्रा प्रदत्तम् । रामस्य वनगमने शाप एव सः कारणं
नाहमिति त्वत्कर्तृकं महुपालम्भनं सर्वं त्वदज्ञानमूलकमित्याशयः ।

भरत—सुनो—

जो राम तुम्हारी आज्ञा से राजपाट छोड़कर वन चला गया था, उसकी भार्या
सीता (रावण द्वारा) हर ली गई है । अब तुम्हारा मनोरथ पूर्ण हुआ ॥ १३ ॥

कैकेयी—अहो ?

भरत—हा शोक ! तुम जैसी वधू को पाकर महापराक्रमी और मानवाले
इक्ष्वाकुवंश की वधूहरण के दिन भी देखने पड़े ॥ १४ ॥

कैकेयी—(स्वगत) अच्छा, अब रहस्य कह देने का मौका आ गया । (प्रहट)
चरस, तुम महाराज के शाप की बात नहीं जानते ।

भरतः—किं शप्तो महाराजः ?

कैकेयी—सुमन्त्र ! आचक्ष्व विस्तरेण ।

सुमन्त्र ! आश्चक्ष्व विस्तरेण ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति भवती । कुमार ! श्रूयताम्—पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूरयमाणो वनगज-
द्वंहितानुकारिशब्दसमुत्पन्नवनगजशङ्कया शब्दवेधिना शरेण
विपन्नचक्षुषो महर्षेश्चक्षुर्भूतो मुनितनयो हिंसितः ।

भरतः—हिंसित इति । शान्तं शान्तं पापम् । ततस्ततः ?

सुमन्त्रः—ततस्तमेव गतं दृष्ट्वा,

तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा ।

यथाहं भोःस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् निपत्स्यसे ॥ १५ ॥ इति ।

मृगयाम् आखेटकम् । द्वंहितं करिगर्जितम् । तदनुकरोति सादृश्येनानुहरति,
भूतेन शब्देन हेतुभूतेन उत्पन्नो वनगजोऽयमिति शब्दाश्रमः तथा । शब्दवेधिना
शब्दानुसारेण लक्ष्यमदृष्ट्वैव लक्ष्यवेधिना । विपन्नचक्षुषोऽन्धस्य महर्षेः ।

तेनोक्तमिति—सत्यं भाषितुं शीलं यस्य तेन अवितयवचनेन रुदितस्य रोद-
नस्यान्ते यथाऽहं पुत्रशोकाद् (विषये) एवं त्वमपि विपत्स्यसे मरिष्यसि । इत्येव-
मुक्तम् अभिशप्तम् । तथा चात्र संवदति कालिदासः—‘दिशान्तमाप्स्यति भवानपि
पुत्रशोकादन्ते वयस्यहमिवेति’ ॥ १५ ॥

भरत—क्या महाराज को शाप था ?

कैकेयी—सुमन्त्र, विस्तारपूर्वक कह दो ।

सुमन्त्र—महारानीजी की जो आज्ञा । कुमार, सुनिये—महाराज एक समय
शिकार को गये थे, उन्होंने अन्धमुनि के नयनरूप पुत्र श्रवण को वनगज के श्रम
से मार डाला, जब कि वह जलाशय में घड़ा भर रहा था, जिससे गढ़गड़ाहट की
धुन आती थी । महाराज ने उसे ही लक्ष्यकर शब्दवेधी बाण छोड़ दिया ।

भरत—मार दिया । महापाप ! इसके बाद क्या हुआ ?

सुमन्त्र—तब उस पुत्र को इस स्थिति में देखकर—

उस सत्यवचन अन्धमुनि ने खूब रो लेने के बाद महाराज को शाप दिया कि—
राजन्, मेरी ही तरह तुम भी पुत्रशोक में तड़प-तड़प कर प्राण दोगे ॥ १५ ॥

भरतः—नन्विदं कष्टं नाम ।

कैकेयी—जात ! एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं जाद ! एतन्निमित्तं अवराधे मां निक्षिप्य पुत्रो रामो वनं प्रेषितः; न खलु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः पेखिदो, ण हु रज्जलोहेण । अपरिहरणीयो महर्षिसावो पुत्रविप्रवासं विना न भवति । पुत्रविप्रवासं विना ण होइ ।

भरतः—अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न प्रेषितः ?

कैकेयी—जात ! मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृतीभूतस्ते विप्रवासः । जात ! मातुलकुले वर्तमानस्य पद्दीहृदो दे विप्रवासो ।

भरतः—अथ चतुर्दश वर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि ।

कैकेयी—जात ! चतुर्दश दिवसा ज्ञात वक्तुकामश्च पर्याकुलहृदयया जाद ! चउदस दिअस ति वक्तुकामए पय्याउलहियआए

एतन्निमित्तम् मुनिशापश्चरितार्थः स्यादित्येतदर्थम् । माम् आत्मानम्, अपराधे निक्षिप्य अपराधिनी भूत्वा । रामवनप्रेषणे मुनिशापसार्थक्यकरणमेव कारणं न तु राज्यलोभ इति भावः ।

नन्वेवं पुत्रवियोगस्य राजमरणसाधनत्वेऽहमेव किमिति न वनं प्रेषित इत्यत्राह—प्रकृतीति । प्रकृतीभूतः स्वाभाविकतामापन्नः, तव मातुलकुलवासस्य सार्वदिकतया राजमरणकारणत्वापगमाद्राम एव वनं गमित इत्यर्थः ।

अल्पकालिकेनापि पुत्रप्रवासेन राज्ञो मरणे सिद्ध्यति किमिति रामश्चतुर्दशवर्षव्यापिवनवासक्लेशेन कदर्थित इति पृच्छति भरतः—अथेति ।

पर्याकुलहृदयया सम्भावितप्रियपुत्ररामवियोगाद्धान्तचित्तया ।

भरत—यह कष्टकर कथा है ।

कैकेयी—इसीलिये मैंने अपने को दोषी बनाकर वेष्टा राम को वन भेजा, राज्य के लोभ से नहीं । अवश्यंभावी महर्षिशाप पुत्रवियोग के बिना सफ़र कैसे होता ?

भरत—पुत्रवियोग तो तुल्य ही था, फिर सुझको ही क्यों न वन भेजा ?

कैकेयी—मातामहकुल में रहने के कारण तुम्हारा वियोग महाराज के लिए खलसा हो रहा था !

भरत—अच्छा तो फिर चौदह वर्षों की अवधि किस लिये लगा दी ?

कैकेयी—मैं तो चौदह दिन कहना चाहती थी, किन्तु मानसिक व्याकुलता से चौदह वर्ष कहा गया ।

चतुर्दश वर्षाणीत्युक्तम् ।

चतुर्दश वरिसाणि ति उक्तं ।

भरतः—अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम् । अथ विदितमेतद्
गुरुजनस्य ?

सुमन्त्रः—कुमार ! वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनामनुमतं विदितं च ।

भरतः—हन्त त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते । दिष्टयानपराद्धात्रभवती ।

अन्व ! यद् भ्रातृस्नेहान् समुत्पन्नमन्युना मया दूषितात्र-

भवती, तत् सर्वं मर्पयितव्यम् । अन्व ! अभिवाद्ये ।

कैकेयी—जात ! का नाम माता पुत्रकस्यापराधं न मर्पयति ।

जात ! का नाम माता पुत्रास्स अवराहं न मरिसेदि ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कोऽत्र दोषः ।

उठ्ठेहि उठ्ठेहि । को एतद् दोषो ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आपृच्छाम्यत्रभवतीम् । अद्यैवाहमा-
त्रस्य साहाय्यार्थं कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि । अय-
मिदानीम्—

वेलामिमां मत्तगजान्धकारां करोमि सैन्यौघनिवेशनद्वाम् ।

अनुमतं सम्मतम्, न केवलं गुरुजनस्यैतत्सर्वं मदुक्तं विदितमात्रमपि तु सम्म-
तमपीति भावः ।

एवमवगतेन प्रकरणेन मातुर्निरपराधतां प्रतीत्य प्रसीदन्नाह—हन्तेति । सुगमम् ।

वेलामिति—इमां वेलाम् समुद्रतटभूमिं मत्तगजान्धकारां स्वर्गमदवारिकरि-

भरत—इसी को कहते हैं बात मिला देने की (स्त्रियों की) चातुरी । तो क्या
यह बात गुरुजनों को ज्ञात थी ?

सुमन्त्र—कुमार, वसिष्ठ, वामदेव आदि को यह बात ज्ञात तथा सम्मत थी ।

भरत—अहोभाग्य, ये लोग त्रैलोक्यसाक्षी हैं । भाग्यवश मेरी माँ वैकसूर है ।

माँ, मैंने भ्रातृस्नेह के कारण क्रुद्ध होकर जो तुम्हारा अपमान किया, उसे क्षमा
करो ! माँ, मैं तेरे चरणों पर पड़ता हूँ ।

कैकेयी—बेटा, भला ऐसी कौन माता होगी जो अपने पुत्र का अपराध न क्षमा
कर दे । उठो, बेटा, उठो, इसमें तुम्हारा अपराध ही क्या है ?

भरत—मैं तुम्हारा बड़ा अनुगृहीत हुआ । मुझे जाने की आज्ञा दो । आर्य की
सहायता के लिये मैं आज ही सम्पूर्ण राजमण्डल को सन्नद्ध करता हूँ । अभी मैं—
इस सागरतट को अपने मतवाले हाथियों से अंधकारमय बना दूँगा, तथा अपनी

वलैस्तरन्निश्च नयामि तुल्यं ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन ॥ १६ ॥

अये शब्द इव । तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारो—जयतु कुमारः । इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा ज्येष्ठभट्टिनी मोहं गता ।

जेदु कुमारो इमं वृत्तान्तं सुनिश्च जेट्टभट्टिणी मोहं गत्वा ।

कैकेयी—हम् ।

भरतः—कथं मोहमुपगतान्वा ?

कैकेयी—एहि ! जात ! आर्यामाश्वासयिष्यावः ।

एहि ! जाद ! अय्यां अस्सासइस्सामो ।

भरतः—यदाज्ञापयत्यन्वा । (निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति पष्ठोऽङ्कः ।

पृतनयाऽप्रकाशाम् सैन्यायस्य बलसमूहस्य निवेशः शिविरेः नद्वाम् व्याप्तां च करोमि । अधुनैव मदीययुद्धवारणाः समुद्रतटावृण्वन्तु सैन्यानि च तत्र शिविरेषु वसन्तु इत्यर्थः । तरन्निः समुद्रं प्लवमानैः बलैः सैनिकैश्च रावणेन सह समुद्रं सागरम् तुल्यं समकालं ग्लानिञ्चयामि, स्वाधीनं कृत्वा हर्षक्षयभाजं करोमीत्यर्थः । एतेन भरतस्य रावणेऽमर्षातिशयो व्यक्तः । उज्जातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रकृते प्रतिमानाटक 'प्रकाशे' पष्ठोऽङ्कः ।

अनन्त सेना के पड़ाव से भर दूँगा । समुद्र पार करती हुई मेरी सेना रावण के साथ ही समुद्र को भी ध्वस्त कर देगी ॥ १६ ॥

अरे, कुछ कोलाहल-सा मालूम पड़ता है, जल्दी पता लगाओ, क्या बात है ?

(प्रतिहारी का प्रवेश)

प्रतिहारो—कुमार की जय हो । इस दुःखद समाचार को सुनकर बड़ी रानी मूर्च्छित हो गई ।

कैकेयी—अहो ?

भरत—क्या माताजी मूर्च्छित हो गई ?

कैकेयी—आओ बेटा, आर्या को धीरज बँधावें ।

भरत—जो माताजी की आज्ञा । (सबका प्रस्थान)

छटा बहू समाप्त

अथ सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति तापसः)

तापसः—नन्दिलक ! नन्दिलक !

(प्रविश्य)

नन्दिलकः—आर्य ! अयमस्मि ।

अय्य ! अयं हि ।

तापसः—नन्दिलक ! कुलपतिर्विज्ञापयति—एष खलु स्वदारापहारिणं त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं नाशयित्वा राक्षसगण-
विरुद्धवृत्तं गुणगणविभूषणं विभीषणमभिषिच्य देवदेवर्षि-
सिद्धविमलचारित्रां तत्रभवतीं सीतामादाय ऋक्षराक्षस-

अयं रावणं जितवतो रामस्य सीतया सह तपोवनं प्रति गमनम्, तत्र मातृसहि-
तस्य भरतस्य समागमः, मिलितानां सर्वेषां पुनरयोध्यां प्रतिनिवर्तनमित्यादिकथावस्तु
निवेश्य प्रबन्धमुपसंहर्तुं सप्तमाङ्कमारभते—ततः प्रविशतीति ।

कुलपतिः तपोवनाधिष्ठाता मुनिवरः । विज्ञापयति बोधयति ।

स्वदारापहारिणम् स्वस्य दाराणां पत्न्या अपहारिणम् अपहर्तारम्, त्रयो
लोक एव त्रैलोक्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे प्यच् । तत् विद्रावयति भयद्रुतं करोतीति
त्रैलोक्यविद्रावणस्तम् । गुणगणविभूषणं गुणानां दयादाक्षिण्यविवेकादीनां गणास्त-
मूहास्ते विभूषणानि तदाश्रितत्वेन शोभाजनकानि यस्य तादृशः, अथवा गुणगणानां
विभूषणम् अलङ्कर्तारम्, तमाश्रितवतां गुणगणानां शोभासमृद्धेः । अभिषिच्य लङ्का-
राज्याभिषिक्तं कृत्वा । देवर्षिसिद्धविमलचारित्रां देवैर्ऋषिभिः प्रमाणभूतैः साक्षिभिः
सिद्धं निश्चित्य प्रत्यायितं निष्कलङ्कतया विमलं शुद्धं चारित्रं शीलं यस्यास्ताम् । ऋक्ष-

(तपस्वी का प्रवेश)

तपस्वी—नन्दिलक, नन्दिलक,

(नन्दिलक का प्रवेश)

नन्दिलक—आर्य, यह आया ।

तपस्वी—नन्दिलक, कुलपति आदेश देते हैं कि अपनी स्त्री को हरकर ले जाने
वाले तथा तीनों भुवनों को प्रताप से तबाह करने वाले रावण का नाश कर,
दुराचारी राक्षसों के प्रतिकूल आदर्शचरित्र विभीषण को लङ्काराज्य पर अभिषिक्त
कर, ऋषियों के समक्ष परीक्षित निष्कलङ्क सीता को साथ लेकर, ऋक्षराज तथा

वानरमुख्यैः परिवृतः सम्प्राप्तस्तत्रभवान् शरद्विमलगगन-
चन्द्राभिरामो रामः । तद्वास्मिन्नाश्रमपदेऽस्मद्विभवेन
यत् सङ्कल्पयितव्यम्, तत् सर्वं सज्जीक्रियतामिति ।

नन्दिलकः—आयं ! सर्वं सज्जीकृतम् । किन्तु,

अथ । सर्वं सज्जीकिदं । किन्तु,

तापसः—किमेतत् ?

नन्दिलकः—अत्र विभीषणसम्बन्धिनो राक्षसाः । तेषां भक्षणनिमित्तं
एव विभीषणकेरवा रक्खसा । तेषां भक्षणनिमित्तं
कुलपतिः प्रमाणम् ।

कुलवदी प्रमाणं ।

तापसः—किमर्थम् ?

नन्दिलकः—ते खलु खादन्ति ।

ते खु खज्जन्ति ।

राक्षसवानरमुख्यैः ऋक्षमुख्या जाम्बवदादयः, राक्षसमुख्या विभीषणादयः, वानर-
मुख्याः सुग्रीवादयस्तैः । शरद्विमलचन्द्राभिरामः शरदि तदाख्यतुविशेषे विमलः
निर्मलप्रकाशो यश्चन्द्रस्तद्रूपभिरामो रमणीयदर्शनः । अस्मद्विभवेन आरण्यकसुलभेन ।
सङ्कल्पयितव्यं तत्स्वागतार्थमुपकल्पनीयम् ।

किमेतत् 'किन्तु' इत्यत्र किं भवता विवक्षितं तदुच्यतामिति भावः ।

विभीषणसम्बन्धिनः तदुपचारकाः परिजनाः । राक्षसाः क्रव्यादाः । भक्षण-
निमित्तम् भक्षणार्थं । कुलपतिः आरण्यवासिमुनिमुख्यः । प्रमाणं राक्षसभक्षणीयवस्तु-
निर्णयप्रभुः ।

वानराधीश के दलबलों के सहित निर्मल शरदिन्दुसदृश अभिराम राम यहाँ आ
रहे हैं । आज इस आरण्य में आरण्यसुलभ भोग-वैभव के अनुसार उनका स्वागत
करने के लिये जो अभीष्ट है, वह सब सज्जित करके रखा जाय ।

नन्दिलक—सब ठीक कर लिया गया है । किन्तु...

तपस्वी—वह क्या ?

नन्दिलक—जहाँ विभीषण के साथी राक्षस भी आये हुए हैं, उनके भोजन के
विषय में कुलपति ही जानें ।

तपस्वी—क्यों ?

नन्दिलक—वे खाते हैं (नर) मांस ।

तापसः—अलमलं सम्भ्रमेण । विभीषणविधेयाः खलु राक्षसाः ।

नन्दिलकः—नमो राक्षससज्जनाय । (निष्क्रान्तः)

नमो रक्षससज्जनाय ।

तापसः—(विलोक्य) अये अयमत्रभवान् राघवः । य एषः—

जय नरवर ! जेयः स्याद् द्वितीयस्तवारि-

स्तव भवतु विधेया भूमिरेकातपत्रा ।

इति मुनिभिरनेकैः स्तूयमानः प्रसन्नैः

क्षितितलमवतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् ॥ १ ॥

जयतु भवान् जगत् । (निष्क्रान्तः)

(मिश्रविष्कम्भकः ।)

विभीषणविधेयाः तदधीनाः, एतेनात्र तेषामनुपद्रावकृतं बोधितम् ।

राक्षससज्जनाय राक्षसेषु मुख्याय सत्पुरुषाय ।

जयेति—नरवर पुरुषेषु श्रेष्ठ जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, द्वितीयः रावणापेक्षया परस्तव अरिर्जेयो जेतुमर्हः शक्त्या पराभवितुं योग्यः स्यात्, रावणस्य जितत्वाद् द्वितीयारिजयाशंसनम् । भूमिर्धरणी एकातपत्रा अप्रतिद्वंद्वशासना तवैकस्य राज्ञः पालनेऽवस्थिता स्यादित्यन्वयः । इति एवंप्रकारेण प्रसन्नैः रावणवधसन्तुष्टैरनेकैर्भूरिभिः मुनिभिः सन्निकटवनवासिभिस्तपस्विभिः स्तूयमानः वन्द्यमानो मानवेन्द्रो मनुजेश्वरो रामो विमानात् पुष्पकाख्यात् व्योमयानात् रावणजयप्राप्तात् क्षितितलं धरणीभागमवतीर्णः अवरुढः ॥ १ ॥

तपस्वी—नहीं, नहीं, डरो मत, सब राक्षस विभीषण के वशवर्त्ती हैं ।

नन्दिलक—इस सज्जन राक्षस को नमस्कार ।

(प्रस्थान)

तपस्वी—(देखकर) अहा । ये हैं राघव, जो यह—

हे नरश्रेष्ठ, आपकी जय हो, आप अपने दूसरे शत्रुओं पर भी विजय प्राप्त करें, एकच्छत्र महीमण्डल पर आपका अधिकार हो, आनन्दित मुनिजन उपर्युक्त प्रकार से अभिनन्दन कर रहे हैं और आप पुष्पकविमान से पृथ्वी पर आ गये हैं ॥ १ ॥

आपकी जय हो । (प्रस्थान)

(ततः प्रविशति रामः)

रामः—भोः !

समुदितवलवीर्यं रावणं नाशयित्वा

जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम् ।

वचनमपि गुरुणामन्तशः पूरयित्वा

मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि भूयः ॥ २ ॥

तापसीनामभिवादनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा चिरायते खलु मैथिली ।
(विलोक्य) अये ! इयं वैदेही,

सखीति सीतेति च जानकीति यथावयः भिन्ग्यतरं स्तुपेति ।

मिश्रविष्कम्भकः नीचमध्यमोभयविधपात्रप्रयोजितत्वात्सङ्कीर्णो विष्कम्भकः ।
तल्लक्षणमन्यत्रोक्तम् ।

समुदितेति—समुदितमेकत्राहृतम् बलवीर्यं सैन्यसाहसं यस्य तादृशम्
(रामेण युद्धे त्रिलोकजितयशसः संशयतुलाऽऽरुहतामवगत्य सर्वमपि स्वं बलं
साहसं च विन्ययुङ्क्त, तादृशमपि रामो जिगाय तमिति रामबलप्रशंसा बोध्या)
रावणं नाशयित्वाऽऽमूलचूलं विनाशय जगति गुणसमग्रां दारोचितगुणपरिपूर्णाम्
विशुद्धाम् अग्निप्रवेशपरीक्षाप्रमाणितनिष्कलङ्कचरित्राम् प्राप्य पुनरासाद्य गुरुणां
तातपादानाम् वचनम् आज्ञाम् 'वने वस समाधुतुर्दशे'त्येवंलक्षणाम् अन्तशः
अक्षरशः अन्तं यावत् पूरयित्वा परिपाल्य भूयः पुनरपि मुनिजनवनवासं
मुनिजनाध्युषितवनवर्त्तिप्राचीनस्वनिवासदेशम् प्राप्तवानस्मि । एतेन रामस्य
कृतकृत्यताजनितः प्रमोदो व्यज्यते । मालिनीवृत्तम् ॥ २ ॥

अभ्यन्तरम् उदजाभ्यन्तरम् । चिरायते विलम्बते ।

सखीति—सखीति तुल्यवयोभिः सीतेति जानकीति च वयसाऽविकाभिः, वृद्धा-

(राम का प्रवेश)

राम—अहा !

अतुलबलपराक्रम रावण का संहार करके सर्वगुणसम्पन्ना और निष्कलङ्का सीता
को प्राप्त कर और पिताजी की आज्ञा का अन्त तक पूर्णरूप से पालन कर मैं फिर
अब उसी मुनि के आश्रम में आ गया हूँ ॥ २ ॥

मुनिपत्नियों की वन्दना के लिये भंत्तर गई हुई सीता को बहुत विलम्ब हुआ
जाता है, (देखकर) अरे यही तो सीता है,

ऋषिपत्नियों इसके साथ मधुर वार्त्तालाप कर रही हैं और सभी इधर आ रही

तपस्विदारैर्जनकेन्द्रपुत्री सम्भाष्यमाणा समुपैति मन्दम् ॥ ३ ॥

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

तापसी—हला ! एष ते कुटुम्बिकः । उपसर्पेनम् । न शक्यं त्वामे-
हला ! एसो दे कुटुम्बिश्रो । उपसर्प णं । ण सक्कं तुमं ए-
काकिनीं प्रेक्षितुम् ।
आइणि पेक्खिदुं ।

सीता—हम्, अद्याप्यविश्वसनीयमिव मे प्रतिभाति । (उपसृत्य)
हं अज्ज वि अविस्सरणीयं मं पढिभादि ।

जयत्वार्यपुत्रः ।

जेदु अप्यउत्तो ।

रामः—मैथिलि ! अपि जानासि, पूर्वाधिष्ठानमस्माकं जनस्थानमा-
सीत् । अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षाः ।

मिथ स्तुपेति तपस्विदारैर्मुनिपत्नीभिः स्निग्धतरमतिमधुरं सम्भाष्यमाणा व्याहि-
यमाणा जनकेन्द्रपुत्री मन्दं शनैः शनैः समुपैति मामुपसर्पति ॥ ३ ॥

कुटुम्बिको भर्ता ।

एकाकिनीम् सहायान्तररहिताम् । तथाविधा भूत्वा त्वमपहियसे तेन त्वां
तथाविधां कर्तुं नेच्छामि तेनोपसर्प प्रियपतिमिति भावः ।

अद्यापि प्रियसम्प्रयोगकालेऽपि । अविश्वसनीयं विश्वासानर्हम्, मन्दभागिन्याः
प्रियप्राप्तिर्न सम्भविनीति धारणाचिरविरहकदर्शनया जनिता, तदाधारीकृत्येत्यमुच्यते ।

अपि जानासि स्मरसि किम् ? पुत्रकृतकाः पुत्रनिर्विशेषं परिवर्द्धितत्वात्
कृत्रिमपुत्रकाः ।

हैं । अपनी-अपनी अवस्था के अनुसार कोई मुनिपत्नी सीता को 'सखी', कोई
'सीता', कोई 'जानकी' और कोई 'बहू' कहकर पुकारती है ॥ ३ ॥

(सीता और तापसी का प्रवेश)

तापसी—सखी, ये हैं तुम्हारे पतिदेव, उनके पास जाओ । तुम्हें अकेली नहीं
देख सकती हूँ ।

सीता—आज भी मुझे विश्वास नहीं होता । (समीप जाकर) जय हो आर्य-
पुत्र की ।

राम—मैथिली, क्या जानती हो कि पहले हम इस जनस्थान में रहा करते थे
और पहचानती हो इन कृतकपुत्र वृक्षों को ?

सीता—जानामि जानामि । अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या इदानीं
जाणामि जाणामि । ओलोइअपत्तआ उल्लोअदव्वा दाणिं
संवृत्ताः ।
संवृत्ता ।

रामः—एवमेतत् । निम्नस्थलोत्पादको हि कालः । मैथिलि ! अप्यु-
पलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याधस्ताच्छुक्लवाससं भरतं दृष्ट्वा परि-
त्रस्तं मृगयूथमासीत् ।

सीता—आर्यपुत्र ! दृढं खलु स्मरामि ।
अप्युत्त ! दिढं खु सुमरामि ।

रामः—अयं तु नस्तपसः साक्षिभूतो महाकच्छः । अत्रास्माभिरा-
सीनैस्तातस्य निवपनक्रियां चिन्तयद्भिः काञ्चनपार्श्वो नाम
मृगो दृष्टः ।

अवलोकितपत्रकाः अतिबालतया द्वित्रपत्रा अत एव च अवक्षिप्तचक्षुषा दृष्टाः,
(इदानीम्) उल्लोकयितव्याः उन्नतत्वादूर्ध्वनिक्षिप्तचक्षुषा द्रष्टव्याः । अत्युन्नतं हि
वस्तु वीक्षितुं चक्षुरुर्ध्वं व्यापारणीयं भवतीति भावः ।

निम्नस्थलोत्पादकः निम्नं च स्थलं च तयोस्तत्पादकः निम्नोत्पादकः स्थलोत्पाद-
कश्चेति । कश्चिद्दि देशः स्थलरूपः कालतो निम्नभावं भजते, कश्चिच्च निम्नरूपः
स्थलतामापद्यत इत्याशयः । अप्युपलभ्यते स्मर्यते, परित्रस्तं भयकातरम्, मृग-
यूथं हरिणकुलम् । शुक्लवाससं भरतं दृष्ट्वाऽनारण्यकोऽयमस्मानुपद्रवेदिति चिन्तया
तेषां भीतिः ।

महाकच्छः महान् जलाशयः, (जलप्रायं हि कच्छमाहुः) 'मा खलु' इत्यादि ।

सीता—याद है, खूब याद है, जिन वृक्षों को नन्हें नन्हें पत्तों वाली अवस्था में
देखा था, अब वे ऊँछें ऊपर करके देखने योग्य हो गये हैं ।

राम—बिलकुल ऐसी ही बात है, समय ही उल्यान-पतन का कारण है ।
मैथिली, याद है—इस सप्तपर्ण वृक्षके नीचे श्वेतवस्त्रधारी भरत को देखकर मृगग-
मयभीत हो उठे थे ?

सीता—आर्यपुत्र, खूब याद है ।

राम—यह हमारे तप का साक्षी महासरोवर है, यहाँ बैठकर हमने पिताजी
की आदिक्रिया की चिन्ता करने के समय काञ्चनपार्श्व मृग को देखा था ।

सीता—हम् आर्यपुत्र ! मा खलु मा खल्वेवं भणितुम् । (भीता वेपते)
हं अय्यवत्त ! मा खु मा खु एवं भणितुं ।

रामः—अलमलं सम्भ्रमेण । अतिक्रान्तः खल्वेप कालः । (दिशो विलोक्य)
अये कुतो नु,

रेणुः समुत्पतति लोभ्रसमानगौरः

सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः ।

शङ्खध्वनिश्च पटहस्वनधीरनादैः

सम्मूर्च्छितो वनमिदं नगरीकरोति ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः—जयत्वार्यः । आर्य !

अत्र प्रसङ्गे काञ्चनपार्श्वभिधानस्मरणेन रावणकृतापहारस्मरणात्सीताया भयमिति
तच्चर्चा प्रतिपेद्यति ।

अतिक्रान्तः व्यतीतः, तादृशदुरदृष्ट्यावसितत्वात् । सैन्यैः परिवारेण च सह
तस्य भरतस्यागमनात् समुद्भूतं रजो दूरात् पश्यन् तदुत्पत्तिकारणापरिज्ञानादाह-
अये कुतो न्विति ।

रेणुरिति—लोभ्रसमानगौरः लोभ्रपुष्पतुल्यगौरवर्णयुतः रेणुः समुत्पतति भुव-
लतिष्ठति, (स च रेणुः) पवनेन वायुनाऽवधूतः प्रसारितः दिशः सम्प्रावृणोति
समाच्छादयति । पटहस्वनैः धीरनादैः वीरगर्जितैश्च सम्मूर्च्छितः सम्यगवर्द्धितः
शङ्खध्वनिश्च इदं वनं नगरीकरोति नगरभावं नयति । किन्निमित्तमिदं सर्वासु
दिशासु प्रसरति शङ्खध्वनिर्विविधप्रकारका वीरनादाश्च जायमाना वनस्य ग्रामता
मर्यादशान्तिमुत्पादयन्तीति भावः । स्वप्नवासवदत्तेऽप्येतादृशयुक्तिस्य कवेः 'कोऽयं
भो निवृत्तं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्याज्ञया' इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

सीता—आर्यपुत्र, न, न, अब इस प्रसङ्ग को मत छेड़िये (डर जाती है)

राम—डरो मत, अब वे दिन बीत गये । (चारो ओर देखकर) अरे कहाँ से—

यह लोभ्रपुष्पसदृश धवल धूल उड़ती आ रही है, जो वायुवेग से सकल दिशाओं
को आच्छादित करती आ रही है । यह शङ्खध्वनि, बाजे तथा बहादुरों के गर्जन से
उपवृंहित होकर इस शान्त तपोवन को नगर का रूप दे रहे हैं ॥ ५ ॥

(लक्ष्मण का प्रवेश)

लक्ष्मण—जय हो आर्य की । आर्य,

अयं सैन्येन महता त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।

मातृभिः सह सम्प्राप्तो भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ५ ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ?

लक्ष्मणः—आय ! अथ किम् ।

रामः—मैथिलि ! श्वश्रूजनपुरोगं भरतमवलोकयितुं विशालीक्रियतां ते चक्षुः ।

सीता—आर्यपुत्र ! एष्टव्ये काले भरत आगतः ।

अग्न्युत्त ! इच्छिदव्ये काले भरदो आश्रदो ।

(ततः प्रविशति भरतः समातृकः)

भरतः—तैस्तैः प्रवृद्धविषयैर्विषमैर्विमुक्तं

मेघैर्विमुक्तममलं शरदीव सोमम् ।

अयमिति—अयं भरतस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकस्त्वदवलोकनार्थमुत्कण्ठितः महता सैन्येन भ्रातृभिश्च सह सम्प्राप्त इहागतः । तस्येहागमनकारणमाह भ्रातृवत्सल इति ॥

श्वश्रूजनपुरोगम् श्वश्रूजनपुरस्सरम् । विशालीक्रियताम् दीर्घीक्रियताम् । अतिप्रियं हि वस्तु विशालाभ्यां दृग्भ्यां द्रष्टुमिच्छते, तथा च प्रयुक्तं कालिदासेन—‘विलोक्यन्त्यो वपुरापुरदृग्णां प्रक्षमविस्तारफलं हरिण्यः’ इति । पण्डितराजेनापि—‘विशालाभ्यामभ्यां किमिव नयनाभ्यामिह फलं, नयनाभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।’ इति ।

एष्टव्ये—अभीष्टे ।

तैस्तैरिति—अथ तुष्टद्वयः प्रसन्नमनाः स्वजनानुवदः स्वजनानुयातः अहम् शरदि मेघापगमे मेघैः मुक्तम् अयगतावरणम् अमलं दीप्तिशालिनम् सोमं चन्द्रमस-

यह देखिये, आपके दर्शनों के लिये लालायित, भ्रातृवत्सल भरत माताओं को साथ लेकर बड़ी भारी सेना से अन्वित यहीं आ गये ॥ ५ ॥

राम—लक्ष्मण, क्या ऐसी बात ? भरत आ गये ?

लक्ष्मण—आर्य, और क्या ?

राम—मैथिली, भरत के साथ तुम्हारी साँसें आ रही हैं, उनके दर्शन के लिये आँखों को विशाल बना लो ।

सीता—आर्यपुत्र, ऐन मौके पर भरत आ गये ।

(माताओं के साथ भरत का प्रवेश)

भरत—मेरे निमुक्त शरत्कालिक चन्द्रमा के समान नानाप्रकार के संकटों से

आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः

प्राप्तोऽस्मि तुष्टहृदयः स्वजनानुवद्धः ॥ ६ ॥

रामः—अम्बा ! अभिवादये ।

सर्वाः—जात ! चिरं जीव । दिष्ट्या वर्धामहे अवसितप्रतिज्ञं त्वां
जाद । चिरं जीव । दिष्टिश्चा बहूनामो अवसिदपट्टिणं तुभं
कुशालिनं सह बध्वा प्रेक्ष्य ।
कुशलिनं सह बहू ए पेक्षितश्च ।

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः—अम्बाः ! अभिवादये ।

सर्वाः—जात ! चिरं जीव ।
जाद । चिरं जीव ।

लक्ष्मणः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता—आर्याः ! वन्दे ।

अय्या ! वन्दामि ।

मिव तैस्तैर्वापि प्रकाशयितुमशक्यैरयोग्यैश्च प्रवृद्धविषयैः नानाप्रकारैः विपरीतैः सङ्घट्टैः विमुक्तम् आर्यासहायम् सीतासनाथवामभागम् गुरुम् पितृतुल्यम् पूजनीयम् दिदृक्षुः द्रष्टुमुत्सुकः प्राप्तोऽस्मि । सङ्घट्टमुक्तस्य रामस्य मेघनिर्मुक्तचन्द्रसादृश्यवर्णना दुपमालङ्कारः, तथा चोपमया यथा चन्द्रेण जगदाह्लास्यते तथा रामेणापि भुक्त्वा स्वगुणैः प्रसादं प्रापयिष्यत इति वस्तु व्यज्यते । वृत्तमनुपदीक्षम् ॥ ६ ॥

अवसितप्रतिज्ञम् पूर्णप्रतिज्ञम्, नियतसमयावधिवनवासनिश्चयोऽत्र प्रतिज्ञा ।

उत्तीर्णं तथा सीता सहित अपने गुरुवर के दर्शनार्थ मैं अतिप्रसन्न हृदयः । आत्मीयजनों के साथ यहाँ आया हूँ ॥ ६ ॥

राम—पूज्य माताओं को प्रणाम ।

सर्व—प्रियपुत्र, चिरजीव हो । हमारे धन्यभाग्य, जो हम चौदह वर्षों के अनन्त सीता सहित तुमको सानन्द देखती हैं ।

राम—वही कृपा ।

लक्ष्मण—माताओं को प्रणाम ।

सर्व—चिरजीवी रहो ।

लक्ष्मण—अनुगृहीत हूँ ।

सीता—पूज्य जनों को प्रणाम ।

सर्वाः—वत्से ! चिरमङ्गला भव ।

वच्छ ! चिरमङ्गला होहि ।

सीता—अनुगृहीतास्मि ।

अणुगृहीतास्मि ।

भरतः—आर्य ! अभिवादये, भरतोऽहमस्मि ।

रामः—एह्येहि वत्स ! इच्छाकुकुमार ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय क्वाटपुटप्रमाणमालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥७॥

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये भरतोऽहमस्मि ।

सीता—आर्यपुत्रेण चिरसञ्चारी भव ।

अध्यत्तेण चिरसञ्चारी होहि ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः—एह्येहि वत्स ! दीर्घायुर्भव । परिष्वजस्व गाढम् । (आलिङ्गति)

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! प्रतिगृह्यतां राज्यभारः ।

चिरमङ्गला—अनल्पकालस्यायिसौभाग्या ।

वक्षः प्रसारयेति—व्याख्यातमिदं पद्यं पूर्वं (पृ० ११२) चतुर्थेऽङ्के ॥७॥

सर्व—वेदी, सदा सुहागिन रहो ।

सीता—कृपा से अनुगृहीत हुई ।

भरत—आर्य, मैं भरत आपको अभिवादन करता हूँ ।

राम—आओ, आओ, इच्छाकुकुमार, तुम्हारा कल्याण हो, चिरजीवी रहो ।

किवाड़ की चौखट के समान चौड़ी अपनी छाती फैलाओ, अपने विशाल बाहुओं से मुझसे मिलो । शरदश्रुत के चाँद से तुलित अपने मुखड़े को ऊपर उठाओ और शोकसन्तप्त मेरे हृदय को आहादित करो ॥ ७ ॥

भरत—मैं आपका अतिअनुगृहीत हूँ । आर्य, मैं भरत आपको अभिवादन करता हूँ ।

सीता—आर्यपुत्र के चिरसन्धी बनो ।

भरत—बड़ी कृपा । आर्य नमस्कार ।

लक्ष्मण—आओ आओ, चिरजीवी रहो, ली मरकर गले लगो । (भेंटता है)

भरत—बड़ी कृपा । आर्य, अपना राज्यभार संभालिए ।

रामः—वत्स ! कथमिव ?

कैकेयी—जात ! चिराभिलषितः खल्वेष मनोरथः ।

जाद ! चिरहिलसिदो खु एसो मणोरहो ।

(ततः प्रविशति शत्रुघ्नः)

शत्रुघ्नः—विविधैर्व्यसनैः क्लिष्टमक्लिष्टगुणतेजसम् ।

द्रष्टुं मे त्वरते बुद्धी रावणान्तकरं गुरुम् ॥ ८ ॥

(वपगम्य) आर्य ! शत्रुघ्नोऽहमभिवादये ।

रामः—एहोहि वत्स ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

सीता—वत्स ! चिरं जीव ।

वच्छ ! चिरं जीव ।

शत्रुघ्नः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः—स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

चिराभिलषितः सुदीर्घकालवाञ्छितः । एषः त्वत्कर्तृकराज्यभारग्रहणरूपः ।

विविधैरिति—विविधैर्नानाप्रकारकैः व्यसनैः सङ्कटैः क्लिष्टं सम्पीडितम्
(तथापि) अक्लिष्टगुणतेजसम् अनुपहतगुणप्रभावम् रावणान्तकरम्, तं गुरुम्
पूज्यमार्यरामं द्रष्टुं मे बुद्धिर्मनस्त्वरते शीघ्रतां करोति बलादुत्कण्ठत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

राम—क्यों ?

कैकेयी—बेटा, यह हमलोगों का चिरमनोरथ है ।

(शत्रुघ्न का प्रवेश)

शत्रुघ्न—नाना प्रकार के संकटों से सताये जाने पर भी अतिगुणी तथा तेजस्वी
और रावणसंहारकारी अपने गुरुदेव के दर्शनार्थ मेरा मन उतावला हो रहा है ॥

(पास जाकर) मैं शत्रुघ्न आपको अभिवादन करता हूँ ।

राम—आओ आओ वत्स, तुम्हारा कल्याण हो, तुम चिरायु होवो ।

शत्रुघ्न—बड़ी कृपा । आर्य, प्रणाम ।

सीता—तुम्हारा कल्याण हो ।

शत्रुघ्न—बड़ा अनुग्रह, आर्य प्रणाम ।

लक्ष्मण—तुम्हारा चिरजीवन मङ्गलमय हो ।

शत्रुघ्नः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिर-
भिपेकं पुरस्कृत्य त्वद्दर्शनमभिलषतः ।

तीर्थोदकेन मुनिभिः स्वयमाहूतेन

नानानदीनदगतेन तव प्रसादात् ।

इच्छन्ति ते मुनिगणाः प्रथमाभिषिक्तं

द्रष्टुं मुखं सलिलसिक्तमिवारविन्दम् ॥ ९ ॥

कैकेयी—गच्छ जात ! अभिलषाभिपेकम् ।

गच्छ जाद ! अभिलषेहि अभिषेचं ।

रामः—यदाज्ञापयत्यम्बा । (निष्क्रान्तः)

(नेपथ्ये)

जयतु भवान् । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः । जयतु

देवः । जयतु भद्रमुखः । जयतु आर्यः । जयतु रावणान्तकः ।

एतौ सज्जितौ, वसिष्ठवामदेवौ कुलपुरुषोद्भितौ । प्रकृतिभिः प्रजाभिः ।

अभिपेकं पुरस्कृत्य अभिषेचनमुद्दिश्य ।

तीर्थोदकेनेति—मुनिगणाः ऋषयस्तव प्रसादात् रावणवधकृतसुलभसञ्चार-

लब्धान्तरानन्दात् स्वयमाहूतेन नानानदीनदगतेन भिन्नभिन्नपुण्यसलिलधारा-
सम्बन्धिना तीर्थोदकेन प्रथमाभिषिक्तं प्राक्कृताभिपेकं तव मुखं सलिलसिक्तं
जलाभ्युक्षितं कमलमिव द्रष्टुमिच्छन्ति । अचिराभिषिक्तस्य जलकणशालिवदनं जल-
सिक्तपद्ममिवेत्युपमा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

शत्रुघ्न—मैं आपका आभारी हूँ । ये महर्षि वसिष्ठ और वामदेव, प्रजावर्ग तथा
जमात्यों के साथ राज्याभिषेक के उद्देश्य से आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं ।

मुनिजन स्वयं जाकर छोटे-बड़े नदों और नदियों से तीर्थजल लाए हैं । उनकी
इच्छा है कि कृपया आप पहले अभिषेक ग्रहण कर लें । उसके बाद अभिषेकजल से
सिक्त आप के मुख को वे लोग जलसिक्त कमल की तरह देखें ॥ ९ ॥

कैकेयी—जाओ वेश, राज्याभिषेक स्वीकार करो ।

राम—माताजी की जो आज्ञा ।

(नेपथ्य में)

आपकी जय, स्वामी की जय, महाराजाधिराज की जय, देव की जय, भद्रमुख
की जय, आर्य की जय, रावण के संहारक की जय ।

कैकेयी—एते पुरोहिताः कञ्चुकिनः पुत्रकस्य मे विजयघोषं वर्ध
एदे पुरोहिता कञ्चुङ्गो पुत्रश्च मे विजयघोषं वर्ध-
यन्त आशीभिः पूजयन्ति ।
अन्तो आसीहि पूजयन्ति ।

सुमित्रा—प्रकृतयः परिचारकाः सज्जनाश्च पुत्रकस्य मे विजयं
पङ्दीश्रो परिचारश्च सज्जनाश्च पुत्रश्च मे विजयं
वर्धयन्ति ।
वर्धयन्ति ।

(नेपथ्ये)

भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु
भवन्तः ।

हत्वा रिपुप्रभवमप्रतिमं तमौघं
सूर्योऽन्धकारमिव शौर्यमयैर्मयूखैः ।

सीतामवाप्य सकलाशुभवर्जनीयां

रामो महीं जयति सर्वजनाभिरामः ॥ १० ॥

हत्वेति—अप्रतिमम् अतुलनीयं रिपोः शत्रोः प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तम् तमसः
सङ्घटस्य ओघं समूहं सूर्यः अन्धकारमिव शौर्यमयैः पराक्रमरूपैः मयूखैः किरणैः
हत्वा विनाश्य सकलैः अशुभैरमङ्गलैर्वर्जनीयां रहितां सीतां प्राप्य सर्वजनाभिरामः
सकललोकप्रियः रामः महीं पृथ्वीं जयति स्वायत्तीकरोति । यथा—सूर्योऽपि शत्रुकृतान् क्लेशान्
शौर्येणातिद्रव्य सीतां पुनरासाद्य तेजसा भुवं व्याप्नोति । उपमाऽत्र स्फुटा । तमसः

कैकेयी—अहा, ये पूज्य पुरोहित, कञ्चुकी बगैरह मेरे पुत्र का जयघोष, आशी-
र्वाद तथा अभिनन्दन कर रहे हैं ।

सुमित्रा—अहा ! अमात्य, परिचारक तथा अन्य सज्जन वृन्द मेरे पुत्र की जया-
शंसा कर रहे हैं ।

(नेपथ्य में)

ओ जनस्थाननिवासी तपस्वियो, आप लोग सुन लें ।

जिस तरह सूर्य अपनी प्रखर किरणों से अन्धकार का नाश करता है, उसी
तरह शत्रु से फैला हुआ अतुल तमःपटल को अपने पराक्रमसे नाशकर मङ्गलमयी
सीता को प्राप्तकर नयनाभिराम राम ने समूची पृथ्वी पर अधिकार कर लिया है ॥

कैकेयी—अम्महे ! पुत्रस्य मे विजयवोषणा वर्धते ।

अम्महे ! पुत्रस्य मे विजयवोषणा वड्डइ ।

(ततः प्रविशति कृताभिषेको रामः सपरिवारः)

रामः—(विलोक्याकाशे) भास्तात !

स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुञ्च दैन्यं

कर्म त्वयाभिलषितं मयि यत् तदेतत् ।

राजा किलास्मि भुवि सत्कृतभारवाही

धर्मेण लोकपरिरक्षणमभ्युपेतम् ॥ ११ ॥

नरतः—अधिगतनृपशब्दं धार्यमाणातपत्रं

विक्रसितकृतमौलिं तीर्थतोयाभिषिक्तम् ।

श्रीधमिति समासे सन्धिरपाणिनीयः । केचित्तु 'ये ये सान्तास्ते तेऽदन्ता' इत्यभि-
नानेनेदमित्याहुः ॥ १० ॥

स्वर्गेपीति—स्वर्गे अपि (लोके तु त्वं नालब्धास्तुष्टिम्) इदानीं दिव्यपि
तुष्टिं मद्राज्याभिषेकजन्यमानन्दमुपगच्छ लभस्व, दैन्यं खेदं मनोरथापूर्तिकृतम्
विमुञ्च जहीहि । त्वया मयि यत्कर्म राज्यारोहणरूपमभिलषितमिष्टमासीत् एतत्
सम्प्रति मत्कर्म राज्याभिषेकरूपमेतत् तत् । त्वयाभीष्यमाणं मद्राज्याभिषेकरूपं कार्य-
जधुना सम्पन्नमिति स्वर्गस्थस्य तव प्रसादः खेदत्यागश्च प्राप्तवसर इति भावः ।
तदेवोपपादयति—राजेति । भुवि सत्कृतभारवाही समाहृतराज्यरूपभारवाही राजा
अस्मि, धर्मेण धर्मपूर्वकम् लोकपरिरक्षणम् (मया) अभ्युपेतम् अङ्गीकृतम् । किलेति
वाक्यालङ्कारे ॥ ११ ॥

अधिगतेति—अधिगतः नृपशब्दः राजशब्दवाच्यता येन तम्, धार्यमाण-
मातपत्रं छत्रं यस्मिन् तं समालम्बितराजधार्यश्वेतातपत्रं विक्रसितकृतमौलिम् उन्नमि-

कैकेयी—अहा, मेरे पुत्र की जयवोषणा बढ़ रही है ।

(कृताभिषेक राम का परिवार के साथ प्रवेश)

राम—(आकाश की ओर देखकर) पितृदेव,

आप अब स्वर्ग में ही आनन्द प्राप्त करें और कष्ट भूल जाँय । आपने मेरा
राज्याभिषेक करना चाहा था, वह अब पूरा हुआ । अब मैं पृथ्वी पर पुण्यभार का
वहन करने वाला राजा बन गया हूँ । मैंने न्यायपूर्वक प्रजापालन का उत्तरदायित्व
उठा लिया है ॥ ११ ॥

नरत—आज अपने पूज्य आता को देखने से मेरी आँखें नहीं बँकती । उन्होंने

गुरुमधिगतलीलं वन्द्यमानं जनौघै-

नवशशिनमिवार्यं पश्यतो मे न तृप्तिः ॥ १२ ॥

शत्रुघ्नः—एतदार्याभिपेक्षेण कुलं मे नष्टकल्मषम् ।

पुनः प्रकाशतां याति सोमस्येवोदये जगत् ॥ १३ ॥

रामः—वत्स लक्ष्मण ! अधिगतराज्योऽहमस्मि ।

लक्ष्मणः—दिष्टया भवान् वर्धते ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान् विभीषणोऽ-
विज्ञापयति—सुग्रीवनीलमैन्दजान्मवद्वन्मत्प्रमुखाश्चानु-

तमूर्द्धानम् तीर्थतोयाभिषिक्तं गुहं पूज्यम् अधिगतलीलम् आसादितश्रीकम् जनौघैः
लोकसमूहैर्वन्द्यमानं प्रणम्यमानम् नवशशिनं प्रत्यगोदितमिन्दुमिव आर्यं रामं पश्यतो
विलोक्यतो मे तृप्तिः सन्तोषो न । भवतीति शेषः । यथा सम्भृतशोकस्य लोकैः
प्रणम्यमानस्याविरोदितस्य चन्द्रमसो दर्शनेन चक्षुषी न तृप्यतस्तथैव आर्यरामदर्श-
नान्ममापि चक्षुषी न तृप्यत इत्युपमा । मालिनीवृत्तम् ॥ १२ ॥

एतदार्येति—आर्यस्य पूज्यस्य रामस्याभिपेक्षेण राज्यारोहणेन नष्टं कल्मषं
कलङ्को (न्यायप्राप्तज्येष्ठप्रात्रभिषेकाभाववसरसमुत्थः) यस्य तदेतन्मे कुलं सोमस्य
चन्द्रस्योदये जगदिव पुनः प्रकाशतां दीप्तिशालितां याति । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

‘महाराज’ की पदवी पाई, राजच्छत्र ग्रहण किया, शिर पर प्रकाशमान मुकुट पहना, पावन तीर्थजल से अभिषेक स्वीकार किया और राजगौरव पाया । चारों ओर प्रजाएँ उनका जयकार करती हैं, नये चाँद की भाँति उनका अभिनन्दन किया जा रहा है ॥ १२ ॥

शत्रुघ्न—जिस प्रकार चन्द्रमा के उदय से सारा संसार प्रकाशित होने लगता है, उसी प्रकार आर्य के राज्याभिषेक से निष्कलङ्क मेरा यह रघुकुल फिर से प्रकाशमान हो रहा है ॥ १३ ॥

राम—वत्स लक्ष्मण, अब मैंने राज्य पा लिया ।

लक्ष्मण—अहोभाग्य, आपको वधाई ।

(कञ्चुकी का प्रवेश)

कञ्चुकी—जय हो महाराज की । यह लङ्काधिपति विभीषण निवेदन करते हैं,

गच्छन्तो विज्ञापयन्ति—‘दिष्टया भवान् वर्धते’ इति ।

रामः—‘सहायानां प्रसादाद् वर्धते’ इति कथ्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

कैकेयी—धन्या खल्वस्मि । इममभ्युदयमयोध्यायां प्रेक्षितुमिच्छामि ।

घण्टा खु म्हि । इदं अन्धुदयं अश्रोज्मात्रं पेक्खिदुं इच्छामि ।

रामः—द्रव्यति भवती । (विलोक्य) अये ! प्रभाभिर्वनसिदमखिलं सूर्य-

वत् प्रतिभाति । (विभाव्य) आः ज्ञातम् । सम्प्राप्तं पुष्पकं दिवि

रावणस्य विमानम् । कृतसमयमिदं स्मृतमात्रमुपगच्छतीति ।

तत् सर्वैरारुह्यताम् ।

(सर्वे आरोहन्ति)

रामः—अद्यैव यास्यामि पुरीमयोध्यां

सम्बन्धिमित्रैरनुगम्यमानः ।

सूर्यवत् सूर्ययुक्तम्, अत्र सादृश्यार्थकवत्प्रत्ययो न; किन्तु आश्रयार्थो मतुवेव ।

कृतसमये कृतसिद्धान्तम् । ‘समयाः शेषथाचारकालसिद्धान्तसंविदः’ इति कोशः ।

अद्यैवेति—सम्बन्धिमित्रैः सम्बन्धिभिर्भरतप्रभृतिभिर्मित्रैः सुग्रीवविभीषणा-
दिभिश्च अनुगम्यमानोऽहम् अद्यैव अस्मिन्नेवाहनि (विलम्बमकृत्वैव) अयोध्यां तत्रा-
मस्ववंशराजधानीं यास्यामि प्राप्स्यामीति मात्राज्ञां पिपालयिष्ये रामस्योक्तिः । तदेव

सुग्रीव, नील, मैन्द, जाम्बवान् तथा हनुमान् वगैरह आपके अनुचर निवेदन करते हैं—अहोभाग्य, आपको वधाई ।

राम—‘सहायकों की कृपा से सब विजय है’ ऐसा कह दो ।

काञ्चुकी—जो आज्ञा ।

कैकेयी—मैं धन्य हूँ । इस अभ्युदय को मैं अब अयोध्या में भी देखना चाहती हूँ ।

राम—आप वहाँ भी देखेंगी । (देखकर) प्रभापुञ्ज से यह समस्त कानन सूर्य की भाँति चमक रहा है । (विचार कर) अच्छा, समझ गया, आकाश में रावण वाला पुष्पक विमान आ रहा है । स्मरणमात्र करने से वह ठीक समय पर उपस्थित हो जाता है । अब आप लोग इसपर चढ़िये ।

(सब सवार होते हैं)

राम—मैं आज ही अपने बन्धु-बान्धवों के साथ मित्रों को लेकर अयोध्या जा रहा हूँ ।

लक्ष्मणः—अद्यैव पश्यन्तु च नागरास्त्वाम्

चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्यम् ॥ १४ ॥

(भरतवाक्यम्)

यथा रामश्च जानक्या बन्धुभिश्च समागतः ।

तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रशास्तु नः ॥ १५ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति सप्तमोऽङ्कः ।

लक्ष्मणः समर्थयति—अद्यैवेति । नागराः अयोध्यानगरनिवासिनः च त्वाम् उदयस्यम् उदयाचलशिखराहटम् अभ्युदयप्रवर्णं च सनक्षत्रं नक्षत्रगणपरिवृतं सुहृद्वन्धुवृत्तं च चन्द्रमिव अद्यैव पश्यन्तु । चन्द्रसाम्यादुपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १४ ॥

भरतवाक्यम्—भरतस्य नटस्य वाक्यं सामाजिकाभ्युदयार्थसनरूपम् । एष हि समुदाचारो यत्प्रयोगान्ते भरतेन सामाजिकतत्प्रमुखादीनां शुभाशंसनमाचर्यते । सा चेवं प्रशस्तिः निर्वहणसन्धिचरमाङ्गम् ।

यथा रामश्चेति—रामो यथा जानक्या बन्धुभिश्च समागतः तथा लक्ष्म्या समायुक्तो नोऽस्माकं राजा भूमिं धरणीं प्रशास्तु परिपालयतु ॥ १५ ॥

‘निष्क्रान्ताः सर्वे’ इति समाप्तिं सप्तमाङ्कस्य सूचयति ।

शरदि रामवियदम्बरलोचनमानमितायां मासि तपसि नागाधिनाथशुभतिथौ सितायाम् प्रतिमानाटकमिदं ‘प्रकाश’ युतं सम्पन्नं क्षन्तव्यं कृपया विद्वद्भिरिहानुपपन्नम् ॥ १ ॥

इति मुजफ्फरपुरमण्डलान्तर्बसि ‘पकडो’ संज्ञकग्रामवासिना मुजफ्फरपुरस्यधर्मसमाज-संस्कृतमहाविद्यालये वेदान्तदर्शनाध्यापकेन व्याकरणवेदान्तसाहित्याचार्याद्युपाधिना

मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रशर्मणा प्रणीतः प्रतिमानाटक ‘प्रकाशः’ सम्पूर्णः ॥

लक्ष्मण—और आज ही सभी नगरवासी उदयाचलगत नक्षत्रसहित चन्द्रमा की भाँति आपके दर्शन प्राप्त करें ॥ १४ ॥

(भरत-वाक्य)

जिस प्रकार भगवान् राम जानकी तथा बन्धुओं के साथ राज्य करते रहे, उसी तरह राजलक्ष्मी से युक्त हमारे महाराज (राजसिंह) पृथ्वी का पालन करें ॥ १५ ॥

(सबका प्रस्थान)

प्रतिमानाटक समाप्त

परिशिष्टम्

नोट्स

१ नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः (पृ. १)

इस नाटक में और भास के अन्य कतिपय नाटकों में भी सर्वप्रथम लिखा मिलता है—**नान्द्यन्ते** इत्यादि । परन्तु अन्य कविकृत नाटकों में पहले यथायोग्य एक या तदधिक श्लोकों में मङ्गलाचरण निबद्ध करके तब लिखा जाता है—**नान्द्यन्ते इति०** । यह परिपाटी भास के समय में नहीं थी, भास के मतानुसार सब नट मिल कर पहले नान्दी कर लेते थे, जो परदे के पीछे ही कर ली जाती थी, बाद में केवल सूत्रधार प्रवेश करता था, जो कथाज्ञापक श्लोक कहता था । यही क्रम भास के नाटकों में सर्वत्र पाया जाता है । इसीलिये नान्दी का आधुनिक लक्षण इनके मङ्गल श्लोकों में नहीं पाया जाता, क्योंकि इनकी नान्दी तो ग्रन्थ में निबद्ध होती ही नहीं, वह तो पहले ही कर दी जाती है ।

२ प्रतिहाररक्षी (पृ. ४)

यह शब्द खीलिङ्ग है, 'प्रतिहारं रक्षति' इस विग्रह में 'कर्मण्यण्' इस सूत्र से अण् प्रत्यय खीलिङ्ग होने से टित्वमूलक छीप् । णिनि प्रत्यय करने पर तो प्रतिहाररक्षिणी यह रूप होगा, अतः अण् ही करना चाहिये ।

३ स्थापना (पृ. ५)

इस स्थापना शब्द से प्रस्तावना विवक्षित है । नाट्यशास्त्र में लिखा है—**'प्रसाद्य रङ्गं विधिवत्कवेर्नाम च कीर्त्तयेत् । प्रस्तावनां ततः कुर्यात्काव्यप्रख्यापनाश्रयाम्'** इसके अनुसार प्रस्तावना में काव्य की प्रशंसा और उससे पूर्व कविनामनिर्देश हो जाना चाहिये, परन्तु इस प्रथा को भास आदि प्राचीन नाटककारों ने मान्यता नहीं दी थी । उस पद्धति को कालिदास ने प्रवृत्त किया, तदनुसार परवर्ती कवियों ने भी आचरण किया । पीछे चलकर वह लोक-सी बन गई । भास के समय तक स्थापना शब्द से जो प्रस्तावना समझी जाती रही उसमें केवल कथावतारणा ही लक्ष्य होती थी, कवि का नामादि उसमें नहीं रहा करता था । इसी से तो नाटकों के मिलने पर भी उनके कर्त्ता के विषय में अंधकार ही रहा करता था । भासनाटकचर्कों के लिये जो इतना विवाद चला उसका भी सम्भवतः यही कारण था । अस्तु, कारण जो भी हो, स्थिति यही थी ।

४ सङ्कल्पितम् (पृ. ६)

सङ्कल्प शब्द का अर्थ इच्छा है। शतद्वयानुसार सङ्कल्पित शब्द का अर्थ होगा—चिन्तित, ३६, मनोरथ विषय। इसी अर्थ में इस शब्द का प्रयोग कालिदास ने किया भी है, जैसे—
'सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्थं भर्तारमात्मसदृशं स्वगुणैर्गतासि'। भास ने यहाँ 'सङ्कल्पित' शब्दका 'कल्पित' (जुटाया गया) अर्थ किया है, जिसे अवाचकत्व द्रोषाक्रान्त कहा जा सकता है, परन्तु नेरी सन्मति में भास के समय में भाषा गढ़ी जा रही थी, प्रयोग को नियत रूप नहीं प्राप्त हो सका था, अतः उनका तादृश प्रयोग निन्दनीय नहीं माना जाना चाहिये।

५ परिशङ्कितवर्णा (पृ. १०)

परिशङ्कितवर्णा का अर्थ यहाँ 'ठरा हुआ' (शङ्कितों के जनान चेहरा वाली) ही विवक्षित है 'भयभीताकारसदृशकारा'। परिशङ्किताया वर्ण इव वर्णो यस्याः सा तादृशी' इसी विग्रह से यह अर्थ निकल सकता है, परन्तु इस विग्रह में सभी पदों की प्रथमान्तता सम्पन्न करने के लिये परिशङ्कित शब्द में 'परिशङ्कितसन्द्विबर्ण' इस अर्थ को लक्षणा करना होगी, उसको बिना काम ही नहीं चलेगा। यह अप्रचलित प्रयोग होगा।

६ प्रहृषितानि (पृ. १३)

यहाँ पर 'हृषेलोमसु' इस सूत्र से रट हुआ है। हृष् धातु दो हैं—'हृषु अलीके' 'हृप् तुष्टौ'। हृष्टं हृषितं लोम। इस प्रसङ्ग में एक वाचिक भी है—'चिन्तितप्रतिवातयोश्च'। यहाँ वालमनोरमाकार ने स्पर्शोत्पत्ति यों किया है—'तत्र लोमसु चिन्तितप्रतिवातयोश्च 'हृषु अलीके' इत्यस्मात् 'यस्य विभाषा' इति नित्यमिण्निपेधे प्राप्ते विभाषेयम्, हृप् तुष्टौ इत्यस्मात् नित्यमिट्प्राप्तौ विभाषा' इति ॥

७ द्वन्द्वानि (पृ. २१)

द्वन्द्व शब्द का अर्थ होता है जोड़ा, जोड़े के लिये कई तरह का प्रयोग संस्कृत में आया है, मिथुन, युगल, युग आदि, उनमें मिथुन और द्वन्द्व ऐसे हैं जिनका प्रयोग पदान्तर प्रयोग निरपेक्ष भाव से भी होता है। शेष शब्दों को प्रयोग में अलग नहीं लाया जाता है। द्वन्द्व से 'बाह्यांगमी' 'स्त्री-पुरुष' यह दोनों अर्थ मुख्यतः प्रतीत होते हैं। सर्वतु-निर्वृत्तिकरे निवसन्नुपैति न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि' यहाँ द्वन्द्व शब्द 'बाह्यांगमी' अर्थ में प्रयुक्त हुआ है, और 'द्वन्द्वे दक्षमरीचिसंभवमिदं तत्त्वदुरेकान्तरम्' (शाकुन्तल) यहाँ द्वन्द्व शब्द से स्त्री-पुरुष यह अर्थ लिया गया है। यहाँ 'द्वन्द्वानि' का अर्थ स्त्री-पुरुष से है।

८ शत्रुत्रलक्ष्मणगृहीतघटे (पृ. २२)

राम का राज्याभिषेक हो रहा है, लक्ष्मण और शत्रुघ्न जलघट लिये खड़े हैं, यहाँ इसका अर्थ है। यहाँ एक बात खटकती है। वह यह है कि जब रामराज्याभिषेक हो रहा

था, उस समय सभी रामायणों के अनुसार शत्रुघ्न भरत के साथ उनकी ननिहाल में थे, फिर यहाँ शत्रुघ्न का नाम कैसे घड़े उठाने वालों में गिनाया गया है? इसका उत्तर यह दिया जा सकता है कि शत्रुघ्न यह नाम नहीं है किन्तु लक्ष्मण का विशेषणमात्र है, तदनुसार इसका यह अर्थ होगा कि शत्रुहन्ता लक्ष्मण घड़ा लिये खड़े थे शत्रुघ्न की बात इस पक्ष में नहीं है। मैं तो यही समझता हूँ कि रामायण की सभी कथायें जब इनके नाटकों में ठीक ठीक नहीं मिलती हैं तब यहाँ भी शत्रुघ्नवद विशेषण नहीं, व्यक्तिवाचक ही माना जाय। लक्ष्मण और शत्रुघ्न दोनों ही घड़े लिये हैं यही अर्थ किया जाय। भास के अनुसार भरत मात्र ही ननिहाल में थे, क्योंकि आने के समय में भी भरत के साथ शत्रुघ्न की कहीं चर्चा नहीं की गई है। यह कोई आवश्यक चीज नहीं है कि रामायणोक्त कथानक का अक्षरशः अनुवर्तन किया जाय, अतः हमारा समझ में शत्रुघ्न शब्द विशेषण नहीं, यहाँ नाम ही है।

६ सुमित्रामातः (पृ. ३५)

‘सुमित्रा माता यस्य’ इस विग्रह में बहुव्रीहि समास होने पर ‘सुमित्रामातृ’ शब्द का अर्थ होगा लक्ष्मण। उसी शब्द के सम्बोधन का यह रूप है। यहाँ यह शङ्का की जा सकती है कि प्रोक्तविग्रह में ‘नयूतश्च’ इस सूत्र से नित्यकप् होने पर सुमित्रामातृक शब्द होना चाहिये? इस प्रश्न का उत्तर यह होगा कि—‘मातृच्चातृकमातृषु वा’ इस वार्तिक में मातृ शब्द से कप् को वैकल्पिकत्व हो गया, कोई दोष नहीं रहा, देखिये—‘अत एव निपातनात् मातृशब्दस्य मातृजादेशः कञ्चिकल्पश्च’ (कौमुदी, समासाश्रयप्रकरण)

१० नियतीव व्यवस्थिता (पृ. ३७)

यहाँ ‘नियतिः’ की जगह ‘नियती’ ऐसा रूप लिया गया है जो प्रचलित व्याकरण नियमानुसार अशुद्ध मालूम होता है क्योंकि क्तिन्प्रत्ययान्त से लोप् अविहित है। इसी शङ्का को देखकर कुछ लोग ‘वियति’ (आकाशे) ऐसा पाठभेद कल्पित करते हैं, परन्तु इस पाठ में ‘वियति’ का कोई उपयोग नहीं देखने में आता है, ‘नियति’ के अर्थ में जो दृढ़ता व्यक्त होती है वह उसके बदलने पर हट जाती है और उसके हटते ही काव्यकृत चमत्कार भाग खड़ा होता है, ऐसी हालत में वियति यह पाठ नहीं ठीक कहा जा सकता। नियति इस पाठ में जो व्याकरण की दृष्टि है, उसे कवि नहीं मानें तो कोई हर्ज नहीं, अर्थचमत्कार अक्षत रहना चाहिये। उसे ठीक रखने के लिये व्याकरण को नमस्कार किया जा सकता है। अथापि यदि व्याकरणशुद्धि आवश्यक प्रतीत हो तो क्तिजन्त बनाकर या बाहुलकादि की शरण में जाया जा सकता है।

११ अनुचरतीत्यादि (पृ. ४१)

अनुचरति—अनुचर इव आचरति इस विग्रह में क्तिप् अथवा अनुचरति, तानान्यतिङन्त, अर्थ तो वही होगा। अनुचरण-अनुसरण-अनुगमन सभी पर्याय ही हैं।

इसी श्लोक में 'पङ्कलघ्नम्' का अर्थ 'पङ्कनघ्नम्' करना चाहिये, न जाने पङ्कनघ्नम् छोड़कर क्यों कवि ने पङ्कलघ्नम् यह लिखना प्रसन्न किया। यह भी हो सकता है कि लेखनप्रमाद ने पङ्कलघ्नम् यह पाठ हो गया हो।

१२ निर्योगात् (पृ. ४२)

'निर्योग' शब्द का अर्थ है पड़ने जाने वाले कपड़े—धोती, कुर्ता आदि। इसमें योगार्थ नाश्रम नहीं पड़ता है, परन्तु रुढि के अनुसार यही माना गया है।

१३ तपःसंग्रामेत्यादि (पृ. ४३)

लक्ष्मण वन जाने को उत्सुक होकर बार बार प्रार्थना करते हैं कि मुझे भी वल्कल डीजिये, मैं भी वन चलने की तैयारी कर लूँ, राम बार बार उन्हें रोकते हैं, अन्त में रामजी उन्हें वन की कठिनार्द्र बनाने के ख्याल से वल्कलों का स्वरूप बताते हैं जिसमें उस वल्कल का कठोर तपोरूपत्व भी निहित है, यही वह श्लोक है, इसमें राम ने तीन परम्परितरङ्ग बोध हैं, १. तपःसङ्ग्रामकवच, यह वल्कल क्या है, तपस्वरूप युद्ध का जिरह कवच है। जो व्यक्ति ठीक से जिरहदस्तर नहीं पहन सकेगा वह युद्ध में सफल नहीं होगा। जिस तरह युद्ध में सतत सज्जता अपेक्षित रहता है, वही तरह तपस्या में भी सतत जागरूक रहना हीगा। इसी अभिप्राय से तपस्या को संग्राम रूपक दिया है। और वल्कल को कवच इसलिये कहा है कि जिस प्रकार युद्ध का प्रथम उद्योग कवचधारण है उसी प्रकार तपस्या का भी प्रथम सोपान वल्कल-परिधान होगा। इसे पहन कर श्वर-उधर करने का नीका नहीं रहेगा। २. नियमद्विरदाङ्कुश—नियम निवान्त स्वाधीन होते हैं जैसे हाथी। उनकी वश करना कठिन कार्य है। उनकी स्वायत्त करने में वल्कल बहुत का काम करेंगे। इससे यह कहना है कि नियमों का पालन अति सावधानता से करना होगा। ३. 'खलोन्मिन्द्रियाध्वानाम्' इन्द्रिय अध हैं जो स्वभावतः चपल हैं। इन्हें वश करने को लिये लगाम की जरूरत है वही यह वल्कल है। इससे यह कहना है कि दुर्जय इन्द्रियों पर कठोर संयम रखना ही तो उस वल्कल को ग्रहण करो। लक्ष्मण ने यह चुनौती स्वीकार की, खुशी खुशी कहा—'अनुगृहीतोऽस्मि'।

१४ वधूसहायम् (पृ. ४४)

'वधूः सहायो यत्र तादृशम्' ऐसा विग्रह करके इस वधूसहायम् पद को वनागमनम् का विशेषण माना गया है। 'वधूसहायम्' कहने से सहायान्तर का अभाव व्यङ्ग्य होता है। 'श्रुत्वा-उत्थाय' इन क्रियाओं में पौर्वापर्य विवक्षित है, परन्तु उनका पौर्वापर्य नितान्त साविध्यबोधक है।

१५ युगक्षयसन्निकर्षे (पृ. ४७)

युगक्षय समीप आने पर यही इसका अर्थ है। युगक्षय हो जाने पर तो नेर भी ध्वस्त हो जायगा, फिर चलेगा कौन ? जब प्रलय समीप आता है तब नेर चलता है विसर्ते

गृह, वृक्ष आदि नष्ट हो जाते हैं। यहाँ की उपमाओं से राजा की विकलता प्रतीत होती है।

१६ हेपाशून्यमुखाः (पृ. ६८)

हेपा शब्द का अर्थ है अश्व की हिनहिनाहट। घोड़े जब प्रसन्नता या किसी चीज की लिप्ता आदि प्रकट करना चाहते हैं तब जो हिनहिनाहट होती है उसे ही हेपा कहते हैं।
'वहिर्द्वारे तेषां भवति हयहेपा कलकलः'।

१७ छायायेवानुगम्यते (पृ. ५५)

वने रघुकुलश्रेष्ठो रामो लक्ष्मणेन छायाया इव अनुगम्यते' यही अन्वय है। यहाँ कुछ लोग यह शङ्का करते हैं कि इसमें उपमा दुष्ट है क्योंकि छाया खालिङ्ग है और लक्ष्मण पुंलिङ्ग। इसका उत्तर यह है कि यह दोष तब माना जाता है जब साधारण धर्म के अन्वय होने में कोई बाधा हो, जैसे—'सुधेव विमलश्चन्द्रः' इस उदाहरण में साधारणधर्मवाचक विमलः पद का उपमानभूत सुधा में अन्वय नहीं हो सकता। यहाँ तो साधारणधर्म है अनुगमन, जो क्रियापस्थापित है, उभयत्र अन्वययोग्य है। अतः वह दोष यहाँ नहीं होगा। इसी बात को दृष्टि में रख कर आचार्यों ने निर्णय किया है कि—

'न लिङ्गवचने भिन्ने न न्यूनाधिकते तथा।

उपमा दूषणायालं यत्रोद्देशो न धीमताम्' ॥

१८ घन्याः खलु (पृ. ५७)

इस श्लोक को देखकर इसी के समान होने के कारण अधोलिखित श्लोक याद आ जाता है—

'घन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः।

राममिन्दीवरस्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः' ॥

१९ शोकार्णवकरम् (पृ. ५८)

शोकरूप समुद्र पैदा करने वाला, जिस वचन को सुन कर शोकसागर उमड़ पड़े। वैसा वचन यहाँ 'शोकर' इसी अर्थ की अधिकता व्यक्त करने के लिये 'शोकार्णवकरम्' कहा है।

२० हृदयातुरौपधेः (पृ. ५६)

'हृदयरूप बीमार के लिये औपधरूप' यह नाम के विशेषण रूप में प्रयुक्त हुआ है। जिन नामों को सुन कर हृदयरूप बीमार स्वस्थ हो बैठता है। यह उन नामों की महिमा है, या स्नेह की महिमा है।

२१ आगताः पितरः (पृ. ६४)

दशरथ मरने पर आ गये हैं, राम का विधोष उनके प्राणों पर पड़ा, वह समुपदेश में कहते हैं—'आगताः पितरः' मैं अपने मृतपूर्वजों को देख रहा हूँ। यह प्रेतजनदर्शन मृत्युसूचक है। आयुर्वेदवालों ने इसे अरिष्ट कहा है—

.....प्रेतानां यच्चरत्साम् ।
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥
 यो वा मयूरकण्ठमं विधूमं वह्निमीक्षते ।
 आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्यो व्याधिमवाप्नुयात् ॥'

२२ कपोतसन्दानकम् (पृ. ६८)

कपोतसन्दानक शब्द से कबूतरों के घोंसले का तात्पर्य है । सन्दानक का अर्थ बन्धन है । सन्दानित=बद्ध । देखिये कादम्बरी, शुक्रनासोपदेश—'दृढगुणसन्दानिताऽपि पलायते' ।

२३ रजश्चाश्वोद्भूतं पतति (पृ. ७१)

घोड़े तेजी से भागते जा रहे हैं, उनके द्वारा उड़ाई गई धूल उन घोड़ों पर नहीं पड़ती क्योंकि तब तक वे आगे बढ़ गये रहते हैं । इसी अर्थ को ऐसे ही अवसर पर कालिदास ने भी कहा है—'स्वेपामपि प्रसरतां रजसामलङ्घयाः' (शकुन्तल, १, ८) । इस तुलना को देखने पर यह कल्पना करना कि कालिदासने भास का यह श्लोक देखा था—क्या नितान्त अतहत कहा जायगा ?

२४ त्वरता (पृ. ७२)

त्वरत इति त्वरम्, यद्वा त्वरास्ति अस्येति वा त्वरम्, आद्ये पंचाद्यच्, अन्त्ये अर्श आद्यच् । तस्य भावस्त्वरता । वस्तुतः यह पाठ ठीक नहीं है, सत्वरता यह पाठ होना चाहिये ।

२५ विश्रामः (पृ. ७५)

विश्राम अर्थ में विश्राम शब्द का प्रयोग होता है, वही शब्द ठीक भी है क्योंकि—'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' इनसे वृद्धि का निषेध हो जाता है । अनुदात्तोपदेश धातुओं में चार ही धातु माने गए हैं—यम्, रम्, नम्, गम् । अन्य धातु उदात्तोपदेश हो हुआ । अत एव कहा है—'विश्राम इति त्वपागिनीयम्' ।

२६ क्रियामाधुर्यम् (पृ. ७६)

क्रियया उत्खननादिमूर्त्तिनिर्माणकलया माधुर्यम् रमणीयता । इन पद्यों पर जो मूर्त्तियाँ बनी हैं वे कितनी रमणीय हैं । यहाँ माधुर्य शब्द सुन्दरतापर्यवसायी हो गया है ।

२७ मानुषविश्वासताम् (पृ. ७६)

मानुषविश्वासताम्—मनुष्यत्वप्रकारकप्रतीतियोग्यताम् । ये मूर्त्तियाँ इतनी अच्छी सुंदरी हैं कि इन्हें देखने से यह प्रतीति हो आती है कि ये मनुष्य ही हैं । इनमें मनुष्यता का विश्वास हो आता है । यही अर्थ है । यह शब्द कुछ अप्रयुक्त-सा है ।

२८ प्रतिमानामल्पान्तराकृतिः । (पृ. ७७)

यादृशी प्रतिमानामाकृतिस्तदाकारा । जैसी वहाँ की प्रतिमायें हैं उसी आकार का किन्तु छोटा । भरतजी दशरथ आदि राजाओं के सदृश थे किन्तु अल्पवयस होने से छोटे थे, इससे रूपसाम्य तो था किन्तु परिणाहसान्य नहीं था ।

२९ ब्राह्मणजनस्य प्रणामं परिहरामि (पृ. ७८)

इन्हें आप ब्राह्मण समझ कर प्रणाम करने चले थे उसका निषेध करता हूँ । इसका कारण यह है आप इन्हें ब्राह्मण समझते हैं किन्तु ये ब्राह्मण नहीं हैं, क्षत्रिय हैं ।

३० अभिसरीम् (पृ. ७८)

‘अभिसरी’ शब्द अति अप्रसिद्ध है । इसका अर्थ यहाँ सुदार्थ यात्रा, अथवा सुद्व में आगे रहना, यही कुछ किया जा सकता है । भास ने जो कुछ शब्द अपने मन से गढ़े थे, उनमें से यह भी एक है ।

३१ प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तम् (पृ. ८०)

अज की स्त्री का नाम इन्दुमती था । वह अति सुन्दर थी, उसको नृत्य देवकुसुमदर्शन द्वारा शापवश हो गई । उसके मरने पर महाराज विरक्तवत् रहने लगे । इसी पीड़ा को यहाँ उनका निर्वेद कहा गया है । निर्वेद की परिभाषा यह है—

‘तत्त्वज्ञानापदीर्घ्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

देन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् ॥’

आपत्ति खानाश रूप कारण से निर्वेद हुआ अज को, और उन्हींने इतनी चिन्ता की कि उनकी स्वस्थता जाती रहा, कुछ ही दिनों में चल बसे ।

३२ धरमाणानाम् (पृ. ८१)

धरमाणानाम् का अर्थ हैं जीते हुए लोगों का । यहाँ ‘धृङ् प्राणधारणे’ धातु से ज्ञानच् करने पर ध्रियमाणानाम् रूप होगा, वह दिवादि का है । माघ में आया है—‘ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुः’ । धरमाण शब्द बनाने के लिये ‘धृङ् धारणे’ इस मौवादिक धातु से ज्ञानच् करना चाहिये ।

३३ सर्वसमुदाचारसन्निकर्षः (पृ. ८८)

सभी प्रकार के व्यवहारों का हाना । यहाँ तात्पर्य यह है कि आप के सामने जो सभी प्रकार के व्यवहार किये जा रहे हैं उन्हें देख कर यही विश्वास करना पड़ता है कि आप नुमन्त्र हैं । यदि आप नुमन्त्र नहीं होते तो मानाये आप के सामने घूँघट नहीं दूर करतीं । उनके इस व्यवहार से आप की नुमन्त्रता प्रमाणित होती है ।

३४ अभिवादनक्रममुपदेष्टुमिच्छामि (पृ. ८६)

माताओं को किस क्रम से प्रणाम किया जाय, कौन बड़ी माता हैं जिनको पहले,

उसके बाद मझलां माँ को, उसके बाद छोटी माँ को, पहचान कर ही तो क्रमशः प्रणाम किया जायगा तदर्थ आप उन्हें परिचित करा दें जिससे यथोचित क्रम से प्रणाम किया जाय। यही इस वाक्य का अर्थ है। इस अर्थ में यह वाक्य अवाचक है क्योंकि यहाँ उपदेशद्वारा का सम्बन्ध ठीक नहीं बैठ रहा है अतः उसकी जगह—‘अभिवादनक्रममुपदिष्टमिच्छामि’ ऐसा पाठ मानना चाहिए। बहुत सम्भव है यही पाठ रहा भी हो, पीछे लेखनप्रमाद से वर्तमान पाठ प्रचलित हो गया होगा।

३५ आकुप्ट इवास्म्यनेन (पृ. ६०)

कौसल्या ने भरत से कहा—निःसन्तापो भव। इसका अर्थ स्पष्ट है, तुम्हारे सन्ताप दूर हों। यहाँ सन्ताप कैसा? यह विचारणीय है, सभी अपने मन की सोचेंगे। कौसल्या ने कहा कि राम-वनगमन से जो सन्ताप तुमको है वह छूट जाय, उससे तुम्हें त्राण प्राप्त हो। भरत को दूसरा ही अभिप्राय ज्ञात हुआ। उन्होंने समझा कि ये मुझे तानें दे रहीं हैं—रामरूप विरोधी के रहने से जो राज्यप्राप्तिरूप सन्ताप था वह अब दूर हो गया, निश्चिन्त हो जाओ। कौसल्या के कथन का यही मतलब भरत ने लगाया।

३६ अतिसन्धितः (पृ. ६०)

अतिसन्धा अतिसन्धानम्, वञ्चनमित्यर्थः, देखिये शकुन्तल—‘परातिसन्धानमधीयते ये विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः’ सा अतिसन्धा सञ्ज्ञाता अस्येति अतिसन्धितः, ‘तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इत्च्’ यही इसकी सिद्धि का उपाय है। था से सांधे का प्रत्यय करने पर तो ‘अतिसन्धितः’ यह रूप होगा। अतिसन्धित = वञ्चित। लक्ष्मण ने जिसे वञ्चित कर रखा है अर्थात् उन्होंने स्वयं राम की सेवा का अवसर प्राप्त कर लिया, भरत को वैसा नहीं करने दिया, यही लक्ष्मण द्वारा यहाँ भरत की अतिसन्धा है।

३७ इदं प्रयतिष्ये (पृ. ६०)

यद्य धातु प्रयत्नार्थक तथा अकर्मक है, इसके योग में इदं पद का किसी प्रकार सम्बन्ध नहीं होता। यहाँ ‘इह प्रयतिष्ये’ ऐसा पाठ हो जाय तो सब ठीक हो जायगा।

३८ अभिपेकं पुरस्कृत्य (पृ. ६६)

‘अभिपेकं पुरस्कृत्य’ इसमें अभिपेक शब्द से क्रिया नहीं, क्रिया की सामग्री ली गई है, क्रिया लेकर कोई क्या लायेगा, उसकी सामग्री जल, छत्र आदि लेकर जाने का प्रसङ्ग भी है।

३९ प्रत्यादेशो राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः (पृ. १०१)

राम राज्यलुब्धा कैकेयी के लिए तिरस्कार स्वरूप थे। राम राज्य से एकदम निरपेक्ष थे और कैकेयी ने राज्य के लिये अति अकर्तव्य किया, ऐसी दशा में कैकेयी के विषय में कुछ नहीं कहकर राम का वन जाना ही कैकेयी का पर्याप्त तिरस्कार हो गया। इसी व्यवहार को प्रत्यादेश-तिरस्कार का रूप दे दिया गया है। ऐसे उदाहरण बाण की

कादम्बरी में भी अधिक आये हैं—‘प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, धौरेयः साहसिकानाम् ।’

४० इक्ष्वाकुलुलन्यङ्गभूतः (पृ. १०३)

न्यङ्ग शब्द का अर्थ है ‘कलङ्क’ । न्यङ्ग शब्द अप्रचलित है । इसका ‘नि-अङ्ग’ निकृष्ट भाग, इस अवयवार्थ का बहुत थोड़ा मात्र आशयार्थ में आता है ।

४१ पितृवचनकराय (पृ. १०३)

करोति इति करः, पितृवचनस्य करः इति पितृवचनकरः, तस्मै पितृवचनकराय । पितृवचनं करोति यः स तस्मै इति विग्रह में पितृवचनकाराय, ऐसा रूप होगा, क्योंकि कर्मण्यण् से अण् प्रत्यय हो जायगा । इसीलिये कौमुदी में लिखा है । ‘कथं तर्हि गङ्गाधर-भृशरादयः, कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ।’

४२ विशालीक्रियतां ते चक्षुः (पृ. १०७)

भरत को देखने के लिये तुम अपना आँखें विशाल कर लो । अच्छी वस्तु देखने के लिये बड़ी आँखों का होना वर्णित है, देखिये—‘विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः’ (रघुवंश) ।

४३ गुरुरयम्, आर्य ! अभिवादये, आयुष्मान् भव (पृ. १०७)

भरत ने लक्ष्मण के विषय में कहा—गुरुरयम्, आप श्रेष्ठ हैं ; फिर लक्ष्मण के प्रति कहा—आर्य अभिवादये, लक्ष्मण ने आशीर्वाद दिया—‘आयुष्मान् भव ।’ इस कथोप-कथन के सिलसिले से प्रकट होता है कि लक्ष्मण बड़े थे और भरत छोटे । भरत ने प्रणाम किया, लक्ष्मण ने श्रेष्ठजनोचित आशीर्वाद दिया । परन्तु यह बात संदिग्ध है, सभी रामायणकार या रामायणाश्रित साहित्यग्रन्थकार भरत को ज्येष्ठ मानते हैं, लक्ष्मण को छोटा । फिर भास को क्या सूझा कि उन्होंने जल्दा लिख दिया ? इस प्रश्न का उत्तर यह दिया जा सकता है कि राम तथा लक्ष्मण समान-चरुभाग-प्रसूत थे, अतः राम की तरह लक्ष्मण भी भरत से ज्येष्ठ हुए । यह भी कहा जा सकता है कि चरुभाग जो पुत्रेष्टिवशोप-रान्त रानियों को दिया गया था उसमें लक्ष्मणजनक चरुभाग प्रथमार्पित रहा हो । इन उत्तरों में सन्तोषक्षमता नहीं है । रामायण की कथा में इस तरह की गलती क्षम्य नहीं हैं । नाटकीय चमत्कारार्थ कवि ने परिवर्तन किया है यह बात भी नहीं कही जा सकती, क्योंकि नाटकीयान्ध में कोई चमत्कार वस्ते नहीं बहु पाया है । मैं समझता हूँ कि भास के समय में कोई रामायण ऐसा भी प्रचलित रहा होगा जिसमें लक्ष्मण को भरत से ज्येष्ठ कहा गया होगा । कालक्रम से यह रामायण लुप्त हो गया है । इस तरह की बातें अति अस्मभव नहीं कही जा सकती ।

४४ आत्मजविशिष्टगुणः (पृ. ११८)

आत्मज (पुत्र) के विशिष्ट (अद्भुत) गुण । इस वाक्य में समास न करके आत्मजस्य विशिष्टगुणः ऐसा कहने से साहित्यिक चमत्कार कम हो जाता, इसलिये व्याकरण की परवाह न करके समास कर दिया गया है ।

४५ कः समयः ? (पृ. १२०)

यहाँ समय शब्द का अर्थ है 'शर्त्त' 'सिद्धान्त' 'समयाः—शपयाचारकालसिद्धान्त-संविदः' (इत्यमरः) 'शर्त्त पर आप का राज्य चला दूंगा' ऐसा भरत ने स्वीकार किया, जिस पर राम ने पूछा कि कौन शर्त्त ?

४६ प्रतिग्रहीतुम् (पृ. १२०)

यहाँ 'प्रतिग्रहीतुम्' पद अन्तर्भावितण्यर्थ मानने पर ही प्राकरणिक सङ्गत अर्थ हो सकेगा नहीं तो विवक्षितार्थप्रतीति नहीं होगी । 'प्रतिग्रहीतुम्' का साधारण अर्थ है—लेने के लिये । देखिये, कुमारसंभव—'प्रतिग्रहीतुं प्रणीयप्रियस्वात्त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च' । इसीलिये यहाँ 'प्रतिग्रहीतुम्' में ग्रहधातु को अन्तर्भावितण्यर्थ मान लेने से 'ग्रहण कराना चाहता हूँ' यह अमोष्ट अर्थ होगा ।

४७ अवस्थाकुटुम्बिनीम् (पृ. १२६)

'कुटुम्बिनी' शब्द से स्त्री या सहायक स्त्री यही अर्थ प्रतीत होता है, उसके साथ अवस्था पद जोड़कर राम सीता की प्रशंसा कर रहे हैं । उनके कहने का अर्थ यह होता है कि सीता साधारण विलासलुब्धा स्त्री नहीं, वह हमारी सभी दशा की सहायिका स्त्री है ।

४८ निवपनक्रियाम् (पृ. १२६)

निवपन शब्द का अर्थ है पितरों के उद्देश्य से किया गया श्राद्धतर्पण आदि । कालिदास ने भी इस अर्थ में इस शब्द का प्रयोग किया है । देखिये शाकुन्तल—

'अस्मत्परं वत यथाश्रुति संभृतानि । को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ॥'

निवपन, निवाप दोनों समानार्थक हैं । 'येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम्' निवाप शब्द से 'नैवाप' भी बनकर प्रयुक्त हुआ है—'दशरथदुरवापं प्राप नैवापमम्भः' ॥

४९ स्वरपदपरिहीणाम् (पृ. १३१)

स्वर तथा पद से रहित । यहाँ हीन और परिहीन में कोई अर्थभेद नहीं है, क्योंकि परि निरर्थक है । निरर्थक परि को 'अधिपरी अन्तर्धौ' इससे कर्मप्रवचनीय संज्ञा होगी, उपसर्गसंज्ञा का उससे बोध हो जायगा, अतः परिहीण पद में णत्व अयुक्त है, अन एव—

कारिकावली में 'सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः' ऐसा दन्तव्यवृत्ति ही पाठ है।

५० माहेश्वरं योगशास्त्रम्, मेधातिथेर्न्यायशास्त्रम् प्राचेतसं श्राद्धकल्पम् (पृ. १३४)

महेश्वर कृत योगशास्त्र । यह माहेश्वर योगशास्त्र कौन है इस विषय में बड़ा सन्देह है, प्रसिद्ध योगशास्त्र तो पातञ्जल ही है। महेश्वरकृत योगशास्त्र, हो सकता है पहले रहा हो, अब तो उसकी प्रसिद्धि नहीं रही। यह भी सम्भव है वह माहेश्वर योगशास्त्र प्रचलित पातञ्जल योगशास्त्र का मूलभूत रहा हो, समय की गति से उसका लोप हो गया है। आज सर्वत्र जिस पाणिनीय व्याकरण की ख्याति है उसका भी मूलभूत अन्य बहुविध व्याकरण था, जो अब नहीं रहा।

मेधातिथि को न्यायशास्त्र का प्रवर्तक कहा गया है। जो मेधातिथि प्रसिद्ध हैं उनका ग्रन्थ तो धर्मशास्त्र में ही मिलता है। ये मेधातिथि कौन थे? इस प्रश्न का उत्तर अब यही दिया जा सकता है कि ये भी कोई प्राचीन आचार्य रहे होंगे जिनसे प्रेरणा प्राप्त कर गौतम का न्याय बना होगा, जो आज प्रचार में है। इन बातों पर अनुसन्धान होना चाहिये। वरुणकृत श्राद्धकल्प की भी यही स्थिति है।

५१ कौञ्चत्वं वा गमिष्यति (पृ. १३६)

परशुराम और कार्तिकेय महादेव से अश्ववेद का सविधि अध्ययन कर रहे थे। दोनों में विद्या के तारतम्य का सङ्घर्ष उपस्थित हुआ। महादेव ने परीक्षा के लिये तय किया कि इस पर्वत को बाणों द्वारा जो भिन्न कर देगा उसे प्राथम्य प्राप्त होगा। परशुराम ने वैसा किया, इसीलिए उनको यश के साथ युद्धरूपा भी मिली। इन्हीं कारणों से उस शरदलित पर्वत को कालिदास ने—'हंसद्वारं शृगुपतियशोवर्त्म तत्कौञ्चरन्ध्रम्' कहा है।

५२ क्रव्यात् (पृ. १५०)

'राजसः कौणपः क्रव्यात्'। 'अदोऽनन्ने' इस सूत्र से क्रव्योपपदक अद् धातु से विद् प्रत्यय, उसका सर्वोपहार, क्रव्य—आम मांस।

५३ गुण इव बहुपराद्धमायुषा मे (पृ. १५५)

अधिक दिनों तक जीना गुण माना जाता है, परन्तु मेरी चिरजीविता गुण को जगह दोष हो रहा है क्योंकि जीते रहने से ही मुझे अप्रिय घटनायें देखनी पड़ी हैं। इस पद्यांश में किस प्रकार अन्यय किया गया है समझ में नहीं आता। 'गुण इव' इतना अंश नहीं रहे तब तो सब ठीक बैठता है, अन्यथा वह भेष की तरह लटक जाता है। हम तो श्ले कवि की अशक्ति ही मानते हैं।

५४ शब्दयितव्या (पृ. १६२)

यहाँ शब्द पद से णिच् प्रत्यय करके उससे तव्य प्रत्यय किया गया है। शब्दयितव्या-
आहुतव्या (पुकारी जाय)।

५५ दूषिताऽत्र भवती (पृ. १६६)

इसका अर्थ है—मैंने आप का तिरस्कार किया, निन्दा की। ऐसे शब्द का प्रयोग कुछ
दूसरे ही अर्थ में अब होता है। मास का तात्पर्य निन्दा से ही था।

५६ अन्ततः (पृ. १७१)

अन्ततः अन्त तक, आसमाप्ति। यहाँ का शस् प्रत्यय चिन्तनीय है।

५७ निम्नस्थलोत्पादको हि कालः (पृ. १७३)

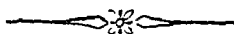
समय सभी साक्ष्यों का पाटनेवाला होता है। समय से सभी घाव भर जाते हैं।
किसी भारी दुःख को भी समय सख बना देता है।

५८ एष्टव्ये काले (पृ. १७५)

इष्टे काले—उचित समय में। यह इसका भाव है परन्तु एष्टव्य शब्द से यह अर्थ नहीं
निकल सकता है।

५९ उन्नामयाननमिदम् (पृ. १८१)

उत् नम् णिच् लोट् मध्यम पुरुष का एकवचन। मुख उठाओ। व्याकरण के अनुसार
'उन्नमय' होना चाहिये। उन्नामय अशुद्ध है।

प्रतिस्नानादकगतानि सुभाषितानि

१. अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा ।
२. अलमिदानीं ब्रणे प्रहर्तुम् ।
३. अल्पं तुल्यशीलानि द्वन्द्वानि सूज्यन्ते ।
४. विधिरनतिक्रमणीयः ।
५. किं ब्रह्मज्ञानमपि परेण निवेदनं क्रियते ?
६. कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ।
७. गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ।
८. गोपहोना गावो विलयं यान्ति ।
९. द्वायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घयामि ।
१०. तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवगच्छन्ति ।
११. न न्याय्यं परदोषमभिधातुम् ।
१२. न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रघर्षयन्ति ।
१३. निन्नस्थलोत्पादको हि कालः ।
१४. निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ।
१५. पतति च वनवृक्षे चापि भूमिं लता च ।
१६. पिपासातोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ।
१७. पुरुषाणां मातृदोषो न दोषः ।
१८. बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम ।
१९. भर्तृनाथा हि नार्यः ।
२०. राज्यं नाम मुहूर्त्तमपि नोपेक्षणीयम् ।
२१. शरीरेऽरिः प्रहरति, स्वजनो हृदये ।
२२. सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम ।
२३. सर्वोऽपि मृदुः परिभूयते ।
२४. सुलभापराधः परिजनो नाम ।
२५. स्वः पुत्रः कुरुते पितुर्यदि वचः कस्तत्र भो विस्मयः ?
२६. हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलस्य जलाञ्जलिः ।

नाटकीय-वस्तुलक्षणानि

नाटकम्—वीरशृङ्गारयोरकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते ।

प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥

जिसमें वीर, शृङ्गार में अन्यतर रस प्रधान हो, अन्य रस अग्रभूत रहें और प्रख्यात नायक हो, वह नाटक कहा जाता है ।

पूर्वरङ्गः—यत्राद्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

नाटकीय कथा की अवतारणा से पहले रङ्गभूमि के विघ्नों को दूर करने के उद्देश्य से नर्तक लोग जो कुछ करते हैं, उसे पूर्वरङ्ग कहते हैं ।

नान्दी—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजनुपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

देवगण, ब्राह्मण और राजादिकों की वागीवांश सहित स्तुति इसके द्वारा की जाती है इसलिये लोग इसे नान्दी कहते हैं ।

सूत्रधारः—आसूत्रयन् गुणान् नेतुः क्वैरपि च वस्तुनः ।

रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥

नायक, कवि और कथावस्तु के गुणों को संक्षेप में (नान्दी द्वारा) सूचित करने वाला सूत्रधार नाम से विदित कराया जाता है । इसका रङ्गमञ्च को सजाने की कला में प्रवीण होना भी आवश्यक है ।

प्रयोगातिशयः—यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

१. 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसुसंयुतम् ।

विलासदर्थादिगुणवद्युक्तं नानाविनृतिभिः ॥

मुखदुःखसमुद्भूतिर्नानारसनिरन्तरम् ।

पञ्चादिका दशपरास्तब्राह्माः परिकीर्त्तिताः ॥

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धरोदात्तः प्रतापवान् ।

द्विज्योष्य द्विज्याद्विज्यो वा गुणवान् नायको मतः ॥

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ।

चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूर्णाः ।

गोपुच्छाग्रसमग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम्' इति । (सा० ४०)

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

यदि एक ही प्रयोग में अन्य प्रयोग प्रारम्भ हो जाय और उसीके द्वारा पात्र का प्रवेश कराया गया हो तो उसे 'प्रयोगातिशय' कहते हैं। यह पाँच प्रकारवालो प्रस्तावना का एक भेद है। जैसे कि साहित्यदर्पण में कहा गया है—

उदात्त्यकः कथोदात्तः प्रयोगातिशयस्तथा। प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥
नेपथ्यम्—कुशीलवकुटुम्बस्य गृहं नेपथ्यमुच्यते।

अभिनेता लोग जहाँ ठहरकर नाटकोचित भूमिका धारण करते हैं, वह नेपथ्य कहा जाता है। इसी को आजकल 'ग्रीन हाउस' कहते हैं।

प्रस्तावना—सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम्।

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥

जहाँ सूत्रधार विचित्र दृष्टसे नटी, मारिष या विदूषकसे ऐसी बातें कहे, जिससे प्रस्तुत नाटककी कथाका सूचन हो जाय, उसे आमुख कहते हैं। इसीका 'प्रस्तावना' यह नामान्तर है। इसीकी जगहमें पुराने कविगण भास आदि 'स्थापना' शब्द का व्यवहार करते हैं।

अङ्कः—अङ्क इति रुढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान्।

नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद् भवेदङ्कः ॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यस्य च बीजस्य भवति संहारः।

किञ्चिदवलग्नविन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥

जो भाव और रसों के द्वारा अर्थों को अङ्कुरित करता है, जिसके अन्दर नाना प्रकारके विधान हों, जहाँ एक अर्थका अवसान तथा बीज का उपसंहार और अंशतः विन्दुका सम्बन्ध होता है, उसे अङ्क कहते हैं। यह शब्द 'प्रकरण' अर्थमें रूढ है।

मिश्रविक्रमकः—वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।

संक्षिप्तार्थस्तु विक्रम आदावङ्कस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सन्प्रयोजितः।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

१. अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विषयं फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजमित्यभिधीयते ॥
जो अल्पमात्रमें कहा जाय और धारो चलकर विस्तृत हो, वह बीज कहा जाता है। यह फलसिद्धिका प्रथम कारण माना जाता है।

२. अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्।

मध्यापानी कथाका विच्छेद होने पर भी प्रधान कथाके प्रक्रान्त रहनेमें जो कारण होता है, उसे विन्दु कहते हैं।

बीती हुई और आगे वाली कथाओंकी सूचना तथा कथांशका सङ्क्षेप करने वाला (छोटा अङ्क) विष्कम्भक कहा गया है। उसके प्रयोगका स्थान अङ्कका आदि माना गया है। जहाँ विष्कम्भकमें एक अथवा दो मध्यम पात्रमात्रका प्रयोग हो उसे शुद्ध विष्कम्भक और नीच तथा मध्यम दोनों तरहके पात्रोंका प्रयोग हो उसे मिश्रविष्कम्भक मानते हैं।

स्वगतम्—अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

जो बात सुनाने के योग्य न हो अर्थात् उसे साथमें अभिनय करनेवाले न सुनें, केवल सामाजिक ही सुनें, इसी अभिप्रायसे बही जाय उसे स्वगत कहते हैं। इसी को आत्मगत भी कहते हैं।

प्रकाशम्—सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ।

जो बात सबको सुनानेके लिये कही जाय, उसे 'प्रकाश' कहते हैं।

प्रवेशकः—प्रवेशकोऽनुदात्तोऽयं वा नीचपात्रप्रयोजितः ।

प्रवेशकका प्रयोग नीच पात्रोंके द्वारा ही कराया जाता है। इसमें उदात्त रमणीय उक्तियोंका अभाव होना चाहिये।

अपवारितम्—रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्याऽपवारितम् ।

जो बात कुछ पात्रविशेषसे छिपाकर कुछ पात्रोंको कही जाती है, उसे अपवारित कहते हैं।

आकाशभाषितम्—किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

बिना किसी दूसरे जनके, बिना कहने पर ही, बिना सुने ही, क्या कहा? इत्यादि प्रश्नों द्वारा स्वयं प्रकरण बनाकर जो बात कही जाती है, उसे आकाशभाषित कहते हैं।

काञ्चुकीयः—ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ।

ज्ञानविज्ञानकुशलाः काञ्चुकीयास्तु ते मताः ॥

जो सदा सत्य बोलने वाले, निश्छलव्यवहारी, कामदोषशून्य और ज्ञानविज्ञानमें निपुण होते हैं, वे काञ्चुकीय कहलाते हैं।

नायकः—त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ॥

दानशील, पण्डित, सत्कुलप्रसूत, धनवान् और रूप, यौवन तथा उत्साहसे सम्पन्न, चतुर, लोकप्रिय, तेजस्वी और सुशील पुरुष नेता होता है, अर्थात् नाटक के लिये ऐसे ही नायक चुने जाते हैं।

नायिका—नायकसामान्यगुणैर्युक्ता नायिका ।

नायकमें अपेक्षित सद्गुणोंसे युक्त नायिका होती है ।

धीरोदात्तः—अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥

जो स्वयं अपनी तारीफ नहीं करनेवाला, सहनशील, धीर, महामना, स्थिर-प्रकृति, नम्रतासे अभिमान को छिपाकर रखने वाला और सत्यवक्ता हो; उस नायकको धीरोदात्त नायक कहते हैं ।

रसः—विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥

प्रपानकरमन्यायाञ्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ।

सहृद्यों के हृदयमें वर्तमान रत्यादि स्थायिभाव विभाव, अनुभाव और व्यभि-चारिभावकी सहायतासे अभिव्यक्त होकर प्रपानकररसकी तरह आस्वादविषय बनकर रस संज्ञाको प्राप्त होते हैं ।

करुणः—इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ॥

इष्टवस्तुके नाश और अनिष्टकी प्राप्तिसे करुणरसका आविर्भाव होता है, इसमें शोक स्थायिभाव होता है और शोच्य आलम्बन विभाव होता है ।

वीररसः—उत्तमप्रकृतिर्धीर उत्साहस्थायिभावकः ।

जिसका स्थायिभाव उत्साह हो और जो उत्तम पात्रमात्रमें आश्रित हो, उसे वीर रस कहते हैं ।

प्रतिमानाटकगतवृत्तलक्षणानि

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

जिस छन्दमें दो तगण, एक जगण और दो गुरु वर्ण हों; उसे इन्द्रवज्रा कहते हैं।
मालिनी—ननमयचयुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।

यदि दो नगण, एक मगण, पुनः दो यगण हों तो उस वृत्तका नाम मालिनी कहा गया है ।

उपजातिः—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥

जिस छन्दमें दो तगण, एक जगण और दो गुरु अक्षर हों, उसे इन्द्रवज्रा कहते हैं । जिसमें एक जगण, एक तगण, फिर एक जगण और दो गुरु वर्ण हों, उसे उपेन्द्रवज्रा नामसे पुकारते हैं । जिसके चरणों में इन्द्रवज्रा और उपेन्द्रवज्रा दोनों छन्दोंके लक्षण चरणभेदसे मिलें, उसे उपजाति नामक वृत्त कहते हैं ।

पुष्पिताग्रा—अयुजि नयुगंरफतो यकारो

युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।

जिस वृत्तके विषम चरणोंमें दो तगण, एक रगण, अनन्तर एक यगण हो और वस चरणोंमें तगण, जगण, पुनः जगण, रगण, उसके आगे एक गुरु वर्ण हो, उसे पुष्पिताग्रा कहते हैं । विषम चरण—प्रथम, तृतीयको और सम चरण द्वितीय और चतुर्थको जानना चाहिये ।

वमन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।

जिसमें तगण, मगण, जगण, फिर जगण, उसके बाद दो गुरु वर्ण हों; उसे वमन्ततिलका कहा जाता है ।

शार्दूलविक्रीडितम्—सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

जिस छन्दमें मगण, सगण, जगण, सगण, तगणद्वय और एक गुरु वर्ण हो, बारह और सात वर्णों पर यति हो, उसे शार्दूलविक्रीडित नामक वृत्त कहते हैं ।

वंशस्थम्—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरी ।

जगण, तगण, जगण, रगण; यदि क्रमसे हों तो वंशस्थ नामक वृत्त कहा गया है ।

सुवदना—ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भलौ गः सुवदना ।

जिसमें मगण, रगण, मगण, नगण, यगण, पुनः मगण, एक लघु वर्ण और अन्त में एक गुरु वर्ण रहे, ७, ७, ६ वर्णों पर यति हो, उसे सुवदना-छन्द कहते हैं ।

प्रभा—स्वरशरधरतिर्ननौ रौ प्रभा ।

दो नगण, दो रगण तथा सात और पाँच वर्णों पर विराम होनेसे प्रभा वृत्त जाता है ।

खग्विणी—रैश्चतुर्भिर्गुता खग्विणी संमता ।

यदि चार रगण हों तो खग्विणी छन्द होता है ।

शालिनी—शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोऽविलोकैः ।

जिसमें एक मगण, दो तगण तदनन्तर दो गुरु वर्ण रहें और चार तथा सवर्णों पर यति हो उसे शालिनी कहते हैं ।

प्रहर्षिणी—स्तौ औ गाल्दशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।

यदि क्रमशः मगण, नगण, जगण, रगण और अन्तमें एक गुरु वर्ण हो तो प्रहर्षिणी नामक वृत्त कहते हैं । इसमें ३, १० वर्णों पर यति होती है ।

शिखरिणी—रसै रुदैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

यगण, मगण, नगण, सगण, भगण इन पाँच गणोंके बाद एक लघु और गुरु हो, और ६, ११ वर्णों पर यति हो तो उसे शिखरिणी छन्द कहते हैं ।

स्रग्धरा—स्रग्धर्यातां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।

यदि मगण, रगण, भगण, नगण, यगण, यगण, यगण इस तरहका गणन्य हो और तीन बार प्रति सातवें वर्णपर यति हो तो उसे स्रग्धरा कहते हैं ।

आर्या—यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

जिस मात्रावृत्तके प्रथम और तृतीय चरणोंमें १२-१२ मात्रायें, द्वितीय पाद १८ मात्रायें और चतुर्थमें १५ मात्रायें रहें, उसे आर्या कहते हैं ।

अनुष्टुप्—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विवर्तुथयोः ।

पष्ठं गुरु विजानीयादेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥

अनुष्टुप् छन्दके सब चरणोंमें ५ वाँ वर्ण लघु, ६ वाँ वर्ण गुरु और द्वितीय चतुर्थ चरणों में ७ वाँ वर्ण लघु होता है ।

हरिणी—रसयुगहयैन्तर्त्तां स्त्री स्तौ गो यदा हरिणी तदा ।

जिसमें नगण, सगण, मगण, रगण, सगण, तदनन्तर एक लघु एक गुरु रहें, छः, चार और सात वर्णों पर यति हो, उस छन्दको हरिणी कहते हैं ।

गणसामान्य का लक्षण—

मखिगुरुल्लितधुश्च नकारो आदिगुरुः पुनरादित्तुथः ।

यो गुरुमध्यगतो रत्नमध्यः सोऽन्त्यगुरुः कथितोऽन्त्यलघुस्तः ॥

लघु वर्ण खड़ी पाई (१) द्वारा और गुरु वर्ण इस चिह्न (२) द्वारा व्यक्त किया जाता है । फलतः सभी गणोंको इस प्रकार न्यस्त करना चाहिये ।

मगण-SSS नगण-||| भगण-||| यगण-|SS जगण-|S| रगण-|S| सगण-|
तगण-SS| ये ही आठ गण हैं । इनके ही विवर्तसे ये छन्द बनते हैं ।

टीकाकर्तुः परिचयः

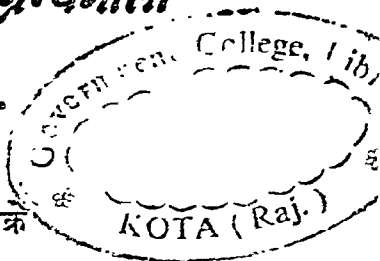
माण्डरसंज्ञकमैथिलभूसुरवंशेऽजनिष्ट कृती ।
 श्रीमान् 'कन्दाइ'मिश्रो हृतजनताऽज्ञानतामिस्रः ॥ १ ॥
 उदितः 'छीतन'शर्मा ततः सुमेरोरिवादित्यः ।
 योऽमानि मानिनिवहृश्रेयान् सुकृतावदातात्मा ॥ २ ॥
 मृतपितृकः स हि बाल्ये मातुलकुलमाश्रितः शरणम् ।
 ग्रामे पक्कडीनामनि गृहस्थतां प्रापितो न्यवसत् ॥ ३ ॥
 तत्तनयेषु प्रथमो वयसा ज्ञानेन यशसा च ।
 'मधुसूदन'मिश्राख्यो भक्तश्चतुराग्रणीरभवत् ॥ ४ ॥
 तत एव श्री'जयमणि'संज्ञायां मातरि प्रापम् ।
 जनिमविधरामवसुभूमितशाके 'रामचन्द्रो'ऽहम् ॥ ५ ॥
 प्रभवादष्टमशरदि स्नेहान्मासुपनिनीपन्तम् ।
 तातं सदा स्वतन्त्रा नियतिरकार्पीत्कथाशेषम् ॥ ६ ॥
 बाल्ये पण्डित'फिदुरशर्म'कृपाप्राप्तबोधस्य ।
 अथ चक्षुषी चमत्कृतसंस्कृतभाषाप्रयोगेषु ॥ ७ ॥
 उन्मीलिते अभूतां श्री'श्रीनायाल्य'विवुधस्य ।
 मम मातुलस्य चरणौ निपेवमाणस्य न चिरेण ॥ ८ ॥
 गूढं शास्त्ररहस्यं ज्ञातुं निखिलं निबद्धकक्षस्य ।
 उपदेशको ममाभू'दीश्वरनाथो' विद्वद्वन्धः ॥ ९ ॥
 स्वाभाविक्या कृपया स्नेहेनान्तःप्रसूढेन ।
 मम तादृशा च यो मामपुपत्सोदर्यभावेन ॥ १० ॥
 तत्कृपयाधिगताखिलसंस्कृतसाहित्यमर्माणम् ।
 बुधवर'किशोरिशर्मा' मां व्यधिताचार्यपदभाजम् ॥ ११ ॥
 श्रीयुत'जटेश्वरा'भिधविद्वद्वरपादमुपजीव्य ।
 दर्शनशास्त्ररहस्यं न चिरेणाशेषमाचलम् ॥ १२ ॥
 एतानन्यांश्च गुरुन्मनसि ममावस्थितान्सततम् ।
 ध्यायामि यत्कृपा मे मानुष्यकमञ्जसाऽस्त्राक्षीत् ॥ १३ ॥
 सोऽहं बाक्परिचरणव्यापृतचेताः 'प्रकाश'ममुम् ।
 निरमामिह विद्वांसः कृपास्पृशं स्वां दृशं दधुः ॥ १४ ॥

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

भासनाटकचक्र

अभिषेकनाटकम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः—

न्याय-व्याकरण-वेदान्त-साहित्याचार्य-

आचार्यः श्रीरामचन्द्रमिश्रः

मुजफ्फरपुरस्थ राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयप्राध्यापकः

चौरवम्बा विद्याभवन, वाराणसी - १

प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी

संस्करण : प्रथम, वि० संवत् २०१९

मूल्य : २-५०

© The Chowkhamba Vidya Bhawan
Chowk, Varanasi-1
(INDIA)
1962

Phone : 3076

समर्पणम्

गौय गुरुदेव पण्डित किशोरीभक्त शर्मणां

स्मृतौ

सादरं समर्प्यते निजा वृद्ध्या

कृतिरियं

तदीयाध्यापनाधिगतबोधेन

प्रकाशकृता

रामचन्द्रेण

अवतारणा

अथायमुपक्रम्यते प्रकाशयितुं प्रकाशव्याख्या समन्वितो भास-
प्रणीतोऽभिपेकनाटकनामकः प्रबन्धः ।

अस्य नाटकस्य प्रणेतुः परिचयादिकं साहित्यिकं समालोचनाञ्चात्रै
राष्ट्रभाषया लिखितमिति तत् एवावगन्तव्यम् ।

अस्य अभिपेकनाटकस्य सम्प्रत्ययवि क्वापि व्याख्या मया नाव-
लोकिता नवा श्रुता । केवलं मूलमात्रं मया दृष्टं यद् भासनाटकचक्र-
संज्ञया प्रथमाने पुस्तकेऽवयवतां गतम् ।

- अत्र व्याख्याने मया प्रयासं कृत्वा सरलताऽऽनीता, गद्यभागोऽपि
प्रायः सर्वत्र व्याख्यातः । आवश्यकः कोऽपि विषयो नोज्झितो यं
पाठकोऽन्विष्येदं प्राप्य चान्तर्व्यथेत ।

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य विकसतां सतां नित्यक्षमामयतया,
दोषैकदृशामसतां तु पुरः क्षमाप्रार्थनाव्यापारस्यापि स्वप्रवञ्चना-
मात्रसारतया । क्षमाप्रार्थनामन्तरैव समापयामि स्वामिमामवतार-
णाम् । इति ।

प्रश्रयावन्तः

रामचन्द्रमिश्रः

भूमिका

नाटक साहित्य की प्राचीनता

भारतीय नाटक साहित्य विचारधारा तथा विकासक्रम में मूलतः स्वतन्त्र है, इस बात को अब सभी आलोचक मानने लगे हैं। वैदिक साहित्य की समीक्षा से पता चलता है कि वैदिक युग में ही नाटक के सभी अङ्गों—संवाद, सङ्गीत, नृत्य तथा अभिनय का किसी न किसी रूप में अस्तित्व था।

ऋग्वेद के यम-यमी, उर्वशी-पुरुषा, सरमापणि के संवादात्मक सूक्तों में नाटकीय संवाद का तत्त्व विद्यमान है। सामवेद की सङ्गीतप्राणता सर्व-विदित है। आलोचकों का कहना है कि ऐसे संवाद ही कालान्तर में परिमार्जित होकर नाटकों के रूप में परिणत हुए।

रामायण-काल तथा महाभारत-काल में नाटक का कुछ और स्पष्ट उल्लेख पाया जाता है। विराटपर्व में रङ्गशाला का नाम आया है। रामायण में भी नट, नर्तक, नाटक, रङ्गमञ्च आदि के नाम स्थान-स्थान पर आये हैं।

‘नाट्यशास्त्र’ तथा ‘भावप्रकाशन’ में इसके प्राचीनत्व का विशद विवेचन पाया जाता है।

संस्कृत साहित्य में भास की प्रसिद्धि

संस्कृत-साहित्य में भास की बड़ी प्रसिद्धि है। ‘मालविकाग्निमित्र’ में कालिदास ने लिखा है :—

‘प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धान्’ ‘हर्षचरित’ में ‘वाणने’ भास को इन शब्दों में याद किया है :—

‘सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशोलेभे भासो देवकुलैरिव ॥’

दृष्टाने 'अवन्ति सुन्दरो कथा' में भास के लिये लिखा है:—

'सुविभक्तसुखाद्यैर्व्यकलङ्गवृत्तिभिः ।

परतोऽपि स्थितो भासः शरारैरिव नाटकैः ॥'

प्रसिद्ध अलोचक राजशेखरने भास के नाटकों के संबन्ध में लिखा है:—

'भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परोक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभूत् पावकः ॥'

'प्रसन्नराघव' प्रणेता 'जयदेव' ने 'भासी हासः' कहकर भास के प्रति श्रपना आदर प्रकट किया है। इस प्रकार हम देखते हैं कि संस्कृत-साहित्य में भास का बड़ा गौरवपूर्ण स्थान है। किसी का भी गौरव किसी गुण पर ही आधारित रहता है।

जब तक भास के ग्रन्थ प्रकाश में नहीं आये थे तब तक जैसा सोचा जाता रहा हो, किन्तु १९१२ में महामहोपाध्याय गणपति शास्त्री द्वारा त्रयोदश रूपकात्मक भासका नाटकचक्र प्रकाश में लाया गया, तब से तो उनके नाटक ही उनके स्तुति पाठक बन गये। उनकी सरल प्रसादपूर्ण भाषाने ही उनको प्रसिद्ध नाटककारके समादृत पद पर प्रतिष्ठित कर दिया।

भास का नाटकचक्र

महाकवि भास के रूपकों की संख्या १३ है। उनके नाम इस प्रकार हैं:—

१—प्रतिज्ञायौगन्धरायण

२—अविमारक

३—स्वप्नवासवदत्त

४—प्रतिमानाटक

५—मध्यमन्यायोग

६—पद्मरात्र

७—अभिषेक

८—दूतवाक्य

९—दूतघटोत्कच

१०—कर्णभार

११—ऊरुभङ्ग

१२—वालचरित

१३—चारुदत्त

इन रूपकों के मूल प्रायः प्राचीनग्रन्थ ही हैं, जैसे:—

रामायण पर आधारित—

१ प्रतिमानाटक, २, अभिषेक नाटक

महाभारत पर आधारित—

भागवत पर आधारित—

बृहत्कथा पर आधारित—

१ मध्यमव्यायोग. २ पञ्चरात्र

३ दूतघटोत्कच. ४ कर्णभार

५ ऊरुभङ्ग, ६ दूतवाक्य

१ बाल चरित

१ स्वप्नवासवदत्त

२ प्रतिज्ञायौगन्धरायण

३ अविमारक

केवल 'चारुदत्त' नामक भासका रूपक कल्पित कयामूलक है। गोण्डल निवासी राजवैद्य जीवराम कालिदास शास्त्री ने १९४१ में 'यज्ञफल' नामक एक रूपक प्रकाशित किया, वह भी भासकृत ही माना गया है। इस प्रकार भास के नाटकचक्र में अब चौदह रूपकों का समावेश करना चाहिए।

इन रूपकों का एक कर्तृकत्व

उपर्युक्त सभी रूपक एक कविकी रचनायें हैं क्योंकि इन रूपकों में कुछ आश्चर्यजनक समतायें विद्यमान हैं :—

१—ऊपर लिखे नाम वाले सभी रूपक—'नान्दयन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' इन्हीं शब्दों से प्रारम्भ करते हैं।

२—इन रूपकों में से किसी भी रूपक में रचयिता के नाम तथा परिचय का पता नहीं है।

३—प्रायः इन सभी ग्रन्थों में प्रस्तावना की जगह स्थापना शब्द का प्रयोग किया गया है, एकमात्र कर्णभार में प्रस्तावना शब्दका व्यवहार हुआ है।

४—इनमें से अधिकांश रूपकों में भरतवाक्य एक से हैं, 'स्वप्नवासवदत्त' 'बालचरित' और दूतवाक्य में भरतवाक्य है—'इमां सागरपर्यन्तां हिमवद् विन्ध्यकुण्डलाम्। महींमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः' शेष रूपकों में भी प्रायः 'राजसिंह प्रशास्तुनः' इतना अंश भरतवाक्य में अवश्य है।

५—इन रूपकों की भाषा तथा शैलीमें अद्भुत समता है।

६—इनमें से अधिकांश रूपकों में पताका स्थान तथा मुद्रालङ्कार का एकसा प्रयोग किया गया है।

७—छोटे पात्रों के नामसाम्य, व्याकरण की त्रुटि, एक तरह की भावना, एकसा वाक्य इन रूपकों में समानभाव से पाये जाते हैं ।

८—भरतकृत नाट्यशास्त्र के निदर्शों का उल्लङ्घन प्रायः समानरूप से सभी रूपकों में किया गया है, जैसे नृत्य तथा युद्ध का अभिनय, पानी का लाया जाना आदि ।

९—नाट्यनिर्देश की न्यूनता प्रायः सभी रूपकों में समानरूपसे विद्यमान है, जो भी नाट्यनिर्देश पाये जाते हैं उनमें भी दो-दो तीन-तीन आदेश साथ ही दे दिये गये हैं, जैसे—(निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य)

१०—इन सभी रूपकों के नाम केवल ग्रन्थान्त लेख में ही पाये जाते हैं, अन्य किसी जगह नहीं ।

इस तरह यह सभी रूपक एक कर्तृक हैं इस विश्वास के लिये इतने कारण पर्याप्त माने जा सकते हैं ।

भास ही इनके प्रणेता थे

ऊपर बताई गई समताओं से प्रमाणित होता है कि यह सभी रूपक एक ही कवि की कृतियाँ हैं । इनमें से 'स्वप्नवासवदत्त' की रचना भासद्वारा हुई है इस विषय में राजशेखर का साक्ष्य उपलब्ध है :—

‘भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः’ ॥

फलतः अन्य रूपकों को भी भासकृत माना गया है, जो ठीक ही है ।

वाणने भास के नाटकों के संबन्ध में ‘सूत्रधारकृतारम्भैः’ कहा है, जिसका अर्थ यह होता है कि भास के नाटकों का आरम्भ सूत्रधार के प्रवेश के साथ होता है, इन रूपकों में यह बात है, इससे भी इनका भासकृतत्व सिद्ध होता है ।

इन रूपकों के प्रणेता भास वही हैं जिनकी प्रशंसा कालिदास ने की है, यह विषय सन्देहास्पद है, किन्तु इतने रूपकों के प्रणेता भास जनसमादर के पात्र हों, इस विषय में मतद्वैध नहीं होना चाहिये ।

इस प्रसङ्ग में एक विरोधी दल भी है जो कहता है कि इनमें से कोई रूपक भास का बनाया नहीं है। इन विरोधियों के पक्षमें निम्नलिखित तर्क उपस्थित किये जाते हैं:—

‘सूत्रधारकृतारम्भैः’ यह लक्षण दाक्षिणात्यविरचित रूपकों में सर्वत्र पाया जाता है, अतः केवल इसी साम्यमूलक प्रमाण से इन रूपकों को भासकृत नहीं कहा जा सकता है। यदि इसी साम्य के बल पर नाटक भासकृत माने जाने लग जाय, तब तो सभी दाक्षिणात्य कवियों के नाटक भासकृत मानने पड़ेंगे।

भासकृत ‘स्वप्नवासवदत्त’ का—

‘पादाक्रान्तानि पुष्पाणि सौप्त चेदं शिलातलम् ।

नूनं काचिदिहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता’ ॥

यह श्लोक रामचन्द्र द्वारा अपने ‘नाव्यदर्पण’ नामक ग्रन्थ में उद्धृत किया गया है, यह श्लोक इन रूपकों के दलमें पाये जाने वाले स्वप्नवासवदत्त में नहीं है। अतः यह स्वप्नवासवदत्त तथा इसके साथ-साथ पाये जाने वाले रूपक भास के नहीं हैं, किसी अन्य कविने बनाकर भास के नाम से प्रचलित कर दिया है। ग्रन्थ को प्रचलित करने के लिये इस तरह का कार्य किया जा सकता है, प्रत्युत किया गया है इसका प्रमाण संस्कृत-साहित्यमें अति सुलभ है।

इस प्रकार इस विषय में मतभेद बना हुआ है। म० म० गणपतिशास्त्री Prof. Keith और पराङ्गपे के विचार में यह सभी रूपक भास के ही हैं।

श्रीकान्ते, Dr. Barnett आदि इसके प्रतिकूल पक्ष का समर्थन करते हैं। कुछ अन्य आलोचक—जैसे Dr. Sukhtankar, Prof. Wintermitz का कहना है कि इनमें किसी पक्ष का कथन असन्दिग्ध नहीं है। इस स्थिति में अभी इस प्रश्न का समाधान कठिन है।

मैं समझता हूँ कि समन्वयात्मक दृष्टि से यदि दो भास मान लिये जाते तो इस विवाद का अन्त हो जाता। एक भास परम प्राचीन माने जाते जिन्हें कालिदास, वाण आदि ने सादर स्मरण किया है, इसी के साथ यह भी मान लिया जाय कि उनके लिखे रूपक अब प्राप्य नहीं रहे। दूसरे भी एक भास मान लिये जाते जो कुछ अर्वाचीन होते, उन्हीं की कृति के रूप में इन प्राप्त रूपकों

को स्वीकार कर लिया जाता । क्या इस तरह इस भगड़े को नहीं मिटाया जा सकता है ?

भास का काल

कुछ दाक्षिणात्य पण्डितों ने यह प्रमाणित करने का प्रयास किया है कि भास दाक्षिणात्य तथा कालिदासादि कवियों से पूर्वकालिक थे । कालिदास का समय तो सन्दिग्ध है, परन्तु वाण का समय प्रायः निश्चित रूप में षष्ठशतक का अन्त तथा सप्तमशतक का आदि माना गया है, तदनुसार भास के समय की अन्तिम संभाव्यसीमा, सप्तम शतक मानी जा सकती है । रही आदिम सीमा की बात, उस संबन्ध में वाल्मीकि के काल पर विचार करना होगा । Prof. Jacobi के मतानुसार वाल्मीकि ५ मशतक B. C. के पूर्व में थे । Prof. Keith का कहना है कि ४ र्थशतक B. C. में विद्यमान थे । इस प्रकार पूर्वोत्तर सीमा के निर्णीत हो जाने पर भी निश्चित समय के निर्धारण में बड़ा मतान्तर है ।

१—गणपतिशास्त्री, हरप्रसादशास्त्री, तथा पुसलकर भास का समय ईसा से पूर्व मानते हैं ।

२—जागीरदार तथा कुलकर्णी—

तृतीय शतक B. C.

३—जायसवाल, चौधरी, तथा ध्रुव—

२य या १म शतक B. C.

४—Konow, Dr. सहप, तथा Willer—

२य शतक A. D.

५—Keith, Jolly, Jacobi, Banerjee, Shastri तथा भण्डारकर—

३य शतक A. D.

६—Lisany तथा Winternitz—

४थ शतक A. D.

७—Sankar—

५म शतक या ६ष्ठ शतक A. D.

८—Devadhar, Barnett, हीरानन्दशास्त्री, Nerurkar, तथा Pisharoti—

७म शतक A. D.

९—Kane—

६म शतक A. D.

१०—पं० रामावतार शर्मा—

१०म शतक A. D.

११—रङ्गाचार्य रेड्डी—

११श शतक A. D.

इनमें सप्तम शतक के बाद भास का समय मानने वाले वाणभट्ट द्वारा भास के उल्लेख का क्या समाधान देते हैं इसका पता मुझे नहीं है। यदि वास्तव में इस प्रश्न का समाधान देना है तो यही कहना होगा कि भास नामक दो नाटककार हुए हैं, १मभास कालिदास से पूर्व में थे। उन्होंने भी स्वप्नवासवदत्त नामक नाटक लिखा था, जिसका स्मरण अन्य प्राचीन आचार्यों ने किया है। इसी प्राचीन भास को भरतकृत नियमों का उल्लङ्घक माना जा सकता है। २यभास बहुत बाद के हैं, उन्होंने ने जो कुछ लिखा प्राचीन भास के नाम पर ही प्रख्यात किया। इस प्रकार मानने पर सारी आपत्तियों का समाधान संभव हो जाता है। इन सारी बातों को ध्यान में रखकर यह तो असन्दिग्ध भाव से कहा जा सकता है कि भास ख्यात तथा प्राचीन नाटककार थे, भले ही उनका निश्चित समय नहीं कहा जा सके।

भास का देश

कुछ दाक्षिणात्य पण्डितों ने यह प्रमाणित करने का प्रयास किया है कि भास दक्षिण भारत के निवासी थे। उनके तर्क निम्नलिखित हैं :—

१—भासनाटकचक्र के सभी रूपक केरल में ही मिले।

२—भासकृत प्रतिमानाटक में अभिषेक संस्कार के समय सीता को राम के साथ नहीं विव्रित किया गया है, प्रायः केरल को छोड़कर भारत के सभी भागों में संस्कार-काल में दम्पति का सहावस्थान नियम है। केवल केरल ही ऐसा प्रान्त है जहां संस्कार काल में दम्पति का सहावस्थान नियम नहीं है। इससे भास का केरलीय होना सिद्ध होता है।

३—मामा का अधिक आदर भास ने वर्णित किया है जो दक्षिण भारत की ही देन हो सकती है।

इन तर्कों से कुछ अधिक बल नहीं मिल रहा है। किसी के ग्रन्थों के कहीं पाये जाने भर से उसका वह देश जन्मस्थान या निवासस्थान नहीं सिद्ध होता है। यदि दृढ़तापूर्वक इस सिद्धान्त का अनुसरण किया जाय तो बहुत सी मान्यताएँ परिवर्तित करनी पड़ेंगी। अभिषेक संस्कार-काल में सीता की अनुपस्थिति भी नाटकीय विशेषता की दृष्टि से की गई कही जा सकती है। मामा के

अधिक आदर वाली बात में भी कुछ तत्त्व नहीं हैं, वह तो धर्मशास्त्र के वचन पर अवलम्बित है ।

वस्तुतः यदि भास के नाटकों का अन्तःपरीक्षण किया जाय तो हमें मिलेगा कि भासने जितने पात्र नाम, शहर, नदियाँ आदि अपने रूपकों में वर्णित की हैं, वे सभी उत्तर भारत की हैं, इसके आधार पर तो यही मानना उचित है कि भास उत्तर भारत के निवासी थे । उनके 'यज्ञफल' नामक रूपक का उत्तर भारत में पाया जाना इसी मत के पक्ष में पड़ता है ।

भास की जीवनी

भास की जीवनी के सम्बन्धमें कुछ भी निश्चित रूप से मालूम नहीं है । उनके सम्बन्ध में इतना ही कहा जा सकता है कि वह एक पुराने नाटककार, वैष्णव मतानुयायी, तथा ब्राह्मण धर्म के समर्थक थे । भास के मतानुसार गृह ही स्त्रियों का स्थान था, धर्म के प्रति उनकी बड़ी आस्था थी, 'धर्मो रक्षति रक्षितः' पञ्चरात्र तथा अन्यान्य रूपकों में भास ने यज्ञ का अच्छा वर्णन किया है :—

‘शिक्षा क्षयं गच्छति कालपर्ययात् सुवद्रमूला निपतन्ति पादपाः ।

जलं जलस्थानगतं च शुष्यति हुतं च दत्तं च तयैव तिष्ठति ॥

भास ने यद्यपि भाग्य को बड़ा आदर दिया है, 'चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति-भाग्यपङ्क्तिः' कहा है, तथापि वह उद्योग का महत्त्व मानते थे :—

‘काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद् भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।

तोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारव्याः सर्वयत्नाः फलन्ति’ ।

भास की शैली

भास की शैली नाटककारों के लिए आदर्श शैली कही जा सकती है । क्रयोप-कथन की सरस सरल पद्धति में कोई भी नाटककार भास की समता नहीं कर सका है । भास के रूपकों की शैली के संबन्ध में म० म० गणपति शस्त्री ने लिखा है :—

‘The superior excellence of sentences which are not subject to the restriction of verification is everywhere

to be observed in these Rupakas. It really surpasses in grandeur, the style of other works is incomparable.' अर्थात् भास के रूपकों में वाक्ययोजना की जो विशेषताएँ हैं वे अन्यत्र नहीं प्राप्त हो सकती हैं, उनका अनुकरण भी नहीं किया जा सकता है ।

भास ने बोलचाल की भाषा का व्यवहार किया है, जिसमें उनकी समता कालिदास भी नहीं कर सके हैं । भास की भाषा को यदि हम स्वच्छन्दवाहिनी निर्झरिणी मानें तो कालिदास की भाषा को हरिद्वार की गङ्गा मानना होगा ।

नाट्यकला पर भास का असाधारण अधिकार था । नाटक रचना में सफल होने के लिये चरित्र-चित्रण में सफल होना नितान्त अपेक्षित है । भास के पात्र इतने सजीव रूप में चित्रित हुए हैं कि हम उन्हें अनायास अपना सकते हैं । प्रायः इन्हीं विशेषताओं पर दृष्टि रखकर बाणभट्ट ने भास के रूपकों के संबन्ध में लिखा था—'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः' यहाँ भूमिका शब्द चरित्र-परक है । नानाविध चरित्रचित्रणों से ही भास को नाटक-निर्माण में अलखण्ड यश मिला है ।

अभिषेक नाटक की कथावस्तु

अभिषेक नाटक में किष्किन्धाकाण्ड से लेकर युद्धकाण्डपर्यन्त की रामायणी कथा का ही वर्णन है जो नितान्त प्रसिद्ध है ।

वाली के साथ सुग्रीव का युद्ध होता है उसीमें सुग्रीव का पक्ष लेकर रामने वाली पर प्रहार किया । वाली मरा, मरते मरते उसने राम को कहा कि आप ने हमें क्यों मारा । रामने इसका उत्तर यह दिया कि तुम्हें तुम्हारे दुराचार का दण्ड दिया गया है । इस प्रकार वाली स्वर्ग गया, सुग्रीव वानरराज हुए । (प्रथम अङ्क)

पूर्व व्यवस्था के अनुसार सुग्रीव ने सीता के अन्वेषणार्थ सभी दिशाओं में वानर गण भेजे । उनमें से हनुमान को सुमूर्धु जटायु ने बताया कि रावण सीता को ले गया है । उसकी बात पर श्रद्धा करके हनुमान लड़ा गये, उन्हें वहाँ अशोकवाटिका में सीता का साक्षात्कार हुआ, उनसे हनुमान ने अपना परिचय प्रदान किया । (द्वितीय अङ्क)

सीता से मिलकर हनुमान ने रावण की अशोकवाटिका का विध्वंस करना प्रारम्भ किया। दूतों ने उसकी सूचना रावण को दी। रावण ने हनुमान को पकड़ने के लिये वानर सैन्य भेजा, वह मारा गया, अनन्तर अक्षकुमार आया, वह भी हनुमान द्वारा निहत्त हुआ। इसके बाद मेघनाद नामक रावणके बड़े लड़के ने हनुमान को रावण के पास लाकर उपस्थित किया। हनुमान ने अपना परिचय देते हुए राम का आदेश सुना दिया। रावण बहुत तेज बिगड़ा, दोनों में गरमागरम बहस हुई। विभीषण बुलाये गये, उन्होंने रावण को सीता लौटा देने की राय दी, परन्तु दुर्बुद्धि रावण इस बात को कब मानने वाला था। उसने विभीषण को शत्रु पक्षपाती करार कर भाग जाने की आज्ञा दी।

(तृतीय अङ्क)

हनुमान के आने पर सुग्रीवने रामजी की ओर से सेना सजाई, सेना समुद्र के तट पर पहुँची, राम के डर से सागर ने मार्ग प्रदान किया, सारी सेना के साथ राम लङ्का पहुँचे। वहाँ विभीषण उनके शरणागत हुए। उनके वहाँ पहुँचने के बाद शुकसारण नामक दो राक्षस वानर रूप धारण करके राम की सेना में पहुँचे, शङ्का होने पर वे पकड़े गये, विभीषण ने उन्हें पहचान भी लिया। उदाराशय राम ने उन्हें बिना दण्ड दिए छोड़ दिया। उन्हीं के द्वारा राम ने रावण को युद्ध का सन्देश भेजा। (चतुर्थ अङ्क)

राम तथा रावण की सेनायें लड़ीं, एक एक करके योद्धा राक्षस मारे जाने लगे। कुम्भकर्ण तथा इन्द्रजीत के मारे जाने पर रावण बौखला उठा। उसने सीता को ही मार डालना चाहा, परन्तु उसके मन्त्रियों ने उसे स्त्रीवच से रोका। इसके बाद उसने एक चाल चली। राम-लक्ष्मण के शिर की प्रतिष्ठाति बनवाकर मंगवाई, सीता को कहा कि राम तथा लक्ष्मण तो मारे गये अब तुम मुझे स्वीकार करो, सीता फिर भी दृढ़ रहीं। (पञ्चम अङ्क)

अन्त में राम-रावणका घोर युद्ध हुआ, रावण मारा गया, सीता जब राम के पास लार्ई गई तब राम ने उसे राक्षस के यहाँ रहने से कलङ्कित बताकर स्वीकार करने से इन्कार कर दिया। सीता ने अग्नि-परीक्षा दी। अग्निदेव ने साक्षात् आकर राम की सेवा में निवेदन किया कि यह सीता लक्ष्मी हैं, विशुद्ध चरित्रा हैं, आप नारायण इन्हें स्वीकार करें। आप के पिता ने आप के अभिषेक

की इच्छा प्रकट की है, अतः आप अपना अभिप्रेक करा लें। तदनुसार राम ने सीता को स्वीकार किया, उनका अभिप्रेक हुआ।

(पष्ठ अङ्क)

अभिप्रेक नाटक का सहित्यिक मूल्य

जहां तक नाटकीयता का सम्बन्ध है यह नाटक अच्छा बना है वाक्य छोटे छोटे तथा स्वाभाविक भाव से प्रयुक्त हैं। अधिक वर्णनात्मकता नहीं होने दी गई है। कवित्व की दृष्टि से यह नाटक अच्छा नहीं कहा जा सकता है। किसी भी स्थान में कुछ वैसा कवित्व प्रस्फुटित नहीं हो पाया है। इस सम्बन्ध में मुझे इतना ही कहना है कि यह नाटक लिखकर भासने रामकथा मात्र प्रस्तुत की है।

रामचन्द्र मिश्र

पात्र-परिचयः

रामः—	दशरथस्य ज्येष्ठः पुत्रः
लक्ष्मणः—	रामानुजः
सुग्रीवः—	कपीश्वरः
नीलः—	सुग्रीवानुचरो वानरः
विभीषणः—	रावणभ्राता
वाली—	किष्किन्द्वाराजः
अङ्गदः—	वालिपुत्रः
रावणः—	लङ्केश्वरः
हनूमान्—	वानरमुख्यः
चलाध्यक्षः—	वानरसेनापतिः
विद्युजिह्वः—	राक्षसः
शङ्खकर्णः—	लङ्केश्वरस्य वार्ताहरः
अक्षः, इन्द्रजित्—	रावणस्य पुत्रौ
शुकः, सारणः—	मायाहपधरौ राक्षसौ
विलमुखः—	सुग्रीवस्य वार्ताहरः
ककुभः—	वानरेश्वरभृत्यः
काञ्चुकीयः—	रावणस्य भृत्यः
काञ्चुकीयः—	वानरराजस्य भृत्यः
प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः—	विद्याधराः
अग्निः, वरुणः	
सीता—	रामपत्नी
तारा—	वालिपत्नी
राक्षस्यः	

भासनाटकचक्रे

अभिषेकनाटकम्

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

यो गाधिपुत्रमजविघ्नकराभिहन्ता

युद्धे विराधखरदूषणवीर्यहन्ता ।

भूतेशे नियमाय मौनिनि गते दूरं क्वचिन्नन्दिनि

म्लाने बालविधौ तथामृतभुजां सिन्धौ भजन्त्यां क्रुधम् !

यस्मिन् हेमवती ववन्व विविधां भावानुबन्धोद्धुरां

चेतोवृत्तिमर्षौ कृषीष्ट कुशलं देवो हिपेन्द्राननः’ ॥

धृद्धानतेन शिरसा पितरं मधुसूदनम् ।

प्रसू जयमणिं चाहं प्रणमामि पुनः पुनः ॥

रूपकरचनाचतुरो महाकविर्मासो निजकृतेरविघ्नभावेन समाप्तये विद्वत्समु-
दयप्रतिपत्तये च सूत्रधारमुखेन स्वेष्टदेवतां स्मरति—यो गाधिपुत्रेति—यो रामः
गाधिपुत्रस्य विश्वामित्रस्य मले यागे विघ्नकराणाम् प्रतिबन्धमाचरताम् अभि-
हन्ता नाशकरः, युद्धे संप्राने विराध-खर-दूषणानां वीर्यस्य पराक्रमस्य हन्ता

(नान्दी के अनन्तर सूत्रधार का प्रवेश)

सूत्रधार—जिन्होंने विश्वामित्र के यज्ञ में विघ्न करने वाले राजसों का वध
किया, युद्ध में विराध, खर, दूषण आदि राजसों के पराक्रम का अन्त किया, एवं

दर्पोद्धतोल्यणकवन्धकपीन्द्रहन्ता

पायात् स वो निशिचरेन्द्रकुलाभिहन्ता ॥ १ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । (परिक्रम्यावलोक्य) अये किन्तु खलु
मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते ! अङ्ग ! पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

सुग्रीव ! इत इतः ।

(प्रविश्य)

पारिपाश्विकः—भाव !

कुतो नु खल्वेष समुत्थितो ध्वनिः

प्रवर्तते श्रोत्रविदारणो महान् ।

समाप्तिकरः, किं दर्पोद्धतयोः अतिगर्वशालिनोऽहम् उत्त्वणयोः उग्रयोः कवन्ध-
कवीन्द्रयोः कवन्धनामकराक्षसान्यतमवालिनोः हन्ता मारकः सः प्रसिद्धः निशि-
चरेन्द्रकुलाभिहन्ता राक्षसराजरावणवंशसमाप्तिकरो रामः वः युष्मान् सामा-
जिकान् पातु रक्षतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

आर्यमिश्रान्—आदरणीयान्सामाजिकान् । विज्ञापयामि—सूचयामि । अङ्गेति
सम्बोधनेऽव्ययम्, 'स्युः पाट् प्याङ्गहेहेभोः' इत्यमरः ।

कुतो नु खल्विति—अयं प्रत्यक्षश्रव्यः श्रोत्रविदारणः कर्णविवरभेदकः
महान् तारः ध्वनिः शब्दः कुतो नु समुत्थितः कुतो नु सञ्जातः सन् प्रवर्तते श्रुति-
विषयो भवति योऽयं भीषणः शब्दोऽस्माभिराकर्ण्यते स कुत उत्थित इति जिज्ञासा

अतिगर्वी कवन्ध तथा वाली का बध किया, वह भगवान् रावणान्तक आप का
कल्याण करें ॥ १ ॥

आप आदरणीय सज्जनों से मैं यह निवेदन करता हूँ—(चलकर तथा देखकर)
अरे, मैं विज्ञापन में लगा हूँ और यह कैसा शब्द सुनाई दे रहा है ? देखूँ तो ।

(नेपथ्य में)

सुग्रीव, इधर आओ इधर ।

(प्रवेश करके)

पारिपाश्विक—महाशय, कानों को फाड़ता हुआ सा यह महान् शब्द कहाँ से

सूत्रधारः—मापं ! किं नावगच्छसि । एष खलु सीतापहरणजनित-
सन्तापस्य रघुकुलप्रदीपस्य सर्वलोकनयनाभिरामस्य रामस्य च,
दाराभिमर्शननिर्विषयीकृतस्य सर्वहर्षक्षराजस्य सुविपुलमहाप्रीवस्य
सुग्रीवस्य च परस्परोपकारकृतप्रतिज्ञयोः सर्ववानराधिपतिं हेममा-
लिनं वालिनं हन्तुं समुद्योगः प्रवर्तते । तत एतौ हि,

वाक्यार्थः । प्रचण्डवातोद्धृताः प्रवरप्रमञ्जनप्रेरिताः अतएव भीमगामिनः
भीषणगतयो ये तेषां तथोक्तानाम् अतएव खे व्योम्नि अभिगर्जताम् शब्दाय-
मानानाम् बलाहकानाम् मेघानामिव अयं श्रोत्रविदारकः शब्दः कुतः प्रवर्तत
इत्यर्थः, यथा वातचालितानां मेघानां खे भीषणो ध्वनिर्भवति तत्समोऽयं शब्दः कुत
इति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

सीतापहरणजनितसन्तापस्य—सीताया अपहरणेन खिद्यमानस्य । रघुकुल-
प्रदीपस्य रघुकुलभूषणस्य । सर्वलोकनयनाभिरामस्य—सकललोकप्रियस्य ।
दाराभिमर्शननिर्विषयीकृतस्य—स्त्रियाः अपहरणं कृत्वा देशान्निष्कासितस्य ।
सर्वहर्षक्षराजस्य—सर्वेषां हरीणां वानराणाम् ऋक्षाणां भल्लूकानाञ्च स्वामिनः ।
सुविपुलमहाप्रीवस्य—विशालोन्नतकन्धरस्य । परस्परोपकारकृतप्रतिज्ञयोः—
अन्योन्यमुपकारं साधयिष्याम इति प्रतिज्ञां कृतवतोः । सर्ववानराधिपतिम्—
समस्तवानरराजम् । हेममालिनम्—इन्द्रप्रदत्तसुवर्णमाल्यधरम् । परस्परमुप-
कारं करिष्यावो येन द्वयोरपि दाराणामवाप्तिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञां कृतवतोः सम-
दशयो रामसुग्रीवयोर्बालिवधायोद्यमं कुर्वतोऽयं भीषणो ध्वनिरिति प्रष्टव्यार्थः ।

आ रहा है, यह ऐसा लगता है मानों प्रबल आंधी से प्रेरित होकर आकाश में
दौढ़ने वाले-मेघों का गर्जन हो ॥ २ ॥

सूत्रधार—अजी, नहीं जानते हो ? सीताहरण से सन्तप्त रघुवंशावतंस सर्व
लोकप्रिय भगवान् राम एवं स्त्रीहरण पूर्वक देश से निष्कासित सकलवानराधीश
सुग्रीव के बीच परस्पर उपकार करने की प्रतिज्ञा हुई है, तदनुसार स्वर्णमाला-
धारी वाली को मारने का प्रयत्न हो रहा है । इसी लिये यह—

इदानीं राज्यविभ्रष्टं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ।
पुनः स्थापयितुं प्राताविन्द्रं हरिहराविव ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना ।

(ततः प्रविशति रामो, लक्ष्मणसुग्रीवौ, हनुमांश्च ।)

रामः—सुग्रीव ! इत इतः ।

मत्सायकान्निहतभिन्नविकीर्णदेहं

शत्रुं तवाद्य सहसा भुवि पातयामि ।

राजन् ! भयं त्यज ममापि समीपवर्ती

दृष्टस्त्वया च समरे निहतः स वाली ॥ ४ ॥

इदानीमिति—राज्यविभ्रष्टं राज्यच्युतम् इन्द्रम् हरिहरौ विष्णुशिवौ इव राज्यविभ्रष्टम् सुग्रीवम् पुनः स्थापयितुं राज्यं लम्बयितुम् इदानीम् रामलक्ष्मणौ प्राप्तौ आगतौ इत्यर्थः । राज्यच्युतस्येन्द्रस्य पुनः राज्यप्राप्तये यथा विष्णुशिवौ समागतौ स्यातां तथा राज्यच्युतस्य सुग्रीवस्य पुनस्तत्पदप्रापणाय रामलक्ष्मणौ समागतौ स्त इति भावः ॥ ३ ॥

मत्सायकादिति—मत्सायकात् निहतभिन्नः खण्डितविदीर्णः विकीर्णश्च देहो यस्य तं तथोक्तं मदीयबाणभिन्नगात्रं तव शत्रुं बालिनमद्य सहसा हठात् भुवि पृथिव्यां पातयामि, हे राजन्, ममापि समीपवर्ती मत्पार्श्वस्थितः भयं त्यज भयं माकापीर्बाली तव किमप्यनिष्टं करिष्यतीति भयं मा कृथा इत्यर्थः । स वाली

राम लक्ष्मण राज्यच्युत सुग्रीव को पुनः राज दिलाने आये हैं जैसे राज्यच्युत इन्द्र को पुनः राज्य स्थापित करने के लिये आये हुए विष्णु तथा शिव हों ॥ ३ ॥

(अनन्तर राम, लक्ष्मण, सुग्रीव तथा हनुमान का प्रवेश)

राम—सुग्रीव, इधर आइये,

अपने बाणों द्वारा तुम्हारे शत्रु वाली की देह को छिन्न-भिन्न करके मैं अभी उसे धराशायी बना रहा हूँ, राजन् आप मेरे पास रहिये, डरने की कोई बात नहीं है, अभी आप वाली को युद्ध में मरा देखिये ॥ ४ ॥

सुग्रीवः—देव ! अहं खल्वार्यस्य प्रसादाद् देवानामपि राज्यमाशङ्के,
किं पुनर्वानराणाम् । कुतः,

मुक्तो देव ! तवाद्य वालिहृदयं भेत्तुं न मे संशयः
सालान् सप्त महावने हिमगिरेः शृङ्गोपमाञ्ज्नीधर ! ।

भित्त्वा वेगवशात् प्रविश्य धरणीं गत्वा च नागालयं

मज्जन् वीर ! पयोनिधौ पुनरयं सम्प्राप्तवान् सायकः ॥५॥

त्वया सुग्रीवेण समरे युद्धे निहतः मारितो दृष्टः अचिरेणैव त्वं वालिनं समरे
निहन्यमानं द्रक्ष्यसीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

आर्यस्य—पूज्यस्य भवतो रामस्य । प्रसादात्—अनुग्रहात् । आशङ्के—
संभावयामि, आशंसे इति पाठो युक्तः । वानराणां राज्यं मया प्राप्स्यते इति तु
लब्धी कथा, देवानामपि राज्यमहं भवदनुग्रहात्प्राप्तुं शक्नोमीति तात्पर्यम् ।

मुक्तो देवेति—हे देव श्रीधर लक्ष्मीनाथ विष्णो, मुक्तः धनुष्यारोप्य विसृष्टः
तव सायकः हिमगिरेः शृङ्गोपमान् हिमालयशिखरसदृशान् महावने सप्तसालान्
सप्तसंख्यान् सालवृक्षान् वेगवशात् भित्त्वा विदार्य धरणीं प्रविश्य पृथिव्यां प्रवेशं
कृत्वा नागालयं गत्वा पातालं प्रविश्य पयोनिधौ सागरे मज्जन् पुनः सम्प्राप्तवान्
पुनरपि भवदन्तिकमागतः अद्य वालिहृदयं भेत्तुं मे संशयः सन्देहो न । त्वानेन
शरेण सप्तसालान् भित्त्वा पातालं प्रविश्य समुद्रे मज्जन् कृत्वा च पुनस्तव धनुरा-
सादितं तदयं भीमकर्मा तव शरोऽवश्यं वालिनो हृदयं भेत्स्यतीति मम दृढो विश्वासः
इति भावः ॥ ५ ॥

सुग्रीव—देव, मैं आपकी कृपा से देवों के राजा के पद की भी आशा करता हूँ
वानरों के राजा होने की क्या बात है ? क्योंकि—

आप का वाण पर्वतशृङ्गोपम सात साल वृक्षों को भेदकर वेग से पाताल
में पहुँचा, नागलोक गया, फिर समुद्र में मज्जन करके इस समय वाली के
हृदय का भेदन करने के लिये आप के पास आगया है, इसमें मुझे सन्देह
नहीं है ॥ ५ ॥

हनुमान्—

तव नृप ! सुखनिःसृतैर्वचोभि-

विंगतमया हि वयं विनष्टशोकाः ।

रघुवर ! हरये जयं प्रदातुं

गिरिमभिगच्छ सनीरनीरदाभम् ॥ ६ ॥

लक्ष्मणः—आर्य ! सोपस्नेहतया वनान्तरस्याभितः खलु किष्किन्धया भवितव्यम् ।

सुग्रीवः—सम्यगाह कुमारः ।

सम्प्राप्ता हरिवरबाहुसम्प्रगुप्ता

किष्किन्ध्या तव नृप ! बाहुसम्प्रगुप्ता ।

तव नृपेति—हे नृप राजन्, तव सुखानिःसृतैः त्वद्ददननिर्गतैः वचोभिर्वचनैः वयं विनष्टशोकाः निवृत्तखेदाः विंगतमयाः निवृत्ताशङ्कया जाताः स्मः । हे रघुवर, हरये सुग्रीवाय वानराय जयं प्रदातुं सनीरनीरदाभम् सजलजलधरोपमानम् गिरिम् पर्वतम् अभिगच्छ प्रतिष्ठस्व । हे नृप भवद्वचसि वयं विश्वस्ताः, सुग्रीवो यथा बालिनं जयेत्तथा प्रयासं कर्तुं त्वं सम्प्रति सजलजलदश्यामं बालिनाऽप्युध्यमाणम् गिरिं चलेति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

सोपस्नेहतया—निर्मलतया । यथेदं वनान्तरं निर्मलं प्रतिभाति तथा मन्ये वनान्तरस्यास्य समीपे किष्किन्ध्या भविष्यति, पुरीषन्निवृष्टस्यैव वनस्य निर्मलत्वौचित्यादिति भावः, सम्यक्—युक्तम् ।

सम्प्राप्तेति—हरिवरस्य वानरश्रेष्ठस्य बालिनो बाहुभ्यां सम्प्रगुप्ता बाधुरक्षिता, हे नृप राजन्, तव बाहुसम्प्रगुप्ता सम्प्रति तव भुजाभ्यां पालिता

हनुमान्—रघुनाथ, आप के वचनों से हमारे शोक नष्ट हो गये हैं, हम अब निर्भय हैं । आप सुग्रीव को विजय प्राप्त कराने के लिये जलपूर्ण मेघ के सदृश इस पर्वत पर चले ॥ ६ ॥

लक्ष्मण—आर्य, यहाँ के जङ्गल कुछ साफ हैं, इसी के पास किष्किन्ध्या होगी ।

सुग्रीव—कुमार ने ठीक कहा है,

पूर्व में बाली के बाहुओं द्वारा पालित, अब आप के अधीन, किष्किन्ध्या

तिष्ठ त्वं नृवर ! करोम्यहं विसंज्ञं
नादेन प्रचलमहीधरं नृलोकम् ॥ ७ ॥

रामः—भवतु, गच्छ ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । (परिक्रम्य) भोः !

अपराधमनुद्दिश्य परित्यक्तस्त्वया विभो ! ।

युद्धे त्वत्पादशुश्रूषां सुग्रीवः कर्तुमिच्छति ॥ ८ ॥

(नेपथ्ये)

कथं कथं सुग्रीव इति ।

किष्किन्धा नाम नगरी सम्प्राप्ता समायाता, त्वं तिष्ठ क्षणं विरम, हे नृवर नरश्रेष्ठ, अहं नादेन स्वगर्जितेन प्रचलमहीधरं चलायमानपर्वतगणम् नृलोकम् सकलमपि भूलोकम् विसंज्ञम् गतचेतनम् करोमि । इयमेव किष्किन्धा नाम नगरी, त्वं क्षणं तिष्ठ, अहं तथा गर्जामि यन्मम गर्जितं श्रुत्वा समस्तोऽपि भूलोको मूर्च्छित इव संपत्स्यत इति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

भवतु गच्छ—अस्तु, त्वं गत्वा गर्जितेन भुवं पूरय ।

अपराधमिति—अपराधं मम कमपि दोषम् अनुद्दिश्य अकथयित्वा, विभो प्रभो, परित्यक्तः नगरान्निष्कासितः सुग्रीवः युद्धे संमुखसमरे त्वत्पादशुश्रूषां त्वदीयपादसेवां कर्तुमिच्छति कामयते । हे प्रभो वालिन्—योऽहं सुग्रीवस्त्वया कारण-मनभिधायैव नगराद्बहिष्कृतः स सम्प्रति युद्धे भवदीयं चरणं सेवितुमुत्कः समागतोऽस्मिस्तद् देहि मह्यं युद्धमिति तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

आगई । आप ठहरिये, मैं अपने गर्जन से पर्वत को कम्पित तथा मनुष्यलोक को गतचेतन्य किये दे रहा हूँ ॥ ७ ॥

राम—एवमस्तु, जाइये ।

सुग्रीव—आप की जैसी आज्ञा । (चलकर)

महाराज, आपने बिना अपराध बताये मुझे देश-निकाला दे दिया है, अब मैं सुग्रीव युद्ध में आप के चरणों की सेवा करना चाहता हूँ ॥ ८ ॥

(नेपथ्य में)

क्यों, सुग्रीव आया है ।

(ततः प्रविशति वाली, गृहीतवस्त्रया तारया सह ।)

वाली—कथं कथं सुग्रीव इति ।

तारे ! विमुञ्च मम वस्त्रमनिन्दिताङ्गि !

प्रक्षस्तवक्त्रनयने ! किमसि प्रवृत्ता !

सुग्रीवमद्य समरे विनिपात्यमानं

तं पश्य शोणितपरिप्लुतसर्वगात्रम् ॥ ९ ॥

तारा—पसीअउ पसीअउ महाराओ । अप्पेण कारणेण ण आग-
मिस्सइ सुग्रीओ । ता अमच्चवग्गेण सह सम्मन्तिअ गन्तव्वं ।
[प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अल्पेन कारणेन नागमिष्यति सुग्रीवः । तद-
मात्यवर्गेण सह सम्मन्त्र्य गन्तव्यम् ।]

तारे विमुञ्चेति—हे अनिन्दिताङ्गि प्रशंसनीयसर्वावयवे तारे, हे प्रक्षस्त-
वक्त्रनयने प्रशंसनीयमुखनेत्रशालिनि तारे, मम वस्त्रं विमुञ्च । त्यज, किं प्रवृत्ता
किमिदमकार्यं मदवरोधं कर्तुमुद्यतासि । अद्य अद्युता समरे युद्धे विनिपात्यमानम्
व्यापाद्यमानम् शोणितपरिप्लुतसर्वगात्रम् रुधिराक्तवपुषं सुग्रीवं पश्य अव-
लोकस्व । इत्था नद्ववस्त्रमवलम्ब्य मां मा रुन्धि, निश्चयेन मया सुग्रीवो युद्धे मार-
यिष्यत इत्याशयः ॥ ९ ॥

प्रसीदतु—अनुग्रहं करोतु । अल्पेन कारणेन नागमिष्यति सुग्रीवो नागतो
मविष्यति । अमात्यवर्गेण—मन्त्रिसमूहेन । सम्मन्त्र्य—विचार्यः ।

(वाली तथा वाली के वस्त्र को पकड़ती हुई तारा का प्रवेश)

वाली—क्यों, सुग्रीव आया है ।

हे अनिन्दिताङ्गि तारे, मेरे कपड़े छोड़ो, तुम्हारा मुख तथा नयन क्यों उदास
है यह तुम क्या कर रही हो, अभी तुम देखोगी कि शोणित से लथपथ यह
सुग्रीव मेरे हाथों युद्ध में मारा जाता है ॥ ९ ॥

तारा—महाराज, कृपा कीजिये । साधारण कारण से सुग्रीव नहीं आयेगा,
अतः मन्त्रियों से राय करके जाना चाहिए ।

वाली—आः,

शक्रो वा भवतु गतिः शशाङ्कवक्त्रे !

शत्रोर्मे निशितपरश्वधः शिवो वा ।

नालं मामभिमुखमेत्य सम्प्रहर्तुं

विष्णुर्वा विकसितपुण्डरीकनेत्रः ॥ १० ॥

तारा—पसीअउ पसीअउ महाराओ । इमस्स जणस्स अणुगहं दाव करेउं अरिहदि महाराओ । [प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अस्य जनस्यानुग्रहं तावत् कर्तुमर्हति महाराजः ।]

वाली—श्रूयतां मत्पराक्रमः ।

तारे ! मया खलु पुरामृतमन्यनेऽपि

गत्वा ग्रहस्य सुरदानवदैत्यसङ्घान् ।

शक्रो वेति—हे शशाङ्कवक्त्रे चन्द्रमुखि, शक्रः इन्द्रः शत्रुर्भवतु, निशितपरश्वधः कर्धुतपरमतीक्ष्णपरशुः शिवो वा शत्रुर्भवतु, मे मम गतिः पराक्रमोऽस्तीति शेषः, इन्द्रेण शिवेन वा शत्रुणा सहाहं योद्धुं शक्त इत्यर्थः । विकसितपुण्डरीकनेत्रः प्रकुलकमलोपमनयनः विष्णुर्वा अभिमुखं सम्मुखस्थितं मां वालिनमेत्य प्राप्य संप्रहर्तुं युद्धं कर्तुं नालम् न शक्तः । सम्मुखयुद्धे मम प्रतिपक्षी न संभवति, का कथा सुग्रीवस्य, तन्मा भैषीरित्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य जनस्य—मम तारायाः । अनुग्रहम्—कृपाम् ।

तारे मयेति—पुरा पूर्वकाले अमृतमन्यने सुधाप्राप्तये समुद्रमन्यनकाले मया वालिना गत्वा तत्रोपस्थाय सुरदानवदैत्यसङ्घान् देवदनुजराक्षससमू-

वाली—आः, हे चन्द्रमुखि, मेरे शत्रु के रक्तक इन्द्र हों अथवा परशुधारी शिव हों, या विकसित कमल समान नयनवाले विष्णु हों, मेरे सामने आकर वह भी मुझपर प्रहार नहीं कर सकते हैं ॥ १० ॥

तारा—कृपा कीजिए महाराज, आपको मुझपर कृपा करनी चाहिए ।

वाली—तारे, मेरा पराक्रम सुनो—

१ पूर्वकाल में अमृतमन्यन के समय मैं गया, देवदानवगणों का उपहास

उत्फुल्लनेत्रमुरगेन्द्रमुदग्ररूप-

माकृष्यमाणमवलोक्य सुविस्मितास्ते ॥ ११ ॥

तारा—पसीअउ पसीअउ महाराओ । [प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः ।]

वाली—आः, मम वशानुवर्तिनी भव । प्रविश्य त्वमभ्यन्तरम् ।

तारा—एसा गच्छामि मन्दभाआ । (निष्क्रान्ता) [एसा गच्छामि मन्दभागा ।]

वाली—हन्त प्रविष्टा तारा । यावदहं सुग्रीवं भग्नग्रीवं करोमि ।
(द्रुतमुपगम्य) सुग्रीव ! तिष्ठ तिष्ठ ।

इन्द्रो वा शरणं तेऽस्तु प्रभुर्वा मधुसूदनः ।

हान् प्रहस्य हसित्वा उत्फुल्लनेत्रम् कर्पणश्रमवशाद् बहिर्निर्गच्छदक्षम् उदग्ररूपम् भीषणस्वरूपम् उरगेन्द्रम् वासुकिनागम् आकृष्यमाणम् अवलोक्य दृष्ट्वा ते देव-दानवराक्षसाः सुविस्मिताः आश्चर्यचकिताः अजायन्त । पूर्वमनृतप्राप्तये समुद्रे मध्यमानेऽहं मन्दप्रवृत्त्या वासुकिनागरूपां रज्जुमाकर्षतो देवादीनुपहस्य यदा बलपूर्वकं वेगेन वासुकिमाकर्ष्टुं प्रावर्त्तिषि तदा वासुकेरक्षिणी फुल्ले जाते, मम तादृशं प्रौढं पराक्रमं दृष्ट्वा च सर्वे विस्मिता जाता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वशानुवर्तिनी—आज्ञाकारिणी । अभ्यन्तरम् गृहमध्यम् ।

भग्नग्रीवम्—त्रोटितकन्धरम् ।

इन्द्रो वेति—हे सुग्रीव, इन्द्रः प्रभुः समर्थो मधुसूदनो विष्णुर्वा ते तव शर-

करके मैं वासुकी नाग स्वरूप रस्मी खींचने लगा जिससे वासुकी नाग की आँखें निकल आईं और उनका रूप भयङ्कर हो उठा, सभी मेरे इस कार्य पर आश्चर्य करने लगे ॥ ११ ॥

तारा—महाराज कृपा कीजिये ।

वाली—आः, मेरी बात मानो, जाओ तुम भीतर जाओ ।

तारा—जाती हूँ मैं अभागी । (जाती है)

वाली—तारा तो भीतर गई, अब मैं सुग्रीव की गरदन तोड़ता हूँ । (वेग से जाकर) ठहर, सुग्रीव ठहर—

चाहे तुम्हारे रक्षक इन्द्र हों या भगवान् विष्णु हों, तू हमारे सामने से

मच्चक्षुष्पथमासाद्य सजीवो नैव यात्यसि ॥ १२ ॥

इत इतः ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

(उभौ नियुद्धं कुरुतः ।)

रामः—एष एष वाली,

सन्दष्टोष्ठश्चण्डसंरक्तनेत्रो

मुष्टिं कृत्वा गाढमुद्वृत्तदंष्ट्रः ।

गर्जन् भीमं वानरो भाति युद्धे

संवर्त्तान्निः सन्दिग्धशूर्ययैव ॥ १३ ॥

लक्ष्मणः—सुग्रीवमपि पश्यत्वार्यः,

णम् रक्षकः अस्तु, मच्चक्षुष्पथमासाद्य मदक्षिगोचरो भूत्वा त्वं सजीवः प्राणैः सह नैव यात्यसि बहिर्गमिष्यसि । इन्द्रे विष्णौ वा रक्षके सत्यपि मया दृश्यमानस्य तव नास्ति त्राणमवश्यं त्वया मर्त्तव्यमिति भावः ॥ १२ ॥

सन्दष्टेति—सन्दष्टः दन्तेन दृढः ओष्ठः अधरो येन तादृशः, चण्डे भीषणै-
संरक्ते अरुणै च नेत्रे नयने यस्य तादृशः, मुष्टिं कृत्वा बद्ध्वा गाढमुद्वृत्तदंष्ट्रः
कर्ध्वमुखप्रकटदशनः, भीमं भयङ्करं गर्जन् शब्दायमानः वानरो वाली युद्धे
भाति शोभते ययैव यथा सन्दिग्धशुः दग्धुं प्रवृत्तः संवर्त्तान्निः प्रलयबहिः स्वमा-
वोक्तिः ॥ १३ ॥

जिन्दा नहीं लौट सकता है ॥ १२ ॥

इधर आओ इधर ।

सुग्रीव—महाराज की जैसी आज्ञा । (दोनों लड़ते हैं)

राम—यह वालो ओठ चबा रहा है, इसकी आँखें लाल तथा भयङ्कर हैं, मुका
बाँधकर दाँत निकाल रहा है, भयङ्कर शब्द करके गरजता हुआ यह वाली
युद्ध में ऐसा लगता है मानों संसार को दग्ध करने की इच्छा रखने वाला
प्रलयाग्नि हो ॥ १३ ॥

लक्ष्मण—आप कृपया सुग्रीव को भी देखें—

विकसितशतपत्ररक्तेनैत्रः

कनकमयाङ्गदन्ददपीनबाहुः ।

हरिवरमुपयाति वानरत्वाद्

गुरुमभिभूय सतां विहाय वृत्तम् ॥ १४ ॥

बालिना ताडितः पतितः सुग्रीवः ।

हनुमान्—हा ! धिक् । (ससम्भ्रमं राममुपगम्य) जयतु देवः । अस्थै-
पावस्था ।

बलवान् वानरेन्द्रस्तु दुर्बलश्च पतिर्मम ।

अवस्था शपथश्चैव सर्वमार्थेण चिन्त्यताम् ॥ १५ ॥

विकसितेति—विकसितशतपत्रवत् प्रफुल्लकमलवत् रक्तं नेत्रं नयनं यस्य
स तथोक्तः, कनकमयेन स्वर्णनिर्मितेन अङ्गदेन केयूरेण नदः युक्तो बाहुर्भुजो
यस्य तादृशश्चायं सुग्रीवः सतां वृत्तं सज्जनमर्यादां विहाय त्यक्त्वा गुरुं ज्येष्ठं
भ्रातरं बालिनम् अभिभूय अनादृत्य हरिवरम् बालिनम् उपयाति युद्धार्थं
मुपतिष्ठति ॥ १४ ॥

ताडितः—आहतः ।

अस्य—सुग्रीवस्य । एपावस्था—इयं स्थितिः, सुग्रीवो बालिना ताडितः
पतितश्च, तदयं विषमदशायां वर्तते, तदाशु रक्षैमिति तात्पर्यम् ॥

बलवानिति—वानरेन्द्रो बाली बलवान् अधिकबलः, मम पतिः स्वामी-
राजा सुग्रीवश्च दुर्बलः, बालिनोऽपेक्षया क्षीणशक्तिकः । अवस्था सुग्रीवस्य पति-

इसके नेत्र विकसित कमल के समान हैं, इसके हाथ में केयूर है । वानर होने
के कारण यह अपने श्रेष्ठ भ्राता बाली का अपमान करके उसके साथ युद्ध कर
रहा है, इसने सज्जनों के आचार का त्याग कर दिया है ॥ १४ ॥

बाली से ताडित सुग्रीव गिर गया ।

हनुमान—हाय, (घबड़ाहट के साथ, राम के पास आकर) इसकी यह
अवस्था !

बाली बड़ा बलवान् है, मेरे स्वामी उससे दुर्बल हैं, आप मेरे स्वामी की
अवस्था तथा अपनी प्रतिज्ञा सब पर ध्यान दीजिये ॥ १५ ॥

रामः—हनूमन् ! अलमलं सन्भ्रमेण । एतदनुष्ठीयते । (शरं मुक्त्वा)
हस्त पतितो वाली ।

लक्ष्मणः—एष एष वाली,

रुधिरकलितगात्रः स्रस्तसंरक्तनेत्रः

कठिनविपुलबाहुः काललोकं विविक्षुः ।

अभिपतति कथञ्चिद् धीरमाकर्षमाणः

शरवरपरिवीतं शान्तवेगं शरीरम् ॥ १६ ॥

वाली—(मोहनुपगम्य पुनः समाश्रित्य शरे नामाक्षराणि वाचयित्वा
राममुद्दिश्य)

तत्त्वरूपा स्थितिः शपथः बालिवचविषया. स्वप्रतिज्ञा चेति सर्वम् आर्येण भवता
चिन्त्यताम् विचार्यताम् ॥ १५ ॥

संभ्रमेण—चिन्तया आवेगेन । एतदनुष्ठीयते—इदमस्य वचनं स्वं सार्थक-
यितुं प्रयते ।

रुधिरैति—रुधिरकलितगात्रः शोणिताप्लुतदेहः, स्रस्ते बहिर्निर्गते रक्ते
रक्तवर्णे नेत्रे यस्य तादृशः, कठिनौ कर्कशौ विपुलौ विशालौ बाहु यस्य तथो-
क्तश्च काललोकं विविक्षुः यमलोकं गन्तुमिच्छुः शरवरपरिवीतं रामस्य बाणमुखवेन
कृतं शान्तवेगं शिथिल-व्यापारम् शरीरम् कथञ्चित् केनापि प्रकारेण धीरम्
मन्दम् आकर्षमाणः पातयन् अभिपतति भूमौ निपतति । शोणितव्याप्तो
रक्तबहिर्गताक्षो सुमूर्धुश्चायं वाली रामबाणविद्धं स्वमङ्गं मन्दं भूमौ पातयन्
स्वयमपि पततीति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

मोहनुपगम्य—मूर्च्छां प्राप्य ।

राम— हनूमन्, घबड़ाने की जरूरत नहीं है। यही कर रहा हूँ । (बाण
छोड़कर) हाय, वाली गिर गया ।

लक्ष्मण—यही है वाली ।

शरीर रुधिराक्त है, आँखें शिथिल तथा लाल हैं, कठोर तथा विशाल इसके
हाथ हैं, अब यह यमलोक जाने की इच्छा लिए बाण से विद्ध शान्त वेग अपने
शरीर के साथ धीरे धीरे पृथ्वी पर गिर रहा है ॥ १६ ॥

वाली—(मूर्च्छित होकर, फिर होश में आकर, बाण पर खुदे हुए अक्षरों को

युक्तं भो ! नरपतिधर्ममास्थितेन
 युद्धे मां छलयितुमक्रमेण राम ! ।
 वीरेण व्यपगतधर्मसंशयेन
 लोकानां छलमपनेतुमुद्यतेन ॥ १७ ॥

हन्त भोः ।

भवता सौम्यरूपेण यशसो भाजनेन च ।

छलेन मां प्रहरता प्ररुढमयशः कृतम् ॥ १८ ॥

भो राघव ! चीरवल्कलधारिणा वेपविपर्यस्तचित्तेन मम भ्रात्रा
 सह युद्धव्यग्रस्याधर्म्यः खलु प्रच्छन्नो वधः ।

युक्तमिति—भोराम, नरपतिधर्ममास्थितेन राजमर्यादां पालयता व्यपगत-
 धर्मसंशयेन धर्मस्वरूपविषये निवृत्तसर्वसंशयेन लोकानां छलम् वञ्चकताम् अपनेतुं
 दण्डादिना दूरीकर्तुम् उद्यतेन प्रवृत्तेन भवता अक्रमेण अनुचितमार्गेण युद्धे माम्
 छलयितुम् वञ्चयितुं युक्तम् ? राजवृत्तमनुवर्तमानेनासन्दिग्धधर्मस्वरूपं जानतां
 लोकानां वञ्चकतावृत्तिं शमयितुं प्रवृत्तेन त्वया यदहमिह युद्धे छलेन हन्ये, तदिदं
 किं युक्तम् ? इत्यर्थः ॥ १७ ॥

भवतेति—सौम्यरूपेण अक्रूरस्वरूपेण यशसः कीर्तिः भाजनेन पात्रेण
 भवता रामेण मां बालिनं छलेन असमक्षं छन्नरूपेण प्रहरता बाणेन विध्यता
 अयशः स्वीया अकीर्तिः प्ररुढं कृतम्, स्वमयशः प्रख्यापितम् इति भावः ॥ १८ ॥

चीरवल्कलधारिणा—वृक्षत्वचं वसानेन साधुमूर्तिधारिणा । वेपविपर्यस्त-

पढ़कर राम से—)

हे राम, आप राजा के धर्म पर आरुढ़ हैं, आप को धर्म के स्वरूप का
 असन्दिग्ध ज्ञान है, आप संसार का छलप्रयत्न दूर करने चले हैं, आप वीर भी
 हैं, क्या आप के लिये यही उचित था कि आप मुझे इस तरह अन्याय से
 मारें ॥ १७ ॥

खेद है, आपने सौम्यरूप तथा यशस्वी होकर भी मुझे छल से मारा, इससे
 आपको बड़ा अयश प्राप्त हुआ ॥ १८ ॥

अजी राघव, आपने चीरवल्कल धारण कर रखा है परन्तु आपका हृदय ठीक

रामः—कथमधर्म्यः खलु प्रच्छन्नो वध इति ।

वाली—कः संशयः ।

रामः—न खल्वेतत् । पश्य,

वागुराच्छन्नमाश्रित्य मृगाणामिष्यते वधः ।

वध्यत्वाच्च मृगत्वाच्च भवाञ्छन्नेन दण्डितः ॥ १९ ॥

वाली—दण्डय इति मां भवान् मन्यते ।

चित्तेन वेपानरुपहृदयेन, वेपः साधूनां कार्यञ्च व्याधानामिति वेपविपर्यस्तचित्त-
तोका । युद्धव्यग्रस्य-संप्रामनिरतस्य । अधर्म्यः-धर्मादपेतः । प्रच्छन्नः-आत्मानं
प्रच्छाद्य क्रियमाणः ।

कथमधर्म्यः प्रच्छन्नो वधः ?—नहि सर्वः प्रच्छन्नो वधोऽधर्म्यः, क्वचित्तादृशस्यापि
वधस्य मृगयादौ शास्त्रसमर्थितत्वात् इत्यर्थः ।

वागुरेति—वागुरा जालं तत्र च्छन्नम् धृतं मृगम् आश्रित्य प्राप्य मृगाणाम्
आखेटपशूनां वध इष्यते शास्त्रेण समर्थ्यते वागुरायां पतितं मृगं हन्यादिति
शास्त्रं वक्ति, वध्यत्वात् हन्तुं योग्यत्वात् च मृगत्वात् शास्त्रामृगत्वाच्च भवान् मया
च्छन्नेन वृक्षादौ गुप्तकायेन दण्डितः मृत्युदण्डेन दण्डितः । मृगाणां वागुराच्छ-
न्नानामपि वधो न निन्दितोऽतौ भवन्तमपि च्छन्नभावेन दण्डयन् नहं न वाच्य
इति भावः ॥ १९ ॥

भवान् मां दण्डय इति मन्यते—भवद्विचारेणाहं किं दण्डयोग्यः ?

इसके उलटा है, मैं अपने भाई से लड़ने में व्यस्त था, आपने छिपकर मुझे मारा,
यह आपने अधर्म किया है ।

राम—छिपकर मारना कैसे अधर्म है ?

वाली—इसमें क्या संदेह है ?

राम—यह नहीं है, देखो,

जाल में वशे हुए हरिण छिपकर ही मारे जाते हैं, तुम वध्य हो, मृग हो,
अतः मैंने छिपकर तुझे दण्ड दिया है ॥ १९ ॥

वाली—आप मुझे दण्डनीय समझते हैं ।

रामः—कः संशयः ।

वाली—केन कारणेन ।

रामः—अगम्यागमनेन ।

वाली—अगम्यागमनेनेति । एषोऽस्माकं धर्मः ।

रामः—ननु युक्तं भोः !

भवता वानरेन्द्रेण धर्माधर्मौ विजानता ।

आत्मानं मृगमुद्दिश्य भ्रातृदाराभिमर्शनम् ॥ २० ॥

वाली—भ्रातृदाराभिमर्शनेन तुल्यदोषयोरहमेव दण्डितो, न सुग्रीवः ।

रामः—दण्डितस्त्वं हि दण्डयत्वाद्, अदण्डयो नैव दण्डयते ।

अगम्यागमनेन—यस्याः स्त्रियो गमनं शास्त्रनिषिद्धं तस्या गमनेन ।

एषः—अगम्यागमनरूपः । अस्माकम्—वानराणाम् ।

भवतेति—धर्माधर्मौ पापपुण्ये विजानता परिचिन्वता भवता वानरेन्द्रेण वालिना आत्मानं स्वं मृगमुद्दिश्य साधारणं मृगं मत्वा किं भ्रातृदाराभिमर्शनम् स्वानुजस्त्रियं रमयित्वा तस्या दूषणं किम् युक्तमिति पूर्वेणान्वयः । साधारणस्य मृगस्य भ्रातृदाराभिमर्शनं मा नाम भूदधर्मः, परं धर्मज्ञस्य वानरराजस्य च भवतोऽवश्यमेव भ्रातृदाराभिमर्शनं पापमेव, धर्मस्य ज्ञाननियम्यत्वादिति भावः ॥२०॥ तुल्यदोषयोः—समानापराधयोः ।

राम—इसमें क्या सन्देह है ?

वाली—क्यों आप सुझे दण्डनीय समझते हैं ?

राम—अगम्यागमन के कारण मैं तुझे दण्डनीय मानता हूँ ।

वाली—अगम्यागमन, यह तो हमारा धर्म है ।

राम—क्या ठीक कहा ? आप वानरराज हैं, धर्माधर्म का ज्ञान रखते हैं, आप अपने को मृग कहें और भाई की स्त्री को दूषित करें, यह कैसे ठीक होगा ॥२०॥

वाली—भाई की स्त्री को दूषित करने के अपराधी हम तथा सुग्रीव दोनों ही थे, फिर सुझे ही क्यों ताड़ित किया, सुग्रीव को क्यों नहीं दण्ड दिया गया ?

राम—तुम दण्डनीय थे अतः दण्ड दिया गया, सुग्रीव दण्डनीय नहीं था, उसे क्यों दण्ड दिया जाता ॥

वाली—

सुग्रीवेणाभिमृष्टाऽभूद् धर्मपत्नी गुरोर्मम ।

तस्य दाराभिमर्शनं कथं दण्ड्योऽस्मि राघव ! ॥ २१ ॥

रामः—न त्वेवं हि कदाचिज्ज्येष्ठस्य यवीयसो दाराभिमर्शनम् ।

वाली—हन्त अनुत्तरा वयम् । भवता दण्डितत्वाद् विगतपापोऽहं ननु ।

रामः—एवमस्तु ।

सुग्रीवः—हा धिक् ।

करिकरसदृशौ गजेन्द्रगामि-

स्तव रिपुशस्त्रपरिक्षताङ्गदौ च ।

सुग्रीवेणेति—गुरोः ज्येष्ठभ्रातुः मम वालिनः धर्मपत्नी स्त्री सुग्रीवेण अभिमृष्टा रमयित्वा दूषिताऽभूत्, तस्य सुग्रीवस्य दाराभिमर्शेन स्त्रीसंभोगेन अहं कथं दण्ड्यः अस्मि । य एव सुग्रीवस्यापराधः स एव ममापि, अथापि सुग्रीवोऽ-दण्ड्योऽहं च दण्ड्य इति विचित्रस्तव निर्णय इत्याशयः ॥ २१ ॥

ज्येष्ठस्य यवीयसो दाराभिमर्शनम्—यवीयसः कनिष्ठस्य । यदि कनीयान् भ्राता ज्येष्ठस्य स्त्रियं गच्छति तदा नासौ पापेन लिप्यते, तस्य देवरतया द्वितीय-वररूपत्वात्, ज्येष्ठस्तु कनिष्ठस्य स्त्रियं गत्वा प्रत्यवैत्येवेति भावः, अनुत्तराः—उत्तरं दातुमशक्ताः ।

एवमस्तु—मया हतस्य तव समस्तमपि पापं नश्यत्वित्यर्थः ।

करिकरेति—हे गजेन्द्रगामिन्-गजवरसमानगते, तव करिकरसदृशौ

वाली—सुग्रीव ने मुझ बड़े भाई की स्त्री को दूषित किया, फिर भी वह अपराधी नहीं हुआ, उसकी स्त्री को दूषित करके मैं ही तब क्यों दण्डनीय मान लिया गया ॥ २१ ॥

राम—छोटे भाई के संसर्ग से बड़े भाई की स्त्री दूषित नहीं होती है ॥

वाली—आपने मुझे निरुत्तर कर दिया, आप से दण्डित होकर मैं निष्पाय हो गया ।

राम—एवमस्तु ।

सुग्रीव—हाय,

हे गजेन्द्र की तरह चलने वाले, हाथी के शुण्डादण्ड के समान आपके बाहुओं को

अवनितलगतौ समीक्ष्य चाह

हरिवर ! हा पततीव मेऽद्य चित्तम् ॥ २२ ॥

वाली—सुग्रीव ! अलमलं विपादेन । ईदृशी लोकधर्मः ।

(नेपथ्ये)

हा हा महाराओ ।

वाली—सुग्रीव ! संवार्यतां संवार्यतां स्त्रीजनः । एवं गतं नार्हति मां द्रष्टुम् ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति महाराजः । हनूमन् ! एवं क्रियताम् ।

हनूमान्—यदाज्ञापयति कुमारः । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशत्यङ्गदो हनूमांश्च)

हस्तिशुण्डोपनौ रिपुशस्त्रपरिक्षताङ्गदौ शत्रुवाणवृद्धितकेयूरी च अवनितलगतौ पृथिव्यां पतितौ बाहू दृष्ट्वा, हे हरिवर, वानरराज, अद्य सम्प्रति मम सुग्रीवस्य चित्तं पततीव पातित्यमिवानुभवति । त्वां शत्रुणा सादितबाहुं दृष्ट्वाऽहमात्मानं पतितमिवानुभवामीति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

विपादेनालम्—खेदं मा कुरु । लोकधर्मः—संसारस्य नियमः, जातस्य नृत्यु नियमादलं शोकेनेति तात्पर्यम् ।

संवार्यताम्—अत्रागमनानिरुध्यताम् । एवं गतम्—ईदृशीं दशां प्राप्तम् ।

शत्रु के बाणों द्वारा जल-विद्धत होकर पृथ्वी पर लोटते देख कर मेरा हृद बैठा जा रहा है ॥ २२ ॥

वाली—सुग्रीव, विपाद करना व्यर्थ है यही तो लोक का नियम है ।

(नेपथ्यमें)

हाय महाराज, हाय,

वाली—सुग्रीव, स्त्रियों को रोको । इस हालत में वे मुझे देखें यह ठी नहीं है ।

सुग्रीव—महाराज की जो आज्ञा । हनुमान्, ऐसा करो ।

हनूमान्—कुमार की जो आज्ञा । (जाता है)

(अंगद तथा हनुमान् का प्रवेश)

हनूमान्—अङ्गद ! इत इतः ।

अङ्गदः—

श्रुत्वा कालवशं यान्तं हरिमृक्षगणेश्वरम् ।
समापतितसन्तापः प्रयामि शिथिलक्रमः ॥ २३ ॥

हनूमन् ! कुत्र महाराजः ।

हनूमान्—एष महाराजः,

शरनिर्भिन्नहृदयो विभाति धरणीतले ।
गुह्यशक्तिसमाक्रान्तो यथा क्रौञ्चाचलोत्तमः ॥ २४ ॥

श्रुत्वेति—ऋक्षगणेश्वरम् ऋक्षाणां नायकम् हरिं वानरं वालिनम् कालवशं यान्तं प्रियमाणं श्रुत्वा समापतितसन्तापः प्राप्तखेदः अत एव शिथिलक्रमः मन्दवेगः प्रयामि । वालिनं स्वतातं प्रियमाणं निशान्य मम पादौ न पुरः सरत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

शरनिर्भिन्नेति—शरनिर्भिन्नहृदयः रामस्य शरेण विदारितवक्षःस्थलः एषः महाराजः वानरराजो वाली धरणीतले पृथिव्यां (पतितः) विभाति यथा गुह्यशक्तिसमाक्रान्तः कार्तिकेयद्वारा शक्तिनामकेनास्त्रेण क्षतः क्रौञ्चाचलोत्तमः क्रौञ्चनामकगिरिरिव । पुरा महादेवादत्तविद्यामधीयानयोः परशुरामकार्तिकेययोः शक्तिमत्तरता विषये विवादः प्रावर्तत, तदा बलपरीक्षणाय यः स्वास्त्रेण पर्वतमिमं क्रौञ्चनामानं भिन्नात्स बलीति समयं कृत्वा कार्तिकेयः स्वशक्त्या तं पर्वतं विव्याधेति पौराणी कथा । उपमा स्फुटा । तथा च वालिनो हृदयस्य विशालता कठोरता च ध्वनिता, रामशरस्य शक्तिसमशक्तिकता चेति बोध्यम् ॥

हनूमान्—अङ्गद, इधर आइये इधर ।

अङ्गद—वानर गण के अधिराज को मरते हुए सुना है इससे हमारी आत्मा सन्तप्त हो रही है, मुझे चलने में शिथिलता हो रही है ॥ २३ ॥

हनूमन्, महाराज कहाँ है ?

हनूमान्—यही हैं महाराज,

बाण से इनका हृदय विद्ध हो चुका है, यह धरणी पर लोट रहे हैं, ऐसा लगता है मानो कार्तिकेय के बाण से भिन्न क्रौञ्च गिरि हों ॥ २४ ॥

अङ्गदः—(उपलक्ष्य) हा महाराज !

अतिबलसुखशायी पूर्वमात्सीहरीन्द्रः

क्षितितलपरिचर्ता क्षीणसर्वाङ्गचेष्टः ।

शरवरपरिवीतं व्यक्तमुत्तुज्य देहं

किमभिलपसि वीर स्वर्गमद्याभिगन्तुम् ॥ २५ ॥

(इति भूमौ पतितः ।)

बाली—अङ्गद ! अलमलं विपादेन, भोः सुग्रीव !

मया कृतं दोषमपास्य बुद्ध्या

त्वया हरीणामधिपेन सम्यक् ।

अतिबलति—अतिबलेन लोकाधिकेन स्वपराक्रमेण सुखशायी अक्लेश-
शयनशीलः त्वम् पूर्ववत् हरीन्द्रः वानराधिपतिः आसीः अभवः, इदानीं स
एव त्वम् क्षितितलपरिचर्ता पृथिव्यां लुट्य क्षीणसर्वाङ्गचेष्टः अमस्ते शरीरा-
वयवे निरचेष्टः शरवरपरिवीतं रामशरेण कृतं देहं व्यक्तम् स्फुटम् उत्तुज्य
त्यक्त्वा, हे वीर—अथ किं किमर्थं स्वर्गम् अभिगन्तुम् अभिलपसि जिगमिषसि ।
येन त्वया वानरराजेन स्वपराक्रममुपधायात्र भुवि सुखं विदुतम्, सोऽपि त्वं
रामशरविदारितोरःस्थलः स्वर्गं वियाससीति अहो नियत्या बलवत्त्वमिति
तात्पर्यम् ॥ २५ ॥

मया कृतमिति—मया बालिना कृतम् आचरितम् दोषम् दारामिमर्शन-
देशनिष्कासनादिकम् दोषम् अपराधम् अपास्य हरीकृत्य त्वया सुग्रीवेण सम्यक्
विधिवत् हरीणामधिपेन वानरराजपदाभिषिक्तेन रोषं मयि कौपं विमुच्य परि-

अङ्गद—(समीप जा कर) हा महाराज,

आप अत्यन्त बलपूर्वक कारण से सोने वाले हरीश्वर थे, इस समय जा
के बलों में चेष्टा नहीं रह गई है, आप पृथ्वी पर पड़े हुए हैं, क्या आप अपने
इस बाण-विद्ध देह को छोड़कर स्वर्ग जाना चाह रहे हैं ? ॥ २५ ॥

(पृथ्वी पर गिरता है)

बाली—अङ्गद, विपाद मत करो । सुग्रीव,

तुम अब वानरराज हुए, मैंने जो गलतियाँ की हैं उन्हें अपनी बुद्धि से दू

विमुच्य रोषं परिगृह्य धर्मं

कुलप्रवालं परिगृह्यतां नः ॥ २६ ॥

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

वाली—भो राघव ! यस्मिन् कस्मिन् वापराधेऽनयोर्वानरचापलं
अन्तुमर्हसि ।

रामः—बाढम् ।

वाली—सुग्रीव ! प्रतिगृह्यतामस्मत्कुलधनं हेममाला ।

सुग्रीवः—अनुगृहीतोऽस्मि । (प्रतिगृह्णाति)

वाली—हनूमन् ! आपस्तावत् ।

हनूमान्—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

त्यज्य बुद्ध्या सदसद्विवेकिन्या मत्या धर्मं तत्कालोचितं कर्तव्यम् परिगृह्य
आश्रित्य नः अस्माकं कुलप्रवालम् वंशप्ररोहः वंशप्रवर्तकः पुत्रः परिगृह्यताम्
स्वीक्रियताम्, पालनीयतया रक्ष्यताम् इति शेषः ॥ २६ ॥

अनयोः—सुग्रीवाङ्गदयोः ।

अस्मत्कुलधनम्—मदीया पैतृकी सम्पत्तिः, वालिने स्वपुत्रायेन्द्रेण विशिष्टगुणा
कापि हेममाला प्रदत्तेति तस्याः कुलधनत्वमुक्तम् । आपः—जलानि । मामभि-
गताः—मामुद्दिश्य प्राप्ताः । सहस्रहंसप्रयुक्तः—हंससहस्रवाह्यः । वीरवाही-
वीरान् वहति तच्छीलः ।

करके तथा क्रोध को भुलाकर तुम हमारे इस वंशाङ्कुर की रक्षा करना ॥ २६ ॥

सुग्रीव—महाराज को जैसी आज्ञा ।

वाली—हे राम, किसी अपराध में आप अङ्गद तथा सुग्रीव का वानर-चापल
क्षमा करेंगे ।

राम—अच्छी बात है ।

वाली—सुग्रीव, हमारे कुलधन स्वरूप यह मातृय ग्रहण करो ।

सुग्रीव—बड़ी कृपा हुई । (माला लेता है)

वाली—हनूमन्, पानी लाना ।

हनूमान्—महाराज की जैसी आज्ञा । (जाकर पानी ले आकर) यह पानी

लीजिए ।

वाली—(आचम्य) परित्यजन्तीव मां प्राणाः । इमा गङ्गाप्रभृतयो महानद्य एता उर्वश्यादयोऽप्सरसो मामभिगताः । एष सहस्रहंसप्रयुक्तो वीरवाही विमानः कालेन प्रेषितो मां नेतुमागतः । भवतु । अयमयमा-
गच्छामि । (स्वर्गातः ।)

सर्वे—हा हा महाराज !

रामः—हन्त स्वर्गं गतो वाली । सुग्रीव ! क्रियतामस्य संस्कारः ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः ।

रामः—लक्ष्मण ! सुग्रीवस्याभिषेकः कल्प्यताम् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रथमोऽङ्कः ।

कालेन—यमराजेन । मां नेतुम्—स्वर्गं प्रापयितुम् ।

संस्कारः—मरणोत्तरकालिकः दाहभूनिक्षेपादिको विधिः ।

अभिषेकः—राज्याभिषेकः । कल्प्यताम्—सम्पाद्यताम् ।

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽभिषेकनाटक 'प्रकाशे' प्रथमाङ्क 'प्रकाशः' ।

वाली—(आचमन करके) मुझे मेरे प्राण छोड़ रहे हैं । यह गङ्गा प्रभृति नदियाँ, उर्वशी प्रभृति अप्सरार्यो मुझे लेने आ रही हैं । यह हजार हंसों द्वारा चालित वीरवाही विमान यमराज द्वारा भेजा गया है जो मुझे लेने आया है ।

अस्तु, यह आ रहा हूँ । (स्वर्ग गया)

समी—हाय महाराज, हाय ।

राम—हाय, वाली स्वर्ग चला गया, सुग्रीव अब इसका संस्कार करो ।

सुग्रीव—आप की जैसी आज्ञा ।

राम—लक्ष्मण, सुग्रीव के अभिषेक का प्रवन्ध करो ।

लक्ष्मण—आप की जैसी आज्ञा । (सबका प्रस्थान)

प्रथम अङ्क समाप्त

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति ककुभः)

ककुभः—निष्ठितप्रायत्वात् कार्यस्याहारव्यापृताः सर्वे वानरयूथपाः । तस्मादहमपि किञ्चिदाहारजातं सम्भावयामि । (तथा करोति ।)

(प्रविश्य ।)

विलमुखः—पेसिओ म्हि महालाएण सुग्रीवेण-अय्यरामस्स किदो-
वआरप्पच्चुवआरणिमित्तं सव्वासु दिसासु सीदाविअअणे पेसिआ
सव्वे वाणरा आअदा । तेसं दक्खिणापहमुहस्स कुमारस्स अङ्गदस्स
पवुत्ति जाणिअ सिग्वं आअच्छत्ति । ता कहिं णु हु गओ कुमारो ।
(परिक्रम्याप्रतो विलोक्य) एसो अय्यकउहो । जाव णं पुच्छामि ।
(उपसृत्य) सुहं अय्यस्स । [प्रेषितोऽस्मि महाराजेन सुग्रीवेण-आर्यरामस्य
कृतोपकारप्रत्युपकारनिमित्तं सर्वासु दिशासु सीताविचयने प्रेषिताः सर्वे वानरा
आगताः । तेषां दक्षिणापथमुखस्य कुमारस्याङ्गदस्य प्रवृत्तिं ज्ञात्वा शीघ्रमागच्छेति ।

निष्ठितप्रायत्वात्—सम्पन्नप्रायत्वात् । आहारव्यापृताः—भोजने प्रवृत्ताः ।

वानरयूथपाः—वानरदलपतयः । आहारजातम्—भोजनादिकम् ।

कृतोपकारप्रत्युपकारनिमित्तम्—पूर्वं कृतस्य वालिवप्रपूर्वकराज्याभिषेक
पर्यन्तस्य स्वोपकारस्य प्रत्युपकाराय । सीताविचयने—सीताया अन्वेषणे । दक्षि-

द्वितीय अङ्क

(ककुभ का प्रवेश)

ककुभ—कार्य समाप्त प्राय है अतः सभी वानरगण भोजन में लगे हुए हैं,
अतः मैं भी कुछ भोजन कर लूँ । (खाता है)

विलमुख—राम द्वारा किये गये उपकार के बदले में सारी दिशाओं में सीता
की खोज करने को गये हुए समस्त वानरगण लौट आये परन्तु दक्षिण दिशा
की ओर गये हुए कुमार अंगद नहीं लौट सके हैं, उन्हीं का पता लेने के लिए

तत् क नु खलु गतः कुमारः । एष आर्यककुभः । यावदेनं पृच्छामि । सुख-
मार्यस्य ।]

ककुभः—अये विलमुखः । कुतो भवान् ।

विलमुखः—अय्य ! महात्माअस्स सासणेण कुमारं अङ्गदं पेक्खितुं
आअरो म्हि । [आर्य ! महाराजस्य शासनेन कुमारमङ्गदं प्रेक्षितुमाग-
तोऽस्मि ।]

ककुभः—अपि कुशली आर्यरामो महाराजश्च ।

विलमुखः—आम् ।

ककुभः—कोऽभिप्रायो महाराजस्य ।

(विलमुखः पेक्षिओ म्हि इति पूर्ववत् पठति)

ककुभः—किं न जानीये निष्ठितमर्थं कार्यस्य ।

विलमुखः—किं किम् ।

ककुभः—श्रूयतां,

लब्ध्वा वृत्तान्तं रामपत्न्याः लगेन्द्राद्

णापयमुखस्य- दक्षिणदिशाभिमुखस्य दक्षिणां दिशं गतस्य । कुमारस्य—अङ्गदस्य ।
प्रवृत्तिम-वार्ताम् । सुखम्—कुशलम् ।

लब्ध्वेति—रामपत्न्याः सीतायाः वृत्तान्तम् रावणगृहावस्थानवार्ताम्

सुग्रीव ने हमको भेजा है । न जाने कुमार कहाँ चले गये ? यह हैं आर्य ककुभ,
तब तक इनसे पूछता हूँ । (समीप जाकर) आप सकुशल तो हैं ?

ककुभ—अरे विलमुख ! तुम किधर से आरहे हो ?

विलमुख—महाराज सुग्रीव की आज्ञा से कुमार की खोज करने आया हूँ ।

ककुभ—आर्य राम तथा महाराज तो सकुशल हैं ?

विलमुख—हाँ ।

ककुभ—महाराज की क्या इच्छा है ?

(विलमुख पहले ही वाली बात को दुहराता है)

ककुभ—क्या तुम नहीं जानते हो कि आधा कार्य हो गया है ?

विलमुख—क्या कहा ?

ककुभ—सुनो, जटायु से सीता का समाचार जान कर हाथियों से परिपूर्ण

आरुह्यागेन्द्रं सद्विप्रेन्द्रं महेन्द्रम् ।

लङ्कामभ्येतुं वायुपुत्रेण शीघ्रं

वीर्यप्रावल्याल्लङ्घितः सामरोऽद्य ॥ १ ॥

तस्मादागच्छ, कुमारपादमूलमेव संश्रयावः ।

(निष्क्रान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति राक्षसीगणपरिवृता सीता ।)

सीता—हृदि अदिधीरा खु म्हि मन्दभाआ । जा अय्यउत्तविरहिदा रक्खसराअभवणं आणीदा अणिट्ठाणि अणरिहाणि जहमणोरहप्पवुत्ताणि वअणाणि साविअमाणा जीवामि मन्दभाआ । आटु अय्यउत्तसाअअप्पच्चएण कहं वि अत्ताणं पय्यवत्थावेमि । किं पु खु अज्ज पज्जालिअमाणे कम्मआरगिमण्डले उदअप्पसेओ विअ किञ्चि हिअअप्पसादो

खगेन्द्रात् पक्षिश्रेष्ठात् जटायुषः लब्ध्वा ज्ञात्वा सद्विप्रेन्द्रम् हस्तिगणयुक्तम् महेन्द्रं नाम श्रगेन्द्रम् पर्वतमुख्यम् आरुह्य आक्रम्य वायुपुत्रेण-हनुमता शीघ्रं लङ्काम् अभ्येतुं गन्तुम् अथ वीर्यप्रावल्यात् पराक्रमप्रकर्षात् सागरः समुद्रः लङ्घितः । जटायुषो मुखात् सीताया रावणकर्तृकं हरणं निशम्य हनुमान् महेन्द्रं नाम पर्वत-मारुह्य वीर्यातिशयात् सागरं लङ्घयामासेति भावः ॥ १ ॥

कुमारपादमूलम्—अङ्गदस्य समीपम् । संश्रयावः-गच्छावः ।

महेन्द्र पर्वत पर चढ़कर हनुमान् ने लङ्का जाने के अभिप्राय से अपनी तारुत से आज समुद्र लाँच लिया है ॥ १ ॥

अतः चलो, हम लोग कुमार के समीप चलें ।

(राक्षसियों से विरो सीता का प्रवेश)

सीता—मुझे चिड़कार है । मैं अभागी अति कठोर हूँ जिससे प्रियतम से विद्वुड़कर लङ्का लाई गई, अप्रिय, अनुचित यथेच्छ कथित वचन कहे गये, फिर भी मैं जीती रही ।

समुत्पण्णो । किं णु त्वु सं अन्तरेण पसण्हिअओ अय्यउत्तो भवे । [हा विग् अतिधीरा खल्वस्मि मन्दभागा । आर्यपुत्रविरहिता राक्षसराजमवनमानी-
तानिष्ठान्यनर्हानि ययामनोरथप्रवृत्तानि ववनानि आव्यमाणा जीवामि मन्दभागा ।
अथवा आर्यपुत्रस्रायकप्रत्ययेन कथमप्यात्मानं पर्यवस्थापयामि । किन्तु खल्वथ
प्रज्वाल्यमाने कर्मकाराग्निमण्डले उदकप्रसेक इव किञ्चिद् हृदयप्रसादः समुत्पन्नः ।
किन्तु खलु मामन्तरेण प्रसन्नहृदय आर्यपुत्रो भवेत् ।]

(ततः प्रविशति हनूमान् अङ्गुलीयकहस्तः ।)

हनूमान्—(लङ्कां प्रविश्य) अहो रावणमवनस्य विन्यासः ।

कनकरचितचित्रतोरणादथा

अतिधीरा—अत्यन्तगभीरा । आर्यपुत्रविरहिता—रामवियुक्ता । राक्षसराज-
मवनम्—रावणगृहम् । आनीता—प्रापिता । अनिष्ठानि—श्रोतुमनभिलषितानि ।
अनर्हानि—श्रोतुमयोग्यानि । ययामनोरथप्रवृत्तानि—यद्येच्छं प्रयुक्तानि । आव्य-
माणा—श्रोतुं वाध्यमाना । मन्दभागा—हृतभाग्या । आर्यपुत्रस्रायकप्रत्ययेन—रामस्य-
वाणे विश्वासेन । पर्यवस्थापयामि—स्थिरीकरोमि । रामवाणा अस्य सर्वस्यापि
कष्टस्य विनाशाय भविष्यन्तीति विश्वासेनाश्रव्याप्यपि राक्षसराजवचनानि कथञ्चि-
दाकर्णयन्ती धैर्यं धारयामोति वाक्यार्थः ।

कर्मकाराग्निमण्डले—लौहसन्धुक्षणाय कर्मकारैः प्रज्वालिते बहौ । उदक-
प्रसेकः—जलेनाभ्युक्षणम् । हृदयप्रसादः—मनःसुखम् । मामन्तरेण—मां विना ।
प्रसन्नहृदयः—सुखी । अङ्गुलीयकहस्तः—करपृताङ्गुलिमुद्रः ।

विन्यासः—सज्जा ।

कनकरचितेति—कनकरचितः स्वर्णविरचितो यस्तोरणः बहिर्द्वारम् तेना-

अथवा—प्रियतम के बाणों पर विश्वास करके किसी प्रकार जीती रही हूँ ।
न जाने क्यों आज थोड़ी प्रसन्नता हुई जैसे कर्मकार द्वारा प्रज्वलित अग्नि पर
जल सींचने से उसमें थोड़ी शीतलता आती है । क्या मेरे विना मेरे प्रिय
प्रसन्न होंगे ।

(जंगूठी हाथ में लिये हनुमान् का प्रवेश)

हनूमान्—(लङ्का में आकर) रावण के भवन का विन्यास लाक्षर्यकर है—
इस लंका में सोने के बने विचित्र तोरण हैं, इसका प्रदेश मणियों तथा

मणिवरविद्रुमशोभितप्रदेशा ।

विमलविकृतसञ्चितैर्विमानै-

र्वियति महेन्द्रपुरीव भाति लङ्का ॥ २ ॥

अहो नु खलु,

एतां प्राप्य दशग्रीवो राजलक्ष्मीमनुत्तमाम् ।

विमार्गप्रतिपन्नत्वाद् व्यापादयितुमुद्यतः ॥ ३ ॥

(सर्वतो गत्वा) विचरितप्राया मया लङ्का ।

व्या समृद्धा मणिवरेण मणिश्रेष्ठेन विद्रुमेण प्रवालेन च शोभितः प्रदेशः प्रान्तभागा-
यस्यास्तादृशी च लङ्का रावणनगरी विमलानि रम्याणि विकृतानि नानाप्रकारस्थि-
तानि सञ्चितानि राशीकृतानि च यानि विमानानि-यानानि तैः वियति स्वर्गे महेन्द्र-
पुरीव इन्द्रनगरीव विभाति । इयं स्वर्णविरचिततोरणा मणिरचितप्रान्तभागा-
च स्वर्णनगरी लङ्का सुन्दरैः सुविन्यस्तैर्विमानैराकाशे द्यौरिव विभातीति भावः ।
उपमालंकारः ॥ २ ॥

एतामिति—एताम् अनुत्तमाम् असाधारणीम् राजलक्ष्मीम् प्राप्य
दशग्रीवः रावणः विमार्गप्रतिपन्नत्वात् कुमार्गप्रचलितचित्तत्वात् व्यापादयितुम्
हन्तुम् उद्यतः, इमां शोभातिशयशालिनीम् राजलक्ष्मीम् सीतां प्राप्य रावणो
विमार्गगामित्वात् हन्तुमुद्यत इत्यार्थ्यकरम्, तादृशमहालक्ष्मीव्यापादनस्य नि-
तान्तमनुचितत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

विचरितप्राया—अन्विष्टा ।

प्रवाल से शोभित है । निर्मल तथा सञ्चित विमानों से यह नगरी आकाश में
अवस्थित स्वर्गपुरी की तरह मालूम पड़ती है ॥ २ ॥

आश्चर्य की बात है—

इस असाधारण राजलक्ष्मी को प्राप्त करके रावण अपनी कुमार्ग-प्रवृत्ति से
इसे नष्ट करने पर उतारु हो रहा है ॥ ३ ॥

(धारो ओर घूमकर) मैंने सारी लंका में भ्रमण कर लिया,

गर्भागारविनिष्कुटेषु बहुशः शालाविमानादिषु
स्नानागारनिशाचरेन्द्रमवनप्रासादहर्म्येषु च ।

पानागारनिशान्तदेशविवरेष्वाकान्तवानस्पत्यहं
सर्वं भो ! विचितं न चैव नृपतेः पत्नी मया दृश्यते ॥४॥

अहो व्यर्थो मे परिश्रमः । भवतु, एतद्धर्म्याप्रमारुह्यावलोकयामि ।
(तथा कृत्वा) अये अयं प्रमदवनराशिः । इमं प्रविश्य परीक्षिष्ये ।
(प्रविस्थावलोक्य) अहो प्रमदवनसमृद्धिः । इह हि,

कनकरचितविद्रुमेन्द्रनीलै-

गर्भागारेति-गर्भागारेषु गृहमध्यभागेषु, विनिष्कुटेषु गृहद्वारामेषु, बहुशः
अनेकविधेषु शालाविमानादिषु गृहेषु यानादिषु, स्नानागारेषु, निशाचरेन्द्रमवनेषु
रावणनिवासगृहेषु, प्रासादेषु हर्म्येषु विशालमवनेषु च । पानागारेषु मद्यपानोप-
युक्तसदनेषु, निशान्तेषु गृहेषु, देशविवरेषु सूक्ष्मेष्वपि लङ्कायाः स्थानेषु अहं हनूमान्
आकान्तवान् गतः अस्मि, भोः, मया सर्वं लङ्कायाः स्थानं विचितम् अन्विष्टम्,
नृपतेः रामस्य पत्नी सीता च मया नैव दृश्यते ॥ ४ ॥

व्यर्थः—विफलः, परिश्रमः—अन्वेषणश्रमः । हर्म्याप्रम—प्रासादोपरिभागम् ।
प्रमदवनराशिः—स्त्रीजनविहारोपयुक्तं वनं प्रमदवनं तस्य राशिः समूहः । इमम्—
प्रमदवनराशिम् । परीक्षिष्ये—अन्वेषयिष्यामि ।

प्रमदवनसमृद्धिः—प्रमदवनस्य रमणीयता ।

कनकरचितेति—कनकरचिताः ये विद्रुमाः इन्द्रनीलाश्च स्वर्णरत्नचिताः

गृह मध्यवर्ती उद्यानों, गृहों तथा विमानों में, स्नानागारों, रावण के गृहों तथा
प्रासादों में, मद्यशाला तथा अन्योन्य देशों में मैंने सर्वत्र खोज लिया, परन्तु कहीं
भो राम की पत्नी सीता को नहीं पा सका ॥ ४ ॥

मेरा सारा श्रम बेकार गया । अस्तु, इस प्रासाद पर चढ़कर भी देख लेता
हूँ (प्रासाद पर चढ़कर) ओरे वह तो प्रमदवन है । इसमें पैठकर देखूँगा ।
(पैठकर और देखकर) प्रमदवन की समृद्धि कितनी विशाल है । यहाँ—

सोना से विद्रुम तथा इन्द्रनील से बना हुआ, बड़े वृक्षों की कतार से विचित्र,

विंकृतमहाद्रुमपङ्क्तिचित्रदेशा ।

रुचिरतरनगा विभाति शुभ्रा

नभसि सुरेन्द्रविहारभूमिकल्पा ॥ ५ ॥

अपि च—

चित्रप्रसूतहेमधातुरुचिराः शैलाश्च दृष्टा मया

नानावारिचराण्डजैर्बिरचिता दृष्टा मया दीर्घिकाः ।

नित्यं पुष्पफलाढ्यपादपयुता देशाश्च दृष्टा मया

सर्वं दृष्टमिदं हि रावणगृहे सीता न दृष्टा मया ॥ ६ ॥

प्रवाला इन्द्रनीलाख्यमणयश्च तैर्विंकृता विचित्रा या महाद्रुमपङ्क्तिर्विशालवृक्ष-
परम्परा तथा चित्रो नानावर्णो देशो यस्यां तादृशी, रुचिरतरनगा अतिविचित्र-
पर्वता शुभ्रा स्वच्छा चैवं प्रमदवनसमृद्धिः नभसि व्योम्नि सुरेन्द्रविहारभूमिकल्पा
इन्द्रक्रीडास्थलीतुल्या विभाति । अत्र प्रमदवने कनकखचितैः प्रवालैर्नीलमणिभिश्च
चित्रा भूमिः, द्रुमपरम्पराऽद्भुतविन्यासा, नगो नितान्त्यह्वयः, सर्वमिदं मिलित्वा-
ऽस्य प्रमदवनस्येन्द्रक्रीडास्थलसादृश्यं गमयतीति भावः ॥ ५ ॥

चित्रप्रसूतेति—चित्राः प्रसूतं यद् हेम सुवर्णम् प्रसूताश्च ये धातवस्तै-
रुचिराः नानावर्णाः क्षराद्भः स्वर्णैः धातुभिश्च रम्याः शैलाः पर्वता मया दृष्टाः
प्रत्यक्षीकृताः नानावारिचराण्डजैः विविधजलचरपक्षिभिर्हंसकारण्डवादिभिः विर-
चिताः सनाथीकृताः दीर्घिकाः सरस्यश्च मया दृष्टाः, नित्यं सदा पुष्पफलाढ्य-
पादपयुताः पुष्पफलसन्तृद्धवृक्षपूर्णाः देशाश्च मया दृष्टाः, इदं सर्वं दृष्टं परन्तु
रावणगृहे मया सीता न दृष्टा । त्वद्वेमधातुरम्यान् पर्वतान्, विविधपक्षिगणा-
न्विताः सरसीः, पुष्पफलपूर्णवृक्षरम्यान्देशांश्चापि दृष्टवता मया क्वापि रावणगृहे
सीता नैक्षिता, तद् व्यर्थो मम सकलः प्रयास इति भावः ॥ ६ ॥

अहं स्वच्छे प्रमदवन स्वर्गं मे इन्द्र के विहारस्थल के समान प्रतीत होता है ॥ ५ ॥

जहाँ स्वर्णतथा अन्यान्य धातु विद्यमान हैं ऐसे पर्वत को मैंने देख लिया,
नाना जाति के जलचर पक्षियों से युक्त सरोवर भी मैंने देखे, नित्यपुष्पित-फलित
वृक्षों वाले देश भी मैंने देख लिये, रावण के गृह में मैंने सारी चीजें देखलीं,
परन्तु सीता को नहीं पाया ॥ ६ ॥

को नु खल्वेतस्मिन् प्रदेशे सप्रभ इव दृश्यते । तत्र तावद्वलोक-
यामि (तथा कृत्वा) अये का नु खल्वियम् ।

राक्षसीभिः परिवृता विकृताभिः सुमध्यमा ।

नीलजीमूतमध्यस्या विद्युल्लेखेव शोभते ॥ ७ ॥

यैषा,

असितभुजगकल्पां धारयन्त्येकवेणीं

करपरिमितमध्या कान्तसंसक्तचित्ता ।

अनशनकृशदेहा वाष्पसंसिक्तवक्त्रा

सरसिजवनमालेवातपे विप्रविद्धा ॥ ८ ॥

सप्रभः—कान्तिमान् ।

राक्षसीभिरिति—विकृताभिः विकृताकारवाक्चेष्टाभिः राक्षसीभिः राक्षस-
जातिस्त्रीभिः परिवृता वेष्टिता सुमध्यमा रम्यमध्या (इयं का) नीलजीमूतमध्यस्या
रयामजलदमध्यगता विद्युल्लेखा तद्विद्धि शोभते भाति, यथा रयामघनमध्य-
स्थिता तद्विद् भासते तथा केयं राक्षसीनां मध्ये भासत इत्यर्थः । उपनाडलङ्कारः ॥

असितेति—असितभुजगकल्पाम् कृष्णसर्पसमाम् एकवेणीं सुकेशकलापम्
धारयन्ती विव्रती, करपरिमितमध्या सुष्टिप्राप्तमध्यदेशा, कान्तसंसक्तचित्ता प्रिय-
लग्नहृदया, अनशनेन आहारत्यागेन कृशः अन्नाधारणदुर्वलो देहो यस्यास्तादृशी,
वाष्पसंसिक्तवक्त्रा अश्रुसिक्तनुखी आतपे सूर्यकिरणसन्मुखं विप्रविद्धा सन्तप्यमाना
सरसिजवनमाला कमलजाननपरम्परा इव यैषा विभाति सा का ? इति
विज्ञासा ॥ ८ ॥

यहाँ पर यह चमकदार कौन दीख पड़ रहा है । वहाँ तो देखूँ । (देखकर)
-अरे यह कौन है ?

विकृत आकार वाली राक्षसियों से विरी यह कौन है जो नखीन नेवमाला के
खींच में वर्तमान विजली सी लग रही है ॥ ७॥

काले नाग के सदृश दीखने वाली चोटी को धारण करने वाली, पतली कमर
वाली, प्रियतमानुरक्तहृदया, अनाहार के कारण कृशावली, डबडबाई जाँखों वाली,
धूप में सूखती हुई कमल माला सरीखी यह कौन है ? ॥ ८ ॥

अये कथं दीपिकावलोकः । (विलोक्य) अये रावणः ।

मणिविरचितमौलिश्चावताम्रायताक्षो

मदसललितगामी मत्तमातङ्गलीलः ।

युवतिजननिकाये भात्यसौ राक्षसेशो

हरिरिव हरिणीनामन्तरे चेषमानः ॥ ९ ॥

किमिदानीं करिष्यते । भवतु, इष्टम् । एनमशोकपादपमारुह्य कोट-
रान्तरितो भूत्वा दृढं वृत्तान्तं आस्यामि । (तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति रावणः सपरिवारः ।)

दीपिकावलोकः—दीपकस्य प्रकाशः ।

मणिविरचितेति—मणिविरचितमौलिः मणिगणपूर्णशिराः चारुणि
सुन्दराणि ताम्राणि रक्तवर्णानि आयतानि विशालानि च अक्षीणि यस्य तादृशः,
मदेन मद्यादयुपयोगजन्यमना मनोविकारेण सललितं सविलासं गच्छति तच्छीलः,
मत्तमातङ्गलीलः मत्तगजसदृशः असौ राक्षसेशो रावणः युवतिजनमध्ये हरिणीनां
मृगीणामन्तरे मध्ये चेषमानः नानाचेष्टाः कुर्वन् हरिः सिंह इव विभाति, शिरसि
विविधरत्नानि धारयन् रम्याणि रक्तवर्णानि विशालानि च लोचनानि वङ्गन्, मदेन
सविलासं चलन्, गजगामी चायं रावणो युवतीनां मध्ये तथा शोभते यथा मृगी-
णाम् मध्ये सिंहः शोभत इत्याशयः ॥ ९ ॥

अशोकपादपम्—अशोकनामकं वृक्षम् । कोटरान्तरितः—वृचन कोटरे नि-
लीनः । दृढम्—साधु निश्चितं च ।

अरे, क्या यह दीप का प्रकाश है ? (देखकर) अरे, यह तो रावण है ?

इसके शिरपर भूषण के रूप में बहुत से रत्न हैं, इसके नयन रक्त तथा
विशाल हैं, मद से यह सविलास तथा मतवाले गज की तरह चल रहा है, यह
राक्षसराज स्त्रियों के बीच में ऐसा लगता है मानों हरिणियों के बीच में
सिंह हो ॥ ९ ॥

अब क्या करूँगा ? अच्छा, उपाय सूझ गया । इसी अशोक वृक्ष पर चढ़कर
कोटर में छिपकर सारे वृत्तान्त को जान लूँगा । (वैसा ही करता है)

(अनन्तर सपरिवार रावण का प्रवेश) .

रावणः—

दिव्यास्त्रैः सुरदैत्यदानवचमूविद्रावणं रावणं

युद्धे क्रुद्धसुरेभदन्तकुलिशव्यालीढवक्षःस्थलम् ।

सीता मामविवेकिनी न रमते सक्ता च मुग्धेक्षणा

क्षुद्धे क्षत्रियतापसे ध्रुवमहो दैवस्य विघ्नक्रिया ॥ १० ॥

(ऊर्ध्वमलोज्ज्व) एष एष चन्द्रमाः,

रजतरचितदर्पणप्रकाशः

करनिकरैर्हृदयं ममाभिपीड्य ।

दिव्यास्त्रैरिति—दिव्यास्त्रैः सुरदैत्यदानवचमूविद्रावणं ब्राह्मादिभिस्तैस्तै-
रस्त्रैः सुराणां देवानाम् दैत्यानां दानवानाञ्च चमूनाम् सेनानां विद्रावणं पराजय-
करम्, युद्धे क्रुद्धः कुपितो यः सुरेभः ऐरावतस्तस्य दन्ता एव कुलिशानि
वज्राणि तैर्व्यालीढं क्षतं वक्षःस्थलं यस्य तादृशम्, मां रावणम् इयं मुग्धेक्षणा
सीता न रमते स्त्रीभावेन न चेतते, (किन्तु—) क्षुद्धे अशक्ते क्षत्रियतापसे क्षत्रिय-
वंश्ये मिथ्या तपश्चरति च सक्ता बद्धभावा (विद्यते) सेयं ध्रुवं दैवस्य विघ्नक्रिया
अन्तरायकरणम् । ब्रह्मादिभिः सदा देवदानवसैन्यपराजेतारं कुपितैर्नैरावतेन
वज्रोपमस्वदन्ताघातद्वारा क्षतवक्षःस्थलं च मां विहाय यदियं सीता क्षुद्धे मिथ्या-
तपस्विनि क्षत्रिये रामे बद्धहृदया विद्यते, तदिदं मदीयं दुर्दैवमेवान्तरायमाचर-
तीति भावः ॥ १० ॥

रजतरचितेति—रजतरचितदर्पणस्य प्रकाश इव प्रकाशो यस्य तादृशः,
कुमुदवनप्रियवान्वदः कुमुदकुलस्य प्रियसुहृत् विजृम्भमाणः स्वसामर्थ्यं प्रययन्

रावण—दिव्य अस्त्रों द्वारा देव-दानव सैन्य को खदेड़ देने वाले, तथा कुपित
ऐरावत के वज्रोपम दन्त-स्रत वक्षःस्थल मुझ रावण पर यह मोली सीता अनुराग
नहीं करके अमागे क्षत्रिय तपस्वी पर अनुराग रख रही है, निश्चय यह विघ्न
माय्य करा रहा है ॥ १० ॥

(ऊपर की ओर देखकर) यह चन्द्रमा चाँदी के बने दर्पण की तरह दीख

उदयति गगने विजृम्भमाणः

कुमुदवनप्रियवान्धवेः शशाङ्कः ॥ ११ ॥

(परिक्रम्य) एषा सीता पादपमूलमाश्रित्य ध्यानसंवीतहृदयानशन-
क्षामवदना स्वदेहमिव प्रवेष्टुकामा सङ्गूढस्तनोदरी दुर्दिनान्तर्गता
चन्द्रलेखेव राक्षसीगणपरिवृतोपविष्टा । यैषा,

अपास्य भोगान् मां चैव श्रियं च महतीमिमाम् ।

मानुषे न्यस्तहृदया नैव वश्यत्वमागता ॥ १२ ॥

अयं शशाङ्कचन्द्रः करनिकरैः स्वप्रभाभिः मां रावणम् अभिपीड्य व्यथयित्वा गगने
उदयति उदयं लभते ॥ ११ ॥

पादपमूलम्-वृक्षाधोभागम् । ध्यानसंवीतहृदया—ध्याने स्वप्रियतमध्यान-
कर्मणि संवीतं लूनं हृदयं यस्यास्तादृशी । अनशनक्षामवदना-अनाहारशुष्क-
मुखी । स्वदेहमिव प्रवेष्टुकामा-नम्रीकृततनुः । सङ्गूढस्तनोदरी-प्रच्छादित-
कुचोदरदेशा दुर्दिनान्तर्गता—वर्षातिरोहिता । चन्द्रलेखा-चन्द्रकला । राक्ष-
सीगणपरिवृता-राक्षसीभिर्वेष्टिता ।

अपास्येति—भोगान् विषयोपभोगजन्यानानन्दान्, मां रावणम्, इमां
महतीं विशालाम् श्रियं च अपास्य विहाय (इयं सीता) मानुषे साधारणे
मनुजे न्यस्तहृदया बद्धभावा नैव वश्यत्वम् आगता मम वशवर्तित्वं नैव प्राप्ता ।
अनुतापोऽत्र व्यक्तः ॥ १२ ॥

रहा है, अपनी किरणों से मुझे सता रहा है, यह कुमुद-चन्द्र चन्द्रमा बड़े वेग से
आकाश में उदित हो रहा है ॥ ११ ॥

(चलकर) वृक्ष की जड़ में बैठकर, ध्यानावस्थित हो, अनाहार से कुशाङ्गी
अपनी देह में पैठती हुई, स्तनों तथा उदरभाग को ढंके हुई, यह सीता
राक्षसियों से घिरी रहकर ऐसी लगती है मानो मेघों से घिरी चन्द्रकला हो ।

इस सीता ने मुझे, इस समस्त भोग-विलास को एवं इस विशाल सम्पत्ति
को छोड़कर मनुष्यजन्मा राम पर हृदय न्योछावर किया है, यह मेरे वश में
नहीं ही आई ॥ १२ ॥

हनूमान्—हन्त भविज्ञातम् ।

इयं सा राजतनया पत्नी रामस्य मैथिली ।

सिंहदर्शनवित्रस्ता मृगीव परितप्यते ॥ १३ ॥

रावणः—(उपेत्य)

सीते ! त्यज त्वं व्रतमुग्रचर्यं

भजस्व मां भामिनि ! सर्वगात्रैः ।

अपास्य तं मानुषमद्य भद्रे !

गतायुषं कामपथान्निवृत्तम् ॥ १४ ॥

सीता—हस्सो खु रावणओ, जा वअणगदसिद्धिं वि ण जाणादि ।

[हास्यः खलु रावणकः, यो वचनगतसिद्धिमपि न जानाति ।]

इयं सेति—इयं सा जगत्प्रथिता राजतनया राज्ञो जनकस्य पुत्री रामस्य पत्नी धर्मभार्या मैथिली नाम सिंहदर्शनवित्रस्ता सिंहावलोकनमीता मृगी हरिणीव परितप्यते खेदमनुभवति ॥ १३ ॥

सीते त्यजेति—हे सीते, त्वम् उग्रचर्यम् अतिकष्टसाध्यम् व्रतं पातिव्रत्य लक्षणं नियमं त्यज, हे भामिनि कोपने, हे भद्रे कल्याणिनि, कामपथान्निवृत्तम् अक्रामं गतायुषं मृतं मृतकल्पं वा तं मानुषम् मनुजम् अपास्य परित्यज्य सर्व-गात्रैः सकलैरपि स्वाङ्गैः मां रावणं भज सेवस्व, मया सह विहरेत्यर्थः ॥ १४ ॥

हास्यः उपहासपात्रम् । वचनगतसिद्धिम्—वाक्यस्यासंबद्धताम् । रावणो रामं गतायुषं कथयन् स्वोक्तस्यार्थस्यासत्यतयाऽसंबद्धप्रलापित्वेनोपहासस्य पात्र-मिति सावः ।

हनूमान्—अहा ! मैं सब समझ गया ।

यही है राम की पत्नी राजकुमारी सीता, जो सिंह दर्शन से डरी हुई हरिणी की तरह दुःखिनी हो रही है ॥ १३ ॥

रावण—(समीप आकर)

सीते, छोड़ो इस कठोर व्रत को, हे कोपने, सुझे अपने समस्त भक्तों से स्वीकार करो, छोड़ो उस मनुष्य को, वह तो मर चुका सा है, वह अब तुम्हारे काम-मार्ग से दूर हो गया है ॥ १४ ॥

सीता—रावण उपहासास्पद है जिसे बोलने का डङ्ग भी नहीं है ।

हनूमान्—(सन्नोषम्) अहो रावणस्यावलेपः !

तौ च बाहू न विज्ञाय तच्चापि सुमहद् धनुः ।

सायकं चापि रामस्य गतायुरिति भापते ॥ १५ ॥

न शक्नोमि रोषं धारयितुम् । भवतु, अहमेवार्थरामस्य कार्यं साध-
यामि । अथवा,

यद्यहं रावणं हन्मि कार्यसिद्धिर्भविष्यति ।

यदि मां प्रहरेद् रक्षो महत् कार्यं विपद्यते ॥ १६ ॥

रावणः—

वरतनु ! तनुगात्रि ! कान्तनेत्रे !

अवलेपः—गर्वः ।

तौ च बाहू इति—रामस्य तौ जगद्विदितपराक्रमौ बाहू, तत् चापि सुमहत् विशालं धनुः शरासनम्, सायकं बाणं च न विज्ञाय अपरिचित्य (रामं) गतायुः चृतः इति भापते । सर्वमिदं रावणस्य गर्वविजृम्भितं यदसौ रामस्य बाहुधनुः-सायकानज्ञात्तैव तं मृतमभिघत्त इत्याशयः ॥ १५ ॥

रोषं धारयितुम्—कोपं नियमयितुम् । कार्यम्—रावणववरूपम् ।

यद्यहमिति—यद्यहं हनूमान् रावणं हन्मि मारयामि तदा कार्यसिद्धिः रामस्य कर्तव्यपूर्तिः भविष्यति, यदि चासौ रक्षो राक्षसः मां प्रहरेत्-मारयेत् तदा कार्यं सीतावृत्तोपलब्धिरूपं विपद्यते नश्यति, अव्यवस्थायै च जयविजयौ, अतः सम्प्रति मयोदासितुमेव युक्तमिति भावः ॥ १६ ॥

वरतन्विति—हे देवि, हे वरतनु सुन्दरि, तनुगात्रि कृशाङ्गि, कान्तनेत्रे

हनूमान्—आश्चर्यजनक है रावण का गर्व,

यह राम के हाथों को तथा उस विशाल धनुष को एवं बाण को बिना जाने ही राम को मरा हुआ सा बता रहा है ॥ १५ ॥

मैं अपने क्रोध को रोकने में असमर्थ हूँ । अस्तु, मैं ही राम का कार्य क्रिये देता हूँ । अथवा—अगर मैंने रावण को मार दिया तब तो काम बन गया, अगर रावण मुझे मार देता है तब यह विशाल कार्य समाप्त हो जायगा ॥ १६ ॥

रावण—हे सुन्दरि, हे कृशाङ्गि, हे सुनयने, कुवलयमाला सदृश इस बेणी

कुवलयदामनिभां विमुच्य वेणीम् ।

बहुविधमणिरत्नभूषिताङ्गं

दशशिरसं मनसा भजस्व देवि ! ॥ १७ ॥

सीता—हं विपरीओ खु घम्मो, जं जीवदि खु अअं पापरक्खसो ।

[हं, विपरीतः खलु धर्मः, यद् जीवति खल्वयं पापराक्षसः ।]

रावणः—ननु देवि ।

सीता—सत्तो सि । [शमोऽसि]

रावणः—हहह, अहो पतिव्रतायास्तेजः !

देवाः सेन्द्रादयो भग्ना दानवाश्च मया रणे ।

सोऽहं मोहं गतोऽस्म्यद्य सीतायास्त्रिभिरक्षरैः ॥ १८ ॥

रमणीयलोचने, कुवलयदामनिभां नीलकमलाकृतिं वेणीं विमुच्य संयम्य बहुविधै-
र्मणिभिः रत्नैश्च भूषिताङ्गं साध्वलङ्कृतं दशशिरसं मां रावणं मनसा भजस्व
मया सह रमस्व ॥ १७ ॥

विपरीतः—विपरीतकारी । यदि धर्मो यथोचितकारी स्यात्तदा मां प्रतीत्यं कथ-
यन् रावणो न जीवेद् यतोऽयं जीवत्यतो धर्मस्य विपरीतस्वरूपत्वं समर्थ्यत इत्यर्थः ।

देवाः सेन्द्रादय इति—सेन्द्रादयः इन्द्रादिना सहिताः देवाः दानवाश्च मय-
रावणेन रणे युद्धे भग्नाः पराजिताः, सोऽहं सर्वविजयी रावणः सीतायाः
शमोऽस्मीति त्रिभिरक्षरैः स्वर्णैर्वर्णैः अद्य सम्प्रति मोहं गतोऽस्मि, तदिदं पति-
व्रतातेज इत्युपहासपरं वचनमिदम् ॥ १८ ॥

को छोड़कर नाना प्रकार के मणियों तथा रत्नों से भूषित इस रावण को
स्वीकार करो ॥ १७ ॥

सीता—धर्म भी बड़ा विपरीत है जो यह राक्षस जी रहा है ।

रावण—देवि सीते,

सीता—मैं शाप दे दूंगी ।

रावण—हः हः ! पतिव्रता का तेज तो देखो—

समस्त इन्द्रादि देवों तथा दानवों को मैंने युद्ध में परास्त कर दिया है,
वही—मैं सीता के इन तीन अक्षरों से मुग्ध होता जा रहा हूँ ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये)

जयतु देवः । जयतु लङ्केश्वरः । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः ।
दश नाडिकाः पूर्णाः । अतिक्रामति स्नानवेला । इत इतो महाराजः ।

(निष्क्रान्तः सपरिवारो रावणः ।)

हनूमान्—हन्त निर्गतो रावणः, सुप्ताश्च राक्षसस्त्रियः ।

अयं कालो देवीमुपसर्पितुम् । (कोटरादवत्य) जयत्वविधवा ।

प्रेषितोऽहं नरेन्द्रेण रामेण विदितात्मना ।

त्वद्गतस्नेहसन्तापविक्रवीकृतचेतसा ॥ १९ ॥

सीता—(आत्मगतम्) को णु खु अत्रं, पापरक्खसो अय्यउत्तकेरओ-

निर्गतः—स्थानादस्माद् गतः ।

देवीम्—सीताम् । उपसर्पितुम्—समीपं गन्तुम् । अविधवा—भर्तृमती, सीतायाः
पुत्रतो रावणेन रामस्य गतायुध्मुक्तम्, अविधवेति संबोध्य हनूमान् सीतायाः
सर्वमपि तदुत्थं दुःखमपनोदितवानिति बोध्यम् ।

प्रेषितोऽहमिति—त्वद्गतस्नेहसन्तापविक्रवीकृतचेतसा त्वद्विषयकेण स्नेहेन
प्रेम्णा यः सन्तापः त्वदपहरणजन्यखेदस्तेन विक्रवीकृतं दुःस्थितां गमितं चेतो हृदयं
यस्य तेन तयोक्तेन विदितात्मना त्वदीयहृदयज्ञेन नरेन्द्रेण राज्ञा रामेण अहं हनूमान्
प्रेषितः अत्र प्रहितोऽस्मीति भावः ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये)

जय हो महाराज की, लङ्केश्वर की जय हो, दश वज गया, स्नान का समय
बीता जा रहा है । महाराज झुंघर चलें ।

(सपरिवार रावण जाता है)

हनूमान्—रावण चला गया, सारी राक्षस स्त्रियां सो गईं । यही समय है सीता
के पास पहुँचने का । (कोटर से उतर कर) जय हो अविधवा का । मुझे आत्मज्ञ,
राजा, तथा आप के स्नेह एवं विरह के कारण सन्तप्तहृदय राम ने भेजा है ॥१९॥

सीता—यह कौन है ? यह कोई पापी राक्षस अपने को राम का आदमी

त्ति अत्ताणं ववदिसिअ वाणररूवेण मं वञ्चिदुकामो भवे । भोदु-
तुहिआ भविस्सं । [को नु खल्वयं, पापराक्षस आर्यपुत्रसम्बन्धीत्यात्मानं व्यप-
दिश्य वानररूपेण मां वञ्चयितुकामो भवेत् । भवतु, तूष्णीका भविष्यामि ।]

हनूमान्—कथं न प्रत्येति भवती । अलमन्यशङ्कया । श्रोतुमर्हति
भवती ।

इक्ष्वाकुकुलदीपेन सन्धाय हरिणा त्वहम् ।

प्रेषितस्त्वद्विचित्यर्थं हनूमान् नाम वानरः ॥ २० ॥

सीता—(आत्मगतम्) जो वा को वा भोदु । अय्यउत्तणामसङ्कित-
रोण अहं एदेण अभिभासिस्सं । (प्रकाशम्) भद्र ! वुत्तन्तो अय्यउत्त-
स्स । [यो वा को वा भवतु । आर्यपुत्रनामसंकीर्तनेनाहमेतेनाभिभाषिष्ये । भद्र !
को वृत्तान्त आर्यपुत्रस्य ?]

हनूमान्—भवति ! श्रूयताम् ,

आर्यपुत्रसंबन्धी—रामस्यात्मीयः । आत्मानं व्यपदिश्य—रामसंबन्धिनं एवं
प्रख्याप्य, वञ्चयितुकामः—प्रतारयितुमिच्छुः । तूष्णीका—मौनशालिनी ॥

प्रत्येति—मयि विश्वासं करोति । अन्यशङ्कया—रामसंबन्धिभिन्नोऽयमिति
सन्देहेन ।

इक्ष्वाकुकुलेति—इक्ष्वाकुकुलदीपेन इक्ष्वाकुवंशावतंसेन रामेण हरिणा
वानरेण सुग्रीवेण सह सन्धाय सन्धिं कृत्वा त्वद्विचित्यर्थम् त्वामन्वेपयितुम् अहम्
हनूमान् नाम वानरः प्रेषितः प्रहितः अस्मीति शेषः । अतो मयि विश्वासः कर्तु-
मुचित इत्याशयः ॥ २० ॥

आर्यपुत्रनामसंकीर्तनेन—अयं रामस्य नाम कीर्तयतीति हेतुना ।

वताकर वानर के रूप में मुझे छलने आया होगा । अस्तु, मैं चुप रहूँगी ।

हनूमान्—क्यों आप विश्वास नहीं करती हैं । दूसरा कुछ सोचना बेकार है ।

सुनिये—इक्ष्वाकुकुल के प्रकाशक भगवान् राम ने वानरों के साथ सन्धि की
है, और आपकी खोज करने को मुझे भेजा है, मैं हनूमान् नाम का वानर हूँ ॥२०॥

सीता—(स्वगत) जो कोई रहे, यह मेरे प्रिय राम का नाम लेता है, मैं इस
से बातें करूँगी । भद्र, मेरे आर्यपुत्र का क्या समाचार है

हनूमान्—सुनिये आप,

अनशनपरितप्तं पाण्डु स क्षामवक्त्रं

तव वरगुणचिन्तावीतलावण्यलीलम् ।

वहति विगतधैर्यं हीयमानं शरीरं

मनसिजशरदग्धं वाष्पपर्याकुलाक्षम् ॥ २१ ॥

सीता—(आत्मगतम्) हृद्धि वीलिआ खु म्हि मन्दभाआ एवं सो-
अन्तं अग्यउत्तं सुणिअ । अग्यउत्तस्स विरहपरिस्समो वि मे सफलो सं-
वुत्तो त्ति पेक्खामि, जदि खु अअं वाणरो सअं मन्तेदि । अग्यउत्तस्स
इमस्सि जरो अणुकोसं परिस्समं च सुणिअ सुहस्सं दुक्खस्स अ अन्तरे
ढोलाअदि विअ मे हिअअं । (प्रकाशम्) भद् ! कहं तुम्हेहि अग्यउत्तस्स
सङ्गमो जादो । [हा धिग् व्रीडिता खल्वस्मि मन्दभागा एवं शोचन्तमार्यपुत्रं
श्रुत्वा । आर्यपुत्रस्य विरहपरिश्रमोऽपि मे सफलः संवृत्त इति पश्यामि, यदि ख-
ल्वयं वानरः सत्यं मन्त्रयते । आर्यपुत्रस्यास्मिन् जनेऽनुक्रोशं परिश्रमं च श्रुत्वा

अनशनेति—सः रामः अनशनपरितप्तं भोजनत्यागखिन्नम् क्षामवक्त्रम्
कृशाननम् तव वराणां श्रेष्ठानां गुणानां चिन्तया वीता समाप्ता लावण्यलीला सौन्दर्य-
विभ्रमो यस्य तादृशम् विगतधैर्यम् नष्टधीरभावम् हीयमानम् अनुदिनं क्षीयमाणम्
मनसिजशरदग्धं कामपीडितम् वाष्पपर्याकुलाक्षम् साश्रुनयनञ्च शरीरं वहति
धारयति ॥ २१ ॥

व्रीडिता—लज्जिता । आर्यपुत्रं शोचन्तं श्रुत्वा—आर्यपुत्रकृतं मद्विषयं शोकमाकर्ण्य ।
विरहपरिश्रमः—विरहे क्लेशः संवृत्तः—जातः । अस्मिन् जने सीतानामनि स्वलक्षणे
लोके । अनुक्रोशो दया । परिश्रमः क्लेशः । दयां स्मृत्वा सुखं क्लेशं स्मृत्वा च दुःखं

इन दिनों रामजी का शरीर अनाहार से दुर्बल हो रहा है, मुंह पीला पड़
गया है, आपके गुणों की चिन्ता में उनके शरीर का सारा लावण्य लुप्त हो गया
है, उनका धैर्य छूट रहा है, शरीर घटता जाता है, कामवाण से वह दग्ध हो
रहा है एवं नयनों से सदा अश्रु प्रवाह होता रहता है ॥ २१ ॥

सीता—(स्वगत) मेरे आर्यपुत्र मेरे लिये शोक कर रहे हैं यह सुन कर मैं
लज्जित हो रही हूँ । मेरा प्रिय-विरह-कष्ट आज सफल हो गया, यह वानर
यदि ठीक कहता हो । मैं अपने ऊपर आर्यपुत्र के स्नेह को सुनकर इस समय

सुखस्य दुःखस्य चान्तरे दोलायत इव मे हृदयम् । भद्र ! कथं युष्माभिरार्यपुत्रस्य सङ्गमो जातः ?]

हनुमान्—भवति ! श्रूयताम्—

हत्वा वालिनमाहवे कपिवरं त्वत्कारणाद्भ्रजं

सुग्रीवस्य कृतं नरेन्द्रतनये ! राज्यं हरीणां ततः ।

राज्ञा त्वद्विचयाय चापि हरयः सर्वा दिशः प्रेषिता-

स्तेषामभ्यहमद्य गृध्रवचनात् त्वां देवि ! सम्प्राप्तवान् ॥२२॥

अपि च, ईदृशमिव ।

सीता—अहो अकरुणा क्त्वा इस्सरा एवञ्च सोऽन्तं अय्यउत्तं कर-
अन्तो । [अहो अकरुणाः खल्वीश्वरा एवं शोचन्तमार्यपुत्रं कुर्वन्तः ।]

बोध्यम् । सङ्गमः मिलनम् ।

हत्वा वालिनमिति—हे नरेन्द्रतनये राजपुत्रि, देवि सीते, आहवे युद्धे कपि-
वरं वानरश्रेष्ठं वालिनम् अभ्रजं सुग्रीवज्येष्ठप्रातरं हत्वा हरीणां राज्यं सुग्रीवस्य
कृतम् सुग्रीवो वानरराजपदेऽभिषिक्तः । ततस्तदनन्तरम् राज्ञा वानरराजेन सुग्रीवेण
त्वद्विचयाय त्वदन्वेषणाय हरयो वानराः सर्वाः दिशः प्रेषिताः सर्वासु दिशासु
वितृष्टाः, तेषां सुग्रीवेण सीताऽन्वेषणाय विसृष्टानां वानरानां मध्येऽहमद्य गृध्रवच-
नात्-जटायुषो वचः प्रतीत्य त्वां सम्प्राप्तवान् समायातोऽस्मीति शेषः ॥ २२ ॥

अकरुणाः खल्वीश्वराः—अतिनिर्दयो हीश्वरः येनार्यपुत्र इत्यं शोचन् कृतः,

सुख तथा दुःख के बीच में लटक रही हूँ । (प्रकट) भद्र, यह तो बताओ, तुमको
राम से भेंट कैसे हुई ?

हनुमान्—आप सुनै, रामजी ने आपके ही कारण सुग्रीव के बड़े भाई वाली
को मार कर सुग्रीव को वानरराज बनाया है । हे राजकुमारि, सुग्रीव ने आपको
खोजने के लिये बहुत से वानरों को सभी दिशाओं में भेजा है । उन्हीं में का एक
मैं जटायु की बात पर यहाँ आकर आज आपको देख सका हूँ ॥ २२ ॥

ऐसी ही बात है ।

सीता—ईश्वर बहुत निर्दय हैं जिन्होंने मेरे प्रिय को इस चिन्ता में डाल
दिया है ।

हनुमान्—भवति ! मा विषादेन । रामो हि,

प्रगृहीतमहाचापो वृतो वानरसेनया ।

समुद्धर्तुं दशग्रीवं लङ्कामेवाभियास्यति ॥ २३ ॥

सीता—किण्णु खु सिविणो मए दिट्ठो । भद्र ! अवि सच्चं । ज
आणामि । [किन्तु खलु स्वप्नो मया दृष्टः । भद्र ! अपि सत्यम् ? न जानामि ।]

हनुमान्—(स्वगतम्) भोः ! कष्टम् ।

एवं गाढं परिज्ञाय भर्तारं भर्तृवत्सला ।

न प्रत्यायति शोकार्ता यथा देहान्तरं गता ॥ २४ ॥

(प्रकाशम्) भवति ! अयमिदानीं,

श्रीशिवो दयालुरभविष्यत्तद्देशीं स्थितिमेव नाकरिष्यद् येन रामस्य शोकोऽभविष्य-
दित्यर्थः ॥

प्रगृहीतेति—रामः प्रगृहीतमहाचापः शूतविशालशरासनः वानरसेनया वृतः
वेष्टितः दशग्रीवं रावणं समुद्धर्तुं हन्तुं लङ्काम् अभियास्यति आक्रमणं करिष्यति
एव, तदलं तव विषादेनैति योजना ॥ २३ ॥

एवमिति—एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भर्तारं स्वामिनं रामं गाढं परिज्ञाय निपुणं परि-
चित्य शोकार्ता इयं सीता न प्रत्यायति न विश्वसिति, मद्रचनात् रामं मया निवेद्य-
मानमवधार्य इयं सीता तत्र प्रत्ययं न वदन्तीति, इति भावः । अविश्वासकारणमाह—
यथा देहान्तरं गता । शरीरान्तरं प्रविष्टा भवेत् । शरीरान्तरे कृतसञ्चारो
ह्यात्मा पुरातने शरीरे किञ्चिदुच्यमानेऽपि नाकर्णयति, तस्य तत्रावर्तमानत्वात्,
तथैवेयं सीता युक्तापि मयोक्तं न प्रत्येतीति भावः ॥ २४ ॥

हनुमान्—चाप शोक न करे, महाचापधारी राम वानर-वाहिनी के साथ
रावण को लड़ाई फेंकने के निमित्त लङ्का पर शीघ्र ही चढ़ाई करनेवाले हैं ॥ २३ ॥

सीता—क्या मैंने स्वप्न देखा है ? भद्र, क्या यह सत्य है ? मैं नहीं समझ
रही हूँ ।

हनुमान्—(स्वगत) बड़ा कष्ट है—

इस प्रकार मलीभांति जानकर भी यह पतिप्राणा तथा शोकार्ता सीता
विश्वास नहीं कर रही है, ऐसी लग रही है जैसे यह लोकान्तर गई हुई हो ॥ २४ ॥

समुदितवरचापबाणपाणि

पतिमिह राजसुते ! तवानयामि ।

भव हि विगतसंशया मयि त्वं

नरवरपार्श्वगता विनीतशोका ॥ २५ ॥

सीता—भद्र ! एवं मे अवश्यं मुनिज अव्यक्तो जह सोऽपरवशो ण होइ, तह मे उत्तन्तं भणेहि । [भद्र ! एतां नेऽवस्थां श्रुत्वाऽपुत्रो यया शोक-परवशो न भवति, तथा मे वृत्तान्तं मग ।]

हनुमान्—यदाज्ञापयति भवती ।

सीता—गच्छ, कथ्यसिद्धी होतु । [गच्छ, कार्यसिद्धिर्भवतु ।]

हनुमान्—अनुगृहीतोऽस्मि । (परिक्रम्य) कथमिदानीं समागमनं रावणाय निवेदयामि । भवतु, दृष्टम् ।

समुदितेति—समुदितौ युद्धोद्यतौ वरचापबाणौ वनुःप्रायकौ पाणौ हस्ते चक्षुः तं तथोक्तम् तव पतिं रामम् इह लङ्कायाम् आनयामि उपस्थापयामि । हे राजसुते राजपुत्रि सीते, मयि न द्विष्ये विगतसंशया निःशङ्का सती विनीतशोका अद्भुता नरवरपार्श्वगता रामस्य पार्श्वमुपेता न भव । मयि त्वया प्रतीते त्वदीयं वृत्तं निवेद्यामिह राममुपस्थाप्य योजयिष्यामि त्वयाऽतस्तत्त्वाहं शत्रुपक्षीयत्वेन न सन्देहव्य इत्याशयः ॥ २५ ॥

शोकपरवशः—शोकाधीनः ।

(प्रकट) हे सीते ! मैं विशाल चाप-धारी तुम्हारे पतिदेव को अभी लङ्का में ला रहा हूँ । तुम निःसन्देह रहो, तुमको मैं रामके समीप पहुँचा रहा हूँ । तुम्हारे सारे शोक मिट जायेंगे ॥ २५ ॥

सीता—मेरी यह दशा सुनकर जिससे रामजी शोकाकुल न हो उठें इस तरह मेरी बात उन्हें कहना ।

हनुमान्—आपकी जो आज्ञा ।

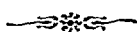
सीता—जालो, तुम्हारे कार्य में सिद्धि हो ।

हनुमान्—अनुगृहीत हुआ । (चलकर) अब मैं अपने आगमन की सूचना रावण को कैसे दूँ । अस्तु—

परभृतगणजुष्टं पद्मपण्डाभिरामं
सुरुचिरतरुपण्डं तोयदाभं त्रिकूटम् ।
करचरणविमर्दः काननं चूर्णयित्वा
विगतविषयदर्पं राक्षसेशं करोमि ॥ २६ ॥

(निष्क्रान्तौ)

द्वितीयोऽङ्कः ।

परभृतेति—परभृतगणेन कौकिलनिवहेन जुष्टं सेवितम्, पद्मपण्डाभिरामं कमलकुलललामं सुरुचिरतरुपण्डं रमणीयवृक्षसमूहम् तोयदाभं मेघतुल्यश्यामलम् त्रिकूटं नाम काननं रावणस्थोपवनं करचरणविमर्दः हस्तपादाघातैः चूर्णयित्वा मर्दयित्वा राक्षसेशं विगतविषयदर्पं नष्टगर्वं करोमि । मया स्वीये वने नाशयमाने रावणस्य दर्पोऽशतः शाम्येदतस्तथा करोमीति हनूमतोऽभिप्रायः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽभिषेकनाटक‘प्रकाशे’-द्वितीयाङ्क‘प्रकाशः’ ।

कौकिलों से भरे हुए, कमल-कुल से शोभित, तरु-लताओं से रमणीय, मेघ के सदृश इस त्रिकूट उपवन को हाथ-पैरों के द्वारा विमर्दित-चूर्णित करके मैं रावण के राज्यगर्व को दूर कर डालूँगा ॥ २६ ॥

(जाते हैं)

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽभिषेकनाटक‘प्रकाशे’

द्वितीयाङ्क‘प्रकाशः’ ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति शङ्कुर्कणः)

शङ्कुर्कणः—क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ?

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—अय्य ! अहं विजया । किं करीअदु । [आर्य ! अहं विजया ।
किं क्रियताम् ।]

शङ्कुर्कणः—विजये ! निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजाय लङ्केश्वराय—
अग्नप्रायाशोकवनिकेति । कुतः,

यस्यां न प्रियमण्डनापि महिषी देवस्य मन्दोदरी
स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान्न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।

काञ्चनतोरणद्वारम्—सुवर्णविरचितं बहिर्द्वारम् । द्वारम् अशून्यं कुरुते—तत्र
अनिहितो वर्तते ।

किं क्रियताम्—किं कर्तुमादिशसि ?

भग्नप्राया—भूयसांशेन नष्टा ।

यस्यां नेति—प्रियमण्डना स्वाज्ञमण्डनस्नेहवती अलङ्करणप्रिया अपि देवस्य
राक्षसराजस्य महिषी प्रवानस्त्री देवी राज्ञी मन्दोदरी स्नेहात् प्रेमातिशयात्
यस्याम् अशोकवाटिकायां पल्लवान् नूतनकिसलयान् न लुम्पति कर्णाभरणादिभावेनो-

तृतीय अङ्क

(उसके बाद शङ्कुर्कण प्रवेश करता है)

शङ्कुर्कण—यहाँ काञ्चन-तोरण द्वार पर कौन है ?

(प्रवेश करके)

प्रतिहारी—मैं हूँ विजया । क्या आज्ञा होती है ।

शङ्कुर्कण—विजये, महाराज लङ्केश्वर से निवेदन कर दो कि अशोक-वनिका
भग्नप्राय हो गई है ।

मण्डन को पसन्द करनेवाली महारानी मन्दोदरी स्नेह के कारण जिस

वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्टबालद्रुमाः

सेयं शक्ररिपोरशोकवनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥ १ ॥

प्रतिहारी—अग्य ! णिञ्चं भट्टिपादमूले वत्तमाणस्स जणस्स अदिट्ठ-
पुरुवो अञ्चं सम्भमो । किं एदं । [आर्य ! नित्यं भर्तृपादमूले वर्तमानस्य जन-
स्यादृष्टपूर्वोऽयं संभ्रमः । किमेतद् ।]

शङ्कुकर्णः—भवति ! अतिपाति कार्यमिदम् । शीघ्रं निवेद्यतां निवे-
द्यताम् ।

पयोक्तुं न त्रोटयति, यस्याश्चाशोकवनिकायां करैः स्वहस्तैः अस्पृष्टबालद्रुमाः हस्तै-
र्बालपादपान् अस्पृशन्तः मलयानिला अपि भयात् रावणकोपाशङ्कया वीजन्तः
मन्दोदरीं व्यजनेन सेवमाना अपि न वीजन्ति न वायुदानेन सेवन्ते, सेयं शक्ररिपोः
इन्द्रशत्रोः रावणस्य अशोकवनिका अशोकवृक्षप्रधाना बनी भग्ना त्रोटितवृक्षा जाता
इति विज्ञाप्यताम् राज्ञे विशिष्य निवेद्यताम् । यस्यामशोकवनिकायां मण्डनप्रियापि
राज्ञी मन्दोदरी स्नेहात्पल्लवान्न त्रोटयति, यस्याश्च मन्दोदरीं सेवमाना अपि
दक्षिणवायवो बालद्रुमानस्पृशन्त एव तां वीजयन्ति, साऽशोकवनिका केनापि
भग्नेति राज्ञे निवेद्यतामिति भावः ॥ १ ॥

नित्यं भर्तृपादमूले वर्तमानस्य—सदैव राज्ञः समीपे तिष्ठतः । अदृष्टपूर्वः—पूर्व-
कदाऽप्यदृष्टः । संभ्रमः—उपद्रवः ।

अतिपाति—कालविलम्बासहिष्णु, शीघ्रं प्रतिकर्तव्यम् ।

अशोक वनिका के पत्ते नहीं तोड़ती हैं, जिस अशोक-वनिका में हवा करने वाले
मलयानिल ढर के मारे हवा नहीं करते हैं, जिस अशोक-वनिका के बालपादप
को कोई भी हाथ से छूने का साहस नहीं करता है, इन्द्ररिपु की वही अशोक
वनिका भग्न हो गई, जाकर महाराज को सूचित कर दे ॥ १ ॥

प्रतिहारी—आप सदा महाराज के समीप में ही रहते हैं, फिर इतनी घबराहटः
क्यों ? क्या बात है ?

शङ्कुकर्ण—भरी, यह वही शीघ्रता का कार्य है, शीघ्र सूचना दे ।

प्रतिहारी—अय्य ! इयं णिवेदेमि । (निष्क्रान्ता) [आर्य ! इयं निवेदयामि ।]

शङ्कुकर्णः—(पुरतो विलोक्य) अये अयं महाराजो लङ्केश्वर इत एवाभिवर्तते । य एषः,

अमलकमलसन्निभोग्रनेत्रः

कनकमयोज्ज्वलदीपिकापुरोगः ।

त्वरितमभिपतत्यसौ सरोपो

युगपरिणामसमुद्यतो यथार्कः ॥ २ ॥

(ततः प्रविशति ययानिर्दिष्टो रावणः ।)

रावणः—

कथं कथं भो नववाक्यवादिञ्छृणोमि शीघ्रं वद केन चाद्य ।

इत एवाभिवर्तते—एतद्देशाभिमुखमेवागच्छति ।

अमलकमलेति—अमलकमलमग्निभानि रमणीयसरसिजतुल्यानि नेत्राणि विंशतिर्नयनानि यस्य तादृशः, कनकमयी स्वर्णनिर्मिता या दीपिका प्रदीपः पुरोगा अप्रगामिनी यस्य तादृशश्च सरोपः कुपितोऽसौ रावणः युगपरिणामसमुद्यतः प्रलयप्रवृत्तः अर्कः सूर्यो यथा तथा त्वरितं शीघ्रम् अभिपतति आयाति । रमणीयनेत्रसमूहो दीपिकया मार्गदर्शनाय पुरो नीयमानया दर्शिताध्वा कुपितश्चायं रावणः प्रलयप्रवृत्तार्कवत्प्रतीयमानस्त्वरया दिशमिमामेवायातीति भावः ॥ २ ॥

कथं कथमिति—भोः नववाक्यवादिन् नूतनकथाभिधायक, कथं कथं शृणोमि

प्रतिहारी—आर्य, अभी निवेदन कर रही हूँ । (जाती है)

शङ्कुकर्ण—(आगे की ओर देख कर) अरे, यह तो महाराज लङ्केश्वर इधर ही आ रहे हैं ।

इनकी आंखें निर्मल कमल सदृश तथा तेजस्वी हैं, इनके आगे-आगे सोने का प्रदीप चल रहा है । यह कुपित अवस्था में तेजी से जाते हुए प्रलय-कालिक सूर्य के सदृश लग रहे हैं ॥ २ ॥

(यथोक्त अवस्था में रावण का प्रवेश)

रावण—अजी नई बात कहनेवाले, कैसी कसी बातें सुन रहा हूँ, शीघ्र

मुमूर्षुणा मुक्तभयेन धृष्टं वनाभिमर्दात् परिधर्षितोऽहम् ॥३॥

शङ्कुकर्णः—(उपसृत्य) जयतु महाराजः । अविदितागमनेन केन-
चिद् वानरेण ससंरम्भमभिमृदिताशोकवनिंका ।

रावणः—(सावज्ञम्) कथं वानरेणेति । गच्छ, शीघ्रं निगृह्यान्तय ।

शङ्कुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

रावणः—भवतु भवतु ।

युधि जगत्त्रयभीतिकृतोऽपि मे यदि कृतं त्रिदशैरिदमप्रियम् ।

अनुभवन्त्वचिरादमृताशिनः फलमतो निजशाठ्यसमुद्भवम् ॥४॥

किमाकर्णयामि, शीघ्रं वद कथय, अथ केन मुक्तभयेन मुमूर्षुणा आसन्नमृत्युना
धृष्टं धृष्टभावेन वनाभिमर्दात् अशोकवनिकाविनाशनात् परिधर्षितः तिरस्कृतोऽस्मि ।
नूतनमेव किमपि वाक्यमाकर्णयामि, शीघ्रं कथय, केन सन्निहितमृत्युना जनेन वनं
विनाश्य ममाभिभवः इति भावः ॥ ३ ॥

अविदितागमनेन—कुतः कथं वाऽऽगत इति यस्य विषये न ज्ञायते तेन ।

ससंरम्भम्—सकोपम् । अभिमृदिता—ध्वस्ता ।

निगृह्य—वशे कृत्वा ।

युधि जगत्त्रयेति—यदि त्रिदशैः देवैः युधि युद्धे जगत्त्रयभीतिकृतः लोक-
त्रयमयङ्करस्यापि रावणस्य इदम् अशोकवनिकाविध्वंसनरूपम् अप्रियम् अनिष्टम्
कृतम् आवरितं तदा अतः अस्मादपराधात् अमृताशिनः सुधाभुजो देवाः
निजशाठ्यसमुद्भवम् स्वदुष्टताजन्यम् फलम् अचिराद् अतिशीघ्रम् अनुभवन्तु

वताओ, किस मुमूर्षु अतः निर्भय व्यक्ति ने धृष्टता से हमारे वन को तहस-नहस
करके हमारा अपमान किया है ? ॥ ३ ॥

शङ्कुकर्ण—(समीप जाकर) जय हो महाराज की, किस प्रकार चला आया,
पता नहीं, एक वानर ने शीघ्रता से अशोक-वनिका को उखाड़ डाला है ।

रावण—(तिरस्कार के स्वर में) क्या, वानर ने ? जाओ, शीघ्र उसे पकड़
लाओ ।

शङ्कुकर्ण—महाराज की जो आज्ञा ।

रावण—अस्तु, युद्ध में तीनों लोकों को जीतने वाले रावण का यह अप्रिय
कार्य देवों ने किया है तो वह अपनी दुष्टता का फल शीघ्र ही प्राप्त करेंगे ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

शङ्कुर्कणः—जयतु महाराजः । महाराज ! महाबलः खलु स वानरः । तेन खलु मृणालवदुरपाटिताः सालवृक्षाः, मुष्टिना भग्नो दारुपर्वतकः, पार्ष्णिताभ्यामभिमृदितानि लतागृहाणि, नादेनैव विसंज्ञीकृताः प्रमद-वनपालाः । तस्य ग्रहणसमर्थं बलमाज्ञापयितुमर्हति महाराजः ।

रावणः—तेन हि किङ्कराणां सहस्रं बलमाज्ञापय वानरग्रहणाय ।

शङ्कुर्कणः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः ।

अस्मदीयैर्महावृक्षैरस्मदीया महाबलाः ।

क्षिप्रमेव हतास्तेन किङ्करा द्रुमयोधिना ॥ ५ ॥

भुजताम् । यदि देवा ममाशोकवाटिकामुपगृह्य मां कोपितवन्तस्तदाऽविलम्बेनैव ते स्वीयदोषस्य फलमनुभविष्यन्तीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

महाबलः—अधिकबलशाली । मृणालवत्—कमलदण्डवत् । उत्पाटिताः—उत्खाताः । सालवृक्षाः—महाप्रमाणा वृक्षभेदाः । अभिमृदितानि—विनाशितानि । विसंज्ञीकृताः—मूच्छां गमिताः । ग्रहणसमर्थम्—वर्तुं शक्नुम् । बलम्—सैन्यम् ।

किङ्कराणाम्—मृत्यानाम् ।

अस्मदीयैरिति—तेन द्रुमयोधिना वृक्षैः प्रहरता वानरेण अस्मदीयैः अस्माकं

(प्रवेश करके)

शङ्कुर्कण—जय हो महाराज की । महाराज, वह वानर बड़ा बलवान है । उसने कमल की तरह सालवृक्षों को उखाड़ डाला है, दारुपर्वत को मुष्टि-प्रहार से तोड़ दिया है, लता-गृहों को हाथ से नसल दिया है, गर्जन से ही वन के रत्नों को बेहोश कर दिया, उसको पकड़ कर लाने में समर्थ सैनिकों को महाराज आज्ञा प्रदान करें ।

रावण—तब हजार सैनिकों का दल उसे पकड़ने जाय, यह आज्ञा दे दो ।

शङ्कुर्कण—महाराज की जैसी आज्ञा । (जाकर, फिर आकर) जय हो महाराज की,

महाराज, वह वानर वृक्ष से प्रहार करता है, उसने हमारे ही वृक्षों से प्रहार करके हमारी सेना को बड़ी शीघ्रता से मार डाला है ॥ ५ ॥

रावणः—कथं हता इति । तेन हि कुमारमक्षमाज्ञापय वानरग्रहणाय ।

शङ्कुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

रावणः—(विचिन्त्य)

कुमारो हि कृतास्त्रश्च शूरश्च बलवानपि ।

प्रसह्य चापि गृहीयाद्धन्याद् वा तं वनौकसम् ॥ ६ ॥

(प्रविश्य)

शङ्कुकर्णः—अनन्तरीयं बलमाज्ञापयितुमर्हति महाराजः ।

रावणः—किमर्थम् ?

शङ्कुकर्णः—श्रोतुमर्हति महाराजः । कुमारं वानरमभिगच्छन्तं दृष्ट्वा

नगरोद्याने स्थितैर्महावृक्षैः अस्मदीयाः महाबलाः किङ्कुराः क्षिप्रम् शीघ्रमेव हताः मारिताः ॥ ५ ॥

कुमारम्—राजपुत्रम् । अक्षम्—तन्नामानम् । आज्ञापय—आदिश ।

कुमारो हीति—कुमारः अक्षः कृतास्त्रः अभ्यस्तशस्त्रविद्यः च शूरः साहसी बलवान् कायिकबलशाली च विद्यतेऽतः तं वनौकसम् वानरम् प्रसह्य बलवदाक्रम्य गृहीयात् वशो कुर्यात् हन्यात् मारयेद्वा । उभयथाऽपि सिद्धयत्यपराधिनो दण्ड इति भावः ॥ ६ ॥

अनन्तरीयम्—सुरक्षितं महाबलं सैन्यम् ।

वानरमभिगच्छन्तम्—वानरेण सह योद्धुम् गच्छन्तम् । अनाज्ञापिताः—

रावण—क्यों, मार दिया ! अच्छा तो कुमार अच्छ को कहो उस वानर को पकड़ लावे ।

शङ्कुकर्ण—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

रावण—(सोचकर) कुमार ने शस्त्रविद्या सीखी है, वह शूर तथा बलवान् भी है, या तो उस वानर को बलपूर्वक पकड़ लावेगा, या मार ही डालेगा ॥ ६ ॥

(आकर)

शङ्कुकर्ण—महाराज, अपनी सुरक्षित सैन्य को आज्ञा प्रदान करें !

रावण—क्यों ?

शङ्कुकर्ण—सुनें महाराज, कुमार अब जब उस वानर पर आक्रमण करने

महाराजेनानाज्ञापिता अप्यनुगताः पञ्च सेनापतयः ।

रावणः—ततस्ततः ?

शङ्कुर्णः—ततस्तानभिद्रुतान् दृष्ट्वा किञ्चिद् भीतेन इव तोरणमा-
श्रित्य काञ्चनपरिघमुद्यम्य निपादितास्तेन हरिणा पञ्च सेनापतयः ।

रावणः—ततस्ततः ?

शङ्कुर्णः—ततः कुमारसक्षं

क्रोधात् संरक्तेनेत्रं त्वरिततरहयं स्यन्दनं बाह्यन्तं

प्रावृट्कालाभ्रकल्पं परमलघुतरं बाणजालान् वमन्तम् ।

तान् बाणान् निर्विधुन्वन् कपिरपि सहसा तद्रथं लङ्घयित्वा

गन्तुम् अनादिष्टा अपि । अनुगताः—कुमारमनुगतवन्तः ।

तान्—पञ्चापि सेनापतीन् । अभिद्रुतान्—आक्रमणायागच्छतः । तोरणम्—
वहिर्द्वारम् । काञ्चनपरिघम्—स्वर्णमयं कपाटाङ्गम् ।

क्रोधादिति—क्रोधात् सेनापतिपञ्चकोपमर्दनजन्मतः क्रोधात् संरक्तेनेत्रम्
रक्षितनयनम् त्वरिततरहयं शीघ्रगानिघोटकम् स्यन्दनं रथं बाह्यन्तं शीघ्रतया
चालयन्तम्, परमलघुतरम् अतिशीघ्रतया बाणजालान् शरान् वमन्तम् वर्षन्तम्
कुमारसक्षम् तान् कुमारणाक्षेण क्षिप्तान् बाणान् शरान् निर्विधुन्वन् निराकुर्वन् अपिः
दानरः अपि सहसा दृढात् तद्रथं कुमारस्य स्यन्दनं लङ्घयित्वा प्राप्य घृष्टं घृष्टभाजेन

चले तब बिना आज्ञा के ही पांच सेनापति उसके साथ हो लिये ।

रावण—इसके बाद ?

शङ्कुर्ण—इसके बाद उन सेनापतियों को जाते देख उस बानर ने ऐसी चेष्टा
की जैसे डर गया हो । तोरणद्वार पर चढ़ गया, फिर उसने स्वर्णमय परिघ
के प्रहार से पाँचों सेनापतियों को मार गिराया ।

रावण—इसके बाद ?

शङ्कुर्ण—इसके बाद क्रोध से कुमार के नेत्र लाल हो गये, उन्होंने बड़े वेग
से रथ हाँकना प्रारम्भ किया, बरसात के नेव जैसे वेग से वृष्टि करते हैं उसी
तरह वह बाण की वर्षा करने लगे । कुमार के बाणों को काफ़ी तथा सन्ना

कण्ठे सङ्गृह्य धृष्टं मुदिततरमुखो मुष्टिना निर्जघान ॥ ७ ॥

रावणः—(सरोपम्) आः, कथं कथं निर्जघानेति !

तिष्ठ त्वमहमेवैनमासाद्य कपिजन्तुकम् ।

एव भस्मीकरोम्यस्मत्क्रोधानलकणैः क्षणात् ॥ ८ ॥

शङ्कुकर्णः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । कुमारमक्षं निहतं श्रुत्वा क्रोधाविष्टहृदयः कुमारेन्द्रजिदभिगतवांस्तं वनौकसम् ।

रावणः—तेन हि गच्छ । भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः ।

शङ्कुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

कण्ठे संगृह्य गृहीत्वा मुदिततरमुखः अतिप्रसन्नवदनः मुष्टिना निर्जघान व्यापादितवान् ॥ ७ ॥

तिष्ठ त्वमिति—त्वं तिष्ठ, एषः अहम् रावण एव एनम् कपिजन्तुकम् क्षुद्रम् वानराख्यं प्राणिनम् आसाद्य प्राप्य क्षणात् अल्पेनैव कालेन अस्मत्क्रोधानलकणैः स्वीयक्रोपपावकस्कुलिङ्गैः भस्मीकरोमि नाशयामि ॥ ८ ॥

प्रसीदतु—कोपं माकार्षीत् । निहतं मृतम् । क्रोधाविष्टहृदयः—कोपपराधी-
नचेताः । कुमारेन्द्रजित्-मेघनादनामा राजकुमारः । अभिगतवान्-योद्धुं गतः ।
वनौकसम् वानरम् ।

भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः—मेघनादयुद्धे किं जातमिति पुनर्ज्ञायतां समाचारः ।

उन के रथपर धावा बोलकर उस वानर ने कुमार का गला दबा दिया, और प्रसन्नमुख होकर कुमार को मुष्टि प्रहार द्वारा मार गिराया ॥ ७ ॥

रावण—(कोप से) आः, क्या कहा ? मार दिया ?

ठहरो, मैं स्वयं इस क्षुद्र कपि को अपने कोपाग्नि के कणों से एक क्षण में भस्म करता हूँ ॥ ८ ॥

शङ्कुकर्ण—महाराज कृपा करें । कुमार अक्ष का मारा जाना सुनकर क्रोध-पूर्ण हृदय वाले कुमार इन्द्रजित् उस वानर को मारने चले गये हैं ।

रावण—तो फिर जाकर खबर लाओ ।

शङ्कुकर्ण—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

रावणः—कुमारो हि कृतावधः,

अवश्यं युधि वीराणां वधो वा विजयोऽथवा ।

तथापि क्षुद्रकर्मैदं महाभीषन्मनोज्वरः ॥ ९ ॥

(प्रविश्य)

शङ्कुर्कणः—जयतु महाराजः । जयतु लङ्केश्वरः । जयतु भद्रमुखः ।

संवृत्तं तुमुलं युद्धं कुमारस्य च तस्य च ।

ततः स वानरः शीघ्रं वद्धः पाशेन साम्प्रतम् ॥ १० ॥

रावणः—कोऽत्र विस्मय इन्द्रजिता शाखामृगो वद्ध इति ।
कोऽत्र भोः !

अवश्यमिति—युधि युद्धे वीराणां वधः विजयोऽथवा अवश्यं भवतीति शेषः ।
तथापि इदं वानरनिग्रहणं क्षुद्रकर्म तुच्छं कार्यम् मह्यं रावणाय ईषन्मनोज्वरः
किञ्चित्सन्तापकम् । युद्धे जयपराजयाव्यवस्यौ तत्र यदस्तु तदस्तु, परन्तु वानर-
निग्रहायेयान् संरम्भः क्रियत इति मम मनः कियन्तं परितापमनुभवतीवेति भावः ॥ ९ ॥

संवृत्तमिति—तस्य वानरस्य कुमारस्य भवत्पुत्रस्य मेघनादस्य च तुमुलं
भीषणं युद्धं संवृत्तम् जातम्, ततः स वानरः साम्प्रतम् अधुना शीघ्रम् पाशेन
नागपाशाभिघेनास्त्रेण संयमितः ॥ १० ॥

कोऽत्र विस्मयः—किमत्राश्चर्यम् । शाखामृगः वानरः ।

रावण—कुमार ने शस्त्रविद्या सीखी है, युद्ध में वीरों की जीत अथवा
मृत्यु होती है, फिर भी यह कार्य बहुत छोटा है, मुझे इसका थोड़ा खेद हो
रहा है ॥ ९ ॥

(आकर)

शङ्कुर्कण—जय हो महाराज की ! जय हो लङ्केश्वर की !

कुमार तथा वानर के बीच घोर युद्ध हुआ, इसके बाद कुमार ने उसे पाश से
बांध लिया ॥ १० ॥

रावण—इन्द्रजित् ने वानर को बांध लिया इसमें आश्चर्य की क्या बात है ?
कोई है यहाँ ?

(प्रविश्य)

राक्षसः—जयतु महाराजः ।

रावणः—गच्छ विभीषणस्तावदाहूयताम् ।

राक्षसः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

रावणः—त्वमपि तावद् वानरमानय ।

शङ्कुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

रावणः—(विचिन्त्य) भोः ! कष्टम् ।

अचिन्त्या मनसा लङ्का सहितैः सुरदानवैः ।

अभिभूय दशग्रीवं प्रविष्टः किल वानरः ॥ ११ ॥

अपि च,

जित्वा त्रैलोक्यमाजौ ससुरदनुसुतं यन्मया गर्वितेन

आहूयताम्—अत्रागन्तुमादिश्यताम् ।

अचिन्त्येति—सहितैः परस्परमिलितैः सुरदानवैः देवैर्दानवैश्च मनसा चेतसा अचिन्त्या मनस्यपि आक्रमितुमशक्या लङ्का दशग्रीवम् रावणम् अभिभूय वनविनाशनपुत्रमारणादिनाऽपमृत्य (तत्र लङ्कायाम्) वानरः प्रविष्ट इति महत्कष्टमिदमिति भावः ॥ ११ ॥

जित्वा त्रैलोक्यमिति—आजौ युद्धे ससुरदनुसुतं देवदानवसमेतं त्रैलोक्यं लोकत्रयं जित्वा स्ववशीकृत्य गर्वितेन त्रैलोक्यविजयदृष्टेन कैलाशं नाम शिव-

(आकर)

राक्षस—जय हो महाराज की !

रावण—जाओ, विभीषण को बुला लाओ ।

राक्षस—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

रावण—तुम वानर को भी लेते आना ।

शङ्कुकर्ण—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

रावण—(सोचकर) बड़े खेद की बात है !

जिस लङ्का के विषय में देव तथा दानव मन में भी कुछ नहीं सोच पाते हैं, उसी लङ्का में रावण का अनादर करके एक वानर प्रवेश कर गया ॥ ११ ॥

और भी—

युद्ध में देवों और दानवों को जीतकर मैंने गर्व धारण करके कैलासपर्वत

क्रान्त्वा कैलाशमीशं स्वगणपरिवृतं साकमाकम्प्य देव्या ।
लब्ध्वा तस्मात् प्रसादं पुनरगस्तुतया नन्दिनानादृतत्वाद्
दत्तं शप्तं च ताभ्यां यदि कपिविकृतिच्छद्मना तन्मम स्यात् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति विभीषणः ।)

विभीषणः—(सविमर्शम्) अहो तु खलु महाराजस्य विपरीता बुद्धिः
संवृत्ता । कुतः,

मयोक्तो मैथिली तस्मै बहुशो दीयतामिति ।

न मे शृणोति वचनं सुहृदां शोककारणात् ॥ १३ ॥

निवासम् क्रान्त्वा उत्थाप्य स्वगणपरिवृतं प्रमथगणसहितम् ईशं महादेवं देव्य
पार्वत्या साकम् आकम्प्य चालयित्वा कम्पयित्वा तस्मात् महादेवात् प्रसादम्
वरदानं लब्ध्वा प्राप्य, पुनः नन्दिना महादेवस्य प्रधानसेवकेन अनादृतत्वात्
अगस्तुतया पर्वतराजपुत्र्या (नन्दिना चेति) ताभ्यां पार्वतीनन्दिभ्यां शप्तं दत्तम्
शापो दत्तः, यदि मम रावणस्य तत् पार्वतीनन्दिदत्तं शापरूपमेव दुरदृष्टं कपि
विकृतिच्छद्मना कपिरूपेण परिणतं स्यात् । त्रैलोक्यं जित्वा गर्वितोऽहं कैलाश
मुत्थाप्य पार्वतीं शिवं च कम्पयित्वा शिवाद्वरं प्राप्तवान्, नन्दिनानादृतो
पार्वत्या नन्दिना च शप्तः, किमसावेव तयोः शापो वानरं रूपमास्यात्
समागतः स्यादिति चिन्ताध्वनिः । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

विपरीता—स्वं हितमचिन्तयन्ती । संवृत्ता—जाता ।

मयोक्त इति—बहुशः अनेकधा मैथिली सीता तस्मै रामाय दीयताम्
प्रत्यर्प्यताम् इति उक्तोऽपि रावणः सुहृदां शोककारणात् मित्रेभ्यः शोकं दातुम्

उठा लिया, कैलासवासी गणपरिवृत शिव पार्वती प्रभृति सभी 'कांप उठे'
महादेव ने मुझे वरदान भी दिया । पार्वती तथा नन्दी ने अनादृत होकर
शाप भी दिया था, वही शाप तो वानर के रूप में नहीं आया है ॥ १२ ॥

(विभीषण का प्रवेश)

विभीषण—(सोचकर) अहा, महाराज की बुद्धि ही विपरीत हो रही है
क्योंकि मैंने अनेक बार कहा कि सीता राम को लौटा दीजिये परन्तु अपने मित्र
को शोक देने की इच्छा से यह उस बात पर ध्यान नहीं देते हैं ॥ १३ ॥

(उपेत्य)

जयतु महाराजः ।

रावणः—विभीषण ! एहोहि । उपविश ।

विभीषणः—एष एष उपविशामि । (उपविशति)

रावणः—विभीषण ! निर्विण्णमिव त्वां लक्ष्ये ।

विभीषणः—निर्वेद एव खल्वनुक्तप्राहिणं स्वामिनमुपाश्रितस्य
भृत्यजनस्य ।

रावणः—छिद्यतामेषा कथा । त्वमपि तावद् वानरमातय ।

विभीषणः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशति राक्षसैर्गृहीतो हनूमान् ।)

सर्वे—आः इत इत ।

(रामाय मैथिल्या अप्रदाने विपदो निमग्न्य मित्राणि शोकसागरे क्षेप्तुम्)

मे मम वचनं नैव शृणोति न किमपि चेतयते ॥ १३ ॥

निर्विण्णम्—खिन्नम् उदासीनम् ।

अनुक्तप्राहिणम्—हितमप्युच्यमानमनाकर्णयतः ।

छिद्यताम्—त्यज्यताम् ।

(समीप आकर)

जय हो महाराज की !

रावण—विभीषण, आओ आओ, बैठो । (बैठता है)

विभीषण—बैठ रहा हूँ, बैठ रहा हूँ ।

रावण—विभीषण, तुमको कुछ उदास सा देख रहा हूँ ।

विभीषण—चात नहीं माननेवाले मालिक की सेवा में रहने वाले भृत्यों को
उदास रहना ही पड़ता है ।

रावण—छोड़ो इस कथा को । तुम भी वानर को लेते आओ ।

विभीषण—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

(अनन्तर राक्षसों द्वारा पकड़े गये हनूमान् का प्रवेश)

समी—अहा, इधर चलो इधर ।

हनुमान्—

नैवाहं धर्षितस्तेन नैर्ऋतेन दुरात्मना ।

स्वयं ग्रहणमापन्नो राक्षसेद्यदिदृश्या ॥ १४ ॥

(व्यगन्ध)

भो राजन् ! अपि कुशली भवान् !

रावणः—(सावङ्गम्) विभीषण ! किमस्य तत् कर्म ?

विभीषणः—महाराज ! अतोऽप्यधिकम् ।

रावणः—कथं त्वमवागच्छसि ?

विभीषणः—प्रष्टुमर्हति महाराजः कस्त्वमिति ।

रावणः—भो वानर ! कस्त्वम् ? केन कारणेन धर्षितोऽस्माकमन्तः-
पुरं प्रविष्टः ।

नैवाहमिति—अहं हनुमान् दुरात्मना दुष्टहृदयेन तेन नैर्ऋतेन राक्षसेन
नेवनादेन नैव धर्षितः पाशबन्धेनाभिभूतः, किन्तुराक्षसेद्यदिदृश्या रावणं
द्रष्टव्यमिति बुद्ध्या स्वयं ग्रहणम् आपन्नः आत्मनैव बद्धः । यद्यहं बन्धयितुं
स्वं नैषिष्यं तदाऽयं वराकः कथं माममन्तस्य इति गर्वमिन्द्रकिः ॥ १४ ॥

किमस्य तत्कर्म—किमेतैव वानरेण सर्वे वनानिमर्दस्तुमारववादिचार्यकृतम् ?

अतोऽप्यधिकम्—यावत्कार्यमत्रानेन कृतं ततोऽप्यधिकमयं कर्तुं शम इति

तदाशयः ।

धर्षितः—दृष्टः अनिचार्यकारी ।

हनुमान्—उस दुरात्मा राक्षस ने मुझे नहीं पकड़ा है, मैं तो स्वयं रावण को
देखने को इच्छा से बँध गया हूँ ॥ १४ ॥

(सतोप जाकर) महाराज, काम बहुतल तो हैं ?

रावण—(तिरस्कारपूर्वक) विभीषण, क्या इसने वह कार्य किया है ?

विभीषण—महाराज, उससे भी अधिक ।

रावण—तुम कैसे समझते हो ?

विभीषण—महाराज, इससे पूछें कि यह कौन है ?

रावण—उरें वानर, वू कौन है ? क्यों हमारे जन्तुपुर में हाँठ बनकर
पैठ गया ?

हनूमान्—भोः ! श्रूयताम् ,

अञ्जनायां समुत्पन्नो मारुतस्यौरसः सुतः ।

प्रेषितो राघवेणाहं हनूमान् नाम वानरः ॥ १५ ॥

विभीषणः—महाराज ! किं श्रुतम् ?

रावणः—किं श्रुतेन ।

विभीषणः—हनूमन् ! किमाह तत्रभवान् राघवः ।

हनूमान्—भोः ! श्रूयतां रामशासनम् ।

रावणः—कथं कथं रामशासनमित्याह । आः हन्यतामयं वानरः ।

विभीषणः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । सर्वापराधेष्ववध्याः खलु
दूताः । अथवा रामस्य वचनं श्रुत्वा पश्चाद् यथेष्टं कर्तुमर्हति महाराजः ।

अञ्जनायाम् इति—अञ्जनायां मातरि समुत्पन्नः लब्धजन्मा मारुतस्य
वायोः औरसः अकृत्रिमः सुतः अहं हनूमान् नाम वानरः राघवेण रामेण
प्रेषितः अत्रागन्तुमाज्ञप्तः ॥ १५ ॥

किं श्रुतेन—नास्ति किमप्यस्य वचनं श्रुत्वा फलमिति भावः ।

रामशासनम्—रामस्याज्ञा ।

सर्वापराधेषु—सर्वविवेपि अपराधे । अवध्याः हन्तुमयोग्याः ।

हनूमान्—सुनिये,

मैं अञ्जना के गर्भ से उत्पन्न वायु देव का औरसपुत्र हनूमान् नाम का
वानर हूँ, सुते रामचन्द्र ने यहाँ भेजा है ॥ १५ ॥

विभीषण—महाराज, सुना आपने ?

रावण—सुनने से क्या ?

विभीषण—हनूमान् ! क्या कहा है रामजी ने ?

हनूमान्—सुनिये रामजी का आदेश ।

रावण—क्या, रामजी का आदेश कहता है, मार दो इस वानर को !

विभीषण—महाराज, कृपा कीजिये । किसी भी अपराध में दूत सदा अवध्य
ही हुआ करते हैं । अथवा—रामजी का आदेश सुन लीजिये, पीछे आपको जो
अच्छा मालूम पड़े कीजियेगा ।

रावणः—भो वानर ! किमाह स मानुषः ?

हनुमाद्—भोः ! श्रूयतां:

वरशरणमुपोहि शङ्करं वा प्रविश च दुर्गतमं रक्षातलं वा ।

शरवरपरिमितसर्वगात्रं यमसदनं प्रतिवापयाम्यहं त्वाम् ॥ १६ ॥

रावणः—ह ह ह

दिव्यास्त्रैस्त्रिदशगणा मयाभिभूता

दैत्येन्द्रा नम वशवर्तिनः समस्ताः ।

पौलस्त्योऽप्यपहृतपुष्पकोऽवलम्बो

भो ! रामः कथमभियाति मानुषो माम् ॥ १७ ॥

वरशरणमिति—त्वं शङ्करं शिवं वरशरणम् वृत्तनं रक्षकम् उपोहि चाहि, दुर्गतमं नितान्तदुर्गमं रक्षातलं पातालं वा प्रविश । अहम् रामः त्वां रावणम् । शरवरेण त्वोपवासेन परिमितामि विदारितानि सर्वाणि गात्राणि यस्य तावदां तयोक्तुं (त्वाम्) अवश्यं निश्चयेन यमसदनं प्रतिवापयामि यमग्रहं गमयामि । शङ्करस्व शरणागतौ पातालप्रवेगेऽपि वा तव नास्ति नम शरमेन्द्राणामिति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

दिव्यास्त्रैरिति—त्रिदशगणाः देवाः मया रावणेन दिव्यास्त्रैर्बाह्यादिभिर्नैः प्रमावैरुभेर्दैः अभिभूताः निर्जिताः, समस्ताः सर्वे दैत्येन्द्रा वानवाः नम वशवर्तिनः मदाज्ञावर्तिनः, अपहृतपुष्पकः पुष्पकालेन विमानेन विद्योन्मिताः पौलस्त्यः श्वेरोऽपि अवसन्नः निरुपायतया छिन्तो भूत्वा स्थितः, (अत्यामपि स्थितौ) भोः, मानुषः साधारणमनुजः रामः मां रावणं कथमभियाति केन प्रकारेण योद्धु-

रावणः—क्यों रे वानर, क्या कहा है उस मानुष ने ?

हनुमान्—सुनिधे, चाहे शङ्कर की शरण लो या दुर्गम पाताल में प्रवेश करो, मैं अपने बाणों से तुम्हारे लहों को छिन्ननिष्ठ करके तुमको अवश्य ही यमलोक भेजूंगा ॥ १६ ॥

रावणः—ह ह ह ! मैंने अपने दिव्यास्त्रों से देवों को परास्त किया, सभी राक्षस मेरे वशवर्ती हैं, मैंने कुबेर का पुष्पक छीनकर उसे भी तब किया है, वह मानुष राम तुझ पर कैसे आक्रमण कर सकता है ॥ १७ ॥

हनूमान्—एवंविधेन भवता किमर्थं प्रच्छन्नं तस्य दारापहरणं कृतम् ?
विभीषणः—सम्यगाह हनूमान् ।

अपास्य मायया रामं त्वया राक्षसपुङ्गव ॥

मिश्रुवेष्टं समास्थाय छलेनापहृता हि सा ॥ १८ ॥

रावणः—विभीषण ! किं विपक्षपक्षमवलम्बसे ।

विभीषणः—

प्रसीद राजन् ! वचनं हितं मे प्रदीयतां राघववर्मपत्नी ।

भागच्छेत् अति हि नामासंभाव्यमिदं यत् साधारणो मानवी देवदानवविजयिनं
रावणमभियायात्समादत्यलीकं त्वयौकमिति भावः ॥ १७ ॥

एवंविधेन—देवदानवजेतृया परमपराक्रमिणा । प्रच्छन्नम्—गुप्तरूपेण ।
तस्य रामस्य ।

अपास्येति—त्वया रावणेन मायया मायामृगमारीचद्वारा रामम् अपास्य
आश्रमात् दूरं गमयित्वा, हे राक्षसपुङ्गव राक्षसश्रेष्ठ, मिश्रुवेष्टं समास्थाय संन्या-
सिनो रूपं धृत्वा छलेन मिश्राव्यालेन सा सीता हृता, नतु पराक्रमेण हृता, यदि
तव पराक्रमः सत्य आसीत्तदा पराक्रमेणैव सा हर्तव्याऽऽसीन्न च सा तथा हृताऽ-
तस्तवोक्तिरसत्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

विपक्षपक्षम्—शत्रुपक्षम् । अवलम्बसे—आश्रयसि ।

प्रसीदेति—हे राजन्, प्रसीद अनुग्रहं कृत्वा मदुक्तं शृणु । मे मम वचनं
हितं त्वदीयहितसाधनम्, राघववर्मपत्नी राघवस्य भार्या सीता प्रदीयताम्

हनूमान्—जब आप ऐसे थे तो फिर क्यों छिप कर उसकी स्त्री का अपहरण
किया ?

विभीषण—हनूमान् ठीक कह रहा है ।

हे राक्षसश्रेष्ठ, आपने माया के द्वारा राम को दूर हटा दिया, और मिश्रु का
वेप बना कर छल से सीता का अपहरण किया ॥ १८ ॥

रावण—विभीषण, तू क्यों शत्रु का पक्ष लेता है ?

विभीषण—महाराज, कृपा कीजिये । मैं आप का हित कह रहा हूँ, आप

इदं कुलं राक्षसपुङ्गवेन त्वया हि नेच्छामि विपद्यमानम् ॥ १९ ॥

रावणः—विभीषण ! अलमलं भयेन ।

कथं लम्बसटः सिंहो मृगेण विनिपात्यते ।

गजो वा सुमहान् मत्तः शृगालेन निहन्यते ॥ २० ॥

हनूमान्—भो रावण ! विपद्यमानभाग्येन भवता किं युक्तं राघवमेवं वक्तुम् । मा तावद् भोः !

नक्तञ्चरापसद ! रावण ! राघवं तं

वीराग्रगण्यमतुलं त्रिदशेन्द्रकल्पम् ।

रामाय प्रत्यर्प्यताम् । राक्षसपुङ्गवेन सर्वराक्षसमुख्येन त्वया हेतुना इदं कुलं विपद्यमानं कष्टे निपात्यमानं नेच्छामि । तव दोषात्समस्तमपीदं कुलं विपद्येतेति नेच्छामि, अतो मम वचनं तवापि हितकरं श्रोतुमनुकम्पस्वेत्याशयः ॥ १९ ॥

अलमलं भयेन—रामेण त्वदीयं कुलं विपादयिष्यत इति भयं माकार्पीरित्यर्थः ।

कथमिति—लम्बसटः प्रलम्बकेसरः सिंहः मृगेण कथं केन प्रकारेण विनिपात्यते पराजीयते ? सुमहान् विशालः मत्तः मदच्युत् गजो वा शृगालेन कथं निहन्यते । यथा मृगकर्तृकः सिंहस्य पराजयः शृगालकर्तृको मत्तगजस्य वा चधोऽसम्भवी तथैव रामेण मम कुलस्य पराभवोऽसम्भवीति मा भयं कृथा इत्याशयः । उपमया वस्तुध्वनिः ॥ २० ॥

विपद्यमानभाग्येन—नष्टशुभादृष्टेन ।

नक्तञ्चरेति—नक्तञ्चरापसद राक्षसाधम, प्रक्षीणपुण्य नष्टसुकृत, गतसार

राम की पत्नी सीता को लौटा दें । मैं नहीं चाहता कि, राक्षसश्रेष्ठ आप के द्वारा इस कुल का विनाश उपस्थित हो ॥ १९ ॥

रावण—डरने की आवश्यकता नहीं,

कैसे केसरवाले सिंह को हरिण मार देगा, अथवा मतवाले हाथी को शृगाल मार सकेगा ॥ २० ॥

हनूमान्—अजी रावण, तुम्हारा भाग्य फूट गया है, क्या तुम्हें राम के विषय में इस प्रकार कहना चाहिये ? नहीं जी ।

राक्षसाधम, लभाने, समाप्तबल, क्या तुमको वीराग्रगण्य इन्द्रतुल्य भुवनैक-

प्रक्षीणपुण्य ! भवता भुवनैकनाथं

वक्तुं किमेवमुचितं गतसार ! नीचैः ॥ २१ ॥

रावणः—कथं कथं नामाभिधत्ते । हन्यतामयं वानरः । अथवा दूत-
वधः खलु वचनीयः । शङ्कुकर्ण ! लाङ्गूलमादीप्य विस्तृज्यतामयं वानरः ।

शङ्कुकर्णः—यदाज्ञापयति महाराजः । इत इतः ।

रावणः—अथवा एहि तावत् ।

हनूमान्—अयमस्मि ।

रावणः—अभिधीयतां मद्वचनात् स मानुषः ।

अभिभूतो मया राम ! दारापहरणादसि ।

यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा दीयतां मे रणो महान् ॥ २२ ॥

समाप्तसामर्थ्यं रावण, भवता किं-तं विश्वविदितपराक्रमं वीराप्रगण्य सकलवीर-
प्रधानम् अनुलम् अद्वितीयम् त्रिदशेन्द्रकल्पम् देवराजतुल्यम् राघवम् रामं प्रति
एवं नीचैः प्रायुक्तवचनवदसारं वचनम् वक्तुमुचितं कथयितुं योग्यम् ॥ २१ ॥

नाम अभिधत्ते—मदीयं नामोच्चारयति, महाराजस्य नामग्रहणं तन्निन्दाव्य-
ञ्जकमिति कोपकारणम् । वचनीयः—निन्द्यः । आदीप्य—बहिना प्रज्वाल्य ।
विस्तृज्यताम्—त्यज्यताम् ।

स मानुषः—रामः ।

अभिभूत इति—हे राम, त्वं मया रावणेन दारापहरणात् त्वदीयस्त्री-
हरणं कृत्वा अभिभूतः क्लेशितः असि । यदि ते तव धनुःश्लाघा धनुषि आस्था

नाथ रामजी के संबन्ध में इस तरह की छोटी बात कहनी चाहिये ॥ २१ ॥

रावण—क्यों, यह मेरा नाम ले रहा है, मारो इस वानर को, अथवा दूत-
वध निन्दित है । शङ्कुकर्ण, इसकी पूँछ में आग लगाकर इसे ज़ोड़ दो ।

शङ्कुकर्ण—महाराज की जैसी आज्ञा । इधर आओ ।

रावण—अथवा—इधर आओ ।

हनूमान—यही तो हूँ ।

रावण—मेरी ओर से उस मानुष से कहना—

हे राम, मैंने तुम्हारी स्त्री का हरण करके तुम्हारा अनादर किया है, यदि
तुम्हें अपने धनुष पर भरोसा हो तो आकर मुझसे युद्ध कर लो ॥ २२ ॥

हनूमान्—अचिराद् द्रक्ष्यसि,

अभिहतवरवप्रगोपुराट्ठां

रघुवरकार्मुकनादनिर्जितस्त्वम् ।

हरिगणपरिपीडितैः समन्तात्

प्रमदवनैरभिसंवृतां स्वलङ्काम् ॥ २३ ॥

रावणः—आः निर्वास्यतामयं वानरः ।

राक्षसाः—इत इतः ।

(रक्षोभिः सह निष्क्रान्तो हनूमान् ।)

विभीषणः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अस्ति काचिद् विवक्षा
महाराजस्य हितमन्तरेण ।

बुद्धाभिलाषः अस्ति तदा मह्यं रावणाय महान् रणः युद्धं दीयताम् मया
युध्यस्व ॥ २२ ॥

अभिहतैति—अभिहताः नाशिताः वप्रः प्राकारः गोपुरम् बहिर्द्वारम् अष्टाः
प्रासादाश्च यस्यास्तां तथोक्ताम्, हरिगणपरिपीडितैः वानरयूथमर्दितैः प्रमदवनैः
उद्यानैः समन्तात् अभिसंवृताम् स्वलङ्काम् स्वां लङ्कां नगरीम् रघुवरकार्मुकनाद-
निर्जितः रामधनुःशब्दपराजितः त्वम् अचिराद् द्रक्ष्यसि ॥ २३ ॥

निर्वास्यताम्—इतोऽन्यत्र गन्तुं बाध्यताम् ।

महाराजस्य हितमन्तरेण विवक्षा—भवदीयं हितं हृदये कृत्वा किमपि क्रय-
यितुमिच्छा ।

हनूमान्—तुम शीघ्र ही देखोगे कि—

इस लङ्का के गोपुर, प्राकार, तथा प्रामाद नष्ट हो गये हैं, राम के बाणों ने
तुम को पराजित कर दिया है, इस लङ्का के प्रमदवन को वानरों ने ध्वस्त करके
छोड़ दिया है ॥ २३ ॥

रावण—आः, भगानो इस वानर को ।

राक्षसगण—इधर चलो इधर ।

(राक्षसों के साथ हनूमान् का प्रस्थान)

विभीषण—महाराज, कृपा करें । आप की भलाई की दृष्टि से मुझे कुछ
कहना है ।

रावणः—उच्यतां, तच्छ्रेयो वयमपि श्रोतारः ।

विभीषणः—सर्वथा राक्षसकुलस्य विनाशोऽभ्यागत इति मन्ये ।

रावणः—केन कारणेन ?

विभीषणः—महाराजस्य विप्रतिपत्त्या ।

रावणः—का मे विप्रतिपत्तिः ?

विभीषणः—ननु सीतापहरणमेव ।

रावणः—सीतापहरणेन को दोषः स्यात् ।

विभीषणः—अधर्मश्च ।

रावणः—चशब्देन सावशेषमिव ते वचनम् । तद ब्रूहि ।

विभीषणः—तदेव ननु ।

रावणः—विभीषण ! किं गूह्ये । मम खलु प्राणैः शापितः स्याः,
यदि सत्यं न ब्रूयाः ।

तच्छ्रेयः—भवतोच्यमानं स्वहितम् ।

अभ्यागतः—द्वारि समुपस्थितः ।

विप्रतिपत्तिः—विरुद्धं ज्ञानम्, अहिते हितत्वज्ञानम् ।

सावशेषम्—अपूर्णम् ।

रावण—कहो, उस भलाई की बात को हम भी सुनें ।

विभीषण—सर्वथा राक्षस के कुल के विनाश का काल आ गया है, ऐसा मैं
समझता हूँ ।

रावण—कैसे ?

विभीषण—आप की नासमझी से ।

रावण—मेरी नासमझी कैसी ?

विभीषण—सीता का अपहरण ही ।

रावण—सीता के अपहरण में क्या दोष है ?

विभीषण—अधर्म भी ।

रावण—मालूम होता है तुम कुछ और कहना चाहते हो । वह भी कहो ।

विभीषण—वही तो ।

रावण—विभीषण, क्यों छिपाते हो, तुम्हें मेरे प्राणों की शपथ है, सत्य कहो ।

विभीषणः—अभयं दातुमर्हति महाराजः ।

रावणः—दत्तमभयम् । उच्यताम् ।

विभीषणः—बलवद्विग्रहश्च ।

रावणः—(सरोषम्) कथं कथं बलवद्विग्रहो नाम ?

शत्रुपक्षमुपाश्रित्य मामयं राक्षसाधमः ।

क्रोधमाहारयंस्तीव्रमभीरुरभिभाषते ॥ २४ ॥

कोऽत्र ।

ममानवेक्ष्य सौमित्रं शत्रुपक्षमुपाश्रितम् ।

नोत्सद्दे पुरतो द्रष्टुं तस्मादेव निरस्यताम् ॥ २५ ॥

बलवद्विग्रहः—बलवता रामेण सह विरोधः ।

बलवद्विग्रहो नाम—रामेण विरोधमयं बलवद्विरोधं मन्दमानो रामं बलवन्तं बोधयतीति महदस्य घृष्टत्वमिति रावणस्याशयः ।

शत्रुपक्षमिति—शत्रोः रामस्य पक्षमुपाश्रित्य पक्षं गृहीत्वा अयं राक्षसाधमः नोचो राक्षसः विभीषणः अभीरुः मत्तः प्राप्ताभयवचनः सन् मम तीव्रं क्रोधम् आहारयन् बलादुत्पादयन् माम् (उच्छ्वसेण) भाषत इत्यहो साहसमस्येति भावः ॥ २४ ॥

कोऽत्र—मदीयेषु जनेषु कोऽत्र समुपस्थित इति प्रश्नः ।

ममानवेक्ष्येति—मम रावणस्य सौमित्रम् दत्तं भ्रातृभावं सौमनस्य-
रूपम् अनवेक्ष्य अविचार्य शत्रुपक्षमुपाश्रितम् शत्रुणा कृतसन्धिम् इमं विभीषणं

विभीषण—महाराज मुझे अभय प्रदान करें ।

रावण—अभय दिया । बोलो ।

विभीषण—बलवान् से विरोध ।

रावण—(क्रोध से) बलवान् से विरोध कैसा ?

यह राक्षसाधम शत्रु का पक्ष लेकर निडर होकर ऐसी बातें कर रहा है जिससे मुझे क्रोध उत्पन्न हो रहा है ॥ २४ ॥

कोई है ?

मेरे सौमित्र की उपेक्षा करके यह विभीषण शत्रुपक्ष में मिल गया है, मैं अब इसे देखना नहीं चाहता हूँ, इसे दूर करो यहाँ से ॥ २५ ॥

विभीषणः—प्रसीदतु सहाराजः । अहमेव यास्यामि ।

शासितोऽहं त्वया राजन् !

प्रयामि न च दोषवान् ।

त्यक्त्वा रोषं च कामं च

यथा कार्यं तथा कुरु ॥ २६ ॥

(परिक्रम्य) अयमिदानीम्—

अद्यैव तं कमललोचनमुग्रचापं

रामं हि रावणवधाय कृतप्रतिज्ञम् ।

संश्रित्य संश्रितहितप्रथितं नृदेवं

नष्टं निशाचरकुलं पुनरुद्धरिष्ये ॥ २७ ॥

पुरतो द्रष्टुं नोत्सहे अग्रे स्थितं द्रष्टुं न कामये, तस्मात् कारणादेव विभीषणः
निरस्यताम् इतो दूरमपसार्यताम् ॥ २५ ॥

शासितोऽहमिति—राजन्, त्वया शासितः अन्यत्र गन्तुमादिष्टः नच
दोषवान् अकृतापराधः प्रयामि यथात्वदादेशमन्यत्र गच्छामि, रोषं मयि कोपं
कामं सीताविषयकं स्वमभिलाषं च त्यक्त्वा यथाकार्यं तथा कुरु, कामजोधयोः सज्जो-
र्विचारबुद्धेरनुदयात्तौ विहाय यथोचितमाचर ॥ २६ ॥

अद्यैवेति—अद्यैव सम्प्रत्येव तम् कमललोचनं सरोजसमनयनम् उग्रचापम्
भीषणधन्वानम् रावणवधाय कृतप्रतिज्ञं संश्रितहितप्रथितम् आश्रितजनहितकरणे

विभीषण—कृपा करें महाराज । मैं स्वयं चला जाऊँगा ।

महाराज, आपने मुझे आज्ञा दे दी, मैं जाता हूँ, अब मेरा दोष नहीं, क्रोध
एवं काम को छोड़कर जो उचित हो वैसा कीजिये ॥ २६ ॥

(चल कर) अब मैं—

आज ही मैं कमललोचन, महाधनुर्धर, रावण के वधार्थ कृतप्रतिज्ञ तथा
शरणागतवत्सलता के लिये प्रसिद्ध भगवान् रामकी शरण में पहुँच कर नष्ट
राक्षसकुल का उद्धार करूँगा ॥ २७ ॥

(निष्क्रान्तः ।)

रावणः—हन्त निर्गतो विभीषणः । यावद्दहमपि नगररक्षां सम्पा-
दयामि । (निष्क्रान्तः ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

ख्यातम् रामं संश्रित्य शरणागतभावेन प्रपद्य नष्टं रावणोपचारेण विपन्नं निशा-
चरकुलं पुनः उद्धरिष्ये हितेन योजयिष्यामि ॥ २७ ॥

हन्तेति हर्षे ।

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽभिषेकनाटक 'प्रकाशे' तृतीयाङ्क 'प्रकाशः' ।

(जाता है)

रावण—विभीषण चला गया । अब मैं भी नगर की रक्षा करूँगा ।

(जाता है)

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽभिषेकनाटक 'प्रकाशे'

तृतीयाङ्क 'प्रकाशः' ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति वानरकाञ्चुकीयः ।)

काञ्चुकीयः—भो मा बलाध्यक्ष ! सन्नाहमाज्ञापय वानरवाहिनीम् ।

(प्रविश्य)

बलाध्यक्षः—आर्य ! किंकृतोऽयं समुद्योगः ?

काञ्चुकीयः—तत्रभवता हनूमनानीतः खल्वार्यरामस्य देव्याः सीताया

वृत्तान्तः

बलाध्यक्षः—किमिति किमिति ?

काञ्चुकीयः—श्रूयतां,

लङ्कायां किल वर्तत नृपसुता शोकाभिभूता भृशं

पौलस्त्येन विहाय धर्मसमयं संक्लेश्यमाना ततः ।

बलाध्यक्ष—सेनापते । सन्नाहमाज्ञापय—सन्नाहं कर्तुं सज्जीभविनुम् आदिश ।

वानरवाहिनीम्—वानरसेनाम् ।

किं कृतोऽयं समुद्योगः—किमर्थोऽयं वानरवाहिन्याः सन्नाहोपदर्शमादेशं कर्तुमात्थ । आनीतः—उपलभ्य आवितः ।

लङ्कायामिति—भृशं शोकाभिभूता भवद्वियोगजन्यशोकेनात्यर्थं व्यथिता नृपसुता राजपुत्री सीता पौलस्त्येन रावणेन धर्मसमयं धार्मिकीं मर्यादां विहाय-

(वानर काञ्चुकीय का प्रवेश)

काञ्चुकीय—हे बलाध्यक्ष, वानर सेना को तैयार होने की आज्ञा दीजिये ।

(प्रवेश करके)

बलाध्यक्ष—आर्य, यह तैयारी क्यों की जा रही है ?

काञ्चुकीय—हनूमान् ने राम की रानी सीता की खबर लाई है ।

बलाध्यक्ष—कैसी क्या खबर है ?

काञ्चुकीय—सुनिये, शोकसन्तप्ता सीता इन दिनों लङ्का में हैं, उन्हें अधर्मी

श्रुत्वैतद् भृशशोकतप्तमनसो रामस्य कार्यार्थिना

राज्ञा वानरवाहिनी प्रतिभया सन्नाहमाज्ञापिता ॥ १ ॥

बलाध्यक्षः—एवम् । यदाज्ञापयति महाराजः ।

काञ्चुकीयः—यावदहमपि सन्नद्धा वानरवाहिनीति महाराजाय निवेदयामि ।

(निष्क्रान्तौ ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति रामो लक्ष्मणः सुग्रीवो हनुमांश्च)

रामः—

आक्रान्ताः पृथुसानुकुल्लगहना मेघोपमाः पर्वताः

त्यक्त्वा संक्लेशयमाना नानाविधैर्दुर्वाक्यश्रावणादिभिरपचारैः कदर्थ्यमाना वर्तन्ते किल निश्चयेनास्तीति ततो हनूमतः एतत् पूर्वोक्तम् श्रुत्वा रामस्य कार्यार्थिना सीतोद्वाररूपं कार्यं कर्तुं कामयमानेन राज्ञा सुग्रीवेण प्रतिभया प्रतिकूलभटभयप्रदा वानरवाहिनी वानरोसेना सन्नाहमाज्ञापिता सज्जीभवितुमादिष्टा ॥ १ ॥

सन्नद्धा—सज्जा, युद्धाय प्रस्तुता । महाराजाय—सुग्रीवाय ।

आक्रान्ता इति—मया पृथूनि विशालानि सानूनि शिखराणि कुञ्जानि निकुञ्जानि च तैः शिखरैर्निकुञ्जैश्च भीषणाः मेघोपमाः वारिधरोपमाः पर्वताः

रावण नानाप्रकार का कष्ट दिया करता है, इस वृत्तान्त को सुनकर राम के हृदय को बड़ा कष्ट हुआ है । उनकी सहायता के निमित्त हमारे महाराज सुग्रीव ने वानरसेना को तैयार होने की आज्ञा दी है ॥ १ ॥

बलाध्यक्ष—ऐसी बात है ! महाराज की जो आज्ञा ।

काञ्चुकीय—तब तक मैं भी महाराज से निवेदन करता हूँ कि वानर-सेना तैयार है ।

(दोनों जाने हैं)

(विष्कम्भक)

(राम, लक्ष्मण, सुग्रीव तथा हनुमान् का प्रवेश)

राम—मैंने बड़े शिखरों पर वर्तमान कुञ्जों से भीषण मेघसदृश पर्वत लोंघे,

सिंहव्याघ्रगजेन्द्रपीतसलिला नद्यश्च तीर्णा मया ।

क्रान्तं पुष्पफलाढ्यपादपयुतं चित्रं महत् काननं

सम्प्राप्तोऽस्मि कपीन्द्रसैन्यसहितो वेलातटं साम्प्रतम् ॥ २॥

लक्ष्मणः—एष एष भगवान् वरुणः,

सजलजलधरेन्द्रनीलनीरो

विलुलितफेनतरङ्गचारुहारः ।

समधिगतनदीसहस्रबाहु-

हरिरिव भाति सरित्पतिः शयानः ॥ ३ ॥

आक्रान्ताः पद्भ्यां तीर्णाः, सिंहव्याघ्रगजेन्द्रैः पीतं सलिलं यासां तास्तथोक्ता निर्जना भीषणाश्च नद्यः तीर्णाः नावादिना कृतपाराः, पुष्पैः फलैश्च आढ्याः समृद्धा ये पादपाः वृक्षास्तैर्दृतं चित्रम् आश्चर्यजनकं महत् विशालं काननं क्रान्तं लङ्घितम्, अधुनाऽहम् कपीन्द्रसैन्यसहितः वानरराजेन सुग्रीवेण तत्सैन्येन च सहितः वेलातटं समुद्रतीरम् सम्प्राप्तः अस्मि ॥ २ ॥

वरुणः—जलराशिः, अत्र जलाधिष्ठातृदेवतया वरुणस्य जले वरुण-स्वारोपः ।

सजलजलधरेति—सजलो जलभृतो यो जलधरेन्द्रो मेघराजस्तद्वत् नीलं श्यामलं नीरं जलं यस्य स तथोक्तः, विलुलितः विकीर्णः फेनतरङ्ग एव चारुः रमणीयो हारो यस्य तथोक्तश्च, समधिगतं मिलितं नदीसहस्रं सहस्रसंख्यिका नद्य एव बाहवो यस्य तथोक्तश्च सरित्पतिः नदीनायः शयानः स्वपन् हरिः इव

जिनके जल को बाध, सिंह एवं गजराज पिया करते हैं ऐसी नदियाँ पार कीं, फूल फल से लदे वृक्षों से भरे वन पार किये, इस समय मैं वानरराज की सेना के साथ समुद्र के तट पर उपस्थित हूँ ॥ २ ॥

लक्ष्मण—यही हैं भगवान् वरुण,

जलपूर्ण मेघ की तरह काले जलवाले, हार की तरह दीखनेवाले फेनों से पूर्ण यह वरुण सोते हुए भगवान् के समान दीख रहे हैं जिनके नदीरूप हजार बाध हैं ॥ ३ ॥

रामः—कथं कथं भोः !

रिपुमुद्धर्तुमुद्यन्तं मामयं सक्तसायकम् ।

सजीवमद्य तं कर्तुं निवारयति सागरः ॥ ४ ॥

सुग्रीवः—अये वियति

सजलजलदसन्निभप्रकाशः

कनकमयामलभूपणोज्ज्वलाङ्गः ।

अभिपतति कुतो नु राक्षसोऽसौ

शलभ इवाशु हुताशनं प्रवेष्टुम् ॥ ५ ॥

भाति । हरेरश्यामलशरीरत्वं हारवत्त्वं सहस्रबाहुत्वं च शास्त्रोक्तं, सागरोऽपि तयेति हरिणोपमायते ॥ ३ ॥

रिपुमुद्धर्तुमिति—रिपुं रावणं नाम शत्रुम् उद्धर्तुं विनाशयितुम् उद्यन्तं चेष्टमानं सक्तसायकं बाणं धनुष्यारोपयन्तम् माम् सागरः अद्य सम्प्रति तं रिपुं सजीवं जीवैः सहितं कर्तुं निवारयति ॥ ४ ॥

वियति—आकाशे ।

सजलजलदेति—सजलजलदसन्निभः जलपूर्णमेघनुत्यः प्रकाशः प्रभा यस्य तादृशः, कनकमयैः स्वर्णनिर्मितै रमलैः स्वच्छैः भूपणैरलङ्कारैः उज्ज्वलानि भासमानानि अङ्गानि यस्य तथोक्तं असौ राक्षसः हुताशनं प्रवेष्टुं बहौ प्रवेशं कर्तुम् शलभ इव कुतो नु कस्मात् कारणात् अभिपतति मत्सम्मुखमायाति । श्यामलाङ्गो भूषिततनुर्धायं राक्षसः कुतोहेतोः बहिं प्रवेष्टुकामः शलभ इव मदभिमुखमायार्ताति चिन्ता भावध्वनिः । शलभोपमयाचावश्यविनाशित्वप्रतीतिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

राम—क्यों जी, शत्रु (रावण) को सजीव बनाये रखने की इच्छा से ही यह सागर आज शत्रु को समाप्त करने को उद्यत तथा धनुष धारण करनेवाले मुझको मना कर रहा है ॥ ४ ॥

सुग्रीव—जलपूर्ण मेघ के समान कान्तिवाला तथा सोने के आभूषणों से भूषित यह राक्षस आकाश से क्यों उतर रहा है ? यह राक्षस तो आग में प्रवेश करने को उद्यत शलभ के सदृश मालूम पड़ता है ॥ ५ ॥

हनूमान्—भो भो वानरवीराः ! अप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।

शैलैर्द्रुमैः सम्प्रति मुष्टिवन्धैर्दन्तैर्नखैर्जातुभिरुग्रनादैः ।

रक्षोवधार्थं युधि वानरेन्द्रास्तिष्ठन्तु रक्षन्तु च नो नरेन्द्रम् ॥ ६ ॥

रामः—राक्षस इति । हनूमन् ! अलमलं सम्भ्रमेण ।

हनूमान्—यदाज्ञापयति देवः ।

(ततः प्रविशति विभीषणः ।)

विभीषणः—भोः ! प्राप्तोऽस्मि राघवस्य शिविरसन्निवेशम् ।
(विचिन्त्य) अकृतदूतसम्प्रेषणमविदितागमनममित्रसंवन्धिनं कथं नु
खलु मामवगच्छेत् तत्रभवान् राघवः । कुतः,

अप्रमत्ताः—सावधानाः ।

शैलैर्द्रुमैरिति—शैलैः पर्वतप्रहारैः द्रुमैः वृक्षैः, मुष्टिवन्धैः मुष्टिप्रहारैः,
दन्तैः, नखैः, जातुभिः, उग्रनादैः घोरचीत्कारशब्दैः वानरेन्द्राः वानरश्रेष्ठाः युधि
युद्धे रक्षोवधार्थम् राक्षसस्य वधायोद्यताः तिष्ठन्तु नरेन्द्रं रामं च रक्षन्तु ॥ ६ ॥

सम्भ्रमेण—त्वरया वेगेन च ।

शिविरसन्निवेशम्—सेनानिवासम् । अकृतदूतसम्प्रेषणम्—पूर्वं दूतम्
प्रेषितवन्तम् । अविदितागमनम्—अतर्कितोपनतम् । अमित्रसंवन्धिनम्—शत्रो
रावणस्य भ्रातरम् । माम्—विभीषणम् । कथं नु अवगच्छेत्—कथमिव भावयेत्
कीदृशं जानीयात् ।

हनूमान्—अजी वानरवीरगण, आप सावधान रहें ।

पर्वतों, वृक्षों, मुष्टिवन्धों, दन्तों, नखों तथा चीत्कारों के साथ जवनों के प्रहारों
द्वारा वानरगण युद्ध में राक्षस के वधार्थ उद्यत रहें और हमारे महाराज की
रक्षा करें ॥ ६ ॥

राम—हनूमन्, राक्षस होने से घबड़ाने की आवश्यकता नहीं है ।

हनूमान्—महाराज की जो आज्ञा ।

(विभीषण का प्रवेग)

विभीषण—अहा, मैं राम के शिविर में आया हूँ । (सोचकर

क्रुद्धस्य यस्य पुरतः सहितोऽप्यशक्तः

स्थातुं सुरैः सुररिपोर्युधि वज्रपाणिः ।

तस्यानुजं रघुपतिः शरणागतं मां

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे ॥ ७ ॥

अथवा,

दृष्टधर्मार्थतत्त्वोऽयं साधुः संश्रितवत्सलः ।

शङ्कनीयः कथं रामो विशुद्धमनसा मया ॥ ८ ॥

(अधोऽवलोक्य) इदं रघुकुलवृषभस्य स्कन्धावारम् । यावदवत-
रामि । (अवतीर्य) हन्त इह स्थित्वा ममागमनं देवाय निवेदयामि ।

क्रुद्धस्येति—क्रुद्धस्य क्रुपितस्य यस्य सुररिपोः देवारेः रावणस्य पुरतोऽग्रे
सुरैः देवैः सहितः वज्रपाणिः इन्द्रोपि स्यातुम् अशक्तः असमर्थः, रघुपतिः रामः
तस्य रावणस्य अनुजं कनिष्ठभ्रातरं मां शरणागतं किं वक्ष्यति इति मे हृदयं परि-
शङ्कितम् शङ्काकुलम् । यस्य रावणस्य पुरो युद्धे शकोपि स्यातुमशक्तस्तस्य भ्रातरं
मां शरणागतमालोक्य रामस्य कीदृशो भावो भविष्यति ? किंवा स वक्ष्यतीति
चिन्तया व्याप्तमिव मम हृदयमिति ॥ ७ ॥

दृष्टधर्मार्थेति—दृष्टं साधु परिचितं धर्मार्थयोस्तत्त्वं सारांशो येन तादृशः
संश्रितवत्सलः आश्रितजनप्रणयी साधुः परोपकारी अयं रामः विशुद्धमनसां
निरलहृदयेन मया कथं शङ्कनीयः शत्रुत्वेन संभावनीयः । नेदमुचितमिति
भावः ॥ ८ ॥

विना दूत भेजे, अतर्कित भाव से उपस्थित मुक्त शत्रुसम्बन्धी को राम क्या
समझेंगे । क्योंकि—

जिस रावण के सामने देवों के साथ इन्द्र भी नहीं ठहर पाते हैं, उसी के
भाई विभीषण को शरणागतरूप में उपस्थित देखकर राम क्या कहेंगे, यही
आशङ्का मेरे हृदय में हो रही है ॥ ७ ॥

अथवा—मेरा हृदय पवित्र है, मैं राम पर संदेह क्यों करूँ ? वह तो धर्म के
तत्त्वज्ञ तथा शरणागतवत्सल हैं ॥ ८ ॥

(नीचे की ओर देखकर) यही तो है रघुवंशावतंस का शिविर । उतरता हूँ ।
(उतरकर) यहीं रुककर अपने आने की सूचना राम को देता हूँ ।

हनूमान्—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये कथं तत्रभवान् विभीषणः !

विभीषणः—अये हनूमान् ? , हनूमन् ! ममागमनं देवाय निवेदय ।

हनूमान्—बाढम् । (उपगम्य) जयतु जयतु देवः ।

राजंस्त्वत्कारणादेव भ्रात्रा निर्विषयीकृतः ।

विभीषणोऽयं धर्मात्मा शरणार्थमुपागतः ॥ ९ ॥

रामः—कथं विभीषणः शरणागत इति । वत्स लक्ष्मण ! गच्छ, सत्कृत्य प्रवेश्यतां विभीषणः ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः—सुग्रीव ! वक्तुकाममिव त्वां लक्ष्ये ।

रघुकुलवृषभस्य—रघुवंशावतंसस्य । रुक्मिणावारम्—सेनानिवासः ।

राजंस्त्वदिति—हे राजन्, त्वत्कारणादेव केवलात् त्वत्पक्षपातित्वाद् भ्रात्रा रावणेन निर्विषयीकृतः स्वदेशान्निष्कासितः अयं धर्मात्मा विभीषणः शरणार्थं स्व-
रक्षार्थम् उपागतः इहागतः ॥ ९ ॥

सत्कृत्य—आदरं कृत्वा ।

वक्तुकाममिव—किमपि कथयितुमिच्छन्तमिव ।

हनूमान्—(ऊपर की ओर देखकर) अरे क्या यह महाराज विभीषण हैं ?

विभीषण—अरे, यह तो हनूमान् हैं । हनूमन्, आप हमारे आने की सूचना सरकार को दे दें ।

हनूमान्—अच्छी बात है । (समीप जाकर) जय हो, जय हो महाराज की !

महाराज, यह महात्मा विभीषण आपकी शरण में आये हैं, इनको इनके भाई रावण ने आप की ही वजह से देशनिकाला दे दिया है ॥ ९ ॥

राम—क्यों, विभीषण शरणागत !! वत्स लक्ष्मण, जाओ, सरकारपूर्वक अविलम्ब विभीषण को ले आओ ।

लक्ष्मण—महाराज की जो आज्ञा ।

राम—सुग्रीव, माल्य पड़ता है जैसे आप कुछ कहना चाहते हैं ।

सुग्रीवः—देव ! बहुमायाश्लययोधिनश्च राक्षसाः । तस्मान् सम्प्र-
धार्य प्रवेश्यतां विभीषणः ।

हनुमान्—महाराज ! मा मैवं,

देवे यथा वयं भक्तामन्था मन्ये विभीषणम् ।

आत्रा विवदमानोऽपि दृष्टः पूर्वं पुरे मया ॥ १० ॥

रामः—यद्येवं गच्छ, सत्कृत्य प्रवेश्यतां विभीषणः ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (परिक्रम्य) अये विभीषणः । विभी-
षण ! अपि कुशली भवान् !

विभीषणः—अये कुमारो लक्ष्मणः ! कुमार ! अद्य कुशली संवृत्तोऽस्मि ।

लक्ष्मणः—विभीषण ! उपसर्पावस्तावदार्यम् ।

बहुमायाः—नानाविधमायाप्रवीणाः । श्लयोधिनः—व्याजैर्युद्धं कर्तुंक्रामाः ।

सम्प्रधार्य—किमस्य वस्तुतः शरणागतत्वमुत मायिकमिति विचार्य निर्णय च ।

देवे यथेति—देवे भवति रामे यथा वयं वानरा भक्ताः भक्तिभाजस्तथा
विभीषणं भवति भक्तिभाजं मन्ये । मया हनुमता पूर्वं पुरा पुरे तन्नगरे लङ्कायाम्
आत्रा रावणेन सह विवदमानः क्लहायमानः अपि दृष्टः । त्वदर्थे आत्रा विवद-
मानतया दृष्टस्य विभीषणस्य निर्विवादं त्वद्भक्तत्वमिति तत्प्रवेशे विचारो नोपयुक्त
इति भावः ॥ १० ॥

अद्य कुशली संवृत्तः—रामशरणागत्या संप्रति कुशली जातः ।

सुग्रीवः—महाराज, राक्षस बहुत मायावी तथा छल्युद्धपरायण हुआ करते
हैं अतः विचार करके ही विभीषण को आने दिया जाय ।

हनुमान्—महाराज, ऐसी बात नहीं है,

जिस प्रकार हम महाराज के भक्त हैं, विभीषण भी वैसा ही है, मैंने देखा है, वह
अपने घर पर अपने भाई के साथ (आप के ही लिये) रुग्ण रहा था ॥ १० ॥

राम—यदि ऐसी बात है तो लक्ष्मण, जाओ, सत्कारपूर्वक उन्हें बुला लाओ ।

लक्ष्मण—महाराज की जैसी आज्ञा । (चलकर) अरे विभीषण !! विभीषण,
आप सकुशल तो हैं ?

विभीषण—अरे कुमार लक्ष्मण !! कुमार, आज सकुशल हो रहा हूँ ।

लक्ष्मण—विभीषण, अब हम लोग महाराज के पास चलें ।

विभीषणः—वाढम् ।

(उपसर्पतः ।)

लक्ष्मणः—जयत्वार्यः ।

विभीषणः—प्रसीदतु देवः । जयतु देवः ।

रामः—अये विभीषणः । विभीषण ! अपि कुशली भवान् ?

विभीषणः—देव ! अद्य कुशली संवृत्तोऽस्मि ।

भवन्तं पद्मपत्राक्षं शरण्यं शरणागतः ।

अद्यास्मि कुशली राजंस्त्वद्दर्शनविकल्मषः ॥ १२ ॥

रामः—अद्यप्रभृति मद्वचनाल्लङ्केश्वरो भव ।

विभीषणः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

भवन्तमिति—पद्मपत्राक्षं कमलपत्रसमाननेत्रं शरण्यं शरणागतरक्षकम् भवन्तं रामं शरणागतः प्रपन्नः अहं विभीषणः त्वद्दर्शनविकल्मषः भवद्दर्शन-धूतपापः अद्य सम्प्रति कुशली संवृत्तः जातोऽस्मि ॥ ११ ॥

अद्यप्रभृति—अद्यारभ्य । **मद्वचनात्**—मम वचने विश्वासं कृत्वा । **लङ्केश्वरः**—लङ्काधिपतिः । **सागरतरणौ**—समुद्रलङ्घने । **उपायः**—प्रकारः । **नाधिगम्यते**—न ज्ञायते ।

विभीषण—अच्छी बात ।

(दोनों आते हैं)

लक्ष्मण—जय हो महाराज की !

विभीषण—महाराज सानन्द रहें, महाराज की जय हो ।

राम—अहा विभीषण ! विभीषण, आप सकुशल तो हैं ?

विभीषण—महाराज, आज सकुशल हो सका हूँ ।

कमलनयन, शरणागतवत्सल श्रीमान् की शरण में आकर तथा आप के दर्शनों से विगतपाप होकर मैं आज सकुशल हो रहा हूँ ॥ ११ ॥

राम—आज से आप हमारी आज्ञा से लङ्का के राजा बनें ।

विभीषण—बड़ी कृपा हुई ।

रामः—विभीषण ! त्वदागमनादेव सिद्धमस्मत्कार्यम् । सागरतरणे
खलुपायो नाधिगम्यते ।

विभीषणः—देव ! किमत्रावगन्तव्यम् । यदि मार्गं न ददाति, समुद्रे
दिव्यमखं तावद् विस्रष्टुमर्हति देवः ।

रामः—साधु विभीषण ! साधु । भवतु, एवं तावत् करिष्ये ।
(सहसोत्तिष्ठन् सरोपम्)

मम शरपरिदग्धतोयपङ्कं हतशतमत्स्यविकीर्णभूमिभागम् ।

यदि मम न ददाति मार्गमेनं प्रतिहतवीचिर्यं करोमि शीघ्रम् ॥११॥

(ततः प्रविशति वरुणः ।)

दिव्यमखम्—समुद्रशोषणक्षमं किमपि आग्नेयादिशस्त्रम् । विस्रष्टुम्-
क्षेप्तुम् ।

मम शरपरीति—मम रामस्य शरेण परिदग्धौ शोषितौ तोयपङ्कौ जलकर्दमौ
यस्य तादृशं तथा हतैः जलशोषणव्यापादितैः शतमत्स्यैः विकीर्णः व्याप्तः भूमिभागः
प्रदेशो यस्य तादृशश्च मार्गं पन्थानं यदि मम मह्यं न ददाति तदा एनम् सागरम्
शीघ्रम् अविलम्बेन प्रतिहतवीचिर्यं समाप्ततरङ्गप्रचारं करोमि । यद्ययं मे मार्गं
न ददाति तदा मम शरेणास्य तरङ्गमाला त्वरितमेव समापितो भविष्यतीति
भावः ॥ १२ ॥

राम—आप के आने से ही हमारा कार्य बन गया । केवल समुद्र पार करने
का उपाय नहीं समझ में आ रहा है ।

विभीषण—महाराज, इसमें समझना क्या है ? यदि समुद्र रास्ता नहीं देते हैं,
आप समुद्र में दिव्याख छोड़ सकते हैं ।

राम—साधु विभीषण ! ऐसा ही करूँगा । (उठकर सरोप)

यदि सागर मार्ग प्रदान नहीं करते हैं तो मैं अपने बाणों द्वारा इनके
पानी और पङ्क को दग्ध कर दूँगा, मरे हुए मत्स्यों से इनकी खाई पट जायगी,
और इनकी तरङ्गमाला शीघ्र समाप्त हो जायगी ॥ १२ ॥

(वरुण का प्रवेश)

वरुणः—(ससम्प्रमम्)

नारायणस्य नररूपमुपाश्रितस्य

कार्यार्थमभ्युपगतस्य कृतापराधः ।

देवस्य देवरिपुदेहहारात् प्रतूर्णं

भीतः शराच्छरणमेनमुपाश्रयामि ॥ १३ ॥

(विलोक्य) अये अयं भगवान् ,

मानुषं रूपमास्थाय चक्रशार्ङ्गदाधरः ।

स्वयं कारणभूतः सन् कार्यार्थी समुपागतः ॥ १४ ॥

नमो भगवते त्रैलोक्यकारणाय नारायणाय ।

नारायणस्येति—नररूपसमाश्रितस्य मनुष्यरूपधारिणो विष्णोः नारायणस्य कार्यार्थम् रावणनिग्रहरूपं कार्यं कर्तुम् अभ्युपगतस्य अत्रायातस्य देवस्य रामस्य कृतापराधः मार्गप्रदानेन कृतापकारः देवरिपुदेहहारात् राक्षसप्राणहरण-क्षमात् शरात् बाणात् भीतः प्राप्तभयः अहं वरुणः एनम् रामम् शरणमुपाश्रयामि त्रातारं प्रपद्ये । अयं रामो मनुष्यरूपधरो विष्णुः कार्यविशेषमुद्दिश्यात्रायातो न च मया तस्मै लङ्कामार्गः दत्तः, तदहमपराधीति भीत एनमेव शरणं प्रपन्नो-स्मीत्यर्थः ॥ १३ ॥

मानुषमिति—स्वयं कारणभूतः जगतः कारणतां गतः चक्रशार्ङ्गदाधरः चक्रधनुर्गदाधारी चायं विष्णुरपि मानुषं रूपमास्थाय धृत्वा कार्यार्थी रावणनिग्रह-रूपं कार्यमुद्दिश्य समुपागतः अत्रायातः ॥ १४ ॥

वरुण—(घबड़ाहट के साथ) नररूपधारी नारायण कार्यार्थी होकर मेरे तट पर आये हैं, मैंने मार्ग नहीं देकर उनके प्रति अपराध किया है, अतः उनके राक्षससंहारक बाणों से भयभीत हो अब मैं उन्हीं की शरण जा रहा हूँ ॥ १३ ॥

(देखकर) अहा यही हैं भगवान् !

शङ्ख-चक्र-गदाधारी यह भगवान् मनुष्यरूप धारण करके कार्यार्थ हमारे पास आये हैं, यह स्वयं जगत् के कारण हैं ॥ १४ ॥

त्रैलोक्य के आदिकारण भगवान् नारायण को नमस्कार ।

लक्ष्मणः—(विलोक्य) अये को नु खल्वेपः ?

मणिविरचितमौलिश्चारुताम्रायताक्षो

नवकुवलयनीलो मत्तमातङ्गलीलः ।

सलिलनिचयमध्यादुत्थितस्त्वेष शीघ्र-

मवनतमिव कुर्वस्तेजसा जीवलोकम् ॥ १५ ॥

विभीषणः—देव ! अयं खलु भगवान् वरुणः प्राप्तः ।

रामः—किं वरुणोऽयम् । भगवन् ! वरुण ! नमस्ते ।

वरुणः—न मे नमस्कारं कर्तुमर्हति देवेशः । अथवा,

राजपुत्र ! कुतः कोपो रोपेण किमलं तव ।

त्रैलोक्यकारणाय—लोकत्रयहेतवे ।

मणिविरचितेति—मणिभिः नानामणिगणैः रचितः अलङ्कृतः मौलिः शिरोदेशो यस्य तथोक्तः, चारुताम्रायताक्षः चारुणी सुन्दरे ताम्रे रक्तवर्णो, आयते विशाले च अक्षिणी नयने यस्य तादृशः, नवकुवलयनीलः प्रत्यप्रविकसितनीलकमल-श्यामः मत्तमातङ्गलीलः मत्तगजगामी एष पुरोदृश्यमानः शीघ्रम् सम्प्रति एवं सलिल-निचयमध्यात् सागरजलराशेः उत्थितः निर्गतः तेजसा प्रभावातिशयेन जीव-लोकम् अवनतं कुर्वन्निव संसारं लघयन्निव (को नु खल्वेपः) । को नु खल्वयं सागराभिर्गच्छति यस्य शिरो मणिगणैरलङ्कृतम्, नयने विशाले रक्तवर्णे च स्तः, अङ्गं नीलकमलश्यामलम्, गतिर्गजस्येव, यश्च तेजसा जगदधःकुर्वन्निव भासते ॥

देवेशः—सकलदेवमुख्यः ।

राजपुत्रेति—हे राजपुत्र हे नरोत्तम पुरुषोत्तम तव कोपः कुतः किमर्थं

लक्ष्मण—(देखकर) अरे, यह कौन है ? इसके मस्तक पर मणियों का विन्यास है, इसकी आँखें विशाल तथा रक्तानु हैं, इसका अङ्ग श्याम तथा चाल-मत्तगजतुल्य है, यह अभी अभी समुद्र के जल से निकलकर अपने प्रभाव से संसार को अवनत सा कर रहा है ॥ १५ ॥

विभीषण—महाराज, यह वरुणदेव आये हैं ।

राम—क्या यह वरुणदेव हैं ? भगवन् वरुण, नमस्ते ।

वरुण—आप देवेश होकर मुझे नमस्कार करें यह उचित नहीं होगा, यद्यपि

कर्तव्यं तावदस्माभिर्वद् शीघ्रं नरोत्तम ! ॥ १६ ॥

रामः—लङ्कागमने सागे दातुमर्हति भवान् ।

वरुणः—एष मार्गः । प्रयातु भवान् । (अन्तर्हितः ।)

रामः—कथमन्तर्हितो भगवान् वरुणः । विभीषण ! पश्य पश्य
भगवत्प्रसादान्नष्कम्पवीचिमन्तं सलिलाधिपतिम् ।

विभीषणः—देव ! साम्प्रतं द्विधाभूत इव दृश्यते जलनिधिः ।

रामः—क हनूमान् ?

हनूमान्—जयतु देवः ।

रामः—हनूमन् ! गच्छाग्रतः ।

मह्यं कुप्यसि ? तव रोषेण अलम् वृथा तवायं क्रोधः । अस्माभिः किन्तव
कर्तव्यम् इति तावद् वद कथय ॥ १६ ॥

प्रयातु—गच्छतु । (अन्तर्हितः—तिरोहितः)

भगवत्प्रसादात्—भगवतो वरुणस्यानुग्रहात् । निष्कम्पवीचिमन्तम्—स्फिर-
तरङ्गम् । सलिलाधिपतिम्—समुद्रम् ॥

द्विधाभूतः—विभक्तः ।

क हनूमान्—हनूमान् क्वास्ति ? हनूमता पूर्वं लङ्काया दृष्टत्वात्तत्र गमन-
कालेऽग्रे मार्गं दर्शयितुमत्र तदन्वेपणं प्राप्तावसरमिति बोध्यम् ॥

हे राजकुमार, आप कुपित क्यों हो रहे हैं ? क्रोध से आप को क्या लाभ ? हे
पुरुषोत्तम, आप कृपया शीघ्र यह बताइये कि हमको क्या करना है ॥ १६ ॥

राम—आप मुझे लङ्का जाने का मार्ग दें ।

वरुण—यही मार्ग है, जाइये । (अन्तर्हित हो जाते हैं)

राम—क्या, वरुणदेव अन्तर्हित हो गये ? विभीषण, देखिये वरुणदेव की
कृपा से सागर की तरङ्ग निष्कम्प हो रही हैं ।

विभीषण—महाराज, वरुण की कृपा से समुद्र दो भागों में बट सा गया है ।

राम—हनूमान् कहाँ हैं ?

हनूमान्—जय हो महाराज की ।

राम—हनूमन्, आगे चलिये ।

हनूमान्—यदाज्ञापयति देवः ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

रामः—(विलोक्य सविस्मयम्) वत्स लक्ष्मण ! वयस्य विभीषण !
महाराज सुग्रीव ! सखे हनूमन् ! पश्यन्तु पश्यन्तु भवन्तः । अहो
विचित्रता मागस्य । इह हि,

क्वचित् फेनोद्गारी क्वचिदपि च भीनाकुलजलः

क्वचिच्छङ्खाकीर्णः क्वचिदपि च नीलाम्बुदनिभः ।

क्वचिद् वीचीमालः क्वचिदपि च नक्रप्रतिभयः

क्वचिद् भीमावर्तः क्वचिदपि च निष्कम्पसलिलः ॥ १७ ॥

भगवत्प्रसादादतीतः सागरः ।

हनूमान्—देव ! इयमियं लङ्का ।

विचित्रता—नानारूपता ।

क्वचिदिति—क्वचित् कापि भागविशेषे फेनोद्गारी फेनाकुलः, क्वचिदपि च
भीनाकुलजलः मत्स्यपूर्णपानीयः, क्वचित् शङ्खाकीर्णः शङ्खपूर्णः, क्वचिदपि च
मागविशेषे नीलाम्बुदनिभः श्याममेषममानः, क्वचिद् वीचीमालः तरङ्गयुक्तः,
क्वचिदपि च नक्रप्रतिभयः नक्रद्वारकभयजनकः, क्वचिद् भीमावर्तः भीषणजल-
भ्रमिसहितः क्वचिदपि च निष्कम्पसलिलः स्थिरजलः, तदित्यमस्य सागरस्य
विचित्रता व्यक्तैव ॥ १७ ॥

हनूमान्—महाराज की जैसी आज्ञा ।

(सभी चल देते हैं ।)

राम—(देखकर, साश्चर्य) वत्स लक्ष्मण, मित्र विभीषण, महाराज सुग्रीव,
सखे हनूमन्, आप लोग देखें, सागर कितना विचित्र लग रहा है ? कहीं फेन
निकलता है, कहीं मत्स्यगण पानी को मय रहे हैं, कहीं शङ्ख भरे पड़े हैं, कहीं
का जल नील है, कहीं पर तरंगें उठ रही हैं, कहीं भयङ्कर नक्र उलट रहे हैं, कहीं
भीषण भंवरें पड़ रही हैं और कहीं का जल स्थिर है ॥ १७ ॥

वरुणदेव की कृपा से मैं समुद्र पार कर गया ।

हनूमान्—महाराज, यही है लङ्का ।

रामः—(चिरं विलोक्य) अहो राक्षसनगरस्य श्रीरचिराद् विपत्स्यते ।

मम शरवरचातपातभग्ना कपिवरसैन्यतरङ्गताडितान्ता ।

उदधिजलगतेव नौर्विपन्ना निपतति रावणकर्णधारदोषात् ॥ १८ ॥

सुग्रीव ! अस्मिन् सुवेलपर्वते क्रियतां सेनानिवेशः । (उपविशति ।)

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । नील ! एवं क्रियताम् ।

(प्रविश्य)

नीलः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु देवः ।

राक्षसनगरस्य—राक्षसपुर्याः । श्रीः—समृद्धिः । अचिरात्—अल्पकालेन ।
विपत्स्यते नष्टा भविष्यति ॥

ममशरवरेति—मम रामस्य शरवरः बाण एव वातो वायुस्तेन यः पातः
पतनं तेन हेतुना भग्ना नष्टा, कपिवरसैन्यम् सुग्रीवसैन्यमेव तरङ्गस्तेन ताडितः
प्रेरितोऽन्तो यस्यास्तादृशी उदधिजलगता सागरमध्यस्थिता नौर्लङ्घ्या रावणकर्णधार-
दोषात् रावणरूपस्य नाविकस्यापराधात् विपन्ना नष्टा सती निपतति । यथा
काचन नौः वातेन पातिता तरङ्गैः स्वान्तर्निर्लीनतां गमिता जलराशिमध्यगता
कर्णधारस्य दोषान्नश्यति तथैव लङ्का मम बाणभग्ना वानरसैन्यकृतावसाना
च सागरमध्यगता रावणदोषान्नश्यतीति परम्परितं रूपकम् ॥ १८ ॥

सेनानिवेशः—सेनायाः सन्निवेशः स्थापनम् ।

राम—(देरतक देखकर) अहा ! इस राक्षसनगरकी समृद्धि अब शीघ्रही
समाप्त होगी ।

रावणरूप कर्णधारके अपराधसे यह लङ्का मेरे बाणों से चूर होकर वानर-
सैन्यों द्वारा नष्ट कर दी जायेगी जैसे समुद्रगत नौका वातचालित होकर तरङ्गों
द्वारा नष्ट कर दी जाती है ॥ १८ ॥

सुग्रीव, इसी सुवेलपर्वतपर सेनाका पड़ाव ठीक कीजिये ।

सुग्रीव—महाराजकी जो आज्ञा । नील, यही करो । (बैठते हैं)

(आकर)

नील—महाराज की जो आज्ञा । (जाकर-फिर आकर) जय हो महाराज की ।

क्रमान्निवेश्यमानासु सेनासु वृन्दपरिग्रहेषु परीक्ष्यमाणेषु पुस्तकप्रामा-
ण्यात् कुतश्चिदप्यविज्ञायमानौ द्वौ वनौकसौ गृहीतौ । वयं न जानीमः
कर्तव्यम् । देवस्तस्मात् प्रमाणम् ।

रामः—शीघ्रं प्रवेशयत्वेतौ ।

नीलः—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति नीलो वानरैर्गृह्यमाणौ वानररूपधारिणौ

सम्पुटिकाहस्तौ शुकसारणौ च ।)

वानराः—अङ्घो भणथ । के तुम्हे भणथ । [अङ्घो भणतं कौ युवां
भणतम् ।]

वमौ—भट्टा ! अम्हे अय्यकुमुदस्स सेवआ । [भर्तः ! आवामार्य-
कुमुदस्य सेवकौ ।]

निवेश्यमानासु—स्थापितासु । वृन्दपरिग्रहेषु—कुत्र कः कथं चेति निश्चित्य ज्ञानेषु ।

परीक्ष्यमाणेषु—अनुसन्धाय दृढीक्रियमाणेषु । पुस्तकप्रामाण्यात्—लेख-
माधारीकृत्य ।

अविज्ञायमानौ—अपरिचितौ । वनौकसौ—वानरौ । प्रमाणम्—निर्णयकर्ता ।
उपदिशतः—कथयतः ।

क्रमशः सेनायें वसाई जा रही थीं, उनके वृन्द की गिनतीकी जा रही थी कि
लिस्टके मुताबिक जिनका कोई पता नहीं है ऐसे दो वनचर पकड़े गये हैं, उनके
प्रति क्या किया जाय, हम नहीं समझते हैं, अतः आप जो कहें ।

राम—उन्हें शीघ्र हाजिर करो ।

नील—महाराजकी जैसी आज्ञा । (जाता है)

(अनन्तर नील, वानरों द्वारा पकड़े गये वानररूपधारी शुक-सारण आते हैं,

उनके हाथोंमें पेटियाँ हैं)

वानर—बताओ जी, तुम कौन हो ?

दोनों—बता तो दिया हम कुमुद के सेवक हैं ।

विभीषणः—(सावधानं शुकसारणौ विलोक्य)

स्वसैनिकौ न चाप्येतौ न चाप्येतौ वनौकसौ ।

प्रेषितौ रावणेनैतौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ १९ ॥

उभौ—(आत्मगतम्) हन्त कुमारेण विज्ञातौ स्वः । (प्रकाशम्)
आर्य ! आषां खलु राक्षसराजस्य विप्रतिपत्त्या विपद्यमानं राक्षस-
कुलं दृष्ट्वास्पदमलभमानौ आर्यसंश्रयार्थं वानररूपेण सम्प्राप्तौ ।

रामः—वयस्य ! विभीषण ! कथमिव भवान् मन्यते ।

विभीषणः—देव !

वानराः—भट्टा ! अप्यकुमुदस्स सेवअत्ति अत्ताणं अवदिसन्ति ।

[भर्तः ! आर्यकुमुदस्य सेवकावित्यात्मानमपदिशतः ।]

स्वसैनिकाविति—एतौ सम्प्रति भवतः पुरत आनीतौ वनौकसौ न
स्वसैनिकौ, न चापि एतौ वस्तुतः वनौकसौ वानरौ, एतौ शुकसारणौ नाम
राक्षसौ रावणेन प्रेषितौ । अतोऽनयोर्वानरत्वं नितान्तं मिथ्येति ॥ १९ ॥

कुमारेण—विभीषणेन । विज्ञातौ-परिवितौ । राक्षसराजस्य-रावणस्य ।
विप्रतिपत्त्या-दुर्बुद्ध्या । विपद्यमानम्-नश्यत् । आस्पदमलभमानौ-स्थानमना-
प्तादयन्तौ । आर्यसंश्रयार्थम्-भवदीयं शरणमाश्रयितुम् ।

कथमिव भवान् मन्यते—अनयोक्तौ भवतः कीदृशो विश्वासः ? ।

वानर—स्वामिन्, यह कह रहे हैं कि हम कुमुदके सेवक हैं ।

विभीषण—(शुक और सारणको स्थिरता से देखकर)

यह न अपने सैनिक हैं और न वानर ही हैं, यह तो रावण द्वारा प्रेषित शुक
सत्था सारण नामक राक्षस हैं ॥ १९ ॥

दोनों—(स्वगत) हाय, कुमारने हमें पहचान लिया ! (प्रकट)

हम लोगोंने देखा कि रावणकी दुर्बुद्धिके कारण राक्षसकुल विपत्तिमें पड़
रहा है, हम लोगों को कहीं स्थान नहीं मिलेगा, अतः वानररूप धारण करके
क्षपकी शरणमें आगये हैं ।

राम—मित्र विभीषण, आप क्या समझते हैं ?

एतौ हि राक्षसेन्द्रस्य सम्मतौ मन्त्रिणौ नृप ! ।

प्राणान्तिकेऽपि व्यसने लङ्घेशं नैव मुञ्चतः ॥ २० ॥

तस्माद् ययार्हं दण्डमाज्ञापयतु देवः ।

रामः—विभीषण ! मा मैवम् ।

अनयोः शासनादेव न मे वृद्धिर्भविष्यति ।

क्षयो वा राक्षसेन्द्रस्य तस्मादेतौ विमोचय ॥ २१ ॥

लक्ष्मणः—यदि विमुञ्चेत्, सर्वस्कन्धावारं प्रविश्य परीक्ष्य पुनर्मोक्षमाज्ञापयत्वार्यः ।

एतौ हीति—एतौ शुक्रसारणौ नाम राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य सम्मतौ अतिप्रियो मन्त्रिणौ स्तः, हे नृप, एतौ प्राणान्तिकेऽपि व्यसने प्राणहरेऽपि कष्टे लङ्घेशं रावणं नैव मुञ्चतस्त्यजतः, अतोऽनयोः किं न विवशसनीयेत्याशयः ॥ २० ॥

ययार्हम्—यथोचितम् ।

मा मैवम्—भवद्भक्तं न, नैतौ दण्डमर्हत इत्यर्थः ।

अनयोरिति—अनयोः शुक्रसारणयोर्नामराक्षसयोः शासनात् भारणादिनिग्रहात् मे मम वृद्धिः कार्यसिद्धिर्न भविष्यति, नत्रा राक्षसेन्द्रस्य क्षयो भविष्यति, तस्मात् एतौ शुक्रसारणौ विमुञ्च यथेच्छं गन्तुमादिशेत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदि विमुञ्चेत्—यदि भवानिमां राक्षसौ मुञ्चति तदा स्वं सेनानिवेशं प्रवेश्य दर्शयित्वा च मोचयतु, येन गत्वा रावणाय निवेदयेत्, इति प्रघट्टकस्यास्याशयः ॥

सम्यगभिहितम्—युक्तमुक्तम् ।

विभीषण—यह दोनों ही रावणके सम्मानित मन्त्री हैं, प्राणान्तकर कष्टमें भी रावणको नहीं छोड़ सकते हैं ॥ २० ॥

अतः आप उचित दण्डका आदेश दें ।

राम—विभीषण नहीं-नहीं,

इन दोनों को दण्डित कर देनेसे ही हमारी उन्नति अथवा रावणकी अवनति नहीं हो जायगी, अतः इन दोनोंको मुक्त कर दो ॥ २१ ॥

लक्ष्मण—यदि छोड़ना है तो सेना-सन्निवेशमें घुमाकर सकल सैनिकों का दर्शन कराके छोड़ने की आज्ञा दी जाय ।

रामः—सम्यगभिहितं लक्ष्मणेन । नील ! एवं क्रियताम् ।

नीलः—यदाज्ञापयति देवः ।

रामः—अथवा एहि तावत् ।

रामौ—इमौ स्वः ।

रामः—अभिधीयतां; मद्रचनात् स राक्षसेन्द्रः ।

मम दारापहारेण स्वयङ्ग्राहितविग्रहः ।

आगतोऽहं न पश्यामि द्रष्टुकामो रणातिथिः ॥ २२ ॥

इति ।

रामौ—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तौ ।)

रामः—विभीषण ! वयमपि तावदानन्तरीयं वलं परीक्षिष्यामहे ।

विभीषणः—यदाज्ञापयति देवः ।

मम दारेति—मम रामस्य दारापहारेण त्रियं हत्वा स्वयं ग्राहितविग्रहः
आत्मनैव विरोधितां प्रापितः अहं रामः आगतो भवदीयं पुरमुपेतोऽपि
रणातिथिः बुद्धार्थमागतोऽतिथिः द्रष्टुकामः भवन्तं साक्षात् कर्तुमिच्छन्नपि
न पश्यामि । रणार्थमागताय मह्यं दर्शनं दातुमर्हति रावण इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आनन्तरीयम्—आभ्यन्तरिकम् ।

राम—लक्ष्मणने ठीक कहा है । नील, यही करो ।

नील—महाराजकी जो आज्ञा ।

राम—अथवा तबतक इधर आओ ।

दोनों—यह हैं ।

राम—मेरी ओरसे रावणको कहना कि :—

आपने मेरी स्त्रीका अपहरण करके स्वयं शत्रुता अर्जितकी है, अतः मैं रणकी
दृष्ट्यासे यहाँ आया हूँ परन्तु आपको नहीं देख रहा हूँ ॥ २२ ॥

दोनों—महाराजकी जो आज्ञा । (जाते हैं)

राम—विभीषण, तबतक हम भी अपने आन्तरिक सैन्य की जांच कर लें ।

विभीषण—महाराजकी जो आज्ञा ।

रामः—(परिक्रम्य विलोक्य) अये अस्तमितो भगवान् दिवाकरः ।
सम्प्रति हि,

अस्ताद्रिमस्तकगतः प्रतिसंहतांशुः

सन्ध्यानुरञ्जितवपुः प्रतिभाति सूर्यः ।

रक्तोज्ज्वलांशुकवृते द्विरदस्य कुम्भे

जाम्बूनदेन रचितः पुलको यथैव ॥ २३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

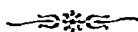
चतुर्योऽङ्कः

अस्ताद्रिमस्तकेति—अस्ताद्रिमस्तकगतः अस्ताचलशिखरं प्राप्तः प्रतिसंहतांशुः संक्षिप्तकिरणजालः सन्ध्यानुरञ्जितवपुः सायं रागरञ्जिततनुः सूर्यः, रक्तोज्ज्वलांशुकवृते अच्छरक्तवस्त्रवेष्टिते द्विरदस्य गजस्य कुम्भे मस्तके जाम्बूनदेन स्वर्णेन रचितः पुलकः तिलक इव प्रतिभाति भासते । अस्ताद्रिशिखरं गतः सूर्यो रक्ताभश्च रक्तवस्त्रवेष्टिते गजकुम्भे स्वर्णरचितस्तिलक इव प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽभिषेकनाटक 'प्रकाशे'

चतुर्यङ्क 'प्रकाशः'

राम—(चलकर तथा देखकर) भगवान् सूर्य डूब रहे हैं, इस समय—
अस्ताचलके शिखरपर पहुँचा हुआ एवं क्षीण किरण तथा सन्ध्यारागरञ्जित भगवान् सूर्य ऐसे दीख रहे हैं जैसे लाल उजले वस्त्रसे आवृत गजकुम्भपर सुवर्ण रचित गोलाकार तिलक हो ।

(सबका प्रस्थान)

चतुर्थ अङ्क समाप्त

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति राक्षसकान्चुकीयः)

राक्षसकान्चुकीयः—क इह भोः ! प्रवालतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

(प्रविश्यान्वो राक्षसः)

राक्षसः—आर्य ! अयमस्मि । किं क्रियताम् ।

कान्चुकीयः—गच्छ, महाराजस्य शासनाद् विद्युज्जिह्वस्तावदा-
ह्यताम् ।

राक्षसः—आर्य ! तथा ! (निष्क्रान्तः)

कान्चुकीयः—अहो नु खलु विपद्यमानाभ्युदये राक्षसकुले विपन्नसर्व-
साधनस्य निहतवीरपुरुषस्य स्वयं च प्राणसंशयं प्राप्तस्येदानीमपि प्रस-
न्नत्वं नोपगच्छति महाराजस्य बुद्धिः । को हि नाम,

प्रवालतोरणद्वारम्—प्रवालैः कृतो यस्तोरणस्तद्द्वारम् । अशून्यं कुरुते—
रक्षति । कः प्रवालतोरणद्वारे स्थित इत्याशयः ।

विपद्यमानाभ्युदये—नश्यत्समृद्धौ । विपन्नसर्वसाधनस्य—नष्टसकलौष-
करणस्य । निहतवीरपुरुषस्य—हतवीरवीरस्य । स्वयम्—आत्मना । प्राण
संशयं प्राप्तस्य—जीविष्यति न वेति सन्दिग्धजीवितस्य । इदानीमपि—अधुनापि-
प्रसन्नत्वं नोपगच्छति—निर्मलतां न व्रजति ।

पञ्चम अङ्कः

(राक्षस कान्चुकीय का प्रवेश)

राक्षस कान्चुकीय—कौन है इस प्रवाल तोरणद्वार पर ?

(आकर दूसरा राक्षस)

राक्षस—आर्य, मैं हूँ, क्या आज्ञा है ?

कान्चुकीय—जाओ, महाराज के आदेशानुसार विद्युज्जिह्व को बुला लाओ ।

राक्षस—आर्य, जो आज्ञा । (जाता है)

कान्चुकीय—आश्चर्य है, राक्षसकुल का अभ्युदय चौपट हो गया, सभी साधन
समाप्त हो गये, सारे वीरपुरुष मारे गये, महाराज स्वयं प्राणसंशय में हैं, तथापि
जमी भी महाराज की बुद्धि टिकाने नहीं आ रही है । कौन देता होगा जो—

चलत्तरङ्गाहतभीमवेलमुदीर्णनकाकुलनीलनीरम् ।

समुद्रमाक्रान्तमवेक्ष्य तस्मै दारप्रदानान्न करोति शान्तिम् ॥ १ ॥

अपि, च

प्रहस्तप्रमुखा वीराः कुम्भकर्णपुरस्सराः ।

निहता राघवेणाद्य शक्रजिञ्चापि निर्गतः ॥ २ ॥

एवमपि गते,

मदनवशगतो महानयार्थं सचिववचोऽप्यनवेक्ष्य वीरमानी ।

चलत्तरङ्गेति—चलत्तरङ्गाहतभीमवेलम् चलद्विस्तरङ्गाहता ताडिता भीमा भीषणा वेला तटदेशो यस्य तादृशम्, उदीर्णैः उच्छलद्विः नक्रैर्ग्रहीः आकुलं व्याप्तं नीलं श्यामं नीरं जलं यस्य तादृशम् समुद्रम् आक्रान्तम् बलान्निगृहीतं मार्गप्रदानाय प्रेरितं तथा कर्तुं बाधितञ्च अवेक्ष्य हृद्धा तस्मै तादृशमहाप्रभावाय रामाय दारप्रदानात् तदीयवनिताप्रत्यर्पणात् को हि शान्तिं न करोति ॥ सागरमपि जितवते रामाय तदीयां वनितां समर्प्य शान्तेः करणं सर्वस्याप्यभीष्टं स्यात्, तदपि येन न क्रियते नूनं तस्य बुद्धिर्विपर्यस्तेति भावः ॥ १ ॥

प्रहस्तप्रमुखा इति—अद्य राघवेण रामेण कुम्भकर्णपुरस्सराः कुम्भकर्णस्य नायकत्वे युध्यमानाः प्रहस्तप्रमुखाः प्रहस्तप्रधानाः वीराः योषा निहताः मारिताः, शक्रजित् मेघनादः अपि निर्गतः युद्धाय चलितः ॥ २ ॥

एवमपि गते—अस्यामपि दशायाम् ।

मदनवशेति—मदनवशगतः कामपराधीनः वीरमानी आत्मानं वीरं मन्यमानः योद्धुकामः युद्धामिलाषी रावणः महानयार्थं नीतितत्त्वयुक्तं सचिववचः

चलती हुई तरङ्गमाला से तटों को दलित करनेवाले, एवं दुर्दान्त जलचरों से पूर्ण जलशाली समुद्र को विजित देखकर अपहृत रमणी का प्रत्यर्पण करके शान्ति न कायम कर ले ॥ १ ॥

और—आज युद्ध में प्रहस्त वगैरह वीरों के साथ ही कुम्भकर्ण आदि राघव द्वारा मारे गये हैं, इन्द्रजित् भी युद्ध में लड़ने गये हैं ॥ २ ॥

ऐसी दशा में भी—

वीरस्वामिमानी तथा कामपराभूत हमारे महाराज, मन्त्रियों की अत्यन्त-

रघुकुलवृषभस्य तस्य देवीं जनकसुतां न ददाति योद्धुकामः ॥ ३ ॥

(प्रविश्य)

विद्युज्जिह्वः—अपि सुखमार्यस्य ।

काञ्चुकीयः—विद्युज्जिह्व ! गच्छ, महाराजवचनाद् रामलक्ष्मणयोः शिरःप्रतिकृतिरानीयताम् ।

विद्युज्जिह्वः—यदाज्ञापयति महाराजः (निष्क्रान्तः ।)

काञ्चुकीयः—यावदहमपि महाराजस्य प्रत्यन्तरीभविष्यामि ।

(निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति राक्षसीगणपरिवृता सीता)

मन्त्रिवचनम् अपि अनवेद्य अनाकर्ण्य तस्य रघुकुलवृषभस्य रघुवंशावतंसस्य रामस्य देवीं भार्यां जनकसुतां सीतां न ददाति न प्रत्यर्पयति ॥ ३ ॥

शिरःप्रतिकृतिः—शिरश्छविः, धात्वन्तरनिर्मितं रामलक्ष्मणशिरःसमानं प्रतीयमानं वक्षनाय निर्मितं किमपि वस्त्वन्तरम् ॥

प्रत्यन्तरीभवामि—समीपस्थो भवामि ।

नीतिपूर्ण बात का आदर नहीं कर रहे हैं, लड़ने को उद्यत हैं, रघुनाथ की प्रिया जनकनन्दिनी को नहीं वापस कर रहे हैं ॥ ३ ॥

(आकर)

विद्युज्जिह्व—आप सकुशल हैं न ?

काञ्चुकीय—विद्युज्जिह्व, जाओ महाराज के आदेशानुसार राम तथा लक्ष्मण के शिर की प्रतिकृति ले लाओ ।

विद्युज्जिह्व—महाराज की जो आज्ञा । (जाता है)

काञ्चुकीय—तब तक मैं भी महाराज के पास जाता हूँ ।

(जाता है)

विष्कम्भक

(राक्षसियों से घिरी सीता का प्रवेश)

सीता—किण्णु हु अग्यउत्तस्य आगमणेण पहलादिअस्स हिअअस्सं
अज्ज आवेओ विअ संवुत्तो । अणिट्ठाणि णिमित्ताणि अ दिस्सन्ति । एवं
वि दाणि (अच्चाहिअं ?) हिअअस्स महन्तो अब्बुदओ वड्ढइ । सच्चहा
इस्सरा सन्ति करन्तु । [किन्तु खल्वार्यपुत्रस्यागमनेन प्रह्लादितस्य हृदयस्या-
द्यावेग इव संवृतः । अनिष्टानि निमित्तानि च दृश्यन्ते । एवमपीदानीं हृदयस्य
महानभ्युदयो वर्धते । सर्वेश्वराः शान्तिं कुर्वन्तु ।]

(ततः प्रविशति रावणः ।)

रावणः—मा तावद् ,

एषा विहाय भवनं मम सम्प्रयाता

नारी नवामलजलोद्भवलग्नहस्ता ।

लङ्का यदा हि समरे वशमागता मे

पौलस्त्यमाशु परिजित्य तदा गृहीता ॥ ४ ॥

॥
आर्यपुत्रस्य—रामस्य । आगमनेन—लङ्कापुरे समागमेन । आह्लादितस्य—
प्रसन्नस्य, आवेगः—संभ्रमः । संवृत्तः—जातः । अनिष्टानि—अशुभानि ।
निमित्तानि—लक्षणानि । अभ्युदयः—प्रसादः ।

एषा विहायेति—एषा (लङ्कारूपा) नवामलजलोद्भवलग्नहस्ता नूतन-
निर्मलकमलयुक्तकरा नारी लङ्का मम भवनं गृहं विहाय सम्प्रयाता गता,
यदा हि समरे मे मम वशम् अधीनताम् आगता तदा आशु पौलस्त्यं कुवेरं परि-
जित्य गृहीता । इमां मम गृहाद्गतां लङ्कां पुराहं पौलस्त्यं कुवेरं पराजित्य

सीता—आर्यपुत्र के आगमन से आह्लादित हमारे हृदय में आज न जानें क्यों
कुछ उद्वेग सा हो रहा है । कुछ अपशकुन भी दीख रहे हैं । इस स्थिति में भी
हृदय का महान् अभ्युदय सा हो रहा है । ईश्वर सर्वथा शान्ति करेंगे ।

(रावण का प्रवेश)

रावण—नहीं तो—

यह नवकमल पुष्प से भूषितहस्ता नारीरूपधरा लक्ष्मी मेरा घर छोड़ कर
जा रही है । यह जब मेरे हाथ आई थी तब भी मैंने इसे युद्ध में कुवेर को परास्त
करके ही प्राप्त किया था ॥ ४ ॥

भवति ! तिष्ठ तिष्ठ । न खलु न खलु गन्तव्यम् । किं ब्रवीषि—
उत्सृज्य त्वां राममुपगच्छामीति । आः अपह्वंस ।

बलादेव गृहीतासि तदा वैश्रवणालये ।

बलादेव ग्रहीष्ये त्वां हत्वा राघवमाहवे ॥ ५ ॥

किमनया । यावद्दहमपि सीतां विलोभयिष्ये । (मदनावेशं निरूप्य)
अहो नु खल्वतुलवलता कुसुमधन्वनः । कुतः,

निद्रां मे निशि विस्मरन्ति नयनान्यालोक्य सीताननं

बलादेव गृहीतवानस्मि, तदधुनापि यदि लङ्काश्रीमां विहाय गच्छति तदा पुनरपि
युद्धे रामं विजित्य तां लभे इति भावः ॥ ४ ॥

बलादेवेति—तदा तस्मिन् कुबेरपराभवकाले वैश्रवणालये कुबेरगृहे
बलादेव गृहीतासि बलपूर्वकमेव मया वशीकृतासि, पुनश्च राघवं राममाहवे युद्धे
हत्वा त्वां लङ्काधिष्ठात्री बलादेव ग्रहीष्ये । यथा पूर्वं तथाधुनापि बलादेव त्वं मया
वशीकरणीयेत्यलं त्वद्गतया चिन्तयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

किमनया—नास्ति मम लङ्कया किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । विलोभयिष्ये प्रलोभन-
भयदर्शनादिना स्वानुकूलं कर्तुं यतिष्ये । अतुलवलता—असमपराक्रमशालिता ।
कुसुमधन्वनः—कन्दर्पस्य ।

निद्रां मे निशि इति—सीताननं सीताया मुखम् आलोक्य दृष्ट्वा मम
नयनानि विशक्तिरपि नेत्राणि निशि रात्रौ निद्रां विस्मरन्ति, जागरेणैव सकलां

मद्रे ! ठहरो ठहरो, आपको नहीं जाना चाहिए । क्या कहती हो—‘तुम्हें
छोड़ कर राम के पास जा रही हूँ’ जाओ भागो ।

पूर्वकाल में मैंने कुबेर के घर में तुम्हें जबरदस्ती ही बन्धन में किया था, फिर
युद्ध में राम को मारकर मैं तुम्हें बलपूर्वक पालूँगा ॥ ५ ॥

... इस लक्ष्मी से क्या ? तब तक मैं सीता को लुभाता हूँ । (कामावेश का
अनुभव करके) कन्दर्प आश्रय बलशाली होता है, क्योंकि :—

मेरी आँखों ने जब से सीता का मुख देखा है तब से रात में सोना छोड़
दिया है । सीता के आलिङ्गनजन्य आनन्द की प्राप्ति की इच्छा में हमारी देह पीली

तत्संश्लेषसुखार्थिनी तनुतरा याता तनुः पाण्डुताम् ।

सन्तापं रमणीयवस्तुविषये वध्नाति पुष्पेपुणा

कष्टं निर्जितविष्टपत्रयभुजो निर्जीयते रावणः ॥ ६ ॥

(उपेत्य)

सीते ! त्यज त्वमरविन्दपलाशनेत्रे !

चित्तं हि मानुषगतं मम चित्तनाथे ! ।

शस्त्रेण मेऽद्य समरे विनिपात्यमानं

प्रेक्षस्व लक्ष्मणयुतं तव चित्तकान्तम् ॥ ७ ॥

सीता—हं मूढो खु सि रावणओ, जो मन्दरं हत्येण तुलयिदुकामो ।

[हं मूढः खल्वसि रावणकः, यो मन्दरं हस्तेन तुलयितुकामः ।]

निशं गमयामीत्यर्थः । तत्संश्लेषसुखार्थिनी सीताऽऽलिङ्गनं प्रार्थयमाना मे तनुः तनु-
तरा अतिकृशा सती पाण्डुताम् याता पीतामर्तां गता । किञ्च मम तनुः रमणीय-
वस्तुविषये कस्मिंश्चिदपि रमणीये वस्तुनि सन्तापं वध्नाति असन्तुष्टतया किमपि
रमणीयं दृष्ट्वा तप्यत इत्यर्थः । कष्टम् अतिखेदावहमिदं यत् निर्जितविष्टपत्रय-
भुजः लोकत्रयविजयिभुजशाली रावणः पुष्पेपुणा कामदेवेन जीयते पराभूयते ॥६॥

सीते त्यजेति—हे अरविन्दपलाशनेत्रे कमलपत्रसमनेत्रे सीते, मम
चित्तनाथे हृदयेश्वरि सीते, मानुषगतं चित्तं त्यज, मानवे रामे हृदयासक्तिं परिहर-
अद्य समरे युद्धे मे मम शस्त्रेण लक्ष्मणयुतं तव चित्तकान्तं हृदयेश्वरं रामं विनि-
पात्यमानं हन्यमानं प्रेक्षस्व पश्य । अद्य युद्धे रामः सलक्ष्मणो मया व्यापाद्यते
तदलं मानवे तस्मिन्ननुरागेण, तन्मां भजस्वेति भावः ॥ ७ ॥

मन्दरं हस्तेन तुलयितुकामः—मन्दराचलं करेण लयापयितुमिच्छुः यथा-

पड़ती जा रही है, काम के चलते भुवनत्रयविजयी रावण सभी रमणीय वस्तुओं
को देखकर सन्तप्त हुआ करता है ॥ ६ ॥

(समीप आकर)

हे मेरी प्राणेश्वरी, हे कमलपत्र समान आँखोंवाली सीते, मनुष्यजन्मा राम
से अपने मन को खींचो । देखोगी—आज ही लक्ष्मण के साथ तुम्हारा प्रियतम
राम भी मेरे बाणों द्वारा युद्ध में मारा जायगा ॥ ७ ॥

सीता—हाय, रावण कितना बड़ा मूर्ख है, यह मन्दराचल उठाना चाहता है ।

(प्रविश्य)

राक्षसः—जयतु महाराजः ।

पते तयोर्मानुषयोः शिरसी राजपुत्रयोः ।

युधिं हत्वा कुमारेण गृहीते त्वत्प्रियार्थिना ॥ ८ ॥

रावणः—सीते ! पश्य पश्य तयोर्मानुषयोः शिरसी ।

सीता—हा अय्यउत्त ! । (इति मूर्च्छिता पतति) (हा आर्यपुत्र ! ।)

रावणः—

सीते ! भावं परित्यज्य मानुषेऽस्मिन् गतायुधि ।

अद्यैव त्वं विशालाक्षि ! महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ९ ॥

करेण मन्दरतोलनमसंभवं तथैव त्वया रामस्य पराभव इति कन्धप्रत्यय उपहासार्थः ।

पते तयोरिति—तयोः राजपुत्रयोः मानुषयोः एते शिरसी मस्तके त्वत्प्रियार्थिना त्वत्प्रियविधानसचेष्टेन कुमारेण युधिं हत्वा गृहीते ॥ ८ ॥

सीते भावमिति—हे सीते अस्मिन् गतायुषि मृते मानुषे भावम् हृदयासक्तिं परित्यज्य, हे विशालाक्षि दीर्घनयने, अद्यैव महतीं श्रियं समृद्धिम् आप्नुहि आसादय, मदङ्कशायिनी भूत्वा विशालां मम श्रियमधिकुरुष्वेति भावः । परिमलनव-कमलसन्निभे-सुगन्धे विषये प्रत्यप्रविकसितकमलाङ्कारिणी । परिशुद्धतनयने—घूर्णितनेत्रे । एतादृशे अपि निष्प्राणताप्रत्यायके भवदीये नयने पश्यन्त्यहं यज्जीवामि तन्मम धीरत्वं घिगित्याशयः । अलीकम्—मिथ्या । येनासिना-येन खड्गेन । असदृशम्—कर्तुमनर्हं वधरूपम् ।

(आकर)

राक्षस—जय हो महाराज की,

मनुष्यजन्मा उन दोनों राजपुत्रों के यही दोनों शिर हैं, आपके प्रिय की कामना से कुमार ने युद्ध में उन्हें मार कर उनके शिर उतार लिए हैं ॥ ८ ॥

रावण—सीते, देखो उन मनुष्यों के शिर ।

सीता—हा आर्यपुत्र, (कहकर मूर्च्छित हो गिर पड़ती है)

रावण—हे विशालाक्षि सीते, इस गतायु मनुष्य पर से अपना अनुराग हटाकर तुम आज ही विशाल समृद्धि की अधिकारिणी बन जा ॥ ९ ॥

सीता—(प्रत्यभिज्ञाय) हा अय्यउत्त ! परिमलणवकमलसणिदे वदणे परिवुत्तणअणे पेक्खन्ती अदिधीरा खु म्हि मन्दभाआ । हा अय्य-उत्त ! एदस्मि दुःखसागरे मं णिक्खिअिअ कहिं गदो सि । जाव ण मरामि । किं णु खु अलिअं एदं भवे । भद ! जेण असिणा अय्यउत्तस्स असदिसं किदं, तेण मं वि मारेहि । [हा आर्यपुत्र ! परिमलनवकमलसन्निमे वदने परिवृत्तनयने पश्यन्ती अतिधीरा खल्वस्मि मन्दभागा । हा आर्यपुत्र ! एत-स्मिन् दुःखसागरे मां निक्षिप्य कुत्र गतोऽसि । यावन्न त्रिये । किन्तु खल्वलीकमेतद् भवेत् । भद्र ! येनासिनार्यपुत्रस्यावदशं कृतं तेन मामपि मारय ।]

रावणः—

व्यक्तमिन्द्रजिता युद्धे हते तस्मिन् नराधमे ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा केन त्वं मोक्षयिष्यसे ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

रामेण रामेण ।

व्यक्तमिति—इन्द्रजिता मेघनादेन व्यक्तं सर्वजनसमक्षं युद्धे तस्मिन् नरा-धमे नीचे मालुपे लक्ष्मणेन नाम्ना भ्रात्रा सह हते व्यापादिते सति केन मोक्ष-यिष्यसे मम बन्धनान्मुक्ता करिष्यसे, रामो लक्ष्मणश्च मेघनादेन युद्धे हतौ नास्ति च तदन्यः कोऽपि त्राता, तदलं तव निर्वन्धनेनेति भावः ॥ १० ॥

सीता—(पहचानकर) हा आर्यपुत्र, सुगन्धित नवकमलसदृश परिवृत्तनयन इन मुखों को देखकर भी जीती रहनेवाली मैं अभागी अतिधीर हूँ । हा आर्यपुत्र, मुझे इस दुःखसागर में छोड़कर आप कहाँ चले गये । मैं मरूँगी नहीं, कहीं यह झूठा हो । भद्र पुरुष, आपने जिस तलवार से मेरे आर्यपुत्र का वध किया है उसी से मुझे भी मार डालिए ।

रावण—जब इन्द्रजित ने युद्ध में उसके भाई लक्ष्मण के साथ उस नराधम को मार दिया है तब तुमको कौन छुड़ायेगा ? ॥ १० ॥

(नेपथ्य में)

राम ने, राम ने,

सीता—चिरं जीव ।

(प्रविश्य)

राक्षसः—(ससम्भ्रमम्) रामेण रामेण ।

रावणः—कथं कथं रामेणेति ।

राक्षसः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अतिपातिवृत्तान्तनिवेदनत्वरयावस्थान्तरं नावेक्षितम् ।

रावणः—ब्रूहि ब्रूहि । किं कृतं मनुजतापसेन ।

राक्षसः—श्रोतुमर्हति महाराजः । तेन खलु,

उदीर्णसत्त्वेन महाबलेन लङ्केश्वरं त्वामभिभूय शीघ्रम् ।

सलक्ष्मणेनाद्य हि राघवेण प्रसह्य युद्धे निहतः सुतस्ते ॥ ११ ॥

अतिपातिवृत्तान्तः—अवश्यसूचनीयं वृत्तम् । तन्निवेदनत्वरया—तत्कथन-शीघ्रतया ।

अवस्थान्तरम्—अन्यादृशी स्थितिः । आवश्यककार्यस्य सूचनीयतया स्त्री-संविधेऽपि भवन्तमुपगतवानस्मीति मम दोषः कार्यगौरवेण क्षान्तव्य इत्यर्थः ।

उदीर्णसत्त्वेनेति—उदीर्णसत्त्वेन प्रवृद्धबलेन महाबलेन महत्या सेनया युक्तेन सलक्ष्मणेन राघवेण शीघ्रं लङ्केश्वरं त्वाम् अभिभूय पराजित्य ते तव सुतः मेघनादः युद्धे निहतः मारितः ॥ ११ ॥

सीता—चिरकाल तक जीते रहो ।

(आकर)

राक्षस—(घबड़ाया हुआ) राम ने राम ने ।

रावण—क्या राम ने, राम ने बक रहा है ।

राक्षस—महाराज सुन पर दया करें । अयावश्यक कार्य की सूचना देने की शीघ्रता के कारण मैंने अवस्था का विचार नहीं किया ।

रावण—बोलो, बोलो क्या किया है उस मनुष्य तपस्वी ने ?

राक्षस—महाराज, सुनिये—उस—

महाबली लक्ष्मण सहित रामने आप लङ्केश्वर की कोई परवाह नहीं करके आज युद्ध में आप के पुत्र का वध कर दिया है ॥ ११ ॥

रावणः—आः दुरात्मन् ! समरभीरो !

देवाः सेन्द्रा जिता येन दैत्याश्चापि पराङ्मुखाः ।

इन्द्रजित् सोऽपि समरे मानुषेण निह्न्यते ॥ १२ ॥

राक्षसः—प्रसीदतु महाराजः । महाराजपादमूले कुमारमन्तरेणानृतं नाभिधीयते ।

रावणः—हा वत्स ! मेघनाद ! । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

राक्षसः—महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

रावणः—(प्रत्यभिज्ञाय)

हा वत्स ! सर्वजगतां ज्वरकृत् ! कृतास्त्र !

दुरात्मन्-दुष्टहृदय, समरभीरो—युद्धभीत ।

देवाः सेन्द्रा इति—येन मेघनादेन सेन्द्राः इन्द्रसहिता देवाः सुराः जिताः स्वाधीनीकृताः, दैत्याश्च अपि पराङ्मुखाः पलायिताः सम्मुखसमये स्थातुमशक्ता जाताः, सोऽपि इन्द्रजित् मानुषेण साधारणमनुष्येण समरे युद्धे निह्न्यते मार्यते ? नेदं विश्वसनीयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

महाराजपादमूले—भवतः समीपे । कुमारमन्तरेण—राजकुमारस्य प्रसङ्गे । अनृतम्—मिथ्या । अभिधीयते—उच्यते ।

समाश्वसिहि—धैर्यं वधान ।

हा वत्सेति—हा वत्स पुत्र, जगतां ज्वरकृत् जगत्त्रयसंतापजनक, कृतास्त्र

रावण—अरे दुरात्मा युद्ध भीरु,

जिसने समस्त देवों तथा दानवों और इन्द्र को जीता, उस इन्द्रजित् को भी मानुष ने मार दिया ॥ १२ ॥

राक्षस—महाराज, मुझपर कृपा करें, कुमार के सम्बन्ध में आप के पास झूठ बात कैसे कहूँगा ।

रावण—हा वत्स मेघनाद, (मूर्च्छित होकर गिरता है)

राक्षस—महाराज, धैर्य धारण करें ।

रावण—(स्मरण करके) हा वेदा, हा जगत्संतापकर, हा शस्त्रविद्याज्ञाता,

हा वत्स ! वासवजिदानतवैरिचक्र ! ।

हा वत्स ! वीर ! गुरुवत्सल ! युद्धशौण्ड !

हा वत्स ! मामिह विहाय गतोऽसि कस्मात् ॥ १३ ॥

(इति मोहमुपगतः ।)

राक्षसः—हा धिक् त्रैलोक्यविजयी लङ्केश्वर एतामवस्थां प्रापितो हत-
केन विधिना । महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

रावणः—(समाश्वस्य) इदानीमनर्थहेतुभूतया सीतया किमनया
त्रैलोक्यविजयविफलया चपलया श्रिया च । किं भोः कृतान्तहतक ! अ-
द्यापि भयविह्वलोऽसि ।

शिक्षिताव्यविद्य, वासवजित् इन्द्रविजयिन्, आनतवैरिचक्र वशीकृतशत्रुमण्डल,
वीर युद्धशूर, गुरुवत्सल गुरुजनप्रिय, माम् पितरं रावणम् इह भूलोके विहाय
परित्यज्य कस्मात् गतोऽसि कुतः कारणाल्लोकान्तरं प्रस्थितोऽसि ? हेति
खेदे ॥ १३ ॥

मोहमुपगतः—मूर्च्छितः ।

त्रैलोक्यविजयी—लोकत्रयजेता । एतामवस्थां प्रापितः—पुत्रशोकं लम्बितः ।
हतकेन—कुर्मणा नीचेन । विधिना—भाग्येन ।

अनर्थहेतुभूतया—सकलानर्थकारणतां गतया । त्रैलोक्यविजयविफलया—
लोकत्रयविजये कृतेऽपि भोक्तरभावेन निष्फलया । चपलया—चञ्चलया । श्रिया-
लक्ष्म्या । कृतान्तहतक—नीचयमराज । अद्यापि भयविह्वलोऽसि—अधुनापि

हा वत्स, हा इन्द्रजित्, हा शत्रुसंहारक, हा वीर, हा गुरुवत्सल, हा युद्धशूर
हाय वेटा, मुझे छोड़ कर तुम कहाँ गये ? ॥ १३ ॥

(मूर्च्छित होता है)

राक्षस—हाय धिक्कार है । त्रैलोक्यविजयी रावण को भाग्य ने इस स्थिति में
पहुँचा दिया है । हा महाराज, धैर्य धरें ।

रावण—(आश्वस्त होकर) अब सारे अनर्थों की जड़ इस सीता की तथा
त्रैलोक्य विजयलक्ष्म्य इस लक्ष्मी की क्या आवश्यकता है ? अजी अभागो यमराज,
अब भी मुझ से डरते हो ?

इदानीमपि निःस्नेहो वत्सेनेन्द्रजिता विना ।

कष्टं कठोरहृदयो जीवत्येष दशाननः ॥ १४ ॥

(इति सन्तापात् पतति ।)

राक्षसः—हा भो रजनीचरवीराः ! एवं गते राजन्यन्तः कद्यास्थिता
रक्षिणश्चाप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।

(नेपथ्ये)

भो भो रजनीचरवीराः ! समरमुखनिरस्तप्रहस्तनिकुम्भकुम्भकर्णेन्द्र-
जिद्विकलबलजलधिजनितभयचकितविमुखाः ! चपलपलायनमनुचितम-

रावणाद् भयं प्राप्नोषि, (यदिमं न हंसि, पुत्रे मृते रावणस्य मरणमेव युक्तं
तदलं भयेन, उपसर्प रावणं नय तं स्वलोकमिति भावः)

इदानीमपीति—इदानीम् अधुना अपि निःस्नेहः पुत्रगतप्रीतिवर्जितः
कठोरहृदयः अतिक्रूरचित्तः एषः दशाननः रावणः वत्सेन पुत्रेण इन्द्रजिता
विना जीवति ? अयुक्तं तस्याधुना जीवनमिति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

रजनीचरवीराः—शूरा राक्षसाः । एवं गते राजनि-रावणे ईदृशीं दशां
प्राप्ते । कद्यास्थिताः—योद्धुं बद्धकक्षाः । अप्रमत्ताः—सावधानाः ।

समरमुखेति—समरमुखे युद्धे निरस्ताः व्यापादिताः प्रहस्ताः, निकुम्भः,
कुम्भकर्णः, इन्द्रजित् मेघनादश्च, तैः विकलः विरहितो यो बलजलधिः सैन्यसागरः
तत्र जनितं शत्रुणोत्पादितं भयं भीतिः तेन चकिताः विमुखाः पलायनप्रवृत्ताश्च,

वेदा इन्द्रजित के नहीं रहने से निःस्नेह तथा कठोर हृदय यह दशानन
अभी भी जी रहा है, घोर कष्ट है ॥ १४ ॥

(सन्ताप से गिरता है)

राक्षस—अजी राक्षस वीरगण, महाराज की जब यह दशा है तब भीतर की
जगहों पर अवस्थित आप सभी राक्षस सावधान हो जायें ।

(नेपथ्य में)

अरे राक्षस वीरगण, युद्ध में प्रहस्त, निकुम्भ, कुम्भकर्ण, इन्द्रजित् आदि के
मारे जाने से भागने वालों, युद्ध में देवों को परास्त करने वाले आपलोगों के

विरतममरसमराणि जितवतां भवताम्, अथ च विश्वलोकविजयविख्या-
तविंशद्बाहुशालिनि भर्तार्यत्र स्थितवति लङ्केश्वरे ।

रावणः—(श्रुत्वा सामर्पम्) गच्छ भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः ।

राक्षसः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महा-
राजः । एष हि रामः,

धनुषि निहितवाणस्त्वामतिक्रम्य गर्वा-

द्धरिगणपरिवारो हाससम्फुल्लनेत्रः ।

रणशिरसि सुतं ते पातयित्वा तु राज-

न् अभिपतति हि लङ्कां सन्दिग्धश्रुर्यथैव ॥ १५ ॥

रावणः,— (सहस्रोत्थाय सरोधम्) कासौ कासौ (अभिसुद्यम्य)

चपलपलायनम्—चञ्चलतया युद्धक्षेत्रादपसरणम् । अनुचितम्—अयुक्तम् । अमर-
समराणि—देवैस्सह युद्धानि । विश्वलोके समस्तभुवने विख्याताः अमितवीर्यतया
प्रसिद्धा विंशतिर्बाह्वोभुजास्तैः शालते शोभते तादृशे । स्थितवति वर्तमाने ।

भूयः—पुनः ।

धनुषीति—धनुषि निहितवाणः सशरं धनुर्दधानः, हरिगणपरिवारः वानर-
गणवेष्टितः, हाससंफुल्लनेत्रः हासेन विकसन्नयनः रामः गर्वात् दर्पात् त्वाम्
अतिक्रम्य अपमत्य रणशिरसि युद्धक्षेत्रे ते तव सुतं मेघनादं पातयित्वा
निपात्य, हे राजन् लंकां सन्दिग्धशुः दग्धुमिच्छुरिव अभिपतति आयाति ॥ १५ ॥

लिये भाग खड़ा होना नितान्त अनुचित है, जब कि विश्वविजय विख्यात वीर
हार्यों वाले महाराज यहाँ वर्तमान हैं ।

रावण—(सुनकर, सक्रोध) जाओ, फिर समाचार का पता लगाओ ।

राक्षस—महाराज की जो आज्ञा । (जाकर फिर आकर) जय हो महाराज की,
इस रामने—

गर्व से आप का अनादर करके धनुष ताने हुए वानरों के साथ हासविकसित-
नेत्र हो युद्धक्षेत्र में आप के पुत्र का वध कर दिया, अब लङ्का में पैठ रहा है
ऐसा लगता है मानो वह लङ्का को जलाना चाहता हो ॥ १५ ॥

रावण—(सहसा उठकर सक्रोध) कहाँ है वह, कहाँ है ? (तलवार लेकर)

वज्रीभकुम्भतटभेदकठोरधारः

क्रोधोपहारमहिरेष विधास्यति त्वाम् ।

सम्प्रत्यवन्तनिमिषा इह मत्करस्थः

धुद्र ! क यास्यसि कुतापस ! तिष्ठ तिष्ठ ॥ १६ ॥

राक्षसः—महाराज ! अलमतिसाहसेन ।

सीता—अणिट्टाणि अणरूहाणि अणिमित्ताणि इवाणि करञ्चतस्स रावणस्स अइरेण मरणं भविस्सदि । [अनिष्टान्यनर्हण्यनिमित्तानीदानीं कुर्वतो रावणस्याचिरेण मरणं भविष्यति ।]

रावणः—अस्याः कारणेन बहवो भ्रातरः सुताः सुहृदश्च मे

वज्रीभेति—वज्रिण इन्द्रस्य इमः हस्ती ऐरावतस्तस्य कुम्भतटः शिरोदेशस्तस्य भेदे भेदने कठोरा धारा यस्य तादृशः ऐरावतकुम्भभेदनक्षमधारः एष मम असिधन्द्रहासः त्वां क्रोधोपहारम् निजस्य क्रोपस्य बलिम् विधास्यति सम्प्रति अनिमिषाः देवाः त्वाम् अवन्तु रक्षन्तु इह सम्प्रति मत्करस्थः मम करे पतितः त्वं क्व यास्यसि हे कुतापस नीचतपस्विन् ॥ १६ ॥

अनिष्टानि—अशुभानि । अनर्हानि—अयुक्तानि । अनिमित्तानि—अपशङ्कनानि । कुर्वतः—प्रकटयतः ।

अस्याः सीतायाः । कारणेन—हेतुना । भ्रातरः—कुम्भकर्णदयः । सुताः—

अरे धुद्र राम, इन्द्र के हाथी के कुम्भतट को चीरने में कठोर धार यह हमारा तलवार तुझे अपने क्रोध का उपहार बनाती है, अब देवगण तुम्हारी रक्षा ते करें, अरे कुतापस, अब तुम कहाँ जायगा, ठहर ॥ १६ ॥

राक्षस—महाराज, अतिसाहस की क्या आवश्यकता है ?

सीता—अनिष्ट, अयोग्य, एवं अनपेक्षित कार्य करने वाले इस रावण का अशीघ्र मरण होगा ।

रावण—इसी सीता के चलते हमारे बहुत सारे भाई, पुत्र, तथा मित्र मरे ।

निहताः । तस्मादमित्रविषयमस्या हृदयं भित्त्वा कृष्टान्त्रमालालङ्कृतः
खड्गाशनिपातेन समनुजयुगलं सकलवानरकुलं ध्वंसयामि ।

राक्षसः—प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । अलमलमिदानीमरिवलावले-
पमन्तरेणानवरतवृथाप्रयासेन । अवश्यं च स्त्रीवधो न कर्तव्यः ।

रावणः—तेन हि स्यन्दनमानय ।

राक्षसः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महा-
राजः । इदं स्यन्दनम् ।

रावणः—(रथमावृण्व)

समावृतं सुरैरद्य सीते ! ब्रह्मसि राघवम् ।

इन्द्रजिदशकुमारादयः । अमित्रविषयम्—शत्रुभूतम् । भित्त्वा—विदार्य । कृष्टा-
न्त्रमालालङ्कृतः—सीतायाः अन्त्रमालां निस्सार्य तथा विभूषितः । खड्गाशनि-
पातेन—वज्रोपमखड्गप्रहारेण । समनुजयुगलम्—रामलक्ष्मणरूपमनुष्यद्वय-
युक्तम् । ध्वंसयामि—विनाशयामि ।

अरिवलावलेपमन्तरेण—शत्रुसामर्थ्यगर्वं विना । अनवरतवृथाप्रयासेन—
सदाव्यर्थचेष्टया । स्यन्दनम्—रथम् ।

समावृतमिति—सीते, अद्य सम्प्रति मम चापच्युतैः मदनुनिर्गतैः तीक्ष्णैः

अतः मैं इसकी छाती को चीर कर इसकी अंतही की माला पहन कर, तलवार
की धार से दोनों मनुष्यों के साथ वानर सैन्य का संहार करता हूँ ।

राक्षस—महाराज, कृपा कीजिये, इस समय शत्रु के बल का परिचय पाये
बिना व्यर्थ का प्रयास नहीं करना चाहिये । स्त्रीवध तो अवश्य नहीं
करना चाहिये ।

रावण—तो रथ लाओ ।

राक्षस—महाराज को जो आज्ञा । (जाकर फिर आकर) जय हो महाराज,
यह रथ हाजिर है ।

रावण—(रथपर चढ़कर) सीते, तुम अभी देखोगी कि देवगण के साथ

मम चापच्युतैस्तीक्ष्णैर्बाणैराकान्तचेतसम् ॥ १७ ॥

(निष्क्रान्तः सपरिवारो रावणः ।)

सीता—इस्सरा ! अत्तणो कुलसदिसेण चारित्तेण जदि अहं अणु-
सरामि अप्यवत्तं, अप्यवत्तस्स विजओ होदु । [ईश्वराः ! आत्मनः
कुलसदृशेन चारित्र्येण यथहमनुसराम्यार्यपुत्रम् , आर्यपुत्रस्य विजयो भवतु ।]

(निष्क्रान्ता ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

तीव्रैः बाणैः आकान्तचेतसम् व्याप्तहृदयं राघवं सुरैः समाश्रुतं देवैः परितृतं
ब्रह्मसि ॥ १७ ॥

कुलसदृशेन—कुलोचितेन । चारित्र्येण—पातिव्रत्येन । अनुसरामि—अनुवर्तते ।

इति श्रीरामचन्द्रमिश्रकृतेऽभिषेकनाटक 'प्रकाशे' पञ्चमाङ्क 'प्रकाशः' ।

तुम्हारे राम का हृदय मेरे बाणों से विद्ध हो रहा है ॥ १७ ॥

(सपरिवार रावण का प्रस्थान)

सीता—हे ईश्वर, अगर मैं अपने कुल के योग्य पातिव्रत्य से आर्यपुत्र को
चाहती 'होऊं' तो उनकी विजय हीवे ।

(प्रस्थान)

पञ्चम अङ्क समाप्त

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशन्ति विद्याधराख्यः ।)

सर्वे—एते स्मो भो ! एते स्मः ।

प्रथमः—

इक्ष्वाकुवंशविपुलोज्ज्वलदीप्तकेतोः

द्वितीयः—

रामस्य रावणवधाय कृतोद्यमस्य ।

तृतीयः—

सङ्ग्रामदर्शनकुतूहलवद्भित्ताः

सर्वे—

प्राप्ता वयं हिमवतः शिखरार्धप्रतूर्णम् ॥ १ ॥

प्रथमः—चित्ररथ ! एते देवदेवर्षिसिद्धविद्याधरादयो निरन्तरं नमः

इक्ष्वाकुवंशेति—इक्ष्वाकुवंशस्य तदाख्यस्य कुलस्य विपुलो विशालः सज्ज्वलः निर्मलः, दीप्तः प्रकाशशाली च केतुस्तस्य इक्ष्वाकुवंशप्रतिष्ठाकरस्य, रावणवधाय कृतोद्यमस्य रावणं हन्तुमुद्यच्छतः रामस्य संग्रामदर्शनकुतूहलेन युद्धावलोकनोत्कण्ठया वद्धं भित्तं येषां ते तयोक्ता रामयुद्धदर्शनोत्कण्ठासुम्भितचेतसः वयं विद्याधराः हिमवतः शिखरात् हिमालयभृङ्गात् प्रतूर्णम् अतित्वरया प्राप्ताः अत्रागताः स्मः ॥ १ ॥

निरन्तरं नमः कृत्वा—आकाशदेशं व्याप्य । एतेषाम् देवादीनाम् । परि-

[नीन विद्याधरो का प्रवेश]

सर्मा—हम यही हैं, यही हैं ।

प्रथम—इक्ष्वाकुवंश के विमल पताकास्वरूप

द्वितीय—रावणवधार्थ उद्योग करने वाले राम के-

तृतीय—युद्ध को देख सकने की उत्कण्ठा से

सर्मा—हम सभी हिमालय के शिखर से यहाँ आये हैं ॥ १ ॥

प्रथम—चित्ररथ, यह देव, देवर्षि, सिद्ध, तथा विद्याधर प्रभृति आकाश को

कृत्वा स्थिताः । तस्माद् वयमप्येतपामेतान् गणान् परिहरन्तः स्वैर-
मेकान्ते स्थित्वा रामरावणयोर्युद्धविशेषं पश्यामः ।

उभौ—वाढम् ।

(तथा कृत्वा)

प्रथमः—अहो प्रतिभयदर्शनीया खल्वियं युद्धभूमिः । इह हि,
रजनिचरशरीरनीरकीर्णा कपिवरवीचियुता वरासिनका ।
उदधिरिव विभाति युद्धभूमी रघुवरचन्द्रशरांशुवृद्धवेगा ॥ २ ॥
द्वितीयः—एवमेतत् ।

हरन्तः—दूरेस्थापयन्तः । एकान्ते रहसि । युद्धविशेषम्—युद्धे कौशलम् । प्रति-
भयदर्शनीया—प्रतिभया भीषणा दर्शनीया रम्या च ।

रजनिचरेति—रजनिचराणां राक्षसानां शरीराण्येव नीराणि जलानि तैः
कीर्णा व्याप्ता कपिवराः वानरवीराः एव वीचयस्तरङ्गास्तैर्युता वरासयः श्रेष्ठाः
करवालाः एव नकाः प्राहा यत्र तादृशी युद्धभूमिः रणस्थली रघुवरः चन्द्र इव तस्य
शराः अंशव इव तेन वृद्धः प्रचितः वेगो यस्यास्तादृशी (रणभूमिः) उदधिरिव
सागर इव विभाति । सागरे जलम् अत्र रणभूमौ राक्षसानां शरीराण्येव जलानि,
तत्र वीचयः अत्र वानरयोधा एव वीचयः, तत्र नकाः अत्र असय एव नकाः, सागर-
धन्द्वांशुभिर्वर्द्धते इत्यत्र रामशरैर्वेगेन वर्द्धत इति सागरेणोपमिताऽत्र रणभूमिः ॥ २ ॥

घेर कर अवस्थित हूँ, अतः हम लोग इन्हें छोड़ कर एकान्त में खड़े होकर राम
तथा रावण का युद्ध कौशल देखें ।

दोनों—बहुत अच्छा ।

(एकान्त में रुके होकर)

प्रथम—अहा, यह युद्धभूमि भय के साथ देखने योग्य है, यहाँ राक्षसों के
शरीर स्वरूप जल से व्याप्त, वानर स्वरूप तरङ्ग शालिनी, तलवार रूप ग्राहों से
भरी, तथा रामबाण से वेग वती यह युद्धभूमि समुद्र के समान प्रतीत हो
रही है ॥ २ ॥

द्वितीय—हाँ, यही बात है ।

एते पादपशैलभग्नशिरसो मुष्टिप्रहारैर्हताः
 क्रुद्धैर्वानरयूथपैरतिबलैरुत्पुच्छकर्णैर्वृताः ।
 कण्ठग्राहविवृत्ततुङ्गनयनैर्दंष्ट्रोष्ठतीव्रैर्मुखैः
 शैला व्रजहता इवाशु समरे रक्षोगणाः पातिताः ॥ ३ ॥

तृतीयः—एते चापि द्रष्टव्या भवद्भ्यां,
 निशितविमलखड्गाः क्रोधविस्फारिताक्षा
 विमलविकृतदंष्ट्रा नीलजीमूतकल्पाः ।
 हरिगणपतिसैन्यं हन्तुकामाः समन्ताद्
 रभसविवृतवक्त्रा राक्षसाः सम्पतन्ति ॥ ४ ॥

एतेपादपेति—पादपाः वृक्षाः शैलाः पर्वताश्च तैर्मग्नानि शिरांसि येषां ते
 तथोक्ताः, मुष्टिप्रहारैर्हताः मुष्टिं प्रहृत्य मारिताः, अतिबलैः असाधारणबलशालिभिः
 क्रुद्धैः क्रुपितैः वानरयूथपैः वानरसेनानायकैर्वृताः परिवृताः, एते रक्षोगणाः समरे
 युद्धे कण्ठग्राहे मारणीयराक्षसानां कन्धराग्रहणकर्मणि विवृतानि कर्ध्वमुखानि
 तुङ्गानि विशालानि नयनानि येषु तैः दंष्ट्रोष्ठतीव्रैः ओष्ठदंशनेन तीक्ष्णदृश्यैर्मुखैः
 (उपलक्षिताः) व्रजहताः शैलाः पर्वता इव पातिताः भूमौ शायिताः ॥ ३ ॥

निशितेति—निशिताः तीक्ष्णाः विमलाश्च खड्गा येषां ते तथोक्ताः, क्रोधेन
 विस्फारितानि दीर्घाभूतानि अक्षीणि येषां ते तादृशाः विमलाः स्वच्छाः विकृताः
 तीक्ष्णयादिविकारभाजश्च दंष्ट्राश्च दशनानि येषां ते तथोक्ताः, नीलजीमूतकल्पाः

पूछ तथा कान को खड़ा करके ये क्रुपित वानर गण इन राक्षसों को
 वृच्चों तथा पर्वतों के प्रहारों से शिर फोड़ कर और मुष्टि प्रहार से मार रहे हैं,
 क्रुद्ध राक्षसों का गला दबा देते हैं जिससे उनकी आंखें बाहर निकल आती हैं,
 इस प्रकार यह राक्षससमुदाय वज्राहत वृक्ष की तरह शांभुता-पूर्वक युद्ध में
 गिर रहे हैं ॥ ३ ॥

तृतीय—आप इन्हें भी देखें—

तीक्ष्ण तथा चमकदार खड्ग लिये, क्रोधपूर्णनेत्र, विमल तथा विकृत दांतों
 वाले, कालेमेघ के समान, आनन्द से मुंह बाये हुए ये राक्षस गण चारों
 ओर से मार करने की इच्छा से वानर सैन्य पर टूट रहे हैं ॥ ४ ॥

प्रथमः—अहो नु खलु,

वाणाः पात्यन्ते राक्षसैर्वानरेषु

द्वितीयः—

शैला क्षिप्यन्ते वानरैर्नैर्ऋतेषु ।

तृतीयः—

मुष्टिप्रक्षेपैर्जानुसङ्घट्टनैश्च

सर्वे—

भीमश्चित्रं भोः ! सम्प्रमर्दः प्रवृत्तः ॥ ५ ॥

प्रथमः—रावणमपि पश्येतां भवन्तौ,

कनकरचितदण्डां शक्तिमुल्लालयन्तं

विमलविकृतदंष्ट्रं म्यन्दनं वाहयन्तम् ।

श्याममेघसमानाः रभसेन युद्धोत्साहेन विवृतानि व्यात्तानि वक्त्राणि मुखानि येषां ते तथोक्ताः हरिगणपतिसैन्यं वानरराजवलं हन्तुकामाः हन्तुमिच्छन्तः राक्षसाः समन्तात् सर्वांस्तु दिक्षु सम्पतन्ति धावन्ति ॥ ४ ॥

वाणा इति—राक्षसैः वानरेषु वाणाः पात्यन्ते प्रहियन्ते, वानरैः नैर्ऋतेषु शैलाः पर्वताः क्षिप्यन्ते पात्यन्ते । मुष्टिप्रक्षेपैः मुष्टिप्रहारैर्जानुसङ्घट्टनैर्जानुद्वारामर्दनैश्च चित्रं भोः आश्चर्यम्, भीमः भीषणः सम्प्रमर्दः परस्परप्रहारः प्रवृत्तः प्रारब्धः ॥ ५ ॥

कनकरचितदण्डामिति—कनकरचितदण्डाम् सुवर्णमययष्टिम् शक्ति नामालम्बेदम्, उल्लालयन्तं क्षेप्तुं दधानम्, विमलविकृतदंष्ट्रम् स्वच्छदन्तं स्यन्दनं वाहनं वाहयन्तम् चालयन्तम् उदयशिखरिमध्ये उदयाचले पूर्णविम्बं सम्पूर्णमण्डलं

प्रथम—राक्षस गण वानरों पर वाणवर्षा कर रहे हैं ।

द्वितीय—वानर गण राक्षसों पर पर्वत फेंक रहे हैं ।

तृतीय—मुष्टि प्रहार एवं जानुमर्दन के द्वारा ।

सभी—यह भयङ्कर युद्ध जारी है । आश्चर्य !! ॥ ५ ॥

प्रथम—आप रावण की ओर भी देखें—

स्वर्णमय दण्ड वाली शक्ति को भाँजता हुआ, स्वच्छ विकृत दाँतों वाले

उदयशिक्षरिमध्ये पूर्णबिम्बं शशाङ्कं

ब्रह्ममिव भगणेशं राममालोक्य रुष्टम् ॥ ६ ॥

द्वितीयः—राममपि पश्येतां भवन्तौ ।

सव्येन चापमवलम्ब्य करेण वीर-

मन्येन सायकवरं परिवर्तयन्तम् ।

भूमौ स्थितं रथगतं रिपुमीक्षमाणं

क्रौञ्चं यथा गिरिवरं युधि कार्तिकेयम् ॥ ७ ॥

तृतीयः—हहह !!!

शशाङ्कम् चन्द्रम् आलोक्य रुष्टं कुपितं भगणमिव नक्षत्रराशिमिव राममालोक्य रुष्टं कुपितं रावणं भवन्तौ पश्येताम् । अयमर्थः यथा सम्पूर्णमण्डलं चन्द्रमालोक्य भगणः कुप्येत्तथा राममालोक्य कुपितं रावणं भवन्तौ पश्येताम्, यो रावणः शक्तिं करे दधानो वाहनं चालयताति, उपमया रामस्य पुरो रावणस्य क्षीयमाणतेजस्कता ध्वनिता ॥ ६ ॥

सव्येनेति—सव्येन वामेन करेण हस्तेन चापं धनुरवलम्ब्य अन्येन सव्ये-
तरेण करेण सायकवरं महाबाणं परिवर्तयन्तम् चापोपरि निघातुमितस्ततश्चाल-
यन्तम्, भूमौ स्थितम् अरथम्, रथगतं स्यन्दनस्थं रिपुं शत्रुम् रावणमीक्षमाणम्
पश्यन्तम् यथा युधि युद्धे क्रौञ्चं नाम गिरिवरं पश्यन्तम् कार्तिकेयं पार्वतीत-
नयम् । रामं पश्यतामित्यन्वयः । अत्रापि पूर्ववदेवोपमालङ्कारेण कार्तिकेयेन
यथा क्रौञ्चगिरिभिन्नस्तथा रावणमपि रामो भेत्स्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥ ७ ॥

वाहन को हांकता हुआ, यह रावण राम पर कोप प्रकट कर रहा है ऐसा लगता है मानो उदयाचल पर पूर्ण मण्डल चन्द्रग्रहों पर कोप प्रकट कर रहा हो ॥ ६ ॥

द्वितीय—आप राम को भी देखें—

बायें हाथ में धनुष लेकर रामजी दाहने हाथ से बाण का परिवर्तन कर रहे हैं, वह स्वयं भूमि में खड़े हैं और रथगत शत्रु को देख रहे हैं, ऐसा लगता है जैसे कार्तिकेय क्रौञ्च पर्वत को देखते हों ॥ ७ ॥

तृतीय—ह ह ह !!!

रावणेन विमुक्त्यै शक्तिः कालान्तकोपमा ।

रामेण स्मयमानेन द्विधा छिन्ना धनुष्मता ॥ ८ ॥

प्रथमः—

शक्तिं निपातितां दृष्ट्वा क्रोधविस्फारितेक्षणः ।

रामं प्रत्यैष्यं वर्षमभिवर्षति रावणः ॥ ९ ॥

द्वितीयः—अहो रामस्य शोभा ।

एता रावणजीमूताद् वाणधारा विनिःसृताः ।

विभान्ति राममासाद्य वारिधारा वृषं यथा ॥ १० ॥

तृतीयः—एष एषः,

रावणेनात—इयं कालान्तकोपमा प्रलयकालिक्रयमसभा रावणेन विमुक्ता प्रहृताशक्तिः धनुष्मता धनुर्धरेण रामेण स्मयमानेन हसता द्विधा छिन्ना खण्डिता ॥ ८ ॥

शक्तिमिति—क्रोधविस्फारितेक्षणः कुपितदृष्टिः रावणः शक्तिं निपातितां रामेण द्विधाकृत्वा भूमौ पातितां शक्तिं नाम स्वमखं दृष्ट्वा रामं प्रति उद्दिश्य ऐष्यं वर्षमभिवर्षति वाणवृष्टिं करोति ॥ ९ ॥

एताइति—रावणजीमूतात् रावणरूपात् मेघात् विनिःसृताः निर्गताः वाणधाराः राममासाद्य वृषम् महोक्षम् आसाद्य वारिधाराः जलधारा यथा तथा विभान्ति । यथा वृषोपरि वारिधारा विफला तथैव रामोपरि रावणबाणधारा वृथेति भावः ॥ १० ॥

रावण ने काले यमराज के सदृश यह शक्ति चलादी थी, धनुर्धारी राम ने हंसते-हंसते उसे काट कर दो टुकड़े कर डाले ॥ ८ ॥

प्रथम—शक्ति को खण्डित होकर पतित देख कर क्रोध से बाँखें फैलाये हुए यह रावण राम के ऊपर बाणों की वर्षा कर रहा है ॥ ९ ॥

द्वितीय—राम की शोभा विलक्षण है—

रावण स्वरूप मेघ से बाण की धारा निकल रही है, वह राम पर पड़ रही है, ऐसा प्रतीत हो रहा है मानों वृषराज पर जल की धारा धरस रही है ॥ १० ॥

तृतीय—यह देखो यह,

कनकरचितचापं तीक्ष्णदृग्भ्य शीघ्रं
रणशिरसि सुघोरं वाणजालं विधुन्वन् ।
रथगतमभियान्तं रावणं याति पद्भ्यां
गजपतिमिव मत्तं तीक्ष्णदंष्ट्रा मृगेन्द्रः ॥ ११ ॥

सर्वे—अये ज्वलित इव प्रभयायं देशः । किन्तु खल्विदम् ।

प्रथमः—आ युद्धसामान्यजनितशङ्केन महेन्द्रेण प्रेषितो मातलि-
वाहितो रथः ।

द्वितीयः—उपस्थितं मातलि दृष्ट्वा तस्य वचनाद् रथमारुढवान्
रामः ।

कनकरचितचापमिति—तीक्ष्णं कनकरचितचापं सुवर्णमयं धनुः शीघ्रम्
त्वरया ज्येष्ठ्य लत्याप्य रणशिरसि युद्धे सुघोरं वाणजालं शरसमुदयं विधुन्वन्
निक्षिपन् रथगतम् रथस्थं रावणमभियान्तम् युद्धोद्यतम् पद्भ्याम् पादचारी एव
रामः मत्तं गजपतिं मदच्युतं गजरार्जं तीक्ष्णदंष्ट्रः तीव्रदशनः मृगेन्द्रः सिंहो यथा
तथा याति प्रत्याक्रामति ॥ ११ ॥

प्रभया ज्वलितः—दीप्तिप्रकाशितः ।

युद्धसामान्यजनितशङ्केन—सर्वेषु युद्धेषु यथा भवति तथैवात्रापि स्यादिति
भाति । महेन्द्रेण—शङ्केण ।

मातलिम् इन्द्रसारयिम् । वचनात्—वचनमाहृत्य ।

तीक्ष्ण एवं स्वर्णं विरचितं धनुष को शीघ्रता से उठाकर—रामजी युद्ध में
भयङ्कर वाणवर्षा कर रहे हैं, रथस्थ तथा आक्रमणकारी रावण का सामना
यह पैदल ही कर रहे हैं, ऐसा लगता है जैसे मत्तवाले हाथी पर तीक्ष्णदंष्ट्राशाली
सिंह झपट रहा हो ॥ ११ ॥

सर्वा—अरे, यह प्रदेश प्रकाश से प्रज्वलित हो रहा है, यह क्या है ?

प्रथम—अहा ! युद्ध की आशङ्का से महेन्द्र ने मातलि सञ्चालित रथ भेजा है,

द्वितीय—मातलिको उपस्थित देखकर उसके कहने पर राम रथ पर बैठ गये हैं

तृतीयः—एष हि,

सुरवरजयदर्पदेशिकेऽस्मिन् दितिसुतनाशकरे रथे विभाति ।

रजनिचरविनाशकारणः संखिपुरवधाय यथा पुरा कपर्दी ॥१२॥

प्रथमः—अहो महत् प्रवृत्तं युद्धम् ।

शरवरपरिपीततीव्रशणं नरवरनैर्ऋतयोः समीक्ष्य युद्धम् ।

विरतविविधशस्त्रपातमेते हरिवरराक्षससैनिकाः स्थिताश्च ॥१३॥

द्वितीयः—अहो नु खलु,

चारीभिरेतौ परिवर्तमानौ रथे स्थितौ वाणगणान् वमन्तौ ।

सुरवरेति—सुरवरजयदर्पदेशिके इन्द्रस्य विजयगर्वोपदेशके इन्द्राय युद्धे जयं दापयित्वा गर्वं शिञ्जितवति, दितिसुतनाशकरे दैत्यदलनप्रयिते रथे स्यन्दने (स्थितो रामः) रजनिचरविनाशकारणः राक्षससंहर्ता सन् पुरा पूर्वकाले त्रिपुरावधाय त्रिपुरासुरविनाशाय यथा कपर्दी शिवस्तथा विभातीति भावः ॥ १२ ॥

प्रवृत्तम्—समारब्धम् ।

शरवरेति—नरवरनैर्ऋतयोः पुरुषोत्तमरामराक्षसरावणयोः शरवरैः महा-
बाणैः परिपीताः साकल्येन समापिताः तीव्रा वाणा यत्र तादृशम् युद्धं समीक्ष्य
एते हरिवराः वानरश्रेष्ठाः राक्षससैनिकाश्च विरतविविधशस्त्रपातं नानाविधशस्त्र-
प्रहारकर्मणः विरम्य स्थिताः । रामरावणयोर्युद्धे प्रवृत्ते तद्दर्शनसमासत्ताः पक्षद्वय-
स्यापियोद्धारो वाणवृष्टिं विसस्मरति भावः ॥ १३ ॥

चारीमिति—एतौ रामरावणौ चारिभिः युद्धकालोपयुक्ताभिर्गतिभिः परि-

तृतीय—देवगण को विजय दिलाने वाले एवं दैत्यगण विनाशकारी इम रथ पर आरुढ़ रामचन्द्र ऐसे लगते हैं जैसे पूर्वकाल में त्रिपुरासुर वधार्थ रथारुढ़ शङ्कर हों ॥ १२ ॥

प्रथम—अहो, भयङ्कर युद्ध प्रारम्भ हो गया हैः—

पुरुषोत्तम राम एवं रावण के इस युद्ध में एक का वाण दूसरे के वाण का संहार कर रहा है, इस भयङ्कर युद्ध को देखकर वानर सैन्य तथा राक्षसगण नाना प्रकार के अस्त्र प्रहार से विरत हो कर केवल देखते हुए खड़े हैं ॥ १३ ॥

द्वितीय—अहा ! यह दोनों क्रमशः घूमते हुए रथों पर अवस्थित हैं, वाण

स्वरश्मिजालैर्धरणिं दहन्तौ सूर्याविव द्वौ नभसि भ्रमन्तौ ॥ १४ ॥

तृतीयः—रावणमपि पश्येतां भवन्तौ ।

शरैर्भीमवेगैर्हयान् मर्दयित्वा ध्वजं चापि शीघ्रं बलेनाभिदहत्य ।

महद् वाणवर्षं सृजन्तं नदन्तं हसन्तं नृदेवं भृशं भीषयन्तम् ॥ १५ ॥

प्रथमः—एष हि रामः,

स्थानाक्रामणवामनीकृततनुः किञ्चित् समाश्वस्य वै
तीव्रं वाणमवेक्ष्य रक्तनयनो मध्याह्नसूर्यप्रभः ।

वर्तमानौ रवे स्थितौ स्यन्दने तिष्ठन्तौ वाणगणान् शरसम्पातान् वमन्तौ
वर्षन्तौ स्वरश्मिजालैः स्वतेजोभिः धरणीं दहन्तौ भुवं प्रज्वालयन्तौ नभसि भ्र-
मन्तौ आकाशे परिवर्तमानौ द्वौ सूर्यौ इव भासेते इति शेषः । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

शरैर्भीमवेगैरिति—भीमवेगैः भीषणवेगशालिभिः शरैर्वर्णैः हयान्
रामरथाश्चान् मर्दयित्वा विनाश्य बलेन प्रसभ ध्वजं रामरथपताकाश्चापि अभि-
दहत्य विनाश्य महद् वाणवर्षं शरवृष्टिं सृजन्तं कुर्वाणम् नदन्तं नादं कुर्वन्तम्
हसन्तम् (आभः स्वाक्रियाभिः) नृदेवं नरनाथं रामं भृशमत्यर्थं भीषयन्तं
भयं प्रापयन्तम् रावणं भवन्तौ पश्येतामिति पूर्वोक्तसम्बन्धः ॥ १५ ॥

स्थानाक्रामणेति—स्थानाक्रामणेन वाणत्यागाय स्थानमाक्रम्य वामनीकृत-
तनुः खर्वीकृतशरीरः, किञ्चित् समाश्वस्य ईपत् धैर्यमाधाय तीव्रं वाणं स्वं शरम्
अवेक्ष्य परीक्षणधिया दृष्ट्वा रक्तनयनः कोपरक्तलोचनः मध्याह्नसूर्यप्रभः मध्याह्न-

वर्षा कर रहे हैं, अपनी प्रभा से पृथ्वी को दग्ध कर रहे हैं, मानो आकाश में
धूमते हुए दो सूर्य हों ॥ १४ ॥

तृतीय—आप रावण को भी देखें, जो भीमवेग-वाणों द्वारा घोड़ों का संहार
करके बलपूर्वक ध्वजा का नाश कर वाणों की वर्षा से हंसते हुए राम को
भयान्वित करने का प्रयास कर रहा है ॥ १५ ॥

प्रथम—स्थान पकड़ कर शरीर को वामन बनाकर थोड़ा स्थिर हो रक्तनयन
हो कर वाण की ओर देखकर मध्याह्नसूर्य सदृश मातलि द्वारा स्थान के दिये जाने

व्यक्तं मातलिना स्वयं नरपतिर्दत्तास्पदो वीर्यवान्
क्रुद्धः संहितवान् वराख्यं ममितं पैतामहं पार्थिवः ॥१६॥

द्वितीयः—एतदस्त्रं,

रघुवरभुजवेगविप्रमुक्तं ज्वलनदिवाकरयुक्ततीक्ष्णधारम् ।

रजनिचरवरं निहत्य सङ्ग्रहे पुनरभिगच्छति राममेव शीघ्रम् ॥१७॥

मर्वे—हन्त निपातितो रावणः ।

प्रथम —

रावणं निहतं दृष्ट्वा पुष्पवृष्टिर्निपातिता ।

एता नदन्ति गम्भीरं भेर्यस्त्रिदिवसज्जनाम् ॥ १८ ॥

कालिकसूर्यसमानतेजा, व्यक्तं स्फुटं स्वयं मातलिना इन्दसारयिना दत्तास्पद
कृतप्रतिष्ठः प्रशंसितः वीर्यवान् प्रशस्तपराक्रमः पार्थिवो राजारामः क्रुद्धः क्रुपित
सन् अमितं प्रभूतसामर्थ्यं पैतामहं ब्राह्मं वराख्यं महाशस्त्रम् संहितवान् धनुष्या
रोपितवान् ॥ १६ ॥

रघुवरेति—रघुवरस्य रामस्य भुजवेगेन बाहुवेगेन विप्रमुक्तम् प्रयुक्तम्
ज्वलनदिवाकरयुक्ततीक्ष्णधारम् अग्निसूर्यसमभास्वरधारम् एतद् अस्त्रम् सङ्ग्रहे
युद्धे रजनिचरवरं राक्षसराजं रावणं निहत्य पुनः शीघ्रं रामम् अभिगच्छति
रामस्य समीपमायाति ॥ १७ ॥

निपातितः—रामेण हतः ।

रावणमिति—रावणं निहतं रामेण मारितं दृष्ट्वा (देवः) पुष्पवृष्टि
रामोपरि पुष्पवर्षा निपातिता कृता । एताः श्रूयमाणाः त्रिदिवसज्जनाम् देवानाम्
भेर्यः वाद्यानि नदन्ति शब्दायन्ते ॥ १८ ॥

पर, क्रुद्ध होकर रामने पितामह संबंधी भीषण शस्त्र को धनुष पर आरोपित
किया ॥ १६ ॥

द्वितीय— यह राम के भुज-वेग से प्रेरित होकर अग्नि सूर्य युक्त तीक्ष्णधार
अस्त्र युद्ध में रावण को मार कर पुनः शीघ्रतापूर्वक राम के पास आ रहा है ॥

सर्ग— हाथ रावण गिर पड़ा ।

प्रथम— रावण को गिरते देख कर ऊपर से पुष्प वृष्टि हो रही है और स्व
में गम्भीर भाव से देववाद्य बजने लगे हैं ॥ १८ ॥

द्वितीयः—भवतु । सिद्धं देवकार्यम् ।

प्रथमः—तदागम्यताम् । वयमपि तावत् सर्वहितं रामं सम्भावयिष्यामः ।

समौ—वाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति रामः ।)

रामः—

हत्वा रावणमाहवेऽद्य तरसा मद्वाणवेगादितं

कृत्वा चापि विभीषणं शुभमस्ति लङ्केश्वरं साम्प्रतम् ।

सर्वहितम्—सर्वजनहितकरम् । संभावयिष्यामः—अभिनन्दयिष्यामः ॥

विष्कम्भकः—‘वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ इति लक्षितः ॥

हत्वेति—मद्वाणवेगादितम् मदीयवाणरयपीडितम् रावणम् अद्य आहवे
युद्धे तरसा त्वरया हत्वा निपात्य साम्प्रतम् रावणवधात्परतः शुभमस्ति पवित्र-
बुद्धिं विभीषणम् नाम रावणानुजं चापि लङ्केश्वरं कृत्वा लङ्काराज्येऽभिपिच्य एवम्

द्वितीय—अस्तु । देवकार्यं सम्पन्नं हुआ ।

प्रथम—अच्छा तो आओ, हम भी सकलकल्याणकारी राम का अभि-
नन्दन करें ।

दोनो—बहुत अच्छा । सब से उत्तम ।

[सत्रका प्रस्थान]

विष्कम्भक समाप्त

[राम का प्रवेश]

राम—वाणवेग से पीडित रावण को बलात् मारकर, पवित्र-बुद्धि वाले
विभीषण को लङ्केश्वर बनाकर एवं अनेक सात्त्विक आचरणों से परिपूर्ण प्रतिज्ञा-

तीर्त्वा चैवमनल्पसत्त्वचरितं दोर्भ्यां प्रतिज्ञार्णवं

लङ्कामभ्युपयामि वन्धुसहितः सीतां समाश्वासितुम् ॥१९॥

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः—जयत्वार्यः । आर्य ! एषा ह्यार्यार्यस्य समीपमुपसर्पति ।

रामः—वत्स ! लक्ष्मण !

अपायाच्च हि वैदेह्या उषिताया रिपुक्षये ।

दर्शनात् साम्प्रतं धैर्यं मन्युर्मै वारयिष्यति ॥ २० ॥

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

अनेन प्रकारेण अतल्पसत्त्वचरितम् नानाविधसात्त्विकक्रियारूपजन्तुव्याप्तम् प्रतिज्ञार्णवम् प्रतिज्ञार्णवं सागरम् दोर्भ्यां भुजाभ्याम् तीर्त्वा उल्लङ्घ्य वन्धुसहितः लक्ष्मण-
युक्तः सीतां समाश्वासितुम् समाश्वासयितुं धैर्यं प्रापयितुं लङ्काम् अभ्युपयामि
गच्छामि ॥ १९ ॥

आर्या—सीता । आर्यस्य-भवतः । समीपं-पार्श्वम् । उपसर्पति-आगच्छति ।

अपायाच्चेति—वैदेह्याः सीतायाः अपायात् अपहरणकृतादर्शनात्
उषितायाः शत्रुगृहे कृतवासायाः साम्प्रतं शत्रुविनाशात्परतः दर्शनात् अवलोकनात्
ने मन मन्युः कोपः धैर्यं वारयिष्यति अधः करिष्यति । सीतामवलोक्य मम राव-
णविषयकः कोपः पुनरुद्दीपितः सन् धैर्यं नाशयिष्यतीति भावः ॥ २० ॥

सागर को बाहुबल से पार कर इस समय मैं अपने भाई के साथ सीता को
आश्वासन प्रदान करने लङ्का में प्रवेश कर रहा हूँ ॥ १९ ॥

[प्रवेश करके]

लक्ष्मण—जय हो महाराज की । आर्य, यही आर्या सीता आप के पास
आ रही हैं ।

राम—वत्स लक्ष्मण,

वैदेही हरी गई, राक्षसरूप शत्रु के घर में रही, उसे यदि मैं देखूंगा तो
सुझे क्रोध अधीर बना देगा ॥ २० ॥

लक्ष्मण—महाराजकी जो आज्ञा । (जाता है)

(प्रवेश करके)

विभीषणः—जयतु देवः ।

एषा हि राजंस्तव धर्मपत्नी त्वद्बाहुवीर्येण विधूतदुःखा ।

लक्ष्मीः पुरा दैत्यकुलच्युतेव तव प्रसादात् समुपस्थिता सा ॥ २१ ॥

रामः—विभीषण ! तत्रैव तावत् तिष्ठतु रजनिचरावमर्शजातकल्मषा
इत्याकुलस्याङ्गभूता । राजानं दशरथं पितरमुद्दिश्य न युक्तं सो
लङ्काविपते ! मां द्रष्टुम् । अपि च,

मज्जमानमकार्येषु पुरुषं विषयेषु वै ।

निवारयति यो राजन् ! स मित्रं रिपुरन्यथा ॥ २२ ॥

एषा हीति—राजन्, एषा सीता तव धर्मपत्नी भार्या त्वद्बाहुवीर्येण तव
भुजयोः पराक्रमेण विधूतदुःखा अपगतसकलकष्टा पुरा दैत्यकुलच्युता दैत्य-
कुलाद् परावृत्त्यागता लक्ष्मीरिव तव प्रसादात् प्रभावात् समुपागता ॥ २१ ॥

रजनिचरावमर्शजातकल्मषा—राक्षससंसर्गजातपापा । अङ्गभूता-कल-
हस्वरूपा । दशरथं पितरमुद्दिश्य दशरथं तातं स्मृत्वा ।

मज्जमानमिति—अकार्येषु अकर्तव्यप्रहरेषु विषयेषु वैपयिकदुर्लेषु
मज्जमानम् आसक्तम् पुरुषं यः निवारयति तत् उद्धरति स मित्रम् अन्यथा
रिपुर्देव । अतस्त्वयापि सीतास्वीकाराय नाहमनुरोद्धव्यः तद्ग्रहणस्य विषया-
सक्तिस्वरूपत्वात् ॥ २२ ॥

विभीषण—जय हो महाराजकी ।

यह है आपकी धर्मपत्नी जिनका सारा कष्ट आपके पराक्रमसे मिट चुका
है । यह पहले दैत्यकुल में पहुँची लक्ष्मी की तरह आपके प्रसाद से आपके पास
आकर उपस्थित हुई है ॥ २१ ॥

राम—विभीषण, तब तक वह वहीं रहे क्योंकि वह राक्षसों के स्पर्श से दूषित
हो इच्छाकुलके के लिये कलहस्वरूप हो चुकी है । पितृदेव राजा दशरथ का
ब्याल करके उसका मेरे सामने आना ठीक नहीं होगा ।

जो अकर्तव्य विषयों में दूबते हुए पुरुष को उधारता है वही मित्र है अन्यथा
वह शत्रु है ॥ २२ ॥

विकसितशतपद्मदामकल्पा ज्वलनमिहाशु विमुक्तजीविताशा ।
 अममिह तव निष्फलं च कृत्वा प्रविशति पद्मवनं यथैव हंसी ॥ २४ ॥

रामः—आश्चर्यमाश्चर्यम् । लक्ष्मण ! निवारय निवारय ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यर्थः ।

(प्रविश्य)

हनूमान्—जयतु देवः ।

एषा कनकमालेव ज्वलनाद् वर्धितप्रभा ।

पावना पावकं प्राप्य निर्विकारमुपागता ॥ २५ ॥

रामः—(सविस्मयम्) किमिति किमिति ।

निवारय—सीतामग्निप्रवेशात् वारय ।

एषा कमलेति—कमलमाला इव एषा सीता ज्वलनात् अग्नौ प्रविश्य
 वर्धितप्रभा समेधितकान्तिः पावना स्वतः पवित्रा पावकं प्राप्य वहाँ प्रवेशं कृत्वा
 निर्विकारम् सकलपापसंपर्कराहित्यम् उपागता । अथवा वहाँ प्रविश्य अक्षतां-
 वयवा अदग्वा वह्निर्गता ॥ २५ ॥

जीवन की आशा छोड़ कर तथा आपके सारे परिश्रम को व्यर्थ बनाकर तेजी
 से आग में प्रवेश कर रही हैं जैसे हंसी पद्मवन में प्रवेश करती है ॥ २४ ॥

राम—आश्चर्य है, आश्चर्य, लक्ष्मण, रोको रोको ।

लक्ष्मण—महाराज की जो आज्ञा ।

(प्रवेश करके)

हनूमान्—जय हो महाराज की ।

जैसे सोने की माला अग्नौ में रखने पर दीप्त हो उठती है उसी तरह यह
 पावना सीता आग में प्रवेश करके अधिक प्रभाशुक्ता हो निर्विकार रूप में निकल
 आई है ॥ २५ ॥

राम—(साश्चर्यं) क्या कहा ? क्या कहा ?

लक्ष्मणः—अहो, आश्चर्यम् ।

(प्रविश्य)

सुग्रीवः—जयतु देवः ।

को नु खल्वेष जीवन्तीमादाय जनकात्मजाम् ।

प्रणम्यरूपः सम्भूतो ज्वलतो हव्यवाहनात् ॥ २६ ॥

लक्ष्मणः—अये अयमार्या पुरस्कृत्येत एवाभिवर्तते भगवान् विभावसुः ।

रामः—अये अयं भगवान् हुताशनः । उपसर्पामस्तावत् ।

(सर्वे उपसर्पन्ति)

(ततः प्रविश्यग्निः सीतां गृहीत्वा ।)

अग्निः—एष भगवान् नारायणः । जयतु देवः ।

को नु खल्विति—जीवन्तीम् पावकप्रवेशेऽपि प्राणात् धारयन्तीम् जनकात्मजाम् सीताम् आदाय गृहीत्वा ज्वलतः प्रज्वलद्रूपात् हव्यवाहनात् अग्नेः सम्भूतः बहिर्भूतः प्रणम्यरूपः को नु खलु एषः । कोऽयं सीतामादाय बहुदृष्टान्तादरणीयस्वरूपः कोऽयं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

आर्या पुरस्कृत्य—सीतामग्रतः कृत्वा । इत एवाभिवर्तते—इत एवागच्छति ।

विभावसुः—अग्निः ॥

हुताशनः—बहिर्भूक् अग्निः ।

लक्ष्मण—अहा ! आश्चर्य है ।

(प्रवेश करते)

सुग्रीव—जय हो महाराज को ।

यह कौन प्रणम्यरूप जीती हुई जनकात्मजा को साथ लिये इस धधकती आगमें से निकल रहा है ॥ २६ ॥

लक्ष्मण—अरे आर्या सीता को आगे कर के यह अग्निदेव इधर ही आते हैं ।

राम—अरे, यह तो अग्निदेव हैं, चले उनके पास ।

(सभी समीप आते हैं)

(सीता को साथ लिये अग्निदेव का प्रवेश)

अग्नि—यही भगवान् विष्णु हैं । जय हो महाराजकी ।

रामः—भगवन् ! नमस्ते ।

अग्निः—न मे नमस्कारं कर्तुमर्हति देवेशः ।

इमां गृहीष्व राजेन्द्र ! सर्वलोकनमस्कृताम् ।

अपापामक्षतां शुद्धां जानकीं पुरुषोत्तम ! ॥ २७ ॥

अपि च,

इमां भगवतीं लक्ष्मीं जानीहि जनकात्मजाम् ।

सा भवन्तमनुप्राप्ता मानुषीं तनुमास्थिता ॥ २८ ॥

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

जानतापि च वैदेह्याः शुचितां धूमकेतन ! ।

प्रत्ययार्थं हि लोकानामेवमेव मया कृतम् ॥ २९ ॥

इमां गृहीष्वेति—हे पुरुषोत्तम नरश्रेष्ठ राजेन्द्र राम, सर्वलोकनमस्कृताम् अपायाम् अक्षताम् वह्निश्वेशे कृतेऽप्यदगमाम्-शुद्धां निष्कलङ्काम् इमां जानकीं गृहीष्व भार्याभावेन स्वीकुरु ॥ २७ ॥

इमामिति—इनां जनकात्मजां सीतां भगवतीं लक्ष्मीं जानीहि । सा लक्ष्मीः मानुषीं तनुमास्थिता मनुष्यशरीरमनुप्रपन्ना भवन्तं रामचन्द्रमनुप्राप्ता ॥ २८ ॥

जानतापीति—हे धूमकेतन वहे, वैदेह्याः सीतायाः शुचितां पातिव्रत्य-लक्षणां पवित्रतां जानताऽपि मया लोकानाम् सर्वसाधारणजनानां प्रत्ययार्थं विश्वासाय मया एवम् एव कृतम् । जानामि सीतामनवेति, परन्तु लोका अप्येना-

राम—भगवन् नमस्कार करता हूँ ।

अग्नि—आप देवाधिदेव हैं, आप मुझे नमस्कार नहीं करें ।

हे पुरुषोत्तम, हे राजेन्द्र, सर्वलोकवन्दिता, अपापा, अक्षता, तथा शुद्धा इस अपनी सीता को स्वीकार कीजिये ॥ २७ ॥

और—आप जनकात्मजा इस सीता को लक्ष्मी ही समझें, लक्ष्मी ही मनुष्य रूप धर कर आप के पास आई हैं ॥ २८ ॥

राम—यह आपका अनुग्रह है ।

हे अग्निदेव, मैं सीता की पवित्रता को जानता हूँ, लोकों के विश्वासार्य ही मैंने ऐसा किया है ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये दिव्यगन्धर्वा गायन्ति ।)

नमो भगवते त्रैलोक्यकारणाय नारायणाय ।

ब्रह्मा ते हृदयं जगत्त्रयपते ! रुद्रश्च कोपस्तव

नेत्रे चन्द्रदिवाकरौ सुरपते ! जिह्वा च ते भारती ।

सब्रह्मेन्द्रमरुद्गणं त्रिभुवनं सृष्टं त्वयैव प्रभो !

सीतेयं जलसम्भवालयरता विष्णुर्भवान् गृह्यताम् ॥ ३० ॥

(पुनर्नेपथ्ये अपरे गायन्ति ।)

मग्नेयं हि जले वराहवपुषा भूमिस्त्वयैवोद्धृता

मनघां जानीयुरिति मनसिकृत्य मयाऽस्या बहिःप्रवेशान्ता शुद्धिरपेक्षिताऽऽसीदित्यर्थः ॥ २९ ॥

ब्रह्मा ते हृदयमिति—हे जगत्त्रयपते, लोकत्रयाधीश, ब्रह्मा ते तव हृदयं हृदयस्यानीयः, रुद्रः शिवः तव कोपः क्रोधरूपः, चन्द्रदिवाकरौ सूर्याचन्द्रमसौ तव नेत्रे नयने, हे सुरपते देवाधीश, ते तव जिह्वा भारती सरस्वती । हे प्रभो, ब्रह्मणा-धात्रा, इन्द्रेण देवराजेन, मरुद्गणैः देवसङ्घैः सहितं सब्रह्मेन्द्रमरुद्गणं त्रिभुवनं लोकत्रयं त्वयैव सृष्टम् जनितम्, इयं सीता जलात्संभवः उत्पत्तिर्यस्य तत् जल-संभवम् कमलं तदेव आलयो गृहं तत्र रता अनुरक्ता कमलरूपालयवासनिरता लक्ष्मीः, भवान् विष्णुः, अत इयं भवता गृह्यताम् स्वभार्याभावेन स्वीक्रिय-ताम् ॥ ३० ॥

मग्नेयमिति—जले प्रलयपयोधिजले मग्ना पतिता इयं भूमिः पृथ्वी वराह-

(नेपथ्य में दिव्यगन्धर्व गाते हैं)

लोकत्रय के उत्पादक भगवान् नारायण को नमस्कार है ।

हे लोकत्रयाधीश, ब्रह्मा आप के हृदय, रुद्र आप के कोप, चन्द्र-सूर्य आप के नेत्र, और सरस्वती आप की जिह्वा हैं । ब्रह्मा, इन्द्र तथा देवों से युक्त इस त्रिभुवन की सृष्टि आपने ही की है, यह सीता कमलालया लक्ष्मी हैं, आप विष्णु हैं, आप इन्हें स्वीकार करें ॥ ३० ॥

(फिर नेपथ्य में दूसरे लोग गाते हैं)

पृथ्वी जलमें निमग्न थी, वराह रूप धारण करके आपने ही उसे बाहर

रामः—भगवन् ! नमस्ते ।

अग्निः—न ते नमस्कारं कर्तुमर्हति देवेशः ।

इमां गृहीष्व राजेन्द्र ! सर्वलोकनमस्कृताम् ।

अपायामक्षतां शुद्धां जानकीं पुरुषोत्तम ! ॥ २७ ॥

अपि च,

इमां भगवतीं लक्ष्मीं जानीहि जनकात्मजाम् ।

सा भवन्तमनुप्राप्ता मानुषीं तनुमास्थिता ॥ २८ ॥

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

जानतापि च वैदेह्याः शुचितां धूमकेतन ! ।

प्रत्ययार्थं हि लोकानामेवमेव मया कृतम् ॥ २९ ॥

इमां गृहीष्वेति—हे पुरुषोत्तम नरश्रेष्ठ राजेन्द्र राम, सर्वलोकनमस्कृताम् अपायाम् अक्षताम् वह्निप्रवेशे कृतेऽप्यदग्धाम् शुद्धां निष्कलङ्काम् इमां जानकीं गृहीष्व भार्याभावेन स्वीकुरु ॥ २७ ॥

इमामिति—इनां जनकात्मजां सीतां भगवतीं लक्ष्मीं जानीहि । सा लक्ष्मीः मानुषीं तनुमास्थिता मनुष्यशरीरमनुप्रपन्ना भवन्तं रामचन्द्रमनुप्राप्ता ॥ २८ ॥

जानतापीति—हे धूमकेतन वहे, वैदेह्याः सीतायाः शुचितां पातिव्रत्य-लक्षणां पवित्रतां जानताऽपि मया लोकानाम् सर्वसाधारणजनानां प्रत्ययार्थं विश्वासाय मया एवम् एव कृतम् । जानामि सीतामनघेति, परन्तु लोका अप्येता-

राम—भगवन् नमस्कार करता हूँ ।

अग्नि—आप देवाधिदेव हैं, आप मुझे नमस्कार नहीं करें ।

हे पुरुषोत्तम, हे राजेन्द्र, सर्वलोकवन्दिता, अपाया, अक्षता, तथा शुद्धा इस अपनी सीता को स्वीकार कीजिये ॥ २७ ॥

और—आप जनकात्मजा इस सीता को लक्ष्मी ही समझें, लक्ष्मी ही मनुष्य रूप धर कर आप के पास आई हैं ॥ २८ ॥

राम—यह आपका अनुग्रह है ।

हे अग्निदेव, मैं सीता की पवित्रता को जानता हूँ, लोकों के विश्वासार्य ही मैंने ऐसा किया है ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये दिव्यगन्धर्वा गायन्ति ।)

नमो भगवते त्रैलोक्यकारणाय नारायणाय ।

ब्रह्मा ते हृदयं जगत्त्रयपते ! रुद्रश्च कोपस्तव

नेत्रे चन्द्रदिवाकरौ सुरपते ! जिह्वा च ते भारती ।

सब्रह्मेन्द्रमरुद्गणं त्रिभुवनं सृष्टं त्वयैव प्रभो !

सीतेयं जलसम्भवालयरता विष्णुर्भवान् गृह्यताम् ॥ ३० ॥

(पुनर्नेपथ्ये अपरे गायन्ति ।)

मग्नेयं हि जले वराहवपुषा भूमिस्त्वयैवोद्धृता

मनषां जानीयुरिति मनसिकृत्य मयाऽस्या बहिःप्रवेशान्ता शुद्धिरपेक्षिताऽसीदित्यर्थः ॥ २९ ॥

ब्रह्मा ते हृदयमिति—हे जगत्त्रयपते, लोकत्रयाधीश, ब्रह्मा ते तव हृदयं हृदयस्थानीयः, रुद्रः शिवः तव कोपः क्रोधरूपः, चन्द्रदिवाकरौ सूर्याचन्द्रमसौ तव नेत्रे नयने, हे सुरपते देवाधीश, ते तव जिह्वा भारती सरस्वती । हे प्रभो, ब्रह्मणा-वाचा, इन्द्रेण देवराजेन, मरुद्गणैः देवसङ्घैः सहितं सब्रह्मेन्द्रमरुद्गणं त्रिभुवनं लोकत्रयं त्वयैव सृष्टम् जनितम्, इयं सीता जलात्संभवः उत्पत्तिर्यस्य तत् जल-संभवम् कमलं तदेव आलयो गृहं तत्र रता अत्रुरक्षा कमलरूपालयवासनिरता लक्ष्मीः, भवान् विष्णुः, अत इयं भवता गृह्यताम् स्वभार्याभावेन स्वीक्रिय-ताम् ॥ ३० ॥

मग्नेयमिति—जले प्रलयपयोधिजले मग्ना पतिता इयं भूमिः पृथ्वी वराह-

(नेपथ्य में दिव्यगन्धर्व गाने हैं)

लोकत्रय के उत्पादक भगवान् नारायण को नमस्कार है ।

हे लोकत्रयाधीश, ब्रह्मा आप के हृदय, रुद्र आप के कोप, चन्द्र-सूर्य आप के नेत्र, और सरस्वती आप की जिह्वा हैं । ब्रह्मा, इन्द्र तथा देवों से युक्त इस त्रिभुवन की सृष्टि आपने ही की है, यह सीता कमलालया लक्ष्मी हैं, आप विष्णु हैं, आप इन्हें स्वीकार करें ॥ ३० ॥

(फिर नेपथ्य में दूसरे लोग गाने हैं)

पृथ्वी जलमें निमग्न थी, वराह रूप धारण करके आपने ही उसे बाहर

विक्रान्तं भुवनत्रयं सुरपते ! पादत्रयेण त्वया ।

स्वैरं रूपमुपस्थितेन भवता देव्या यथा साम्प्रतं

दत्त्वा रावणमाहवेन हि तथा देवाः समाश्वासिताः ॥ ३१ ॥

अग्निः—भद्रमुख ! एते देवदेवर्षिसिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरोगणाः
स्वविभवैर्भवन्तं वर्धयन्ति ।

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

अग्निः—भद्रमुख ! अभिषेकार्थमिति इतो भवान् ।

रामः—यदाज्ञापयति भगवान् ।

(निक्रान्तौ)

(नेपथ्ये)

वपुषा वराहरूपधारिणा त्वया रामेण एव उद्धृता उपरि नीता, हे सुरपते देवा-
घोश, यथा इदं भुवनत्रयं लोकत्रयं त्वया वामनावतारधारिणा पादत्रयेण
व्याप्तम् परिच्छिन्नम् । स्वैरं रूपम् उपस्थितेन यदृच्छारूपधारिणा भवता देव्या
सीतया सह तथा साम्प्रतम् आहवेन सम्मुखयुद्धेन देवाः समाश्वासिताः धैर्य-
मनुप्राप्तिताः ॥ ३१ ॥

स्वविभवैर्भवन्तं वर्धयन्ति—स्त्रीयान् विभवान् पराक्रमादीन् भवतेऽर्पयन्ति ।

निकाला, हे सुरपते, आपने हाँ तीन डेगोंसे पृथ्वी को नापा, यद्येच्छरूपधारी
आपने युद्ध में रावण का वध करके सीता के साथ ही समस्त देवों को आश्वासन
प्रदान किया है ॥ ३१ ॥

अग्नि—भद्रमुख, यह देव, देवर्षि, सिद्ध, विद्याधर, गन्धर्व, अप्सरागण अपने
अपने विभवों से आप की अभ्यर्थना कर रहे हैं ।

राम—अनुग्रह है ।

अग्नि—भद्र, अभिषेकार्थ आप इधर चलें ।

राम—आप की जो आज्ञा ।

(दोनों का प्रस्थान)

(नेपथ्य में)

जयतु देवः । जयतु म्यामी । जयतु भद्रमुखः । जयतु महाराजः ।
जयतु रावणान्तकः । जयत्वायुष्मान् ।

विभीषणः—एष एष महाराजः,

तीर्त्वा प्रतिज्ञार्णवमाहवेऽद्य

सम्प्राप्य देवीं च विधूतपापाम् ।

देवैः समस्तैश्च कृताभिपेको

विभाति शुभ्रे नभसीव चन्द्रः ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणः—अहो नु स्वल्पार्थस्य वैष्णवं तेजः ।

यमवरुणकुबेरवासवाद्यैस्त्रिदशगणैरभिसंवृतो विभाति ।

दशरथवचनात् कृताभिपेकस्त्रिदशपतित्वमवाप्य वृज्रहेव ॥ ३३ ॥

(ततः प्रविशति कृताभिपेको रामः सीतया सह ।)

तीर्त्वा प्रतिज्ञेति—अद्य सम्प्रति प्रतिज्ञार्णवम् रावणवधरूपं प्रतिज्ञा-
सागरं तीर्त्वा सल्लङ्घ्य विधूतपापाम् निष्कलङ्कां देवीं सीतां च सम्प्राप्य समस्तैः
सकलदेवैश्च कृताभिपेकः कृताभिपेकसंस्कारः सन् शुभ्रे स्वच्छे नभसि आकाशे
चन्द्र इव एष महाराजः रामः विभाति ॥ ३२ ॥

यमवरुणेति—यमेन कालेन वरुणेन जलाधिष्ठातृदेवेन कुबेरेण वास-
वाद्यैः इन्द्रप्रद्युम्निभ्यश्च अभिसंवृतः एषः महाराजः दशरथवचनात् कृताभिपेकः
राज्याभिपेकेण संस्कृतः सन् त्रिदशपतित्वम् देवनायत्वम् अवाप्य वृज्रदा इन्द्र इव
विभाति ॥ ३३ ॥

जय हो महाराज की, भद्रमुख की जय हो, रावणान्तक की जय हो !
आयुष्मान् की जय हो ।

विभीषण—यह हमारे महाराज,

आज युद्ध में प्रतिज्ञा-सागर पार करके निष्पापा सीता को प्राप्त कर, समस्त
देवीं द्वारा किये गये अभिपेक को पाकर निर्मल आकाश में अवस्थित चन्द्रमा
की तरह शोभा पा रहे हैं ॥ ३२ ॥

लक्ष्मण—आश्चर्य है कार्य का वैष्णव तेज ।

यम, कुबेर, वरुण तथा इन्द्रादिदेवीं से युक्त हमारे आर्य दशरथ-वचनानुसार
अभिपिक्त होकर देवाधिप इन्द्र के समान दीख रहे हैं ॥ ३३ ॥

(कृताभिपेक राम का सीता के साथ प्रवेश)

रामः—वत्स ! लक्ष्मण !

येनाहं कृतमङ्गलप्रतिसरो भद्रासनारोपितो-

ऽप्यम्बायाः प्रियमिच्छता नृपतिना भिन्नाभिषेकः कृतः ।

व्यक्तं दैवगतिं गतेन गुरुणा प्रत्यक्षतः साम्प्रतं

तेनैवाद्य पुनः प्रहृष्टमनसा प्राप्ताभिषेकः कृतः ॥ ३४ ॥

अग्निः—भद्रमुख ! एता हि महेन्द्रनियोगाद् भरतशत्रुघ्नपुरःसराः
प्रकृतयो भवन्तमुपस्थिताः ।

रामः—भगवान् ! प्रहृष्टोऽस्मि ।

अग्निः—इमे महेन्द्रादयोऽमृतभुजो भवन्तमभिवर्धयन्ति ।

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

येनाहमिति—कृतमङ्गलप्रतिसरः विहितमाङ्गलिकरक्षाम्त्रबन्धनः कृत-
सर्वराज्याभिषेकपूर्वकर्तव्यः भद्रासनारोपितः शुभासनोपवेशितः अपि अहं
रामः येन नृपतिनाऽस्मत्तातेन दशरथेन अम्बायाः अस्मन्मातुः कैकेय्याः प्रियम्
इच्छता वचनं पालयता भिन्नाभिषेकः निषिद्धराज्याभिषेकः कृतः, तेन व्यक्तं
दैवगतिं गतेन स्वर्गं गतेन गुरुणा पित्रा दशरथेन एव अद्य प्रहृष्टमनसा
रावणवधहृष्टचित्तेन सता पुनः प्राप्ताभिषेकः राज्येऽभिषेकः कृत इति पश्य ॥ ३४ ॥

महेन्द्रनियोगात्—इन्द्रस्यादेशात् । भरतशत्रुघ्नपुरःसराः—भरतादयः
प्रकृतयः—प्रजाः ।

अमृतभुजः—देवाः । अभिवर्धयन्ति—आशीर्भिःसंवर्धयन्ति ।

राम—वत्स लक्ष्मण,

मङ्गल सूत्र के बँध जाने पर और भद्रासन पर आरुढ़ करके भी जिन्होंने अम्बा
की इच्छापूर्ति के लिए मेरा अभिषेक रोक दिया, वही हमारे पिता स्वर्गीय होकर
बाज प्रसन्न हृदय से पुनः मेरा अभिषेक कर रहे हैं ॥ ३४ ॥

अग्नि—भद्रमुख, इन्द्र के आदेशानुसार भरत-शत्रुघ्न-प्रजाजन आप की सेवा
में उपस्थित हैं ।

राम—भगवन्, मैं क्षति हृष्ट हूँ ।

अग्नि—यह इन्द्र आदि देवगण आप की अभ्यर्थना कर रहे हैं ।

राम—मैं अनुगृहीत हूँ ।

अग्निः—भद्रमुख ! किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

रामः—यदि मे भगवान् प्रसन्नः, किमतः परमहंसिच्छामि ।

(भरतवाक्यम् ।)

भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं प्रशाम्यतु ।

इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ ३५ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

षष्ठोऽङ्कः

अभिषेकनाटकं समाप्तम् ।

भवन्तिवति—गावः अस्माकमिन्द्रियाणि अरजसः निवृत्तरजोगुणाः सत्त्व-
भूयिष्ठा भवन्तु, परचक्रं शत्रुमण्डलम् प्रशाम्यतु, इमाम् कृत्स्नामपि महीं पृथ्वी-
नः राजा सिंह इव राजसिंहः प्रशास्तु पालयतु ॥ ३५ ॥

यो जातो धरणीसुरान्वयसरो हंसात्प्रसर्पद्यशो—

ज्योत्स्नाद्योतितदिङ्मुखान्मधुरिपुष्यान्कवद्वाशयात् ।

मिश्राद्यान्मधुसूदनाज्जयमणौ सीमन्तिनीनां मणौ

तस्य श्रीवृत्तरामचन्द्रमुधियो व्याख्याप्रसिद्धादियम् ॥

इति मुजप्फरपुरमण्डलान्तर्गतपकडीग्रामवासिना धर्मसमाजसंस्कृत-महाविद्यालये
साहित्याध्यापकेन व्याकरणवेदान्तसाहित्याचार्याद्युपाधिप्रसाधिना मैथिल-
पण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रशर्मणा विरचितायामभिषेकनाटकस्य
प्रकाशामिधारायां व्याख्यायां पष्ठाङ्क प्रकाशः

अग्नि—भद्रमुख, इसके अतिरिक्त आपका क्या प्रिय करूं ?

राम—आप यदि मुख पर प्रसन्न हैं, तो इससे अधिक मैं क्या चाहूँगा ।

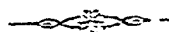
(भरत वाक्यम्)

हमारे इन्द्रियाँ रजोविकार रहित हों, शत्रुमण्डल का शमन हो, और इस
समस्त पृथ्वी का हमारे राजसिंह शासन करें ॥ ३५ ॥

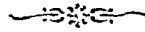
(सभी का प्रस्थान)

पष्ठ अङ्क समाप्त

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

इलोकानुक्रमणिका

अचिन्त्या मनसा	३१२	एतारावण	६११०
अज्जनायां समु	३११५	एते तयोर्नानु	५१८
अतिबलसुख	११२५	एते पादप	६१३
अद्यैव तं कमल	३१२०	एतौ हि राक्षसे	४१२०
अनयोः शासना	४१२१	एवं गाढं परि	२१२४
अनशनपरि	२१२१	एषा कनक	६१२५
अपराधमनु	११८	एषा विहाय	५१४
अपापाञ्च हि	६१२०	एषा हि राजं	६१२१
अपात्य भोगान्	२११२	कथं कथं भो	३१३
अपात्य भायया	३११८	कथं लब्धसदः	३१२०
अभिभूतो मया	३१२२	कनकरचितचापं	६१११
अभिहतवर	२१२३	कनकरचितचित्र	२१२
अमलकमल	३१२	कनकरचितदण्डा	६१६
अदृश्यं युधि	३१९	कनकरचितविद्रु	२१५
असितभुजग	२१८	करिकरसदृशौ	११२२
अस्ताद्रिमस्तक	४१२३	कुतोनु खल्वेष	११२
अस्मदोचैर्महा	३१५	कुमारो हि कृता	३१६
आक्रान्ताः पृथु	४१२	कोनु खल्वेष	६१२६
दृष्ट्वाकुक्कुल	२१२०	क्रुद्धस्य यस्य	४१७
दृष्ट्वाकुर्वंश	६११	क्रोधात्संरक्त	३१७
इदानीं राज्य	११३	क्वचित् फेनोद्गारी	४११७
इदानीमपि	५११४	गर्भागारविनि	२१४
इन्द्रो वा शरण	१११२	चलत्तरङ्गाहत	५११
इमां गृहीध्व	६१२७	चारीभिरेतौ	६११४
इमां भगवतीं	६१२८	चित्रप्रसूत	२१६
इयं सा राज	२११३	जानतापि च	६१२९
१ उद्गोर्णसत्त्वेन	५१११	जित्वा त्रैलोक्य	३११२
एनां प्राप्य दश	२१३	तव नृप मुख	६१६

तारे मया खलु	११२	मणिविरचित	११५
तारे विमुञ्च	११९	मत्सायकान्निह	११८
तिष्ठन्मह	३१८	मदनवशगतो	५३
तीर्त्वा प्रतिज्ञा	६३२	मम दाराय	१२२
तौ च द्राह्म न	२१५	मम शरपरि	११२
दिव्यास्त्रैः सुर	२१०	मम शरवर	११८
दिव्यास्त्रैस्त्रिदशे	३१७	ममानवेक्ष्य	३२५
दृष्टधर्मार्थ	४१८	मया कृतं दोष	१२६
देवाः सेन्द्राः	५१२	मयोक्तो मैथिली	३१३
देवाः सेन्द्रादयो	२१८	मानुषं रूप	१५
देवे यथा वयं	११०	मुक्तो देव	२१६
धनुषि निहित	५१५	यद्यहं नावणं	६३३
नक्तञ्चरापसद	३२१	यमवरणकुचेर	३१
नारायणस्य	११३	यस्यां न प्रिय	११७
निद्रां मे निशि	५६	युक्तं भो नर	३४
निशितविमल	६४	युधि जगत्त्रय	६३४
नैवाहं धर्षित	३१४	येनाहं कृत	११
परभृत्तगण	२१६	योगाधिपुत्र	६१७
प्रगृहीतमहा	२१३	रघुवरभुज	२१२
प्रसीद राजन्	३१९	रजतरचित	६१२
प्रहस्तप्रमुखा	५१२	रजनिचरशरीर	२१७
प्रेपितोहं नरे	२१९	राक्षसीभिः परि	११९
बलवान् वानरे	११५	राजंस्त्वत्कारणा	११६
बलादेव गृही	५५	राजपुत्र कुतः	६१८
वाणाः पात्यन्ते	६५	रावणं निहतं	६१
ब्रह्मा ते हृदयं	६३०	रावणेन त्रिसु	४
भवता वानरे	१२०	रिपुमुद्धर्तुमुद्यन्तं	११६
भवता सौम्य	११८	रुधिरकलित	१११
भवन्तं पद्मप	१११	लक्ष्यां किल	२१
भवन्त्वरजसो	६३५	लब्ध्वा वृत्तान्तं	५११
मग्नेयं हि जले	६३१	वज्रोभङ्गमत्तट	२११
मज्जमानमका	६२२	वरतनुतनुगात्रि	३१
मणिविरचित	२१९	वग्गणमपेहि	

वागुराच्छ्रज्ज	१११९	सजलजलधरे
विकसितशत	१११४	सन्दष्टोष्ठ्रण्ड
विकसितशत	६१२४	समावृतं सुरै
विज्ञाय देव्याः	६१२३	समुदितवरचाप
व्यक्तमिन्द्रजिता	५११०	सम्प्राप्ताहरिवर
शक्ति निपातितां	६१९	सद्येन चापम
शक्रो वा भवतु	१११०	सीते त्यज त्वं
शन्नपक्षमुपा	२१२४	सीते त्यज त्वं
शरनिर्भिन्नहृदय	११०४	सीते भावं परि
शरवरपरिपीत	६११३	सुग्रीवेणाभिन्नु
शरैर्भीमवेगे	६११५	सुखरजयदर्प
शासितोहं त्वया	६१२६	स्थानाक्रासण
शैलैर्द्रुमैः रान्ध्र	४१६	त्वसेनिकी न
श्रुत्वा कालवशं	११२२	हत्वा रावण
संवृत्तं तुमुलं	३११०	हत्वा वालिन
सजलजलद	४१५	हावत्स सर्व

